

Китобхонаи миллии Тоҷикистон
Конуни забони тоҷикӣ

ТОҶНОМА
(Тоҷикон дар масири тамаддун)

ЕВГЕНИЙ ЭДУАРДОВИЧ БЕРТЕЛС

ТАЪРИХИ АДАБИЁТИ ФОРСӢ-ТОҶИКӢ

(АЗ РӢЗГОРИ БОСТОН
ТО ПОӢНИ АҲДИ САЛҶУҚИӢН)

ТАРҶУМАИ СИРУСИ ЭЗАДӢ

Китоби
XVI

Душанбе – 2015

**Зери назари
академик Носир Салимӣ**

Таҳия, вироиш ва баргардони Муҳаммадали Ачамӣ

Мухаррир: Шамсиддини Солеҳ

**Е.Э. Бертелс. Таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе:
«Эр-граф», 2015, - 584 саҳ.**

Зиндаёд Евгений Эдуардович Бертелс - ховаршинос ва эроншиноси номӣ ва бузурги ҷаҳон дар 26-декабри соли 1890-и милодӣ дар Санкт-Петербург зода шуд ва дар замони умри кӯтоҳ ва пурбораш дусад наваду панҷ асари пажӯҳишии мондагор аз худ ба ёдгор гузошт. Дар ҳамаи осораш навовариҳову роҳнамоиҳо барои донишварон ҳаст. Ин донишманди бузург дар ҳафтуми октябри соли 1957 дар шасту ҳафтумин соли зиндагӣ дида аз ҷаҳон фуру бафт.

Е. Э. Бертелс дар соли 1920 давраи комили донишқадаи забонҳои ховари Донишгоҳи давлатии Петроградро ба поён расонид ва дар ҳамон ҷо ба корҳои пажӯҳишӣ оғоз кард. Дар зимн дар музеи Осиеи Академияи илмҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, ки баъдҳо номи Институти ховаршиносӣ ба он дода шуда буд, давоми 37 сол ба корҳои илмӣ машғул буд. Ӯ роҳбари донишҷӯёни ҷавон дар ниҳодҳои илмӣ, аз ҷумла дар донишгоҳҳои Ленинград, (Санкт-Петербург), Москва, Осиеи Миёна (Донишгоҳи кунунии Тошканд) ҳам буд ва чанд насл аз ховаршиносони замони шӯравӣ дастпарвардаи ӯянд.

Дар солҳои 1934 ва 1954-и милодӣ дар маросими марбут ба ҳазораи Ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ ва Абӯалӣ ибни Сино, ки дар Эрон баргузор шуда буд, Евгений Эдуардович Бертелс низ аз донишмандони бузурги ҷаҳонӣ ширкаткунанда дар он маросим буд. Аз осори ин донишвар китобҳои ба форсӣ-тоҷикӣ тарҷума шуда, ки нахустинаш «Тасаввуф ва адабиёти сӯфия» буд ва китобе, ки дар даст доред, ҷилди нахуст ва савуми баргузидаи осори номбурда ҳаст.

ISBN 978-99975-46-68-5

© Китобхонаи миллии Тоҷикистон, 2015

**СИЛСИЛАИ МАЗКУР БО ҲИДОЯТ
ВА ДАСТГИРИИ ПРЕЗИДЕНТИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУҲТАРАМ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН
БА ҶОП РАСИД**

ФЕҲРИСТ

1. Ёддошт бар чопи дувум.....	9
2. Сухани муаллиф.....	11
3. Ёдгориҳои адабии рӯзгорони куҳан	20
Оини Зартушт	20
Аҳкоми ҷазмӣ	27
Таърихи пайковии омӯзиши Авасто	35
Зодбуми Авасто	39
Авасто	40
Чӣ гуна ва чӣ хангоме Авасто навишта шудааст?.....	45
4. Адабиёти тираҳои мардуми Эрони шарқӣ дар садаҳои панҷуми солшумории милодӣ то нухум ва пас аз он	68
Ёдгориҳои буддоии сугдӣ.....	70
Забони хоразмӣ.....	75
Ёдгориҳои портӣ, Аёткори Зарирон.....	76
Монигарӣ.....	84
Адабиёти монигароён.....	90
5. Чира шудани тозиён ва паёмадаш барои мардумони Осиёи Миёна ва Эрон	97
Алҷарир.....	107
Алхатал	107
Умар ибни Абдуллоҳ ибни Абӯрабеа	107
Абӯнавос	108
Абӯл ат-Тоҳия.....	109
Абӯл ал-Ало ал-Муъарӣ.....	111
Абӯмансури Саолибии Нишобурӣ	113
Абӯяъқуби Исҳоқ ибни Ласон ибни Кеҳи Алҷаримӣ	114
6. Шукуфоии адабиёт дар садаи даҳуми милодӣ	120
Тоҳириён	120
Дониш	122
Фаробӣ	122
Ибни Сино	125
Абӯрайҳони Берунӣ	132
Албуҳорӣ.....	135
Чакомасарӣ	139
Рӯдакӣ	143
Шаҳиди Балхӣ	167
Абӯзирроа	169
Абӯшуқури Балхӣ	170
Хусравонӣ	172
Робиа	173
Кисой.....	180
Дақиқӣ.....	181
Фирдавсӣ.....	190

Зиндагии Фирдавсӣ	199
Достонҳои Фирдавсӣ ва Султон Маҳмуд.....	201
Таърихи офариниши «Шоҳнома».....	204
Ҳаҷви Султон Маҳмуд	214
Вопасин солҳои зиндагӣ ва марги Фирдавсӣ	216
Шоҳнома.....	218
Соҳти чехраҳо ва сабки «Шоҳнома»	257
Сухане ҳам чанд дар бораи шакли «Шоҳнома»	263
«Юсуф ва Зулайхо».....	267
Чакомаҳои ғаной	272
Идомадиҳандагони «Шоҳнома».....	273
7. Сарнавишти достони паҳлавонӣ пас аз Фирдавсӣ	276
Асадии Тӯсӣ.....	278
Фаҳриддини Гургонӣ	308
8. Адабиёти нимаи нахусти садаи ёздаҳуми тарсӣ.....	332
Нуҳи дувум	332
Виҷагонии ҳамагонии зиндагии адабӣ дар қаламрави Ғазнавиён ..	345
Унсурӣ.....	350
Девони Унсурӣ.....	364
Унсурӣ ва Ғазоирии Розӣ.....	379
Фаррухӣ	381
Девони Фаррухӣ	391
Манучеҳрӣ	398
Девони Манучеҳрӣ	406
Дигар ҷакомасароёни гирди Ғазнавиён	418
Абдураҳмони Атторудӣ	419
9. Адабиёти нимаи дувуми садаи ёздаҳуми тарсӣ.....	426
Масъуд Саъди Салмон	427
Мухтори Ғазнавӣ	450
Саной	451
Манзумаҳои Саной	459
10. Адабиёт дар қаламрави Қарахониён	507
Алӣ Шатранҷии Самарқандӣ	510
Амъақи Бухорӣ.....	512
Рашиди Самарқандӣ.....	518
Сӯзании Самарқандӣ.....	519
Низомии Арӯзӣ.....	533
Заҳири Самарқандӣ.....	537
Ҷавҳарӣ.....	541
11. Адабиёти солҳои саъдати Салҷуқиён.....	543
Шеърӣ дарбории рӯзгори Салҷуқиён.....	554
Тасаввуф дар садаи ёздаҳум-дувоздаҳуми тарсӣ	574
Фаридуддин Атторӣ.....	581

ҲАҶФЕ ЧАНД БАРОИ ХОНАНДАИ ТОҶИК

Таърих оинааст, оинаи дирӯз, имрӯз ва фардои ҳар миллат. Оинае, ки саргузашти сиёсӣ, иҷтимоӣ, адабӣ ва фарҳангии як миллат дар он сабт мешавад ва оинае чунин танҳо дар зехну хотираи миллат шакл мегирад. Аз ин ҷост, ки ҳеҷ сангбороне наметавонад онро бишканад. Оинаи таърихи миллатро мардони бузург месозанд ва маҳз заҳмату фидокории мардоне чунин аст, ки таърих фаромӯш намешавад. Китоби ҳозир, ки хонандаи азиз дар даст дорад, ба оинае чунин мемонад, оинае мамлу аз ҳарф ва калима, ки нигоҳ бар он, нигоҳ ба таърих, адабиёт ва фарҳанги миллати худ аст. Дар ин пешгуфтори фишурда, хонандаи азиз, сухан дар ҳамин мавзӯ аст, шинохтани худ аз нигоҳи таърих ва фарҳанг ва адабиёт. Муаллифи китоби «Таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ» - аз рӯзгори бостон то аҳди салҷуқиён, донишманди бузург Е. Э. Бертелс ҳамин мавзӯро дар ин китоби худ бисёр амиқу ҷарф таҳқиқ ва баррасӣ кардааст. Ба қавли Мавлонои бузург:

Газоф, эй дӯст, н-ояд з-аҳли таҳқиқ,
Мар инро кашф бояд, ё ки тасдиқ.

Ин донишманди бузург ва номдор дар маънои асли калима, хидматҳои бисёр бебаҳову пуарарзише дар баҳши таърих ва адабиёти ақвоми эронитабор анҷом додааст. Хидматҳои хучастаи ин родмарди таърих дар сатҳи ҷаҳон аз тарафи донишмандони шинохтаи Аврупо низ эътироф ва истиқбол гардидааст, ки ҳеҷ ҷои шигифтӣ надорад. Устои бузург, бо он ки дар замоне зиндагӣ мекард, ки иншои ҳар назари илмӣ саҳт вобаста буд ба сиёсати вақт, тавонист асарҳои падидаи биеварад, ки аз нигоҳи илм пурбор, устувор ва мондагор бошанд. Доманаи осори ин марди донишвару донишпарвар бисёр-бисёр густардааст ва хонанда зимни мутолиаи баҳши ёддошт, дар ҳамин китоб ба номгуӣ осори ин муҳаққиқ бевосита ошно хоҳад гашт.

Китобе, ки ҳамин ҳоло рӯи дастӣ шумост «Таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ»-аз осори ин донишмарди тавоност. Чанд ҳарфе дар ҳамин робита ва сабаби ҷопи ин китоб меҳодам баён бисозам. Дар мардум фармудаи бисёр зебо ва машхурест: Дар ҳар кори хайр сабабе ҳаст. Сабабгор дар баргاردони ин китоб аз хатти форсӣ марди фарҳеҳта ва донишманд, академик Носирҷон Салимӣ мебошанд. Бо пешниҳоди бародари азиз ва гаронқадр Носирҷон Салимӣ ин ҳақир баргاردони китоби «Таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ»-и муҳаққиқи воло Е. Э. Бертелс ба рӯи шона гирифтам. Бо ин китоб аз қабл ошноӣ доштам ва дар матлабҳои худ аз он истифода мекардам ва ҳамеша фикр бар он доштам, ки китобе бо ин ҳама шоистагӣ аз назари таҳқиқ, ҳайф аст, ки барои умум дастрас набошад.

Бахусус, дар замони истиклолияти миллӣ, китобҳое аз ин даст барои таҳкими хувияту худшиносии мардум хеле муҳим ва зарур аст ва ин худ ҳарфи андак нест. Ҳамин зарурати баргардони ин китоби пурбору устуворро бетардид бародари азизи мо, Носирҷон Салимӣ барои муаррихон, донишмандон, донишандӯзон ва дар маҷмӯъ барои миллат хуб медонистанд ва дарк мекарданд. Метавон гуфт, ки ин кор бо ҳидояти бевоситаи ишон сурат гирифт. Дар рафти баргардон, баъзе ишораҳои устои муҳтарам, мутарҷим Сируси Ӯзӣ, ки барои хонандаи тоҷик чандон аҳамияти муҳим надошт ҳазф гардид, мисли нишон додани шаҳрҳо ва манотике, ки дар Тоҷикистон ҷойгир аст. Ин нишондодҳои мутарҷим барои хонандаи эронӣ лозим аст, аммо хонандаи тоҷик ба шарҳи онҳо ниёз надорад, зеро бидуни ҳамин нишондодҳо низ ҳар тоҷик аз манотиқи Ватани худ огоҳ аст.

Ҳамчунин дар равиши кор аввал фикр кардам, дар хотимаи китоб луғати калимаҳои, ки аз назари маъно барои як хонандаи тоҷик саҳт ё душвор аст, тартиб бидиҳам. Аммо баъд тағйири фикр кардам ва калимаҳое аз ин дастро дар қавсӣ, дар ҳуди матн маъно кардам ва фикр мекунам ин равиш барои хонанда беҳтар аст. Хонанда дар ин равиш ва ин фазо дар як замон бо ду калима аз назари маъноӣ метавонад ошно шавад ва дар ҳолатҳои лозим аз ҳар калима, ки бихоҳад, истифода барад. Ҳамчунин дар равиши кор то он ҷо, ки лозим буд, рӯи забони мутарҷимро нигоҳ дошам, танҳо дар баъзе маврид ҷумлаҳои мушқилтарро содатар кардам. Дар зимн аз қорбурди баъзе повараҳои тақрирӣ низ ҳудурӣ намудам, мисли овардани достонҳои «Шоҳнома», ки устои зиндаёӣ Е. Ӯ. Бертелс дар матн аз онҳо ёд мекунад. Ҳамин достонҳоро мутарҷим дубора дар повара ба назм меоварад, ки мутоиларо барои хонанда мубҳам месозад. Аз истифодаи повараҳои ҷунин ҳам даст кашидам, ҷун ҳамон ёдоварии достонҳо дар матн барои дарки матлаб қофӣ аст. Агар ҳам ҳарфе дар ҷое аз ҷашм лажида аст, бо бузургии худ бар мо саҳт мағиред, ба қавли Бедилӣ бузург: ҷун иборат нозук афтад ранг мазмун мешавад ва муҳтавои китоб ҳамон аст, ки ҳаст. Дар қоёни суҳан, дастрасии ин китоби баландмаъниро бар ҳамаи хонандагони нуқтасанҷу нуқтадон муборақ меғӯям ва дар зимн барои роҳнамоиҳо ва маслиҳатҳои муфиду рашид ба донишҷӯи фарҳефта, академик Носирҷон Салимӣ ва бародари гаронқадр Шамсиддини Солеҳ самимона ташаққур меғӯям. Дар ин хат ба азизони гирумӣ Ш. Мирзоева, Ӯ. Ӯшонқулов, С. Бобоев, А. Одинаев ва Р. Ҳақимова барои муҳаббаташон дар шаклгирии ин китоб самимона сипос меғӯям.

Бо эҳтиром ва муҳаббат бар тамоми шумо,

Муҳаммадали Аҷамӣ.

ЁДДОШТ БАР ЧОПИ ДУВУМ

Китобе, ки дар даст доред нахустин чилд аз шаш китоби «Баргузидаи осор»-и зиндаёд Евгений Эдуардович Бертелс, бузургтарин эроншиноси садаи бистуми милодии Иттиҳоди Шӯравӣ аст.

Номбурда, ки мероси адабиаш 295 асар аст, баргузидаҳои осораи дар маҷмӯаи шашчилдӣ ба шарҳи зер аст:

1. Таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ.
2. Низомӣ ва Ғузулӣ.
3. Тасаввуф ва адабиёти сӯфия.
4. Навоӣ ва Ҷомӣ.
5. Масъалаҳои марбут ба забон ва адабиёти эронӣ.
6. Масъалаҳои марбут ба забон ва адабиёти туркӣ.

Аз маҷмӯаҳои боло, китоби савум, яъне «Тасаввуф ва адабиёти тасаввуф» ба тарҷумаи мутарҷимии ин китоб ва ба кӯшиши оқои Абдулрахими Ҷаъфарӣ, падари чопи китоб дар Эрон - дар партави инқилоб мунташир гардид: Дар режими гузашта ҳам китобҳои Бертелс ғайри қобили чоп буд ва ҳам қалами ин мутарҷим мамнӯ.

Бар он будам, ки ҳар шаш мучаллади баргузидаи осори устод Бертелсро тарҷума кунам. Китоби нахустро дар соли 1374 шамсӣ бародари бузургворам Ҳамиди Боқирзода, мудири интишороти «Ҳирманд» дар ду чилд ба чоп расонид. Чилди нахуст дар бораи адабиёти Эрон аз даврони бостон то поёни асри Фирдавсӣ ва чилди дувум аз ин даврон то поёни аҳди салҷуқӣ буд. Е. Э. Бертелс бар он буд, ки адабиёти Эронро то поёни садаи понздаҳуми милодӣ, яъне то ба рӯзгори Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки ҳамаи порсизабонон то он ҳангом адабиёти муштарак доштанд, бинависад, ки марғи нобаҳангоми устод ин фурсатро бар ӯ надод. Аммо ин ки чаро бозгардонидаи форсии ин асари беҳамто, дар ду чилд мунташир гардид, ба лиҳози он буд, ки зудтар ба дасти хонанда бирасад.

Ин китоб бо тозагиҳояш мояи шигифти ҳамагон гардид ва дар ин миён, ногуфта ҳам намонад, китобдӯстони Эрон ва дигар порсизабонон, бештар аз раҳгузари «Тасаввуф ва адабиёти сӯфия» бо ному намунаи кори устод Бертелс ошно шуда буданд.

Ҳамватани фарҳефта - Бонугули Имомӣ - дар маҷаллаи «Нигоҳи нав». (24-урдубиҳишт, 1374, саҳ.149) навишта буд: «Бовар карданӣ нест, ки китобе бо ин эътибору аҳамият ба қалами яке аз бузургтарин пажӯҳишгарони таърихи адабиёти Эрон то кунун ба форсӣ тарҷума ва мунташир нашуда будааст. Ба қавли маъруф дертар, беҳтар аз ҳаргиз!».

Устод Бертелс дар ин китоби мучаллад, таърихи адабиёти Эронро аз ёдгориҳои адабии рӯзгори Зардушт меғозад ва то поёни сароиши «Шоҳнома» пай мегирад (ҳанӯз чилди дувум то поёни аҳди Салҷуқиён чоп

нашуда буд. - С. Э.). Сипас Бонугули Имомӣ идома медиҳад, ки «китоб барои донишҷӯёни риштаи адабиёт як бояд (бозёфт. - М. А.) аст...».

Дар ин китоб ба ҷои овардани сарогози адаби порсӣ аз даврони зиндагӣ ва осори Абдуллоҳ Ҷаъфар ибни Муҳаммади Рӯдакӣ, ки ҳамагӣ сарогози адабиёти порсиро аз ӯ медонистем, адабиёти Эрон аз Авастои Ошуи Звардушт оғоз мегардад. Адабиёти паҳлавоник ва порсик ҳам дар он ҳаст, то ба даврони араб ва ба адабиёти порсӣ-дарӣ мерасад. Шояд ва ё бояд ҳамин нукта ангезаи нигориши китобе дар бораи адабиёти пеш аз исломи Эрон аз сӯи донишманди фақид, Аҳмади Тафаззулӣ ҳамроҳ бо бонуи Жола Омӯзгор шуда бошад, ки пас аз он чоп шуд.

Дар бораи ин ки чаро ин баргузидаи осор «Адабиёти форсӣ ва тоҷикӣ» ном дорад, дар муқаддимаи устод Бертелс ва пешгуфтори мутарҷим дар бахшҳои нахуст ва дувуми ҷопи аввали китоб, ки барои нигоҳ доштани матлаби онҳо дар поёни ин китоб меояд, тавзеҳ дода шудааст.

Ин китоб, ки нуктаҳо ва бозковиҳои беҳамто дар он аст, мебоист дар як ҷилд ва бидуни хатоҳои бисёр, ки дар ҷопи нахуст ба он роҳ ёфта буд ва бо ҷопи дархӯрд, ҳамчунон бо дурнамояш мунташир мегардид. Аммо Ҳамид Боқирзода, дар авҷи комёбӣ дар хидмат ба фарҳанги меҳани азиз, ба ногаҳон аз миёни мо рафт ва дигар дар қайди ҳаёт набуд, ки ин муҳимро ба анҷом бирасонад. Оқои Алӣ Заввор мудирӣ муҳтарами интишороти «Заввор» ба ин муҳим (нашри китоб. - М. А.) роҳи муҳолифатро пеш гирифт. Мутарҷим бар он шуд қарордоди ҳамаи китобхояшро бо нашриёте, ки самараи кору зиндагиашро анбор карда, ба долоиле онҳоро ҷоп намекунад, ботил кунад. То битавонад онҳоро дубора ҳаммонанди ин китоби пураарзиш, дар ихтиёри китобдӯстон бигузорад, ки пинҳон доштани ин китобҳо аз дасту ҷашми хонандагони ҳамватан ва ҳамзабон гуноҳест бас бузург ва нобахшуданӣ.

Инак, ин шумо ва ин низ асари бузург, гурурофарину омӯзандаи устои фақид Евгений Эдуардович Бертелс.

26- тирмоҳи 1385-и хуршедӣ. Техрон, Сируси Эзадӣ.

СУХАНИ МУАЛЛИФ

Масъалае, ки мекӯшем онро дар ин китоб бозгӯшоем, пурсамоне (мавзӯ ё амре, ки ниёзманди баррасӣ, пажӯҳиш ё ёфтани роҳи ҳал бошад. - М. А.) аст, бисёр печида дар бораи муаллифоне, ки осорашон дар ин ҷо бозковӣ шуда, борҳо дар баррасиҳои гуногуне, ки бино бар маъмул номи таърихи адабиёти форсӣ доранд, аз онон сухан рафтааст. Метавон гуфт, ки ҳеч як аз ховаршиносон ҳам бегона ва ҳам ховаршиносони русӣ пеш аз инқилоб (октябри 1917) гумон надоштанд бар ин ки ин муаллифонро бояд аз он адабиёти форсӣ донист. Ангезаи ин низ он будааст, ки забоншиносон, забони ин адабиётро форсии оғозин ва ё содатари форсии навин номидаанд ва чунин менамояд, ки ховаршиносони садаи нуздаҳум, ҳатто дар ин андеша набуданд, ки кадом мардуме ин адабиётро падида оварданд.

Чунин бар меояд, ки гӯё дар Ғарб дар садаи бистум, сабабҳои ин номгузорӣ аз ёд рафта ва ҳама ин адабиётро ба мардуми Эрон нисбат дода бошанд. Дар ин миён бисёре аз ховаршиносон ин гироишро доштанд, ки Эронро дар ҳамаи давронҳои таърихӣ сарзамини асосӣ ба шумор оранд ва ба Осиёи Миёна танҳо ҳамчун гунаи Эрон бингаранд.

Дуруст аст, ки подшоҳони Эрон дар бархе давраҳо бахшҳои зарҳези Осиёи Миёнаро тасарруф карда буданд. Аммо таърихи садаҳои миёна рӯзхоеро ҳам ба ёд дорад, ки шахристонҳои Эрони кунунӣ дар зери фармони ҳуққоми Осиёи Миёна буданд. Чунонки Сомониён, ки пойтахташон дар Бухоро буд, бар заминҳое аз Сирдарё (Сайхун) то қаронаҳои Халиҷи Форс фармон меронданд. Дар даврони ҳукумати Салҷуқиён пойтахти сарзамини паҳноваршон гоҳ дар Исфажон, гоҳ дар Марв ва гоҳ дар Нишобур буд. Аз ин рӯ онҳоро наметавон аз Эрон ва ё танҳо аз Осиёи Миёна баршумурд. Барои ҳамин ҳам, таърихи сиёсӣ бунёде ба даст намедихад, ки яке аз сарзаминҳоро дар даврони таърихӣ, сарзамини асосӣ баршумарем.

Тирози волои фарҳанги Хоразми бостон баҳубӣ дар қорҳои бостоншиносони Шӯравӣ намоёнида шудааст. Дастовардҳои портӣ ҳам дар даврони фарҳанги юнонӣ-бохтарӣ бисёр бузург будааст. Дар даврони пас аз ҷирагии тозиён низ дар садаҳои нуҳум-даҳуми милодӣ дар Осиёи Миёна, ҳам дар Хоразму ҳам дар Бухоро, риштаҳои гуногуни дониш густариш ёфтаву адабиёте парварда, зода шуд. Афзун бар ин, ҳамон забони адабие ҳам, ки сипас дар қаламрави Эрони имрӯз аз он баҳра гирифтанд, дар оғоз дар Осиёи Миёна, дар зистгоҳи имрӯзии тоҷикон шукуфо гардид ва нахустин бор Рӯдакии чакомасаро дар қаламрави Тоҷикистони имрӯза зода шуда ва аз ҷаҳон рафтааст, онро ба авҷу камол расонид.

Инҳо нуктаҳое ҳастанд, ки касе наметавонад онҳоро нодида бигирад. Шояд барои ҳамин ҳам, бархе аз адабиётшносон ба ҳадди ифротии дигаре расида ва ҳамаи адабиётро, ки то ҳамин чанде пеш форсӣ номида мешуд, тоҷикӣ номидаанд. Аммо гумон намеравад, ки ин корро ҳам битавон дуруст баршумурд. Рӯдакӣ тоҷик ва ё дурусттар бигӯем, аз мардуме буд, ки ниёкони тоҷикони имрӯз будаанд. Оё мешавад ин ҷо ба чунин паёмаде бирасем, ки гӯё осори ӯ танҳо аз ҳамин мардум асту бас? Дар китобҳои дарсии таърихи адабиёти модарӣ, ки имрӯз дар Эрон ҷоп мешавад, Рӯдакиро ба сони нависандагони муътабари Осиёи Миёна, ҳамвора қофиласолори адабиёти форсӣ «одам-уш-шуарои (форсӣ. – Е. Б.)» меноманд ва ин то андозае бисёр дуруст ҳам ҳаст. Ба ростӣ, оё метавон бидуни огоҳӣ асарҳое, ки чакомасроёни Бухоро, Самарқанд, Балху Чағонӣён падида оварданд ва таърихи он осори адабиро, ки дар қаламрави Эрони кунунӣ падида омадааст, омӯхт? Гумоне нест, ки наметавон. Медонем забони ниёкони тоҷикон дарӣ ё порсӣ дар пайи як раванди таърихӣ забони мардумоне ҳам шуд, ки дар Эрон мезистанд. Метавон гуфт рӯзгоре дароз, то нимаи садаи шонздаҳуми милодӣ зиндагии адабии ниёкони ин мардумон муштарак будааст. Ҳар чакомае, ки дар Бухоро гуфта мешуд, дар Исфакон мафҳум мебуд ва он ҷӣ дар Шероз суруда мешуд, дар Самарқанд забонзада мегардид. Ҳамчунин медонем назира, гунае аз асари шоирона аст, ки дар он чакомасаро ба чакомае аз пешиниён ва ё рақибонашон посух дода, вазну радифу шеърӣ ӯ ва гоҳ-гоҳ бархе суханонашро ҳам нигоҳ медошт. Ҳамхангом мекӯшид бар рақиб пешӣ гирад ва ё дидгоҳи ӯро рад кунад, ҷӣ аҳамияте дар чакомасории садаҳои миёна доштааст. Аз ин рӯ ошноӣ бо як шоир ба танҳои ва бенигариш ба равобити ӯ бо муаллифоне дигар корест беҳуда, ки муяссар намасозад ба паёмаде ламсшуданӣ даст ёбем. Камоли Хучандӣ¹ зодаи Осиёи Миёна - шоири забардаст аст, аммо доварӣ дар бораи ӯ беравшан сохтани иртиботи осораш бо шеърҳои Ҳофизи Шерозӣ номуяссар ва муҳимтар аз ҳама ин ки намоёнидани вижагиҳояш ношуданист. Нигаристанӣ аст, ки ҳар фарде, ки «Ҳамса»-и Навоиро меомӯзад, бе огоҳӣ бар зиндагии шоири бузург Низомӣ² ба ҷи ҳолу рӯзе дучор меояд.

¹ Камолиддини Хучандӣ аз шоирони орифи қарни ҳаштуми ҳиҷрӣ аст, ки дар Хучанд дида ба ҷаҳон гушуд ва дар соли 803-и ҳиҷрӣ дар Табрез дар ҳонаҳои худаш ҷашм аз ҷаҳон фуру бафт. Камол дар ғазали орифона устод буд ва ашъораш мавриди таваҷҷуҳи Ҳофиз. Девонаш шомили ғазалиёту қитъаот ва чандин рубой аст. - С. Э.

² Ҳаким Ҷамолиддин Абӯмуҳаммади Илос бани Юсуф бани Заки бани Муӣид аз шоирони бузурги дostonсарои Эрон аст, ки дар худуди соли 535 дар Ганча зода шуд. Аз осори Низомӣ девони ӯст, ки Давлатшоҳи Самарқандӣ онро шомили бист ҳазор байт дониста ва акнун бахше аз он дар даст аст. Аммо бузургтарин асараш «Ҳамса» аст, ки ба тарзи маснавӣ суруда шудааст. «Ҳамса» панҷ китоб аст: «Махзан-ул-асрор», «Лайлӣ ва Мачнун», «Хусрав ва Ширин», «Ҳафт пайкар» ё «Баҳромнома» ва «Искандарнома». Низомӣ дар адабиёти форсӣ дар шеваи дostonсарой устод ва пешрави дигарон аст. Амир

Бархе аз пажӯҳишгарон мумкин мешуморанд Саъдиву Ҳофизро, ки ҳеҷ гоҳ дар Осиёи Миёна набудаанд, танҳо аз ин рӯ, ки хонандагони тоҷик шеърҳои ононро мефаҳманд, «тоҷик» биноманд. Дар ин сурат эронӣ ҳам метавонанд Рӯдакӣ ва Фаррухиро эронӣ бишмаранд, зеро ҳар мисраъ аз сурудаҳои инон барои хонандагони эронӣ чун оби зулол равшан аст. Худ пайдост, ки наметавон бо чунин дастовезҳое амал кард. Сухан бар сари он аст, ки мардумони бисёр дар сарзаминҳои пахновар (аз ҷумла дар шимоли бохтари Ҳинд ва дар Озарбойҷон) аз забони ягонаи адабӣ бархӯрдор будаанд ва ҳамин нукта буд, ки ҳамроҳ бо авзову аҳволи гуногуни маҳаллӣ, иштироки ошкори бисёре аз адабиётҳоро фароҳам овардааст. Дар ин миёна бояд ба дида донист, ки забони ин адабиётҳо на тоҷикии (кунунӣ) будааст ва на форсии (имрӯз). Ҳам тоҷикон ва ҳам эронӣ танҳо дар нимаи дувуми садаи нуздаҳум буд, ки по ба пой демократӣ шудани адабиёту густариши савод, ба қор бурдани забони адбии кунуниро оғоз карданд. Ба ҳар ҳол, ин ду мардум бар мероси бузурги адабии ба забони дарӣ ё форсӣ ҳақ доранд ва кӯшиш барои нисбат додани ин адабиёт ба яке аз ин ду мардум қори номунсифонае аст, нисбат ба дигаре.

Медонем, ки пешиниёни мардуми тоҷик дар гузаштаҳои бисёр дур ба падид овардани осори адабӣ оғоз кардаанд. Нақше, ки Осиёи Миёна ба ганҷинаи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ гузоштааст, чандон андак нест ва зиндагии адабӣ дар садаҳои паёпай дар ҳамин бахш пур аз таҳарруқ будааст. Аммо ба рӯзгори Сосониён осори эронӣ ховариву бохтарӣ бо ҳам омехта мешавад ва Авасто, ки ба ҳамон андоза мубадони сосониёно рамазгушӣ кардаанд, аз сохтаҳои шоҳаҳои эронии ховарӣ ҳам ҳаст. Акнун, агар тоҷикон осори Саъдиву Ҳофизи Шерозиро гиромӣ медоранд, эронӣ ҳам ёду ёдгори Рӯдакӣ Панҷакентиро дар дил нигоҳ медоранд. Таърих бад-ин гуна падид омада ва ба андешаи ман, шояд адабиёте, ки дар ин китоб пажӯҳиш шуда, аз ин рӯ ғаниву саршор аст, ки дар пайи доду ситади фарҳанги мардумоне бисёр дар садаҳои паёпай падид омадааст.

Бо нигариш бо он чи гуфта шуд ва низ бо нигаристан ба ин ки дар барномаи қори ман партав афкандан ба адабиёте аз рӯзгорони қуҳан то садаи понздаҳуми милодӣ, яъне равшан сохтани адабиёти давроне омадааст, ки дар он марзбандии мӯшиқофона миёни сарнавишти таърихии мардуми тоҷик ва сарнавишти дигар ҳамсоягони эронӣ номумкин аст, ин китобро таърихи «Адабиёти форсӣ-тоҷикӣ» номидаем.

Фаровон будани матолибе, ки бояд бозқавӣ шавад, душвории бузурге аст, ки дар баробари нигоранда қомат барафроштааст. Афзун бар ин, аз мурдареги (мерос) бузурги адабиёти садаҳои даҳум-понздаҳуми то ба

рӯзгори мо расида,¹ бахше ночиз чоп шудааст. Боқӣ ҳамчунон ба шакли дастнавис дар ганчинаҳои китобхонаҳои гуногуни ҷаҳон нигохдорӣ мешавад. Чопи бисёре аз ин китобҳо ниҳоят аз садаи гузашта оғоз гардида, аммо бисёре аз ин чопҳо имрӯз дигар ба кори пажӯҳиши илмӣ намеояд.

Саргузашти чопи девони Ҳофизӣ пуровоза, ки мардуми ғайрикориносо низ ўро мешиносанд намунаи дархӯри нигариш аст. Ҳангоме ки Г. Брокгауз дар соли 1852-1856 девони Ҳофизро чоп кард, ин чопи ў офарини ҳамагонро барангехт. Ин андеша ибраз мешуд, ки дар ин чоп, матншиносии шарқӣ ба ҳамон тирози волои илмӣ расидааст, ки осори мунташираи муаллифони ҷунонӣ рӯи расида буд. Г. Эте, ки дар офарину ситоиш дасткушодае набуд, аз ин чоп ҳамчун «яке аз устодонатарин чопҳои мутоқи форсӣ» (...eine der meisterhaftesten Editionen persischer Texte...) ёд кардааст.²

Бисёре аз пажӯҳандагон Ҳофизро аз рӯи ҳамин чоп меомӯхтаанд. Онон мекушиданд вижагии осори ўро бинамоёнд ва меғуфтанд, ки Ҳофиз дорои зидду нақизгӯии вижаи эронӣ аст. Гуё дар ин ҷо, ҳам зухд аст ва ҳам суҳаноне, ки бо дурустии динӣ ҳамхон нест. Аммо дар соли 1928-и милодӣ дар Техрон матн тозае аз шеърҳои Ҳофиз мунташир гардид, ки ношираш оқои Халхолӣ аз нусҳае, ки танҳо сӣ сол пас аз марги шоир рӯнавис шуда, баҳра гирифта буд. Ношир пеш аз ҳама ба ин нукта нигариста буд, ки дар ин нусҳаи хаттӣ бисёре аз ғазалҳое, ки дар чопи Г. Брокгауз омадааст, нест. Ў танҳо бо овардани ин нукта басанда накарда, кӯшида буд сабабашро равшан созад. Равшан гардид, ки метавон ҳамаи ғазалҳоро, ки дар нашри Г. Брокгауз ҳаст ва дар ин нусҳаи хаттӣ нест, дар девони шоирони дигар ёфт ва онҳо аз он девонҳо ба девони Ҳофиз рох ёфтаанд. Равшан шуд, ки нашри Г.Брокгауз гунае аз девонҳои бист шоири гуногун аст, ки як сад сол пеш ва ё дусад сол пас аз Ҳофиз мезистаанд. Пас, набояд шигифтзада шуд, ки рӯи Ҳофиз анбошта аз таноқузгӯӣ (суҳаноне, ки бо якдигар носозгор бошанд. - М. А.) аст. Дар дарозии се сада таноқузоти бисёр метавонистааст дар ин «рӯх» гирд ояд. Халхолӣ ҳам бо он ки ин нуктаи бисёр пурахмиятро равшан сохт, натавонист чопи ризоиятбахше фароҳам кунад, зеро матни ў анбошта аз дастхӯрдагӣ буд. М. Қазвинӣ, матншиносии забардаст бар бунёди он нусҳаи хаттӣ, ки Халхолӣ аз он баҳра гирифта буд, матн тасҳеҳшудаеро чоп кард, ки яқсара дархӯри кори илмӣ аст.

Аз он ҷӣ гуфта шуд, равшан мегардад пажӯҳандае, ки меҳодад як баррасии кулӣ аз адабиёти форсӣ-тоҷикӣ бидиҳад, дар ҷӣ ҳолу рӯзе аст.

Ошноӣ бо тӯдаи анбӯҳи ҷусторҳои ношуданӣ аст ва сабаб низ ин аст, ки матолиб бисёр аст ва ҳам ин ки нусҳаҳои хаттӣ дар саросари ҷаҳон пароканда.

¹ Ин барномаи кори Е. Э. Бертелс буд, аммо марг аз анҷоми он пешгирӣ кард; «Таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ» то садаи дувоздаҳуми милодӣ нигошта шудааст. - Ҳ. Т.

² Giph Bd II. 1896-1904. S. 304.

Аз ин рӯ, равшан аст, ки бисёре аз тартибдихандагони чунин баррасиҳои кулӣ дар бораи бисёре аз нависандагон ба ночор на ин ки бар бунёди пажӯҳишҳои хеш, балки бо таъя ба қорҳои пешиниён матолибе навишта, кӯшидаанд онҳоро ҳамхон бо дидгоҳи худ тафсир кунанд. Аммо набояд аз ёд бибарем, ки ин пешиниён ҳам ба навбати худ аз қорҳои пешиниёни хеш баҳра гирифтаанд ва баҳрагирии онҳо ҳам, ҳамвора хӯрдагириона набудааст. Чунин занҷирае саранҷом ба нусхаи оғозине кашида мешавад, ки ба дасти нахустин эроншиносе, ки ба ин ё он масъалаи мушаххас таваҷҷуҳ карда, афтода будааст. Ин сарчашмаи нахустин, бино бар маъмул, таъкирае аст ва пеш аз ҳама таъкираи Давлатшоҳи Самарқандӣ, ки ховаршиносони ғарбӣ онро бештар аз дигар таъкираҳо дӯст медоранд.

Дар Ғарб бисёр дӯст медоранд, ки аз нодуруст будани додаҳои таъкираҳо ва ҳамчуни аз ин сухан бигӯянд, ки тартибдихандагони онҳо бе ишора ба сарчашмаҳо, навиштаҳои пешиниёни худро рӯнависӣ кардаанд.

Аммо қори бархе аз донишварони аврупоӣ бо қори чунин таъкиранависон чӣ тафовуте дорад? Оё тафовут дар ин аст, ки бештари онҳо, ҳарчанд на ҳамвора дақиқ, сарчашмаро нишон медиҳанд. Паёмад ҳам ин аст, ки бархе ҳаҳо, солҳо аз китобе ба китоби дигар мекуҷад. Чунонки Эдуард Броун, ховаршиноси пузовои англис дар Ғарб ба ҳангоми сухан аз Муиззӣ меӯяд, ки ӯ ба тири ҳоми хеш Султон Санҷар ҷон дод. Ин дода дар бисёре аз таъкираҳо омадааст. Инро ҳам бояд бигӯем, ки Э. Броун меӯяд, ки бино ба гуфтаи Ризоқулиҳони Ҳидоят, гӯё Муиззӣ аз пайгон захм бардошта ва сипас дармон шудааст. Аммо ин нуқтаро ҷунон меоварад, ки ҳонанда нобоварии жарфи ӯро нисбат ба гуфтаи ин муаллиф дарёбад. Дар ин миён ҳуди Муиззӣ байтҳое дорад, ки дар онҳо ҷақомасаро, барои дармони захми саҳти худ Ҳудойро сипос гуфта, оғоҳи медиҳад, ки пайғони тир ҳамҷунон дар танаи монда ва ӯ бо ин ҳама беш аз ҷаҳил соли дигар ҳам зистааст.

Аммо чӣ қасе достони ин руҳдоди ғамангезро бештар медонистааст: таъкиранависон ё марди захмхӯрда? Гумон намеравад, ки қасе ба ин андеша афтода бошад, ки дар девон, шоири пузовои зеру бамҳое аз зиндагиномаашро бинависад. Ва саранҷом ин ки феҳристи фармонравое, ки Муиззӣ дар мадҳашон қасида сурудааст, гӯёи он аст, ки шоир дере пас аз он ки Давлатшоҳ муддаӣ аст, раҳт аз ҷаҳон барбаствааст.

Як намунаи дархӯри дигар: Донишманди муътабар ва ҷиддӣ ҷун Т. Нёлдеке дар китоби худ «Ҳамосаи миллии Эрон», ки дар кулл қорест ҳуб ва то ба имрӯз арзиши худро аз даст наводааст, меӯяд: «Фирдавсӣ дар соли 999-и милодӣ назди фармонраво, ҳони Ланҷон дар наздикии Исфаҳон буд ва дар он ҷо ҳангоми обтанӣ (оббозӣ) дар рӯдхона наздик буд, ки ғарқ шавад ва ӯро ҳуди фармонраво ва ё писараш воҳанид. Барои ҳамин ҳам

ӯ «Шохнома»-ро ба ин фармонраво тақдим кард.¹ Ин додаҳо дар яке аз нусхаҳои хаттии «Шохнома» дар Лондон омада ва Ҷ. Рив онро дар феҳришташ овардааст.

Метавон гуфт, ҳамаи донишвароне, ки дар бораи «Шохнома» навиштаанд бо нигариш ба дурусткорӣ, дақиққории Т. Нёлдеке ин овардаро бозоварданд ва нусхаи хаттиё, ки Ҷ. Рив шарҳашро оварда буд, нангариста ва ба ин андеша најафтоданд, ки дар соли 999-и милодӣ, Фирдавсӣ камтар аз 65-сол (агар бештар набуда) надошта ва гумон намеравад деҳқони бузургвори сапедмӯй дар ин синну сол беҳисобу китоб худро ба об зада бошад. Саранҷом дар соли 1945 буд, ки марде пайдо шуд ва ин овардаи шигифтбарангезро озмуд. Ин мард адабиётшиноси эронӣ М. Минуй буд, ки дар маҷаллаи «Рӯзгори нав» (соли панҷум, шумораи 3, с.16) дидгоҳи зерини худро овард: «Дар поёни нусхаи хаттии ёдшуда, ҷунин навишта шудааст:

Чу шуд испарӣ достони бузург,
Суҳанҳои он хусравони сутург.
Ба рӯзи сеюм шанбади чоштгоҳ,
Шуда панҷ раҳ панҷ рӯзон зи моҳ.
Ки тозиш хонад Муҳаррам ба ном,
Гаҳ аз арҷмандиш моҳи ҳаром.
Агар сол низ орзу омадаст,
Нуҳум солу ҳаштод бо шашсад аст.
Маҳи баҳману осмон рӯз буд,
Ки ҳоким бад-ин нома пирӯз буд».

Ба гуфтаи дигар суҳан дар ин бора аст, ки нигориши ин нусхаи хаттӣ дар рӯзи сешанбеи 25-муҳаррами соли 689-и қамарӣ ё аз рӯи гоҳномаи куҳан дар рӯзи осмон (рӯзи 27)-и моҳи баҳман, баробар ба 7-уми феввали соли 1290 - ба анҷом расидааст. Сипас ситоиши фармонравои хони Ланҷон ва достони вораҳонидани нусхабардори китоб аз марғ дар рӯдхона меояд. Аммо чӣ гуна Ҷ. Рив метавонистааст байтҳои бемояро, ки метавон гуфт дусад ҳафтад сол пас аз марғи Фирдавсӣ сохта шудаанд, аз сурудаҳои шоири бузург бидонад? Суҳан бар сари он аст, ки таърихи нусхаи хаттии на ин ки бо рақам, балки бо ҳуруф навишта шуда ва рӯи шинҳои вожаи шашсад нуқта наёмада ва барои ҳамин ҳам Ҷ. Рив ин таърихро, ки афзун бар он соида шудааст, ҳамчун сесад хонда ва аз ин раҳгузар (таърих)-и 25 муҳаррами соли 389-и қамарӣ (16 январи соли 999-и милодӣ)-ро ба даст овардааст. Пас саҳлангории содаи пажӯҳишгари забардасте, ки садҳо нусхаи хаттиро хонда ва Т. Нёлдеке онро такрор кардааст, ин афсонаи ёваро падида овард, ки беш аз шаст сол дар илму дониш барҷой буд.²

¹ Th.Noldeke. Das iranische Nationalepos, Giph, Bd II S. 153.

² Наметавонам ба гардан нагирам, ки рӯзгоре ман низ бо бовар ба Т. Нёлдеке ин афсонаро оварда будам. Бингаред: Е. Э. Бертелс, «Абулқосим Фирдавсӣ ва осори ӯ», Москва-Ленинград, 1935, с. 20.

Басанда буд, ки нусхаи хаттӣ дақиқ хонда шавад, то гумонҳо аз миён бардошта шавад. Оё ин хатоҳо аз хатоҳои Давлатшоҳ бехтар аст? Дар ҳарду маврид, сабаби падидоии афсонаҳо он будааст, ки муаллифон дар бораи китобҳои даст ба қалам бурдаанд, ки ҳеҷ гоҳ онҳоро ба ҷашм надидаанд ва дар бораи онҳо аз рӯи сухани дигарон доварӣ мекунанд. Ба ростӣ, мо дар бораи донишманде, ки вижаномае дар бораи Гёте ё Шекспир менавишт ва ҳеҷ гоҳ асарҳои онҳоро нахонда ва бунёди қораш яксара бар навиштаи дигарон мебуд, чӣ метавонистем бигӯем?

Оре дар ҳамин ҷост, ки тафовут миёни ховаршиносӣ ва «бохтаршиносӣ», агар битавонем чунин иборатеро ба қор барем, то ба имрӯз дида мешавад. Метавон гуфт касе, ки яке аз адабиёти бохтариро меомӯзад, ҳамвора нусхаҳои ҷопшудаи бисёр хуб ва гоҳ-гоҳ, ҳатто бисёр олии матнҳои мавриди ниёзашро ба андозаи басанда дар даст дорад. Барои ҳамин ҳам мо ҳақ дорем ўро дар сурате, ки аз матнҳо баҳра нагирифта бошад, сарзаниш кунем. Матнҳои муаллифони ховарзаминро ҳам кӯшидем нишон диҳем, ки чӣ ҳолу рӯзе доранд. Ҳамчунин бояд бияфзоем, дар бораи таърихи мардумоне, ки мебоист аз адабиёти онҳо сухан бигӯем, дар бештар маврид аз пажӯҳишҳои дақиқ бархӯрдор нестем. Ин нукта кори муаллифиро, ки ба баррасии адабиёти ховарзамин дар садаҳои миёна мепардозад, бисёр душвортар қардааст ва имкон намедихад, ки ба сатҳи тирози ҳамкори «ховаршинос»-и худ боло равад.

Барои ҳамин аст, ки баррасии куллии ин ё он адабиёти ховарӣ ҳанӯз ҳам аз бархе ҷанбаҳо хоҳад лангид. Дар ин китоб, то он ҷо муяссар буд кӯшидам барояндҳоро (ҳосил ва натиҷаи амал) на ин ки бар бунёди пажӯҳиши дигарон, балки бар бунёди ҳуди матнҳо устувор созам. Аммо ҷунонки ҳуди хонанда ба ин бовар хоҳад расид, ин қор паёмадҳое мушаххас ба бор овард. Дурустар бигӯям, ба ҷойи шарҳи ҳамвори ҳаракати раванди адабӣ, бархе вижаномаҳои ҷудогона ба даст омадааст, ки шояд бархе ҷузъиёти хос ҳам дар худ дошта бошад, аммо ин ҷузъиёт яксара огоҳона ба ин вожаномаҳо дароварда шудаанд. Ман бо аз сар гузаронидани қоре бас душвор, ҳамчун хондани сартосари девонҳои пурҳаҷм ва анбошта аз қасидаҳои малолатовару ёфтани бархе байтҳо, ки аз аҳамияти таърихӣ ва ё ҳунари бархӯрдоранд, бар он шудам, ки насли ояндаи пажӯҳишгаронро аз зарурати оғозидани ҳама чиз аз аввал вораҳонам. Ба онҳо имкон бидихам ба ин бовар биоянд, ки дар ин девон чизе дархӯри нигариш барои онон ҳаст.

Аз ҳамин дидгоҳ, шояд дар ин китоб иқтибосҳои бисёре, ки нишондиҳандаи вижагиҳои муаллифон аст, овардам. Агар осори ин муаллифон дар ҷопҳое, ки дар бехтарин китобхонаҳои кишвар ҳастанд дар дастрас мебуданд, мешуд ба ёдоварии сода ва овардани сафҳаи китоб басанда қард. Аммо ёдоварии китобе, ки дар китобхонаи Институти ховаршиносӣ дар Ленинград (Санкт-Петербург) аст, онро ҳатто дар Москва ҳам наметавон ёфт ва бо нусхаи хаттӣ, ки дар китобхонаҳои

хусусист, корест нодуруст ва нораво. Аз он ҷо ки дастрасӣ ба осори мавриди баррасӣ дар ин ҷо душвор аст ва бе нишон додани онҳо суханони ман ҷунонки бояду шояд қонеъкунанда нахоҳад буд, ба ночор матолибро то он ҷо ки мешуд, комил овардам. Афзун бар ин, хостам ҳар андешаеро, ки меоварам бо мисолҳои воқеӣ устувор кунам.

Дар ҳама ҷо ҳатто дар ҷое, ки мешуд тарҷумаи ба истилоҳ ҳунари овард, тарҷумаҳои сатр ба сатр ва ба наср аст. Бахубӣ пайдост ҷакомае, ки шакли худро аз даст бидиҳад, метавон гуфт, ки ҳастии худро бохтааст. Аммо нахуст бояд бигӯям, ки дар тарҷумаҳои ҳунари ҳам се ҷаҳорум шакл аз даст меравад ва дувум ин ки матни аслии дар баробари ҷашмони хонанда боқӣ мемонад. Тарҷумаҳои ман намебоист барои хонанда ҷойгузини матни аслии шавад, балки ба ӯ бояд ёри бирасонад. То аз матнҳои шеъри садаҳои миёна, ки ҳатто барои қасоне ҳам, ки ин забон, забони модарии онҳост, ҳамвора бедиранг мафҳум намешавад. Тарҷумаҳои ман муддаии ҳеҷ гуна барозандагии адабии набуда, ҳадаф аз онҳо ин буда, ки то он ҷо муяссар аст бе фишор ба сохтори забони русӣ, дақиқ ва расо бошанд. Хоҳишмандам, ки онҳоро на ин ки тарҷума, балки гунае тафсир ба шумор оваред.

Чанд сухан дар бораи масъалаи даврабандӣ:

Дониши кишвари мо ҳанӯз як даврабандии таърихи Осиёи Миёна ва Эронро, ки то андозае собит ва устувор бошад, падид наёвардааст. Ҳатто дар китоби Б. Ғ. Ғафуров «Таърихи мардуми тоҷик» (1955)-и милодӣ фаслҳои дарбаргирандаи таърихи садаҳои миёна, ҳанӯз то андозае бар бунёди тақсмоти пешин, аз рӯи дудмонҳо устувор аст. Шояд ҷунин тақсмотеро битавон ба ҳангоми омӯхтани адабиёт ба андозае таваҷҷуҳ ҳам кард. Ҳангоме ки сухан дар бораи шоирони даргоҳ ва дарбор меравад, се-ҷаҳорум ҷакомаҳои садаҳои миёнаи форсӣ-тоҷикӣ аз ҳамин осор аст. Наметавон мункир шуд, ки осори ҳар гурӯҳи муайяне аз шоирон, ки ба даргоҳи мушаххас вобаста ҳастанд, аз анбози бисёре бархӯрдоранд. Сабаби ин ҳам он аст, ки шоирон мекӯшиданд мавриди писанди фармонравоён бошанд ва аз дигар сӯ, ба истилоҳ «малик-уш-шуаро»-ҳо дар нақши сонсургарон ва раҳбарони ин шоирон буданд ва дар ин талош, ки шеърҳои зердастони худро дар як чорҷӯб дароваранд. Мо ҳанӯз натавонистаем шоиронро аз рӯи дудмонҳо, ки дар тазкираҳо омадааст, яқсара қанор бигзорем.

Усули бунёдии ин китоб он аст, ки дар ҳар бахш, вижагии қуллӣ зиндагии адабиро дар рӯзгору бахши ҷуғрофиёӣ мушаххас намуда ва ҳоса ҳамагонии ин зиндагониро намоёнида, бикӯшем бар пайдоиши ин вижагиҳо равшанӣ биандозем. Сипас вижагии так-таки муаллифонеро, ки метавон дар бораи онон сухан ба тафсил гуфт, биёварем. Сухан ба тафсил аз он рӯ, ки осори инон то ба рӯзгори мо расидааст. Ҷунин барномае бад-ин зарурат анҷомида, ки ба баррасии он ҷӣ, ки то кунун ин ё он муаллиф навишта басанда нақарда. Бикӯшем ҳамаи осореро, ки дар дастрас аст,

бозковида, тасаввуре камобеш равшан аз онҳо падид биёварем. Чунонки гуфтем, барои ҳамин ҳам чунин менамояд, ки китоб аз чанд вижаноманҷудогона бо ҳаҷмҳои бештар аст. Ҳангоме ки битавон матолибу мавориди комил ба даст овард, пайванде ҳам метавон зад. Танҳо касе, ки аз ҳастии масъалаи адабиёти илмӣ беҳабар аст, метавонад бияндешад, ки мо аз ҳамаи чисторҳои ростин бархӯрдорем. Ҳамаи матолиб на ин ки дар дастрас нестанд, балки ҳанӯз ҳам метавон давраҳои бузурге аз адабиёти форсӣ-тоҷикиро гунаи лаккаҳои сапед баршумурд, ки чашм ба роҳи кори пажӯҳандагонанд. Пайдост, ки як адабиётшинос наметавонад, ҳамаи ин лаккаҳои сапедро аз сари роҳ бардорад, бо ин ҳама ман кӯшидам то он ҷо ки дар тавонам ҳаст, ин корро анҷом диҳам. Густохона умедвор ҳастам, ки хонанда дар ин китоб чизи тозае барои худ биёбад.

ЁДГОРИҲОИ АДАБИИ РӢЗГОРОНИ КУҲАН

Дар рӯзгороне бас куҳану дур, наздик ба нимаи нахустин ҳазораи пеш аз милод, дар миёни тираҳои Эрони шарқӣ, бисёр дostonҳое буд, ки бештарашон аз вижагии ҳамосӣ ва паҳлавонӣ бархӯрдор буданд. Худ пайдост, ки дар он куҳанрӯзгорон ҳеҷ як аз ин дostonҳо наметавонист бар ҷойе навишта шуда бошад ва равшан аст, ки ин дostonҳо даҳон ба даҳон, сина ба сина, бегумон ба ёрии дostonгӯёни ҳирфай мегаштанд ва густарда мешуданд. Агар бахт ёр намебуд ва ин дostonҳо дар ҳамон даврони бoston, ба китоби «Варҷованд» «бар маънии баландпоя», дини ин тираҳои оини Зартушт дарнамеомад, шояд ҳеҷ гоҳ бар онҳо огоҳ намебудем. Аз ин дин, ки дертар дар миёни мардуми ховари наздик ва миёна густариши бас бузург ёфт, адабиёте бисёр паҳновар ва парварда зода шуд, ки дар миёни он навшатаҳои дафтарҳои «Варҷованд», ки ба «Авасто» овоза баровардааст, ҷойи намоён дорад. Ин асар, ки бар он адабиёти порсӣ дорои арче аст бас калон, то имрӯз чунонки шояду бояд арзёбӣ нашудааст.

Пеш аз гузор ба боз намудани вижагиҳои «Авасто» ба кор дорем, ки дар рostaҳои кулӣ бо хосаҳои оини Зартушт ошно шавем. Бар ниҳодаҳои бунёдии ин омӯзиш аз дине, ки садаҳои паёпай аз пазириши мардумони эронӣ бархӯрдор мебуд ва рӯзгоре дертар дини расмии Эроншаҳр гардид, бозгӯем.

Оини Зартушт. Номи ин оин аз номи худи диновар Зартушт баромадааст. Нигорандагони Юнони бoston номи бунёдгузори ҳамоси ин омӯзишро ба ҳамин гуна нигоҳ доштаанд. Дар худи китоби «Варҷованд-Авасто» ин ном ба гунаи «Зартуштро» омадааст, ва дар осори пасин (садаҳои даҳуми гоҳномаи масеҳӣ ва пас аз он) намуди Зартушт ба худ гирифтааст. Гумон намеравад, ки пиндори бархе аз донишварон бар ин ном, ки расонандаи «худованди уштури пир» аст, дархӯри пазириш бошад. Шояд вожаи астар (ахтар), ки ба вожагони асосии бисёре аз забонҳои аврупоӣ ҳам омадааст (ба англисӣ - star, ба олмонӣ - stern, ба юнонӣ - ctotyг ба латинӣ - astrum, ҳамбар кунед бо ситораҳои форсӣ, дар намуди авастоии ин ном нуҳуфта бошад. Ногуфта намонад, ки ин нукта дар ҳамаи пайкараҳои куҳани Зартушт бар фарози сари ӯ ҳамвора ситораи кандакорӣ шудааст, ин пиндорро падида меоварад. - С. Э.). Пайравони оини Зартушт номи дини хешро бо номи Зартушт вобаста намекарданд ва ҳештанро Маздо Ясно (ниёишгари Маздо) ва ё сипас виҳ дин (дорандаи дини нек) мехонанд. (Ногуфта намонад, ки дин вожае аст, ки ҳамонанди вожаҳои бешумори дигар аз роҳи забони портӣ ё аз забони порсӣ ба забони тозиён кӯчидааст ва намуди куҳантараш ҳамона deana аст, виҷдон – дин. - С. Э.).

Ин намоишгари он аст, ки оини Зартушт тавониста буд, пеш аз он шакли дине, ки бино бар тридод (виҷдон, дин. - С. Э.) ба номи Зартушт

вобаста мегардад, пойгирду устувор шавад. Ҳанӯз наметавонем масъалаи беҳовариҳоеро (reform, ислоҳот. - С. Э.), ки Зартушт овардааст ва низ даврони вижагиҳои он беҳгароӣҳоро бозкушуда баршумарем. Метавон гуфт, ки дидани таърихи дигаргуниҳоеро, ки дар боварҳои динии рӯзгорони бостон падида омада, бар асоси сарчашмаҳо, ки дар даст дорем, номӯяссар аст. Ҳарчанд номае ба номи «Авасто» бар ҷой монда, аммо ин нома шикастабаста ва хурдарезаҳои ночизи он хирмани сутург аст, ки танҳо огоҳӣ аз он ба мо расидааст. Афзун бар ин, ин бахши бозмондаи «Авасто»-ро ҳам бо гузашти садаҳо, чунон дасткорӣ кардаанд, ки акнун танҳо бо эҳтиёти бузург метавон аз он чун сарчашмаи таърихӣ баҳра гирифт. Мебоист нигораро бо ёрии гувоҳии нависандагони Юнони бостон дубора зинда кард. Аммо дар ин ҷо низ сарашмаҳо, ки сарбасар умедворкунанда бошад дар даст нест. Зеро бахше бузург аз китобҳо, ки Юнониён дар бораи Ховарзамин навиштаанд, танҳо ба шакли пораҳои чудо-чудо, ки онҳоро нигорандагони пешин бо дарёфти огоҳӣҳо аз дасти дувум нигоҳ доштаанд, то ба рӯзгори мо расидааст. Метавон аз нависандагони арманӣ, садаҳои миёна ва низ аз муаллифони араб, рӯзгори шукуфои ҳукумати хулафо хангоме, ки мусалмонон ҳанӯз бо зартуштиён дар тамос будаанд, огоҳӣҳо ба даст овард. Аммо бо ҳамбарсозии ҳамаи ин бозмондаҳо низ наметавон рӯзгореро, ки ба гумон, беҳовариҳои Зартушт дар он хангом падида омадааст, дуруст ва мӯ ба мӯ намоён сохт. Ин нуктае аст саҳт дархӯри нигариш, ки Ҳеродот аз нигорандагоне, ки менамояд бисёр хуб бо кишварҳои ховарзамин ошно буданд ва навиштаҳо бисёр дар бораи Эрон доранд, ба ҳеҷ рӯ номе аз Зартушт наёвардааст. Плутарх, ки дар нахустин садаи милодӣ мезиста, менависад бино бар огоҳӣҳо, ки дорад, Зартушт шаш ҳазор сол пеш аз ҷанги Троя дида ба ҷаҳон гушудааст (ба сухане дигар, қору қуниши ўро дар рӯзгоре медонад, ки барои он даврони бостон ҳам рӯзгори бас куҳан будааст). Бо ин ҳама, порсийён¹ зода шудани бунёнгузори дини ҳешро дар садаи шашуми пеш аз милод медонанд. Шигифт менамояд, ки Ҳеродот (зодаи соли 474 пеш аз гоҳномаи масеҳӣ он ҳам Галикарнас, (яъне ҷазираи Юнонӣ, ки дар рӯзгори бостон дар қаламрави Эрон будааст. - С. Э.) ки танҳо, як сад сол пеш аз Зартушт, мезистааст аз ҳастӣ доштани вай ҳеҷ огоҳӣ надошта бошад. Плутарх, ки метавон гуфт додаҳоиаш дар бораи Зартушт гоҳ-гоҳ сарбасар бо навиштаҳои «Авасто» ҳамхон аст, вайро ҷеҳраи таърихӣ барнашумурад.

Танҳо дар ҷамоаи «Зартуштнома», ки дар соли 1278-и милодӣ менамояд онро марде ба номи Зартушти Баҳром ибни Пажду суруда бошад, бешу кам зиндагиномаи Зартушт ба ҷашм меҳӯрад. То он ҷо ки аз

¹Порсийён он пайравони оини зартушт ҳастанд, ки имрӯз дар Ҳинд мезиянд ва барҷойдорандаи асосии ин бовари қуҳани динӣ ҳастанд. (*ниёкони инон ҳамагӣ аз Эроншаҳр ба он диёр кӯчида, паноҳ ҷуста буданд).

доварӣ аз суханони сарояндаи чакома бармеояд, вай як зартуштифар буд ва аз хонадоне буда, ки дар Рай (ки дар паи турктозии тотор) нимхаробаву вайронаву ғамангез шуда буд, варчодгуна аз тридодҳои кухани дини бостонӣ посдорӣ мекардаанд. Падари ин чакомасаро, ҳатто лақаби Ҳирпат (Ҳирбад) дошта, ахтаршиносе буда ва ба гуфтаи писараш (дариву пахлавихон) будааст. Дареғо, Зартушт пури Бахроми Пажду нахостааст ба дурустӣ огоҳӣ диҳад, ки ба ҳангоми сурудани чакома, аз кадомин сарчашмаҳо баҳра гирифтааст, ӯ танҳо мегӯяд:

Яке дафтаре дидам аз хусравӣ
Ба хатге, ки хонӣ варо пахлавӣ.
Ниҳода бари мӯбади мӯбадон
Сару афсари бихрадону радон¹
Набишта бар ӯ саргузашти ҷаҳон
Зи аҳволи пешинагону шаҳон.
Ҳамон шарҳи Вастову Занд он замон.
Ки овард Зартушти Нӯшервон.
Ҳамон қиссаи зодани модараш
Аз он рафта аҳволҳо бар сараш.
Кухан ғашт ин қисса дар дасти кас
Набудӣ ба хондан бар ӯ дастрас.

(Матн аз китоби: *Le livre de Zoroastre (Zarâtushtnâma) de. Zartusht-i Bahrâm ben Pajdû, publie et traduit par Frédéric Rosenberg, St.-Petersbourg, 1904* p. 20 гирифта шудааст. «Пажду» «Пажд» талаффуз мешавад. - С. Э.).

Дере аст, ки ин чакома ба сабабҳои равшан нигоҳи ховаршиносонро ба худ дӯхтааст. Дар соли 1760-и милодӣ буд, ки Анкетил дю Перрон ном пажӯҳишгари номии Франсавӣ, онро ба лотинӣ бозгардонид ва сипас тарҷумаи он ҳамроҳ бо нахустин дафтари баргардони Авасто, аз сӯи ҳамин мутарҷим чоп шуд.² Баргардони англисии он, ба дасти Иствик анҷом ёфт,³ Ф. А. Розенберг ҳам матни Авасторо ҳамроҳ бо баргардони фаронсавии он чоп кард ва барои ин кор аз нусаҳои хаттии бисёр баҳра гирифт.

Нахуст, пажӯҳишгарон кӯшиданд равшан созанд, ки сарояндаи «Зартуштнома» чӣ сарчашмае дар даст доштааст. Аммо ба сабаби гунг будани ёдоварии чакомасаро натавонистанд посухе равшан ба ин пурсиш бидиҳанд. Бо ин ҳама, бо доштани заминаҳои бисёр метавон пиндошт, ки

¹ Вожаи *рад*, чунонки Ф. А. Розенберг ёдовар шудааст, наметавонад дар ин матн расонандаи «пахлавон ё чунонки дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аст, «некусиришт» ва «гушоодаст» бошад. Дар ин ҷо ин вожа навиштаи форсии вожаи авастоии *ratu* саркардаи маънавии шаҳристон аст».

² Anquetil du Perron, *Zend-Avesta, ouvrage de Zoroastre*, Paris, 1771, v. I², p. 1-70.

³ Дар китоби: Anquetil du Perron, *Zend-Avesta, ouvrage de Zoroastre*, Paris, 1771, v. h2, p. 1-70; J. Wilson, *The Pârsî religion as contained in the Zand-Avastâ, and propounded and defended by the Zoroastrians of India and Persia, unfolded, refuted and contrasted with christianity*. Bombay, 1843. p. 477-572.

ин Зартушт аз ду бахши Авасто, ки барҷой мондааст баҳра гирифта ва инҳо ҳамонро наскҳои читрадот (дувоздахум) ва спант (сездахум) ҳастанд. Пораҳое, ки дар боло овардем, чунонки бояду шояд гӯи он аст, ки чакомаи «Зартуштном» аз ҳар гуна арзиши навоваронаи адабӣ ба дур аст. Сар то сари он бо байтҳои пажмурда ва афтону хезон, ки базӯр ба радифи каммоёе кашида шуда, навишта шудааст. Аммо ба ростӣ, ки Зартушт сарчашмае бас куҳан дар пеши рӯ доштааст. Метавон гуфт, ин аз ҷо ҳам дида мешавад, ки додаҳои чакомаҳо бо он ҷӣ ки Плиниеме кехтар овардааст, ҳамхонӣ дорад. Бештари пажӯҳишгарони оини зартушт дар Аврупои шарқӣ бар онанд, ки бо ҳамин огоҳӣ, ки дар даст аст, метавон Зартуштро чун чехраи таърихӣ пазируфт. Танҳо Ҷ. Дармстетер, бозгардонандаи Авасто бо ин бароянд, ки дар зиндагиномаи Зартушт ҳеҷ вижагии ростӣ будан дида намешавад ва бештари бахшҳои он бо овардаҳои куҳан дар бораи Гевмарт¹ - нахустин Одам - ҳамхон аст, Зартуштро яке аз паҳлавонони афсонавӣ ва ҳамроҳони Ахуро Маздо баршумурда, ки сохтаву пардохтаи пиндори мардумон аст. Зартушт ҳам ба сони дигар паҳлавонони афсонавӣ, бо мор - нимоди бадӣ, ки дар афсонаи Зартушт, симои «марде туронӣ»² ба худ гирифтааст, пайкор мекунад. Вахшур (диновар) дар ин кашокаш ҷон мебозад, аммо аз вай се писар бар ҷой менамояд, ки онон сароғоз ва корвонсолорони се лои муғон, сипохон ва кишоварзон ҳастанд. Ҷ. Дармстетер бар ин пиндор аст, ки ҳар гуна талоше барои равшан сохтани «рухдодҳои зиндагии Зартушт низ ҳамонанди кӯшиш дар роҳи равшан сохтани рӯзҳои зоду марги ҳар паҳлавони афсонавии дигар беҳуда аст ва нофарҷом».³ Пурсумони беҳгароихоеро, ки мепиндоранд Зартушт ба он даст ёзидааст, ба ҳар гуна ки бозгушоянд як нуктаи поку равшан ва он ин аст, ки бунёди омӯзиши дине, ки дар Авасто омадааст, дар жарфҳои куҳани рӯзгорони бостон пайдо шудааст. Ниёкони тираҳои Эрони шарқӣ бо дидани қонунмандии гетӣ, ҷойгузинии рӯзу шаб, гирдмони ҳамешагии роҳи офтоб ва як аз паи дигар омадани баҳор, тобистон, ҳазон ва зимистон ба ин андеша афтоданд, ки хостгоҳи табохнопазир, ки онон номи арта ва ё аша (asha) ба он додаанд, бунёд ва шолудай сохтори ҷаҳон аст. Сипас дар омӯзиши дине, ки муғон оварданд ин вожа ранги ҳуқуқӣ гирифт. Аммо менамояд, ки дар жарфҳои рӯзгори бостон арта расонандаи маъние ҳамонанди «ороиши сохтори гиёҳон» буда бошад. Дарёфти гунг аз ҷаҳон, дар ҷустҷӯи посдорондаи ин Ораст ва онро дар бағонияти воло - Ахуро Маздо ёфт. Рӯзгоре пас аз он симои Ахуро Маздо чехраи неку ноб ва бисёр писандида ба худ гирифт. Порфирии навафлотунӣ, нависандаи зиндагиномаи

¹ Гев=хокӣ, март= миро ва Каюмарс муарраби он аст.

² Турониён дар бахши афсонаи «Шохнома»-и Фирдавсӣ, аз табору наберагони Тур - писари Фаридуншоҳ - ва тирае ҳастанд душмани эрониён, ки дар ниёконашон бо эрониён анбозанд.

³ J. Darmestetet, Omazd et Ahriman, leurs origines et leur historie, Paris, 1877.

Фисоғурс дар бораи ин худойгон навиштааст: «Армаздро¹... пайкаре ҳамонанди рӯшноӣ аст ва равони чунон ростӣ». Аммо дар Авасто ханӯз бозмондаи одамии чехрангоридани Ахуро Маздо дида мешавад. Чунончи дар Ясно (1,1) Ахуро Маздо лақаби хукарпатма «худованди некутарин тан» гирифта ва хароаваждишта номида шудааст, ки ба пиндори бархе аз пажӯҳишгарон расонандаи «сангинтарин ва бовикортарин» аст. Аз ҳамин ниёиш дар меёбем, ки офтоб чашми Ахуро Маздо аст ва дар яке аз сурудҳо (Яшти XIII, 2,3), осмонро ҷомаи вай номидаанд, ки бо ситорагон гулдузӣ шудааст. Ахуро Маздоро писаре аст, Атар (atar) - оташ (ба гумон оташи озарахш) - аст. Ин бағониятро зане низ ҳаст ва он обест, ки аз абр фуру меборад. Равшании бекарон зистгоҳи ӯст. Ҳамаи инҳо моро бар он медорад, ки ҳамроҳ бо Ҷ. Дармстетер бипазирем, ки Ахуро Маздо, дар оғоз, бағонияти осмон ва шояд бо ӯ як ва ҳамонанди ӯ будааст. Вобаста ба ҳамин ёдоварии Херодот барои мо равшан мегардад: «инонро ойин бар ин аст, ки барои зуёс (яъне барои Ахуро Маздо. – Е. Б.) дар болои кӯҳҳои баланди озариён бар пой доранд (қурбонӣ диҳанд) ва ногуфта намонад, ки инон ҳамаи сипеҳр ва ҳистонро заёс меноманд...».² Аммо, дар бораи ин худойгон бояд бигӯем, ки вожаи «Ахуро» расонандаи сарвар, фармонраво ва «Маздо» ба гумоне бисёр офаринандаи хирад ва ё ҳамадоноост. Менамояд, ки тридоди порсиён дувумиро пазируфта бошад, зеро Нериосенги пуровоза, ки Авасторо ба забони санскрит гардонида, номи Ахуро Маздоро чун Маҳачаднёни Свамин, яъне фармонравои ҳамадоно овардааст.³

Дар боварҳои бисёр куҳан, деви Ачи - мори осмонӣ - абре, ки рӯшноиро мерабояд ва сипас, шояд шабро ҳам рӯ дар рӯи Ахуро Маздо ҷой дода буданд. Хангоме, ки ба пиндорҳои содаандешонаи куҳан, рафта-рафта пардозҳои пучи фазлфурӯшона дода шуд, Урвони дарванд, яъне Ангара Минуро рӯ дар рӯи арвони Варчованд, яъне Ахуро Маздо ниҳодаанд. Коҳинон вижагиҳои Ангара Майнуро аз хосаҳои ноҳамсӯи пӯшише, ки бар Ахуро Маздо дӯхта буданд, сохтанд.

Дидмони (назарияе) пайкори ин ду равон, ки дар он кашокаши рӯзгори нерӯяшон то андозае баробар аст. Ба пазируфтани тавоноии Ангара Майну (шакли пасини он Аҳриман аст) дар замин ва пазируфтани вай чун Офаридгор он ҷӣ, ки дар он хангом барои одаме бад ва газандовар менамуд, гардид. Чунончи, Ангра Майну Харафистраро⁴ офарид. Равшан аст, ки чаро зартуштиён дадону морон ва ҷуз инҳоро аз ҳистонҳои аҳриманӣ мешуморанд. Аммо гоҳ-гоҳ сабаби ин ки ин ва ё он ҷондор,

¹ Ахуро Маздои Авастой, дар порсии миёна ва порсии дарӣ, намуди Армузд ё Ҳурмузд ба худ гирифтааст

² Херодот. Тарих дар нух китоб, ҷ. 1, Москва, 1888, саҳ 71.

³ Бингаред: J. Darmestet, Ormazd et Ahriman... p. 29

⁴ Харфастра вожаест намоёнгари ҷондорони газандовар, ба гумон решаи крап (Krap, Kor) асоси ин вожа бояд бошад (ҳамбар кунед бо вожаи scorpion = каждум).

чунончи вазағҳо (курбоққа) ва мӯрони беовоз ҳам ба ин макула даромадаанд, чунонки бояду шояд равшан нест.

Дониш, ханӯз ба ин пурсиш, ки зодгоҳи оини Зартушт дар кадомин хитта аст, посухе хушнудибахш надодааст. Танҳо, агар миёни оини маздоии оғозин ва зартуштии пасин марзбандии мӯшикофонае кунем, хоҳем тавонист ба ин пурсумони печида пай бубарем. Гумон намеравад, ки ёфтани зодгоҳи оини маздой имконпазир бошад. Пайдоиши ин оин дар чунон куҳан рӯзгоре аст, ки ханӯз ба диди мо дур аст. Гувоҳҳои бурида-буридае дар даст аст, ки дар Арманистону Мод маздопарастӣ будааст. Аммо аз он ҷо, ки оғоҳии мо аз ин фаротар намеравад, ин донистваҳо наметавонад нишонгари он бошад, ки пеш аз он маздопарастӣ наметавонистааст дар дигар хиттаҳо набошад.

Сухан танҳо метавонад бар сари кӯшиш барои ёфтани зодгоҳи Зартушт, яъне зодгоҳи омӯзишӣ бошад, ки бо номи Зартушт пайваст аст. Зиндагиномаи афсонавори Зартушт, ки онро тридоди порсиён нигоҳ доштааст, Рогои бостонӣ (Райи пасин), яъне Модро зодгоҳи Зартушт меномад. Аз ин ҷо, бисёре аз донишмандон ба ин пиндор омадаанд, ки оини Зартушт аз ҷануби бохтарӣ ба шимоли эронзамин густариш ёфтааст. Пас агар чунин бошад, оини зартушт мебоист ба ногузир аз сӯи нахустин фармонравоёни худфармони (мустақил) ҷануби бохтари Эрон Ҳахоманишиён пазируфта шуда бошад. Аммо чунонки пажӯҳишҳои академик В. В. Струве ва ба гунаи бисёр равшан нишон медиҳад, Ҳахоманишиён зартуштӣ набуданд.¹ Набудани номе аз Зартушт дар санғнабштаҳои Ҳахоманишиён гувоҳи ин гуфтааст.

Ин оварда, ки омӯзиши Зартушт бори аввал дар Балх пазируфта шудааст, дархӯри нигаришест бештар. Дар «Шоҳнома» ба тафсил омадааст, ки ҷӣ гуна Виштосбшоҳ (Кави Виштоспаи Авасто), дар Балх Зартуштро ба хусравӣ пазируфт. Аммо ин бахши «Шоҳнома»-ро на Фирдавсӣ, балки Дакиқӣ, ки дар он рӯзгор бахубӣ ба зодбуми хеш ошно буда, навиштааст.

Агар ба дида, дошта бошем, ки достони Фирдавсӣ дар бораи дудмони афсавии пешдодӣ дар рӯстаҳои ҳамагонӣ бо дониствае, ки дар бораи подшоҳони Парадота дар Авасто бар ҷой мондааст, ҳамгонӣ дорад. Ба ногузир бояд чунин баршумарем, ки додаҳои «Шоҳнома» дар бозпасин сухан аз як сарчашма - ҳамосаи бостонии тираҳои Эрони шарқӣ, яъне ниёкони бисёр дури тоҷикон ҷайз ва моя гирифтаанд.

Борҳо донишварон ин андешаро гуфтаанд, ки Виштосп пуштибони Зартушт ҳамон Гистосп, яъне падари Дориюши аввал Ҳахоманиш аст. Академик В. В. Струве ҳам бар ҳамин пиндор аст.² Ва ҳатто чунин

¹ Дар ҳамаи санғнабштаҳои Ҳахоманишиён танҳо номи Ахуромаздо номи худои Зартушт омадааст. - С. Э.

² Бингаред: В. В. Струве. Шӯриши Марғиён ба рӯзгори Дориюши аввал, Аҳбори таърихи бостон, сах. 20.

мешуморад, ки Гуштосб аз шӯриши пайравони Зартушт дар Марғиён пуштибонӣ карда бошад ва барои ҳамин аст, ки Хашоёршо бо безорӣ аз ин ниёи худ ёд мекунад. Аммо росташ ин аст, ки аз додаҳо ва нишонаҳо асосе устувор ва басанда барои чунин андешаҳои бебокна ба даст намеояд ва худ пайдост, ки гумон намеравад битавон бо «гиришҳои мардумсолорона»-и оини Зартушт бар сабабҳои ин шӯриш равшанӣ андохт. Гӯиё аз таърихчаи ҳамосие, ки дар тридодҳои порсиён ниғахдорӣ шуда ва дар он даврон зиндагии Зартушт дар поёни садаи шашуми пеш аз милод омадааст чунин бармеояд, ки овардаҳои он бо пазируфтани Виштосп ҳамчун падари Дориюш бахубӣ ҳамхон аст ва аз ин раҳгузар метавон Зартуштро ба таърихи Ҳахоманишиён бастан ва ўро чун шахсияте таърихӣ намоем. Аммо садду банд дар сари роҳи гушоиши кор бар ин гуна бисёр аст. Чунонки дидем ба Виштоспа лақаби «Кав»-ро,¹ ки аз онҳо тираҳои Эронӣ шарқӣ аст, додаанд. Пас агар чунин аст, чаро Дориюш ва Хашоёршо дар сангинаишаҳо Гуштоспро шох нахондаанд? Худ пайдост метавон посух шунид, ки дар ҷануби Эрон лақаби шохӣ на ба гунаи «Кав» балки Хашоётія² будааст. Магар Ҳахоманишиён намеронистаанд, ки ин лақабҳо ҳар яке ҳамсанги дигарест ва оё барои онон судмандтар намебудаст, ки падарони хешро подшоҳ биноманд, на ин ки марде чун дигар мардумон? Дигар ин ки ҳама таърихнависон бар инанд, ки беҳоварҳои Зартушт моёи дигаргунии ростине дар ҷаҳоннигарии тираҳои Эронӣ шудааст. Пас чаро Газфун, ки бахубӣ ба корҳои дарунии давлати Ҳахоманишиён огоҳ буд ва бо ҷашмони нек ба шоханшоҳони бузург (номе ки ба фармонравоёни Ҳахоманишӣ додааст) менигариста, суҳане ҳам дар бораи руҳдод бузург чун густариши оини зартушт дар паҳна ва густараи фармонравои инон нагуфтааст? Чаро В. В. Струве, ки навиштаҳоиаш чанд сада пас аз вай буда (даргузашташ наздик ба соли 20-и милодӣ аст), боз ҳам бар номи Зартушт огоҳӣ надиштааст?

Барои он ки Ҳахоманишиён Зартуштӣ набуданд ва рӯйдоднигорони Юнонӣ доништаҳое бегумон аз руҳдодҳои бахшҳои шарқии Эрон Боктариёно (Бохтар, Балх) - надиштанд. Пас агар он тавр ки академик В. В. Струве мегӯяд, аз он ҷо ки Ҳахоманишиён нақши ноҷӣ (халоскунанда, ёбанда) ва миёнҷӣ миёни мардумон ва Офаридгорро ба худ мебастанд (ҳамон нақше ки бо доварӣ аз рӯи Авасто Зартушт муддаии он аст), Зартушт мебоист дар ҷашми онон газандовартарин душман ва бино ба вожаҳои онон дурӯғзан бошад. Оё онҳо метавонистанд бигзоранд дар сарзаминҳоиашон ин дурӯғзанро чун паёмовари Ахуро Маздо бипазиранд ва оё метавонистанд воқунише нишон надиханд, ки марде аз хонадонашон

¹ Кав дар «Шоҳнома» дар номи бархе аз подшоҳони Кайёнӣ пеш аз номи аслии чун Кай омадааст (Кайкубуд, Кайхусрав ва ҷуз инҳо).

² Гузашта аз Кав, ки ба порсии дарӣ Кай шудааст, дар Авасто Хишоётіяро ҳам мебинем. Чунонки дар ҳамин китоб пас аз поре аз яштҳо номи Яймо Хишоётія аз Авасто омадааст. - С. Э.

– Гистосп - ин Вахшургари ро бовар дошта бошад? Оё инон, ки аз душманони худ мӯ ба мӯ ёд кардаанд, номи чунин душмани сахмнокеро аз ёд мебурдаанд? Ин андешаро дар ин ҷо аз барои он овардем, ки бинамоёнем сухан аз таърихӣ будани «беҳовариҳои» Зартушт, ҳарчанд дар тридодҳои Варҷованди порсиён ҳастӣ дошта бошад, вобаста сохтани ба рӯзу рӯзгори намоён, то ҷӣ андоза душвор аст.

Аҳкоми ҷазмӣ. Оини Зартуштро ҳамвора чунин омӯзиши дине бар мешуморанд, ки барояш бавижа дар заминаи пиндорҳои динӣ, дугунагарой аз вижагиҳои намоён аст. Ба ростӣ ҳам, ки дар ҳеҷ аз як динҳои ҷаҳон нерӯи маънавӣ бад-ин гуна, ки дар ин омӯзиши динӣ дида мешавад, ба нерӯҳои равшанӣ ва торикӣ бахш нашудааст.

Ба пиндори зартуштиён Аҳуро Маздо (Армазд ва Хурмузди пасин) - бағонияти бартар - бар фарозу тораки нерӯҳои рӯшноӣ ҷой дорад. Вай барои ҳештан шаш равони дастёр офаридааст, ки номи Имшоспанта (Имшосипанди пасин - накукорони намирову ҷовид) ба онон дода шудааст. Номҳои инон чунин аст: Вахумана «андешаи нек» - (баҳмани пасин), Ашо Ваҳишто «накутарин ораст» - (Урдубиҳишти пасин), Хшатра Вария «тавоноии дархӯр» - (шахрвари пасин), Спента Ораматӣ «фурӯгани Варҷованд» - (испандори мазипасин), Хаурватот «тандурустӣ» - (хурдоди пасин) ва Амритот «бемаргии ҷовидонагӣ» - (мурдоди пасин).¹ Ин номҳо менамоёнад, ки дорандагонашон ҳамон бароҳетатарин мафҳиме ҳастанд, ки ба онон симои инҷаҳонӣ дода шудааст. Яксара пайдост, ки чунин фазлфурӯшии миёнтихӣ, паёмади қору қуниши бозпасинтари муғон будааст ва ин ки ин равонҳоро дар оғоз сар ба сар ҳастанҳои ростӣ ва намоёнгари нерӯҳои гетӣ медонистаанд.

Ин ҳатто аз он ҷо ҳам намоён аст, ки Имшоспандон, пуштибони падидаҳои мушаххаси ҷаҳони ҳокӣ ҳастанд: Баҳман бар рамаҳо фармон меронад, урдубиҳишт бар оташ, шахривар бар филизҳо, испандормаз бар замин, хурдод бар обҳо ва мурдод бар рустаниҳо. Ба сухане дигар, менамояд ҳамон гуна ки дар дини Масеҳ худоёну паҳлавонони ширкварзонро ба қудисёни ҳеш бадал кардаанд, дар ин ҷо низ пиндорҳои қуҳани пеш аз оини зартуштро барои дини тоза «ҳамсоз» карда бошанд. Ҷойгоҳи язатаҳо (эзидони пасин) як пилла поинтар аз Имшоспандон аст. Язата (язт), яъне «он ки мебоист дар баробараш сар фурӯд овард» ва «сазовори қарнаш» он буд, ки зартуштиён сар бар остони бистучаҳор язата месоянд, аммо дар Авасто сухан аз садҳо ва ҳатто ҳазорҳо равон аз ин даст меравад. Бад-ин сон дурусттар аз ҳама он аст, ки ёдовариҳои Диагон Лаэртский (ба гумон, дар сади савуми пеш аз солшумории масеҳӣ)-ро бипазирем, ки гуфтааст: Зартуштиён ҳамаи ҳаворо зистгоҳ ва анбошта аз урванҳо (равонҳо) медонанд. Дар Авасто язатҳо ба ду гунаанд: равонӣ ва

¹ Овоҳи нигораи авастоиро то ба имрӯз ба гунаи якдаст наметананд ва яқсон маънӣ намекунанд. Аз ин рӯ шояд овои ин вожаҳо ва баргардонандаи онҳо бо он ҷӣ ки дар дигар китобҳои форсӣ омадааст, то андозае ноҳамгунӣ дошта бошад. - С. Э.

инчаҳонӣ. Бар тораки язатҳои равонӣ, боз ҳам ҳамон Аҳуро Маздо аст, ки «бузургтарини язатҳо» ном дорад ва худ Зартушт сари язатҳои инчаҳонӣ аст.

Атар-Озар муҳимтарин язт пас аз Аҳуро Маздо аст. Вай писари Аҳуро Маздост ва рӯзҳои нухуми ҳамаи моҳҳо ва ҳамаи моҳи нухуми гоҳномаи зартуштиён (16-ноябр-15-декабр) аз онӣ ўст. Дар Авасто аз панҷ гуна, намуде сухан меравад, ки Атар дар он падидор мегардад:

1. Барзиҳ саваҳ (бархӯрдор аз паҳнаи густурда) - оташи осмонӣ. 2. Ваҳу фарёна - гармое, ки ба тани одамӣ зиндагӣ мебахшад, оташи колбади одамӣ (метавон гуфт «гармои оддӣ»). 3. Увруазишта - оташи пинҳон дар чӯб (пиндори содаандешона дар бораи сӯхтани будани чӯб). 4. Возишта - оташи озарахш. 5. Сипаништа оташе, ки дар осмон дар пешгоҳи Аҳуро Маздо фурузон аст: оташ ба гунаи хварна (фарри пасин) - «бузургӣ», «пояндагӣ», «подшоҳӣ» ва «тавоноӣ» (аз вожаи хур - «хуршед») - гунаи бағоният, ки ҳамроҳи подшоҳон, коҳинон ва паҳлавонон аст ва метавонад ба симои ҷонварони гуногун чун гӯспанд (барра), шохин ва ҷуз инҳо дарояд. Дар рӯзгоре дертар хварна дар нигораҳои рӯи хар сангҳо ба шакли ҳолае аз нур бар гирди сар канда шудааст. Оп (об) - язт, фармонравои рӯзи даҳум ва моҳи даҳум аст. Урдуюсвара - Аноҳито (ноҳиди пасин) - рӯдхонае осмонӣ, ки борварии замин бо ўст ва Апамнапот «фарзанди об»-и равоне, ки дар ҷоие дар канори баҳри Каспий¹ (дарёи Мозандарон) мезияд, ба ин язт вобаста аст. Хвархишоита (хуршед) - офтоби тобон. Ин язт ҳам хангом, ҳам ҷашми Аҳуро ва ҳам ҷашми Митрост. Тиштария (тир) ситораи Сирюс.

Кору пайкор бо хушксолӣ, ки Аҳриман - апауш онро мефиристад бо ин язт аст. Равон дар Вааспо (гууш уврун, гуушурун) равони гови нари падофнигар, ҳамаи ҷонварони нек дар замин ҳамроҳи тиштария ҳаст.

Митро язати рӯшноӣ, ростӣ ва дурустӣ - ҷои вижа дорад. Медонем, ки дар рӯзгори бостон, парастии худои Митро метавон гуфт, ки дар саросари Аврупо густариш ёфта буд.² Аммо чунин бармеояд, ки дар оини зартушт Митро ҳамвора нақше яксон намедоштааст. Дар боварҳои куҳанрӯзгорон Митро ба сони ҳамзоди худ Аҳуро Маздо - дида мешавад. Ҳахоманишиён Митроро ҳамроҳ бо Маздо ва Аноҳито ниёиш мекарданд. Ҳарчанд ки Митро дар Авасто аз гиромидошти бузург бархӯрдор аст, аммо вай дар яке аз яштҳо аз Аҳуро Маздо меҳаҳад, ки ба вай зиндагии ҷовидона диҳад, яъне чунин менамояд ки вай аз язатҳои номиро нест. Ба гумон, дар ин ҷо бозмондаҳои ноҳамгуниҳое, ки миёни боварҳои тираҳои Эрони шарқӣ ва бохтарӣ буда, барҷой мондааст.

¹ Муарраби Каспий ҳамин қазвайн аст, ки номи мардум ва марзу буми дарёи Мозандарон дар рӯзгори бисёр куҳан буда ва арабҳо имрӯз ҳам дарёи Хазар ё Мозандаронро Баҳралқазвайн меноманд. Хазарҳо мардуме буданд дар шимоли он дарё ва каспийҳо дар ҷанубаш. Номи Қафқоз фарғаште аз каспиёност, ки ба рӯзгори Модҳо ва Ҳахоманишиён номи кӯҳҳои Қафқоз будааст. - С. Э.

² Чунончи бингаред: F. Cumont. Die Mysterien des Mithra. Leipzig, 1911.

Вартарогина (Бахроми пасин, маънии вожа ба вожаи он: пирӯз ва бар вартаро) - худои тундар мебошад. Аҳримани Вартаро абре аст, ки осмонро фаро мегирад ва партави некибахши офтобро фурӯ мепошонад ва мардумонро аз гармо ба дур медорад. Вартарогина бо жӯбини озаррахш, Аҳриманро мекушад ва рӯшноиро ба ҷаҳон бозмегардонад.

Менамояд, ки фараҳвашҳо (падафандгарон) дар радаҳои боз ҳам фурӯтар бошанд. Ба пиндори зартуштиён инон равони посдорандае ҳастанд, ки назди ҳар одам, ҳатто одаме, ки ҳанӯз ба ҷаҳон наомада ва ё аз ҷаҳон рафтааст, гумошта шудаанд. Шумори фараҳмашҳо бисёр бузург аст. Пиндор дар бораи бешумории равонҳое, ки одамиро дар миён гирифтаанд ва Диагон Лаэртский дар навиштаҳои худ аз он ёд мекунад, ба ростӣ, ки аз вижагиҳои оини зартушт будааст.

Зартуштиён ҳамчунин бар ин боваранд, ки дар ҷаҳон зиндагони неки пуррозу рамзе ҳам ба симои ҷонварон ва парандагон ҳастанд. Чунончи дар дарёҷаи афсонавии Воурукаше дарозгӯши сепо – харон мезид. Ҳангоме ки ин дарозгӯш сар ба зерӣ об мекунад, тӯфон бармехезад, ҳамин ки пешобаш ба даруни об меравад, ҳамаи обҳои ҷаҳон полуда ва покиза мегардад.

Ин дарозгӯшро шаш чашми тезбин ва шохе заррин аст ва бо ин шох ҳамаи зиндагони пургазандро мекушад. Ҳангоме ки ҳар наъра бар мекашад, ҳамаи ҷонварони судманди мода бордор мешаванд ва модғони ҷонварони газандовар бача меандозанд. Бояд пиндошт, ки бозтоби бузургии «шоҳхарон» то андозае фарогирандаи ҳамаи харони сода низ шудааст. Шояд битавон гуфт, ин ҷонвар ҳам ба ҳамин сабаб то андозае ба сони сағ, ки он ҳам аз гиromидошти зартуштиён бархӯрдор аст, дар миёни мардуме, ки ислом овардаанд палишт, (макрӯх ва нопок) ба шумор меояд.

Дар ҷазираи Раниҳогиеҳи варҷованд – ҳуума мерӯяд. Ҳазорон неруи аҳриманӣ мекӯшанд ба ҷазира раҳна карда, гиёҳро бирабоянд. Дар ин рӯдхона, моҳии асроромез-кара-мезияд ва намегузорад вазағҳо (қурбокқҳо) ба ҷазира наздик шаванд ва онҳоро мекушад. Дар рӯзи растхези мурдагон аз ҷарбии гови нари афсонавӣ-ҳадаёвша (ҳамеша пок) ҳӯрише осмонӣ пӯхта хоҳад шуд. Ҳадаё Авиша аз Гавпотшоҳ (говшоҳ), ки нима одаму нима гов ва посдорандаи ҷазираи Воурукаша аст, ниғаҳбонӣ мекунад. Мурғи каршипатр сурудаҳои Варҷовандро ба забони парандагон месарояд. Ёст, ки қонуни (кеши маздо)-ро ба шаҳри Варҷованд ва пинҳони Яймо (Ҷамшед) овардааст. Ду мурғи дигар Орму ва Чамру ёдовари Сирени Алкнуст дар афсонаҳои кӯҳани русӣ ҳастанд. Мурғи паравдарш (фаронигар, оянданигар) бо хурӯши хештан аҳримани қохилӣ ва хобро меронанд. Ҳарос дар дили нерӯҳои нопокиву бадӣ меандозад ва аз хонаву қошонаи Зардушти фарбуд (дурустдин) посдорӣ мекунад. Ба гумон дар зерпӯшиши ин мурғи афсонавӣ, ҳамон хуруси хонагӣ пинҳон аст. Барои ҳамсанҷӣ бояд ба ёд биёварем, ки бино бар боварҳои кӯҳани русӣ ҳам шайтонҳо аз фарёди хурӯс меҳаросанд ва бо шунидани он табаҳ шуда, фуру меафтанд.

Фавч-фавчи торикии аҳриманони бадкор ноҳамсӯи размоварони нерухои рӯшноии некӣ, ки Аҳуро Маздо сарварашон аст, даст андар коранд. Саркардаи инон Ангара Майну - Аҳриман аст. Решаи вожаи «ангара» чунонки бояду шояд равшан нест, аммо мешавад пиндошт, ки расонандаи «ситамгар» бошад. Ангара Майну равоне аст, ки мекӯшад пахнаҳои осмониро тангтар созад, ҳангоме ки ба одамай наздик мешавад, дили одамизод мефишурад, ранг аз рухсораш мегурезад ва тарсону харосон мегардад. Ангара Майну ҳамвора талош дорад, ки ба кору куниши Аҳуро Маздо зиён бирасонад: дурӯғ мезанад, мефиребад ва найранг ба кор мегирад. Нерухои вай бисёр бузург аст. Аммо ҳамчун Аҳуро Маздо тавони анҷоми ҳар кореро надорад. Барои ҳамин ҳам мебоист саранҷом дучори шикаст шавад.

Чангҷӯи Аҳриман ҳастонҳое ҳастанд ба номи дев (ба забони Авасто дайва= daiwa). Фавҷҳои девон бешумор ва фармондеҳии он бо деве аст, ки рӯ дар рӯи шаш Амшоспанд ҳастанд. Номи яке аз девон Акаманах (андешаи бад) аст, ки рӯ дар рӯи Амшосипанд ва Хуманах (андешаи нек) аст. Девони таураваҳ ва зорич (пажмурдагӣ ва марг) рӯ дар рӯи Амшосипандони Хууравтот ҳастанд. Деви Ояшама (Асмудои Таврот) яке аз муҳимтарин намояндагони сипоҳи Аҳриман аст. Ин равони (кувва) ҳашм, хорӣ, кинтузӣ, бехонумонӣ ва зӯргӯӣ аст. Метавон гуфт, ки вай бунёдитарин афрӯзандаи оташ, чанг, парокандагӣ, ноҳамсозӣ ва ҷудой аст. Ё бар оташи мастбозорӣ низ медамад ва ба гумон сабабаш ин аст, ки ҳар бигӯву мағӯ ва даст ба гиребон шудан осонтар аз ҳама, ҳангоме оғоз мегардад, ки ҳарду тараф маст бошанд.

Дар Авасто номи девони бисёре ҳам ҳаст, ки тавоноии камтар доранд ва онҳо намуди норасоҳои гуногун ҳастанд, ки ба онҳо чехраи дев дода шудааст. Араских (рашк), Авда (деви ҳарзадароӣ ва пургӯӣ), Акатоша (деви кунҷковии бечо), Бушёнасатаи дароздаст коҳилу рангпарида (деви танбалӣ), Пеш (деви тангчашмӣ), Замока (деве, ки дар вобастагӣ ба сармои зимистон ранҷҳои гуногун меоварад ва ҷуз инҳо).

Друҷҳо, ки ҳистонҳои модина ҳастанд, ба девон дар анҷом додани андешаҳои палидашон ёрӣ медиҳанд. Вожаи друҷ расонандаи дурӯғ ва фиреб аст. Насу модинадев, намуди симои бемориҳои сирояткунанда аст. Бино бар боварҳои оини зардушт, ҳамин ки равон аз тани одамизод берун меравад, дар ҳамон дам Насу ба даруни тан мекӯчад. Ҳангоме ки одамай тандуруст аст, ба тани мурда наздик шавад, Насу метавонад бо гусели беморӣ ва ё ҳатто марг ба вай газанд бирасонад. Кунҷковбарангез аст, ки Насу дар боварҳои инон тоби пайдорӣ дар баробари нигоҳи сағ надорад. Ҳам аз ин ҷост ки пас аз марги одамай, пеш аз ҳама сағеро меоваранд, то бар тани мурда нигоҳ кунад (ин одоби русум сағдид ном дорад) ва танҳо пас аз он дигар оинҳоро анҷом медоданд. Ҳангоми бурдани тани мурда ба дахма сағеро пешопеши мурда кашон мебурданд. Пайрико (парии пасин) ҳам аз ҷумлаи ҳистонҳои девгуна аст. Ин равонҳои палид ва нопок, ки ба

симои занони дилрабо ва бисёр зебо дармеоянд, пас аз ба дом андохтани одамӣ ё ўро ба ҳалокат мерасонанд ва ё чунон мекунанд, ки вай ба размоварони равшан Ахуро Маздо ёрӣ нарасонад. Чунонки дар он ҷӣ аз достони Карсоспайи диловар барҷой мондааст, гуфта мешавад, ки ҷӣ гуна Пайрико-Хана ин паҳлавонро ба дом андохт ва гирифтори хеш кард ва паҳлавон чунон хобе рафт, ки танҳо дар рӯзи растохези мурдагон аз он хоб бармехезад. Пайрикиҳо, ҳамчуни бар падидаҳои гуногуни сипеҳр ҳам таъсир мегузоранд. Чунончи пайрико-муш-моҳро мерабояд ва сабаби моҳгирифтагӣ мегардад ва пайрико – Дужёира - мояи хушсолӣ аст. Ёту (чодуи пасин) низ дар урдугоҳи Аҳриман аст. Аммо инон на равон, бал одамиёне ҳастанд, ки камар ба хидмати равони нопоку палид баста, аз вай неруи чодувона мегиранд, яъне бадкороне ҳастанд чодугар.

Бад-он сон аз Ахуро Маздо ҷонвароне нек падид омаданд, аз Ангара Мину низ ҳаюлоҳои гуногун зода шуданд. Инон пеш аз ҳама, аждаҳоёне ҳстанд, ки бавижа Ажидаҳок ва мори тарсовари Ажисарвора дар миёнашон аз ҳама газандовартаранд. Одами шохдор бо дастони сангӣ ба номи Сановидка низ аз зодаҳои Ангра Мину аст.

Зияндагони бешуморе ҳам ба номи Харфаstra (зиёноварон, газандоварон) дар хидмати Аҳримананд. Инон ҳамон морон, каждумон, магасон, ангалони гуногун ва мӯрон ҳастанд. Аз миёни ҷонварони бузургтар гург аст, ки кори Аҳриманро роҳ меандозад (менамояд, ки гург ҳамчун зиёновартарин душмани молдорӣ ба сипоҳи душман афтода бошад. Бояд пиндошт, ки саг ҳам ба ҳамин сабаб падофандгари хубе дар баробари ҳар гуна неруи палид ва аҳриманӣ будааст).

Ин ёдоварӣ дархӯри нигариш аст, ки сайёрагон низ аз дастпуктҳои Аҳриман ҳастанд ва дар ин миён ба пиндори зартуштиён сайёраи хуб ёфт намешавад, ҳамаи онҳо бар сарнавишти одамӣ таъсири бад доранд. Шояд, чунин нигарише дар зергунаи таъсири омӯзаи бобулиён дар бораи ахтаршуморӣ (толеъбинӣ аз рӯи ситорагон) падид омада бошад. Чунонки зартуштиён мепиндоштанд, ситорагон дар ноҳамсӯӣ бо сайёрагон танҳо аз вижагии некӣ бархӯрдоранд ва комёбона бо сайёрагон меситезанд. Тиштария (тир, серюс) ва ҳайту айринга (хирси меҳтар - Дубби Акбар) нерумандтарин ситорагон ҳастанд. Инон аз дарвозаи дӯзах посдорӣ карда, намегузоранд, ки аҳриманон аз он ҷо бигурезанд. Ниёз ба ёдоварӣ аст, ки дӯзахи зартуштӣ ба сони дӯзахи сомиён аз шарораҳои оташ набуда, балки аз ях ва сармои ҷовидона ва ҳамонанди он чизе аст, ки Данте дар вопасин радаи дӯзахи худ онро овардааст.

Зартуштиён таърихи пайдоиши ҷаҳонро чунин мепиндоштанд: Ахуро Маздо, ки аз ҳама чиз огоҳ ва бар ҳама чиз тавоност, рӯзгори ҷаҳони ҳастиро дувоздаҳ ҳазор сол ниҳодааст. Ў, дар сеҳазор соли нахуст танҳо ҷаҳони равонҳоро падид овард. Сипас, Ангра Маню намоён мешавад. Вай бо дидани фурӯғи урвонӣ саросема ва дастпоча мегардад. Ахуро Маздо ба ӯ пешниҳоди ошӣ медиҳад, аммо Ангра Маню наменпазирад. Пас Ахуро

Маздо пешниҳод мекунад, ки нух ҳазор сол ба пайкор биистанд. Ё медонад, ки бо сар омадани ин рӯзгор Ангра Маню аз миён хоҳад рафт. Аммо Аҳриман бар ин огоҳ нест ва ба пешниҳоди Ахуро Маздо гардан мениҳад. Он гоҳ Ахуро Маздо бо вирд ва дуои Аҳвана вирия (Офарингон. - С. Э.) вайро ба торикӣ меронад.

Дар се ҳазор соли дувум Ахуро Маздо ҷаҳони моддиро меофаринад. Дар оғоз осмону сипас об, хок, гиёҳон, ҷонварон ва танҳо дар охир одамиро. Дар ин даврон Ангра Маню девон ва дигар равоноҳои дарванд (арвоҳи ҳабиса)-ро, ки мебоист дар пайкор бо некӣ вайро ёри расонанд, падида меоварад.

Дар се ҳазор соли савум, Аҳриман бо дастёронаш ба ҷаҳоне, ки Ахуро Маздо офаридааст, раҳна мекунад. Мори аҷиб, ки аз сӯи вай гусел гардидааст, Гевмарт нахустин одам ва гови нар-ҳамроҳи вафодори вайро мекушад. Аммо дудмони инон дар замин густа мешавад ва мемонад ва ҳамаи мардумону ҷонварони наку аз онон падида меоянд. Нерӯҳои равшанӣ ва некӣ дар пайкори саҳт комёб мешаванд, ки аҳриманро аз сари роҳ бардоранд ва онро боз ба зери замин биронанд.

Сеҳазори соли ҷаҳорум, бо зода шудани Зартушт ва устувор гардидани дине, ки вай овардааст дар замин оғоз мегардад. Туробаротарваҳш Зартуштро мекушад, аммо пас аз марги вай се писараш зода мешаванд, ки сароғоз ва қорвоқсолорони се лоя (қашр)-и қоҳинон, сипоҳиён ва қашварзонанд.

Пас аз саромадани дувоздаҳ ҳазор сол, мебоист пайкор миёни нерӯҳои некӣ ва бадӣ даргирад. Дар рӯи замин парниг (биринҷӣ)-и тафтону гудозон сарозер мегардад ва қӯҳқо, замин ва дӯзахи зери заминӣ дар сӯхторе ҳавлноқ дар қоми оташ мераванд ва месӯзанд. Сушиёнас - набераи Зартушт ҷаҳони қобудшуда ва ҳамаи мурдагонро дубора зинда мекунад ва зиндагии қовид сар мегирад. Ҳама гунаҳқороне ҳам, ки натавоғиста буданд аз пули осмонӣ – қайнват - бигзаранд ва ба дӯзах қурӯ афтада буданд, озод мешаванд. Мебинем, ки дидаҳои дуғонанигарӣ дар оини Зартушт бисёр пайгирифта устувор шудааст. Аммо ҳамроҳ бо он дар ин дин роҳқораи яқтопарастиро ҳам мебинем. Қунончи бар омӯзае огоҳӣ дорем, ки пайравонаш Зарвоғакрона (замони беқарон)-ро сароғоз ва қостқоҳи ҳамаи ҳастӣ меқонистанд.

Дар пиндори онон Армазд ва Аҳриман ва пайравонашон ҳамқодоне ҳастанд, қодаи ин қистони тавоно бар ҳама қиз аст. Шоқд қолидан аз «осмон» (аз қарҳи фалақ, ки метавон онро қилвае аз фарозу нишеби сарнавишт дида), ки дар фарҳанги мардум ва адабиёти ҳамаи халқҳои эронӣ¹ ҳаст, бо пиндор дар қораи Зарвоғакрона бастагӣ дорад. Беғумон ин

¹ Дар адабиёти илмӣ шӯравӣ мурод аз халқҳои эронӣ танҳо мардуме нестанд, ки дар қорҷӯби марзқо қунуни Эрон мезиянд, балки аз он мардуме ҳастанд бо табору пайдоиш ва қабони эронӣ дар даруни пайравон аз марзқо қашвари Эрон қун порсиқабонон (аз қумла қочикон), қурдон, балуқон, афғонон (паштунқо), усихо ва қуз инқо.

пиндор, пиндорест бас куҳан, зеро дар куҳантарин бахшҳои Авастро омадааст, ки Аҳуро Маздо ва Ангра Маню ҳамзоданд.

Бино бар омӯзиши оини зартушт, Аҳуро Маздо одамиро чун дастёре дар пайкор бо равонҳои дарванд ва нерӯҳои бадӣ офаридааст. Пиндор дар бораи кунӣҳои (фароянди анҷом додани коре, амал. - М. А.) появӣ ва ногузири одамӣ аз ҳамин ҷо сарчашма мегирад. Баршумурдани кишоварзӣ аз корҳои «нек» ва «дуруст» аз вижагиҳои оини зартушти оғозин будааст. Дар навиштаҳои Варҷованд ёдоварӣ шудааст, ки зартуштиён дар баробари обёрӣ заминҳои раҳшуда ва кор рӯи он, аз подоши онҷагонӣ бархӯрдор хоҳанд шуд. Аммо вайрон кардани шабакаи обёрӣ, дигаргун сохтани замини боровар ба биёбоне хушк, гуноҳе бас бузург баршумурда мешавад ва чунин гунаҳкореро Аҳуро Маздо подоши бад хоҳад дод. Менамояд, ин андеша ҳангоме падид омада бошад, ки пешрафтатарин бахши тираҳои мардуми Эрони шарқӣ тоза аз зиндагии кӯчнӣшӣ ба якҷонишӣ мегузаштанд ва мекӯшиданд ба ҳар гуна ҳамаи касонеро, ки намехостанд бо ин равиш бошанд, нафрин кунанд. Пофишорӣ дар нигариш ва парво ба молҳои хонагӣ ва бавижа ғамхорӣ ва тимордории гов ва посдори рама-саг-дар навиштаҳои Варҷованд аз ҳамин гиромидошти кишоварзӣ меояд. Дар куҳантарин бахши Авастро, куштори моли бузурги шохдор (аҳшом) гуноҳе бузург бар шумурда шудааст. Дар он ҷо суҳан аз ногузирии посдорӣ аз онҳост. Кӯчиёне, ки чорвои мардуми нишемгирифта (масканёфта)-ро базӯр мегиранд ва мебаранд, саҳт накуҳиш мешаванд.

Аммо набояд аз чунин равише дар кишоварзӣ, дар бораи вижагии «демократӣ (мардумсолорӣ)» оини зартушт натиҷагирӣ кард. Дар навиштаҳои Авастро пардохтан ба кишоварзӣ ситоиш мешавад. Аммо бо ин ҳама фармонраво аз он қишри қоҳинон ва размоваронест, ки дар рағҳояшон ҳуни шаҳриёрони бостон равон аст ва қори қиштгарӣ ба онон супурда нашудааст. Афзун бар ин, дар навиштаҳои Варҷованд наёмада аст, ки барзгарро набояд ранҷонид. Подоши кишоварз ба ҷаҳони дигар ҳавола шудааст ва худ пайдост, ки дар зиндагии инҷагонӣ аз вай саҳт баҳракашӣ мекардаанд. Гумон намеравад, ки агар кишоварз дар замин аз гиромидоште бузург ва некварзӣ бархӯрдор мебуд, ниёзе пайдо мешуд, ки вайро бо ваъдаи подошҳои осмонӣ дилхуш кунанд. Ба гумон, дидгоҳе нек ба қишту барзгарӣ, дар оғоз ба пиндори покизагӣ ва варҷовандии замин, об ва оташ пайванд доштааст. Дар навиштаҳои зартуштиён дастур дода мешавад, ки аз олуда кардани ин нахустинаҳо саҳт бипарҳезанд. Бавижа, ҳар тани мурдае нопок ба шумор мерафт ва аз ин рӯ «олудагӣ»-и заминро обу оташ бо мурдагон ба саҳтӣ қайфар дода мешуд. Аз ҳамин ҷост, ки ба ҳок супурдани мурдагон, саҳт нобойиста (ҳаром, макрӯх) буд. Мурдагонро дар майдони бурҷии вижа (бурҷи қомӯшон. - С. Э.) - даҳма ҷой медоданд ва ҳангоме ки парандагони лошакӯр ва гузашти замон танҳо устухонбандии мурдари бар ҷой мегузоштанд, устухонҳоро ба даруни бурҷ ва ҷабайи вижае аз санг (устудон) меандохтанд. Дар пайи қовишҳое, ки дар

сарзамини Осиёи Миёна анҷом гирифта, шуморе бисёр аз ин устудонҳо ёфт шудааст. Яке аз онҳо бо нигораҳои ораста шуда ва аз рӯи нақш, намоди ситорагон бар дигар устудонҳо мешавад таърихи марғи касеро, ки бозмондаи устухонҳояш дар устудон аст, ба даст овард.

Ҳамгом бо ниҳодани аҳком ва усули ҷазмӣ (қатъӣ ва ғайри қобили тағйир ва таъдил) ва фозилмаобона нигариш ва парвои ин ки замин ва обу ҳаво бо палиштӣ олула нашавад, ба дастурҳои хурдарези бешуморе расид, ки фарогирандаи ҳар кирдори одами дурустдин, ҳатто пешипоафтодатаринаш буд. Чунончи побараҳна роҳ рафтани ва шевану мӯяи бисёр бар мурдагон гуноҳ бар шумор мерафт. Агар зане мӯяшро дар канори оташ шона мекард, гуноҳе бузург мебуд. Насгароии (ин калима дар форсӣ бо «ص») (сод) навишта шавад ва бар маънии айни иборат чунонки ҳаст, мебошад. - М. А.) муғон низоми бисёр печидаи бозхаридаи ҳар базаҳ (ин калима дар луғот бар чанд маънӣ аст; ҳато, замини пушта-пушта, ноҳамвор, меваи хушбӯй ва дар ин ҷо бар маънии ҳато истифода шудааст, базаҳкор – ҳатоқор. - М. А.) ва бахшоиши ҳар гуноҳро бо қорҳои нек ба миён оварда буд. Чунин намуна меоварем: муғони зардуштӣ қуштани муши қӯрро гуноҳе бисёр саҳт мешумурданд. Дар навиштаҳо гуфта мешавад: қасе ки муши қӯрро биқушад, ҳонааш дӯзах ва қароғи ҳонадонаш хомӯш хоҳад шуд. Агар чунин қасе даҳ ҳазор тозиёнаи қордор нахӯрад, даҳ ҳазор бастаи ҳимаи хушқу саҳт ва даҳ ҳазор бастаи сандал барои оташи Варҷованд наёварад, ҳазор барасман (бастае аз гиёҳи вижа аст, ки ба ҳангоми ниёиш онро ба қор мебаранд) насозад, даҳ ҳазор озариён бар пой надорад, даҳ ҳазор мор, даҳ ҳазор мормулак, даҳ ҳазор қук ва даҳ ҳазор вазъ дар ҳок, даҳ ҳазор мӯр, даҳ ҳазор мағас, ва ҷуз инҳо нақушад ва ҳар гуна сомони бойистаи ниёиш ба муғон, қанғафзор ба сипоҳиён ва киштабзор ба барзгарон армуғон надиҳад, наметавонад гуноҳашро бозҳарад (Вандидоди 14). Аз он ҷӣ ки дидем, равшан аст, ки аз чунин бикуну нақунҳо (аҳком) суде қалон барои қастаҳои фармонраво меғардидааст ва инҳо ба ҳангоми дарқидани қонунҳо, орзуҳо ва ҳостаҳои ҳудро аз ёд намебурдаанд.

Дар навиштаҳои Авасто гуфта мешавад, ки агар ба ҳангоми барқондани Авасто море биқушад, қори нек ва бисёр бузурге анҷом додаед. Зеро ин бад-он мемонад, ки ба ҳамон андоза аз девон қушта бошад. Аммо фарогирии қондани Авасто қоре буд на қандон осон ва бе ёрии дастурон-динёрон ба ҳеҷ рӯ шудани набуд. Ба гумон, роҳи омӯхтани барқонии навиштаи Варҷовандро танҳо бо кирдорҳои «неқ» мешуд аз инон фаро гирифт.

Ногуфта пайдост, дар оини зардушт чун ҳар дини дигар, иборатҳои ниёишӣ - вирҳо - аҳамияте бузург ёфта буданд. Дурустдинон дар оинҳои гуногун мебоист, ин вирдҳои борҳо ва борҳо фароғу қунанд. Дар ин бора, бояд аз триёд (сегонаҳо)-и пузовоҳе ёд қунем, ки бино ба навиштаи Авасто пазируфтани ҳар ваҳдинро бояста аст. Ин сегонаҳо, ки ҳамоно

пиндори нек, гуфтори нек, кирдори нек (хувамата, хувахата ва хуварашта) аст, бисёре аз донишваронро, ки дар бораи (покизагӣ ва волоии маънавӣ)-и оини зардушт навиштаҳое доранд, ба гумроҳӣ кашидааст. Бояд гуфт, барои чунин намоёндани ин кеш раҳнамуне дар даст надорем. Сегонаҳои кешӣ муғон намоёнгари ҳеҷ гуна маънавиёте нест. Мурод аз «гуфтори нек» бархондани дурусти дуохост, ки онҳоро вирдҳое медонанд, ки хонандаро аз ҳар бадие эмин тавонанд дошт. (Чунин бардоште дар вирдҳои ҳиндувон низ ҳаст: савиктам ва ҷос риг видо-чунон ниёише, ки ба осонӣ ба осмон ва ба боргоҳи боло мерасад). Мурод аз «кирдори нек» рафторе аст аз сари бузургдошти муғон ва фарохондани гоҳ ба гоҳ ва дамодами онон, барои анҷоми оинҳои гуногун, ки пайдост бо пешкашу пардохте кушоддастона (ҳадяҳо) ҳамроҳ аст. Мурод аз «андешаи нек» он вижагии бойиста барои ваҳдинон аст, то битавонанд қорҳои неки пешгуфтаро анҷом диҳанд. Ба гумон, чунин бардоште аз сегонаҳо беҳтар аз ҳама посухи ҳол ва рӯзе аст, ки дар он ин мафҳим падида омадаанд. Аз рӯи он метавон пӯшиши ҳаёлпардозонаи кешӣ муғонро бар қанор зада, насгароии фозилмаобонаи қоҳинонро лаҳту бараҳна намоёнид. Бисёр гумонпазир аст, ки оини фароғӣи вожаҳо (вирдхонӣ), ки дар миёни пайравони бархе аз динҳои дигар густариши бузург дорад ва онон барои расидан ба ин ва ё он орзу ва хостаҳо иборатҳоро, ки яке аз «мардони худо» медонанд, садҳо ва ҳазорҳо бор аз сар мегӯянд, решааш то андозае аз пиндори зардуштиён дар бораи «хувахта» бархоста шуда бошад.

Таърихи пайковии омӯзиши Авасто. Дониши Аврупо дар садаи ҳабдахуми милодӣ ба пайковӣ дар кешӣ Зартушт рӯй оварда буд. Дар соли 1630 буд, ки китоби Г. Лорд «Дини парсиён» (Henry Lord. The religion of Parsees), ки акнун танҳо аз нигоҳи таърихӣ шоёни нигариш аст, ҷоп шуд. Дар соли 1700 китоби Т. Хайда «Дини парсоён, портҳо ва модҳои бостон» (The Hyde, Veterum Persarum et Parthorum et Medorum Religio, ё Historia Religionis veterum Persarum, eorumque Magorum. Zoroastris vita) аз ҷоп даромада буд. Ин нигоранда аз сарчашмаҳои тозӣ ва парсӣ, бо риояти амонат баҳра гирифта буд.

Аммо аз он ҷо, ки улуми қуруни вустои исломӣ пиндори бисёр норавшан дар бораи кешӣ Зартушт дошт, қори аз ҳам гушудани ҳама гиреҳҳои тазод бе баҳрагирӣ аз навиштаҳои появӣ аз ӯ барнаёмад ва аз ин рӯ, ин китоб арзиши илмӣ худро дигар аз даст додааст. Дар соли 1736 Анкетил дю Перрон - ҷавони фаронсавӣ - дар Париж нусхае аз матни Вандидодро дид. Дар он рӯзгор ҳанӯз қасе наметавонист хати Авасторо дар Аврупо бихонад, танҳо равшан буд, ки ин нусхае аз китоби Варҷованди рӯзгори бостон аст. Ошноӣ бо додаҳои нигорандагони рӯзгори бостон, ки дар бораи кешӣ Зартушт, тешаҳое доштанд, вайро ба ин андеша овард, ки дар ин китоби пуррозу рамзи бузургатирин илҳомҳо нухуфтааст. Анкетил дю Перрон бар он шуд, ки ба ҳар баҳое бошад, муҳр аз сари ин роз бар гирад. Вай аз ҳукумати Фаронса хост, то ӯро барои

омӯхтани ин забони бостонӣ назди порсиёни ҳинд равона кунанд. Аммо зимомдорон чунин бар мешумурданд, ки пардохти ҳазинаи ин қор, ки аз дидгоҳи онон чизе ҷуз пиндорпарварии хом набуд, раво нест. Бо ин ҳама ин ҷавон дастбардор набуд. Вай чун сарбози сода ба хидмати ширкати англисии ҳинди шарқӣ даромада, дар моҳи феввали соли 1755 бо киштӣ равонаи Ҳиндустон шуд. Сафари вай бо киштӣ шаш моҳ ба дарозо кашид ва ин донишвар дар моҳи август дар Пундишарӣ аз киштӣ пой ба замин гузошт. Вай пас аз гузашти се сол тавонист аз дасти қорфармоёнаш раҳой ёбад ва худро бар Сураат бирасонад ва то соли 1761 дар он ҷо бимонад.

А. дю Перрон пас аз бозгашт ба меҳан нахустин баргардони сарбасари Авасторо ҷоп ва баргардони фаронсавии матни порсии миёнаи Бундаҳишн (китоби офариниши ҷаҳон) ва шарҳи оини тридодҳои порсиёро ҳам пайвасти он қард. Дастури зардуштии забони Авасторо Анкетил дю Перрон самимона, аз сари ростӣ ба донишмандони ҷавон фаро дода буд. Аммо ин донишмандон бисёр лағзон буд, зеро ӯ ҳеҷ оғоҳӣ аз дастури забон надошт ва намердонист равшан созад, ки дар тридоди порсиён таъбири ин ё он иборат чӣ гуна аст. Пайдост, аз ҳамин рӯ донише бисёр норасо, дар бораи ин забон фаро гирифта буд. Ё баҳубӣ ба ҷони суҳан ва маъноӣ асосии Авасто роҳ бурда буд, аммо наметаонист чун марде, забоншинос аз матн сар дар биёварад. Имрӯз баҳрагирӣ аз баргардонандаи вай беҳуда аст. Аммо овардаи ӯ дар бораи оини порсиён, ва нишон додани зиндагиву тридодҳои онон, ҳанӯз ҳам дорои арзиш аст, зеро бояд ба дида дошт, ки ин ягона санадест, аз ин даст, ки аз поёни садаи ҳаҷдахуми милодӣ барҷой мондааст.

Дар рӯзгори мо, ин оини порсиён ба дигаргуниҳои бисёр дучор омадааст. Падидоии баргардонандаи ин донишманди ҷавон тӯфоне ростин дар ҷаҳони дониши Аврупо барпо қард. Бисёре аз ҳоваршиносони бузург ин пажӯҳишгари ҷавонро ба рағбори ришханд бастанд. Ёро дастандохта меғуфтанд, ки саҳт бозӣ (фиред. - М. А.) хӯрдаст ва бозичаи найрангбозиву фирефторӣ гардида, ки ба ҷои китоби қуҳан ёваҳое ба вай ҷо задааст. У. Ҷонс - ҳоваршиноси номии англис ба ӯ навишта буд: «Аврупои фарҳеҳта ба Занд-Авастои шумо ниёзе надошт, шумо бо баргардони он, зиндагии хешро беҳуда боҳтаед...».

Чунин барҳурде ба ҷопи тарҷума набояд моро шигифтзада қунад. Донишмандони Аврупо бар бунёди навиштаҳои нигорандагони рӯзгори бостон чунин мепиндоштанд, ки китоби Зартушт мебоист фароғирандаи илҳомҳои шигифтангези хиради онҷаҳонӣ бошад ва жарфтарин андешаҳои фалсафӣ аз он битаровад. Худ пайдост, ки донишмандон бо дидани ин ки ҳеҷ як аз инҳо дар баргардони А. дю Перрон нест ва ин ки метавон гуфт ҳамаи китоби пузовоза сарбасар анбошта аз ҳамагӯй ва такрори вирдҳои ниёишӣ ва дастур дар бораи оинҳоест, ки бо содаандешӣ буданашон одамиро шигифтзада меқунанд. Мебоист бар ин бароянд бирасанд, ки ин чизе дигар ва на он аст, ки аз он оғоҳ будаанд.

Худ ба худ равшан аст, ки ин донишманди чавон пуштибононе низ ёфта буд, аммо на инон метавонистанд рост будани андешаи хешро ба курсӣ бинишонанд ва на онон. Чадал ханӯз дар тирози хиради ниҳонбин набуд, зеро дар он рӯзгор илми Аврупӯ аз донише, ки гуфтугӯро бар заминаи ростин ҷой диҳад, баҳра надошт.

Барои нахустин бор, Р.Раск дар асари худ перомуни забони Занд ва бостониву ростин будани Занд-Авасто (R.Rask, rom Zendsprogets og Zendavestas ide og ælde æ gthed), ки дар соли 1826 аз ҷоп даромад, раҳнамунҳое устувор ба суди ростин будани матнҳое, ки ба дасти дю Перрон баргардонда шуда буд, дод. Э.Бюрнофи фаронсавӣ коршиносии бузургии санскрит, ки барои нахустинбор ба пажӯҳиши матни кухани тарҷумаи санскрити Авасто, баргардондаи Нериосенгом пардохта буд, пайи кори А. дю Перронро гирифт. Бюрноф барои нахустин бор навиштаи яке аз бахшҳои Ясноро бо баҳрагирӣ аз ҷаҳор нусхаи хаттӣ дар Париж ва баргардони санскрити онро ҷоп кард. Худ пайдост, ки баргардони як Ясно аз миёни ҳафтоду ду Ясно танҳо сароғози пажӯҳиши ин бахши китоб буд. Аммо арзиши кори Бюрноф он аст, ки вай дудилӣ ва гумон дар ростиву бостонӣ будани навиштаҳои Авасторо аз миён бардошт ва пайковии онҳоро бар бунёди фалсафии устуворе нишонид.

Ҳамгуниҳои ин забон ва порсии рӯзгоре, ки аз навиштаҳои меҳӣ бар он огоҳӣ дар даст буд, бо санскрит намоён гардид. Дар миёни эшон рафта-рафта ин пиндор пайдо шуд, ки бо донистани ҳамоҳангии овоии забонҳои авасто ва санскрит метавон ба ҳар вожаи авастой, намуде санскрит дод ва аз он ҷо, ки дар партави вожашиносии санскрит ҳамнахвӣи вожагони ин забон бахубӣ равшан шудааст, дарёфтани маънии ҳеҷ вожаи авастой душвор нахоҳад буд. Ин дидмон, ки дар он ба сохтмояи забон нигариста нашуда буд дер напояд. Таҷриба нишон дод, ки вожаҳои ин ду забон бар поди (ба рағми. - М. А.) ҳамхонии овой метавонанд маъниҳои гуногуне дошта бошанд. Кофист аз вожаи ошное, ки пештар овардаем ёде бикунем. Дар санскрит *duwaба-худай* улуҳият аст, аммо дар забони Авасто *daiwa* маънии дев ва равони дарвандро дорад. Аз ин ҷо равшан аст, ки вожагони санскрит ба гоҳи бархондани Авасто абзоре аст, ки наметавон чандон ба он умед баст.

Мақтаби тридодпарастон (Tradionists) рӯ дар рӯи ин забоншиносон истод. Намояндагони ин дабистон даъво доштанд, ки гоҳи тафсири Авасто мебоист на аз ҳамхониҳои забоншиносӣ, балки аз тридодҳое пайравӣ кард, ки то имрӯз дар миёни порсиён зинда аст, зеро танҳо бо ин тридодҳо метавон ба дарёфте дуруст аз навиштаҳои бостонӣ расид. Пайравони забоншиносии санҷишӣ зери бор намерафтанд ва меғуфтанд, агар навиштаҳои куҳан ба рӯзгори Сосониён ҳам норавшан буда, ҷашм доштан ба дарёфти дурусте аз решаи маънии он ба миёнҷии порсиён корест беҳуда. Пайкори гуфтори миёни ин ду дабистон дар огози садаи бистуми милодӣ ба зода шудани дидгоҳе анҷомид, ки мекӯшид ин ду дабистонро бо

хам оштӣ диҳад. Ҳ. Бартоломе - нигорандаи вожагони бузурги забонҳои кухани эронӣ имрӯз низ барои омӯзиши ин забонҳо пурарзиштарин абзор аст. Ӯ пешниҳод кард аз додаҳои, ки аз тридодҳо ба даст меоянд баҳрагирӣ кунанд ва дурусти онҳоро аз роҳи бозковии забоншиносона ба озмоиш бигзоранд.

Бегумон, баргардонандаи порсии миёнаи Авасто, ки ин ҷо ва он ҷо гузорише низ бар навишта дорад, яке аз бартарин абзор барои дарёфти дурусти маънии навиштаҳои куҳан аст. Аммо дарёго, ки вижагиҳои хати порсии миёна кори хондани ин тафсиrho саҳт душвор кардааст. Дар риштаи вожашиносӣ ва вожанигории порсии миёна ҳанӯз корҳои бузург дар даст надорем. Дар Русия нахустин кор барои омӯxtани Авасто аз К. А. Коссович (1815-1883) - забоншиноси пуровозае аст, ки бахшҳои ҷудогона аз ин китобро бо дабирии Авастоии дигарнигории овоии (Transcription) баргардонандаҳои латиниву русӣ chop карда буд. Равшан аст, ки корҳои аз ин даст, ки бо тирози дониши он рӯзҳо меҳонда, имрӯз куҳна шудааст ва дигар наметавонад тақягоҳи дархӯр барои пажӯҳиш бошад. Пас аз инқилоби октябр профессор А. А. Фрейман узви вобастаи Академияи илмҳо ва шогирди Ҳ.Бартоломе дар Донишгоҳи давлатии Ленинград (Санкт-Петербург) забони Авасторо дарс меод.

Дар солҳои бозпасин дар бораи забони Авасто ва омӯзишу пажӯҳиши Авасто дар Иттиҳоди Шӯравӣ кори бузург ва ҷашмгире нашудааст.¹ Бояд ба дида дошт, ки акнун чанд баргардони парварда аз Авасто ба забонҳои аврупои бохтарӣ ҳаст (баргардонҳои А. дю Перрон, Дармстетер, Вулф ва дигарон) ва баргардонҳои бисёре аз куҳантарин бахши Авасто – Госоҳо - дар даст аст. Аммо ҳанӯз наметавон гуфт, ки дар навиштаҳои авастой ҷои норавшан намонда аст. Агар баргардонҳои Госоҳоро, ки имрӯз дар даст дорем, бо якдигар ҳамбар карда бисанҷем, хоҳем دید, ки онҳо на танҳо дар резакориҳо, бал ҷамчунин дар фаро додани андешаҳои бунёдӣ бо якдигар дигаргуниҳое доранд. Ҳувайдост, ки чанд донишманде метавонад яқсара аз госоҳ сар дароварад, ки гузашта аз забони авастии Госоҳо, санскрит ва бавижа санскрити видой, чанд забони зиндаи эронӣ ва бавижа забонҳои бенавиштори помирӣ (забонҳои Бадахшони Тоҷикистон, шимолу шарқи Афғонистон чун шуғнӣ, ваҳонӣ ва ишқошимиву ҷуз инҳо - С. Э.)-ро хуб бидонад. Барои он ки аз гузоришҳои порсии миёна бар Авасто сар дар биёварад, гузашта аз паҳлавӣ, забонҳои оромӣ ва армании бостонро ҳам бидонад. Аз ин рӯ бояд пиндошт, ки бозпасин бозкушоии масъала ва пурсумони Авасто на ба дасти донишмандоне ҷудо аз ҳам, балки ба дасти

¹ Чанд навиштае на чандон бузург аз Авасто бо баргардони русӣ аз сӯи нигорандаи ин сатrho chop шудааст (Восток, китоби ҷаҳорум, Москва-Ленинград, 1924). Ёддоштҳои перомони бархе осор, бингаред: Е. Э. Бертелс, «Корҳои тоза дар бораи омӯзишу бар расии Авасто» (Ёддоштҳои илмии Институти ховаршиносии Академияи илмҳо, ҷ. 3. Москва, 1951, саҳ. 257- 271) соли 1951. Аз он ҳангом адабиёте тоза дар бораи Авасто, ба забони русӣ ва дигар забонҳо chop шудааст - Ҳ. Т.).

гурӯҳҳои пажӯҳишгароне хоҳад буд, ки як ҷо бо ҳам ва анбозона кор кунанд.

Зодбуми Авасто. Сухане чанд дар бораи зодгоҳи Авасто, яъне мушките, ки танҳо чанде пеш сар баровардааст. Дар ин миён бояд ёдоварӣ кард, ки сухан метавонад бар сари ҷои пайдоиши бахши асосии Авасто бошад, зеро навиштани ин китоб чанд сада ба дарозо кашида шудааст. Пештар дониш дар кулл чунин мушките надошт. Дониш Авасторо аз Эрон медонист, аммо мӯшикофона (дакик) нишон наметод, ки Эрон кучост.

Афзун бар ин, ҷойгоҳи ин забон нишон дода намешуд ва ба ҳеҷ мардуми мушаххасе вобаста намегардид. Аммо мебоист, ки зодбуми Авасто дуруст намоён мешуд. Донишмандони мо (академик В. В. Струве, узви вобастаи Академияи илмҳо К. В. Тревер, узви вобастаи Академияи илмҳо С. П. Толстов) аз пайковии навиштаҳои Авасто, ҳамроҳ бо қорҳои бузурги бостоншиносӣ бар ин бароянд расиданд, ки зодгоҳи оини Зартушт, ҳамоно Осиёи Миёна, ва аз ҷумла сарзамини Хоразм аст.

Бархе аз донишмандон Аврупои ғарбӣ, ҷунони А. Мейе ва П. Тедеско дар оғоз кӯшиданд, то забони авасторо забони модӣ бидонанд, аммо сипас бар ин фароянд расиданд, ки ин забон, ба гуфтаи онон, аз «шимоли шарқии эронзамин», яъне аз сарзаминҳои порт аст. Э. Маркварт, Ҳ. Нюберг ва А. Бенвенист чунин мешумурданд, ки Эронвич (сарзамини Эрон. - С. Э.), сарзамине, ки дар Авасто аз он сухан рафтааст, ҷоест дар бистари поини ҷараёни Амударё ва ҳамоно Войчо ваҳя Дат - «қаронаҳои меҳрубони Дат»-ро бояд дар он ҷо дид. Бенвенист навиштааст: «Заминаи таърихӣ ва ҳамосии Авасто ба Эрони шарқӣ вобастагӣ дорад ва ҳеҷ гумоне наметавонад ин дидгоҳро, ки заминаҳои бисёр барои устувор қарданаш дар даст аст, рад кунад».

Э. Херсфелд - бостоншиноси номӣ, дар осори пешини хеш Хоразмро хиттаи зодгоҳи дини зартушт медонист. Аммо дар соли 1947 китобе аз вай ҷоп шуд, ки дар он бо кӯшишу таҷриба бар баргардонҳои нодуруст ва гузоришҳои ғироишдор, устувор мекунад, ки ҳамаи Авасто дар ҷануби Эрон сохта шудааст.

М. Рафиалӣ дар нахустин ҷакидаи таърихи адабиёти Озарбойҷон¹ навиштаи бисёр дарҳаме дар бораи Авасто додааст ва ба пиндори ӯ мебоист Авасторо танҳо чун як асари адабии озарбойҷонӣ арзёбӣ кард. Вай «Зартушт»-и афсонавиро нигорандаи сартосари Авасто мешуморад ва сайри андешааш чунин аст: Пайрави дастонҳои Зартушт дар Мод зода шудааст ва Мод ҳамоно Озарбойҷон аст, Зартушт озарбойҷонӣ ва Авасто асаре озарбойҷонӣ аст. Агар ҳам бипазирем, ки Зартушт на ин ки чехраи афсонавӣ, балки касе буда, ки дар Мод бостон, дар Рай (наздики Техрони имрӯз) мезистааст, боз ҳам гумон намеравад касе битавонад ӯро ягона нигорандаи Авасто бишморад. Ҷунонки гуфтем

¹ Мухтасар Азэрбайчан эдэбийяты тарихи, биринчи чилд, Баки, 1943, с. 4-8.

Авасто на ба хангоми падидор шудан, балки дере пас аз он дар сарзамини пахновар (яъне ҳамон Эронзамин . - С. Э.) густариш ёфт ва бегумон ниёкони мардуми Озарбойҷон низ, рӯзгоре вирдҳои Авасторо аз бар мекарданд. Бисёр гумонпазир аст, ки онон чизҳое ҳам ба навиштаҳои Варчованд афзуда бошанд, ҳамон гуна дигар мардумон низ бар он афзудаанд. Аммо имрӯз дигар наметавон ба равшанӣ дарёфт, ки чи касе чӣ бар ин навиштаҳо даровардааст. Аз рӯи овардаҳои ҳамосаи куҳан пайдост, ки зодгоҳи дини Зартушт ва ё дурусттар бигӯем, сарзамине, ки кеши зартушт дар оғоз дар он ҷо реша давонид, ҳамон Боктариё (Бохтар, Балх) аст. Фирдавсӣ достони Дақиқии шоирро барои мо ниғаҳ доштааст, ки дар он гуфта мешавад чӣ гуна Гуштосб бар тахти шоҳии Балх нишаст ва чӣ гуна назди ӯ:

Яке пок пайдо шуд андар замон
Ба даст андараш мичмари ӯдбон
Хучастапаю номи ӯ Зардухушт
Ки Аҳримани бадкунишро бикӯшт.

Гуштосб ба дини Зартушт мегаравад ва оташкадаҳо месозад, ки нахустинаш ҳамон Бурзинмехр аст. Кор ва кунии пасини Вахшур ҳам, дар Бохтар буда ва гӯё, ҳам дар он ҷо ба дасти марде кушта шудааст. Бино ба овардаҳои тридодӣ, зартуштиён ва навиштаҳои таърихчаи сосониён, ноҳамхонӣ надорад ва метавон пиндошт, ки довари вобастагии ҳамешагии Гуштосб-Виштосб ва ҳуди Авасто ба Бохтар, на аз сари тасодуф аст.

Авасто. Авасто китоби бунёдии Варчованд, дини зартуштӣ аст. Ин китобро метавон гуфт, ки Тавротӣ зартуштиён аст. Дар бозпасин сарчашмаҳои шарқӣ ин номро дар намуди Занд-Авасто мебинем. Ҳангоме ки ховаршиносони Аврупо ба баррасиву пайковии Авасто оғоз карда буданд, ин китоб бо ҳамин бозпасин ном ба дасти онон расида буд. Дар нимаи дууми садаи нуздаҳуми масеҳӣ, ҳанӯз донишмандон раво мешумурданд забонero, ки Авасто ба он навишта шудааст, забони Занд биноманд.¹ Пажӯҳишҳои пасин нодурустии ин номгузорию намоёниданд. Вожаи Авасто (аз авпостҳои куҳан), танҳо расонандаи навиштаи бунёдии Занд (аз озонтиси куҳан) расонандаи афзудае бар он, яъне гузориш ё баргардони он аст. Пас дар бораи забоне ба номи занд ҷойи гуфтугӯе ҳам намоиш надорад. Ин китобро танҳо Авасто меноманд ва дар ин миён бояд ба ёд дошт, ки ҳеҷ номи вижаero намерасонад, магар китобро (дуруст ба ҳамон сон, ки дар бораи Таврот ва Қуръон ҳам ҳаст).

Посуҳ ба ин пурсиш, ки Авасто дар кадомин рӯзгор ва чӣ гуна падида омадааст, ҳанӯз муяссар нест. Ҳеродот (китоби 1, сах. 132) гуфта аст, ки муғон ба хангоми овардани қурбонӣ, сурудаҳое дар бораи афсонаҳои ҳамосии зодани бағон мехонанд. Чунонки гуфтем, Ҳеродот бар номи

¹ Бингаред: F. Justi. Handbuch der Zendsprache, Leipzig, 1864.

Зартушт огоҳ нест ва сухане ҳам дар бораи пайдоиши ин афсонаҳои ҳамасӣ намегӯяд. Бино бар навиштаи Плиней кехтар, Хармаип Исмиронӣ китобе дар бораи омӯзишҳои муғон нигошта, ки дар он ду миллион байт-оя аст, ки гӯё онҳоро Зартушт суруда бошад.

Равшан аст, ки ин шумораест афсонавӣ ва газофомез, аммо муҳим он аст, ки Плиней бар сурудаҳои Зартушт огоҳ будааст. Никлайи димишқӣ ва Дион Хрисостом аз «суханони Зартушт», ки пайравонашонро Варчованд медонистанд, хабар медиҳанд. Страбон ва Павзанюс ёдовар шудаанд, ки муғон дар ниёшиҳои худ соатҳо китобро меҳонанд, ки ба забони «барбарӣ» (яъне забони барои юнониён норавшан) навишта шудааст.

Филунуси Тавротӣ симои бағоятро барнигошта аст ва мегӯяд, ки ин нигораи ӯ бо суханони ҳуди Зартушт мемунад. Увсуҷ оварда аст, ки вай бар кудаи дебоҳои Варчованд огоҳ аст, ки дар он ҷобачо навиштаҳое ба номи Зартушт омадааст.

Пас мебинем, ки нигорандагони бостон бар китоб ё дафтарҳои Варчованд огоҳ будаанд, ки аз ҳуди бунёдгузори дини Зартушт буда ё ба ӯ мебастанд. Агар ин гузоришҳо, ҳатто агар андаке ҳам бо воқеият ҳамхонӣ дошта ва куҳантарин бахши Авасто, ки бар он огоҳӣ дорем, ба ростӣ ба дасти ҳуди Зартушт пардохта шуда бошад, онҳо менамояд раҳнамуде ёфта бошем, ки рӯзгори пайдоиши ин бахши китобро ба дастамон медиҳад. Аммо дарего, ки аз бахти бад чунин нест, зеро ҳамоно гуна ки пештар омад, ҳанӯз наметавон солҳои зиндагии Зартуштро (агар ба ростӣ чунин қасе ҳастӣ дошта) ёфта донист. Бисёре аз ховаршиносон то имрӯз соли 569-и пеш аз масеҳиро ба пайравӣ аз додаҳои тридоди порсӣ соли зодани Зартушт мешумаранд. Бо дида доштани ин сол, бар онанд, ки Гуштосбшоҳ-Кай ки дар афсонаҳо нахустин одам буда, ки паёми варчованди Зартуштро бовар доштааст. Ҳамоно Гуштосб - падари Дориюшшоҳ аст, ки аз рӯи сангинаиҳои меҳи Ҳахоманишиёно мешиносем. Нахуст чунин менамояд, ки ин дидгоҳ роҳ ба ҷойе бибарад. Аммо ин нукта як сара норавшан мемунад, ки чаро оғосҳои яъне он бахш аз Авасто, ки гӯё навиштаи ҳуди Зартушт аст, забонаш бисёр куҳантар аст ва аз куҳансолӣ ба забони ведоҳо - китобҳои муқаддаси Ҳинди бостон - наздик аст. Низ, рашан нест чаро юнониён, ки ба руҳдодҳои Осиё нигарише шӯён доштанд ва Зартуштро намоёнтарин намоёндаи фалсафа медонистанд, огоҳ набуданд бар ин ки вай соли 569 пеш аз солшумории масеҳӣ зодашуда ва ӯро марде медонистанд, ки дар жарфони рӯзгори бостон мезистааст. Саранҷом, агар ба ростӣ ҳамоно гуна ки бархе аз донишмандон мепиндоранд ради по ва нишонаҳои оини Зартуштро метавон ҳатто дар вопасин чоряки шашумин садаи пеш аз солшумории масеҳӣ дар қаламрави Ҳахоманишиён (дар ҷануби шарқии Эрон) дид. Ин бад-он маънӣ аст, ки «беҳоварӣ»-ҳои Зартушт ҳангоме дар руҳдодҳои таърихӣ коргар мегашт, ки оварандаи он беҳоварҳо ҳанӯз ба бистсолагӣ ҳам нарисида буд ва ин нукта бо худ афсонаи ноҳамхон аст.

Дигар равшан аст, ки таърихи даврони «беҳовариҳо»-ро наметавон дуруст бозёфт ва ҳатто агар Зартуштро чехраи таърихӣ бишносем. Бахубӣ метавон кору кунишро дар поёнии ҳазораи дувуми пеш аз милод баршумурд. Дигар ин ки, агар боз чунин шумарем, ки госоҳоро ҳамин Зартуштрои таърихӣ сохтааст, он гоҳ бояд пайдои куҳантарин баҳши Авасторо ҳам аз ҳамон даврон бидонем. Аз овардаҳои тридодҳои зартуштиён чунин бар меояд, ки Авасто дар китобе гирд омада буд. Гӯе дар ҳамон ҳангом ин китобро бо зар бар пӯсти гов навишта ва барои ниғадорӣ ба ҳазонаи подшоҳон (менамояд, ки подшоҳони Бохтар) супурда бошанд. Гӯе Искандари Макдунӣ фармони сӯзондани ин нусхаҳои гаронбаҳо ва пураҷро додааст ва юнониён нусхаи дигареро, ки дар он рӯзгор ёфт мешуда, ба сарзамини хеш бурда, ба юнонӣ баргардонда бошанд. (Дар навиштаҳои динии зартуштиён омада аст, ки Авасторо, ки бар рӯи пӯстҳои даббоғӣ шудаи гов (тоза шуда аз пашм ва равған. - М. А.) навишта шуда буд, дар диҷнапишст - китобхона ё дабирхонаи шоханшоҳӣ гузошта буданд. - С. Э.).

Дар нахустин садаҳои пас аз чирагии тозиён бар Эрон ҳанӯз ҳам аз ин ривоят огоҳ будаанд. Таърихнависон - Табарӣ ва Масъудӣ - дар ин бора сухан доштаанд. Инон овардаанд, ки Авасто бар дувоздаҳазор пӯсти гов навишта шуда будааст. Инак, дигар наметавон равшан сохт, ки ба рӯзгори Искандар бар Авасто чӣ рафта аст ва оё рост аст, ки вай ин китобро нобуд карда ё ин афсона танҳо пажвоки безории эронӣ аз чирамарди бегона будааст. Аммо чунин менамояд, ки ба рӯзгори селевкидҳо ва кушониён Авасто дар як китоб набуда ва танҳо ба ҳангоми фармонравии портҳо (ашкониён-аршакиён) гирдоварии онро оғоз кардаанд. Бино бар ривоятҳои тридодӣ, ин корро дар рӯзгори Валоғош, яъне Вулугаз (валош-балаш) ба даст гирифтанд. Аммо панҷ подшоҳ ба ин ном буда ва намедонем, ки ин Балаш кадом як аз онҳост. Бештар аз ҳама, гумон мебаранд, ки оғози ин гирдоварӣ, даврони подшоҳии Балоши савум (148-191-милодӣ) бошад, ки дар он ҳангом Порт дар ҷангҳои бузург даргир набудааст. Аммо агарчи дар ин ҳангом (садаи дувуми милодӣ) Авасто дар як китоб гирдоварӣ нашуда буд, худ пайдост, ки бахшҳои парокандаи он дар даст будааст. Ин ки номҳои бағониёни зартуштӣ, ҳарчанд ки ба хати юнонӣ, аммо бо овои яксараи авастой, дар рӯи сиккаҳои кушонӣ навишта шудааст, ёдовари ин гуфта аст. Кори гирдоварии бахшҳои парокандаи Авасто ба рӯзгори Сосониён пайгирӣ шуд. Аз ривоятҳои тридодӣ, бавижа нақши тансар - вазири Ардашери аввал - бунёдгузори дудмони Сосонӣ (241-226 милодӣ) бисёр бузург мебошад. Шопури аввал (241-272 милодӣ) - писари Ардашер - кореро, ки падараш оғоз карда буд, ба анҷом расонид. Вопасин виростор ва қонунӣ сохтани навиштаи Варҷованд ба рӯзгори Шопури дувум (309-372 милодӣ) мебошад.

Метавон пиндошт, ки танҳо ангуштшуморе аз донишмандон, ки забони Авасторо фаро гирифта буданд, ин забонро медонистаанд. Аз ин

рӯ, баргардонидани ин китоб ба забони порсик аз аҳамияте бузург бархӯрдор буд. Чунин менамояд, ки фарҷоми тарҷумаи китобро танҳо дар рӯзгори Хусрави аввал (531-578-милодӣ) - Анӯшервони Сосонӣ орошта бошанд. Ба гумон гирдовардагон ба ҷустуҷӯ ва бознависи матнҳои куҳан басанда накарда, балки кӯшида буданд ба тақлид аз рӯи онҳо матнҳои тозае бинвисанд. Раҳнамунҳое дар даст дорем, ки бипиндорем яшти сздаҳум ба номи фарвардиняшт «суруд дар бораи фараҳвашҳо» пас аз нимаи садаи савуми солшумории масеҳӣ, яъне ба рӯзгори Шопури аввал сохта шуда бошад.

Аз ин рӯ, пок равшан аст, ки наметавон аз куҳан будани Авасто сухан гуфт ва ҳамаи матнҳои онро ба дида дошт. Сухан, танҳо метавонад бар сари синну соли бахшҳои ҷудогонаи ин китоб бошад, метавон гуфт онҳоро дар раванди ҷаҳордаҳ сада сохта ва пардохтаанд. Акнун, бо баррасии дақиқи матнҳо мешавад бо нигариш ба намуди забонӣ, тафовути бахшҳои куҳантари Авасторо бо афзудагӣҳои пасин дид. Афзун бар ин, бо бозковии вазни шеърӣ метавон ҳатто вожаҳову иборатҳоро берун овард, ки виристори пасин беогоҳӣ бар ин ки ин китоб оҳангин суруда шудааст, онро ба матни ҷаҷомаҳо даровардаанд. Аммо пайдост, ки ҳанӯз наметавон пасу пеши таърихи онро дақиқ намоён сохт. Танҳо якҷанд ҷо муяссар аст садаҳоро, ки ину он бахш аз Авасторо дар он навиштаанд, намоёнид. Посух ба пурсиш дар бораи ҷое ҳам, ки Авасто аз он ҷо баромада аст, осон нест. Ин пурсумон вобаста аст ба ин ки китоб ба кадом забон навишта шудааст. Ба ин забон номҳое гуногун додаанд, забони «занд», (аз занди Авасто), ки он пиндоре дар бораи «мардуми занд», ки ҳеҷ гоҳ ҳастӣ надоштаанд падид, овардааст. Забони модӣ бо ин бовар, ки Зартушт дар Мод зода шудааст. Чунин менамояд, ки бархе аз муҳаққиқон ҳам, аз рӯи ривоятҳои тридодӣ, Виштосбро аз Бохтар медонанд. Аммо ҳанӯз касе натавониста аст, ки дурустии ҳеҷ як аз ин дидгоҳҳоро устувор кунад. Душворӣ он аст, ки ба ҷуз Авасто, ҳеҷ санади дигаре ба ин забон на танҳо бар ҷо намонда, балки афзун бар он ҳеҷ гоҳ ривоят ва ёде ҳам аз санади дигаре дар ҷое намондааст ва аз ин рӯ муяссар набудааст, ки онро ба мардум ва ё марзу буми мушаххас вобаста сохт.

Аз ин рӯ, то ҳамин ҷанде пеш расм бар ин буд, ки ин забонро забони Авасто ва ё забони авастой биноманд. Танҳо дар як ҷиз бегумон буданд ва ин ки Авасто дар рӯзгори фармонравии Ҳахоманишиён, забони адабии ҷануби бохтарии Эрон набудааст.¹ Ҷаро ки ин забон, саропо ва ошқоро бо забони санғнабиштаҳои Ҳахоманишиён, ки ҷои ҷуғрофӣ ва рӯзгори таърихашро неқ медонем, яқсон аст. Акнун вазъ то андозае дигаргун

¹ Забони рӯзгори Ҳахоманишиёнро дар Эрон ҳам касе Авастой наномидааст ва ба он порсии бостон мегӯянд, ки бисёр наздик ба забони Авастост ва дар дастурҳои забони форсӣ, забонҳои порсии роиҷ дар сарзамини Эронро, ки идомаи яқдигар буда, аз як решаанд ва фарғашту такомуле ба яқдигар доштаанд, авастой, порсии бостон, пахлавӣ, (ашқонӣ ва сосонӣ) ва порсии дарӣ меноманд. - С. Э.

шудааст. Дар соли 1915 тиккаҳое аз набиштаҳои Ошуко фармонравои Ҳинд (садаи савуми пеш аз солшумории масеҳиён), ки ба хатти сомӣ навишта шуда буд, чоп шуд, ки дар он таку туки вожаҳое ҳаст, ки менамояд аз ҳамон забони навиштаҳои Авасто бошад. Дар соли 1938 дар Пули Дарванта - наздики Кобул шикастаҳои сафолин ёфт шуд, ки дар он ҳам бахше аз фармони Ошуко бозмондааст. Ин набишта низ ба ҳамон навиштор аст, аммо метавон иборате ба забони Авасто дар он дид, ки дар пешу паси он матне бегона омадааст. Ногуфта намонад, ки бисёре аз Эроншиносони бузург (чунончи, В.Хеннинг ва дигарон) мекӯшанд ин вожаҳо ва иборатҳоро аз забони Авасто надонанд. Аммо бо ин ҳама наметавон далелҳои носозгори ононро сарбасар пазируфтани донист. Аз бигӯ-магӯе, ки дар ин бора дар гирифтааст ва танҳо гурӯҳи борики аз қоршиносон бад-он рӯй овардаанд, ханӯз бароянди равшан ба даст наёмадааст.

Агар пазирем, ки бар рӯи ин сафолинаҳо формулҳои авастой нигоштаанд, аз он ҷо ки ҳадаф аз ин набишта ошно сохтани шумори ҳар чӣ бештар аз мардумони фарҳефта бо он мебошад чунин менамояд, ки дар он хангом мардуми ин бахш забони навишторро дармеёфтаанд. Метавон бар ин бароянд расид, ки ин забон дар хиттаи бисёр бузург густарда будааст, ки дуртарин бахши ҷанубиашро боясти дарёҷаи Ҳомун баршумурд, дуртарин бахши шарқиашро шаҳри Балх ва шимолу ғарбиашро шаҳри Марв. Чунин гумонае равшан месозад, ки чаро забони Авасто аз сӯе нишонаҳои наздикии бо забони портӣ (пахлавии ашконӣ) дорад ва аз дигар сӯ, дар нахустинаҳое бо суғдӣ ва набераи зиндаи он яғнобӣ. (Нишонаҳои наздикии забони Авасто бо пахлавии ашконӣ ва бо суғдӣ барои он аст, ки аз нигоҳи замони ба яқдигар наздик буданд. Чунонки наздикии порсии бостон ва Авасто аз онҳо ҳам бештар аст ва ҳаминро миёни пахлавӣ ва порсии дарӣ ҳам, аммо бештар мебинем. - С.Э.). Ва низ метавон гуфт забони Авасто бо ҳамаи гурӯҳи забонҳои помири (Бадахшон) ҳанбоз аст.

Ба сухане дигар, зодгоҳи ин забон ҳамоно сарзамине аст, ки тираҳои кӯҳани Эрони шарқӣ, ки бо забонҳои гурӯҳи сақӣ сухан мегуфтанд - ниёкони мардумоне гуногун (аз ҷумла, тоҷикон), ки то имрӯз низ дар Осиёи Миёна мезиянд - ба он ҷо кӯчида буданд. Ошкор аст, ки наметавон пайвастагии тавориси миёни забони Авасто ва ғӯишҳои имрӯзини тоҷикон (яъне ҳамон забони яғнобӣ ва гурӯҳи забонҳои Бадахшон)-ро ёфт, танҳо равшан аст, ки анбозе то он ҷо аст, ки ҳам дар он ҷо ва ҳам дар ин ҷо нахустинаҳои созандаи вожагони забонҳои эрониро мебинем.

ЧӢ ГУНА ВА ЧӢ ХАНГОМЕ АВАСТО НАВИШТА ШУДААСТ?

Агар Заротуштроро ҳамчун чехраи таърихӣ бипазирем, гумон намеравад он гоҳ низ битавон андешид, ки ӯ худ бахше аз китобро навишта бошад. Дар яке аз матнҳои куҳани монигароён гуфта мешавад, ки Зародис (яъне Заротуштро) китобе нанавишта аст, аммо шогирдонаш пас аз марги вай гуфтаҳои ӯро ба ёд оварда, китобҳои навиштанд, ки имрӯз онро меҳонанд. Повзанюс - ҷаҳонгарди юнонӣ менависад, ки ба хангоми ниёишҳои зартуштиён «муғ китобро ба оҳанг меҳонад».

Донишмандони Аврупои ғарбӣ кӯшидаанд устувор кунанд, ки дар рӯзгори бостон матнҳои навишташудаи Авасто набудааст. Онҳо аз даҳон ба даҳон фаро рафта, танҳо дар рӯзгори сосониён навишта шудаанд. Ба суҳане дигар, инон сарфарозии овардани хатти (дабираи) бисёр парвардаи Авасторо ба Сосониён додаанд ва дар ин кор, пайравони андеша будаанд. Мардумони Эрони шарқӣ, гӯё аз эронӣҳои хешовандони хеш дар Бохтари Эрон дар тирози фарҳанг, дар мақоми фурутаре будаанд ва аз ин рӯ, мебоист ҳама чизро аз онон омӯхта бошанд.

Акнун донишмандони пешрави бохтар низ чунонки пажӯҳишгарони мо (В. В. Бартолд) аз дер боз кардаанд, аз дидгоҳи бебунёд даст мекашанд (ҳол агар донишманде устувор мекард, ки зодгоҳи Зартушт дар ҷойе аз боқимондаи хоки Эрон аст, пасрав мебуд. Бадеҳӣ аст, агар устувор шавад, ки Зартушт зодаи канори дарёҷаҳои Урумия ё Хомун ва ё Хучанди бостонӣ ва ё Ганҷаи куҳан, барои хонандаи эронӣ тафовуте намекунад, зеро ҳамаи инҳо дар Эронзамин ва Эроншаҳр будаанд. - С. Э.). Ф. Алтхейм менависад: Нишеми Заротуштро дар қаронаҳои Оксус (яъне Амударё - Ҷайхун) буда ва дине, ки ба номи ӯст аз он ҷо бархостааст.¹ Боре равшан кардем, ки Авасто ба забоне навишта шудааст, ки ба забонҳои суғдӣ ва ё бохтарӣ наздик аст. Ногуфта намонад, нигориши он пеш аз садаи савум, пеш аз солшумории масеҳӣ ва ба хатти сомӣ буда, ки метавон гуфт танҳо бо ҳуруфи бесадо навишта мешудааст. Куҳантарин навишторҳо мебоист чизе наздик ба он чӣ ки дар зер меояд бошад, (дар сурате, ки дабираи русиро ҷойгузини нишонаҳои сомӣ кунем):

SRWT GWWŠ JŠ WHJŠ
WJNT SWČMNKH,

Ки онро чунин бояд хонд:

SRAOTA GEJŠAJŠ WAHISTA
AWAJNATA SUČ MANANHA

Бишнавед бо гӯшҳо беҳтаринро
Бибинед бо маниши равшан
Ясно 30 ва 2 (оғоз)

¹ F. Altheim. Weltgeschichte Asiens in griechischen Zeitalter, Halle a/s 1947, s. 163.

Аз ин намуна пайдост, ки чунин хатте барои хондан чӣ носозгор ва душвор аст. Дар воқеъ, хонанда мебоист матнро аз бар бидонад ва ҳарфҳо мебоист танҳо вайро барои ёдоварӣ ёрӣ кунанд. Рафта-рафта ҳамгом бо пайдо шудани ниёз ба навиштани суханоне, ки аз матни Варҷованд набуданд, дар хат шумори нишонаҳои намоишгари овоҳо фузунӣ гирифт.

Ҳангоме ки пас аз рахнаи Искандари Макдунӣ ба Бохтар ва Ҳинд фармонравоии юнониён по гирифт, дар ин сарзаминҳо дабириаи юнонӣ ривоч ёфт. Сиккаҳо, сангҳои озинӣ ва бисёре чизҳои дигар боз мондааст, ки бар онҳо на танҳо номҳои юнонӣ, балки вожаҳои гуногуни забонҳои Эрони шарқӣ ба юнонӣ навишта шудааст. Шоистагӣ ва созгории навиштаҳои юнонӣ барои борикнигории овоҳо дар талаффузи вожа, наметавонист аз дида дур бимонад. Забоне, ки Авасторо ба он навишта буданд, рӯ ба марг мерафт ва ниёзи динёрони зартуштӣ ба хатти овой, ки матнҳои Варҷованд ба фаромӯшӣ супурда мешуд, бештару равшантар ба чашм меҳӯрад. Набояд аз ёд бурд, ки дар он рӯзгор ҳамона ба адои дурусти овоҳо арче бузург (шояд ҳам афсуномез) ниҳода мешуд. Охир, барои зартуштиён бисёре аз матнҳо вирдхое буданд, ки ба пиндори онон дуруст талаффуз карданашон кори раvonҳои дарвандро нокор мекард. Бад-ин сон буд, ки ниёз ба навиштани ҳамаи дебои Варҷованд ба дабириаи овой падида омад, аммо кадом дабира? Зартуштиё он густохиро надошт, ки ҳамаи Авасторо ба дабириаи юнонӣ бинависад. Агар ҳатто, дар рӯзгори мо мусалмононро чунин менамояд, ки Куръон танҳо ба хати арабӣ аз нуруи дархӯр бархӯрдор аст, пас дар он рӯзгори дур озарму бузургдошти дабираҳои дебои Варҷованд мебоист бисе пуртавантар бошад. Аммо гуруҳе аз динёрони зартуштӣ бар он шуданд, ки роҳе дигар дар пеш гиранд.

Аз дабираҳои портӣ, ки дар он ҳангом густариш дошт, кор гирифта, онро бо даровардани шуморе бузург аз нишонаҳо расотар созанд ва ин овоҳоро бинабар улғуи юнонӣ, ба овоҳои кашида ва кӯтоҳ бахш кунанд ва як аз пайи дигар дарчинанд. Афзун бар ин, тавонгариҳои овои забони Авасто хоҳони падида овардани ҳуруфи гуногуне буд, ки дар дабириаи портӣ набуд.

Бад-ин сон буд, ки дабириаи хубу шоён барои овонигории илмӣ, ки Авасторо бад-он навиштанд, пайдо шуд. Ин кор дар замоне на чандон дароз анҷом гирифт ва кӯшише набуд барои беҳбудии дабира аз ин раҳгузар дар афзудани ин ё он нишона ба дабира. Оре, ин як беҳудагариҳои ростин буд барои сохтани як дастгоҳи навин, ягона ва орошта, ки ба андак замоне онро дуруст карда буданд. Ин кор пеш аз садаи дувуми солшумории масеҳиён анҷом ёфта буд (яъне, на ин ки пас аз даврони фармонравоии Кушониён). Ин дабираро низ ҳамчун худӣ китоби Варҷованд на дар Эрони сосонӣ, балки дар бахшҳои шарқии Эрон фароварда буданд. Навиштаҳои омадаи Варҷованд, ки аз Бохтару Суғд

омада буд, на танҳо дар рӯзгори Сосониён, балки ба рӯзгори Ашкониён ҳам будааст.

Аммо худ пайдост, ки он бахшҳои Авасторо ки то имрӯз монда, танҳо аз нигоҳи хостгоҳ метавон дастоварди офаридгории мардумони Эрони шарқӣ донист. Рӯнависӣ ва тошу тарош додани он ҳам дар Порс, ҳам дар Мод ва ҳам дар Озарбойҷон анҷом гирифтааст. Метавон гуфт, ки имрӯз сухан аз ин ҷо ки то кучо ва ҷӣ чиз ба Авасто даровардаанд, яксара номуюссар аст. Аз Авасто дар сарзаминҳои фарох, ки дини Зартушт дар он ҷо густариш дошта, баҳра мегирифтанд ва ҳам аз ин аст, ки имрӯз ин китоб дар ганҷинаи куҳантарин осори адабии мардумони гуногун нақш ниҳода аст. Чунонки гуфтем, дабирии бисёр коромате барои Авасто сохта шуд. Аммо ба ҳеҷ рӯй наметавон ба ин бароянд ва натиҷа расид, ки оҳангу овои ин забон барои мо поку равшан аст. Бо он ки дар бораи ёфтани ҳамаи резакориҳои овошинохти Авасто ҷойи сухане ҳам намонда бошад, бояд тафовутҳоеро ҳам, ки бегумон, ба ҳангоми нусхабардорӣ аз матнҳои куҳан дар навиштаи тоза падид омадааст, аз дида дур надорем.

Бархе матнҳои куҳан бавижа куҳантарини он, яъне госоҳоро, ки аз тавонгариҳои овошиносонаи бештаре бархӯрдор аст, чунин бархондаанд ва бархе дигар чунон. Бархондани имрӯзиёни мо бархондани аст маршрут (шартӣ. - М. А.). Ин бархонӣ бар тридоди зартуштиёни Ҳинд устувор аст, ки ба гумон, бозтобии андак аз талаффузи бостонӣ дар он ҳаст. Бештар гуфтем, ки ҷӣ гуна дар садаҳо рамзҳои ва гузоришнависӣ бар Авасто анҷом гирифтааст. Аммо пас аз он ки ин кори бузург ба поён расид, зиндагии китоби омода дере напоед. Авасто бори нахуст аз тозандаи (гучастак-малъун, хабис ва патёра - мардумозор)-и макдунӣ зиён дид. Аммо чирагии тозиён зарбате сахмноктар бар он зад. Пас аз Искандар боз ҳам китобро гирдоварӣ тавонистанд кард, пас аз чира омадани тозиён чунин коре шудани набуд. Ниёзе ба гуфтан нест, ки инон дар сарзаминҳое, ки бар он ҷо чира шуда буданд, ҳар навиштореро, ки ба дасташон афтода буд ва аз он сар дар намеоварданд, аз миён мебарданд, аммо бо густариши ислом ном ва нишони матнҳои Варҷованди зартуштӣ густа шуд.

Гурӯҳе андак аз зартуштиён-габргон, ки ба дини ниёкон вафодор монда буданд базӯри оине, ки муҳолифи онон буд, ба ҳолу рӯзи бисёр дардноке афтоданд. Бенавой ва нодонӣ, баҳраи зартуштиёни эронӣ гардид. Онон дигар тавон надоштанд, ки арзишҳои фарҳангии ҳудро тимордорӣ ва посдорӣ кунанд ва аз ин рӯ, тавонистанд андаке бахш аз Авасторо, ки танҳо ба кори ниёиш меомад, яъне он бахшро ниғаҳ доранд, ки имрӯз на чандон дархӯри нигариш аст.

Аммо, бо ин ҳама огоҳӣҳое дорем аз ин ки Авастои рӯзгори Сосониён, ҷӣ бахшҳое доштааст. Рисолаи Денкарт ба забони порсии миёна, ки ба гумон дар садаи нухуми солшумории масеҳиён, яъне ба рӯзгори тозиён навишта шуда, дуруст аст. Аз суханони муаллифи ин рисола чунин метавон дарёфт, ки дар он рӯзгор Авасторо андозае буда, беш аз имрӯз ва

аз бисту як бахш дуруст шуда будааст, ки онро наск (номи ҳар як аз бистуяк бахши китоби Авасто. - М. А.) меномидаанд. Дар он хангом, панҷ наск ҳам ба забони авастой ва ҳам ба тарҷумаи порсии миёна буда, панҷ наски дигар тарҷума надошта, навиштаҳо дар матни асли ва ёздаҳ наск ҳамоно бо тарҷума будааст. Муаллиф Денкарт (ки аз номаш огоҳӣ надорем, нигориши ӯ дар нимаи нахусти садаи нухуми солшумории масеҳӣ ба дасти Отур Фарнубуг, писари Фаррухзод - пешвои бузурги зартуштӣ оғоз шуда, дар поёни ҳамон сада ба дасти Оторбурд писари Умед ба анҷом расидааст. - С. Э.) - забони куҳанро намедонист ва танҳо аз тарҷумаи он баҳра мегирифт. Ӯ чунин овардааст, ки ҳар бахш дар чанд боб аст. Бино бар навиштаи Денкарт, пеш аз Искандари Макдунӣ, наскҳои ҳафтум, ҳаштум, нухум, даҳум ва ёздаҳум ба тартиб панҷоҳ, шаст ва 22 боб доштаанд, аммо дар остонаи садаи нухуми солшумории масеҳӣ, танҳо дар сездҳ, дувоздаҳ, понздаҳ, ва шаш боб боз монда будааст. Бе он ки дар баррасии дарунмояи ҳамаи наскҳо, диранг кунем, танҳо аз онҳое ном мебарем, ки бештар дархӯри нигариш ҳастанд. Хонандагоне, ки хоҳони ошноии бештаре бо ин чистор бошанд, метавонанд бахшҳое аз Денкартро, ки дар тарҷумаи англисӣ аст, бихонанд.¹ (хонандаи ин тарҷума метавонад дар ин бора бингарад ба: маҷмӯаи Авасто, Госоҳо сурудаҳои Зартушт, гузориши Пури Довуд, Техрон, 1354, интишороти донишгоҳи Техрон, сах. 28). Дар наски чаҳорум-достони офариниши чаҳон, дар наски шашум - одобу оини ниёиш, дар наски ҳафтум-барниҳодаҳои зиндагии лояи муғонро гузориш ва ориш медихад, дар наски даҳум - достони гаравидани Виштосбшоҳ ба дини зартушт.

Дар наски дувоздаҳум - таърихи мардумон бо тақя бар шаҳриёрони эронзамин ва барҷаста сохтани онон, дар наски сездҳум - зиндагиномаи Зартушт, дар наски шонздаҳум - ҳуқуқи кайфарӣ, маданӣ ва артишӣ, дар наски ҳафдаҳум - чакидаи барномаи омӯзишии муғон ва дар наски ҳаждаҳум - ҳуқуқи моликият ва хонавода омада буд. Ҳатто аз ошноии сарсарӣ ба дарунаи ин наскҳо пайдост, ки Авасто дар оғоз ба ҳеҷ рӯй танҳо китобе динӣ-ниёишӣ набуда, балки ҳаммонанди Таврот ҳамаи адабиёти илмӣ ва ҳунарии рӯзгори хешро дар худ дошта, бо ин тафовут, ки матнҳои дорои вижагии динӣ, дар он бештар мебошад. Бадбахтона аз матнҳое, ки ном бурдем, ҳеҷ кадом бар ҷой намондааст. Афзун бар ин, чунонки дар садаи ҳаждаҳум равшан гардид, ҳатто ҳеҷ кадом аз наскҳое ҳам, ки бозмондаанд, комил нестанд. Он чӣ ки мо акнун дар даст дорем, ҳамоно наскҳои ҷудогона ҳастанд, ки камобеш худсарона дар китобҳое ҷудо аз якдигар ба ҳам часпонида шудаанд. Муаллиф Денкарт ҳамаи наскҳоро ба се бахш ҷудо кардааст.

1. Госоник-матнҳои анбошта аз омӯзиши ахлоқӣ.
2. Хотак монсарник-гурӯҳи матнҳои дорои дарунӣ аз ҳар гуна.

¹E.W.West. Pahlawi texts translated Sacred books of the East, v. XVIII, XIV.

3. Лотик-матнҳои ҳукуқӣ: (дар китоби «Авасто, Номаи минуии оини зартушт» нигориши Ҷалили Дӯстхоҳ, дарунмояи ин насқҳо чунин бозкушода шудаанд:

1) дар дониш ва кори минуӣ

2) дар дониш ва кори ҷаҳонӣ

3) дар огоҳӣ аз кирдорҳои миёни ҷаҳонӣ, миёни минуӣ ва ҷаҳони ҳокӣ).

Ноғуфта намонад, муаллиф Денкарт ёдовар мешавад, ки гурӯҳи нахуст - барои коҳинон, дувум - барои хирадмандон ва савум-барои тӯдаи мардумон аст. Дар бахшҳои Авасто, ки мо бар онҳо огоҳӣ дорем, ин тақсим бар ҷо намондааст. Аз он ҷо ки аз насқҳои гурӯҳи дувум, ба гумони ҳеҷ чиз то ба рӯзгори мо нарасида, чунин тақсими наметавониста аст ҳамчунон барҷой бошад. Авасто дар намуди кунуниаш дорои 83 ҳазор вожа аст. А.Вест пажӯҳишгари номии Авасто чунин мешумурад, ки матни комили Авастои сосонӣ, мебоист дорои сесаду чихилу панҷ ҳазору ҳафтсад вожа буда бошад.¹

Пас чунин гумоне ҳаст, ки мо танҳо наздик ба як ҷаҳорум китобе, ки рӯзгоре ҳастӣ доштааст, огоҳӣ дорем. Намуди кунунии Авасто дорои ин бахшхост: ясно, яштҳо, виспард, вандидод ва хурда Авасто (ва аз ҷумла ниёиш). Ясно бахши бузурге аз вирдҳои ниёиш аст, ки ба ҳафтоду ду қисм бахш шудааст, ки ҳот ё ҳо ном доранд. Чунин менамояд, ки ораста диҳандагони ясно кӯшидаанд шумори хотхоро ба ҳар баҳое ба 82 бирасонанд, зеро 82 шумораи розомез дар варҷованд (пайдор, устувор. - М. А.) мебошад. Барои ҳамин аст, ки бархе аз хотҳо дубора омадааст. Қисмҳои якум ва дувум, ва даромад вирдҳое ҳастанд, ки дар онҳо рӯи сухан ба равонҳои даҳмаи зартуштӣ аст ва ононро фаро меҳонад, то ба озарбоне, ки коҳин сар бар пойи он дорад, биёянд. Савум, то ҳафтум вирдҳои ниёишӣ ҳастанд, ки ба ҳангоми бар пойи озариён суруд меҳонанд - сурудҳои ниёишӣ барои шодии равони гиёҳи варҷованд-хума (ҳангоми хондани ин сурудҳо шарбате аз ин гиёҳ муҳайё мешавад, ки коҳин дар поёни оин бояд онро бинӯшад).

Қисмҳои дувоздахум-сездахум сурудаҳои ниёишии динӣ аст. Ҷаҳордахум - панҷоҳу ҳаштум Яснои ситоишӣ аст, ки аз бистухаштум то панҷоҳу савум фарогирандаи готҳои пуrowоза ҳастанд. Қисмҳои панҷоҳу панҷум ва панҷоҳу шашум -чакидаи готҳо ҳастанд. Панҷоҳу ҳафтум - суруде бар суруш-паёми Ахурой - аст. Панҷоҳу нухум - ниёише аст, ки гузор ба бахшҳои пасинро омода месозад. Шастум дар ситоиши фурутанӣ ва ниёише аст барои баракати хонаи одамиён, шастуякум-ниёише аст, ки равонҳои дарванд (деvon)-ро меронад, шасту дувум - ниёише аст, ки дар ситоишу бузургдошти оташ, шасту савум то шасту ҳаштум - ниёише аст, ки

¹ Худ пайдост, ки ин шумора, шуморае аст бисёр тақрибӣ, зеро донистваҳои мо барои равшан сохтани он бахшҳои Авастост, ки то ба рӯзгори мо нарасидааст.

дар бузургдошту ситоиши об ва шастунухум то ҳафтоду дувум-ниёише аст, ки ҳамроҳбахши поёнии оини динӣ аст. Пас Ясно ҳамона дафтаре аст анбошта аз ниёишхое, ки шояд дар оинҳои динӣ ниёзе ба онҳо бошад.

Равшан аст, ки ин бахш аз Авасто, ки бештарин бозгӯи формулҳои хушу ниёишӣ аст, наметавонад нигариши бузург барои пажӯҳишгарон бошад. Аммо готҳо ҳамвора нигоҳи донишмандонро ба сӯи худ дӯхта ва медӯзад. Вожаи *гот* тарҷумааш «таронаи хунӣ» аст. Панҷ гурӯҳ аз матнҳои чакомаӣ, ки дар Ясно ҳастанд, чунин номе доранд. Медонем, ки инон дар Авастоӣ дастнаҳӯрдаи пешин дар бахше буданд ба номи ставт яшт (сурудҳои ситоишӣ), ки худ бахше аз наски бисту якум мебошад. Гузориҳои ин матнҳо низ ба ставти яшт пайваست аст. Аз он ҷо ки готҳо - бахши бисёр кӯҳани Авасто - бо забони кӯҳна анвишта шуда буд, ки ҳатто аз нигоҳи навиштору навҳи худвижааш ҳам бо забони матнҳои пасин тафовут дошта ва дарки онро душвор мекарда, ба ин гузориш ниёз будааст.

Бино бар тридода, готҳо ба панҷ гурӯҳ бахш мешаванд ва ногуфта намонад, ки ин бахш шудан бар асоси намуи сурудаҳост (шумори сатрҳо дар бандҳо ва шумори ҳичоҳо дар сатрҳо):

1. Ахунавоти гот (ҳар банд дорои се сатр 7+9 ё 7+8 ҳичоӣ).
2. Уштавоти гот (ҳар банд дорои панҷ сатр 4+7 ҳичоӣ).
3. Сипанто мину гот (ҳар банд дорои 4 сатр 4+7 ҳичоӣ).
4. Ваҳухашатро гот (ҳар банд дорои 3 сатр 7+7 ҳичоӣ).
5. Ваҳишту яшти гот (ҳар банд дорои 2 сатр 7+5 ва ду сатр 5+7+7 ҳичоӣ). «Номи ин гурӯҳҳоро дар китобҳои форсӣ чунин навиштаанд: ахунавд гот, аштуд гот, сипанд гот, ваҳухаштар гот ваҳиштувояшт гот. - С. Э.».

Ин ёдоварӣ дархӯри нигариш аст, ки овоҳи поёни дар ҳамаи сатрҳои гот, ҳамвора бо нишонае навишта мешавад, ки намоёнгари кашида будани онҳост. Ин нишон медиҳад, ки матни асосиро андаке тундтар меҳонданд ва воқасин ҳичоро мекашиданд.

Пайрави тридоди зартуштиён бояд чунин баршумарад, ки готҳо кӯҳантарин ва варҷовандтарин бахши Авасто ҳастанд ва гӯё Зартушт ҳудаш онҳоро навишта аст. Ҳамаи он донишмандоне ҳам, ки Зартуштро чун шахсияти таърихӣ мепазиранд, бар ҳамин пиндоранд. Ҷойи гуфтугӯе нест, ки ҳамона дар готҳост, ки ҷо ба ҷо танҳои нависанда ба равшанӣ ба чашм меҳӯрад. Чунончи дар яке аз готҳо овои марде саросема ро бахубӣ мешунавем:

1. Ба кадомин марзу бум рӯй орам, ба кучо паноҳ барам?
- Маро аз ҳамсар, замин ва аз тираҳоям меронанд.
Ҳампайванди тираҳо низ бо ман сари некӣ надорад.

Фармонравоёни кишвар ҳам, ки парастандагони дарвичҳо ҳастанд, чунинанд.

Эй, Ахуро Маздо, чӣ гуна дар роҳи хушнудии ту бикӯшам?

2. Эй Маздо, огоҳам, ки чаро комёб нестам:

Ҳам домҳоям (чорво) андаканд ва касонам.

Ахуро, дар пешгоҳат мӯя мекунам, пас бингар.

Аз ман пуштибонӣ кун, он чунонки дӯст аз дӯст мекунад!

Аз роҳи Ашо биёмӯзонам, ки чӣ гуна бар андешаи нек даст ёбам!

(Ясно, 46)

Бар асоси бархе ёдовариҳо, ки дар готҳо парокандаанд, ҳатто барои равшан сохтани зиндагиномаи Зартушт кӯшишҳое шуд. Аммо, бояд пазируфт, ки зиндагиномаи тридодии вай тӣҳӣ аз ҳар гуна воқеияти таърихӣ аст. Дар бораи готҳо бояд гуфт, ки бадбахтона то кунун суҳанони яке аз куҳантарин пажӯҳишгарони ин баҳши Авесто ба нури хеш барҷост. Ин пажӯҳишгар, дар соли 1876 навишта буд: «ҳар тарҷумаи сурудҳои куҳани Авесто гот ном дорад, бо ҳол ва рӯзи дониши мо танҳо метавонад тарҷумаи озмоишӣ бошад. Ҳамоно аз саргирии дубора ва дубораи кӯшишҳост, ки кори баррасӣ ва омӯзишро ба пеш бибарад».

То кунун бахшҳои аз готҳо ё ҳамаи он сар ба сар пеш аз ҳашт бор (ба ҷуз нахустин тарҷумаи А. дю Перрон) тарҷума шудааст. Аммо оху афсӯс, ки бо ҳеҷ як аз ин тарҷумаҳо намешавад иддао кард, ки мафҳуми матне, ки бозгардонида шуда, яқсара равшан аст. Метавон гуфт, ки ҳамаи мутарҷимон барои ёфтани маънии ин ва ё он вожа ва истилоҳ ночор буданд даст ба домани гумон бизананд. Аз ин ҷост, ки ҳанӯз наметавонем бигӯем мушкили готҳо барои ҳамеша бозкушуда шудааст.

Чунин пиндоре ҳам ҳаст, гӯё готҳо таронаҳое ҳастанд, ки Зартушт онҳоро дар пайи панду андарзҳое, ки ба наср буда, овардааст. Аз ин раҳгузар мекӯшанд то бар он меҳолудагӣ ва норавшанӣ, ки дарёфт ва дарки готҳоро душвор месозад равшанӣ биандозанд.

Бо ин ҳама, чунонки гуфта шуд, готҳо бо инсонӣ будани бузурги хеш, аз қолаби яқоҳанг будани яқно тафовут доранд: Дар онҳо суҳан на аз оини муғон аст ва на шумориши ҳамаи бағон. Ба ҷойи инҳо дар он ҷо пайваста аз амшосипандоне ёд мешавад, ки тарҷумаҳои гуногун барои номи онҳост ва чунонки дида мешавад, равшансозии маънии ин ва ё он ном, ба андозаи бисёр сохта ва пардохтаи гумон аст. Бархе аз пажӯҳишгарон гироиш доранд чунин баршумаранд, ки готҳо ҷақомае дар тирози боло ва ганҷинаи андешаҳои жарф ва волои фалсафӣ ҳастанд. Бадбахтона, калиде барои ин ганҷина надорем ва аз ин рӯ наметавонем бар шодии пуришкӯҳи онон бипайвандем. Пеш аз ҳама таҷридӣ будани бемонанди готҳо, ки дар пиндор ҳам намегунҷад ба ҷашм мезанад. Бовар карданиш ҳам душвор аст, ки дар он рӯзгорон, давроне ки готҳо падида омаданд - мардум метавонистанд то ин андоза дар андешаҳои таҷридӣ пеш бираванд. Дар ҳеҷ як аз китобҳои муқаддасе, ки бар онҳо огоҳӣ дорем, ин гуна тарҳҳо ва мафҳуми интизои дида намешавад.

Ба яке аз пандҳои меҳолуд, ки аз вижагиҳои готхост бингарем:

Эй Маздо, чӣ хангом офтоб фароз меояд,
То ҷаҳон барои хеш Ашо фарочанг орад?
Кай раҳонандагони пуртавон бо суханони хирадмандона (меоянд)?
Онон барои андешаи неки чӣ касе ба ёриаш хоҳанд омад?
Назди ман ой, эй Ахуро, ки ман барои анҷоми корҳои баргузидаи ту
хастам.

(Ясно 64).

Ба ӯ ба хости худ, ба ҳар кас ба хости худаш,
Ахуро Маздои фармонраво иродаашро арзонӣ дорад,
Орзуманди тавони сарсахтӣ дар дастбӣ ҳастам,
Эй Армати, барои дастбӣ бардод, бар ман бибахшой:
Подош, макнат(тавонгарӣ ва тавоноӣ.- М. А.) ва зиндагии манаш нек.

Гумон намеравад чунин сурудҳое тавониста бошад дар ҷомеае, ки ханӯз даврони бисёр оғозини рушди фарҳангро дошта, дар ин хат ба густарише бузург расида бошад. Ё ханӯз бар тарҷумаи дурусти ин матнҳо даст наёфтаем, комёб набудаем ё онҳо аз гузашти рӯзгор осеб дидаанд. Аммо ба ҳар ҳол менамояд, ки ин гуна таҷрид ва фарохетагӣ барои он рӯзгор бовар кардани набошад. Агар матнҳо дур аз газанд ва осеб монда бошанд, он гоҳ нахуст ин ки шояд онҳо дорои маънии мушаххасе будаанд. Ҳамаш барои мо равшан нест, аммо барои шунавандаи он рӯзгор равшан ва дувум ин ки нигорандаи матнҳо метавониста касе бошад, бархӯрдор аз бузургдоште калон ва беҳамто. Зеро агар ба ҷуз ин мебуд, нигоҳ доштанишон бо чунин диққате, ҳатто динёрони зардуштии ҳам, ки чандон аз он сар дар намеёварданд, бар намеомад.

Бахши чудоғона аз Авасто ба номи яштхост. Вожаи яшт, яъне суруди ситоишӣ ва ин гуна суруд аст, ки яке аз урванҳоро меситояд ва ёдовари сурудҳои ниёишӣ барои омуриши мурдагон дар кеши масеҳиён аст. Равонҳо дар кеши зардуштииён бешумор ва фаровонанд, аммо дар яштҳо ононе ки аз бузургдоште бештар бархӯрдоранд ва бино бар маъмул, ононе ки рӯзҳову моҳҳо аз онӣ онон аст, ситоиш мешаванд. Танҳо бистяк яшт барҷой мондааст. Барои ситоиши Ахуро Маздо, амшосипандон, Ашо ва Ҳишто, хууравтот, ардуясура, анохито, (хуршед) хурхашита, (моҳ) Тиштария, дравоспах (равони гов), митра (митро), сирус, рашну фравашӣ, вартрогна, ваю, зарбашта, чисто, Ашо, айи райнам хавору, (фарри Эрон), кавоинам, хаворту (фарри каён), ҳаума, ванант. (Ин номҳо дар порсии дарӣ чунин омадааст: Хурмуздяшт, ҳафтанияшт, урдубиҳиштияшт, хурдоияшт, обонияшт, хуршедияшт, моҳияшт, дравасп-гешиашт, меҳрияшт, сурӯшиашт, рашанияшт, фарвардинияшт, баҳромияшт, ромияшт, динияшт, урдяшт, аштодияшт, зомиедияшт, ванандияшт. - С. Э.).

Яштҳои нахуст, дувум, савум, чаҳорумро касоне навиштаанд, ки дигар забони варчовандро намедонистаанд ва барои ҳамин ҳам хатоҳои дастурии сахте аз онҳо сар задааст. Дар яштҳои бистум ва бисту якум, ин хатоҳо камтар аст, аммо инҳо чизе нестанд, чуз сарбандӣ шудани худ ба худ дар пораҳои матнҳои куҳантар. Яштҳои даҳум, сездарум ва нуздаҳум аз нигоҳи дарунмоя дархӯри нигариши бештаре ҳастанд. Харчанд ки яштҳо аз дафтарҳои ниёиш ҳастанд, аммо бештар аз ясо дархӯри нигаришанд. Ҳатто шумориши номҳои яштҳо нишон медиҳад, ки дар ин ҷо дар ноҳамсӯии готҳо метавон гуфт, ки ҳамаи оромгоҳи зардуштиён аз баробари чашми мо мегузарад.

Арзиши ин сурудҳо дар он аст, ки дар онҳо ба гунаи густурда аз овардаҳои бостон баҳрагирӣ шудааст. Мемонад, ин сурудҳо устухонбандии ҳамосаи паҳлавонии тираҳои бостонии Эрони шарқиро, ки сипас дар нигораҳои шигифтбарангези Фирдавсии номдор густариш ёфтааст, нигоҳ дошта бошанд. Тамос бо «Шоҳнома» дар яштҳо дар ҳар гом ҳаст ва дар ин миён гоҳ-гоҳ дар он ҷо ҳастаи он чехраи ороштаи адабиро мебинем. Чакомасаро онро парвардаву густардааст ва боз аз ҳар гоҳе бозовардахоеро мебинем, ки Фирдавсӣ аз он баҳра гирифтааст.

Баҳши асосии дархӯри нигариш бар яштҳо ҳамона чакома аст, аммо дар ноҳамсӯии вазнҳои ғаноии готҳо, дар ин ҷо байтҳои ҳамосӣ ҳашт ҳиҷоӣ бо шуморишҳо 4+4, 5+3 ва 3+5-ро мебинем. Дар ин чакомаҳо низ ба сони готҳо радифе дар миён нест, аммо лаҳни нахвии онҳо бедиранг ба падиҳои гунае радифгуна меанҷомад. Аз шӯрбаҳтӣ, дар ҳеҷ як аз яштҳо афсонаи ҳамосие нест, ки сартопо монда бошад. Инҳо танҳо хурдарезаҳое ҳастанд гувоҳ бар ин, ки рӯзу рӯзгоре баҳше аз он сурудаҳо ба ростӣ бузург будаанд. Аз он ҷо ки дар яштҳо чехраҳои бисёре аз бағони гиёҳонро мебинем, метавонем бияндешем, ки яштҳо куҳантарин баҳши Авасто мебошад. Вижагиҳои асосии он ҳанӯз пеш аз «беҳоварӣ»-ҳои Зартушт пардохт шуда ва сипас барои ниёзҳои оини зардушт ҳамхон гардидааст. Аз ин рӯ, дар яштҳо шояд пораҳое аз ҳамосаи куҳан ҳастанд, ки гирдогирдашонро сохтаҳои пешпо афтода ва якнавохту бисёр гиромӣ барои муғон фаро гирифтаанд. Ба пиндори мо чунин андешае бо дидмони бисёр куҳан будани готҳо ноҳамхон нест. Яштҳо пас аз готҳо навишта шудаанд ва барои ҳамин ҳам забонашон ҷавонтар аст, аммо дарунмояи онҳо бисёр пештар аз он падид омадааст. Яшти нуздаҳум-зомёдяшт (суруд барои замин)-намунаи бисёр дархӯре барои чунин баҳамбофтагии пораҳое аз ҳамосаҳои куҳан ва формулҳои ниёиш-фозилмаобонаи пасин метавонад буд. Росташ ин аст, ки дар дар зомёдяшт аз хворна ситоиш мешавад. Дидбон дар бораи хворна вижаи бисёре аз мардумони эронӣ аст. Хворна (фар. - С. Э.) ҳамон гунаи «тавони комёбӣ» аст, ки фармонраворо (агар вай парҳезгор бошад ва ба дод фармон биронад) ҳамроҳӣ мекунад ва ба ӯ тавону шукӯҳмандӣ ва шикастнопазирӣ мебахшад. Доштани хворна ба хости худи одамӣ нест. Бояд ин «тавони комёбӣ» ҳудаш пеши ӯ биравад ва

нагуфта намонад, ки бо чехраҳои гуногун: гӯспанде пуртавон ё парандае гӯштхор ва ҷуз инҳо ба ӯ наздик мешавад. Бояд ҳолае, ки дар пайкараи шаҳриёрон дар нигораҳои рӯи харсангҳои Эрон ва дар нақшу нигорҳои Осиёи Миёна дида мешавад, ҳамон хворна бошанд.

Суруди ситоиши хворна бо иборатҳои, ки вижаи яштҳост, оғоз мешавад:

Фарри тавонмандкунӣ.

9. Ки Маздо вайро офаридааст меситоям.
Пирӯзманд, парҳезкор,
Неруманд, пуртавон,
Тавондмандтар аз ҳамаи офаридгон.

10. Фарре, ки аз Аҳуро Маздо аст.
То ки Аҳуро Маздо офаридае падид кард
Пур, нек, зебо,
Чобук, далер, дурахшон.

11. То ки ҷаҳонпарвада сохта шуд.
Ранҷнопазир, номиро,
На гандиданӣ, на пӯсиданӣ,
Зиндаи ҷовид, ҷовидон шукуфо,
То ки мурдагон дигарбора бархезанд.
Ва омад, бемаргӣ оғоз гардид.

12. Ҷаҳон номиро шуд,
Ҷаҳони Ашои нек,
То ки дравач нопадид шавад,
Ҳамоно ҷое, ки аз он ҷо омада буд,
Барои куштани дурусткор,
Худаш, равонаш, танаш,

13. Барои шукӯҳу фарраш,
Ман ўро бо суруди баландово меситоям.
Фарри неруманди кайёнӣ,
Офаридаи Маздо, бо барпоии озариён,
Фарри неруманди кайёнӣ,
Офарида Маздоро, мо меситоем.

Бад-он мемонад, ки ин пандҳо даромади суруд бошад ва намоёнкунандаи ин ки барои ситоиши кист. Ҳамаи яштҳо ба бахшҳои нобаробар бахш мегардад ва ҳар як аз онҳо бо суханони панд оғоз мегардад. Дар бахши дувум, аз хворнаи (фарр) амшоспандон, дар савум аз фарри язатҳо ва дар ҷаҳорум аз фарри одамизод сухан меравад. Ба гуфтаи дигар, рафта-рафта аз нардбони рутбаҳои ҳистонҳои (лоиқи вучуд) урвонӣ поин меравем.

26. Дар банди бисту шашум баҳши чаҳорум чунин омадааст:

(Фарре), ки ҳамроҳи Ҳоушиёнах буд,
Дар рӯзгоре дароз,
Ҳангоме ки ӯ бар замин фармон меронд.
(Ҳоушиёнахе) ки кушт ду савум
Аз девони Мозандарон,

Ва Дарвачҳои Варнайиро. (Ин номро бархе пажӯҳишгарони Авасто Дийлам ва Гелон дарёфтаанд. - С. Э.)

Дар ин ҷо ба заминаи ҳамосаи паҳлавонии бостон гом мегузорем. Ҳоушиёнах ҳамона Ҳушанги Фирдавсӣ ва таърихҳои куҳан аст. Дар китоби Фирдавсӣ ӯ бар девони Мозандарон пирӯз мешавад. Наметавон яксара ва бечунучаро пазируфт, ки дар Авасто дар зери номи Мозания номи бозпасини Мозандарон нухфта бошад, то кунун сифати Варнайи (Варная) низ меҳолуд аст. Аммо бадеҳӣ аст, ки ҷоҳои ҷуғрофии афсонаҳои куҳанро ҳамвора неметавон дар замин ҷутҷӯ кард ва дурустӣ ёфт. Суруд чунин идома меёбад:

28. (Фарри. – Е. Б.), ки ҳамроҳи таҳмаи уврувпи зинованд (мусаллаҳ. - С. Э.) буд,

Ки бар замин фармон меронд.

29. Ки пирӯз буд бар
Ҳамаи девон ва одамиён,
Ҳамаи ҷовидон ва парӣён.
Ки савора бар ангезаи Мину
(Ки ба симои асб даромада буд) мерафт,
Сӣ зимистон,
Ба ҳарду канораи гетӣ.

Таҳмауврувпи ҳамона Таҳумарси таърихҳо ва «Шоҳнома» аст. Ёдоварӣ мекунем, ки бино бар навишта «Шоҳнома» Таҳумарс сӣ сол фармонравӣ кард ва чунин байтҳоеро аз манзума ба ёд меоварем:

Бирафт, Аҳриманро ба афсун бубаст,
Чу бар тезрав борагӣ барнишаст.
Замон то замон з-инш бархостӣ,
Ҳама гирди гетиш бартохтӣ.

Фирдавсӣ дар ин ҷо ривояти куҳанро мӯ ба мӯ оварда, то он ҷо ки «гирди гетӣ»-ро ҳам ниғаҳ доштааст.

Боз ба бандҳои яшти нуздаҳум бингарем:

31. (Фарре. – Е. Б.) ки ҳамроҳи он яймо буд,
Ки рӯзгоре дароз фармон меронд,
Бар замин.

32. Ки вораҳонид аз девон,
Ҳам дорой, ҳам некрӯзӣ,
Ҳам гӯспанд, ҳам рама.
Хӯрок назди ӯ поён надорад.
Домҳо, (чорво) ҳам мардумон номироянд,
Обу гиёҳон ҳам намехушканд,

33. Дар подшоҳиаш, пеш аз дурӯғҳояш,
На сармо буд, на гармо,
На пирӣ, на марг.
То ҳангоме ки вай он
Сухани нодуруст ва дурӯғро
Шефта нашуда буд.

34. Аммо ҳамин ки вай он сухани дурӯғро
Шефта шуд.
Онгоҳ, дар баробари чашмони ҳамагон фарраш аз ӯ
Ба симои мурғе бипарид.
Аз ин ки фарри гиरोмиро надид,
Яймо афсурда ларзид,
Ба зери фармони душман афтод,
Ба замин дарғалтид.

35. Он гоҳ ки нахустин бор рӯй гардонид.
Фар аз Яймои равшан,
Хворна барпарид аз Яймо
Ба симои мурғи ворған (шоҳин. - С. Э.).
Он хворнаро баргирифт,
Митро-худованди паҳнаҳои густурда,
Ки Ахуро Маздоияш офаридааст,
Тобноктар аз ҳамаи язатон.

36. Он гоҳ, ки дувуминбор рӯй баргардонид
Хворна аз Яймои равшан,
Фарр бар парид аз Яймо
Ба симои мурғи ворған.
Он Хворнаро баргирифт
Писари пуртавоии Отуя,
Неруманд, пирӯз бар паҳлавонии Троишун (Фаридун. - С. Э.)
Пирӯзмандтарини ҳамаи мардумон

37. Ки кушта буд мори ажири,
Бо се пӯза ва се калла,
Ин нерумандтарин дарвачро,
Ки офарида буд Ангра Мину,

Равад рӯи он чаҳони баданӣ,
Барои нобудии Арашти гетӣ.

38. Он гоҳ ки савумин бор рӯй баргардонид,
Хворна аз Яймой равшан,
Фар барпарид аз Яймо
Ба симои мурғи ворған.

39. Он хворнаро баргирифт
Гаршоспи диловар
Размандатар аз зурмандтарини мардумон,
Диловар бо иродаи хеш...

40. Касе, ки мори сарвораро кушт,
Гаҳ асбонро фурӯ мебурд, мардумони диловарро фурӯ мебурд,
Ки захираш фурӯ мерехт,
Ба дуруштии ангушт, зард.
Гаршосп бар рӯи ӯ
Дар дег хӯрок мепӯхт,
Ба гоҳи нимарӯз.
Он палид гарм шуд, об аз танаш чакид,
Аз зери дег барчаҳид,
Оби чӯшонро бирехт,
Канор част дар ҳарос,
Гаршоспи диловар.

41. Касе ки кушта буд гандравраҳи зарринпошнаро,
Ки бо пӯзаи гушуда медавид,
Чаҳони Ашоро табоҳ мекард.
Ки кушта буд на писари Потона
Ва писарони Навака,
Ва писарони Доштиёниро.

42. Ки Сановидкаро кушта буд,
Ки шохдор буд бо поҳои сангин.
Чунин дар бораи худ андешида буд:
«Ҳанӯз номбаронем, ки гар барнашавам,
Заминро чарх созам,
Осмонро гардуна.

43. Спанто Минуро ба зер кашам,
Аз хонаи дурахшони кӯҳӣ.
Ангра Минуро аз дӯзахи пурҳарос баркашам,
Бар гардунаи худ барбандам ва онро бидушанд онон:
Сипанто Мину ва Ангра.
Агар танҳо пеш аз он маро Гаршосп накушад».

Порае бузург аз достонҳои ҳамосии куҳан, даруни ин бахш аст. Яймои равшан (Яймо хашоғия) ҳамон Ҷамшеди «Шоҳнома» аст. Аммо чунин менамояд, ки овардаҳои куҳан дар бораи Яймо, ки Авасто аз он моя мегирад, бо он чӣ ки дар дасти Фирдавсӣ буда, тафовуте бисёр доштааст. Гузашта аз ёдоварии Яймо дар порае, ки дар боло овардем, боз достоне дар бораи ӯ дар бахше дигар аз Авасто-вандидод-мебинем.

Дар ин бахш ба номи Ахуро Маздо гуфта мешавад, ки чӣ гуна Яймо фармонравой бар мардумон ва ҷодувон ба даст овард ва чӣ гуна, абзори заррини барзигарӣ ба ӯ дода шуд ва ӯ бо ёрии онҳо паҳнаи заминҳоеро, ки барои зиндагии одамииён дар замин зарур аст, густариш дод. Бавижа, бозтоби ин бахшро метавон назди Фирдавсӣ ёфт.

Дар яшти дувоздаҳум, пас аз суҳан аз густариши паҳна дар қор барои зиндагӣ, суҳан аз оғози он рӯзгори беҳрӯзонае меравад, ки дар бандҳои сивуякум ва бандҳои пас аз он дар зомиядешт аз он гуфтугӯ шудааст. Аммо инак (Вандидоди 2), Ахуро Маздо Яйморо меогоҳонад, ки зимистоне саҳт ва марғбор заминро фаро хоҳад гирифт, барфе сангин хоҳад нишаст ва ҳамин ки барфҳо об шаванд, сартосари ҷаҳон дар об хоҳад шуд. Ахуро Маздо ба Яймо фармон медиҳад, ки вари (паногоҳе ҷаҳоргӯш) бисозад, ки мебоист вай (Яймо - Ҷамшед), ҳамроҳ бо ҳудаш, «хонаводаҳои» ҷорвои бузург ва хурд, мардумон, сағу оташҳои тафтони сурхфомро ба он вар (паногоҳ) барад. Яймо фармони Ахуро Маздоро, анҷом медиҳад ва аз ин раҳгузар, ҳамаи зиндагони заминро аз ҳалокат вомераҳонад. Дар Вар ҳеҷ як аз ҷизҳое, ки Ангра Ману офарида буд, набуд: на кашмакаш, на бигӯ мағӯ, на беморӣ ва на зиштӣ. Ва чунин менамояд, ки Яймо вақте сармаст аз дастовардаш буд, даст ба гуноҳ зад. Шояд дар ин ҷо дидмоне пинҳон аст, ҳамтирози пиндор дар бораи нахустин гуноҳ, зеро дар Ясно гуфта мешавад:

Бо ин одамиро аз роҳ бадар бурда, зиндагии неку ва бемаргиро аз ӯ боз ситонид. Чандон равшан нест, ки гуноҳи Яймо чист. Дар Авасто (Ясно 8-32) гуфта мешавад:

«je vašieng cihnušo ahmakeng gaoš бага хwaremno».

Бархе аз пажӯҳишгарон пешниҳод кардаанд, ки ин суҳанон бад-ин гуна гардонида шаванд: «(Яймо), ки меҳост мо мардум аз ӯ хушнуд шавем, тикае гӯшти гов хӯрд». Чунин гумоне ба миён оварданд, ки дар пиндори зартуштиёни рӯзгори бостон хӯрдани гӯшти гови бузурги шохдор ношойиста буд, пас Яймо бо хӯрдани гӯшти гов, ношойистаро бойист кардааст. Ба ёд биёварем, ки дар ҷаҷомаи Фирдавсӣ иблис хӯрдани гӯшти ҷондоронро ба Заҳҳок меомӯзонад. Шояд дар ин нукта нишонае аз овардаҳои куҳантар барҷо монда бошад.

Дар «Шоҳнома» достоне аз сохтани вар (паногоҳ) нест. Яймо-Ҷамшед ҳамоно ба худ болид ва гуфт:

Ки ҷуз хештанро надонам ҷаҳон,
Маро хонд бояд ҷаҳонофарон...

Дар ин суханон, ки ба гунае шигифтовар ёдовари суханони Лудовики чаҳордахум аст, шояд бозтобе аз достони Куръонӣ дар бораи Фиръавн бошад. Ба ҳар ҳол, ба гуфтаи Фирдавсӣ, ин суханони Ҷамшед барояш ройгон ва арзон тамои нашуд.

Чу ин гуфта шуд фарри яздон зи ӯй
Густу чаҳон шуд пур аз гуфтугӯй.

Пас аз ин сарони тира аз Ҷамшед рӯй бартофтанд ва Заҳҳокӣ бегоноро шоҳ донистанд. Ҷамшед гурехт ва рӯзгоре дароз пинҳон буд.

Чу садсолаш андар чаҳон кас надид,
Зи чашми ҳама мардумон нопадид.
Садум сол рӯзе ба дарёи Чин
Падид омад он шоҳи нопокдин.
Чу Заҳҳок овард ногаҳ ба чанг,
Якояк фидодаш замоне диранг.
Ба арра мар ӯро дуним кард,
Чаҳонро аз ӯ поку бебим кард.

Дар яшти нуздаҳум аз Троятувн, ки бар Заҳҳок чира шуд, ёде гузаро шудааст. Аммо бо доварӣ аз бархе додаҳо, ки дарунмояи дигар бахшҳои Авестост, метавон пиндошт, ки ин ёдовариҳои кӯтоҳ, рӯзгоре бисёр густурда будааст.

Дар «Шоҳнома» гуфта мешавад, ки Фаридун пас аз гирифтани кохи Заҳҳок хоҳарони Ҷамшед Шаҳрнӯз ва Арнавозро, ки ин табаҳкор дузида рабуда буд, ба даст овард. Дар яшти панҷум Троятувн аз Ахуро Маздо меҳаҳад, ки вайро ёрӣ диҳад.

Ки ман битавонам бибарам.
Санҳвок ва Арнавокро,
Ки танашон барои зодан беҳтарин аст,
Барои хонавода шоистатаринанд.

Ҳарчанд ки шояд достони Авесто бо додаҳои «Шоҳнома» тафовутҳои дошта бошанд, боз ҳам яқсара равшан аст, ки ин ҳамон руҳдод ва ҳамон дoston аст. Дар суруд сипас сухан аз Карсопа аст. Бо доварӣ аз ёдовариҳои кӯтоҳ аз диловариҳои пуршумори ин паҳлавон дар меёбем, ки овардаҳое, ки дар бораи ӯст, рӯзу рӯзгоре дostonе бас густурда будааст. Фирдавсӣ бо доштани дидмоне аз худ, чехраи Гарсопа-Гаршоспро ба кор гирифт. Аммо Асадии Тӯсӣ Гаршоспро паҳлавони асосии чакомаи бузурге кард. Бо ин ҳама, дар чакомаи ӯ ҳам метавон ҳамсуӣҳое бо бахши бузург аз ёдовариҳои кӯтоҳи Авесто ёфт.

Пояҳое дорем, ки биандешем падиловардагони Авесто, баҳубӣ ба ҳамаи зеру бамҳои дostonҳои бисёр кӯҳани бoston огоҳ будаанд.

Чунончи дар бахши ҳамосӣ овардаанд, ки чӣ гуна марзҳои сарзамини Эронро бо парвози тир нишона гузоштаанд ва чӣ гуна Ораш, тирандозии шигифт барангез бо бурди парвози тираш ҳамаро ба офарин водошт. Дар яшти ҳаштум гуфта мешавад:

Тирро тирандоз аз сахткамон партоб кард,
Сахткамонтарин тирандоз дар миёни эронӣён,
Барои ӯ Митро ва Ахуро, ҳар ду
Роҳро омода сохтанд,
Аз ин ҷо то ҷойе,
Ки он парвоз мекунад ва ба замин менишинад
Аз кӯҳи Айрев Хашват
То кӯҳи Хавонвант.
Он тир дар Хавофвант ба замин нишаст.

Гумон намеравад, битавон тардид дошт, ки ин ҳамоно бахше аз овардаҳо дар бораи диловарии Ораш аст. Чунин менамояд, ки дар яшти панҷум бозмондаҳои достони дарёнаварде далер монда, ки шояд намуди бостонии дostonҳое бошад, ки аз Синдбоди пуровозаи дарёнавард дар даст дорем.¹

Дар яшти нуздаҳум, пас аз шумориши диловариҳои Карсопа, гуфторе меояд, ки бисёр куҳантар ва ҳамоно пайкори равоноҳии неку бад (Спанта ва Ангра Минуст).

46. Аз барои он (фар. - Е. Б.) размиданд,
Спанта Мину ва Ангра Мину,
Онон пайкҳо фиристоданд,
Ҳар як чолок,
Боре, Спанта Мину пайк
Фиристод ва Ҳаумна
Ашо ва ҳамеша ва Отар
Писари Ахуро Маздо.
Ангра (мину) пайк гусел кард,
Акмана ва Ояшма,
Бо найзаи хунин ва мори Заҳҳок,
Ва Спентавра - арракунандаи Яймо-ро.

47. Ба пеш хиромид,
Отар Ахуро Маздо:
«Ин фарро хоҳам гирифт».
Аммо аз паяш шитофт
Аждаҳои сепӯзаи бадниҳод,
Чунин ҷодукунон:

¹ Бингаред: E. Herzfeld. Zoroaster and his world, v. I-II, Princetown, 1947, see index.

48. «Пас, рав аз ин ҷо, бинамоёнам!
Отар, Ахуро Маздоро,
Агар ту ўро ба даст орӣ,
Туро фуру мебарам.
Ва дигар партав нахоҳӣ фишонд
Ба падофанд офаридаи Ашо».
Ва Отар даст пас кашид,
Тарсон аз зиндагонияш,
Ҳамин ки мор ба сӯяш рӯй ниҳод.

51. Аммо, фарр аз он ҷо шиновар шуд
Ба дарёчаи Вауркаша,
Ва ўро гирифт дар он ҷо Опамнапот (фариштаки об. - С. Э.) дорандаи
аспҳои тиртак.

Чунин меҳаҳад Опамнапот:
«Ба зудӣ ман ин фарро,
Дар таҳи дарёчаи жарф,
Дар таҳи обҳои равони жарф».

Рухдоди дигар, талоши нофарҷоми Фарнаросиён барои ба ҷанг
овардани фарр аст, ки аз вай дур мешавад ва ба жарфҳои дастнорасидани
дарёча фуру меравад. Ин низ, дар «Шоҳнома» боз тобидааст. Фарнаросиён
ҳамон Афросиёби туронӣ аст. Фирдавсӣ мӯ ба мӯ аз талоши вай барои
фармонбардор сохтани эронӣ сухан мегӯяд, аммо равшан аст, ки ин
талошро дар намуди ҷангу лашкаркашӣ бозметобонад, на дар намуди
кӯшиш барои фарочанг овардани партаве, ки бар фарози обҳо дар парвоз
аст.

48. Бо чехраи асп аз паяш меравад,
Бо чехраи уштур меравад
Бо чехраи мард меравад.

Сипас шумориши Кавони (Каёниён) меояд, ки фарр ба онон
расидааст: Инон ҳамоно Квота (Кайқубод), Апайва, Усадан, Аршан,
Пайсин, Байршан, Сиёваршан, (Сиёвуши «Шоҳнома», ки ҷунонки дар
ҷамоа омада, фармонраво набудааст). Ҳамчунин аз Кавхавсарв
(Кайхусрав), ки дар набард бар Фарнаросиёни гурд ҷира шуд, сипас фарр
ба Зароташтро, Виштоспа ва вораҳонандагони ояндаи ҷаҳон - Сушёнат ва
Астутарта мерасад.

Зомӣёдаштро арзише бисёр волост, зеро гувоҳе аст бар ин ки
виристори суруҳҳои куҳан ҳамаи дostonхоро, ки сипас дар «Шоҳнома»
бозтобида медонистанд, аммо донистаҳои онон борҳо бештар ва пуртар ва
афзун бар он, дар намуди куҳантар аз он буд, ки Фирдавсӣ медонист.

Яшти панҷум, ки гузашта аз сухани Троятун (Фаридун), дар бандҳои
урдӯсвара Анохиторо дар баробари ҷашмон меоварад, бисёр пурарзиш

аст. Чунонки дар нимаи садаи гузашта ёдовар шуда буданд, шояд ин нигошта аз рӯи пайкараи ин бағонияти зан бошад:

126 ... Истодааст намоён
Урдуясвара Аноҳито,
Дар чехраи дӯшизаи зебо
Бисёр баруманд, хушандом,
Баландболо.
Бисёр марғуб, барозанда,
Чабае пурбаҳо пӯшида,
Маҳинтришта, заррин.

127. ... Барсуман ба даст,
Гӯшвораҳоро ба дурахшиш меоварад,
Чаҳоргӯша, зарпеч.
Гарданбанде дорад, нек нажодзода
Урдуясвара Аноҳито,
Бар гардани нозанинаш.
Камарро мебандад
Ва синаҳои зебо,
Ки чӣ зебоянд.

128. Бар сари ночӣ мебандад.
Арадвясвара, Аноҳито
Бо садҳо ситора, заррин,
Бо ҳашт чанбар, гардунамонанд.
Бо пӯшише озиндор, зебо,
Бо барчастагии гирдогирдаш, наку пардохта шуда.

129. Қомааш аз пӯсти саги обӣ аст,
Арадвясвара, Аноҳито.
Сесад саги обии мода,
Ки чаҳорбор зоидаанд,
Нек пардохта шуд, ба гоҳе ба ҳангом.
Дар баробари (чашмон) бинандаи пӯстҳо медурахшанд,
Ба сони симу зартоб.
Пойафзори заррин дорад ӯ,
Ки сар то по дурахшиш аст.

Ин пораҳои начандон бузург кофист, то нишон диҳем он хурдарезаҳои ночизи дostonҳои афсонаи куҳан, ки дар бархе яштҳо мондааст, то чи андоза дархӯри нигаришанд.

Виспард, ҳамоно афзудае аст бар ясо. Ин ном аз нахустин вожаҳои як ниёиш падид омадааст: Wispe ratawo «ҳама довар» ин бахш, ки дархӯри нигариши вижае нест, ба фаргирдхое бахш мешавад, ки дар се намуди виристориаш бистухафт, бистучаҳор ва бисту се қисм ҳастанд.

Бозпасинтарини бахши Авасто, ҳамоно вандидод аст. Номи вандидод аз раҳгузари дасткории Wi-dew-dat - бостон (додаи девбанд) ба даст омадааст. Ин бахш то андозае бисёр дар бораи нигоҳдории покизагии оин ва кайфар барои сарпечӣ аз он аст. Метавон пиндошт, ки он бо баҳрагирӣ аз чисторҳои куҳантар, дар рӯзгори фармонравии портҳо ораст ёфта бошад. Дар Авастои Сосониён вандидоде, ки ном бурдем, наски нуздаҳум мебошад. Ин низ ба навбаи худ ба бистуду боб бахш мегардад, ки фаргирд ном дорад. Дар ин миён фаргирди дувоздахум, ҳамоно бастабандишудаи бесаводонаи бозпасин аст.

Он чи ки дар ин бахши Авасто дар борааш сухан меравад, бисёр гуногун аст. Дар нахустин фаргирд сухан аз офаридани марзу бумҳои гуногун ва шоистагии онҳо аст, дувумин бахш дар бораи афсонаи Яймошт ва дар асоси Азварай, ки аз вай сохта, сухан меравад. Ва дар савумин фаргирд додаҳое аст дар бораи шодиҳо ва ғамҳои замин ва хона. Дар ҳамин фаргирд аст, ки ситоиши пуровозаи барзигаре, ки аз он ёд кардаем ва бархе пажӯҳишгарон мехостанд дар онҳо гироиши демократии Авасторо бубинанд, омадааст. Савумин фаргирд, бо баршумурдани ночизи шеваҳои кайфар додан ба одаме, ки ин ё он бахш аз тани мурдари ба замин андохта ва аз ин раҳгузар онро палид кардааст, ба поён мерасад. Сухани асосии ҷаҳорумин фаргирди вандидод, ҳамоно пойбандӣ ба паймон ва кайфару сарпечӣ аз он аст. Дар ҳамин ҷо аз захм задан бар каси дигар ва кайфариаш сухан омадааст ва шеваи омурзиш ҳам пешниҳод мешавад. Сипас дар фаргирд сухан аз кайфари савганду дурӯғ ва додрасии Ахуро меравад. Дар панҷумин фаргирд, мавридҳои гуногуни палид кардан ва шеваҳое, ки ба ёрии онҳо пайомади палиштиро метавон сутурд, баршумурда мешавад. Дар шашумин, сухан аз озмудани пизишкон ва бозпардохти ёрии пизишкӣ аст. Менамояд, ки ин қоида аз рӯзгоре бархоста, ки ханӯз бар пул огоҳӣ надоштанд. Аз вижагиҳои мавозини ахлоқии муғони зартуштии он рӯзгор аст, ки ба пизишки тоза кор пешниҳод мекунанд, ки дар он омӯзиш бубинад ва танҳо пас аз он ки қорварзиаш басанда мешавад, мегузоштанд ба дармони зартуштиён бипардозад. Дар ҳафтумин фаргирд, дар бораи сохти дахма (бурче, ки мурдагонро бар он мегузоранд), сухан меравад. Созмондиҳии гузоштани мурдагон дар онҳо ва одоби сагдид - овардани саг назди тани мурда, то ин ки нопокиро, ки ба тани мурда кӯчидааст ва метавонад барои ҳамаи наздикони мурда газандовар бошад, аз он ҷо биронад. (Чунин менамояд, ки огоҳии имкони вогирии бемориҳо аз мурда, бунёди ин дидмон мебошад).

Ҳаштумин фаргирд овардаҳоест дар бораи Аташи Баҳром, нухумин фаргирд дар бораи одоби бузургии полудагӣ (брашнави шаби нухум), даҳумин фаргирд, баршумории он готҳое аст, ки бархонданашон девонро ба дур мекунад. Дар фаргирди ёздаҳум сухан аз ҷигунагии баҳрагирӣ дар одобу полудагӣ аст. Фаргирди дувоздахум дар бораи сугворист.

Сездахумин фаргирд дар бораи саг аст, дар ин чо дар бораи нажодҳои гуногуни саг ва суде, ки аз он ба даст меояд, ниғаҳдорӣ аз он, бемориву вижагиҳояш суҳан меравад. Фаргирд бо ситоиши саг ба поён мерасад. Чаҳордахумин фаргирд дар бораи кайфаре аст, ки одаме дучори он мегардад, метавонад аз куштани муши кӯр вораҳад. Дар понздахумин фаргирд суҳан аз панҷ гуноҳи марғбор ва рағтор бо кӯдаки навзод ва тӯлаи саг аст, дар шонздахумин ин ки чӣ гуна дар рӯзҳое аз моҳ, ки медонем, бо зан рағтор кард. Дар ҳафтдахум суҳан аз кӯтоҳ кардани мӯ ва ноҳун аст. Пайрави пиндори зартуштиён дар поёни чаҳон ба ҳамаи мурдагон тана тоза (тани пасин) дода мешавад, ки аз нахустинаҳои тани пешин сохта шудааст. Аз ин рӯ, мӯ ва ноҳунҳои буридашударо бояд дар ҳамаи зиндагӣ ниғаҳ дошт, то ин ки онҳо барои сохтани дубора (тани оянда) ба кор раванд. Ногуфта намонад, ки шояд ин пиндор, ҳамоно фаровардаи андешаҳои фозилмаобонаи динёрони пасини зартуштӣ бошад ва дар оғоз пешбинӣ мешуд, барои он ки онҳо ба дасти душман наҷфанд ва аз онҳо дар корҳои ҷодугарона баҳрагирӣ нашавад, нигоҳашон доранд. Ҳаҷдахумин фаргирд бисёр рангоранг аст. Дар он чо дар бораи муғи «ростин» ва муғи найрангбозу фиреғтор, аҳамияти хурӯс, ки бо фарёдаш нерӯҳои нопокро меронад, дар бораи ҷоҳе (менамояд, ки зани сабукрағтор бошад) ва гуғтуғӣ як осмонӣ - сурӯш - бо равони дарванд суҳан аст. Фаргирди нуздаҳум дар ин бора аст, ки чӣ гуна Ангра Маню кӯшид Зартуштро васваса карда ва дар бораи сарнавишти равон пас аз марғ ва дар бораи пизишкӣ кардани муғон.

Бистумин фаргирд, аз паёми сурӯши Аҳуро Маздо ва феҳристи беморихое, ки дар он хангом бар онҳо оғоҳ буданд, дам мезанад. Дар бистякумин фаргирд, гуғтуғӣ дар бораи нерӯи дармонбахши об ва афсунҳоест, ки Зоуро аз палиштӣ нигоҳ медорад. Дар бистудувумин фаргирд суҳан бар сари паёми сурӯши Аҳуро Маздо дар бораи беморихои воғирдор ва шеваҳои барканор будан аз он аст. Бад-ин сон мебинем, ки дар вандидод, ба рағми рангорангии фаргирд, боз ҳам пурсумони ниғаҳ доштани покизагии оин дасти боло дорад. Нахустинаҳои афсонаҳои куҳан, дар ин баҳши Авасто, бисёр рангоранг аст ва дар ин чо додаҳое дар бораи таърихи дониш низ ҳаст. Бадбахтона, аз он чо ки намешавад таърихи дурусти чисторҳоеро, ки вандидод аз онҳо падида омада, ба даст овард, арзиши ин додаҳо бисёр камтар мешавад.

Хурдак Авасторо ҳам аз Авасто бармешуморанд ва ин дағтаре аст, ки на ба забони бостон, балки ба забоне ба номи позанд, яъне забони порсик бо ба кор бурдани дабираи Авасто ва аз ҳамин раҳгузар бо ҳамаи овоҳои садодор навишта шудааст. Бино бар додаҳо, ин дағтарро Отрипотӣ Меҳроспандон, дар рӯзгори Шопури дувуми сосонӣ (309-379 солшумории исавӣ) ораستاаст. Хварда Авасто ҳамоно шира ва ҷавҳари худвижае аз Авастост ва менамояд барои ҳамагон буда ва ҳар чизеро ки ҳар зартуштии покдин ногузир аз донистанаш мебуда, ба онҳо медодааст.

Панҷ ниёиш барои хуршед, митро, моҳ, аноҳито, ва оташ: гоҳномаи ниёиш барои равонҳои яштиён, панҷгоҳе, ки рӯз ба онҳо бахш шуда буд, сӣ рӯз-гоҳномаи ниёише, ки ҳамаи равонҳои яштиён рӯзҳои чудоғонаи моҳ дар он баршумурда мешуд. Офарингон-ниёиш барои даргузаштагон, панҷ бозпсини рӯзи сол, шаш ҷашни бузурги сол ва низ оғозу поёни сол ҳам аз матнҳои варҷованди Авасто ба шумор меоянд.

Пораҳое аз Авасто дар бисёре аз матнҳои порсии миёна ҳам мондааст. Аммо пажӯҳишгарон ҳанӯз чандон, ки бояду шояд ба онҳо напардохта, онҳоро якҷо накардаанд. Сохтору ҳамниҳии Авасто менамояд, ки ин китоб ба гуфтаи яке аз донишмандон, қисмҳои шикастабастаҳои матнҳое аст, ки аз давраҳои гуногун бар ҷой монда, дар ҷойҳои гуногун падида омада ва мардумоне гуногун онро сохтаанд. Имрӯз, ҳамоно сон ки ёфтани таърихи бебарубари орасти куҳантарин бахшҳои он муяссар нест, пайдо кардани намуди оғозин ҳам ношуданӣ аст. Афзун бар ин, офаридани ин ёдгорро ҳам наметавон танҳо ба як гурӯҳ аз мардум бастан. Баррасии дарунмояи бахшҳои Авасто, ки то рӯзгори мо мондааст, менамояд овоҳони мадехасароёнае, ки барои Авасто ҳамчун китобе анбошта аз панд ва ҳикмати беҳамто ҳанӯз ҳам ба гӯш мерасад, заминае надорад. Авасто дар намуди кунуниаш пеш аз ҳама барои ниёзҳои ниёиши ноб мебошад. Табиӣ аст, ки дарунмояи ин китоб наметавонад то андозае аз ҷаҳоннигарӣ бархӯрдор набошад. Аммо аз он ҷо, ки Авасто бисёр бостонӣ аст, ҷаҳоннигариаш бисёр содаандешона аст. Дар ин миён бояд ҳам гуфт, ки ҳанӯз ҳам бар бунёди ҷаҳоннигарии Авасто он ҷунонки бояд равшанӣ натобидааст. Ин ҳам пеш аз ҳама аз он руст, ки то кунун ҷунонки бояста аст, омӯхта нашуда ва тарҷумаҳои бахшҳои таҷрида-фалсафии ҳанӯз ҳам ба андозаи бисёр, дар ҳадди гумон аст.

Пайдост, ки Авасто ҷун ёдгории таърихӣ дорои аҳаммияте аст бисёр бузург. Ҷунончи дар Вандидод ёдовариҳои пураарзише аз ҳолу рӯзи фарҳанги рӯзгорест, ки ин бахши Авасто дар он рӯзгор офарида шудааст. Баррасии мӯшикофона ва жарфи ҳамаи дафтарҳо бар рӯи ҳам метавонад боз ҳам моддаҳое бисёру бисёр дархӯри нигариш ба даст бидиҳад. Аммо дарего, ки аз бахти бад ҳанӯз дар сари роҳи баҳрагирӣ аз Авасто ҳамчун сарчашмаи таърихӣ, садду банди бисёр аст. Асоситарини ин садду бандҳо он аст, ки ҳатто намешавад ба гунаи нисбӣ таърихи дуруст ва ҷоҳеро, ки бахшҳои гуногуни Авасто дар он падида омадааст, намоён сохт.

Баҳрагирӣ аз Авасто ҳамчун сарчашмаи таърихӣ, аз ин рӯ низ душвор аст, ки забони он ҷунонки бояду шояд ба гунаи басанда омӯхта нашудааст. Ҳарчанд вожагони забонҳои кӯҳани эронӣ аз ҳар тарик омӯзиши ин забонҳоро осонтар карда, аммо аз равшанӣ додан бар ҳамаи онҳо бисёр дур аст. Аз он ҷо ки намешавад умедвор буд бар ин ки ковишҳои бостоншиносӣ битавонад шумори басанда аз матнҳое, ки ба забони Авасто ҳастанд ба мо бидиҳанд, яке аз сарчашмаҳои асосие, ки метавонад бар маънии вожагоне, ки ҳанӯз равшан нестанд, равшанӣ бияндозад,

хамоно забонҳои зиндае ҳастанд, ки дар гурӯҳи забонҳои эронӣ шомиланд. Инҳо дар раддаи нахуст, ҳамоно забонҳои Бадахшон, пашту ва асатинӣ ҳастанд. Ногуфта намонад, ки забонҳои Бадахшон рафта-рафта нопадид мешаванд ва шояд дар ояндаи наздик, яксара аз миён бираванд ва гум шаванд. Аз ин рӯ бояд кори омӯхтани онҳоро густариш дод ва муҳимтар ин ки онро тундтар кард.

Сухан дар бораи Авасто ҳамчун ёдгории адабӣ чандон осон нест. Гумон нест бар ин ки бунёду асоси ҳамаи Авасто аз адабиёти мардум ва дostonҳои ҳамосии жарфои куҳани рӯзгорони бoston падид омадааст. Ҳамаи бахшҳои ҳамосӣ, ҷакомахост бо вазнҳои ҳичой, бе нигариш ба кашидагии овоҳо, аммо шояд бо нигарише бо навохти¹ овоҳо менамояд динёрони зардуштӣ, ки зарурӣ медонистанд матни китобро беҳбуд бахшанд, на ҳамвора огоҳ буданд, ки ин ҷакома аст. Аз ин рӯ, бисёре аз даровардаҳои пасинро ба наср оварда, вазни байтҳоро ба ҳам зада, муяссар сохтаанд, ки пинаҳоеро, ки бештарашон ночӯр ва ночасб ҳастанд, биёбем. Аммо пас аз канор гузоштани даровардаҳо хангоме, ки ҳамон матни вазндор дар баробари мо мемонад, боз ҳам Авасто сар то по дафтаре адабӣ нест. Лақабҳову сифатҳои ҳамешагӣ, бозгӯии формулаҳои яксон, ки аз вижагиҳои ҳамосаи куҳан аст ва ҷуз инҳо бар ҷой ҷӣ мемонад. Ва аз он ҷо ки аз рӯзгори сохта шудани ҳамосаи оғозин то хангоми даровардани бахшҳое аз он ба китоби Варҷованд садаҳои дароз сипарӣ шудааст, вижагии адабии ин ҳамоса дар Авасто ба андозаи ночиз аст.

Афзун бар ин, набояд аз ёд бурд, ки нахустин гирдовардагони Авасто, ҳар он чиро, ки медонистанд ва аз он ҷумла овардаҳои бисёр зебои ҳамосиро ба он дароварда буданд. Аммо виросторони матнҳое, ки то рӯзгори мо расидааст, танҳо дар як роҳ талош мекарданд додани матнҳое ба динёрон, ки танҳо барои ниёиш ба он ниёз аст. Инонро коре ба он набуда, ки ин матнҳо адабӣ ҳастанд ё на. Гоҳ-гоҳ, инон танҳо ба ҳамон овои сухани Варҷованди бoston, ки гӯё бо пажвокаш (акси садо) девонро захмӣ карда ба нестӣ мекашонад басанда кардаанд. Бароянди ин кор падид омадани китобе аст, ки хонданаи ҷуз ҳастагии маломатовар моя ва барангезанандае дигар нест. Агар он пораҳои андакero, ки ба рағми ҳамаи талоши муғони фазлфурӯш зебоии шигифти хешро нигоҳ доштаанд ҷудо кунем, он гоҳ беш аз чанд даҳ барг дар дастамон наместонд, ки он ҳам дар дарёи пурмалоли бозгӯи формулаҳои пажмурдаи фазлфурӯшона фарқ шудаанд.

Бархе аз адабиётшиносон ва таърихдонони ҷавони мо ҳар аз гоҳе бо бузургдошт аз «ҷакомаҳои пуршукӯҳ»-и Авасто ёд мекунанд. Метарсам, ки бештари ин гуфтаҳо бунёдаш бар ошноии нобасанда бо ин китоби куҳан бошад. Набояд аз ёд бурд, ки ҳамаи тарҷумаҳои Авасто, ки дар даст аст,

¹ H.Weller. Anahita Grundlegendes zur arischen Metrik, Stuttgart-Berlin, 1938.

чуз талоше барои дарёфтани матни китоб нестанд ва ин ки дар тарҷумани меҳолудгӣ роистини он то андозае нопадид мешавад.

Аҳамияти Авасто ҳамчун ёдгоре гувоҳ бар тирози фарҳанги кӯҳани эронӣ ва бавижа Эрони шарқӣ ниёкони тоҷикон ҳам дар миёни онон будаанд, бисёр бузург аст. Авасто шоистаи пайковии бисёру бисёр жарф ва жарфтаре мебошад. Ин ниёз аз он ҷо афзунтар мегардад, ки бозкушои мушқилҳои гуногун, ки имрӯз аз аҳамияте бисёр мубрам бархӯрдор ҳастанд, ба баррасӣ ва омӯзиши он вобастагӣ дорад. Аммо ба ҳеҷ ваҷҳ набояд Авасторо ормонӣ намоёнд, зеро бо ҳамаи инҳо Авасто дар кулл фароовардаи зираконаи муғон аст ва танҳо дар баҳши ночизе аз он бориқҷӯии офаридаҳои роистини мардум ба ҷой мондааст.

Авасто барои пайковӣ ва омӯхтани таърихи забонҳои эронӣ бавижа онҳое, ки дар гурӯҳи аскет-сақой ҳастанд ва аз он ҷумла бархе забонҳое, ки ҳанӯз ҳам дар қаламрави Иттиҳоди Шӯравӣ (собиқ. - М. А.) ба зиндагии худ идома медиҳанд, аз аҳамияте бисёр бузург бархӯрдорад.

АДАБИЁТИ ТИРАҲОИ МАРДУМИ ЭРОНИ ШАРҚӢ ДАР САДАҲОИ ПАНҶУМИ СОЛШУМОРИИ МИЛОДӢ ТО НУҲУМ ВА ПАС АЗ ОН

Дар як нигоҳ метавонад чунин бинамояд, ки дар тридодҳои навиштории мардумони эронӣ миёни вирослориҳои асосии Авасто ва гузоришҳои он ва дабирае, ки бар пояи хатти арабӣ сохта шуда ва танҳо дар поёни садаи ҳаштум-огози садаи нуҳуми масеҳӣ падидаи омада, шикове бузург будааст. Аммо қорҳои бостоншиносӣ, ки дар хиттаи Осиёи Миёна ва бештараф дар остони Синкиёнги Чин қомебона анҷом мегирад, менамояд, ки чунин пиндоре хато ва то андозае бисёр бар нобасанда будани омӯзиши қисторҳо устувор аст.

Медонем, ки қирашудагони тозӣ ва мубаллиғони ҷуртаассубашон шуморе бузург аз ёдгориҳои хаттиро, ки дар нахустин садаи тарсоӣ офарида шуда буд, нобуд қарданд. Аз ин рӯ, дигар наметавон ҳамаи ниғораи фарҳанги навиштории Осиёи Миёнаи он рӯзгорро намоёнид. Бо ин ҳама бунёди дуруст дорем, ки аз густариши бузурги дабира (мансуб ба хат) ва навиштори қанд шева ва орасти ғуноғуни он ғоҳ-ғоҳ дар хиттаи бузурге ба қор мерафтааст, суҳан бигӯем.

Хати бисёр қуҳани оромӣ, ки ҳамонанди алифбои ҳамаи мардумони Аврупо аз хати финнӣ бархоста буд, бунёди бузургтарин бахшҳои навишторихое буд, ки дар он рӯзгор ҳастӣ доштанд. Дар ин миён, то андозае равшан аст, ки қаро мардуми Эрони шарқӣ аз ин дабира қор меғирифтаанд, на аз дабираи дигар.

Ғумоне нест бар ин ки дар рӯзгори Ҳахоманишиён (аз 550 то 330-и пеш аз солшумории исавӣ) навиштаи меҳиро бештар ё қарои нақшу ниғор ба қор меқурданд ва ё дар набиштаҳои вижаи «Шоҳнома» ҳамчун ёдоварии ин тридод, ки ин ҳамона набиштаи «Шоҳнома» аст. Дар он даврон дар қорҳои бозаргонӣ аз забони оромӣ, ки хиттаи давлати Эрони Ҳоҳаманишӣ ғунаи *Lingua franca* буд, қор меғирифтанд. Дабириони оромӣ санадқоро ба забони модарии ҳеш менавиштанд ва ағар ниёзе мебуд, онқоро қарои ҳудовандони ҳеш забоне (шифохӣ) боз меғардониданд. Саранҷом, ҳангоме ки забонҳои бумӣ ба боз қардани роҳи ҳуд ба сӯи навиштор оғоз қарданд ҳуд пайдост, ки падидаи овардани дабираи навин пеш аз ҳама ба навишторе, ки то андозае ба он хӯ ғирифта буданд, қашм дӯхтанд ва ҳамон оромиро қарои навиштани овоҳои забони модарии ҳуд ба қор бурданд. Ба қор бурдани он дар ҳар як аз намудҳои ғуноғуни навиштор ҳамқора дорои як паёмад мебуд, бо пайравӣ аз хати оромӣ дар навиштор танҳо бесадоҳо (ва то андозае овоҳои қашидани садоқор) навишта мешуданд ва овоҳои қӯтоҳ ҳеҷ нишонае надоштанд.

Қарои ҳамаи он вожақое, ки пештар дар забони навиштор меқинем, на танҳо дабира, балки ҳуди вожаи оромӣ ба қор мерафт ва аз бунёде, ки бо

дабираи осурӣ-бобулӣ дарафканда шуда буд, пайравӣ мекарданд. Бад-ин сон он чӣ ки *ideoqramm* (нишонаи шартӣ, ки расонандаи маънии вижа аст. - С.Э.) ё дурусттар бигӯем, *qeteroqramm* (гуногунниҳод. - С.Э.) номида мешавад ва барои ҳамаи дабираҳое, ки дар қаламрави Эрон ва Осиёи Миёна аз садаи савуми пеш аз солшумории исавиён то садаҳои 6-7 пас аз он одӣ будааст, падида омад. Аммо бояд бигӯям, ки навиштори забонҳои гуногун густарише баробару яксон надоштанд.

Акнун бубинем бар кадом дастгоҳ дабираҳое, ки рӯзгори дароз аз Искандари Мақдунӣ то арабҳо ба қор мерафтааст, огоҳӣ дорем. Дар давлати Славакиён (312 то 64 пеш аз солшумории исавиён) ва низ дар подшоҳии Юнону Бохтар, забони гурӯҳи фармонравои юнониён роиҷ буда, аз ин рӯ навиштор ҳам ба ҳамон забон буд. Талашҳое шуд, ки аз алифбои юнонӣ барои навиштани вожаҳои бумӣ (бештар, номҳои хос бар рӯи сиккаҳо, абзор ва сомонхона ва ҷуз инҳо) қор бигиранд. Аммо ин талашҳо ҷандон қомеъ набуданд, зеро бархе нишонаҳое, ки барои намоёнидани овоҳои бисёр дар забонҳои эронӣ ба қор аст, дар алифбои юнонӣ набуданд, забони юнонӣ ҷунин овоҳое надорад. Аммо шояд шоистагии алифбои юнонӣ, ки муяссар месозад ҳамаи овоҳои садодор навишта шавад, муғони заргуштиро ба ин андеша оварда бошад, ки системи ҳаммонанде барои навиштани матнҳои Варҷованд ба қор баранд. Ин ба падида омадани дабирае анҷомид, ки бахшҳое аз Авасто, ки ба рӯзгори мо расида, ба он навишта шудааст.

Дар давлати Кушон (оғози садаи якум-поёни садаи чаҳоруми солшумории исавиён) дабираи суғдӣ ва ҳоразмӣ ба гунае ба қор мерафт. Равшан аст, ки аз ин гузаштаи дур, андак навиштаҳое мондааст, ки бештарашон дар бораи абзор ва сомони зиндагии моддӣ ҳастанд. Матне номаи як модар, ки дар Самарқанд (яке аз бузургтарин шаҳрҳои он рӯзи Суғд) мезиста, ба духтараш, ки ба мустаъмараи дурдасти Суғд ба ҳовар рафта будааст ва дар Хувон (Дун Хувон - шаҳре аст дар Чин, дуртарин ҷои бохтариҳои остони Хонсу, дар чаҳордаҳ километрии он ё маъбади буддоё дар Форитисёни Фудун «ғори як сад буддо» аст. - С.Э.) ёфт гардида, менамояд, ки:

1. Дабираи суғдӣ дар он рӯзгор роҳи худро дар зиндагӣ боз қарда будааст.

2. Зани суғдии он рӯзгор босавод ва фарҳефта буда ва истиқлоли бузурге доштааст (агар дар ин ҷо номанигорӣ ба ёрии дабири муздур, ки он ҳам яқсара имқонпазир аст, анҷом нагирифта бошад) ва саранҷом ин гувоҳе аст бар саводи бисёр болои фарҳангии суғд дар он рӯзгор.

Ҳамчунин санадҳои муомилотии пушумори суғдӣ ва ҳоразмӣ (суратхисоб, расид ва ҷуз инҳо), ки аз он даврон ёфт шуда ва барои навиштани он ба ҷойи қоғаз гаронбаҳо ва ноёби он рӯзгор, аз тахтаҳои нозук ва ҷӯбҳои гирд ва низ сафолпораҳои зарфҳои шикаста баҳра гирифтаанд, гувоҳи дигаре аст аз ба қор бурдани хат дар зиндагии суғдийн ва ҳоразмийн.

Аммо худ пайдост, ки баҳрагирӣ аз дабира дар зиндагӣ ҳанӯз дар афкандани тарҳи забони адабӣ, сабки адабиро ба ҳамроҳ надоштааст. Менамояд, ки нахустин ёдгориҳои адабии ниёкони тоҷикон ҳам, монанди бисёре дигар аз мардумон бештараш аз вижагии динӣ бархӯрдор будааст. Барои ҳамин аст, ки бо густариши дини Исломи инҳо аз миён рафтанд ва аз он ҷо ки хати арабӣ бошитоб ҷойро бар дабираи суғдӣ, ки барои омӯзиш номуносиб ва душвор буд, танг кард. Шигифтовар нест, ки он чӣ аз адабиёти суғдӣ монда, бисёр ва бисёр ночиз аст. Матнҳои вобаста ба якдигар ангуштшуморанд ва бештараш пораҳову тиккаҳое аст, ки бино бар тасодуф дар ҷоҳе дур аз мусалмонон (ҷуночи дар даштҳои Син Киён), ки ҳатаре аз сӯи посдорандагони таассубу суннат онҳоро таҳдид намекард, дар амон мандаанд.

Ёдгориҳои буддоии суғдӣ. Васнатар Ҷотако. Бозёфтҳои бостоншиносӣ менамоёнад, ки омӯзиши буддоии он дар садаи савуми пеш аз солшумории исавиён ба Осиёи Миёна роҳ ёфтааст. Агар ёдоварии «бути» ё «будӣ» (буддо!)-ро дар Авасто ишорае ба пайкори оини зардушт бо оини буддо баршумарем, он гоҳ раҳнаи омӯзиши буддой аз он ҳам бештар мебошад.

Оини буддо, бавижа дар рӯзгори Кушониён, яъне наздик ба садаи нахусти солшумории исавиён густариш ёфт. Матнҳои буддоиро ҳам аз матни решаи санскрит ва ҳам аз забони чинӣ ба забони суғдӣ ва забони уйғурӣ бозмегардониданд. Бояд ёдоварӣ кард, ки матнҳои буддой бо ҳамаи яқоҳанг будан ва бозгӯиву ҳамонгӯии бешумори формулаҳои яқсоншон аз нигоҳи дарунмоя бисёр печида ҳастанд. Ҷунончи сутарҳоро, ки будоён андозаҳои худӣ Гвотомаи будо бармешумаранд, дар бораи пурсумонҳои ахлоқӣ аст.

Обихидҳормо - ҳамаи қисмҳои ҷазмиётро, ки бештараш бар сафсатаҳои резакорона ва зиракона устувор аст, дар миён мениҳад, Ҷотакоҳо - дostonҳое дар ин бора, ки чӣ гуна буде шоистаи рутба будаанд.

Баҳши бузург аз масалҳо, дostonҳои пиндорӣ ва афсонаҳое ҳастанд, ки ба сохтаҳои забонии мардум вобастагии танготанге доранд ва аз ин рӯ бештар анбошта аз намоишҳои зинда ва равшан ҳастанд. Бозгардонидани ҳамаи ин чисторҳои гуногун ба забони суғдӣ, ниёзмандии дарафкандани тарҳи забони адабӣ, падид овардани обзори суҳанварӣ ва ороштани вижагони сода буд. (Агар росташ, ба андозаи бисёр аз забони матнҳои решаи гирифта шуда бошад). Дар миёни ёдгориҳои буддоии суғдӣ, ки то ба рӯзгори мо расидаанд, танҳо ду ёдгории андозае ҷашмгир ва матнҳое вобаста ба якдигар доранд. Хушбахтона инҳо аз гурӯҳи матнҳои ягонае нестанд ва аз ин рӯ, муяссар месозанд бар ин бароянд (хулоса) бирасем, ки бахшҳои гуногуни оини-буддой ба забони суғдӣ, бозгардонида шуда будааст. Бузургтарин навиштае ки ба ёдгор монда, ҳамоно тарҷумаи Васантара Ҷотакост,¹ ки ҳазорупанҷсаду сздаҳ сатр ва метавон гуфт, ки

¹ Матн ва тарҷумаи вожаномаҳо Бенвенист ҷоп кардааст: E. Benwéniste, Wessantara – Jāraka, Paris, 1946.

матне ба ҳам пайваста дорад. Бо он ки хондани матнҳои суғдӣ бо душвории бузург ҳамроҳ аст, метавон гуфт, ки ҳамаи Васантар-Хотако мӯ ба мӯ пайковӣ ва бозковӣ шудааст. Анҷоми ин кор дар партави он шуд, ки ин матн ба чанд забон, ҳамоно неполи, тибетӣ, чинӣ аст, ҳамсӯи якдигар дар дастанд. Гумоне буд, ки навиштаи суғдӣ аз чинӣ бозгардонида шуда бошад. Аммо наметавон нодида гирифт, ки дар матни суғдӣ вожаҳое, ки аз чинӣ гирифта шуда бошанд (бад-он сон ки дар тарҷумаи Суварно-парбаҳососутар ба забони уйғурӣ дида мешавад) нест. Ҳамаи вожаҳои вижаи буддӣ дар овониғории санскрит омадааст ва бархе вожаҳои юнони бостон ҳам дар он дида мешавад.

Барои он ки бубинем мутарҷими суғдӣ мебоист рӯи ҷӣ чисторе кор кунад, ба матни Васантара-Ҷотако менигарем. Нахустин баргҳои навишта барҷо намонда, аммо аз баргҳои дигар равшан мегардад, ки Хотако бо даромади пешипоафтаи афсонае оғоз мешудааст. Шиваи шох, ки дар шаҳри Шивагаҳавша фармонравӣ мекард, фарзанде надошт. Дергоҳе ниёиш мекард, ки писаре дошта бошад ва саранҷом, занаш писаре овард, ки номашро Судахан гузоштанд. Сипас гуфта мешавад, ки ҷӣ гуна шохзодаро парвариш доданд, ҷӣ гуна бузург шуд ва ҷӣ гуна Мандрии зеборо ба занӣ гирифт. Ҷӣ гуна ду фарзанд аз онон зода шуд, писар - Каршанзай ва духтар - Ҷалин. Сипас, дар баҳши барҷоймондаи навишта омадааст, ки рӯзе хангоме ки шохзода аз коҳаш берун рафта буд, гурӯҳе бузург аз тангдастон ва дарюзагонро дид ва беандоза ғамгин шуд.

Бино ба хоҳиш падар иҷозат дод, ки ҳар ҷӣ тангдастон бихоҳанд, ба онон бахшад. Ё метавонад ҳамаи чизро арзонӣ дорад, ҷуз пили Рохварт-шоҳпили сапед, ки аз шаш вижагӣ бархӯрдор аст. Шохзода рӯзгоре дароз баҳшишхое кушодадастона ба тангдастон меод ва овозаи баҳшишҳои ӯ ба ҳамаи гӯшаву канори гетӣ расида буд. Боре, рӯзе хангоме чун ҳамеша аз коҳ берун рафта буд, бараҳманхое, ки аз ҳазор фарсанг дуртар омада буданд, наздаш рафтанд ва ҳамон пилро аз вай хостанд.

Шохзода мехост хости ононро напозирад ва наметавонист аз фармони падар сар печад. Кӯшид бо зиракӣ корро ба анҷом бирасонад. Ононро ба ҷойгоҳи пилон бурд ба ин умед, ки онон Рохвартро нашинохта, ба ҷои ӯ пиле ҳамонанди ҳамаи пилҳои дигар бибаранд. Аммо бараҳманон аз дониши пинҳон бархӯрдор буданд ва ба ёрии ҷоду бедиранг ҷонвареро, ки мехостанд ёфтанд ва шохзода онро ба онон дод.

Чун Шива огоҳ гардид, саҳт барошуфтаву хашмгин шуд ва ройзанонашро бихонд, то бигӯянд кадомин кайфар дархӯри шохзода аст. Ройзанон ӯро дархӯри саҳттарин кайфар донистанд, аммо саранҷом Шиваи шох бо ройи яке аз бузургони неқхоҳаш бар он шуд, ки шохзодаро ба кӯҳи дур аз одамизод - Дандарк, ки ҷойгоҳи дадон (якшиҳо ва аҳриманони одамхор) аст, бифиристад. Зани шохзода аз ӯ мехоҳад, ки вай фарзандонашро ҳамроҳи хеш барад. Судахан, ки мекӯшад ройи занашро бизанад, ӯро аз бадбахтихое метарсонад, ки онон дар он ҷой дучор хоҳанд

шуд. Аммо занаш пофишорӣ карда мегӯяд, агар вайро ҳамроҳ набарад, худашро хоҳад кушт. Он гоҳ кӯдакони یتим ҳам аз ғам хоҳанд мурд ва Судастан аз ин раҳгузар, гуноҳи марги се танро бар дӯш хоҳад кашид. Шохзода ба ночор гардан мениҳад ва мепазирад. Хонаводаро дар гардунае ҷой медиҳанд, бузурге, ки кори шохзодаро сабуктар карда буд, гуле заррин ба сангинии ҳазор астотир ба ӯ мебахшад. Дирафше аз зари ноб ба гардуна мебандад, ки ҳафт санги гаронбаҳо озинаш аст ва пӯшоку хӯрок барои даҳ сол (рӯзгоре, ки шохзода бояд сазояшро бубинад) ба онҳо медиҳад. Пас аз бадруде шойгон дар миёни мӯяи ҳамагонӣ, гардуна ба роҳ меафтад. Ҳангоме ки инон роҳи дароз пушти сар ниҳода буданд, бараҳмане сари роҳашон омад ва гуфт: Ба шаҳри Шбугахуш назди шохзода меравад, зеро шунидааст, ки ҳар чӣ аз ӯ бихоҳанд, медиҳад. Судастан сарнавишташро бар ӯ мегушояд. Ҳамин ки вай дармеёбад, ки шохзода дигар наметавонад чизе бахшад, ҳештанро ба хок меандозад ва мӯяву нола сар медиҳад. Судастан гули заррини худро ба ӯ медиҳад, ки оромаш кунад ва хости худашро ҳам боз мегӯяд: Аз он ҷо ки бепушаймонӣ ҳар чиро ки аз ман хостаанд бахшидаам, мецоҳам, ки дар зиндагии дубораам Буддо шавам. Судастан пештар меравад, ҳамроҳи бараҳманоне, ки дар роҳ аз вай бахшишҳои пураарзиш мецоҳанд. Рафта-рафта шохзода ҳар чӣ ки дорад, то ҷомаву асб ва ҳамон гардунаро ҳам, ки дар он ништа буданд, мебахшад. Ӯ ҳамроҳи ҳамсару фарзандонаш пиёда ба пеш мераванд ва бо пойҳое, ки шикӯф бардошта, устухонаш намоён аст, дар дашти ҳаросноки беобу гиёҳ гом бармедоранд. Бағонияти (ваҷди руҳонӣ ва ҳолати ҳол. - М. А.) бартар бо дидани ранҷҳои инон дар чехраи пирамарде пурхайбат дар баробари чашмашон намоён мегардад.

Бағоният барои Судастан шаҳре бузург бо коҳҳое пушукӯҳ ва анбӯҳи навкорон меофаринад. Раҳравонро ҷомаи бағоният мепӯшонанд ва онон як ҳафта дар он ҷо мемонанд, то ҳастагӣ бадар кунанд. Дар ҳаштумин рӯз шохзода ба пуштибонаш мегӯяд: «Падар фармон додааст ба кӯҳи Дандарак биравам ва ман ёрои он надоштам, ки аз фармони падар сар бипечам. Иҷозат деҳ фаротар равам, то аз сарпечии ман ба бузургии падар газанде нарасад». Раҳравон аз шаҳр берун мешаванд, ба пас менигаранд ва дар пушти сар чизе намебинанд, ҷуз даште анбошта аз хори мағелон. Инон дар кӯҳи Дандарак Ришии гӯшанишинро мебинанд, ки ононро ба кулбаи хеш мецоҳад. Судастан низ ҳонае аз шоҳу барг ба ҳамон сон месозад. Дар он ҷо зиндагӣ мекунанд ва хӯрокашон меваҳои гиёҳон ва дарахтони худрӯ ва баргу алаф аст. Дадон ба ҷойгоҳи онон дармеоянд ва чун чашмонашон ба Судастан меафтад, пояшро мелесанд. Рӯзе, ҳангоме ки зани Судастан барои овардани меваи худрӯ рафта буд, шохзода ду фарзанди худро ба бараҳмане, ки ба дари кулба омада буд, мебахшад. Ҳамин ки бараҳман ононро мебарад, замин шаш маротиба такон меҳӯрад, обҳои дарёи бузург ба ҷӯшиш дармеоянд ва бағониятҳо дар ҷойгоҳи осмонии худ Судастанро ситоиш мекунанд.

Зани шоҳзода пас аз огоҳӣ ба аз даст рафтани фарзандон ғамгин мешавад, аммо сипас ба сари созгорӣ меояд.

Бағонияти бартар, ки меҳоҳад бидонад гузашти шоҳзодаро марзе ҳаст ё на, дар чехраи пири бараҳмани бадсимое намоён мешавад ва занашро аз ӯ меҳоҳад. Судашиан посухро ба зан волегузорад. Зан меғӯяд, акнун ки кӯдаконро ҳам додааст, набояд ба ҳамсар дилсӯзӣ кунад. Шоҳзода дасти занро гирифта ба бараҳман медиҳад, аммо ӯ занро намебарад, ба шоҳзода бозмегардонад ва меғӯяд, ки вайро ба амонат назди ӯ мегузорад ва пас аз гузашти замоне бозгашта ӯро меситонад. Дар ин хангом, бараҳмане, ки кӯдаконро ҳамчун бахшиш гирифта буд, ононро гирди ҷаҳон бармегардонад ва беҳуда мекушад харидоре бар ишон биёбад. Аз гардиши рӯзгор, бараҳман бо онон ба шаҳри Шивгаҳваш меафтад. Бузургмарди некхоҳ дар он ҷо инонро мешиносад ва ниёро огоҳ месозад ва ӯ аз шигифтӣ аз тахт бар замин меғалтад. Шива меҳоҳад кӯдаконро бигирад, аммо онҳо хоҳиш мекунанд, ки онҳоро аз бараҳман бознастонад, балки бихарад ва баҳояшоро бо ҳар ҷи хост, бидиҳад. Бараҳман, дарк мекунад, ки чунин доду ситоде метавонад бисёр судманд бошад, ҳазор барзагов меҳоҳад.

Кӯдакон ба ниё меғӯянд, ки падару модарашон бо ҷи дарюзагӣ дар кӯҳ ба сар мебаранд. Шоҳи пушаймон, савореро ба он ҷо мефиристад ва ба писараш фармон медиҳад, ки бозгардад. Аммо шоҳзода посух медиҳад: «Ба ман фармон шудааст, ки даҳ сол дар ин ҷо бошам, танҳо шаш солаш сипарӣ гардидааст. Ман ҳанӯз ёрои он надорам, ки бозгардам». Пас шоҳ гурӯҳеро бо асбу пил, ҷомаҳои гаронбаҳо ва озинҳои пурбаҳо равона мекунад. Дар ин ҷо Судашиан мепазирад, ки бозгардад. Падар тахташро ба ӯ вогузорида, иҷозат медиҳад, ки ҳар ҷи меҳоҳад, бубахшад.

Достон бо гуфтугӯи Буддо бо шогирди дорандааш-Анандо, ки аз вижагиҳои сабки Ҷотакост ба поён мерасад. Буддо меғӯяд, ки ин бахшишҳо ба ростӣ, ки ночиз буда, ӯ ҳудаш бештар аз инҳо додааст. Сипас, Буддо бар Анандо ошкор мекунад, ки ҳуди ӯ дар яке аз зиндагиҳои пешинаш ҳамон Судашиан ва Мандри ҳамонро зани кунуниаш, Яшудҳоро будааст ва додани дастомӯз ҳамин шогирдону шунавандагоне ҳастанд, ки гирдашро гирифтаанд. Бахши поёнии навишта барҷой намонда, аммо бегумон бояд танҳо чанд сатр гум шуда бошад, на бештар. Бо ҳамаи содаандешона будани ин афсона, овардани он ҳунарнамоие меҳостааст. Агар ҳамагӯиҳо ва бозгӯиҳоро, ки барои мубаллиғе буддой пеш афтодааст (чунончи нахустин бараҳман, ки бар сари роҳи Судашиан сабз шуда буд, аз сарзамине дар яксад фарсахӣ, дувумӣ аз шаҳристоне дар дувист фарсахӣ ва бо ҳамин ривол то ҳазор фарсахӣ омада буданд) нодида гирифта канор, бигзарем, онгоҳ бояд бигӯем, ки риволи достон бисёр зинда аст.

Ин ёдоварӣ дархӯри нигариш аст, ки бештар вожагоне буддой дар Ҷотако бозгардонида нашуда, танҳо овонигорӣ шудааст. Дар ин миён номи бағонияти хиндӣ-бараҳмо - дар ҳамаи матн ҷойи худро ба зрв (zrw)

додааст, ки худ пайдост расонандаи номи кӯҳантарини бағонияти оини зардушт-(зарвон)-«замони бекарон аст». Аз он ҷо ки ҳамин ном дар матнҳои монигароёна низ мондааст, метавон пиндошт, ки дар миёни мардуми бахши ховарии Осиёи Миёна кешии зарвонӣ густариши бас бузург доштааст. Вожаи «точ» дар матнҳои Ҷотако на ба вожаи эронӣ, балки бо навиштори dldmh омада, ки бегумон ҳамон омонигории (diademf) бостонии юнонӣ ва вожае аст, ки онро назди Фирдавсӣ ба шакли пасини дайҳим мебинем. Ва зан низ дар ҳама ҷо бо вожаи юнонии бостон - «астотир» омадааст.

Сутро, сабаб ва паёмади куниши як навиштаи бузурги буддоии дигар ба забони сугдӣ, вижагии яксараи худро дорад. Ин матне аст бисёр содаандешона, ки бар қонуни буддоӣ кормо (подош) равшанӣ меандозад. Сутро бо пурсиши Онандо аз Буддо оғоз мегардад, ки чаро дар миёни мардумон аз нигоҳи чехра, ҳолу рӯзи иҷтимоӣ ва дарозии зиндагӣ ва ҷуз инҳо тафовут ҳаст. Буддо бисёр мӯшикофона посух дода, мегӯяд, ки ҳамаи вижагии одамизод дар зиндагӣ аз зиндагии пешинаш (ҷунонки гӯё борҳо пештар зиндагӣ карда бошад) бархоста, сарчашма гирифтааст. Ҷунончи касе, ки бурдбор буда, хубчехр зода мешавад ва касе ки хашмгину тундхӯ буда-бадчехр. Сипас, бар шуморе бисёр ва беорааст ҷунин кунишҳо меояд. Гоҳ-гоҳ андешаи орастдиҳандагони Сутро, ки мо онҳоро намениносем, бисёр равшан ба ҷашм меҳӯрад. Ҷунончи ҳар кас ёрои он дошта бошад, ки аз бузургдошти қоҳинони буддоӣ рӯй битобад, ба ногузир дигарбора дар симои ношоист зода хоҳад шуд. Касе, ки ба меваи боғҳои инон дастбурд бизанад, ҳашарае зода хоҳад шуд, ки дар палиштӣ ба сар хоҳад бурд. Касе, ки дороии ононро бидуздад, барзагов ё харе зода мешавад, ки сангҳои осӣёбро мепархонад ва ҷуз инҳо.

Дар Сутро, подош бисёр ва бисёр содаандешона ба ҳуди мардум дода мешавад. Ҷунончи дӯстдори шикору нахчир мебоист дигарбора шағол ё гург зода шавад, яъне ҳудаи омоче барои шикор хоҳад шуд. Зӯргӯ ва касе, ки ҷомаи мардумон бистонад, нағони абрешим зода шуда, рӯзгоре дар дӯзахи сармо ба сар хоҳад бурд, сипас ўро пайваста меҷӯшонанд ва аз ҷомааш бадар мекунанд. Дар бархе мавридҳо миёни рафтори подоши одамӣ наметавон ҳеҷ гуна вобастагии мантиқӣ ёфт, касе ки пойабзор нақашида биравад, шабпара зода хоҳад шуд. Матни Сутро, бештар аз ин рӯ дархӯри аҳамияти бузург аст, ки вожагони он ба гунае шигифтовару гуногун аст, (ҷунончи дар он ҷо метавон вожагони бисёр, ки расонандаи норасоҳои гуногун, бемориҳо ва кистҳои тан аст, ёфт). Норавшаниҳо низ дар ин нукта ҳанӯз бисёранд, ва рӯзе равшанӣ бар онҳо хоҳад тобид. Мо оғоҳои худро на танҳо аз вожагони забонҳои миёнаи эронӣ, балки аз вожагони зиндаи Бадахшон ҳам, ки ҳанӯз ҳастӣ доранд, густурдатар месозем. Бавижа аҳамияти забони яғнобӣ барои омӯхтани забони сугдӣ дорои аҳамияте аст бас бузург, ва омӯзиши он забон ҳам акнун муяссар сохтааст,

маънии бархе аз вожаҳои суғдиро, ки намешавад онҳоро бозгардонид, бозкушоем.

Пайдост, ки матнҳои буддоии суғдӣ, ки аз онҳо ном бурдем, арзиши адабии чандоне надоранд. Аммо набояд аз ёд бурд, ки ҳамаи онҳо тарҷума ҳастанд. Бавижа ин ёдоварӣ бархӯрдор аз аҳамият аст, ки ин матнҳо дар баробари мутарҷими суғдӣ вазифае ҷунонки бояду шояд, печида гузошта ба ӯ ёрӣ кардаанд, ки забони ҳудаширо парвариш дода, онро то тирози забони ҳинди бостон-санскрит-боло бибарад.

Ҷунонки пораҳои бозмонда нишон медиҳад, дар забони суғдӣ по ба пои матнҳои будой, навиштаҳои тарсой ва монигароёна ҳам будааст. Забон дар ҳар се гуна ёдгориҳои бозмонда яке аст, аммо вожагонаш ба сабабҳои рашан то андозае дигар аст. Монигароёни Осиёи Миёна барои таблиғи дидгоҳи ҳеш, танҳо аз забони суғдӣ баҳра намегирифтанд. Матнҳои монигароёна ба яке аз забонҳои туркии он рӯзгор ҳам (ки ҳарчанд аз забони кунунии уйғурӣ бисёр дур аст, номи шартии уйғурӣ ба он медиҳем) баҷой мондааст. «Густариши забони бумӣ дар остони Синзяни Чин, ки забони форсӣ дувумин забони бумии ин остон аст. Шаҳрҳои Қошғару Хутан ва Урумчӣ ҳам дар ин остон ҳастанд. Уйғурҳо, ки аз ду сӯ бо мардуми Чину Эрон дар садаҳо дар тамос буданд, ба рағми дигар тираҳои турк чун ғӯзону уғӯзон дорои фарҳанге буданд ва густариши оини монӣ дар Чин аз ҳамон ҷо оғоз гардида. - С. Э.». Ин нукта дорои аҳамияте аст дархӯр, зеро гувоҳе аст бар ин ки инон бегонагоне нестанд, ки ғӯё дар садаҳои миёна сару каллашон дар он ҷо падидор шудааст. Уйғурҳои он рӯзгор дасткам аз ду ҳазор сол пеш, дар канори мардуми эронинажод дар сулҳу сафо ба сар мебуданд ва барои ҳамин ҳам фарҳангу таърихи онон инчунин тангтанг ба ҳам бофта шудааст.

Забони хоразмӣ. Ҳолу рӯзи ёдгориҳо дар як забони дигари эронии Осиёи Миёна - забони хоразмӣ-гунае аст дигар. Ҷунонки аз корҳои бостоншиносӣ ва таърихии пуровозаи С. П. Толстов бармеояд, Хоразми бостон дорои фарҳанги худсохта будааст. Ҳангоми кӯшишҳои ёдгориҳои навиштаи бисёре ёфт шудааст, ки ба забони хоразмӣ ва ҷунонки чашм ба роҳаш будем, ба хатти оромӣ, бо ба кор бурдани бофте гуногун аст. То он ҷо ки мешавад имрӯз доварӣ кард, ин ёдгориҳо бештарашон санадҳои доду ситад, расид, суратҳисоб ва ҷуз инҳост. Ҳанӯз матнҳои бузургтар, ки аз аҳамияти ёдгориҳои адабӣ бархӯрдор бошанд, дар дастамон нест. Ҷунонки акнун равшан гардидааст, забони хоразмӣ дар садаҳои 13-12 гоҳшумории масеҳиён, ҳанӯз ҳам дар Осиёи Миёна ҳамчун забони гуфтугӯӣ бар ҷой будааст. Инро нусхаҳои хаттии дар бораи фикҳ, (мавозини ҳуқуқи исломӣ) ки бар ҷой монда, устувор мекунад ва дар онҳо гуфта шудааст: Иборатҳое, ки кор бурданашон ин ё он муомилаи маданияро таҳким мебахшад, ба шарте ҳуқуқӣ ҳастанд, ки на ба забони арабӣ, балки ба забони хоразмӣ гуфта шаванд. Аз ин ҷо равшан аст, ки забони хоразмӣ дар он даврон гуфтугӯӣ бахше бузург аз

мардум будааст. Пурсумони дигар ин аст, ки оё забони хоразмӣ ҳамчун забони поя барои адабиёт ё дониш ба кор мерафтааст ё на? Метавон бебокона гуфт, ки ҳатто дар садаи ёздаҳуми тарсой ҳам аз ин забон барои адабиёт ва ё дониш кор намегирифтаанд.

Абӯрайҳони Берунӣ, донишманди бузурги поёни садаи даҳум то нахустин садаи ёздаҳум, ки зодгоҳашро бисёр гиромӣ медошт, дар бораи забони модариаш (ки хоразмӣ аст) то андозае ба танз навиштааст... Забони зотӣ барои ман он забоне аст, ки агар донишero бо он ҷовидона кунам, ба сони шутур ба новадони хона ё зуррофа дар миёни асбони тезтаку чолоки тозӣ худро бегона меёбад.¹ Ин суханон ҷойи гумоне намегузоранд, ки Берунӣ бар ҳеҷ китоби илмӣ ба забони хоразмӣ огоҳӣ надоштааст. Аммо агар, марде огоҳ бар сарзамини хеш аз онҳо огоҳ набудааст, бояд пиндошт, ки чунин китобхое дар кулл набуда ва ё падидаи буда, бисёр андак. Шояд ҳам сабаби дигари намоёнгари кам ба кор бурдани забони хоразмӣ дар навиштаҳо буда бошад. Чунонки А. А. Фрейман ёдовар мешавад, заминаи он ҳаст, ки бипиндорем нисбати забони суғдӣ ба хоразмӣ на ин ки нисбати ду забон, балки нисбати ду ғӯиш ба якдигар будааст. Бо пазируфтани ин андеша бояд инро ҳам бипазирем, ки пайдост ҳар хоразмӣ фарҳефта метавонистааст аз адабиёти ба забони суғдӣ баҳра гирад ва ба гоҳи зарурату ниёз, ҳудаш ҳам ба он забон бинависад. Аммо агар, чунин бошад, он гоҳ риштаи пайгирӣ ва ради пойи чигунагии пешрафти адабиётро дар Хоразм то танг шудани ҷо барои забонҳои бумӣ, дар оғоз аз сӯи забонҳои арабӣ ва сипас аз сӯи забони узбакӣ (туркии ҷағатой, аз номи Ҷағатоӣ Қоон писари Чингизӣ муғул, фармонравои Мовароуннаҳр. - С. Э.) аз даст медихем.

Ёдгориҳои портӣ. Аётқори Зарирон. Савумин забони эронии Осиёи Миёна ҳамона портӣ аст. Бояд даромади ин забонро ба навишта, дар рӯзгоре наздик дар садаи савуми пеш аз солшумории масеҳиён то садаи савуми пас аз он донист. Забони портҳо (пахлавоник) забони асосии адабии бахшҳои бохтари Осиёи Миёна (Хуросони бузург) буда, ки акнун бештараш дар хоки Туркменистони рус (Хуросони шимолии пешин) аст. Забони портӣ ҳам дар давраҳои оғозини рушди хеш аз хати оромӣ баҳравар буд, аммо ҳампои он алифбои худро бар пояи навиштори сурёни падида овард, ки сипас дар Эронии сосонӣ низ густариш ёфт. Аз он ҷо ки дабирии сосонӣ, аз ҳамон оғоз аз хати таърихӣ баҳра мегирифт ва нишонаҳои куҳанро ба ғӯише, ки бо ғӯиши куҳан тафовутхое дошт, ниғаҳ дошта буд, акнун дигар ҷудо кардани матни портӣ аз матни порсии сосонӣ (порсик) танҳо аз рӯи сохти вожагон муяссар асту бас.

Аммо бояд донист, ки дар ин ришта ҳам тафовут ба ҳамон андоза ночиз буда, ки барои ҳамсанҷӣ метавон гуфт ба сони тафовути вожагони порсии дари Осиёи Миёна аз порсии дарӣ, ки дар хиттаи Эрон ба кор

¹ Аз мақолаи И. Ю. Крачковский, Берунӣ дар таърихи ҷуғрофиёи ховарзамин (мачмӯаи «Берунӣ», Москва-Ленинград, 1950, сах. 65).

мерафта, будааст. Аз инҳое равшан мегардад, ки чаро эроншиносон чунонки буда, ҳамаи адабиёти порсии миёнаро аз Эрон (давраи сосонӣ) медонанд ва намеқӯшанд бахши ашконию куҳантараш, яъне бахши портии онро ҷудо созанд. Эроншиноси фаронсавӣ Э. Бенвенист барои намоёнидани тафовут миёни матнҳои паҳлавии портӣ ва сосонӣ коре бузург кардааст. Ӯ дар оғоз устувор сохт, ки матни ошнои порсии миёнаи «Дарахти Осурик» ҳамоно матнест портӣ. Ӯ сипас як матни дигари порсии миёна «Аёткори зарирон», (китоб ё достони Зарир)-ро мӯшикофона баррасӣ кардааст. Бозгардонидани «Аёткори Зарирон» барои нахустин бор дар соли 1890 ҷоп шуд ва дар ин миён ба ин матн ҳамвора ҳамчун яке аз ёдгориҳои ангуштшумори адабии сосонӣ, ки то ба рӯзгори мо расидааст, менигаристанд. Э. Бенвенист бо пайковии навишта ба барояндҳои бисёр шигифтбарангез расид ва тавонист чунин натиҷа гирад, ки «Аёткори Зарирон» дар оғоз чакомае буда, ки ба рӯзгори Ашкониён (Оршокиён) суруда шудааст. Сипас ба дасти яке аз рӯнавишткунандагони даврони сосонӣ афтада, ки ӯ дарнаёфтааст дар баробараш чакома аст ва онро чун наср рӯнавис кардааст. Дар ин миён ӯ бино бар маъмули он рӯзгор афзудаҳое ба он дароварда, ки вазиро барҳам зада, то андозае забонро ҳам дигаргун кардааст. Э. Бенвенист бо баррасии мӯшикофонаи ин ёдгор, устувор кард, ки бо канор гузоштани бархе вожаҳо, ки баҳубӣ дида мешавад афзудае беш нестанд, матне ба даст меоварем, ки ба сатрҳои ҷудогона, ки ҳамвора аз шаш ҳичо сохта шудаанд бахш мешаванд. Ин тарҷума нахустин матни бузурги чакомае аст аз забонҳои миёнаи эронӣ, ки ба дасти Бенвенист ба мо расидааст. Ниёзе ба ёдоврӣ нест, ки ин аз чи аҳамияти бузурге бархӯрдор аст. Пештар дар партави қорҳои К. Г. Залеман гувоҳи инқорношудани бар ин нукта ёфта будем, ки ба ростӣ чакомаи порсии миёна ҳастӣ доштааст ва ин луғатшиносони араб бо таъкид бар ин ки гӯё мардумони эронӣ то ҷирагии тозиён аз чакома сар дар намеовардаанд, огоҳона ва ё нохудоҳо ба хато мерафтанд. Акнун дигар на ин ки пораи хурд, ки дар борааш битавон бигӯ магӯ кард, ки чакома аст ё на, балки навиштаи бузург дар ҷанд байт ба даст овардаем. Ин навишта пеш аз ҳама ба ҳубиву равшанӣ нишон медиҳад, ки ба ростӣ ҳамоно гуна ки пешбинӣ мешуд, вазни чакомаи он рӯзгор вазне ҳичоист. (Яъне ҳамоно намудро дошта, ки то имрӯз ҳам дар адабиёти даҳонии бисёре аз мардумони эронӣ ҳаст).

Дигар ин ки ин чакомаҳо низ ҳамоноанди Авасто радиф надоштанд, аммо дар вобастагӣ ба вижагии забонӣ, дар поёни сатрҳо радифгунаҳое омадааст. Чунончи:

**u pas ân tahm spahpat
tak zarêr čegon dît
ku šâh dišâdût
andarôn ander šut**

Сипас он сипахпати далер,
Зарири таковар чун бидид,
Ки шоҳ андуҳгин аст,
Андарун андар шуд.

Пайдост, ки дар ин чо пасвандҳои šud, dūt, dit, барои ин наёмадаанд, ки сароянда мехостааст огоҳона радиф биёварад, балки нахви ҷумла инро мехостааст. Аммо шояд чакомасаро дарёфта бошад, ки чунин ҳамовоиҳо ба ҷудо кардани сатрҳо ёрӣ ва ба чакомаҳо оҳанг медиҳад ва менамояд, ки дар бархе ҷоҳо огоҳона кӯшиш кардааст, ки радиф биёварад. Чунончи дар ҷое дигар аз «Аёткори Зарирон» чунин мехонем:

(u) adak-tahēm
was zaft (u) was asēm
u was asp (e) nēwak
u was gān (*e) šanhrdārih

Он гоҳ шуморо диҳем,
Бас зару бас сим.
Ва бисёр асби наку.
Ва пас гоҳи шоҳӣ.

Дар ин чо **asem-tahēm** наметавониста нохудоғоҳ падидор шуда бошад. Аз ин чо пайомади пурахаммият ба даст меояд, ки гумонаи пешинро устувор мекунад. Эроншиносии пешин бегумон буд, ки чакомаҳои порсии навин, яъне ҳамон порсии дарӣ дар зери таъсири шеъри араб паид омадааст. Аммо равшанӣ андохтан ба чунин дигаргунии пурахамияти шакли назм, танҳо бо ҳамон таъсир, ки ҳарчанд таъсири бисёр неруманд буда, боз ҳам бисёр душвор аст. Аз ин рӯ, пиндорҳое буд дар ин бора, ки пеш аз густариши ислом ҳам мебоист гунаи нахустинаҳои радифгуна дар он чо буда бошад. Пайковии «Аёткори Зарирон» бегумон устувор мекунад, ки чунин пиндоре дуруст аст. Дар ин матн ҳам радифгунаҳоеро мебинем, ки худ ба худ паид омадаанд ва ҳам нахустин талошҳоеро, ки барои даровардани радиф дар он чо ки шуданӣ будааст.

Аммо чун дар ин росто талошҳои анҷом гирифта буда, пас пайдост, ки густурдагии бузурги шеъри араб дар садаи ҳаштуми тарсой, ки сартосар дорои радифу қофия буда, мебоист ангезае барои кӯшиши пасин бошад ва бад-он биянҷомад, ки радиф барои ҳамеша реша бигирад. Чунин андеша хато нахоҳад буд, ки дар таронаҳои мардуми тоҷик радиф бе ҳеҷ гуна вобастагӣ ба шеъри араб паид омада, зеро забони тозӣ ҳеҷ гоҳ дар миёни тӯдаи мардум густарише ҷашмгир надоштааст.

Оғози «Достони Зарир» бар ҷой намондааст. Метавон пиндошт, ки дарунмояш ин буда, ки Виштосп подшоҳи Балх ба оини зартушт гаравидааст. Сипас дар дoston сухан аз он аст, ки ҷӣ гуна Арҷоспи (туронӣ) душмани Виштосп, намояндагоне назди Виштосп гусел мекунад:

Яке чоду- видрафш (widrafs - С. Э.)
 Дигаре ном- Хвост (namxwast - С. Э.)
 Бо ду лак андарак (садҳазор - С. Э.)
 (Омаданд) ва нома дар даст,
 Мегӯянд: «моро назди
 Виштоспи шоҳ роҳ дихед»
 Виштосп шоҳ гуфт: «инонро
 роҳ дихед ба ин чо».
 Онон омаданд,
 Дар баробари Виштосп сар ҳам карданд,
 Номаро доданд.
 Иброҳим дабир
 Бархост
 Номаро баланд хонд.
 Аммо дар нома
 Чунин навишта шуда буд.
 «Ман шунидаам, ки Худойгон
 Он дини сустро
 Аз Урмузд пазируфтааст.
 Агар онро ҳамчунон дошта бошед,
 Он гоҳ моро газанде сахт
 Аз ин хоҳад расид.
 Аммо агар шумо - Худойгон
 Бипазиред, ки аз он рӯй бартобед
 Ва бо мо ҳамдин бошед,
 Он гоҳ шуморо хидмат кунем».

Сипас Арҷосп ўро тарсонида хушдор медихад, ки агар сарпечӣ кунад
 сипоҳе бузург хоҳад фиристонд, ки «ҳар чиро сабз бошад, хоҳад хӯрд, ҳар
 чиро хушк бошад ба оташ хоҳад кашонд. Ҳар кучо чаҳорпову дупо бошад,
 ба ҳамроҳ хоҳад бурд ва ононро барда карда, ба корҳое сахт хоҳад
 гумошт». Виштосп аз шунидани ин суханон дудил мешавад. Аммо ҳамон
 дам Зарири таковар лаб ба сухан мегушояд ва иҷозат меҷӯяд, ки посухи
 номаро бидиҳад. Зарир мефармояд, ки чунин барнависанд:

Дар канори ҷангали сапед
 Ва Марви зартуштӣ,
 Ки на кӯҳасту на рӯд,
 Дар он дашти ҳомун,
 Ки аспонро ёрои тохтан аст,
 Шумо аз он сӯяш меоед
 Ва мо аз ин сӯ.
 Шумо моро хоҳед дид
 Ва мо шуморо.

Пас, ба шумо бинамоёнем
Чӣ гуна дебро мекушанд.

Намояндагон бо дарёфти ин посухнома роҳашонро мегиранд ва мераванд. Виштосп фармон медиҳад, ки бар фарози кӯҳсорон оташи ожир барафрӯзанд ва ба сартосари кишвар огоҳӣ диҳанд: Ҳамаи муғон оташи Баҳромро пос доранд ва ниёиш кунанд. Ҳамаи мардумон аз даҳ то ҳаҷдаҳсола дар моҳи дувум дар даргоҳи Виштосп гирд оянд, касе, ки наояд, овехта хоҳад шуд. Сипоҳе бекарон бо пилу уштур ва гардуна гирд меояд. Чунон ҳаёхуе бармехезад, ки:

Бонгҳо бар осмон,
Пижвоке по то ба дӯзах расид.
Инон роҳро лагадмол мекунанд,
Обҳоро гилолуд,
Чунон ки як моҳ,
Обро наметавон нӯшид.
Рӯз равшаноро намебинӣ (аз гарду губор),
Мурғ чое барои ништастан намеёбад,
Ҷуз бар сари асбон
Ё бар найзаҳои ҷӯпин
Ё бар ситеғи кӯҳ.
Рӯзро аз шаб боз намешиносӣ.

Ин нигориши ҳаракати сипоҳ бисёр дархӯри нигариш аст, ҳамаи газофагӯихое, ки дар ин ҷо мебинем, ҳамонанди муболиғи «Шоҳнома» аст.

Намешавад нодида гирифт, ки дар бисёре аз қасидаҳои пасин нигориши омодагӣ барои набард, наздик ба ҳамин навиштаҳо меояд. Ин як намунаи дигаре аст бар ин ки намешавад ҳамаи чакомасарои қасидаро бархоста аз шеърӣ араб донист. Ва ин ки дар нигораи набарди чакомасароёни порсигӯӣ бисёре аз нахустинаҳои тридодҳои куҳан бар ҷой мондааст, ки аз чакомаҳои мардумӣ моя гирифта, бархостааст. Дар «Достони Зарир» пас аз нигориши омодагӣ барои набард гуфта шудааст, ки Зарир ба фармудаи Виштосп аз гардуна ба зер омад ва фармон дод ҷодар бизананд ва хиргоҳ барпой доранд ва сипас:

Губору дуд (мех? – Е. Б.) барнишаст.
Ситорагону моҳ намоён шуданд.

Хиргоҳи шоҳӣ барпо мешавад, Виштосп дар он хиргоҳ бар тахт менишинад ва мефармояд Ҷомоспи хирадмандро фаро хонанд. Шоҳ ба ӯ мегӯяд:

«Ту ҳам огоҳӣ,
Чи хангом борон меборад,

Чанд чакка бар замин меборад,
Чи хангом гиёҳон гул мекунанд,
Кадам гул дар рӯз аст,
Ва кадомин дар шаб.
Абрҳоро ту ҳам мешиносӣ,
Кадомаш об ҳамроҳ дорад
Ва кадомаш надорад.
Ба ман баргӯй, фардо чи хоҳад буд:
Аз писарону бародарон,
Кадам зинда мемонад ва кадомин хоҳад мурд?»

Марди хирадманд аз пурсиш барошуфта ва дар андуҳ мешавад ва мегӯяд: беҳтар мебуд, ки зода намешудам ва акнун, ки зода шудаам беҳтар он мебуд, ки дар ҷойи дур мемурдам, то ин ки худойгон чунин пурсише аз ман накунанд, зеро дилам нест, ки инро бар ту бигӯям. Шоҳ по мефишорад ва марди хирадманд мепазирад, ки посух диҳад, аммо хостор мешавад, ки нахуст, сипоҳ ба андозаи як тирпар аз ҷодари шоҳ дур шавад. Виштосп хосташиро бармеовард ва сипас Ҷомосп мегӯяд: «Рӯзе, ки даргир шаванд, бисёре аз модарон беписар хоҳанд шуд, бисёре аз писарон бепадар, бисёре аз бародарон бебародар ва бисёре аз занон бешавҳар». Бино бар ёдоварии Бенвенист, метавон гуфт, ки Дақиқӣ ин ҷой «Аёткори Зарирон»-ро вожа ба вожа бозовардааст:

Басе бепадар гашта бинӣ беписар,
Басе беписар гашта бинӣ бепадар.

Ҷомоспи хирадманд боз мегӯяд, ки Видрафши ҷоду пой ба корзор хоҳад гузошт, ғаддорона Зарир-Аспаҳбади диловарро хоҳад кушт ва аспашро хоҳад бурд.

Виштосп аз шунидани ин суҳан аз худ беҳуд мешавад ва дашна дар даст ва шамшер дар дигар даст, ҷаҳида ба марди хирадманд рӯй оварда мегӯяд:

На офарин бар ту (на офарин, дар ҳамсӯи офарин – нафрин – С. Э.)
Модарат ҳам ҷоду буд,
Падарат ҳам парастандаи бутон.
Агар савганд нахӯрда будам, ки туро бихилам, онгоҳ:
Бо ин ду теғ саратро бурида,
Туро бар хок меафкандам.
Пас марди хирадманд оромона посух медиҳад:
Аз замин бархезед,
Бар тахт биншинед,
Бояд шавад
Он чи шуданӣ аст,
Он чи ман гуфтам.
Дақиқӣ ин суҳанро низ бозовардааст:

Ту з-ин хок бархезу баршав ба гоҳ
Кучо буданӣ буд ин кор буд.

Виштосп барнахост ҳарчанд бар хок афтодааст. Размоварон меоянд ва ба гӯшаш меҳонанд, ки парво накунад ва ғам нахӯрад, зеро ононро аз разм биму ҳарос дар дил нест ва ҳар як омодаанд то даҳҳазор душманро ба хок бикашонанд. Виштосп ба худ меояд ва бар он мешавад, ки бедиранг диже аз биринҷ-наѐ оҳан (дижродан) дар ҳамон ҷо бисозад ва бо оҳан устувораш кунад, то ин ки агар ниѐзе буд, битавонанд ба он ҷо паноҳ баранд:

Писарон, бародарон,
Ҷавонон, бузургон. (дар матн виспавҳаркон. - Е. Б.).

Марди хирадманд дар посух ба пурсишҳои дигари Виштосп пешбинӣ мекунад, ки душманон ҳам дар ин корзор бегазанд нахоҳананд монд. Аз онон низ садусивуду лак андар лак кушта хоҳад шуд. Касе аз онон зинда нахоҳад монд, магар саркардаи онон Арҷосп, аммо ўро ҳам:

Испандадот мегирад (дар «Шоҳнома» - Исфандиёр, С. Э. - Spendedat).

Мебарад, чашмонашро кӯр мекунад
Ва ўро бар хари бедум
Бозмегардонад.
Меғӯяд: «бирав ва бигӯ,
Ки бар ту аз дасти ман ҷӣ рафт».

Набард оғоз мешавад. Чакомасаро дар намоёнидани паҳлавонии Зарир шоҳкор мекунад ва меғӯяд:

Пасон оташи Ахурой
Ки бар найзор зад ва
Бод ҳам ба ёриаш омада бошад.

Ин нигоштаро ҳам Дақиқӣ ниғаҳ доштааст: Чу андар ғияҳ оташу тезбод.

Арҷосп мебинад, ки сипоҳиёнаш ҷӣ гуна ба дасти Зарир ба хок меафтанд, хострони пайкор гурди таковар фаро меҳонад ва меғӯяд духтараш Заришанро, «ки зеботар аз вай дар кишвар нест» - ба касе, ки Зарирро бишканад, ба занӣ хоҳад дод. Видрафши ҷоду гом ба майдон мегузорад, аммо ў ҳам дили он надорад, ки аз пеши рӯ бар Зарири диловар битозад ва аз пушт бар ў метозад ва аз пояш меандозад. Дақиқӣ ин нигораро дуруст ба ҳамон сон овардааст:

Наѐраст рафтан варо пеши ўй
Зи пинҳон ҳаметохт бар гирди ўй.
Бияндохт жўпин захри обдор,
Зи пинҳон ба-дон шоҳзода савор.

Виштосп бо дидани кушта шудани Зарир кинхоҳонро фаро меҳонад ва меғӯяд духтараш Ҳумоки дилраборо ба занӣ ба касе медиҳад, ки Видрафшро бидунад. Баствари (Wastwar) пирӯзабар барои ин диловарӣ гом ба пеш мениҳад. Виштосп намеҳадад бигзорад, ки ин навҷавони сардугарм нӯчашида барои ин қор, ки марге бебару бебозгашт аст, биарад. Аммо Баствар гӯш намедиҳад ва пинҳон аз шоҳ ба набардгоҳ мешитобад. Вай ба сӯи пайкари бечони падар меравад ва ба мӯя меогозад, ӯро гуроз (вароз. - С. Э.) меномад ва асбашро бо симурғ ҳамбар мекунад:

Ту бечон фитодай,
Ба сони сипоҳе сода.
Зулфу риши тобдоратро
Бод меафшонад.
Тани бегуноҳат захмдор,
Пуштат ба хок олуида аст.

Баствар пас аз мӯя бар падар ба сӯи Виштосп бозмегардад ва аз ӯ меҳадад барои қомебиаш дар набард ниёиш кунад. Қомоспи доно роӣ мезанад, ки ба диловари навҷавон иҷозат диҳад, зеро неқбаҳтиву қомебӣ бо ӯст ва бар рӯи тирҳои Баствар, ки омодаи набард аст, афсун меҳонад.¹ Баствар ба ҷанг меогозад.

Арҷосп аз фарози теппа менигарад ва аз ин ки писари даҳсола (Райтак)² дуруст ба сони Зарир меразмад, дар шигифт мешавад. Қасонеро, ки хоҳони пайқор бо Баствар ҳастанд, фаро меҳонад ва ин бор меғӯяд, ки дасти духтари дигараш Ваҳистани зебо³-ро дар дасти касе хоҳад гузошт, ки бар душман пирӯз шавад.

Видрафш дубора ба ҷанги ҷавони наврас меояд. Пайрави тридоди ҳамосӣ, тохти тозаӣ ӯ аз нав навишта нашуда, балки ҳамон сатрҳое, ки дар он тохтанаш барои набард бо Зарир омада буд, боз меояд.⁴ Сипас дар «Аётқори Зарирон» ниғораи пирӯзии паҳлавонони Эрон бар душманон ва марги Видрафш омадааст. Дар ин ҷо матнҳои бозмондаи ин ёдгори бисёр пурарзиш бурида мешавад.

Э. Бенвенист пас аз намоёнидани ҷақмаҳои паҳлавонии ашқонӣ саранҷоми гарире (анҷом додани амале. - М. А.) қунҷқовбарангез ба гуфтаи Ҳафестюни ҳақим аз Юнони бостон мезанад. Дар он суҳан аз вазн меравад ва дар ин миён яке аз вазнҳо «айванӣ» номида мешавад ва сипас ҷунин бозгушуда мегардад: «... аммо он порсӣ ҳам ҳаст. Айванӣ аз ин рӯ,

¹ Менамояд, ки хостгоҳи ин афсун дар иборатҳои бисёр қуҳан будааст ва виросторони даврони сосонӣ, ки матнро саҳт барҳам задаанд, аз он иборатҳо сар дар намеовардаанд. Матнро бо қори бисёр метавон дубора зинда қард.

² rêtak.

³ wehstan

⁴ Ба гуфтаи дигар, афсонаи портӣ ҳам дуруст соҳтори пораҳое, ки аз ҳамосаи паҳлавонӣ дар Авасто бар қой монда будааст, бар меояд.

ки мардуми Айван аз он баҳра мегирифтанд ва порсӣ барои он ки таърихи Эрон ба ин вазн навишта мешавад». Метавон пиндошт, дар ин ҷо аз «порсӣ» (περσιχος) бояд «портӣ»-ро дарёфт ва ин ки «Аёткори Зарирон» яке аз ин таърихҳои Эрон аст.

Равшан сохтани пайдоиши портии «Достони Зарир» дорои аҳамияте аст бас бузург, зеро менамояд, ки дар он рӯзгорони пасин дар садаҳои 10 то 9 тасвӣ ҳам ибтикори осори адабӣ аз шумор буда ва бузургони адаби сосонӣ, бештар рӯи мурдареги саршоре, ки ба дасташон буд кор мекардаанд. (Дар пораи нахуст аз пажӯҳише дар асотири Эрон навиштаи донишвари имрӯзи Эрон - Меҳрдоди Баҳор, ки чисторхояш дар бораи адабиёти Эрони бостон, ҳамчун маъхаз борҳо пеш аз китобе аст, ки дар даст доред. Дар ёддоштҳо бахши ҳаҷдахум, ки ҳамоно дар бораи «Аёткори Зарирон» аст, чунин меҳонем: 1. Паҳлавӣ: *zagaêr* Авасто *zagrivara*у писари Лухросп, Авасто *aurvatasaspa* ва бародари Гуштосп, шоҳ Каён аст. Зарир дар луғат бар маънои дорандаи ҷавшани заррин аст. Дар яштҳои панҷум ва сёздаҳум аз ӯ ба номи парҳезгори эронӣ ва ба номи диловаре, ки бар пушти асб нишаст ва ҷангкунон бар канори рӯди Доияти барои Нохид сад асб, ҳазор гову даҳазор гӯсфанд қурбонӣ кард, ёд шудааст. «Яшти 5, банди 112, яшти 13, банди 101». Дар навиштаҳои паҳлавӣ илова бар ёдгори Зарирон борҳо ба ишора рафтааст, вале ҳеҷ қучо ба чунин тафсиле аз ӯ ёд нашудааст. Ин достон бо тафовутҳои ҷанд дар «Шоҳнома» низ омадааст. Асли ин асар бештар ба шеър ва ба забони паҳлавӣ, яъне эронии миёнаи шимолӣ аз гурӯҳи ғарбӣ аст. 2. Ёдгор ба сурати вом, вожаи *hetkêr* ба арманӣ рафта ва маънии навишта ва дафтарро дорад. Аз мавориде, ки дар адабиёти паҳлавӣ низ вучуд дорад, ки ин вожа дар забони паҳлавӣ маънои навишта ва китобро доштааст. (Ниг. *pahlavi, Texts* p. 18, *parsi*) ва гузидаҳои Зодиспрам, унвони «Оғози китоб». Бино бар ин Ёдгори Зарирон бар маънои китоби зарир аст. - С. Э.)

Акнун ба савумин гурӯҳи ёдгориҳои менигарем, ки боз ҳам ба Осиёи Миёна вобастагӣ дорад. Инҳо ҳамоно навиштаҳои монигароёна ҳастанд, ки ба забонҳои суғдӣ, уйғурии қуҳан ва паҳлавии Осиёи Миёна, ки дигар ба порсии дарӣ бисёр наздик буда, бар ҷой мондааст. Аммо пеш аз баррасии тикапораҳои ин адабиёт, ки то рӯзгори мо барҷо монда ва менамояд, ки адабиёте бисёр паҳновар ҳаст, дар ин бора сухан мегӯем, ки монигароӣ чист ва дар зиндагии мардуми Осиёи Миёна аз ҷи аҳамияте бархӯрдор будааст.

Монигароӣ. Дар оғоз бояд ёдовар шуд, ки наметавон ба ҳеҷ рӯй бар монигароӣ ҳамчун фирқаи яке аз динҳои ҷаҳонӣ нигарист. Дар поёни садаи савум, оини монӣ на ин ки фирқаи андак, балки дине буд, ки ба омезиши навафлутӣ ва аз он ҳам бештар, бо кеши масеҳӣ ҳамҷамъӣ мекард. Агар дар бораи густариши бузургии оини монӣ дар миёни мардуми масеҳӣ ҳам сухане нагӯем бояд ёдовар шавем, ки ин оин бо падид омадани

ислом ҳаводороне низ дар миёни мусалмонон ёфт, ки шуморашон низ андак набудааст. Заминаҳое дар даст дорем, ки баршумарем бисёре аз мавозини бунёдии исмоилиён дар зери таъсири бузурги оини монӣ падида омадааст. Дар бораи нақши бузурги оини монӣ дар таърихи мардумони Осиёи Миёна метавон дасти кам аз ин нукта ёдоварӣ кард, ки нависандаи «Худудулолам», асари ҷуғрофие, ки дар поёни садаи даҳуми милодӣ, яъне ба рӯзгори фармонравоии сомониён нигошта шудааст, дар бораи Самарқанд менависад, ки он ҷо хонақоҳе аз пайравони монӣ аст ва онро «Нағушок» меноманд. «Ва андар вай (Самарқанд. - М. А.) хонагоҳи монавиёст ва ишонро нағушок хонанд. - С. Э.».

Вожаи «нағушок» (навишанда * = нуюшанда), ки дар миёни пайравони румии монӣ дар намуди auditor ба кор мерафта, расонандаи поёнтарин лоя дар ҷомиаи монигароён ба сони «чининамоён»-огози масеҳӣ аст. Аз он ҷо ки нависандаи рӯзгори сомониён бар номи дурусти ҳамвандони яке аз лояҳои моногароён огоҳӣ дорад, рашан мешавад ки дар он рӯзгор пайравони оини монӣ дар миёни мардуми Осиёи Миёна андак набудаанд.

Бадбахтона, имрӯз бисёр душвор аст, ки битавонем вижагиҳои асосии дини монӣ ва саргузашти бунёдгузори равшан созем. Ҳам исавиён ва ҳам мусалмонон дар ситез бо ин омезаи динӣ, яқсар камари ҳиммат баста ва бо кӯшишҳои бисёр, ҳамаи ёдгориҳои монигароёнро аз миён бурдаанд.

Танҳо буридаҳои ночиз аз матнҳои монигароёна то ба рӯзгори мо расида ва аз зиндагиномаи Монӣ-бунёдгузори оини монигароӣ огоҳиҳои бисёр нодуруст омадааст. Зеро ҳадафи бунёдии оварандагони зиндагиномааш ҳамоно он буда, ки саҳт бадномаш карда, вайро ҷуннобакортарин душмани одамӣ бинамоёнд. Аз ҳамаи огоҳиҳое, ки ба мо аз дини овозадораш расидааст, метавон чанд намуна ба даст овард, ки менамояд то андозае посухгӯи воқеияти таърихӣ бошад. «Монӣ» вожае, ки менамояд дар он хангом моник буда, на ин ки номи бунёдгузори омезиши динӣ, балки лақаби ифтихоромезе, ки шояд расонандаи «ҷовидон» бошад. Берунӣ, ки огоҳем ҳамаи омӯзишҳои диниро пайковӣ мекардааст, ўро Курбикус пури Фатақ меномад. Аз он ҷо ки дар вожагони исавиён дар бораи дурӣ гузидан ба аз «омӯзиши дурўгин», ўро Кубрикус (юнониён) ва Курбитсјус (румиён) номидаанд. Пас равшан аст, ки Берунӣ тридодаи исавиёнро ба дурустӣ овардааст. К.Кислер, яке аз пуровозатарин пажӯҳишгарони монигароӣ бар ин пиндор буд, ки шакли «Кубрикус» дар пайи хатонависӣ дар навиштае ба сурёни падида омадааст ва номи бунёдгузори ин омӯзиш, ҳамоно Шурияк мебошад.

Монӣ дар Мардини (*дар Осор-ул-боқия: Мардину) дар наздикии Наҳракавт (* дар Осор-ул-боқия: Наҳракавси) дар огози садаи савуми милодӣ зода шудааст. Сипас падараш ба Тайсафун (Тайсфун), пойтахти сосониён омад ва писарро ҳам бо худ овард, мехост ўро ба шеваи фирқаи «покизагон» (муғталиса), ки ҳудаш ҳам аз он фирқа буд парвариш диҳад. Монӣ то дувоздаҳсолагӣ пайрави дини падар буд ва сипас ҳамон сон ки

хамвора дар зиндагии диноварон меояд овози фариштаеро шунид. Фаришта «eltawam» ба ӯ фармон дод, ки фирқаи «покизагон»-ро бадруд гӯяд. Намедонем чӣ гуна қор ва куниши Монӣ дар нақши падида оварандаи омӯзиши динӣ оғоз гардид. Аммо бистуми марти соли 242 масеҳӣ дар рӯзи тоҷгузории Шопури аввали сосонӣ, дар Тайсфун буд, ки нахустин бор ошкоро ба омӯзиши оини худ пардохт ва комёбии калоне ба даст овард. Ба зудӣ шаклгирии ниёишгоҳи монигароён оғоз гардид. Нахустин дувоздаҳ шоғирди Монӣ (омӯзгор) ба латинӣ «magister» шуданд ва як пила пойинтар аз онон, ҳафтодуду исфак буданд. Дар сарчашмаҳо омадааст, ки Монӣ ҳафт китоби «Варчованд» навиштааст, ки шаш китобаш ба забони сурёнӣ ва як китоби (Шопуркон, ба гумони бисёр барои Шопури аввали сосонӣ буда) ба забони форсӣ, яъне менамояд ба яке аз забонҳои форсии миёна аст. Алнадим муаллифи «Алфехраст-и пуровоза дар поёни садаи даҳуми тарсой, ҳамаи ин китобҳо ба осонӣ ёфта буд, аммо Берунӣ мегӯяд, ки чихил соли аз қор дар қустуҷӯи ин китобҳо буда, саранҷом онҳо танҳо дар Хоразм ёфтааст. Ба гуфтаи Берунӣ аз он ҷо ки дар рӯнамояи ин китобҳо ҳазёне беш набуда, танҳо безории ӯро барангехта буданд. Порчае аз «Шопуркон», ки Берунӣ онро ба забони арабӣ тарҷума карда, дархӯри нигарише аст, вижа. Берунӣ мегӯяд ин китоб чунин оғоз шудааст: «Хираду куниш ҳамон чизест, ки паёмбарони Худо, ҳар гоҳе бознаистода, бо он меоянд. Дар садае онҳо паёмбаре овард, ки ҳамона Буддо дар сарзаминҳои Ҳинд буд, дар садаҳои дигар Зартушт (хирад ва куниш)»-ро ба марзу буми порсийён овард ва дигар бор Исо дар кишварҳои бохтарӣ. Сипас ин ваҳй ва илҳом (* яъне омӯзиши худмонӣ) анҷом пазируфт ва дар ин садаи пасин, вахшургарӣ бо миёнҷӣ будани ман-Монӣ фириристодаи Худойи сазовор бар сарзамини Бобул арзонӣ гашт». Ҳазанфари Табрезӣ огоҳӣ медиҳад, ки Мониро китобе ба номи «Китоби бузургон» будааст ва ин китоб пур аз достоне аст дар бораи бузургоне чун Соми Наримон ва равшан аст, ки омӯзиши навини динӣ, онҳо аз Авастои Зартушт гирифта бошад.

Ҳам порасе ки аз «Шопуркон» овардем ва ҳам ин ёдоварии пасин, ба равшанӣ аз он мегӯянд ки омӯзиши Монӣ ҳамона ҳамонҳодии худ вижа аз нахустинаҳои динҳои гуногун буда, ки бар онҳо огоҳӣ доштааст. Инро нависандагони гузаштагони дур ҳам медонистанд, зеро бахше бузург аз инон монигароиро фирқаи исавӣ (на ин ки дини дигар) баршумурдаанд ва Язник - таърихнависи арманӣ (дар садаи панҷуми масеҳӣ), ки бахубӣ бо дини Монӣ ошно буда, оини Мониро фирқае зартуштӣ медонад. Имрӯз бештари таърихнависони аврупои бохтарӣ гироиш доранд бунёди оини мониро дар боварҳои кӯҳани дини Бобул бубинанд, ки монигароён ба дарунмояш даст бурда, берунашро ҳам дигаргун кардаанд. Ҳанӯз бозгушудани ин пурсумон барои ҳамеша қор аст ношуданӣ, зеро аз китобҳои монигароён танҳо буридаҳои ночиз дар даст дорему бас. Бегумон, оини монӣ вобаста ба ин ки чӣ дине дар ҷое, ки ин омӯзиши диниро фаро медоданд фармонраво буда, ранге дигар ба худ мегирифтааст. Ҳангоми омезиш бо исавиён бар ангеаҳои динии онон

ангушт мегузоштанд, аз инчил гувоҳ меоварданд ва ба Монӣ лақаби Пороклит дода буданд. Ба хангоми омезиш бо зартуштиён он вижагиҳои оини Мониро дар радаи нахуст ҷой медоданд, ки барои онон пазируфтанитар бошад.

Чунонки гуфтем, нахустин суҳанони ошкори Монӣ, аз комёбии бузурге бархӯрдор шуд, ки худ пайдост барои динёрони зартуштӣ ва барои динёрони исавӣ, бисёр нохушоянд будааст.

Барои ҳамин ҳам буд, ки ҳам калисоён ва ҳам намояндагони динёрони зартуштӣ мекӯшиданд бо баҳрагирӣ аз ҳамаи тавони хеш, пайравони омӯзиши навини диниро зерӣ пайгард бигзоранд.

Гумон намеравад битавон ҳамаи нигораи сарнавишти дигаргуншавандаи монигароёнро дубора зинда кард. Танҳо як чиз равшан ва он ин аст, ки дар ҳар пайгирд, монигароён ба ғушаву канори эроншаҳр (давлати сосониён) рӯй меоварданд ва аз ин раҳгузар хиттаи густариши монигароӣ пахтар мешуд. Менамояд, ки ҳуди Монӣ низ чанде дар Осиёи Миёна пинҳон шуда бошад. Шояд ӯ ба Ҳиндустону Чин ҳам рафтааст. Аммо, ба ҳар ҳол ӯ дар рӯзгори Баҳроми аввал 273-276 гоҳномаи масеҳӣ ба умеди доштани таъсир бар ҳуди фармонраво ба пойтахт бозгашт, лекин комёб нашуд. Ба зиндон афтод ва менамояд, ки ҳамон ҷо дар соли 276 дар зерӣ шиканча мурда бошад. Чунин бар мешуморанд, ки Мониро зинда-зинда пӯст канда куштаанд. Бархе пажӯҳишгарони имрӯз¹ мегӯянд, ки пӯсти ӯро пас аз маргаш кандаанд. Гумоне нест бар ин ки ин пӯстро бо коҳ анбоштанд ва барои гирифтани заҳри чашм аз ҳаводоронаш бар дарвозаи шаҳри Гунди Шопур овехтанд. Ёди ин руҳдод, дере дар миёни мардум зинда буд ва садаҳои паёпай ин дарвозаро дарвозаи Монӣ мехонданд.

Метавон гуфт, ки нахустин даврони пас аз побарҷо шудани фармонравоии тозиён, пайгарди монигароён поён гирифт. Алнаҳдид дар «Алфехрист» мегӯяд, ки ӯ дар Бағдод бо сесад тан аз пайравони Монӣ ошно буда, ки ошкоро ба таблиғи омӯзиши динии хеш намерардохтаанд. Абаршаҳр (Нишобури пасин) ва Марв конунҳои асосии пайравони монӣ баршумурда мешуданд. Аз соли 694 исавӣ будани пайравони Монии Чин гувоҳи шудааст.

Аз он ҷо ки дар соли 732 милодӣ дар он ҷо фармоне содир шуд, ки танҳо ба сӯғдиён иҷозаи пайравӣ аз оини Монӣ дода мешавад, менамояд, ки фармонравоёни Чин, оини мониро дини расмӣ сарзамини Сӯғд бар мешумурдаанд. Оини монӣ дар миёни тираҳои гуногуни турк густариши бузург ёфт. Ба гуфтаи Берунӣ «бахше бузург аз туркон, мардумони Чину Таббат ва бархе аз ҳиндуён аз дастур ва омӯзиши Монӣ пайравӣ мекунанд». Огоҳӣ дорем, ки бино ба хости хони бузурги Туғуз, Ғузо дар баробари ҷомаи бузурги пайравони Монӣ дар Самарқанд бурдборӣ нишон медоданд.

¹ Бингаред: **W. Henning**, *Neue Materialien zur Geschichte des Manichäismus (ZDMG)*, Bd XC, 1936. s

Ниёзе нест, ки дар ин чо он чиро ки аз монигарой медонем мӯ ба мӯ биёварем, дар ин чо оини монӣ танҳо то он чо дархӯри нигариши мост, ки барои фаҳмидани он пораҳои матнҳои монигароёна, ки бар яке аз сӯҳои зиндагии адабии мардуми Осиёи Миёна равшанӣ меандозад, ёрӣ мерасонад.

Оини монӣ ҳам ба сони оини зартушт мекӯшид бар падиҳои бадӣ бо дараҷаҳо равшанӣ биандозад. Дар китоби «Куфолиё», ки ба портӣ номаш «Дубун» (* ду сари оғоз) аст гуфта мешавад: «Тафовути миёни ин ду бун ба ҳамон бузургӣ аст, ки тафовути миёни шоҳ ва хук. Равшаноии бунёдин дар ҷойгоҳи шоҳон дар ҷойи фарохӯри сиришташ мезияд ва торикии бунёдин ҳамсони хук дар палиштӣ меғалтад, хурокаш палидӣ аст ва аз он ширинком мешавад».

Бино бар омӯзиши монигароён, «сарзамини равшаной» дар фаросӯи ховар, шимолу бохтар (* Хурусон, Обоҳтар ва Хурварон) аст. Ин сесӯ «Дарахти зиндагӣ»-ро падида меоваранд, аммо ҷануб (*нимрӯз) «Дарахти марг»-ро менамояд, ки ин андеша аз боварҳои бисёр кӯҳани Бобули гирифта шуда бошад. Дар сарзамини «рӯшноӣ», «ниёи бузург» мезияд, ки бо «рӯшноӣ», «тавоноӣ» ва «хирадамандӣ» дар як ҷост. Ин бар омехтагӣҳо (таҷридаҳо), ки ба ҷойгоҳи ҳистонҳои урванӣ боло бурда шудаанд, ноҳоста ёдовари пиндорҳои ҳамсони зартуштии ҳастанд. Ҳамрангӣ ба шароити бумӣ аз ин чо пайдост, ки ҳамаи монигароёни эронӣ забони «ниёи бузург»-ро «зарвон» меномиданд ва ин вожаи эронӣ дар матнҳои, ки ба забонҳои туркӣ аст «азравна» шудааст. «Фармонравои торики», ки ҷашми дидани рӯшноиро надорад ногаҳон ба марзи «рушноӣ» метозад. Тоҳтутози ӯ ба ин сарзамини зебоӣҳо, ки дар он чо ҳеҷ абзоре барои падофанд нест, мояи саросемагӣ мешавад. «Ниёи бузургӣ» барои пайкор бо «торики», «модари зиндагӣ» - меофаринад ва ӯ низ ба навбаи хеш «ниёи одамизод»-ро. (Бояд ёдоварӣ кард, ки «ниёи одамизод»-и монигароён одами Таврот набуда, балки ҳистоне ҳаст ва дур аз гуноҳ). «Ниёи одамизод» бо панҷ нахустинаи тобнок мусаллаҳ (зинованд) мешавад: Рӯшноӣ, бод, оташ, об ва панҷумин он аст, ки дар матнҳои суғдӣ ғравҳар дровяғури тап-туға дар матнҳои лотинӣ ағ номид шудааст. Аммо «ниёи одамизод» бо оғози пайкор беҳис ба замин меафтад ва нерӯҳои торики арҷонтҳо, нахустинҳои пурфурӯғ ва тобнокро дар коми хеш фурӯ мебаранд. Бад-ин гуна аст ки рӯшноӣ ва торики ба ҳам дармеомезанд.

Кори вораҳонидани рушноӣ аз омехтагӣ бо торики, дар баробари нерӯҳои тобнок қомат рост мекунад. Се ҳистони урвонӣ ба ёрии ниёи одамизод меоянд ва бо ёрии инон бар ӯ муяссар мегардад ғӯшаҳои панҷ нахустинаи торикиро бурида, бахше аз рӯшноии раҳонида шударо раҳонида, бо он офтобу мохро биёфаринанд. Сипас пӯсти нерӯҳои торикиро қанда, аз он осмони дидашаванда аз саргинашон замин ва аз устухонашон кӯҳҳоро месозанд. Урвонҳои тобнок «пайке»-ро меофаринанд, ки гоҳ бо чехраи зани дилрабо ва гоҳ бо чехраи навбояи ба

ҳамон зебӣ дар баробари архунатиҳои ба ҷалипо кашидашуда, падидор мегардад.

Архунатиҳо бо дидани ӯ барангехта шуда ба вопас дадани рушноие, ки ба ҷанг овардаанд меогозанд. Гуноҳ низ ҳамроҳ бо фурӯғ берун мечаҳад: «пайк» рӯшноиро ҷудо карда, онро ба офтобу моҳ медиҳад. Аммо, гуноҳ пас аз афтодан ба дарё мор мешавад ва пас аз афтодан ба замин-дарахт. Ба дин сон оини монӣ ҳамаи гетиро ба гунаи зишти аҳриманӣ бадал месозад. Архунатиҳо аз ин бимнок мешаванд, ки мабодо ҳамаи равшаноиро аз онон бозгиранд. Подшоҳи торикӣ ба ёрии инон мешитобад ва аз ӯ дар оғоз Одаму сипас Ҳавво зода мешаванд. Аммо, ӯ наметавонад ба ин ду ҷон бубахшад ва одам рӯзгоре дароз бечунбиш рӯи замин дароз мекашад. Исоро, ки дар матнҳо орёман (дӯст) номида ҳам шудааст назди ӯ мефиристанд. Исо Одамро бедор карда, аҳриманонеро, ки аз вай посдорӣ мекарданд ронда, дарахти зиндагиро ба ӯ нишон медиҳад, ки аз меваи он бихӯрад.

Пас одами заминӣ ҳам омехтааст аз «рӯшноӣ» ва «торикӣ», ки ҳам дорандаи равони торикиву гунаҳкор аст ва ҳам ҷони тобноку равшан. Кори одамон ҳамоно раҳо сохтани баҳши равшанӣ аз «торикӣ»-е аст, ки ба он бофта шудааст. Ин кор бо зухде саҳт ва безъитиноии бузург ва ба ҳамаи он ҷӣ ки ба замини аҳриманӣ вобастагӣ дорад ба даст меояд. Монигароён «баргузида» мебоист паймон кунанд, ки занӯшӯи накунанд, саҳт рӯздор бошанд ва аз ҷумла нон, ки нахустинаи равшанӣ дар он аст ва агар фурӯ бурда шавад, гирдогирдашро модаи гуноҳ фаро хоҳад гирифт, нахӯранд. Аз он ҷо ки замин ҷизе нест ҷуз гуноҳ, пас ҳар куниши вобаста ба он ҳам гуноҳ аст ва «баргузидагон» бояст даст ба ҳеҷ коре назананд. Аммо аз он ҷо, ки намешуд аз ҳама корҳо ҷашм пӯшид, назди онон навбовагоне буданд, ки ҳамаи корҳои хонаро барояшон мекарданд.

Ба пиндори монигароён, пас аз марг ҷунин «парҳезкори дур аз гуноҳ» он равшаноiero ки дар ниҳоди ӯст аз роҳи «сутуни боладагӣ» (*estônšubxa*) ба моҳ боло мешавад. Моҳ, ки молотол ва анбошта аз ин «рӯшноӣ, мегардад ба бозпас додани он ба офтоб мепардрзад, барои ҳамин аст, ки нима аз моҳ мерӯяд ва нима аз он коста мешавад. Менамояд, ки «сутуни боладагӣ» нимои қаҳқашон аст.

Берунӣ авардааст, ки «баргузидагон набояд пеш аз ниёз як рӯза хӯрок дошта бошанд, низ инон намебоист беш аз як ҷома барои як сол дошта бошанд». Дар рӯзгори дертар, дар оини бархе аз фирқаи суфиён, ки вобастагии онон бо монигарӣ дар давраи оғозини густариши тасаввуф бегумон аст, ҳамин дастурҳо падидор гардид. Кор танҳо барои «баргузидагон» ношоист буд ва монигароён поин (* *auditor*, нағавшок) мебоист даҳ фармони зеро ба кор бандад ва пас бутҳоро ниёш накунанд, аз дурӯғ, одамкушӣ, зиёдаравӣ, ишқварзӣ ва дуздӣ бипарҳезанд. Озманд набошанд, ба ҷодугарӣ даст набаранд, ба гумону коҳилӣ дар кор роҳ надиҳанд, рӯзона ҷаҳор бор (ё бино бар додҳои дигар ҳафт бор) ниёшҳои даркорро бархонанд.

Ошноӣ бо мавозини асосии омӯзиши динии монигароён равшан месозад, ки чаро сартосари ин пиндорҳои ёва, ҳамроҳ бо талош барои дарёфтани сипеҳр ва хистон, мояи чунин безории Берунӣ-донишманди барҷастаи рӯзгори хеш гардида буд. Мардони исавӣ чун Яфрим Сирин, ки бо монигароӣ пайкор мекарданд, намояндагони рутбаҳои болоии ҷомиаи монигароёнро ба коҳилии табаҳқорона мутаҳҳам мекарданд. Аммо набояд аз ёд бибарем, ки огоҳии мо аз монигароён метавон гуфт, ки сарбасар аз дostonҳои донишмандон ба даст омадааст, ки барои ҳар ҷи зишттар ҷилва додани душманони хеш аз, аз додани обу ранг дарег наварзидаанд. Бо ин ҳама менамояд, ки оини монӣ дар садаи савум барои бисёре аз афсонаҳои беҳуда наменамудааст, зеро агар ҷуз ин буд сабаби чунин густариши бузурги ин дин, ки танҳо ба ҳангоми туркtoзии муғул фаромӯш шуд, норавшан мебуд.

Адабиёти монигароён. Гумон наметавон дошт, ки аз оини монӣ адабиёте бас бузург зода шудааст. Пештар аз асарҳои монӣ сухан гуфта будем. Меафзоем, ки бино бар додаҳои, ки дар сарчашмаҳо омадааст, яке аз китобҳои «Овонглиюн», яъне «Инчилҳо» ном доштааст. Муаллифони араб дар бораи ин китоб мегӯянд, ки бисту ду (менамояд ба шумораи алифбои сурёӣ) боб доштааст. Гӯӣ китоб ба ҳангоми бознависӣ бо нақшу нигораҳои озин гашта ва ҳамоно ҳамин китоби озин шуда буда, ки дар дидмони (Артанг) ё (Аржанг) - китоби нақшу нигордори Мониро дар адабиёти исломӣ падида овардааст. Гумоне бар ин нест, ки хонаҳои ниёишии пайравони Монӣ нақшу нигораҳои дошта, то он ҷо ки мешавад доварӣ кард, бисёр ҳунармандонаву дилкаш буда ва бар мардуми мусалмон таъсири бисёр бузург доштааст. Аз ин ҷост, ки дар сарчашмаҳои пасинтар пайваста бозгӯӣ мешавад, ки Монӣ бузургтарин наққоши рӯзгори хеш аст.

Адабиёти исломӣ Мониро ба Чин вобаста мекунад, ба гумон нахуст аз он ҷо ки наққошии Чин, ҳамвора овоза дошта ва дувум барои ин ки ба ҳангоми устувор шудани ҳукумати исломӣ, монигароиро бештар дини мардуме мешумурданд, ки дар канораҳои ховарии сарзамини хилофат мезистанд ва ин то андозае барои тираҳои гуногуни турк низ дуруст ва ҳамхон аст.

Барои нахустинбор аҳамияти бузурги ёдгараҳои хаттии монигароён, барои таърихи адабиёти мардумони Осиёи Миёна ва дар радаҳои нахуст барои таърихи адабиёти тоҷик, танҳо пас аз ҷопи матнҳои монигароёна, ки дар воҳаи Турфон, дар остони Синкиёнги Чин, ёфта шуда буд, равшан гардид.

Нахуст ин матнҳо аз тарафи Ф. В. К. Мюллер дар «Аҳбори Академияи илмҳои Берлин» дар соли 1904 ҷоп шуд. Аммо метавон гуфт дар ҷопи Мюллер, ки матн дар овониғорӣ омада буд, дарёфтани онҳо номумкин буд. Сухан бар сари он аст, ки чун нишонаҳои худогонаи бархе алифбои монигароён, ки бунёдаш бар алифбои сурёнист ва овоҳои гуногун дорад, рамзхонияш бисёри бисёр душвор аст. Аз ин рӯ хондану фаҳмидани

овонигории Мюллер, танҳо пас аз бозгардонидани чехраи огозини сомии вожаҳо муяссар мебуд.

Ин корро бузургтарин эроншиноси рус - К. Г. Залеман анҷом дод ва дар соли 1908 ин навиштаҳо дар овонигории чаҳоргӯша (бо нишонаҳои афзуда) ҳамроҳ бо вожанома ва дастури ин забон, ки паҳлави турфонӣ ном дорад чоп кард. К. Г. Залеман тарҷумаи матнҳо надода ва бояд гуфт, ки тарҷумаи ҳамаи он то имрӯз ҳам номуяссар аст. Матнҳои монигароёна буридаҳое беш нестанд ва ногуфта намонад, ки бештар менамояд, ки бархе сатрҳо танҳо сатри огозини сурудаҳо бошанд ва чунин аст, ки сатрҳо дорои кистӣ ҳастанд. Фаҳмидани онҳо танҳо дар вобастагӣ ба матн муяссар аст, он ҳам агар дар дуруст будани гузориши вожагони монигароён, ки огоҳии мо дар бораи он бисёр норавшан ва дорои кистӣ аст, гумоне бадал роҳ надихем. Аммо бархе аз пораҳои матн, бавижа онҳое, ки К. Г. Залеман рӯи онҳо кори бештар кардааст, акнун фаҳмидани аст. Аз инҳо чунин бар меояд, ки мардуми Осиёи Миёна ба ин забон осор падида овардаанд, дар суханпардозии устодонаи адабӣ ба комёбиҳои бузург даст ёфта буданд. Чунончи бар ин пораҳо менигарем: (* дар ин овонигориҳо X расонандаи خ «хе», Z расонадаи ز «зе», C расонандаи چ «че», ва Š расонандаи ش «ше» аст)

... ud šâh nân xwardan bazm bud; u-š dast axnûnic ne šust; u âdîd hend passanigân, u-šân guft ku: Mânî âmad ud pad dar estêd; ud šâh o xudawân peygâm frestâd ku ewzamân pây, dâ az xwad o tu âyân; ud xudâwan âwac o en kustag eg wênag ništ. dâ šah dast šust, ci xwadic o naxcehr franatan bûd; ud ac xudâwan ud axest u-s dast en awar sagân banbesn awgand.

Тарҷума: «... Ва шоҳро базми нон хӯрдан буд. Ва дастонаш ҳанӯз нашту ба буд ва наздикон омаданд ва ишон гуфтанд: Монӣ омада ва пой дар истодааст. Шоҳ барои худованд, (яъне Монӣ) пайғом фиристод, ки замоне ист ман худ назди ту меоям. Ва худованд аз нав дар он гӯша, ки панҷара? буд нишаст (ва чашм ба роҳ шуд) то шоҳ дастонаш бишуст, зеро барои нахчир мерафт.

Ва ӯ дар баробари худовандгор бархост ва дасташро бар саги роҳнамо афканд». Аз матне ки дар рӯи дигари ин барг бар ҷой монда намоён мегардад, ки сухан аз гуфтугӯи Монӣ бо шоҳ аст.

ud sâh guft, kû-m sawgand xward, kû-t pad en zâmîg ne hilân rasîd; u-s padxêsm o xudâwan ôh guft, kû : ay pad cî awaisn hêd? ka ne on kêrecâr sawêd ud ne naxcehr kunêd, bâ oxoy (?) em bisîkîn-pây ud e darmân burdan - pây awâisn hêd ud en-ic nê kunêd. u-s xudâwan pasaxw ôh bâd, kû man nad asmâh tîsoc ne wînašt, ci-m mesag kerdgî kêrb pad ašwâh u-tân pad tuxmagân ud was ud prâd buhad e asmâh, kû- m dewah u druhs hacês...ud was bud hend, ki-man has wîmêrîh axezînâd hend u taw u marg hêsed...hend...

Тарҷума: «Ва шоҳ гуфт, ман савганд хӯрдаам, ки нагзорам поят ба ин замин бирасад. Ва ӯ бо ҳашм ба худованд (Монӣ. - М. А.) гуфт: шумо ба чи

кор меоед, агар ба корзор намеравед ва нахчир намекунед, танҳо ба ин кор меоед, ки дармон кунед ва дору биёваред. Худованд (Монӣ) посух дод: ман чизе аз шумо табоҳ накардаам, охир ман ҳамвора некӣ кардам, ҳам барои шумо, ҳам барои хешони шумо ва бисёр... (вожаи «prad»-ро ҳеҷ гуна намешавад тарҷума кард) хонаҳои шумо, аз ҷое, ки ман девон ва дурӯғхоро... ва бисёр чунин буданд, ки ман аз бемориҳо, ҳам таб, ҳам марг ононро дармон кардам...».

Гумон намеравад битавон тардид дошт, ки ин ду пораи кучак бозмондаи гунаи «зиндагинома»-и Монӣ набошад. Дарего аз ин дафтар, ки шояд гунҷоише бузург ҳам доштааст, ба ҷуз он чи ки овардем чизе барҷой намондааст. Дар бораи сайри дoston, ёрӣ гирифтани аз пиндор ҳам душвор аст. Матн ва тарҷумани ин пораҳои танҳо барои он овардем, ки нахуст сабки достони мансури он рӯзгорро бинамоёнем ва дувум ин ки дидмоне аз вижагии порсии паҳлавии турфонӣ ба даст диҳем. Бояд ёдоварӣ кард, ки бо ҳамаи куҳан будани ин навишта, ҳам аз нигоҳи овошиносӣ ва ҳам аз нигоҳи вожашиносӣ, нахустинаҳои вожагонӣ, ки дар он дида мешавад, то имрӯз ҳам дар забони тоҷикӣ ҳаст, яъне бахше бузург аз онҳо имрӯз ҳам дар ин забон ба кор меравад. Худ пайдост, ки дар бораи овошиносии паҳлавии турфонӣ бояд аз гумон ёрӣ гирифт. Аммо бо ин ҳама бархе аз вижагиҳои нигориши навиштаҳои монигароён хоста ва нохоста, нигоҳро ба сӯи хеш медӯзад. Чуночи вожаҳои орзуг-орзуи кунунӣ ба оҳанги ҳамин, ки имрӯз ҳам ҳамон аст, (* на ин танҳо ки бо як(!) «алиф», ки дар оғоз аст, балки бо (!) «алиф» ва (ə) «вов» навишта шудааст. Менамояд, ки ангезаи ин кор он буда, ки талаффузи (أى) «о»-йи оғози вожа ба ёрии лабҳо, яъне он вижагӣ, ки имрӯз ҳам ҳаст ёдоварӣ шуда бошад.

Як вижагии дигар низ, ки онро К. Г. Залеман ёдовар шуда буд, дархӯри нигариш ва ин аст, ки решаи масдари «деҳ» аз масдари додан дар намуди ди (di) ҳам дида мешавад, чуночи diad(e медихад), pasaxwohdiah (ки вай ба ӯ посух диҳад), diand (ки онҳо бидиханд). Медонем, ки дар забони имрӯзии тоҷикон ин намудҳои овойи ҳузур дорад ва ҷуз инҳо. Бадеҳӣ аст ин ки дар бархе буридаҳои матнҳои монигароён пораҳои аз чакома мондааст, дархӯри нигариши бештар аст. К. Г. Залеман ба чунин поре аз таронаи «frašemurw» - товуси чашм дӯхта буд:

Хуршеди равшан.

Ва моҳ гирди дурахшон (барозанда).

Равшанӣ меандозаду метобад.

Аз танаи он дарахт.

Мурғон, бомдодон.

Шодӣ мекунам аз он.

Кабутарон ҳам менозанд

Ва товуси рангоранг.

xwaršederošdn

ud purmah e brâzag

rôcend ud frâzand

As tahâr e oy draxt

murwân bâmewân

oy nâzênd sâdihâ

nâzênd kawôtar

frâsemurw e wisp (rang)

Дар матни портӣ, ки пештар аз он сухан гуфтем, намунаи чакомаҳои паҳлавониро дидем, аммо ин бурида матни монигароёна ин фикрро устувор мекунад, ки дар он рӯзгорони дур, чакомаи ғаной низ будааст.

Намуди чакомаҳо дар ин ҷо низ ҳамон гуна аст, ки дар матни паҳлавоник ҳам буд: Набудани радиф ва будани вазни ҳичоӣ. Аммо агар дар он ҷо сатре кӯтоҳтар доштем, ки барои ҳамоса яксара равшан аст, ин ҷо дар баробари мо сатрҳое дуруст ёздаҳ ҳичоӣ аст, ки пас аз ҳичоӣ панҷум танаффусе ҳам ҳаст. Пайдост, ки бозкушудани ин ки сухан аз кадом дарахт меравад душвор аст, шояд дар он сухан аз «дарахти зиндагӣ» бошад. Аммо дархӯри нигариш аст, ки дар ин ҷо мавзӯи баҳор ва мурғонро мебинем, ки чакомасароёни садаҳои миёна комёбона тарҳи онро дарафгандаанд. Набояд аз ёд бибарем, ки дар баробари мо танҳо порас аст, андак. Шояд, агар ҳамаи чакомаро дуруст медоштем, дар он ҷо номҳои дигари мурғонро ҳам медидем. Нохудогоҳ, қасидаи бузурги Саной ба ёд меояд, ки он ҳам бо шумориши мурғони гуногун оғоз мешавад. Аммо аз он ҷо, ки Саной чакомасароӣ наздик ба тасаввуф аст шигифтовар нест, ки бозтоби мавзӯи кӯҳани монигароён андар қораш бошад. Чакомаи зер вазни дигареро менамоёнад:

Awzerwâng esnohrag hem	«Шунаванда», ¹ ман онам ки хурсандӣ медихам,
Ce ac bamil zamîg wisprext hem	Ки аз Бобулзамин баромадаам,
Wisprext hem asc zamîg Bâmil	Ман аз замини Бобул баромадаам,
Ud pad râsteft bar awistâd hem	Инак ба дарвозаи ростӣ истодаам.

Ба гумон ин бояд порас аз суруди тавба бошад, ки монигароён ҷи бисёр аз он доштаанд. Андозаи ин суруд ҳам ҳичоӣ аст, аммо дар ин ҷо мебинем, ки сатрҳои ҳашт ҳичоӣ ва нӯҳ ҳичоӣ ба дурустӣ ҷои худро ба якдигар медиҳанд. Чунин дида мешавад, ки афзуда бар он ҳар ҷаҳор сатр, ист, пас аз ҳичоӣ ҷаҳорум ҳаст ва барояндаш тарҳе аст бо ин намуд: 4+4-ҳичо, 4+5-ҳичо. Шояд феъли рабти шахси аввал, ки дар поёни сатрҳои ҷуфт омадааст ба шунаванда чизе ба сони ламси қофия медодааст. Пораи зер ҳам, ки маъниаш ҳарчанд рашан нест, аммо бо бофти худ вижаи нахустинаҳои вожагонияш дархӯри нигариш аст ва ҳамонанди он ҷӣ ки пештар дидем, кунҷковбарангез: «...râsti ud awezîndî du farra u du farrazwî o emesân sakriârân pad sar. O zâdanfarraxw dûm hanâm bêmewe frestagrosân e xûrawân e tangrîhâ xût bûlmes alf bilga Uygur-Xakan dastûr e frestadân par-warâg e ardawân pâkân awâg tuhm ud šahriari e xwes wepuhran wes-duxtan pad sar. O yaxxûz-bay, tagin Uga-perôz, taginxisar, tagin wazargân, tagin tatâr-apâ, takin zîreft, tdgin new, takin...».

То он ҷо ки мешавад дарёфт, дар ин ҷо барои бисёре аз барҷастагони монигароён ниёиш шудааст. Дархӯри нигариш аст, ки дар чунин матне оғозини вожаҳои туркӣ меёбем ва дар ин миён ба тангари (худо, парвардигор)-ҳои туркӣ ба эронӣ часпидааст. Чунончи мепиндорем Авгор-

¹ Шунаванда - ҳамоно поёнтарин лоя дар ҷомеаи монигароён будааст.

пирӯз ба ростӣ як ном бошад, он гоҳ равиши нахустинаҳои яке аз забонҳои туркиро (дар бозпасин шаклгирии-узбакӣ) дар забони тоҷикон бисёр пешӣ по афтода шудааст мебинем. Ниёиши тавбаи уйғурӣ «хоставанифт», ки ба гумон яке аз забонҳои ховарии эронӣ (пеш аз ҳама суғдӣ) дар садаи панҷуми гоҳшумории масеҳиён тарҷума шудааст, тамоси наздики монигароёни эрониро бо монигароёни туркизабон нишон медиҳад. Ҳарчанд ки матни ин ниёиш ба забони хубу рашан мӯ ба мӯ тарҷума шуда бошад, боз ҳам дар партави вижагии дурнамояш бисёре аз вожагони монигароёни эронӣ дар он омадааст. Дар ин ҷо ҳам нағошак (шунаванданюшак) ҳаст, Ҳам Озраво (Зарвон), ҳам фаришта (фрашта) ва ҳам диндор (рӯхонӣ). Ҳар бахши ҷудогонаи ниёиш бо сухани *man astar hiza* ба поён мерасад, ки дар забони паҳлавӣ омада ва менамояд сабабаш ин бошад, ки барои он неруе ҷовидона мепиндоштаанд.

Астор дар вожагони монигароён гуноҳ аст. Замири ман ки ҳамчун муайянкунандае аз пеш омадааст, нақши замирмалагӣ дорад ва «аз он ман» тарҷума мешавад, гуноҳи ман-ҳирза. Сиғаи амри дувум шахси муфрад аз масдари ҳиштан (ҳиштан, бихил-яъне бигзор, дар забони имрӯзи эронӣ бихил кардан яъне бахшидан аст. Якдигарро бихил кунед. - С. Э.) сипас решаи масдари он фариштагӣ бахил ёфтааст. Яъне гузоштан ва маънии маҷозии он «бахшудан» аст, пас ҳамаи ҷумла чунин тарҷума мешавад: «Гуноҳамро бубахшой». Аз пайковии пораи матнҳои монигароён чанд бароянди пурахмият ба даст меояд:

1. Дар рӯзгоре, ки забони Авасто, дигар забони яксара мурда буд ва танҳо метавонист барои ниёиш ба кор равад, дар пургоҳи тираҳои Эрони ховарӣ кӯшишхое шуд, ки забонҳои бумии бахшҳои гуногунро забоне адабӣ кунанд. Намунахое дар даст аст, ки дар бораи навиштаҳои суғдӣ, паҳлавоник ва паҳлавии ховарӣ чунин пиндоре дошта бошем. Намунахое, ки дар бораи навиштаҳои сакоӣ дорем, аз инҳо бисёр андактар аст. Аммо, аз он ҷо ки дасти рӯзгор пораи суғдии аз достони Рустам (*Rotastahm* - Рутастаҳам) барои мо ниғаҳ доштааст, бояд гуфт, ки ба ин забон ҳам шояд адабиёте падида оварда буданд. Метавон пиндошт, ки қаламрави густариши дабираҳои гуногунро марзу қароне набуда ва ба гумон, дар ҳар ҷо дабирахое гуногун дида мешудааст. Имрӯз дигар муяссар нест, ки зӯрозмоии ин забонҳои адабӣ ва дабираҳоро бо якдигар бубинем. Ин ситезу зӯрозмоӣ бо ҷирагии тозиён, ки забони арабро ба ҷойи ин забонҳо нишонид ва ҳудаш рӯзгоре забони илмӣ гардида буд, бурида шуд.

2. Забонҳои адабӣ, ки дар хиттаҳои Осиёи Миёна густариш ёфта буданд, ба зеру бамҳои бисёре даст ёфтанд, онҳо барои падида овардани адабиёт ба кор мерафтанд. Метавон гумоне надошт бар ин ки ба забонҳои портӣ ва паҳлавии ховарӣ чакома ҳам будааст (ба гумон дар забони суғдӣ ҳам будааст). Агар мо ҳанӯз аз он огоҳ нестем, танҳо аз ин рӯст, ки ҳанӯз намунаҳои онро наёфтаем ва ё натавонистаем онҳоро дар миёни матнҳои суғдӣ, ки дорем биёбем. Пайковии порчахое, ки дар даст аст менамояд, ки шакли чакомаи ҳамосӣ бо чакомаи ғаной тафовут дошта ва ин ки вазни ҳамаи чакомаҳо вазне ҳичой буда (ба ҳамин шакл ҳам дар адабиёти

дахони бисёре аз тираҳо ва мардумони эронӣ мондааст). Радиф дар чакомаҳои тираҳои эронии ховарӣ набуд, аммо аз он ҷо, ки афтодани феъли интиҳои қобил, дар он рӯзгор ба устувор шудани ҷои бархе аз ҷумла анҷомид (аз ҷумла метавон гуфт, ки феъли хабар ҳамвора дар поёни иборат меомад), падидаи бархе радифгунаҳо ба худии худ оғоз шуд.

Чунонки то кунун буда, чунин бар мешумурданд, ки радиф дар чакомаҳои порсии дарӣ дар садаҳои миёна аз шеъри араб моя гирифтааст. Сухане нест, дар ин ки густариши бузурги забону адабиёти арабӣ дар миёни маҳофили ҳокима то андозае бар шакли адабӣ таъсир доштааст. Аммо гумон намеравад битавон пиндошт, ки ин таъсир тавониста бошад падидаеро зиндагӣ бахшад, ки ҳастааш дар ҳуди чакомаҳои тираҳои эронии ховарӣ набудааст. Бадиҳӣ аст, ки қасидаву ғазали такқофия аз араб аст. Аммо араб аз кофияҳои ҷуфти яқсара беҳабар буд ва аз рубой сар дарнамеовард. Адабиёти араб ҳеҷ гоҳ дар миёни мардуми Осиёи Миёна рахнаи жарф надоштааст ва ҳамвора забоне бегона ва забони гурӯҳи баргузидагон будааст.

3. Буридаҳои матнҳои монигароён, ки то рӯзгори мо мондааст, гувоҳӣ медиҳад ки адабиёти монигароёна ба забонҳои гуногуни эронӣ ва туркӣ ҳамсӯи якдигар рушд ёфтааст.

Дар ин миён дархӯри нигариш аст, ки дар матнҳои туркӣ вожагони бисёре мебинем, ки аз забонҳои эронӣ гирифта шудааст ва дар матнҳои эронӣ, нахустинаҳои вожагони туркӣ. Ба гумон падидаи анғезаи дувум он буда, ки монигароӣ бавижа дар миёни туркон заминае ба даст оварда будааст. Ба гумоне бисёр «мубаллиғон»-и монигароён дар он сомон, ағлаб ҳамон аз туркон буданд ва аз ин рӯ овардани нахустинаҳои вожагоне, ки аз вижагии луғавӣ бебаҳраанд, сабабаш ҳамон дониши забонии инон будааст. Чунончи гумон намеравад битавон ба гунаи дигар равшан сохт, ки чаро дар матни боло вожаи туркӣ чун тангар (худо), ки барои овардани вожаҳои ҷойгузиншавандаи дигар бисёр аст ва ё тегин (ханӯз), ки ниёзе камтар ба он аст, омадааст. Бояд пиндошт, ки ду забонӣ будани мардумони Осиёи Марказӣ ба ҳеҷ рӯ падидаи тоза набуда ва агар ба ростӣ чунин бошад, ошноии тираҳои эронии ховарӣ бо шифоҳиёти туркон ногузир будааст.

4. Пайковии монигароӣ ва буридаҳое, ки аз навиштаҳои он барҷой мондааст, метавонад ба хангоми пажӯҳиши фарҳанги моддӣ ва маънавии мардумони Осиёи Миёна ёрии бузург бидиҳад. Ҳаваси бузурги монигароён ба наққошии рӯи девор (шояд ҳам ба минётур), чунонки бояду шояд равшан аст, ислом наққоширо мамнуъ кардааст.

Аммо менамояд, ки дӯст доштани наққошӣ чунон бузург будааст, ки ҳатто чунин «тақяҳои дини ҳақ»¹ чун султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба ночор

¹ Бингаред: Е. Э. Бертелс, «Қасидаи дарбории Эрон ва вобастагии он бо рушди ҳунари тасвиргарӣ» (саввумн кунгураи байналмилалӣ перомуни ҳунар ва бостоншиносии Эрон), 1939, сах. 260.

«Шаҳи шарқ» яке аз лақабҳое буда, ки ба Султон Маҳмуд меодаанд.

онро ичоза додааст. Ба андешаи ман, ин байтҳо аз як қасидаи Фаррухӣ шоири дарбори ин шох, гувоҳи ин гуфта метавонад бошад¹:

Нигорида бар чанд чои муборак,
Шаҳи шарқро² андар он кохпайкар.
Ба як чой дар разму дар даст жӯпин
Ба як чой дар базму дар даст соғар.

Худ пайдост, ки мо дар ин ҷо он андоза ба монигароӣ сару кор надорем, ки бо талош барои зинда кардани тридодаҳои кӯҳани оини зардушт басанда аст. Танҳо ба ёд биёварем, ки дар рӯзгори сосониён дӯстдоштатарин шеваи ҳунари, ҳамоно ҳамбар сохтани тасвири шох дар набарду дар сурури шодӣ будааст. (Разму базми чакомаҳои пешин ҳам, ба гумон аз ҳамон суннатҳои кӯҳани сосонӣ сарчашма гирифта, бархостааст).

Пажӯҳиши ёдгориҳои бозмондаи монигароён метавонад дар пажӯҳидани чараёнҳои мазҳабӣ чун тасаввуф ва исмоилия, ки нақши бузург дар таърихи ҳовари наздик доштааст, ёри бирасонад. Метавон ба ин нукта расид, ки омӯзиши монӣ дар бораи фиристода шудани паёмбароне паёпай дар замин барои ҳидояти мардумон, ба омӯзиши равияи исмоилия ҳамхон аст ва дар боварҳои пасини бобиён ва баҳоиён, ки сохтаву пардохта дар садаи 19 милодӣ аст, бозтобӣ дорад. Пайковӣ ва баррасии чисторҳое, ки имрӯз дар дасти мост, аз он мегӯяд, ки дар созандагии адабии тираҳои эрони ҳоварӣ дар даврони падида овардани яштҳои Авасто ва падидаҳои чакомаҳои чакомасароёнӣ рӯзгори сомонӣ, диранг ва буридагӣ набудааст. Ва ин ки ин чакомасароӣ, ба гунаи табиӣ суннатҳои кӯҳанро идома дода ва ҷунонки бархе аз пажӯҳишгарон то имрӯз ҳам мегӯянд, арабҳо онро наёвардаанд.

Саранҷоми ин ёдоварӣ аз аҳамияти вижа бархӯрдор аст, ки дар даврони тохту този Искандари Мақдунӣ ва ҷира шудани арабҳо,³ менамояд, ки зиндагии адабӣ, бештар дар вилоятҳои Осиёи Миёна ва Хуросон мутамарказ буда ва паёмадаш ин ки шукуфоии чакомасароӣ, ба тасодуф бо ин бахшҳо вобаста нест. Бароянд ҷунин аст, ки бояд буридаҳои ёдгориҳои бар ҷой мандаи он рӯзгорро на танҳо аз дигоҳи аҳамияташон барои таърихи рушди забонҳои эронӣ, балки ҳамҷунин рӯи ҳам рафта аз дигоҳи аҳамияташон барои таърихи зиндагии адабӣ ва фарҳангии мардумони Осиёи Миёна пажӯҳиш кард.

¹ Ҳамон ҷо, сах. 260.

² Мутарҷим вожаи «тозиёнро барои давоми пеш аз омадани арабҳо ба эрон, яъне то поёни рӯзгори сосониён, ки арабҳо ба он ном номида мешуданд, ба кор меравад, на барои даврони исломӣ, ки дар ҳаҷои китоб аз он ба номи араб ёд шудааст.» С. Э.

³ Мутарҷим вожаи тозиёнро барои даврони пеш аз омадани арабҳо ба Эрон, яъне то поёни рӯзгори Сосониён, ки арабҳо ба он ном номида мешуданд ба кор мебарад, на барои даврони исломӣ, ки дар ҳамаи ҷои китоб аз он ба номи араб ёд шудааст. - С. Э.

ЧИРА ШУДАНИ ТОЗИЁН ВА ПАЁМАДАШ БАРОИ МАРДУМОНИ ОСИЁИ МИЁНА ВА ЭРОН

Яздигурди савум - вопасин намояндаи дудмони сосонӣ (631-651)-и тарсой дар рӯзгори пурошӯб бар тахт нишаст. Кишвари Эрон, ки бо чангҳои дароз бо Безонис варшикастааш карда буд, чунон нотавон ва дармонда шуда буд, ки гароние бар нотавониаш набуд. Дар миёни кишрҳои густурдаи мардум нохурсандӣ рушд мекард. Дар миёни бузургони заминдор фитнаву парокандагӣ фармонраво буд ва қабилаҳои араб низ, ки дар зери парчами ислом муттаҳид шуда буданд, дар ҷануби кишвар омодаи лашкаркашӣ мешуданд. Нахустин бархурди бузург миёни тозиёну эронӣ дар Қодисия (миёни солҳои 635-637)-и тарсой Ҳангоме ки лашкари араб бо фармондеҳии Саъд ибни Ваққос рӯёри сипоҳи Эрон бо сипоҳсолории Рустами пури Фаррух - Хурмуз буд ба шикасти комили эронӣ анҷомид. Ин набард се рӯз идома дошт, Рустам кушта шуд. Сипоҳи Эрон пароканда гардид ва дирафши пуровозаи ковиёнӣ-диррафши давлатии сосонӣ ба дасти тозиён афтод.

Соли дигар ҷирадастон ба Тайсфун гом ниҳоданд ва «Сапеддиг»-ро ба тороч доданд. Шоҳаншоҳ пой ба фирор гузошт. Ӯ Ҳанӯз умедвор буд, ки бозгардад, аммо пас аз шикаст ба Мод вопас нишаст. Набарди Наҳованди соли 642 ҳангомаи дигаре аз ин пайкор ва вопасин талоши эронӣ барои боздоштани пешрафти тозиён буд. Эронӣ саҳт мечангиданд ва ду тан аз сардорони арабро ҳам куштанд, аммо боз ҳам пирӯзӣ насиби тозиён шуд. Дар соли 645 тарсой арабҳо Ҳамадон, Рай, Озарбойҷон ва Шушро ғасб карданд. Яздигурди савум ба Осии Миёна гурехт, аммо Ахашайди суғдӣ, ки ҳеҷ гоҳ эҳсосоти гарм нисбат ба Сосонӣ надошт, ба шоҳаншоҳи дармонда хиёнат кард ва бозпасин намояндаи дудмони Сосонӣ дар соли 651 ба дасти Моҳуй, марзбони Марв кушта шуд. Кишвар анбошта ва оғанда аз ҷирамандон гардид. Танҳо дарраҳои кӯхистонии қаронаҳои дарёи Мозандарон, ки дастбӣи саҳронишинон бар он душвор буд, ва ба ростӣ, ки ҳеҷ гоҳ ҳукумати араб натавонист дар он ҷо устувор шавад, ва низ бархе аз бахшҳои кӯхистонии ховари кишвар тасхир нашуда буд. Метавон гуфт, ки халифаҳо дар ҳамаи марокизи бузурги шаҳристонҳое, ки ба дасташон афтода буд, фармондороне низоми ва подгонҳое мустақар карданд.

Талоши мардуми бумӣ барои шӯриш бо бераҳмии беназире саркӯб мешуд. Деҳқонон, яъне ашрофи бузурги заминдор, ки пештар ҳукуматро дар даст доштанд, мутобиқ ба шароити маҳал ё диҷҳои кӯхистоние, ки дасти қасе ба он намерасид паноҳ мебурданд. Бахше аз деҳқонон, ки меқӯшиданд шеваи пешини зиндагии худро нигоҳ доранд бо ҷирамардон гаравида, ислом меоварданд. Бо даромехтан бо пирӯзмандон заминҳои худро идора мекарданд, мунтаҳо ин бор бо номи тозиён. Акнун бубинем,

ки пирӯзмандон ба кишваре, ки ба он чира шуда буданд, ҷӣ армуғон оварданд. (Рашан аст, нигоранда армуғон ва таъсири адабӣ ва фарҳанги ба дида дорад. - С. Э.). Тӯдаи асосии қabilaҳои араб, пеш аз мусалмон шудан шеваи зиндагии молдорони бодиянишинро доштанд. Андешаҳои динии инон пеш аз мусалмон шудан, пешпоафтодатарин тафаккуроти содалавҳона ва вижагиаш ин буд, ки ҳамаи чизи ҷаҳонро ҷондор мепиндоштанд. Кеши онҳо сангпарастӣ ва парастии дарахти муқаддас буд. Бутҳое ҳам доштанд, ки шояд таҷассуми аз худоёни осмон будааст. Яке аз пурқудраттарин қabilaҳо - Қурайш дар Макка дар ҳарам Каъба буд. Пайдост, ки илму дониш дар шароити бодиянишинӣ ва биёбонгардӣ наметавонад рушде дошта бошад, танҳо он донишмандон рушд мекард, ки бодиянишинон ба он ниёз доштанд. Донишмандон дар бораи ситорагон, то он ҷо ки аз рӯи онҳо битавон роҳро дар саҳро ёфт ва низ дар бораи боду дигаргунии ҳаво ва ҷуз инҳо.

Арабҳои рӯзгорони қуҳан маҳорате бисёр дар радзани (радди по - М. А.) пайдо карда буданд ва бархе аз радзанҳо ҳатто аз рӯи ҷои по бар регҳое, ки бод нима аз онро пӯшонида буд, метавонистанд дарёбанд, ки ин ҷои пои зан аст ё мард ва ҷандсола аст. Ҳар қabila барои худ қохин ва ё орифе дошт. Инон гунаи соҳир буданд ва донишмандон аз дармон доштанд ва дар нақши хирадмандон (ҳакимон), ғайбгӯён ва оянданигарон буданд. Ба пурсишҳое, ки аз онон мешуд посухҳои торику муҳаммедоданд. Аз он ҷо ки суҳанони инон ба насри оҳангин (саҷдор) буд, ҷунин дидгоҳе абзор гардид, ки шеърҳои қуҳани араб аз ҳаминҳо зода шудааст. Душвор битавон ин пиндорро устувор кард, аммо гумоне нест бар ин ки шеърҳои араб пеш аз ислом буда ва густарише бузург доштааст. Ба гумон ин густариш дар он рӯзгорон шифоҳӣ будааст, зеро ҳар ҷанд бар хат оғох будаанд, аммо онро танҳо барои муносиботи муомилоти ба қор мебуданд. Ёдгориҳои хаттии шеърҳои оғозини араб, ки то имрӯз мондааст, сартосар пас аз даромадани ислом ва пой гирифтани ҳукумати хулафо навишта шудааст. Аз ин рӯ, равшан аст, ки бояд то андозае аз дида дур надорем, ки гирдоварандагон ин шеърҳо онҳоро сайқалу пардоз дода ва шояд ҳам барои писанду ниёзҳои хеш онҳоро парваронда бошанд.¹ Бо ин ҳама навиштаҳои ёдгории шеърҳои оғозини араб, ки мо то он ҷо оғохӣ дорем ба гумони бисёр, дар ин асос осори адабии қabilaҳои бодиянишини арабро баҳубӣ ва ҷунонки мебуд бозметавонад.

Тараннуми диловари писари саҳро, намоёнидани симои «марди ростин», қаҳрамон, бебок, росих, вафодор бааҳду паймон, меҳмоннавоз. Омода будан барои додани охирин луқмаи худ ба меҳмони ноҳанда ва

¹ Моркелют - арабиносии пушонаи англис ин андеша дар миёни онҳо, ки ҳамаи шеърҳои қуҳани араб сохтакорӣ ва ҳаёло аст. Ин андеша дар миёни арабиносон аз пуштибонӣ бархӯрдор нашуд, зеро дар ғайри ин сурат мебоист мепазируфтанд, ки сохтакороне, ки аз онон суҳан рафтааст, мебоист хирадгони беҳамтои таърих ва мардумшиносии бостон ҳам бошанд.

дасткушодагӣ то ҳадди чунун, мавзӯи ин шеърхост.¹ Шакли асосие, ки шоирони араб пеш аз ислом онро ба кор мегирифтанд, ҳамон аст, ки қасида ном дорад. Ин ном аз решаи масдарии **қоф, сод, дол (ق، ص، د)** бармехезад, ки дар шакли оғозин расонандаи «барои чизе кӯшидан», «ба сӯе роҳ афтодан», «андешидан», «ба андешаи чизе афтодан», «ва барои нияте икдом кардан» аст. Аз ин рӯ, номи «қасида»-ро метавон чун «кӯшиш дар роҳи мақсад» ва «рафтан ба сӯи мақсад» дарёфт, ки яксара равшан аст, зеро «қасида» ба ростӣ ҳадафе мушаххас дорад. Ситоиш ва овозадор кардани қабилаи шоир ва шояд ҳам худӣ шоир ҳамчун намояндаи ин қабила ва дар ҳамон ҳангом, хор ва паст кардани қабилаи душман ва намояндагонаш буд. Қасидаи комил бояд аз се баҳши асосӣ бошад. Нахустин баҳш-насиб, даромаде аст бино бар маъмул бо дарунмоияи ошиқона. Шоир дар он мегӯяд, ки чӣ гуна ба чое ки қабилаи маҳбубааш аз он ҷо кӯч кардааст, рафта дар он ҷо нишонаҳоеро дида ва аз ёдоварии дидорҳои дилангез ва фироқи маҳбубааш ғамгин аст. Баҳши дувум овардани нигораи сафар назди касе аст, ки шоир меҳоҳад аз ӯ сухан бигӯяд. Дар ин ҷо имкон меёбад аз табиат сухан гӯяд ва аз даштҳои саҳро ва дадоне, ки дар он ҷо мезиянд ва саранҷом аз мунис ва ёри вафодораш-шутур. Гоҳе садҳо байт барои шутур мегӯяд. Баҳши савум, баҳши асосӣ аст ва он ситоиш ва ё бадгӯӣ аз касе ё қабилае аст, ки қасида дар бораи ӯст.

Метавон гуфт, ки ҳамаи шоирони араби пеш аз ислом, қасидаи худро ба ҳамин гуна сохтаанд. Менамояд, ки шумори ин гуна шеърҳои шоирони бодиягард, бисёр зиёд будааст.

Чунончи дар сарчашмаҳои нахустини садаи ислом аз як хабараи шеърҳои куҳан сухан омадааст, ки бисту ҳафт ҳазор қасида азбар буда, яъне барои радиғҳое аз ҳар як аз ҳуруфи арабӣ - ҳазор қасида. Хабарҳои дигаре метавонистааст қасидаи як сад шоирро, ки дорои номи воҳид «Амру» буданд аз бар бихонанд. Гумон намеравад тардид дошт, ки чунин сохтори қасида, зарурати вижагҳои адабии он рӯзгор набудааст. Худ пайдост, ки шоир меҳостааст қасидаи ӯ ба ҳадаф бирасад, яъне қабилаи ӯро пуровоза сохта, эътиборашро боло бибарад.

Мебоист асари худро дар чое, ки намояндагони ҳар ҷи бештаре аз қабилаҳо гирд омада бошанд ва ба истилоҳи имрӯз «мунташир созад». Чунин чойе дар он рӯзгор ҳамоно бозор буд, ки дар давраи муайяне аз сол, қабилаҳои гуногун барои бозоргонии паёпай ва ё ҳар гуна доду ситаде дар он ҷо гирд меомаданд. Медонем, ки дар чунин бозор маҳфили мушоираи худвижаи шоирон низ анҷом мегирифт. Дар майдони ин бозор чизе ба монанди минбар мегузоштанд ва дар канораш чодари сурхранги орошта барпо мекарданд. Шоироне, ки дар мушоира ширкат доштанд, болои

¹ Дархӯри нигариш аст, ки ин шеър аз нигоҳи мавзӯ ба назми клосикии садаҳои ҳаҷдахум ва нуздаҳуми туркман наздик аст, ки мояи ин ҳаммонандӣ на ин ки гунаи таъсир, балки шароити яқсонии зиндагии кӯчиён аст.

минбар мешуданду шеър мехонданд ва дар чодар низ гунаи ҳайати доварӣ менишаст. Ҳамин ҳайат подоши пирӯзшавандаро мушаххас мекард.

Расм бар ин буд, ки худи шоир шеърро нахонад. Аз ин рӯ, ровӣ-нокит, шеърхон ва дастёри шоир ҳамроҳаш буд, ки вазифа дошт ҳамаи осори сарварро аз бар бидонад. (Бад-ин сон ровӣ чизе буд ҳаммонанди «куллиёти осор»-и зиндаи шоир).¹ Бозгушудани ин ки аз кучо чунин расме омада буд, ҳанӯз душвор аст. Шояд хостгоҳаш дидгоҳи ноби таҷрибӣ будааст. Аз он ҷо ки шеър барои диклама (иншод) ва таъсираш бар толори шунавандагон буд, ин нукта аҳамият дошт, ки хонандаи он дорои ҳофизаи хуб ва омодагиҳои гуногуни ҷисмонӣ, овози баланду дилнишин, овози неку хушлаҳн ва ҷуз инҳо бошад. Равшан аст, ки шоир метавонист аз истеъдод бархӯрдор бошад, аммо ин вижагӣҳоро надошта бошад, пас ночор мебуд ба ҷустуҷӯи хонандаи шеърро барояд. Сипас ҳамин раванд метавониста расму суннате шуда бошад. Бештар чунин буд, ки хондани қасида намебоист дар миёни кӯчиёни худи шоир бошад. Аз ин рӯ метавон гуфт, ки ҳамвора сафари дарозу пурхатар ҳам шоир дар пеш дошт, ҳар ҷоҷае метавонист дар роҳ руҳ бидиҳад. Бад-ин сон сохтори қасида на ин ки бароянд ва паёмадбози сохтагӣ бо қолаби шакл, балки орасту тартибӣ буд, ки аз нигоҳи мантиқ аз худи мақсади ин сабк сарчашма мегирад.

Шояд, ҳамон шароити зиндагии қabilaҳои бадавӣ буда, ки пайдоии бисёр оғозини забони воҳиди араб, ки барои муҳовара миёни қabilaҳо бисёр зарурӣ буд, ёрӣ кардааст. Ин нукта низ, ки сароғози шеърҳои арабӣ ба ғӯйиши қabilaҳои ҷудогонаи араб то ба рӯзгори мо бисёр кам расидааст, суҳан аз ҳамин медорад.

Шоири пуристеъдод ба осонӣ метавонист бо осори худ ба таҳкими ҳайсиати қabilaи хеш ва аз миён бурдани эътибори душманонаш ёрӣ диҳад. Шигифтовар нест, ки ба ин шоирон арзиши бисёр бузург медоданд ва ононро гунаи посдори шарафи қabila бармешумурданд. Ҳаногме ки чунин шоири пуристеъдод падида меомад, намояндагони қabilaҳои дигар ин хушбахиро ба ҳамқabilaаш шодбош мегуфтанд.

Занон ҳам дар падида овардани осори шеърӣ мушорикат доштанд. Марсияҳое ки модарон, занону хоҳарон, размоварони ҷонбохта дар сӯғу ёди онон сурудаанд, ҳанӯз ҳам аз таъсири бузург бархӯрдор аст. Дар яке аз маҷмӯаҳои кӯҳани шеъри пеш аз ислом, марсияе мондааст, ки ононро модари Собит ибни Ҷобир-ал-Фаҳмӣ, аз қabilaи Фаҳм - қаҳрамони нимафсонавии рӯзгори кӯҳани араб сурудааст. (Дар «Таърих ва адабиёти араб», нигориши Акбар Бехрӯз, интишороти донишгоҳи Табрёз, саҳифаи 79 омадааст, ки Собит ибни Ҷобири Фаҳмӣ аз қabilaи Қайс... ва аз шоирони роҳзани ҷоҳилӣ буд... ва ашъори ӯ марбут ба диловарӣ ва роҳзанӣ аст. - С. Э.). Ин қаҳрамонро бо лақаби Тайибат шарран, яъне

¹ Аз ёд набарем, ки хондану навиштан дар миёни қabilaҳои бодиянишини араб метавон гуфт ҳеҷ густарише надошт ва аз ин рӯ, ровӣ наметавонист дафтаре, ки шеърҳои сурудаи шоирро дар он навишта шуда бошад, ҳамроҳ биёварад.

«бадӣ ва хашмро зери бағал зада мебарад», мешиноктанд. Бархе сарчашамаҳо «бадӣ ва хашмро» шамшеру ханчар медонанд ва бархе дигар гули харосовари сахро, ки ба симои гӯспандӣ даромадааст ва бархе мегӯянд, ин ки кисаи чармин будааст анбошта аз морҳои заҳрдор.

Собит ибни Ҷобир зиндагии хурушоне анбошта аз дарбадарӣ ва ҷанг дошт ва ҳамвора дар маърази қасоси намояндагони дигар қабила буд. Ҳангоме ки ба дасти душманонаш ғофилгир ва кушта шуд, модараш чунин шеър суруд:

Саргардон буд, мекӯшид аз ҳалокат вораҳад ва ҳалок шуд.

Аммо агар медонистам, чӣ буд, ки туро кушт!

Оё ту бемор будӣ ва ба дидорат наёмаданд,

ё душман найранг ба корат кард?

Ё бар ту он расид, ки пеш аз ту бар бисёр қасон расидааст?

Ҳангоме ки диловаре саргардон аст, марг ӯро дармеебад,

Оё кадом вижагии диловарон аст, ки туро набуд?

Ҳаногме ки марг фаро расад, ҳама чиз маргзост,

Аммо чӣ дер расидӣ бар он чӣ ки бепарво хоҳонаш будӣ!

Коре аст сутург, рост аст, ки намегузорад посухам диҳӣ...

Ман ҳам меболам аз ин ки пурсандагонро посух намениҳӣ.

Оҳ, эй кош, даме дилам ёрои кашидани бори ғами дурии туро медошт,

Оҳ, эй кош, ба ҷои ту ман ба пешвози марг андар шуда будам!

Ин сатрҳо намунаи вижаи мӯяи зани боланда ва далере аст, ки ҳамроҳи размҷӯи ҷасур ва сахтгири тозӣ аст. Содагии хориқулудда, табиӣ будан ва ҳамроҳ бо он устодӣ ва маҳорате комил дар он шеърҳо ба ҷашм меҳӯрад.

Бояд ёдоварӣ кард, ки дар миёни тозиёни бодиянишин гузашта аз шеър, ҳар гуна суҳанпардозӣ ҳам арзиш дошт. Муаллифони араб, ҳатто пас аз ислом ҳам ағлаб аз Саҳбони Воил, суҳанрони ҳамосии рӯзгорони куҳан ёд мекунанд. Дар ҳар гирдомад ва маҳфиле дар қабилаҳои араб мешуд каломи суҳанрони ҷирадастро шунид. Аз дигар риштаҳои дониستانيҳо, ки дар миёни тозиён пеш аз омадани ислом густариш дошт, бояд аз жинелужӣ (илмулнисоб) ёд кард. Ҳар араби бадавие, ки барои худ арзише қоилад буд, мебоист шаҷараи хеш ва ҳамаи муносиботи печидаи хешовандии хонадонашро бо қабилааш бахубӣ бидонад. Надоштани инҳо метавонист безории ҳамагонро аз ӯ барангезад. Ҳангоми омӯхтани насаб ҳар араб мебоист то андозае таърихи ин қабилаҳо ва бадеҳист, ки дар асос таърихи муносибати онҳо бо дигар қабилаҳо, яъне бештар таърихи ҷангҳо ва иттиҳоди ононро низ бидонад. Достони лашкаркашиҳо ва даргириҳо ба шакли наср меомад ва бино бар маъмул номаш «Рӯзҳои тозиён» (Айёмулараб) ва гунаи «Gesta Romanorum» буд. Ёдовари ин нукта бисёр аҳамият дорад, ки тозиён аз шеъри ҳамосӣ беҳабар буданд.

Шеъри яксара ғаной ва вижагии вазнаш он буд, ки абёташ камтар ва кайфияташ бештар бошад ва ба шонздаҳ вазни асосӣ бахш мегардид, ки ҳар кадом баста ба гунаи кашидагӣ ва ё буридагӣ ва ҷуз инҳо гуногуниҳои бисёр доштанд. Будани радиф дар шеър ҳатмӣ буд ва бидуни он шеър, шеър намешуд. Вижагии хоси шеъри араб он аст, ки таққофия буд. Новабаста ба дарозии қасида ҳамвора ҳамон як қофия буд ва дар ин миён бояд ду байти нахуст бо як қофия меомаданду ва сипас дар байтҳои ҷуфт қофия меомад ва байтҳои тоқ озод буданд. Формули онро метавон бо чунин тарҳ овард: **ea-da-ga-wa-ba-aa**, ва ҷуз инҳо. Шеваҳои дигари қофиясозӣ дар шеъри араб, рӯзгоре дертар раҳна кард ва баҳрагирӣ аз он андак буд. Дархӯри нигариш аст, ки ҳаногме ки дар поёни садаи нуздаҳум Сулаймон ул Бастонӣ, шахсияти номдори иҷтимоӣ ва адабии араб ба тарҷумаи «Элида» пардохт, нахуст ин ки барои тарҷумаи хуби арабиаш радиф овард ва дигар ин ки бо пайравӣ аз суннати кӯҳан дар ҳар тараонаи «Элида» ба рағми андозаи бузурги онҳо, як қофия овард. Яъне чунон мемонд, ки шеъри Ҳомеро ба чанд қасида табдил карда, метавон пиндошт, ки дар ин кор чӣ душвориҳои бузурги фанниро мебоист аз сари роҳ бардошта бошад...

Чанд суҳан дар бораи ҳатти арабӣ. Ин ҳат, ки аз нишонаҳои алифбои арабӣ ва сурёни падида омада буд, ҳанӯз пеш аз пайдоиши ислом дар шимоли ҷазираи Арабистон, ки марзҳои бо Эрон ҷо афтода буд ба кор мерафт. Аз он ҷо буд, ки ин ҳат ба даруни шабаи ҷазира ва миёни қабилҳои биёбонгард раҳна кард, аммо худ пайдост, ки густарише чандон наёфт.

Дар оғоз нуктаҳоеро, ки ба ёрии онҳо ҳуруфи ҳамонандро фарқ мекарданд ва низ нишонаҳои зеру забар ва пешро, ки намоёнгари овоҳои садодор буданд намегузоштанд. Сипас ба гумон, ҳамроҳи ҳатти сурёни ин нишонаҳо роиҷ шуданд ва дар ин миён дар оғоз нишонаҳои гуногунро бо мураккабҳои рангӣ мегузоштанд.

Намуди кунунии ин ҳат ба якбора наёмадааст. Хондани ҳатти арабӣ дар давраи рушди оғозинаш, бисёр душвор будааст. Дар нахустин даврае ки аз он барои навиштани матни Қуръон баҳра гирифтанд, ҳадаф ин буд ки муҳтаво ба ёди қасе, ки онро азбар медошт биёварад ва ба ӯ дар риояти тартиби ояҳо ёри диҳад ва чизеро ҷонаяндозад. Гумон намеравад хонандае, ки бо матн ошно набуда, метавониста бошад аз он сар дар биёварад. Бавижа ҳангоме ки ислом берун аз ҳудуди шабаи ҷазираи Арабистон густариш ёфт, қосӣ ва норасоии ин ҳат ошкор гардид. Мардумоне, ки забонашон арабӣ набуд, мебоист Қуръонро меомӯхтанд. Душворӣ барои ишон чунон бузург буд, ки мебоист истилоҳоти асосӣ дар арабӣ анҷом гирад ва гирифт. Дар оғоз ба ҳар гуна дониши рости бепарвойи нишон медоданд ва мегуфтанд, ки танҳо улуми ислом дархӯри омӯзиш аст, зеро ҳамаи донишҳое ки барои як мусалмони муъмин бақор аст, дар он ҷо ҳаст. Ин дидмон ба нобудии арзишҳои фарҳангии бисёр ва

бузурге анчомид. Китобхонаи пуровозаи Искандария дар Миср, ки дар он чо пурарзиштарин арзишхое, ки башар то он рӯзгор падида оварда буд ва ниғаҳдорӣ мешуд, огоҳона ба дасти тозиёни чираманд nobуд шуданд. Осори динӣ, фалсафӣ, илмӣ низ, ки ба дасти донишмандони Эрон падида омада буд, қурбонии таассуб шуд. Он бозмондаҳои ночизе ҳам, ки то ба рӯзгори мо аз ин арзишҳои фарҳангӣ расида, ба тасодуф барҷой мондааст.

Дар нахустин солҳои пас аз побарҷо шудани ислом, Қуръони маҷидро бунёди ҳар донише мешумурданд. Аммо ба зудӣ ошкор шуд, ки ҳатто барои ҳуди арабҳо ҳам на ҳамаи ин китоб равшан аст, фаровонии вожаҳои камистеъмол ва фаровонии ривоятҳои тавротӣ, ки гоҳ-гоҳ бисёр кӯтоҳ омадааст, дарки матни онро саҳт душвор мекард. Кӯшиш дар роҳи дарки маонии он то он чо ки муяссар аст ба риштаи вижа, ки ҳамоно тафсир аст, анчомид. Қуръон барои ҷомии мусалмонон на танҳо китоби панду анадарзомӯз, балки вораҳонандаи рӯҳ низ буд. Онон инро гунаи қонун бармешумурданд, ки ҳифз гардиданаиш мебоист ҳамаи ҷавониби зиндагии иҷтимоӣ ва хусусиашонро сару сомон диҳад. То ҳангоме ки равиши содаи падарсолорӣ фармонраво буд, ин хостаҳо ба гунае бароварда мешуд.

Аммо ҳангоме ки хилофат ба давлати паҳновари инҷаҳонӣ табдил шуд ва ҳар рӯз дар ҳамаи риштаҳои ҳуқуқӣ ва зиндагӣ, мушкилоти тоза ва тозатар қомат рост мекард, маълум шуд, ки ёфтани посух ба садҳо масъала, ки пайваста қомат рост мекунад, коре аст на осон. Ба ночор кӯшиданд, ки оё чунин масъалаҳое дар рӯзгори зиндагии паёмбар (с) пеш меомадааст ё на ва агар чунин буда, он ҳазрат дар ин маворид чӣ равише пеш мегирифтанд? Аммо шумори мардумоне, ки ҳудашон он ҳазратро мешинохтанд ба тадриҷ камтар мешуд. Бавижа бисёре аз инон ба ҳангоми ҷангҳои ҳонагӣ, ки пас аз қатли халифаи савуми мусалмонон ҳазрати Усмон (р) ба соли 656 масеҳӣ даргирифт аз миён рафта буданд. Мебоист меандешиданд, ки чӣ гуна иттилоотро, ки мешуд гирдоварӣ кард, устувор кунанд ва бад-ин сон гунаи дигар аз улуми исломӣ ба номи ҳадис падида гардид.

Ҳадис ҳамоно ривоятест аз ин ки паёмбар (с) дар ин ё он маврид чӣ рафторе пеш мегирифта ва ё чӣ мегуфтаанд. Саҳеҳ будани ҳадис мебоист бо устои дақиқ, ба касе, ки ин суҳанонро гуфтааст тазмин мешуд. Аммо аз он чо, ки гирдовардагони ҳадис ҳамвора наметавонистанд бо касе сару кор дошта бошанд, ки бе миёнҷӣ суҳанони паёмбар (с)-ро шунида бошад, пас ин устод бо ёфтани шакли занҷираи аснод ин гуна оғоз мегардид: «Фалонӣ гуфта ба ман, ки шунидаам аз фалон, ки ӯ мегуфт шунидааст аз фалон ва ғайру золик, ки паёмбари акрам (с) фармуда аст...». Ба ин занҷира, ки номаш аснод буд, аҳамияте бузург меоданд. Гирд оварандагони ҳадис чунин бармешумурданд, ки ҳадисро дар сурате метавон дуруст ва ё дар вожагони ҳудашон «саҳеҳ» баршумурд, ки занҷираи таъриҳиаш бегумон бошад, яъне касоне, ки аз онҳо ном бурдаанд, ба ростӣ метавонистанд яқдигарро дида бошанд. Агар дар ҷойе

аз ин занҷира буридагӣ медиданд, чунончи равшан мегардид, ки яке аз ривояткунандагон сухан аз забони касоне меоварад, ки ҳеҷ гоҳ наметавонистаанд якдигарро бубинанд, аммо дар ҳар мубоҳисае аз истиноди чунин ҳадисҳо низ парвояе надоштанд. Ин ҳадисро «бемор» (алил) меномиданд ва аз дароварданааш ба маҷмӯа мепарҳезиданд. Гирдовариҳои ҳадис ба танзими зиндагиномаҳои ҳамаи ровиёни ҳадис ба шуҳрати бештару камтар анҷомид. Нақди аснод ба ёрии ҳамина маҷмӯаҳо анҷом мегирифт. Ниёзе ба гуфтан нест, ки чунин озмоиши ростини суханон, ба ҳеҷ рӯй тазмине бар тасдиқи дуруст буданашон наметавонист бошад, зеро бо баҳрагирии аз ҳамина маҷмӯаҳо мешуд на танҳо ҳақиқат, балки аснодҳо ҳам баҳубӣ сохт.

Дар миёни ричоли нахустини садаҳои ислом ҳатто дидмоне буд, ки на танҳо сохтани ҳадисро тавҷеҳ мекарданд, балки ин корро дуруст ҳам медонистанд, бингаред.¹ Ба рағми он, ки дар нахустини садаҳои ҳастии ислом, мавориди ҳадиссозиро бисёриҳо медонистанд, боз ҳам эътибори муҳаддисон (донандагони ҳадис. - М. А.) бисёр зиёд буд, дар ҳамаи душвориҳои зиндагӣ аз инон назар ва дастур меҳостанд. Ин гирдовардагони ривоятро фуқаҳо, (ки метавон онро чун қонуншинос тарҷума кард) ҳам меномиданд. Медонем, ки яке аз панҷ дастури ҳатмии ислом, ки пайравон мебуданд онро анҷом диҳанд, ҳамоно намоз аст, ки бояд панҷ бор дар шабона рӯз иқома шавад. Мусалмон ба ҳангоми адои намоз муваззаф аст, ки ояҳои наҷвон хурд аз Қуръонро бихонад ва дар ин миён адои ин фариза ҳангоме ба даргоҳи парвардигор пазируфта мешавад, ки ба забони арабӣ гуфта шавад, ҳондани ин дуоҳо ба забони дигар пазируфта нест. Пайдоист, ҳангоме ки ислом дар миёни мардуме, ки забони арабиро намедонистанд аз бузургтарин густаришҳо бархӯрдор гардид, дар баробари касоне, ки тоза ба дини ислом даромада буданд ва низ дар баробари мураббӣнашон масъалаи ногузир омӯхтани забони муқаддас қомат барафрошт. Ногуфта намонад, ки ин масъала то андазае барои ҳақиқат арабҳо ҳам буд, зеро дар садаҳои нухум-дахуми масеҳӣ арабҳои шаҳришин ҳам, чунонки боиста аст забони Қуръонро, ки забони мардуми бодия буд намефаҳмиданд. Аз ҳамина ниёз барои тафсири Қуръон, буд, ки фикҳул луғати арабӣ зода шуд.

Анғезаи пайдоиши сарфу наҳв, сабаби тартиб додани фарҳангҳои тафсилӣ, маҷмӯаҳои зарбулмасалҳо ва маҷмӯаҳои осори шеърӣ қуҳан гардид. Ҳарчанд ки арабҳо дар падида овардани ҳамаи ин осор даст доштанд, аммо зодагони Эрон нақшашон камтар аз арабҳо набуд ва қорҳои инон дар пажӯҳиши дастури забони арабӣ то имрӯз ҳам мояи шигифтӣ аст, ки ҷӣ дақиқ ва тезбин будаанд. (Чунончи Рӯзбеҳи Пурдоия маъруф ба Абдуллоҳи ибни Муқаффаҳ, аз донишмандони бузурги Эрон. - С. Э.). Гузор аз «Айёмулараб» ба баррасии жарфи зиндагиномаи паёмбар

¹ L. Massignon, Essai sur les origines du lexique technique, Paris, 1922, p. 100 suiv.

(с), ки дар он бедиранг бахшбандии ривоятҳои бешумору гуногун оғоз гардид ва низ пайковии зиндагиномаҳои ҳамроҳони наздики он ҳазрат (ансор, тобйин) вижагии риштаи улуми таърих дар нахустин садаҳои ислом аст. Барои орашти ин зиндагиномаҳо, баррасии таърихи лашкаркашиҳо ва кишваркушоиҳои арабҳо зарурӣ буд ва аз ин ҷо як гоми дигар ба баррасии таърихи мардумоне монда буд, ки ба таркиби сарзамини хилофат даромада буданд. Густариши марзҳои сарзамини хилофат, зарурати фароҳам овардани китобҳои ҷуғрофиёиро падида овард, ки шояд дар оғоз барои ёрӣ ба гирдовардагони молиёт ва хирочҳои гуногун будааст. Арабҳо барои сохтани ин китобҳо на танҳо аз додаҳои ҷаҳонгирони рӯзгори хеш, балки аз осори ҷуғрофиёнависони Юнон ва Эрон, ки дастрасашон буд, баҳра гирифтанд. Аз ин раҳгузар, дониши пуровозаи ҷуғрофиёи араб зода шуд, ки равшан аст дар падида оварданаши дигар мардумоне ҳам, ки дар зерӣ қаламрави ҳукумати хулафо буданд, даст доштанд. Дар он ҳангом китобҳои бисёре навишта шуд, ки то имрӯз ҳам дар пайковии таърихи кишварҳои Ховари наздик ва Миёна чизе дигаре наметавонад ҷойгузунӣ онҳо шавад. Дар он рӯзгор, ҳар нигориши идорӣ (илмулнишоъ) риштаи вижа буд. Дар нахустин пайдоии давлати хулафо, нигоришҳои давлатӣ ҳамчунон ба забони бумӣ буд. Чирамандон мардумро, ки битавонанд ин корро ба забони арабӣ анҷом диҳанд дар ихтиёр надоштанд, танҳо аз садаи ҳаштуми тарсӣ рафта-рафта мукотибот ба забони арабӣ шуд.

Пайдост, ки дар оғоз дабирони араб мекӯшиданд ҳар ҷе бештар аз сабки Қуръон, фишурда будани он ва оҳангдор будани он ва ба саччи он тақлид кунанд. Аммо бо гузашти замон забони нигориш рушд кард ва тақмил шуд. Котибон, ки мекӯшиданд ба болотарин ҳадди балоғат даст ёбанд, гоҳ-гоҳ ба бозии ҳунари бо суханон мепардохтанд. Низомии Арӯзӣ дар нахустин аз мақолаи аз «Чаҳор мақола»-и пуровозаи худ ба ҳангоми сухан аз ҳунари дабир мегӯяд: Ҳангоме ки Тош - сипаҳсолори сомониён, Мокон ибни Кокӣ-рахбари шӯриши Дайламинро кушт, ба қор буд, ки ҳар ҷе зудтар амирро дар Бухоро оғоҳ кунад. Дар гузориш мебоист хабари пирӯзии дурахшон ва нобудии комили душман меомад, аммо навиштани паёми бузург муяссар набуд, зеро мебоист онро бо қабутари номабар мефиристоданд. Дабири пуровоза, Аскофӣ роҳи берун рафтан аз бунбастро ёфт ва пас аз нигориши иборатҳои маъмул, ниёише дар оғози ҳар нома, танҳо навишт: «Ама, Мокон фасор қасама», яъне «дар бораи Мокон ин ки ҳамчун номаш шуд» ва Мокон ба арабӣ, яъне набуд ба сухане дигар дар гузориш бо ҳамаи кӯтоҳиаш омадааст, ки Мокон нобуд гардид ва ғӯиё, ки ҳаргиз набудааст, чунин намунаҳо фаровонанд.

Қор рӯи забон дар дафтарҳои дарборӣ (девонҳо) аҳамияте бузург барои пешрафти адабиёт дошт. Аз ин девонҳо шоирон ва нависандагони пуристедод бароманд, ки қори девонро бо қорҳои адабӣ дарҳам бофта

буданд.¹ Дар рӯзгори нахустини хулофаҳо, ки ба хулафои рошиддин шуҳрат доранд, пешрафти шеърӣ араб то андозае бозистод. Мусалмонони ғайратманд шеърҳои бутпарастони пеш аз исломо қабул надоштанд ва нисбат ба ғирдоварии он равиши манфӣ доштанд.

Онҳо чунин меангоштанд, ки шеъреро, ки Муҳаммад (с) ҳунари козиб номидааст, роҳаш танҳо то он ҷо боз аст, ки ба устуворӣ ва овозаи ислом ёрӣ диҳад. Дар рӯзгори зиндагии паёмбар (с) нахустин шоир ҳамроҳи паёмбар намоён шуд ва ӯ Ҳассон ибни Собити Ҳазраҷӣ (563-674)-и милодӣ буд. Ин шоир ки пешрафташро ҳамчун маддоҳи дарбори амирони Оли Ғусон оғоз карда буд, ба Муҳаммад (с) гаварида аз дилу ҷон ба он ҳазрат хидмат ва аз ҳунари хеш барои посух ба ҳаҷви заҳрогини душманони ислом баҳра мегирифт. Бо он ки он ҳазрат рӯи ҳам рафта, ба шеър назари манфӣ доштанд, аммо барои хидматҳое, ки Ҳассон карда буд, мулк ба ӯ бахшида, канизаки мисриро озод ва ба занӣ ба ӯ эҳдо фармуда ва ба ҳар гуна аз вай пуштибонӣ мекарданд.

Худ пайдост, дар рӯзгори падарсолории пеш аз ислом, борҳо шоироне ба умеди дарёфти подоше аз саркадаи қудратманди қабила, ки ба қушодастӣ овозадоштаеро сутудаанд. Аммо табдили қатъии шоири қабила ба шоири ситоишкунандаи маорифпарвари тоҷдор аз рӯзгори бани Умайя, солҳои 661-749 милодӣ будааст. Омадани ин дудмон бар сари ҳукумат ба маънии поёни ҳукумати нима теукротиси (ҳукумати тавъами динӣ-давлатӣ. - С. Э.) хулафои рошиддин ва истиқрори ҳукумати маврусии инҷаҳонӣ буд.

Дар рӯзгори бани Умайя дастгоҳи давлат яксара бозсозӣ шуда ва зиндагии дарбор ба шеваи улғуи эронӣ-бзонинсӣ даромад. Содагии биёбонӣ ҷои худро ба талош дар роҳи зарку барқ дод. Шоирон ба ҷойи биёбонгардони накукор фармонраворо месутуданд. Инон ағлаб ёрои он меёфтанд чизе бинависанд, ки аз дидгоҳи бошандагони сахро фиску фучуре буд, бовар накарданӣ ва ин шоирон бар нимодҳои фиску фучур, офарин ҳам меҳонданд. Бани Умайя бо тамоми тавон таъкид мекарданд, ки давлаташон пеш аз ҳама давлате аст, арабӣ ва ин ки милали мағлуб набояд ҷашми умед ба лутфу бахшояндагӣ дошта бошанд. Хушунат бо мардуми сарзаминҳои тасхиршуда, коре одӣ шумурда мешуд. Мардумро сангдилона ғорат мекарданд ва ҳамаи касонеро ки намехостанд сари таслим фуру биёваранд, бераҳмона аз дами тег меғузaronиданд. Ин сиёсат, ки мардуми кишварҳои тасхиршударо ба ҷонбозии навмедонае кашонида буд, саранҷом ба қиёми Абӯмуслим ва фуру афтодани дудмони бани Умайя анҷомид. Бани Умайя, ки ба рағми зарку барқи бзонинсии дарбор мекушиданд одобу русуми тозиёнро дар нуктаи муқобили фарҳанги милали мағлуб бигзоранд, шавқи хешро ба ривоятҳои куҳан ба бадавиён нишон дода, ҳатто онро бартар аз улумул ислом медонистанд. Дар шеърӣ ин рӯзгор, кӯшиш барои бозгашт ба суннатҳои бадавӣ падидор мегардад.

¹ Ин пурсумон, ки сабуку суҳанпардозии асноде, ки девонҳо тадвин шуда то ҷӣ андоза бо суннатҳои бостонӣ ва бзонанс ҳамхонӣ дорад, ҳанӯз бояду шояд баррасӣ нашудааст.

Алҷарир. Шарафи қабила мавзӯи асосии шеърҳои Алҷарир ибни Атия ибни Хутафо буд. Ин шоир даргузашта ба соли 110 ҳиҷрӣ (728-9)-и милодӣ ё 114 ҳиҷрӣ (732-33)-и милодӣ, яке аз намоёнтарин намунаҳои шоирони бани Умайя буд. Ў омодагӣ дошт, ки шарафи қаблаи худро аз ҳар роҳе, ки бошад, ҳатто аз роҳи ворона чилва додани огоҳонаи воқеиятҳо ва тухмат задан бар рақибҳо, дифоъ кунад. Аммо Алҷарир ибни Атия ин тафовутро бо пешиниёни биёбонгардаш дошта, ки ҳастиву зиндагиашро на ин ки бо найза ва шамшер, балки бо сурудани қасоидаш барои арбобони тозааш таъмин мекард. Ҳамон арбобоне, ки Хучҷоч ибни Юсуф-хунхор ва одамкуши пуровозаеро ба даргоҳашон оварда буд. Мубориза дар роҳи муҳаббати халифа - Абдулмалик (675-705)-и милодӣ ба бархӯрд миёни Алҷарир бо ду шоири муосири дигараш Алхатал ва Алфарзидиқ анҷомид.

Алхатал. Алхатал (640 наздик ба 710 милодӣ) аз амирнишини Ҳайра, аз қабилаи Тағлайб ва марде исавӣ буд. Дидани ас, ки Язид - халифаи уммавӣ, ки Алхатал аз наздиконаш буд, на аз тарсо будани Алхатал нороҳат мешуд ва на аз шароб нӯшидани бисёраш. Бисёре аз ғайратмандони дини ҳақ аз ин азизи дурдонаи халифа, ки бо чомаи шароболуд ва чалипои заррин бар гардан, гом ба дарбор мегузошт, лаб ба шиква мегушуданд. Чунончи гуфтем миёни Алҷарир, Алхатал ва Алфарзадақ муборизаи саҳт дар гирифта буд, ки вижагии мушоираи онон буд. Дар ин миён рақибон на танҳо мекӯшиданд аз якдигар сабақат бигиранд, балки якдигарро ба боди тамасхур гирифта шарме намедоштанд аз ин ки бадтарин суҳанонро ба якдигар бигӯянд. Мушоҷараи шоиронаи Алҷарир ва Алфарзадақ дар даст аст, ки номаш Алнақид (ёдовариҳои хурдагирона) аст ва матни интиқодиаш ҳам ба чоп расидааст.¹

Умар ибни Абдуллоҳ ибни Абӯрабеа. Умар ибни Абдуллоҳ ибни Абӯрабеа (644-719)-и милодӣ, бегумон аз бузургтарин шоири дарбори бани Умайя дар Димишқ будааст. Ў ки фарзанди сарватмандтарини савдогарон буд, дорои бузург ба мерос бурда, аз талош барои ба даст овардани кути лоямут бениёз буд. Ў бештар дар Макка мезист, аммо чанд бор ҳам ба ҷануби Арабистон ва Миёндурӯд (Байнаннаҳрайн) сафар карда буд. Он ҷӣ ки мо аз зиндагиномаи ӯ аз манобеъ огоҳӣ дорем, муште дostonҳои мубтазил ва пешпоафта аз мочароҳои ошиқонаи ӯ ва дидорҳои бо халифаҳову амирон аст. Аммо метавон тардиде надошт, ки бештари ин дostonҳо аз додаҳои бегумони таърихӣ набуда, балки осоре адабӣ аз гунаи дostonҳои «Ҳазору як шаб» аст.

Умар ибни Абӯрабеа аз нахустин шоири шаҳрнишин дар шеъри араб аст. Мавзӯи саргардонӣ дар саҳро ва бархӯрд бо қабилаи душман мавриди таваҷҷуҳаш нест. Тараннуми бода ҳам, ки роиҷ шуда буд, ўро ба худ намекашонд. Бархӯрдорӣ аз мавқеияти новобаста муяссар месозад, ки ин

¹ An-Naqāid of Jarir and Farazdaq, ed. by prof. A. A. Bevan, Leyden, 1905-1909.

шоир қасидаҳои қолабии суфоришӣ ба ифтихори ҳоким насарояд. Ё дар шеърҳои аз он чӣ ки дидаву бо он буда, сухан мегӯяд ва мекӯшад андешаву рӯҳияи худро биёварад.

П. Шварс - нависандаи беҳтарини вижанома дар бораи ибни Абӯрабеа менависад: Касоне, ки дар шеърҳои ин шоир омадаанд, ҳатонҳои латифу дурдона ва саршор аз вижагиҳои хоси хеш ҳастанд. Инон моҳияти дарунии хешро намоёнанда ғаъолият мекунанд ва сухан мегӯянд. Дар баробари ҷашмони хонанда саҳнаҳои драматик намудор мешавад, ки пушӯро гарм ва бисёр намоён навишта шудааст.¹

Ғазалҳои ошиқонаи ибни Абӯрабеа дар ҳама ҷо ва бавижа дар миёни хонандагон ва навозандагон бисёр ҳавохоху овоза доштааст. Коршиносони забон ва адабиёти он рӯзгор ба ин шеърҳо арзише намедоданд, зеро ба пиндори онон ин шеърҳо ба забони бисёр сода навишта шуда буданд ва барои ғамми он нисба ба сохтани роҳнамо дар фарҳанги тафсилии бистчилдаи забони арабӣ набудааст. Гузашта аз ин равшан аст, ки хибрағони адабиёти он рӯзгор аз ин ки барои ин ашъор нисба ба тафсириҳои густурда (ки музди хубе барояшон мегирифтанд) набудааст, малулу афсурдахотир ҳам будаанд. Пас аз афтодани ҳукумат ба дасти Аббосиён, шумори шоирон саҳт фузунӣ гирифт. Бавижа, дар замони халифа - Ҳорунаррашид (789-809-и тарсоӣ) шумори шоирон фузунӣ гирифт. Ё бе он ки шоиставу сазовори нома бузург бошад, дар миёни густурдатарин доираи китобхонон дар ҷаҳон овоза баровардааст,

Аммо рӯшаш ин аст, ки бахши бузурге аз инон дархӯри нигариш нестанд ва дар заминаи инон танҳо ду тани барҷаста ва тануманд менамояд: Абӯнавос ва Абӯл ат-Тоҳия. Гумоне нест, ки Абӯнавос Алҳасан ибни Алҳакам дар соли 747 наздик ба соли 814-и масеҳӣ, дурахшонтарин шоир дар миёни атрофиёни Ҳорунаррашид будааст. Модари ӯ як эронии аз аслу насобе фурудаст буд ва кути лоямуташиро аз кори душвори пашмшӯӣ ба даст меовард. Абӯнавос ҳудашро бештар эронӣ медонист то араб, рӯзгори ҷавониашро дар Басра (ки менамояд дар он ҳангом дар миёни мардумаш ҳанӯз унсури эронӣ бештар будааст) гузаронид.

Шоирӣ оянда тавонист дар он ҷо назди беҳтарин адибон ва хибрағони шеъри куҳан таҳсил кунад ва пас аз поёни мадраса барои беҳтар фаро гирифтани забон, як сол дар миёни саҳронишинон басар бурд. Баъд аз он ки шоир ба Бағдод омад, кӯшид то дар пасанди Ҳорун ва писараш Амин афтад. Аммо пас аз марги Ҳорун ва ҳамовардии писаронаш, ки ба ҳукумат расидани писари дувуми халифа-Маъмун анҷомид, шояд ба сабаби наздик буданаш ба Амин, ки дар ин пайкор кушта шуд, ӯро аз идомаи навиштани шеърҳои Анокронӣ (аз номи Анокроун - ҷакомасарои куҳани Юнон, ки дар васфи ишқу шароб месуруд (шеърҳои базмӣ), ки дар сурудани онҳо

¹ P. Schwarz, Umar ibn Abi Rebi'a ein arabischer. Dichter der Umajjadenzeit, Leipzig, 1893 .

овозае баровард, боздоштанд. Гузашта аз ин шеърҳо, дар сурудаҳои Абунавос чакомаҳои ошиқона, ки гоҳ-гоҳ бисёр лухт ва урён буд, ҷои бузургеро гирифт. Шоир дар поёни зиндагиаш ҳаҷвӣи заҳрогину густохомезе барои як хонадони ашрофӣи Бағдод суруд. Ашрофиёне, ки таҳвин шуда буданд, мардонеро киро карданд, ки сари роҳи Абунавосро бигиранд ва ӯро бизананд. Дастур бо ҷунон ғайрату ҳиммате анҷом гирифт, ки шоир дар зери заробот ҷон супурд. Таърихшиноси номии ислом - А.Кремер, вижагиҳои шеъри Абунавосро ҷунин овардааст: «Аз нигоҳи чакомасарой, қасидаҳояш аз арзиши камтар бархӯрдоранд, дар онҳо дасти мохир ва хирфай баҳубӣ намоён аст. Дар шеърҳои ғамгинонааш эҳсосоте жарф нухуфтааст ва рангомезии ҳузнангезе, ки бар ҷон асар мегузорад, муяссар месозад, ки бисёре аз кистҳои ва аз он ҷумла, тасаннӯй (сохта будани забони шеър. - М. А.) будани забон ва муболиғаи шарқиро бар ӯ бубахшоянд. Дарунмояи шеърҳои ошиқонааш анбошта аз ғанои ростиини эҳсос ва ба ҳамон андоза воқеъ ва пардадарона аст. Ҳаҷвӣташ бештар тунд ва ҳашан аст то нуктасанҷона ва ба ҳамон андоза ҳам густохона ва бешармона аст. Дар бораи ҳазлу шӯҳихояш низ ҳаминро мешавад гуфт, аммо чакомаҳои накуҳишкунандааш сангинтар аст».¹ Чакомаи «Нахчир»-и Абунавос бисёр худвижа аст ва дар онҳо бо забоне бисёр печида (муғлак) ва тасаннӯй, шарҳи ҷонварону мурғон ва дар ради нахуст онҳое ки барои шикор ба қор мераванд, омадааст: Шоҳин, юз, сағони тозӣ ва асб, низ онҳое ки шикорашон мекунанд: шеру паланг ва ҷуз инҳо. Ин шеърҳо барои дӯстони воломақоми шикор будааст.² Ҳангоме ки Абӯнавос дар поёни зиндагӣ аз дарбор қанор рафт ва ба накуҳиши зиндагии инҷаҳонӣ пардохт, шеърҳое дар ситоиши зухд (зухдиёт) суруд, ки дар онҳо ҳамаи падидаҳои ҷаҳонӣ пурра дар навоҳое тираву тор омадаанд. Ӯ мусалмоне муъмин мегардад. Аз сарнавишт ҷам мезанад ва барои зиндагии хурӯшонӣ гузаштааш дар сӯғ мешавад.

Абӯл ат-Тоҳия. Осори Абӯисҳоқ Исмоил ибни Абулқосим ибни Сувайда ибни Қайсон, ҳамсоли Абӯнавос, ки ба Абӯл ат-Тоҳия шуҳрат дорад, дархӯри нигариши камтар аз Абӯнавос нест. Абӯл ат-Тоҳия ба сони Абӯнавос аслу насабе сода дошт. Падараш «хунгир» яъне ороишгар буд. Худи Абӯл ат-Тоҳия қорғоҳи хурди сафолгарӣ дошт. Нахустин шеърҳояш бино бар ривоятҳо бар лавҳаҳои софолин навишта шуда буд. Аммо андак-андак овозааш дар шоирӣ фузунӣ гирифт ва ба зудӣ ба гӯши халифа Маҳдӣ (775-785)-и милодӣ расид, ки ӯро ба Бағдод даъват кард.

Шоирӣ ҷавон ҷун ба Бағдод омад, ба гирдобӣ зиндагии хурӯшонӣ зиндагии инҷаҳонӣ афтод ва аз эҳтиёт дурӣ кард. Дар яке аз чакомаҳояш васфе аз қанзаки халифа ба номи Утба оварда, ки барои ҳамин ҳам ба зиндон афтод. Ногуфта намонад, ки халифа ба зудӣ тағйирӣ назар дода,

¹ A.Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, Bd II. Wien, 1887, s. 371.

² Ба гумони бисёр, ин мавзӯ дар суннатҳои даргоҳи Сосониён реша дорад, зеро ба мавзӯи ҳунари тасвирии сосониён-шиқоргоҳ бисёр наздик аст.

вайро озод кард ва пас аз он ҳамвора бо ӯ хушрафтор буд. Ҷоҳу ҷалоли хиракунандаи дарбори Ҳорунааррашид, ки дар соли 789 милодӣ бар тахт нишаста буд, бар шоире, ки ба зиндагии саҳт хӯ гирифта буд, таъсири бад гузошт. Чунонки меҳост аз кори шоирияш яксара даст кашад, аммо халифа бо таҳдид ба зиндони абад ӯро аз ин кор боздошт. Абӯл ат-Тоҳия навиштааст: «Ҳаққи шоир аст, ки забонашро барои ҳамагон мафҳум созад, чунонки ман дар шеърҳоям мекунам. Бавижа дар шеърҳое, ки дарунмояш зуҳд аст. Сарварони олимаком, шеърхонони хирфай ва адибонеро, ки дунболи вожаҳои нодир мераванд, аз ин навъ шеърҳо хушашон намеояд ва ин шеърҳоро танҳо дӯстони боҳадаф, муҳаддисон ва ғаеҳон ва тӯдаи мардум дӯст медоранд. Охир мардумон, бештар чизеро мешиносанд, ки онро мефаҳманд».¹

Абӯл ат-Тоҳия бо Абӯнавос, ки вайро шоире бартар аз ҳеш медонист, дӯстӣ дошт (шояд ҳамин андешаи Абӯнавос, намоёнгари ҳоксориаш буда бошад). Осори Абӯл ат-Тоҳия аз ин рӯ дархӯри нигариш аст, ки то андозае бозтоби рӯҳияи мардум буд, ки аз исроф ва гушодбозии девонавор ва сангдили гайриинсонии ҳокимон дар ҳашм мешуданд. Дар ин миён метавон гуфт, ки осори ӯ бо суннатҳои кӯҳани араб ба ҳеҷ рӯ вобастагӣ надорад. Нигораҳои рӯҳбарангези рӯзи растаҳез ва азобҳои дӯзах, шеъри ӯро оғӯшта ба бадбинии навмедона карда буд. Абӯнавос ҳанӯз саршор аз фориғболӣ ва бовару ташна ба ҳар гуна шодкомӣ буд, аммо Абӯл ат-Тоҳия чунин эҳсосотеро наменинохт, ӯ аз шеъри кӯҳани бадавиён, танҳо вижагиҳои чун гиромдошти ҳеш, сарбаландиву боландагиро, ки шоирони мадҳиясаро онро аз беҳу бун аз даст дода, ба ҷоплусии коҳҳои шохӣ табдил шуда буданд, нигоҳ дошта буд.

Дар дарбори Аббосиён дар канори шоирони боистеъдод, бисёр шеъроне ҳам буданд, ки пешаи онон соҳтану бофтани мадҳияҳои пуртумтароқ буд, ки дар дастҳои хилофат бозоре бузург дошт. Аз мавориде огоҳӣ дорем, ки халифаҳо барои қасидаҳои муваффақ то дувист ҳазор дирҳам додаанд. Аз ин рӯ шеърбофоне чун Муслим ибни Валид даҳҳо қасида мегуфтанд ва мекӯшиданд бо забони муғлақ ва муболиғаҳое игроқомез дар васфиҳокими некукорҳо, аз ҳештани ҳеш ҳам сабақат бигиранд. Бузургон, бавижа онҳое ки қудрати чандоне надоштанд, мебоист бо чунин «дӯстдорони ҳунар» рафторе бисёр эҳтиётomez дар пеш гиранд. Агар ҷашмдошти ин шеърбофон, ҳарзагӯи бисёр густох ҳам буданд, бароварда наменуд ва подоше мегирифтанд, ки ба пиндорашон бузургу басанда ва дархӯр набуд, он гоҳ дар паи мадҳия, пастарину зишттарин ҳаҷвияи тавҳинomez барои ҳамон қасе, ки чанде пеш ситоиши бекарон аз ӯ омада буд, бофта менуд ва мавориде аз ин даст ҷӣ бисёр будааст.

¹ А.Кремер, *Culturgeschichte des Orients unter Chalifen*, Bd II, S. 373; Бингаред: И.Ю.Крачковский, *Осори манзуми Абӯл ат-Тоҳия*, (Ёддошҳои шӯбаи ховарии анҷумани бостоншиносии рус, ҷоми 2-3, Санкт-Петербург, 1908, саҳ. 73-112, 102-208).

Шеърӣ арабии дастгоҳи хилофат, рафта-рафта аз хунари ростин ба тамринҳои пучу миёнтиҳии сабки шеърӣ табдил ёфт. Аммо шеърӣ араб дар конуни офтобнишастӣ хеш боз ҳам шоири нобиноӣ бузурге падида овард, ки ҳамоно Абӯл ал- Ало ал-Муъарӣ буд.

Абӯл ал-Ало ал-Муъарӣ (973- 1058)-милодӣ аз хонаводаи номдору мухтарам буд. Ин шоири оянда ҳанӯз ҷаҳорсола буд, ки ба бадбахтии бузурге, ки дар кишварҳои Ховарзамин ангуштшумор буд, дучор омад. Обила гирифт ва биноияшро аз даст дод. Ў бо он ки қар шуда буд, тавонист аз ҳамаи риштаҳои дониш ба гунаи шигифтангез огоҳӣ ёбад ва марде шавад ҳамаҷониба фархеста. Абӯл ал-Ало дар Ҳалаб, Триполис ва Антокия дониш омӯхт ва бар он буд, ки қасидагӯӣ ҷирфай шавад. Аммо ғурураш нагузошт, ки ба ин қори хор даст бибарад. Дар муқаддимаи мансури шоир бар маҷмӯаи шеърҳои, ки номи «Сақулзанд» - (Аҳгарҳои оташзанак) гирифтааст, гуфта мешавад: «Ҳаргиз гӯши амиронро бо сурӯдҳои ситоишомез ба умеди дарёфти подош навозиш намодаам». (Ёдовари шеърӣ Носири Хусрав аст, ки гуфтааст:

Ман онам, ки дар пой ҳукон нарезам,
Мар-ин қиммати дурри лафзи дариро. - С. Э.).

Ў дар шаҳраки зодгоҳаш, Муарралнуъмон-дар шимоли Сурия ором ва ба содагиву ғурутани мезист ва ба дастмузди дарёфте аз дарс додан басанда мекард ва бо дурахшандагии хеш шунавандагони бисёро ба сӯи худ кашида буд.

Ба Бағдод ҳам саре зад, аммо ба зудӣ пойтахти ғуравгоро бадруд гуфта ба қашонаи ороми хеш бозомад. Дар анҷом ду китобашро «Алзумиёт» ва «Рисолаи бахшоиш» ки бавижа бозтоби дурахшони андешаҳои бикраш дар он ҷо омадааст, падида овард. Ў дар Алзумиёт¹ ва Рисолат-ул-ғуфрон (Рисолаи бахшоиш)² андешаҳои худро яқсара, бепарда ва пӯстканде баён ва бо нуруи тақондиханда, ҷаҳоннигарии навмедонаи хешро ошкор кардааст.

Ў бо пазириши ҳастӣ, доштани бағоният, онро танҳо гунаи бунёди таҷридии ҳастӣ бармешуморад. Шояд ӯ гоҳе аз бағонияти ҳамешазинда, танҳо мақулаи қанонро ба дида дошта, ки ноҳудоӣ омӯзиши Зарвони зардуштияно ба ёд меоварад (шоир метавонистааст бо ин омеза, яқсара ошноӣ дошта бошад).

Абӯл ал-Ало дар бисёре аз асарҳои ҳамаи қасонро, ки бо савдогарӣ бо бовари мардумон ва баҳракашӣ аз тӯдаҳои мардум ошоӣ хешро

¹ Номи Алзумиёт аз истилоҳи наъми араб «Лзум-ул-ялзум» ногузир сохтани чизе, ногузир нест меояд ва нишондихандаи шевае аст, ки пайрави он барои мисол, гузашта аз ҳарфи асосии радиф (ки ровӣ ном дорад), ҳарфе афзуда, пеш аз радиф оварда, ҳам радифро жарфтар месозад ва ҳам қори худашро печидаву душвортар.

² Дар бораи асар бингаред: И. Ю. Крачковский, Zur Entstehung und Komposition, von Abu-l-'Alā's Risālat al-Gufran (Islamica, Bd L. 1925, s.344-356).

фароҳам месозанд, ба тундӣ накухиш мекунад. Муҳолифон бедиранг дарёфтанд, ки дар симои Абӯл ал-Ало душмане неруманд падибор мегардад, ки метавонад озоишашонро барҳам бизанад, пас шоирро бо шитоб мулҳид номиданд. Метавон гуфт ки ҷомеаи дӯстдорони шеърӣ араб дар мавриди Абӯл ал-Ало ду даста шуд, ҳаводорони отабини шоир ки ўро андешаманде жарфбин ва марде боахлоқ ва пок бармешумурданд. Ва душманони бархашму сарзанишкунандагоне, ки аз ҳеҷ иттиҳоме бар ў фуруғзор намекарданд. Пайдост, ки Абӯл ал-Ало бегумон дар рӯзгори ҳеш марде озодандеш будааст. Чунонки борҳо се оини бузурги роиҷ ба замонашро бо якдигар санчида ва ба ҳеҷ як бартарӣ надодааст, ў хатто номҳои Вахшуронро бе дуруд овардааст. Шоир ба ваъдаи растахези мурдагон ҳеҷ бовар намедошт, ки ин бо муъмин будан ҳамхонӣ надорад. Гуё ў хатто китоби осмониро аз нигоҳи зебӣ суҳан ва хунари калом муъҷиза (ки ҳамаи мусалмонони ростин мепазиранд) намедониста ва муддаӣ буд, ки метавонистааст на бадтар, балки беҳтар аз он бинависад. Абӯл ал-Ало зиёрати Маккаро ҳам саҳт накухиш кардааст, ба пиндори ў ин кор танҳо барои нигоҳбонон (Амокини муқаддаса), ки аз он суд мебардаанд зарурӣ будааст.

Шеърҳои Абӯл ал-Ало барои он рӯзгор падидаи истисноист. Танҳо бори сангини бадбинӣ ва навмедӣ то андозае онҳоро тира ва тор месозад, ки бояд гуфт барои шоире нобино, ки зиндагиаш дур аз хурсандӣ аст, яқсара равшан аст. Абӯл ал-Ало ҳар гуна ҳастиро аҳриманӣ ва бадбахтӣ медонист. Ў саҳт алайҳи зоду валад бархоста, ҳатто васият карда буд, ки бар санги гӯраш ин суҳанонро бинависанд: «Падарам бар ман гуноҳ кард, аммо ман бар қасе гуноҳ накардаам». Шоир зан надошт ва фарзанд аз ў набуд. Гумон намеравад битавон бар ин суҳанони марде хӯрда гирифт, ки табиат дар ниҳоди вай бо чунин гушоддастӣ истеъдоде гузошта ва ҳам ўро маҳкум карда буд, ки дар нобиноӣ ва торикӣ зиндагӣ кунад.

* * *

Чирагии тозии ба Эрон бад-он анҷомид, ки рушди забонҳои адабӣ, ки дар он ҷо пой гирифта буд, бурида шавад ва рӯзгорони дароз, забони арабӣ ягона забони адабӣ дар ҳамаи ин марзу бум гардад. Густариши ислом дар миёни тӯдаҳои мардум бад-он анҷомид, ки забони арабӣ то андозае барои онон забони ошно гардад. Зеро ислом аз ҳар мусалмон меҳодад, ки рӯзона панҷ бор намоз бигзорад ва чунонки пештар ҳам гуфтем таъсири дуоҳо ва қабул афтоданашон ба шарте аст, ки бо забони арабӣ адо шаванд. Равшан аст, ки тӯдаи мардум ҳеҷ гоҳ ин забонро, ки аз нигоҳи сохтор бар ишон душвор ва бегона буд, наёмӯхтанд ва ниёишҳоро бештар маснӯӣ бозгӯӣ мекарданд ва талоше барои фаҳмидани суҳаноне, ки бар забон меоварданд намешуд.¹ Забонҳои бумӣ ҳамчунон забонҳои

¹Ба ёд биёварем, ки дар ҷомеаи зардуштиён низ ниёишҳо ба забоне хонда мешуд, ки бар мардум равшан набуд ва ҳатто худӣ муғон ҳам наметавонистанд маънии бисёре аз

гуфтугӯ монда буд. Аммо вожаҳои арабӣ андак-андак ба даромадан ба ин забонҳо оғозиданд ва дар оғоз бештар истилоҳоти динӣ ва сипас идорӣ, рахнаи лугатҳои арабӣ ба вожагони зиндагии рӯзмарра бисёр андак буд.

Бештари заминдорон-деҳгонҳо равиши дигар дар бораи забони арабӣ дар пеш гирифтанд. Забони араб дар миёни инон гунаи исботи тааллуқашон ба лои баргузидагон буд. Кам-кам забони модарӣ барои ашрофу бузургон забоне гардид, ба дарди гуфтугӯ бо зердастон, кишоварзон ва навкаронашон меҳӯрд. Ба пиндори онон, забони адабӣ танҳо забони «аслу нисбатдор»-и араб бошад. (Забони араб дар миёни бузургони бумӣ, ҳамон нақшери дошта, ки забони фаронсавӣ дар миёни дарбориёни Русия дар садаи 18 ва оғози садаи 19 доштааст). Аз ин рӯ, шигифтбарангез нест, ки дар садаҳои ҳаштум-даҳуми исавӣ дар Эрон ва Осиёи Миёна сурудани шеър ба забони арабӣ оғоз мегардад.

Абӯмансури Абдумалик ибни Мухаммад ибни Исмоил Саолибии Нишобурӣ (961-1038) милодӣ, тартибдиҳандаи гулчини чаҳорчиллии шеъри араб, ки номашро «Ятимат-уд-даҳр»-Марвориди беҳамтои рӯзгори хеш гузоштааст, гаронбаҳотарин моддаро барои баррасӣ ва пайковии ин назм, ки то кунун чандон омӯхта нашуда барҷой гузоштааст. Дунболаи ин гулчин, ки номаш «Думаита Қаср» - (Гӯшанишини Кох аст), ба дасти Хусейн ибни Алии Бохарзӣ (1074/75)-и милодӣ навишта шудааст. (Номи дурусти ӯ Абулқосим Алӣ ибни Абулхусейн ибни Абӯтайиби Бохарзӣ ва номи китоби ёдшуда «Дамит-ул-қаср ва Асарт-ил-аҳдаласр аст». - С. Э.). Саолибӣ дар чилди чаҳорум аз асари хеш дар бораи шоирони Мовароуннаҳр ва Хоразм аз яксаду нуздаҳ шоир, ки дар рӯзгори ӯ ва пеш аз он мезистаанд, ном мебарад. Додаҳо аз зиндагии инон андак аст, аммо бо ин ҳама аз китоби ӯ чунин бармеояд, ки яксаду нуздаҳ шоир чаҳор тан амир, ҳашт тан вазир, бисту ҳашт тан котиб, яъне дабири девони даргоҳ ва сиву як тан ҳаким, омилу қозӣ ва заминдори бузург будаанд. Ба сухане дигар, наздик ба як шаст дарсад шоирони араб (ё дурусттар бигӯем, онҳое ки ба арабӣ менавиштаанд) дар он рӯзгор аз табақаи ҳокима буданд. Бисёре аз ин шоирон арабҳое буданд, ки ба сабабҳои гуногун ба шимол кӯчида буданд, аммо дар миёни инон. ғайри арабҳое ҳам буданд, ки забони арабиро ҷойгузини забони хеш карда буданд. Чунонки шоире меболад аз ин ки ниёш Рустами тақовар ва диловари бостон (ва шояд ҳам на Рустами ҳамосӣ, балки вопасин сипаҳсолори сосониён - Рустами Фаррухзод аз Озарбойгон, ки дар пайкор бо тозиён ба хок афтод)-аст ва аз табори пурифтихори хеш сухан мегӯяд:

Ано мин қад арафата шарран ва чаҳран,
Аҷамӣ намо биҳи-т-таъриб.
Лайса шеъри азо даъият шиъори
Насаби возиҳ ва авди салиб.

суханонро бар диндорон равшан созанд. Аз ин рӯ, ҷойгузин шудани забони номафҳум бо забони номафҳуме дигар, мояи шигифтӣ намешуд.

Тарҷума: Ман ҳамонам, пинҳону ошкор мешиносандам, ҳамчун Аҷамӣ (Эронӣ - Е. Б.), ки азиз шудааст. Бо сар додани шеърӣ пурхурӯшу пархошомезам хуб медонам, таборам равшану дарахтам устувор аст. Ва сипас:

Изо насбуни кинта мин оли Рустам
Валокин шеърӣ мин луи бани Ғолиб

Тарҷума: ҳангоме ки аз пайдоишам мепурсанд, ман аз дудмони Рустамам, ва танҳо шеъроям аз луи ибни Ғолиб аст.¹ Ба сухани дигар, ин «меҳанпараст» ба забони ҷирамандон ба хонадонаш менозад ва низ меболад аз ин ки суханаш аз забони ноби бидавиён аст. Ин нукта метавонад ду сабаб дошта бошад, аз як сӯ пайдост, ки ӯ меҳоҳад тозиён аз болиданаш огоҳ шаванд ва аз дигар сӯ донише, ки ӯ фаро гирифта танҳо муяссар месозад, ки шеърро ба забони арабӣ бинависад. Забони модариашро ба андозае намедонад, ки аз он барои падид овардани осори адабӣ баҳра гирад. Метавон андешид, ки дар он рӯзгор, «меҳанпарастоне» чун ӯ андак набудаанд.

Абӯяъқуби Исоҳқ ибни Ласон ибни Кеҳи Алҷаримӣ намоёнгари вижаи шоироне аз ин даст аст. Ин шоир, ки хонадонаш аз Марв бархоста буд, ҳудашро эронӣ медонист, аммо дар миёни тозиёни қабилаи Ғатфон парвариш ёфт ба камол расид. Бо гурӯҳҳои размии онон ба Систон рафта ва сипас ба зиндагиаш дар анҷумани «Ҷавонони заррин»-и Бағдод маънӣ бахшида буд. Ӯ дар ҳамон ҳангоме, ки аз тираи худ аз бузургони Суғд бар худ меболид, шеърро танҳо ба забони арабӣ менавишт. Дар шеърояш ба мавзӯҳое, ки вижаи бидавиён аст идома медод. Меҳмоннавозӣ, васфи шутур, мӯя дар сӯғи қаҳрамонон, ришханди қабилаҳои душман ва ҷуз инҳо. Шоир дар ҳамон ҳангом ки дарёфтааст чорҷӯби шеърӣ бидавиён дар ҳолу рӯзи зиндагии пурсару садои шаҳрӣ ҳар гуна дилнишинии ҳудро аз даст медиҳад, мегӯяд: «Хонаи биёбонӣ, ки осораш чун хатти санғнабиштаҳо сойида шудааст, дигар хоҳири маро парешон намекунад». Гузашта аз шоироне, ки танҳо ба арабӣ шеър мегуфтаанд, буданд шоироне, ки ба ду забон-арабӣ ва порсӣ шеър месурудаанд, монанди Абулфатҳи Бустӣ ва Абдуллоҳ Муҳаммади Ҷунайдӣ. (Давлатшоҳи Самарқандӣ дар «Тазкират-уш-шуаро» сах. 23, Техрон, соли 1338 дар зикри Ашшайх Алхалил Абулфатҳ Албустӣ овардааст, ки аз ақибир ва фузалои рӯзгор аст ва дар замони давлати Султон Маҳмуд ибни Сабуктегин буд, зулҳисонайн аст. Ашъори форсиро ҳам ба ғояти маснуъ ва матин мегӯяд. - С. Э.).

Абулфатҳ на танҳо шеърҳои бикр ба забони дарӣ мегуфт, балки аз ин забон ба забони арабӣ ҳам тарҷума мекард. Ҷунончи огоҳем, ӯ манзумаи

¹Бингаред: Goldziher, Muhammedarische Studien, Bd I, S. 162. Ин иқтибос ҳамчунин дар китоби Е.Бертелс, «Шеърӣ форсӣ дар Бухоро», (садаи даҳуми исавӣ) 1935, сах. 12, понависи 1 омадааст.

«Офариннома»-и Абӯшукури Балхиро, ки то рӯзгори мо нарасида, ба забони арабӣ гардонидаст.¹ Бо сустӣ гирифтани дастгоҳи хилофат нигариши шоироне, ки таборашон арабӣ набуд ба гузаштаҳои хеш бештар гардид. Талош барои гирдоварӣ ва навиштани осори даҳонии мардум дар ҳамин давра анҷом гирифтааст. Чунончи марде ба номи Абулфазли Сакурӣ аз Марв бисёре аз масалҳои куҳанро мӯшикофона ба арабӣ гардонид ва дар ин миён барои ин кор шакли шеърро бо қофияҳои завҷ, ки дар арабӣ ба кор намеравад, баргузид.

Шеъри арабии Эрон ва Осиёи Миёна дар ин давра вижагии худро дорад. Васф дар суннати шеърӣ, ки дар дарбори Бағдод пой гирифта буд, ҷойе вижа дошт ва он чунин буд, ки нигориши бикр ва устодонаи чизе меомад ва ба ногоҳ ва часуруна истиора ва сифатҳое ба кор мерафт ва ҷуз инҳо. Чунонки медонем, халифа Ҳоруннарашид чанд шоирро назди хеш фаро хонда пеши онҳо мерафт ва чизе гаронбаҳо дар баробарашон мегузошт. Чун шамшер, ниёме мурассаъ, ҷоме булурун бо шароб ва ангуштарине гавҳарнишон. Халифа инҳоро дар миёни хона мениҳод ва ба шоирон пешниҳод мекард, ҳар чи бехтар васфи онҳоро ба шеър биёваранд. Он шеъре, ки ба пиндори халифа комёбтар мебуд сазовори подоши нақдии калоне мегардид. Бо дидани васфҳое, ки дар гулчинӣ «Ятимат-уд-даҳр» аз сурудаҳои Эрон ва Осиёи Миёна омадааст, ба ин паёмад мерасем, ки ҳамаи онҳо нигориш ва васфи чизҳои мучаллал-сомонӣ зиндагии саршору бекароне аст. Аслиҳаи гаронбаҳо, бехтарин ва гаронбаҳотарин гунаи меваҳо, хӯрданиҳое, ки дасти ҳама кас ба он намерасид, ҳатто собуни хушбӯ, латиф ва хушкгини гармоба дар шеъри шоирони он вақт тавсиф мешуд. Бо нигариш ба ин ки рафтан ба гармоба яке аз саргармиҳои дӯст доштани феодалони хушгузарони он рӯзгор буд², шигифтовар нест, ки чизҳои содае ҳамчун собун ва лиф ва хушкгини гармоба шоистаи васф шуда бошад. Бояд тазаккур дод, ки васф ҳамона яке аз бахшҳои созандаи қасида аст. Дар васф аз чизе ситоиш мешавад, аммо ин чиз аз он фармонравое аст тавоно. Пас ин чиз ҳам ба ҳамон андозаи дорандааш бекостӣ ва сарзанишношуданӣ бошад. Аз ин рӯ, шигифтбарангез нест, ки ба хангоми рушди ҷӯшон ва хурӯшони қасида бар заминаи эронӣ, чакомасароёни бисёре аз васфҳои гуногун, нигориши асб (пайдост, ки фармонраво), шамшер, диҷ, тоҷу ҷомро ба даромади қасида бофтанд.

¹Goldziher, Muhammedanische, Studien, Bd I, S. 162.

² Ба ёд биёварем, ки нависандаи «Қобуснома» ба хангоми омӯзиши худ ба фарзандаш, ўро андарз намедихад, ки ҳар рӯз ба гармоба биравад. Зеро дарёфтани ин раҳнамоӣ бояд бидонем, ки дар он рӯзгор гармоба рафтан ба маънии баҳрагири аз души беҳдоштӣ набуд. Мардумони тавонгар соатҳое дароз дар хонаҳое бо гармобаҳои гуногун ба сар мебурданд, онҳоро мушту мол медоданд, модаҳои хушбӯ бар танашон мемолиданд ва ҷуз инҳо. Барои ҳамин ҳам Унсурулмаолии Кайковус бани Искандар бани Вашмгир бани Зибор метавонист бигӯяд, касеро ки зуд ба зуд ба гармоба меравад, метавонад ба таносиби нозпарвардагӣ муттаҳам кунанд. «Бингаред: ба «Қобуснома», ҷопи Маскав, 1953, сах. 73-74).

Равшан аст ин васфхоро метавон бо нигориши шутур, дадон ва падидаҳои гетӣ, ки дар шеъри бидавиён густариши бузург дорад вобаста кард.

Аммо набояд аз ёд бурд, ки дар «Авасто» ҳам ин гунаи васф ба чашм меҳӯрад, нигориши Анохито, Митро ва чуз инҳо. Аз ин рӯ, наметавон гуфт, ки пайдоиши васф аз шеъри биёбонгардони араб будааст, афзун бар он нақши васф дар порсии дарӣ, яксара нақше аст дигар. Ин ёдоварӣ дархӯри нигариш аст, ки ҳамон муаллифоне, ки дар шеърхояшон ба забони арабӣ аз зебописандии бекарон сухан мегӯянд, дар чакомаҳояшон ба забони модарӣ мавзӯҳое ба миён мегузоранд, ки яксара дигаранд. Агар ба маъхазҳо этимод кунем¹ ин чакомаи дарӣ аз Абулфатҳи Бустӣ аст:

Яке насихати ман гӯш дору фармон кун
Ки аз насихат суд он кунад, ки фармон кард.
Ҳама ба сулҳ гароя, ҳама мадоро кун,
Ки аз мадоро кардан сутуда гардад мард.
Агарчи кувват дориву иддате бисёр
Ба гирди сулҳ дароя ба гирди ҷанг магард.
На ҳар ки дорад шамшер ҳарб бояд кард,
На ҳар ки дорад позаҳр, заҳр бояд кард.

Фаро хондан ба сулҳ барои маҳофили феодалии он рӯзгор, он чунон ғайриоддӣ буд, ки моро бар он медорад, то дар ин байтҳо бештар овои мардумро бишнаварем, то намояндагони фармонраворо. Размчӯён бавижа аз раддаҳои боло ба ҳангоми даргириҳои ҷанге, ки барои онҳо комёбӣ ба ҳамроҳ дошт, метавонистанд ба тавонгар шудан аз раҳи ғорат ва асир кардани барда ва каниз умедвор бошанд. Аммо барои раият, ки ба маънии вожа ба вожааш «табаа» ва «деҳқон» аст, ҷанг ба маънии лағадмол шудани мазраа буд. Ва решакан шудани дарахтони мева, рабуда шудану аз даст рафтани молу ҳол ва шояд ҳам бардагӣ ва ҳатто марг ва бочу хироч ва қахтиву гуруснагӣ ва дарюзагӣ, ки аз пайи он меояд. Пеш кашидани ин пурсиш, ки оё шеъри араб таъсире дар адабиёти забонҳои бумӣ дошта ё на, табиӣ аст то чанде пеш гироише бар ин буд, ки ин таъсирро бузург намуда, чунин баршуморанд, ки гӯё ҳамаи адабиёти оғозини дарӣ ҳамон рӯнавишти шеъре аст, ки тозиён ба Эрон ва Осиёи Миёна овардаанд.

Пайковии мӯшикофонаи ин ду шеър нишон медиҳад, ки наметавон нақши шеъри арабро бузург намуд. Аммо равшан аст, ки ҷой гирифтани дар ноҳамсӯии ин дидгоҳ ва таъкид бар ин, ки назми араб ҳеҷ таъсире ба шаклбӣи шеъри дарӣ надошта ҳам, коре аст ношуданӣ. Далеле, ки бино бар маъмул барои ин дидгоҳ меоваранд ва мегӯянд арабҳо аз нигоҳи фарҳангӣ бисёр поинтар аз мардумони мағлуб будаанд ва барои ҳамин ҳам гӯиё наметавонистанд бар онҳо таъсир дошта бошанд, барои садаҳои ҳафтум ва ҳаштуми тарсоя дуруст аст, аммо на барои рӯзгори пас аз он.

¹ Ризоқулихони Ҳидоят, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо», Техрон, 1293, ҷилди 1, сах. 70.

Дарбори Аббосиён (равшан аст, ки на бе мушорикати эронӣён) бузургтарин конуни фарҳангии рӯзгори хеш гардида буд. Ҷомеаи арабҳо дар он рӯзгор, дигар бо мероси фарҳанги ҷаҳони бостон ҷо ва онро фаро гирифта ва сатҳи шеърӣ араб ҳам пайдост, ки дигар поинтар аз тирози фарҳанги мардумони Осиёи Миёна ва Эрон набудааст. Аз ин рӯ табиӣ аст, ки бахши шеър ҳам наметавониста дар миёни онон бе пажвоку (акси садо. – М. А.) бозтоб бошад.

Аммо дар як чиз гумон нест ва он ин ки дар оғоз, таъсири араб бар лояҳои болои мардуми мағлуб ва бар он бахш аз бузургони заминдор будааст, ки мекӯшидаанд ҳолу рӯзи бартари худро аз роҳи омӯхтагии ҳар чи бештар бо ҷирамандон ҳамчунон нигоҳ доранд. Барои ҳамин ҳам дар садаи даҳуми милодӣ дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ ду ҷараён дида мешавад, ки бо якдигар саҳт тафовут доранд. Шеърӣ дарборӣ, ки таъсири араб бар он буд ва ҷаҷомаҳое, ки мекӯшиданд тридодҳои кӯҳани мардумиро идома ва рушд диҳад.

Нахустин садаҳои саёдати араб рушди забонҳои адабии бумиро бурид ва ин забонҳо ҷои худро дар оғоз ба забони арабӣ ва сипас дар пайи сустӣ гирифтани ҳукумати онҳо ҷои худро ба дарӣ доданд, ки бар бунёд ва дар заминаи ғӯишҳои Хуросон ва Осиёи Миёна падидор шуда буд. Рушди дурахшони ҷаҷомасароӣ ба ин забон дар дарбори Сомониён бад-он анҷомид, ки забони дарӣ рафта-рафта майдонро ҳам бар забони арабӣ ва ҳам ғӯишҳои маҳаллӣ танг карда, дар сарзаминҳои паҳноваре тавонист забони адабиёт бишавад. Забони дониш, ки ҳанӯз вобастагии бузурге ба дин дошт, рӯзгоре дарозтар ҳамоно забони арабӣ буд.

Раҳнаи арӯз, вазнҳои шеърӣ арабиро дар ҷаҷомаҳои бумӣ бояд ҳамчун воқеияте пазируфт, ки ҷойи гуфтугӯ дар он нест. Буридаҳои осори манзум ба забонҳои гуногуни эронӣ, ки аз рӯзгори пеш аз тозиён монда аст, ҳамагӣ яқсара ҳиҷоӣ ҳастанд. Аз он ҷо ки забони дарӣ, аз нигоҳи овошиносӣ дорои овоҳои дақиқи кашида ва кӯтоҳ аст, гузариш аз вазни ҳиҷоӣ ба вазни арузӣ бисёр ба осонӣ анҷом гирифтааст. Аммо набояд пиндошт, ки танҳо як интиқоли механикии формулҳои вазнӣ аз забоне ба забони дигар анҷом ётааст.

Арӯзи порсии дарӣ тафовутҳои намоён бо арӯзи ноби арабӣ дорад, ки забоншиносон ва адибони садаҳои миёна ҳам онро дида буданд.¹ Арӯзи форсӣ-дарӣ аз ҷумла ин тафовутро бо арӯзи арабӣ дорад, ки дар он аз миёни ҳар гуна формулҳои вазнӣ онҳое бештар ба қор мераванд, ки дар онҳо шумори ҳиҷоҳо бетағйир мемонад. Ин вазъ бавижа дар ҷаҷомаҳои ҳамоӣ, ҷунонки гуфтем арабҳо аз беҳи он беҳабар будаанд ба ҷашм меҳӯрад. Дар вазнҳои мутақориб ва ҳаҷаз, ки дар шеърҳои Осиёи Миёна ба онҳо алоқаи бештаре нишон дода мешуд, вижагии қоим ба зот будан

¹ Шамсиддин бани Муҳаммад қайси Розӣ, «Алмуъҷам-фи-маъойир ашъор-ул- Аҷам», Лондон, 1909.

боқӣ мемонад ва дар ҳамин хангом ёздаҳ ҳичои пойдор ҳам дар ин вазнҳо хаст. Ин низ аз вижагиҳост, ки дар забони порсии дарӣ аз миёни қавоиди арӯзӣ онҳое ба кор мерафтанд, ки дар шеърӣ араб бо намуди боб густариш надоштанд. Пас ҳарчанд «арӯзи эронӣ» ба андозаи бисёр меваҳои кори бикру халлоқи мардуми Осиёи Миёна ва Эрон аст, боз ҳам бе таъсири арӯзи араб падидор нашудааст. Чакомаҳои мардуми Осиёи Миёна ва Эрон аз нигоҳи радиф ва қофия ҳам бо шеърӣ араб, ки дар асос дар талош барои бархӯрдор аз радифе жарфтар ва дақиқтар намоён аст, тафовут доштанд.¹ Саранҷом, шумори шаклҳое ҳам, ки дар чакомасароӣ ба кор мерафт, дар партави баҳрагирӣ аз суннатҳои шеърҳои мардумӣ афзоиш ёфта буд. Дар ин ки қасида дар кулл аз арабҳо омадааст, ҳеҷ гумоне наметавонад бошад. Равшан аст, ки дар дарборҳои Ашкониён ва Сосониён ҳам чакомаҳои мадху ситоиш будааст, аммо чигунагии сохтори онҳо бар мо равшан нест. Мо танҳо заминаи онро дорем, ки бигӯем нигораҳои баҳору ҳазон дар насибҳо бо ҷашнҳои бостонии Наврӯз ва Меҳргон вобастагӣ дорад. Пайдост, ки наметавониста аз шеърҳои араб биояд ва ба гумони бисёр, ҳамоно бозтоби чакомасароии кӯҳани мардумони эронзамин дар рӯзгори пеш аз ислом аст. Шояд пораи суруди «*Frašemurw*» (Товус) аз монигароӣ, ки дар баҳши дувуми ҳамин китоб овардем, буридае аз чунин қасидаи пеш аз ислом бошад. Метавон андешид, ки ҷойгузини қофияҳо ҳам аз шеърӣ араб омада бошад.

Гушудани кори ғазал душвортар аст. Кухантарин ғазалҳо дар Осиёи Миёна, ҳамоно насиби ошиқона аст, ки аз қасида ҷудо афтадааст. (Барои тафсили бештар дар ин бора бингаред ба баргҳои оянда дар баҳши девони Унсурӣ). Аммо мебоист ба ёд биёварем, ки дар ҳамин хангом шаклгирии ғазали ғаной, ҳамоно таъсири эронӣ ба арабҳо будааст. Охир наметавон чунин андешид, ки мардуми Эрон пеш аз омадани арабҳо шеърҳои ошиқона надоштаанд. Ба пиндори ман лаҳни бисёр дилнишин ва пуррозу рамзи ғазалҳои оғозини сӯфия на ин ки аз рисолаҳои хушк ва фозилмаобонаи сӯфиён, балки аз таронаҳои ғанои мардум сарчашма гирифта ва бархе намунаҳои чакомасароии бисёр кӯҳан танҳо дар намуди ҳамин ғазалиёт то ба рӯзгори мо расидааст.

Рубоӣ ҳамоно шакле аст, ки мардуми Эрон бе ҳеҷ гуна таъсире аз бегона ва берун онро падида овардаанд. К. Г. Залеман рубоиро ба сатрҳои Спантоманюи Госоҳои Авасто мерасонад.² Ин ки вазни рубоиро наметавон ба қоидаҳои одии арӯзи араб даровард, ба назарпардозони Ховарзамин равшан будааст. Дар ин миён дар рисолаҳое, ки дар бораи вазни шеърӣ аст, суҳан аз бисту ҷаҳор тарҳи сохтори вазни рубоӣ меояд, ки

¹ Дар бораи вижагиҳои қофия бингаред ба Баҳром Сирус, «Қофия дар назми тоҷик», Осори Институти забон ва адабиёти Академияи илмҳои Тоҷикистон, ҷилди 18, Исталинобод, 1953.

² G. Salemann und Shukovki, persische Grammatik mit Literatur, Chrestomathie und Glossar, Berlin, 1889, S. 101.

ҳамагӣ гуногуниҳои баҳри ҳаҷазанд. Баррасии ин тарҳ нишон медиҳад, ки инҳо паёмади талош барои ҷо додани сохторҳои ҳичӣ дар арӯз аст. Пас метавон дидмони К. Г. Залеманро яқсара пазируфт, ки мегӯяд ниёи рубоӣ дар ҷойе дар хонаводаи ҷаҷаҳои пеш аз исломи эронӣ будааст. Чунон равшан нест, ки ҷаро К. Г. Залеман рубоиро ҳамон ба сатрҳои Спантоминю, ки дорои сохтори 7+4 ҳичӣ аст, мерасонад. Мисраҳои рубоӣ дар қомилтарин намунаи худ сездар ҳичӣ дорад, ки ду ҳичӣ бештар аз сатри Спантоминю аст. Аммо дар партави ин ки ду ҳичӣ қӯтоҳро метавон дар як ҳичӣ қашидани гузошт, метавон сатри рубоиро ба даҳ ҳичӣ бирасонем, ки ҳамвора чунин қоре ҳам муяссар нест ва боз ҳам қамтар аз як сатри Спантоминю аст. Тарқиқҳои гуногуни ҳичӣ метавонад рубоӣҳои сездар, дуводар, ёддар ва даҳ ҳичӣ ба мо бидиҳанд.

Аз ин ҷо метавон чунин натиҷа гирифт: Рубоӣ дар ҷаҷаҳои бостон чун шакли шоирона, барои барҷой набуда, балки шакле аз лиҳони наво будааст. Беҳуда нест, ки бархе аз назарияпардозони қуҳан рубоиро тарона ҳам меноманд. Виҷагии асосии оҳангаш он буда, ки мебоист дарозии аз нигоҳи қамон қамтар аз дарозии қамонии даҳ нот қашидани набояд. Қигунагии тақсими ин нотҳои қашидани дарунинавохт, агар ҳамчунон қашидани бимонад ва ё ба навохтҳои қӯтоҳтар бахш қарданд, аҳамият қандоне надошт. Танҳо мебоист қар навохт бо нот қашидани оғоз шуда ва беш аз ду қайли қӯтоҳ надошта бошад. Аз ин қост ки дарунинавохт, сохтори бе-бе ба даст меояд. Бо қироати ин шартҳои сохти қигаре барои қазни рубоӣ номуяссар буд. Дар ҳамон рубоӣҳои оғозине, ки аз онҳо оғозӣ қорем, вобастагии ошқор бо осори даҳонии қардум баҳубӣ қидани мешавад. Чунонки аз Рӯдакӣ қедонем, қӣ онҳое, ки дар қорани ишқ аст ва қӣ онҳое, ки дар он қуҳан аз носозқориҳои гуногуни қиндагӣ қеравад аз ин даста қастанд. Ёфтани вобастагии рубоӣ бо қазлқурӯшиҳои муғонаи қосоҳи қори қандон осоне нест. Қарқанд, ки бархе аз қақмасароёни дарборӣ (чунонки Амири Муиззӣ) дар рӯзқори қертар, эҳсосоти қармонбарқорона ва қоқаронаи қудро дар рубоӣ намоёнидани бошанд, боз ҳам ин қор аз нигоҳи қисбӣ ба қудрат будааст. Шоирон қино бар қаммул дар рубоӣ андешаҳо ва эҳсосоти қинҳони қудро меоваранд ва бо ин ки қоҳ-қоҳ бар қазми қеодалӣ қӯрда меқаранд, виҷагии шакли рубоӣ қад-он анқомид, ки қисёр қуд сабқе тоза дар он қадид омад: Қуҳанпардозии мушаққас ва вожақони виҷа дар он устувор шуд ва қуз инҳо. Нақояд ба қанқоми қайқовӣ паёмади қирагии арабқоро дар қиндагии адабии эронӣ бипинқорем, ки шеърӣ араб ҳеҷ таъсире бар қақмасароёни ин қардум надоштааст. Аммо нақояд ин таъсирро беш аз он, ки будааст бузург қунем; Ин таъсир бештар аз таъсире набудаст, ки қар адабиёти қигар ба қанқоми қушд, дар тамосе қазид бо адабиёти қардумони қамсоқ дорад. Адабиёти қорсӣ-тоқикӣ аз ин ки дар қавроне аз қушди ҳеш дучори таъсири адабиёти араб қарқидани, ба ҳеҷ рӯй асолату қудвиҷагии ҳешро аз даст нақодааст.

ШУКУФОИИ АДАБИЁТ ДАР САДАИ ДАҲУМИ МИЛОДӢ

Дар бисёр аз шахристонҳое, ки мардумаш аз тираҳои Эрони ховарӣ буданд, дар огози солшумории масеҳӣ талошҳое шуд, ки забонҳои бумии эрониро дар тирози забонҳои адабӣ боло бибаранд. Дабириҳои сугдӣ, сакоӣ, портӣ, хоразмӣ аз рушди бузург бархӯрдор шуданд. Пораҳои дабирии монигароён, ки дар даст аст, менамояд, ки дар бахшҳои эроннишини ховарӣ кӯшиш мешуд, ки дар навиштор аз ғуишҳои гуногуни наздик ба дарию пасин баҳра гиранд.

Рушди ин навиштаҳо бо тохтутози арабҳо бурида шуд. Солҳои дароз забони адабии бисёре аз эронӣён ҳамон забони арабӣ буд. Метавон гуфт, ки ҳамаи бузургони бумӣ ва он намоёндагони шахриён, ки дар хидмати инон буданд, забони арабӣ ба кор мебарданд. Забони араб наметавонист таъсири жарф бар забонҳои бумӣ дошта бошад. Аммо хатти арабӣ бисёр зуд ҳамаи дабириҳоро, ки эронӣён барои устувор кардани забони бумии хеш дар навиштор ба кор мебарданд, дар раддаи дувум гузошта, ҷойро бар он танг кард. Бо он ки хатти араб бегумон аз дабириҳое, ки пештар дар Эрон буданд осонтар ва муносибтар буд, аммо худ пайдост ки ба ҳеҷ рӯй абзори чандон бекосте барои намоёнидани овоҳои забонҳои бумӣ набуд. Аз он ҷо ки ин хитта ҳолаи «тақаддус» (вазъ ё кайфияти муқаддас будан. – М. А.) гирифта ва аз ин раҳгузар садаҳо намешуд аз он хӯрда гирифт, паёмдаҳои бисёр сангин ба дунбол дошт. Садду бандҳои ҷиддӣ барои густариши босаводӣ дар миёни мардум падида овард. Гурӯҳҳои фармонраво ва динёрон, ки вобастагии танготанге ба онон доштанд, пайваста ёдовар мешуданд, ки мусалмонони муъмин набояд аз ҳеҷ алифбосе кор бигиранд, магар алифбои арабӣ.

Талош барои дур афғандани юғи ҷирамандони тозӣ аз ҳамон нахустин солҳои саёдати арабҳо дар Осиёи Миёна оғоз гардид, аммо истилогарон ҳамаи ин талошҳоро бо сангдили бемонанде сарқӯб мекарданд. Танҳо дар огози садаи нухуми масеҳӣ, ки пас аз марги халифа Ҳоруннарашид миёни писаронаш пайкор барои тоҷу тахт оғоз гардид ва хилофат бисёр ба забунӣ гаройид, бузургони бумӣ дар Эрон дубора ба гирифтани худфармонӣ (истиклол) оғоз карданд.

Тоҳириён (821-873)-и милодӣ нахустин дудмоне буданд, ки дар Осиёи Миёна ва Хуросон фармон меронданд ва то андозае истиқлол доштанд. Бо он ки ин фармонравоён маншури (эълумия. - М. А.) ҳукуматро аз халифаҳои Бағдод гирифта буданд, аммо метавон гуфт, ки истиқлол доштанд. Бо ин ҳама, онҳо мекӯшиданд, ки дар хиттаи фармонравоии худ, аз ҳар роҳе исломро таҳким бахшанд ва аз ҳамин раҳгузар ба густариши забони арбӣ ва устувор кардани он дар нақши забони адабӣ ҷӯи медоданд. Як нукта бегумон ва он ин аст, ки дар он ҳангом ва шояд ҳам бисёр пештар аз он, дубора кӯшиш шуда буд

адабиёте ба забонҳои бумӣ падида оваранд. Бо наздик кардани он бо осори шиғоҳии мардум, онро дар нуқтаи муқобили адабиёти араб, ки барои тӯдаҳои мардум бегона буд қарор диҳанд. Дастӣ рӯзгор сатреро, ки яке аз ҷамоасароёни он рӯзгор - Абуҳафси Суғдӣ Самарқандӣ навишта, барои мо нигоҳ доштааст.

Оҳуи кӯхӣ дар дашт ҷӣ гуна равадо,
Ў надорад ёр, бе ёр ҷӣ гуна бувадо.

Содагӣ ва тасаннӯӣ набудани ин ҷамоаҳо ва низ будани вазни ҳиҷоии куҳан баҳубӣ нишон медиҳад, ки онҳо вобастагии наздике бо таронаҳои мардум доштаанд ва гумон намеравад, ки ҳатто ҷудо аз тарона сохта шуда бошанд. Аммо медонем, ки Тоҳириён бо ин талошҳо ҳамдиҳӣ надоштанд ва дар дарбор, ҳамон адабиёти арабро ташвиқ мекарданд. Саффорӣён ҳам, ки ҷойгузини Тоҳириён шуда буданд (873-903)-и масеҳӣ бо он ки адабиёти арабро дар дарбор роҳ намедоданд, аммо пуштибонии густарда аз забонҳои бумиро ё намехостанд ва ё наметавонистанд.

Дар рӯзгори Сомониён (874-999)-и масеҳӣ, ки Бухороро пойтахт карда, паҳнаи фармонравоии худро ба бахшҳои дурдасти ҷануб кашида буданд, яке аз забонҳои бумӣ ба пирӯзӣ расид. Таҳкими ҳукумати инон ба якпорча шудани сарзаминҳои паҳноваре анҷомид, ки дар бештарини ҷоҳои он мардумони тираҳои эронии ховарӣ мезистанд. Сомониён баракси Тоҳириён, дарёфта буданд, ки бе ҷон ёфтани дубораи суннатҳои фарҳангии куҳан, устувор шудану побарҷоии худфармонии давлати онон номуяссар аст. Носозгории ошкор бо оини араб, дар он хангом дигар номуяссар буд ва метавонист бо ғоҷиа бианҷомад. Сомониён ва пайравонашон роҳи дигар баргузиданд, онон аз таълимоти мазҳабии ғуноғуни исломӣ, ки мазҳаби суннатро мутаазил мекард, пуштибонӣ мекарданд. Қори ғиромидошти ғузашта ба он ҷо кашид, ки ситоиши ошқори оини Зардушт ҳам дигар дархӯри сарзаниш намебуд. Сомониён, ки дар давлати худ аз офаридани осори адабии араб мамоният мекарданд, танҳо аз муаллифоне пуштибонии густарда мекарданд, ки ба забоне, ки тӯдаҳои мардум мефаҳмиданд, менавиштанд. Ин забон ҳамонро порсии дарӣ буд, ки дар он хангом дар паҳнае аз марзҳои ховарии кишвари кунунии Афғонистон то воҳаҳои Марв ва аз қаронаҳои Сирдарё то марзҳои ҷанубии Хуросон густариш ёфта буд.

Шуқуфои неруманди ин забон, густариши бузурги онро ҳамчун забони адабӣ дар пай дошт. Ин густариш аз он рӯ осон ғардида, ки порсии дарӣ забони хешованди шаҳристонҳои ҳамҷавор буд ва бо ҳам вожағоне муштарак доштанд. Дар партави ҳамин буд, ки ин забон дар Эрон густарда шуд ва дар риштаи адабиёт ҷойро бар порсии миёна (пахлавӣ) танг кард. Дарӣ ҳамчун забони адабӣ садаҳои бисёр ҳастӣ дошт ва саранҷом дар Осиёи Миёна ҷои худро ба забони тоҷикӣ дод.

Чунонки гуфтем, дар рӯзгори Сомониён забони порсии дарӣ, ки метавон гуфт дар он хангом мавқеъ гирифта буд, забони адабиёт гардид. Забони араб ҳам дар риштаи шеър ва низ дар риштаҳои дониш, дар садаи даҳуми масеҳӣ ҳамчунон яксара яккатоз буд. Равшан аст ки мардум забони арабиро ҳамчун забони муқаддас, забони паёмбар (с) ва ҳатто забони ваҳйи зоти парвадигор сар намедоданд.

Дониш. Дар ҳамин рӯзгор буд, ки дониши Осиёи Миёна на танҳо дар қиёс бо сарзамини хилофат, балки дар миқёси ҷаҳонӣ дар радаи нахуст ҷой гирифт. Аз ин рӯ, агар барои намоёнидани ҳол ва рӯзи дониш дар он даврон диранге кӯтоҳ накунем, ин навишта дорои қист буд. Муборизаи навмедонае, ки милали мағлуб аз нахустин садаҳои саъдати ҳукумати арабҳо бо онон мекарданд, водорашон кард, ки абзори муносибе барои ин мубориза дар ҳама ҷо ҷустуҷӯ кунанд. Ҳамин мубориза буд, ки заминаро барои рахнаи фалсафаи Юнони бостон дар сарзамини хилофат, ки наметавонист таъсири мусоид бар пешрафти дониши инҷаҳонӣ дошта бошад фароҳам овард. Дар оғози садаи даҳуми милодӣ, шаҳрҳои Осиёи Миёна ба қонунҳои пешоҳанги дониш бадал гардиданд ва қомеъҳои бемонанд дар бисёре аз донишҳо бавижа дар риёзиёт, ахтаршиносӣ ва пизишкӣ ба даст омад.

Донишмандони он рӯзгор ба гунаи баҳрулулум (доиратулмаориф) ва аз ҳамаи доништанҳои риштаҳои дониши он рӯзгор оғох буданд. Чунин донишварзе агар қоршиноси улуми дақиқ ва дар ҳамон хангом забоншиносу файласуф ва ё хабараи илоҳиёт мебуд, бино бар маъмул дорои унвони ифтихории ҳаким (хирадманд, донишманд) буд. Дар он хангом, вожаи файласуфи юнонӣ ҳам ба қор мерафт, аммо чунин менамояд, ки ин вожа донишмандеро, ки ба ин ном номидаанд, таъкидӣ бошад.

Фаробӣ. Фаробӣ дар нимаи дувуми садаи нухуми милодӣ дар руstoi Фароб, дар қарду қаронаи Сирдарё дар ҷое, ки рӯди Орис бар он мерезад, дар қонаводаи як сардори турк дида ба ҷаҳон қушуд. Номи қомили ӯ Абӯнасири Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Авзол ибни Турхон Алфаробӣ аст. Ин менамояд ки ба қумон танҳо падараш ислон оварда ва ниёи вай мусалмон набудааст. Додаҳои ҷуғрофидонони араб дар ин бора, ки ислон дар шаҳри Восидҷ, танҳо дар соли 839-40-и милодӣ истиқрор ёфта ин андешаро устувортар мекунад. Дар қоеи садаи нухуми милодӣ ин шаҳр қонуне бузург бо ҳафтад ҳазор бошанда, диҷ, бозор ва масқиди қомеъ буд. Пайдоиш ва табори Фаробӣ ба қангҷуёни турк мерасид ва қунонки зиндагинависон меғуянд, инро пинҳон намедошт ва дар ҳамаи умр қомаи туркон меқушид. Дониши оғозинро дар зодқоаш фаро гирифт. Аммо аз он ҷо, ки менамояд дар он хангом қанӯз донишмандони бузург дар он ҷо набуданд барои идомаи тақсил ба Димишқ рафт. Бино бар гуфтаҳо Фаробӣ дар он ҷо ба ниғаққонии боғҳои мева истиҳдом шуд. Чунин қоре ӯро вомедошт, ки

шабҳо бедорхоб бошад ва гӯё ӯ аз ин бедорхобиҳо дар зери нури чароғ барои омӯхтани тарҷумаҳои арабӣ аз Юнони бостон баҳра меҷустааст. Сипас аз Димишқ ба Бағдод рафт. Ӯ дар он ҷо чунон овоза ёфта буд, ки яке аз бузургтарин фарҳангпарварони он даврон, яъне Амири Ҳалаб, Сайфуддавла (915-967)-и милодӣ ӯро назди худ фаро хонда буд. Дар зиндагиномаи афсонавии ин донишманд, дostonҳои худвижаи бисёре дар бораи омадани ӯ назди амир дар даст аст, ҳангоме ки ӯ ба толоре, ки Сайфуддавла дар он ҷо бар тахт нишаста буд, даромад ва амир аз ӯ хост, ки биншинад, вай пурсид: Чӣ гуна биншинам дархӯри мақоми худ ва ё дархӯри мақоми ту? Амир посух дод: «дархӯри мақоми худат». Сипас Форобӣ аз канори ҳамаи амирон гузашта, бар тахт нишаст ва ҷойро бар худӣ фармонраво ҳам танг кард. Сайфуддавла, ки гӯё бо ниғахбонони худ ба забони рамз суҳан мегуфта ва танҳо андак шуморе онро медонистаанд, ба ҳамин забон ба ғуломон гуфт: «Ин шайх аз ҳамаи риояти адаб сар печидааст. Акнун ман дониши ӯро меозмоям ва агар рашан шавад, ки ӯ маро бо посуххояш хурсанд кунад, он гоҳ ишора мекунам то шумо адабаш кунед». Аммо Форобӣ пас аз шунидани ин суҳанон Амиро ба шигифтӣ андохта, ба ҳамон забон гуфт: «Эй Амир, андаке бурдбор бош, дар корҳо пас аз поён гирифтанишон доварӣ мекунанд». Сипас ба мубоҳисаи илмӣ пардохт ва саранҷом беҳтарин намояндагони риштаҳои гуногуни донишро, ки дар он ҷо гирд омада буданд, хомӯш сохт.

Сайфуддавла эҳтироме жарф барои Форобӣ қоиладар омода буд барои ӯ дар даргоҳи худ беҳтарин шароитро фароҳам кунад. Аммо Форобӣ марде бисёру бисёр қонеъ буд. Ӯ танҳо барои дарёфти мустамари ночизе ҷаҳор дирҳам дар рӯз басанда кард. Овардаанд, ки хӯроки асосии ӯ шири говмеш, омехта бо шароби райҳонӣ будааст. Вopасин солҳои зиндагии Форобӣ руҳдодҳои ҷашмгире наdoшт, вай ин солҳоро дар Димишқ басар бурда дар корҳои илмӣ ғӯтавар буд ва дар ҳамин шаҳр дар моҳи декабри соли 950-и милодӣ аз ҷаҳон рафт. Форобӣ дар яке аз асархояш, таърихи фалсафаро чунонки худ мепиндошт овардааст. Ба пиндори ӯ Искандария вopасин қонуни фалсафии Юнони бостон будааст. Ҳангоме ки масеҳият дар он ҷо пой гирифт, рушди дониш бозистод. Исфаҳо аз ҳамаи дарсҳои бостон танҳо, мантиқро пазируфта буданд, ки барояшон чун абзоре дар муноқишоти саҳти динӣ зарур буд. Онон улуми дақиқа ва низ метафизикро на танҳо зарурӣ намешумурданд, балки ҳатто тавсия мекарданд, ки аз ин донишҳо дур шаванд, зеро онҳо метавонанд ба имони пок газанд бирасонанд. Барои ҳамин буд, ки хибрағони фалсафа ба тарки Искандария оғоз карданд. Вopасин намояндагони дониши қуҳан, ки ба сарзаминҳои гуногун рӯй оварда буданд дур аз ёру диёр, як аз пайи дигар мурданд. Яке аз онҳо дар Антокия мезист, ду шогид дошт - яке аз Ҳаррон ва дигаре аз Марв ва ин ду шогирд пас аз марги омӯзгори хеш дониши юнониро ба Бағдод оварданд.

Форобӣ нигораи бисёр печидаи расидаи мероси классикиро ба ховарзамин то андозае сода мекунад, аммо бахубӣ пайдост, ки асосу бунёди он дуруст аст. Осори Форобӣ бисёр бузургу раногранг аст. Ӯ ҳамаи донишҳои рӯзгори хешро фаро гирифта буд; адаб, сиёсат, равоншиносӣ, донишномаҳои табиат ва мусиқӣ. Аммо бадиҳӣ аст, ки фалсафа дар миёни донишҳои ӯ ҷои нахустро доштааст. Овозааш пеш аз ҳама, ҳамчун гузоришгари Арасту буд ва барои ҳамин ҳам лақаби ифтихории «омӯзгори дувум», алмуаллимуссониро дошт. Бояд ёдоварӣ кард, ки ба ҳеҷ рӯй наметавон ин кори Форобиро ба сони асари такрорӣ ва тақлидӣ баршумурд. Нахустин тарҷумаҳои арабии Арасту кистиҳои бисёр доштанд. Набудани вожагони илмӣ садде дар кори мутарҷимон буд, инон ки ағлаб наметавонистанд аз уҳдаи кори тарҷумаи матн бароянд, сохтори нахвӣи матни юнониро ниғаҳ медоштанд ва барои ҳамин ҳам матнро барои хонандаи араб номафҳум мекарданд. Танҳо корҳои Форобӣ буд, ки фаҳми дурусти дониши бостонро муяссар сохт. Ин донишманд бахши бузург аз корҳои файласуфи юнонӣ Арасту гузориш (тафсир ва маънӣ. - М. А.) кард.

«Макулот», «Таҳлил», аввалу дувуми «Суфситоигарӣ», «Илми баён» ва гузашта аз инҳо, тафсири Исоғучӣ (Даромаде бар фалсафа) Пурфурюси навафлотунӣ аз ӯст.

Аммо қору қуниши Форобӣ танҳо ба гузоришу тафсир басанда намешавад. Ӯ асарҳои бикр бисёр падида овард ва наметавон вайро пайрав ва муқаллиди бечуну чаро номид. Ӯ ба хангоми дунбол кардани корҳои навафлотуниён, сарсахтона кӯшид фалсафаи Арасту бо фалсафаи Афлотун дарҳам биёмезонад ва бар ин бовар буд, ки ин коре аст шуданӣ. Фусусулҳукм, (гавҳарҳои суфтаи хирад) рисолаи на чандон бузург аз ӯ, ки дар намуди бисёр фишурда, ҳамаи дарунмояи омӯзишро дар он овардааст, овозае беш аз ҳама дорад. Талош барои оғуштани омӯзишҳои Юнони бостон бо нахустиҳои зӯҳди пеш аз исломи Ховарзамин, ки метавон гуфт аз вижагиҳои ҳамаи фалсафаҳои пасини Ховар наздик аст, аз вижагиҳои ин асари ӯст.

Асари маъруфи Форобӣ «Рисола дар бораи мардуми шаҳри бекости» - (Рисола ғи ароа аҳлил мадинатил фозила) дархӯри нигарише аст бузург. Ин рисола бо он ки падида омаданаш бебархӯрдорӣ аз таъсири рисолаҳои аҳди атиқ дар бораи давлат набудааст, рисолае аст яқсара бикр ва дар он кӯшиш мешавад ба муҳимтарин пурсишҳо дар бораи давлат, сабабҳои нобаробарии иҷтимоӣ ва ҷуз инҳо посух дода шавад.

Форобӣ ҳам риёзидони тавоно буд ва ҳам огоҳ бар ҳамаи сӯҳои назарии пизишкӣ он рӯзгор, аммо қору пизишкӣ намекард. Асарҳое ҳам дар бораи назарияи мусиқӣ дорад ва овозае дар тирози оҳангсоз. Бино бар ривоят, як олати навини мусиқӣ ихтироъ карда. Онро аргунун номида буд. Ба гумон Форобӣ чакома ҳам сурудааст. Ҷунончи пораи зеро, ки ба забони арабӣ аст аз ӯ медонанд:

Зиндагиро бо ду зарфи обгина мегузаронам,
Ҳамаи корҳои худро бар ин ду бунёд кардаам.
Зарфе анбошта аз мураккаб (ранг барои навиштан - М. А.) аст,
Зарфе дигар пур аз шароб.
Бо он яке маҷмӯаи хирадамо меороям
Бо он дигар ғами дилро мезудоям.

Ибни Сино. Ибни Сино донишманди бузургтаре аст, ки на танҳо бар пешрафти дониш дар Ховарзамин, балки бар пешрафти дониш дар Бохтар (Ғарб) ҳам таъсир гузоштааст. Донишмандони садаҳои миёнаи Аврупо ўро бо номи «Авитсена» ки таҳрифи номи арабии Ибни Синост мешинохтанд. Номи дурусти Ибни Сино ҳамона Абӯалӣ Ҳусейн ибни Абдуллоҳ ибни Ҳасан ибни Алӣ ибни Синост. Дар сарчашмаҳои ховарӣ ағлаб ба ҷои номи ин донишманд лақаби ифтихориаш Шайххурраисро меоваранд.

Бино бар овардаҳо, падараш зодаи Балх ва дар ҳамин шаҳр корманди яке аз девонҳои маҳаллӣ будааст. Ў ба рӯзгори Нуҳи дувум, ибни Мансури Сомонӣ (976-997)-и милодӣ худро ба Бухоро расонида, ба хидмати давлат даромад ва барои кор дар молияи Хурмайсан (решаи бостонии ин калима бар маънии пайрави худӣ офтоб бояд бошад. – С. Э.) – дар наздикии Бухоро гусел гардид. Дар он ҷо духтареро ба номи Ситора аз деҳқадаи Афшана ба занӣ гирифт ва дар ҳамон ҷо дар соли 370 – ҳиҷрӣ-980-981-и милодӣ донишманди фарзона ва сутурги оянда дида ба ҷаҳон гушуд. Таърихи 370 бад-ин гуна ба даст омадааст: Абӯубайди Ҷузҷонӣ, шогирди дурдонаи Ибни Сино дар афзудае, ки бар зиндагиномаи шайх овардааст, огоҳӣ медиҳад ки ў дар соли 428 ҳиҷрӣ (38, 1036-37)-и милодӣ ҷаҳонро бадруд гуфтааст. Ба гумон «Таърихи Байҳақӣ» таърихи Ибн-ул-асбар (Алкомил) ва фарҳанги ҷуғрофиёӣ Ёқут ҳам бар бунёди додаҳои ҳамин Ҷузҷонӣ (ки бегумонтарин сарчашма аст) ҳамон таърихро меоваранд.¹ Абӯубайд моҳ ва рӯзи моҳро ёдовар намешавад, Байҳақӣ аз нахустин одинаи моҳи рамазони соли 428 ном бурдааст (ба нигоҳи дигар, ҳафтуми рамазон, ки баробар аст бо 24 июни соли 1037)-и милодӣ ҳамин сарчашмаҳо огоҳӣ медиҳанд, ки Бӯалӣ дар панҷоҳу ҳаштумин соли (қамарӣ) аз зиндагиаш аз ҷаҳон рафтааст. Ин бунёде аст бар ин ки соли зода шудани донишмандамонро 370 ҳиҷрӣ бидонем. Аммо ҳамроҳ бо ин, бегумонтарин таърихҳо бар бунёди модаи таърихӣ, ки густариши бисёр дорад устувор аст:

Ҳучҷатул ҳақ Абӯали Сино,
Дар Шачъ омад аз адам ба вучуд.
Дар Шасо кард касби улум,
Дар Такуз кард ин ҷаҳон бидруд.

¹ Бингаред: Забехуллоҳ Сафо, «Саргузашту таълифот ва ашъору орои Ибни Сино», (Ҷашнномаи Ибни Сино - муҷаллаби аввал), Техрон, 1331, сах. 28.

Дар ин ҷо таърихҳо бо ҳарфҳои алифбои арабӣ омадааст, ки чунонки медонем намоёнгари шумора низ ҳастанд. Шахъ дар байти дувум шумораи 373 (983-84)-и милодӣ, Шасо дар байти савум 391 (1000-01) ва Такуз дар байти чаҳорум, 427 (1035-36)-и милодиро мерасонанд. Агар ин модаҳои таърихро ба дида дошта бошем, маънояш ин аст, ки матлаб чунонки Абӯубайди Ҷузҷонӣ гуфтааст, набуда ва Абӯали Сино панҷоҳу ҳашт сол зиндагӣ накардааст. Пажӯҳандагони пасини таърих дар Ховарзамин ба ин нукта нигариста кӯшидаанд бо шеваҳои гуногун ноҳамоҳангиро сару сомон диҳанд. Аз ин раҳгузар, пиндорҳое яксара нодуруст дар бораи таърихи зода шудани Сино падид омад. Дар соли 1952-и милодӣ дар кунгураи вобаста ба ҳазораи Сино дар Бағдод, М. Таботабой дар гузориши худ¹ бисёр тезхушона нишон дод, ки ҷӣ гуна санавотеро, ки пештар дидем ба даст омадааст. Бад-ин сон бояд таърихеро ки Абӯубайд овардааст ва дар ҳамаи сарчашмаҳои куҳан пазируфта шудааст, бегумонтар бидонем.²

Ибни Сино нахустин панҷ соли зиндагиашро дар русто ба сар бурд ва сипас хонаводааш ба Бухоро омад. Дар ин хонавода ба омӯзиши динҳо арзиши бузург мениҳоданд. Ибни Синои навҷавон дар дахсолагӣ, гузашта аз омӯхтани бахшҳои аз Қуръон, ки мебоист ба ногузир ҳаммонанди дигарон онро аз бар бидонад, тавонист ба гунаи бунёдӣ бо адабиёт ошно шавад ва аз ҳамсоии баққол дониши душвори «ҳисоби хиндиرو» биёмӯзад. Ӯ бо ёрии донишмандони маҳаллӣ улуми дақиқ, ҳуқуқ ва илоҳиётро ҳам омӯхт. Аммо фалсафа дар миёни ҳамаи донишхояш аз ҳар чизе бештар ўро ба худ мекашид. Ӯ бо роҳнамоии омӯзгори «овора» Абӯабдуллоҳи Нотилӣ рафта-рафта «Исоғуч»-и Порфирияро ҳам омӯхт.

Пас аз он омӯзиши асарҳои мантиқ, ҳандасаи Ифлудис, Алмучаст (мақолаи наҳв) ва рисолаи бузурги ахтаршиносии Батламйос дар пеш буд. Аммо Нотилӣ ба Гурганҷ рафт, риштаи дарс бурида шуд ва Ибни Сино, ки намехост беҳуда вақткушӣ кунад ба омӯхтани пизишкӣ пардохт ва омӯзишгараи Ҳасан ибни Нухулқамарӣ буд. Ин дониш барои Ибни Синои ҷавон бисёр осон менамуд ба гуфтаи ҳадаш дар ҳаҷдахсолагӣ он чиро, ки мебоист биёмӯзад медонист.

Наметавон гумоне дошт бар ин ки Ибни Сино дар ҳамон ҷавонӣ овозаи бузургу густарда ҳамчун пизишк дошт. Гувоҳи ин гуфта он аст ки ўро барои дармони бемории марғбори Амир Нухи дувум фаро хонда буданд. Аз он ҷо ки Нух дар соли 997-и милодӣ аз ҷаҳон рафтааст, метавон пиндошт, ки Сино ба ростӣ дар шонздахсолагӣ ҳамчун пизишк овоза бароварда будааст. Ба ҳар ҳол пизишкӣ ҷавон тавонист Амирро дармон кунад ва ба подоши он аз ҳаққи баҳрагирӣ аз китобхонаи вижаи фармонраво бархӯрдор шавад. Дар бахше аз зиндагиномаи Ибни Сино, ки

¹ «Ал китоб ал заҳабил меҳрхониил фил зикри Ибни Сино», Бағдод, М 20 илло марти 1952.

² Пас соли дурусти ҳазораи зодрузи Ибни Сино бо гоҳномаи қамарӣ ҳамоно соли 1370-и хичрӣ (1951-1952) будааст. Қоҳира, сах. 162-169. (Дар барғҳои оянда «Китоби заррин»).

барҷой мондааст аз ин китобхона сухан меравад. Ин китобхона дар чанд хона (толор) ҷой дошт ва дар ҳар хона нусхаҳои хаттии донишҳои вижа буд. Дар миёни хона болои миз сандуқчае буд, ки феҳристи китобҳои толор дарунаш буд. Ба сухане дигар, китобхона дорои гунаи феҳристи мавзӯӣ будааст. Баҳрагирӣ аз ин китобхона, ки менамояд аз беҳтарин асарҳо падида омада то он рӯзгор бархӯрдор буда, барои донишманди ҷавон неъмате бузург буд. Аммо менамояд, ки баҳрагирии ӯ аз ин китобхона дер напояд, зеро оташсӯзии бузурге, ки дар арки Бухоро рух дод, ҳамаи ин ганҷинаро ба коми хеш фуру бурд.

Бархе аз муаллифони ховарӣ мегӯянд, ки ин оташсӯзи кори дасти Ибни Сино будааст. Гӯё, ӯ пас аз омӯхтани ҳамаи китобҳои он ҷо меҳостааст, ки дар дониш мавқеияте инҳисорӣ дошта бошад, китобхонаро оташ задааст. Ниёзе ба ин сухан нест, ки тухмате аст ночавонмардона. Ибни Сино ниёзе ба ин шеваҳои палидӣ надошт ва ҷунон саҳт китобхоро гиромӣ медошт, ки наметавонистааст ба ҷунин пастие даст барад. Пури Сино пас аз он ки пизишке барҷаста шуд, ба омӯхтани дониши Юнони бостон оғозид. Аммо фаро гирифтани фалсафа барояш ба осонии пизишкӣ набуд. Худи вай мегӯяд пас аз ба даст овардани нусхаи хаттии тарҷумаи арабии метофизики Арасту, чихилбор онро хонда, аз бар карда, аммо боз ҳам аз он сар дарнаёвардааст. Андак-андак мерафт навмед шавад, ки ба тасодуф тафсири Форобӣ бар ин китоб ба дасташ афтод. Ин нусхоро ба пешниҳоди китобфуруше, ки дар яке аз бозорҳои Бухоро ба доду ситад мепардохт харида буд. Китоби Форобӣ ҳамаи душвориҳо ва норасоӣҳоеро аз миён бурд, Ибни Сино бо хондани он китоб тавонист озодона аз ҳар асари фалсафӣ баҳра гирад. Шароити зиндагӣ дар Бухоро имкон намедод, ки ин донишманд, осуда ба қораиш бипардозад. Аз рӯзгори Нуҳи дувум дар қаламрави Сомониён ҷанги хонагӣ оғоз шуда буд. Амӣрони сомонӣ чанд бор ночор шуда буданд, ки бо фирор аз Бухоро ҷони хешро бирахонанд. Дар соли 999-и милодӣ фармонравоии онон поён ёфт ва пойтахт ба дасти Насри Қарахонӣ афтод. Метавон андешид, ки Ибни Сино ҷашм ба роҳи сукути пойтахт нанишаста, чанде пеш аз он ки Қарахониён ба он ҷо дароянд ба Хоразм назди Хоразмшоҳ-Алӣ ибни Маъмун рафта бошад.

Абулҳасани Саҳл вазири Хоразмшоҳ ин донишмандро бахубӣ пазируфт ва Ибни Сино дар он ҷо ба пажӯҳишҳои хеш идома дод. Аммо панҷаи ҳарисонаи Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба сӯи Хоразм дароз шуда буд. Овардаанд, ки Маҳмуд аз Хоразмшоҳ хоста буд, ки чанд тан аз донишмандони барҷаста, аз ҷумла Абӯалӣ Синоро ба дарбори ӯ бифиристад. Гӯиё Хоразмшоҳ пинҳонӣ ба Ибни Сино хушдор дода буд, ки дар нишастии ояндаи дарбор, номаи Маҳмуд, ки дар он хостори фиристондани донишмандон шудааст, эълон хоҳад шуд ва дигар сарпечӣ аз анҷоми ин фармон номӯяссар хоҳад буд.

Ибни Сино пеш аз нишастии дарбор, ҳамон шаб ҳамроҳ бо донишманде дигар, Абӯсаҳли Масеҳӣ гурехт. Онҳо аз роҳи регзор ба сӯи Абевад ва

Нисо рафтанд ва дар ин миён Абӯсахл натавонист душвориҳои рохро таҳаммул кунад ва дар регзор мурд. Ибни Сино ба Нишопур расид ва меҳост ҳамон ҷо бимонад, аммо ҳамин ки дарёфт зери пайгард аст ва дар ҷустуҷӯяш ҳастанд, фаротар рафта худро ба Гургон расонид. Мегӯянд, ки дар он ҷо Қобус ибни Шамгирди Зиёри, фарҳангпарвари номдор ўро пазируфт. Аммо ба ростӣ чунин чизе наметавониста бошад, зеро Қобус пеш аз расидани Ибни Сино ба он ҷо ба дасти сипоҳиёни шӯришӣ халъ ва дар диже бандӣ шуда буд. Худ Ибни Сино дар зиндагиномааш, ки Ҷузҷонӣ аз забони ӯ навиштааст, дар ҳамин бора сухан мегӯяд.¹ Достони Маҳмуд ва Хоразмшоҳ то андозае рости дуруст менамояд, бо ин ҳама заминае дорем, ки бияндешем ин дoston ҳам ба сони достони бисёр густардаи Маҳмуд ва Фирдавсӣ ва афсонаи дӯстии Низомулмулк, Ҳасани Сабоҳ ва Умари Хайём танҳо аз сохтаҳои пасини тазкиранигорон аст, ки афсонасозиро бисёр дӯст медоштаанд. Ибни Сино дар яке аз шеърҳои дар бораи ҳештан мегӯяд: «Бо он ки бузургӣ ёфтаам, қаламравам густарда нест, бо он ки арзишам бисёр аст, харидоре надорам».

Гумон намеравад ин суханонро бо ин дoston, ки Маҳмуд ҳамчун шикоргаре ба дунболи ин донишманд буда, созор сохт. Ин мочаро ҷӣ рост бошад ҷӣ не Ибни Сино дар Гургон дере намонда худро ба Рай, ки дар он ҷо Мачидулдавлӣ ҷавон ба сарпарастии модари пуртаҷриба ва боазму иродааш фармон меронд, расонид. Аммо дасти Маҳмуд ба Райи пурсарват ҳам дароз шуд ва Ибни Сино аз он ҷо ҳам раҳти сафар барбаст ва назди бародари Мачидулдавла Амир Шамсуддавла Абӯтоҳир (997-1021)-и милодӣ ба Ҳамадон рафт.

Шамсуддавла саҳт ба бемории меъда гирифтор буд. Бӯалӣ ўро дармон кард ва ба подоши он ба вазорат расид. Аммо сипоҳиёни Шамсуддавла сар ба шӯриш бардошта, хостори барканор кардани Бӯалӣ шуданд.

Донишмандро аз вазорат барканор карданд ва ӯ чанде ба ночор пинҳон мезист, андаке нагузафт, ки Шамсуддавла дубора бемор шуд ва аз ӯ хоҳиш кард, ки ба кори пешин баргардад. Дар соли 1021 - масеҳӣ, Амир ҷаҳонро бадруд гуфт ва писараш, Самоудавла бар тахт нишаста яке аз наздикони худро ба вазорат гумошт. Дигар мондан дар Ҳамадон барои Ибни Сино суде надошт ва ба номанигорӣ ба фармонрави Исфаҳон Алоуддавла Ҳасомиддин Абӯҷаъфар Муҳаммад Ибн душмани Ибни Зиёри Кокуя, оғоз кард.

Ҳамин ки Самоуддавла аз ин номанигорӣ огоҳ шуд, дарёфт, ки Ибни Сино меҳода қаламрави ўро тарк кунад. Пас фармон дод ўро дар Джи Бурдон дар банд кунанд. Донишманди номдор ҷаҳор моҳ дар зерзамини ниматорик ранҷу саҳтӣ кашид ва сипас озод шуд. Аз он пас ба ғӯшанишинӣ пардохта ҳамаи вақти худро сарфи кори илмӣ кард. Аммо

¹ Ибни Қифтӣ, «Таърих-ул-хукамо, Herausgegeben von Lippert, Leipzig. 1903, S 417, дар барғҳои оянда - Таърих-ул-хукамо».

андешаи Исфаҳон ўро ором намегузошт ва саранҷом дар ҷомеаи дарвешон ҳамроҳ бо бародараш ва ду ғулом гурехт ва худро ба қаламрави Алоуддавла расонид. Дар он ҷо ба гунаи бояста ўро гирифт доштанд ва пас аз он зиндагии орому осуда ёфт ва танҳо як бор аз бим ва ҳаши фармонраво ночор шуд ба Рай паноҳ барад ва дар он ҷо пинҳон шавад. Дар оғози тобистони 1036 ё 1037-масеҳӣ Алоуддавла, ҳавои рафтани Ҳамадон ба сараш афтод ва Ибни Сино мебоист ҳамроҳи ӯ бошад. Дар он ҳангом Ибни Сино бемор буд ва ба ҳеҷ рӯй наметавонист ранҷи сафар бар худ ҳамроҳ кунад, аммо наметавонист аз фармони фармонраво сар бупечад. Худро ба гунае ба Ҳамадон расонид, аммо бемориаш дар он ҷо шиддат ёфт ва рӯзи якуми рамазони соли 427, 28-июни соли 1036-и милодӣ ё тибқи дигар, соли 428, 18-июни соли 1037-и милодӣ донишманде, ки ҳаммонандаш дар он рӯзгор, дар саросари гетӣ набуд, ҳанӯз ба шастсолагӣ ҳам нарасида аз ҷаҳон рафт ва ҳавасбозии фармонравоёни худкома ўро кушт.

Барои ин дар зиндагии Пури Сино диранге бештар кардем, ки нишон диҳем донишмандони он рӯзгор дар ҷи ҳол ва рӯзе мебоисти кор кунанд. Дигар ин ки дидмонеро, ки бархе пажӯҳишгарон перомуни фармонравоёни он даврон ҳамчун «мардони фарҳангпарвар» падид овардаанд, ки ғӯиё донишмандон ва ҷақомасароён дар зерии сояи онон зиндагии озод ва осоне доштаанд, барбод диҳем. Росташ ин аст, ки ин фармонравоён мардоне булҳавас, баҳонаҷӯ ва худкомагоне буданд бадғумон ба ҳар кас ва ҳар ҷиз ва омода барои ин ки дар ҳар он, саҳтарин кайфарҳоро бар сари наздикони ҳеш фуру боранд. Мояи шигифтӣ аст, ки дар ҷунин ҳолу рӯзе ҳам боздеҳи қору қуниши Пури Сино ҳамто ва ҳамбаре надошт, то рӯзгори мо садҳо асар аз ин данишманди бузург барҷой мондааст. Дар Аврупо номи Абӯалӣ Синоро дар асос барои қитоби пузовозааш «Қонуни пишиқӣ», (Алқонун-фи-тиб) ки гунаи вожақони улуми пишиқӣ аст ва садаҳо яке аз қитобҳои асосии дарсии пишиқӣ дар Донишқадаҳои Аврупо будааст, мешиносанд.

Тарҷумаи ин қитоб ба забони лотин дар соли 1491-и масеҳӣ дар Непал ва матни арабиаш дар соли 1593 дар Рум ҷоп шуд, тарҷумаи лотинии ин асар беш аз сӣ бор ҷоп шудааст. То соли 1650 дар қонунҳои бузургии пишиқии Аврупо ҳамчун Лион ва Мунпалия ин қитобро меомӯхтаанд. Аммо худ Ини Сино ин қитобро бузургтарин қори ҳеш барнамешуморад. Ў меғуфт, фалсафа ҳамвора дар қору нигариши ӯ буда ва ба пишиқӣ барои даровардани нон мебардохтааст. Ба гумони ӯ файласуф бояд ба ҳар баҳое шуда нигариши шаҳриёри пуртавоиро ба сӯи ҳеш бикашонад, зеро агар ҷунин қасе пуштиқони ӯ набошад аз дасти фатеҳон ва сӯфиён (зоҳидон) ҷон бадар нахоҳад бурд. (Бегумон мақсуди ӯ фақеҳон ва зоҳидони риёӣ будааст. - С. Э.).

Нигариши донишманд ба фалсафа дар «Қонун»-и пузовозааш ҳам бозтобидааст. Ин қитоб на танҳо роҳнамоии таҷрибавӣ, балки фалсафаи

пизишкӣ ҳам ҳаст ва дар он дидгоҳи пизишкони Юнони бостон, Голин ва Гепократ бар назарияи Арасту ва бархе нахустинаҳои пизишкӣи Ховарзамин дар ҳам омехтааст. Дар ин китоб роҳнамоии илмӣ ба гунаи нисбӣ, чандон зиёд нест. Ба гуфтаи Ҷузҷонӣ, шогирди Бӯалӣ ин донишманд меҳост ҳамаи таҷрубаҳои илмӣ саршори худро дар он бозбитобонад, аммо навиштаҳоро ки омода карда буд гум кард ва натавонист кореро, ки меҳост бикунад ба анҷом бирасонад.¹ Шумори корҳои фалсафии Сино бисёр бузург ва борҳо беш аз корҳои пизишкӣи ӯст. Ин корҳо ду дастаанд: Асарҳое, ки барои бахши густарда ҳастанд ва корҳое ки танҳо барои шогирдон наздики Ибни Сино навишта шуда ва ӯ дар онҳо андешаҳои ниҳонии худро бо онон дар миён гузоштааст. Бӯалӣ дар яке аз асарҳои дастаи дувум ба хонанда мегӯяд: «Ман онҳоро (асрори. - Е. Б.) боз гушудаам то ба наздиктарин шогирдонам ёд диҳам... Аммо ман бар дӯстону шогирдонам, ки омӯзиши маро мепазиранд хушдор медиҳам, мардуми хом ва ё касонеро, ки алайҳи дин ҳастанд аз инҳо огоҳ накунад, ин рисоларо барои онон нахонанд ва ё дар ҷое, ки итминон бар он нест нигоҳ надоранд».

Шояд Абуалӣ Сино шеваи мулоими омӯзиширо, ки бархе ноҳамхониҳо бо суннати расмӣ дошта, аз исмоилиён фаро гирифта бошад. Китоби «Шифо» (Китоб-уш-шифо) дар миёни асарҳои фалсафӣ барои ҳамагон овозаи бештар ёфтааст. Ин яке маҷмӯаи бузург дар бораи риштаҳои асосии дониш аст, ки дорои як дидмон буда ва бар пояи як асли устувор аст. Китоби «Шифо» дорои бахшҳои бекаму кистии мантиқ, физик, метофизик ва риёзӣ аст. Сипас ахтаршиносӣ, шарҳи кӯтоҳи асарҳои Уқлидус, ҳисобу мусикӣ ҳам ба он афзуда шуда ва пас аз он ҷонваршиносӣ ва гиёхшиносӣ ҳам бар он афзуда гардидааст. Сохтани ин маҷмӯа ба пайравӣ аз андешаи падида овардани чизе ҳаммонанди маҷмӯаи Арасту будааст.

Сино андешаҳои асосии ин маҷмӯаро сипас дар «Китоби раҳой» (Китоб-ул-наҷот) овардааст. Дар ин китоб таъсири бузурги навафлотуннигарӣ дида мешавад. Абӯалӣ Сино дар китоби «Алинсоф», ки то ба рӯзгори мо нарасида ва танҳо буридаҳое аз муқаддимаашро дар даст дорем, ба интиқод аз Арасту оғоз карда мегӯяд, ҳамаи андешаҳои ин китоб тоза аст ва аз юнониён гирифта нашудааст. Метавон гуфт, ки ин донишманд дар муқаддимаи китоби «Ишорот» яксара аз Арасту бурида чудо мешавад.

Китобҳои асосии илмӣ Ибни Сино ба забони арабӣ аст. Аммо дида мешавад, ки ӯ зарурати бозгашт ба забони модариро дарёфтааст, чунонки ҳулосаи содае аз маҷмӯаи бузурги ӯ, китоби «Ҳикмат» барои Алоуддавла ба забони порсии дарӣ навишта шудааст. Ин китоб барои омӯзиш ва бозковии таърихи адабиёти Эрон ва порсии дарӣ аҳамияти

¹ Ибни Қифтӣ, «Таърих-ул-хукамо», сах. 276.

калоне дорад, зеро яке аз нахустин талошҳо барои падид овардани вожагони илмӣ ба забони порсӣ аст. Ибни Сино шеър ҳам гуфтааст. Чанд шеър ба забони арабӣ аз ӯ мондааст ки дар тааллуқи онҳо ба ин донишманд гумоне наметавонад бошад. Бавижа қасидаи «Айния» овозаи густурдае ёфтааст, матни ин шеър озини деворҳои даруни оромгоҳи Ибни Сино дар Ҳамадон аст.¹

Медонем, ки рубоӣҳое ҳам ба порсии дарӣ ба Абӯалӣ Сино нисбат медиҳанд. По ба пой баҳрагирӣ аз маҳфилҳои тозаву тозатар, шумори ин рубоӣҳо рафта-рафта фузунӣ мегирад. (Барои тафсили бештар дар ин бора мурочиша шавад ба «Ибни Сино ва адабиёти порсӣ» (Е. Э. Бертелс, «Аҳбори Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ», (1928, ш. 1, саҳ. 75- 94). Матни яке аз ин рубоӣҳо, ки онро ба Ибни Сино нисбат медиҳанд, ҳатто бар рӯи пояи пайкараи ёдбуде, ки барои донишманди бузург дар Ҳамадон барпо доштаанд қандакорӣ шудааст.

Ин ёдоварӣ зарурӣ аст, ки то кунун ҳатто як нусхаи хаттии қуҳан ҳам ёфт нашудааст, ки ин рубоӣҳо дар он бошанд. Бино бар маъмул инҳо дар нусхаҳои хаттӣ ҳастанд, ки аз садаҳои ҳафдаҳум шонздаҳум дуртар намеравад ва худ гумонбарангез аст. Дигар ин ки мавзӯи ҳамаи ин рубоӣҳо забунӣ ва нотаवонии хиради одамӣ дар баробари асрори гетӣ аст. Чунин мавзӯ аз вижагиҳои рубоӣҳои Умари Ҳайём аст ва бо дидгоҳи Ибни Сино, ки дар қорҳои илмӣ ӯ намоён аст, яқсара ноҳамсӯ ва ноҳамхон аст. Барои Ибни Сино хиради одамӣ марзе наmeshиносад ва аз роҳи андешаи мантиқӣ ҳама чиз ҳатто дар моҳияти бағоният шинохта шавад.

Аммо дидмони сӯфиён бино бар маъмул ба он меанҷомад, ки авҷи асрор (яъне бағоният) дар дастраси ҳуди одамӣ нест ва ин ки одамизод, танҳо аз роҳи «ишқ» (мафҳуми «ишқ» дар ин ҷо барои мафҳуми «ҳол» аст), метавонад ба ин рамз даст ёбад. Бад-ин сон метавон бар ин расид, ки ин рубоӣҳоро дар садаи шонздаҳум барои суғ қардани мулоҳизақории вай ва наздик қарданиш ба сӯфиён аз Сино баршумурдаанд. Бозғушони ҳамешагии ин масъала, танҳо ҳангоме муяссар хоҳад буд, ки мо нусхаҳои хаттии бисёр қуҳане, ки дар он ин шеърҳоро аз Ибни Сино доништа бошанд, пайдо кунем.² Аммо акнун ҳар чанд, ки эҳтимоли сохтагӣ будани

¹ Ҷ. Маҳфуз, бар асоси бисту шаш манбаи муътабар, матни ҳубе аз ин қасида фароҳам ва ҳамроҳ бо тафсири густарда, ҷоп қардааст. - Техрон, 1954.

² Дар соли 1939 бо баррасии ин рубоӣҳо бар ин бароянд расидам, ки дар онҳо ошноии сарояндашон бо дониш, дурустар ин ки бо дониши пизишкӣ ва низ сояҳое аз дидмони исмоилия дида мешавад. Ба сухани дигар, бастанӣ онҳо ба Ибни Сино яқсара шуданӣ будааст. Ба ростӣ шояд барои ҳамин ҳам, динёрони қуҳани ҳоварзамин ин шеърҳоро аз дарёи беқарони рубоӣҳо гирифта ба Ибни Сино бастаанд. Дар соли 1954 бо баррасии дубораи қори пешинаам бар ин натиҷа расидам, ки андаке дигар аст ва ҳулосаашро дар ин ҷо овардаам.

Хутути асосии дарунмоия суханронии ман дар қунгураи ҳазораи зодрузи Ибни Сино, дар 22-уми апрели соли 1954 дар Техрон, бад-ин гуна буд. Сипас, ҳангоме ки бароям муяссар шуд бо матолиби қунгураи Ибни Сино, ки дар Бағдод дар соли 1952 барғузор

ин шеърҳо бузург аст, боз ҳам бояд ин масъаларо масъалаи бозгушуда баршумарем. Хидматҳои Ибни Сино ба дониш чандон бузург аст, ки агар мо ин ҷаҳорбайтиҳои сустро ҳам ба ӯ бубандем, аз номи пуровозааш чизе нақостаем.

Берунӣ. Абӯрайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ ҳам аз донишмандони бузурги ҳамон даврон будааст. Берунӣ дар моҳи зулҳиҷҷаи соли 362 (сентябри 362) дар яке аз ҷоҳои беруни Хоразм дида ба ҷаҳон гушуд (нисбати ӯ аз ҳамин ҷо, аз вожаи «берун», яъне берун аз шаҳр аст ва шояд ҳам ҷунонки И. Ю. Крачковский ёдовар шудааст, то андозае танз ҳам дар он бошад). Берунӣ риёзот, ахтаршиносӣ, пизишкӣ, воқеанигорӣ ва таърихро омӯхта буд ва бо Ибни Сино номанигорӣ дошт. Номи нахустин асари Берунӣ ҳамоно «Ал-осор-ул-боқия инал курун ул-ҳолия» буд¹ (Абӯрайҳон дар Гургон, ки ҷандин сол дар он ҷо дар дарбори Шамсулмаонии Қобус ибни Вашмагир ба сар бурда буд, ин китобро ба номи он подшоҳ навишт. - С. Э.). Ин китоб асаре аст бузург дар бораи таърихчаи мардумони бостон ва дар он вижагии системҳои гуногун, гоҳномаҳо дода шуда, ҷашнҳои гуногуни бостон омада ва шарҳи одоби маросим вобаста ба онҳо нигошта шудааст. Донишмандон танҳо дар партави ҳамин китоб буд, ки тавонистаанд ба низоми печидаи гоҳномаҳои тираҳои кӯҳани мардумони эронӣ пай баранд. Бадбахтона то кунун аз ин китоби омӯзишӣ ҷунонки бояду шояд баҳрагирӣ нашудааст.

Берунӣ дар солҳои бистуми садаи ёздаҳуми тарсӣ аз зодгоҳаш Хоразм рафта, роҳи Ғазнинро барои расидан ба дарбори Султон Маҳмуд дар пеш гирифт. Овардаанд, ки ин донишманд ба хости Султон ба он ҷо рафта буд. Султон ӯро ҳамчун ахтаршиноси ботачриба ба ин умед, ки ӯ битавонад ояндаро пешбинӣ кунад, фаро хонда буд. Низомии Арӯзӣ дар

шуда буд ошно шавам, суҳанронии доктор М. Шариф - «Ибни Сино шоир», (Китоби заррин, сах. 304)-ро ёфтам, ки дар он донишманди араб бар асоси матолиби дигар ба ҳамин паёмад мерасад. Доктор Шариф хангоми суҳан аз қори Г. Эте, Ибни Сино ҳамчун ғазалсаро, (Avicenna als Lyriker) ёдовар мешавад. Равшан аст ки паҷӯҳиши Эте номуваффақ будааст. Ӯ бисёре аз рубоҳои Хайёмро бо он ки равшан аст аз Хайём буда ба Абӯалӣ мебандад. Гавҳарӣ, нависандаи вижаномаи бузург дар бораи Ибни Сино дар китоби худ, «Хуччат-ул-ҳақ Абӯалӣ Сино», Техрон, 1954 дар китоби худ менависад: «Бисёре аз ин рубоҳо, агар ҳам нагӯем, ки дар бисёре аз девонҳо ва тазкираҳо ба муаллифони дигар ҳам нисбат дода мешаванд, аз назари фанни рубоӣ он қадар суст аз арзиши адабӣ ба дуранд, ки на танҳо касе ҷун шайх, балки ҳеҷ шоири бетачруба ва мубтадӣ ҳам ҷуръат намекард муддаии сурудани онҳо бошад», (сах. 441-442). Гавҳарӣ дар бораи ғазалҳои Ибни Сино мегӯяд: «нисбат додани ин қитъа ба марде ҷун Шайх-ур-раис танҳо дар сурате имконпазир аст, ки ӯ низ ба сони бисёре аз мардуми он рӯзгор, ки худро шоир баршумурда ва шеъри форсӣ мегуфтанд, танҳо барои саргармӣ ин қорро қарда бошад», (сах. 440).

¹«Chronologie orientalischer Völker von Alberuni» herausgegeben von Eduard Sachau, Leipzig 1878, (Chronology of ancient Nations), an English version of the arabic text of the Athar ul Bariya of Albiruni..., тарҷумаи русии он низ дар даст хаст, translated and edited... by E. Sachau, London, (1957, Тошқанд), 1879.

бораи омадани Берунӣ ба Ғазна чунин сухан мегӯяд: «Овардаанд, ки Яминуддавла Султон Маҳмуд ибни Насриддин ба шаҳри Ғазнин бар болои кушке дар чаҳор даре нишаста буд ба боғи «Ҳазор дарахт», рӯ ба Бӯрайҳон кард ва гуфт: ман аз ин чаҳор дар аз кадом берун хоҳам рафт, ҳукм кун ва ихтиёри он бар поре коғаз бинавис ва дар зерниҳолии ман неҳ. Ва ин чаҳор дар роҳи гузар дошт, Бӯрайҳон устурлоб хост ва иртифоъ биғирифт ва толеъ дуруст кард ва соате андеша намуд ва бар поре коғаз бинавишт ва дар зерниҳолӣ ниҳод. Маҳмуд гуфт: ҳукм кардӣ? Гуфт: кардам. Маҳмуд фармуд то канандаву тешаву бел оварданд, бар деворе, ки ҷониби машриқ аст, даре панҷумин биканданд ва аз он дар берун рафт ва гуфт он коғазпора биёварданд. Бӯрайҳон бар вай навишта буд, ки аз ин чаҳор дар ҳеҷ берун нашавад. Бар девори машриқ даре кананд ва аз он дар берун шавад... Маҳмуд чун бихонд, тира гашт. Гуфт ўро бар миёни сарой фуру андозанд. Чунон карданд, магар ба боми миёнгин доме баста буд. Бӯрайҳон бар он дом омад ва он дом бидарид ва оҳиста бар замин фуруд омад. Чунонки бар вай ошкор нашуд. Маҳмудро гуфт: Эй худованд, доништа будам». Гуфт, далел ку? Фуломро овоз дод ва тақвим аз гулом бисутуд ва тахвили хеш аз миёни тақвим берун кард. Дар аҳкоми он рӯз навишта буд, маро аз ҷои баланд бияндозанд валекин ба саломат ба замин оям ва тандуруст бархезам. Ин сухан ҳам мувофиқи рои Маҳмуд наёмад, тиратар гашт, гуфт ўро ба қалъа баред ва боздоред ва ўро ба қалъаи Ғазнин боздоштанд ва шаш моҳ дар он ҳабс бимонд.

Овардаанд, ки дар ин шаш моҳ, кас ҳадиси Бӯрайҳон пеши Маҳмуд ҷуръат накард бигӯяд ва аз гуломони ў як гулом номзад буд, ки ўро хидмат ҳамекард ва бо ҳоҷати ў берун ҳамешуд ва дармеомад. Рӯзе ин гулом бар сари марғзори Ғазнин мегашт, фолгӯе ўро бихонд ва гуфт: «Дар толеи ту чанд сухан гуфтани ҳамебинам, ҳадае бидеҳ то туро бигӯям». Фулом дираме бад-ў дод. Фолгӯй гуфт: «Азизе аз ту дар ранҷ аст. Аз имрӯз то се рӯзи дигар аз он ранҷ халос ёбад ва хилъату ташриф пӯшад ва боз азизу мукаррам гардад». Фуломак ҳамерафт то ба қалъа ва дар замон башорати он ҳодисаро бо хоҷа бигуфт. Бӯрайҳонро ханда омад ва гуфт: «Эй аблах, надонӣ, ки ба чунин ҷойҳо набояд истод, ду дирам ба бод додӣ». Гӯянд хоҷаи бузург Ҳасан Аҳмади Маймандӣ дар ин шаш моҳ фурсат ҳаметалабид то ҳадиси Бӯрайҳон бигӯяд, охир дар шикоргоҳ Султонро хуштабъ ёфт. Суханро гардон-гардон то меовард бар илми нучум. Он гоҳ гуфт: «Бечора Бӯрайҳон, ки чунон ду ҳукм бад-он некуй бикард ва бадали хилъат ва ташриф, банду зиндон ёфт». Маҳмуд гуфт: «Хоҷа бидонад, ки ман ин доништаам ва мегӯянд ин мардро дар олам назир нест, магар Бӯалии Сино. Лекин ҳарду ҳукмаш бар хилофи рои ман буд ва подшоҳон чун кӯдаки хурд бошанд, сухан бар вақфи рои эшон бояд гуфт, то аз ишон баҳраманд бошанд. Он рӯз, ки он ду ҳукм бикард, агар он ду ҳукми ў яке хато шудӣ беҳ афтодӣ ўро. Фардо бифармой то ўро берун оранд ва асбу зару чабҳаи маликӣ ва дастори

қасаб ба ӯ диҳанд ва ҳазор диноҳ ва ғуломеву канизе».¹ Ин достон менамояд, ки дигар дар садаи дувоздахуми масеҳӣ Беруниро гунаи эъҷозгар бармешумурданд. Пайдост, ки ҳамагон бар сангдилӣ ва булҳавасии Султон огоҳанд, бо ин ҳама душвор битавон ин достони сохтагиро бовар кард. Бегумон Берунӣ наметавонистааст чунин пешгӯии хандаоваре карда бошад. Ў дар қорҳои худ перомуни ахтаршиносӣ борҳо сухан аз ин гуфта аст, ки пешбиниҳои нучумӣ имконпазир нест ва ёдовар шудааст, ки донишманди ростин дар беҳтарин сурат метавонад дигаргунии ҳаворо пешбинӣ кунад ва бас. Берунӣ мебоист ангеае барои хидматгузориҳои Маҳмуд дошта дошад. Бадиҳӣ аст, ки имкони дарёфти музде кушоддастона, ки шойстагии онро Султон дар ҳама ҷо меғустаронид, наметавонистааст ӯро ба худ бикашонад. Берунӣ мекушид ба Ҳинд бияфтад то чисторҳое барои қорҳои ояндааш гирд оварад. Барои ин қор ӯ ба ҳама гуна аз худгузаштагиву қурбонӣ ва ҳатто ҳатари ҳавлноқ ба сар бурдан дар назди худкомаи булҳавас омода буд. Он чи ки ӯ меҳост, барояш пиндор ва сароб буд. Берунӣ ба Ҳинд расид, яъне бо лашкаркашиҳои истилогаронаи Султон Маҳмуд ба Ҳинд рафт ва бароянди диданиҳои худро дар китоби бузург, ки тарафҳои гуногуни фарҳанг, адабиёт, дин ва фалсафаи Ҳиндро мушикофона баррасӣ кардааст нашр намуд.² Ин китоб сарчашмаест гаронбаҳо, ки дар он чисторҳои бисёр омадааст, ки дар дигар асарҳо нест.

Берунӣ пас аз ба поён расонидани ин асар, ҳамчунон дар Ғазнин мезиста, ҳамаи неруи худро ба қорҳои илмӣ медодааст. Ў дар ҳамин солҳо китобҳои дар бораи хандаса, ҳисоб, ахтаршиносӣ, қоншиносӣ, пизишкӣ ва ҷуз инҳо навиштааст. Дар асарҳои Берунӣ андешаҳои меёбем, ки гувоҳи тезхушӣ ва зиракии беҳамтои ин донишманд аст. Берунӣ ба рағми андешаи густарда дар он рӯзгор, ки парвардигор заминро аз ҳамон оғоз ба ҳамин гуна, ки акнун ҳаст офаридааст, меғуфт ки сатҳи замин намуди худро дигаргун сохта ва ҷое, ки акнун даштҳои беоб аст, рӯзгоре амвоҷи хурушонӣ дарё будааст. Ў ҳамчунин қӯшид то сабаби заминларзаро бо дигаргуниҳо, ки дар қишри замин рух медиҳад, равшан созад. Дархӯри нигариш аст, ки Берунӣ ҳам ҳамонанди Ибни Сино ба густариши донишаниҳои илмӣ дар миёни мардум аҳамияте бузург меод ва ҳамроҳ бо пажӯҳишҳои жарфи илмӣ, асарҳои дар бораи ахтаршиносӣ ва дигар улуми дақиқа барои тӯдаи мардум менавишт.

Бо он ки забони модарии ин донишманд ҳоразмӣ буд, аммо бо огоҳӣ аз густариши андаки ин забон, ҳамаи қорҳои бузурги худро ба забони илмии он рӯзгор-арабӣ менавишт ва менамояд, ки асарҳои вижаи тӯдаи

¹ «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ, матни форсӣ, бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Мирзо Муҳаммади Қазвинӣ, сах.92-95

² Alberuni's India, an account of the religion, philosophy, literature, chronology, astronomy, customs, laws and astrology of India about 1030 ed. by E. Sachau, London, 1887; «An english edition of Alberuni's India with notes and indices». By E. Sachau, London, 1888.

мардумро ба забони порсии дарӣ навишта бошад. Марги Берунӣ дар савуми рачаби 440 (сездахуми декабри соли 1048) дар Ғазна руҳ додааст.

Корҳои илмии Форобӣ, Ибни Сино ва Берунӣ нишон медиҳад, ки дониш дар садаҳои 10-11 милодӣ дар Осиёи Миёна ва Хуросон дар ҷӣ тирози болое будааст. Аммо забони арабӣ ҳамаҷунон забони асосии дар кори ин ҳамаи бузургмардон забони илм будааст. Яке аз нахустин кӯшишҳои оғозин барои ба кор бурдани забони дарӣ дар кори илмӣ баргардондан ва пардохтани таърихи пуравозаи ҷаҳонии Табарӣ ба дасти Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ ба забони дарӣ буд. (Балъамӣ дар муқаддимаи ин китоби худ мегӯяд: «Бидон, ки ин таърихнома бузург аст, гирдоварди Абӯҷаъфар Муҳаммад ибни Ҷарир ибни Язид, Атабарӣ раҳматуллоҳи алайҳ. Малики Хуросон Абӯсолеҳ Мансур ибни Нух фармон дод дастури хеш - Абӯалӣ Муҳаммад ибни Абдуллоҳ Балъамиро, ки ин номаро аз тозӣ ба порсӣ гардонад. Ҳарчи накутар, ҷунончи андар вай нуқсоне набувад... пас ранҷ бурдам ва ҷаҳди ситез бар хештан ниҳодам ва ин порсӣ гардонидам ба неруи Эзиди азза ва ҷалл». - С. Э.). Ин кор дар соли 963-и масеҳӣ ба анҷом расид. Бо он ки Балъамӣ танҳо меҳост муяссар созад, ки хонандаи ноошно бо забони арабӣ, аз ин кори арзишманди Табарӣ баҳра гирад. Аммо ин китоб тарҷумаи сода набуд ва гунаҳои сохтану пардохтани ҳамроҳ бо қоишҳо ва афзудагҳои фаровон аст. Шояд ҳам аз он ҷо ки дар он ҳангом ниғориши руҳдодҳои таърихӣ на ҳамчун кори илмӣ, балки ҳамчун сабки наздик ба адабиёт арзёбӣ ва баршумурда мешуд. Балъамӣ ба худ иҷозат додааст, ки дар кори матни Табарӣ, равиши озодона дар пеш гирад. Набояд пазируфт, ки дониши инҷаҳонӣ метавонистааст бе ҳеҷ садду банде дар Бухорои даврони Сомониён рушд ёбад. Дар ҳамон шаҳр нарм-нармак қонуни мазҳаби суннати исломӣ ҳам падида меомад. Албуҳорӣ намояндаи намунаи маҳфили пайравони суннат дар он рӯзгор аст.

Албуҳорӣ. Муҳаммад ибни Исмоил Ҷӯъфи Албуҳорӣ 21 июни соли 810 дар Бухоро ҷашм ба ҷаҳон гушуд. Инро медонем, ки ӯ аз ҳонадони эронӣ будааст. Ниёи ӯ ба ислом нағаравида буд. Албуҳорӣ аз ёздаҳсолагӣ ба гирдоварии ҳадис, ки дар маҳфили фарбуди исломӣ яке аз ифтиҳоромезтарин қорҳо буд, кӯшиш мекард. Дар шонздаҳсолагӣ ба ҳаҷ рафт аз дарси ҳадис ва дидани маъруфтарин шаҳрҳои муқаддас, Макка ва Мадина баҳраманда гардид. Албуҳорӣ пас аз поёни таҳсил, бино бар маъмули он рӯзгор, ба сафар дар кишварҳои ҷаҳони ислом пардохт, ки то соли 842 идома дошт. Ӯ дар ин даврон аз Миср дидан кард ва панҷ сол дар Басра раҳли иқомат афканд. Ӯ ба вилоятҳои шарқии ҳилофат ҳам рафт. То он ҷо ки медонем вай пас аз бозгашт ба зодгоҳ, агар сафарҳои кӯтоҳашро ба шумор наёварем то дами маргаш (31 июни соли 870) дар ҳамон ҷо монд.

Гӯри Албухорӣ маълум дар наздикии Самарқанд аст, ҳосили умри Албухорӣ китоби маъруфи «Ал-ҷомеъ Ас-саҳеҳ» аст. Ин асар маҷмӯаи азиме аз суҳанони паёмбар (с) ва дорои яксад ҳазор ҳадис аст, ки аз рӯи мавзӯ дастабандӣ шудааст. Аз он ҷо ки ҳадисҳо бо асноди комил оварда мешаванд, дар он ҷо аз наздик ба як миллион номи ҳос ёд шудааст. Ин асари муҳайируқул кори бузургеро дар солҳои паёпай иҷоб мекард. Медонем, ки Албухорӣ то ҷое қор мекард, ки аз ҳастагӣ дармонда мешуд, ҳангоме ки дасти рӯсташ қарахт шуда ва аз навиштан бозмемонд, қаламро ба дасти чапаш мегирифт ва ба қор идома меод. Ба ҳар ҳадис, интиқодӣ бархӯрд дошт, аммо ин интиқод танҳо ҳамон озмоиши дурусти аснод буди бас. Яъне озмун ин ки оё қасоне, ки номашон дар ин аснод омадааст ба ростӣ метавонистаанд яқдигарро дида ва аз ҳам ҷизе шунида бошанд ё на. Барои озмудан мебоист даҳҳо роҳнамои зиндагиномаҳо баррасӣ мешуд. Аммо пайдост, ки бо чунин дарки ташрифоти дар нақд матолибе аз садаи ҳаштуми солшумории масеҳӣ низ ба ин маҷмӯа даромадааст, ки чандон ҳам андак нест. Табиӣ аст, ки наметавонем бе нақди ростини таърихӣ ин матолиб онҳоро бипазирем. Бо ин ҳама имрӯз ҳам маҷмӯаи Албухорӣ барои баррасии таърихи ислом аз аҳамияте бузург бархӯрдор аст.

* * *

Аммо агар дар Бухорои он рӯзгор «сутунҳои исломӣ» чун Албухорӣ метавонистаанд падиқор шаванд, бояд инро ҳам ёдовар шавем адабиёте, ки аз он даврон барҷо монда, гувоҳи медиҳад, ки дар маҳфилҳои адабӣ нигариш ба боварҳои динӣ чандон бузург набудааст. Равшан аст, ки эътибори дин дар он ҳангом ҳанӯз устувор буд, аммо метавон гуфт, ки дар ҷамоасароӣ, рӯҳияи мазаҳбӣ ба ҳеҷ рӯй падиқор намешуд. Дар ҳолу рӯзи давроне, ки мудофиқони дини ҳақ, аз ҷумла Албухорӣ дар он зода шуда буданд, талош барои тохтан ба боварҳои динӣ ва гузоштани дини дигар дар баробари он номӯяссар буд. Дар оғози садаи нухуми масеҳӣ ба рӯзгори Маъмун ҳангоме ки дар Бағдод барои тарҷумаи асарҳои нависандагони Юнони бостон, сурёӣ, ҳиндӣ ва ҷуз инҳо ба забони арабӣ қоре бузург анҷом мегирифт, ҳолу ҳавои дигар фармонраво буд. Дар радаи боло нигарише ба омӯзишҳои гуногуни динӣ доштанд ва дар даргоҳи халифа мувоҳисоте миёни намоёндагони динҳои гуногун барпо мешуд. Донишмандони зардушӣ ҳам дар ин мувоҳисот ширкат доштанд ва бар боварҳои яҳудиён, масеҳиён ва монигароён саҳт хӯрда мегирифтанд. Ёдгори қунҷқовбарангезе ба ҷой монда, ки рисолаи Шиканд, Вимоник, Вичор (аз миёни бурандаи тардиқҳо) аст, ки дар нимаи садаи нухуми милодӣ, марде ба номи мардони Фаррухпури Армуздод онро навиштааст.

Нависандаи китоб гузашта аз хӯрдагирӣ бар омӯзишҳои ёдшудаи боло захираи он дорад, ки бар боварҳои ҳоким ва навиштаҳояш ҳам хӯрда бигирад. Аммо худ пайдост, ки ин қорро бозхатиёт анҷом медиҳад ва

бемиёнҷӣ номе аз чизҳое мавриди баҳс намебарад. Хӯрдагирии ӯ ба мавозини асосии нимоди боварҳои тоза чунин аст: «Ӯ пеш аз ҳама сарогоз аст, некандеш. Онон мегӯянд, ки бағоният ягона аст, ӯ офаринандаи некӣ, хирадманд, бар ҳама чиз тавоно, бисёр меҳрубон ва бисёр бахшоянда аст. Пас чӣ гуна аст, ки бадбахтиву гуноҳ, ростиву дурӯғ, зиндагиву марг ва некиву бадӣ ҳама аз ӯст?

Ва бояд аз инон пурсид, оё ӯ ки ҳамвора бисёр меҳрубону бисёр бахшоянда ва офаринандаи некӣ ва дод буда бар ҳама чиз огоҳ аст. Ҳасту хоҳад буд, метавонад ҳар чӣ ки бихоҳад бикунад ва мулоҳизааш бар додгорӣ устувор аст ё на? Охир агар ӯ бисёр меҳрубон, накукор ва бисёр бахшоянда аст, пас аз чӣ рӯ муяссар медоданд ба рағми меҳрубонӣ, некукорӣ ва бахшояндагии хеш, дасти аҳриману девон ва ҳамаи ин палидони дӯзахиро, ки офаридаи худӣ ӯ ҳастанд бозгузорад? Агар ӯ инро дарнамеёбад, пас кучост хираду огоҳиаш бар ҳама чиз? Агар ӯ намехоҳад аз газандҳо ва бадихо, ки худаш офаридааст канор рафта ва ба ҳар кас, ҷудогона некӣ диҳад, пас доду додгариаш кучо рафтааст? Агар ба он сабаб, ки тавоно набуда, чунин коре накардааст, пас кучост тавоноиаш бар ҳама чиз? Ҳар кас ки бар ин бингарад, метавонад ҳаминро дарёбад».

Дар рисолаи Мардони Фаррухпури Армузд хӯрдагирӣ аз достони гунаҳкорӣ дархӯри нигариш аст. «Сипас он мардро, ки ба сабаби дӯстӣ ва гиромидошташ, бузурғтарин фариштагон ва ходимони хешро водошта буд дар баробараш сар ҳам кунанд, ба боғи бихишт фиристод то ба боғбонӣ пардохта аз ҳамаи меваҳо бихӯрад, магар аз меваи он дарахте, ки ӯ гуфтааст, нахӯр! Ва фиребдиҳандаву васвасакунандае барои он мард омода сохт ва ба боғ андар фиристод, бархеҳо мегӯянд ин мор аст ва дигарон мегӯянд Аҳриман, аммо худӣ ӯ хост ва гироиш ба хӯрдани он меваҳоро ба мардум дод, сипас он фиреби васвасакунандаеро хӯрданд, (ки гуфтанд) меваҳои ин дарахтро бихӯр...!» Онон пас аз хӯрдан чунон хирадманд шуданд, ки омӯхтанд некиро аз бадӣ бозшиносанд... Охир ин бедодгарӣ, фармоне бесабаб ва кӯтаҳбинӣ ва ноогоҳӣ аст.

Чӣ касе метавонист аз ин ҳам сабуксартар ва газандовартар бошад? Дигар ин ки чаро девори ин боғро ончунон хубу усувор накарда буд, ки он фирефтор натавонад ба он ҷо дарояд? Боз ҳам ин ки агар ӯ ҳамаи инро медонист ва мехост, ки чунин шавад, шоистааш набуд, ки бо чунон хираду иродае чизе бияфзоянд, ки сипас бар андӯх хӯрад ва ин ки хосту фармонаш рӯёруй ва душмани Вахшурон ва анҷомдиҳандагони фармонаш бошад. Дар ин ҷо на як бор номе аз дин омадааст ва номе аз китобҳои осмонӣ ва наменамояд, ки гузашта аз ин, нависанда огоҳона барои барбод додани эътибори ривоятҳо, на ба китобе муқаддас истинод мечӯяд, на ба омӯзишҳои бостон така мекунад. Балки хӯрдагирии ӯ аз дидгоҳи ақли салим аст ва мулоҳизакорона шеваеро ба кор мебарад, ки ошноии худро бо шеваи расидан ба ҳақиқате ки мехоҳад нишон диҳад.

Дар садаи даҳуми милодӣ ислом тавониста буд чунон пой бигирад ва чунон устуворона «шамшери» ин ҷаҳониرو дар дастонаш нигоҳ дорад, ки дигар бадиҳӣ аст намешуд оини зартуштро дар баробари он гузошт. Агар дар садаи нухум-даҳуми милодӣ дар ҷое ба дине, ки метавон гуфт дар Эрон ҷой яксара бар он танг шуда буд, нигарише падидор мегардид, ин нигариш аз ҷаҳорҷӯби омӯзишҳои бостоншиносӣ фаротар намерафт. Мешуд ба оини зартушт дилбастагӣ дошт, аммо канор кашидан аз оини навин дар он ҷаҳон коре буд, ки ҳатто фармонравоён низ дилу заҳраи онро надоштанд. Дониши Юнони бостон ва дар ради нахуст дар ин роҳ фалсафа абзори хубе... буд.

Шуубия, ки барои баробарии ҳамаи мардумон дар ислом пой мефишурданд, баҳубӣ дарёфта буданд, ки андешаи кунҷковбарангези донишмандони Юнони бостон аз ҷӣ неруи бузурге бархӯрдор аст ва медонистанд, ки ошноӣ бо омӯзиши метофизикии Афлотун ва Арасту наметавонад дар мавриди метафизики пешпоафтода ва сардаргум... гумоне падида наёварад. Омӯзиши пуркӯшиши файласуфони бостон ба пайдоиши фирқаҳои исломии бисёр ва аз ҷумла ба пайдоиши ононе анҷомид, ки ба тавон бахшидан ба рӯҳияи шуубӣ ёрӣ меод. Яке аз фирқаҳои шиа, ки пайравонаш худро исмоилӣ меҳонданд, душмани асосии исломи ҳукуматӣ ва фарбуд буд. Акнун бубинем хостгоҳи ин ном аз кучост. Исмоилиён оини хешро бар бунёди ислом парварониданд. Онон мегуфтанд, ки маънии ростини матнҳои Қуръон аз нимои берунӣ (зоҳири)-и вожаҳо, ки бар ҳар хонандаи огоҳ бар забон равшан аст, ба даст намеояд. Онон маънии ростинро пинҳону пӯшида аз ҳамагонӣ (ботин) бармешумаранд. Ин маънӣ дар ҳар даврае танҳо дар партави раҳнамоии имомӣ раҳбар наметавонад бозгушуда шавад. Барои ҳамин ҳам исмоилиёнро дар сарчашмаҳои ховарӣ, ботинӣ (ботиния) ҳам меноманд. Барои раҳбарии фарзандони Одам ҳамвора дар замин имоме ҳаст. Ў пайрави омӯзиши исмоилиён, мазҳари (ҷилвагоҳи парвардигор) аст. Имом дар пиндори исмоилиён ба ҳеҷ рӯй он чунон ки гоҳ-гоҳ, бархе аз ховаршиносон мепиндоштанд таҷассуми зоти илоҳӣ нест. Ислом дар ҳар гуна намуди хеш, ҳамвора андешаи таҷассум, ки онро вижаи масеҳият медонад ва низ андешаи дар ҳам омехтани ду сароғозро нафӣ (рад ё инкори вучуд ё ҳақиқате. - М. А.) кардааст. Ба пиндори исмоилиён, худое, ки барояш поёне нест наметавонад дар инсоне, ки ўро поёне ҳаст фуру рафта нопадида шавад.

Имом ҳамоно «шишайе» гунаи «маншур» аст, ки «хуршеди» илоҳӣ аз раҳгузари он бар мардумон метобад. Пайдост, ки худӣ хуршед дар шиша нест, аммо аз он роҳ бар мардумон партав мефишонад. Бад-ин сон, бад-он мемонад, ки имом дар ҳолаи илоҳӣ аст ва омӯзиши исмоилиён дар ин бора ба омӯзиши фарра, партави эзидии зартуштиён бисёр наздик аст, ки ҳамроҳи фармонравои қонунӣ аст ва пас аз вай ба ҳамвандони ҳонадонаш мегузарад. Равшан аст, ки исмоилиён наметавонистанд андешаҳои худро

ошкоро бипарконанд. Онон бо бархӯрдорӣ аз тридодаҳои куҳан, гунаи дараҷабандӣ ва силсилаи маротиб барои огоҳ кардан аз розу рамзи пинҳон падида оварданд. Исмоилиён дар садаҳои нухум-ёздаҳуми милодӣ дар Хуросон заминаи хубе ёфта буданд.

Чакомасароӣ. Дар садаи даҳуми масеҳӣ, дониш ҳанӯз бештар ба забони арабӣ буд, аммо метавон гуфт, ки чакомасароӣ дар он ҳангом, дигар яксара ба порсии дарӣ будааст. Дар куҳантарин гулчини адабии форсӣ, ки он аз Муҳаммади Авфӣ дар нахустин қояи садаи саздаҳуми тарсоӣ ороостааст аз се чакомасаро ёд шуда, ки ба рӯзгори фармонравоии Сомониён будаанд. Аммо он чӣ, ки аз чакомаҳои ин чакомасароёни оғозин монда, бисёр андаку ангуштшумор аст. Метавон андешид, ки забони мансухи чакомаҳои инон барои наслҳои пасин душвор буда, дигар шеърхояшон рӯнависӣ нашуда ва бад-ин сон рафта-рафта нопадида шудаанд. Низ метавон гуфт, ки доварӣ дар бораи чакомаҳои оғозини дарӣ яксара аз рӯи пораҳое аст, ки дар гулчинҳои гуногун мондааст. Аммо аз он ҷо, ки куҳантарин гулчине, ки дар даст дорем аз рӯзгори сурудани ин чакомаҳо се сада ба дур аст. Пайдош нигораҳое, ки гулчинҳо медиҳанд норавшан ва гоҳ-гоҳ нодуруст аст. Гумоне нест, ки орашдиҳандагонии гулчинҳо аз ҳамаи он чӣ ки дар дастрасашон буд ҳамоно чизро баргузидаанд, ки аз он сар дармеовардаанд ва дигар ин ки гузидаҳои онон ба гунае ба писанди адабии рӯзгорашон ҳамхон будааст. Метавон гуфт, ки намоёнидани чехраи шоирони он рӯзгор, ки то андозае дақиқ бошад номӯяссар аст ва бегумон бештари онон барои мо ҳамеша сояҳои камранг хоҳанд монд.

Як нуктаи боаҳамияти дигарро ҳам бояд ёдовар шавем, Авфӣ номи шоиронро бо нисбаи онон овардааст. Бо баррасии ин нисбатҳо дармеёбем, ки метавон гуфт ҳамаи (ё бештарин) чакомасароёни он рӯзгор, ки ба порсии дарӣ месурӯдаанд аз бахшҳои Осиёи Миёна ва Хуросон будаанд. Ин нукта метавонад намоёнгари ин пиндор бошад, ки дарӣ забони ин бахшҳои Эрон будааст, на ин ки ҷунонки бисёриҳо меандешанд, забони ҷануб.

Сарчашмаҳо нишон медиҳанд, ки қори чакомасароён ба гунаи бояста созмон ёфта будааст. Шоирон бештар дар бораи феодалони бузург (Дар он рӯзгор, Сомониён дар Бухоро ва ҳонадони муҳтоҷ дар Ҷағониён) мезистаанд. Дар сари ҳар гурӯҳ шоире ба номи «малик-уш-шуаро» буд. Ин «шоҳи шоирон» дурдонаи фармонраво буд, ки ўро бештарин шоири даврони хеш мешинохт. Созмони ҳамаи «девони» чакомасароӣ бо ин «малик» буд. Шоири тоза бетайиди ў наметавонист роҳе ба дарбор биёбад. Заминаҳое дорем биандешем, ки хондани чакомаҳои вижаро дар меҳмониҳои бузурги дарбор, бештар аз сӯи вай бозбинӣ ва то андозае виросторӣ ҳам мешудааст. Инро ба гумон метавон бо ин нукта равшан сохт, ки то ҷуриши муғулон асарҳои шоироне, ки дар як гурӯҳ будаанд дорой сӯҳои муштарак аст.

Шеърҳои ин шоирон ҳам аз нигоҳи мавзӯ ва ҳам аз нигоҳи сабк ба якдигар наздиканд ва ин низ бегумон пайомади фишори «шоҳи шоирон» будааст. Рафтори шоирони забардаст бо «малики» худ ёдовари рафтори нукар бо сарвараш будааст. «Малик» мудофии зердастони худ буд ва ба онон ёрӣ меод ва аммо агар яке аз рақибони баста ба дарбори дигар дар шеърҳои ҳаҷв ба чунин «малике» метохт, ҳамаи зердастони ӯ бедиранг барои дифоъ аз вай бармехестанд. Ё сарвари хешро дар мадҳияҳои тумтароқ месутуданд ё он ки дар ҳаҷвҳои захрогин палиште бар рафикаш мебориданд. Омӯзиши шоирон дар он рӯзгор, душвору дароз будааст. Низомии Арӯзӣ дар соли 1555-56 масеҳӣ навиштааст: «Чунонки шеър дар ҳар илме ба кор ҳамешавад, ҳар илме дар шеър ба кор ҳамешавад». Барои дарёфтани ин суҳан бояд ба ёд овард, ки дар он рӯзгор ҳар асари адабӣ, хоҳ навиштани руҳдодҳои таърихӣ бошад, хоҳ китоби дарси пизишкӣ ва ё фармони фармонраво, бо шеър орошта мешуд. Бавижа, он чакомаҳоеро пуларзиш бармешумурданд, ки дар онҳо шоир ба ҳамсанҷӣ даст ёзида буд, аз риштаҳои гуногуни дониш дар он суҳан рафта буд ва ё аз руҳдодҳои гузаштаи таърихӣ ёд мекард ва ҷуз инҳо. Барои ҳамин ҳам буд ки шоир пеш аз он ки чакомасароинашро биозмояд, мебоист дониши густарда фаро гирифта бо ҳамаи риштаҳои илмӣ он даврон баҳубӣ ошно бошад ва аз ин рӯ ҳам бе омӯхтани забони арабӣ, ки баҳши бузург аз китобҳои илмӣ ба он забон буд, муяссар намебуд. Танҳо пас аз ин ки шоир ҳамаи зеру бамҳои дониш ва забони арабиро фаро мегирифт ба омӯзондани резакориҳо ба ӯ оғоз мекарданд.

Гузашта аз назарияи шоирӣ, вазн, радиф, омӯзиши ташбеҳоти шоирона нигарише бисёр ба ошноии фарогиранда бо шеърҳои куҳану нав ва варзиши ҳофизааш дода мешуд. Ҳамин Низомии Арӯзӣ мегӯяд: «Дар овони ҷавонӣ бист ҳазор байт аз ашъори мутақаддимон ёд гирад ва даҳ ҳазор калима аз осори мутаъххирон пеши ҷашм кунад». Пайдост, ки чунин шеваи омӯзиш, нахустин кӯшишҳои шоирони ҷавон аз вижагии пайравӣ кардан ба шеъри шоирони шинохта будааст. Дастёбӣ ба сурудани чакомаҳои беҳамто дар нахустин даврон, танҳо бар мардумони пуристеъдод муяссар мегардид. Омӯзиш ба раҳбарии устоде пиру кӯҳнакор анҷом мегирифт ва устод танҳо вақте ба шогирдаш ҷуло меод, ки ӯро то андозае варзида бидонад. Менамояд, ки омӯзиши шоир ҳам ба ҳамон соне буда, ки омӯхтани пеша аз устод дар коргоҳи пешабарӣ, нағма дар омӯзиши чакомасаро нақше андак надоштааст. Дар он рӯзгор шеърхоро ё ба шакли «румонс» мехонданд ва ё ба сони суҳансарой ҳамроҳ бо нағмаи соз. Чунонки, медонем Рӯдакӣ ва Фаррухӣ на танҳо чакомасаро, балки нағманавозони забардасте ҳам буданд. Бояд ёдоварӣ кард, ки «тараннум» ва «бархондан» дар порсии дарӣ ҳар ду бо ҳамон як масдари «хондан» меояд.

Чунонки гуфтем, шоирон дар даргоҳи фармонравоён мезистанд, инонро ҷораи дигар набуд. Танҳо дар он ҷо буд, ки чакомасароён

метавонистанд мояи зиндагиашонро ба даст оранд, ҷавонони баланпарвоз дар орзуи дастёбӣ ба нардбони пешрафт ба дарбор мерафтанд, зеро он ҷо метавонистанд ҳам ном биёбанд ва ҳам нон. Аммо наметавонем бигӯем, ки чунин шоироне зиндагии озод ва ороме медоштанд. Пеш аз ҳама, душвории рӯзгори онон ин буд, ки мебоист ҳамвора бо намояндагони саргардони низомии раддаи боло дар тамос бошанд. Ҳарчанд шоиронро аз бими забонашон ба худ наздик мекарданд, аммо бо ин ҳама инонро гунаи навкар мешумурданд. Ин ки шоирон ночор ба гирифтани дастмузд барои нони рӯзонаи хеш буданд, ононро дар ҳолу рӯзи фармонбардорӣ гузошта буд. Охир бо дарке, ки дар он рӯзгор буд, касе ки бар хештан ҳурмат мегузошт намебоист кор кунад. Сарвате ба мерос ба ӯ расида буд ё аз чаповул дар ҷанг ба молу маноле мерасид ва ё ҳазоргуна даст ба роҳзанӣ мезад. Набояд фаромӯш кард фармонравое, ки шоирон дар даргоҳи онон мезистанд ба ҳеҷ рӯй бо рафтору кирдорашон ҳамчун «фарҳангпарвароне» бофарҳехта набуданд. Онон худкомагон ҳашан ва хунхор буданд, ки озортарин хорӣ ва пастиро ташвиқ мекарданд ва ҳеҷ гуна нофармониро дида наметавонистанд.

Ба ҳангоми боданӯшӣ, ки шоирон ночор буданд бо будани хеш он ҷоро озин кунанд, гоҳе комёб мешуданд подоше дарюзагӣ кунанд, ки то вопасин рӯзи зиндагишон басанда бошад. Аммо ин ҳамвора бозие бо оташ буд. Хурдтарин хато, сухане бечо ва рафторе, ки бар дил начаспад басанда буд, ки чакомасаро на танҳо бо озодӣ, балки бо биной ва ё гоҳ-гоҳ бо сари хеш ҳам падруд гӯяд. Худкомагони хунхор, бисёр намеандешиданд. Як ишораи ангушт ва дар ҳамон дам маъмур фарши чарминашро мегустурд ва ҳамон ҷо, дар пешгоҳи фармонраво ҷони мардро ҷунонки меҳост мегирифт. Равшан аст то ҳангоме ки ҷавон буд, шоире метавонист осонтар аз уҳдаи душвори шоирии даргоҳ барояд. Аммо пирӣ фаро мерасид беҳолу бемор бо харсангҳои зерин дарёи сахмнок ба ҳангоми шиноварӣ, душвору душвортар мешуд. Низомии Арузӣ мегӯяд: «Дар кулли олам аз шоири пир бадтар наёфтам» ба ростӣ ҳам ки марди пир нармиши хешро аз даст медод ва аз нигоҳи ҷисмӣ ҳам барои ӯ нишастан дар базм ва боданӯшӣ, ки гоҳ-гоҳ чанд шабонарӯз идома меёфт, бисёр душвор мебуд. Гирд овардани моле басанда барои рӯзгори куҳансолӣ бар ҳамагон муяссар намебуд, зеро шоир барои нигоҳ доштани ҷои худ дар дарбор, мебоист ҳадяҳоеро, ки мегирифт аз рости чап бахшиш кунад.

Бад-ин сон дигар чизе дар куҳансолӣ барояш намонд. Сӯгномаҳои бисёр дар мотами пирӣ аз он рӯзгорон ба мо расидааст. Ховаршиносони пуровоза мегӯянд, ки ин мавзӯ ҳамешагӣ будааст, аммо пайдост ки ин мавзӯ на танҳо маъмул, балки мӯяе аз ҷону дил будааст. Зеро пирӣ дар он рӯзгорон ҳазорон сахтиву бадбахтӣ барои шоир ба ҳамроҳ доштааст. Шигифтовар нест, ки аз садаи ӯздаҳуми милодӣ бисёре аз чакомасароён дар куҳансолӣ ба гӯшагирӣ рӯй меоварданд ва дарвеш мешуданд. Шоирон пеш аз солҳое дар хидмати сангин ва саҳт ночор буданд дарюзагӣ кунанд.

Густариши ҳаҷв аз вижагиҳои шеърӣ он даврон аст. Мо вожаи сатираро барои ҳаҷв ба кор бурдаем, ки рӯсташ дар ин ҷо чандон ҳам муносиб нест. Ҳаҷви садаи даҳи масеҳӣ ба ҳеҷ рӯй он чизе нест, ки мо аз сатира дармеебем. Дар шеърҳои аз ин даст накуҳиш, яке аз падидаҳои иҷтимоӣ нест (равшан аст дар бораи хурдагирӣ аз фармонраво, ҷои сухан ҳам наметавонад бошад) ҳадаф аз ин ҳаҷв бино бар маъмул ҳамон аз сари роҳ бардоштани рақиб аст. Ҳаҷвнавис пештар рақибро чиркин ва ўро ба бадтарин котиҳо мутахҳам карда, ҳатто аз гузориши дурўге ҳам бознамеистад, ҳар чӣ шоир беистеъдодтар мебуд, неруи бештар рӯи ҳаҷв мегузошт ва роҳи худро ба сӯи комёбӣ ҳамвор мекард. Аммо яке аз вижагиҳо ҳам ин аст, ки дар он рӯзгор чунин бармешумурдан, ки ҳаҷв кори шоиста мардони барозанда нест, бино бар маъмул ҳаҷвро дар девони шоирон дарнамеоварданд.

Бештар шеърҳои, ки аз ин сабк то ба рӯзгори мо расидааст, ҳамоно пораҳои ҳаҷв аст. Аммо аз миён рафтан ва нобуд шудани бахше бузург аз ҳаҷв, чандон ҳам моёи андӯх нест. Аз он ҷо ки онҳоро дар ноҳамсуии мадҳия ба сабке «поин» навиштаанд ва аз ин рӯ дар ҳамин росто ҳам метавонистанд вожагони дидани бидиҳанд. Танҳо аз нигоҳи забоншиносӣ то андозае дархӯри нигариш ҳастанд. Қасида, яъне мадҳи пуртумтароқ ва расмӣ, сабки асосии адабиёти дарбории он рӯзгор будааст. Бахши даромади мадҳия, яъне насиб дар шеърӣ классикии араб бино бар маъмул дар мавзӯи ҷудой аз дилдода ва дилдор будааст. Мавзӯи ошиқона дар насибҳои қасидаҳои оғозин ба забони порсии дарӣ нақше андак надорад, аммо ҳампой он мавзӯе дар раддаи нахуст меояд, ки ба гумонам реша дар суннатҳои кӯҳани Осиёи Миёна дорад ва он ҳамоно нигораи фаслҳои сол ва бештар, нигораи баҳор ва ҳазон аст. Равшан аст, ки чаро ба ин ду фасл чунин нигарише додаанд. Қасида барои хондан дар дарборҳои бузург буд ва хондани он ба ҷашнҳои бузурге вобастагӣ дошт.

Дар миёни онҳо дар он рӯзгорон Наврӯз, (соли нав) ва Меҳргон (ҷашни ҳудои Митро) аз ҳама бошукӯҳтар дар ду маврид, баробари шабу рӯзи баҳор ва пойиз баргузор мегардид. Инҳо ҷашнҳои пеш аз ислом буданд ва вобастагии танготанге бо оинҳои заминадори бостон доштанд. Динёрон мекӯшиданд бо ин ҷашнҳо бистезанд, аммо танҳо аз баргузори ҷашни Меҳргон даст бардошта шуд, Наврӯзро то имрӯз ҳам эронӣни мусалмон дар намудҳои гуногун ҷашн мегиранд.

Ховаршиносон ҳамчунин тавонистанд буридаҳои насибҳои зимистониро ҳам, ки ба ҷашни сада вобаста буданд биёбанд ва ин ҳамон ҷашне аст, ки дар рӯзҳои дигаргунии зимистонии хуршед баргузор мешавад ва ҳамроҳ бо ҷароғонии бузурге аст. Дар таърихҳо омадааст, ки Султон Маҳмуд баргузори ҷашни садаро манъ кард. Ба ростӣ ки мо бар насибҳои аз ин даст, ки пеш аз фармонравоии ин Султон суруда шуда бошад, огоҳӣ надорем.

Оҳангҳои ҷашну суруромез ва зиндадилона аз вижагиҳои қасидаҳои ин рӯзгор аст. Фармонравоёни феодал, ки аз юғи арабҳо бадар рафтаанд, аз дилу ҷон шодӣ мекарданд. Онҳо меҳоханд аз зиндагӣ то он ҷо, ки муяссар аст бештар баҳра бигиранд ва шоиронро вомедоранд дилхушиҳои сабуксарона ва бепарвоёнаи хоҷагонашонро тараннум кунанд. Онон ба фардои хеш уммедворанд ва бар ин пиндор, ки фармонравоиро саҳту устувор дар даст доранд. Аммо ҳангоме ки ин шоирон на барои супоришдиҳандагон, балки андешаҳои ниҳони хешро месароянд, аз суруру зиндадили ҷаҷомаҳояшон нишоне ҳам намонанд. Шоирон дар ин ҷаҷомаҳо аз бедод сухан мегӯянд ва аз саҳтҳои зиндагӣ, аз дарюзагӣ ва пирӣ, ки дар останаи дар истодааст ва дар андӯҳи солҳое, ки дар хидмати худкомағони баҳонагир, ки намедонистӣ чӣ мебоистӣ аз онон ҷашм дошт барбод рафт. Нӯш ё неш, ин ноҳамхонии вижа бозтоби он дилхураҳоест, ки метавон гуфт дар ҷону тани ҳамаи шоирони бузурги он рӯзгор будааст.

Рӯдакӣ. Абӯабдуллоҳ Ҷаъфар ибни Муҳаммади Рӯдакии Самарқандӣ, намоёнтарин шоири он рӯзгор аст, ки асарҳои солҳои дароз рушди пасини ҷаҷомасароии порсӣ-тоҷикӣ-ро муайян мекард ва ҳамон аст, ки дар сарчашмаҳо вайро «Одам-уш-уаро» меноманд. Г. Эте пажӯҳишгари номдор, нахустин ховаршиноси Аврупо буд, ки нигарише дархӯр ба Рӯдакӣ кард.¹

Ӯ кӯшид вижагии асарҳои ин ҷаҷомасароро бинамоёнад ва нусхаи ҳаттиро, ки ба пиндори ӯ ҳамон девони Рӯдакӣ будааст бозковӣ кунад. Аммо Г. Эте натавонист дарёбад, ки бештари шеърҳои ин нусхаи ҳаттӣ аз шоири ёздаҳуми садаи милодӣ, Қатрони Табрэзӣ ва ангуштшуморе ҳам ба ростӣ аз Рӯдакӣ будааст. Дар соли 1887 масеҳӣ, Ризоқулиҳони Ҳидоят, донишманди эронӣ гулчини дучилдаи худ «Маҷма-ул-фусаҳо»-ро ҷоп кард. Ӯ дар ёдоварии кӯтоҳе дар бораи Рӯдакӣ ва ба гумон барои нахустинбор дар дониш гӯшзад кард, ки гулчини ҷаҷомаҳое, ки онро дере девони Рӯдакӣ мешумурданд, ба ростӣ девони Қатрон аст. Дар адабиёти Аврупо нахустин бор Э. Денисон Росса ин хатро ёдовар шуд². Ӯ дар ҳеҷ ҷо ёде аз кори Ризоқулиҳон намекунад, аммо душвор аст бияндешем, ки аз ин асар огоҳ набудааст. Бад-ин сон барои дониши Аврупо ҷиҳилу шаш сол ба кор буд, то бар ҳулосае бирасанд, ки дар Эрон ба он расида буданд.

Пурариштар аз ҳама дар кори Э. Денисон Росса он аст, ки нишон дода шуда, ҷанд байти ростини Рӯдакӣ то ба рӯзгори мо расидааст. Андаке пас аз он Э. Денисон Росса матнӣ яке аз беҳтарин қасидаҳои Рӯдакиро, ки ҳамон «Модари май»-и пуровозааш аст ва онро донишманди номдори Эрон М. Қазвинӣ омода карда буд, ҷоп кард³ ва тарҷумаи фаронсавии матн ҳам ҳамроҳи он буд. С. Нафисӣ вижаномани

¹ H. Ethé, Rudagi, der Samanidendichter («Göttingener Nachrichten»), 1873, S. 663-742.

² E. Dennison Roos, Rudaki and Pseudo-Rudaki (JRAS, 1924, October, P. 609 sq).

³ A. Qasida by Rudaki (JRAS, 1926. p. 213-238).

бузурге дар бораи даврон, зиндагӣ ва асарҳои Рӯдакӣ анҷом додааст.¹ С. Нафисӣ бо баҳрагирӣ аз сарчашмаҳои бисёр, мӯшикофона равшан сохта, ки аз асарҳои чакомасаро чӣ чизе мондааст ва хонандагонро бо бархе руҳдодҳои зиндагиномаи Рӯдакӣ ошно кард. С. Нафисӣ асарҳои Рӯдакиро бозковӣ накард, аммо ин ҳама кори ӯ дар ҳамсанҷӣ бо пажӯҳишҳои пешин кори бузурге аст ба пеш. Ин асари пажӯҳишии устод С. Нафисӣ то ба имрӯз низ барои ҳамаи Рӯдакишиносон маъхаз аст, бавижа ҳангоме ки дар Тоҷикистон барои баргузориҳои ҷашни як ҳазору садсолагии зодрӯзи Рӯдакӣ омода мешуданд. Ҳамаи пажӯҳишгарон ва нависандагон аз ин асар ҳамчун маъхаз баҳра мегирифтанд ва ҳамаи донишварону нависандагон ин китобро даст ба даст мебурданд. Дар рӯзномаи девории шуъбаи шарқшиносии Институти забон ва адабиёти Академияи илмҳои Тоҷикистон дар соли нави масеҳии 1954, аз сӯи ҳайати таҳририя телеграфҳои шодбошӣ ба муносибати соли нав чоп шуда буд. Аз ҷумла телеграфе буд хитоб ба профессор Абдулганӣ Мирзоюф, ки қорҳои бисёре дар бораи Рӯдакӣ дорад, ба ин мазмун: «Аз ин ки номи моро зиндаи ҷовид кардаед сипосгузorem. Имзо: Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ ва Саид Нафисӣ». Саид Нафисӣ барои ин ҷашнвора шеърҳоеро, ки дар китобхонаҳои Ҳинд аз Рӯдакӣ ёфта буд ба Тоҷикистон фиристод, ки ҳамроҳ бо дигар шеърҳои тозаёфтшудаи Рӯдакӣ чоп гардид. Аз ҷумлаи онҳо шеъре аст, ки дар «Ҳолот ва суҳанони шайх Абӯсаиди Абулхайр» омадааст ва С. Нафисӣ аз сарчашмаҳои дигар дарёфта, ки он аз Рӯдакӣ аст: - С. Э.

Ҳар бод, ки аз сӯи Бухоро ба ман ояд,
 3-ӯ бӯи гулу мушку насими суман ояд.
 Бар ҳар зану ҳар мард кучо барвазад он бод,
 Гӯяд, магар он бод ҳаме, аз Хутан ояд,
 Не-не зи Хутан бод чунин хуш навазад ҳеч,
 К-он бод, ҳаме аз бари маъшуқи ман ояд.
 Ҳар шаб нигаронам ба Яман то ту барой,
 Зеро, ки Суҳайливу Суҳайл аз Яман ояд.
 Бо ҳар кӣ суҳан гӯям, гар хоҳаму гар не,
 Аввал, суҳанам номи ту андар даҳан ояд.

Дар соли 1940 нависанда ва олими маъруфи тоҷик С. Айнӣ ҳамроҳ бо А. Деҳотӣ вижаномаи хурде дар бораи Рӯдакӣ чоп кардаанд.² Дар ин китоби хурд ин дoston дархӯри нигариш аст, ки чӣ гуна С. Айнӣ равшан сохта, ки зодгоҳи Рӯдакӣ дар деҳқадаи Панҷрӯдак дар наздикии Самарқанд аст. (Саид Нафисӣ дар асарҳои ёдшуда ёдовар гардидааст, ки Рӯдакӣ, яъне мансуб ба ҷое ба номи Рӯдак ва агар аз вожаи рӯд

¹ «Аҳвол ва ашъори Абӯабдуллоҳ Ҷаъфар бани Муҳаммад Рӯдакии Самарқандӣ», Сайид Нафисӣ, Техрон, солҳои 1309, 1310, 1319 (дар саҳфаҳои баъд С. Нафисӣ, Рӯдакӣ...).

² Ustad Rudaki, tartibdihandagon: S. Ajhi, A. P. Dehoti. Stalinobod, 1940.

«асбоби мусикӣ» мебуд, мебоист рӯдӣ мешуд на Рӯдакӣ. - С. Э.). Асари С. Айнӣ муяссар сохта, ки барои ҳамеша ҳама решаҳои ночасб нисбати Рӯдакӣ, ки онро ба вожаи рӯд (номи як соз) мерасониданд канор гузошта, бипазирем, ки ин як нисбати маъмули ҷуғрофӣ аст.

Аз он ҷо ки Панҷрӯдак дар вилояти Самарқанд будааст, равшан аст, ки Рӯдакӣ метавониста самарқандӣ ҳам номида шавад. С. Айнӣ ва А. Дехотӣ ба дурустӣ нисбати Рӯдакиро бо адабиёти тоҷик намоёнида, ёдовариҳои хубу пуларзиши бисёре кардаанд. Бадбахтона, онҳо аз навиштаҳои С. Нафисӣ ноогоҳ буданд ва барои ҳамин ҳам бархе аз хатоҳои гузашта, чунончи афсонаи кӯр будани чакомасароро, ки С. Нафисӣ бепоягии онро нишон додааст, такрор кардаанд. Дар даст набудани бархе аз сарчашмаҳо бад-он анҷомид, ки С. Айнӣ ва А. Дехотӣ намунаҳои бисёр ночиз ва афзуда бар он, пур аз инҳирофи фаровон дар вижанома даровардаанд.

Кори С. Айнӣ ҳамаи гумонхоро дар бораи зодгоҳи шоир аз миён бурд, зодгоҳи ӯ ҳамоно деҳқадаи Рӯдак, Панҷрӯд дар баҳши кунунии Панҷаканти Тоҷикистон аст. Пас номи Рӯдакӣ на ин ки таҳаллус дар маънии пасини ин вожа, балки ҳамоно нисбат аст. Роста ин аст, ки Рӯдакӣ гоҳ-гоҳ аз ин нисбат ҳамчун таҳаллус ҳам кор мегирифтааст.

Чунон ки дар ин байтҳо:

Дар ишқ ҷу Рӯдакӣ шудам сер аз ҷон,
Аз гиряи хунин мижаам шуд марҷон.

Ё:

Биё, инак ниғаҳ кун Рӯдакиро,
Агар бечон равон хоҳӣ танеро.

Сарчашмаҳое, ки таърихи марғи шоирро овардаанд бино бар маъмул, 399-940/944-и масеҳиро ёдовар мешаванд. Худи Рӯдакӣ борҳо дар чакомаҳо аз пирии хеш сухан гуфтааст. Гузашта аз сӯгномаи овозадораш, дар шеърҳои ӯ ин байтро ҳам меёбем:

Чавонӣ гусасту чиразабонӣ
Таъям гирифт низ гаронӣ.

Ва ин байтҳое, ки менамояд аз қасидае бошад, ки дар он хоҳиши ёрӣ кардааст:

Раҳе савору чавону тавонгар аз раҳи дур,
Ба хидмат омад некӯсиголу некандеш.
Писанд бошад мар хочаро пас аз даҳ сол,
Ки бозгардад пиру пиёдаву дарвеш.

Ё ин ки рӯи сухан ба дӯстӣ карда, мегӯяд:

Шудам пир бад-ин сону ту ҳам худ на чавонӣ
Маро синаи пур андҷӯху ту чун чуфта камонӣ.

Ин байтҳо мерасонад, ки рӯзгори зода шудани шоирро бо андаке пасу пеш равшан созем. Ў аз солмандӣ ва фарсудагии бузурге сухан мегӯяд. Агар бипазирем, ки Рӯдакӣ ин чакомаҳоро дар ҳаштод-ҳаштоду панҷ солағӣ суруда бошад, пас мебоист наздик ба миёни солҳои 855-860-и масеҳӣ зода шуда бошад.

Аз зиндагии шоир метавон гуфт, ки ҳеҷ чиз намедонем, магар додаҳое, ки тасодуф то рӯзгори мо расидааст. Гумоне нест бар ин ки ӯ аз аҳли дарбор ва надими Абулҳасани Наср ибни Аҳмади Сомонӣ, ки пас аз марг ба ӯ лақаби «Аламир-ул-саид» доданд, будааст. Наср дар соли 914-и масеҳӣ ҳангоме ки писарбачаи нӯҳсола буд, бар тахт нишаст ва Абдуллоҳи Ҷайхонӣ (вафот ба соли 943-и масеҳӣ) - давлатмарди машҳур, кишварро барои ӯ идора мекард. Ҳангоме ки Наср бар тахт нишаст, Рӯдакӣ дар шашумин даҳаи зиндагиаш буд. Аз ин рӯ, метавон андешид ки пеш аз рухдод дар хидмати пешиниёни ӯ буда ва вазир Ҷайхонӣ, ки нубуғи ўро месутуда, вайро дар дарбор ниғаҳ доштааст.

Равшан сохтани номи ҳамаи фармонравоён ва бузургоне, ки Рӯдакӣ чакомаҳояшро барои онҳо навишта номуяссар аст, зеро аз девони шоир ҷуз андаке намондааст. Аз тәне чанд метавон ба дурустӣ ёд кард. Инон пеш аз ҳама ҳамоно Амир Наср, ки номаш борҳо дар чакомаҳои Рӯдакӣ омадааст ва фармонравои Систон (аз соли 923)-милодӣ Амир Абӯҷаъфар Аҳмад ибни Муҳаммад, ҳастанд. Ҳангоми пайкор бо амири саркаш Мокон, Аҳмад ба Наср ёрии бузурге дод. Рӯдакӣ ба фармони Наср ин амиро сутуд ва номи Аҳмадро дар қасидаи пуровозаи «Модари май», яке аз беҳтарин намунаҳои ин сабк ҷовидона сохт.

Дар шеърҳои Рӯдакӣ номи раиси девони мукотиботи Амир Наср - Абӯтайиб Муҳаммад ибни Хотами Мусабӣ, ки сипас вазири ҳам шуд, дида мешавад. Ин бузург на танҳо чакомашинос буд, балки ҳудаш ҳам шеърҳое ба тозӣ ва порсӣ месуруд, ки бад набуданд. Таърихи Байҳақӣ намунаи ин шеърҳоро нигоҳ дошта ва онҳо ҳамчун ёдгори ростини шеъри он рӯзгор дархӯри нигариш ҳастанд:

Ҷаҳона, ҳамоно фусӯсиву бозӣ,
Ки бар кас напойву бо кас насозӣ.
Чу моҳ аз намудан, чу хур аз шунудан,
Ба гоҳе рабудан чу шоҳину бозӣ.
Чу заҳр аз чашидан, чу чанг аз шунидан,
Чу бод аз вазидан, чу алмоси гозӣ.
Чу уди кимориву чу мушки тибит
Чу анбар сиришта Яман ва Ҳичозӣ.
Ба зоҳир яке байти пурнақши озар,
Ба ботин чу ҳуки палиду гурозӣ.

Якеро наѝмѝ, якеро чаѝимѝ,
 Якеро нашебѝ, якеро фарозѝ.
 Якеро бѝстонѝ пароканданеѝмат,
 Бар ин сахт баста бар он некбозѝ.
 Ҳама озмоиш, ҳама пурнамоиш,
 Ҳама бар диroyаш чу гурги тарозѝ.
 Ҳам аз Тѝст шахмоти шатранчбозон,
 Туро муҳр зода ба шатранчбозѝ.
 Чаро зираконрост бас тангрѝзѝ,
 Чаро аблаҳонрост бас бениѝзѝ.
 Чаро умри товусу дурроҷ кѝтоҳ,
 Чаро мору каркас зияд дар дарозѝ.
 Саду чандсола яке марди гарча,
 Чаро шасту се зист он марди тозѝ.
 Агар на ҳама кори ту божгуна,
 Чаро он ки нокастаронро навозѝ.
 Чаҳоно, ҳамоно аз ин бениѝзѝ,
 Гунаҳгор моем, ту ҷои озѝ.

(Уди киморѝ, беҳтарин ва пурарзиштарин гунаи уд Гарча, бошандаи Фарчистон, дар ин ҷо бар маѝнии «деҳотѝ» ва «вахшѝ» аст. Мурод аз тозѝ паѝмбар (с) аст, ки дар шасТѝсе солагѝ реҳлат фармуданд. Метавон пиндошт, ки вазир ин шеърҳои навмедонаи жарфро андаке пеш аз кушта шуданаш, ки ба хотири ҳавову ҳаваси яке аз сомониѝн буд, суруда бошад. Огоҳѝ аз зиндагии ин вазир бисѝр андак аст. Бингаред ба китоби Саид Нафисѝ, Рѝдакѝ, ҷ. 2, сах. 492). Рѝдакѝ аз вазири тавоно, Абулфазли Муҳаммад ибни Абдуллоҳ Балѝамѝ-падари мутарҷими «Таърихи Табарѝ» ҳам, ки ба ҷои вазири машҳур Ҷайҳонѝ омад, ѝд мекунад. Балѝамѝ дар поѝни зиндагѝ мағзуб (ҳашмкардашуда. - М. А.) гардид, барканор шуд (937/38) - милодѝ ва дар шаби даҳи сафари соли 399 (14 ноябри соли 940), андаке пеш аз марги Рѝдакѝ дида аз ҷаҳон фурѝ баст. Менамояд дар миѝни шоироне, ки пас аз он рѝзгор омада буданд, ин ривоят даҳон ба даҳон мегашта, ки Балѝамѝ ҳадяҳои кушодадастона ба Рѝдакѝ медодааст. Сѝзанин Самарқандѝ мегѝяд:

Сад як аз он ки ту ба камин шоирѝ диҳѝ,
 Аз Балѝамѝ ба умре нагирифтаст, Рѝдакѝ.

Сѝзанѝ дар ин байт меҳоҳад бигѝяд, ҳадяҳое, ки ѝ аз мамдѝҳаш мегирад, садбор беш аз ҳадяҳои кушодадастонае аст, ки Рѝдакѝ аз Балѝамѝ мегирифтааст. Бачост ѝдовар шавем, ки Сѝзанѝ дар яке аз шеърҳои суҳанони Рѝдакиро меоварад:

Дар мадҳи ту ба сурати тазмин адо кунам,
 Як байти Рѝдакиро дар ҳаққи Балѝамѝ.

Садри чаҳон, чаҳон ҳама торикшаб шудааст,
Аз баҳри мо сапедаи содиқ ҳамедамӣ.

Шояд ин байте, ки Сӯзанӣ онро ниғаҳ доштааст, бозгушои муаммое бошад, ки вобаста ба овардаҳое дар бораи Рӯдакӣ аст. Авфӣ мегӯяд, ки Рӯдакӣ нобино зода шудааст. Ин сухан бекаму кост дар ҳамаи тазкираҳо омадааст. Шоирони куҳан низ ёде аз он кардаанд. Чунончи, Носири Хусрав (1004/1088 милодӣ) чунин гуфтааст:

Ашъори зухду панд, басе гуфтаст,
Он тирачашм, шоири равшанбин.

Бегумон, дар ин ҷо сухан аз Рӯдакӣ меравад, аммо бояд ба дида дошт, ки Носири Хусрав як саду панҷоҳ сол пас аз Рӯдакӣ мезистааст. Афзун бар ин, Носири Хусрав аз нобиное ёд мекунад, аммо намегӯяд, ки Рӯдакӣ нобино зода шуда буд.

С. Нафисӣ бисёр бачо ба дуруст будани навиштаи Авфӣ дучори гумон шуд ва ёдовар гардид, ки ташбеҳоти диданӣ дар чакомаҳои Рӯдакӣ ҷои намоён доранд. Ё чунин байтҳоро ҳамчун намуна меоварад:

Хуршero зи абр дамад рӯй гоҳ-гоҳ
Чун он ҳисорие, ки гузар дорад аз ракиб.

* * *

Лола миёни кишт бихандад, ҳаме зи дур,
Чун панҷаи арӯс ба ҳинно шуда хазиб.

* * *

В-он занаҳдон ба себ монад рост,
Агар аз мушк хол дорад себ.

* * *

Зулфи туро ҷим кард он кӣ ӯ,
Холи туро нуқтаи он ҷим кард.
В-он даҳани танги ту гӯи касе
Донагаке нор ба ду ним кард.

* * *

Биёр он май ки пиндорӣ равон ёкути нобастӣ,
Ва ё чун баркашида тег пеши офтобастӣ.

* * *

Назар чигуна бидӯзам, ки баҳри дидани дӯст,
Зи хоки ман ҳама наргис дамад ба чои гиёҳ.

* * *

Дар роҳи Нишопур деҳе дидам бас хуб,
Ангуштаи ӯро на адад буду на марра.

* * *

Пупак дидам ба ҳаволии Сарахс,
Бонгак бар бурда ба абр андаро.

* * *

Меҳр дидам бомдодон чун битофт,
Аз Хуросон сӯи ховар мешитофт.

Бояд бар ин бозовардаҳо достони худи шоирро дар марсияи машҳураш дар бораи пирӣ афзуд, ки дар он дар бораи хештан чунин мегӯяд:

Ҳамехариду ҳамерехт бешумор дирам,
Ба шаҳр ҳар кӣ яке турки норпистон буд.
Басо канизаки неку, ки майл дошт бад-ӯ.
Ба шаб зи ёрии ӯ назди ҷумла пинҳон буд.
Ба рӯз чунки наёраст шуд ба дидани ӯ,
Ниҳеби хоҷаи ӯ буду бими зиндон буд.
Набизи равшану дидори хубу рӯи латиф,
Агар гарон буд, зи ман ҳамеша арзон буд.
Дилам ҳазонаи пурганҷу ганҷи сухан,
Нишони номаи мо меҳру шеър унвон буд.

Оё метавон пиндошт, ки ин ҷавони зиндадил ва бофарҳангу адаб, ки гӯшаи чашме ба моҳрӯён дошта, кӯри модарзод аст? Бегумон моҳрӯён кӯшишу кӯшише барои дидор бо ҷавони нобино намедоштаанд. Пас, афсонаи кӯрии шоир аз кучо омадааст? Бархе аз пажӯҳишгарон кӯшидаанд ба ёди Ҳомер бияфтанд ва гуфтаанд, ки «нобино» маънии пешгӯ ва дарунбинро ҳам дар худ нухуфта дорад ва ҷуз инҳо. Аммо моро ниёзе ба чунин забоншиносии зоҳидона нест. Дарёфти он чӣ ки буда, осонтар аз он аст, ки менамояд. Нафисӣ бозгушоеи ин муамморо дар тасфисири шайх Манайнӣ бар таърихи «Утабо» ёфтааст, ки дар он гуфта мешавад: «ва чашмонашро дар куҳансолӣ аз коса бадар оварданд».

Достони кӯр кардани шоирро метавон бад-ин гуна боз сохт. Шоир аз пуштибонии Балъамии вазир бархӯрдор буд. Ин бузурги бузургвор аз

чашм афтода мағзуб шуд ва бино бар расми он рӯзгорон, оташи хашм на танҳо вай, балки ҳамаи наздиконашро ҳам дар ком фурӯ бурда. Ба гумон ин ҷо буд, ки худкомағони аблаҳ ва сангдил яке аз пурнубугтарин чакомасароёни ҷаҳонро нобино карданд. Агар Рӯдакиро наздик ба соли 937-и милодӣ кӯр карда бошанд, ин кор дар куҳансолиаш руҳ намудааст. Акунун ишорате, ки дар шеъри пешин дар бораи Балъамӣ омадааст равшан мегардад, ҷаҳон барои мо шаби тор шудааст ва ту субҳи содиқи моӣ. Ба сухане дигар ман дармонда, дарюза ва нобиноям, ту ҳанӯз ҳамаи чизро аз даст надодаӣ, пас ёрӣ кун охир барои ту буд, ки ман ба чунин рӯзе гирифтор омадам. Гузашта аз касоне, ки пештар ёд кардем ва Рӯдакӣ шеърҳои худро барои онон суруда буд, шоир аз вазир, Аднонӣ ҳам ёд мекунад:

Гар на маро Бӯумари диловар кардӣ,
В-он гаҳ дастури гузидаи Аднон...

Аз дигар руҳдодҳои зиндагии Рӯдакӣ, ки мо бар он огоҳем сафари ӯ ба Бодғис ва Ҳирот аст, ки дар ҳамаи тазкираҳо сухан аз он омадааст. Рӯзе Амир Наср ба Ҳирот рафт. Бинобар маъмул, ҳамаи бузургон мебоист ӯро ҳамроҳӣ мекарданд. Мондани Наср дар Ҳирот ба дорозо кашид. Амир дар сафар ҳам аз ҳамон ҷоҳу ҷалол бархӯрдор буд ва ба хушӣ рӯзгор мегузaronид. Аммо сарон аз чизҳое чунин бархӯрдор набуданд ва дур аз амлоку хонавода барояшон хуш намегузашт ва ба дилтангӣ шикоят аз дурии мулку кошона ба ҳам оғоз карданд. Аммо ҳеҷ як аз онон дилу захираи он надоштанд, ки ба Насри тундхашм аз дилтангии худ бигӯяд. Саранҷом ҳангоми он расидааст, ки дар андешаи бозгашт бошем. Пас бузургон аз Рӯдакӣ хостанд, ки ин кори душворро бозгушояд ва гуфтанд, ки агар комёб шавад ҳадаҳое калон хоҳад гирифт. Пас шоир рӯзе ба зистгоҳи Амир даромада, бар ҷои хеш нишаст, рӯд баргирифт ва дар пардаи ушшоқ ин қасида бархонд:

Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳама,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳама.
Реги Омӯ бо дуруштиҳои ӯ,
Зери по чун парниён ояд ҳама.
Оби Ҷайхун бо ҳама паҳноварӣ
Хинги моро то миён ояд ҳама.
Эй, Бухоро, шод бошу дер зӣ,
Шоҳ наздат меҳмон ояд ҳама.
Мир моҳ асту Бухоро осмон,
Моҳ сӯи осмон ояд ҳама.
Мир сарв асту Бухоро бӯстон,
Сарв сӯи бӯстон ояд ҳама.

Ҳамин ки Наср ин чакомаро шунид, чунон ба шавқи хонаву Бухоро афтод, ки дар дам пой дар рикоб карда, ба сӯи шимол тохтан гирифт ва ҳатто мӯза ҳам ба пой накард. Мӯзаҳояшро дар нахустин истгоҳ барояш оварданд. Давлатшоҳи Самарқандӣ, муаллифи гулчини машҳури садаи понздаҳуми масеҳӣ мегӯяд, ки ин қасида дароз аст ва он чӣ ки овардаам басанда аст. Зеро метавон дар ҳамин байтҳо ҳам дид, ки мардакҳои он рӯзгор чи «бадсалиқа» будаанд ва метавонистаанд ба чунин шеърҳои сода ва ноҳунармандона арзиш бидиҳанд. Давлатшоҳ зебоӣ ва ҳунари ин байтҳоро, ки дур аз озин ва суханони пуртумтароки садаи понздаҳуми милодӣ буд дарнамеёфт. Аммо гумон намеравад битвон пиндошт, ки ӯ ҳамаи матни чакомаро дар даст дошта ва онро дар ҳамин ҷо бо пиндоре зебописандона бурида бошад. Пайдост барои ӯ ҳам, дар он ҷангмод дидани девони Рӯдакӣ дигар номӯяссар будааст ва ӯ танҳо он байтҳоеро оварда, ки дар сарчашмаҳои кӯҳан ёфта будааст.

Солҳое дароз ин қасидаро намунае бармешумурданд, ки расидан бар тирозаш номӯяссар менамудааст. Дархӯри нигариш аст, ки ҳатто нақӯшиданд ба он посух бинависанд. Танҳо бар як маврид огоҳӣ дорем марде ба номи Зайналмулк Абӯсаиди ҳинду аз амир Муиззӣ малик-уш-шуарои машҳури салҷуқиён хоҳиш кард, ки барои ӯ чунин посухе бинависад. Муиззӣ кӯшид, аммо бо он ҳама ғамни дурахшандаи ӯ ҳам, қор аз байти нахуст фаротар нарафт:

Рустам аз Мозандарон ояд ҳаме
Ин малик аз Исфакон ояд ҳаме.

Ба гумон худ шоир дарёфта буд, ки кӯшиш барои идомаи қор бо ин равиш беҳудааст. Гумон нест бар ин, ки Рӯдакиро донише дархӯр ва фарогирифта будааст. Бештар аз навозандагӣ ва ҳонандагии забардастонааш сухан гуфтаем. Огоҳӣ ҳама низ дар даст аст, ки ӯ Қуръонро аз бар медониста ва бар забони арабӣ тасаллут доштааст. Ҳочӣ Халифа, зиндагинависи номдори садаи ҳадаҳуми масеҳӣ аз фарҳанги арабӣ-форсӣ ном мебарад, ки Рӯдакӣ онро сохта ва номаш «Тоҷ-ул-масодар» будааст. Поре зер аз шеърҳои Рӯдакӣ гувоҳи он аст, ки шоир баҳубӣ бо шеърӣ араб ошно будааст.

Ҷуз ба сазовори мир гуфт надонам,
Варчи Ҷарирам ба шеърӯ Тоиву Ҳассон.

Ҷарир шоири пуравонаи араб дар садаҳои 7-8 милодӣ аст. Ҳассон ибни Собит нахустин шоире буд, ки дар мадҳи ислом шеър суруд. Он ҳам ҷангме ки маҷеияти муслимӣ дар шабаҳи ҷазираи Арабистон маҳкам мешуд. Саҳбон ибни Воил хатибе, ки пеш аз ислом шӯҳрат баланде дошт. Пайдост, ки Рӯдакӣ бар ривоятҳои эронӣ низ огоҳ буда, аммо бо ин ҳама дар пораҳои барҷо мондаи шеърҳояш дostonҳои Қуръонӣ ҷойе бештар дорад. Дар ҷамаҳои Рӯдакӣ, ки то ба рӯзгори мо расидааст ёдоварии

номҳои Яъқуб, Юсуф, Нух, Исо, Лукмон, Хотам аз қабилаи Тай, Лайлӣ ва Мачнун, имом Шофей ва имом Ҳанифаро меёбем. Ҳамчунин номҳои Афлотуну Сукрот ҳам, ки дар он рӯзгор овозаи бузург доштаанд дида мешаванд.

Дар рисолаи Шамс Қайси Розӣ гуфта мешавад, ки Рӯдакӣ нахустин шоире буд, ки намуди рубоиро дар забони порсии дарӣ ба қор барад. Ба ростӣ рубоихоеро ба Рӯдакӣ нисбат медиҳанд, аммо бозгуштии ин масъала, ки оё инҳо аз Рӯдакӣ ҳастанд ё на, имрӯз номуяссар аст. Бо ин ҳама бояд андешид, ки сарчашмаҳои муътабари кӯҳан на аз сари тасодуф аз рубоихои Рӯдакӣ ёд мекунанд, ки ин худ дархӯри нигариш аст. Ба ёд биёварем, ки рубоӣ дар он рӯзгор (ва то андозае пас аз он ҳам) пештар сабки сохтаҳои шифоҳии мардум будааст. Менамояд бо он, ки шоир ночор буда бо сарони феодал хидмат кунад, боз ҳам наметавонистааст ба хотири инон аз суннатҳои мардум бибуррад ва аз таронаҳои «авом» ҳеҷ бок надоштааст. Ин ки овои Рӯдакӣ дар заминаи пешниҳодоти муғлақи шеърӣ дарбори араб, пеш аз ҳама ҳамчун овои марди зинда ба гӯш мерасад, сабабашро пеш аз ҳама бояд дар ин нукта ҷустуҷӯ кард, ки ӯ аз шеърҳои зиндаи мардум моя мегирифтааст.

Вазнҳои гуногуни пораҳои бозмонда аз ин бузургмард мояи шигифтӣ аст. С. Нафисӣ ёдовар мешавад, ки дар шеърҳои Рӯдакӣ баҳрҳои бисёр камёб дида мешавад, ки метавон гуфт пас аз вай ҳеҷ як аз ҷакомасароён онро ба қор набурдаанд, чунончи мутақорибе бо ин сохт:

Бе-бе- - / бе-бе- -
Гули баҳорӣ, бути таторӣ,
Набид дорӣ, чаро наёрӣ.

Ҳамаи шоирони пасин дӯст доштаанд аз сарватҳои афсонаворе сухан бигӯянд, ки гӯё ҳомиёни Рӯдакӣ бар ӯ фуру меборидаанд. Унсурии номдор, малик-уш-шуарои Султон Маҳмуд мегӯяд:

Чихил ҳазор дирам Рӯдакӣ зӣ меҳтари хеш,
Биёфтаст ба тавсия аз ин дару он дар.
Шигифт-ш омаду шодӣ фузуду кибр гирифт,
Зи рӯи фаҳр бигуфт, ин ба шеъри хештан андар...

Азрақи Ҳиравӣ шоири садаи ғздахуми масеҳӣ менависад:

Ҳадиси мири Хуросону қиссаи тавсеъ,
Бигуфт Рӯдакӣ аз рӯи фаҳр дар ашғор.
Бад-он, ки дод мар ўро ҳазор диноре,
Ба ёди хуб ба ҳам қарда аз сугору кибор.

Менамояд, ки худӣ Рӯдакӣ ҳам хештанро марде нозпарварда бармешумурда, ки метавонистааст ҳар ҳаваси худро ҷомаи амал бипӯшонад:

Аз хазву полик он чой расидам, ки ҳаме
Мӯзаи чинӣ меҳоҳаму асби тозӣ.

Аммо байтҳое ҳам аз Рӯдакӣ мондааст, ки шоир дар онҳо аз бетафовутии худ нисбат ба нозу неъматӣ ҷаҳон сухан мегӯяд ва андарз медиҳад, ки барои зиндагӣ на шодӣ кунанд ва на ғам хӯранд ба бархе аз онҳо нигарем:

Ин ҷаҳон пок хобкирдор аст,
Он шиносад, ки дил-ш бедор аст.

Ва барои ҳамин ҳам:

З-омада шодмон набояд буд,
В-аз гузашта накард бояд ёд.

Ва ё ин ки:

Зиндагонӣ чӣ кӯтаҳ ва чӣ дароз,
На ба охир бимурд бояд боз.
Хоҳӣ анадар анову шиддат зӣ,
Хоҳӣ андар амон ба неъмату ноз.
Ин ҳама рӯзи марг яксонанд,
Нашиносӣ зи якдигаршон боз.

Ё чунин байтҳое:

Рафт он кӣ рафту омад он кӣ омад,
Буд он чӣ буд, хира чӣ ғамдорӣ.
Ҳамвор кард хоҳӣ гетиро,
Гетист, кай пазирад ҳамворӣ.
Мастӣ макун, ки нашнавад ӯ мастӣ,
Зорӣ макун, ки нашнавад ӯ зорӣ.
Шав, то қиёмат ояд зорӣ кун,
Кай рафтаро ба зорӣ бозорӣ.

Ва боз ҳам:

Замона панде озодвор дод маро,
Замона чун нигарӣ сар ба сар ҳама панд аст.
Ба рӯзи неки касон гуфт то ту ғам нахурӣ,
Басо касо, ки ба рӯзи ту орзуманд аст.

Ба гумони бисёр ин байтҳои ғамгинона наздик ба поёни зиндагии ҷаҷомасаро ва ҳангоме суруда шудаанд, ки шоир аз ифтихору эҳтиром ва ҳатто шояд аз биноӣ ҳам маҳрум шуда будааст. Ин байтҳо бахубӣ аз ғамҳои поёни зиндагии ӯ сухан медоранд:

Басо, ки маст дар ин хона будаму шодон,
Чунонк чоҳӣ ман афзун буд аз амиру мулук.
Кунун ҳамонаму хона ҳамону шаҳр ҳамон,
Маро нагӯй к-аз чӣ шудааст шодӣ сӯг?

Марсияи пуровоза дар бораи пирӣ ё дарунмояи дарднокаш ба ҳамин байтҳо мепайвандад:

Маро бисуду фурӯ рехт ҳар чӣ дандон буд,
Набуд дандон, ло бал чароғи тобон буд.
Сапеду симрада буд, дурру марчон буд,
Ситораи сахарӣ буду қатраборон буд.
Яке намонд кунун з-он ҳама, бисуду бирехт,
Чӣ наҳс буд? Ҳамоно, ки наҳси кайвон буд.
На наҳси¹ Кайвон буду на рӯзгори дароз,
Чу буд? Ман-т бигӯям: қазои яздон буд.
Қаҳон ҳамеша чу чашмест гирду гардонаст,
Ҳамеша, то бувад оин гирд, гардон буд.
Ҳамон, ки дармон бошад, ба чои дард шавад.
Ва боз дард, ҳамон к-аз нахуст дармон буд.
Кухан кунад ба замоне ҳамон кучо нав буд,
Ва нав кунад ба замоне ҳамон, ки хулқон буд.
Басо шикастабиёбон, ки боғи хуррам буд,
Ва боғи хуррам гашт он кучо биёбон буд.
Ҳаме чӣ донӣ, эй моҳрӯйи мушқинмӯй,
Ки ҳоли банда аз ин пеш ба чӣ сомон буд?
Ба зулфи чавғони нозаш ҳамекунӣ ту бад-ӯ
Надидӣ он гаҳ ӯро, ки зулфчавгон буд?
Шуд он замона, ки рӯяш ба сони дебо буд,
Шуд он замона, ки мӯяш ба сони қатрон буд.
Чунонки хубии меҳмону дӯст буд азиз,
Бишуд, ки боз наёмад азиз меҳмон буд.
Басо нигор, ки ҳайрон будӣ бад-ӯ дар чашм,
Ба рӯи ӯ-дар чашмам ҳамеша ҳайрон буд.
Шуд он замона, ки ӯ шодбуму хуррам буд,
Нишоти ӯ ба фузун буду бими нуқсон буд.
Ҳамехариду ҳамерехт, бешумор дирам,
Ба шаҳр ҳар кӣ яке турки норпистон буд.
Басо канизаки неку, ки майл дошт бад-ӯ,
Ба шаб зи ёрии ӯ назди ҷумла пинҳон буд.
Ба рӯз чунки наёрист шуд ба дидани ӯ,
Ниҳеби хоҷаи ӯ буду бими зиндон буд.

¹ Сайёраи Кайвон дар ахтарбинии Ховари наздик нимоди пирӣ аст.

Набизи равшану дидори хубу рӯи латиф,
 Агар гарон буд, зӣ ман ҳамеша арзон буд.
 Дилам хазонаи пурганҷ буду ганчи сухан,
 Нишони номаи мо меҳру шеър унвон буд
 Ҳамеша шоду надонистаме, ки ғам чӣ бувад?
 Дилам нишоту тарабро фарох майдон буд.
 Басо дило, ки ба сони ҳарир карда ба шеър
 Аз он сипас, ки: ба кирдори сангу сандон буд.
 Ҳамеша чашмам зӣ зулфакони чобук буд,
 Ҳамеша гӯшам зӣ мардуми сухандон буд.
 Аёл на, зану фарзанд на, маъунат на,
 Аз ин ҳама танам осуда буду осон буд.
 Ту Рӯдакиро, эй мохрӯ, ҳамебинӣ
 Бад-он замона надидӣ, ки инчунинон буд.
 Бад-он замона надидӣ, ки дар ҷаҳон рафтӣ
 Сурудгӯён, гӯй ҳазордастон буд.
 Шуд он замона, ки ба ӯ унси родмардон буд,
 Шуд он замона, ки ӯ пешкори мирон буд.
 Ҳамеша шеъри варо зӣ мулук девон аст,
 Ҳамеша шеъри варо зӣ мулук девон буд.
 Шуд он замона, ки шеъраш ҳама ҷаҳон бинавишт,
 Шуд он замона, ки ӯ шоири Хуросон буд.
 Қучо ба гетӣ буда-ст номвар деҳқон,
 Маро ба хонаи ӯ сим буду ҳумлон буд.
 Киро бузургиву неъмат з-ину он будӣ
 Маро бузургиву неъмат з-Оли Сомон буд.
 Бидод мири Хуросон-ш чил ҳазор дирам,
 Дар фузунӣ як панҷ мири Мокон буд.
 Зи авлиёш пароканда низ ҳашт ҳазор,
 Ба ман расид бад-он вақт ҳоли хуб он буд.
 Чу Мир дид сухан дод, доди мардии хеш,
 Зи авлиёш чунон, к-аз Амир фармон буд.
 Кунун замона дигар гашту ман дигар гаштам,
 Асо биёр, ки вақти асову анбон шуд.

Номи Маҷ, ки дар ин ҷо дида мешавад ва онро Маҷ ҳам мехонанд,
 номи ровие аст, ки ҳамроҳи шоир будааст. Суханони Шамси Фаҳрӣ
 гуфтаҳои моро устувор мекунад:

То мидҳати ӯ хондиву гуфтӣ зи шараф кӯ,
 Устои сухан Рӯдакиву ровии ӯ Маҷ.¹

Суханони ҳуди Рӯдакӣ ҳам ин гувоҳиро таъкид мекунад:

¹ Саид Нафисӣ, Рӯдакӣ..., ҷ. 2, сах.559

Эй Маҷ, кунун ту шеъри ман аз бар куну бихон,
Аз ман дилу сиголишу аз ту тану равон.

Гумоне нест, ки Рӯдакӣ шоире пуркор ва бо боздихии бисёр буда, аммо ханӯз огоҳии дурусте бар шумори чакомаҳое, ки ӯ сурудааст нест. Ба хангоми сухан аз кори Рӯдакӣ ҳамвора ин байтҳои Рашиди Самарқандӣ чакомасарой садаи 12-милодиро меоваранд:

Гар сарӣ ёбад ба олам кас ба неку шоирӣ,
Рӯдакиро бар сари он шоирон зебад сарӣ.
Шеъри ӯро баршумурдам сездар рах сад ҳазор,
Ҳам фузун ояд агар чунонки бояд бишмарӣ.

Бино бар маъмул ин сатрҳоро чунин дармеёфтанд, ки Рашидӣ дар девони Рӯдакӣ 1000000 зарби 13 байт, яъне якмилёну сесад ҳазор байт баршумурдааст. С. Нафисӣ ҳам ҳаминро дармеёбад, ӯ чунин бармешумуррад, ки агар касе дар рӯз сад байт бисарояд дар чиҳил сол метавонад як миллиону сесад ҳазор байт дошта бошад. Бо ин ҳама меандешем, ки касе наметавонад ҳар рӯз паёпай сад байт бисарояд, он ҳам агар шоири дарбор бошад, ки яке аз вазифаҳояш ҳузур доштани дарозмуддати рӯзона дар дарбор будааст. Ба ёд биёварем, ки Рӯдакӣ ба гуфтаи ҳудаш дар ҷавонӣ зиндагии парешоне дошта, ки гумон намеравад тавониста бошад бо он парешонхотирӣ вақти бисёре ба чакомасарой дода бошад.

С. Нафисӣ дар талош барои намоёнидани андозаи тақрибии девон ва манзумаҳои ҷудогонаи Рӯдакӣ, навадунӯх ҳазор байт тахмин задааст. Аммо нахуст ин, ки ин шумора аз якмиллион бисёр ба дураст ва дувум ин, ки шумориш хангоме, ки на манзума дар даст аст ва на девон, сартопо пиндорасту бас. Суханони Рашидиро ба гунаи дигар ҳам метавон дарёфт. А. Иқбол дар ёдовариҳои хеш дар рисолааш «Боғҳои ҷоду» - (Ҳадоиқ-ус-сехр) ҳамин байтҳои Рашидиро оварда чунин дармеёбад, ки «ман сездар бор шеърҳои Рӯдакиро баршумурдам ва агар онҳоро чунонки бояду шояд баршуморӣ беш аз як сад ҳазор байт хоҳад шуд». Ба пиндори мо чунин дарёфте сарбасар пазируфтани аст.

Шуморае, ки аз он ёд шуда ҳарчанд ки бузург аст, аммо ба ҳеҷ рӯй номумкин нест. Бадбахтона аз ин сарвати бисёру бисёр бекарон ҷуз андаке беш дар даст нест. То имрӯз ҳеҷ асари бузурге аз Рӯдакӣ ёфт нашудааст. Ҳар чанд дерест ин замзама ба гӯш мерасад, ки касе дар Осиёи Миёна нусхаи хаттии бузурге аз шеърҳои Рӯдакиро дидааст, аммо ба гумон ин бор ҳам бояд ҳамон девони Қатрон бошад, ки аз он ёд кардем. Дар садаи сездаруми милодӣ бар девони Рӯдакӣ дастрасӣ доштаанд зеро Авфӣ, ки таъкираи «Лубоб-ул-албоб»¹-и худро дар солҳои 1221/22-и милодӣ

¹ Muhammad Awfi, The Lubabu'l-albab, edited in the original Persian, with preface, indices and variants by E.G. Browne, v. 1-2, London, 1903 (дар баргҳои оянда - Авфӣ, Лубоб-ул-албоб).

навишта, нусхаи хаттии онро дидааст. Аммо Ҳамидуллоҳи Қазвинӣ, ки «Таърихи гузида»-и хешро дар соли 1329/30- милодӣ ба поён расонида мегӯяд, ки бар ӯ дигар муяссар нагашт девони Рӯдакиро бубинад. Бино бар шумориши С. Нафисӣ аз шеърҳое, ки ба ростӣ аз Рӯдакӣ ҳастанд, танҳо бар ҳаштсаду чаҳор байт огоҳӣ дорем, ки бад-ин гуна бахш мешаванд: аз қасида ва китъа сесаду шасту дувист, рубой-шасту чаҳор, чакомаҳои гуногуни ғаной-дувисту бисту чаҳор аз манзума (маснавӣ) - садун панҷоҳу чаҳор байт. Ин нукта ба ҳубии гувоҳ устувор шудааст, ки Рӯдакӣ бори нахуст достони овозадори «Калила ва Димна»-ро ба шеъри порсии дарӣ овардааст. Ӯ ба дастури Амир Наср ба ин кор пардохт ва тарҷумаи арабии Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ ва тарҷумаи форсии Абӯалии Балъамиро бунёди кори худ ниҳод. (Бояд ёдоварӣ кунем, ки ҷамъи ин достонҳо дар бораи дамон ва дадон ба забони арабӣ аз матни порсии миёна ба забони тозӣ гардонида шуда ва қасе, ки онро ба адабиёти араб дароварда, ҳамоно Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ аст, ки душмани сарсаҳти ҷирамардон буд ва бо тарҷумаи он меҳост тридодҳои кӯҳани Эрониро ҷойгузини бозгӯи бепоёни аврод кунад). Овардаанд, ки Рӯдакӣ вопасин виристориин ин манзумаро ҳангоме қард, ки дигар нобино буд. Баҳр ва вазни онро метавон намоёнид, зеро дар бархе фарҳангҳо байтҳои пароканда аз манзумае, ки аз он Рӯдакӣ аст ва дар онҳо сухан ошкоро аз «Калила ва Димна» аст. Пори зер, ки аз ҳама дарозтар мондааст ва ҳам пайвасататар аст:

Димнаро гуфто, ки то ин бонг чист,
Бо ниҳебу сахм ин овои кист?
Димна гуфт: Ёро ҷуз ин ово дигар,
Кори ту на ҳасту сахме бештар.
Об ҳар ҷӣ бештар неру кунад,
Банди рағи сустбуда бифканад.
Дил гусафта дорӣ аз бонги баланд,
Ранҷаке бошад-т озору газанд.¹

Гумоне нест бар ин, ки байтҳо ҳамхон бо он бахши тарҷумаи тозии «Калила ва Димна» ба дасти Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ аст, ки дар он сухан аз он меравад, ки шер бо шунидани бонги гов аз бим бар худ ларзид, зеро пештар чунин овозе ба гӯшаш нахӯрда буд. Димнаро гуфт: «Намедонам ҷӣ овозе аст, ки мешунавам. Ба ҳар ҳол меандешам, ки тандорандаи он ҳамхон бо овояш аст ва неруяш баробар бо бузургияш. Агар чунин бошад, ки ин он ҷои мо нест». Димна гуфт: «Оё чизи дигаре ҷуз ин бонг шоҳро ба ташвиш намеандозад?» Шер гуфт: «Чизе ҷуз ин маро ба ташвиш наянандозад». Димна руфт: «Нописанд аст, ки ин ово шоҳро водор ба тарки ҷояш кунад. Гуфтаанд: об, банди сустро мешӯяд ва ба худ

¹ «Луғати фурс», Абӯмансури Алӣ ибни Аҳмадӣ Тӯсӣ, ба тасҳеҳ ва эҳтимоми Аббоси Иқбол, Техрон, соли 1319-и шамсӣ, сах. 239.

болидан хирадро, сухани пурхаёху диловарио мешиканад ва бонги баланд дили ларзонро мегусилад».¹ Метавон ба осонӣ дарёфт, ки Рӯдакӣ ба гумон ҳамин тарҷумаи порсии дариро пеши рӯй дошта ва бисёр мӯшикофона ҳамаи бахшҳои асосии ривоятро овардааст.

Аз он ҷо, ки ин пора гумоне бар намеангезад устувор кардани ин, ки байтҳои парокандаи дигар ҳам, ҳамоно мондаҳои ҳамон манзума ҳастанд, душвор нест. Ҳангоми пайковии фарҳангҳое, ки баррасӣ мешуданд муяссар гардид, ки рӯи рафта ҳаштод байт аз «Калила ва Димна»-и Рӯдакӣ гирдоварӣ шавад. Агар ба «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» бовар кунем манзумаи дигари Рӯдакӣ «Даврони офтоб» ҳам дар ҳамон баҳри «Калила ва Димна» суруда шудааст.

Бо доварӣ аз рӯи пораҳои монда, Рӯдакӣ шаш манзумаи ҳамосӣ ҳам дошта, ки дар ин баҳрҳо будаанд: Сарё, ҳазач (баҳри Лайлӣ ва Мачнун), мазориъ, хафиф, мутақориб ва ҳазач (баҳри манзумаи Хусрав ва Ширин). Ҳочӣ Халифа мегӯяд, ки номи яке аз ин манзумаҳо «Ароис-ун-нафоис» будааст. П. Хорна, ховаршиноси номии олмонӣ дар пешгуфторе бар фарҳанги бисёр кӯҳани «Луғати фурс» аз Асадии Тӯсӣ бар ин пиндор аст, ки бархе байтҳои Рӯдакӣ, ки дар ин фарҳанг аст муяссар месозад биҷандешем, ки ӯ манзумаҳое ҳам дар бораи «Синдбод ва макри зан», ки густарише бузург дар бисёре аз адабиёти Ховарзамин ёфта, сурудааст. Имрӯз пас аз ҷопи матни интиқодии китоби «Синдбоднома»,² ки дар садаи дувоздахуми масеҳӣ онро Муҳаммад Заҳири Самарқандӣ навишта ва ба гумон бояд виростори «Синдбоднома» марде ба номи Умеди Фанорӯзӣ бошад, ки матни онро ба дастури Нух ибни Мансури Сомонӣ аз паҳлавӣ ба порсии дарӣ гардонидаст, ҳамаи гумонҳоро дар ин бора метавон барои ҳамеша канор гузошт. Метавонем ҳамаи пораҳои «Синдбоднома»-и Рӯдакиро, ки дар даст аст бо китоби Заҳирӣ ҳамбар карда, ҷояшонро намоёнида ҳамхонии онҳоро бо ин баҳши китоб нишон диҳем.³ Ҳамхонӣ миёни ҷакомаҳои Рӯдакӣ бо Заҳирӣ моро бар он медорад, ки биҷандашем Заҳирӣ дар дарунмояи китобе, ки онро бунёди кори хеш ниҳода, ҳеҷ даст набурда, танҳо ҷои забони содаи Фанорезиро, ки ҷо ба ҷо қуҳна ҳам шуда буд, ба забони муғлақи мавриди писанди рӯзгори хеш додааст. Ин муяссар месозад бипиндорем, ки Рӯдакӣ ҳамон гуна ки тарҷумаи қуҳнаи «Калила ва Димнаро» ба шеър пардохта ба ҳамон сон ҳамин корро бо тарҷумаи «Синдбоднома» ҳам кардааст. Дар ин миён ҳамон матнеро, ки Фанорӯзӣ тарҷума карда буд, бунёди манзумаи хеш сохтааст ва пораҳои бозмонда мегӯяд, ки ин манзума ҳам забоне сода ва иборатҳои зинда доштааст.

¹ «Калила ва Димна», тарҷумаи (русӣ), И. Ю. Крачковский ва И. П. Кузмин, Москва-Ленинград, соли 1934, сах. 112.

² «Синдбоднома», нигориши Муҳаммад бани Муҳаммадзаҳири Самарқандӣ... бо эҳтимоми... Аҳмад Оташ, Истонбул..., 1948.

³ Бингаред: Е. Э. Бертелс, «Намунаи насри адабии садаи 12-и масеҳӣ», хабарҳои кӯтоҳи Институти ховаршиносии Академияи илмҳои Шӯравӣ, ш. 9, Москва, 1953, сах. 37.

Гуфт: Ҳангоме яке шахзода буд,
Гавҳареву пурхунар озода буд.
Шуд ба гармоба дарун як рӯзи гушт,
Буд фарбеҳу калону хубгӯшт.

Ин пора дуруст аз достони чаҳордахуми китоб аст, ки дар он ҷо суҳан аз шахзодае аз Кунуч меравад, Заҳир ба ҳангоми суҳан аз паҳлавони худ мегӯяд: «шаҳси ӯ азим лаҳим буд», ки ин яксара бо «хубгӯшт»-и шеърӣ Рӯдакӣ ҳамхон аст.

Он гурунҷу он шакар бардошт пок
В-андар он дастор, он зан баст хок.
Он зан аз дуккон фуруд омад ҷу бод
Пас фулурзангаш ба даст андар ниҳод
Мард бикшод он фулурзаш хок дид,
Кард занро бонгу гуфташ, эй палид.

Бе ҳеҷ гумоне ин пораи зинда ва ҷондорбахши нухуми достони зани хушбовар аст, ки бақол тардастона найранг ба кораш зада, аммо тавонистааст шӯи хешро бифребад. Ҳамбар будани ин пораҳо дубора моро дар ин андеша фуру мебарад, ки асари нағзи Рӯдакӣ барои мо бебару бозгашт аз даст рафтааст. Аммо менамояд, ки дар миёни чакомаҳои баланди Рӯдакӣ, ҳамоно «Калила ва Димна» аз овозаи бузург бархӯрдор будааст ва дар кулл, дар сарчашмаҳои муътабари қуҳан аз Рӯдакӣ ҳамчун дostonсаро камтар суҳан меравад. Ӯ барои онҳо пеш аз ҳама устои беҳамтои қасида аст. Бояд бештарини бахш аз асарҳои вай ҳамоно қасида будааст. Дақиқӣ, ҳамдавраи кехтари Рӯдакӣ мегӯяд:

Устои Шаҳид зинда боястӣ,
В-он шоири тирачашми равшанбин.
То шоҳ маро мадеҳ гуфтандӣ,
Балфози хушу маонии рангин.

Боз ҳам гӯяд:

Киро Рӯдакӣ гуфта бошад мадеҳ,
Имои фунуну суҳанвар буд.
Дақиқӣ мадеҳ овард назди ӯ,
Ҷу хурмо ба сӯи Ҳачивар буд.

Ҳачивар номи дигари Баҳрайн буда, ки дар он рӯзгорон хурморо аз он ҷо меовардаанд. Хурмо ба Ҳачивар бад-он мемонд, ки зира ба Кирмон. Менамояд, ки Рӯдакӣ ба шоирони гирди Ғазнавиён ҳам, ки дар оғози садаи ёздаҳуми милодӣ будаанд, ҳамчун устои қасида будааст. Фарруҳӣ хитоб ба Султон мегӯяд:

Шоиронат ҷу Рӯдакиву Шаҳид,
Мутрибонат ҷу Саркашу Саркаб.

(Дар нусхаҳои хаттӣ, номи нахуст Саркаш омада, ки равшан аст талоше барои додани мафҳум ба номи армании Саргис аст. Ин ду тан аз сарояндагони дарбори Хусрави дувум Парвиз, шоҳаншоҳи Эрони Сосонӣ будаанд). Манучехрӣ ҳам ба чакомаҳои Рӯдакӣ арзиши волое медиҳад, ӯ дар ситоиши Фазли ибни Муҳаммад Меғӯяд:

Шоиру меҳтардиласту зираку воло,
Рӯдакии дигарасту Наср ибни Аҳмад.

Ҷазоири Розӣ шеърӣ Рӯдакиро, ки дар он аз ҳадяҳои ҳомиаш сипосгузорӣ кардааст бозмеоварад:

Ба шеър ниғаҳ кун, ки Рӯдакӣ гуфтааст,
Ҳама касро дарвешӣ асту ранҷу убол.
Ғаму аност маро гуфт, з-ин зиёу иқор,
Фигон ҳамекунам аз ранҷи ганҷу зайбату мол.

Чунин пораҳоро бисёр метавонем биёварем. Амир Муиззии Нишобурӣ, малик-уш-шуарои салҷуқиён, Адиб Собири Хоразмӣ ва ҳатто устои сабки моҳирона ва печидаи шеърӣ порсӣ Носири Хусрав ҳам, ки аз зиндагии дарборӣ дурӣ ҷуставу ба он носазо мегуфта, арзише воло ба Рӯдакӣ медодааст.

Хушбахтона метавон гуфт, ки яке аз қасидаҳои Рӯдакӣ бекамукост мондааст ва дасткам метавонем барои як намуна аз асарҳои Рӯдакӣ дидгоҳе аз худ дошта бошем. Ин қасида дар «Таърихи Систон» аз муаллифе гумном, ки чанде пеш ёфта шуда ва менамояд, ки аз чоряки дувуми садаи ёздаҳуми милодӣ (таълиф наздик ба солҳои 445-725-и ҳиҷрӣ) бошад мондааст. «... Амири Хуросон як рӯз шароб ҳамехӯрд. Гуфт: Ҳама неъмате моро ҳаст аммо боясти, ки Амир Ҷаъфарро бидидӣ (бидидамӣ) акнун, ки нест боре ёди ӯ гирем ва ҳама меҳтарони Хуросон нӯш карданд. Он гоҳ, ки секи (ба маънии шароби ҷӯшида ва салсон шуда аст, ки сеяки он пас аз ҷӯшидан боқӣ монда ва онро ҷӯшида ҳам мегуфтаанд. Чунонки ба Носири Хусрав мансуб аст, ки меғӯяд:

Бӯҳанифа бех аз ин гӯяд дар боби шароб
Ки зи ҷӯшида бихӯр, то набвад бар ту ҳаром.

Ва Манучехрӣ дар секи гӯяд:

Мо сеякихӯр нек, тозаруху сулҳҷӯй
Ту секиҳор бад, ҷангкуну туршрӯй.

Бад-ӯ расид ҷоми секи сари муҳр кард ва даҳ пора ёкути сурх ва даҳ тахт ҷомаи пешбаҳо ва даҳ гулому даҳ канизакӣ турк, ҳама бо ҳеливу ҳалалу асбон ва камарҳо наздики вай фиристода ба Систон ва Рӯдакӣ ин шеър дар ин маънӣ бигуфта буд. Бифиристод он рӯз бар зуфон (лаҳҷае аст аз забон) Амири Хуросон бирафт, ки агар на он аст, ки Амир бо Ҷаъфар қонеъ аст ё на. Он дил ва тадбир ва рою хирад, ки вай дорад ҳама ҷаҳон гирифтастӣ ва шеър ин аст»:

Модари майро бикард бояд курбон,
 Бачаи ўро гирифтӯ кард ба зиндон.
 Бачаи ўро аз ў гирифт надонӣ,
 То нақубӣ нахусту, з-ў накашӣ чон.
 Љуз ки набошад ҳалол дур бикардан,
 Бачаи кўчак зи шири модару пистон.
 То нахўрад шир ҳафт маҳ ба тамоми,
 Аз сари урдубиҳишт то буни обон.
 Он гаҳ шояд зи рӯи дину раҳи дод,
 Бача ба зиндони тангу модар курбон.
 Чун бисупорӣ ба ҳабс бачаи ўро,
 Ҳафт шаборӯз хира монаду ҳайрон.
 Боз чу ояд ба ҳушу ҳол бубинад,
 Љўш барорад, бинолад аз дили сўзон.
 Гоҳ забару зер гардад аз ғаму гаҳ боз,
 Зеру забар ҳамчунон зи андӯҳи чўшон.
 Зарр бар оташ кучо бихоҳӣ полуд,
 Љўшад, лекин зи ғам наҷўшад чандон.
 Боз ба кирдои уштуре, ки бувад маст,
 Кафк барорад зи хашму ронад султон.
 Марди харас кафкхош пок бигирад,
 То бишавад тирагишу гардад рахшон.
 Охир к-ором гираду начаҳад тез,
 Дар-ш кунад устувор марди ниғаҳбон.
 Чун бинишинад тамому софӣ гардад
 Гунаи ёқути сурх гираду марҷон.
 Чанд аз ў сурх чун ақиқи ямонӣ,
 Чанд аз ў лаъл чун нигини Бадахшон.
 Вар-ш бибӯй гумон барӣ, гули сурх,
 Бӯй бад-ў дод[у] мушку анбарбонон.
 Ҳам ба хум-андар ҳамегузорад чунин,
 То ба гаҳи навбаҳору нимаи найсон.
 Он гаҳ, агар ним шаб дараш бигушой,
 Чашмаи хуршедро бибинӣ тобон.
 Ва-р ба булўр- андарун¹ бубинӣ гӯй,
 Гавҳари сурх аст ба каффи Мўсии Имрон.
 Зуфт шавад роду марди сушт диловар,
 Гар бичашад з-ўй рӯйзард гулистон.
 В-он-к ба шодӣ яке қадах бухўрд з-ўй,
 Ранҷ набинад аз он фарозу на эҳзон.
 Андуҳи даҳсоларо ба Танча¹ биронад,

¹ Дар девони Рӯдакӣ: андар-ш

Шодии навро зи Рай биёраду Уммон.
 Бо майи чунинки солхӯрда бувад, чанд
 Чома бикарда фарози панҷаи хулқон.
 Маҷлис бояд бисохта маликона,
 Аз гулу в-аз ёсамину хайрии алвон.
 Неъматӣ Фирдавс густарда зи ҳар сӯ,
 Сохта коре, ки кас насозад чунон.
 Қомаи заррину фаршҳо навойин,
 Шӯҳра раёхину тахтҳо фаровон.
 Барбати Исову фаршҳо Фулодӣ,
 Чанги Мудак низу нойи чобуки ҳонон.
 Як саф мирону Балъамӣ биншаста,
 Яксаф Ҳаррону пири солеҳи деҳқон.
 Хусрав бар тахт пешгоҳ нишаста,
 Шоҳи мулуки ҷаҳон-амири Хуросон.
 Турк ҳазорон ба пой пеши саф-андар,
 Ҳар як чун моҳи бар духафта дурафшон.
 Ҳар як бар сар ба соки муваррад ниҳода
 Абаш (лабаш) майи сурху зулфу ҷаъдаш райҳон.
 Бодадиханда буте бадеъ зи хубон,
 Бачаи хотуни турку бачаи ҳокон.
 Чун-ш бигардад набиз чанд ба шодӣ,
 Шоҳи ҷаҳон шодмону хурраму хандон.
 Аз кафи турке сиёҳхамш (сиёҳчашм)-и парирӯй,
 Қомат чун сарву зулфаконаш чавгон.
 З-он тани хуш... соғаре бистонад,
 Ёд кунад рӯи шаҳриёри Сичистон.
 Худ бихӯрад нӯшу авлиёш ҳам эдун,
 Гӯяд ҳар як, чу май бигирад шодон:
 Шодии Бӯҷаъфар Аҳмад ибни Муҳаммад,
 Он меҳи озодагону мафҳари Эрон.
 Он малики адлу офтоби замона,
 Зинда бад-ӯ доду рӯшноии кайҳон. (ҷаҳон)
 Он, ки набуд аз нажоди Одам чун ӯ,
 Низ набошад, агар нагӯӣ бухтон.
 Хуччати якто Худову сояи ўст,
 Тоати ӯ карда воҷиби ояти Фурқон.
 Халқ ҳама аз хоку обу оташу боданд,
 В-ин малик аз офтоб гавҳари тобон.
 Фарр бад-ӯ ёфт мулки тираву торе,
 Адн бад-ӯ гашт низ гетии вайрон.

¹ Аз шаҳрҳои Марокаш

Гар ту фасехӣ, ҳама маноқиби ӯ гӯӣ,
 В-ар ту дабирӣ, ҳама мадоеҳи ӯ хоҳон.
 В-ар ту ҳакимию роҳи ҳикмат чӯӣ,
 Сирати ӯ гиру хуб мазҳаби ӯ дон.
 Он, ки бад-ӯ бингарӣ ба ҳикмат гӯӣ,
 Инак Сукроту ҳам Фалотуни Юнон.
 В-ар ту фақеҳиву сӯи шаръ гарой,
 Шофеъии инак[у] Бӯҳанифаву Сӯфён.
 Гар бикшояд зуфон ба илму ба ҳикмат,
 Гӯш кун инак, ба илму ҳикмати Лукмон.
 Марди адабро хирад физояду ҳикмат,
 Марди хирадро адаб физояду имон.
 В-ар ту бихоҳӣ фаришта, ки бибинӣ,
 Инак ӯст ошкоро Ризвон.
 Хуб ниғаҳ кун бад-он латофату он рӯӣ,
 Тот бибинӣ бар ин, ки гуфтам бурҳон.
 Покии ахлоқи ӯю покнажодӣ
 Бо нияти неку бо макориму эҳсон.
 В-ар сухани ӯ расад ба гӯши ту як роҳ
 Саъд шавад мар туро нухусати кайвон.
 Варт, ба садр-андарун нишаста бибинӣ,
 Чазм (хуррам) бигӯӣ, ки зинда гашт Сулаймон.
 Сомии саворе, ки то ситора битобад,
 Асб набинад чун ӯ савор ба майдон.
 Боз ба рӯзи набарду кину ҳаммият
 Гар-ш бубинӣ миёни мигфару хафтон.
 Хор намояд-т зиндапил бад-он гоҳ
 В-ар чӣ буд масту тез гашта[у] гуррон.
 В-араш бидидӣ Сифандиёр гаҳи разм,
 Пеши синонаш чаҳон давиди[у] ларзон.
 Гарчӣ ба ҳангоми ҳилм, кӯҳи тани ӯӣ,
 Кӯҳи Сиёмаст, ки кас набинад чунбон.
 Душман ар аждаҳост, пеши синонаш,
 Гардад чун мум пеши оташи сӯзон.
 В-ар ба набард оядаш ситораи Баҳром,
 Тӯшаи шамшери ӯ шавад ба гаравгон.
 Боз бад-он гаҳ ки май ба даст бигирад,
 Абри баҳорӣ чун ӯ наборад борон.
 Абри баҳорӣ чуз оби тира наборад,
 Ӯ ҳама дебо ба тахту зарр ба анбон.
 Бо ду каф ӯ зи бас ато, ки бубахшад,
 Хор намояд ҳадису қиссаи тӯфон.
 Лочарам аз чуду аз саховати ӯяст,

Нарх гирифта мадеҳу сомите арзон.
 Шоири зӣ ӯ равад фақиру тихидаст,
 Бо зари бисёр баргардаду хумлон¹
 Марди суханро аз ӯ навохтану бирр,
 Мради адабро аз ӯ вазифаи девон
 Боз ба хангоми доду адл бари халқ
 Нест ба гетӣ чун ӯ наби́лу мусалмон.
 Дод биёяд заиф ҳамчу қавӣ з-ӯй,
 Ҷавр набинӣ ба назди ӯву на удвон.
 Неъматӣ ӯ густарида бар ҳама гетӣ,
 Он чӣ кас аз неъматаш набинӣ урён.
 Бастаи гетӣ аз ӯ биёбад роҳат,
 Хастваи гетӣ аз ӯ биёбад дармон.
 Бо расани авфи он муборак Хусрав
 Халқаи танг аст, ҳар-ч дашту биёбон.
 Пӯзиш бипазираду гуноҳ бубахшад,
 Хашм наронад ба авф кӯшаду ғуфрон.
 Он малики Нимрӯзу Хусрави пирӯз,
 Давлати ӯ юзу душман оҳуи нолон.
 Амру бин-ул-Лайс зинда гашт бад-ӯ боз,
 Бо ҳашами хешу он замонаи эшон.
 Рустамро ном агарчи сахт бузург аст,
 Зинда ба д-ӯяст номи Рустами дастон.
 Рӯдакиё, бар навард мадҳи ҳама халқ,
 Мидҳати ӯ гӯйю муҳри давлат бистон!
 В-арчи бикӯшӣ ба ҷаҳди хеш, бигӯй,
 В-арчи кунӣ тез фаҳми хеш ба сӯҳон.
 В-арчи дусад тобиа фаришта дорӣ,
 Низ парӣ бозу ҳар-ч чинневу шайтон.
 Гуфт: Надонӣ сазошу хайр фароз ор,
 Он-к ба гуфти чунон-к гуфти натвон.
 Инак, мадҳе чунонки тоқати ман буд,
 Лафз ҳама хубу ҳам ба маънӣ осон.
 Ҷуз ба сазовори мир гуфт надонам,
 В-арчи Ҷарирам ба шеър Тоӣиву Ҳассон
 Мадҳи Амуре, ки мадҳ з-ӯст ҷаҳонро,
 Зинат ҳам з-ӯю фарру нузҳату Сомон.
 Сахт шикӯхам, ки аҷзи ман бинамояд,
 В-арчи Сарсам, аммо фасоҳати Саҳбон.
 Бар духте мадҳ арчи кард замоне,
 В-арчи буд чира бар мадоеҳӣ шоҳон.

¹ Матои бисёр

Мадҳи ҳама халқро карона падида аст,
 Мидҳати ўро карона найеву на поён.
 Нест шигифтӣ, ки Рӯдакӣ ба чунин чое
 Хира шавад беравону монад ҳайрон.
 В-ар на маро Бӯумари диловар кардӣ
 В-он гаҳ дастуре гузидаи Аднон.
 Заҳра кучо будаме ба мадҳи амире,
 К-аз пайи ӯ офарид гетӣ яздно.
 В-арам заифиву бе надим набудӣ,
 В-он-к набуд аз Амири машрик фармон.
 Худ бидавидӣ ба сони пайк мураттаб,
 Хидмати ўро гирифта чома ба дандон.
 Мадҳи расуласт узри ман бирасонад,
 То бишиносад дуруст Мири суҳандон.
 Узри раҳи хеш нотавониву пирӣ
 К-ӯ ба тани хеш аз он наёмад меҳмон.
 Давлати мирам ҳамеша бод бар афзун,
 Давлати аъдои ӯ ҳамеша ба нуқсон!
 Сар-ш расида ба моҳ, бар ба баландӣ,
 В-он маоде ба зери моҳӣ пинҳон.
 Талъати тобандатар зи талъати хуршед,
 Неъматӣ пояндатар зи Ҷудию Баҳлон.

Панҷоҳу ҳафт байти воқасин, ҳама дар мадҳу ситоиш аст ва бо он, ки байтҳое дархӯри нигариши мо дар миёни онҳост, аммо бисёр пойинтар аз баҳши нахуст аст. Рӯдакӣ афсонаи сохтани майро ба гунае бар ҷилва ва беҳамто падида овардааст ва дар ҳамон ҳангом, бисёре аз зеру бамҳои ростин ҳам дар ин афсона ҳастанд. Нигораи толори базм ҳам бо содагӣ ва ҳамроҳ бо он бо шарҳе, ки гӯӣ ҳамаи онро бо ҷашмони хеш мебинем, моро ба шигифт меандозад. Дар ин ҷакома дар ноҳамсӯи қасидаҳои пасин ва саросар анбошта аз пиндор, ҳама ҷиз ростиву ҳама ҷиз намоён аст, ҳонандаи ҷакома тамошогари базм аст. Метавон бегазофа гуфт, ки қасидаи дигаре ба сони «Модари май» дар ҳамаи шеърӣ форсӣ ёфт намешавад.

Рӯдакӣ ба ҳеҷ рӯй аз муболиға ва игроке, ки дар қасидаҳои ҳамаи мадҳасароён аст рӯй барнаметобад, аммо ӯ метавонад ҳамроҳ бо ба кор бурдани муболиға содагиву осонии шеърро ҳамчунон ниғаҳ дорад:

В-арч бикӯшӣ ба ҷаҳди хеш бигӯӣ,
 В-ар ҷи кунӣ тез фаҳми хеш ба сӯҳон.
 В-ар ҷи ду сад тобиа фаришта дорӣ,
 Низ паре бозу ҳарч ҷинневу шайтон.
 Гуфт: Надонӣ сазошу хайр фароз ор,
 Он-к бигуфӣ чунон-к гуфти натвон.
 Инак мадҳе чунон ки тоқати ман буд,
 Лафз ҳама ҳубу ҳам ба маънӣ осон.

Менамояд, ки дурахшандагӣ, зиндадилӣ ва шодмонӣ аз зиндагӣ аз вижагиҳои ҳамаи қасидаҳои Рӯдакӣ будааст. Кашиши шеърӣ Рӯдакӣ дар он аст, ки ӯ бо овардани нигораи содатарини рухдодҳои рӯзона тавониста ба онҳо дурахшиши ҷашну сурур бидиҳад.

Пешам омад бомдодон он нигорин аз кадух,
Бо ду рух аз бода лаълу бо ду ҷашм аз сеҳр шӯх.

Аммо Рӯдакӣ ҳамвора чунин рӯҳияе надошт. Шоир ба ҳангоми танҳой ба маънии зиндагӣ меандешид. Бояд пиндошт, ки мавзӯи ногузири марг, ки сипас ҷое чунин намоён дар рубоҳои Хайёми Нишобурӣ ёфт, борҳо дар ҷамоаҳои Рӯдакӣ намоён шуда будааст. Чунонки:

Зери хок андарунат бояд хуфт,
Гарчи акнун-т хоб бар дебост.
Ҷумла сайди ин ҷаҳонем, эй писар
Мо чу саъва марг бар сони зоғон.
Ҳар гуле пажмурда гардад, зӯ на дер,
Марг бифшурд ҳама дар зӯрғон.

Дар ин миён метавон ба ин андеша ҳам роҳ дод, ки бархе аз навиштаҳои торик ва ғамнокро дар базмҳо меҳондаанд. (Ба ҳамон сон, ки дар Мисри бостон ҳам дар гармогарми базм, устухонбанди мурдаеро аз толор меғузaronиданд то маргро ба ёди базмиён оварда водорашон кунанд, ки аз зиндагӣ ҳарчи бештар баҳра гиранд ва ширинком шаванд).

Ба ростӣ менамояд, ки метавон аз байти зерини Рӯдакӣ чунин бардоште кард:

Боду абр аст ин ҷаҳон афсӯс,
Бода пеш ор, ҳарчи бодо бод.

Пас бо ҳамаи кам будани мероси Рӯдакӣ метавонем ба чунин бароянде бирасем, ки Рӯдакӣ бе ҳеҷ гумоне устои бузургу беҳамтои сухан ва дергоҳе роҳнамои рушди ҳамаи суҳансароёни порсӣ будааст. Ҳатто он ҳамдавраҳояш ҳам, ки намехостанд ба шеърӣ «тоза рӯида» (шояд ҳам меғуфтанд: «деҳотӣ») роҳ бидиҳанд ва беҳтар медиданд ба забони арабии ашроф бичаспанд, мекӯшиданд маъноӣ шеърӣ Рӯдакиро дар пӯшиши арабӣ биёваранд. Дар тазкираи сохташудаи «Марвориди беҳамтои рӯзгор» (Ятимат-уд-даҳр) шеъре аз марде ба номи Абулҳасани Аҳмад ибни Омил ҳаст, ки кӯшидааст ду байт аз Рӯдакиро ба арабӣ бигардонад:

Тассвру-д-дунё би айн ил-ҳичо,
Ло болатӣ анта баҳо танзуру.
Ад-даҳру баҳрун фат-тахиз заврақан,
Мин амал ил-хайри бих таъбуру.

Яъне ба гетӣ ба чашмоне омӯзанда бингар на ба чашмоне, ки ба он менигарӣ. Гетӣ ҳамоно дарёест, завраке аз кирдори нек баргир, то ба он шиновар шуда бигзарӣ. Ва он ин абёти машҳури Рӯдакӣ аст дар порсӣ-дарӣ:

Ин ҷаҳонро нигар ба чашми хирад,
На бад-он чашм к-андар ӯ нигарӣ.
Киштие соз аз накукорӣ,
То бад-он киштӣ аз ҷаҳон гузарӣ.

Мардумӣ будани осори Рӯдакиро ёдовар шудаем, ин мардумӣ будан дар ҳама ҷо дида мешавад, ҳам дар ғанои вожагонӣ, ҳам ғарқа накардани ҷакомахояш дар луғати араб, ҳам дар кор бурдани густурдаи масалҳо ва ҳам дар кӯшиши барои наздик шудан ба зарабони таронаҳои мардум. Ҳунари беҳамтои Рӯдакӣ бар заминаи меҳанӣ рӯидааст. Ҳамгом бо ин шоир аз фарҳанги араб ҳам дури намекардааст, бар гумон ӯ бар забони араб тасаллуте комил дошта, тавонистааст фарҳанге арабӣ-форсӣ ба шеър даровард. Аммо Рӯдакӣ, ки аз фарҳанги араб рӯй барнаметофт, ба ҳеҷ рӯй ба сони бархе намояндагони ашрофи Осиёи Миёна ва Эрон онро бартар ҳам барнамешумурд. Барои ҳамин ҳам ҷакомахояш зиндагибахш, пурсохта ва пуркашиш ҳастанд.

Шаҳиди Балхӣ. Ҳамдавраҳои Рӯдакӣ ба хангом сухани анбошта аз гиромидошти жарф дар бораи ӯ, бо ҳамон гиромидошт аз ҷакомасарое ба номи Шаҳид ҳам ёд кардаанд. Абулҳасани Шаҳид ибни Ҳусейн зодаи Балх буд. Зиндагиномааш равшан нест, танҳо метавон пиндошт, ки пеш аз Рӯдакӣ мурда бошад. Аз асарҳои Шаҳид камтар аз он чӣ аз шеърҳои ҳамдавраи бузургаш монда, то ба рӯзгори мо расидааст, аммо аз байтҳои парокандаи ӯ дар фарҳангҳо метавон дарёфт, ки ӯ ҳам бештар мадҳияҳои пуршукӯҳ месурда, ки даромадаш бо нигораи табиат будааст ва ё шарҳи эҳсосоти ошиқона. Пораеро, ки акнун мебинем ин ҳардуро дар худ дорад:

Абр ҳамегиряд чун ошиқон,
Боғ ҳамехандад маъшуквор.
Раъд ҳаменолад монанди ман,
Чун-к бинолам ба саҳаргаҳ зор.

Бегумон ин бахше аз насиби баҳория аст, ки устодона ва бо овое ошиқона ба ҳам бофта шудааст.

По ба пои чунин шеърҳо, байтҳои на чандон андак, ҳаҷвмояҳои пурнешеу заҳрогин аз Шаҳид монда, ки менамояд бештар алайҳи ин ва ё он шоир будааст. Ин нишон медиҳад, ки Шаҳид бо гумони бисёр бо рақибонаш саҳт размида мекӯшидааст барои хештан ҷои гарму нарма дасту по кунад. Менамояд, ки ӯ аз хитоб ба тавонмандон ҳам барои ёдоварии хеш парҳез накарда бошад. Чунонки шоир хитоб ба вазир, Ҷайхонӣ ин суханонро мегӯяд:

Гар фаромӯш кард хоҷа маро,
Хештанро ба рукъа додам ёд.
Кӯдаке ширхора то нагирист,
Модар ўро ба меҳр шир надод.

Аммо бояд андешид, ки ҳарчанд Шаҳид хештанро ба ёд ҳам оварда бошад боз ҳам феодалони «модар» чандоне ҳам бо меҳр, ўро ба шир хӯрдан фаро нахонда шоирони дигарро, ки ў поинтар аз хеш медониста, бартар донистаанд. Байтҳои зер гувоҳе аст бар ин андеша:

Донишу хостааст, наргису гул,
Ки ба як ҷой нашкуфанд ба ҳам.
Ҳаркиро дониш аст, хоста нест,
В-он киро хостааст дониш кам.

Шаҳид чунин бар мешумарад, ки дар даврони ў донишмандон рӯзгори душвор дошта аз гиромидошт бархӯрдор набуданд.

Донишо, чун дарегам оӣ аз он-к,
Бебаҳоию лек аз ту баҳост.
Бе ту аз хоста мабодам ганҷ,
Ҳамчунин зорвор бо ту равост.
Боадабро адаб сипоҳ бас аст,
Беадаб бо ҳазор кас танҳост.

Ин пархоше аст ошкоро бар ашрофиёне, ки бар кори ў арзиши боиста намедоданд, саранҷом Шаҳид ба паёмади ғамноктар мерасад:

Агар ғамро чу оташ дуд будӣ,
Ҷаҳон торик будӣ ҷовидона.
Дар ин гетӣ саросар гар бигардӣ,
Хирадманде наёбӣ ҷовидона.

Аз он ҷо, ки дасти Ҷ. Дармстетер сабук буд, дониши Аврупо Шаҳидро нахустин шоири бадбин дар адабиёти форсӣ номид.¹ Аммо ба андешаи мо ин байтҳои ғамноки Шаҳид на аз ҳӯи бадбинонаи ў, балки бештар аз пайкори саҳт барои сурудҳои мардумӣ, барои зиндакардани суннат мебошад. Барои зинда кардани суннатҳои кӯҳани меҳанӣ ва алайҳи бартар донишмандони адабиёти тозӣ, ки ў дар саросари зиндагӣ ба ночор ба он пардохта буд, бархостааст. Наслҳои пас аз Шаҳид ба дурустӣ асарҳои ўро арзёбӣ кардаанд. Инро суханони шоирони садаи ёздаҳуми милодӣ ҳам, ки дар ситоиш аз шеърҳои ў гуфтаанд устувор мекунад.

Аммо менамояд, ки арбобон ва ашрофи феодал шеърҳои ўро напояндаи бошанд, ғилояи шоир аз дарюзагӣ ва низ аз танбалии

¹J. Darmesteter, Les origines de la poésie persane, Paris, 1887, p. 29. Тарҷумаи русии он ҳам хаст: Ҷ. Дармстетер, «Пайдоиши шеъри форсӣ», Москва, 1924, саҳ. 34.

«адабпарварон»-и тоҷдор аз ҳамин ҷо бармехезад. Чунонки С. Нафисӣ ёдовар шудааст, Шаҳид на танҳо бахубӣ ба тозӣ ва порсӣ шеър мегуфт, ҳатто менамояд, ки донишманди барҷастаи рӯзгори хеш ҳам будааст. Дар «Алфехрист»-и Машхуруннадим дар бахше, ки сухан аз Закариёи Розӣ меравад гуфта шудааст, ки ба рӯзгори Розӣ марде буд, машхур ба Шаҳид ибни Ҳасан, ки лақаби Абӯлҳасан дошт, ӯ дар илм пайрави ақоиди Розӣ буд, аммо китобе ҳам навиштааст, ки дар он бо Розӣ меситезад.

Ин ду ба якдигар пархош мекарданд. Аннадим бо овардани феҳристи асарҳои Розӣ аз «китоби муҳолифат бо Шаҳиди Балхӣ перомуни муҳолифати ӯ дар масъалаи (моҳият) лаззат» ёд кардааст. Агар донишманди бузург чун Розӣ ба кор медонист, ки бо назарияи Шаҳид муҳолифат кунад, пас намоён мешавад, ки дар он рӯзгор ба корҳои фалсафии ӯ арзише шоён медодаанд. (Бингаред ба вижаномаи Рӯдакӣ, ки дар он ҷо адабиёти бузурге дар бораи Шаҳиди Балхӣ аст ва метавон гуфт, ки ҳамаи пораҳои мондаи шеърҳояш омадааст. С. Нафисӣ. Рӯдакӣ... ҷ, 3, сах.1220). Дархӯри нигаришаст, ки менамояд Шаҳид, донишманди барҷаста ва шоири воло дар ҳамон ҳангом хушнависи пуровозае ҳам будааст. Байте дар яке аз қасидаҳои Фарруҳӣ, шоири гирди Ғазнавиён гӯӣ ин сухан аст. Фарруҳӣ ба ҳангоми сухан аз дабир Абӯсаҳл мегӯяд:

Хат нависад, ки бинашносанд аз хати Шаҳид,
Шеър гӯяд, ки бинашиноси аз шеъри Ҷарир.

Абӯзирроа. Пораҳое монда аз ҷамоаҳои як намояндаи дигари шеъри он даврон, Абӯзирроа Маъмари Гургонӣ, ки гӯӣ рӯзгори душвори шоири дарборӣ аст. Донистаниҳои мо аз зингдагии ӯ ҳам ҳамон ҳеҷ аст, зодрӯз ва таърихи маргаш ҳам равшан нест. Танҳо равшан аст, ки қору қуниши ӯ дар дарбори Сомониён дар Бухоро ва ба гумон, пас аз даргузашти Рӯдакӣ будааст. Дар фарҳангҳо бархе байтҳои парокандаи қасидаҳо ва шеърҳояш дар ҳаҷви рақибонаш барҷой мондааст.

Менамояд, ки ӯ ҳам ба саҳтӣ роҳи хешро ҳамвор мекардааст.

Он ҷо, ки дирам бояд диноҳ барандозам,
В-он ҷо, ки сухан бояд чун мум қунам оҳан.
Чун бод ҳамегардад, бо бод ҳамегардам,
Ғаҳ бо қадаҳу барбат, ғаҳ бо зираҳу ҷавшан.

Аммо менамояд, ки ин ҷобукиву тардастӣ ва забардастӣ дар рангирифтан, ба доди шоир намерасидааст. Ў, ки сабабҳои ноқомӣ ба хешро дарнамеёбад ба гунаҳкор қардани «сарнавишт» меогозад:

Ҳар он қас, ки набошад зи ахтараш иқбол,
Бувад ҳама ҳунари ӯ ба халқ номақбул.
Шуҷоаташ ҳама девонагӣ, фасоҳат ҳашв,
Саҳо ғазофу қаримӣ фасоду фазл фузул.

Аз пораи мондаи дигаре дармеёбем, ки навмедӣ шоирро бар он доштааст ба илҳаёт, ки дарбориёни он рӯзгор парвое ба он надоштанд, рӯй биёварад:

Чаҳон шинохта гаштам ба рӯзгори дароз,
Ниёзу ноз бидидам дар ин нишебу фароз.
Бидидам аз паси дин нест беҳтар аз ҳастӣ
Чунонки нест пас аз кофарӣ батар зи ниёз.

Абӯшукури Балхӣ. Менамояд, ки асарҳои Абӯшукури Балхӣ, ки бадбахтона огоҳии мо дар бораи ӯ бисёр андак аст дархӯри нигариши шоён будааст. С. Нафисӣ дар вижаномааш дар бораи Рӯдакӣ огоҳӣ медиҳад,¹ ки навиштааст ин нуктаро дарёбад:

Абӯшукур дар соли 303 (915/16)-и милодӣ зода шуда, дар дастгоҳи Нух ибни Насри Сомонӣ (943-945-и милодӣ) буда ва дар партави чакомаи баланд, «Офариннома», (Номаи офарин, ё Номаи ситоиш), ки дар соли 336 (947/48)-и милодӣ ба поён расонида ва то рӯзгори мо намондааст, овозаи бузург ёфта будааст. С. Нафисӣ тавонист аз тазкираҳо ва фарҳангҳои гуногун беш аз панҷсад байт аз Абӯшукур, ки бештараш байтҳои пароканда аст пайдо карда равшан созад, ки ӯ гузашта аз «Офариннома», ки дар баҳри мутақориб суруда шуда, ду манзумаи дигар ҳам дошта, ки яке дар баҳри ҳазаҷ (баҳри Хусрав ва Ширин, сурудаҳои Низомии Ганҷавӣ) ва дигаре дар баҳри ҳафиф будааст. Бар асоси пораҳои каме, ки дар даст дорем наметавон бозгӯшуд, ки дарунмояи ин се манзума чӣ будааст. Танҳо метавон андешид, ки «Офариннома», ки дар баҳри мутақориб суруда шуда, дорoi достонҳое аз зиндагӣ ва анбошта аз омӯзиши ахлоқӣ будааст. Яке аз пораҳои, ки аз вай бар ҷой монда, ҳатто ангезаи «посух» аз сӯи Фирдавсии бузург гардидааст. Ин байтҳои «Офариннома» чунин аст:

Ба душман барат меҳрубонӣ мабод,
Ки душман дарахтест талх аз ниҳод.
Дарахте, ки талхаш бувад гавҳаро,
Агар чарбу ширин диҳӣ мар варо.
Ҳамон меваи талх орад падид,
Аз ӯ чарбу ширин нахоҳӣ мазид.

Менамояд байти зер, ки дар он арзиши воло ба дониш дода шудааст аз ҳамон манзума бошад.

Биёмӯз то бад мабошад-т рӯз,
Чу парвона мар хештанро масӯз.

Абӯшукур аз сарнавишт наменолад ӯ бо болидагӣ мегӯяд, ки метавонад аз қаламаш нон дарорад.

¹ J. Darmesteter, Les origines de la poésie persane, Paris, 1887, p. 29. Таҷумаи русии он ҳам ҳаст: Ч. Дармстетер, «Пайдоиши шеърӣ порсӣ», Москва, 1924, сах. 1233.

Чу динор бояд маро ё дирам,
Фароз оварам ман зи нӯки қалам.

Бо ин ҳама мепазирад, ки дониستانيҳо наметавонад ба ҳамаи
пурсишҳо посух диҳад.

То бад-он чо расид дониши ман,
Ки бидонам ҳама, ки нодонам.

Байтҳои зер аз яке насибҳои ошиқонаи ӯст, ки комёбие бузург
доштааст:

Аз дур ба дидори ту андар нигаристам
Мачрӯҳ шуд он чехраи пурхусну малоҳат.
В-аз ғамзаи ту хаста шуд озурда дили ман,
В-ин ҳукми қазоист чароҳат ба чароҳат.

Наметавон пазируфт, ки ин байтҳо аз нигоҳи сохтагӣ ва тасаннӯй
буданашон бо содагии классикии ҷаҷомаҳои Рӯдакӣ тафовут доранд ва ба
суди дувум гувоҳӣ медиҳанд. Аммо менамояд, ки ҳамин зарофат, ки сипас
барои адабиёти классикии форсӣ ҳалокатовар гардид, дар он даврон барои
худ ба боз кардани ҷо оғоз карда, ба мардум писанд афтода будааст. Аз
вижагиҳон он даврон яке ҳам он аст, ки ҳар байте, ки писанд афтода
будаст. Аз вижагиҳои он даврон, ки яке ҳам ин аст, ки ба писанд меафтод,
ҳамон дам онро ба тозӣ мегардониданд, то барои маҳфили боло мафҳум
бошад. Абулфатҳи Бустӣ, шоири машҳури эронитабори араб масъалаи
душвори тарҷумаи байти ёдшудаи Абӯшукрро бад-ин гуна бозгуштааст:

Рамайӯка ан ҳукм ил-қазои би назартин,
Ва мо лӣ ан ҳукми ил-қисоси маносун.
Фаламмо ҷарахту-л-ҳадда минкум би муқлатӣ
Ҷархт-ул-фуоди вал-чуруҳу қисосун.

Яъне ба фармони сарнавишт нигоҳе бар ту андохтам ва маро аз ҳукми
қасос раҳой нест. Ҳангоме ки бо нигоҳам гунаатро захмӣ кардам, ту захме
ба ҷои он бар дилам задӣ. (Менамояд, ки дар он рӯзгор, маъмул буда, ки
дар адабиёт, ду забон ба қор баранд. Бар мавридҳои бисёре оғоҳӣ дорем,
ки шеър аз порсии дарӣ ба арабӣ ё аз арабӣ ба порсӣ тарҷума шудааст.
Бисёре аз шоирон кӯшида буданд байтҳои Абӯабдуллоҳ ибни Солеҳи
Валвочӣ:

Симдандонаку бу саддонаку хандонаку шӯх,
Ки ҷаҳон онак бар мо лаби ӯ зиндон кард.
Лаби ӯ биниву гӯӣ, ки касе зери ақиқ
Ё миёни ду гул андар шакаре пинҳон кард.

-ро тарҷума кунанд. Аммо равшан аст, ки комёб набуданд, зеро метавон
гуфт мисраи нахустро, ки аз се сифати мураккаб бо пасванди тасғир сохта

шуда наметавон ба забони дигар баргардонид. Комёбтарини ин тарчумахоро метавон аз Абулкосими Асфароинӣ баршумурд:

Фазо сигари лабибин зоҳикун аримун
Мин ишқи мабсамиҳи асҳабату масчуно.
Би сукари қадар райту ал-явма мабсамаҳу,
Таҳт-ал-ақиқи би зок ал-варди макнуно.

Яъне симдандони дурандеш, хандон, сангдил, ки аз ишқи лабхандаш ба банд афтодаам имрӯз дидам, ки ҳамоно лабхандаш шакаре ҳаст пинҳон ба зери ин гулҳои ақиқ. Пайдост, ки мутарҷим натавонистааст ҳама дурахшандагии матни порсиро ниғаҳ дорад. Бо ин ҳама ӯ матне оварда, ки метавон гуфт тарҷумаи вожа ба вожаи порсӣ аст. Дар кулл бояд ёдовар шавем, ки ҳунари тарҷумаи адабӣ дар он рӯзгорон дар тирози боло будааст. Шоирони Бухорои куҳан дар партави тасаллути комил ба ҳар ду забон ва устодии бузурги фаннӣ, дар ин кор ба комёбиҳои дурахшон даст ёфта буданд. Дар асраҳои Абӯшукур намуди таронаҳои мардум, рубоиро ҳам мебинем:

Эй гашта, ман аз ғами фаровони ту паст,
Шуд қомати ман зи дарди хичрони ту шаст.
Эй шуста ман аз фиреби дастони ту даст,
Худ ҳеҷ касе ба сирату сони ту ҳаст.

Ин рубоӣ аз нигоҳи намудаш мансух аст ва дар он ба ҷои мисраҳои нахуст ва дувуми ҷаҳорум, ки аз вижагиҳои рубоии пасин аст, ҳар ҷаҳор мисраъ радиф шудаанд. Аз нигоҳи оҳанг ба гунаи шигифтовар бо рубоиҳои мардум ҳамсонаст ва ба рубоиҳои, ки акнун ҳам метавон шунид, ҳаммонандӣ дорад.

Хусравонӣ. Чакомаҳои ғаноии Абӯтоҳир Тайиб ибни Муҳаммади Хусравонӣ ҳам овозаи густарда дошт. Аз асарҳои ин шоир ҷуз андаке беш намондааст. Аммо ҳамин андак ҳам менамояд, ки ӯ устоди бузурги ғазалҳои ошиқона будааст. Ин поре аз насиби ошиқонаи ӯст:

Рухат дид натвонам аз оби ҷашм,
Суҳан гуфт натвонам аз бас гаранг.
Руҳи Тӯст хуршеду хуршед хок,
Лаби Тӯст ёкуту ёкут санг.
На чун Хусравонӣ на чун ту бито,
Буту барҳаман дид Мушкую Ганг.

Фирдавсии бузург муяссар донист пораҳи зерро аз насиби Хусравонӣ дар «Шоҳнома» бозбиёварад.

Фигон 3-он дирангат ба хангоми сулҳ
Фигон 3-он шитобат ба хангми ҷанг.

Дирангам ба роҳат ҳама з-он шитоб,
Шитобам ба мардон ҳама з-он диранг.
Набудааст ишқи ту беҳаҷр ҳеч,
Ба якдигар андар задастанд чанг.
Наҳангаст ҳичрону дарёст ишқ,
Ба дарё бувад ҷовидона наҳанг.

Менамояд, ки Хусравонӣ низ ба сони Рӯдакӣ дар девони хеш чехраи шоиреро падида овардааст хушгузарон, беғаму шодмон ва хушрафтор, ки бо нолаҳои сохтагии худ дилрабоёнро ба сӯи хеш мекашонад. Байти зерро ҳам, ки густарише бузург ёфта буд, гӯӣ дар вопасин дами зиндагӣ суруда бошад:

Чаҳор гуна кас аз ман ба аҷз биншинанд,
К-аз ин чаҳор ба ман заррае шафо нарасид.
Табибу зоҳиду ахтаршиносу афсунгар,
Ба доруеву ба дуеву ба толиъу таъвиз.

Аммо «зодандешии» Хусравонӣ бештар алайҳи хуруфоти он рӯзгор буд, на алайҳи суннати фарбод. Дидмони ӯ бо дидгоҳи ҷорӣ он даврон дар бораи накукорӣ ҳамхон будааст:

То пок кардам аз дил зангори ҳирсу тамаъ,
Зи ҳар даре, ки рӯй ниҳам дар фароз нест.
Ҷоҳасту қадру манфаъа онро, ки тамаъ не,
Изасту садру мартаба онро, ки оз нест.

Метавон андешид, ки дар ин байтҳо накуҳиш аз шоирони дарбор пинҳон аст ва онҳо ба ҳирсу оз, ки раҳнамоии кунишишон аст муттаҳам мешаванд. Овоя, ки дар ин ҷо дар паси сатро пинҳон аст дар ҷамоаҳои садаҳои ёздаҳум-дувоздаҳуми масеҳӣ густарише бузург ёфта буд. Байтҳои зер аз Хусравонӣ, ки бахубӣ дида мешавад ба тақлид аз Рӯдакӣ суруда шудааст, овозае ёфта буданд:

Аҷаб ояд маро зи мардуми пир,
Ки ҳама ришро хизоб кунанд.
Ба хизоб аз аҷал ҳаменараҳанд,
Хештанро ҳама азоб кунанд.

Шеърӣ Рӯдакӣ чунин аст:

Ман мӯи хешро на аз он мекунам сиёҳ,
То боз ҷавон шаваму нав кунам гуноҳ.

Робиа. Дар миёни ҷакомасароёни он рӯзгор аз шоирае ҳам огоҳӣ дорем, ки ҳамоно Робиа духтари Каъби Қаздорӣ (аз Қаздор) аст. Авфӣ (дар Лубоб-ул-албоб, сах. 61, ҷ, 2) ӯро ҷакомасароёни ғазнавиён

баршумурда овардааст, ки ин зан ҳам ба порсӣ ва ҳам ба арабӣ шеър мегуфтааст. Бисёр ошиқпеша буда ва барои шеъри зер лақаби «магаси рӯин» доштааст.

Хабар диҳанд, ки борид бар сари Айюб,
З-осмон малахону сар ҳама заррин.
Агар борад заррин малах бар ӯ аз сабр,
Сазад, гар борад бар ман яке магаси рӯин.

Ризоқулихон дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» пас аз бозгӯии додаҳои Авфӣ, беёдоварии сарчашма огоҳии зерро дар бораи ин шоир медиҳад, ки падараш Каъб ва таборааш тозӣ буд, дар Балх дар мартаба ва дар Қаздор фармон меронд. Духтари Каъб, Робиа аз номи ифтихории (Зайнулараб), озини тозиён бархӯрдор буд. Сипас, Ризоқулихон сухан аз ишқи ин духтар ба гуломе ба номи Бектош ва марги фоҷиаомези Робиа меоварад ва менависад, ки ин дostonро ба шеър дароварда ва номи манзумаро «Гулистони Ирам» ниҳодааст. Ризоқулихон мегӯяд, ки Робиа ҳамдавраи Рӯдакӣ будааст. Акнун бар мо рашан аст, ки огоҳиҳои Ризоқулихон аз кучост. Дар бахши бисту якуми манзумати Фариуддини Аттор дostonе аст ба номи «Дostonи Амири Балх ва ин, ки чӣ гуна духтараш ошиқ шуд».¹ Ин дoston дар асос чунин аст: Дар Балх Амири тавонманд фармон меронд, ки номаш Каъб буд. Писари зебoе дошт ба номи Ҳорис ва духте мохрӯй ба номи Зайнулараб, ки бисёр хуштабъ буд ва шеърҳои нағз месуруд. Чун Каъб дарёфт, ки маргаш фаро расидааст писарро фаро хонд ва ғамхориву тимории хоҳар ба ӯ супурд. Ҳорисро гуломе буд мох ва ном онро Бектош, ки бисёр гиромияш медошт ва ниғаҳдори хизонааш буд. Рӯзе хангоме, ки баҳор фаро расид дар боғи дарбор дар болои айвони бузург базме оростанд. Робиа болои боми кох шуд, то базмиёноро бингарад нигоҳаш ба Бектош афтод ва дил ба ӯ бохт. Кӯшид ғами худ пӯшида дорад, аммо ишқи духтарак чунон сахт буд, ки ба бистари беморӣ афтод. Пизишконро фаро хонданд, аммо натавонистанд коре кунанд. Робиа, ки дигар наметавонист ишқи худро пинҳон кунад рози хешро бо доя дар миён ниҳод ва ба дасти ӯ номае барои Бектош фиристод, ки сурати хешро ҳам нигошта дар он гузошта буд. Ҳамин ки чашми Бектош ба нигораи он мохрӯй афтод ба як дам дил аз дасташ бурун шуд ва бо ҳамон доя паёме барои Робиа фиристод. Робиа, ки сармасти ишқ буд бо сурудани шеърҳои оташин ва фиристандани барои Бектош аз дарди хеш мекошт.

Рӯзе ба тасодуф ин ду дилдода бо якдигар дар дахлези кох рӯ ба рӯ шуданд, Бектош домани духтарак бигрифт ва Робиа ба ин андеша, ки гуломе бесарупо набояд ба духти Амир, инчунин густох шавад пархошкунон ӯро аз худ ронд. Пас аз ин оташи ишқи Бектош фурузонтар шуд ва Робиа ба сурудани шеърҳои хубтар оғоз кард. Духтарак ҳамаи рӯз

¹ Бингаред: H. Ritter, *Ilahi-name*, Leipzig, 1940. S. 330.

дар чаманҳо мечамид ва чакомаҳои хешро замзама мекард. Алқисса, душман ба хиттаи фармонравоии Ҳорис тохтан мегирад ва Амири чавон, баночор ба ҷанг меравад. Ў Бектошро ҳам бо худ мебарад. Аммо барои Робиа ин андеша, ки дилдор дар хатар аст дарде ҷонкоҳ буд. Ў низ дар ҷомаи сиёҳе дар паи сипоҳи бародар ба роҳ меафтад. Дар набарди хунин, Бектош захмӣ мешавад ва чизе намонанд, ки ба дасти лашкари душман афтад, Робиа сар мерасад ва ўро наҷот медиҳад.

Сипоҳи Амири Бухоро ба ёрии Ҳорис мешитобад ва ў бо ёрии инон душманро дарҳам шикаста яксара пирӯз мешавад. Бектош мекӯшад дарёбад, ки кадом гурди диловаре ўро аз вахлука вораҳонидааст, аммо равшан мешавад, ки ҳарчанд ҷангҷӯро дидаанд, лекин касе ўро нашинохтааст, Робиа дар номае кори худро бар Бектош бозмегӯяд. Рӯдакӣ ба Балх меояд касе чакомае аз Робиа ба шоири бузург менамояд. Рӯдакӣ бо дидани ин шеърӣ гарми дилнишин дармеебад, ки сарояндааш саҳт бар касе дил бохтааст. Пас аз ҷанде Ҳорис ба Бухоро меравад то аз ёрии Амир ба ҳангоми ҷанг сипос гӯяд. Амир барои ў базме бузург меорояд. Рӯдакӣ дар базм чакомаи хешро бозмехонад ва ҳамин ки шунавандагон ба рӯ офарин мегӯянд сар мечунбонад ва мегӯяд шеърҳои ў дар ҳамсанҷӣ бо чакомаҳои дӯшизае аз Балх, ҳеҷ ва беарзиш аст. Аз вай мецоҳанд, ки шеъре аз вай бихонад ва ў мехонад. Амир аз шунидани он дар шигифт мешавад ва мепурсад, ин духтар кист? Рӯдакӣ намедонист, ки Ҳорис бародари Робиа аст ва барои ҳамин ҳам, бепарда ҳар он ҷиро, ки дар Балх аз ишқи ў ба Бектош шунда буд бозмегӯяд. Ҳорис ҳам ба абрӯ намеоварад, ки сухан аз хоҳари ўст аммо ҳамон дам бар он мешавад, ки агар рост бошад вайро ба саҳтӣ кайфар диҳад. Бектош ба расми он рӯзгорон дар ҷодаре бо ғуломи дигар мезист. Ғулом дарёфта буд, ки ў сандуке дорад, ки ҷун мардумакӣ ҷашм онро посдорӣ мекунад.

Ў гумон мекунад, ки дар он сандуқ бояд чизе гаронбаҳо бошад, бо бархӯрдорӣ аз набудани Бектош сандуқро мерабоад. Онро мегушояд аммо мебинад, ки дар он чизе нест ҷуз навиштаҳое бар рӯи коғаз, инҳо ҳамон номаҳо ва шеърҳои Робиа буданд. Дузд бо ин андеша, ки коғазҳо бояд чизе гумонбарангез бошанд, сандуку коғазҳоро назди Амир меоварад. Пас бар Ҳорис исбот мешавад, ки Рӯдакӣ дар базм рост мегуфта аст. Фармон медиҳад, ки Бектошро ба сиёҳҷол бияндозанд. Дилдорашро ҳам ба гармобаи доғ мебаранд ва шоҳрагашро боз мекунанд ва сипас дари гармобаро ба гил мегиранд. Робиа дар дами марг ҳам бо хуни худ бар девор шеър менависад. Бектош аз зиндон мегурезад худро ба коҳ мерасонад, Ҳорисро мекушад ва дар канори даромадгоҳи гармоба ханҷаре ҳам бар ҷигаргоҳи хеш мезанад ва гармоба оромгоҳи ду дилдода мешавад.

Бегумон ҳамин достони Аттот сарчашмаи асосии Ризоқулихон будааст. Наметавон ба ин достон аҳамияте таърихӣ дод, аммо бояд ёдоварӣ кард, ки падидаи омадани романи густарда дар бораи Робиа дар

садаи дувоздахуми масеҳӣ нигариши бузург ба шеърҳои ўро мерасонад. Гузашта аз ин пайдост, ки барои нависандаи таърихи адабиёт бисёр аҳамият дорад равшан созад, ки дар ин даврони оғозин ҳамаи нахустинаҳои роман дар адабиёти порсӣ ёфт шудааст. Аз шеърҳои Робиа чуз андаке намонда, аммо он чи ки то ба рӯзгори мо расидааст саршор аз гармиву садоқате аст, ки бо ғазалҳои ошиқонаи суннатӣ тафовут дорад. Дарёфта мешавад, ки ин шеърхоро ба ростӣ, ки зане сурудааст. Чунончи ба ин пора аз ҷамоаҳое, ки пур аз нолаи ошиқона аст менигарем:

Ишкро боз андар овардам ба банд,
Кӯшиши бисёр н-омад судманд.
Ишқ дарёи қарона нопадид,
Қай тавон қардан шино, эй мустаманд.
Ишкро хоҳӣ то поён барӣ
Баски бипсандид бояд нописанд.
Зишт бояд диду ангорид хуб,
Заҳр бояд хӯрду ангорид қанд.
Тавсанӣ қардам надонистам ҳаме,
К-аз кашидан тангтар гардад каманд.

Дилдори Робиа ҳам сангдил аст ва ҳам сард ва Робиа чунин шеъре барояш мефиристад:

Даъвати ман бар ту он шуд, ки эзидат ошиқ кунад,
Бар яке сангиндиле номехрубон чун хештан.
То бидонӣ дарди ишқу доғи меҳру ғам хурӣ,
То ба ҳаҷр анадар бипечву бидонӣ қадри ман.

Робиа дар ҷамоаи дигар, вафодории хешро ба ишқи худ исбот мекнад:

Маро ба ишқ ҳаме муҳтавил кунӣ ба ҳиял,
Чӣ ҳуҷҷат орӣ пеши Худойи азза ва ҷал.
Ба ишқат андар осӣ ҳаме на ёрам шуд,
Ба динам андар тоқӣ ҳамешавам ба масал.
Наим бе ту нахоҳам, ҷаҳим бо ту равост,
Ки бе ту шакар заҳрасту бо ту заҳр асал.
Ба рӯи неку така макун, ки то якчанд,
Ба сунбул андар пинҳон кунанд начми Зухал.
Ҳар оина дурӯғ аст он чӣ гуфт ҳаким,
«Фаман такабур явман фи баъд изза, зал»

(Қасе, ки барои як рӯз ҳам биболад, пас аз иззат ба хорӣ хоҳад афтод С. Э.) Саранҷом наметавон ин пораи зебо ва нағзи занонаро, ки дар он байтҳои порсӣ ва арабӣ яке аз паси дигар меоянд, наёвард:

Шакно насҳи минул атёр,
 Хочи сукамаи ва хоч лӣ тазкорӣ¹.
 Дӯш бар шохаки дарахт он мург,
 Навҳа мекарду мегирист ба зорӣ.
 Қулату ли-т-тайри ламмо тануху ватабкӣ,
 Фӣ дачо ал-лайлӣ ван нучуми дурарӣ²
 Ман чудоям зӣ ёр аз он менолам
 Ту чи ноӣ, ки бо мусоид ёрӣ
 Ман бигӯям чун хуни дида биборам
 Ту чӣ гӯӣ чу хуни дида наборӣ

Ин пораҳои на чандон бузург менамоёнад, ки Робиа ба чӣ устодии бузурге даст ёфта будааст. Шеърҳои ӯ бахубӣ равшан месозанд, ки чаро ёди ӯ тавонистааст ба достоне бадал шавад, ки ҳамаи манзумаҳои романтикро дар худ дошта бошад.

Дигар шоирони ин рӯзгор. Гузашта аз сухансароёне, ки метавон дар бораи онон дидмоне камобеш равшан падида овард, аз номи дигар чакомасароёни он рӯзгор ҳам огоҳӣ дорем. Аммо аз асарҳои инон (ба ҷуз Дақиқӣ) чунон андак монда аст, ки бозковии асарҳои онҳо ба танҳои номуяссар аст. Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Ҳасани Маъруии Балхӣ асарҳои ҳамосӣ доштааст. Ин шоир ғазалсари бисёр забардаст буда ва мисле, ки ҳамоноади ҳамаи шоирони он рӯзгор дар баробари забони порсӣ, забони арабиرو ҳам хуб медонистааст. Дар пораи зер, ки аз ўст, бозӣ бо маонии вожагони арабиру мебинем.

Мардумон гӯянд, ки ин ишқи салим аст, оре
 Ба забони арабӣ мор газидаст салим.
 Ман ҳамехандам чое, ки ҳадиси ту кунанд,
 В-андаруни дил дарде, ки на Иллоҳи алим.

Менамояд, ки Абӯҳасани Алӣ ибни Муҳаммади Ғазвонии (ё Ғазолӣ) Лукарӣ аз табори курд буда бошад. Порае аз қасидаи ӯ дар бораи ситоиши Нуҳи дувум бисёр кунҷковбарангез аст, зеро менамояд, ки дар он хангом қасида ханӯз аз мавзӯи мушаххас бархӯрдор будааст:

Нигори ман он кард гавҳар писар
 Ки з-ин аст ҳусн аз қадам то ба сар.
 Зи анбар зираҳ дорад ӯ бар суман,
 Зи сунбул гираҳ дорад ӯ бар қамар.
 Шитобон биёмад сӯи кӯҳсор,
 Ба оҳанге кард ҳар сӯ назар.
 Баровард аз он ваҳм³ пайкармиён,
 Яке зард гӯӣи ночонвар.

¹ Нолаи мург хастаам кард дардамро саҳтар ва ёдхоямро бештар кард. С. Э.

² Моҳро гуфтам аз чӣ нолону гирёни дар шаби тор ба гоҳ дуахшидани ситорагон?. - С. Э.

³ Матн дар ин ҷо дуруст хонда намешавад.

На булбул зи булбул ба дастон фузун,
На тутӣ зи тутӣ сухангӯйтар.
Чу дӯшизагон зери парда ниҳон
Чу дӯшиза суфта ҳама рӯю бар.
Бурида сару пой ӯ бегуноҳ
Зи молиданаши шодмона писар
Зи буссад ба заррина най бар дамид,
Ба ирсоли най дод дабро гузар.
Ҳам ӯ гуфт дар най, ки эй Лукарӣ,
Ғами хидмати шоҳ хурдӣ мах(в)ар.

Пораи боло аз ин рӯ ҳам дархӯри нигариш аст, ки дар он куҳантарин намунаи лафз, чистони шеърро меёбем. Шоир дар оғоз нишонаи гуногуни найро ёд мекунад ва сипас мегӯяд, ки чӣ чизеро ба дида доштааст. Чунонки дар вопасин байт мебинем, хидмат ба Сомониён барои ӯ чандон ҳам мояи дилхушӣ набудааст. Байти дигар ҳам монда, ки менамояд бар ин нукта равшанӣ меандозад, ки шоир намеростааст ҳамвора дар дарбор бошад:

Бухоро хуштар аз Лукар, Худовандо ҳама медонӣ,
Валекин курд нашкебад аз дӯғи биёбоне.

Менамояд Маънавии Бухорой, ки дар бораи ӯ чизе намеронем, шеърҳои пандомез ва дар ситоиши зуҳд ва ба сабки Абулғатоҳияи машҳур месурудааст. Низ менамояд, ки дар ин шеърҳо, дигар рӯҳияи ирфониро мебинем. Бар ду пора аз ҷамоаҳои ӯ оғоҳӣ дорем:

Бар Худои ҷаҳон таваккул кун,
Дор хурсанд дил, равон хушнуд.
Ки аз ин ҷит Худой қисмат кард,
На тағофул зиён, на кӯшиш суд.
Ҳар чӣ он бар тани ту заҳр бувад,
Бар тани мардумон мадор ту нӯш.
Надихӣ дод, доди кас мастон
Ангубинҳар мабошу заҳрфурӯш.

Шеърҳои Абӯмансури Амора ибни Маҳмуди Марвазӣ мебоист дархӯри нигариш буда бошад. Ба гумон Амора ҳамдавраи кехтари шоироне буда, ки дар боло аз онҳо ёд кардаем, зеро ба гуфтаи Авфӣ ӯ чанде дар дарбори Султон Маҳмуд будааст. Дар шеърҳое, ки аз ӯ мондааст, нигораҳои дурахшон ва базмхоро мебинем, ин ҳам байтҳое аст вижаи ӯ, ки аз ташбеҳот бархӯрдор аст:

Шохи бед сабз гашта рӯзи бод
Чун яке масти навон сарнагун.
Лолабарги лаъл бингар бомдод,
Чун сари шамшери олуи ба хун.

Ин шоир, ҳамроҳ бо ин шеърҳо байтҳое ҳам дорад, ки суҳан аз навмедии талх аз зиндагӣ доранд:

Ғарра машав бад-он, ки ҷаҳонат азиз кард,
Э бас азизро, ки ҷаҳон кард зуд хор.
Мор аст ин ҷаҳону ҷаҳонҷӯй моргир,
В-аз моргир мор барорад, шабе мор.

Нолаи ширинсуханонаи Рӯдакӣ ғами пирӣ, дар шеърҳои Абулмасали Бухорӣ бозтобидааст:

Барафканд пирӣ зиё бар сарат,
Ба ҷашми бутон зулмат аст ин зиё.
Набинӣ, ки бози сапеде кунун,
Агар кабк бигрезад аз ту сазо,
Набинӣ суманбарг насрин шуда,
Зи кофур пӯшида барги гиё.

Бо он, ки аз адабиёти садаи даҳуми масеҳӣ бисёр андак то ба рӯзгори мо расидааст, боз ҳам он ҷӣ, ки пораҳои осори шоирони давраи Сомониён дар даст дорем, заминае ба мо медиҳад, ки бигӯем ҳамаи намудҳои асосии шеъри порсии дар ҳамон ҳангом падида омада, дар ин миён ҷойи асосиро дар миёни онҳо қасида гирифтааст. Шарҳу нигораҳои густарда, ҷон доштани дурахшандагӣ, ҷашн ва шодмонӣ аз вижагиҳои қасидаи он рӯзгорон аст. Мавзӯи онон ҳам дар асоси ҳамоно разму базм будааст. Танҳо ҳангоме, ки шоир дигар дар нақши сарояндаи даргоҳ нест ва ба андешаҳои пинҳони хеш озодӣ медиҳад, аз ҳомааш сатрҳои метаровад, ки яқсара дар накуҳиши низомии он рӯзгор аст. Аз вижагиҳои дигар он аст, ки менамояд истидлол ва бухронҳои фарбувадони он рӯзгор дар ҷаҷомаҳо нақше нашофтааст.

Доварӣ дар бораи забони шеъри он рӯзгор душвор аст. Яқсара равшан аст, ки нависандагони сарчашмаҳо, (тазкираҳо, навиштаҳои таърихӣ ва ҷуз инҳо) ки пораҳои аз шеърҳои бораи мо ниғаҳ доштаанд, аз ҳамаи адабиёте, ки дар дастрасашон буда, танҳо он ҷиро, ки дар садаи саздаҳуми милодӣ ва садаҳои пас аз он бедушвории вижае фаҳмидани будааст, баргузидаанд. Аз ин рӯ ҷунин метавон баршумурд, ки устувортарин бахши вожагоне, ки бисёре аз он ҳанӯз ҳам зинда аст, дар ин пораҳо ҳастанд. Будани шуморе бузург аз фарҳангҳо бораи равшан сохтани маънии вожаҳои душвор ва онҳое, ки дигар ба қор намерафтаанд ва намоиш додани қорбурди онҳо бештар аз рӯи бозовардаҳои шеъри садаи ғздаҳуми садаи масеҳӣ гӯи он аст, ки бисёре аз ин ҷаҷомаҳо дар ҳамон садаи даҳуми масеҳӣ низ номафҳум будаанд. Пайковии паёпаи ин ёдгориҳо метавонад дархӯри нигариштарин нигораи пойбарҷои вожагонии ганҷинаи бунёдиро намоёнида, раванди меросии вожаҳои қуҳанро нишон диҳад.

Дар бораи фанни шеър меҳоҳам ёдоварӣ кунам, ки дар он рӯзгор ханӯз «қолаб» дар абзори суҳанварӣ падида наёмада буд. Барои ҳамин ҳам ин ҷамоаҳо, ҳатто дар ҳамсанҷӣ бо шеъри садаи дувоздахуми тарсой низ тозатар ва дурахшонтар ҳастанд. Осори суҳанварони садаи дахуми масеҳӣ ба ҳунари мардум наздик буданд ва ҷамоасароён аз нимодҳо ва обуранги ин ҳунар баҳравар. Пас аз он ҳам беҳтарин устодон ҳамчунон вобастагии танготангро бо ҳунари мардум ниғаҳ дошта буданд. Аммо баҳше аз шоирон бавижа онҳое, ки сарнавишти худро ба бузургони заминдор баста буданд, танҳо ба сӯи ташрифоти шеъри дурахшони садаи дахуми масеҳӣ часпида буданд.

Инон ҳамаи нигариши худро ба пешбурди фан дода ва барои дарунмояи асарҳои худ як-ду андешаи ҳамсон доштанду бас ва аз асарҳои тӯдаҳои мардум дур шуда буданд. Яке аз вижагиҳои инон он аст, ки забонашон ҳам дигаргун шуда буд. Дар шеърҳои онон, ба ҷои вожаҳои равшану дақиқи мардум, беш аз беш истилоҳоту иборатҳои арабӣ, ки барои тӯдаи мардум номафҳум буд раҳна карда, нармак-нармак забони шеър ба забони гурӯҳи хос табдил шуда ва танҳо қасоне, ки ба баррасии вижаи он мепардохтанд аз он, сар дармеоварданд.

Кисой. Осори Кисой ва Дақиқӣ ҳалқаи пайванддихандаи миёни осори суҳанварони рӯзгори Сомониён ва шеърҳои мадҳиясароёни гирди Ғазнавиён будааст. Менамояд Абулҳасани Кисоии Марвазӣ аз он ҷамоасароёни Сомониён бошад, ки дар вопасин солҳои ҳастии дудмони онон ба хидмати фармонравоёни Бухоро даромада буданд. Аз зиндагии ӯ огоҳие дар даст нест. Худаш ёдоварӣ мекунад, ки рӯзи панҷшанбе ҳангоме, ки се рӯз аз моҳи шаволи соли 341 монда буда зода шудааст, яъне 17 марти соли 953 (дувоздах сол пас марги Рӯдакӣ). Гумон намеравад Кисой тавониста бошад ҷойи камобеш намоён дар дарбори Сомониён ба даст оварда бошад, зеро пеш аз солҳои 70 садаи дахуми масеҳӣ яъне дар солҳое, ки тахти Сомониён рӯ ба фуру рехтан буд, ӯ наметавонист пешрафте карда бошад.

Бегумон Кисой дар нигоштани зердостонаи «Васф» устоди бузург будааст. Ин яке аз намунаҳои вижаи устодии ӯст.

Нилуфаре кабуд ниғаҳ кун миёни об,
Чун теги обдодаву ёкути обдор.
Ҳамранги осмону ба кирдори осмон,
Зардиш дар миёна ҷу моҳи даҳу ҷаҳор.
Чун роҳиб, ки дӯзахи ӯ солу моҳ зард,
В-аз мутрифи кабуд ридо кардаву изор.

Дар ин байтҳо то андозае латофат мебинем, аммо дар ин росте Кисой дар шеъри зер гом фаротар мениҳад:

Гул неъматест ҳадя фиристода аз бихишт,
Одам каримтар шавад андар наъими гул.
Эй гулфурӯш, гул чӣ фурӯшӣ барои сим,
В-аз гул азизтар чӣ ситонӣ ба сими гул.

Пайдост шоир бахубӣ медонад, ки боғбони тихидаст бо фурӯши гул
чӣ чизе меҳоҳад бихарад. Ў меҳоҳад бо пурсиши худ нишон диҳад, ки
харидори гул ба шукӯҳи девонавор хӯ гирифта ва ҳатто дар сараш
намегунҷад, ки инсон битавонад ба чизе ҳам ниёзманд бошад. Аз он ҷо,
ки Кисоӣ дар солҳои хурӯшони сарнагунии Сомониён, тохту този
қарахониён ва фароз рафтани ғазнавиён мезист, метавон андешид, ки
солҳои пирии ӯ набояд чандон ором буда бошад. Аз ин рӯ равшан аст,
ки назди ӯ низ ҳамчун Рӯдакӣ мӯяе аст саҳт бар ҷавонӣ, ки мебинем:

Ба сесаду чихилу як расид навбати сол,
Чаҳоршанбаву се рӯз боқӣ аз шаввол
Биёмадам ба ҷаҳон то чӣ гӯяму чӣ кунам,
Суруд гӯяму шодӣ кунам ба неъмату мол.
Сутурвор бад-ин сон гузоштам ҳама умр,
Ки барда гаштаи фарзандаму асири аёл.
Ба каф чӣ дорам 3-ин панҷаи шумурда тамом,
Шуморномаи бо сад ҳазор гунаву мол.
Дареғи фарри ҷавонӣ, дареғи умри латиф,
Дареғи сурати неку, дареғи ҳусну ҷамол.
Кучо шуд он ҳама хубӣ, кучо шуд он ҳама ишқ?
Кучо шуд он ҳама неру, кучо шуд он ҳама ҳол?
Гузоштем гузаштем буданӣ ҳама буд,
Шудему шуд сухани мо ғасонаи атфол.
Аё Кисоӣ панҷоҳ бар ту панҷа гузорад,
Биканд боли туро захми панҷаву ҷангол.
Ту гар ба молу амал беш аз ин надорӣ майл,
Чудо шав аз амалу гӯши вақти хеш бимол.

Дақиқӣ. Пайдост Абӯмансур ибни Аҳмади Дақиқӣ дар миёни
суханвароне, ки ба рӯзгори бостони меҳан мепардохтанд
дурахшонтарин чехра будааст. Донишмандони мо аз зиндагии ӯ бисёр
андак аст. Медонем, ки ӯ пешрафти ҳудро ҳамчун сарояндаи амирони
ҷағониён-дудмоне, ки онро муаллифони ховарзамин бино бар маъмул
Оли Муҳтоҷ меноманд, оғоз кард. Амирони ин дудмон, ки Абӯбакри
Муҳаммад ибни Музаффар Оли Муҳтоҷ онро ба соли 321 (933 милодӣ)
бунёд ниҳод, фармонбардори фармонравоёни Бухоро буданд ва дар ин
миён чанд бор ҳам саркашӣ карда буданд. Сомониён аз соли 337 (948/49-
и милодӣ) ин расмро барпо доштанд, ки аз Оли Муҳтоҷ гаравгон
гирифта, аз ин раҳгузар амирони саркашро гӯш ба фармон дошта
бошад.

Дар Чағонӣён низ ҳамчун Бухоро, фармонравоён ба зинда кардани шеър ба забони порсии дарӣ, яъне забони модарӣ мекӯшиданд. Амир Абӯмузаффар Тоҳир ибни Фазл (вафотот ба соли 377 мутобик ба соли 987/88 масеҳӣ) худааш ба порсии дарӣ шеър мегуфт ва ҳомии Манҷики Тирмизӣ буд. Дар рӯзгори ҷонишинишинаш Фаҳруддавлаи Абулмузаффари Аҳмад ибни Муҳаммад, Фарруҳӣ, ки сипас ба назди Султон Маҳмуд рафт ва Дақиқӣ¹ аз шоирони дарборааш буданд. Гувоҳи ин гуфта, байти зер аз Фарруҳӣ аст:

То тирозанда мадеҳи ту Дақиқӣ даргузашт,
З-офарини ту дил оканда чунон к-аз дона нор...

Ва дар ҷои дигар:

Ҳар наботе к-аз сари ғӯри Дақиқӣ бардамад,
Гар бипурсӣ з-офарини ту суҳан ронад ҳазор.

Дареғо, аз осори Дақиқӣ бисёр андак то ба рӯзгори мо расидааст. Ба гумоне бисёр ин ғазалсарои нозукбин ва пурдурахшиш, ҳашми бузурги посдорандағони суннатро барангехта буд ва барои ҳамин ҳам ҷаҷомаҳояш натавонистанд бимонанд.

Насибҳои ошиқонаи Дақиқӣ зебоиҳои вижаи худро дорад:

Кош, ки андар ҷаҳон шаб нестӣ
То маро ҳичрони он лаб нестӣ.
Заҳми ақраб нестӣ бар ҷони ман,
Гар варо зулфи муақраб нестӣ.
В-ар набудӣ кавкабаш дар зери лаб,
Мунисам то рӯз кавкаб нестӣ.

Ин насибаи баҳорияи Дақиқӣ ҳам овозаи густурдае ёфт:

Барафканд, эй санам абри бихишӣ,
Заминро хилъати урдубихишӣ.
Бихишти аднро гулзор монад,
Дархт ороста ҳури бихишӣ.
Чунон гардад ҷаҳон ҳизмон, ки ғӯй,
Паланг оҳу нагирад ҷуз ба кишӣ.
Ҷаҳон товусгуна гашт дидор,
Ба ҷои нармиву ҷои дурушӣ.
Замин бар сони ҳунолуда дебо,
Ҳаво бар сони ниландуд муште.
Бад-он монад, ки ғӯй аз маю мушк,
Мисоли дӯст бар саҳро набишӣ.

¹ Менамояд, ки то Дақиқӣ зинда буда Фарруҳӣ ёрои онро надошта, ки дар нақши сарояндаи Оли Муҳтоҷ дарояд ва танҳо пас аз марг салафи пуристеддоди худ ба (маддоҳии) ин амрон оғозидааст.

Зи гул бўи гулоб ояд аз он сон,
 Ки пиндорӣ гул андар гил сириштӣ.
 Ба таъми нӯш гашта чашмаи об,
 Ба ранги дидаи оҳуи даштӣ.
 Буте бояд кунун хуршедчехра,
 Маҳе к-ӯ дорад аз хуршед пуште.
 Буте рухсори ӯ ҳамранги ёкут,
 Майе бар гунаи ҷоми куништӣ.
 Дақиқӣ чор хислат баргузидаст,
 Ба гетӣ дар зи хубихову зиштӣ.
 Лаби ёкутрангу нолаи чанг,
 Майе чун зангу кеши Зардухшӣ.

Вопасин мисраъ бисёре аз донишмандони Аврупои бохтариро ба ин андеша оварда, ки Дақиқӣ зардуштӣ будааст. Аммо душвор аст бияндешем, ки амирони Бухоро дар садаи даҳуми таросӣ тавониста бошанд як зардуштии ошкорро ба дарбори худ наздик кунанд. Афзун бар ин, агар ба ростӣ, ки Дақиқӣ дини куҳани ниёконашро медошт, мебоист дастикам ба рух накашида, саҳт пинҳон мекарда бошад. Худ пайдост, ки ёдоварии дини зартуштӣ дар ин ҷо пайомади гиромидошти гузаштаи меҳан будааст. Набояд аз ёд бубарем, ки Дақиқӣ кори сутурги падида овардани «Шоҳнома»-ро бо достони густариши оини Зартушт дар миёни тираҳои эронӣ оғоз кард. Ӯ кеши Зартуштро дар ин маънӣ «баргузида» буд, ки мебоист барои навиштани ин бахшҳо ҳамаи дафтарҳои зартуштиро, ки дар дастрасаш буданд, мӯшикофона баррасӣ кунад ва биёмузад. Ва гузашта аз ин беҳуда нест, ки дар ин мисраъ ёдоварии Зартушт бемиёнҷӣ пас аз шароб омодааст.

Охир дар нахустин даврон пас аз пой гирифтани ислом дар эроншаҳр фароҳам овардани пинҳонии бода дар шаҳрҳо бо зартуштиён буд ва барои ҳамин ҳам дар суннатҳои шеърӣ доранда ва гардонандаи майкадаро ҳамвора «пири муғон» меноманд. Барои ҳамин ҳам низ ёдоварии оини куҳанро дар ин матн метавон ҳамчун ситоиши бода ва сухани ошкор барои омодагӣ дар барҳам задани садду банд... дарёфт. Чакомасароёни дарбори Ғазнавӣ ҳам (чунонки Манучехрӣ) ағлаб ситоиши бодаро бо ёди тридодҳо ва афсонаҳои куҳани зартуштӣ дар ҳам меомезанд. Аммо набояд андешид, ки Дақиқӣ хушгузароне бепарво ва намояндаи «ҷавонони заррин»-и он рӯзгор будааст. Порае аз як чакомаи ӯ мондааст, ки дар он мавзӯҳои иҷтимоиро ба миён мекашад:

Зи ду чиз гиранд, мар мамлакатро
 Яке парниёни яке заъфаронӣ.
 Яке зар номи малик барнабишта,
 Дигар оҳани обдодай ямонӣ.

Киро бўяи васлати мулк хезад,
 Яке чунбише боядаш осмонӣ.
 Забоне сухангӯю дасте гушода,
 Диле ҳам-ш кина, ҳамаш меҳрубонӣ.
 Ки мулкат шикорест к-ӯро нагирад,
 Уқоби паранде на шери жаёне.
 Ду чиз аст к-ӯро ба банд андар орад,
 Яке теги ҳиндӣ дигар зирраконӣ.
 Ба шамшер бояд гирифта мар ӯро,
 Ба динор бастан-ш пой ар тавонӣ.
 Киро бахту шамшеру динор бошад,
 Ва болову тантахму пушти Каёнӣ.
 Хирад бояд он чо, вучуду шуҷоат,
 Фалак мамлакат кай диҳад ройгонӣ.

Равоншиносии вижаи мочароҷуёни истилогари он рӯзгорон дар ин байтҳо бозтобидааст. Агар ба ёд биёварем, ки бунёдгузори дудмонҳое чун дудмони Зиёри ва ё Бӯя аз ҷӣ роҳчое ба фармонравой расидаанд он гоҳ равшан мешавад ки ин пораи равоншиносона бузургони Зинованд (лақаби Таҳмурас аст. – М. А.) гарданагири он рӯзгорро ҷӣ хуб овардааст. Онон бо баҳрагирӣ аз дами муносиб ба ёрии чанговароне, ки гарданагир буданд ба подшоҳӣ расиданд ва подшоҳишон ҳам ба зудӣ фуру пошид.

Бо он ки чакомаҳои ғаноии Дақиқӣ дархӯри нигариш ҳастанд, боз ҳам аҳамияти бузурги осори ӯ дар ин чакомаҳо нест. Чунонки медонем, Дақиқӣ нахустин касе буд, ки кушид номаи куҳани шоҳонро дар «Шоҳнома» ба шеър биёвард. Фирдавсии бузург дар номаи ҷовидони хеш моро бар ин огоҳ кардааст:

Яке паҳлавон буд деҳқон наҷод,
 Далеру бузургу хирадманду род.
 Пажӯҳандаи рӯзгори нахуст,
 Гузашта суханҳо ҳама бозчуст.
 Зи ҳар кишваре мӯбаде солхӯрд,
 Биёварду ин номаро кард гирд.
 Бипурсидшон аз наҷоди Каён,
 В-аз он номдорони фаррухгавон.
 Ки гетӣ ба оғоз чун доштанд,
 Ки эдун ба мо хор бигзоштанд.
 Ҷӣ гуна саромад ба некахтарӣ,
 Бар ишон ҳама рӯзгор оварӣ.
 Бигуфтанд пешаш якояк меҳон,
 Суханҳои шоҳону гашти чаҳон.
 Чу бишнид аз ишон сипаҳбуд сухун,
 Яке номвар нома афканд бун.

Чунин ёдгоре шуд андар ҷаҳон,
 Бар ӯ офарин аз кихону маҳон.
 Чун аз дафтар ин дostonҳо бaсе,
 Ҳамехонд хонанда бар ҳар касе,
 Ҷаҳон дил ниҳода бар ин doston,
 Ҳамон бихрадону ҳамон ростон.
 Ҷавоне биёмад гушодазабон,
 Суҳангӯю хуштабъу равшанравон.
 Ба назм орам ин номаро гуфт, ман,
 Аз ӯ шодмон шуд дили анҷуман.
 Ҷавонишро хӯи бад ёр буд,
 Або бад ҳамеша ба пайкор буд.
 Бар-ӯ тоҳтан кард ногоҳ марг,
 Ниҳодаш ба сар бар яке тиратарг.
 Бад-он хӯи бад чони ширин бидод,
 Набуд аз ҷаҳон дил-ш як рӯз шод.
 Якояк аз ӯ бахт баргашта шуд,
 Ба дасти яке банда баркушта шуд.
 Зи Гуштоспу Арҷосп байте ҳазор,
 Бигуфту саромад бар ӯ рӯзгор.
 Бирафт ӯву ин нома ногуфта монд,
 Чунон бахти бедори ӯ хуфта монд.

Чунин мешуморанд, ки Фирдавсӣ дар ин ҷо меогоҳонад, ки Нухи дувуми Сомонӣ (976-997-и мелодӣ) «Шохнома»-ро ба Дақиқӣ супориш додааст. Ин гуфтаро ҳама медонанд, ки гӯё Дақиқӣ ба гоҳи боданӯшӣ ба дасти бардаи хеш аз пой даромад. Аммо агар бингарем китобе, ки шоир андешаи онро дар сар пардохта буд, ҷӣ раҷазхоне дар баробари фарбудон будааст. Он гоҳ метавонем ба ин пиндор бирасем, ки оё муаллифони куҳан нақӯшидаанд ин нуктаро, ки Дақиқӣ қурбони душманони қору қуниши хеш гардида ба суди сардмадорони фармонраво пардапӯшӣ кунанд. Охир Фирдавсӣ беҳуда намегӯяд, ки шоир «Або бад ҳамеша ба пайкор буд». Худи Фирдавсӣ ҳам душмани ин «бадонро, ки омода буданд даст ба ҳар қоре бизананд, то роҳ бар қори нубуғомезаш бизананд бар хештан озмуда буд.

Пайдост, ки ҳанӯз наметавон ин пиндорро устувор кард, аммо менамояд, ки наздик ба ростӣ бошад. Хушбахтона ҳазор байтеро, ки Дақиқӣ барои ин нома суруда, мондааст. Фирдавсӣ онҳоро ба нома дароварда аз ин раҳгузар қори салафи хешро барои ояндагон ниғах даштааст. Фирдавсӣ мӯшикофона ёдовар мешавад, ки сурудаҳои Дақиқӣ аз қадом ҷой оғоз мешавад, ӯ мегӯяд:

Чунон дид гӯянда як шаб ба хоб,
 Ки як чоми май доштӣ чун гулоб.
 Ба Фирдавсӣ овоз додӣ, ки май.
 Махӯр чуз ба оини Ковуси Кай.
 Кӣ шоҳӣ гузидӣ ба гетӣ, кӣ бахт,
 Бад-ӯ нозаду тоҷу дайҳиму тахт.
 Шаҳоншоҳ Маҳмуд гирандашаҳр,
 Зи ганҷаш ба ҳар кас расида баҳр.
 Аз имрӯз то соли ҳафтоду панҷ,
 Бикоҳид-ш ранҷу биболид-ш ганҷ.
 В-аз он пас ба Чин андарорад сипоҳ,
 Ҳама меҳтарон баргушоянд роҳ.
 Набояд-ш гуфтан касеро дурушт,
 Ҳама тоҷи шоҳон-ш ояд ба мушт.
 Бад-ин нома аз чанд биштофтӣ,
 Кунун ҳар чӣ ҷустӣ ҳама ёфтӣ.
 Аз ин бора ман пеш гуфтам сухун,
 Агар бозёбӣ бахилӣ макун.
 Зи Гуштоспу Арҷосп байте ҳазор,
 Бигуфтам саромад маро рӯзгор.
 Гаронмоя назди шаҳаншаҳ расад,
 Равони ман аз хок бар маҳ расад.
 Пазируфтам он гуфти ўро ба хоб,
 Ба хубиву нармиш додам ҷавоб.
 Ки ман ҳам ба пеши ту хоҳам расид,
 Аз ин шарбатам мебибояд чашид.
 Кунун ман бигӯям сухан к-ӯ бигуфт,
 Манам зинда ў гашта ба хок ҷуфт.

Сипас ҳазору ҳашт байти Дақиқӣ ва ин достон меояд, ки чӣ гуна Зартушт пайдо шуд ва чӣ гуна худ Кайгуштосп, Луҳросп ва ҳамаи бузургони Эронзамин ба оини Зартушт гаравиданд, пас аз он гуфта шудааст: Аммо ҳамин ки Аурҷосп подшоҳи Турон аз ин огоҳ шуд, номае бад-ӯ барнавишт ва хост, ки Гуштосп аз ин навоварӣ даст кашад ва агар ин пандро бипазирад бахшишҳои бисёр бар вай хоҳад дод:

В-ар эдун, ки бипзирӣ ин неқпанд,
 Зи туркон ба ҷонат наёяд газанд.
 Замини Кушонию туркону Чин,
 Туро бошад он ҳамчу эронзамин .
 Ба ту бахшам ин бекарон ганҷҳо,
 Ки овардаам гирд бо ранҷҳо.

Аммо агар ин панд овезаи гӯш насозад:

Биёям паси нома то як-ду мох,
Кунам сарбасар кишваратро табоҳ.
Сипоҳе биёрам зи туркону чин,
Ки бунгоҳашон барнатобад замин.
Биянбозам ин рӯди Ҷайхун ба мушк,¹
Ба мушк оби Ҷайхун кунам пок хушк.
Бисӯзам нигоранда кохи туро,
Зи бун барканам беҳу шохи туро.
Заминтон саросар бисӯзам ҳама,
Танонтон ба новак бидӯзам ҳама.
Аз эрониён ҳар чӣ мард аст пир,
Кунамшон якояк дар он ҷо асир.

Гуштосп сарафрозона посухи рад медихад ва ҷанге дароз оғоз мешавад. Бо он ки коре душвор аст саранҷом Гуштосп пирӯз мешавад:

Пас андар ниҳоданд эрониён,
Бад-он лашкари баемари чиниён.
Бикуштанд аз ишон зи ҳар сӯ басте,
Набахшудш-он, эй шигифте касе.

Сипас Гуштосп Исфандиёрро мефиристад, то оини Зартуштро дар гетӣ бигустаронад. Аммо суханчинон аз Исфандиёр ба Гуштосп бадгӯй мекунанд ӯ бадгумон мешавад, ки гурди ҷавон бадандеш аст ва вайро ба банд мекашад. Арҷосп аз ин оғоҳ ва бар он мешавад, ки дами мусоид фаро расидааст. Сипоҳе гирд меоварад, то дубора бо Гуштосп битозад. Фирдавсӣ ин ҷо мегӯяд:

Дақиқӣ расонид ин ҷо сухун,
Замона биёвард умраш ба бун.
Рабудааш равон аз сарои сипанҷ,
Аз он пай, ки бинмуд бисёр ранҷ
Ба гетӣ намондаст аз ӯ ёдгор,
Магар ин суханҳои нопойдор.
Намонд ӯ, ки бурдӣ ба сар номаро,
Биронад бар ӯ сар ба сар хомаро.
Зи Фирдавсӣ акнун сухан ёд гир,
Суханҳои покизаву дилпазир.
Чу ин нома афтод дар дасти ман,
Ба моҳе гароянда шуд шасти ман.
Ниғаҳ кардам ин назму сушт омадам,
Басте байти но тандуруст омадам.¹

¹ Дар он рӯзгорон мушк ҳамчун сарчашмаи бӯи хуш арзише бисёр дошт ва онро аз даштҳои меоварданд, ки Туркистони Чин ном дорад. Фаровонии мушк дар ин ҷо ёдоварии бешумор будани сипоҳ аст.

Ман инро навиштам, ки то шаҳриёр,
Бидонад сухан гуфтани нобкор.
Ду гавҳар ба ин бо ду гавҳарфурӯш,
Кунун шоҳ дорад ба гуфтор гӯш.
Сухан чун бад-ин гуна боядт гуфт,
Магӯю макун ранҷ бо табъ чуфт.
Чу банди равон биниву ранчи тан,
Ба коне, ки гавҳар наёбӣ макан.
Чу табъе надорӣ чу оби равон,
Мабар даст зӣ номаи хусравон.
Даҳон гар бимонад зи хурдан тихӣ,
Аз он беҳ, ки носоз хонӣ наҳӣ.

Сипас мебинем Фирдавсӣ он чакомаҳои Дақиқиро, ки ба номаи худ дароварда бо мӯшикофии бисёр намоёнидааст. Дар ин миён онҳоро дар хатти сахттарин накуишҳо ҳам гузоштааст. Равшан аст наметавон пазируфт, ки шеърҳои Дақиқӣ аз нигоҳи устодӣ аз офаридаи Фирдавсӣ бисёр поинтараст. Забони он мансухтар, хушктару тақовост.

Аммо аз дигар сӯ ба дида дошт намое, ки Дақиқӣ достони худро аз он оғоз кардааст дарунмояҳое чун дигар бахшҳои «Шоҳнома надорад», ки битавон баҳрагирии судмандона кард ва аз ин рӯ чакомасаро дар баробари анҷоми кори душворе даст ниҳодааст. Дақиқӣ бо сарбаландӣ кори душворашро анҷом дода ва бисёр мӯшикофона, достони бостонро бозовардааст. Ҳангоме ки дидмони саҳти Фирдавсиро меҳонем ноҳудогоҳ аз сангдилии ӯ шигифтзада мешавем. Охир пайдост, ки Фирдавсӣ наметавонист бо ҳамаи кистиҳои ин сурудаҳо, хидматҳои арзанда ва бузурги Дақиқро нодида гирад.

Аз ин рӯ бояд бароянди мо чунин бошад, ки хости Фирдавсӣ барои канора гирифтани аз ситоиши бунёнгузори оини Зартушт, ки дар чакомаҳои Дақиқӣ аст, ангеаи накуишаш аз Дақиқӣ будааст. Шеъри порсӣ-дарии садаи даҳуми масеҳӣ дар чакомаҳои шоироне, ки дар Осиёи Миёна ва Ҳурусон мезистанд ба шукфоии воле даст ёфт. Дар асос аз шоироне сухан гуфтем, ки ба гунае ба дарбори Сомониён вобаста буданд. Пайдост набояд пиндошт, ки осори адабии он рӯзгор ҳамон адабиёти дарборӣ будаасту бас. Бо боварии бузург метавон чунин баршумурд, ки мардуми он рӯзгор ҳам шеърҳои ғаноии нағзе месуруда, афсона мегуфта ва сухани худро бо масалҳову зарбулмасалҳо меоростаанд. Дар он рӯзгорони дур танҳо ангуштшуморе метавонистанд фарҳефта бошанд. Аз ин рӯ равшан аст, ки ҳеҷ навиштае аз осори даҳонии мардум наметавонист бимонад. Ба гумоне бисёр адабиёти даҳонии мардум, ки имрӯз ҳам дар миёни мардуми Тоҷикистон ва Эрон зинда аст, пажвok ва овоҳи фаровон аз жарфои бостон дорад. Аммо нахуст бояд бигӯем, ки осори даҳонии

¹ Яъне аз нигоҳи суханвариӣ он рӯзгор «нодуруст».

мардум ханӯз чунонки шояду бояд гирдоварӣ нашудааст ва дувум ин кӯшиш барои бозсозии адабиёти даҳонӣ дар садаи бистуми милодӣ аз рӯи осори садаи даҳум масъалае аст яқсара бозногушуданӣ. Пораҳои парокандаи адабиёти садаи даҳуми масеҳӣ, ки ба дасти мо расида аст он ситеғи баландеро, ки дар он рӯзгор сухану суханварӣ бар фарозаш устувор буд, менамоёнад.

Парвое нест аз ин ки ин адабиёт дар хидмати бузургони феодал будааст. Бо ин ҳама онро на ин ки намояндагони ашроф, балки рашанфикрони он рӯзгор, ки ба тӯдаҳои мардум вобаста буданд падида оварданд. Гумоне нест бар ин, ки бисёр чизҳо дар адабиёти садаи даҳуми милодӣ (дар бораи ҳамосаи сутурги паҳлавонӣ ҷои сухан ҳам нест) бо асарҳои тӯдаи мардум вобаста мебошад ва ин ки бархе чехраҳои чудогона ва ҳамсанҷиҳои он давронро метавон имрӯз ҳам дар осори даҳонии мардум ёфт. Аммо масъала он аст, ки чӣ гуна дарёбем чӣ чизе аз сарояндагони тӯдаи мардум баромада ва чӣ чизе аз осори пурнубуғи шоирони ҳирфай ҳамчун Рӯдакӣ, ба ҷаҷомаҳои мардум раҳна кардааст. Имрӯз ин марзбандӣ номуяссар аст. Аз ин рӯ, бо огоҳӣ бар ҳамаи буридагӣҳо ва кистҳои ин бахши пажӯҳиш дубора мебоист бигӯем, ки ханӯз наметавонем бар жарфҳои зиндагии адабии садаи даҳуми масеҳӣ даст ёбем.

Чунонки гуфтем, ҳатто шоирони дарбори он рӯзгор ҳам ҳамвора дар баробари зурмандон ҷоплусӣ накарда, балки аз хирозгӯи забон ба накуҳиши он чи ки гирдогирдашон буда, мекӯшидаанд. Аз чунин суханони накуҳишбори суханварони садаи даҳуми масеҳӣ, андаке беш намонда. Аммо агар ҳолу рӯзи густариши адабиётро дар садаҳои бисёр ба дида бардорем он гоҳ аз ин нукта дар шигифт нахоҳем шуд. Танҳо намояндагони табақаи ҳоким буданд, ки метавонистанд китобхона барои хеш биёроянд. Зеро китоб дар он рӯзгорон, бисёр гарон будааст. Медонем, ки бузургон бештар ба адабиёте нигариш доштанд, ки посухгӯи суди онон бошад ва осори ҷаҷомасароёни накуҳишгар ба қорашон намеомад ва кӯшише барои гирд овардандашон надоштанд. Бояд бадбахтиҳои ҳавлноқеро ҳам, ки Осиёи Миёна, садаҳо дучораш буд (турктозии қарахониён, юриши муғул ва хунрезии бепоёни хонҳо) ба дида дошта бошем. Дар чунин ҳолу рӯз танҳо китобхое метавонистанд бимонанд, ки дар даҳҳо нусха будаанд ва ё ин ки бахт ёрашон будааст.

Пас бо нигоҳи равшан ба ҳамаи он чӣ гуфтем бояд дубора ёдовар шавем, ки садаи даҳуми масеҳӣ, даврони шукуфоии дурахшони шеърӣ порсии дарӣ будааст. Шеър, ки дар даврони пайкори сахте барои бозсозии фарҳанги меҳан падида омад, вобастагии танготанге бо осори мардум дошт ва рангҳои равшани худро аз он мегирифт. Ҷаҷомасароёни он рӯзгор, ҳатто тавониста буданд ба намуди бечони мадҳаҳои дарборӣ ҳам ҷон бидаманд. Аз ин рӯст, ки адабиёти порсӣ тавонист солҳои сол ҳам ба адабиёти порсӣ-дарӣ ба мафҳуми борики хеш ва ҳам ба адабиёти мардуми ҳамсоя бавижа онҳое, ки забонашон ба ҳам наздик буд, неру бидиҳад.

ФИРДАВСӢ

Чакомаҳои садаи даҳум ва оғози садаи ёздаҳуми милодӣ бо ҳамаи дурахшандагӣ, дар баробари «Шоҳнома» кори азими шоири нобиғаи он рӯзгор, Фирдавсии Тӯсӣ, ки ҳамрӯзгоронаш ба анвои мухталиф кӯшидаанд ўро назди Султон Маҳмуд хор кунанд, чилвае надорад. Шоирони дарбори Ғазна, ки менамояд ба дасти худи Султон барангехта шуда буданд, равише душманона дар баробари сурудаҳои Фирдавсӣ дар пеш гирифтанд. Аммо чанде нагузашт, ки бахшҳои ин асари бузург аз маҳдудаи дарбор фаротар рафт ва ҳамаи шефтагони озодӣ ва истиклоли меҳан бисёр зуд ба аҳамияти сутурги «Шоҳнома» пай бурданд. Имрӯз асноди мушаххасе дар даст надорем, ки бо тақя ба он раванди тадриҷӣ тағйири мавзӯи маҳофили низомӣ-феодалии он асрро нисбат ба ин суруда равшан созем. Аммо метавонем бигӯем, ки дар нимаи дувуми садаи ёздаҳуми масеҳӣ, дигар ҳатто дар ҳавзаҳо ва маҳофили дарборӣ низ ба «Шоҳнома» ҳам чун асаре газандовар ва муҳолифи фармонравоён наменигаристанд. Он чӣ ки бар «Шоҳнома» гузашта, бо равиши маҳофили ҳокима нисбат ба он вобастагии наздике дорад.

Равшан аст, ки по ба пой фузунӣ нигариш ба «Шоҳнома» дар маҳофили дарборӣ, тақозо ба нусхаи хаттии он низ фузунӣ мегирифт ва бештар мешуд. Чанд дастнавис, ки аз рӯзгори муғул ба дасти мо расида, худ ба танҳои гувоҳи он аст, ки дар он рӯзгор, ба гумони мо нусхаҳои ин китоб дигар андак набудааст. Байтҳои пароканда ва ҳатто пораҳои аз «Шоҳнома», ки бар рӯи қошиҳо ва сафолҳои садаҳои дувоздаҳум-чаҳордаҳуми масеҳӣ монда, низ гувоҳи густариш ва овозаи бузургии он дар ин даврон аст. Пайдост, ки бо фузунӣ гирифтани дастнавиштаҳо ҳато ва нодурустиҳое дар матни он роҳ меёфт ва андӯхбортар аз ин, ҳамон абёт ва бахшҳои аст, ки андак-андак бар он афзудаанд. Инро баҳубӣ аз ин нукта дармеёбем, ки бегумон ҳатто дар куҳантарин нусхаҳои хаттии шинохташуда ҳам (аз садаҳои саздаҳум-чаҳордаҳуми тарсӣ), мо шӯҳиди чунин афзудагӣҳое ҳастем.

Гуфта мешавад, ки нахустин кӯшиш барои падид овардани матне наздик ба сурудаи аслий, ё чунон ки имрӯз мегӯем, омода кардани матне интиқодӣ аз «Шоҳнома» барои чоп, дар соли 1425-и масеҳӣ дар дарбори Бойсунқари Таймурӣ¹ (вафот ба соли 837/1433/34-милодӣ), ки ба унвони дӯстдори китобҳои хаттӣ овозае дошт, анҷом гирифтааст. Ба фармони Бойсунқар шоҳномашиносон барои муқобилаи нусхаҳои гуногун дар китобхонаи хаттии Ҳирот гирд омаданд ва дар соли 1425/26-и масеҳӣ матни онро омода карда, мақаддимаи муфассале бар он афзуданд. Т. Нёлдеке дар асари бузургаш «Ҳамосаи миллии Эрон» бо тардид ба кори

¹ Нусхаи «Шоҳнома»-и Бойсунқарӣ то имрӯз ҳам монда ва дар маҷмӯаи кохи Гулистон дар Техрон маҳфуз аст. Бингаред: С. Нафисӣ, «Сухане чанд дар бораи Фирдавсӣ», маҷаллаи «Паёми нав», соли чаҳорум, ш. 5. саҳ.3.

ин «матншиносон» менигарад, ки инон бо шеваҳои нақди матн ошно набудаанд.¹ Агар имрӯз чопи интиқодии муътабаре аз «Шоҳнома» дар даст медоштем, ки ҳамхон бо қавоид ва мавозини адабиёт ва забоншиносӣ фароҳам омада буд, шояд мешуд ба кори онон хӯрда гирифт. Аммо дарего, ки то ба имрӯз ҳам як чунин матни интиқодӣ аз «Шоҳнома» дар даст нест.

Аз матни «Шоҳнома» тарҷумаҳои озода бисёре, бештар ба наср, дар ховарзамин кардаанд, ки тарҷумаи арабии он (садаи саздахуми масеҳӣ) ва гурҷиаш (садаи понздахуми масеҳӣ) дархӯри нигариши вижае аст. Достонҳои гуногуни бисёре ҳам аз «Шоҳнома» ба наср ҳаст, ки бештарашон аз рӯзгорони пешин ва барои тӯдаи густардаи мардум будааст. То ҳамин чанде пеш нақли ноққолони даврагард дар чойхонаҳои Самарқанд, Тошканд ва дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна ҳамин достонҳои ширин, ҳам ба тоҷикӣ ва ҳам ба узбекӣ будааст. Дар Аврупо У. Чонс ховаршиносии англис барои нахустинбор тарҷумаҳои пораҳои хурде аз матни «Шоҳнома»-ро дар садаи ҳаждахуми тасоӣ чоп кард. Пас аз он бисёриҳо аз кори ӯ пайравӣ карданд ва дар ин миёна ногуфта намонад, ки ҳеҷ кӯшише барои бархурди интиқодӣ ба матн намешуд. М. Ламсен нахустин донишманди аврупоӣ буд, ки кӯшид матне интиқодӣ аз он фароҳам кунад. Ӯ дар соли 1808 кори тасҳеҳи матни «Шоҳнома»-ро аз рӯи бисту ҳафт нусхаи хаттӣ оғоз кард. Пайдост, ки ин кор аз тавони як тан хориҷ буд, ба анҷом нарасид ва танҳо чилди нахусти он аз чоп баромад (Калкутта, 1811) ва равшан гардид, ки он ҳам аз шеваи тасҳеҳи интиқодӣ бисёр ба дур аст. Чанд даҳа пас аз он Т. Макан мутарҷими вобаста ба сарфармондеҳи Британия дар Ҳинд ба ин кори душвор даст зад.

Т. Макан аз ҳабдаҳ нусхаи хаттии садаи понздахуми масеҳӣ баҳра гирифт (нусхаҳои куҳантар дар дастраси вай набуд) ва дар соли 1819 милодӣ ҳамаи матнро дар ҷаҳордаҳ чилд таҳия ва ба чоп супурд. Иҳотаи ӯ бар забони форсӣ вайро қодир сохт то бисёре аз афзудагҳои ошқори котибон ва аз ҷумла се бахши умдари канор гузошта, дар бахши муҳлиқот чоп намояд. Чопи Макан аз иқболи хубе дар Ҳиндустон бархӯрдор гардид, зеро то он замон дар ховарзамин матни чопиро наменвисандиданд ва чунин бармешумурданд, ки китоби хуб мебоист бечуну чаро бо хатти хуш истинсоҳ шуда бошад. Бахше аз ноширони навоар аз матни Т. Макан баҳра ҷуста онро мабной чопҳои сангии бисёре қарор доданд ва бино бар маъмул, барои он ки битавонанд ҳамаи китобро дар як чилд чоп кунанд, қатъи онро бузург мегирифтанд. Хонандае, ки барояш муҳим набошад, ки матни фароҳамомада дар ҳамаи ҷузъиёт мутобиқ ба офаридаи ҳуди Фирдавсӣ асил аст ё на, то ба имрӯз ҳам метавонад аз ин чоп баҳра гирад, аммо ба ҳеҷ рӯй наметавон онро матни интиқодӣ ба шумор оварад. Т. Макан ҳатто ин заҳматро ба худ наодо, ки дар бораи шеваи кори хеш ва низ нусхаҳое, ки баҳра

¹Th. Nöldeke, Das iranische Nationalepos (GIPh, Bd II, 1896-1904, S. 130-231).

гирифта, тавзеҳ диҳад. Чигунагии тасвех ва орогани матн ҳам бар хонанда норавшан аст. Танҳо тафовути матни чопи Т. Макан бо дигар чопҳои сангии ховарзамин дар фарҳефтагии худӣ ӯст, аммо дар кори илмӣ наметавон ба ин чоп эътимод кард.

Дар ҳамон замоне ки Макан дар омода кардани матни хеш мекӯшид, ховаршиноси фаронсвӣ Ж. Мол дар соли 1826 дар Париж ба дастури вижаи давлат ба ҳамин кор иқдом карда буд. Аммо Мол сӣ нусхаи хаттӣ аз онҳоеро, ки дар Париж гирд оварда буданд, дар даст дошт ва барои ҳамин ҳам тавонист бархе афзудагҳои дигаронро, ки Т. Макан ташхис надода буд, маълум кунад.

Ӯ бар хилофи Т. Макан на ҳамон худӣ матни «Шоҳнома», балки тарҷумай (наср) фаронсавии онро ҳам, ки Enregard бо матн чоп шуда буд, мунташир кард. Аммо ин донишманд ҳам натавонист масъалаи душвореро, ки бо он мувоҷеҳ буд, комёбона бозгушояд. Ӯ чандон эътиное ба вазну қофия надошт ва ба ҳамин далел ҳам ба бархе хатоҳои ошкор дучор шуд. Кистии асосии матни Ж. Мол ҳамон аст, ки дар матни Т. Макан ҳам ҳаст: Ин ду матн, ба хонанда дар бораи нусхакӯе, ки аз онҳо баҳра гирифта шуда буд ва низ шеваи кор бо ин нусхаҳо иттилооте намедиҳанд ва аз ин рӯ, матни Ж. Мол ҳам фоқиди арзиш ва эътибори илмӣ аст. Дар бораи тарҷума ҳам бояд гуфт, ки он дуруст аз вижагҳои кори бисёре аз ховаршиносони фаронсавӣ ва мутарҷимони садаи гузаштааст. Забони тарҷума бисёр равшан аст. Тарҷума дар ҷоҳе, ки барои хонандаи ошно бо забони порсӣ равшан ва душворфаҳм нест, яқсара дуруст ва мушиқофона аст.

Аммо ҳамин ки Ж. Мол ба байтҳои душвор (ки дар асари Фирдавсӣ андак нест) ва ё онҳое, ки ба сабаби кистии огоҳӣ ва камбудӣ ошноӣ мо бо реалияти даврон норавшан аст бармеҳӯрад, аз бозгушоеи мушқил шона хоӣ карда, бо додани эътибороте норавшану беаҳмият ҳудахро осуда мекунад. Кори Ж. Мол дар ҳашт ҷилд дар Париж чоп шуда (1830/1878) ва қатъи китоб чандон бузург аст, ки барои ҷо ба ҷо кардани он чизе ҳаммонанди мошине борбардор лозим аст. Агар хонандаи наздикбин бихоҳад онро бихонад, бояд барои дидани баҳши болоии саҳфа аз ҷояш бархезад. Ҳатто, аз ин рӯ ҳам ки китобҳои бузурги инчунинӣ рӯи ҳар мизе ҷо намешаванд, баҳрагирӣ аз онҳо бисёр пурдариҷа аст. Пас аз ӯ, (1876/1878) ҳамсари беваи ховаршинос, ки ҷашм аз ҷаҳон фуру баста буд, тарҷумай ин китобро дар ҳашт ҷилди маъмулӣ чоп намуд.

Дар поёни солҳои ҳафтод, эроншиноси ҳоландӣ (И. А. Вуллерс) кори рӯи матни «Шоҳнома»-ро оғоз ва ду ҷилди онро дар Лейден (шаҳрист дар ҷанубии Ҳоландия. – М. А.) (солҳои 1877-1879) чоп кард. Ҷилди савумро С. Ландвор, шогирди Вуллерс пас аз марги вай ба поён бурд (1884). Ин донишманд меҳост кори омӯзгори худро ба анҷом расонида ва ҷилди ҷаҳорум, воқасин ҷилдро омода кунад, аммо ӯ ҳам андаке пас аз чопи ҷилди савум аз ҷаҳон рафт.

Ф. А. Розенберг, яке аз бехтарин шоҳномашиносони Русия, дар ба анҷом расонидани ин кор эҳтимом варзид. Матне, ки ӯ фароҳам карда, аз ҷанбаи интиқодиаш ҳамаи корҳои донишмандони аврупои бохтариро пушти сар гузоштааст. Ҳаёти на ҷандон бузурге аз ховаршиносони номдори шӯравӣ тахти сарпарастии С. Ф. Олденбург ҳамаи дастнависҳои Ф.А Розенбергро баррасӣ кард. Аммо кори Ф. А. Розенберг ханӯз ҷоп нашуда ва дар шуъбаи ховаршиносии Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ дар Ленинград ниғаҳдорӣ мешавад. Ин матн, на аз он рӯ, ки хушнудибахш ва шоёни писанд набошад, балки ба сабабе дигар ҷоп нагардид ва сабаб ҳам ин буд, ки хангоме ки кори Ф. А. Розенберг ба анҷом расид, ҷопи Вуллерс бисёр камёб ва ҳатто ноёб шуда буд. Пайдост, ҷопи ҷаҳорумин ҷилди китобе, ки се ҷилди нахустини он дар дастрас набошад, корест беҳуда.

Андешаи ҷопи дубораи се ҷилди нахуст ҳам ба миён омад, аммо аз назари илмӣ ба ҷопи дубораи ин китобҳо ниёзе набуд. Равиши кори Вуллерс чунин буд: Ӯ матни ҷопии Т. Маканро бо матни Ж. Мол муқобила карда буд ва он чиро, ки ба пиндори ӯ дар дастрас менамуд, дар матн ва нобаробариҳоро дар понавис оварда буд. Аммо аз ду матни ҷопи Т. Макан ва Ж. Мол ҳеҷ кадом интиқодӣ нестанд. Яксара равшан аст, ки бо канори ҳам гузоштани ду матни ғайриинтиқодӣ дигар наметавон матни интиқодӣ фароҳам кард. Афзун бар ин, ба гуфтаи Т. Нёлдеке, Вуллерс «аз завқи салим ҳам» бебаҳра буд ва барои ҳамин ҳам ҳамаи он чиро, ки ӯ ба хангоми хондан напазируфта ва канор гузошта аст, бояд дурусттар ба ҳисоб овард.

Бад-ин сон тардид набояд кард, ки ҷопи Вуллерс нақши хешро бозӣ кардааст ва бо зинда кардани дубораи он ҳеҷ ниёзе нест. Бояд инро ҳам ёдовар шавем, ки кори Ф. А. Розенберг, вижагии механикии кори Вуллерсро надошт ва Ф. А. Розенберг аз нусхаҳои хаттии дар дастрасаш ҳам баҳра гирифта буд.

Ҷашни ҳазораи Фирдавсӣ дар соли 1313 (1934) ва таваҷҷуҳи бузург ба сурудаи ӯ наметавонист мавриди баҳрагирии ноширони эронӣ қарор нагирад. Ҷунонки интишороти «Ховар» дар Техрон яксара барои судҷӯӣ «Шоҳнома» дар панҷ ҷилд ва бо қатъи муносиб интишор дод. Дар ҷузъае, ки ба соли 1314 (1934/35) мунташир гардид, аз ин китоби гаронбаҳо, ки менамояд ҷадон ҳам ба фурӯш намерафта, ба гунаи игроқомезе ситоиш шуда ва ёдоварӣ гардидааст, ки дар таҳияи матни ин ҷоп, матнҳои Макан, Мол, Вуллерс, ҷопи сангии Хоҷа Абдулмуҳаммад дар Техрон, ҷопи сангии Бомбай ва саранҷом як нусхаи «бисёр кӯҳна ва қадимӣ» муқобила шудаанд. Ношир ба дурустӣ намегӯяд, ки муроди вай аз вожаи «қадимӣ» чист? Гӯё кори омода кардани ин матн, бекамукост даҳ сол бо кӯшише бисёр идома доштааст. Пайдост, ки ин матн бадтар аз матни Т. Макан аз об дарнаёмадааст, аммо наметавон онро дастоварде илмӣ баршумурд.

Интишороти «Биравхим» ки дар солҳои 1934-1936 «Шоҳнома»-и зебоне дар даҳ чилд chop ва бо тасвирҳои бисёр қолиби таваҷҷуҳе ҳамроҳи он карда буд, то андозае ба ин ҳадаф наздик шуд. Аммо дар пешгуфтори он ба имзои А. Иқбол гуфта мешавад: «Аз хонандагон хоҳишманд аст, таваҷҷуҳ кунанд, ки нависандаи ин сатрҳо ҳеҷ тағйире дар матни Вуллерс надода, танҳо хатоҳои chopиро ислоҳ кардааст. Тағйироте кам фақат дар истилоҳи бархе ғалатҳои chopӣ ё тағйири баъзе вожаҳост, ки дар хошия навишта шудааст». Шаш чилди нахуст, chopи дубораи ҳамон се чилди Вуллерс аст, ки онро А. Иқбол, М. Минуй ва С. Ҳайим барои chop омода кардаанд. Матни се чилди дигарро С. Нафисӣ бо шевае, ки Вуллерс баргузида буд, фароҳам овардааст. С. Нафисӣ дар пешгуфтори чилди ҳафтум менависад, ба ҷуз мавориде ки хатоҳои ошкор дар матни Мул дида ин матнро беҳтар доништа, матни Маканро дар понавис ҷо додааст. Гузашта аз ин, ӯ ҷой-ҷой ислоҳоте аз худ дар матн карда, ки ба бархе аз онҳо ишора намудааст. Намаставон гуфт, ки матни ин chop баҳубӣ аз озмоиш гузашта, аммо равшан аст, ки онро chopи интиқодӣ ҳам намаставон баршумурд. Чанд сухан ҳам дар бораи нахустин кӯшиш барои ниҳодани «Шоҳнома» дар дастраси хонандагони тоҷик. Дар соли 1934 понздаҳ порай баргузида, аз ҷумла ҳаҷвияи машҳур, барои нахустин бор ба хатти лотин chop ва интишор ёфт.

Матнро А. Н. Болдирев омода ва нависандаи ин китоб (Бертелс) виросторӣ кард. Ин chop аз он рӯ дархӯри нигариш аст, ки бори аввал дар таърихи таҳқиқи «Шоҳнома», яке аз беҳтарин нусхаҳои хаттии шинохташуда асоси кор будааст. Ин нусхаи хаттӣ, ки дар соли 1933-и масеҳӣ рӯнавис шудааст, дар китобхонаи умумии Ленинград (Санкт-Петербург дар ҳозир) ба номи Салтиков Шедрин ниғаҳ-дорӣ мешавад.

Баҳрагирӣ аз ин нусхаи хаттӣ муяссар сохт, ки ислоҳоте дар матн дароварда, онро ба шакле, ки дар садаи чаҳордахуми масеҳӣ мешинохтанд, chop кунанд. Дар ин chop, бори аввал аз бархе шеваҳои навишторӣ баҳра гирифта шуда, ки муяссар месозад шаклҳои мансух ба ҳамон сурате, ки вижаи забони Фирдавсӣ аст, ба хатти лотинӣ ниғаҳдорӣ ва ҳифз шавад. Беҳтарин минётурҳои маҷмӯаи Ленинград ҳам ба ин chop афзуда шудааст. Хонандагони тоҷик ҷунун шефтаи ин китоб шуданд, ки Интишороти давлатии Тоҷикистон дар солҳои 1939 ва 1940 ду баҳши дигар аз «Шоҳнома» - достони «Рустам ва Сӯҳроб» ва достони «Баҳроми Ҷӯбин»-ро ҳам, ки бар ҳамон бунёди пешин фароҳам гашта буд, chop кард.

Таҳияи матни интиқодии сурудаи Фирдавсӣ ханӯз таҳқиқ пайдо накардааст. Аммо бояд ёдовар шавам, ки маставон гуфт имрӯз ҳам намаставон ба ин кор даст ёфт. Пеш аз оғоз ба кор барои фароҳам кардани матни интиқодии «Шоҳнома» мебоист огоҳиҳои ҳамаҷонибае аз куллияи нусхаҳои хаттии он дар китобхонаҳои гуногуни Ховару Боҳтар дошта бошем. Аммо аз он ҷо, ки шумори ин нусхаҳои хаттӣ бисёр зиёд ва дар сартосари ҷаҳон парокандаанд, ин баҳши кор танҳо

бо ҳамкориҳои байналмилалӣ донишмандон ва муҳаққиқон шудани ас. Танҳо пас аз шинохти бехтарин нусхаҳои хаттӣ метавон равшан сохт, ки кадомин нусха барои омода кардани матни интиқодии «Шоҳнома» судманд аст.¹

«Шоҳнома» борҳо ба забонҳои шарқӣ - арабӣ, туркӣ, гурҷӣ, ўзбакӣ (туркии чигатой), ҳиндӣ ва гучротӣ тарҷума шудааст, аммо бештари онҳо ба мафҳуми воқеии калима набуда, балки бозгӯиҳои он ба наср будааст. Тарҷумаи манзуми ҳамаи он танҳо ба забони туркӣ шудаасту бас, ин тарҷума дар соли 1510/11 ба поён расидааст.

Дар Аврупо, дар садаи ҳаҷдахуми масеҳӣ буд, ки бархе пораҳои «Шоҳнома» бо тарҷумаҳои бисёр нодуруст падида омаданд. Таваҷҷуҳ ба дostonҳои ҳамосӣ, ки аз вижагиҳои мактаби «романтик»-и адабиёти олмон буд, Ҷ. Ҷ. Горрес (1771-1848)-ро бар он водошт, ки бахшҳои достониву ҳамосӣ ва паҳлавонии «Шоҳнома»-ро ба наср бозгардонад. Тарҷумаи пораҳое, ки ў баргузида, то андозае дақиқ буда, дostonҳои баргузидаи ў ба гунаи фишурда бозгӯ шудааст. Ҷ. Эткинсон, пизишки низомӣ, ки дар Бенгал хидмат мекард, дар соли 1832 тарҷумаи бисёр фишурдаи ҳамаи «Шоҳнома»-ро мунташир сохт. Дар ин тарҷума бархе дostonҳо ба шеър баргардонида шуда ва бахшҳои вобастакунанда, бисёр кӯтоҳ бозгӯ гаштааст.

Мутарҷим аз бахши таърихӣ танҳо ба Доро ва Искандар (Искандари Мақдунӣ) басанда кардааст. А. Шак дар соли 1865, тарҷумаи манзуми бисёре аз дostonҳои «Шоҳнома»-ро ба олмонӣ ҷоп ва пешгуфторе бар он ниҳод, ки дар он бори нахуст таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ба вижагиҳои тақсимбандии ин китоб ҷалб намуд. Тарҷумаи Ф. Рюккерт, шоири ховаршиносии олмонӣ, ба назм дар аврупо овозаи бузург ёфт. Се ҷилди ин тарҷума (1890/1895) дорои дoston аст, аммо равшан нест, ки ба ҷӣ сабаб дostonи пуровозаи «Рустам ва Сӯҳроб»-ро наёвардааст. То он ҷо ки бар мо равшан аст, воқасин тарҷумаи ҳамаи «Шоҳнома» ҳамоно тарҷумаи насрии он ба забони англисӣ аз И. Уорнеров аст, ки дар нух ҷилд (1905/1923) ҷоп шудааст. Ин тарҷумаро наметавон дастоварди илмӣи вижае баршумурд, аммо роҳнамои хубе аст, зеро феҳристи густурдае аз номҳои касон бар он афзуда ва равшан сохтааст, ки ин номҳо дар ҷӣ робитае ёд шудаанд.

Асари Т. Нёлдеке «Ҳамосаи миллии Эрон»² дар миёни пажӯҳишҳои марбут ба «Шоҳнома» аз овозаи густардатаре бархӯрдор аст.

¹ Ин бахш аз кори Е. Э. Бертелс дар соли 1950 навишта шудааст. Пас аз он, ў дидгоҳи худро дар бораи имкони ҷопи илмӣи «Шоҳнома» тағйир дода, онро дар мақолаҳои «Шоҳнома ва матни интиқодӣ», Ховаршиносии Шўравӣ, Ш.А.1955, саҳ.88-95 ва «Дар бораи бунёди филологӣи як омӯзиши ёдгориҳои ховарзамин», Ховаршиносии Шўравӣ, ш. 3, 1955 овардааст. Бингаред: Ҷопи тозаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Аҳбори китобҳои Институти ховаршиносии Академияи илмҳои Шўравӣ, ш. 13, Москва, Ленинград, 1955. - Ҷ. Т.

²Th. Nöldeke, (GIPH II, S. 130-231)

Ин пажӯҳиши бузург дорои чисторҳои бисёр пураризише аст ва бархе бахшҳои он аҳамияти зиёди худро то ба имрӯз ҳам ҳифз кардааст. Равшан мебошад, ки дар қори Нёлдке набояд ба ҷустуҷӯ дар бораи аҳамияти иҷтимоии «Шоҳнома» бароем. Аммо ховаршиносии бохтар дар бораи «Шоҳнома» қоре беҳтар аз ин надорад ва ҳанӯз ҳам пажӯҳиши Нёлдке авҷи пешрафти он баршумурда мешавад.

Ҷ. Қоядҷӣ донишманди ҳиндӣ, мақолаҳое дар бораи бархе масъалаҳои вобаста ба баррасии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҷоп кардааст (Бомбай, 1939).¹ Донишманди ҳиндӣ дар «Илоҳиёт ва фалсафа дар асари Фирдавсӣ» бо боварии бисёр бар ошноии бузурги Фирдавсӣ бо адабиёти порсии миёна таъкид карда ва ин асар дар миёни ҳамаи навиштаҳои ӯ дархӯри таваҷҷуҳи бештаре аст. Аммо навиштаҳое, ки дар онҳо ҳамсӯйҳои гуногун миёни «Шоҳнома» ва афсонаи Граале ва афсонаҳои қуҳани эронӣ ва романҳои ҷавонмардӣ аст, чандон дархӯри эътино нестанд. Ин бахш, ки бадбахтона дар китоби Қоядҷӣ бахши бузургеро ба худ ихтисос додааст, ба сабки компаративизм ва бо шеваҳои А. Н. Веселовский, ки худ донишманди ҳиндӣ ҳам ёдовар гардида, навишта шудааст. Ду навиштаи вопасини Қоядҷӣ, дархӯри нигарише аст бештар. Дар яке аз онҳо, дугонагии ҷеҳраи Исфандиёрро дар сурудаҳои Фирдавсӣ (ҳамоса) ва оини зардуштӣ нишон дода, (ноғуфта намонад, ки дар ин ҷо ҳам Исфандиёр дар поён бо Ахилас ба гунаи компаративистӣ намоёнида шудааст) дар дигаре ҳамосаи қуҳани паҳлавонӣ ва зомӣҳои яшти Авасто, сурудситоии хурна (фарр), номҳои ҳамаи дорандагони фарр омадааст.

Нахустин тарҷумаҳои пораҳои хурди «Шоҳнома» ба забони русиро дар даҳаҳои оғозини садаи нуздаҳуми масеҳӣ мебинем. Дар соли 1849 В. А. Жуковский достони «Рустам ва Сӯҳроб»² - яке аз дилҳароштарин ва ҷонгудозтарин достонҳои «Шоҳнома»-ро бо дастқории хеш дар дастраси хонандагони рус гузошт. Жуковский тарҷумаи олмонии Рюкертро, ки пештар аз он ёд кардем, асоси қори хеш қарор дод. Ӯ ба дӯсти худ Зоядлайтис навишт: «Ин манзума танҳо як манзумаи ноби форсӣ нест. Ҳамаи аризии он ба қори Рюкерт аст. Тарҷумаи ман аз озод ҳам озодтар аст. Ман ҷизҳои бисёре аз он қанор гузошта ва ҷизҳои бисёреро бар он афзудам». Жуковский, ки наметавонист аз матни аслии порсӣ баҳра гирад, аризише беш аз андоза ба қори Рюкерт дода буд. Равшан аст, ки ҳамаи «арзииҳои» манзума, ба ҳеҷ рӯй на аз Рюкерт, балки аз ҷақомасарони бузург аст, ки мутарҷим натавониста буд ҳатто заррае аз қудрати азими ўро бинамоёнад. Манзумаи Жуковский аз назари ҳунарий ва адабӣ нисбат ба шеърҳои берӯҳи Рюкерт аз аризии бисёр волотаре бархӯрдор мебошад. Жуковский ин достонро сӯзноктар қард, аммо равшан аст, ки натавонист вижагии забони «Шоҳнома»-ро

¹J. C. Cozajee, Studies in Shahnameh, Bombay, (s. a)

²Жуковский, ки форсӣ наметавонист овониғории Sohrab-ро, ки Рюкерт оварда буд, ҳамчун вожаҳои олмонии «зуроб» хондааст.

нигоҳ дорад. «Рустам ва Сӯҳроб»-и ӯ намунае аст бар ин, ки тарҷума аз рӯи тарҷумаи дигарон (ҳарчанд хуб) бидуни ошноӣ бо забони матни асли ҷӣ душворихое дар пай дорад. А. Э. Кримский - ховаршиноси номдор - нахустин касе буд, ки дар Русия, «Шоҳнома»-ро бе миёнҷӣ, аз матни асли дар солҳои 1895-1896 тарҷума кард ва тарҷумааш ҳам ба матни аслии форсӣ бисёр наздик буд. Аммо ин тарҷума на ба забони русӣ, балки ба забони модарии мутарҷим, забони украинӣ сурат гирифт. Дар соли 1905 И. И. Соколов пораҳое аз манзумаро ба шеърӣ сафед ба русӣ баргардонид. Шеърҳои ӯ, бо ин ки фоқиди арзиши адабӣ аст, аммо ба матни асли вафодор аст.

Дар соли 1934 М. М. Дяконов ба тарҷумаи пораҳое хурд аз ин манзума пардохт. Бархе пораҳо ҳам дар ҳамон сол бо тарҷумаи олии М. Л. Лозинский ба назм, чоп шуд. Ф. А. Розенберг пешгуфтор бар бар ин чоп нигошта, ки дар он аз ҳар баҳши манзума тасвире кулӣ ироа дода ва пораҳоеро, ки мебоист тарҷума шавад, баргузида аст. Ӯ ҳамвора мутарҷимро ёрӣ дода ва дар раванди кор, аз роҳнамоиҳои зарурӣ дарёф накардааст. Бояд ёдоварӣ кард, ки бо он ки М. Л. Лозинский аз тарҷумаи сатр ба сатр ҳам баҳра мегирифт, чунон ба кори ошно шудан ба забони матн, порсии дарӣ пардохт, ки метавонист аз сохтори наҳвии он ҳам сар дарбиёварад.¹

Нахустин пажӯҳиши «Шоҳнома» ба забони русӣ ба хомаи С. Назарян будааст. Ин кори на чандон бузург аз унвоне бисёр дароз бархӯрдор аст: «Абулқосим Фирдавсии Тӯсӣ, офарандаи китоби шоҳон ба номи «Шоҳнома». Ҳамроҳ бо баррасии фишурдаи шеърӣ форсӣ то поёни садаи понздаҳуми масеҳӣ», (Москва, 1851). С. Назарян аз бархе маъҳаз ба забонҳои ховарзамин баҳра гирифт ва матни «Шоҳнома»-и мавриди истифодаи ӯ ҳамоно «Шоҳнома»-и чопи Т. Макан буд. Ӯ дар баробари худ ин вазифаро ниҳода буд, ки як баррасии кулӣ аз адабиёти форсии садаҳои даҳум то понздаҳуми милодӣ барои хонандаи рус анҷом диҳад ва бар бистари он арзиши беҳамтои ҷамоаҳои сурудаи Фирдавсро бинамоёнад. Худ пайдост, ки ин китоб имрӯз аҳамияти худро аз даст додааст, аммо дар замоне ҳамон бо ниёзи илмӣ ва дар ростои шинохти адабиёти ховарзамин будааст. И. Зиновев овардаҳои ҳамосии тираҳои эронии ховариро ба ҳангоми овардани вижагии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ пайковӣ ва баррасӣ кардааст.²

¹Пас аз он ки Е. Э. Бертелс кори ин баҳшро ба поён бурд, шуморе тарҷумаи манзум аз пораҳое аз «Шоҳнома» ба забони русӣ ва баҳше аз матн ба забону хатти тоҷикӣ чоп шуд, ки муҳимтарини онҳо инҳо ҳастанд: Абулқосими Фирдавсӣ, достони «Баҳроми Чубин» аз «Шоҳнома», тарҷумаи С. Липкин, Инт. дав. Тоҷикистон, (Сталинобод, 1952), Фирдавсӣ, «Шоҳнома», ҷилди нахуст, аз оғози манзума то достони Сӯҳроб, ба кӯшиши Т. Б. Бону, А. Лоҳутӣ, А. А. Стариков, Москва, 1957, «Шоҳнома», баргузида, зери назари И. Брагинский ва С. Шарвенский, Наш. дав. Тоҷикистон, 1957, ҳайати таҳририя.

² «Достонҳои ҳамосӣ», Эрон, Андешаҳое, ки И. Зиновев барои гирифтани рутбаи устодӣ овардааст, Санкт-Петербург, 1855.

Асарҳои В. Р. Розен¹ ва В. В. Бартолд² дар бораи сарчашмаҳое, ки Фирдавсӣ аз онҳо баҳра гирифта буда, арзиши худро аз даст надодаанд. Дар асари Ф. А. Розенберг «Дар бораи бода ва базм дар ҳамосаи миллии порсӣ»³ нахустинаҳои фарҳанги модӣ пайковӣ шудааст.

Дар соли 1934 дар кишвари Шӯравӣ, дар иртибот ба ҷашнвораи Фирдавсӣ мақолаҳои бисёре ба забонҳои гуногун мунташир гардид. Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ маҷмӯаи мақолоте дар бораи зиндагӣ ва осори шоирони бузург ва ду вижаномеи на чандон бузург аз М. М. Дяконов ва Е. Бертелс барои тӯдаи мардум ҷоп кард. Муаллифони ду вижаноме ин вазифаро дар баробари хеш нагузошта буданд, ки чизии усулии тозае дар бораи Фирдавсӣ бинависад ва танҳо меҳостанд доираи густурдаи хонандагони Шӯравиро бо рӯзгору асари шоири бузург ошно кунанд.

Кори С. Айнӣ – бузургтарин нависанда ва олими тоҷик, «Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ», ки дар соли 1940 дар Тоҷикистон ҷоп гардид, диданӣ аст. Муаллиф дар бисёре аз заминаҳои адабиёти ховарзамин ва миёна хибраи беҳамтое будааст, кори худро бо ин ёдоварӣ оғоз мекунад: «Барои нишон додани ҳаёти Фирдавсӣ ва авзову шароите, ки мунҷар ба халқу офариниши «Шоҳнома»-и вай шуда, фақат донишмандони забони адабиёти форсӣ ва имкону истифода аз манобеи шарқӣ басанда нест. Гайр аз инҳо, ошноӣ ба забонҳои аврупоӣ ва имкони баҳра гирифтани аз ҳамаи чизҳое, ки ховаршиносони аврупоӣ дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ навиштаанд, зарурӣ менамояд. Ман худам ҳеҷ забони аврупоӣ ва ҳатто забони русиро ҳам намедонам. Барои ҳамаи ҳам ҳоло ки ба кор дар бораи Фирдавсӣ пардохтаам, бо душвории бисёре рӯ ба рӯ гаштаам». С. Айнӣ бо аз миён бардоштани душвории бузург ва метавон гуфт, ки танҳо бо баҳрагирӣ аз навиштаҳои форсӣ ва бо истиноди худӣ «Шоҳнома», бепоягӣ ва ғайритаърихӣ будани достони падид омадани ин дафтарро ки то имрӯз ҳам дар кишварҳои ховарзамин густариш дорад, бахубӣ устувор мекунад.

Баҳше, ки дар бораи забони «Шоҳнома» ва нисбати он ба ғушҳои зиндаи Тоҷикистон аст, диданӣ аст. Пажӯҳанда дар сафаҳои 52-55 вожаҳоро овардааст, ки барои хонандаи форсизабон ноошно ва ё дасти кам онҳоро дар зиндагии рӯзмарра ба кор намебаранд, аммо барои бархе ғушҳои Тоҷикистон маъмулӣ аст. Аз ин ҷо андешае падид меояд, ки забони порсӣ-дарӣ, ки Фирдавсӣ манзумаи худро ба он забон сурудааст, дар ноҳамсӯи дидгоҳи бархе аз донишварон

¹ В. Р. Розен, перомунӣ тарҷумаҳои арабии «Худойнома», маҷмӯаи «Ёддоштҳои Ховар», Санкт-Петербург, 1985.

² В. В. Бартолд, перомунӣ таърихи ҳамосаи порсӣ, Ёддоштҳои шӯбаи ховарии анҷумани бостоншиносии рус, ҷ. 12, бахши 3-4, 1915.

³ Ф. А. Розенбург, «Дар бораи бода ва базм дар ҳамосаи миллии порсӣ», маҷмӯаи музеи инсоншиносӣ ва мардумшиносии вобаста ба Академияи илмҳои Русия, Петроград, 1918.

забони тираҳои эронӣ буда, ки дар Осиёи Миёна мезистаанд, на дар ҷануби ғарбии Эрон.

Дар ин ҷо танҳо аз бархе қорҳои муҳим ва арзишманд перомони пажӯҳиш ва баррасии «Шоҳнома» ёд кардем. Аммо ҳамин баррасии кӯтоҳ ҳам менамояд, ки ҳарчанд дар бораи Фирдавсӣ қори бисёре шудааст, аммо ҳанӯз на аз ҷопи дархӯри эътимоди манзума (ва дар натиҷа аз тарҷумани дурусти он) хабаре ҳаст ва на аз пажӯҳише, ки ҳамаи қорҳои анҷомшударо ҷамъбандӣ карда бошад.

Зиндагии Фирдавсӣ. Огоҳиҳои дақиқ дар бораи зиндагии Фирдавсӣ бисёр андак аст. Ҳатто номи ӯ ҳам ба дурустӣ доништа нест. Фирдавсӣ танҳо таҳаллус (гунае номи мустаор) ва кунияи шоирона аст, ки бино бар расми он рӯзгор касе меҳост шоирӣ пеша кунад, онро ё худ бармегузид ва ё устод (ҳомии вай ва ҷуз он) ба ӯ меод. Пайдост, ки куния мебоист дорони мафҳум буда ва то ҳади мумкин шоирона ва пушқуқ ва барозанда бошад. Аз ин рӯй, бештари онҳо шакли сифати нисбӣ доштанд ва аз исмҳое, ки дар бардошти он рӯзгор аҳамияти бузург ва воле доштанд, сохта мешуданд. Фирдавсӣ ҳам, ҷунин таҳаллусе барои худ баргузида буд: «Фирдавсӣ» сифате аст, баргирифта аз «Фирдавс» ба маънои «боғи биҳишт», ҳамбар қунед бо ибрии қуҳан פורס ва юнони бостон *παραδεισος*. Бад-ин сон ин таҳаллус мебоист ёдовари дурахшандагӣ, шоистагӣ ва тавони бепоёни офарандагии дорандаи он бошад.

Абулқосим - лақаби ифтихории шоир будааст. Бархе муаллифон бар ин пиндоранд, ки ин лақаб ба ифтихори Султон Маҳмуд, ки ӯ низ ҳамин лақабро дошта, ғирифта шудааст. Шояд истифодаи бисёре аз ин лақаб дар он рӯзгор дар вобастагӣ ба Маҳмуд буда бошад, аммо гумон намеравад, ки Фирдавсӣ ҳам меҳоста аз ин раҳгузар ҳусни назари Маҳмудро мутаваҷҷеҳи худ созад. Набояд аз ёд бибарем, ки Абулқосим лақаби паёмбар (с) ҳам буда ва сабаби густариши зиёди ин лақаб дар сарзаминҳои исломӣ ҳам ҳамин будааст. То қунун, номи дурусти Фирдавсӣ бар мо равшан нест, ривоят ва додаҳои манобеъ дар ин бора ғуноғун аст.

Заминае ҳам дар даст нест, ки яке аз онҳоро дурусттар пиндорем. Давлатшоҳ¹ овардааст, ки номи қомили Фирдавсӣ - Ҳасан ибни Исҳоқи Шарафшоҳ аст. Аммо агар беаҳтиёгии саросемовари Давлатшоҳ набуд, сарчашмаи дигаре, ки онро тайид кунад моро ба андеша вомедорад, ки ин ҳам бояд яке аз ёфтаҳои ин самарқандӣ, дӯстдори адабиёт бошад. Инро ҳам набояд аз ёд бибарем, ки бештар додаҳои дигари ӯ ҳам дар бораи Фирдавсӣ сартопо нодуруст аст.

Фирдавсӣ миёни солҳои 932-935/936, яъне ҳангоме ки фармонравии Сомониён дар Бухоро ҳанӯз пойбарҷо буд, дар қасабаи Бож, дар наздикии

¹The Tadhkiratu' sh-shu'ara (Memoirs of the poets) of Dawlatshah bin 'Aela'u'd-dawla Bakhtishah al-Ghazi of Samarqand, ed by Edward G. Browne, London-Leide, 1901, p. 50. (Дар барғҳои оянда – Давлатшоҳ, «Тазкиратушшуаро»).

шаҳри Тӯс (наздиқ ба биступанҷкилометрии шаҳри кунунии Машҳад) зода шуд.

Фирдавсӣ аз дидгоҳи ҷойгоҳи иҷтимоӣ деҳқонзода буд. Падараш наздики Тӯс замине дошт, аммо менамояд, ки чандон бузург набуда ва ба саҳтӣ нони худовандашро медодааст. Баъдҳо, ҳангоме ки сиёсати Султон Маҳмуд Хуросонро яксара табоҳу вайрон кард ва ба варшикастагии иқтисодии заминдорони хурд ва миёнаҳол анҷомид, ба гумони ҳол рӯзи Фирдавсӣ бисёр табоҳ шуда будааст (дар бархе аз ҷамоаҳои ғаноии «Шоҳнома» дар ин бора суҳан меравад).

Аз рӯзгори кӯдакӣ ва ҷавонии Фирдавсӣ чизе намедонем. Аммо он ҷӣ мусаллам аст: Ҳолу рӯзи моддии хонавода ба ҳар гуна ки буда, падараш тавониста будааст, ки шоирро аз диди ҳамон рӯзгор баҳубӣ фарҳефта созад. Фирдавсӣ ба забони арабӣ ошно буда ва забони модариашро бисёр хуб медонист ва шояд ҳатто бо забони адабии кеши зардушт-пахлавӣ ё порсии миёна ҳам ошно будааст. (Чунонки ҳадаш меғӯяд:

Басе ранҷ бурдам, басе нома хондам,
Зи гуфтори тозӣ в-аз паҳлавонӣ. - С. Э.).

Вай илоҳиёти исломиро мешинохта ва дар ин ришта бештар дostonҳои куҳани тавротӣ, ки ба ислом даромада буданд, назари ўро ба худ кашонид. Бе гумон Фирдавсӣ бар беҳтарин осори шеърӣ тозӣ ва порсӣ огоҳӣ доштааст. Аммо гузашта аз ин донишҳо, Фирдавсӣ аз чизе волотар аз ин ҳам бархӯрдор буд. Ривоёт ва ахбори мардуми меҳанаш ўро саҳт ба сӯи худ мекашид.

Вай ҷой-ҷой, ҳам аз навиштаҳои куҳан ва ҳам аз дostonҳои бузургони бoston ва оварандагони «васоӣи куҳанрӯзгорон» ёд мекунад. Пардохтан ба куҳанрӯзгорон шоирро барангехт, ки ҳар ҷи бештар бар бунёдҳои дини зардушт, ки дostonҳои ҳамосии бoston, саҳт ба он бофта шудааст, огоҳӣ ёбад. Дар «Шоҳнома» хирозгоҳи пажвоки дostonҳо ва додаҳои дафтарҳои зардуштиро мебинем. Донистани ин, ки Фирдавсӣ худ ин китобҳоро хонда ва ё мӯбаде куҳансол, ки аз дасти мутаасибон ҷон ба саломат бурда будааст, дарунмояи онҳоро бар ў бозгуфта, инак дигар на муяссар аст ва чандон дархӯри аҳамият. Ба ҳар ҳол худ ҷакома баҳубӣ менамоёнад, ки Фирдавсӣ ба оини зардушт ва ба ҳаммеҳаноне, ки ба оини ниёкон вобастагӣ доштаанд, меҳр меварзида, ки ба ҳеҷ рӯй ба таассубу ифротӣ саҳти суннат намехондааст.

Чунонки гуфтем, дар он замон бисёриҳо дида ба рӯзгорони бoston дӯхта буданд. Бархеҳо бо ишқ ва гиромидошт ба он менигаристанд ва дигарон бо ришханд, аммо ба ҳар ҳол метавон гуфт, ки ин нигарише буд ҳамагир. Лекин нигариш ва таваҷҷуҳи сода дигар асту баррасии жарфу пайгирии ахбори кӯҳан, ки Фирдавсӣ ба он мепардозад, дигар. Давлатшоҳ содаандешонатарин дostonеро, ки бо воқеият ҳеҷ ҳаммонандӣ надорад, дар бораи дидори Фирдавсӣ бо се шоири дарбори Султон Маҳмуд

овардааст. Гумоне нест, ки агар Фирдавсӣ дидоре ҳам бо инҳо дошта, ба ҳеҷ рӯй бад-он сон ки (Давлатшоҳ меоварад) набудааст. Аммо ҳамин достони сохтагӣ ҳам менамоёнад, касоне, ки онро барсохтаанд, Фирдавсиро чунон огоҳ ба рӯзгорони куҳан бар мешумурдаанд, ки шоирони он даврон ҳатто наметавонистанд дар ин ришта орзуи баробарӣ бо ӯро дошта бошанд.

Пайдост, ки наметавон равшан сохт, оё Фирдавсӣ аз кори бузурги Дақиқӣ, дар оғози он огоҳ будааст ё на, аммо Фирдавсӣ ба сарнавиште, ки Дақиқӣ ба он дучор омад, огоҳ будааст. Афзун бар ин, ӯ ҳатто бо чакомаҳое ҳам, ки шоири ҷавон фурсати ба поён бурданашонро ёфта буд, ошно будааст. Ба гумони бисёр, хости Фирдавсӣ ба сурудани «Шоҳнома» яксара бе вобастагӣ ба Дақиқӣ падида омада буд ва кушта шудани Дақиқӣ ҳамоно ангезаи таҳрике буд, ки шоирро ба анҷоми коре, ки дере буд андешаашро дар сар мепарваронид, барангехт.

Достонҳои Фирдавсӣ ва Султон Маҳмуд. Дар таърихчаҳои ховарзамин перомуни халқ ва офариниши «Шоҳнома» достоне овардаанд, ки на танҳо дар ховарзамин, балки дар бохтар ҳам густариши зиёде пайдо кардааст. Бисёре аз донишмандони бохтарӣ ин достонро бисёр шоирона ва ғамангез ёфтаанд, то ҷое ки ҳатто дастмояи бархе саргузаштҳои шоирона (аз ҷумла дар асарҳои Х. Ҳонях) шудааст. Аммо шигифто, ки ҷаро ҳеҷ як аз ин нигорандагон дарнаёфтаанд, ки ин достон ҷеҳраи шоири бузургро ҳор карда, вижагӣҳое ба Фирдавсӣ нисбат медиҳанд, ки менамояд, ба ҳеҷ рӯй аз онӣ вай набудааст. Кӯтоҳшудаи ин достон чунин аст:

Гӯё Фирдавсиро духтари якто буда, ки меҳоста барои вай ҷиҳозе фароҳам созад ва дар ин андеша бар он шуда буд, ки манзумаи бузурге бисарояд. Дар паи бузурге ғанӣ ва гушодадаст мегашт, то асари худро ба вай тақдим кунад. Фирдавсӣ, ки Султон Маҳмудро тавонмандтарин ва дастгушодатарин фармонравоеӣ рӯзгори хеш ёфта буд, ба даргоҳи ӯ шитофт. Чун назди Султон роҳ ёфт, аз ӯ фармон гирифт, ки «Шоҳнома»-ро бисарояд. Султон паймон кард, ки барои ҳар байт як диноҳ зар¹ ба шоир бипардозад.

Фирдавсӣ ба кор оғозид. Ӯ сӣ соли тамои ранҷ бурд ва саранҷом, манзумаи бузург бо шаст ҳазор байт сохта, ба дарбори Ғазна фиристод. Маҳмуд пас аз дарёфти манзума дар натиҷаи бадгӯии шоироне, ки бар Фирдавсӣ ҳасад мебурдаанд ва ё зерӣ таъсири Абулқосими Аҳмад ибни Ҳасани Маймандӣ, ки аз сиёсати маҳлуд кардани гӯишҳои бумии эронӣ ва ҷойгузин кардани забони тозӣ дар девон пайравӣ мекард, бар он шуд, ки ин манзума шоистаи чунин дастмӯзди газофе нест. Султон Маҳмуд ҳилофи ваъда мекунад ва фармон медиҳад, ки барои ҳар байт як диҳрами симин, яъне бист бор камтар аз он ҷӣ паймон карда буд, бипардозад.

¹Арзиши диноҳ, сиккае, ки тозиён ба тақлиди румиён ба зарби он оғоз карда буданд. Дар рӯзгорони муҳталиф гуногун будааст, иёри зараш 4-5 грамм будааст.

Савороне бо кисаҳои пур аз сим ба Тӯс фиристода шуданд. Хангоме ки инон ба он ҷо расиданд, дарёфтанд, ки шоир ба гармоба шудааст. Саворон рӯй бар он ҷо ниҳоданд ва лаҳзае ба он ҷо расиданд, ки вай худро шустушӯ карда, фақоии¹ сард хоста буд. Фирдавсӣ сари яке аз кисаҳоро кушуда дид, ки ба ҷои зару сим дирҳам дар он аст. Шоир аз ин кор дар ҳашм шуд ва бузургманишона ҳадяи Султонро ба се бахш кард: якеро ба подош ба саворон дод, дигареро ба ҳаммомӣ ва савуминро ҳамчун баҳои фақоӣ бахшид. Шоир, ки дар ҳашм ҳама чизро аз ёд бурда буд, ҳаҷви пуrowseаашро дар бораи Маҳмуд навишт ва чунин овард, ки Маҳмуд ғуломзода буда ва чун хуни бузургон ва шоҳон дар рағони вай нест, аз хондани ситоиши шаҳриёрон ва паҳлавонони куҳан ҳашмгин мешавад ва сабаби дурӯғзании ӯ низ ҳамин аст. Чунин ҳаҷве, чунон ихонате мебуд бар Султони сангдил ва қудратманд, ки то он рӯзгор касе наштида будааст. Барои ҳамин ҳам Фирдавсӣ аз бими сиёсати Султон гурехт ва чунон дур гурехта, ба вилоятҳое меравад, ки дасти Маҳмуд бад-ӯ намерасидааст. Солҳо мегузарад,² гӯиё дуруштиҳо аз ёд меравад ва шоир дар ниҳон ба зодгоҳи хеш бармегардад.

Дар ҳамин хангом Маҳмуд дар роҳи бозгашт аз тороҷи Ҳинд диҷи яке аз фармонравоёни кӯчаки маҳаллиро дар муҳосира овард. Султон, ки меҳост корро бечанг ба поён барад, савореро ба диҷ фиристода, пешниҳод кард, ки агар итоат кунад, ба қаламрави ӯ коре надорад, танҳо бояд хироче андак ба Маҳмуд бидиҳад ва бас. Гӯё, хангоме ки Султон чашм ба роҳи посух буда, аз вазир мепурсад, ки чӣ ҷавоб дода башад? Вай низ гуфтааст:

Агар ҷуз ба коми ман ояд ҷавоб,
Ману гурзу майдону Афросиёб...

Маҳмуд мепурсад: «Ин байт кирост, ки марде аз ӯ ҳамезояд?». Вазир посух медиҳад: «Бечора Абулқосими Фирдавсирост». Дар ин ҷо гӯё Маҳмуд барои нахустин бор дарёфта бошад, ки бо Фирдавсӣ рафторе дархӯр ва шоиста надошта аст ва пас аз бозгашт ба Ғазнин фармон медиҳад, ки бедиранг ба арзиши шаст ҳазор динори нил ба Тӯс бифиристанд. Аммо дар достон гуфта намешавад, ки чаро Маҳмуд бар он шуд, ки ба ҷои пул чунин мизони бузурге аз нил, ки дар асл барои ранг кардани порчайи азо ба кор меравад, фиристодааст. Бояд пиндошт, ки агар ба ростӣ шоири куҳансол ин ҳадяро дарёфт кард, барои фуруши ин ҳама нил ба чӣ ранҷе гирифта меомад.³

Дар достон омадааст, хангоме ки қорвони Султон «аз дарвозаи Рӯдбор ворид мешуд, ҷанозаи Фирдавсӣ ба дарвозаи Разон берун ҳамебурданд».

¹ Фақоӣ - нӯшобае аст сард ва ёдовари оби ҷав.

² Дар ин ҷо як хатои ошкор дида мешавад, охир Фирдавсӣ, ки дар куҳансолӣ қори сурудани «Шоҳнома»-ро ба поён бурдааст, наметавонистааст «чанд соле» пинҳон бошад.

³ Нил ба зохир тухфаи гаронбаҳо буда, барои ошноии бештар бингаред ба хошияи «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ, бо эҳтимоми доктор Муҳаммад Муин, сах. 82. - С. Э.

Хостанд, ки ҳадяи Султон ба ягона духтари ӯ биспоранд, аммо ӯ қабул накард ва гуфт: «Бад-он муҳтоҷ нестам». Ростиро ҳам андешаи чихоз дигар барои ӯ дер шуда буд ва агар дурустии дostonро бипазирем, дар он ҳангом мебоист умри ӯ наздик ба ҳафтод буда бошад. Маҳмуд чун огоҳ мешавад, ки духтари шоир ҳадяи ӯро напaзируфта, фармон дод, ки бо ин пул корвонсароero дар миёни роҳи Нишобур ва Марв бозсозӣ кунанд.

Дар шаклгирии дигаре аз ин дoston талоши Фирдавсӣ барои «кормузд», ки дар ин ҷо бисёр ошкор аст, андаке мулоимтар омадааст. Гӯё шоир мекӯшида силаро на барои худ, балки барои бозсозии як шабакаи вайрони обёрӣ дар наздикии Тӯс ба кор гирад.

Он огоҳиҳои ночизе, ки аз зиндагии Фирдавсӣ дар даст дорем, иҷоза намедихад, ки ин дostonро бипазирем. Имрӯз яксара равшан аст, ки ин дostonи сохтааст ва ҳеҷ заминаи таърихӣ надорад ва он ҳадафи мушаххасero дунбол мекунад. Ин ҳадаф чӣ метавониста бошад? Гумон мекунам, ки битавон ба ин пурсиш посух дод, аммо худ пайдост, ки фарзияе беш нахоҳад буд.

Бубинем ин дoston бар чӣ асос устувор аст? Устоде пуристеъдод ва ҳатто нобиға аз бузурге доро суфориш мегирад. Устод саҳт мекӯшад, ки дастурро иҷро кунад ва ҳангоме ки замони пардохти сила ва подош фаро мерасад, дағалӣ ва норостӣ дар кор меравад. Ӯро марди доро нобакорона фиреб медиҳад. Дар натиҷа шоир ҳаҷвияе навишта, ӯро ба нафрин ва нанги абадӣ дучор месозад.

Менамояд, ки чунин дарёфте аз сарнавишти ғамангези Фирдавсӣ, дар садаи дувоздахуми масеҳӣ густариши бузург доштааст. Дастикам байти зер аз Низомии Ганҷавӣ¹ дар сароғози «Ҳафт пайкар»- ӯ гувоҳи ин муддаост:

Нисбати ақрабист бо қавсӣ
Бухли Маҳмуду базли Фирдавсӣ.

Ба сухани дигар, ҳамчунон ки нишонаҳои бурчи ақрабро ноҳамсӯ ва рӯёрӯ нишонаи бурчи қавс меғузаронад, дасти рӯзгор ҳам Маҳмудро ба озмандӣ маҳкум карда ва бо Фирдавсӣ бо риёву тазвир рафтор мекунад. Шоир ҳам баночор фароҳдастии беҳамтоe нишон дода, ганчинаи хеш «Шоҳнома»-ро ба ройгон медиҳад. Бардошти Низомии Ганҷавӣ аз дostonи марбут ба муносибати миёни Маҳмуд ва Фирдавсӣ танҳо дар чашмони шоирони хирфаии он рӯзгор маънӣ доштааст, ки ҳастишон сар то по ба феодалоне, ки ҳомии онон баршумурда мешуданд, вобаста будааст. Ин дoston гунае хушдор ба мамдӯҳони феодал аст: Чашматонро боз кунед, ба шоирони хеш арҷ ниҳед ва барои онон гушоддаст бошед. Агар ба дурустӣ кори ононро подош диҳед, онон ҳам барои ҳамеша овозаи

¹Heft peiker, ein romantisches Epos des Nizami Geng'ie, herausgegeben von N. Ritter und J. Rypka, Praha- Paris- Leipzig, 1934, S. 15.

некӯ барои шумо хоҳанд гузошт, аммо агар дар пайи озору ранҷи онон бароед, чунонки Фирдавсӣ бо Маҳмуд кард, насиби шумо нафрин ва бадномӣ хоҳад буд. Низомии Ганҷавӣ дар оғози «Лайлӣ ва Мачнун»¹ ҳам, ки ишорате ба ҳаҷвия мекунад, ҳамин бардоштро аз муносибат миёни Фирдавсӣ ва Маҳмуд дорад. Танҳо бо дар даст будани ҳаҷве бисёр тунд ин таҳдид метавонист коре муассир бошад.

Муқобалаи дoston бо руҳдодҳои ростини таърихӣ гӯёи он аст, ки воқеият ба маротиб аз афсонаи бисёр содаандешона ғоҷаомезтар ва шоиронатар будааст. Охир дар дoston ғоҷиай Фирдавсӣ бо манофеъ ва масолеҳи Маҳмуд, шахсе он ҳам яксара моддӣ, бастагӣ меёбад. Аммо воқеият ин аст, ки шоир бо илҳом аз ормонҳои бузург дар орзуи таҷдиди азамати гузаштае буд, ки бебозгашт аз даст рафта буд.

Фирдавсӣ дар пайкор миёни Султон ва шоир ба шикасти сиёсӣ дучор омад, аммо дар мақоми суҳанварӣ ба яке аз дурахшонтарин пирӯзӣҳое, ки устодони суҳан метавонанд ба он даст ёбанд, расид. Беш аз ҳазор сол пеш ӯ воқасин байтҳои манзумаи худро суруд. Рақибони ӯ дар дарғоҳи Султони Ғазна акнун барои андак маъдуе аз муҳаққиқони адабиёти он рӯзгор шинохта ҳастанд, аммо дар рағаҳои офаридаи Фирдавсӣ имрӯз ҳам ҳамонанди рӯзҳои сурудашудани он хуни зиндагӣ чараён дорад. Пешбини воқасин байтҳои «Шоҳнома» дурустии худро яксара намоён сохтанд:

Ҳар он кас, ки дорад хушу ройу дин,
Пас аз марғ бар ман кунад офарин.
Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам,
Ки тухми суҳанро парокандаам

Таърихи офариниши «Шоҳнома». Гумон намеравад ҳанӯз битавон тасвире ростин аз чигунагии офариниши «Шоҳнома»-ро нишон дод. Асноди таърихӣ дар ин бора бисёр андак ва дарего, ки баҳрагирӣ аз матни худӣ манзума ҳам бар ҳилофи баррасии осори сарояндагони дигар, ки натоиҷи дурахшоне ба бор оварда, дар ин ҷо натиҷаҳои чандон мусбате ба даст намедихад. Натиҷаҳои ҳаттии манзума бисёр фаровон аст, аммо камтар нусхаи куҳане дар миёнашон метавон ёфт.² Мебоист аз нусхаҳои пасин баҳра гирифт, аммо дар ин нусхаҳо ихтилофи забту ривоят фаровон

¹ Лайлӣ ва Мачнун, Ҳаким Низомии Ганҷавӣ... бо тасхеҳи Ваҳиди Дастгардӣ, Техрон, 1317, сах. 26.

² Куҳантарин нусхаи шинохташуда, ки дар музеи Британия дар Лондон (Адд.103) ниғаҳдорӣ мешавад дар соли 1276/77м. рӯнавис шуда ва таҳрифҳояш андак нест. Пас аз он нусхае аст, ки соли 1333-и милодӣ рӯнавис шуда ва аз Китобхонаи умумии давлатии Ленинград ба номи М.Э. Салтикоф Шедрин аст ва матни он беафзудагӣ нест. (Барои огоҳии бештар аз нусхаҳои муътабари шинохташудаи «Шоҳнома» бингаред: Қариб, Маҳдӣ - муқаддимае барои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Китоби Тӯс, Интишороти Тӯс, 1367, сах. 3- 271. Ва Рӯзбехон, Сиёвуш-Дар шинохти усул ва қавоиди тасхеҳи «Шоҳнома», Мину ва «Шоҳнома», интишороти Бунёди «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, сах. 32-40).

аст. Лутфалибеки Озар нигорандаи гулчини «Оташкадаи Озар» дар садаи ҳаждаҳуми милодӣ ёдовар шуда буд, ки дар ҳоли ҳозир наметавон гуфт, ки оё дар ин китоб ҳатто як байти (дуруст) Фирдавсӣ мондааст ё на. Ногуфта пайдост, ки ин биниши бадбинонаро наметавон пазируфт. Шакке нест, ки дасти кам ду савуми матни манзума аз сурудаҳои ростини Фирдавсӣ ҳастанд. Аммо имрӯз душвор аст, ки ба яқин бигӯем кадом аз ин ду савум ба ростӣ аз онӣ шоири бузург ва кадом афзудааст. Бозгушоеи ин масъала, ки оё байтҳои марбут ба зиндагонии шоир, ба ростӣ аз ҳуди Фирдавсӣ ҳастанд ё на, муяссар нест ва барои ҳамин ҳам таърихи офариниши «Шоҳнома» ханӯз бар ҳадсу гумон устувор аст. Дар ҳуди манзума чунин роҳнамоие ҳаст:

Сивупанҷ сол аз сарои сипанҷ,
Басе ранҷ бурдам ба уммеди ганҷ.
Чу барбод доданд ранҷи маро,
Набуд ҳосиле сивупанҷи маро.
Кунун умр наздики ҳаштод шуд,
Умедам ба якбора барбод шуд.
Саромад кунун қиссаи Яздигурд,
Ба моҳи сипандормаз рӯзи урд.
Зи ҳичрат шуда панҷ ҳаштод бор,
Ки гуфтам ман ин номаи шоҳвор.

Агар ин байтҳо ба ростӣ аз Фирдавсӣ бошанд, пас манзума дар соли 400- 1009-и милодӣ ба поён расидааст. Фирдавсӣ мегӯяд, ки дар он ҳангом, наздик ба ҳаштод сол доштааст. Аз дигар сӯ, огоҳии мо ҳам дар ин бора, ки ӯ дар соли 323-934/35-и милодӣ зода шудааст, дуруст бошад, он гоҳ дар соли 400 ба ростӣ, ки соли ӯ мебоист наздик ба ҳаштод буда бошад. Агар чунонки дар манзума гуфта мешавад, Фирдавсӣ барои сурудани «Шоҳнома» сивупанҷ сол ранҷ бурда бошад, таърихи оғози назми «Шоҳнома» соли 365, 975/76-и милодӣ аст. Ба сухане дигар, Фирдавсӣ қорашро ҳангоме оғоз кардааст, ки Маҳмуд на ҳамин Султон, балки ҳатто фармонравои Хуросон ҳам набуд ва ин мақом дар соли 371, 991/92 - милодӣ тавассути Нух бани Маъсури Сомонӣ ба ӯ дода шуд. Пас Султон Маҳмуд наметавониста сурудани манзумаро ба Фирдавсӣ суфориш дода бошад ва бунёди ҳамаи ин достон фурӯ мепошад. Байтҳои зер аз «Шоҳнома», ки нигоҳи С. Айниро ба худ дӯхта, дархӯри нигариш аст:

Бад-он гах, ки буд сол панҷоҳу ҳашт,
Чавон будаму чун чавонӣ гузашт.
Хурӯше шунидам зи гетӣ баланд,
Ки андеша шуд пайраву бар газанд.
Ки, эй номдорону гарданкашон,
Кӣ ҷуст аз Фаридуни фаррух нишон.

Фаридуни бедордил зинда шуд,
Замину замон пеши ӯ банда шуд.

Чунон ки аз вопасин байт бармеояд, дар ин чо мурод аз Фаридун ҳамон Маҳмуд аст. Пас Фирдавсӣ хангоме ки панҷоҳухаштсола буда, овозаи Маҳмуд ба гӯшаш хӯрдааст, яъне дар соли 381, 991-92-и милодӣ ва ба сухане дигар, дар ҳамон соли, ки ҳукумати Хуросон - вилояте, ки Фирдавсӣ дар он мезист - ба ӯ дода шуд. Чунин ҳамхонии неки таърихҳо дархӯри нигариш менамояд. Аммо наметавон аз дида дур дошт, ки байтҳои боло аз нигоҳи фишурдагӣ ва ғаной, ки вижагии калом ва сухани Фирдавсӣ аст, бо шеърҳои ӯ тафовут доранд ва дорои дарунмояе ҳастанд, ки барои иборатҳои ӯ андаке печида ва муғлақ менамояд. Пас ҳамхонии таърихҳо метавонад паёмади кори касе бошад, ки бо дар назар гирифтани ҳамаи огоҳиҳои, ки аз зиндагии шоир дошта, ин байтҳоро ба ин афзудааст. Аммо оё, дуруст аст, ки шоир ба ростӣ дар чунин куҳансоли кори худро ба поён бурдааст? Зеро метавон ишоратҳое ба ин нукта ёфт:

Ман ин нома фаррух гирифтам ба фол,
Ҳама ранҷ бурдам ба бисёр сол.
Надидам сарафроз бахшандае,
Ба гоҳи Каён бардурахшандае.
Ҳама ин сухан бар дил осон набуд,
Ба чуз хомушӣ ҳеч дармон набуд.
Суханро ниғаҳ доштам соли бист,
Бад-он то сазовори ин ганҷ кист.

Гумон намеравад, ки ин байтҳо, агар ба ростӣ аз ӯ бошанд, дар соли 400-1009/10 суруда шудаанд. Он гоҳ бояд ба ин натиҷа бирасем, ки чун Фирдавсӣ бист сол манзумаи худро нигоҳ дошта ва ба касе навода буд, пас кори онро наздик ба соли 380-990/91-и милодӣ ба поён бурдааст. Аммо ба ростӣ чаро ӯ манзумаи хешро ба касе тақдим накарда буд? Манзума ба ин пурсишҳо посух медиҳад:

Замона саросар пур аз ҷанг буд,
Ба ҷӯяндагон-бар ҷаҳон танг буд.
Бар ин гуна якҷанд бигзоштам,
Суханро нухуфта ҳамедоштам.

Ба назар мерасад, ки Фирдавсӣ дар ин байтҳо аз поёни садаи даҳуми тарсоӣ, яъне аз давроне сухан мегӯяд, ки фармонравоии Сомониён дар ҳолу рӯзи ошӯбҳои бепоёни феодалӣ ва табадулотҳои дарборӣ аз ҳам мепошид ва фуру мерехт. Манзума ба касе пешкаш нашуда буд, зеро касе ҳам, ки сазовори ин асари бузург бошад, набуд. Охир шоирро чунон ҳомие ба кор буд, ки на танҳо арзиши волои манзумаро бишносад, балки ҳамчунин битавонад сарояндаи онро ҳам подоше бузург диҳад, ки то

поёни зиндагӣ ўро басанда бошад. Аз он ҷо ки Сомониён барафтоданд, «Шоҳнома» мебоист ба касе пешкаш мешуд, ки бар ҷои онон таъя зада бошад. Ногуфта пайдост, ки Фирдавсӣ наметавониста «Шоҳнома»-ро ба қарахониён тақдим кунад. Дар ин ҳангом буд, ки вай аз баромадани Маҳмуд огоҳ мешавад. Шоир дубора даст ба қори манзума мегардад ва бахшхое дар ситоиши Маҳмуд бар он меафзояд ва онро ба Ғазнин мебарад ё ба он ҷо мефиристад.

Метавон гуфт, ҳамаи қасоне ки дар бораи «Шоҳнома» қор қардаанд, дар ин нуқта ҳамраианд, ки Фирдавсӣ дар соли 998/99-и милодӣ пеш аз он ки ба Султон Маҳмуд рӯй оварад, кӯшида буд, ки манзумаи худро ба фармонравоии Хони Линҷон (ҷое дар қанори Зиндарӯд дар ҳафтфарсаҳии¹ Исфаҳон) пешкаш кунад. Аммо ҳеҷ як аз инон дар пай он барнамедаанд, ки ҷӣ қизе пирамардро аз Тӯс ба Исфаҳон қашида будааст. Танҳо К. И. Чайкин он ҳам на қандон равшан, бар ин гумон буд, ки Фирдавсӣ ба ҳангоми бозгашт аз Бағдод, ки дар соли 955/96-и милодӣ ба он ҷо рафта буд, ба Исфаҳон рафтааст.² Дигар нависандагон, ки ҳамагӣ қостони рӯй овардани шоирро ба фармонравоии Хони Линҷон овардаанд, ҳатто нақӯшидаанд, ки қурустии онро биёзмоянд. Мучтабо Минуй, қонишвари эронӣ дар соли 1945 ба озмуни ин гуфта қардохт ва равшан сохт, ки ҳабари рафтани Фирдавсӣ назди фармонравои Хони Линҷон, нахустин қор дар феҳристӣ нусаҳои ҳаттии қорсии музеи Британия, ки онро Ч. Рив ораста, омадааст.³

Қотиби ин нуса, ки яке аз қуҳантарин нусаҳост, марде қушнавис будааст. Рӯзе, ҳангоме ки ин марди қушнавис дар рӯдқона обтанӣ мекард, дар қирдобии саҳте қирифторм омад. Қисари фармонравои Хони Линҷон ўро аз марг қораҳонид. Марди қушнавис, ки меҳост ба гунае қарҳонандаи худро сипос гӯяд, дар шукргузори аз вай сӣ байти қурудаи худро ба охири «Шоҳнома»-е, ки қитобат қарда буд, изофа ва ба вай пешкаш қард. Қандин байт аз қурудаи ў, ки дар ҳамон баҳри матни «Шоҳнома» омада, қунин аст:

Қу шуд испарӣ қостони бузург,
Суҳанҳои он қусравони сутург,
Ба рӯзи сеюм шунид қоштқох,
Шуда қанҷ қарҳ қанҷрӯзон зи моҳ,
Қи тозиш қонад муҳаррам ба ном,
Қаҳ аз арқмандиш моҳи қаром.
Агар сол низ орзут омадаст,
Нуҳум солу ҳаштод бо шашсадаст.

¹ Фарсах (фарсанг) - андозаи қарозо, қаробар бо шаш-ҳафт қилометр.

² К. Чайкин, Фирдавсӣ, (Мачмӯаи «Ховар», ш. 2, Москва, 1935, саҳ. 79-80).

³ М. Минуй, қитоби «Ҳазораи Фирдавсӣ» ва нодурустии ин қиндор, ки Фирдавсӣ манзумаи «Юсуф ва Зулайҳо»-ро қурудааст, (мачаллаи «Рӯзқори нав», соли 5, ш. 3).

Маҳи Баҳману осмон рӯз буд,
Ки ҳоким бад-ин нома пирӯз буд.

Ба сухани дигар, нусхабардорӣ ба рӯзи 25-и Мухаррами соли 689 баробар бо 7-и феввали соли 1290-и милодӣ ба поён расидааст: Аҳмад бани Абӯбакр. Мисрае ҳам дар он ҷо омадааст ба ин шакл, ки «бичӯяд ба ҳар ҷо аз ӯ оли ӯ».¹ Шигифто, ки Ч. Рив бедиранг ва андеша дар ин бофтаҳои сушт ва бемоя онҳоро ҳамчун суруди Фирдавсӣ ёфтааст. Ӯ таърихи шашсадро, ки дар нусхаи хаттӣ, бенукта ва ноҳона будааст сесад хонда, таърихи ба поён расидани «Шоҳнома»-ро 25-муҳаррами 389 баробар бо 16- январи 999², ба даст овардааст. Ш. Шефер ин огоҳиро аз Ч. Рив гирифта ва аз раҳгузари ӯ ба кори пузовозаи Т. Нёлдеке «Ҳамосаи миллии эрон» роҳ ёфтааст. Аз он ҷо ки асари Т. Нёлдекеро беҳато бармешумурданд, ин таърих ба ҳамаи навиштаҳои марбут ба Фирдавсӣ роҳ пайдо карда ва то имрӯз ҳам побарҷост.

Пас таърихи дурусти поён гирифтани «Шоҳнома» дар даст нест, аммо ба гумони бисёр манзума бояд дар вопасин солҳои фармонравоии Сомониён ба поён расида бошад. Лекин сарнавишти пасини он чӣ будааст? Бояд пазируфт, ки дар ин бора ҳеҷ огоҳии дурусте дар даст нест ва бояд ба ҳамон пиндор хурсанд ва хушнуд бошем. Байтҳои зер, ки ба ногаҳон дар поёни манзума падидор мешавад, нишон медиҳад, ки Фирдавсӣ ба хангоми сурудани онҳо ба ҳеҷ рӯй зиндагии осоне надошта ва гумон намеравад назари Т. Нёлдеке мубаннӣ бар ин, ки нолидани Фирдавсӣ ба сабаби хӯ гирифтани ӯ ба осудагӣ буда, чандон дуруст бошад:

Баромад яке абру шуд тира мох
Ҳама барф борид аз абри сиёҳ.
На дарё падидасту не дашти роғ,
Набинам ҳама бар ҳаво парри зоғ.
Намондам намаксуду хезум, на чав,
На чизе падидаст то чавдарав.
Ҳама корҳо шуд сар андар нашеб,
Магар даст гирад ба чизе ҳабиб.

Дар ҳамин бора, гурези ғаноии зер ҳам, ки бедиранг пас аз нигориши ба гӯр супурдани Исфандиёр меояд, ба ҳамон гӯёи сухан аз ҳолу рӯзи дармондагии сухансарои куҳансол дорад:

Маёвар, к-аз ин рӯзи мо бас намонд,
Чунин буд то буд, бар кас намонд.
Маро дахлу харҷ ар баробар будӣ,
Замона маро чун бародар будӣ.

¹ Маънии ин мисраъ зиёд равшан нест.

² Ноғуфта намонад, ки рӯнавискунанда, сухан аз сешанбе дорад, аммо 16-январии соли 999, рӯзи душанбе буда, ки Ч. Рё онро наёзмудааст.

Тагарг омад амсол бар сони марг,
Маро марг беҳтар будӣ 3-он тагарг.
Дари ҳезуму гандуму гӯсфанд,
Бубаст ин бароварда чархи баланд.

Яксара пайдост, ки Фирдавсӣ ба хангоми сурудани вопасин бахши «Шоҳнома» дар сахтиву душворӣ будааст. Он даврон, даврони фурӯ афтодани Сомониён, юриши Қарахониён ва баромадани тадриҷии Ғазнавиён буд. Кишоварзӣ ба рукуд дучор омада буд, шабакаҳои обёрӣ вайрон мешуданд ва замин арзишу баҳои худро аз даст медод. Байҳақӣ мегӯяд, ки дар оғози садаи ёздаҳуми милодӣ як таноб¹ заминро дар ивази як ҳуволи пур аз ғалла медоданд. Аз ин рӯ равшан аст, ки тагарги саҳт, ки Фирдавсӣ ёдовар мешавад мусибати азиме аст, ки на танҳо умеди вай ба осудагӣ, балки умед доштанро ба оянда низ барбод додааст. Як бадбахтии ногаҳонӣ, доғи марги ягона писараш ҳам, ҳолу рӯзи шоири қуҳансолро саҳттар кард. Ба дурустӣ наметавонем соли ин руҳдодро равшан созем, аммо аз он ҷо, ки Фирдавсӣ дар миёни достони «Баҳроми Чӯбин», суҳан аз он ба миён меоварад, бояд андешид, хангоме ки ҷакомасаро ин баҳш аз «Шоҳнома»-ро омода мекарда, бадбахтӣ ба ӯ рӯй намудааст. Ин аст, он ҷӣ, ки Фирдавсӣ мегӯяд:

Маро сол бигзашт бар шасту панҷ,
На некӯ бувад, гар биёзам ба ганҷ.
Магар баҳра баргирам аз панди хеш.
Барандешам аз марги фарзанди хеш.
Маро буд навбат бирафт он ҷавон,
Зи дардаш манам чун тани беравон.
Шитобам, магар то ҳаме ёбамаш,
Чу ёбам, ба пайғора биштобамаш.
Ки «навбат маро буд, ту бекоми ман,
Чаро рафтиву бурдӣ ороми ман.
Зи бадҳо ту будӣ маро дастгир,
Чаро роҳ ҷустӣ зи ҳамроҳи пир.
Магар ҳамраҳони ҷавон ёфтӣ,
Ки аз пеши ман тез биштофтӣ?».
Ҷавонро чу шуд сол бар сиву ҳафт,
На бар орзу ёфт гетиву рафт.
Ҳамебуд ҳамвора бо ман дурушт,
Барошuftу якбора бинмуд пушт.
Бирафту ғаму ранҷаш эдар бимонд,
Дилу дидаи ман ба хун дарнишонд.

¹ Таноб - воҳиди андозаи замин ва дар бархе баҳшҳои Осиёи Миёна гуногун аст, аз як ҷаҳорум то ним гектар.

Кунун ӯ суи рӯшноӣ расид,
 Падарро ҳаме чой хоҳад гузид.
 Баромад чунин рӯзгори дароз,
 К-з он ҳамраҳон кас нагаштанд боз.
 Ҳамоно маро чашм дорад ҳаме,
 Зи дер омадан хашм дорад ҳаме.
 Маро шасту панҷу варо сиву ҳафт,
 Напурсид аз ин пиру танҳо бирафт.
 Вай андар шитобу ман андар диранг,
 Зи кирдорхо то чӣ ояд ба чанг.
 Равони ту доранда равшан кунод.
 Хирад пеши чони ту чавшан кунод.

Ғами аз даст додани фарзанд шоирро дар танготанг гузошта буд, зеро
 куҳансолӣ ва пирӣ худнамой мекард ва кор душвору душвортар мешуд.
 Фирдавсӣ рӯзгоре пеш аз марги фарзанд дар достони «Исфандиёр»
 навишта буд:

Ду гӯшу ду пой ман оху гирифт,
 Тихидастиву сол неру гирифт.
 Бибастам бад-ин гуна бадхоҳ бахт,
 Бинолам зи бахти баду соли сахт.

Аммо ин ҳам ҳаст, ки шоир дар поёни манзума аз мардуме сухан
 мегӯяд, ки омодаи пуштибонӣ аз вай будаанд:

Аз он номвар номдорони шаҳр,
 Алӣ Дайлаӣ буд, к-ӯрост баҳр.
 Ки ҳамвора қорам бахубӣ равон
 Ҳамедошт он марди равшанравон.
 Ки Хуӣӣ Қутайб з-озодагон,
 Ки аз ман нахоҳад сухан ройгон.
 Аз ӯям хӯру пӯшишу симу зар,
 Аз ӯ ёфтам чунбишу пову пар.
 Наям оғаҳ аз аслу фаръу хироч,
 Ҳамеғалтам андар миёни давоҷ.

Душвор аст бигӯем, ки барои кадом «суханон» шоири куҳансол хӯру
 пӯшишу симу зараш аз Хуӣи ибни Қутайб будааст. Шояд Фирдавсӣ ҳар аз
 гоҳе чакомаҳое, ки то имрӯз намонда, барои ин сардор месурудааст. Аммо
 худ пайдост, ки рӯзгори дарवेशӣ ва ранчи Фирдавсӣ ҳатто бе чунин
 пуштибонӣ ҳам ба сар намеомадааст. Ӯ наметавонист танҳо чашм ба некуӣ
 ва эҳсони ҳомиён дошта бошад ва афзун бар он «накукорон» бо огоҳӣ бар
 булҳавасии Султон Маҳмуд аз ояндаи худ бимнок буданд. Барои ҳамин

ҳам мебинем, ки Фирдавсӣ борҳо аз умеди дарёфти музд ва подоши кори азими хеш сухан мегӯяд:

Сивупанҷ сол аз сарои сипанҷ,
Басе ранҷ бурдам ба умеди ганҷ.

Аммо умеди чакомасаро бар ганҷ ҳаргиз бароварда нашуд. Аз чигунагии бархӯрди Маҳмуд ба манзумае, ки ба ӯ пешкаш шуда буд, ҳеҷ гуна огоҳӣ дар даст надорем, зеро перомуни онро чунон ҳолае аз афсонаҳо пӯшониданд, ки ёфтани воқеият ба ин осонӣ муяссар нест. Танҳо як чиз равшан аст: Фирдавсӣ ё подоше наёфт, ё ин ки подоши ҳақиру ночиз бад-ӯ доданд, ки наметавонист ӯро аз ниёзи ногузир ба дигарон вораҳонад. Аммо сухансаро ҳудаш нек огоҳ буд, ки чӣ офаридае сутург ва шигифт паид овардааст.

Беҳуда нест, ки бо боландагӣ мегӯяд:

Паяфкандам аз назм кохе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Бар ин нома бар умрҳо бигзарад,
Ҳамехонад он кас, ки дорад хирад...
Ҷаҳон аз сухан кардам чун биҳишт,
Аз ин беш тухми сухан кас накишт.
Сухангустарон бекарон будаанд,
Суханҳои беандоза паймудаанд.
Валек ар чӣ буданд ишон басе,
Ҳамоно нагуфтаст аз ишон касе.
Басе ранҷ бурдам бад-ин сол сӣ,
Ачам зинда кардам бад-ин порсӣ.

Фирдавсӣ ҳуб медонист касе, ки ба ростӣ шеършинос бошад аз пардохти подоше бузург барои «Шоҳнома» дареғ наметаварзад. Аммо додани чунин подоше аз чӣ касе сохта буд? Дар миёни фармонравоёни он рӯзгор ҳамоно Сомониён буданд, ки мебоист арзише воло ба манзума бидиҳанд. Ҳарчанд Фирдавсӣ аз ахбори куҳан бисёр баҳра мегирифт, аммо як ангорагонро дар сартосари манзумаи хеш мегустаронад. Ӯ бо идома додани оини Сосониён ҳама ҷо бар дostonҳои куҳани эронӣ пой мефишурад. Фарре, ки дар Авасто бисёр аз он сухан рафта, фарре дар санғнабиштаҳо ва пайкараҳо ба шакли ҳолае бар гирди сари шоҳон мебинем, танҳо метавонист дар хонадони шаҳриёрони бостон аз тухмаи Фаридун даст ба даст гардад. Агар дар Авасто сухан аз он аст, ки чӣ гуна Фаронаросиёни (Афросиёб) пургазанд беҳуда мекӯшид, то фарро ба даст оварда, аз он худ созад, Фирдавсӣ ҳам сухан аз он мегӯяд, ки Заҳҳок-ғозибӣ зӯргӯ ва худкомаи дигар-ба чӣ кайфари ҳавлноке расид. Дугонагарои зартуштӣ дар ҳамаи манзума баҳубӣ намоён аст: Шаҳриёрони «қонунӣ» ва деҳқонон гирдогирди онон, ҳамоно

размоварони Аҳуро Маздо буда, аз партаву фурӯги некиҳои ӯ бархӯрдоранд. Хар кас, ки бар онон пешвардхоҳ чун Бахроми Чӯбин аз хонадони подшоҳӣ бошад ва ё афзун бар он, бегонае дастёри неруҳои дузахӣ, ҳамоно Аҳримани патёра аст ва оварандаи бадиву табоҳӣ. Дар «Шоҳнома», борҳо ва борҳо ҳамин як андеша такрор мешавад: То ҳангоме ки дорандагони некиҳо бо ҳам ҳастанд, шикастнопазиранд ва ҳеҷ неруи аҳриманӣ қодир ба нобудии онон нест. Аммо ҳамин ки дар миёнашон ҷудой афтад, дар ҳамон дам неруҳои дӯзахии Аҳриман сар баланд мекунанд. Барои Сомониён зарурӣ буд ҳамаи неруҳои кишварро яке кунанд, то ягонагии давлатиро падида оварда, онро пойдор доранд. Чунин менамояд, ки манзума бо вопасин наводгони деҳқонон (ки худ Фирдавсӣ ҳам аз онон буд) сухан мегӯяд ва ононро фаро меҳонад, ки диловарӣ, ягонагӣ ва поймардии паҳлавонони ҳамосиро ба ёд оварда, ниёкнорро шармсор накарда, дар баробари душманон истодагӣ ва пойдорӣ кунанд.

Ҳангоме ки шоир даст ба кори сурудани манзума шуд (ёдовар мешавем ҳангоме ба ин кор оғозид, ки марде дунёдида ва пухта буд) умедвор буд, ки онро ба Сомониён пешкаш кунад. Ў наметавонист пешбинӣ кунад, ки манзумааш ҳангоме ба поён хоҳад расид, ки дигар ҳатто андешаи сафар ба Бухоро, назди Сомониёнро наметавонад бикунанд.

Ў бист соли давом чашм ба роҳ буд ва умедвор, ки дубора саодат аз худ рух нишон бидиҳад. Аммо вопасин размовари Сомонӣ дар даштҳои бекарони Осиёи Миёна кушта шуд, Наср Қарохонӣ тахти Бухороро ба даст овард ва ҳамаи заминҳои ҷануби Омударё ба дасти Маҳмуд афтод. Пас мебоист ба кӣ рух намояд?

Сазовори ин ганҷ кист?

Бурдани манзума назди Қарахониён на сазовор буд ва на хирадмандона. Андешидан дар бораи вопасин намояндагони хонадонҳои куҳан ҳам, ки дар ҷоҳои дур ва камшумор ҳанӯз ҳам монда буданд,¹ беҳуда буд. Инон худ иқболи хуше надоштанд ва ёди шоирон намекарданд, танҳо мемонд Маҳмуд. Фирдавсӣ пешбинӣ мекард, ки бархӯрди Маҳмуд бо Қарахониён ногузир аст ва омода буд, ки ўро дар ин пайкори оянда идомадиҳандаи кори Сомониён баршумурд, чаро ки Маҳмуд дар оғоз фармонбардори Сомониён буд. Афзун бар ин, Фирдавсӣ мебоист шунида бошад, ки макотиби девони Ғазнавиён ба забони порсӣ аст ва шоирони ҳамватани ӯ дар дарбор гирд омада, бо гушодаастӣ ғарқ дар сила ва подош ҳастанд ва ҳомии вазир-Абӯлабони Исфариинӣ² аст. Пас шояд битавон ба комёбӣ умедвор буд.

Фирдавсӣ дигарбор «Шоҳнома»-и худро ба даст мегирад ва дар он бархе афзудагиро, чунонки дар он бахшхое, ки дар онҳо аз Маҳмуд ва бародараш Амир Наср, сипохсолори Хуросон-ситоиш шудааст, дар

¹ Бояд сухан аз испахбадони каронаи дарёи Мозандарон ва ё бузургони Ширвон ва ҷуз инҳо бошад. - С. Э.

² Исфариинӣ - нисбат аст ба Исфара - шаҳре дар Осиёи Миёна.

меоварад ва сипас китобро ба Ғазнин мерасонад. Аммо дуруст дар соли 1010/11-и масеҳӣ, дар он ҷо дигаргуниҳои бузурге рух медиҳад. Маҳмуд, ки меҳост вафодории худро ба халифаҳои аббосӣ нишон диҳад, зеро вай бо он ки мустақил буд, маншури (эълomia) фармонравоии худро аз онон гирифта буд, Абӯлаббоси Исфариониро хориҷ кард ва ба ҷои ӯ Маймандиро, ки бо ҳамаи суннатҳои қавмӣ душманӣ дошт ва ҳатто мекӯшид мукотиботи девони дастгоҳи Ғазнавиёнро аз порсӣ ба тозӣ гардонад, баргумошт.¹ Ногуфта пайдост, ки Фирдавсӣ дар ҷои дур аз Ғазнавиён ва канорафтода наметавонист бар ин ҳама огоҳӣ дошта бошад ва агар ҳам огоҳӣ медошт, пеш аз ин наметавонист чашм ба роҳ бимонад. Бо дар назар гирифтани ҳамаи ин пешомадҳо метавон пиндошт, ки рӯй овардани Фирдавсӣ ба Маҳмуд дар он ҳолу рӯз метавонист яқсара бепосух бимонад. Ҳамаи умеду орзуи чакомасарои куҳансол барбод рафт.

Бархе аз ховаршиносон бар ин пиндоранд, ки Маҳмуд бад-он иллат, ки турке хашан буд ва азамати «Шоҳнома»-ро наметавонист дарёбад, офаридаи Фирдавсиро арзиши воқеӣ наниҳод. Гумон намеравад ниёзе ба гуфтан бошад, ки чунин дидгоҳу бинише фоқиди арзише илмӣ аст. Чунонки аз манобеъ ва аснод бармеояд, Маҳмуд нек фарҳефта буд ва на танҳо порсии дарӣ, балки тозиро ҳам медонист. Гоҳ-гоҳ гӯё ба порсии дарӣ шеър ҳам мегуфта ва дар замони фароғат (ки чандон ҳам набуд, зеро ё ба лашкаркашиҳои ғоратгарона мепардохт ва ё ба куштори «қарматиён», яъне ҳамаи касоне, ки фармони ӯро намебурданд, душманони дохилӣ) тафсире бузург бар Куръон менавиштааст. Ҳатто қонони ҳонадони ӯ ҳам баҳубӣ фарҳефта буданд ва бархе аз онон ба дониш мепардохтанд ва бархе дигар дар хушнависӣ овоза доштанд. Ҳамаи инҳо баҳубӣ менамоёнад, ки Маҳмуд донише басанда дошта ва худ пайдост, ки метавониста арзиш ва шоистагии «Шоҳнома»-ро дарёбад. Аммо ба гумоне бисёр Маҳмуд ба далели ҳамон дониш ва фарҳехтагии худ наметавонист инро низ дарнаёбад, ки агар «Шоҳнома» пештар навишта шуда буд, ёрии бузурге барои Сомониён мебуд ва дигар ин ки андешаҳои асосии манзума эътибори худро аз реша барбод медод. Ӯ нек медонист, ки метавонад ба ёрии таърихнависони дарборӣ тухмаву табори худро ба ҳар як аз подшоҳони гузаштаи дур бирасонад, аммо душманони вай фиреби тухма ва гавҳари барсохтаи ӯро нахӯрда, ӯро «дорандаи фарри Кайёнӣ» барнахоҳанд шумурд. Пас асари Фирдавсӣ метавонад дар дасти ҳамаи

¹ Ба ростӣ, ки шаҳре ба номи Исфара дар наздикии шаҳри Ленинобод (Хучанди бостонӣ) ҳаст, аммо Абулаббоси Исфарионӣ нисбаш аз Исфарион аз шаҳрҳои Хуросон аст ва агар Абулаббос аз Исфара буд, Исфарионӣ намешуд. - С. Э.

Зи Маймандӣ оини мардӣ маҷӯй,
Зи ному нишонаш макун ҷустуҷӯй.
Қалам бар сари ӯ бизан ҳамчу ман,
Ки гум бод номаш зи ҳар анҷуман.

касоне, ки намехоҳанд фармонравони Маҳмудро бипазираанд ва бо он дар ситез ҳастанд, ҳарбаи муносибе бошад. Дар чунин шароите арзиши волои хунарии «Шоҳнома» на танҳо аз мухотироти сиёсии он намегузашт, балки баръакс онро афзунтар месохт. Оё метавон пиндошт, ки фармонравони хуношом ва пурқудрати садаи ӯздаҳуми милодӣ - Султон Маҳмуд бо таваҷҷуҳ бо дидгоҳи зебописандона, теша ба решаи эътибори хеш бизанад?

Бино бар ин дoston, Фирдавсӣ, ки аз «султони бефаросат» ба ҳашм омада буд, ӯро ҳаҷв кард ва аз тарси ҷони хеш аз Ғазнин ба қаронаи дарёи Мозандарон, ки дар он ҷо намояндаи хонадони бумӣ-Шаҳриёрӣ аз хонадони Бованд¹- фармон меронд, гурехт. Аммо Шаҳриёр, ки аз ҳашми Маҳмуд ҳароснок буд, пас аз хондани ҳаҷв дарёфт, ки агар Маҳмуд аз он огоҳ гардад, то ҷақмасарои пирро ба марге ҷонгудоз нақӯшад, ором нахоҳад гирифт. Барои ҳамин ҳам ба Фирдавсӣ пешниҳод кард, ки ҳаҷвро бихӯрад ва барои ҳар як байт ҳазор динор ба ӯ бипардозад. Шоир, ки ба пул ниёзманд буд, пазируфт ва ҳаҷвномаро нобуд карданд. Гӯё ин ҳаҷв густариш наёфт ва ҳангоме, ки наздик ба саду панҷоҳ сол пас аз он нависандае, ки бар он ҳаҷв огоҳ буд, ба ҷутсуҷӯяш баромад,² тавонист танҳо шаш байти онро биёбад, бақияи он қуҳна ва фаромӯш шуда гашта буд.

Ҳаҷви Султон Маҳмуд. Метавон гуфт, ки дар ҳамаи ҷопҳои «Шоҳнома», то имрӯз ҳам ҳаҷвнома бо сад байт ҳамон шуморе, ки дар оғоз буда, ҳамроҳ аст. Ин пурсиш пеш меояд, матне, ки аз миён рафта аз қучо пайдо шудааст? Имрӯз дигар гумон намеравад, ки битавонем ин мушкилро бозгӯшоем. Танҳо метавон ба пиндор даст ёзид. Худ пайдо ва ошқор аст, ки забони ҳаҷв ба забони манзумаи Фирдавсӣ бисёр наздик аст, аммо наметавон онро гувоҳи дурустии ҳаҷвнома баршумурд.

Пеш аз ҳама, ба ҷанд дидгоҳи таърихӣ менигарем. Оё метавон пазируфт, ки Фирдавсӣ дар оғози садаи ӯздаҳуми тарсоӣ, бад-ин гуна бар бартарии бузургони қуҳан пой фишорад? Дар ҳаҷвнома гуфта мешавад:

Парасторзода наёяд ба қор,
Агарҷанд дорад падар шаҳриёр.
Сари носазоён барафроштан,
В-аз ишон умеди беҳӣ доштан,
Сари риштаи хеш гум қардан аст,
Ба ҷайб андарун мор парваридан аст.

Чунин дидгоҳхое бо шиддате бештар дар байтҳои зер, ки овозаи афзунтаре ёфтаанд, дида мешавад:

¹ Шаҳриёр бани Шарвин бани Рустам бани Сурҳоб бани Қорин бани Шаҳриёр бани Сурҳоб бани Меҳрмардон бани Сӯҳроб. - С. Ӯ.

² «Ҷаҳор мақола», таълифи Низомии Арӯзии Самарқандӣ, ба саъй ва эҳтимоми Муҳаммади Қазвинӣ, Техрон, 1331, сах. 79.

Чу дайҳимадораш набуд дар нажод,
Зи дайҳимадорон наёвард ёд.
Агар шоҳро шоҳ будӣ падар,
Ба сар барниҳодӣ маро тоҷи сар.
В-агар модари шоҳ бону будӣ,
Маро симу зар то ба зону будӣ.

Гумон намеравад Фирдавсӣ бо кулаборе аз тачрубаи зиндагии дароз, ки вобастагиаш ба кишоварзони Хуросон бисёр наздик буд, метавонист дорои чунин дидгоҳи пархошгарона бошад, ки ҳамагуна ҳақро барои намояндагони тӯдаҳои мардум аз беҳу бун бекор кунад. Ҷои гуфторе нест, ки ҳуди шоир ҳам аз деҳқонон буд, аммо охир ӯ медонист ин феодалоне, ки бештар куния аз бани Сосон доштанд¹, бо фурӯ афтодан бо ҳар гуна найранг ва дағалкории хурдурез ба чӣ ҳолу рӯзе даромада буданд. Магар ӯ метавонист дорои чунин дидгоҳи бемаънӣ ва вопасгароёна бошад? Дигар ин, ки медонем Фирдавсӣ миёни солҳои 1020-1026-и масеҳӣ, ҳангоме ки Султон Маҳмуд дар авҷи шӯҳрат ва қудрат буд, дар зодгоҳи хеш даргузашт. Оё метавон ҳатто барои лаҳзае андешид, ки Маҳмуд бо огоҳӣ аз ин ҳаҷв, Фирдавсиро раҳо карда, то ба марғи табиӣ бимирад? Агар ин ҳаҷв ба дасти Маҳмуд меафтод, он гоҳ бегумон Фирдавсӣ захираи он намеёфт, ки ба Хуросон наздик шавад ва бо он шабакаи густурдае, ки Маҳмуд барои ҷосусӣ (асҳоби барид) дошт, на танҳо дар қаламрави хеш, балки берун аз он ҳам, ҳар кучо ки шоир пинҳон мешуд, ӯро меёфтанд.

Пас матне, ки мо дар даст дорем аз кучо омадааст? Ба гумоне бисёр, ин низ бояд барсохтаи ҳамон маҳофиле бошад, ки дар миёни онҳо достоне ҳам, ки пештар дидем ва тоби пайдорӣ дар баробари нақди таърихӣ надорад, пардохта шудааст. Ҳар хонандаи мӯшикофе ҳудаи метавонад ба ин бовар расад, ки ҳамаи байтҳои ҳаҷвномаро ҷудогона метавон дар «Шоҳнома» ёфт (барои ҳамин ҳам аз назари забонӣ тафовуте бо манзума надорад). Аз ин рӯ метавон пиндошт, ки ин ҳаҷвнома байтҳои парокандае ҳастанд, ки ҷакомасарои хирфай онро аз сурудаҳои Фирдавсӣ ҷудо карда, Ю ба якдигар пайванд додааст.

Шояд ҳам тартибдиханда, барои пайванди байтҳои пароканда ба ҳам бархе байтҳое низ аз худ бар он афзуда бошад. Менамояд, ки байти ночасби:

Кафи шоҳи Маҳмуди олитабор
Нух андар нух ояд, се андар чаҳор

низ ба ҳамин гуна пайдо шуда бошад. Ин байт андешаи бисёре аз адибони ховарзамин (ва на танҳо ховарзамин)-ро, ки мекӯшиданд маънии торику мубҳами онро бозгушоянд, ба худ машғул доштааст. Онҳо бештар бар ин

¹ Бингаред: (Растохези Ислон). Mez, Renaissance des islams Heidelberg, 1922, S. 238.

Матни арабии қасидаи «Сосонӣ»-и Алянбуиро бингаред: Абӯмансур Абдулмалики Саолабӣ, «Ятимат-уд-дахр», Димишқ, 1302, ҷ. 3, сах. 176-196.

пиндор будаанд, ки мисраи номафхуми «нуҳ андар нуҳ омад, се андар чаҳор» ёдовари маънии шумораи ҳарфҳои арабӣ аст. Аммо яқсара равшан аст, ки барои бузургтарин шоири поёни садаи даҳум-оғози садаи ёздаҳуми милодӣ чунин шеваҳое маъмул набудааст. Сипас ба ин пиндор расиданд, ки ин мисраъ Маҳмудро дар парда ба бухл муттаҳам мекунад. Аммо ростӣ, Фирдавсӣ чӣ ниёзе доштааст, ки ин иттиҳомро дар парда биёварад? Нахуст ин, ки агар дар кулл шоире меҳост расвоии Маҳмудро ҳар чӣ бештар ошкор кунад, мебоист ҳамаи шеърӣ худро ҳамафаҳм месуруд, на ин ки пас аз гузашти ҳазор сол касе натавонад аз он сар дарбиёварад. Агар бияндешем, ки Фирдавсӣ аз бими ҳашми Султон, андешаи худро дар рамзу рози печида нигоштааст, боз мебинем, ки дар ҳамин ҳаҷвия, бе ҳеҷ рамзе саҳттар аз ин дуруштӣ мекунад. Пайдост, ки дар ин ҷо мантиқ равшан нест ва ин пиндор ҷаълӣ ва сохтагӣ будани ҳаҷвро бештар мекунад. Бо он ки дар садаҳое паёпай ҳаҷвия бо манзума саҳт пайванд хӯрдааст, бо ин ҳама равшан аст, ки наметавон бархе ночасбиҳоро дар он наид.

Вопасин солҳои зиндагӣ ва марги Фирдавсӣ. Намедонем, ки вопасин солҳои зиндагии шоир чӣ гуна сипарӣ шудааст. Бино бар дoston, ӯ дар оғоз аз Ғазнин ба Ҳирот гурехт ва дар хонаи китобфурӯше, ки падари Азракӣ- шоири номӣ буд, пинҳон гардид. Аммо Ҳирот ба Ғазнин бисёр наздик буд ва Маҳмуд метавонист ба осонӣ ба ӯ даст ёбад. Пас Фирдавсӣ ба Табаристон шуд ва дар он ҷо ҳаҷвро аз миён бурд. Пайрави дoston, шоири пир аз он ҷо роҳии Бағдод мешавад. (Ин то андозае мантиқӣ менамояд, зеро дар он ҳангом Оли Бӯя, ки душмани Маҳмуд ва ҳанӯз неруманд буданд, Бағдодро дар даст доштанд. Аммо душвораст бипазирем, ки Фирдавсӣ дар куҳансолӣ тавониста бошад чунин роҳи дуру дарозро дар пеш гирад, он ҳам рӯзгоре, ки чунин сафаре осон набудааст. Магар он ки ниёз ӯро ба ин қор водошта бошад. Назарияи қариб ба иттифоқи муҳаққиқин ва шохномашиносон бар ин аст, ки мочарои сафари Фирдавсӣ ба Бағдод, яқсара сохтагӣ ва хилофи ҳақиқат аст ва афсонаи тозае нест. Чун манзумаи «Юсуф ва Зулайхо» мансуб ба Фирдавсӣ, ки акнун рашан гардида аз Фирдавсӣ нест.

Гӯё Фирдавсӣ дар Бағдод, дувумин асари бузурги худ, манзумаи «Юсуф ва Зулайхо»-ро суруда бошад. Дар матлаи ин манзума чунин байтҳое омадааст:

Дилам сер гашт аз Фаридуни гурд,
 Маро з-он чӣ, қ-ӯ тахти Заҳҳок бурд.
 Гирифтам дил аз мулкати Кайкубод,
 Ҳамон тахти Ковусу Кай бурд бод.
 Надонам чӣ хоҳад будан ҷуз азоб,
 Зи Кайхусраву чанги Афросиёб.
 Бад-ин гуна савдо бихандад хирад,
 Зи ман худ кучо Кай писандад хирад.

Ин байтҳоро метавон ҳамчун накуҳиши гурдони бостон ва ё дурусттар бигӯем, ҳамчун накуҳиши касоне, ки худро наводгони инон медонистанд, дарёфт. Фирдавсӣ на танҳо аз деҳгонон ва озотгон, ки натавониста буданд қудрати пешини худро ниғаҳ доранд ва бо сарафкандагӣ аз сахна берун рафта, ҷои худро ба наврасидагон супурда буданд, дар ҳашм буд, балки мекӯшид, ки дар ҳолу рӯзи навини таърихӣ ормонҳои асосии «Шоҳнома» пажвоке чун хандаи заҳрогин меёбад. Пас ӯ аз ҳама қоре, ки умрашро бар сари он гузошта буд, даст мекашад, он ҳам ба талхӣ ва ғоҷа:

Нагӯям дигар достони мулук,
Дилам сер шуд аз остони мулук.
Нагӯям суҳанҳои беҳуда ҳеч,
Нагӯям ба беҳуда гуфтан басич.
Нагӯям кунун достонҳои қаҳр,
Бигардонам аз номаи меҳр чехр.
Ки он достонҳо дурӯғ аст пок,
Ду сад з-он наярзад ба як зарра хок.
Ки бошад суҳанҳои пардохта
Ба найрангу андеша барсохта.

Метавон пиндошт, ки вақте шоирони дарбори Маҳмуд барои ришханду сабукдошти «Шоҳнома» мекӯшиданд ва онро ёва бармешумурданд, ҷӣ ғами талхе ба Фирдавсӣ даст медодааст. Аммо, инак ӯ худ аз он чунин ёд мекунад.

Агар, ба ростӣ, ин байтҳо аз он Фирдавсӣ бошад, он гоҳ бояд гуфт, ки ҳеҷ ҳунарманде ба чунин ғоҷаи дардманде дучор нашудааст. Бузургтарин чакомасаро, ки дар куҳансолӣ танҳо ва бекас, дарвеш ва ниёзманд шуда буд, аз қори ҳамаи зиндагии худ аз он «қоҳи баланд», ки ба ростӣ онро аз боду борон ва хурдагириҳои ночизи рақибон газанде нест, даст мекашад ва рӯй мегардонад.

Чунонки пештар гуфтем, ҷиғунагии вопасин солҳои зиндагии Фирдавсӣ бар мо равшан нест. Нависандаи ношинохтани «Таърихи Систон» (садаи ёздаҳуми милодӣ) менависад, ҳангоме ки Фирдавсӣ аз Ғазнин рафт, вазири Султон Маҳмуд бад-ӯ гуфт: «Бубоядаш кушт... Ҳарчанд талаб карданд, наёфтанд. Чун «Шоҳнома» бигуфт, ранҷи ҳеш зоеъ қард ва бирафт ҳеҷ ато наёфта, то ба гурбат фармон ёфт». Аммо Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар садаи дувоздаҳуми милодӣ суҳане дигар дорад. Бино бар навиштаи ӯ Фирдавсӣ дар зодгоҳи ҳеш дида аз ҷаҳон барбаст, пас ба мазраи падарӣ бозгашта будааст. Аммо динёрон барои ҳушмоади Султон эълон карданд, ки ситоиши шаҳриёрони қуҳан, ки фӯрӯғи ислом бар он ҷо натобида, гуноҳе бузург аст, ки шоирро аз ҷамъи муъминон барканор медорад. Барои ҳамин ҳам иҷоза надоданд то тани шоири бузург дар гӯристон, дар қанори бозмондагоне, ки қандон овозае надоштанд, аммо аз муъминон буданд, ба ҳок супурда шавад. Шоирро дар

гӯшаи боге, ки мулки худаш буд, ба хок супурданд. (Низомии Арӯзӣ навиштааст, ки чанозаи ўро ба сабаби рофизӣ будан дар гӯристони мусалмонон дафн накарданд. - С.Э.) ва Низомии Арӯзӣ гӯри вайро дар соли 1116-и милодӣ ба чашми худ дида будааст. Менамояд, ки пас аз марги шоир ҳам оташи бим ва ҳароси Ғазнавиён фурӯ наништа ва онон мекӯшиданд то ба пиндори худашон нагзоранд гӯри ӯ гиромидоште дархӯр биёбад.

Таърихи дурусти марги Фирдавсӣ равшан нест. Чунин меандешанд, ки ӯ наздик ба соли 1020 милодӣ дар нухумин даҳаи зиндагии пур аз ранҷу саҳти худ аз ҷаҳон рафтааст. Давлати Эрон бар он шуд, то дар ҷое, ки бино бар суннат, онро гӯри Фирдавсӣ мешинохтанд, оромгоҳе барпо дорад.¹ Кори сохтмони он ба як меъмори фаронсавӣ вогузор гардид, ки равшан нест ба чӣ сабабе оромгоҳро ба шакли ҳарам сохт. Давлати Эрон шакли оромгоҳро напазируфт, ҳарамии онро барҷиданд ва ба ҷои он як меъмори эронӣ сохтмони бисёр зебона аз мрамор бунёд кард, ки ёдовари оромгоҳи Куруши Ҳахоманишӣ аст ва ҳатто бархе резакориҳояш (чунончи сутунҳо бо сари гов) тақлиде аз меъмории бостон аст.

Шоҳнома. Дар бахше дафтарҳои Варҷованд аз ин сухан рафта, ки менамояд дostonҳои паҳлавонӣ, ки дар даврони бостон дар оғози пайдоиши тираҳои эронии ховарӣ сохта шуда буданд, ба шакле дар яке аз ин дафтарҳо навишта шудаанд. Аммо то ба рӯзгори мо танҳо он бахшҳои аз Авасто мондааст, ки динҳои зардуштиро дар қорҳои ниёиш ба қор омада ва он чӣ ки вобастагии бемиёнӣ ба ин қор надошт бознависӣ нашуда, рафта-рафта аз миён рафтааст. Он Авастое ки имрӯз дар дасти мост, аз ҳамаи ганҷинаи дostonҳои қуҳан танҳо пореас тасодуфро дар худ нигоҳ доштааст. Қолу рӯзи адабиёти мардуми Эрон дар рӯзгори Сосониён ҳам аз ин беҳтар нест. Он чӣ то ба имрӯз ба дасти мо расидааст, бештар пореас ё аз қитобҳои динии зардуштиён (ба забони порсии миёна) ва ё ёдгориҳои будой ва монигароёна ҳастанд. Аз адабиёти инҷаҳонӣ чизе, ки монда, бисёр андак аст ва метавон гуфт, аз осоре, ки дар он даврон онҳоро осори илмӣ бармешумурдаанд, ҳеҷ оғоҳӣ надорем.

Бино бар оғоҳӣ, ки аз ахбори араб ба даст меояд, Сосониён дар дарбор нағмасароён хунегароне доштанд. Ҳатто яке аз онон Борбад, ки дар хидмати Хусрави дувум будааст, овозае дорад. Аммо ба яқин наметавон гуфт, ки ин нағмасароён чӣ чизеро меҳондаанд. Ба гуфтаи Низомии Ганҷавӣ, Борбад бештар таронаҳои ошиқонаи ғаной ба гунаи ғазалҳои пасин меҳондааст. Бо ин ҳама наметавон пиндошт, ки ин нағмасароён дostonҳои паҳлавонии дар ситоиш аз диловариҳои ниёкон, шоҳаншоҳони сосониро ба нағма дар намеовардаанд. Дарего, ки то ба рӯзгори мо аз ин гуна таронаҳои паҳлавонӣ чизе барқой намондааст.

¹ Фрасер – бостоншиноси англис дар соли 1236 х.к. ҷои қабрро наздики гунбади нақорахона нишон дода буд ва оромгоҳи ҷадиди Фирдавсро бар он сохтаанд. - С.Э.

Аммо метавон ин нуктаро мусаллам шумурд, ки чунин таронаҳое дар Осиёи Миёна ва Эрон будааст. Афзун бар ин, ин нағмасароихо бо мавзӯи «Шохнома» ҳам дар иртибот будааст. Наршаҳӣ, (вафот ба соли 959 милодӣ) дар «Таърихи Бухоро» менависад, ки дар миёни мардуми Бухоро таронаҳое буда, ки «мӯяи муғон», (гиристанӣ муғон) ё «Кини Сиёвуш» ном доштааст.¹ Яксара равшан аст, ки ин таронаҳо вобастагии наздике бо яке аз беҳтарин дostonҳои «Шохнома» - достони марги ҷонгудоzi Сиёвуши гурд ва кинҳои Кайхусрав доштааст. Як нуктаи бегумон ва бечуну чарои дигар ҳам ҳаст. Миёни солҳои 932 ва 651-и милодӣ деҳқоне бо номи Донишвар таърихчаи ҳамаи подшоҳону паҳлавонони бостонро аз Гайвмарс (муаррибаш Каюмарс), ки ба бовари зардуштии нахустин одам дар замин аст, то Хусрави дувуми Парвизи Сосонӣ нигошта буд. Менамояд, ки номи ин таърихча «Худойномаг», яъне «Шохнома» будааст.

Қобили тавачҷуҳ аст, ки ин таърихча дар давроне навишта шуд, ки Яздигурди савуми Сосонӣ тоза бар тахти нишаста буд, Эроншаҳр рӯзгори саҳту душвореро аз сар мегузaronид. Пайкор миёни феодалон поён намеёфт ва мардум аз ҷангҳои паёпай ва хирочҳои камаршикан ранҷуру хаста шуда буданд. Тозиён, ки на танҳо ваъдаи биҳишт, балки орзуи ба даст овардани неъмат ва хостаҳои кохҳои бузургони Эрон ононро ба сӯи худ мекашид, аз ҷануб пеш меомаданд. Вазифаи асосии Сосониён он буд, ки дар чунин ҳолу рӯзе барои дар ҳам шикастани душман ҳамаи бузургони феодалро дар гирди хеш муттаҳид кунанд. Донишвар дер карда буд: «Худойномаг» дар рӯзҳои навишта шуда буд, ки рӯзгори Сосониён басар расида буд ва ханӯз ранги навиштаҳо хушк нашуда буд, ки вопасин фармонравои Сосонӣ ба зарби ханҷари марде хиёнаткор ҷон дод ва фотеҳони тозӣ дар пойтахти Сосониён ҷо хуш карданд. «Худойномаг» ҳам дуруст ба сони «Шохнома» дер фароҳам омад.

Матни аслии таърихи Донишвар то ба рӯзгори мо нарасидааст. Аммо гумоне нест, ки дар садаи ҳаштуми масеҳӣ нусхаи хаттии он ханӯз будааст. Гувоҳи ин гуфта ҳамоно огоҳиҳое ҳаст, ки аз ҷанд тарҷумаи «Худойномаг» аз порсӣ ба тозӣ дар даст дорем. Масъудӣ, таърихнигори солҳои 915/16-и милодӣ дар Истаҳр, пойтахти пешини Сосониён ба нусхаи хатти бархӯрда буд, ки ба гуфтаи ӯ дар он китоб таърихи Сосониён бо тафсиле беш аз китобҳои порсии миёнаи «Худойномаг», «Оинномаг» ва «Гохномаг» омада будааст. Ин нусхаи хаттии бо минётур озинёфта ва дорои чехраи биступанҷ шоҳ ва ду шоҳдӯхт будааст. Нусхае, ки Масъудӣ аз он сухан мегӯяд, аз рӯи матне, ки дар хизонаи шоҳаншоҳони Эроншаҳр нигоҳ медоштанд, фароҳам омада буд. Ин китобро барои халифа Ҳишом (724-743) дар моҳи ҷимодулсонии соли 113-и ҳиҷрӣ (август-сентябри 731-

¹ Дар «Бурҳони Қотей» ва «Фарҳанги Рашидӣ» омадааст, ки «Кини Сиёвуш» номи лаҳни бистум аз сӣ лаҳни Борбад аст, (Таърихи Бухоро, тасхеҳ ва таҳшияи Мударрисӣ Разаӣ, ҳавошӣ ва таълифот, сах. 191. - С. Э.).

милодӣ) ба арабӣ бозгардонида буданд. Менамояд, ки ин куҳантарин тарҷумаи таърихҳои Сосониён ба арабӣ будааст.

Пайдост, ки ин таърихҳо барои тудаҳои густардаи мардум, ки дар рӯзгори Сосониён аз фаро гирифтани дониш пок маҳрум буданд, дар дастрас набуд. Аммо ривоятҳои ҳамосии бостонӣ ба рӯзгори ситраи (ҳукумат - М. А.) араб ҳам дар миёни мардум даҳон ба даҳон мегаштааст. Чунонки аз суҳанони Наршаҳӣ бармеояд, дар рӯзгори ситраи араб дар Бухоро бисёре аз дostonҳои «Шoҳнома» ҳастӣ дошта, ки шояд то андозае бо ривоятҳои расмӣ тафовутҳои дошта ва ба шакли дostonҳои шиғоҳӣ будааст.

Тарҷума ва тазҳиби ривоятҳо ба забони арабӣ дар асос дар се ҷо анҷом мегирифтааст: дар «Сапеддӣж»-и пуровоза дар Исғаҳон ва Хуросон. Худ пайдост, ки дурустии ин тарҷумаҳо ба яқсон набудааст, зеро ҳамаи онҳо аз сонсури саҳт меғузаштаанд ва дувум ин ки бино бар маъмул, ағзудагӣҳо ва дигарғуниҳое бузург ба навиштаи аслии дармеоварданд. Тарҷумаи Абдуллоҳ ибни Мукаффаъ, ки дар он рӯзгорон онро «Шoҳномаи бузург» меномиданд ва кори он наздик ба соли 759/60-и милодӣ ба поён расида буд, овозаи беш аз ҳама дошт. Барномҳои мутарҷимон ва гардонандагони дигаре ҳам чун Маҳмуд ибни Ҷаҳмӣ Бармакӣ, Маҳмуд ибни Баҳром ибни Матёрули Исғаҳонӣ, Хушон ибни Қосим Ал Исғаҳонӣ, Мӯсо ибни Исо Ал Касравӣ ва Зодуя ибни Шoҳвияи Исғаҳонӣ оғoҳӣ дorem. Дар вилояти форс мубад Баҳромпури Мардоншoҳ, ки бист нусхаи хаттии таърих ба забони порсии миёна дар даст дошт, таърихи ҷомеи шаҳриёронро навишт. Бо итминон метавон гуфт, ки ин мутарҷимони куҳан ҳамагӣ ғайриараб буданд. Ин ёдоварӣ дархӯри нигариш аст, ки дар оғоз инон танҳо бахши сосонии ривоятҳоро бозмегардониданд ва ағсонаҳои куҳан ва бахши паҳлавониро дostonҳое бармешумурданд, ки нигаришро нашоёд. Ҷанғоми кор онҳо бархе ағсонаҳои бумиро ҳам ба асл меағзуданд. Рӯзгоре дар Мисри бостон китобе дар бораи як вазири ормонӣ ниғoшта шуда буд ва ба пиндори В. В. Бартолд¹ марде ба номи Абӯҷаъфари Зартушт ин тридодро барои Меҳринарса-вазири Баҳроми Ғӯри Сосонӣ муносиб донист. Аммо «марзу буми дӯстии маҳаллии» Хуросонӣ дасте боло гирифт ва дар таърихҳо ҷои Меҳринарсаи таърихиро ба Бузургмеҳри ағсонавӣ доданд ва рафта-рафта чунон ба ӯ бовар оварданд, ки ҳатто ба тадвини китобҳое дар бораи андарзҳои хирадмандонааш оғозиданд.

Бо падида омадани амирнишинони мустақил ва нимамустақил тақозoҳо низ дигарғун мешуд ва нахустин «Шoҳнома»-ҳо ба порсии дарӣ падида меоянд. Медонем, ки марде ба номи Абулмуайяди Балҳӣ, ки борҳо дар манобеи куҳан аз ӯ ёд шудааст, «Шoҳнома»-е ба наср навишта буд. Ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки муаллифи «Таърихи Систон» бо ишора ба Абулмуайяди Балҳӣ «Шoҳнома»-и ӯро ба суннатҳои оини Зартушт наздик мекунад. Ӯ меғӯяд: «Ва дигар Абулмуайяди Балҳӣ гӯяд ва андар китоби ин деҳаштӣ,

¹ В. В. Бартолд перомунӣ ҳамосаи порсӣ (Ёдoштҳои Шуъбаи ховарии ҷамъияти бostonшиносии Русия, ҷил.12, ҷопи 3-4, 1915, саҳ. 276)

габргон низ бозгӯянд»¹ Мусахҳеи «Таърихи Систон» Муҳаммад Тақии Баҳор, донишманд ва шоири пуровоза, бисёр ба дурустӣ ёдовар шудааст, ки «ин деҳаштӣ» таҳрифи номи «Китоби Гиёҳоншинохт»-и машхури зартуштиён - «Бундаҳишн», «Офариниши ҷаҳон» аст.²

Ба фармони деҳқон Абӯмансури Муҳаммад ибни Абдулраззоқ «Шоҳнома»-и бузурге ба наср пардохта шуда буд, Ин мард фармонравои Тӯс буд, ки аз Сомониён бурида, ба Оли Бӯя пайваста буд. Сомониён дар соли 351- 962-милодӣ ин деҳқонро захр дода куштанд (ба ривояте дигар ӯ дар ҷанг кушта шуд), аммо писаронаш рӯзгоре пас аз он бо Ғазнавиён пайвастанд.

Берунӣ дар «Таърих»-и худ аз «Шоҳнома»-е ба порсии дарӣ ёд мекунад, ки онро Абӯалӣ Муҳаммад ибни Аҳмади Балхӣ суруда будааст. В. В. Бартолд бар ин андеша аст, ки ин Абӯалии Балхӣ касе нест, магар ҳамоно Дақиқӣ, салафи пуровозаи Фирдавсӣ. Дуруст аст, ки тазкираҳо кунияи Дақиқиро Абӯмансур зикр кардаанд, аммо В. В. Бартолд чунин мепиндорад, ки шоир метавонист ба расми маъмули он рӯзгор кунияи худро ба ифтихори яке аз ҳомиёнаш тағйир диҳад. Метавон гуфт, ки бино ба навиштаи Берунӣ ин Абӯалӣ дар манзумаи худ аз нахустин Одам-Ғаюмарс ва аз Ашкониён ном бурда, ки дар бораи ҷаҷомаҳои ӯ, ки Фирдавсӣ ниғаҳ доштааст, дида намешавад. Аммо Т. Нёлдеке³ ёдовар мешавад нахуст ин, ки он ҷӣ Фирдавсӣ аз пораҳои ҷаҷомаҳои Дақиқӣ дар «Шоҳнома» овардааст, дар мобайн суҳан хатм мешавад ва дувум ин, ки ҳарчанд Фирдавсӣ сурудаи Дақиқиро ҳазор байт медонад, аммо ба гуфтаи Ҳамидуллоҳи Қазвинӣ⁴ се ҳазор байт ва бо додаҳои Авфӣ,⁵ ки онро бисёр иғроқомез пиндошт, ҳатто бист ҳазор байт суруда будааст.

Манобеи арабӣ аз як кори манзум рӯи дostonҳои куҳан ҳикоят доранд. Ал Муқаддасӣ дар китоби «Ал-бадъ-вал-таърих» мегӯяд: «Ва эронӣро

¹ Таърихи Систон, таълиф дар ҳудуди 445-725 ба тасхеҳи Маликушшуаро Баҳор, Техрон, 1314, сах. 16-17.

² Бундаҳишн китобе аст динӣ ва таърихӣ ба забони паҳлавӣ (порсии миёна-порсик) ва аз китобҳои пураҳмияте аст, ки то ба ин рӯзгор расидааст ва дорон сздаҳ ҳазор вожа аст ва чисторҳое дар бораи офариниш ва бархе ахбори таърихӣ ва ҷуғрофийӣ дорад. Бавижа бахшҳои сиву якум (дар бораи навоҳии пураҳамияти Эроншаҳр) кишварҳои Эрон, ки ҷойҳои фармонравони Каёнӣ буда, сиву савум (таърихи достони Эрон, то поёни давраи Сосонӣ) ва бахши сиву панҷуми он (дар бораи аслу насаби шоҳони Каёнӣ) аз аҳамияте бузург бархӯрдор аст. Устод Баҳор дар ҳавошии «Таърихи Систон» перомунӣ он ҷӣ ки Е. Э. Бертелс ба он имтинод кардааст, чунин навиштаанд: «Бундаҳишн китоби муқаддасе аст ба забон ва хатти паҳлавӣ, муҳтавои қасас ва ривоеҳои динӣ ва таърихӣ зартуштиён ва маънии он асли хилқат мебошад, чи-бун ба маънии асл ва бех ва даҳишн ба маънии хилқат аст ва ин қабил масдарҳо бо он маъно ҳам омада ва имрӯз бидуни нун ва тои мустағмал аст. Магар ба нудрат ва ин ки дар матн онро (ибни Деҳаштӣ) навиштаанд чун ба габргон изофа шуда, шакл нест ки ҳамоно Бундахшан ё Бунҳишн аст». - С. Э.

³Th. Nöldeke, Das iranisch Nationalepos (GIPH. II, S. 148)

⁴Ta' rikh-i-Guzida of Hamdu'llah Mustowfi (GMS. v. XIV, London, 1911, p. 818). Низ бингаред: В.В. Бертелс, перомунӣ «Таърихи ҳамосиҳои порсӣ», сах. 279.

⁵ Авфӣ, «Лубоб-ул-албоб», ҷ. 2, сах. 33.

дар китобҳои хеш... ақида бар он аст, ки нахустин касе, ки аз фарзандони одам подшоҳӣ кард, номаш Каюмарс буд, дар замин танҳо буд ва сӣ сол подшоҳӣ кард ва Масъудӣ дар қасидаи устодонаи форсии худ мегӯяд:

Нахустин Каюмарс омад ба шоҳӣ,
Гирифташ ба гетӣ дарун пешгоҳӣ.
Чу сӣ соли ба гетӣ подшо буд,
Ки фармон-ш ба ҳар ҷое раво буд...».¹

Ва таърихнигор сипас меафзояд: «ва ман ин байтҳоро барои он ёд кардам, ки медидам порсиён ин байтҳоро бузург мешуморанд ва онро чун таърихи худ намуда, мепазиранд». Дар поёни баҳши марбут ба таърихи эрон менависад: «ва фармонравоии шахриёрони порсӣ ба поён расид ва Аллоҳ дини худ падидор кард ва ваъдаи хеш анҷом дод ва Ибни Ҷаҳм дар ин бора мегӯяд: ва порсиён ва румиёро корхое сутург буд, аммо ислом ситоиши онҳоро ҷои назмедоданд».

Ва Масъудӣ дар поёни қасидаи порсии худ мегӯяд:

Сипарӣ шуд замони Хусравон,
Чу коми хеш ронданддар ҷаҳно.²

Акнун ба рағми пора-пора будан ва низ тасодуфӣ будани ин огоҳиҳо метавонем бо боварии бечуну чаро бигӯем, ки дар рӯзгори Фирдавсӣ на танҳо аз «Худойнома» чанд тарҷумаи тозӣ буда, балки чанд гардонандаи ин китоб ба порсии дарӣ ва аз ҷумла беш аз ду тарҷума бо шеър будааст. Ин ки таърихнависи тозӣ ин ҷаҳонро қасида доништа, набояд моро сардаргум кунад: Тозиён аз шеъри ҳамосӣ беҳабар буданд ва барои ҳамин ҳам шеъри дарозеро, ҳатто агар бо бинишу дидгоҳи онон дар мавриди қасида ҳамхон намебуд, метавонистанд қасида биноманд.

Пас Фирдавсӣ ба ҳангоми оғози кори бузурги худ бегумон метавонистааст аз сарчашмаҳои ҳаттии бешуморе баҳра гирад. Бисёре аз пажӯҳандагон бар ин ақидаанд, ки Фирдавсӣ танҳо аз манобеи ҳатти истифода кардааст. Инон бар ин нукта бад-он сабаб таъкид доранд, ки дар «Шоҳнома» ҳеҷ огоҳие дар бораи Ашкониён нест ва сабаби ин ҳам он аст, ки ҳеҷ гоҳ ин дудмони таърих мактубе надоштааст. Аммо Фирдавсӣ худ барҳол аз дигар сарчашмаҳои сухан гуфта аст, чунонки:

Яке пир буд ном-ш Озодсарв,
Ки бо Аҳмади Саҳл будӣ ба Марв.
Кучо номаи хусравон дошти

¹ Сабкшиносӣ ё таърихи насли форсӣ, ҷилди дувум, таснифи оқои Муҳаммад Тақии Баҳор-Маликушшуаро, Техрон, 1321, саҳ. 4. Муаллиф ба дурустӣ ёдовар мешавад, ки менамояд ин шеър дар матни аслии дар баҳри ҳазач буда ва касе кӯшидааст мисраи дувуми байти нахустро баҳри мутақориб гардонад. Метавон андешид, ин мисра чунин будааст: Ба гетӣ даргирифташ пешгоҳӣ.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 5. Вазн наҷв аст.

Бигӯям сухан то чӣ з-ӯ ёфтам,
Суханро як андар дигар бофтам.

Шоир ба ҳангоми сухан аз пайдоиши шатранҷ менависад:

Чунин гуфт: фарзона Шохуи пир
Зи Шохуи пир ин сухан ёд гир.

Фирдавсӣ, ҳатто ба ҳангоми падида овардани вопасин баҳши манзума дар бораи Сосониён, метавонист дар бораи он огоҳиҳои навишташуда дар манобеъ рӯй биёварад, вале боз ҳам ба ривояти шифоҳӣ рӯй овардааст. Чунонки пеш аз огози сухан аз подшоҳии Ҳурмуз мегӯяд:

Яке пир буд, марзбони Ҳарӣ,
Писандидаву дида аз ҳар даре.
Ҷаҳондидае номи ӯ буд Мох,
Сухандону бо фарру бо баргу шох.
Бипурсидамаш то чӣ дорад ба ёд,
Зи Ҳурмуз, ки биншаст бар тахти дод.

Чунин ба назар мерасад, ки сухан дар бораи як намоёндаи хонадони куҳани деҳқон, дар бораи яке аз касоне аст, ки ба рӯзгори Фирдавсӣ дар миёнашон ҳанӯз метавонистааст асноди вобаста ба шоҳаншоҳони Сосонӣ монда бошад. Ногуфта пайдост, ки аз Мох, ки дар ин байт аз ӯ сухан рафта таронаҳои мардум набуда ва шоир метавонист танҳо дostonҳоро аз ӯ бишнавад, ки дар хонадонҳои деҳқонон даҳан ба даҳан мегашта ва то андозае ҳам дар адабиёти пандомези порсии миёна меодадааст. Аммо шояд Фирдавсӣ дostonҳои адабии таронахонони мардумро мешунидааст. Ба ҳар ҳол, ӯ дар ин бора бар онҳо назар доштаву байти зер ин гуфтаро тайид мекунад:

Суханҳои Рустам ба ною ба руд,
Бигуфтанд бар паҳлавонӣ суруд.

Каму беш огоҳӣ дорем, ки чунин дostonҳои паҳлавонӣ ба порсии миёна будааст. Ин суханон нишон медиҳад, ки Фирдавсӣ ҳудаш ҳам онҳоро настунида, ба ҳар ҳол аз онҳо огоҳӣ доштааст.

Ин дostonҳо ва манобеъ ва ривоеҳои дигар ҳамон кормояе аст, ки шоир ба кумаки он хоҳи баланди назми худро пай меафканад ва метавон гуфт, ки ҳамаи зиндагии худро бар сари он мегузорад.

Бино бар маъмул чунин унвон мекунанд, ки чун Фирдавсӣ аз навиштаҳои таърихҳои куҳан пайравӣ мекарда, пас «Шоҳнома» дорои сохтори маъние нест. Аммо чунин дидгоҳе яксара хатост, барои дарёфти ин нукта басанда аст, ки бо дарунмояи «Шоҳнома» як ошноии кулӣ пайдо кунем. Равшан аст, ки ба рӯзгори Фирдавсӣ ҳар асари бузурги манзум мебоист бо тавҳид ва ситоиши парвардигори ягона оғоз гардад. Ин расм дар «Шоҳнома» андаке дигар аст. «Шоҳнома» бо ситоиши кӯтоҳи

«Худованди ҷону хирад» оғоз мегардад ва дар паи он бахши ситоиши «хирад» меояд ва ҷунонки шоир мегӯяд:

Хирад беҳтар аз ҳар-ч эзид-т дод,
Ситоиш хирадро беҳ аз роҳи дод.
Хирадрову ҷонро кӣ ёрад сутуд?
Ва гар ман ситоям, кӣ ёрад шунуд?
Хирад раҳнамову хирад дилгушой,
Хирад даст гирад ба ҳарду сарой.

Ҷ. Куёҷӣ¹— донишманди ҳиндӣ ба дурустӣ ёдовар шудааст, ки барои ин суҳанон, ки аз забони марде мусалмон чандон одӣ наменамояд, метавон мӯ ба мӯ ҳамсӯй дар китобҳои зартуштиён ёфт. Ҷунонки дар рисолаи «Арвони хирад» (Минуи хирад) гуфта мешавад: «Бояд равони хирадро беш аз ҳар ғариштаи дигар сутуд ва хидмат кард... равони хирад ба хидматкунандаи худ мегӯяд: Эй дӯст, ки маро ситой, дар ҷустуҷӯи пуштибонии ман бар Ото роҳнамои ту дар хушнуд сохтани ҳистонҳои нек ва Варҷованд бошам, танатро дар ҳастии ҷаҳоне устувор ва ҷони туро дар ҳастии урвоне ниғаҳ бидорам» (бахши 1, пораҳои 53-61). Ин ҳам гуфтаи тозае дигар бар ин ки Фирдавсӣ чун бар он буд, ки ҷони достонҳоеву ахбори куҳанро дар офаридаи ҳудаи биеварад, ба гунаи жарфковона ҳамаи манобееро, ки дар дастрасаш дошт, пеш аз оғози қор мавриди нақду ниғариш қарор дода будааст. Фирдавсӣ худ достонро дар ҳамхонӣ бо ривояти зартуштӣ аз офариниши Гаюмарс² - нахустин Одам оғоз мекунад.

Ҷақомасаро ҳеҷ намегӯяд, ки офариниши одамӣ барои ҷӣ будааст, аммо аз ҳамаи он ҷӣ, ки оварда, равшан аст, ки баҳубӣ аз дидгоҳи оини Зартушт оғох будааст. Ҷамон дидгоҳе, ки бар асоси он офаридгори пок (Ахуро Маздо) бо оғохӣ бар ин, ки пайқоре саҳт бо дорандаи бадӣ (Ангра Мину) дар пеш дорад, одамиро офарид, то ҳампаймону ёвари ӯ дар ин пайқор бошад. (Бино бар боварҳои оини зартушт, ҳамаи он ҷӣ, ки ба ниғаҳдорӣ ва афзоиши одамизод ёрӣ мерасонад, офаридаи Ахуро Маздост ва ҳар он ҷӣ, ки барояш газандовар ва зиёновар аст, зодгони палиди Ангра Мину ҳастанд, ки меҳоханд размоварони осмониро забуну нотавон созанд). Барои ҳамин ҳам, ҳамин ки одамӣ офарида шуд, омоҷи тохту този нерӯҳои нопок гардид. Аҳриман (шакли пасини Ангра Минуи куҳан), ки худ наметавонад ба далели нерумандии бузурги Гаюмарт бар ӯ битозад,

¹J. C. Coşayjee, Studies in Šahnameh, Bombay, (s.a). p. 8

²Гаюмарс - шакли муаррабе аст, ки метавон гуфт, дар ҳамин шакл дар ҳамаи адабиёти исломӣ бар он бар меҳурем. Сурати бостонии ин ном Гаюмартан буда, ки ба маънии «ҳокӣ, заминӣ ва мир» аст. Аз он ҷо, ки мутарҷимони араб ин маъниро намендонистанд, онро бо овонигории арабӣ оварданд. Метавон гуфт, ки ба рағми ҳолу рӯзи бисёр баде, ки ёдгориҳои зартуштиён дар паи нобудии паёпайи онҳо ба дасти мутаассибон дучораш шудаанд, боз ҳам ҳамаи номҳое, ки дар ҷақомаи Фирдавсӣ мебинем, дар ин ёдгориҳо ёфта мешаванд.

С. Ҷартман пажӯҳише вижа дар бораи Гаюмарс дорад, 1953.

писари хешро во медорад, ки бар Сиёмак-писари Гаюмарт битозад ва ўро бишканад. Кушта шудани Сиёмак, сароғози пайкори беамони неруҳои аҳриманӣ бо одамизод гардид, ки бунёду шолудаи чакомаи Фирдавсӣ ҳам ҳамон аст.

Гаюмарт бо наводааш - Хушанг ҳамаи неруҳои покро гирд меоваранд ва сипоҳиёни торикиро саҳт дарҳам шикаста, писари Аҳриманро мекушанд. Дар солҳои фармонравоии Хушанг чашни садаро дар рӯзҳои чобачо шудани офтоб бунёд мегузоранд. Дар рӯзҳои ин чашн бар ҳамаи ситеғҳои кӯҳсорон ва дар майдонҳо хирманҳои бузурги оташ бармеафрӯхтанд. Одамӣ ба ёрии ин кори ҷовидона мекӯшид ба зода шудани офтоб ёрӣ диҳад.

Писари Хушанг-Тахумарс (номи куҳанаш тухмаи Аврупи) бартариеро, ки падар бар неруҳои палидӣ ба даст оварда буд, ҳамчунон ниғаҳ медошт ва онро дар зери фармон дошт ва ҳатто Аҳриманро водошта буд, ки ба сони ҷаҳорпое ўро саворӣ диҳад ва савор бар Аҳриман дар хиттаи фармонравояш мегашт. Пас аз Тахмураш Ҷамшед (номи куҳани вай Яймо Хашойито «Яймошоҳ») бар тахт нишаст. Подшоҳии ӯ даврони афсонавии заррине буд, ки дар он даврон одамизодро на ниёз буду на ғам ва ба рӯзгори ӯ на беморе буду на пире ва на марг. Аммо сабаби нобудии Ҷамшед ҳам, ҳамин буд. Фармонравои пуртавон бар ҳештан болид ва аз ҳамин раҳгузар Аҳриман тавонист суҳаноне нобихрадона бар забони вай ҷорӣ созад. Рӯзе бар тахт нишаст ва:

Чунин гуфт бо солхӯрда Маҳон,
Ки ҷуз ҳештанро надонам ҷаҳон.

Ҷамшед пас аз ёдоварии қорҳои худ аз барои одамиён, суҳанонашро ба ин ҷо расонид, ки:

Шуморо зи ман ҳушу ҷон дар тан аст,
Ба ман награвад, ҳар кӣ Аҳриман аст.
Гар эдун, ки донед ман кардам ин,
Маро хонд бояд ҷаҳонфарин.

Ҳанӯз ин суҳанони нобихрадона аз даҳони ӯ берун наёмада буд, ки ёрӣ ва пуштибонии Урмуздро (Аҳуро Маздо) аз даст бидод. Чанд дастгоҳи дод дар гетӣ дар гирифт, аз ҳамаи тараф муддаиёне барои тахту ҷоҳ пайдо шуданд, Заҳҳоки бедодгар падидор шуд ва қаламрави Ҷамшедро ба зери ситра овард. Фармонраво (Ҷамшед - М. А.) гурехт, рӯзгоре дар гетӣ саргардон буд то ин ки мардони Заҳҳок ўро дар дарёи Чин гирифтोर сохтанд. Ба фармони фармонравои тоза Ҷамшедро зинда-зинда бо арра дуним карданд.

Аҳриман, ки шоҳи тозаро ҳамразми вафодор барои худ меёбад, нарма-нармак вайро дар дом меоварад. Заҳҳок дар оғоз падари хешро мекушад ва сипас Аҳриман найранги тардастонатар ба қор мебандад. Ў, ки ба

чехраи хӯришгаре даромада буд, аз пушти гови чавон барояш хӯриш сохт. Ин хӯриши тоза чунон ба табъи шоҳ хуш омад, ки иҷозат дод ҳар чӣ дилаш меҳоҳад, аз вай бихоҳад. Аҳриман-хӯришгар-бисёр намехост. Ў аз шоҳ хост ба вай танҳо иҷозат диҳад, ки бар ду китфи ӯ бўса занад. Иҷозат дода шуд ва аз ҷои бўсаи Аҳриман ду мор рӯид ва дар ҳамон дам ба озори Заҳҳок пардохтанд. Ҳамаи талошҳо барои раҳӣ аз онон бенатича монд. Аҳриман пас аз ранҷи бисёри Заҳҳок дубора дар симои пизишке падидор гашт ва гуфт, ки ягона дармони ором сохтани морон ва раҳӣ ёфтани аз озори онҳо ин аст, ки рӯзона ба онон аз мағзи сари як одам хӯриш диҳанд. Заҳҳок ин дастурро ба кор мебандад ва чунонки хости Аҳриман будааст, рафта-рафта ҷароғи зиндагӣ дар хиттаи фармонравоии Ҷамшед рӯ ба хомӯшӣ мегузорад. Мардум нопадид ва нопайдо мешаванд ва заминҳои кишоварзӣ ба хоки беҳосил бадал мегардад (Охир, аз назари зардуштийн, беҳтарин қори нек ҳамоно кишоварзӣ ва бузургтарин гуноҳ, ҳамоно аз қор андохтани замин аст). Шоҳи худкома бедод мекунад, мардумон дармондаанд ва меноланд ва дар ҳамон ҳангом, кинҳояш дур аз ҷашмони ҳама ва дар ниҳон неру мегирад. Аз зани Ҷамшед, ки тавониста буд пинҳон гардад, писаре зода шуд, ки Фаридуни далер (Троитунӣ бостонӣ) буд.

Чун Фаридун бузург шуд, диловароне, ки мехостанд ба фармонравоии безорибарангези Заҳҳокӣ ҷираманд поён диҳанд, аз ҳар сӯ дар ниҳонгоҳаш дар кӯҳистон гирд омаданд. Заҳҳок бо дидани нохушнудии ҳамагонӣ фармон медиҳад, ки гувоҳӣ (маҳзар) бинависан, ки Заҳҳок намунаи додгарӣ аст ва гувоҳдиҳандагон бар ин маҳзар касеро ҷуз Заҳҳок бар намехоҳанд. Коваи оҳангар, ки аз ҳамаи писаронаш танҳо як тан монда ва дигарон хӯриши морон шуда буданд, ба даргоҳ омада, доди хеш меҳоҳад ва хостор мешавад, ки ин бедод додгарона бахш шавад. Мекушанд ба ҳар гуна ўро ором созанд ва ҳамон ҷо пешниҳод мекунад, ки ӯ низ бар мазҳар гувоҳӣ бинависад. Ин дархост оҳангари далерро ба ҳашм меоварад, маҳзарро дарида, зеро по мегузорад. Аз хоҳи шоҳ берун мешавад ва ҷарми оҳангариро бар найза қарда, онро чун дирафш ба даст мегирад ва хоҳони сарнагун қардани бедодгарон мешавад. Шӯришиён ба Фаридун анҷуман меороянд ва Заҳҳокро бар ҳок қашада, асираш сохта ва ба кӯҳи Дамованд мебаранд ва дар он ҷо ўро банд мекунанд. Сар то сари достон шӯридани Кова ва пайкораш бо Заҳҳок яке аз дурахшонтарин бахшҳои китоб аст ва аз овозҳои дархӯр, бархӯрдор .

Фаридун бар тахт менишинад. Ў фармонравоест хирадманд, додгар ва дорони фарри шоҳаншоҳӣ. Аммо дар даврони шахриёрии ўст, ки дустагӣ ва нифоқ оғоз мегардад ва сарнавишташ чунон будааст, ки ин ҷудоии дахшатнок қарнҳо аз миён наравад. Фаридун меҳоҳад қаламрави фармонравоии худро миёни писаронаш бахш кунад. Рум ва ҳамаи вилоятҳои ҳоварӣ (ба мафҳуми имрӯз Бохтар)-ро ба Салм медиҳад. Турон ва Чин ба Тур мерасад ва Эрон, ки Фирдавсӣ онро «Дашти гардон»

меномад, ба писари дурдонааш Эрач. Аммо Тур ва Салм, ки аз чунин бахш хушнуд набуданд, норухат гардиданд ва аз рашк бар Эрач тохтанд ва ўро куштанд. Канизаке аз Эрач бордор буд ва писари Эрач - Манучехр¹ аз вай зода шуд. Фаридун ба навдааш дастур медиҳад, ки кини падарро аз кушандааш бихоҳад. Манучехр Турро мекушад ва он душмани хунин ва маргбори Эроу Турон, ки метавон гуфт, дар конуни ҳамаи манзума ҷой дорад, оғоз мегардад.

Аз он ҷо ки ин бахши «Шоҳнома» фарогирандаи бахши паҳлавонӣ аст, Фирдавсӣ аз ҳамон оғоз паҳлавонони асосии худро, ки гурдони Систон ва хонадоне ҳастанд, ки Рустами номдор аз миёнашон баромадааст, намоён ва падида омадани Рустамро пешопеш омода месозад. Сомӣ ял дорои писаре мешавад, ки хубрӯст, аммо мӯҳояш сапеданд. Падар дар ҳашм мешавад, ки ин бача:

...чун бачаи Аҳриман,
Сияҳчаşму мӯяш ба сони суман.

Сом писарашро ба кӯҳи Албурз мебарад ва ба дасти сарнавишт раҳояш мекунад. Симурғ, парандаи афсонавӣ, ки кӯдаки раҳшударо меёбад, ўро мепарварад. Аз он ҷо, ки Сом дар кори писари худ найранг (дастон) карда буд, Симурғ номи дастон бар ў мегузорад. Дар ин миён падар аз карда пушаймон мешавад ва дар ҷустуҷӯи фарзанд ба кӯҳ меравад ва бо шигифтӣ писарро зинда ва тандуруст меёбад. Кӯдак бо он, ки дур аз мардум бузург шуда буд, Симурғ сухангуфтан низ ба ў меомӯзад. Сом фарзандро бар медорад, то ба хона барад ва ҳангоми бадруд симурғ паре чанд аз хеш ба вай медиҳад ва мегӯяд, ки агар ба саҳтӣ дарафтад ва ёрӣ хоҳад, басанда аст, ки яке аз парҳоро оташ занад, то Симурғ ҳамон дам ба ёрии вай бишиতোбад. Сом писарашро Золи Зар ном медиҳад. Манучехр, ки пас аз ниё кулоҳи Каёнӣ бар сар гузошта буд, огоҳ мешавад, ки Зол паҳлавоне бузург аст ва ўро фармонравои Зобулистон (ба гуфтаи Фирдавсӣ Зобулистон номи дигари Систон аст) мекунад. Рӯзе Золи ҷавонро андешаи дидор аз Кобул дар сар меафтад. Пас аз расидан ба он ҷо огоҳ мешавад, ки Меҳробшоҳ, фармонравои Кобул, ки наҷодаш ба Заҳҳоки мордӯш мерасид, духтаре моҳрӯ дар паси парда дорад. Зол дар дил орзуи дидори духтарро мекунад, аммо заҳраи он надорад, ки ба коҳи Меҳроб шавад, зеро бим дорад, ки агар ба хонаи бутпарастон дарояд, падараш-Сом нохушнуд гардад.

Дар ин миён Меҳроб, ки ба пешвози Зол омада, ўро дидор мекунад, дар шабистони хеш аз фармонравои ҷавон сухан мегӯяд ва духтараш-Рӯдоба бо шунидани суханони падар, саҳт дил дар гавари меҳри Зол мебандад. Рӯдоба ба ёрии яке парастандагони худ Золро аз рози дили

¹ Пайрави ривояти «Шоҳнома» Манучехр писари Эрач нест, балки аз канизак духтаре дар вучуд меояд, ки пас аз бузург шудан ўро ба Пашанг медиҳанд ва аз вай аст, ки Манучехр зода мешавад. - С. Э.

хеш огоҳ мекунад ва дидоре бо ӯ фароҳам месозад. Зол бар он мешавад, ки вайро ба занӣ гирад ва андешаи хешро бо падар дар миён мегузорад. Гузориш ба Манучехр мерасад ва ӯ ба Зол фармон медиҳад, ки Меҳроб - наводаи Заҳҳокро кушта, қаламрави ӯро бо хок яксон кунад. Аммо бо поймарди Сом, ки ба баёни хидматҳои гузаштаи худ мепардозад, Манучехр аз ройи хеш бармегардад ва бо пайванди Золу Рӯдоба муқовимат мекунад. Пешбини ахтаршуморҳо ҳам, ки гуфта буданд аз ин пайванд паҳлавоне пурманиш зода хоҳад шуд, ба ин кор ёрӣ медиҳад. Бордории Рӯдоба саҳту сангин аст ва Зол, ки мебинад зода шудани фарзанд метавонад барои модар газандовар бошад, Симурғро ба ёрӣ меҳонад. Мурғ фармон медиҳад, ки тилиғҳои модарро бишқофанд ва навзодро аз он шикӯф берун оваранд.

Ҷорое низ медиҳад, ки захмро бедиранг дармон кунад. Мӯбаде, ки мебоист паҳлуи модарро бишқофад, нахуст ӯро бо бодаи гиро беҳуш мекунад. Навзодро Рустам ном мекунанд. Ӯ чунон дурушт ва пуртаван аст, ки танҳо даҳ зани ширдеҳ метавонанд хуроке басанда ба ӯ бидиҳанд ва ҳар бор хӯрокаш ба андозаи хӯриши панҷ марди бузург аст. Рустам дар кӯдакӣ бо зарби як ангушт филеро, ки касе ёрои наздик шудан ба онро надошт, мекушад.¹ Манучехр ҷаҳонро падруд мегӯяд ва писараш Нӯзар, худкомаи сангдил, бар тахт менишинад, Пашанг фармонрави Турон пас аз огоҳӣ аз безории мардум аз дастҳои Нӯзар, писари хеш Афросиёби пуртаванро ба Эрон гусел мекунад. Ин паҳлавон, ки сипас бадбахтиҳои бузурге барои Эрон меоварад, бад-ин гуна падидор мешавад. Нӯзар бар сипоҳи Турон метозад, аммо саҳт шикаст мехӯрад. Шоҳ ва даҳ ҳазор тан аз сарои сипоҳи вай асир мешаванд. Афросиёб мехоҳад пештар рафта лашкар сӯи Меҳроб кашад, аммо Зол бо гурдони хеш фаро мерасад ва роҳ бар ишон мегирад ва сипоҳи Турон бо саросемагӣ по ба фирор мегузорад. Зол асиронро озод мекунад, аммо Нӯзар ба дасти Афросиёб, ки дар оташи хашм месӯхт, кушта мешавад.

Дар даврони кӯтоҳи фармонравиҳои Зав - писари Нӯзар Эрон ва Турон паймони ошӣ мебанданд ва рӯди Ҷайхунро марз миёни ду кишвар қарор медиҳанд. Афросиёб пас аз гузашти панҷ сол паймон шикаста, дубора бо сипоҳи гарон қасди Эрон мекунад. Акнун дигар Рустам аст, ки бояд меҳанро пос дорад. Гурди ҷавон ба ҷустуҷӯи асбе фарохӯри хеш меғозад. Аммо зӯрмандтарин асбҳо ҳам сангинии тани ӯро тоб намеоваранд. Саранҷом Рахшро, ки мебоист то поёни зиндагии Рустам вафодорона ба ӯ хидмат кунад, меёбад. Рахш асбе аст пилпайкар.

Ба зер андараш пораи гомзан
Яке жандапил аст, гӯй ба тан.

¹ Ин достон менамояд, ки аз афзудагҳои пасин бошад (ба зоҳир, ишора ба кушта шудани пили сапед ба дасти Рустам аст, ки афсонапардозон онро чунин пардохтаанд).

Рустам пас аз нишонидани Кайкубод бар тахти Эрон, ўро дар ороستاني сипоҳ ёрӣ медиҳад. Талоши вай он аст, ки пеш аз ҳама кори душмани асосӣ – Афросиёбро яксара кунад. Ва аз падар нишони ўро меҷӯяд. Зол Афросиёбро чунин ба тасвир мекашад:

Дирафшаш сиёҳ асту ҳафтон сиёҳ,
Зи оҳан-ш соид, 3- оҳан кулоҳ.
Наҳанг ў зи дарё барорад ба дам,
Зи ҳаштод арш нест болош кам.

Аз он ҷо, ки Афросиёб намояндаи ҷангҷӯёни дӯзахист, равшан аст, ки мебоист чехра ва симои торик дошта бошад. Пайдост, ки Афросиёб ҳам пилтане аст на камтар аз Рустам, зеро андозаи болои ў, ки дар ин ҷо омада, ба чихил метр мерасад. Ду гурд дар миёни набард ҳамовард мешаванд. Рустам даст бар камарбанди Афросиёб андохта, ўро аз зин дармерабояд. Аммо печи камар тоби сангинии тани Афросиёбро наёварда, аз ҳам меғусилад. Афросиёб аз замин бархоста, саросемавор меғурезад. Чун ба назди падар мерасад, аз вай меҳоҳад, ки ҳар чӣ зудтар паймони ошtii бандад, зеро касеро ёрои набард бо Рустами паҳлавон нест. Паймони ошtii мебанданд ва ҳамон рӯди Ҷайхун марз дар миёни ду кишвар мешавад.

Кайковус бар тахт менишинад. Рӯзе, ҳангоме ки бар тахт нишаста буд, ромишгаре аз «сарзамини девон»-Мозандарон-назди вай омада, дар бораи ин хиттаи бихишти нағмае соз кард. Кайковус бо шунидани ин ситоиши шӯрангези Мозандарон бар он шуд, ки ба он ҷо лашкар кашад. Гурдони диловар мекӯшиданд рои шахриёрро бизананд, ёдовар мешаванд, ки ниёконашон ҳеҷ қадом ёрои он надоштанд, ки ба ҷанги девони ҳаросноки Мозандарон бираванд. Аммо шоҳи сарсаҳт меҷӯяд, ки ў ба тавонмандӣ ва неру аз ҳамаи пешиниёни худ бартар аст ва метавонад диловарихое кунад, ки онон аз ўҳдааш барнамеоманд. Лашкаркашӣ оғоз мешавад. Сипоҳи Кайковус ба Мозандарон омада, онҳоро ба нестӣ мекашонад. Подшоҳи Мозандарон, ки саҳт бимнок шуда буд, яке аз девонро мефиристад, ки деви гулпайкари сапед, фармонравои бузурги он Сомонро оғоҳ кунад. Деви сапед ба ҷоду ҷашми Кайковус ва сипоҳи Эронро кӯр месозад ва эронии дармонда ҳамагӣ асир мешаванд. Танҳо як сипоҳе ба тасодуф ҷон бадар мебарад ва эронииро аз шӯрбаҳтии подшоҳ оғоҳ мекунад. Зол меҳоҳад ба тани худ эронииро ёрӣ диҳад, аммо ў пир аст ва аз паси ин лашкаркашӣ барнамеояд. Ў Рустами ҷавонро ба ин қор равона мекунад, ду роҳ ба Мозандарон меанҷомад. Яке аз онҳо роҳест осон, ки шоҳ аз он ҷо рафта буд, аммо ин роҳест дароз, ки мебоист шаш моҳ онро паймуд. Роҳи дигар роҳест душворғузар ва пур аз хатар, аммо кӯтоҳ, аз он ҷо метавон дар ду ҳафта ба Мозандарон расид. Ҷои диранг нест ва Рустам роҳи кӯтоҳро бармеғузинад ва дар пеш мегирад. Достони «Ҷафт хони Рустам» аз ин ҷо оғоз мегардад. Раҳш дар нахустин таваққуфҳо шереро

мекушад. Сипас Рустам дар паи бузи кӯҳӣ ба чашмае мерасад ва аждаҳову зани ҷодуеро, ки мекӯшид вайро ба дом оварад, мекушад ва аз густохии даштбон дар хашм шуда, ду гӯши ӯро меканад.

Рустам пас аз дастгир кардани яке аз мардуми бумӣ ба номи Авлод ӯро вомедорад, ки ҷои Деви сапед ва низ ҷои асиронро нишон диҳад. Сипас сар аз тани ниғахбон, Аржанг-дев чудо мекунад. Ҳангоме ки Рустам ба наздикии хонаи Дев мерасад, Кайковус ба анбозони тирарӯзаш мегӯяд, ки «хурӯшидани Рахшам омад ба гӯш». Аммо инон мепиндоранд, ки хирад ва ҳушу фарр аз сари Ковус парида ва суханони ноҳушвор мегӯяд. Саранҷом Рустам рӯ дар рӯ бо деви сапед дармеомезад. Паҳлавон ин ҳаюлоро ҳам мекушад. Чанд қатра аз хуни Деви сапед дар чашмони асирон мечаконад ва тирагии дидагон зоил гашта, бино мешаванд. Ба шоҳи Мозандарон номае менависанд, ки бедиранг фармонбардорӣ кунад. Ӯ посухе тунд ва густохона медиҳад. Он гоҳ худ Рустам паёме «оташин» барои ин фармонравои беҳуд мебарад. Шоҳи Мозандарон пас аз хондани нома Дижхиро фаро хонда, фармон медиҳад, то сар аз тани паҳлавон чудо кунанд, аммо ӯ бо шухӣ ва ханда Дижхиро дуним мекунад ва роҳи худ мегирад. Дар набарде, ки пас аз он дар мегирад, шоҳи Мозандарон кушта мешавад ва Кайковус Авлодро, ки ба фармони ӯ гароида буд, ба ҷои вай бар тахт менишонад.

Ба дастоне мерасем, ки даромади дардноктарин бахши «Шоҳнома»-достони «Сиёвуш» аст. Кайковус Рустамро равонаи зодгоҳаш месозад ва худ ба гашту гузор дар гетӣ пардохта, сарзаминҳои гӯшаву канорро ба зерӣ фармон дармеоварад. Ӯ ба ҳангоми ин гашту гузор ба Ҳомоварон¹ меояд. Дар он ҷо ба ҷон шефтаи духтари Ҳомоварон Судобаи паричеҳр мешавад ва ӯро аз падар хостгорӣ мекунад. Шоҳ намехоҳад духтарашро ба Кайковус диҳад, аммо худӣ Судоба орзуманди ин пайванд аст. Пайванди заношӯй даст медиҳад. Аммо шоҳ, ки боз ҳам андешаҳои нопоке дорад, Кайковусро ба меҳмонӣ меҳонад то дар он ҷо қорашро яксара кунад.

Судоба ба ҳамсари хеш ҳушдор медиҳад, аммо ӯ бо сарсахтӣ, ҳамон сарсахтие, ки як бор дар Мозандарон ӯро ба тирарӯзӣ кашонида буд, ҳушдори ӯро ношунида мегирад. Шабонгоҳ ногоҳ Кайковус ва бузургони ҳамроҳашро дастгир ва дар диже дар кӯҳсорон дар банд мекашанд. Судоба, ки инро мешунавад, аз падар мецоҳад ӯро низ ҳамроҳи шӯяш зиндонӣ кунад. Хости Судобаро анҷом медиҳанд. Афросиёб бо шунидани шӯрбахтие, ки ба шоҳ рӯй овардааст, бедиранг дубора ба Эрон метозад. Рустам боз ба ёрӣ мешитобад. Ӯ ба ҳангоми набард бо шоҳи Ҳомоварон ин зинҳорхори паймоншиканро бо каманд асир мекунад ва водораш месозад, ки Кайковусро бо ҳурмате босазо ва дархӯр озод кунад.

¹ Гузоришгарони куҳан чунин баршумурдаанд, ки Ҳомоварон номи бостонии Сурия ва Ё Яман аст.

Сипас Рустам шикасти ҳавлноқ бар сипоҳи Афросиёб ворид меоварад, паҳлавони Туронӣ аз бими чон пушт ба майдони набард карда мегурезад. Кайковус, ки аз ҳама ғамҳо растааст ба баҳрагирӣ аз ин, ки девон дар зери фармони ӯ хастанд, дар озорашон мекӯшад ва ононро вомедорад, ки як аз пай дигар сохтмонҳое бисозанд. Иблис анҷумане месозад ва девон дар он анҷуман роҳе барои раҳой аз Кайковус меёбанд. Яке аз онон ба чехраи ҷавоне бар ӯ намоён мешавад ва пешниҳод мекунад, ки даст ба коре занад, ки то кунун касе дили он надоштааст ва он ҳамоно парвоз ба осмон аст. Фармонравои сабукмағзи хирасар, дар пай ин андеша бар тахте менишинад, уқобҳое бар пояи он бастаанд. Парвоз ба фурӯафтодан меанҷомад ва Рустам сарвари худро дар мурдобе дар наздикии Омул меёбад.¹

Фирдавсӣ пас аз андаке сухан дар бораи бархӯрди тозаи эронӣ бо туронӣ ва фирори шармсоронаи паҳлавони туронӣ ба достони «Сӯҳроб» мепардозад. Ин дoston яке аз пуровозатарин дostonҳои манзума аст ва хонандаи рус бо он аз рӯи тарҷумаи Жуковски, ки ҳарчанд шакли матнро ниғаҳ дошта, аммо бисёр мӯшикофона ва дақиқ дарунмояшро овардааст, ошноост. Дар ин дoston чандон диранге намекунем ва танҳо ёдовар мешавем, ки Таҳмина, модари Сӯҳроб-нажоди туронӣ дошт ва бад-ин сон Сӯҳроб дорои ду хостгоҳ, эронӣ ва туронӣ буд. Шояд ба андешаи шоир барои ҳамин ҳам ӯ мебоист кушта шавад. Ҳангоме ки Рустам бо писари нерумандаш захме маргбор мезанад, ба ёд меоварад, ки Кайковусро нӯшдруест, ки метавонад зиндагии ҷавонро ба ӯ бозгардонад. Аммо Кайковус, ки ҳама чизаш вомдори ӯ буд ва Рустам се бор вайро аз дармондагӣ ворахонида буд, аз рашки палидонае, ки ба паҳлавон дошт, нӯшдору ба ӯ намедихад ва мегузорад, ки диловари ҷавон бимирад.

Пас аз ин достони ҷонгудоз достони ғамангези дигаре меояд. Се паҳлавон Тӯс, Гударз ва Гев ба гоҳи шикори нахчир дар ҷангал духтари хубрухе меёбанд, ки аз падари масти хеш гурехта будааст. Духтар мегӯяд, ки хеши Гарсеваз аст ва наҷод аз Фаридун дорад. Миёни диловарон гуфтугӯ дармегирад, ки аз онӣ кадом шавад ва қарор бар он мениҳанд, ки бо Кайковус рой бизананд. Аммо ӯ бе ҳеҷ гуфтугӯ духтарро дархӯри хеш мебинад ва аз ӯ писари зебо - Сиёвуш ё Сиёвахш² зода мешавад. Парвариши писарро ба Рустам месупоранд ва ӯ пас аз он ки ҳунарҳои бисёро, ки барои гурди диловар ба кор аст ба вай меомӯзад, ӯро назди падар меоварад. Кайковус пас аз гузашти ҳафт сол кӯхистонро ба фармони Сиёвуш медиҳад. Дар ин ҷо дар ҳамаи ҷопҳои манзума байти зер меояд:

¹ Шаҳре дар қаронаи дарёи Мозандарон (шояд ҳам Омули бostonӣ, ки имрӯз Ҷорҷӣ ном дорад, дар қанори Омударё дар Туркменистон ва ҳамон ҷойе аст, ки тири Ораши Қамонгир дар он ҷо ба замин ништа буд. - С. Э.).

² Фирдавсӣ бо таваҷҷуҳ ба вазни шеър ҳарду суратро ба кор бурдааст.

Замини куҳистон варо дод шоҳ,
Ки буд ӯ сазои бузургиву гоҳ.
Чунин хондандаш ҳама пештар,
Ки хонӣ кунун Мовароуннаҳар.¹

Судоба бо дидани ҷавони тозарӯӣ меҳрашро сахт ба дил мегирад. Ӯ мекушад, ки Кайковус шоҳзодаро назди ӯ ба шабистон фириштад ва ҳамин ки бо ӯ танҳо мешавад, талош мекунад, ки Сиёвуш ба навозиши ӯ бипардозад. Сиёвуш аз ҷанги ӯ мегурезад ва он гоҳ зани фусунсози фиребкор бар ӯ дурӯғ мебандад. Кайковус ба ростии сухани вай бадгумон мешавад, аммо Судоба ба сухани норосте, ки гуфта, пой мефишорад ва мегӯяд, ки ӯ бояд дарёфти ростӣ ва дурустиро ба довари ияздон супорад. Сиёвуш савор бар асб аз кӯҳи оташдамон мегузарад, бе он ки газанде бар вай расад ва аз ин раҳгузар бегуноҳияш собит мешавад. Судоба ба ҳар гуна нозу карашма дубора дили Кайковусро бар худ меҳрубонтар мекунад.

Огоҳӣ мерасад, ки Афросиёб дубора ба Эрон тохтааст ва Судоба мекушад, ки ҳамсараш Сиёвушро ба ҷанги ӯ бифириштад. Кайковус мепазирад, аммо аз он ҷо, ки Сиёвуш ҷавон аст, Рустамро бо ӯ ҳамроҳ мекунад, то аз ӯ битавонад ниғаҳбонӣ кунад. Диловарони Эрон дар нахустин бархӯрд бо душман онҳоро дарҳам мешикананд ва Балхро, ки ба ҷанги туркон афтода буд, мегушоянд. Афросиёб, ки дар ин ҳангома дар Суғд буд, ҳобе даҳшатнок, ки пешгӯии маргаш буд, мебинад. Хобгӯён ба ӯ мегӯянд, ки агар Сиёвуш дар ҷанг кушта шавад, марги ӯ ва нобудии Турон ногузир хоҳад буд. Ин пешгӯӣ Афросиёбро вомедорад, ки дари гуфтугӯро барои оштии бозгушояд. Рустам ва Сиёвуш оштиро ба шарте мепазиранд, ки Афросиёб сад тан аз бастагони хешро ба расми гаравгон пеши онон фириштад, аммо паймон танҳо замоне нофиз хоҳад гашт, ки Кайковус онро бипазирад.

Сиёвуш Рустамро назди падар мефириштад, аммо Кайковуси тезхашм мегӯяд, ки Рустам намехоҳад ҷанг кунад ва Сиёвушро низ ӯ бад-ин кор барангехтааст. Ба Рустам фармон медиҳад, ки дар даргоҳ бимонад ва Тӯсро барои фармондеҳии сипоҳ ба Балх мефириштад.

Афросиёб пас аз огоҳӣ аз ҳамаи он ҷӣ рафта буд, меандешад, ки Кайковус худашро аз даст додааст, пас мебояд пешопеш бо Сиёвуш созиш

¹ Мовароуннаҳр (ба арабӣ «он ҷо ки фаросӯи рӯд аст»)- номи пешини Осиёи Миёна ва пештар миёни ду рӯд Сирдарё (Сайхун) ва Омударё (Ҷайхун) аст. Яксара равшан аст, ки ин байт аз афзудагӣҳои пасин аст. Гузашта аз ин ки ба иқтисоди вазн ва шакли шеър мебоист ин номро ба гунаи дигар хонд, ки пайдост Фирдавсӣ чунин коре намекардааст. Дар ин ҷо танокӯзи мантиқии шеър низ ҳаст, чаро ки Ҷайхун марзи қаламрави Эрон буда. Пас Кайковус чизе ба писараш медиҳад, ки аз он ӯ набуда ва туронзамин будааст ва шояд ин дода ҳам бар асоси ҳудӣ байт бошад. Устод Мучтабо Минуй дар «Достони Сиёвуш», ҷопи Мутолиот ва тадқиқоти фарҳангӣ, зайли байти 133 бар ин назар аст. «Сустии байт ва нодуруст будани матлабе, ки дар зимни он омада, ин ҳадсро илқо мекунад, ки байт сохта бошад». - С. Э.

кунад ва канор биёяд. Номас ба Сиёвуш навишта, ўро ба туронзамин меҳонад ва мегўяд ўро ба ҳар гуна гиromӣ хоҳад дошт. Сиёвуш, ки дармеёбад аз падар ба чуз бедод ва сардӣ наметавон чизе чашм дошта бошад, бар он мешавад, ки аз меҳан берун рафта ба Турон паноҳ барад. Роҳи ў ба Турон аз Тирмиз ва Чоч мегузарад. Афросиёб ба гармӣ ва меҳрубонӣ меҳмонро пазиро шуда ва чашне барпо медорад. Чарира, духти Пиронро ба занӣ ба Сиёвуш медиҳанд. Аммо Пирон, ки мехоҳад пайванди Сиёвуш бо Турон сахттар бошад, сазо он мебинад, ки Фарангис, духтари Афросиёбро ҳам ба занӣ ба ў диҳанд. Пас аз ин пайванд Афросиёб вилояте бузургро ба Сиёвуш медиҳад ва ў дар он ҷо пойтахте барои хеш сохта, номашро Гангдиг мегузорад. Сиёвуш пас аз ба поён расидани кори сохтмони ин шаҳр шаҳри дигаре низ ба номи Сиёвуши гурд бино мекунад. Ў фармонравое роиманд ва бихрад аст, мардум ўро дўст медоранд ва вилояташ шукуфо мешавад. Афросиёб, ки ҳамвора Сиёвушро гиromӣ медорад, Гарсеваз, бародари хешро пеши ў мефиристад то дарёбад, ки оё ў аз Эронзамин ҳеҷ ёд мекунад? Ва ё чизе барои фармонравои ҷавон ба кор аст ё на? Аммо шукўҳмандӣ ва тавоноии Сиёвуш ва шукуфоии хиттае, ки зери фармони ўст, ҷунон таъсире бар Гарсеваз мегузорад, ки интизорашро надоштааст. Ў меандешад, ки агар корҳо ба ҳамин ривол пеш равад, ба зудӣ Сиёвуш ҳамаи Туронро ба зери фармон хоҳад овард.

Бавижа неру ва ҳунари паҳлавони ҷавон дар майдон Гарсевазро шигифтзада мекунад. Гарсеваз пас аз бозгашт назди бародар забон ба фитна ва дурўғ мегушояд, ки гўё Сиёвуш ниҳонӣ бо Кайковус иртибот дорад ва мехоҳад дар гирифтани Турон ўро ёрӣ расонад. Афросиёб мегўяд, ки агар ҷунин бошад, бехтар аст ҳар ҷӣ зудтар ўро дубора пеши падараш бифиристанд. Гарсеваз наметазирад. Сиёвуш акнун ба ҳамаи асрор ва каму беш, сипоҳи мо огоҳ аст ва агар ба эронзамин бозгардад, мо дигар нобуд хоҳем шуд. Ба фармони шох Гарсеваз пеши Сиёвуш мешавад, то ў ва ҳамсарашро ба даргоҳи Афросиёб фаро хонад. Сиёвуш аз дилу ҷон хоҳиши рафтан мекунад. Гарсеваз мебинад, ки шояд фусуну андешаҳои палидонааш беҳосил бимонад. Бар он мешавад, ки Сиёвушро бим диҳад. Ба ў мегўяд Афросиёб зинҳорхори ғаддоре аст ва андешаи вай ҳама он аст, ки туро бикушад.

Аммо Сиёвуш бовар намеоварад. Пас Гарсеваз бо лоба аз ў мехоҳад, ки наравад ва номас ба Афросиёб бинависад ва Гарсеваз назди Афросиёб меравад, ки бидонад ўро ҷӣ дар сар аст. Ростӣ, бо тирадилӣ ва бадандешӣ ва танҳо пас аз он Сиёвушро огоҳ хоҳад кард, ки биравад ё наравад. Гарсеваз ба Сиёвуш мегўяд: «Агар Афросиёб ҳамҷунон бар сари кин бошад ва бихоҳад туро бикушад, огоҳат мекунам ва ту ба Чин ё ба Рум бигрез». Гарсеваз пас аз бозгашт бародарро огоҳ мекунад, ки Сиёвуш омодаи шўриш аст ва ҳатто сипоҳиёне аз Чин ва Рум ба ёрии ў меоянд. Набойд дар кори ў диранг овард ва бояд даст ба кор шуд. Афросиёб сипаҳ ба сӯи Сиёвуш меронад. Гурди ҷавон аз хобе, ки дидааст, сияхрўзӣ ва

бадбахтиеро пешбинӣ мекунад ва аз он ҳамсараш Фарангисро огоҳ месозад.

Ў мегӯяд: «ту панҷ моҳ аст, ки бордорӣ, аз он чӣ ки дар бори ту аст, хуб ниғаҳдорӣ кун, ки аз ту шахриёре номдор зода хоҳад шуд». Вай пас аз бадруд бо ӯ бо асби гиромиву ҷангии хеш роҳи Эронро дар пеш мегирад. Аммо дигар дер шуда ва Афросиёб роҳ бар ӯ мебандад. Сиёвуш намехоҳад, ки ҷангҷӯёнаш ба ҷанг бикӯшанд. Онҳоро сангдилона мекушанд ва Сиёвушро асир мекунанд. Ҳеч як аз сипоҳиёни Афросиёб тан ба куштани Сиёвуш намедихад, аммо Гарсеваз ҷунон пой мефишорад ва сарсаҳтӣ мекунад, ки нобакори нопоке ба номи Гарвай ба буридани гулӯи Сиёвуш розӣ мешавад. Чун Афросиёб огоҳ мешавад, ки Фарангис обастан аст, фармон медиҳад ҷандон бар ӯ ҷӯб зананд, то бор фуру нихад. Пирон ўро раҳонида назди худ ба Хутан мебарад. Кайхусрав дар он ҷо зода мешавад ва Пирон парвариши ўро ба ҷўпонони кўхистон вомегузорад.

Кайхусрав бузург мешавад ва Пирон ўро пеши Афросиёб меоварад. Ў, ки мехоҳад вайро биёзмояд, пурсишҳое аз ӯ мекунад, аммо посухҳое шўрида ва парешон мегирад. Афросиёб мепиндорад, ки ӯ девона аст ва хирадаш костӣ дорад. Аз сар аз вай мепурсад, аз пой посух мешунавад, пас ӯ наметавонад кини падари хешро бихоҳад ва ўро бо модараш ба Сиёвушгирд (шаҳре, ки Сиёвуш онро сохта буд. – М.А.) мефиристад. Хабар ин табаҳкори хавлноки Афросиёб ба Эрон мерасад ва эронӣён мўя мекунанд ва дар сўг менишинанд. Рустам бедиранг ба шабистони Судоба, ки Сиёвуш аз бими найрангу фусуни ӯ тан ба бало супурда буд, дармеояд ва ба кинхоҳии Сиёвуш ўро мекушад. Сипоҳи кинхоҳи Эрон ба сўи Турон метозад ва Афросиёб, писараш Сурхаро ба рўёрӯии онон мефиристад. Писари Рустам Фаромарз Сурхаро асир мекунад ва Рустам фармон медиҳад, ҳамҷуноне ки туркон бо Сиёвуш карда буданд, сар аз тани вай ҷудо ва танашро дар дашт раҳо кунанд. Гурдон ва паҳлавонон ҷунин кореро бо асир раво намедонанд.

Аммо Рустам савганд меҳўрад, ки ҳеч касе аз туронӣёнро зинда нагзорад (Рустам Сиёвушро парварда буд ва пайдост, ки беш аз падари сабуксари вай ўро дўст медошт). Дар пайкоре бузург, ки фармондеҳии туронӣён бо ҳуди Афросиёб буд, Рустам кушторе хавлнок мекунад. Ў паҳлавони турониро аз асб ба зер мекашад, аммо Афросиёб танҳо ба ёрии бахт метавонад бигрезад ва ҷон бадар барад. Афросиёб бозмегардад ва ҷун ёрои боздоштани сипоҳи кинхоҳро дар худ намебинад, ба Пирон фармон медиҳад, ки Кайхусравро ба Хутан бифиристанд. Рустам Туронро бо ҳок яксон карда, туронӣёнро аз дами теғ гузаронида, хонумонашонро барбод медиҳад. Рустам ба Афросиёб даст намеёбад ва бар он мешавад, ки ба Эрон бозгардад, то мабодо Афросиёб аз пушт ба Кайковуси бепаноҳ битозад.

Диловарони Эрон аз ин пешгўӣ огоҳанд, ки пирўзии ниҳой бар туронӣён, танҳо ба дасти Кайхусрав хоҳад буд. Аз ин рў, Гевро ба

Турон мефиристад, то дар он ҷо ба ҷустуҷӯи Шохзода баромада, ӯро ба Эрон биёварад. Гев (домоди Рустам) ҳафт соли тамом дар он сарзамин хатарҳои бузургро ба ҷон харида, мегардад, то ин ки саранҷом дар канори ҷашмае дар ҷанғали Дилором ҷавоне мебинад, ки фарраи эзадӣ дар ҷеҳрааш, ин фарр ҷашмони Гевро хира мекунад ва меандешад, ки ин бояд ҳамон Кайхусрав бошад, ки ҷустуҷӯ дорад. Гев пас аз он ки бо дидани нишони холи Сиёвуш бар бозуи Кайхусрав яқин пайдо мекунад, ки ӯ Кайхусрав аст ва бо вай назди Фарангис меравад. Фарангис аз рафтаи ба Эрон хушнуд аст, аммо мегӯяд ин кор бояд саҳт пӯшида ва ниҳонӣ бошад. Аз ғанҷи пинҳони худ дурро ғавҳаре бармедорад ва саҳаргоҳон Шабранги Бехзод – асби Сиёвушро дар марғзор меёбанд ва роҳи эронзамин дар пеш мегиранд. Чун Пирон аз фирори инон огоҳ мешавад, сесад савор дар паи ишон мефиристад, аммо инон аз дасти Гев, фирор мекунанд. Пас худи Пирон дар паи онон метозад ва ҳангоме ки канори рӯди пахновар мерасад, ононро дар қаронаи дигари рӯд мебинад. Гев бо дидани сипоҳи Пирон аз Кайхусрав меҳаҳад, ки ҳар ҷӣ тундтар тохта, дар паи сипоҳи Эрон дарояд ва худ аз рӯдхона бозмегардад, то роҳ бар туронӣ барбандад (Фирдавсӣ дар ин ҷо намунаи вафодории далерон ва омодагии ононро дар роҳи ҷонбозӣ барои меҳан меоварад). Набард ҷандон наметояд ва Гев сари Пиронро ба ҳамаи қаманд дармеоварад. Гев диловар пас аз бастанӣ дасти асири хеш либоси ӯро пӯшида, дирафшашро дар даст мегирад ва худро ба сипоҳиёни Пирон мерасонад ва аз ниҳонгоҳ бар онон метозад ва ин гурӯхро дарҳам мешиканад. Ҳангоме ки Гев Пиронро наздикии Хусрав меоварад, Фарангис бо ёдоварии некиҳо ва поймардиҳои Пирон аз Гев меҳаҳад, ки ӯро газанде нарасонада, дастбаста пеши Кайковус барад.

Онон ба қаронаи Ҷайхун мерасанд, божбон ва нигоҳбони марз аз бурдани онҳо ба қаронаи дигар сар бозмезанад ва онон бо ҳамаи хатар ва душвории худро ба об зада аз он мегузаранд. Ин ҷо сипоҳи Эрон ба фармондеҳии Тӯс истодааст. Тӯс ба ногоҳон аз наҷоди хеш ғурур мекунад ва бо нозидан аз табори худ, ки ба Нӯзар мерасад, аз адои эҳтиром ба Кайхусрав ва бузургдошти вай бо ин дастовез, ки ӯ ниматуронӣ аст, сар бозмезанад. Пеши Кайковус ҳам ин ғуфтугӯ ҳамчунон дар мегирад. Тӯс ба шаҳриёр (Кайковус. - М. А.) мегӯяд, ки ба воғузории тахту гоҳ ба Кайхусрав дил намедихад, охир Фаребурз писари Кайковус аст ва ҷаро бояд табираи набера тахту гоҳ ёбад. Кайковус мегӯяд, тахтро ба қасе вомегузорад, ки диҷи дастноёфтани Баҳманро дар Ардабил бигирад. Ин кор танҳо аз Кайхусрав ва ба ёрии Геву Гударз бармеояд ва Кайковус бо ҷашну сурур ва офарин Кайхусравро бар тахт менишонад.

Кайковус пеш аз ҳама аз Кайхусрав меҳаҳад, ки пайванди хешро бо Афросиёб аз ёд бурда ва ҳеҷ гоҳ ва дар ҳеҷ ҳол бо ӯ паймони оштии набандад. Кайхусрав савганд меҳӯрад ва ҳатто онро менависад. Пас аз он сипоҳро гирд оварда аз онон меҳаҳад, ки ӯро ёрӣ диҳанд, то қини худро аз

Афросиёб бигирад ва саранҷом сулҳе устувор бунёд ниҳад. Ў далерон ва радонро бармешуморад, Кайхусрав мегӯяд, касе, ки Афросиёбро бикӯшад, подоше гарон хоҳад дошт. Ҳамаи диловарони номдор аз дилу ҷон сар ба фармони ӯ мениҳанд ва бо сипоҳиёни худ роҳии қорзор мешаванд.

Кайхусрав Тӯсро ба Туркистон мефиристад ва ба ӯ хушдор медиҳад, ки аз роҳи қалот наравад, зеро бародараш, Фуруд – писари Сиёвуш аз Ҷарира дар он ҷо фармонравост: «Гузар аз қалот ҳеҷ гуна макун, то бо ӯ рӯерӯӣ нашавӣ ва газанде ба ӯ нарасад». Тӯс равона мешавад, аммо меандешад, ки агар аз роҳи қалот наравад, бояд аз биёбони саҳмгине бигзарад, ки шояд сипоҳиён дар он ҷо аз саҳтӣ ҷон супоранд ва бар он мешавад, ки агар фармони шоҳро набарад, бадбахтиёе бузургтар аз нобудии сипоҳиён пеш нахоҳад омад.

Фуруди ҷавон ҳам, ки гурди диловаре аст, ҳамчун падар аз наздик шудани сипоҳи Эрон огоҳ мешавад. Ў гову молро ба кӯхистон ронда, худ ба диже дар кӯхсорон паноҳ мебарад. Аммо модараш мегӯяд: «Туро аз ин сипоҳ чӣ ҷои биму бок аст, инон ба кинҷустани хуни падарат мераванд. Бархезу бирав ва бо фармондеҳи онон гуфтугӯ кун. Тахворро ҳам бо худ бубар. Ў ҳамаи паҳлавонони эронзамин ро ба ҷеҳра мешиносад ва номи онҳоро ба ту бозмегӯяд». Тӯс ду размоварро бар сари кӯх мебинад ва Баҳромро мефиристад, то бинад он ду диловар чӣ қасонеанд. Баҳром назди Тӯс бозмегардад ва мегӯяд яке аз инон Фуруд аст ва Тӯс бар меошӯбад, ки «Ҷаро ин туркзодаро бо қаманд ба ин ҷо наёвардӣ? Сабаб ин аст, ки ту аз дудай Гударзӣ? Шумо ҳамвора мекӯшед қору қуништон ноҳамсуи дудмони Нӯзар бошад».¹

Тӯс ҷанд паҳлавонро як аз паи диғар мефиристад ва фармон медиҳад Фурудро гирифта биёваранд. Аммо Фуруд ҳамаи ононро мекушад. Пас Тӯс худ меравад ва Фуруд бо ҳаданги пайқон асби ӯро аз по дармеафканад. Тӯс, ки аз пиёда ҷангидан бимнок аст, ҳашмгин бозмегардад. Парастандагони Фуруд бар ӯ меҳанданд. Бежан ҳам ҳамоварди Фуруд намешавад. Танҳо Раҳом аст, ки теге марғбор бар пушти Фуруд мезанад. Ҷарира дар қанори тани бечони писар худро мекушад. Сипоҳиёни Тӯс аз руҳдодҳо дар ҳашм мешаванд ва бо нигаронӣ дар ин андеша, ки Кайхусрав чӣ хоҳад гуфт.

Пас аз ҷанд набард Афросиёб худ ба эронӣён метозад. Ў шабонгах, ҳангоме ки эронӣён ором хуфтаанд, ногаҳон бар лашқаргоҳ ҳамла мебарад ва қушторе ҳавлнок мекунад. Андак сипоҳиёне, ки ҷон бадар бурда буданд, саромема мегурезанд. Кайхусрав пас аз огоҳӣ аз ин шӯрбаҳтӣ ба дурустӣ онро гуноҳи Тӯс баршумурда, ба Фарибурз фармоне менависад, ки солори лашқар шавад ва Тӯси бадқорро биронад.² Тӯс бо ҳамаи ҳешони

¹ Ин ҷой манзума бисёр дархӯр тааммул аст, зеро бегумон барҳоста аз воқеият ва бозтоби ноҳамсозӣ миёни ҳонадонҳои деҳқононе аст, ки Фирдавсӣ, бидуни шак, аз он огоҳ будааст.

² Овардаи шоир дар ин бора, ки зарринақафш нишони зоҳирии сипаҳсолорӣ аст, дархӯр нигариш мебошад.

худ бозмегарданд. Кайхусрав забон ба нафрини Тӯс мегушояд. Тӯс агар куҳансол намебуд, сазояш марг буд. Кайхусрав фармон медиҳад, ки Тӯс то поёни зиндагӣ дар замини худаш бимонад ва дар кишвардорӣ даст надошта бошад.

Аммо ҷойгузинии солори сипоҳ ҳам чорае намекунад. Пас аз як моҳ набарде дигар рух менамояд ва ин бор ҳам эронӣён шикастхӯрда ва шармсор мегурезанд. Ба ночор мебоист бо Афросиёб паймони ошӣ барбанданд. Достоне тоза оғоз мегардад бо номи достони «Комуси Кушонӣ», эронӣён, ки ба сӯи марз рафта буданд, ба сипоҳи Пирон бармехӯранд. Пирон дар паи чанд набарди кӯтоҳ Афсунпажуваро ба овардани барфу сармо ба эронӣён меҳонад. Раҳом ҷодугарро мекушад ва бо марги ҷодугар ҳавову осмон соф мешавад ва хуршеди фурузанда рух менамояд, бо ин ҳама эронӣён ҳамчунон ба саҳтӣ даранд ва ба ночор мебоист ба кӯҳи Ҳомун паноҳ баранд. Аммо аз он ҷо, ки хӯрдани нест ва дар ин кӯҳ ҳатто гиёҳе ҳам ёфт намешавад, наметавонанд дере дар он ҷо бипоянд. Эронӣён номае ба Кайхусрав менависанд ва ӯ Рустамро ба ёрии онон мефиристад. Дар ин миён Туронӣён низ ба разм намекушанд ва ҷашм доранд, то инон аз гуруснагӣ забуну нотавон шаванд. Ба фармони Афросиёб Комуси кушонӣ паҳлавони пурҳайбат ба ёрӣ ва пуштибонии Пирон меояд. Пас аз он, достони чанд ҳамоварде ва аз ҷумла набарди тан ба тани Рустам бо Ашкбус меояд. Саранҷом Комуси саҳмгин пой ба майдони набард мегузорад. Рустам ўро бо каманд аз асб ба зер кашида, мегӯяд:

Сар омад ба ту-бар ҳама разму кин,
Набинӣ дигар раҳ Кушониву Чин.

Он гоҳ Комусро дастбаста пеши сипоҳ бар хок меафканад ва онон танаширо ба шамшер чок-чок мекунанд. Дар набарде, ки пас аз онон дар мегирад, туронӣён шикаст меҳӯранд. Ҳокони Чин гирифтор мешавад ва Пирон ба ҷойгоҳи хеш дар Хутан мегурезад, Рустам дигарбора пеш меронад, то ба Суғд¹ мерасад ва наздики дижи Бедод фуруд меояд. Дар он ҷо одамхороне мезиянд, ки Рустам ононро меронад ва дар ин миён подшоҳи онон Кофури мардумхор ба дасти вай (Рустам. - М. А.) кушта мешавад. Аммо бошандагони он ҷо ба диҷ рафта ва аз он ҷо ба Эронсипоҳ (Рустам. - М. А.) меҳанданд: Девоҳи диҷ ҷоду шудаанд ва бо ҳеҷ шевае наметавон дар он раҳна кард. Ба фармони Рустам бунӣ бораро кандан мегиранд, бахше аз девор фуру рехта ва сипоҳ бар шаҳр метозад ва онро мегушояд. Аз он ҷо, ки нима аз сипоҳи Афросиёб кушта шуда ва нима дигар ба эронӣён таслим шудаанд, Афросиёб ба Чин мегурезад. Пас аз ин руҳдодҳо даврони оромиш фаро мерасад. Рӯзе дар базм ва маҷлисона ба Кайхусрав сухан аз гӯри шигифте меоваранд, ки

¹ Аз дидгоҳи Фирдавсӣ Суғд дар хиттаи Афросиёб будааст.

дар он наздикиҳо падидор шуда, ки пештар ҳаммонанди онро дар ин чохо надида будаанд. Шох бо ин пиндор, ки шояд гӯр деве бошад, ки ба чехраи чорпое даромадааст, ба Рустам фармон медиҳад, ки ба ин кор бипардозад.

Ва ба ростӣ, ки ин гӯр ҳамоно деве будааст. Рустам дере дар даштҳо дар паи ӯ мегардад ва аз мондагӣ чашмро хоб медиҳад, то ранчи хастагӣ аз тан бадар кунад. Акнун дев чун бод мерасад, заминро гард борида, Рустамро бо замин ба ҳаво бармедорад. Рустам аз хоби гарон бедор мешавад ва дармеёбад, ки ба рӯзгори сахте гирифтор омадааст. Дев аз паҳлавон мепурсад, ки «Кучот ояд акнун фикандан ҳаво»? Рустам медонад, ягона роҳи раҳой аз рез-рез шудан он аст, ки дар об афтад ва низ медонад, ки агар гӯяд маро ба дарё фиған, дев ӯро ба кӯҳ меафканад, пас мегӯяд маро ба кӯҳ дарандоз, то бабру шер чанголи марди далерро бубинанд. Дев, ки ин найрангро дарнаёфта буд, ӯро ба рӯди жарф меандозад.

Рустам, ки худро ба карона мерасонад, рамаи асбони Афросиёбро мебинад, ки дар чарогоҳ сархӯй буданд, Рустам галаи асбонро ба пеш меронад. Иттифоқо гузари Афросиёб бар он чарогоҳ меафтад ва дар паи набарде аз пеши Рустам мегузарад ва ҳамраҳонаш низ акнун дев ба дасти Рустам кушта мешаванд. Шоир дар ин ҷо боз достони шохонро бурида, манзумаи дигар-достони «Бежан ва Манижа»-ро ба он дармеварад. Даромади ин достони нағзу дилчасб ҳамоно васфи зебои шабе аст торик. Шоир аз бути меҳрубоне, ки андар сарояш буда, меҳоҳад то шамъу бода биёварад ва базмро соз кунад. Ҳамин ки ҳамаи инҳо фароҳам мешавад, бути меҳрубон ба ӯ чунин мегӯяд:

Бипаймой, то ман яке дoston
Зи дафтар барат хонам аз бoston.¹

Дарунмояи кӯтоҳи ин дoston чунин аст:

Фиристодагони мардуме, ки дар марзи Эрон бо Турон мезистанд ба додхоҳӣ ба даргоҳи Кайхусрав меоянд ва мегӯянд гурузоне бисёр ба он ҷо даромада, беша ва марғзорашонро гирифтаанд ва ононро тавони чораи гурузон нест. Кайхусрав аз паҳлавонони хеш мепурсад, ки кадомашон хоҳони ёрӣ ба инонанд. Бежани Геви Фаррухнаҷод пой пеш мегузорад. Гургин ҳам бо ӯ ҳамроҳ мешавад. Бежан корашро комёбона анҷом медиҳад ва Гургин - размоваре, ки кори чашмгире накарда, дилаш аз кори Бежан ба дард меояд. Ӯ, ки медонад Манижаи гулрӯ-духтари Афросиёб-дар ҳамон наздикиҳо ба гаштугузор омадааст, ғаддорона Бежанро ба сӯи хиргоҳ ва чашнгоҳи ӯ мефиристад, дар он ҷо паҳлавонро ба гармӣ пазиро мешаванд. Манижа дил ба ӯ мебозад ва

¹ Аз ин байт чунин бар меояд, ки Фирдавсӣ ҳамгом бо дostonҳои шифоҳӣ аз манобеи мактубӣ ҳам баҳра мегирифтааст. М. Дяконов аз дostonи «Бежан ва Манижа» тарҷумаи дурусте ба даст додааст: «Бежан ва Манижа» (мачмӯаи «Ховар», ш. 2, Москва-Ленинград, 1935, сах. 89).

онҳо шабро ба шодхорӣ мегузаронанд, Бежан гирифтор меояд. Пахлавонро дар чоҳе ба банд мекашанд ва аз он ҷо ки Манижа поймардии Бежанро мекунад, Афросиёб ўро ҳам аз кох меронад. Манижа саргардон ҳамегашт бар гирди дашт ва нон дарюзагӣ мекард ва хурӯшон бар сари чоҳе, ки Бежан дар он бандӣ буд, меомад ва нонро ба ў меод. Дар ин ҳангом Гургин назди шоҳ боз омада ўро меогоҳонад, ки Бежанро гум карда ва саранҷом аспӣ ўро нагунсори зин ёфтааст. Кайхусрав аз ин ки Гургин Бежанро дар саҳтӣ танҳо раҳо карда, дар ҳашм мешавад ва фармон медиҳад, ки Гургинро дар банд бикашанд. Сипас дар «ҷоми ҷаҳоннамо»-и пушовзааш менигарад ва ҷои Бежанро дар он мебинад ва ҳамон дам Рустамро ба ёрии ў мефиристад.

Пахлавон дар ҷомаи бозаргонон рӯ сӯи Тӯрон мениҳад. Манижа огоҳ мешавад, ки қорвоне аз Эрон омадааст. Пеши Рустам меравад ва он чиро, ки рух додааст, ба ў боз меғӯяд ва аз ў мецоҳад, ки Бежанро бираҳонад, зеро на танҳо пахлавоне диловар, балки наводаи Гударз ҳам ҳаст. Рустам намецоҳад рози ҳешро ошкор кунад, ўро аз худ меронад ва меғӯяд: Бозаргоне аст, ки Гударзу дигар пахлавонро намешиносад. Аммо Манижа ўро бар сари сиёҳҷол раҳнамун мегардад ва Бежанро мераҳонад. Онон роҳи Эрон дар пеш мегиранд ва Афросиёб дар паи онҳо метозад. Рустам бар Афросиёб шикаст меоварад ва ба шодиву сурур пеши Кайхусрав бозмегардад.

Афросиёб сипоҳе бузург гирд меоварад. Писараш, Шайдари ба марзи Хоразм мефиристад ва Пиронро ба Эронзамин . Дар ин ҷо достони «Дувоздаҳ рух» оғоз мешавад, ки достони дувоздаҳ пайкори танбатан аст, ки бо набарди Гударзи пир бо Пирон ба поён мерасад. Эрониён дар ин набард пирӯз меоянд, турониён авф мецоҳанд. Кайхусрав ба овардгоҳ мерасад ва фармон медиҳад ки даҳмае бар гӯри Пирон бароваранд ва ба кини Сиёвуш Гурӯро, ки ба даст гавони (диловарон - М. А.) эронзамин асир шуда буд, сар аз тан ҷудо кунанд.

Сипаҳдории лашқари эрониён дар набардҳои пас аз он бо ҳуди Кайхусрав аст. Афросиёб ҳазимат ёфта, гом вопасу вопастар мениҳад ва саранҷом ба Гангдиж мерасад. Аз он ҷо аз Фағфури Чин ёрӣ мецоҳад. Кордонони румӣ дар устувор қардани девори диж ўро ёрӣ медиҳанд. Кайхусрав чун саҳт фармон дода буд қасе мардуми ғайриҷангиро наёзорад, ҳеҷ қучо дар баробараш пойдорӣ намешавад ва сипоҳи Эрон ба осонӣ ва шитоб пеш меравад. Ҳангоме ки ба наздикии диж мерасад, Афросиёб фиристодае пеши вай мефиристад ва пешниҳод мекунад, ки ба ҳар шарте, ки бичоҳад паймони оштӣ банданд. Аммо Кайхусрав пас аз ҳама он бедоду табаққории Афросиёб ба оштӣ намеояд ва меғӯяд, ки танҳо бо шамшер метавон бо ў сухан бигӯяд. Эрониён буни бораро (девори дижро. - М. А.) меқананд ва девори бора фуру мерезад, лашқар ба даруни диж дармеояд ва даст ба торочу вайрон қардан меғушоянд. Афросиёб, ки пойдорӣ наметавонад қард, бо дувист савор аз роҳи

пинхон дар зерзамин мегурезад. Аз сипоҳе ҳам, ки аз Чин ба ёриаш омада буд, коре барнамеояд. Афросиёб ҳамчунон мегурезад ва саранҷом ба ғоре дар наздикии Барда паноҳ мебарад. Иттифоқро марде Хум ном ўро мебинад ва чун дармеебад, ки ин ҳамон Афросиёби зишtkоре аст, ки дере аст дар пай ваянд, ўро даст баста назди шоҳ мебарад. Афросиёб дар миёни роҳ дастони хешро гушода, худро ба дарёчаи Чичист¹ меандозад. Гударз ва Гев, ки дар карона истода буданд, вайро дида, дарзамон шоҳро огоҳ мекунанд ва ў бедиранг ба он ҷо меояд. Афросиёбро ба каманд гирифта аз об берун мекашанд ва Кайхусрав сарашро ба шамшер меафганад. Пас аз он Гарсевазро, ки гирифтор омада буд, мекушанд. Пайкори чандинсола ба поён меояд ва дигар набояд аз сӯи Тўрон тохту тозе бишавад.

Кайхусрав, ки акнун метавонад биёсояд метарсад, ки мабодо бар Тўрон аз нуруи худ бинозад ва хештанбину худкомае чун Захҳок гардад. Ў шабҳо ва рӯзҳои дароз дари боргоҳ бар дигарон мебандад ва ба ниёиш мепардозад ва аз яздини пок меҳоҳад, ки ўро аз чунин газанде дур бидорад. Шабонгоҳи хучаста Сурўш - муждарасони худойро дар хоб мебинад, ки мегўяд ситоиш ва ниёишхояш пазируфта шуда ва гоҳи рафтан фаро расидааст. Шоҳ гурдон ва ялонро гирд оварда онҳоро андарзо медиҳад ва сарзамини худро миёнашон бахш мекунад: Рустамро ба Нимрўз (Систон), Гевро бар Қум ва Исфакон ва Тўсро бар Хуросон подшоҳ мекунад. Тахти подшоҳиро ба Луҳросп, ки ҳатто хеши вай ҳам набуд, волегузорад. Кайхусрав пас аз падруд кардан бо пардагиинаш бар ситеғи кўҳе баланд мешавад. Ялони вафодораш Тўс, Гев, Фарибурз, Бежан ва Густаҳм ўро танҳо раҳо намекунанд. Дар роҳ дар канори чашмаи кўҳсор ба осоиш мепардозанд. Хусрав (Кайхусрав. - М. А.) хушдор медиҳад, ки рўзи дигар аз ў нишоне наҳоҳад буд. Паҳлавонон дар хоб мешаванд ва бомдодон, ки аз хоб бармехезанд, шоҳро дар миёни худ намеёбанд.

Сахт ба ҷустуҷўяш мешаванд ва саранҷом хаставу монда менишинанд, то даме баросоянд. Аммо тўфоне бармехезад ва ҳамаи онон зери барфу борон ҷон месупоранд. Бад-ин сон ҳамразмони Кайхусрав ба ҳамроҳи ў аз ин ҷаҳон мераванд. Бо ин пардаи пуррозу рамз аст, ки бахши паҳлавонии «Шоҳнома» ба поён мерасад. Аз он ҷо ки пас аз ин бештари ҷеҳраҳои «Шоҳнома» ҷеҳраҳои таърихӣ ҳастанд, ба тадриҷ паҳлавонҳои афсонавӣ аз сахна берун мераванд ва Фирдавсӣ ононро аз ин ҷаҳон мебарад. Луҳросп, шоҳи навро ду фарзанд ҳаст: Зарир ва Гуштосп. Гуштосп меҳоҳад, ки падар ўро ҷонишини тахту тоҷи худ кунад ва чун шоҳ чунин намекунад, Гуштосп меранҷад ва роҳи Рум пеш мегирад. Дар он ҷо ба зудӣ ҳамаи дирҳаму динораш ба

¹ Бархеҳо бар ин пиндоранд дарёчаи Чичист, ки дар Авасто ҳам аз он ёд шуда, имрўз дарёчаи Урумия ном дорад ва бархеҳо Зартуштро ҳам аз каронаҳои он медонанд ва бархе низ ин дарёчаро Арал медонанд. - С. Э.

поён мерасад ва ба рӯзгоре душвор дучор меояд. Бар он мешавад, ки пеши искуф дабир шавад, аммо кораш намегирад ва назди оҳангаре ба кор мепардозад, лекин бо ҳамон нахустин путк гӯй ва сандонро мешиканад. Номваре, ки сарвару меҳтари деҳкада буд, ўро ба сарои хеш мебарад.

Қайсар, фармонравои Рум барои духтари хеш Катоюн анчумане меорояд ва хостгоронро ба анчуман меҳонад. Катоюн Гуштоспро ба ҳамсарӣ бармегузинад. Қайсарро нанг меояд, ки духтараш ба дарюзае бегона шӯй кунад ва ҳатто меҳоҳад Гуштоспро бидушад. Аммо искуф ўро аз ин кор бозмедорад. Пас Қайсар хости Катоюнро мепазирад, аммо ўро ҳамроҳи ҳамсараш аз хона меронад. Он гоҳ қадҳудои деҳ дубора ононро дар сарои хеш мебарад. Катоюн лаъли дуруштеро, ки бо худ дошт, мефурушад ва аз баҳои он чанде рӯзгор мегузаронанд.

Марде Мирин ном, духтари дувуми қайсарро хостор мешавад. Қайсар мегӯяд, агар гурги бузургеро, ки касе аз ўҳдаи он бар намеояд, бидушад, духтарашро ба ў хоҳад дод. Мирин дар ниҳон ин корро ба Гуштосп вомегузорад. Гуштосп гургро мекушад ва Қайсар духтарро ба Мирин ба занӣ медиҳад. Хостори савуми духтари Қайсар ҳам аз Гуштосп меҳоҳад ба ҳамон гуна аждаҳои бузургеро бидушад. Гуштосп ба гоҳи ҳунарнамоӣ дар майдон диловарӣ менамояд ва ба тадриҷ аз навозиш ва гиромидоште бузург бархӯрдор мешавад.

Илёс, меҳтари Хазар, аз пардохти бож тан мезанад. Гуштоспро ба ҷанги ў мефиристанд, ў марди гарданкашро асир мекунад. Қайсар аз Луҳросп ҳам божу хирочи Эронро меҳоҳад ва ў Зарирро барои гуфтугӯ ба Рум (Безонис) мефиристанд. Зарир ҳамин ки Гуштоспро мебинад, ба ў мегӯяд, ки ҳеҷ гоҳ хоҳони тахт набуда ва бо хушдиӣ тоҷро бар сари ў мениҳад. Он гоҳ Гуштосп, ки нажоду гавҳари худро пинҳон медошт, рози хешро ба Қайсар мегушояд ва ҳамроҳ бо Катоюн ба эронзамин боз мегардад. Дар ин ҷо Фирдавсӣ сухан аз Дақиқӣ мегӯяд ва ҳазор байтеро, ки ба гуфтаи ў аз Дақиқӣ аст, дар «Шоҳнома» меоварад. Луҳросп ба Балх меравад ва дар он ҷо дар канори ниёишгоҳи Навбаҳор зиндагӣ мекунад ва Гуштосп бар тахт менишинад. Зартушт (Зароастро) падидор мешавад ва оине нави меоварад. Гуштосп ба дини вай мегаравад. Чун Арҷосп огоҳӣ меёбад, ба ҷанги Эрон меояд. Дар ҷанг писари Гуштосп, яли шикастнопазир Исфандиёр, ҳунарнамоӣ мекунад ва сипоҳиёни Тӯрон аз ў шикасте саҳт меёбанд. Гуштосп писари хешро мефиристад, то дини зартуштро дар ҳама гетӣ бигустаронад. Аммо марде ба номи Гуразм пеши падари Исфандиёр бад мегӯяд ва падараш бе он ки ин корро бирасад, ўро зиндон мекунад ва дасту пояшро дар занҷири гарон мегузорад. Арҷосп чун хабар меёбад, бо баҳрагирӣ аз рафтани Гуштосп ба Зобулистон бар Эрон метозад. Дар ин ҷо Фирдавсӣ довар мешавад, ки сурудаи Дақиқӣ ба поён омадааст.

Арчосп дар Балх Лухроспи пирро мекушад. Зартушт ҳам ба дасти Турбартурвахши палид ба хок меафтад, модари Гуштосп,¹ ки аз Балх гурехта, хабари ин кушторро ба ӯ мебарад. Шоҳ дармеёбад, ки танҳо Исфандиёр аст, ки метавонад кишвари Эронро бирахонад ва роизани хирадвари худ Ҷомоспро дар паи ӯ мефиристад. Ҷомосп бедиранг ба кирдори бод ба роҳ меафтад. Исфандиёр гом дар роҳ мениҳад. Дар ин ҷо достони «Ҳафт хони Исфандиёр» меояд, ки чунин аст, ёдовари ҳафтхони Рустам: 1) Исфандиёри ял ду гургро мекушад; 2) Шеронро мекушад; 3) Аждаҳоро мекушад; 4) дар ҷангал зани ҷодугар наздики Исфандиёр меояд, то бо дилрабӣ дар домаш оварад, аммо ӯ бо дарандохтани занҷири зартушт ба гарданааш вайро аз сари роҳ бармедорад; 5) сипас симургро мекушад; 6) рӯзе дар тобистон ба ногаҳон барфу буроне ҳавлноқ оғоз мешавад ва се рӯз идома меёбад. Исфандиёр сипоҳро ба ниёиш фармон медиҳад ва ҳаво дубора хуб мешавад; 7. Марде ба номи Гургсор бо сипоҳ ба наздики рӯде хурӯшон раҳнамун мегардад ва аз он наметавонад гузашт ва Исфандиёр фармон медиҳад, ки машк бод карда дар паҳлуи асбон банданд ва аз об бигзаранд. Дар он сӯи рӯд Рӯйиндиҷ аст, ки гузаштан аз он ба осонӣ муяссар намешавад. Исфандиёр аз огоҳӣ, ки дар дашт ба даст меоварад, дармеёбад, ки Арчосп метавонад аз Чин ёрӣ бихоҳад ва ин, ки чандон хӯриш дар даруни диҷ анбошта шуда, ки як сол онҳоро басанда мекунад. Мебоист найранге бакор занад. Исфандиёр ҷомаи бозаргон мепӯшад ва бо корвони уштур ба диҷ дар меояд. Дар бахше аз сандукҳои уштурон колост ва дар бахши дигар яксаду шаст марди ҷангӣ пинҳон шудаанд. Бозаргонро дар канори диҷ сарое медиҳанд, то ӯ бозоргоҳаш кунад ва ӯ доду ситаде ба роҳ меандозад. Рӯзе иттифокро ду хоҳараш, ки асири Арчосп буданд, ба сарои ӯ дармеоянд. Исфандиёр мекӯшад чеҳраи худро аз онон бипӯшонад, аммо яке аз онон ду тан-Хумой-ӯро мешиносад. Лекин медонад, ки набояд рози ӯро бигшояд. Исфандиёр ба ин дастовез, ки дар диҷ даромаде саршор доштааст, хоҳиш мекунад, ки базме бузург барои ҷамаи сипоҳиён барпой дорад. Чун ҷамагӣ сармаст аз бода мешаванд, бо барафрӯхтани оташ нишона медиҳад ва дар замон дарвозаи диҷро ҳам мегушояд.

Сипоҳиён ба даруни диҷ мешаванд. Исфандиёр Арчоспро мекушад ва фармон медиҳад писараш, Кӯҳрамро ҳам ба дор биёвезанд. Пеш аз он ки Исфандиёр ба лашкаркашӣ оғозад, Гуштосп паймон карда буд, ки агар вай

¹ Хатост, дар «Шоҳнома» зани Гуштосп омада ва на модари вай:

«Зане буд Гуштоспро хушманд,
Зи охур ҷамон борае барнишаст,
Аз Эрон раҳи Систон бар гирифт,
Нахуфтӣ ба манзил ҷу бардоштӣ,
Чунин то ба наздики Гуштосп шуд,

Хирадманду зи бад забонаш ба банд.
Ба кирдори Турон миёбро бубаст.
Аз он корҳо монда андар шигифт.
Дуруза ба якрӯза бигзоштӣ.
Ба огоҳии дарди Лухросп шуд».

«Шоҳнома», ҷопи Москва, ҷилди 6, сах. 161, байт, 90-94. - С. Э.

бар Арчосп пирӯз шавад ва хоҳаронашро аз банд бираҳонад, тахту тоҷро барои ӯ вогузорад. Акнун, ки кор комёбона ба поён омада, Исфандиёр аз Гуштосп меҳаҳад паймони хешро барҷой оварад. Аммо Гуштосп намехоҳад аз тахту тоҷ даст бикашад ва тарҳе дар меандозад, ки ба ёрии он аз писараш раҳой ёбад. Ӯ мегӯяд, ки Рустам вайро ба шохӣ наметиносад:

Ба шохӣ зи Гуштосп ронад суҳан,
Ки ӯ тоҷи нав дораду ман куҳан.

Ба суҳани дигар, гӯё Рустам Гуштоспро аз наҷоди шохон барнамешуморад. Гуштосп мегӯяд, агар Исфандиёр Рустамро дастбаста ба даргоҳи ӯ биёварад, тахту тоҷро ба Исфандиёр хоҳад дод. Вазир Исфандиёрро андарз медиҳад, ки ин корро напазирад, зеро найрангест аз сӯи Гуштосп. Модараш низ аз Исфандиёр меҳаҳад тан ба ин кор надихад ва чунин бармешумарад, ки Гуштосп пир гашта ва ба ҳар ҳол ба зудӣ бояд бимирад, Исфандиёр набояд аз паи тоҷу тахт худро ба хатар дарафканад. Аммо Исфандиёр сарсаҳтӣ карда ба ҳамаи ин суҳанҳо ва дастовезҳо як посух медиҳад: «Ман фармон гирифтаам ва наметавонам аз фармон сар бипечам». Исфандиёр ба роҳ меафтад, аммо шутур аз рафтани ба сӯи Систон сар мепечад ва ҳамроҳони ӯ инро ба фоли бад мегиранд.

Чун ба Систон наздик мешаванд, Исфандиёр писари хеш Баҳманро пеши Рустам фиристода аз ӯ меҳаҳад, ки ба фармони Гуштосп гардан ниҳад. Баҳман, ки аз лобалои кӯҳе Рустамро ба хангоми нахчир дида, мекӯшад ўро бикӯшад ва санге бузург аз боло ба сӯи Рустам меғалтонад. Аммо чун санг ба наздики паҳлавон мерасад, Рустам бо по онро дур меандозад. Рустам ба хӯриш нишаста буд, ки Баҳман ба ӯ мерасад. Рустам дасторхон мегушояд ва гӯре дар пеш ниҳода ва ба хӯрдани меғозад. Баҳман мебинад, ки «набуд хӯрданиш з-они ӯ сад яке». Рустам пас аз шунидани хости Гуштосп меҳандад ва мегӯяд, Рустамро касе дар банд ва дастбаста надида ва нахоҳад дид. Агар назди шох биравам, танҳо бо хости худам хоҳад буд. Рустам асп ба сӯи Ҷирманд метозад ва ҷойгоҳи Исфандиёрро мебинад, Исфандиёр ўро ба ҷодари хеш меҳонад. Сипас Исфандиёр аз ҳар роҳ мекӯшад Рустамро ба ҳашм оварад. Гоҳ ўро дар ҷойе, ки шоистаи ӯ нест, менишинонад ва гоҳ аз Зол - падари Рустам-бад мегӯяд.

Яли диловар оромиши худро ниғаҳ медорад ва Исфандиёрро андарз медиҳад, ки падар ва ниёи вай подшоҳӣ аз хонадони Рустам ёфтаанд ва агар ёрии онон набуд, на тахте доштанд ва на бахте ва тоҷе. Талошҳои яли пир барои ба оштии кашонидани Исфандиёр беҳуда аст. Исфандиёр бар хости худ пой мефишорад ва Рустам бо диле ғамнок ба набарди тан ба тан бо ӯ гардан мениҳад. Набард ба дарозо мекашад ва Рустам дармеёбад, ки Исфандиёр ба ростӣ газанднопазир аст ва беҳуда нест, ки ўро «руинтан» меноманд. Тани сипаҳсолор саросар захмӣ ва хастааст, неру ва тавонаш коҳиш меёбад ва даст ба найранг мезанад. Мегӯяд шаб наздик аст ва ба зудӣ ҳама ҷо торик хоҳад шуд, андаке биёсоем ва бомдодон дубора пайкор

аз сар гирем. Исфандиёр мепазирад. Рустами дармонда назди падар рафта мегӯяд: «Чангро наметавонам идома диҳам ва барои раҳой аз нанг бо бархӯрдор ӣ аз торикии шаб ба сӯе мегурезам». Зол Симурғро ба ёрӣ меҳонад. Мурғи хирадманд пеш аз ҳама захмҳои Рустам ва Рахшро, ки бисёр тирӯ пайкон бар тан дошт, дармон мекунад. Симурғ пас аз огоҳӣ бар он чӣ, ки рух намудааст, мегӯяд: «Чаро бо чанг бо Исфандиёр тан додӣ? Охир ӯ зиреҳи Зартушт бар тан дорад ва газанднопазир аст. Куштани ӯ як роҳ дорад ва он ҳам задани тир ба чашмони вай бо пайконе аз чӯби газ аст, ки дар канори дарёи Чин мерӯяд». Симурғ паҳлавонро ба ин дарахт рахнамун мешавад ва Рустам пайконе душоҳ фароҳам месозад ва бозмегардад.

Рустам медонад, Исфандиёрро замон бар сар омадааст, рӯзи дигар пеш аз огози пайкор ба ҳар гуна мекӯшад, ки Исфандиёрро аз набард боздорад. Аммо чун хоҳиши Рустам дар Исфандиёри нобихрад ва сарсаҳт кора намекунад, Пашутани ялро гувоҳ меҳонад ва мегӯяд: «Гувоҳаш бод, ки ман хоҳони ин чанг набудам». Сипас рӯ ба парвардигор карда бо нола мегӯяд: «Маро бад-ин гуноҳ магир, ӯ худ бади ро камар бастааст на ман ва гуноҳ ӯро». Он гоҳ тири ҷодувонаро дар камон гузошта хаданге бар ӯ мезанад, ки ҳарду чашмашро кӯр мекунад ва захме маргбор бар пайкари яли ҷавон падида меоварад. Рустам пирӯз мешавад, аммо ҳудро низ маҳкум ба марг кардааст, зеро Симурғ хушдор дода буд, ки ҳар кас Исфандиёрро бикушад, ба зудӣ зиндагии ҳудааш низ сар хоҳад омад. Гуштосп пас аз огоҳӣ аз марги писар хурсанд мешавад.¹ Аммо Рустам ба рағми ҳамаи ин зишткорӣ, ки Исфандиёр раво дошта буд, парвариши писари ӯ– Баҳманро ба гардан мегирад.

Каниси Сомӣ ял– ниёи Рустамро писаре буд² Шағод ном. Ӯ дар даргоҳи подшоҳи Кобул буд, ки фармонбардори Рустам буд ва ба ӯ божу хироҷ медод. Шоҳ меҳаҳад аз фармони Рустам сар печад ва бож напардозад, аммо аз бархӯрд бо ӯ бимнок аст. Шағод бо ӯ месозад ва қарор бар ин мениҳанд, ки Рустамро ба нахчир бихонанд. Паҳлавони пир

¹ Ногуфта намонад, ки ҳамин нукта аст, ки наметавон Фирдавсро зартушт баршумурд. Чаро ки Гуштосп (Ку Виштоспаи Авасто) барои зартуштиён подшоҳе аст варҷованд, пуштибон ва ёвари Зартушт ва намунаи марде фарбуд (росту дуруст дар кеш) ва нишон додани вай ҳамчун марде ба ин беозармӣ, ки Фирдавсӣ намудааст, аз ҳеч зартуштӣ барнамеояд. Ин ёдоварӣ бисёр дархӯр нигариш аст, ки Гуштосп то ҳангоме ки ба подшоҳӣ нарасида буд, намунаи мардонагӣ ва паҳлавонӣ буд ва дар куҳансолӣ чунин палиди беозор мешуд.

² Хато дарёфт шуда, бино бар «Шоҳнома», Шағод бародари Рустам ва аз канизаки Зол аст ва на писари Сом.

«... Ки дар парда буд Золро пардае

Навозандаи рӯду гӯяндае.

Канизак писар зод рӯзе яке,

Ки аз моҳ пайдо набуд андаке.

Ба болову дидор Сомӣ савор

Аз ӯ шод шуд дудаи номдор», «Шоҳнома», Москва, ҷ. 6, сах. 326, байти 4-23. - С. Э.

шикорро дӯст медорад ва гумоне нест, ки хоҳад омад. Шағод мегӯяд, бояд дар нахчиргоҳ даҳ чоҳ канад ва дар буни онҳо шамшер ва найза нишонанд. Ва чунин рой мезанад, ки «бе он ки андаке хатаре мутаваҷҷеҳи худ сози, аз ӯ раҳой хоҳӣ ёфт».

Ҳангоме ки паҳлавон ба Кобул меояд, шоҳ ба нишони парастандагӣ ва кехтарӣ бекафшу кулоҳ ба пешбозаш мешитобад. Онон дар дашт метозанд. Рахш, ки бӯи хоки тозаро дармеебад, рам мекунад, аммо Рустам ӯро метозонад ва ба чоҳ дар меафтад. Ӯ, ки аз жӯбину найзаҳо ва тегаи шамшерҳо захмӣ шуда, аммо ханӯз чон аз танааш барнаёмада, Шағодро меҳонад ва меҳоҳад тиру камоне ба ӯ диҳад, то ҳангоме ки чон дорад, тӯймаи гургон нашавад. Шағод чунин мекунад, аммо бедиранг дармеебад, ки ҳештанро дар баробари ҷӣ хатари бузурге гузоштааст. Ва дар паси чаноре бузург ниҳон мешавад, аммо чанори куҳансол миёнаш тигӣ аст ва Рустам бо вопасин тири зиндагии худ дарахту кушандаи ҳештанро ба ҳам медӯзад. Сипас ҷаҳонпаҳлавон ҳам чон месупорад, сахна аз вопасин паҳлавон холӣ мешавад ва даврони таърихии «Шоҳнома» оғоз мегардад.

Пас аз Гуштоспи беозарм ва зинҳорхор писари Исфандиёр Баҳман бар тахт менишинад. Баҳманро писарест, ки ном Сосон ва духтаре ба номи Ҳумойи чехрзод. Ҳумой аз падари хеш обистан омада¹ ва Баҳман ӯву фарзандеро, ки аз вай зода шавад, ба ҷонишинии хеш бармегузинад. Сосон ба Нишопур мегурезад ва зане аз тухмаи бузургон меҳоҳад, аммо наҷод ва гавҳари хеш ошкор намекунад. Ӯ низ дорой писаре мешавад, ки вайро ҳам Сосон меноманд. Сосон аз бенавой баночор ҷӯпонии фармонравон Нишопурро мепазирад.

Аз Ҳумой писаре ба вучуд меояд, аммо аз ҳамагон пӯшида медорад ва навзодро дар сандуке ниҳода, дар рӯди Фурот раҳо мекунад. Марде дар канори рӯд сандукро аз об мегирад, номи писарро Дороб мегузорад ва пас аз чанде бо ӯ ба шаҳри дигар меравад. Чун кӯдак бузург мешавад, аз падар меҳоҳад, ки ӯро ҳунарҳои паҳлавонӣ биёмузонад ва пас аз фаро гирифтани ин ҳунарҳо ба сипоҳе, ки роҳии Рум аст, мепайвандад. Дороб дар ин ҷанг чунон ҳунарнамоӣ мекунад, ки Ҳумой ӯро писари хеш баршумурда, бар тахт менишонад. Дороб бар Шуайби тозӣ ва Файлакуси Макдунӣ (Филип, падари Искандари Макдунӣ) пирӯз мешавад. Дар ин ҷо достони заношӯии бесаранҷоми Дороб бо духтари Файлакус, зода шудани Искандар ва корҳои ӯ меояд.²

Фирдавсӣ огоҳӣ дошта, ки пас аз марги Искандар империяи ӯ ба сарзаминҳое ҷудо аз ҳам бахш шуд (ба гумон, ин бо таърихҳои расмӣ Сосониён ҳамхон будааст) ва ин, ки Искандар худ сарзаминашро байни бузургон бахш карда буд, то фармонравони зӯрманде, ки битавонад бар

¹ Гӯё пештар дар миёни зартуштиён пайванди заношӯӣ миёни хешовандони наздик одат будааст. - С. Э.

² Ҳамаи ин дoston дар китоби Е. Бертелс «Романе дар бораи Искандар», Москва-Ленинград, 1948, сах. 22 ба тафсил омадааст.

Рум битозад, пайдо нашавад. Фирдавсӣ ҳамчуни номхое аз Ашкониён ҳам меоварад, аммо мегӯяд, ки аз инҳо ба ҷуз ном нашнудааст ва на дар номаи Хусравон хондааст.

Фирдавсӣ пайдоиши дудмони Сосониҳо чунин меоварад: Сосон, писари Доро ё Дороб, ки ба Ҳинд гурехта буд. Фарзандони вай то ҷаҳорумин писар низ Сосон ном доштанд. Ҳамаи онон ҷӯпону сорбон буданд. Бобак-фармонравои вилояти Исфаҳон, аз хонадони куҳани Сосон огоҳ мешавад, духтари хешро ба занӣ ба вай медиҳад. Аз ин пайванд писаре зода мешавад, ки падар ва модараш бенигариш ба расму оини хонадон ӯро Ардашер ном медиҳанд. Ардашон-фармонравои Рай Ардашерро ба назди хеш хонда, ӯро ҳамроҳ бо писарони хеш мепарварад. Рӯзе ба ҳангоми нахчир (шикор, М.А.) Ардашер бар гӯре бузург чунон тире чонона мезанад, ки аз паҳлӯи дигари гӯр берун мешавад. Писари Ардашон ба падар мегӯяд, ки тир аз камони ӯ буда, аммо бозбини пайкон равшан мегардад, ки ин тир аз шасти Ардашер раҳо шудааст. Ардашон на ба писар, балки бар Ардашер ҳашм мегирад, ки ҷаро шоҳзодаи волотаборро шармсор карда, дурӯғашро бар офтоб андохтааст. Ардашерро ба охӯр мефиристанд, ки дар он ҷо солори охӯр бошад. Ҷавон ночор фармон мебарад ва ба анҷоми корҳои охӯр мепардозад. Парастандае, ки дар хидмати Ардашон буд, ӯро дида саҳт бар ӯ фитна мешавад. Ардашер дар андешаи фирор мешавад ва ин андешаро бо канизак, ки Гулнор ном дошта, дар миён мениҳад.

Ардашон ахтаршиносро фаро меҳонад ва инон ояндаи равшан ва дурахшон барои Ардашер пешбинӣ мекунанд. Гулнор аз ин пешбинӣ огоҳ ва бар он мешавад, ки ба дилдор ёрӣ диҳад. Канизак аз гавҳарҳои Ардашон мебардорад ва савор бар беҳтарин асбони шоҳӣ, ҳамроҳ бо ҷавони ҷӯӣ ном роҳи порсро пеш мегирад.

Бомдодон, ки Ардашон аз кор огоҳ мешавад, аз паи онон метозад. Аз мардуми рустоҳои канори роҳ дармеёбад, ки як бузи кӯҳӣ бузург дар паи онон медавад. Бо пушти сар гузоштани ҳар русто он буз ба Ардашер наздику наздиктар мегардад. Ардашон аз роҷзани хеш ҷӯё мешавад, ки ин чист? Ӯ мегӯяд, ки ин бузи бузург фарри эздӣ (фарри шоҳаншаҳӣ) аст ва агар Ардашер онро бар тираки зин бардорад, дигар набояд аз паи ӯ тохт, зеро ба ҳар ҳол Ардашер дар он ҳангом шикастнопазир хоҳад шуд.¹ Ардашер пас аз он ки ба Порс мерасад, сипоҳе гирд меовард ва Ардашонро шикаста, медиҳад ва мекӯшад, ки шаҳриёри эроншаҳр шавад.

Аммо Ардашер ҳанӯз наметавонад фармонравои худро устувор баршумарад, марде ба номи Ҳафтверд дар канори дарёи Порс дар партави кирми ҷоду², ки духтараш онро ёфта буд, қудрате бузург дорад. Ҳамаи

¹ Бояд ёдовар шавем, ки куҳантарин дидмон дар бораи фаре, ки ба ҷеҳраи ҷондорон аст, дар Авесто ба ҷашм меҳӯрад ва фарр дар он ҷо дар шакли буз ва низ шохин падидор мегардад.

² Вожаи кирм маънии аждаҳон ҷодуро ҳам медиҳад.

талашҳо барои аз сари роҳ бардоштани ӯ бенатиҷа мемонад, зеро кирм ба сипохи ӯ нерӯе беш аз ҳад ва андоза медиҳад. Ардашер дар чомаи бозаргонон ба дижи Ҳафтверод даромада, сурби ҷӯшонро дар коми кирм мерезад ва ӯро мекушад. Пас аз он кори Ҳафтверо ба осонӣ яксара мекунад, ганҷашро ба тороч мебаранд ва ҳудашро ба дор меовезанд.¹

Ардашер пас аз пирӯзӣ бар Ардаван духтарашро ба занӣ мегирад. Бародари вай, ки меҳост аз Ардашер кини падар бихоҳад, хоҳарашро водор мекунад, ки заҳр дар ҳӯриши ӯ кунад. Ин роз дар ҳамон даме, ки зан меҳост даст ба табаҳкорӣ бизанад, ошкор мешавад. Ардашер ба мӯбаде фармони куштани занро медиҳад, аммо мӯбад дармеёбад ӯ кӯдаке дар шикам дорад, фармонро анҷом намедиҳад. Мӯбад тадбире хос меандешад, то дар оянда битавонад бегуноҳии худро собит кунад. Навздро Шопур ном ниҳоданд. Чун кӯдак бузург шуд, мӯбад роз бар Ардашер бозгушуд. Ардашер фармон дод, ки сад писарбачаро чомаи яксон пӯшонида ва раҳо кунанд, то дар майдон чавгон бибозанд. Ҳангоми бозӣ гӯй наздики шоҳ меафтад, танҳо яке аз онон далерона ва бебок асб сӯи ӯ метозонад ва гӯйро аз зери асби Ардашер мерабояд.

Шоҳ ба дидани ин далерӣ дармеёбад, ки кӯдак фарзанди ӯст.² Шопур бар хилофи хости Ардашер, духтареро ба занӣ мегирад, ки аз тухмаи бузургон нест ва барои ҳамин ҳам мебоист писари хеш Уврмаздро аз ӯ пинҳон дорад. Ардашер барои шинохтани Уврмазд, ба гунаи шигифтбарангез ҳамон шеваеро ба кор мегирад, ки барои шинохтани Шопур ба кор бурда буд, яъне бозии гӯй ва чавгон.³

Сипас дар «Шоҳнома» суҳан аз чанд фармонравои сосонӣ меояд, ки чандон намоён набудаанд. Ҳамаи пораҳои марбут ба инон аз чорҷӯби ҳаммонандӣ бархӯрдоранд. Шоҳ бар тахт менишинад, ҳангоме ки тоҷ бар сар мегузорад, суҳаноне дароз ё кӯтоҳ мегӯяд, ки бештараш аз воқеиятҳои равшан аст ва сипас аз саҳна берун меравад. Ин якгунагӣ танҳо дар достони подшоҳии Шопури зувалактоф⁴ барҳам мехӯрад. Ин фармонраво ношинос дар чомаи бозаргонон ба Рум назди Қайсар меравад. Дар он ҷо

¹ Шояд ин дoston афсонаи падид омадани парвариши кирми абрешим ва ёфтани абрешим бошад.

² Ин бахш аз «Шоҳнома» вожа ба вожа бо «Корномаги Артахшери Попакон» (Корномаи Ардашер писари Бобак), ки яке аз ёдгориҳои бачомондаи забони порсии миёна аст, ҳамхонӣ дорад. Ин гунаи роман аст, ки ба наср навишта шуда ва руҳдодхоро бо ҳамин зеру бамҳо овардааст. Равшан аст, ки наметавон бар ин назар, ки маъҳази Фирдавсӣ дар зикри ривояти ҳамин китоб будааст, саҳт пой фишурд.

³ Аз он ҷо ки чунин бозгӯӣ ва такрор аз дидгоҳи ҳунарий ва адабӣ ҳеҷ тавзеҳе наметавонад дошта бошад, менамояд, ки Фирдавсӣ дар ин ҷо маъҳази худро, ки ин бозгӯӣ дар он буда, мӯ ба мӯ бозовардааст.

⁴ Бино бар ахбор, Шопур гурӯҳе бузург аз тозиёно асир карда, фармон дод шонаҳо (китфҳо)-и асиронро сӯроҳ кунанд ва аз он ресмоне бигузаронанд ва барои ҳамин ҳам ба ӯ лақаби зувалактоф (соҳиби китфҳо) дода шудааст. (Номаи Хусравон, Техрон, 1898, саҳ. 294-295).

ӯро мешиносанд ва дар чарми дарозгӯш ӯро дӯхта дар бандаш мекунанд. Дар набуди шоҳ кишвар саҳт ошуфта мешавад. Безонисҳо вилояти марзиро тороч ва вайрон мекунанд ва мардум аз дини ниёкон даст кашида ва ба дини исавӣ мегараванд. Чунон менамояд, ки раҳо кардани Шопур номуяссар бошад, аммо яке аз канизакони Қайсарро дил бар ӯ месӯзад, вайро мераҳонад. Ба ҳангоми чашне бузург, ки дар дарбор касе парвои онон надорад, мегурезанд. Шопур бо гирд овардани сипоҳ Қайсар ва ҷонишинашро шикаст медиҳад.¹

Дар ин ҷо Фирдавсӣ достони пайдоиши Монӣ ва дини тозаи ӯро меоварад. Менамояд, ки шоир ба огоҳиҳои дуруст дар бораи монигароӣ даст наёфта будааст. Ӯ бар хунари суратгарии Монӣ, ки гӯё онро дар Чин омӯхтааст,² диранге бузург мекунад. Пас аз подшоҳии Шопури дувум дубора бахшхое меояд, ки дархӯри нигариши вижа нестанд.

Сипас Яздигурд бар тахт менишинад. Аз он ҷо ки ӯ намехост аз мугони зартуштӣ, ки кудрате бузург доштанд фармон барад, мекӯшид аз тавоноии онон бикӯҳад, таърихнависони рӯзгори Сосониён бар ин мабно ӯро «бузаҳкор» номидаанд. Шоир дар бораи подшоҳии Яздигурд чизе дархӯри нигариш наёвардааст. Аммо шарҳи подшоҳии Баҳром, писари Яздигурд, ки ӯро ба номи Баҳроми Гӯр мешиносанд, ба шакли замонӣ анбошта аз дostonҳои дурахшон ва вижа даромадааст. Андаке пас аз зода шудани Баҳром падараш аз бими он ки мабодо безорӣ ва ҳашми мугон ва бузургон мояи нобудии кӯдак шавад, парвариши ӯро ба Муназзир дастнишонда ва фармонбардори тозии худ супурд. Муназзир ба гоҳи ёфтани ин фармон вижагии бисёр дархӯри таваҷҷӯҳе аз худ ва тоифаи араби зери фармонаш дода, мегӯяд:

Саворему гурдему асбафканем,
Касеро ки доно бувад, бишканем.³

¹ Менамояд, ки бархе руҳдодҳои таърихӣ ва аз ҷумла Шопури дувум бо Безонис ва пайгирди исавиён, ки ба рӯзгори ӯ буда, бозтобида бошад.

² Ба назар мерасад ин ривоят, ки дар миёни ҳамаи муаллифони ислomӣ густарише бузург дорад, аз сӯе бозтоби пазириши тирози болои суратгарии Чин ва аз дигар сӯ, бозтоби ин нукта бошад, ки даёрҳои монигароён ба д-он сон, ки дар ковишҳои Дун Ҳувон (Туркистони Чин) дида шуда, бо нақшхое хунармандона озин баста шуда буданд. Заминахое басанда дар даст аст, ки бипиндорем китобҳои Варҷованди монигароён ҳам озинхое аз минётури доштаанд. Шояд ҳам хунари пуровозаи минётурии устодони ховари наздик ва миёна (бояд мурод аз ховари наздик ва миёна ҳамон Ҳирот ва Табрзу Исфаҳон ва ҷуз инҳо бошад. – С. Э.) то андозае реша дар хунари мактаби наққошӣ ва суратгарии монигароён дошта бошад.

³ Чунин менамояд, ки Фирдавсӣ мехостааст тирози поини фарҳанги тоифаҳои арабро дар ҳамсанҷӣ бо тирози болотари фарҳангии эронӣ нишон диҳад.

*Ба ростӣ Ҳайра, ки онро бани Лаҳм фармонбардори Сосониён дар садаи панҷуми тарсой сохта буданд, як маркази маҳсули фарҳангӣ буд. Бозмондаҳои сохтмонҳои он рӯзгор гувоҳи фани олии сохтмони он даврон аст. Бархе риштаҳои хунарӣ ҳам дар диёр густариш доштааст. Низ огоҳем, ки шоирони араб бо ҳавасе бисёр ба Ҳайра мерафтанд ва ин, ки сухандонӣ дар он ҷо ташвиқ мешудааст. Дар маъхаз байтҳои пароканда ҳаст, ки гӯё

Аммо аз достоне, ки пас аз он дар бораи донишу ҳунари Баҳром меояд, равшан мегардад, ки ин сухани Муназзир чандон дуруст набуда, Баҳром назди ӯ ҳамаи донишero, ки метавонист дар меҳан биёмӯзад, фаро гирифта будааст.⁺

Фирдавсӣ пайваста ёдовар мешавад, ки Баҳром дӯстдори нағма ва наво будааст. Ҳамин хости шоҳзодаи чавон буд, ки ӯро вомедошт ҳамвора хунёгароне забардаст назди худ дошта бошад, ки дар достони бисёр пуровозаи марғи ҷонхароши Озодаи хунёгар бозтобидааст. Озоддил он ёфта буд, ки аз кирдори Баҳроми чавон, ки белағом хушгузаронӣ мекард, нақӯҳиш кунад.¹

Яздигурдро «асби обӣ»-и мармузе мекушад ва бузургон яке аз хешони дури ӯро бар тахт менишинонад ва умеди он доранд, ки фармонравои навро дар дасти худ дошта бошанд ва нагзоранд «худсарӣ кунад». Аммо Баҳром тахту тоҷашро бозмехоҳад. Дар оғоз хости ӯ ба ҳеҷ рӯй пазируфта намешавад, аммо пас аз он ки меғӯяд бо сипоҳи тозиён омада, кишварро бо ҳок яксон мекунад ба ӯ нармагар мешаванд, лекин шарте сангин мегузоранд. Баҳром мебоист диловарӣ намуда, тоҷи шоҳиро, ки миёни ду шери ҷаён ниҳодаанд, бирабояд. Баҳром чунин мекунад ва пас аз он бузургону муғон баночор ӯро ба шоҳӣ мепазиранд ва вай бар тахт менишинад. Ҳамаи баҳши вобаста ба подшоҳии ин шаҳриёр ҳамоно достонҳое ҷудо ва новобаста ба якдигар ва ёдовари вижагиҳои асосии Баҳром: диловарӣ, дӯст доштани корҳои паҳлавонӣ ва пеш аз ҳама алоқа ба нахчир, (шикор. - М. А.) кӯшиш дар роҳи додгарӣ ва саранҷом гироиш ба моҷороҳои ошиқона аст.

Баҳром дар гашту гузориҳои худ дар хонаҳои гуногун шабро басар мебарад, ҳам дар хонаҳои тавонгарон ва ҳам дар кулбаҳои дарвешон ва дар ҳар кучо ки дӯшизаи зеборӯй медид, дарзамон ӯро ба занӣ мегирифт. Дар хонаи як рустой ҷаҳор хоҳари гулҷеҳра дид ва ҳар ҷаҳорашонро ба занӣ гирифт. Баҳром шаберо дар хонаи обкаши тикидасте меҳмон шуд ва обкаш кӯшид то он ҷо метавонист аз ӯ меҳмоннавозӣ кард. Сипас Баҳром бар дари сарои тавонгаре омад, ки нахост камтарин одоби меҳмоннавозиро ба ҷой орад ва Баҳром ҳамаи хостаи марди тавонгарро ба обкаши тикидаст ва дарвеш дод. Фирдавсӣ дар ин ҷо достони кунҷковбарангезеро меоварад.

Боре дар базми шаҳ яке аз сардорон чандон бода нӯшид, ки хангоми бозгашт ба сарои хеш дар дашт нишаст, то даме биёсояд ва ҳобе сангин вайро даррабуд. Дар хоб буд, ки зоғе даррасид ва ҷашмони ӯро аз кома

Баҳроми Гӯр онҳоро ба тоъӣ сурудааст. Пайдост, ки наметавон ба дурустӣ ин суханонро бовар дошт, аммо дар ин низ шакке нест, ки Баҳроми таърихӣ, яъне Варҳарони панҷуми сосонӣ метавонистааст ба арабӣ шеър бигӯяд. (Дар маъхаз нахустин байти бозмондаи порсии дариро ҳам аз Баҳроми Гӯр медонанд. - С. Э.)

¹ Ин достонро ҳама аз рӯи тарҷумаи шеъри бисёр дақиқи М. Лузински: «Баҳроми Гӯр ва Озода, аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Ленинград, 1935, медонанд.

бадар овард ва ӯ боз ҳам бедор нашуд. Чун огоҳӣ ба Баҳром расид, дар фармоне мардумро дар сар то сари кишвар аз хӯрдани шароб боздошт. Соле бар ин гуна гузашт. Дар пойтахт беваии кафшгаре мезист, ки ӯро писаре ҷавон буд, ки хуфту хез бо ҳамсари хеш намедонист. Модар ба ёд меоварад, ки пас аз фармони Шаҳриёр ҳамаи шаробхояшро нобуд накарда, лахте набиз ниҳон дорад. Аз он шароб писарро чанде менӯшонад, то ин ки далераш кунад. Шароб таъсири дилхоҳро мебахшад. Дар ин хангом, шере аз шерони шоҳ «банд бигасту омад ба роҳ» ва ҳамаро дар ҳаросу бим меафканад. Ҷавони маст аз бода пой аз хона берун гузошта буд, ки шерро мебинад. Бар шер нишаста гӯшашро ба даст мегирад ва чун дарозгӯш ҳидояташ карда ба қафасаш мерасонад. Сухан аз ин диловарии беҳамто ба боргоҳ мерасад. Касе бовар намеоварад, ки ин диловарӣ аз писари кафшгар сар зада бошад. Шоҳ мӯбадону радонро назди модари писар мефиристанд, то гавҳар ва нажоди ӯро ба ростӣ бозҷӯянд. Инон дармеёбанд, ки диловарии паҳлавонон аз писари пешаваре сар зада ва бода ӯро диловар карда будааст.

Баҳром пас аз огоҳ шудан бар ин фармони пешини худро ботил ва бодаро ҳалол мекунад, аммо:

Ки чандон хӯрад май, ки бар наррашер
Нишинад, наёрад варо шер зер.
На чандон, ки чашмаш калоғи сиёҳ
Зи сар барканад, маст хуфта ба роҳ.

(Яъне: на чандон ки чун мурдае дар дашт бияфтад). Ва хурӯше аз сар то сари кишвар бархост, ки «эӣ паҳлавони зарринкамар»:

Бар андоза бар ҳар касе май хӯрад,
Ба анҷому фарҷоми худ бингарад
Чу майтон ба шодӣ бувад раҳнамун,
Бихусбед, то тан нагрдад забун.¹

Дар достоне дигар сухан аз вайрон кардан ва обод гардонидани дубораи деҳе аст. Маънии ин достон ин аст, ки гӯё кишоварз танҳо аз бими ҷӯб кор мекунад ва кофист ба ӯ озодӣ дода шавад, то бедиранг корро раҳо кунад. Ҳокони Чин огоҳ мешавад, ки Баҳром ҷӣ гуна рӯзҳои худро мегузаронад ва мепиндорад ин мард, ки танҳо «ба бозӣ ва базм андар аст», пайдорӣ дар баробари ӯ наметавонад. Ӯ бо сипоҳе бузург ба Эрон метозад. Баҳром бо паҳлавонони худ ба Озарободгон вопас менишинад. Мардум бо ин андеша, ки шоҳ мегурезад, бо биму тарс пайкero ба хоҳишгарӣ назди ҳокон мефиристанд ва аз ӯ зинҳор

¹ Шояд ки ба ростӣ ин достон бозтобондаи хонадонҳои деҳконон бошад. Дар он ёдоварӣ мешавад, ки мардонагӣ ва диловарӣ танҳо аз озодон «погавҳар» сазад ва мардуми одӣ аз андешаи он ба дуранд. Ҳатто дастури чигунагии боданӯшии ҳам, рӯи суханаш бо паҳлавонон аст. (Менамояд, ки барои мардуми одӣ, боданӯшии зебанда нест).

мехоҳанд, то сарзаминашонро вайрон насозад ва пардохти ҳар гуна божеро пазиро мешаванд.

Хоқон шоду хандон ба Марв дармеояд ва чашм ба роҳи дарёфти нахустин хироҷ бо бузургон ба шодхорӣ ва хушгузаронӣ мепардозад. Дар ҳамин ҳангом Баҳром, ки дар ниҳон сипоҳи бузург гирд оварда буд, бо шитобе бисёр худро аз роҳи Омул, Гургон ва Нисо ба Марв мерасонад. Хоқон осудахотир ва бо ҳаёли роҳат ҳамроҳи ниғаҳбононаш дар шикоргоҳ буд, ки асир мешавад ва сипоҳи бесару солори ӯ яқсара аз миён меравад. Пирӯзии ба пиндор осон ба шикасте сангин бадал мешавад. Вопасин диловари Баҳром ҳамон рафтани ӯ ба даргоҳи фармонравои Ҳинд Шангал буд, ки аз пардохтани бочу хироҷ сар печида буд. Баҳром ношинос ба он ҷо меравад ва диловариҳо мекунад, гург ва аждаҳоро мекушад ва духтари шоҳи Ҳиндустонро ба занӣ мегирад ва ҳамин ки розаш ошкор мешавад, бо ҳамсараш ба Эрон мегурезад.

Баҳром мехоҳад, ки мардумаш гӯш ба нағмаҳои нағз биспоранд, луриёнро ба Эрон мекӯчонад. Аммо талоши хӯғар кардани онон ба зиндагӣ дар як ҷо суде намебахшад ва онон дар тамоми кишвар пароканда мешаванд. Баҳром пас аз шасту се соли подшоҳӣ комкорона, дар бистари хеш ҷон ба ҷонофарин месупорад. Сипас достони фармонравои чанд пошоҳ меояд, ки вижагии ҳосе надоранд ва ҳангоме ки шоир ба подшоҳии Кубод мерасад, дoston дубора ҷон мегирад. Бедоду фишори ин фармонраво мардумро ба он ҷо мерасонад, ки ӯро аз тахт ба зер кашида, бародарашро бар тахт менишонанд. Шоҳи вожгунтаҳт ба назди Ҳайтолин мегурезад. Мардум беҳонумон гаштаанд ва гуруснагӣ дар ҳама ҷо бедод мекунад ва ҳазор-ҳазор кушта мегирад, анборҳои тавонгарон анбошта аз гандум аст ва намехоҳанд онро ба касе бидиҳанд. Дар ҳамин ҳангом аст, ки Маздак падидор мешавад.

Суҳанони Фирдавсӣ дар бораи Маздак аз вижагии дугонае бархӯрдор аст. Шоир аз сӯе таҳти таъсири дидгоҳи таърихнависони Ховари наздик аст, ки кӯшидаанд безории хонандагонро аз ин беҳоварӣ далер барангезанд, яъне Маздак бузаҳ ва табаҳкориҳои бисёр ва ба вижа дар гиромӣ надoштани дини муғон дорад. Аз дигар сӯи Фирдавсӣ пинҳон намедорад, ки дар партави қору қуниши Маздак буд, ки муяссар гардид, дар кишвар ба гуруснагӣ поён диҳанд ва ҷони мардумони бисёро аз марг бираҳонанд. Алоқаи Фирдавсӣ ба Маздак дарёфта мешавад, аммо ногуфта пайдост, ки наметавон чашм дошт, ки ӯ инро ошкоро бар забон биёрад. Зеро метавонист ҳашми қасонро, ки меҳост асари худро ба номашон дароварад, барангезад. То ба ин ҷо Фирдавсӣ ба таърихи размӣ гироиш дошт ва ин чандон ҳам ҷои шигифтӣ надорад, чаро ки ин нома дар қулл мебоист аз вижагии паҳлавонӣ бархӯрдор мебуд. Ногуфта пайдост аз рӯи бахшҳое, ки дарунмоияи онҳоро дидем, метавон зиндагии бидуни ҷанг ва мусолимадомезро ҳам ба шарҳ овард.

Аммо бо ин ҳама овардаҳои «Шоҳнома» барои ин кор басанда нест ва ба гумон, Фирдавсӣ дар бораи зеру бамҳои зиндагӣ дар давраҳои гуногун дидгоҳи равшане надошта аст. Аммо таърихи подшоҳии Анӯшервон ба гунаи дигар омадааст. Шарҳи лашкаркашиҳо дар ин ҷо дар раддаи дувум қарор дорад. Тавҷҷуҳи аслии шоир ба зиндагии кишвар аст. Ў аз созмондиҳии дастгоҳи кишвардорӣ, коста шудани бори хироч ва то андозаи коҳиши ихтиёроти густурдаи бузургони худсар суҳан мегӯяд. Нуктае, ки бисёр дархӯри нигариш аст, ин аст, ки чӣ гуна оине ниҳода шуд (оини арзи сипоҳ), ки ҳар сипоҳӣ мебояд ҳар аз гоҳе бо силоҳу ҷангафзори тамои ҳозир шавад, то дурустиву кистии силоҳи вай бозчуства шавад. Хусрав низ худ бо ҷангафзори тамои дар ин бозбинӣ ҳозир мегардад. Ба суҳани дигар, шоҳаншоҳи ғусунғари найрангбоз мекӯшад ба фармонбардоронаш ҷунин бибоваронад, ки дар кишвар баробарии ҳамагонӣ аст ва умедвор аст, ба ёрии ин найранг бузургони саркашро зери фармони худ дароварад.

Фирдавсӣ достони писари Хусравро, ки ҷун модараш оини тарсоён пазируфта, дар банд меафтад ва аз зиндон ғурехта, бар падар мешӯрад ва ғарданкашӣ мекунад ва баанҷом кушта меояд, ба тафсил овардааст. Ба ҷои Турон, ки пештар бо тохту тозҳои худ, пайваства Ёронро таҳдид мекард, акнун дигар душмани Ёронзамин Рум (Безонис) аст, ки каму беш бо таърих ҳамхонӣ дорад. Сипас дар манзума аз пайдо шудани Бузургмеҳри ҷавон, хирадвар, беҳамто ва ҳамразму роизани ҳамешагии Анӯшервон ва даромаданаи ба ҳафт базми Анӯшервон ва ғуфтани суҳанони пандомез ва ҳикматомез ба доноёну мубадон, суҳан меравад.¹ Достони ин ки чӣ гуна Зарвон аз рашк, наздикони шоҳ Меҳ буд ва ду писарашро нобуд кард, ҷиғунагии бозғушудани рози найрангҳои ӯ ва кайғари шоистааш, достоне бисёр ғамангез аст. Сипас дар манзума суҳан аз ҷанг бо ҳайтолиён ва хоқони Чин ба миён меояд.

Пас аз он суҳан аз сохтани нард ва пайдоиши бозии шатранҷ меравад. Ноғуфта намонад, ки шоир меовард, сафҳаи шатранҷ дар он рӯзгор сад ҳона доштааст.² Сипас Фирдавсӣ аз Барзуи пизишк ва тарҷумаи китоби «Калила ва Димна» суҳан меоварад. Шоҳ Бузургмеҳр ҳашм меғирад ва ўро ба зиндон мекунад, аммо ҷун Анӯшервонро ба донишу тадриқи ӯ ниёз буд, аз банд раҳояиш мекунад. Пас аз марғи Анӯшервон Ҳурмуз бар тахт менишинад, ӯ фармонравии худро бо куштани касоне оғоз мекунад, ки ба рӯзгори падар ғиромӣ ва азиздидор буданд. Аммо пас аз ҷанде бо фаромӯшии ситамкории хеш фармон медиҳад, ки ҳар гуна ситаму бедодӣ кайфар ёбад.

¹Ҳамаи ин бахш нишон медиҳад, ки Фирдавсӣ ба гумон бо тарҷумаҳои пуршумори адабиёти пандомези порсии миёна ба арабӣ, ба сони «Китоб-ул-тоҷ», баҳубӣ ошно будааст.

²Ҳамаи ин бахш манзума ба тарҷумаи русӣ дар китоби «Шатранҷ», Ленинград, 1935 омадааст.

Совашоҳ ва Қайсари Рум ба Эрон метозанд. Хурмуз аз пешгӯиҳо медонад, ки танҳо Бахроми Чӯбин яли диловар аст, ки метавонад кишварро вораҳонад. Шоҳ Бахроми Чӯбинро фаро меҳонад ва дар ин ҷо достони дилчаспи Бахроми Чӯбин оғоз мегардад. Бо он ки Баҳром, Хурмузро аз душманон вомераҳонад, аммо шоҳи бадгумон бар ӯ дуруштнок ва саргардон мешавад ва барои хор кардани паҳлавон ба ҷои хилъат бар ӯ ҷомаи занону дукдон ва панба мефиристанд. Баҳром дардманд ва андуҳгин аз ин носазову хорӣ ҷомаи занонро бар тан рост мекунад ва дукдону панба дар даст назди сипоҳ, ки аз диловариин ӯ огоҳ аст, меояд. Сипоҳиён дар ҳашм мешаванд ва бар Баҳром муяссар мешавад, ки аз онон дар шӯриш бар шоҳ баҳра гирад.

Рухдоди пуррамзу роз Баҳромро бар шӯриш тундтар мекунад. Рӯзе Баҳром дар нахчир ба марғзоре мерасад, ки коҳе бошукӯҳ дар он аст. Ӯ гом ба даруни коҳ мениҳад, аммо наздикон вайро бад-он роҳ намедиханд ва онон мебинанд, ки дар айвони коҳ зане тоҷдор ба болои сарв ва ба руҳи чун баҳор нишастааст. (Фирдавсӣ намегӯяд, ки ин зан кист, аммо метавон пиндошт, ки ӯ чехраву сарнавишти Баҳром аст). Баҳромро пас аз берун омадан аз коҳ ҳол дигар мешавад. Агар ӯ то кунун танҳо муддаии сипоҳсолорӣ буд, инак ӯро андешаи тахту тоҷ дар сар аст. Барои ин кор, пеш аз ҳама мебоист ҷонишини тахту тоҷ Хусрави Парвизро аз миён бардорад. Баҳром ба зарби сикка ба номи Хусрави Парвиз оғоз мекунад ва сипас номае ба Хурмуз навишта мегӯяд, ки Хусравро ба подшоҳӣ мешиносад, на ӯро. Ӯ ба равшанӣ бар ин андеша буд, ки шоҳи бадгумон ва бебанду бор, ки саҳт шефтаи қудрат аст, бо бовар овардан бар ин ҳарф, бар писар бадгумон шуда, Хусрави Парвизро мекушад. Аммо танҳо нима аз пиндори Баҳром воқеият пайдо мекунад. Хурмуз ба ростӣ дар ниҳон фармон медиҳад Хусравро бидустанд. Аммо Хусрави Парвиз, ки ба хангом аз ин фармон огоҳӣ ёфтааст, ба Озарободгон мегурезад. Хурмуз сипоҳе аз паи ӯ мефиристад, аммо ӯ фурсат ёфтааст ҳаводороне перомуни худ гирд оварад ва коре аз сипоҳи шоҳ барнамеояд. Дар ҳамин хангом ду бародари Хурмуз¹ Бандуй ва Густаҳм, ки Хурмуз ононро дар банд карда буд то онҳоро ба кайфари марғ бирасонад, мешӯранд ва чун ба коҳи шоҳӣ меоянд, чашмони Хурмузро бо оҳани тафта доғ мекунанд. Аз он ҷо ки марди нобино подшоҳӣ наметавонад, тоҷу тахт ба Хусрав мерасад. Аммо дар ҳамин замон Баҳром ба пойтахт наздик мешавад, ӯ

¹ Аммо Бандуй ва Густаҳм бародарони модари Хусрави Парвиз ва ҳолҳои вай буданд ва ин, ки Э.Е. Бертелс онҳоро бародарони Хурмуз навиштааст, барои он аст, ки дар забони русӣ ҳам ба сони англисӣ ва олмонӣ барои бародари падару бародари модар вожаи воҳиде ба кор меравад ва чун маъҳази русӣ, ки дар дасти муаллиф буда, ҳамон вожаи ягонро навишта будаанд, муаллиф онҳоро амму (амак. – М. А.)-и Хусрави Парвиз, яъне бародарони Хурмуз пиндоштааст. Дар «Шоҳнома» дар бораи он ду тан чунин омадааст: Ки ин ҳарду ҳолони Хусрав буданд, Ба мардонагӣ дар ҷаҳон нав буданд. - С. Э.

сипоҳи Хусрави Парвизро шикаст медиҳад ва Хурмузро мекушад¹ ва худ бар тахт менишинад. Пешгӯии зани пуррамзу роз ба амал дармеояд.

Хусрав ба Безонис рафта, аз Қайсар ёрӣ мецоҳад. Дар ин чо достони бисёр кунҷковбарангезе дар бораи тилисме ба симои зане гирён омадааст.² Хусрав духтари Қайсарро ба занӣ мегирад ва бо сипоҳе, ки Қайсар дар фармони ӯ дармеоварад, ба ҷанги Баҳром мешитобад. Дар ду ҷанге, ки дар мегирад, Хусрав шикаст меёбад. Аммо дар савумин набард Баҳром яксара шикаста меҳӯрад. Сардори саркаш баночор назди ҳокони Чин мегурезад. Ӯ дар он чо диловариҳо намуда, духтари ҳоконро ба занӣ мегирад, аммо чораандешиҳои Хусрав саранҷом ба қатли Баҳром тамои мешавад. Дар ин чо боз достони бузурге дар бораи дилдодагии Хусрав ва Ширин меояд.³ Достони ду ромишгари дарбори Хусрав, Борбади номдор ва Саркаш⁴ бисёр дархӯри нигариш аст. Фирдавсӣ овардааст, ки хусравонӣсурудро акнун (яъне дар садаҳои нухум-дахуми тарсӣ) додофарид меноманд.⁵

Хусравро дар куҳансолӣ оин дигаргуна мегардад ва ба бедод бар бузургон меоғозад, инон низ бар он мешаванд, ки аз вай раҳӣ ёбанд. Пас Шируяро, ки ба фармони падар дар банд буд, озод мекунад. Шируя пас аз ништастан бар тахт, ҷун меҳост Ширинро ба занӣ бигирад, падарро мекушад, аммо Ширин низ худро мекушад. Бо марги Хусраву Парвиз, подшоҳии Сосониён бо шитоб рӯ ба фурупошӣ мегузорад. Менамояд, ки Яздигурд, вопасин шаҳриёри сосонӣ, даст ба кори нерубахшидан ба кишвар буда, ки тозиён бо фармондиҳии Саъд ибни Ваққос ба Эрон метозанд. Сипоҳи Эрон наметавонад дар баробари душман пойдорӣ кунад ва ба шикасте аз пай шикасти дигар гирифта меояд. Рустаи Диловар,⁶

¹ Бино бар ривояти «Шоҳнома» Хурмуз ба дасти Густаҳм ва Бандуй – ҳолони Хусрав – кушта мешаванд, на ба дасти Баҳром ва менамояд дар дарёфти достон иштибоҳ кардаанд. - С. Э.

Чу ӯ баргузашт, ин ду бедодгар
Аз ӯ бозгаштанд пуркина сар. (Густаҳм ва Бандуй)
Зи роҳ андар айвони шоҳ омаданд,
Пур аз ранҷу дил пургуноҳ омаданд.
Зи дар ҷун расиданд наздики тахт
Зиҳе аз камон боз карданд саҳт.
Фиганданд ногоҳ дар гарданаҳ,
Биёвехтанд он гирумӣ танаҳ.

² Ба гумоне бисёр дар достон тилисм - суҳаноне, ки шоир дар бораи тандисҳои қадисон шунида буда, бозтобидааст.

³ Дар китоби Е. Э. Бертелс, Низомӣ, Москва, 1947, саҳ. 107, суҳан аз он омадааст, ки ин достонро баъдҳо Низомии Ғанҷавӣ ҳам овардааст, Фирдавсӣ ҷӣ гуна шарҳ медиҳад.

⁴ Фирдавсӣ ин номро ҷунин овардааст, аммо шак наметавон кард, ки «Саркаш» дигаргуншудаи номи Саркиси арманӣ аст

⁵ Аз ин чо метавон ба ҷунин натиҷае расид, ки ин суннатҳои мусиқии ҳунари пеш аз ислом бисёр саҳтхону пойдор будааст ва шояд ҳам бархе аз онҳо дар нағмаҳои Осиёи Миёна ва фаросӣи Қафқоз то имрӯз ҳам монда бошад.

⁶ Рустаи Фарруҳзод сипаҳсолори Озарободгон ва фармондеҳи сипоҳи Эрон дар набарди Қодсия. - С. Э.

ки ҳамаи умеди Яздигурд бад-ӯ буд, дар яке аз ин набардҳо кушта мешавад. Шоҳро роҳе наместонад ҷуз ин ки аз пойтахт берун рафта, роҳии шимол гардад. Дар он ҷо, таку танҳо ба осиие паноҳ мебарад ва осиибон сар аз тани ӯ ҷудо мекунад.

Вопасин намояндаи шахриёрони куҳан, ки гӯё табораш ба Фаридун мерасад, ба ҳоку хун дармеафтад. Бо марги ӯ «Шоҳнома» ҳам ба поён меояд. Сар то сари вопасин бахш, саршор аз сӯғу мотам аст, бавижа номае, ки Рустам пеш аз набарди марғу зиндагӣ ба бародараш мефиристад, саҳт ғамноку мотамзост.

Ӯ марғи хешу пирӯзии тозииро пешбинӣ карда, бо ғаму андӯх меғӯяд, ки дигар наҷоди бузург наёяд ба қор ва дигар набояд сарфарозиро ҷашм дошт. Равиши Фирдавсӣ нисбат ба тозии саҳт манфӣ аст ва дар онон сипоҳи аҳриманро мебинад. Яздигурд, ки дар қори фирор аз Мадоин буд, ба Хуросон ҷунин менависад:

«Ҳамоно, ки омад шуморо хабар,
Ки моро ҷӣ омад зи аҳтар ба сар.
Аз ин морҳор аҳриманҷеҳргон,
Зи доноиву шарм бебаҳрагон,
На ганҷу на ному на тахту наҷод,
Ҳама дод хоҳанд гетӣ ба бод.»

Дар ҳамин нома ба ҷунин гуфторе низ бармеҳӯрем:

«Аз ин зоғсорони беобу ранг
На ҳушу на дониш, на ному на нанг.
Бад-ин тахти шоҳӣ ниҳодаст рӯй,
Шикамгурсна марди дайҳимхӯй».

Шахриёрони Эрон пеш аз тохтутози сипоҳи тозӣ ҳам ононро дархӯри эътимод наместонистанд ва неххоҳашон набуданд. Ҳангоме ки Хусрави Парвиз дар пайқор бо Баҳроми Ҷӯбин шикаст меҳӯрад, ба падар меғӯяд дар паи он аст, ки аз тозии ёрӣ бигирад ва Хурмуз посухаш медиҳад, ки:

«Набошанд ёвар туро тозии
Ҷу ҷое наёбанд суду зиён,
Ба дарди дил-андар ба озор низ
Ба душман супорандат аз баҳри ҷиз».

Ёдовар мешавем, ки Фирдавсӣ ин ҳама доварихоро аз забони шахриёрони Эрон бозмеғӯяд ва менамояд, ки аз ин раҳгузар худро аз ҷунин арзёбиҳои тунд барканор ва дур ниғаҳ медорад. Наметавон пазируфт, ки ҷунин дидгоҳҳо ва суҳаноне аз забони намояндагони табақоти фармонраво бештар сазост. Охир, дар «Шоҳнома» шикамгуруснагӣ ва дарюзагии тозии ва бефарҳангиву бебаҳра буданашон аз он донишхое, ки ба ҷост бигӯем, дар Эрони сосонӣ танҳо

нажодамардумон ва гаронмоягонро буда, хотирнишон шудааст. Ҳамчунин дар «Шоҳнома» тозиён аз «нанг» аз дидгоҳи феодалӣ бебаҳраанд ва аз ин ҷо ин пиндор падида омадааст, ки инон танҳо дар андешаи суди хешанд.

Онон аз «вафодорӣ»-и паҳлавонӣ низ бебабар мебошанд. (Ҳарчанд ки вопасин бахшҳои «Шоҳнома» гӯи он аст, ки ялони диловари Эрон ҳам дар садаҳои шашум-ҳафтуми тарсой дидгоҳи чандон равшане аз ин вафодорӣ надоштанд). Безорӣ аз тозиён, ки аз ин суҳанон бармеояд, сабабаш на чандон тазодҳои қавмӣ ва динӣ, балки тазодҳои табақотӣ аст. Тозиён аз он хор шумурда мешаванд, ки ҷомадарида, шикамгурусна ва биёбонгарданд ва аз номҳои ашрофӣ баҳрае надоранд. Дар суҳанони Рустами Фаррухзод дар бораи ояндае, ки ҷашм ба роҳи деҳгонон ва бузургон аст, ин равиш нисбат ба тозиён дида мешавад:

Шавад хор ҳар кас, ки буд арҷманд,
Фурӯмоя аз тахт гардад баланд.
Пароканда гардад бадӣ дар ҷаҳон,
Газанд ошқорову хубӣ ниҳон.
Ба ҳар кишваре-дар ситамқорое,
Падид ояду зишт патёрае.
Нишони шаби тира омад падид,
Зи мо бахти фаррух хоҳад парид.

Равшан аст, ки Сосониён ва наздиконашон дар дами фурӯ рехтани қудрат ва азаматашон ҷуз ин наметавонистанд бияндешанд. Аммо оё хонадонҳои деҳқонӣ ҳам дар садаҳои даҳум-ёздаҳуми тарсой бар ҳамин андеша будаанд? Охир, аз назари онон фармонрави «патёра» бар тахт нишаста буд ва бузургони заминдор, ки рӯзгоре бар ҷарх паҳлу мезаданд, беҳонумон шуда, ба дарюзагӣ афтода буданд. Ин ки тозиён, ба пиндори намояндагони ин маҳфил, ҳамоно «офаридаи аҳриман будаанд», дар дигар манобеъ ҳам дида мешавад. Абӯҳанифаи Динварӣ, таърихнависе, ки ба забони тозӣ менавишта, аммо аз равиши шуубия пайравӣ мекардааст, меоварад, ки ҳангоме тозиён аз рӯди Дачла гузашта ба Мадоин наздик мешудаанд, мардуми гурезон бо биму ҳарос фарёд бармеовардаанд, ки: «девон омаданд, девон омаданд!». Шояд ҳам равиши ғайридӯстонаи сарояндаи «Шоҳнома» нисбат ба тозиён дар нохушнудии дарбори Маҳмуд аз ин манзума нақш доштааст. Охир, бояд ба ёд дошт, ки Маҳмуд ба ҳар гуна хидматгузориву вафодории худро ба аббосиён ба рух мекашид ва хор кардани тозиён дар ҷаҳони баланде, ки онро пазири мегашт, метавонист бозтобе марғбор барои нақшаҳои ояндааш дошта бошад. Бо ошноие кӯтоҳ бо дарунмояи «Шоҳнома» метавонем чигунагии сохти ин манзумаи бузургро бозҷӯем. Дарунмояи «Шоҳнома» се бахш дорад: Бахши устура, ки нерӯҳои аҳриманӣ ҳанӯз дар он бемиёнҷӣ ва мустақим дар пайкор даст меёзанд ва дар сарнавишти одамизодагон даҳлат мекунанд. Бахши паҳлавонӣ, ки дар он нақшовардагони бадӣ ва палидӣ ба душманони Эрон

вогузор мегардад. Бахши таърихие, ки шоир ба гоҳи офариниши он то андозаҳои бисёр ба таърих вафодор монда, ахбору ривоятхоро бо хурдасанҷии бисёр бармегузинад.

Сохти чехраҳо ва сабки «Шоҳнома». Ин ки ба ростӣ ҳамаи бахшҳои «Шоҳнома» поёне яксон доранд, ба манзума ҳамоҳангӣ мебахшад. Дар бахши нахуст омадааст, ки чӣ гуна дар паи бархӯрде, ки мояш бахш кардани ҷаҳон буд ва ба кушта шудани Эраҷ анҷомид, набарде саҳмгин миёни Эрону Турон оғоз мешавад ва дар ин набард анҷоми андешаҳои Аҳриман бо туронӣ аст. Сипоҳсолоре саҳмгин чун Афросиёб сару солори ҷангҷӯёни туронӣ аст ва менамояд, ки Эронро аз нобудии ногузир гурезе нест. Дар бахши дувум, хонадони пуровозаи паҳлавонони Систон падидор мешаванд, ки ба дифоъ аз эронзамин бармехезанд ва пас аз пайкорҳои саҳту хунин, ки садаҳо ба дарозо мекашад, душманони хешро аз сари роҳ бармедоранд. Аммо боз тирарӯзӣ ва шӯрбахтӣ рух менамояд, нобихрадии шоҳ ба марги ҳамаи паҳлавонон меанҷомад. Исфандиёри ял, пушти Эрон, сипоҳ ва посдори Эрон, нобуд ва Рустам низ кушта мешавад, Эроншаҳр дубора беёр ва пуштибон мемонад. Кист, ки ба ёрӣ бархезад? Посух бедиранг дар бахши савуми «Шоҳнома» меояд: Фарри эзадӣ ба Ардашери мерасад ва кори сарбаландонаи посдорӣ аз кишвар ба ӯ ва наберагонаш супурда мешавад. Бахши савум ҳам ба шикаст ба поён меояд. Сосониён нобуд мешаванд ва пешгӯии вахшуроनावу талхи Рустам, (Фаррухзод) ки мегӯяд аз инон дигар касе ба шаҳриёри намерасад воқеият пайдо мекунад. Дубора Аҳриман пирӯз мешавад ва ин бор тозиёро чун сипоҳи хеш меоварад.

Бояд ба ин нукта таваҷҷуҳ дошт, ки дар оғоз ва дар бахшҳои дувум ва савуми «Шоҳнома» пуштибон ва вораҳонандае пой ба майдон мегузорад. Дар ин ҷо бояд ҳар хонандаи бориқбинero ин андеша дар сар ояд, ки аз он ҷо ки дар ҳамаи душвориҳо неруҳои некӣ-эронӣ аз байн нарафта, ба вораҳонанда расиданд, пас ин бор низ метавон вораҳондаеро ҷашм дошт. Агар ба ёд биёварем, ки Фирдавсӣ меҳост манзумаи худро ба Сомониён пешкаш кунад, он гоҳ андешаи ӯ ҳам равшан мешуд. Ба андешаи ӯ ин вораҳонандагон Сомониён мебоист бошанд. (Охир, беҳуда нест, ки инон табори хешро аз шаҳриёрони куҳан мерасонданд,¹ бо устувор шудани фармонравии инон, мебоист занҷири бурида шуда дубора ба ҳам бипайвандад).

¹ Ибни Асир насаби Амир Исмоилро ба Баҳроми Ҷубин мерасонад: Амир Исмоил ибни Аҳмад ибни Асад ибни Сомонхудои ибни Ҷашмон ибни Туғмос ибни Навсар ибни Баҳроми Ҷубин ибни Баҳроми Ҷаштас. Дар «Таърихи Яминӣ» менависад: Сомонхудои ибни Ҷашмон ибни Тайгон ибни Нушар ибни Баҳроми Ҷубини Баҳром. Ибни Ҷавзӣ дар китоби «Алмунтазам» овардааст: Сомонхудои аз наводагони Баҳром ибни Ардашери Шопур аст: Рӯдакӣ дар базми дарбори Амири Сомонӣ дар қасидаи «Модари май» мегӯяд: Халқ ҳама аз хоку обу оташу боданд, В-ин малик аз офтоби гавҳари Сосон. - С. Э.

Ваҳ, ки чӣ зебо мешуд ҳамаи манзумаро ба ситоиши дурахшон ва пуршукӯхи Сомониён ба поён мерасонид. Сомониёне, ки ҳуқуқи аздастрафтаро дубора зинда карда ва он ҷойгоҳи волоеро, ки деҳқонон доштанд ва дигарон аз он бозситонда буданд, ба д-ишон бозгардониданд! Аммо таърих аз роҳи дигар, ҷуз роҳе, ки шоир мепиндошт, мерафт. Ҳангоми ба поён омадани «Шоҳнома» танҳо мебоист сугнома ва марсияе барои Сомониён бисароянд ва Фирдавсӣ ночор мебоист мардери фармон барад, ки бар ҷои онон таъя зада буд, аммо «ҳаққе» бар он надошт. Чунон ки гуфта омад, «Шоҳнома» пеш аз ҳама номаи паҳлавонӣ аст, пайқору диловарӣ дostonҳои асосии он аст. Барои ҳамин ҳам ҳаст, ки бахши паҳлавонӣ ҳастаи аслии онро ташкил медиҳад (бахши устурай гунае пешгуфтор ва бахши таърихӣ, ҳамоно пасгуфтори он аст).

Ногуфта пайдост, ки Рустамро мебоист он неруи муҳаррикае пиндошт, ки ҳамаи бахши паҳлавониро ба ҳаракат дармеоварад. Чунин дарёфтани аз нақши ин ҷеҳра, ба ҳеҷ рӯй бар сохтаи пиндори мо нест, Фирдавсӣ худ низ агар ки манзумаи «Юсуфу Зулайхо» аз онӣ ӯ бошад, ҳамин дарёфтро дошта ва агар ҳам аз ӯ набошад сарояндаи дигаре аз он рӯзгор бар асоси ҳамин дарёфт чунин сурудааст:

Ки як нима аз умри худ кам кунам,
Ҷаҳоне пур аз номи Рустам кунам.¹

Ба ростӣ ки ҳар гоҳ аз «Шоҳнома» сухан меравад, пеш аз ҳама ин яли бебок ба ёд меояд, ки садаҳое паёпай бо душманони сарзаминаш пайқор мекард ва дар посдории оромиши он буд. Паҳлавон худ низ аз дарозии беҳамтои зиндагонии ҳеш сухан мегӯяд:

Зи шашсад ҳамоно фузун аст сол,
Ки то ман ҷудо гаштам аз пушти Зол.

Менамояд, ки ин синну соли паҳлавон гунае вобастагӣ ба тани танумандаш ҳам дошта бошад:

Ба болои ӯ бар замин мард нест,
Дар ин лашкар ӯро ҳамовард нест.

Агар ба ёд биёварем, ки баландии болои Афросиёб наздик ба чихил метр будааст, пас Рустам ҳам мебоист ба ҳамон танумандӣ буда бошад. Равшан аст, ки асбе одӣ наметавонад сангинии пайқари чунин марди тануманд ва пилпайкаро бартобад. Рустам пушти ҳар асbero, ки бо даст мефишорад камари асп то замин ҳам мешавад. Танҳо Рахш, ин асби пилпайкар аст, ки метавонад сангинии андоми савори худро таҳаммул кунад:

¹ Яъне оё арзиши онро дошта, ки ин ҳама дар роҳаш бикӯшам?

Яке Рахш дорад ба зер андарун,
Ки гӯи равон шуд кухе Бесутун.

Каманди машхури Рустам ҳам, ки дар зиндагонии дарозаш бисёр душманро бо он ба банд кашида буд, бо баландиву волоии вай ҳамхонӣ дорад. Дарозии ин камандро аз байти зер метавон дарёфт:

Бад-ӯ гуфт: Комус чандин мадам
Ба неруи ин риштаи шаст ҳам.

Рустам ҳамвора бо гурзу каманд мечангид ва рӯи ҳафтаонаш пӯсти бабр ё паланг мепӯшид:

Бипӯшид бабру¹ баровард ёл,
Бар ӯ офарин кард бисёр Зол.

Равшан аст, ки аз паси чунин яле одамизод ё ҳатто неруҳои аҳриманӣ ҳам барнамеоянд. Аммо бояд андешид, ки агар Фирдавсӣ аз паҳлавони гиромӣ ва дурдонаи худ танҳо марде тануманд бо нерӯе беш аз нерӯи одамизод месохт, ки хӯриши ӯ метавонад як гӯри кабобшуда бошад, гумон намеравад, ки ин чехра метавонист аз гиромидошти бузурге, ки дар ховарзамин бархӯрдор аст, баҳраманд гардад. Кашиши симои Рустам пеш аз ҳама дар он аст, ки шоир ба рағми ҳамаи вижагиҳои афсонавии ин ял, ба ӯ чехраи саҳт мардумӣ додааст.

Рустам танҳо паҳлавоне ба неру ва ҳашан нест, ҳангоме ки зарурат бошад, ӯ нармише басанда ва шоиста аз худ нишон медиҳад ва ба найранг ҳам даст меёзад. Ба ёд биёварем, ки ӯ чӣ гуна барои раҳонидани Бежан дар чома ва симои бозаргонон ба Турон меравад, чӣ пинҳонкорие нишон медиҳад ва ҳатто бар Манижа ҳам рози хеш ошкор намекунад ва ба бозии нақши худ ҳамчунон идома медиҳад. Рустам бо ишқ низ ошноӣ ва шоир чӣ зебо ва устодона меҳру дилбастагии ӯро ба дастпарвардаи хеш Сиёвуш ба тасвир мекашад, то равшан шавад, ки чаро ҷаҳонпаҳлавони ҷавонмард, ки дар ноҳамсӯӣ бо бисёре аз тавонмандони «Шоҳнома» ба ҳеҷ рӯй хоҳони вайронсозии беҳуда нест, ба кини Сиёвуш чунон ба Турон метозад, ки онро бо ҳок яксон мекунад. Некхоҳӣ ва поймардӣ ҳам аз вижагиҳои Рустам аст. Ӯ барои Тӯс ва далеронаш, ҳангоме ки шоҳ ба ростӣ бар онон ҳашм гирифта буд, поймардӣ ва хоҳишгарӣ мекунад ва ҳатто мекӯшад, ки Бежан, зишткории Гургинро, ки ӯро дар асари рашк дарафканда буд, бар ӯ бубахшад.

Низ Рустамро отифа қавист, чунонки ҳангоме ки яли номдор дар роҳи Мозандарон дар марғзоре бихиштӣ ба хӯришке, ки зани ҷоду фароҳам овардааст мерасад, пас аз хӯрдан бо соз овоз мекунад ва менолад, ки ҳамаи зиндагонии вай ба диловарӣ ва пайкор мегузарад ва аз хурсандиву шодӣ

¹ Бабр ё бабрбаён худ номи ҳафтони Рустам буда ва бардоште ин чунин ки Рустам рӯи ҳафтони худ пӯсти бабр ё паланг мепӯшида андаке қобили таамул аст. - С. Э.

дар он нишоне нест. Достони дилхароши рӯёрӯи Рустам бо пури чавонаш Сӯхроби гурд таъсире ҷонгудоз дорад. Ҷонгудозии ин рӯёрӯӣ бавижа аз он аст, ки ҳарду-падару писар, дар ҷустуҷӯи якдигар, хоҳони якдигаранд ва Сӯхроб ба сабаби бадгумонӣ дар доми марг меафтад. Дар ин миён, падарро аз ин ки ба найранге ношоист нозебанда писарашро кушта, оё гуноҳи бештаре ҳаст? Боре Рустам дар набард бо Исфандиёр ҳам ба чунин найранге даст меёзад, аммо ин набард ҳангоме руҳ медиҳад, ки паҳлавон дар рӯзгори пирӣ ва куҳансолӣ аст ва душмани ҷавон ба неру ва афзун бар ин рӯйинтан ҳам ҳаст. Дар ин ҷо Рустам ночор ба ин найранг даст мебарад, зеро ӯ шикастро барнаметобад ва наметавонад худро сарафканда бубинад. Суханони паҳлавони пир ба Исфандиёр баёни бисёр зебод дорад:

Кӣ гуфтат: – Бирав, дасти Рустам бибанд?
Набандад маро даст чархи баланд.

Рашан аст, ки танҳо хориву патёрагӣ аст, ки метавонад чунин паҳлавонро ба куштан диҳад.

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ намоишгоҳе аз симои паҳлавонон аст. Дуруст аст, ки миёни инон ҳаммонандии бисёре аст, аммо шоир дар ноҳамсӯӣ бо ҷеҳраҳои ғайриҳунарии куҳани рӯзгорон мекӯшад аз ҳар як паҳлавонии ҳеш ҷеҳраи воқеӣ тасвир кунад. Ногуфта пайдост, ки ҳамаи онон диловар, тақвар ва дар ҳамовардӣ устоданд, аммо сарояндаи «Шоҳнома» ба ҳеҷ рӯй кори худ наметавонад, ки ҳамаи ононро яқсара ҳамсон биёварад. Чунончи Тӯс бегумон яле аст диловар, аммо ба тухма ва гавҳари шаҳриёрии худ беандоза менозад, саркаш аст ва ситезачӯ ва барои ҳамин ҳам сипаҳсолори чандон хубе нест. Дар миёни озотон «некнаҷод» палидоне чун Гургини зинҳорхор ҳам ҳастанд.

Дар «Шоҳнома» симои занон бисёр дархӯри нигариш аст. Менамояд, ки Фирдавсӣ дар ин ҷо ба суннатҳои куҳан саҳт вафодор монда бошад. Занони номдори «Шоҳнома» канизакон ва парастандагони гӯш ба фармон ва даст ба сина нестанд. Ин занон ёрон ва ҳамроҳони шоистаи паҳлавононанд. Инон медонанд, ки ҷӣ меҳонанд ва дар роҳи расидан ба ҳадаф мекӯшанд. Рӯдоба, модари Рустам ва Таҳминаро ба ёд биёварем. Аммо ҳангоме ки ҳавас ҷашми хиради ононро мебандад, ба бадтарин қорҳо, дурӯғ, бадгӯӣ ва ҳатто табаҳқорӣ ҳам даст меёзанд. Намунаи ин гуна занон ҳамоно Судобай нобакор аст. По ба по наздиктар шудан ба баҳши таърихии «Шоҳнома» ҷеҳраи занон ба тадриҷ ранг мебозад. Симои вопасин зан Ширин дар асари Фирдавсӣ он нақӯихоеро, ки Низомии Ганҷавӣ барои ӯ баршумурда, надорад. Бо он ки асари Фирдавсӣ «Шоҳнома» ном дорад, аммо воқеият ин аст, ки достони подшоҳон танҳо риштаи бориқе аст, ки ривоятхоро ба якдигар пайванд медиҳад ва худ шаҳриёрон чандон нақше дар «Шоҳнома» надоранд. Ҳатто Қайхусрав, ки дар баҳши паҳлавонии «Шоҳнома» бегумон ҷои арзандае дорад, бештар паҳлавонро ба қоре фармон медиҳад ва танҳо дар андак ҷое ночор ба

тани худ даст ба кор мешавад. Менамояд, ки ба андешаи Фирдавсӣ, шахриёрон мебоист чунин кунанд, Рустам мегӯяд:

Ки нанг аст бар шоҳ рафтан ба чанг,
Агар ҳамнабарди ту бошад паланг.

Фирдавсӣ ба ҳеҷ рӯй аз подшоҳон чехраи пуробуранг ва пайваста тасвир намекунад. Агар дар бораи чирамандон худкомагоне чун Заҳҳок сухане нагӯем, дорандагони фарро борҳо ҳавасбозони зӯргӯ ва афзунҷӯе бармешуморад, ки танҳо ба сабаби бадхӯй ва хунхорагии хеш мардумро сад-саду, ҳазор-ҳазор куштаанд. Ҳатто аз наmunатарин ва баргузидатарини шоҳаншоҳон ҳам метавон бедодгарӣ ва корҳои нобихрадона сар занад.

Достони Анӯшервон ва ройзани хирадвараи Меҳбуд, ки омили рашии бадхоҳон гардид ва кушта шуд, дар ин бора намунаи дархӯри нигариш аст. Ин дoston бегумон аз он панду андарзномаҳои бешуморест, ки адабиёти феодалии саршор аз он аст ва ҳадафи гирдовардагони он боздоштани фармонраво аз куштани шитобомези душманони ҳаёли будааст. Фирдавсӣ пештар ҳам чунин андарзеро аз забони Кайхусрави додгар овардааст:

Ки вақте маро мӯбаде дод панд,
Ки чун душманат зинда ёбӣ, бубанд.
Макуш зуд ўро абар хир-хир,
Ки ҳар гаҳ, ки хоҳӣ, тавон кушт асир.
Чу кушта шавад, зинда кардан-ш боз
Касе кай тавонад ба умри дароз.

Бояд пиндошт, ки дар кулл дар андешаи Фирдавсӣ бисёре аз панду андарзҳои Кайхусрав метавонист барои фармонравоёни рӯзгори шоир ҳам аз аҳамият бархӯрдор бошад. Ба осонӣ метавон дарёфт, ки ба рӯзгори Султон Маҳмуд, ки сипоҳ ҳамвора дар кишвар дар рафтуо буда, бар мардуми вилоятҳое, ки лашкар аз он ҷо мегузашта, ҷӣ рафтааст. Ба ёд биёварем, ки дар рӯзгори қочор, ҳангоме ки ҷор мезаданд, ки шоҳ дар андешаи рафтан ба яке аз вилоятҳои кишвар аст, ба «раёсати шоҳи дӯст» туморе навишта меҳостанд, ки шоҳ бар онон бубахшояд ва аз вилояти онон нагзарад, зеро онон тобу тавони чунин бехонумониро надоранд. Барои ҳамин ҳаст, ки Фирдавсӣ аз забони Кайхусрав ба Тӯс, ки лашкар ба Турон мекашад, чунин мегӯяд:

Кишоварз ё мардуми пешавар,
Касе к-ӯ ба размат набандад камар.
Набояд, ки бар вай равад боди сард,
Макӯшед ҷуз бо касе ҳамнабард.

Гумон намеравад, ки Фирдавсӣ метавонистааст бо манораҳое, ки Темурланг аз сари одамиён месохта, созгорӣ дошта бошад. Боре падида

омадани чунин андарзхое дар манзума гувоҳи он аст, ки фармонравоёни садаи даҳуми тарсой, он чунон ки орзу ва хости Фирдавсӣ буда, амал намекардаанд. Шиблии Нӯмонӣ дар бахшҳои китоби худ дар бораи «Шоҳнома» моро мутаваҷҷеҳи ин нукта месозад, ки Фирдавсӣ танҳо дар поёни манзумаи ҳеш дар баҳши марбут ба подшоҳии Анӯшервон аст, ки пурсумонҳои фарҳангиро меоварад.

Метавон гуфт, ки ҳамаи шоҳони пеш аз вай яқсара бесавод буданд ва на танҳо худ паёмҳоро наменавиштанд, (ростаи ин аст, ки шояд ба азамати онҳо ҳамхонӣ набуда) балки пас аз дарёфти нома ҳам «дабире кордон»¹ фаро меҳонданд, то номаро барояшон бихонад, зеро аз хондан низ бебаҳра буданд. Ба пиндори шоир аз рӯзгори фармонравоии Анӯшервон аст, ки фарҳефтагӣ нақше пурахмияттар меёбад. Чунончи дар ин бахш аз манзума дар бораи шоҳон чунин суҳан меравад:

Ба ҳар барзан-андар дабистон будӣ,
Ҳамон ҷои оташпарастон будӣ.

Аммо по ба пойи ин Фирдавсӣ низ ёдовар мешавад, ки дар он рӯзгор фарҳефтагӣ баҳраи бузургон будаасту бас. Ҳангоме ки пешаварон аз Анӯшервон меҳонанд иҷоза диҳад фарзандони инон ҳам дониш биёмузанд, ӯ бо ҳашм меғӯяд:

Хунари ёбад ар марди мӯзафурӯш,
Супорад бад-ӯ ҷаҳми бинову ғӯш.
Ба дасти хирадманд марди наҷод
Намонад ҷуз аз ҳасрату мушти бод.

Душвор аст бигӯем, ки оё ҳуди шоир ҳам бар ҳамин бовар будааст ё на. Ба ҳар ҳол метавон гуфт, ки дар манзума ба кишоварзон ва пешаварон ҳеҷ таваҷҷуҳе надоштааст ва агар ҳам суҳане аз онон меояд ё аз рӯи кибр аст ва ё бо ришханд ҳамроҳ аст. «Шоҳнома» бо номаш ҳамхон аст: дар он танҳо аз шоҳон ба тафсил суҳан меравад. Равшан аст, ки дар манобеи ҳам, ки Фирдавсӣ аз он баҳра гирифта, аз зиндагии мардуми сода суҳан набудааст. Танҳо дар достони Маздак аст, ки то андозае ҳамдардӣ бо ранҷҳои тӯдаи мардум дида мешавад ва низ ногуфта намонад, ки дар ин бора ҳам манобеи расмӣ мавзеи ҳасмона доштаанд. Дарунмояи «Шоҳнома» чунон ғанӣ ва аз ин нигоҳ беҳамтост, ки ҳатто воқеияти андаке аз он ҳам муяссар нест. Метавон гуфт, ки манзумаи Фирдавсӣ Доиратулмаорифе аст, ки ҷавониби гуногуни зиндагии тираҳои кӯҳани эрониро бозменамояд. Бо баҳрагирӣ аз сохтмояи дарунии «Шоҳнома» метавон виҷаномҳои бешумор ва гуногунро ҳамчун «Кори ҷанг аз рӯи «Шоҳнома»,² «Ҷангафзор, шикор ва

¹ Чунонки пештар дидем, ҳатто дар ҳамосаи мардуми Ашкониён ҳам ба дабир номи Иброҳим дода шуда, яъне ўро Оромӣ медонанд.

² Дар ин бора дар соли 1934 дар Техрон матни як суҳанронӣ мунташир шуда буд.

базм»,¹ «Нағма ва наво», «Омӯзиш ва парвариш» ва чуз инҳо нигошт. Аммо пайдост ки корхое аз ин даст хушёрӣ ва нуктасанҷии бисёреро талаб мекунад, зеро медонем, ки Фирдавсӣ паҳлавонони худро дар ҷӣ гузаштае меоварад.

Ин, ки кадом як аз овардаҳои ӯ ба рӯзгорони куҳанбостон марбут мешавад ва кадоминро шоир аз даврони хеш ба куҳанрӯзгорон мебарад дар «Шоҳнома» дида мешавад. Лекин ба ҳар ҳол, метавон гуфт, ки дар ҳар барги ин ҷакомаи воло ва нағз додаҳои гуногун ва дархӯри нигариш дар бораи масоили мутаннавеи фарҳанг ва зиндагии мардумӣ метавон ёфт, ки дар рӯзгороне дур ва дар Осиёи Миёна ва Эрон мезистаанд. Намунаро бахубӣ медонем, ки одамизод дар даврони оғозини рушд ҷӣ аҳамияти бузурге ба ном медода ва бар ин пиндор будааст, ки агар дигаре бар ин ном огоҳӣ ёбад, бар дорандаи ном мусаллат хоҳад шуд. Инро низ медонем, ки фармонравоён дар Осиёи Миёна ва Эрон дар даврони гуногун дорои ду ном будаанд, яке расмӣ ва дигаре хонагӣ. Фирдавсӣ сабаби ин одатро равшан месозад. Ӯ номгузориҳои наводро чунин меоварад:

Ба гӯшаш яке ном гуфтӣ падар,
Нихонӣ дигар, ошкоро дигар.

Аз чунин байтҳои бармеояд, ки ҳадаф аз ин расм дифоъ аз кӯдак дар баробари куниши душманонаи ҷоду буда, ки бе донишгари ном таъсире намедоштааст. Фирдавсӣ мегӯяд, ки ин расм ба рӯзгори Сосониён низ будааст. Чунонки ҳангоме ки Хусрав (Парвиз) мешунавад, ки писараш барои дигарон Шируя ном доштааст ва ба номи Кубод бар тахти шоҳӣ менишинад, меҳаросад ва мегӯяд:

Ки ин бадкуниш чун зи модар бизод,
Нихонӣ варо ном кардам Кубод.
Ба овоз Ширӯя гуфтам ҳаме,
Дигар ном-ш андар нухуфтам ҳаме.

Шояд ҳам ин суннат то рӯзгори фармонравоии Салҷуқиён низ поида бошад, зеро медонем инон ҳамагӣ гузашта аз номҳои пуробутобе, ки бино бар маъмул аз афсонаҳои куҳани эронӣ ва бо решаи эронӣ гирифта мешавад, дорои номҳои куҳани туркӣ ҳам будаанд, ки менамояд, танҳо дар доираи танги хонавода ба кор меафтааст.

Сухане ҳам чанд дар бораи шакли «Шоҳнома». Кулли «Шоҳнома» ба баҳре суруда шудааст, ки дар ҷакомасароии фазлфурӯшона онро мутақориб гӯянд. Шакли ин баҳр чунин аст: ҳар сатр дорои ҷаҳор банд ва ҳар банд дорои се ҳичост, яке кӯтоҳ ва дуи дигар дароз. Вопасин банд дар ҳар сатр (мисраъ) як ҳичо камтар дорад. Пас байти баҳри мутақорибро метавон чунин намунадор сохт:

¹ Бингаред: китоби Ф. А. Розенберг, дар бораи бодаву базм дар ҳамосаи миллии порсӣ, Петроград, 1918, низ бингаред:

T. Kowalski, Studia nad Shāhnāme, v. I-II, Krakow. 1952-53.

Ховаршиносии гузашта, ҳам русӣ ва ҳам аврупои бохтарӣ чунин бармешумурд, ки ин баҳр низ ҳамчун ҳамаи баҳрҳои шеърӣ порсӣ-тоҷикӣ аз арабҳо гирифта шудааст. Аммо К. Г. Залеман бар ин бовар буд, ки баҳри мутақориб ва бархе баҳрҳои дигар «мурдареги (мерос) Эрони бостон ҳастанд, ки пас аз гузар аз чорҷӯби баҳрҳои шеърӣ араб, мактаб дида ва назм ёфта ва ба дарбор роҳ ёфтааст».¹

Таҳқиқоти бисёре аз арабшиносон ҳам, ки мегӯянд дар шеърӣ оғозини араб баҳри мутақориб бисёру бисёр андак дида шудааст, ин пиндорро устувортар мекунад. Бархе аз эроншиносони шуравӣ бо пайравӣ аз ин ду дидгоҳ ва бе он ки ба гунае дар паи исботи он бароянд, бар ин андеша, ки ба ҳеч рӯй намешавад онро пазируфт, по мефишоранд, ки баҳри «Шоҳнома» «бегумон баҳрест миллӣ» ва решаҳои онро бояд дар Эрон ҷустуҷӯ кард.² Ба пиндори мо ҷустуҷӯи решаҳои баҳри «Шоҳнома» дар Эрон корест беҳуда, зеро решаҳои онро дар ҳамон ҷое бояд ҷуст, ки афсонаҳои «Шоҳнома» аз ҳамон ҷо бархостаанд. Яъне дар Осиёи Миёна, ки тираҳои кӯҳани ховари Эрон дар он ҷо зистанд. Акнун дигар баҳубӣ медонем, ки ин тираҳо рӯзгоре пеш аз падида омадани ислом шеър доштаанд. Аммо ҳамаи намунаҳои ин шеър, ки ба дасти мо расида, дорои вазнҳои ҳичой будааст. Пайдост, ҳангоме ки ин ҷаҷмаҳои ҳамаҷо ба нағма мехондаанд, онҳо метавонистанд навоҳои гуногуне дошта бошанд, аммо аз шакли онҳо огоҳие дар даст нест. Бо ин ҳама ба назар мерасад, ки бояд аз миёни ҳамаи пиндорҳо дар бораи пайдоиши баҳри мутақориб ҳамон андешаи Залеменро бипазирем, ки мегӯяд ҷаҷмаҳои ҳамаҷо эронӣ пеш аз ислом вазни ҳичой дошта, ки ба гумон дар ҳар мисрааш даҳ ҳичо будааст. Ҳангоме ки дар Осиёи Миёна ва Хуросон порсии дарӣ пой гирифт, бунёгузорони он дар паи гунаи созишдихӣ миёни авзони шеърӣ худ ва баҳрҳои араб баромаданд ва пас аз бовар ба ин, ки баҳри камистеъмоли мутақориб дар шеърӣ араб чандон таваҷҷуҳ ба он нест, беш аз ҳама бо вазни суннатӣ ҳамаҷо онон ҳамхонӣ дорад, онро барои шеърӣ худ ҳамсоз карданд.

Набояд аз ёд бибарем, ки баҳри мутақориб барои порсии дарӣ ноҳинҷорихое ҳам дошт ва ин гӯӣ он аст, ки ин баҳр бо сохтмояи забонии дигар падида омада будааст. Касоне, ки «Шоҳнома»-ро ба забони порсӣ мехондаанд, медонанд, ки Фирдавсӣ борҳо ба ночор овоҳои дарозро кӯтоҳ ва овоҳое, ки дар ниҳод кӯтоҳ будаанд, дароз ва кашида кардааст. Низ медонем, ки Фирдавсӣ, шумораи «дувоздаҳ»-ро ҳамвора ба шакли ғайриодӣ «даҳ ва ду» меоварад ва сабабаш ҳам ин аст, ки шакли «дувоздаҳ», ки дар он ҳангом ба кор мерафта, дар баҳри мутақориб намегунҷидааст. Ҳамаи инҳо чунин пурсишро пеш меоварад, ки оё

¹ Аз мақолаи Ю. Н. Марр, вазни шеърӣ «Шоҳнома», (Мақолаҳо ва хабарҳо, ҷ. 2, Москва-Ленинград, 1939, сах. 7).

² Ҳамон ҷо, сах. 75.

муяссар аст, ки барои сурудани чакома ба забоне, бахру вазне падида ояд, ки барои ин забон муносиб нест?

Пайковӣ ва бозчустии решаи бахрҳои шеърӣ мардумони эронӣ, танҳо метавонад бар сохтмояҳои ба даст омада аз баррасии мӯшикофонаи адои ово ва ба вижа хондани тарона ва чакома ба забонҳои гуногуни эронӣ устувор бошад.¹ Танҳо аз бозковии таърихӣ аст, ки ба даст омадани паёмадҳое мусбат муяссар мешавад.

Акнун ба забони «Шоҳнома» менигарем. Пайдост пеш аз ҳама бояд ёдовар шавем, ки ҳар гуна доварӣ дар бораи забони манзума метавонад довариӣ маршрут бошад, зеро то дастбӣ ба матни аслии «Шоҳнома» ханӯз роҳи бисёр дар пеш аст. Забони «Шоҳнома» бад-он гуна ки имрӯз онро мо мебинем, нобтарин намунаи порсии дарӣ аст ва ҳамин аст, ки онро ба гунаи яқсон барои хонандаи тоҷик ва эронӣ, мафҳум (ва то андозаи муайяне ҳам номафҳум) мекунад. Хангоме ки О. Вамбери, ховаршиносии Мочаристон, забони тоҷикии Осиёи Миёнаро ёдовари сабки Фирдавсӣ медонад, пайдост, ки саҳт муболиға намудааст. Аммо чунин гуфтаҳо бахше бузург аз ҳақиқатро ҳам дар бар доранд. Забони форсии садаи нӯздаҳуми тарсӣ чунон бо вожаҳои тозӣ омехта шуда буд, ки барои тӯдаҳои густурда луғати тозӣ аз вожаи забони модарӣ, ки дигар ба қор намерафт, бисёр одитар шуда буд. Аммо забони тоҷикон ҳеҷ гоҳ аз вожаҳои арабӣ чунин анбошта набудааст, забони инон бисёре аз падидаҳои сарфиро, ки дигар дар забони форсӣ қорбурд надоранд, нигоҳ доштааст. Аз ин рӯ, барои як эронӣ забони тоҷикон мансухтар ва дар натиҷа наздиктар ба порсии дарӣ аст. Равшан аст, ки муносиботи наздик миёни халқи тоҷик ва узбек, сабаби даромадани шуморе бузург аз луғатҳои узбакӣ (забоне, ки пеш аз инқилоби октябр дар русия туркии ҷиғатӣ ном дошт) шудааст ва инак ин луғатҳои узбакӣ дар забони тоҷикон чунон реша давонидаанд, ки дигар намешавад онҳоро чун «вожаҳои бегона» арзёбӣ кард. Аммо метавон гуфт, ки ганҷинаи вожаҳои бунёдӣ дар забони форсӣ ва забони тоҷикон яқсон аст. Дар ин миён бояд ёдовар шавем, ки нахустинаҳои вожаҳои қуҳан дар забони тоҷикон бештар аз забони форсӣ аст. Нахустинаҳои соҳти дастурӣ ҳам дар ин ҷо бештар мондааст. Чунонки хангоме ки як нафар тоҷик аз Қонибодом меғӯяд қитобанда, шаҳранда, ба дурустӣ бо сабки Фирдавсӣ, ки ҳарфи изофии «андар»-ро на дар пешвожаи намоёнгар, ҷо ва макон, балки пас аз он меоварад, ҳамхон аст.

Забони Фирдавсӣ ҳам аз назари вожагонӣ ва ҳам аз назари наҳвӣ бисёр сода ва раван аст, аммо ҳамин содагӣ ба чунон иҷозе меанҷомад, ки ағлаб дарёфти онро душвор мекунад. Чунончи қаҳон ҳостӣ ёфтӣ, хун

¹ Мурод аз забонҳои эронӣ на танҳо бархе аз забонҳои роиҷ дар кишвари Эрон, балки ҳешованди форсӣ (тоҷикӣ-дарӣ), қурдӣ, балучӣ, паштун, забонҳои Помир (Бадахшон) ва русӣ аст, ки дар забоншиносӣ, дар ғуруҳи забонҳои эроние, ки шоҳаҳои бузурге аз забонҳои ҳинду аврупоӣ аст, махсуб мегарданд. - С. Э.

марез, ки бо алифбои арабӣ бе нишонаҳои даруни ҷумла навишта шуда, ҳеч ғоҳ бе диранги хонанда равшан намешавад ва барои дарёфтани ин, ки «мехостӣ ҷаҳонро бигирӣ, онро гирифтӣ (яъне ба ҳадафи худ расидӣ), беш аз ин хун марез...» бояд бисёр тааммул кард ва андешид. Аммо бояд пазируфт, ки ба гумон ҳамин кӯтоҳнависӣ ва эҷоз, реша дар матни ростини Фирдавсӣ дорад ва дар бисёре аз маворид бар лутф ва зебоии манзума меафзояд.

Ашъоре, ки шеърӣ порсии пешин анбошта аз он аст, дар асари Фирдавсӣ бисёр андак ба кор меравад. Ташбеҳ ҷунон оддӣ аст ва ҷунон дар шеър ҷо афтода, ки метавон гуфт, дигар ҷун ташбеҳ арзёбӣ намешавад. Дар шеърӣ Фирдавсӣ ҳамвора «мушк» зулфи сиёҳ, «кофур» «сапед», «сарв» зеборӯи баландболо ва «моҳ» чехраи зеборо мерасонад ва ҷуз инҳо. Фирдавсӣ бар он нест, ки нодира ва беҳамто гардад ва менамояд, ки хунсардона аз чехрахое, ки дар ҷакомасароӣ ёфта шудааст, баҳра гирифта бошад.

Хирозгоҳи баҳрагирӣ аз alliteration дида мешавад, ки ғоҳ-ғоҳ бисёр устодона аст (ҳарчанд, ҳанӯз душвор аст бигӯем, ки бархе аз ин байтҳо аз ҳуди Фирдавсӣ бошад). Ҷунонки шоир ба ҳангоми нигориши разми Рустам бо Ашқобӯс мегӯяд:

Хаданге, ки пайкон-ш буд бедбарг,
Фурӯ дӯхт бар тораки тарктарг.

Дар ин ҷо се бор бозовардани ҳуруфи бесадои т,р,к, (ва г) ҳамроҳ бо ҷунин дарунмояи байт яқсара метавонад бо alliteration-ҳои пуровозаи Ҳомер муқоиса шавад. Аммо бояд бипазирем, ки ин байт аз назари сабк бештар ёдовари шеърҳои Низомӣ аст, то ҷақмаҳои содаи Фирдавсӣ.¹ Ногуфта пайдост, ки паҳнаҳои густурдаи «Шоҳнома» бар ҷақмасаро муяссар насохт, ки ҳамвора ҳамаи бахшҳои онро бо мӯшиқофии яқсоне биёрояд. Аммо ба ҳеч рӯй аз ин гуфта ҷунин барнамеояд, ки ҷақмаҳои Фирдавсӣ аз ҳар гуна шевоӣ ва қашии ҳунарий дур аст. Бархе аз пардаҳои «Шоҳнома» бо дурахшандагӣ ва жарғои ҳеш ҷашмҳоро ҳира ва одамиро шигифтзада мекунад ва дар ин миён шоир ҳатто тавонистааст руҳдодҳои ғайриоддиро ҷон бузахад.

Басанда аст саҳнаеро ба ёд биёварем, ки рӯзгоре яке аз мутарҷимони манзумаро шефтаву волаи ҳеш қарда буд ва он ҳамоно саҳнае аст, ки дар он саворе сари буридаи Турро ба назди Фаридун меоварад. Ҳуд пайдост, ки ҳарчанд Тур падарро саҳт ғамгин қарда ва даст ба табаҳқорӣ олула буд, аммо бо ин ҳама писари Фаридун буд, пас падар дубора дар ғами фарзанд месӯзад. Шоир ҷӣ зебо ва бо ҷӣ дурахшандагӣ ба шарҳи ҳодиса мебардозад:

¹ Дар асрҳои Е. Э. Бертелс, Низомӣ ва Фирдавсӣ, (маҷмӯаи «Низомӣ», 2, Боқу, 194, 38) метавон ҳамсанҷии сабки Низомӣ ва Фирдавсро ёфт.

Фиристода шуд бо рухе пур зи шарм,
 Ду чашм аз Фаридун пур аз оби гарм.
 Ки чун бурд хоҳад сари шоҳи Чин,
 Бурида бари шоҳи Эронзамин ,
 Ки фарзанд ҳарчанд печад зи дин,
 Бисӯзад ба маргаш падар ҳамчунин.
 Гунаҳ бас гарон буд, пӯзиш набурд
 Ва дигар, ки кинҳоҳ нав буду гурд.

Чунин сахнаҳое дар «Шоҳнома» андак нест. Агар ба ростӣ хондани бисёре аз баргҳои манзума, ки ба вижа поре марбут ба шоҳони Сосонӣ, ки ҷуз суханони дароз ва малолатоваршон ба ҳангоми нишастан бар тахт чизе дар онҳо дида намешавад ва таъсири ҳунари намебахшад, боз ҳам баргҳои нағз ва ҳунармандона дар «Шоҳнома» ҷунон бисёр аст, ки замоне дароз чашму гӯш ва ҳуши хонандаро ба худ медӯзад.

Г. Эте, эроншиноси номдор бар он аст, ки ҳамаи ҷамоаҳои ҳамосии пасини порсӣ аз «Шоҳнома» мутаассиранд. Акнун дигар намешавад ин дидгоҳро пазируфт. Рост аст, ки манзумаи Фирдавсӣ таъсире бузург дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ гузошта ва ангезаи улғубардориҳои бисёре шудааст. Бо ин ҳама нахуст ин ки «Шоҳнома» ягона намунаи шеърӣ ҳамосӣ набуда (ба ёд биёварем, ки дуруст ҳамҳангом бо «Шоҳнома» манзумаи Унсурӣ ҳам падидор шудааст) ва дигар ин ки бахше бузург аз тақлидҳои ин асари нубуғомез ҳамчун ҳар тақлиде тақрори берӯҳ ва малолатоваре аст, ки аз ҳар гуна аҳамияти иҷтимоӣ ва адабӣ дур аст.

«Юсуф ва Зулайхо». Пажӯҳишгароне, ки дар манзумаи Фирдавсӣ - «Юсуф ва Зулайхо» пайковӣ ва баррасӣ кардаанд, бар ин боваранд, ки ин асар аз назари адабӣ саҳт заиф ва фурутар аз «Шоҳнома» аст ва наметавонад бо он паҳлу занад. Сабаби инро ҳам дар он медонистанд, ки ҷамоасаро онро дар куҳансолӣ суруда, ба гумон ба шитоб суруда ва саҳт ба дарवेशиву факр гирифта омада будааст. Аммо касеро гумоне набуд, ки ин манзума аз Фирдавсӣ нест.

Дар соли 1946-и милодӣ Минуй дарзамон ҳамаи Ч. Рӯро боз намуда буд (Рӯ чунин баршумурда буд, ки гӯё Фирдавсӣ кӯшидааст, «Шоҳнома»-ро ба Хони Ланҷон пешкаш кунад), дар гуфтори мустаққили интисоби манзумаи «Юсуф ва Зулайхо» ба Фирдавсиро рад кард. Эътиқод дошт, ки гӯё ин манзумаро шаст-ҳафтад сол пас аз марги шоири бузург марде динёр, ки дигар равшан сохтани номи вай муяссар нест, суруда бошад. Аммо истиққоли Минуиро бо он ки бар бархе асос ва бунёдҳо ҳам устувор ҳастанд, наметавон ҳамчун бозгушояндаи бечуну ҷарои масъалаи тааллуқ ё адами тааллуқи «Юсуф ва Зулайхо» ба Фирдавсӣ пазируфт.¹ Пайдост, ки

¹ Бозковии довариҳои М. Минуиро бингаред: Мақолаи О. Т. Тоҳирҷонов перомуни масъалаи манзумаи Фирдавсӣ «Юсуф ва Зулайхо» // Ховаршиносии Шӯравӣ, 5, 1948, саҳ. 334.

боварии ноб бар ин ки як-як вожаҳои «Юсуф ва Зулайхо» аз Фирдавсӣ бошад, нест. Аммо дар бораи «Шохнома» низ чунин боварӣ нест. Ногуфта намонад, ки дар дувумин манзумаи Фирдавсӣ низ бисёре аз бахшҳои он бо неруи такондихандае навишта шуда ва захме, ки ҳолу рӯзи пайкори сахти сиёсии поёни садаи даҳуми тарсӣ бар ҷону равони шоир зада буд, яксара дарёфт шудани аст. То ҳангоме, ки Минуй натавонистааст далоили маҳкамтаре дар исботи сохтагӣ будани ин асар биёварад, мо дар ҳамаи андешаи пешини худ хоҳем буд. Манзумаи Фирдавсӣ «Юсуф ва Зулайхо» ҳеҷ гоҳ дар ховарзамин бо иқболи густурдае рӯ ба рӯ нашудааст. Манзумаҳои дигар дар бораи ҳамаи мавзӯи қуръонӣ, ки аз миёни онон, ба вижа сурудаҳои Қомӣ ва Нозими Ҳиравӣ дар Осиёи Миёна овозае ҳосил карданд, ҷоеро бар ин манзума танг карда ва онро дар раддаи дувум қарор доданд. Дар садаи понздаҳуми тарсӣ, манзумаи хуби дигаре ба забони узбакӣ (туркии чигатоӣ) аз шоири камовозае ба номи Дурбек ба вучуд омад. Дар ҳамаи ин манзумаҳои пасин дилдодагии Зулайхо (зани Футифор¹ дар Таврот) ба Юсуф (Юсуфи зеборух дар Таврот) дар қонуни нигариш аст. Чакомасароёни суфия ин ишқро чун ишқи ирфонии одамизод ба «ман»-и воло тафсир кардаанд ва онро дар омӯзишҳои гуногуни суфия ба қор мебардаанд.

Дар оғози ёздаҳуми тарсӣ ҳанӯз ҷараёнҳои суфия дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ нуфузи ҷандоне надошт, инҳо бештар дар миёни пешаварон ва бозоргонони хурд густариш доштанд. Ашроф ва намояндагони фикрӣ ва маънавии онҳо, дар он ҳангом ба ҷашми ҳақорат дар инон менигаристанд. Онҳо дар миёни бузургони деҳқон наметавонистанд нуфуз бикунанд, зеро ба ормонҳои исломӣ, ки деҳқонҳо ба онон иқболе нишон намедоданд вобастагӣ надоштанд. Бо он ки Фирдавсӣ мавзӯи манзумаи худро аз Қуръон гирифта буд, аммо нахустинаи ирфонӣ ба он дарнаёварда ва ҳарчанд ки моёи шигиифтӣ аст, ин мавзӯро то андозаи реалистӣ (чунонки ҳаст) оростааст.

Дар бораи ҳама чиз ба кӯтоҳиву ихтисор сухан ронда ва ҳамаи ғайримумкинҳо ва нотагонистаниҳоро дар радаи дувум ҷой додааст. Лекин ин ҳам ҳаст, ки Ҷабраил, муждарасони Илоҳӣ, бар Юсуф фурӯд омада ва фармони парвардигорро ба ӯ иблаг мекунад. Аммо Фирдавсӣ ин саҳнаҳоро, ки дар асарҳои шуарои пасин аз вижагиҳои розу рамзҳои пушти пардаи ғайб бархӯрдор аст, ҷунон менигорад, ки гӯё қоре яксара одӣ аст ва саворе аз сӯи фармонравое омадааст. Ҷабраил қорбарони фармонро иблаг мекунад ва ба ҳамаи қорбарӣ посухи Юсуфро ҳам мешунавад. Набояд аз ёд бубарем, ки шоир дар «Шохнома» аз омадани пайке ҳамагонди сурӯши заргуштиён сухан гуфта ва бино бар ин ҳонандагони Фирдавсӣ аз нукта дар шигифт намешудаанд. Аз ишқи табаҳхангези Зулайхо ба бардаи ҷавон ҳам дар манзума ба кӯтоҳӣ сухан

¹ Дар Қуръон – Қутфир. - С. Э.

рафтааст. Фирдавсӣ бе он ки дар пайковии равоншиносона жарф шавад, бо чанд байти устодона нишон медиҳад, ки зани ҷавоне, ки ҳамвора дар канори хеш зеборухеро бинад, аз лағзиш ногузир аст. Ёдоварарӣ бояд кард, ки мутааххирин ҳазорон байт дар васфи зебоии Юсуф суруда, зебоии ўро мӯ ба мӯ намоёнида, нигораи ҳамаи андоми ўро овардаанд. Дар ин кор дар корбурди истиора ва ташбеҳоти гуногун, ки дар он рӯзгорон маъмул ва марсум буда, роҳи игроқ паймуданд.

Фирдавсӣ роҳи дигар дар пеш гирифтааст. Ў дар бисёре аз ҷоҳон ҷакома аз ҳусну зебоии Юсуф сухан ба миён меоварад, аммо дар ҳама ҷо ба чанд байт басанда мекунад. Гувоҳи асосии неруи зебоии ўро барои конуни ба сахна даровардани ҷавон ба Миср ниғаҳ медорад. Ҳангоме ки Юсуфро барои фурӯш дар бозор ба намоиш мегузоранд, бадбахтии ҳавлноке рух менамояд. Ҳамаи мардум барои дидани ҷавони зеборӯй ба майдони бозор рӯй меоваранд ва ҳазорон тан дар зери пой ҷамъият ҷон мебозанд. Фирдавсӣ барои ҳусни таъсир меафзояд, мардуме, ки зебоии Юсуфро дида буданд, наздик шудани маргро дарнаёфта, ба роҳатӣ ҷон медоданд. Ин сахна бисёр ёдовари шевае аст, ки Ҳомер ба ҳангоми нигориши зебоии Хулан ба кор бурдааст. Фирдавсӣ ҳам ба ростӣ дар ҳамон роҳ гом зада, аммо ба расми сухансароии ховарзамин ба игроқ даст ёзидааст.

Меҳру дилбастагии падару писар яке аз муҳимтарин оҳангҳои манзума аст. Муносиботи Яъқуб ва Юсуф дар афсонаи пурҳаяҷон, меҳре бисёр латифу саршор ва аз худгузаштагӣ густурда шудааст. Ҷоҳи асосӣ ҳамоно ҷудоии падар аз писари дилбанди хеш дар ҷиҳил сол аз зодгоҳ аст. Ғами фироқ ҳам яке аз мавзӯҳои ҳамешагии шеър дар ховари наздик ва миёна будааст.

Маҷнунҳои бешумореро ба ёд меоварем, ки дар ишқи Лайлиҳо месӯхтанд ва низ суханони пуртумтарокеро ба хотир меоварем, ки шоирони пасин бар лабони Маҷнунҳо мегузоштанд. Фирдавсӣ дар ин ҷо дар доварҳои равоншиносона ва нолаву мӯяҳои пуробу ранг гом барнадоштааст. Ў дар чанд байт ва ба ихтисор хонандаро ба ҳамдардӣ бо қаҳрамонони достони худ, ки дар ғами жарф дарғалтидаанд, вомедорад. Шоир шарҳи ҷудоии Яъқубро аз писараш, ҳангоме ки ў бо бародаронаш ба гардиши маргофарин меравад, чунин меоварад. Бар дили падар афтод, ки ин гардишро фарҷоме нек нест ва дасти сарнавишт дар кори фароҳам овардани зарбате ҳавлноқ бар вай аст. Ў меҳоҳад дурдонаи хешро аз рафтан боздорад, аммо дар баробари хоҳиши писарбачаи шодон тоб намеоварад. Баҳор аст ва Юсуф орзуи дашти сабз ва хуррамро дорад ва меҳоҳад бо бародарон бозӣ кунад, онон мераванд ва пирамард дар пайи ишон ба роҳ меафтад:¹

¹Yūsuf and Zalīkhā by Firdausī of Tūs edited by Hermahh Ethé. Oxford, 1908. p. 149-150, lines 1489-1497. (Дар баргҳои оянда - Фирдавсӣ, «Юсуф ва Зулайхо»).

Яке тал буд аз гӯшаи раҳ баланд,
 Бар афрои тал бар шуд он хушманд.
 Ба Юсуф ҳаме кард з-он тал нигоҳ,
 Ҳамедид то ним фарсанг роҳ.
 Чу аз чашми Яъқуб шуд нопадид,
 Кӣ донад, ки ўро чӣ андӯх расид.
 Замоне бад-он тал ҳаме буд ба пой,
 Саросема аз бахти шӯридарой.
 Пас омад ғиревон ба бунгоҳ боз,
 Дилаш бешикебу танаш бо гудоз.
 Ба уммед биншаст дида ба роҳ,
 Ки ояд шабонгоҳ хуршеду моҳ.
 Ҳамегуфт Яъқуб бо дил ба роз,
 Ки рӯзи ман имрӯз бошад дароз.
 Чахондор Яъқуби бо дод чуфт
 Аз ин росттар чиз бо дил нагуфт.
 Ки он рӯз ӯ сахт бадфол буд,
 Дарозиш ту гӯи чиҳил сол буд.

Танҳо устои бузург метавонистааст бо ин эҷоз ва ихтисор, чунин маъноӣ жарфе биёварад. Менамояд, ки барои нишон додани эҳсоси пок ва нек чун меҳри падар ба писар, бо тафсиле бештар, дасти шоир намерафтааст. Ба ёд биёварем, ки шоири пир андаке пеш аз он дар ғами марги ягона писари хеш ба ҳамин дарди ҷонкоҳ гирифта омада буд. Оё ҳамин дард ва андӯх байтҳои, ба ростӣ, ғамноки болоро ба гӯши шоир замзама накардааст? Васфи навмеди Юсуфро дар роҳи Миср, хангоме ки ўро аз канори ғӯристон, ки ғӯри модараш дар он ҷост, мегузаронанд, шоир чунин ба тасвир кашидааст.¹

Саҳаргаҳ ба хангоми бонги намоз
 Расид ӯ бари ғӯри модар фароз.
 Чу Юсуф ниғаҳ карду он ғӯр дид,
 Дили мустамандаш зи тан бардамид.
 Зи уштур сабук хештан дарфиканд,
 Тани хеш бар ғӯри модар фиканд.
 Чунон ғӯри модар ба бар даргирифт,
 Ки мондаст аз хуши мардум шигифт.
 Бад-он рӯй бинҳод пас раъдвор,
 Хурӯше бароварду бигрист зор.
 Зи дида яке сели хун баргушод,
 Ки сар сӯи дарёи Қулзум ниҳод.
 Ғиревон ҳамегуфт, к-эй модарам,
 Зи дарди фироки ту дар озарам.

¹ Фирдавӣ, «Юсуф ва Зулайхо», сах. 235.

Баровар сар аз хоку дар ман нигар,
Бубин он гиромиву фаррухписар.
Ки чун зору хорасту чун мустаманд,
Чу девонаву дузд баста ба банд.
Аё модар, огаҳ най аз писар,
Ки ўро пас аз ту чӣ омад ба сар.

Дар сахнаи пасин бурдбории хомӯшонаи Юсуф ва тан супурданаи ба тақдир ва нармии қудсонаи ӯ бо бародарон, ки вайро фурӯхта буданд, ўро фаротар аз ҳамдари қарор дода буд. Аммо дар ин ҷо таркиши нола ва мўя мояи ҳамдари ва дилсўзии жарфи хонанда бо ҷавони ранчдида дида мешавад. Дар ин ҷо дар баробари на набиву паёмбар аз яҳуд, балки ҷавонаки дармонда ва беёру ёваре аст, ки бераҳмона дар хорияш кӯшида, ҳамаи ҳукуқи инсониро аз ӯ бозситондаанд. Ў дар ҷаҳон бе ёру пуштибон монда ва ба ҷуз падидаи одӣ ва пешипоафтода буда ва чунин дидмоне дар он замон мебоист пажвоке бисёр ғайриодӣ дошта бошад. Аз ҳамин дам аст, ки шоир хонандаро мутаваҷҷеҳи қаҳрамони хеш месозад.

Ўро во медорад, то сарнавишти кӯдакро пай бигирад ва бо Юсуф дар нӣҳон, дар шабҳои танҳои хеш бар бистари худ аз гиря ва мўя нафастанг шавад. Ҳамин вижагии манзума аст, ки моро ба ин андеша вомедорад, ки ин манзума бо ҳамаи кистиҳои мебоист офаридаи устоде бузург бошад. Неруи ин ҷакомаи баланд на дар манозир густарда, на дар дostonҳои сутурги ҳамовардиҳои бузург ва на дар эҳсосоти гарме аст, ки бар ҳилофи ҷакомаҳои он рӯзгор дар манзума саршор аз он аст, балки дар мардумӣ будани ростини он ва дар зеру бамҳои латиф ва шигифтангезе аст, ки ёдовари нақшоҳои устодони кӯҳани ҳуландӣ аст.

Шоир дар ҳамон оғози манзума, ба ҳангоми овардани достони хостгории Яқуб, забардастона бо маҳорати Лобони пир молдори маккор ва тангчашро ба тасвир мекашад, ки меҳонад колои худро ҳар ҷӣ гарантар об кунад. Дар ин парда Яқуб на як паёмбар, балки арбоби пуркори рустост, ки барои ҳар барра ғамхорӣ мекунад ва дар душвортарин шароит метавонад бар шумори рама биафзояд. Ба яқин метавон гуфт, ин сатрҳоро марде навиштааст, ки бо ҳубӣ ба кишоварзӣ ошно буда ва таҷрибаи басанда дар ин кор доштааст. Ҳамин нукта боз ба гунаи таййиди ин нукта аст, ки Фирдавсӣ, то он ҷо, ки огоҳӣ дорем, ҳамаи зиндагонии худро дар мазрааш ба сар бурда буда, сарояндаи ин манзума аст.

Мочарои ҳашми занони ашрофи Миср аз ин ки Зулайҳои бузургзода дил ба ишқи ҷавонаке ғулом супурда ва хор шуда, дар Куръон омадааст.¹ Аммо дар ин ҷо аз ин дoston ба кӯтоҳӣ сухан рафтааст ва дар манзума кайфару гӯшмоли занони риёкори маломатгар ба густардагӣ ва нағзӣ ва то андозае ҳам дар ҷомаи танз васф шудааст. Ошкоро бояд пазирафт, ки манзума яксара ба суннатҳои исломӣ пойбанду вафодор мондааст. Дар сар

¹ Бингаред: Куръони маҷид, сураи Юсуф, ояи 32.

то сари манзума оҳанги зарурат, ризову таслим ба тақдир дида мешавад. Юсуф сабаби бадбахтии худро ин медонад, ки падараш ба ҳангоми додани иҷозат барои гардиш ва супурдани вай ба бародарон аз ёд бурда буд, ки ўро ба Худо биспорад. Бадбахтӣ аз он рӯй намуда, ки нишон диҳад танҳо метавон бар ҳимояти илоҳӣ такард ва ба мардум умед набояд дошт. Ҳангоме ки Юсуф ҳоби рӯёии Соқиро таъбир мекунад ва ба ҳангоми озодии вай аз зиндон аз ў меҳоҳад, ки назди Фиръавн шафоати ўро карда ва саргузашташро ба ў бигӯяд, дубора ба бузургӣ мерасад ва аз ёд мебарад, ки касе барои бозгардонидани ҷойгоҳи пешин ўро ёрӣ додааст ва Юсуф ҳафт соли дигар низ дар банд мемонад. Ва ин боз кайфаре аст дигар бар ин ки ба ҷои таваккул бар Худо аз офаридаи вай ёрӣ хоста буд.

Ногуфта пайдост, ки чунин фарохонии бечуну чаро иродаи пархошу эътирозро фалаҷ мекардааст. Аммо набояд аз ёд бибарем, ки ин манзума дар ҷӣ ҳолу рӯзе навишта шуда буд. Марде куҳансол, ки саҳт нокомӣ дида ва ёру ёвар, ҳамаи коҳи орзухояшро барбод дида, ин манзумаро сурудааст. Ҷои шигифте нест, агар дигар ў барои размидан нерӯе надошт ва омода буд, ки ҳаммонанди қаҳрамони манзумаи хеш тан ба қазо супорида, бо ҳар бадбахтиё бисозад ва ҷашм ба роҳи поёни ҳамаи тирарӯзиҳо, яъне марғ бошад, ки дам ба дам наздиктар меомад. Бархе бар ин андешаанд, ки Фирдавсӣ бо сурудани «Юсуф ва Зулайхо» дар паи исботи росткешии хеш буд, то дар баробари тохтутозҳои мутаассибон, ки ўро барои ситоиш аз шаҳриёрони «кофар»-и бостони сарзаминаш мекарданд, ҳуччате дошта бошад. Шояд ҳам шоир чунин қасде ҳам доштааст. Аммо набояд аз ёд барем, ки он рӯзгор, рӯзгори саёдати беҳадду андозаи диндороне буд, ки метавон гуфт раҳӣ аз онҳо мумкин набуд ва шояд хатари инон ҳатто аз хатари Маҳмуди булҳавас ҳам хаторноктар будааст. Ба дарёфти ин ки ангезаи тан дардодани ночори пирамарди ранҷида ба таслиму ризо ҷӣ будааст, наметавонем ўро чандон нақӯиш кунем.

Равшан аст, ки агар бар «Шоҳнома» огоҳ намебудем ва дар бораи Фирдавсӣ танҳо аз рӯи манзумаи «Юсуф ва Зулайхо» ночор ба доварӣ будем, аҳамияте дигар ба осори ў меодем. Аммо ҳатто дар он ҳангом низ, бе он ки дар адабиёти порсӣ-тоҷикӣ ҷои нахустро ба Фирдавсӣ диҳем, боз ҳам ночор будем ўро ба унвони яке аз бузургтарин шоирони рӯзгори хеш бипазирем.

Ҷакомаҳои ғаной. Додаҳое дар даст аст, ки Фирдавсӣ гузашта аз асарҳои ҳамосӣ, ҷакомаҳои ғаной ҳам доштааст. Ҳатто кӯшише ҳам нашуда буд, то ҳамаи пораҳои ин гуна шеърҳои ўро, ки дар таъкираҳои гуногун парокандааст, дар як ҷо гирд биёварем.¹ Аммо гумон намеравад битавон равшан сохт, ки кадом як аз ин пораҳо ба ростӣ аз он Фирдавсӣ аст. Акнун каму беш огоҳем, ки ҳамаи додаҳои чунин

Бингаред:

¹Н. Ethé, Firdūsī als Lyriker (Mühchener Sitzungsberichte, 1872 Heft III. S 275-304 ; 1873 S. 623-652).

манобеъ то чӣ андоза метавонад нодуруст бошад. Бо ин ҳама, дар бархе аз пораҳое, ки мондааст, метавон сабки Фирдавсро дарёфт ва рӯҳияро, ки аз онӣ бошад, мешавад дид. Инҳо байтҳое аст, ки ба назар мерасад, онҳоро дар пирӣ суруда бошад ва гӯёи ҳол ва рӯзи фоҷиаомези шоири куҳансол аст:

Басе ранҷ бурдам, басе нома хондам,
Зи гуфтори тозиву ҳам паҳлавонӣ.
Ба чандин ҳунар шастуду сол будам,
Ки тӯша барам з-ошқору ниҳонӣ.
Ба чуз ҳасрату чуз вуболи гуноҳон,
Надорам кунун аз ҷавонӣ нишоне.
Ба ёди ҷавонӣ кунун мӯя орам,
Бар он байти Бӯтохиру Хусравонӣ.
Ҷавонӣ ман аз кӯдакӣ ёд дорам,
Дареғ аз ҷавонӣ, дареғ аз ҷавонӣ.¹

Ногуфта пайдост, ки наметавон ин шеърро бебару баргард аз онӣ донист, аммо бо доварӣ аз рӯи забон ва андешаҳое, ки дар он омадааст, бегумон метавонад аз Фирдавсӣ ҳам бошад. Ёдоварии Фирдавсӣ аз шеъри Абӯтоҳири Хусравонӣ ҳамрӯзгори Фирдавсӣ низ, ки таронаҳояш то он ҷо ки метавон доварӣ кард, дар оғози садаи ёздаҳуми тарсӣ аз шӯҳрате бузург бархӯрдор будаанд, коре номумкин будааст. Бо ин ҳама, набояд аз ёд бурд, ки пазируфтани бечуну чарои додаҳои сарчашмаҳо бисёр душвор аст, зеро шеърҳо ба гунае бисёр густурда таҳриф шудаанд. Дигар ин ки бо таваҷҷуҳи равшан наслҳои баъд ба ҳар байти Фирдавсӣ барои котибону истинсохкунандагон фароҳам овардани шеърҳои «Фирдавсивор» ва сабти шеърҳои шоире на чандон шинохташуда ба номи Фирдавсӣ васвасаи фиребандаи бузурге будааст. Акнун бо ҳол ва рӯзи имрӯзӣ манобеъ ва маъҳаз ҳатто андаке ҳам бовар ба воқеъ будани тааллуқи ин шеърҳо ба Фирдавсӣ номумкин менамояд.

Идомадихандагони «Шоҳнома». «Шоҳнома» бедиранг пас аз марги Фирдавсӣ бо истикболи густурдае рӯ ба рӯ шуд. Ба рӯзгори Султон Маҳмуд шоирони дарбори Ғазна мекӯшиданд бо истехзо ва нешханд аз таъсири «Шоҳнома» бикӯханд. Аммо дар нимаи дувуми садаи ёздаҳуми тарсӣ ёдоварии дostonҳои гуногуни «Шоҳнома» дар шеърҳои дарбор чунон одӣ ва густарда мешуд, ки ошноии жарф ва бунёдии сарояндагон ва хонандагони ин шеърҳоро бо манзумаи Фирдавсӣ мерасонад. Наметавон бар ин назар буд, ки ҳамоно матни Фирдавсӣ бедиранг нигариши чунин густаришро, ки ба гузашта ва пешиниёни меҳан буд, шиддат бахшид ва шояд ҳам бисёре аз ёдовариҳои диловарии Рустам бо Исфандиёр, ҳарчанд ба таъсир аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар адабиёти дарборӣ падида омада

¹Ин абётро аз Кисоии Марвазӣ медонанд. - С. Э.

бошанд, на манзумаи ӯ, балки дostonҳо ва овардаҳои мардумро ба дида доштааст.

Бахубӣ равшан аст, ки метавон гуфт, ҳар офаридаи бузурги ҳунари мардумӣ ё бедиранг асарҳои наздик ба онро, ки пештар ҳам буда, дилпазиртар карда ва нигаришро ба онҳо мекашонад. Бо ангезаи падида овардани дostonҳое ҳаммонанд бо баҳрагирӣ аз суннатҳои кӯҳани ҳамосӣ асарҳое дида мешавад. Бад-ин гуна аст, ки даврабандии афсонаҳо, ки онро ба равшанӣ ҳам дар афсонаҳои русӣ ва ҳам дар осори ҳамосӣ бахше бузург аз мардуми Осиёи Миёна мебинем, сохта мешавад. Ҳарчанд «Шоҳнома»-ро танҳо аз назари хостгоҳояш (ва он ҳам андаке) метавон аз осори шифоӣ баршумурд, менамояд, ки ин асар то андозае дар сарнавишти офаридаҳои мардумӣ аз ин даст сахим шуда бошад. Ба гумон раванди даврабандӣ бисёр зуд оғоз мегардад ва чехраи Рустам, ки шахсияти асосии манзумаи Фирдавсӣ низ ҳаст, дар қонуни ҳамаи ин «идомаҳо» ҳаст. Дар оғоз чанд манзума, вобаста ба номи хонадони яли Систон падидадор мешавад. Чунонки бар чунин манзумаҳое оғоӣ дорем: «Сомнома» (дар бораи ниёи Рустам), «Ҷаҳонгирнома» (дар бораи писари Рустам), «Фаромурзнома» (дар бораи набераи Рустам) ва «Баҳманнома» (дар бораи писари Исфандиёр). Аз вижагиҳои ин манзумаҳо ин аст, ки бештарашон бо дардномаи мардум, паҳлавонони Систон вобастаанд ва танҳо яке онон, Баҳман, аз табори шаҳриёри «Варҷованд» ва густаришдиҳандаи оини Зартушт (Гуштосп) аст. Ба назар мерасад, ки безории Фирдавсӣ аз Гуштосп тасодуфӣ набуда ва реша дар муносиботи тӯдаи мардум бо ӯ будааст.

Ин манзумаҳо ба ҷуз андаке ҳама аз муаллифони ношинохтаанд. Аз он ҷо ки нусхаҳои хаттии инҳо бисёр кам ба дасти мо расидааст ва бархе аз онҳо ҳатто як нусха беш надоранд, бояд пиндошт, ки ин манзумаҳо ҳеч гоҳ аз густарише бузург бархӯрдор набудаанд. Сабаб бояд ин бошад, ки ин манзумаҳо аз муаллифоне ношинохтаанд, бо осори мардумӣ вобастагии чандоне надoштаанд. Бештар диловариҳои паҳлавонони ҳамаи ин манзумаҳо танҳо зодаи тахайюли сарояндагони онҳост, ки кӯшидаанд ба гунае оҳангҳоеро, ки дар ҷамоаи Фирдавсӣ аст, густардатар сохта ва дигаргун кунанд. Пайдост, ки ба дурахшандагии сохтаҳои мардумӣ, беандоза рангу луоб зада ва роҳи игрок паймудаанд. Чуночи дар қонуни «Барзунома», ки бахше аз онро Т. Макан ҳамчун афзудае бар ҷопи «Шоҳнома»-и худ овардааст, дастони разми Рустам бо наводаи худ Бурзуро ҷой дод, ки ҳамоно бозгӯи берӯҳ ва рангбохтаи дostonи пурнубуғи Фирдавсӣ дар бораи Рустам ва Сӯҳроб аст. Чунин манзумаҳое бино бар маъмул, анбошта ва саршор аз васфи разму пайкор аст, ки ҳамоно бозгӯ ва такрори он чизҳост, ки дар Фиравсӣ ҳаст.

Аз зиёдагӯӣ ва якнавохтии ин манзумаҳо равшан мегардад, ки чаро ҳеч гоҳ нигарише ба онҳо нашуда ва дар китобхонаҳои гуногун, гарди фаромӯшӣ бар рӯйшон нишастааст. Дар манзумаи Фирдавсӣ диранге

бисёр кардем, аммо пайдост, ки ҳатто андаке аз масъалаҳоеро, ки дар вобастагӣ ба ин пайковӣ ва баррасӣ падида меояд, агар боз нагуфтаем ин аз он аст, ки маъхази кофӣ дар даст ҳанӯз надорем. «Шоҳнома» дар таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ чое чун офаридаи Ҳомер дар адабиёти Аврупо анҷом гирифта, аммо ин коре аст бемаънӣ ва абас. Кӯшиш барои поин овардани мақоми Фирдавсӣ бо ёдоварии тафовути хунари ӯ аз хунари Ҳомер, бегуфтугӯ корест нодуруст. Достонҳое, ки кормояи офаридаҳои ҳамосии ду шоири нобиға қарор гирифтанд, ба дасти мардум падида омада буданд, ки заминаҳои таърихӣ ва равонии гуногун ва ноҳамсонӣ доштаанд.

Бо ин ҳама дар асарҳои Ҳомер ва Фирдавсӣ, нуктаҳои муштарак ҳам дида мешавад. Ҳамон гуна, ки «Илиада» ва «Одисей» ҳанӯз ҳам дилкашу зебо менамояд, «Шоҳнома» низ то ба имрӯз гирой ва кашиши худро барои мо ниғаҳ доштааст. Ошкор аст, ки ангезаи амали бархе паҳлавонони манзумаи Фирдавсӣ аҳриманӣ аст ва бархе аз ин паҳлавонон аз хунҳорӣ ва вайронгарии оғозин бархӯрдоранд. Аммо «Шоҳнома» чехраи аз ёд нарафтани чавонмардонеро низ ба тасвир кашида, ки омодаанд диловарона дар роҳи меҳан ҷон бибозанд. Набояд инро ҳам аз ёд бибарем, ки ҳамоно Фирдавсӣ буд, ки ҳазор сол пеш ба шарҳи қиёми хурӯшони мардум ва сарнагунии юғи ситами бегона пардохт ва дар бисёре аз ҷунбишҳои раҳиобахши мардумони ховарзамин номи Кова илҳомбахши қиёми онҳо будааст.¹ Бегуфтугӯ чизҳои бисёре аз ин манзума, инак барои мо пазируфтани нест, аммо охир адабиёти форсӣ арзишҳои фарҳангии бисёре ба армуғон оварда, ки яке аз волотарини ин арзишҳо, ҳамоно «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аст, ки дар миёни шоҳкориҳои адабиёти ҷаҳон чое устувор ва дурахшон дорад.

¹ Дар ҳама ҷои ин китоб мурод аз ховарзамин ҳамоно Эронзамин аст, ки нависанда ба хотири маслиҳатҳое он номро ба кор бурдааст. Ҷунончи ҳанӯз мутарҷим дар чое надида аст, ки дар қиёмҳои зидди бегонагон дар Ҳиндустон, дар миёни аъроб, ва ё туркон дирафши Ковиёни барафрозанд ва аз номи Коваи оҳангар мадад бигиранд, яъне коре, ки дар сарзамини Кова дар қиёмҳо ҳамвора маъмул будааст -С.Э.

САРНАВИШТИ ДОСТОНИ ПАҲЛАВОНӢ ПАС АЗ ФИРДАВСӢ

«Шохнома» низ, чуноне ки ҳамвора бо осори адабӣ дорои аҳамияти ҷаҳонӣ буда, ангеа ва улғуи тақлидҳои бешумор шудааст. Дар поёни садаи гузаштаи тарсой, назарияе ҳам пардохта буданд, ки бино бар он «Шохнома»-ро ҳамчун гунаи сарчашмаи осори адабии мардумони гуногуни ховари наздику миёна мепазируфтанд. Чунончи, Г. Эте чунин бармешумарад, ки дostonҳои ошиқонаи «Шохнома» чун «Золу Рудоба» ва «Бежану Манижа» он улғу ва намунаҳое ҳастанд, ки сипас ҳамаи ҷамоаҳои романтик ба шоҳкорӣҳое ба сони «Хусрав ва Ширин», «Лайлӣ ва Мачнун» анҷомиданд, бар бунёди онон устувор шудааст.

Донишмандоне, ки меяндешанд ҳар сабки андак аз ғурупошидани сабке бузургтар падида меояд, ба ин дидмони хато медамиданд. Ин дидмон, ки дар дониши Аврупои бохтарӣ фармонраво буд, ба дониш Руссия ҳам таъсир гузошта буд.¹ Аммо кор ба сарчашмаҳо, намудор сохтани ин дидмони бепоя тоби хурдтарин хурдасанҷиро надорад ва бавижа, ба ҳангоми баррасии осори Унсурӣ сустии он ба ҷашм меҳӯрад. Унсурӣ ҳамдавраи кехтари Фирдавсӣ аст ва гумоне нест, ки ҳар се манзумаи ӯ, манзумаи романтик (агар битавон дар ин ҷо ин истилоҳи на чандон дақиқ ва норавшанро ба кор бурд) будааст. Аммо ин манзумаҳоро наметавон на танҳо ба андозаи «Шохнома», балки ҳатто ба андозаи дostonҳои Эрони ховарӣ ҳам, ки сохтмояи манзумаи Фирдавсӣ будаанд, боло бурд. Будани бархе номҳои Юнонӣ, ҳатто номҳое чун Пуликрот, Ҳерв, Лиондар, ки дар адабиёти ховари наздик ва миёна густариши чандон наёфта буданд, дар манзумаи «Вомик ва Узро»-и Унсурӣ гувоҳи вобастагии ин манзума бо романи аз Юнони куҳан аст.

Бояд пиндошт, ки номи бахше бузург аз манзумаҳои «романтик»-и ховарӣ ва низ романҳои Юнони бостон, ки бар онҳо огоҳӣ дорем аз ду исми хос-номи дилдода ва дилдор чун «Хусрав ва Ширин», «Лайлӣ ва Мачнун», «Докнис ва Ҳулвиё», «Левкипо ва Клейтуфунат», «Онфийе ва Абравкумо», «Ҳерий ва Колируё», «Эсмин ва Эсмийе» ва ҷуз инҳо сохта шуда, тасодуфӣ набудааст. Ин ки дарунмояи бахши бузург аз дostonҳои Юнони бостон (саргузаштҳои Ифиси, саргузаштҳои Атипиёпи ва ҷуз инҳо) низ ба ховарзамин вобаста аст, менамояд, ки аз сари тасодуф набошад.

Агар ба ёд биеварем ҳангоме ки нависандагони Юнонӣ ҳанӯз ҳатто андешаи романнависӣ ба сарашон роҳ наёфта буд, ба гувоҳи таърихнигорон, Сакоиҳо ва Масагетҳо дostonҳои паҳлавонии дорои вижагии «романтик» доштанд, метавон ба ду бароянди пурахмират расид.

¹ Ҳангоме ки дар соли 1922 «Таърихи кӯтоҳи форсӣ»-ро (ки дар соли 1928 ҷоп шуд) навиштам, яқсара дар зери таъсири ҳамин дидмон будам, ки устодони бемиёнҷии ман. - С. Ф. Олденбург ва дигарон ҳам аз он пайравӣ мекарданд.

Яке ин ки юнониҳо пас аз ёфтани тамос бо тираҳои Эрони ховарӣ, андешаи манзумаи «романтик»-ро аз инон фаро гирифтанд ва пайдост, ки барои он аз оҳангҳои наздик ба ҳудашон ба гунаи густарда кор гирифтанд. Дувум ин ки андешаи манзумаи паҳлавонӣ, ки дар он дар бораи ду дилдода тараннум шавад сарчашмааш аз Фирдавсӣ набуда ва дасти кам понздаҳ сада пештар аз Фирдавсӣ дар миёни тираҳои Эрони ховарӣ падидор шудааст. Бад-ин сон, назари Г. Эте ҳар гуна заминаро аз даст медиҳад. Ҷои сухане нест бар ин, ки ҳамаи ҷакомасароёни Эрон, ки пас аз Фирдавсӣ омадаанд, офаридаи ӯро омӯхтаанд ва наметавонистанд наёмӯзанд. Аммо роҳи ягонаи рушди ҷакомаҳои ҳамосӣ, ки ҳамоно ба сар баровардани манзумаҳои гуногун биянҷомад набуда ва нест. Фолклори бостон ҳам ҳамосаҳои размиву паҳлавонро мешинохта ва ҳам дostonҳои дилдодагиро. Ҷакомасароёни пасин мавзӯи асарҳои худро аз ин ҷо мегирифтанд, гоҳ-гоҳ ба мавзӯи осори мардум наздик мешуданд ва гоҳ-гоҳ аз он то андозае дурӣ мегирифтанд. Барояндаш ин шуд, ки ҷакомасароён ағлаб аз ин чисторҳои тридодӣ баҳра гирифта, чисторҳое пайраву улғу ва намунаи он падид меоварданд. Пештар ёдовар шуда будем, ки дар бархе ҷакомаҳо, ки сарояндагонашон мекӯшиданд аз рӯи ҷои пои офарандаи «Шоҳнома» гом бардоранд, саргузаштҳое дар бораи яке аз касони dostonҳои Рустам сохта шудааст. Аммо бахше бузург аз ин ҷакомаҳо густариши чандоне наёфтанд. Нусхаҳои хаттии онҳо ангуштшумор аст ва метавон гуфт, ки дар тазкираҳо ёде ҳам аз онҳо нест. Имрӯз душвор аст, ки чизе мушаххас дар бораи онҳо бигӯем, зеро дастрасӣ ба онҳо осон нест ва бадбахтона метавон гуфт, ки ба ҳеҷ рӯй баррасӣ ва омӯхта нашудаанд.

Оё бояд андешид, ки онҳо бедиранг пас аз поён гирифтани «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ пайдо шудаанд? Дар ин кор чизе ношуданӣ нест, имкон низ дорад, ки ин dostonҳо дар замоне бисёр дертар падид омада бошанд. Пайковии бузурги муқаддимотӣ, ки гирдовариҳои чисторҳо аз бисёре аз ганчинаҳои китоб дар ҷаҳон, барои он кори зарурӣ аст, ки ҳатто бо боваре бечуну чаро наметавон гуфт, ки оё ниёзе ҳаст ки дар ин ҷо раванди даврабандиеро, ки бар он дар осори ҳамосии мардум огоҳӣ дорем бубинем ё на. Агар оре, ин раванд бо ҷӣ тундие метавониста ҷараён ёфта бошад. Охир чизи дигаре низ метавонист буда бошад ва он ин аст, ки ҳамаи ин манзумаҳо самараи кори фазлфурӯшона, дар ҷаҳордевории хонаҳо бошанд ва ҳадафшон гунаи сохтакории фолклормонанд. Гоҳ-гоҳ чунин сохтакорӣ метавонад дар адабиёти мардумоне гуногун ҷои намоён ҳам дошта бошад (чунонки метавонем ин ақидаро ба ёд биёварем).

Аз манзумаи таърихдор аз ин даст, ки сарояндагонашро мешиносем ва дар партави дар даст будан ҷопҳои хирадсанҷона ва ё наздик ба ҷопи интиқодии матнҳои онҳо, баррасии ин манзумаҳо муяссар гардидааст. Дар ин хат метавонем пеш аз ҳама аз ду ҷакомаи баланд ном бубарем, «Гаршоспнома»-и Асадӣ ва «Вис ва Ромин»- Фахриддини Гургонӣ.

Асадии Тӯсӣ. Метавон гуфт, Абӯмансур Алӣ ибни Аҳмади Асадӣ аз Тӯс, ки манзумаи «Гаршоспнома»-ро падида овардааст, мардест, ки дар миёни муқаллидони ошкор ва намоёни Фирдавсӣ сазовори нигаришест бештар. Касоне, ки дар ховарзамин аз эътибор бархӯрдор будаанд ва дар паи онон аврупоиёни ҳамонандашон, дар гирди ин сароянда, ки қораи дархӯри нигарши бузурги ҳунари ва таърихи аст, додаҳои дурӯғин ва печ дар печу найрангбозона ва боварнакардани сохтаанд ва таъбирҳои хатокорона додаанд. Э. Броун¹ менависад, ки огоҳии мо дар бораи ин шоир бисёр ночиз ва андак аст. Авфӣ ва Арӯзӣ ўро яксара номида мегиранд ва дар «Таърихи гузида» гузаро аз ў ёдоварие шудааст. Аммо Давлатшоҳи Самарқандӣ дар бораи Асадӣ огоҳии фаровон ва рангоранг медиҳад, ки бо ростӣ чандон ҳамхон нест.

Ба навиштаи Давлатшоҳ, гӯё Асадӣ омӯзгори Фирдавсӣ будааст.² Ҳаногме ки Султон Маҳмуд хост, ки яке аз шоирон, «Шоҳнома»-ро ба шеър дароварад, дар оғоз Асадиро ба чунин қорӣ фаро хонд. Аммо ў бо ёдоварии ин нукта, ки бо қухулат ва пирӣ даст бурдани ў ба чунин қори сутурге номӯяссар аст, хости Султонро напазируфт.

Асадӣ супориш кард, ки анҷоми ин қорро ба шогирдаш. Фирдавсӣ биспоранд. Гӯё бад-ин гуна буд, ки Фирдавсӣ ин супоришро гирифт. Сипас Давлатшоҳ афсонаҳоеро дар бораи Фирдавсӣ мегӯяд: «Шоҳнома» ҳанӯз ба поён нарасида буд, ки Фирдавсӣ наздик шудани марғро дарёфт. Шоир аз ин андеша, ки қори бузургаш нотаом бимонад ноором шуд ва нигарониашро ба устои пираш гуфт ва аз ў ёрӣ хост. Асадӣ ҳамон дам даст ба қалам бурд ва дар як шабона рӯз ҷаҳор ҳазор байт суруд, (!) ки ҳамоно дар бораи истилои Араб аст бар Аҷам.

Медонем, ки донишмандони Аврупои ғарбӣ ба ҷӣ боваре ба додаҳои Давлатшоҳ менигаристанд. Аммо ҳамин ки чунин ёваеро хонданд, дарҳам рафтанд, ва ҳашмигин шуданд. Ба ростӣ бе он ки сухане дар ин бора бигӯем, ки сурудани ҷаҳор ҳазор байт дар як шабонарӯз қорест ношудани, бино ба гуфтаи ҳуди Давлатшоҳ ҳангоме ки Фирдавсӣ даст ба қалам бурда буд, Асадӣ бисёр пир будааст. Агар чунин баршумарем, ки Фирдавсӣ «Шоҳнома»-ро 35 сол суруда ва наздик ба соли 1020 тарсӣ аз ҷаҳон рафта бошад ва Асадӣ ҳангоме ки Фирдавсӣ ба офариниши манзумааш оғоз карда буд, пирамаре фартут будааст, пас соли 1065/66-и тарсӣ таърихи поён ёфтани «Гаршоспнома»-и Асадӣ мебоист садӯ панҷоҳ сол дошта бошад, ки гумоне бар дурустии он намеравад.

Афзун бар ин, дар китобхонаи Вен як нусхаи хаттии рисолаи дорушиносе аз Муваққифи Ҳиротӣ ҳаст, ки дар он навишта шудааст, онро дар соли 667 (1055/56-и тарсӣ) «Алӣ ибни Аҳмад-ал-Асадии Тӯсӣ ашшоир» рӯнависӣ кардааст. Гузашта аз ин, манзумаи «Гаршоспнома» ҳам ёфт гардид, ки сарояндааш ҳамон Асадӣ буд ва ногуфта ҳам

¹ E. G. Browne, A Literary history of Persia, v. II. 1906, p. 148.

² Давлатшоҳ, «Тазкиратушшуаро», сах. 35-39.

намонад, ки бо ёдоварии худи ӯ дар ин манзума, Асадӣ онро дар соли 458 (1065/66-тарсой) ба поён бурдааст. Хамаи инҳо ховаршиносонро ба шигифтӣ андохт. Ба ҷустуҷӯи роҳи чора баромаданд, ки бисёр ҳам душвор буд, зеро «Дорушиносӣ» ва «Гаршоспнома» санаде буданд, ки бо ҳеҷ қиёс аз воқеият бо пиндорҳо рост намеоманданд, роҳи чораро Г. Эте ёфт. Ӯ дар гузориши худ дар панҷумин кунгураи ховаршиносон дар Берлин дар бораи мунозираи Асадӣ, Г. Эте (барои мунозира, истилоҳи садаҳои миёнаро Аврупои ғарбӣ «Tenzon»-ро ба кор бурда буд)-менамоёнд, ки намехост бо додаи Давлатшоҳ дар тазод шавад, пешниҳод кард, ки Асадӣ ба ду ним бахш гардад. Асадии меҳтар-куҳансол Аҳмад ибни Мансур-нигорандаи мунозира ва ҳамасри Султон Маҳмуд ва Асадии кехтар, фарзанди шоири куҳансол-Алӣ ибни Аҳмад-сарояндаи манзумаи «Гаршоспнома» ва вожаномаи тафсирии «Лугати фурс» ва нусхабардории «Дорушиносӣ». Ин кор, танҳо барои обрӯи Давлатшоҳ зарурӣ буд. Бо ин ҳама намешуд эътибори Давлатшоҳро начот дод. Баррасии мӯшшикофонаи мунозира, ки бегумон аз он Асадии меҳтар аст, муяссар намесозад, ки муаллифи онро муосири Султон Маҳмуд баршуморем.

Г. Эте, ки меҳост таърихро ба оғози садаи ёздаҳуми тарсой бикашонанд, ба гунаи хондани матнҳо ва гузоришҳои бисёр ҷасурина даст бурд, ки ба ҳеҷ рӯ қонёқунанда набуд. Дарёго, ки ҳамаи онҳо пиндор ҳастанд ва хоҳони барҳам задани дастури забон ва ҳатто тоби пайдорӣ дар баробари сатҳитарин хурдасанҷиро надоранд. Барои пазируфтани гузориши Г. Эте мебоист инро ҳам бипазирем, ки Асадӣ дар ҷамоаҳои худ лақаби Султон Маҳмуро дуруст ба кор набурда ва ба ҳар гуна таҳрифе роҳ додааст. Лекин баҳубӣ медонем, ки шоирони он давра ба ҷуз таҳрифи номи валинеъматӣ худ, ки ҳамчун носазои беҳамонанд арзёбӣ мегардид, метавонистанд ҳар гуна озодии бозӣ бо ваҷаҳоро ба худ иҷоза диҳанд. К. И. Чайкин¹ донишманди Шӯравӣ ба гунаи бисёр қонёқунанда устувор кард, ки симоҳое, ки Асадии меҳтар дар мунозираи худ аз онон ёд мекунад, дар нимаи дувуми садаи ёздаҳуми тарсой мезистанд. Барои ҳамин ҳам ниёзе ба таҳрири матнҳои Асадӣ ва кӯшиш барои воқас қашонидани осори Асадӣ ба оғози он сада нест.

Баррасии ҳамаи осори барҷо мондаи Асадӣ муяссар месозад, ки ба чунин бароянде бирасем ки ҳеҷ гоҳ ду Асадӣ набудаанд. Муаллифи ҳамаи асарҳое, ки ба Асадии меҳтар ва Асадии кехтар нисбат медиҳанд ҷеҳраест ягона. Ӯро Абӯмансури Алӣ ибни Аҳмад меномиданд. Ӯ (низ ба сони Фирдавсӣ) дар Тӯс, наздик ба соли 1010-и тарсой зода шуда буд. Пас ӯ ба ҳеҷ рӯй наметавониста дар дарбори Маҳмуд бошад. Аз ин ки ҷӣ гуна гом ба нардбони шоирӣ гузоштааст, мо чизе намедонем. Як чиз бегумон ва он

¹ К. И. Чайкин, «Асадии меҳтар ва Асадии кехтар», кудай «Фирдавсӣ», Ленинград, 1933, сах. 119.

ин аст, ки дар миёни асарҳои оғозини ӯ бархе мунозираҳо ҳам будаанд., ки барояш овозаи густарда овардаанд.

«Мунозира» гунаи вижаи қасида аст, ки насибаш гунаи бигӯ мағӯ ва муноқишаи миёни ду ноҳамсӯ ва ё душманпиндрӣ аст. Бигӯ мағӯ, ҳамонанди қасидаҳои пуршукӯҳи одӣ бо суханоне ба ифтихори симое, ки қасида барои ўст ба поён мерасад. «Мунозираи рӯзу шаб», «Мунозираи камон ва найза», «Мунозираи осмон ва замин», «Мунозираи габр ва мусалмон» ва «Мунозираи Арабу Ачам».¹

Дар мунозира ҳар як аз ду сӯ мекӯшанд аз роҳи исботи мантиқӣ ва овардани гувоҳоне муътабар ва ҷуз инҳо бартарии худро устувор кунанд. Саранҷом, бигӯ мағӯ бо даҳолати як сӯи бетарафи савум ба поён мерасад.

Дар адабиёти форсӣ мунозирае куҳантар аз ҷамоаҳои Асадӣ суроғ надорем. Аммо яқсара равшан аст, ки пайдоиши ин сабк ва гуна дар жарғои рӯзгори бостон будааст. Ҷунонки дар ҷамоаҳои баланди «Дарахти Асурик», ки дар рӯзгори фармонравоии Ашкониён суруда шуда, дар байтҳои бисёр содаандешона, бигӯ мағӯ миёни буз ва нахл дар «Дархти Асурик» омада ва намунаи куҳани мунозирае аст, ки дар заминаи Осиёи Миёнаи падидадор гардидааст.

Танҳо яке аз панҷ мунозираи Асадӣ, «Мунозираи найза ва камон»-ро метавон то андозае дақиқ таърихгузорӣ кард. Ин мунозира ба номи Шучоудавла Манучеҳр ибни Шовурии Шаддодӣ, ки аз соли 1072-и тарсӣ дар Оно фармонраво буда, суруда шудааст. Шинохтани чехраҳое, ки мунозираҳои дигари Асадӣ барои онон суруда шуда, муяссар нест. Аз воқасин байтҳои «Мунозираи Араб ва Ачам» дармеёбем, ки ба Умеди Навқон (дар Тӯс)² Абӯҷаъфари Муҳаммад ҳадя шудааст. Аз он ҷо ки ин мунозира дар зодгоҳи шоир ҳадя гардида ва аз он ҷо ки аз асарҳои дигари ӯ намоён мешавад, ки вай дар ҷавонӣ аз Хуросон рафта менамояд, ки дигар ба он ҷо бознагаштааст, метавон ҳамроҳ бо Г. Эте пазируфт, ки ин мунозира яке аз асарҳои оғозини Асадӣ будааст. Г. Эте, ки се мунозираи оғозин аз панҷ мунозираи Асадиро мунташир кардааст,³ мунозираи ҷаҳорум ва панҷумро, ҳам рангпарида бармешумарад ва ҳам нодархӯр барои нигариш. Ба андешаи Г. Эте бавижа мунозираи панҷум суҷтар аз

¹ Вожаи Ачамро бино бар маъмул «ғайри араб» тарҷума мекунанд. Муаллифони садаҳои миёнаи арабӣ беш аз ҳама бошандагони Эронро Ачам меномиданд. «Ёри Ачам» = Эрон.

² Шаҳр ду бахш дошт, Тобирон ва Навқон (дар китоби устод Бертелс он чиро ки мо имрӯз дар Машҳад, Навқон меномем ба шакли Навқон оварда ва мутарҷим таъбириш намодааст. - С. Э.).

³ Н. Ethé, *Über persische Tenzonen* (Verhandlungen des V internationalen Orientaliten-Congresses, Bd II, Berlin, 1882, S. 48- 135). Тарҷумаи англисии мунозираи нахуст (аз рӯи матни Давлатшоҳ)-ро Э. Броун дар ҷилди дувуми «Таърихи адабиёти форсӣ»-и ҳадаш ҷоп кардааст. Мунозираи ҷаҳорумро Ризоқулиҳони Ҳидоят дар «Маҷма-ул-фусаҳо» бо ҷопи сангӣ мунташир кардааст; Мунозираи панҷумро нигорандаи ин сатрҳо ҷоп кардааст «Ёддоштҳои илмӣ Инстиутӣ ҳоваршиносии Академияи илмҳои Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии сотсиалистӣ», ҷ. XIX, 1958, саҳ. 55-58.

ҳама аст ва ба гуфтаи ӯ дар ин мунозира, гузашта аз шумориши ашёи гуногун ва номҳои овозадор чизи дигаре нест, ки нест.

Ба ростӣ, ки ин мунозира аз барозандагии вижаи хунари бархӯрдор нест. Ростаи ин аст, ки танҳо фаровонии номҳои касон коре бас душвор дар баробари шоир гузошта буд, ки ҳамоно даровардани ҳамаи онҳо ба даруни шеър, бе он ки вазро барҳам бизанад, будааст. Асадӣ бо таваҷҷуҳ бо ин амр яке аз пурнарништарин вазнҳоро баргузида, ки ҳамоно ҳазачи мустамани аҳраби макфуфи махзуф аст. Ин вазн муяссар месозад ду ҳилои кӯтоҳи ҳар рукно ба як ҳилои дароз бикашонад ва аз ин раҳгузар шакли вазни байтро саҳт дигаргун созад. Асадӣ аз ин имкон ба гунаи густарда баҳра гирифт, аммо дар паи фаровонӣ ва беназмии ҳилоҳои кашада, бисёре аз байтҳо бисёр сангин, бетаносуб ва номавзун шуданд (чунончи байтҳои 37, 39, 56). Асадӣ шеваи канор гузоштани садодорҳоро ҳам багунаи (а) бирондан (байти 58) ва ҷуз инҳо ба кор бурда, ки ҳарчанд барои шеъри форсии он рӯзгор одӣ аст, аммо бо ин ҳама ба шеър оҳанги тунд медиҳад. Ин вижагӣҳо рӯи ҳам рафта муяссар месозад бипазирем, ки пиндори Г. Эте дар ин бора, ки мунозираи панҷум яке аз ҷакомаҳои оғозини Асадӣ аст ба ҳақиқат наздик аст.¹

Бо он ки ин мунозираи Асадӣ аз нигоҳи хунари ҳам аст ва аз ин дидгоҳ ҷандон дархӯри нигариш нест, аммо барои бозсозии зиндагиномаи ӯ ба ҳеҷ рӯи аҳамияти дараҷаи дувум надорад. Пеш аз ҳама, ин мунозира равшан ва ошкоро суҳан аз ин дорад, ки сарояндаи он ва сарояндаи манзумаи «Гаршоспнома» ҷеҳраи ягона ҳастанд. Гумон намеравад битавон равшан соҳт, ки Умед Абӯҷаъфари Муҳаммад, ки дар Навқон суруда шуда ва метавон андешид, ки сурудани ҷакома пеш аз сафари шоир ба Навҷувон ба назди Амир Абӯдилаф будааст. Ёдовар мешавем, ки метавон гуфт дар ҷои мунозираи панҷум бо «Гаршоспнома» вожа ба вожа бо якдигар баробаранд. Ҷунин аст он шеър аз ин манзума:

Зи кони шабаҳ в-аз кӯҳи симу зар,
Зи пӯлоду пирӯзаву аз гуҳар.
Ҳам аз дебаву ҷомаи гунагун,
Ба Эрон ҳама ҳаст аз эдар фузун.

Ҷои суҳане нест, ки ин байтҳо ҳамон «бигӯ мағӯи» ноб ҳастанд, аммо на миёни Арабу Аҷам, балки миёни Аҷаму ҳиндӣ; дар ин ҷо барои устувор кардани бартарии Эрон ҳамон бурҳонҳое омадааст, ки дар мунозира ҳам ҳаст. Аз ҳамон фулузҳо ва моддаҳои коне ёд мешавад; ҳатто вожаи «порча» ба ҷои шакли одитар-дебо ба шакли кӯтоҳ деба меояд. Ин аст байтҳое аз мунозира:

¹Бингаред: Ethé, op. cit, S. 70, аммо, на бар он асосе, ки Г. Эте дидгоҳи ҳудро бар он устувор кардаст, яъне набудани ёде аз Фирдавсӣ дар кори Асадӣ. Г. Эте бо пайравӣ аз ин дидгоҳи нодуруст, ки гӯё Асадӣ дар даргоҳи Маҳмуд буда, бар ин пиндор аст, ки Фирдавсӣ дар он ҳангом ҳанӯз аз овозае бархӯрдор набудааст.

Кони шабху маъдани пирӯза бар мост,
Кони зару симу гуҳари кӯхи Бадахшон...

Пӯшанд маҳин катони карбос агар буд,
Камтар каси мо дебаву хаз пӯшад катон...

Дар ин байти «Гаршоспнома»:

Агар хӯр бар ин будам то бад нахуст,
Чӣ бошад на танҳо хӯр аз баҳри Тӯст.

Як ҳамсӯии кунҷковбарангез бо байти ҳафтоду панҷум мунозираи панҷум меёбем:

Бар мо фиканда нур, пас он гаҳ ба шумо бар,
Ҳар рӯз нахустин чу хур ояд зи Хуросон.

Иборати «чӣ бошад», ки дар байти болотар овардем ва дар шеъри он рӯзгор бисёр нодир буда ва дар байти чихилу ҳаштуми мунозира ҳам омадааст, аз вижагиҳост. Барои афғандани рӯшноӣ бар ин гуна ҳамхониҳо ё чунин аст, ки бигӯем сарояндаи «Гаршоспнома» огоҳона аз сурудаҳои чакомасрои мунозира пайравӣ кардааст ва ё ин ки ҳар ду асарро чехраи ягона доништа огоҳона ва ё худ ноҳудоғоҳ, ҳамон як андешаро дубора гӯё кардааст. Андешаи нахустро, ки бисёр ҳам сохтакорона аст ҳангоме метавонем бипазирем, ки бихоҳем аз додаи хатокоронаи Давлатшоҳ дуборагӯии он аз сӯи ховаршиносони Аврупо пуштибонӣ кунем. Равшангари дувум гумонбарангез нест; Асадӣ ин мунозираро дар ҷавонӣ барои яке аз сардорони Тӯс суруда ва дар солҳои пири дар Наҳҷувон ҳамон андешахоро дар «Гаршоспнома» бозовардааст. Пас «бигӯ мағӯи Арабу Аҷам» метавонад ин нуктаро устувор кунад, ки сарояндаи ин мунозира ва манзума як тан буда, ки ҳеҷ гоҳ аз мардони гирди Маҳмуд набуда ва бо Фирдавсӣ ҳам ҳеҷ анбозе надоштааст.

Бо баррасии ин мунозира, ки пештар пайковӣ нашуда буд, пеш аз ҳама метавонем бигӯем, ки Асадӣ дар солҳои сурудани он, яъне дар ҷавонӣ дар ҷойгоҳи бисёр намоёни шуубия будааст. Бар ин хотир аст, мекӯшем ин вижагии мунозираро бо нуктаҳои равшани зиндагиномаи Асадӣ ҳамсанҷӣ кунем. Ў «Гаршоспнома»-ро дар соли 458 (1065/1066-и тарсӣ) ба поён расонид. Шоир дар бораи ҳудаш мегӯяд, ки дар он ҳангом, ӯ дигар марди пире будааст. Агар бипиндорем, ки дар дами ба поён бурдани манзума шаст сол доштааст, он гоҳ бояд зода шуданашро наздик ба солҳои 1005/1010-и тарсӣ бидонем. Аз ин ҷо чунин бар меояд, ки ҳарчанд Асадӣ ба ҳангоми сурудани нахустин мунозирааш бисёр ҷавон буда бошад, ин суруда ё дар воқасин солҳои зиндагии Султон Маҳмуд (соли маргаш 1030 буда) ва ё дурусттар, дар рӯзгори писар ва ҷонишини ӯ, Султон Масъуди аввал омода шуда будааст.

Аммо аз он чо, ки доштани ормонҳои шуубия дар даргоҳи Ғазнавиён як табаҳкориӣ сиёсӣ ба шумор меомад, ҳеҷ чакомасарое дил ва он ҷуръатро надошт, ки чунин чакомае дар он чо бисарояд ва бар ҷони хеш хатар кунад. Аз ёд набарем, ки Асадӣ як хуросонӣ, яъне бошандаи вилояте буд, ки ғазанвиён сангдилонатар аз ҳар ҷои дигар он чоро ғорат карда ва ба рӯзи сиёҳаш андохта буданд. Байҳақӣ дар бораи деҳқонони Хуросонӣ меғӯянд,¹ ки он бузургон беҳонумон шуданд ва нома ба Мовароуннаҳр навиштанд ва савороне гусел карданд, ба сарони туркон шикоят бурданд то ин ки туркманонро барангехтанд.² Бабижа поёни солҳои сиюми садаи ёздаҳуми тарсӣ, ки лашкаркашиҳои ҳамешагиву хушсолӣ, саранҷом ба қаҳтии сахте дар Хуросон анҷомид, рӯзгоре бисёр душвор буд. Баҳои замини ҷуфтвар³ дар наздики Нишопур, ки арзишаш бе боғ ҳазор дирҳам ва бо боғ се ҳазор дирҳам буд, пайваста поин меомад.⁴

Дар қаҳтсолии 431 (1039-40-и тарсӣ), чунин қитъа заминеро ба дувист дирҳам ва андаке пас аз он ҳатто ба як ман гандум, ки дар ҳангом сздаҳ дирҳам дар бозор арзиш дошт, мефурӯхтанд. Аз ин рӯ пайдост, ки мешуд дар миёни бузургони Хуросон мардонеро ёфт, ки саҳт аз ғазнавиён безор буданд ва омода барои ин ки пулҳои калоне барои ситоиш аз ашрофи заминдори куҳан бипардозанд. Ба гумон он Абӯҷаъфари Муҳаммад, ки Асадӣ мунозираи худро ба ӯ ҳадя карда, дар шумори ин бузургон будааст. Аммо шоир наметавонист умедвор бошад, ки ҳамвора барои шеърҳоиаш подоше дастгушодона пардохт шавад. Гуруснагӣ Асадиро аз Хуросон берун ронд. То он чо ки мешавад доварӣ кард, ӯ танҳо дар сарзаминҳои мегашт, ки ормонҳои шуубия барои фармонравоёни он сарзаминҳо наздик будааст. Метавон гумон бурд ва ангошт, ки ӯ назди Чистониён рафтааст (шояд Чистон ибни Иброҳим,⁵ шояд ҳам Абӯнастри Мамлони Раводӣ)⁶ ва саранҷом ба Наҳҷувон, ки Абӯдилафи Дайлонӣ фармонравои он буда, расида лекин натавонистааст дар он чо бимонад. Ва ба назди Шохуддавла Манучеҳр ибни Шобур рафта ва пас аз соли 1072-и тарсӣ дар он чо буда ва дар ҳамон чо «Мунозираи найза ва камон»-ро сурудааст. Ба гумони бисёр, шоир дар саргардониҳоиаш бисёр тангдаст ва ниёзманд будааст, чунонки дар соли 1055-56 тарсӣ то ба ҳоли рӯзи як нусхабардори сода фурӯ меафтад ва нусхаи «Дорушинос»-и Муваффақи Ҳиротиро, ки то ба

¹(The Tarikh-i Baihaki, containing the life of Masoud, son of Sultan Mahmud of Ghaznin), ed by N. N. Morley, Calcutta, 1861-1862, p. 509 (дар барҳои оянда Байҳақӣ, чопи Morley)

²Байҳақӣ салҷуқиёро туркман меномад ва пешравии инон дар Хуросон ба сарнагунии ғазнавиён анҷомид.

³ Ҷуфтвар - майдоне, ки метавон ба ёрии ду гов онро шахм кард; чизе наздик ба 3-4 ҳектор.

⁴ Байҳақӣ, чопи Morley, сах. 729.

⁵ Шаҳриёрони гумном, баҳши нахустин, Дайламон (Чистониён, Кангуриён ва Солориён) ниғориши Кисрави Табрезӣ, Техрон, 1307, сах. 52.

⁶ Шаҳриёрони гумном, баҳши дувумин, Раводиён, сах. 98-103.

рӯзгори мо расидааст, рӯнависӣ мекунад.¹ Метавон низ чунин андешид, ки гунаи нигариши илмӣ ӯ ба нусхабардорӣ аз ин китоб барангехта бошад, аммо бояд ёдовар шавем, ки дар осоре, ки бебару баргард аз онӣ Асадӣ аст, ҳеҷ нишонае аз ошноии ӯ бо чунин мавзӯе намебинем.

Чунонки гуфтем, Асадӣ дар вилоятҳое дар гаштугузор буд, ки дар он ҷо ҳанӯз мондагони хонадонҳои деҳқонони куҳан мезистанд ва аз пайдоиши хеш, аз бузургони пеш аз ислом меболиданд ва дар он ҷоҳо чунбиши гурӯҳбандии шуубияи Алиия ҳукумати (хулафои аббосӣ. - С. Э.) саҳт неруманд буд.²

«Мунозираи Араб ва Аҷам» бахубӣ устувор мекунад, ки Асадӣ дар миёни чунин маҳофиле дар ҷустуҷӯи ҳомӣ ва пуштибоне будааст. Ба ростӣ, кӯшиш барои ҷо андохтан, посухи сарзанишомези Асадӣ ба рақибии пиндории арабаш, ҳамчун ҷилваии гунаи ҳудогоҳии миллӣ ва сарафрозии миллӣ, як мудернисми пуч ва ёвааст. Дар сар то сари занҷираи далелу бурҳонҳо Аҷам, ба гунаи бисёр намоён безории деҳқонии ашрофӣ аз арабии ҷорвопарвар «шутурҷарон» ба ҷашм меҳӯрад. Ин устувор карданҳо аз подшоҳон (байтҳои 28-30)³ оғоз мегардад ва пас аз он номи бузургон-намояндагони хонадонҳои куҳан (байти 31) меояд ва танҳо пас аз он аст, ки шоир ба суҳане дар бораи донишу ҳунар лаб мегушояд. Ба вижа, байти 40, ки дар он ҷо Асадӣ миёни хонадони «баргузида»-и аъроб - Қурайш ва бузургонашон баробарӣ мегузорад, нигаристани аст. Чунин ҳамсанҷӣ, яқсара дар рӯҳи суннатҳои шуубия аст. Агар аз дидгоҳи илоҳиёти фарбудонаи исломӣ хонадони Қурайш аз баркати маҳсули илоҳӣ бархӯрдор аст, зеро паёмбар (с) аз ҳамин хонадон баромадааст, пайрави тридодҳои пеш аз исломии тираҳои эронӣ ҳам, фарр танҳо дар миёни бастагони хонадони шаҳриёр мегардад.

«Исботи ношӣ аз хоста ва сарват» ҳам ҷои пурахмияте дар бурҳонҳои Асадӣ дорад. Сангҳои гаронбаҳо ва фулузҳо (байти 70) фаровонии меваҳо (байти 71) ва об барои обёрӣ (72) ҳама ва ҳама аз бартарихии «сарзамини Аҷам аст». Аммо ин неъматҳо дар дастдору дастии фармонраво буд ва тӯдаҳои мардум ба он наметавонистанд бинозанд, зеро метавон гуфт, ки тӯдаҳои мардум аз ҷирамандони тозӣ ҳам камтар аз ин неъматҳо бархӯрдор буданд. Дар байтҳои 71-77 гуфта мешавад, ки ҳатто «камтар касон» дар сарзамини Аҷам аз он порчаҳои заррин, дебо ва катон мепӯшанд, дар коҳҳое, ки дар миёни боғҳост зиндагӣ мекунанд, рӯи фаршҳои нарм тақя медиҳанд ва хӯрданиҳои нағз меҳӯранд. Он ҷиро ки Асадӣ аз «камтар кас» ба дида дорад, ҳарчанд мурдуме бо дорویی камтар

¹ Ин нусхаи хаттӣ дар китобхонаи Вена аст ва шарҳи он дар каталоги флуғил омадааст: (G. Flügel, Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien, Bd II 1866, S. 534).

² Бингаред: I. Goldziher, Muhammedanische Studien, Bd I, S. IV-V, Halle, 1889.

³ Ҳамаи матни мунозира дар мақолаи «Мунозираи панҷуми Асадии Тӯсӣ» омадааст. Бояд ёдоварӣ кард, ки Асадӣ аз ҳамон подшоҳоне суҳан мегуяд, ки Фирдавсӣ низ ба онҳо нигариш доштааст.

ҳастанд, аммо боз ҳам аз ҳамон деҳқононанд. Ў мегӯяд, ки мо канизаконро бо ҳар шуморе, ки бошанд бо зару дебо мепӯшонем ва дар андарун нигоҳ медорем (байти 82). Пас боз ҳам «мо» ҳамон бузургон ҳастанд. Охир Асадӣ наметавонист бигӯяд, ки дар механи ӯ кишоварзони дарюза ва бехонумон аз ҳамаи ин неъматҳо бархӯрдор будаанд. Ба сухане дигар, Асадӣ танҳо бузургонро намояндагони мардуми худ бармешумурд, тӯдаҳои мардум барои ӯ ҳастӣ надоранд ва ӯ низ гироиш дорад, ки инонро аз ёд бубарад, ҳамчуноне ки ҳамшахрии пурнубуғаш – Фирдавсӣ - ҳам дар манзумаи худ дар бисёре ҷоҳо инонро фаромӯш карда буд.

Чунонки дар сурудаҳои Фирдавсӣ ҳам ҳаст, дар ин мунозира низ бархӯрди деҳқононро бо душманӣ мебинем, ки мекӯшад ўро аз ҳолу рӯзи пурноз ва неъматаш маҳрум кунад (оҳанги пайкори мардум дар роҳи раҳой, ки дар бархе ҷоҳои асари Фирдавсӣ пажвоке дорад, дар ин ҷо нест). Оё даркор (зарурӣ) аст, ки дар таърихи адабиёти форсӣ, Асадиرو дар канори Фирдавсӣ бигзорем (равшан аст, ки на аз дидгоҳи арзиши хунарии асарҳошон, балки танҳо аз хостгоҳи биниши сиёсии ду сароянда), ё ин ки Асадӣ паллаи пасини ин таърих аст? Чунин менамояд, ки «Мунозираи Арабу Аҷам» ба ин пурсиш посухи равшан медиҳад ва пайковии ин мунозира ҳамроҳ бо баррасии дигар асарҳои Асадӣ муяссар месозад, ки ба паёмдарҳои бисёр мушаххас даст ёбем. Тазоди бисёр намоён дар поёни ин мунозира, ҳатте худвижааст. Асадӣ, ки дар бахши асосии мунозира, дар нақши падофандгари устувори ҳуқуқи бузургони куҳан аст, дар байти наваду панҷум ба ногаҳон ба сӯи дидгоҳи яксара дигар ҷархише мекунад. Ба гуфтаи ӯ дар заминаи ҷаҳонӣ ва заминӣ, бартарии наводгони шохони бостон ва деҳқонон яксара намоёнаст, аммо дар заминаи маънавӣ ва динӣ ин дастури шариат, ки «ҳамаи мусалмонон ҳамчун бародар ҳастанд» бояд ҷои нахустро дошта бошад. Дар нахустин нигоҳ менамояд, ки ин суханони демократинамоёна, ба ногаҳон омада ва бо он ҷӣ, ки то кунун гуфта шуда, саҳт ноҳамхонаст. Аммо агар дар партави ин гуфта ба мунозира бингарем ва дубора ҳамаи онро бозковӣ кунем мебинем, ки дар бахши нахусти он низ ҷо ба ҷо, назариёти исломӣ аз пушти андешаҳои пеш аз исломӣ бурун метаровад.

Пеш аз ҳама, паҳнаи густурдаи ошноии чакомасаро бо адабиёти араб ба ҷашм меҳӯрад. Бо он ки ёдоварӣ аз шоирону олимони араб дар даҳони марди араб гузошта шуда, пайдову равшан аст, ки худ Асадӣ ба ҳамаи ин муаллифон нигарише доштааст. Менамояд, ки омӯзиши илоҳиёт барои Асадӣ бисёр бунёдӣ ва асосӣ будааст, зеро ёдовариҳои бешумор аз сайри расулуллоҳ (с) ва хулафои оғозин дар мунозира, реша дар сарчашмаҳои адабии исломӣ дорад. Асадӣ бо вожагон ва корҳои муфасссирини Қуръон ҳам ошно будааст. Ў дар ҳамаи ин мавридҳо саҳт бо Фирдавсӣ тафовут дорад. Ҳарчанд сарояндаи «Шоҳнома» бо сурудани достони Юсуф ошноии худро бо достонҳои қуръонӣ исбот кард. (Равшан аст, ки агар бипазирем манзумаи «Юсуф ва Зулайхо» ба

ростӣ аз Фирдавсӣ аст, акнун дигар равшан гардида, ки «Юсуф ва Зулайхо» аз Фирдавсӣ нест - С. Э.).

Аммо ба ростӣ метавон гуфт, ки ин ягона достони исломӣ дар асарҳои ӯст ва аз дигар ҷиҳат устуворона, дар заминаи дидгоҳҳои бостонӣ истодааст. Асадӣ марде аст бо сириште дигар, таълимоти динии исломӣ бар ӯ таъсире нерӯманд дорад ва ин таъсир намоён аст ва ин раванд на танҳо дар «Мунозираҳо»-яш, балки дар «Гаршоспнома» ба ҷашм меҳӯрад. Ҳол он ки дар ин ду асари Асадӣ бояд аз нигоҳи ормон ва андешаи ниҳода шуда, мебоист танҳо ва танҳо бар дидгоҳҳои бостонии пеш аз ислом устувор бошад. Б. Бушравияӣ дар кори пуровозааш¹ байтҳое аз «Гаршоспнома»-ро ёдовар шудааст, ки ё дар овардани суҳанони шоирони араб ба он ва ё ҳатто тарҷумаи бемиёнҷӣ аз арабӣ аст. Чунончи:

Саре гӯш қирин чу нӯги қалам,
Нишони паяш бар замин чун дирам.

Ин ҳам шеърӣ шоири араб:

Тазҷӣ ағни кона ибрата равқиҳӣ,
Қаламу исоби мина-д-давои мидодиҳо.

Тарҷума: Менамояд, ки сари шохҳояш қаламе аст, ранги сиёҳ аз даво ба он хӯрда бошад.

Ё ин ки:

Набояд шуд аз хандаи шах далер,
На хандаст дандон намудан зи шер.
Чунин асту 3-ин гуна то буд бас аст,
Зиёни касе суди дигар кас аст.

Ин ҳар ду байтро метавон гуфт, ки тарҷумаи мӯ ба мӯи шеърҳои Мутанббӣ (шоири аҳди ҷоҳилият) аст:

Изо раъайт нуюба-л-лиси боризатан,
Фало тазунанна ана-л-лиса ятабассиму.

Тарҷума: Рӯзгоре дар миёни касоне, ки фармонбардораш ҳастанд чунин доварӣ кардааст, ки бадбахтиҳои гурӯҳе аз мардумон суде барои дигар мардумон аст. Ҳатто дар ҷаҳонҳои ҷаҳонҳои манзума, чунончи дар гурези гуфтугӯи фармондеҳи сипоҳе бо зӯҳди гӯшагир таъсири адабии араб ба ҷашм меҳӯрад.²

¹ «Сухан ва суҳанварон...», нигориш ва таълифи Бадеуззамони Бушравияи Хуросонӣ, ҷилди дувум..., Техрон, 1310, сах. 76, (дар баргҳои оянда. - Б. Бушравияӣ, Сухан ва суҳанварон).

² Ҳамон ҷо, сах. 104-105.

Фаровон гуҳар додашу симу зар,
Напазруфту гуфт, эй яли пурхунар.
Ман он додамат к-ояд аз чони пок,
Ту онам диҳӣ к-ояд аз сангу хок.
Манат роҳи яздон намудам, ки чун,
Ту зӣ дев бошӣ маро раҳнамун.

Ин байтҳо беандоза ёдоварӣ достони дидори Ҳорунарашид бо зоҳид-Фазил ибни Аёз аст, ки бисёр гуна-гуна дар адабиёти ховари наздик густариш дорад.¹ Пас метавон бар ин бароянди дархӯри нигариш расид, ки Асадӣ бо доштани вазифаи ошкори шуубиягарӣ, наметавонад лаҳни шуубияро то охир нигоҳ дорад.² Дар бархе мавридҳо, огоҳона ва ё нохудоҳо ба роҳу равиши дурусти эътиқодии исломӣ поя мегузорад. Агар Асадӣ бо ҳамаи кӯшишаш барои хидмати содиқона ба супоришдиҳандагон наметавонад то поён ба эътиқодоти онон вафодор бимонад, пас мебоист чашм ба роҳ мебудем, ки ин нукта дар манзумаи бузурги ӯ «Гаршоспнома» ҳам бозтобад. Дар ин манзума, ки то он ҷо ки медонем дар адабиёти илмӣ Шӯравӣ ханӯз аз бозковии он хабаре нест, диранге бештар мекунем.

«Гаршоспнома» дорои саду чихил андозаҳои гуногун аст ва дар ин миён, дувоздаҳ баҳши оғозинаш ҳамоно муқаддима аст, ки барои манзумаҳои порсии садаи миёна одӣ аст. Баҳши вопасин - саду чихил ва панҷумини манзума, таърихи поён гирифтани он ва дорои достонҳои размиӣ чакомасарост. Баҳши нахуст ҳамоно дар ситоиши маъмул парвардигор аст, ки дар паи он наъти кӯтоҳи расули ақрам (с) меояд ва мадҳу санои ислом ва сипас мазамати суннати дунёи фонӣ. Пас аз он, чакомасаро шарҳи дархӯри нигариши осмонро меоварад ва бо нигораи кунҷковбарангез пайкори рӯз бо шаб, ки ба андозаи бисёр ёдовари нигораҳои ҳамонанди пайкори падидаҳои афсонавӣ дар куҳантарин баҳши Авасто (чунончи разми Тиштарӣ ва деви хушксолӣ-Опоушӣ) аст.

Метавон бовармандона гуфт, ки пажвоки фолклори бостонии тираҳои Эрони ховарӣ дар ин баҳши «Гаршоспнома» ба гӯш мерасад. «Шарҳи чаҳор унсур» ҳам, ки чизе нест ҷуз ситоиши замин (ба сухани дигар илоҳаи куҳани арманӣ) ва дар паи он меояд, шоиста ва сазовори нигариш аст. Боре дар манзума, ситоиши осмон ва ситоиши замин, яке аз паи дигаре меоянд. (ногуфта нағзарем, ки ин гувоҳе аст бар ин ки сароянда «Гаршоспнома» сарояндаи мунозираи овозадор «Бигӯ мағӯи осмону замин» ҳам будааст). Сипас дар манзума баҳшҳое дар вобастагӣ ба ситоиш

¹ Аз ҳама густардатараш: Иброҳим ибни Яъқуби Атартушӣ «Сироч-ул-мулк», Қоҳира, 1306, сах. 26. Низ бингаред: Дидори Фазил ва Ҳорунарашид, «Тасаввуф ва адабиёти тасаввуф» аз нависанда ва мутарҷими ҳамин китоб, Техрон, 1357, сах. 269-276.

² Б. Башурия низ ба ҳамин натиҷа расидааст (ҳамоно ҷо, сах. 92), аммо ӯ аз ин ҷо ба ҳамин натиҷа расид, ки Асадӣ заминро аз оташ бартар медонад. Гумон намеравад далели Башурияро битавон далели асосӣ донист.

аз дудмони одамӣ ва шарҳи ҷону тан меояд. Саранҷом дар баҳши нухум шоир аз сабабҳое суҳан мегӯяд, ки ўро водошта ба пардохтани ин афсона биёғозад, на ин ки афсонаи дигар. Бояд байтҳои зеринро аз баҳши нухум биёварем.¹

Яке кор ҷустан ҳаме арҷманд
Ки номам шавад з-ӯ ба гетӣ баланд.
Меҳе буд сари доду бунёди дин
Гаронмоя дастури шоҳи замин.
Муҳаммад меҳи ҷуду ҷарҳи ҳунар,
Самиил ҳасо мар ўро падар.
Ради донишвори яздонпараст,
Замин ҳилму дарёдилу роддаст.²
Бародар-ш воло, Бароҳими Род,
Гузини ҷаҳон, гурди миҳтарнаҷод.
Зи ҳар кас фузун ҷоҳашон назди шоҳ,
Гузашта дирафши маҳишон зи моҳ.
Ба бугмоз³ як рӯз наздики хеш,
Маро ҳарду меҳтар нишоданд пеш.
Басе ёди номи наку ронда шуд,
Басе дафтари бостон хонда шуд.⁴
Зи ҳар гуна роӣе фиғанданд бун,
Пас он гаҳ гушоданд банди суҳун.
Ки Фирдавсии Тӯсии покмағз,
Бидодаст доди суҳанҳои нағз.
Ба «Шаҳнома» гетӣ биёростаст,
Бад-он нома номи наку хостаст.
Ту ҳамшаҳрии ўрову ҳампешай,
Ҳам андар суҳан ҷобукандешай.
Бад-он ҳамраҳ аз номаи бостон,
Ба шеър ор хуррам яке дoston.
Ту з-ин doston ганҷе андар ҷаҳон,
Бимонӣ, ки ҳарғиз нағардад ниҳон...
Зи кас ёди ин ганҷ бар дил маёр,
жуз аз шоҳ Арронии шаҳриёр.

¹ «Гаршоспнома»-и Ҳаким Абӯнасири Алӣ ибни Аҳмади Асадии Тусӣ... ба эҳтимоми Ҳабиби Яғмой, Техрон, 1317, саҳ. 13-14.

² Замин ҳилм аст, зеро бурдборона ҳар ҷиро рӯи он аст мекашад: Дар Авасто, замин «бурдбор» номида шудааст. Дарё нимоди фаровонӣ ва хоста ва низ нимоди дастгушодагӣ аст.

³ Бугмоз - шароби ноби кӯҳна ва ғализ. - С. Э.

⁴ Ин байтро метавон ҷунин дарёфт: «Аз рӯзгори бостон бисёр ёд карданд ва ё ҳатто сарехтар аз ин таъриҳҳои кӯҳанро хонданд». Ба суҳане дигар ин байтҳо ёде пӯшида аз «Шаҳнома» бошад.

Ки то ҷойгаҳ ёфтӣ Нахчувон,
Бад-ин шоҳ шуд бахти пират чавон.¹

Ба сухани дигар Асадӣ, ки ба хонаи сардорони шоҳ Исмоили Хасӣ ва бародараш Иброҳим даъват шуда буд, бо онон боданӯшӣ кард ва сухан аз он рафт, ки чӣ гуна метавон накуном шуд. Ба гумон, вобаста ба ин нукта, аз диловариҳои паҳлавонони бостон ва аз васфи ин паҳлавонон аз сӯи Фирдавсӣ гуфтугӯ карданд. Бисёр гумонпазир аст, ки ҳамгуфтугӯҳояш (ҳамсӯҳбатҳо - М. А.) чунин гуфта бошанд: «Фирдавсӣ бо сурудааш номи нек ба даст овард ва метавонист подшоҳро, ки сурудаашро ба ӯ эҳдо мекард, дар садаҳо пурвоза созад». Ту ҳамшахрии ӯ ҳастӣ ва ту ҳам шоир. Манзумае чун «Шоҳнома» ба номи подшоҳ метавонад кори туро арҷ бигзорад. Ту, дар тираӯзӣ мезистӣ, аммо дар Нахчувон, назди мо корат пеш гирифтааст ва бад нест.

Шаҳи Арману пушти эронӣён,
Меҳи тозиёни тоҷи Шайбонӣён.
Мулук Бӯдалаф шаҳриёри замин,
Ҷаҳондор Арронии покдин...
Бузурге, ки бо осмон ҳамбар аст,
Зи тухми Бироҳими пайғамбар аст.
На касро бувад фарраҳу ҷуди ӯ,
На фарзанд чун мир Маҳмуди ӯ.

Ҷунонки аз ин байтҳо бармеояд бахши «расми»-и манзума чизи мушаххасе надорад ва ёдоварии хушке аз ҳамаи он чизҳое аст, ки шоири дарбории он рӯзгор мебоист аз онҳо ёд кунад. Бахши «мардонагии Гаршосп» дар сурудаи Асадӣ, гузор аз бахши пешдаромад ба худи овардаву ривоят аст. Метавон пиндошт ҳамин бахш аст, ки бар вазифаҳои ӯ равшанӣ меандозад, ки шоир ҳангоми даст бурдан ба кори орастани ин ривояти куҳан дар баробари хеш ниҳода будааст.

Чанд байте аз онро меҳонем:

Зи кирдори Гаршосп андар ҷаҳон,
Яке нома буд ёдгор аз Меҳон...
Зи Рустам сухан чанд хоҳӣ шунуд,
Гумоне, ки чун ӯ ба мардӣ набуд.
Агар разми Гаршосп ёд оварӣ,
Ҷама разми Рустам ба бод оварӣ.
Ҷамон буд Рустам, ки деви нажанд,
Бибурдаш ба абру ба дарё фиканд.
Сутӯҳ шуд зи Ҷумон ба гурзи гарон,

¹ «Бахти пир» метавонад дар ин ҷо «бад овардан»-ро бирасонад; бахте, ки дигар пир шуда ва наметавонад ҳамсафари шоир бошад. Дар ин миён, шояд ҳам дар ин суханон ёде пӯшида аз синнусоли Асадӣ нухуфта бошад.

Задаш даштбоне ба Мозандарон.
 Забун кардаш Испандиёри далер,
 Ба куштиш овард Сӯҳроб зер.
 Сипаҳдор Гаршоспи тозанда буд,
 Накардаш забун кас, наафганда буд
 Ба Ҳинду ба Чину ба Рум аз набард,
 Бикард он чӣ дастону Рустам накард.
 Ба «Шаҳнома» Фирдавсии нағзгӯй,
 Ки аз пеши гӯяндагон бурд гӯй.
 Басе ёди разми ялон карда буд,
 Аз ин достон ёд н-оварда буд.
 Ниҳоле буд ин руста ҳам з-он дарахт,
 Шуда хушку бебору пажмурда сахт.
 Ман акнун зи табъам баҳор оварам,
 Мар ин шохи навро ба бор оварам...
 Маро чуз сухан сохтан кор нест,
 Сухан ҳаст, лекин харидор нест.
 Зи родон ҳамин шоҳ мондасту бас,¹
 Харидор аз ӯ беҳтарам нест кас...
 Дабири вай овард зӣ ман паём,
 К-аз ин деҳхудо лулии некном.
 Ки гӯяд ҳаме шоҳи фарҳангчуй,
 Ба номи ман ин номаро бозгӯй.
 Агар з-он, ки Фирдавсӣ инро нагуфт,
 Ту бо гуфтаи хеш гардон-аш чуфт.
 Ду гӯё² чунин хост, то шуд зи Тӯс,
 Чунон шуд, нагӯй ту бошад фусӯс...

Аз ин байтҳо пеш аз ҳама чунин бармеояд, ки чакомасаро ба хонанда андарз медиҳад, ки чандон ба «Шоҳнома» саргарм нашавад. Ба гуфтаи Асадӣ, Рустами паҳлавон нерӯи асосии кашишдори манзумаи Фирдавсӣ аст. Асадӣ меқӯшад устувор кунад, ки Гаршосп беандоза аз Рустам, ки гоҳ-гоҳ нокомёб мондааст, бартар аст. Асадӣ дарнамеёбад, ки ҳамин нокомиҳост ки Рустамро мардумӣ мекунад ва ҳамдардии хонандаро нисбат ба ӯ бармеангезад. Доварии Асадӣ чунонки бояду шояд содаандешона аст: Аз он ҷо ки Гаршосп паҳлавоне аст шикастнопазиртар аз Рустам, пас манзумае ҳам, ки дар бораи ӯст, беҳтар аз сурудаи Фирдавсӣ дар бораи Рустам аст. Асадӣ бо гардан гирифтани ин, ки Фирдавсӣ бо «Шоҳнома»-аш гӯи бузургӣ даррабудааст, боз ҳам бо сарзаниш аз он дам мезанад, ки чаро вай ёде аз Гаршосп накардааст. Асадӣ бо пур кардани ин шикоф меоғозад. Нигаристнӣ аст, ки Абӯдилафи Дайронӣ бо додани

¹ Сухан дар бораи Абӯдилафи Дайронӣ аст, ки пештар аз ӯ ёд кардем.

² Сароянда. - С. Э.

супориши ин чакомаи баланд менамояд, ки гӯё бар он будааст, то Асадиро ба Фирдавсӣ наздик кунад, аммо боз ҳам ўро бармеангезонад, ки бар шоири бузург соя бияндозад. Худ пайдост, ки ҳеч гоҳ нахоҳем донист оё Абӯдилаф ҳаминро меҳостааст ё на, аммо гумон намеравад битавон тардид дошт дар ин, ки худи Асадӣ ба ҳамин гуна меандешида ва ҳамин вазифаро дар баробари хеш медидааст.

Асадӣ, пас аз бахшҳои пешдаромад лаб ба сухан дар бораи ниёкони Гаршосп мегушояд. Сухансаро мегӯяд, ҳамин ки Заҳҳок бар тахт нишаст ба кишвархое, ки зери фармон дошт дастуре фиристод то Ҷамшедро, ки пинҳон шудааст ҷустуҷӯ карда, биёбанд. Подшоҳи фирорӣ даҳ сол аз шаҳре ба шаҳре мегурезад, то ин ки гузораш ба Зобулистон меафтад. Дар ин сарзамин Гурангшоҳ фармон меронд, ки духти ҳафтдаҳсолаи дилрабое дорад. Овозаи зебоии шохдӯхт хостгори бешуморе барояш пайдо мекунад, аммо падар духтарашро ба касе намедихад ва меҳонад, ки духтараш он гуна ки дилхоҳаш аст, шӯе барои хеш баргузинад. Духтарро дояе аст зодаи Кобул. Ин доя пешбинӣ карда буд, ки ин духтар ҳамсари номдортарин паҳлавони ҷаҳон ва диловари даврон мешавад. Хазон буд, ки Ҷамшед ба Зобулистон расид духтаракро дар боғе дид.¹ Канизаке ба шохдӯхт мерасонад, ки ҷавоне барозанда омада ва хоҳиши ҷову се ҷоми бода кардааст. Шохдӯхт ҳудаш барои меҳмон бода меоварад.

Ў аз духтарак мепурсад:

Зи шохонӣ ар пешавар гавҳарӣ
Падар барзгар дорӣ, ар лашкарӣ?
Ки бозориён моя донанду суд,
Кадевар бувад марди кишту дуруд.
Ба чизи фаровон буданд ин ду шод,
Надонанд омӯргӣ марди нажод.
Сипоҳе ба мардӣ намояд ҳунар,
Бувад подшаҳзодгонро гуҳар.
Ту з-ин чор гавҳар кадомӣ бигӯй,
Диламро раҳи шодмонӣ бичӯй.²

Шохдӯхт аз ин пурсишҳо намеранҷад ва оромона посух медиҳад, ки вай кист. Ў Ҷамшедро ба боғи хеш меҳонад ва ўро ба ҷодари зарбақӣ

¹ Дар ин ҷо Асадӣ бо истифода аз вопасин тридодаи чакомасроии достони форсӣ, нигораи густурдаи боғи тирамохиро меоварад.

² Ин байтҳо менамоёнад, ки Асадӣ соҳти ҷомеаро ҷӣ гуна медидааст. Бо он ки ў омодааст судмандии пешаварон ва барзигаронро бипазирад, аммо бартарии ошкороро ба сипоҳиён ва подшоҳон медиҳад. Нигаристанӣ аст, ки шоир пешаварон ва барзигаронро барои талошашон дар роҳи ба даст овардани суд нақӯҳиш мекунад. Ҷунонки ў мебинад, ду қишри болоӣ мебоист ҳамвора аз зиндагии ширин комгоранд ва дар андешаи ҳеч гуна «хорӣ нестанд».

мебарад, ки дар он чо хӯрок омода аст. Духтарак аз андохтани нигоҳе ба меҳмон, бедиранг дармеёбад, ки ӯ низ хонадони шоҳӣ аст. Сухан аз бода меравад. Чамшед мегӯяд, ки баҳрагирӣ аз ин нӯшоба бояд хушёрона бошад. Дар ин чо байтҳое меояд гӯеи ин, ки Асадӣ бо қасидаи «Модари май»-и Рӯдакӣ ошно будааст:

Ба родӣ кашад зуфту бадмардро,
Кунад сурхлола рухи зардро.
Ба чомеш чиразабонӣ диҳад,
Ба фартут зури чавонӣ диҳад.
Хӯришро гувориш май афзун кунад,
Зи тан мондагиҳо ба берун кунад.

Асадӣ ҳикоят мекунад, ки Заҳҳок тасвири Чамшедро барои ҳамаи подшоҳони зердасташ фиристода буд, то ин ки агар ӯ ба тасодуф ба хиттаи зерфармони онҳо дарояд, битавонанд ӯро шиносӣ кунанд. Шохдухт пештар ин тасвиrho дида буд ва барои ҳамин ҳам дармеёбад, ки дидораш бо кист. Сипас гурезе кунҷковбарангез бар сахнаи пуровозаи «Баҳроми Гӯр ва Озода» аз «Шоҳнома» меояд. Духтари шоҳ ва Чамшед мебинанд, ки дар рӯи шоҳае ду кабутар нару мода якдигарро мебӯсанд. Шохдухт аз ин сахнаи ошиқона дар ҳашм мешавад. Камонро ба зеҳ мекунад ва аз Чамшед мепурсад, ки кадом аз як ду кабутарро бидушад. Чамшед ӯро барои ин сангдилиаш сарзаниш мекунад. Сарзаниш ӯро саҳт шармсор месозад ва он гоҳ Чамшед бар хилофи ҳар гуна мантиқ:

Бигуфт ар ду болу пар модарост,
Бидӯзам, пас он кам хуш ояд марост...

Тир парандаи бегуноҳро ба тир мекашад. Пас шохдухт камонро бармедорад:

Гар ин нар кунам гуфт бо чуфт рост,
Пас он гаҳ шавам чуфти он кам ҳавост...¹

Доя меояд ва ҳамин ки Чамшедро мебинад:

Ба Зобул забон гуфт, к-эй меҳрчӯй,
Чунин меҳмон чун фитодат бигӯй?

Ба хоҳиши шохдухт ҳариреро меоваранд, ки тасвири Чамшедро рӯи он кашидаанд. Шоҳ бо дидани нақши худ абруӯ дарҳам кашида, дар андешаи тирабахтии хеш ва аз даст додани тахту тоҷ мешавад ва сабаби ногаҳонӣ дигаргун гардидани хешро ба шохдухт мегӯяд. Ӯ ҳам ҳамаи канизонро мураххас мекунад ва ҳамин ки чуз доя касе дигар наздикашон наменамояд,

¹ Менамояд, ки ин сахна бозтоби гунае бовару фоли кӯхан бошад. Сангдили ғайри он аз вижагиҳояш аст.

мегӯяд: «Дерест, ки орзу доштам зани Ҷамшед шавам». Бо ин ҳама шоҳ номи худро бознамегӯяд:

Ба ман барманеҳ номи Ҷам бесипос,
Маро ном Моҳони кеҳи шинос...

Шоҳдӯхт ҳеҷ узреро намепазирад ва бе миёнҷӣ мегӯяд ки меҳоҳад аз ӯ писаре дошта бошад. Ҷамшед ҳамчунон номашро пинҳон нигоҳ медорад:

Ки мӯбад чунин достон зад зи зан,
Ки бо зан дари роз ҳаргиз мазан.
Суҳан ҳамчу мурғест к-аш доми ком,
Нишинад ба ҳар ҷо ҷу бичҳад зи бом...

Ҷамшед мегӯяд, агар падарат огоҳ шавад аз фирефтагӣ ва дилхушӣ, дарёфти подош ҳамон дам маро ба Заҳҳок медиҳад. Шоҳдӯхт дар шигифт мешавад ва мегӯяд ҳамаи занон пургӯ нестанд ва худи ӯ розеро фош намекунад. Саранҷом Ҷамшед рози хешро бозмегӯяд. Дар ин ҷо Асадӣ огоҳӣ медиҳад, ки ҳамаи инҳо ба рӯзгори Худ поёмбар руҳ додааст. Дар ҳамон дам паймони занашӯии пайрави ҳамин паёмбар баста мешавад. Занашӯӣ ҳамчунон пинҳон мемонад ва Ҷамшед чанде дар хобгоҳи занаш мезияд. Аз он ҷо ки дар ҳамаи ин замон, шоҳдӯхт ба дарбор намеравад падар бадгумон мешавад, ки чизе руҳ додааст ва канизаке макқори Қандаҳориро ҳамчун ҳадя назди духтараш мефиристад ва ба ӯ дастур медиҳад, ки аз ҳама чиз сар дарбиёрад. Ҳамин ки шоҳ бар мочаро огоҳ мегардад, ҳамон гуна ки Ҷамшед пешбинӣ карда буд, бар он мешавад, ӯро дар ғул ва занҷир назди Заҳҳок бифиристад. Шоҳдӯхт ин корро нанги бузург бармешумурад:

Бадӣ гарҷӣ кардан тавон бо касе,
Ҷу некӣ кунӣ бехтар ояд басе.

Бар ӯ муяссар мешавад, ки падарро қонеъ кунад ва ӯ ҳатто бо домодаш ошно мешавад. Ба зудӣ писаре барояшон меояд, ки ҳамонанди худи Ҷамшед аст. Ӯро Тур номиданд ва шоҳи Зобулистон ӯро чун писар дӯст медошт. Тур дар понздаҳсолагӣ, ҷавонаки зеборӯӣ ва неруманд шуда буд. Ин овоза густариш меёбад, ки Ҷамшед паноҳгоҳе ёфтааст. Шоҳ аз бими чашми Заҳҳок ба домодаш андарз медиҳад, ки пинҳон шавад. Ҷамшед ба Ҳиндустон меравад ва аз он ҷо ба Чин, аммо дар ҳамон ҷост, ки ба ҷанги Заҳҳок гирифта меояд. Марди бедодгар фармон медиҳад ӯро бо арра дуним кунанд. Зани Ҷамшед пас аз огоҳӣ аз кушта шуданаш, ҳудахро мекушад. Дар ҳамин даврон писари Тур ба номи Шайдсап зода мешавад ва писари ӯ ҳам ба навбаи худ пой ба ҷаҳон мегузорад ва номи Тавураг ба ӯ медиҳанд.

Шайдсап меҳоҳад ба ҷанги Кобул биравад. Тавураг аз падар меҳоҳад, ки ӯро ҳамроҳи хеш ба ин лашкаркашӣ бибарад, падар намепазирад:

Падар гуфт, к-ин рой падром нест,
Ту хурдї, туро разм хангом нест...
Пурожанги рух дод посух Талвуруг,
Ки гар кӯчакам хаст корам бузург...

Сипас нигориши чангабзори паҳлавони чавон мӯ ба мӯ меояд. Бавижа ин ёдоварӣ дар ин нигориш аст:

Дирафше зи шери сиях пайкараш,
Ҳумое зи ёкуту зар аз бараш.

Тавураг ба рағми чавони Барсаранд, паҳлавони аслии Кобулиён пирӯз мешавад. Барои Тавураг писаре зода мешавад ба номи Шом ва барои ин ҳам писаре меояд ба номи Асарт, ки наводаи Ҷамшед дар насли шашум аст. Кӯдакии Гаршосп дар суннатҳои паҳлавонӣ нигориш меёбад. Навзод дар як рӯзагиаш як моҳа менамуд ва дар як моҳагиаш як сола. Хулқу ҳӯяш чунин буд:

Ба ҷои ҳӯру хоб к-ин ҷусту ҷанг,
Ба ҷои бари доя, шеру паланг.

Гаршосп дар ҷаҳордахсолағӣ ба ростӣ яле буд, ки дар разми найзай ба дарозии сӣ арш¹ дар даст дошт ва ҷоме, ки бода дар он менӯшид гунҷоишаш ду ман буд.² Овозаи паҳлавони чавон дар сар то сари гетӣ густариш ёфта буд ва ҳама аз Асартшоҳ, ки писаре дошт бар худ меларзиданд.

Овозаи ӯ ба гӯши Заҳҳок ҳам расид ва бар он шуд, ки назди Асарт рафта ва Гаршоспро бибинад. Заҳҳок дармеёбад, ки Гаршосп паҳлавоне шикастнопазир аст, бар он мешавад, ки аз вай раҳой ёбад ва аз ӯ меҳаҳад мори бузургеро, ки дар кӯҳи Шакованд аст бикушад. Гаршосп бо сарфарозӣ ба гардан мегирад, ки ин кори пурхатарро анҷом диҳад. Ӯ бо ҳамроҳоне андак ба даррае меравад, ки ҷавлонгоҳи мор он ҷост. Паҳлавон дар як милии дарра, як бурчи нигаҳбоние аз санг ва соруҷ мебинад ва нигаҳбон ба вай ҳушдор медиҳад, ки пештар рафтан ҳамон аст ва марг ҳамон, зеро мор дар он наздикиҳост ва талош барои пайкор бо ӯ беҳудааст, зеро ба ҳар ҳол ӯро намешавад кушт. Гаршосп, ки намехоҳад ҳамроҳонашро ба хатар биандозад ба танҳои пештар меравад. Асбаш бо дидани чунин ҳаюлое бузург рам мекунад ва намехоҳад пояшро пештар гузорад. Гаршосп пиёда мешавад ва пои пиёда ба пайкор бо ҳаюло мепардозад. Ҷавшанааш аз дами заҳрогини мор аз ҳам меғусалад ва худӣ ӯ ҳам замоне аз ҳуш меравад, аммо пеш аз он фурсат мекунад, ки захме маргбор бар мор бизанад.

¹ Си арш - наздик ба понздаҳ бист метр мешавад.

² Ду манн - наздик ба шаш килограмм аст.

Асби рам карда, безин ба сӯи ниғаҳбон тохт меоварад. Ҳамроҳони Гаршосп гумон мебаранд, ки ӯ ба ҳалокат расидааст, аммо дар ин хангом яли пирӯз аз дарра намоён мешавад. Гаршосп савореро бо муждаи пирӯзӣ гусел мекунад ва мори куштаре бори пилон мекунад ва фармон медиҳад, ки ба ёдмони ин пирӯзӣ дирафше навин барояш бисозанд.

Аз он, ки аждаҳо кушту шерӣ намуд,
Дирафше чунон сохт, к-аз ҳар ду буд.

Ба зери дирафш аждаҳое сиёҳ,
Бари шери заррину бар сарш моҳ.

Достони ин диловарио барнавиштанд ва:

Ба рӯду раҳ чом бардоштанд,
Ба айвонҳо низ бингоштанд.¹

Асадӣ достонро идома дода, меғӯяд дар Ҳиндустон подшоҳе буд, Меҳроҷ ном² ва ҳешовандонаш, Боҳу ба номи ӯ дар ҷазираи Сарандеп (Сейлон) фармон меронд. Боҳу ба гӯши Меҳроҷ меҳонад, ки бар Заҳҳок бишӯрад ва хангоме ки ӯ намепазирад, аз фармони Меҳроҷ сар мепечад ва таку танҳо сар ба шӯриш бармедорад. Заҳҳок пас аз огоҳӣ аз ин кор дабирро фаро меҳонад ва фармон медиҳад, ки ба Асарт номае бифиристад. Шоир ин номаро бо ороиш ва пероиш, аммо кунҷковона меоварад:

Чу чашми қалам кард сурма зи қор,
Бубад диданаш равшану дида тор.
Шуд он чома аз хатти гетиғуруз
Дили шаб нигоранда бар рӯи рӯз.
Ба сони яке хурдгирён писар,
Хурушону пӯёну ҷӯён падар.
Ба даште пур аз шӯра гум карда роҳ,
Зи гармо забон қафтаву³ рух сиёҳ.⁴

¹ Худ пайдост наметавон инро нуктаи исботе бар он донист, ки ба рӯзгори Асадӣ дар базмҳои дар бораи паҳлавонон достонҳои тараннум мешудааст. Аммо ошноии Асадӣ бо ин расму одот бисёр аҳамият дорад. Ёдовари нигораҳое, ки диловариҳои паҳлавононро ҷовидон месохта андак нест: Дар «Шоҳнома» ҳам ҳаст. Аз онҳо Фарруҳӣ, муосири Фирдавсӣ низ ёд мекунад. (Бингаред: Е. Э. Бертелс, «Қасидае дар бораи Эрон», «савумин кунгураи байналмилалӣ дар бораи ҳунар ва бостоншиносии Эрон, гузоришҳо, Москва, 1939, сах. 28»), инҳо дар манзумаи Низомӣ, ҳам ҳастанд, метавон чунин пиндошт, ки дар огози садаи ёздаҳуми тарсӣ, ин ханӯз як падидаи пешпо афтада будааст.

² Асадӣ, лақаби ҳиндии маҳарачча (подшоҳи бузург)-ро ҳамчун номи шахс пазируфтааст.

³ Кафта-тарақхӯрда - шикофбардошта, чокбардошта. Имрӯз ҳам тоҷикон кафиданро ба ҷои тарақ хӯрдан ва шикоф бардоштан ба қор мебаранд.

⁴ Ёдовар мешавем, ки бо ҳамаи тасаннуӣ будани ин ҳамсанҷӣ ҳамаи ҷузиёте, ки шарҳи онҳо дар ин ҷо омадааст дар раванди нигориш бо қалам яқсара ҳамхон аст. (қаламро ба давои фуру бурдан ва он бо садое бар руи қоғаз давидан гирифтӣ ҷуз инҳо).

Дар нома ба Асарт фармон дода мешавад, ки Гаршоспро ба ҷанги Бохуи шӯришӣ ва саркаш бифиристад. Асарт ду дил мешавад, ки оё ханӯз зуд нест, ки ба навҷавон анҷоми чунин коре супурда шавад? Аммо

Ҷаҳонпахлавон гуфт, к-эй пурхунар,
Ба ҷуз ҷангу кин ман ҷӣ хоҳам дигар.
Маро эзад аз баҳри ҷанг офарид,
Ҷӣ поям, ки ҷанг омад акнун падида...

Асарт бо он ки дилаш нест созгорӣ мекунад, аммо зарурӣ медонад, ки ба фарзанд андарзхое бидиҳад ва аз даҳони намояндаи хонадони ашрофӣ ба ногаҳон ин суҳанон, ки хоси онҳо нест берун меояд:

Агарҷӣ надорӣ гунаҳ назди шох,
Чунон бош пешаш, ки марди гуноҳ.
Агарҷӣ парастӣ варо бешумор,
Бар ӯ бар макун нозу кашши маёр.
Ки гар хоҳад ӯ чун ту ёбад басе,
Диҳад чоу ҷоҳат ба дигар касе...¹

Гаршосп ҳазор сипоҳе бармедорад ва ба роҳ меафтад. Дар ин ҷо Асадӣ як роҳнамои ҷуғрофиёи дархӯри нигариш медиҳад.

Ба Дижхухтиканг омад аз роҳи Шом
Ки хониш Байтулмақаддас ба ном.
Бад-он гаҳ, ки Заҳҳок буд подшо,
Ҷамеҳонд он хонаро Илиё...²

Заҳҳок, гурди диловарро бахубӣ пазируфт ва пас аз як ҳафта ӯро ба ёрии Меҳроҷ фиристонд. Заҳҳок сӣ ҳазор сипоҳӣ ба Гаршосп дод. Ӯ дар оғоз намерост ҷуз ҳазор сипоҳии баргузидаи худро бибарад, аммо сипас дувоздаҳ ҳазор сипоҳиро пазируфт. Сипоҳ бо киштӣ ба Ҳиндустон меравад ва Меҳроҷ бо шодмонӣ аз онон пешвоз мекунад ва меҳоҳад подоше дастгушодона ба паҳловон бидиҳад, ки вай намеразад:

Ман эдар ба пайкору разм омадам,
На аз баҳри шодиву базм омадам.

¹ Бояд ёдоварӣ кард, ки паҳлавонони Фирдавсӣ, бо он ки саҳт ба фармонравоёни ҳеш вафодор буданд, чунин суҳанони ҷокарманишона намеруфтанд.

² Ин байтҳо аз бисёр ҷиҳат дархӯри нигариш ҳастанд. Инҳо менамоянд, ки Асадӣ огоҳ будааст, ки ҷӣ гуна бархе аз зистгоҳҳои куҳан номашон дигаргун мешавад. Кунҷовбарангез аст, ки ӯ номи бостонии «Кунх»-ро ба Урешалим вобаста мекунад. Дархӯри нигариштар ин ки ӯ бар номи Илёкопитулино, ки император Одрён дар соли 130-и тарсӣ ба Урешалим дода буд, огоҳ аст. Фирдавсӣ ҳам номи Кунхро ба Урешалим вабаста мекунад. Аммо беафзуни «Илиё»

Ба хушкӣ расиданд сар кина ҷӯй, Ба Байтулмақаддас ниҳоданд рӯй,
Ки бар паҳлавонӣ забон рондаанд, Ҷаме Канги Дижхухташ хондаанд.

Гаршосп ба ҷои шодиву базм ба шикори баброни одамхоре меравад, ки ҳамаи он хиттаро ба ҳарос андохтаанд. Ў пеш аз оғози разм дар номае ба Боҳу пешниҳод мекунад, ки бедиранг фармонбардори Меҳроҷ шавад, аммо вай фармон медиҳад касеро, ки номаро тарҷума карда буд гардан бизананд ва фиристодаро ҳам ба зарби дурра бигиранд. Сипас ба «бутҳои куҳан» савганд меҳӯрад, ки то Гаршоспро накушад ором нагирад. Аммо ба ҳангоми ҷанг, ки нигораи онро Асадӣ ба тафсил меоварад сипоҳи Боҳу пой ба фирор мегузорад. Боҳу ба ин андеша меафтад, ки ороиши нодурусти сипоҳ сабаби шикаст шудааст ва пас аз се рӯз дубора талош мекунад, ки душманро аз миён бардорад. Аммо ин бор ҳам ноком мегардад, пас бар он мешавад, ки Гаршоспро бихарад, зеро ба пиндори ӯ:

Ба динор ҳар чизу тимори сахт,
Тавон ёфт ҷуз зиндагониву бахт.

Боҳу бо ин андеша саворе назди Гаршосп мефиристад ва пешниҳод мекунад, ки ҳадоӣ бузург, подшоҳӣ ва духтарашро ба занӣ ба ӯ бидиҳад. Андарз ҳам медиҳад, ки беҳтар аст аз неъматҳои зиндагӣ баҳраманд шавад, на ин ки худро дар сари роҳи пешомадҳои гуногуну ҳавлноқ бигзорад:

Ҳама то самурасту санҷоби Чин,
Напӯшад зи рекоша¹ кас пӯстин.

Гаршосп дар ҳашм мешавад ва саворро меронад ва ҳамон дам Меҳроҷро аз омадани ӯ огоҳ мекунад. Меҳроҷ ҳам ноором аст ва мекушад Гаршоспро аз боварии беандоза ба Боҳу бар ҳазар дорад. Зеро:

Задан ҷӯби сахт аз яке дӯстдор,
Беҳ аз бӯсаи душмани зишткор.

Талош барои фиристодани одамкуше муздур назди Гаршосп ҳам носаранҷом мемонад ва сипоҳи Боҳу, ки ба шикастҳои паёпай дучор омадааст, мегурезад. Танҳо як сиёҳпӯсти тануманд назди марди шӯришӣ мемонад. Ў ба Боҳу меғӯяд, ки вайро бо номае назди Гаршосп бифиристад, то ҳангоме ки Гаршосп саргарми хондани нома аст, ӯро бо ханчаре заҳролуд бидушад. Аммо паҳлавон андешаи ӯро дармеебад ва чунон дасти марди сиёҳпӯстро мефишорад, ки вай аз дард аз ҳуш меравад. Гаршосп ваёда медиҳад, ки агар вай ӯро назди Боҳу бибарад аз гуноҳаш даргузарад. Марди саркашро дар хоб дармеебанд, дасту по баста назди Меҳроҷ мебаранд ва ӯ фармон медиҳад, ки ба сиёҳчолаш бияндозанд.

Гаршосп пас аз сари роҳ бардоштани чанд сади дигар, ҳамроҳ бо Меҳроҷ ба Сарандеп (Сейлон) меравад ва аз он ҷо ба кӯҳи Дайху боло мешаванд ва ин ҳамон ҷое аст, ки Одам пас аз ронда шудан аз бихишт ба он ҷо фуру афтада буд. Гаршосп дар он ҷо бараҳмани ғартутеро мебинад

¹ Рекоша – хорпушт. - С. Э.

ва бо ӯ дар бораи мавзӯоти фалсафӣ гуфтугӯ мекунад. Бараҳман бархе чистонҳои Гаршоспро барояш бозмегушояд. Меҳроҷ ва Гаршосп ба сафари дарёӣ ба қазираҳои гуногуни укёнуси Ҳинд мепардозанд ва «аҷоиб»-и бешумор ва гуногуне дар он ҷо мебинанд. Сарчашмаҳои конӣ, дарахтони кофур ва конҳои парокандаи зар. Дар яке аз қазираҳо ба намоишгоҳе (маъбаде) дармеоянд, ки дар он беморонро бо хоб дармон мекардаанд (хоби дармонӣ). Дар ҳамон ҷо мурғе мебинанд, ки ҳазор равзан дар нӯғаш ҳаст ки муяссар месохта ба алҳони гуногун бихонад. Ҳангоме ки ин мурғ ҳазорсола мешавад худро месӯзонад ва аз хокистараш мурғе дигар ба ҳамин шакл берун мечаҳад.¹

Дар канори қазирае бузург ва зарҳез, Меҳроҷ ва Гаршосп моҳиеро мебинанд, ки дарозии он ҳафтсад арш аст ва аз мағзи он равған ба даст меояд. Меҳроҷ мегӯяд, ки ин моҳиро вол меноманд, яъне наҳанг ва ӯ метавонад як киштиро бибалъад.

Сипас қаҳонгардон ба қазирае дармеоянд, ки дар он ҷо пашшаҳое ба андозаи як уқоб парвоз мекунанд. Ин ҳашараҳои шигифтбарангез, ки нешашон ба ҳафтонҳои бофта фуру мерафт, бо сипоҳиёни Меҳроҷу Гаршосп ҳамлавар шуданд ва беш аз сӣ тан аз ононро ба хоки ҳалок андохтанд. Дар ҳамон қазира мӯрчагоне буданд бузургтар аз гӯспанд.

Дар қазираи дигар, дарахте мерӯяд ба номи воқ, меваҳои хамонанди сари одамизод, ҳамин ки боде мевазад, инон фарёд мекашанд. Рӯзҳо баргу бори ин дарахтон фуру мерезанд ва онҳоро ҷонвароне, ки аз об берун меоянд меҳӯранд. Одамони ин қазира дорони як чашм, як гуна, як даст ва як по ҳастанд. Аммо онҳо ҷобуктар аз гизол медаванд. Дидори дигар бо пилгӯшон буд. Инон одамхороне буданд ки мӯ бар танҳоишон рӯида ва гӯшҳоишон монанди гӯши фил буд. Қаҳонгардон дар кӯҳе дар хиттаи пилгӯшон, устудони (устухон) Сиёмакро ёфтанд. Ҳангоме ки инон ба устудони Сиёсак наздик шуданд марде сечашм падидор гардид. Ӯ вирде хонд ва дар баробари қаҳонгардон дарвозае ба боғи зебо боз гардид, ки нахустин дарахти рӯи замин дар он боғ рӯида буд. Як меваи ин дарахт, одамиро то як ҳафта сер нигоҳ медошт. Дар боғ, коҳе буд ва дар толори он тобуте овезон, ки рӯяш суханоне навишта буд. Яке аз суханон дар ин бора буд, ки Сиёмак ҳазору саду шастушаш сол зистааст.

Диди баланде дар болои кӯҳи Бандоб аст. Нардбоне ба сӯи он меравад ва дар болояш тандиси саворе аст, ки ба сӯи ҳар касе, ки бихоҳад ба он наздик шавад санг партоб мекунад. Гаршосп фармон дод зери онро бикананд. Дар он ҷо ҷоҳе жарф буд ва дар ҷоҳ ҷархе гардон ва занҷире аз ҷарх ба сӯи савор мерафт. Ҳамин ки занҷирро пора карданд, пайкара фуру ғалтид ва даромадгоҳи диҷ боз шуд. Дар он ҷо гӯри Тахмураш писари Ҳушанг ёфт гардид. Қаҳонгардон ба Ҳиндустон бозмегарданд ва Меҳроҷ

¹ Асадӣ ёдовар мешавад, ки ин мурғ аз Рум аст, менамояд, ки ӯ аз ин раҳгузар пайдоиши юнонии афсонаи пуровзаи Фениксро нишон медиҳад.

фармон медиҳад, ки ҳамаи кишварро ба Гаршосп нишон диҳанд. Сипас нигораи бутҳои гуногун меояд.¹ Гаршосп пас аз бозгашт назди Заҳҳок ўро аз диловариҳои хеш меогоҳонад ва иҷоза меёбад, ки назди падар биравад. Заҳҳок Гаршопро андарз медиҳад, ки ҳар чӣ зудтар зан бигирад. Асарт духтароне бисёр гуногун ба писараш пешниҳод мекунад, аммо вай ҳеҷ кадомашонро наменвисандад. Гаршосп бехтар мешуморад, ки дар ҷаҳон бигардад ва зане дилхоҳ барои хеш биёбад. Падар ғамгин аст, аммо носозгорӣ намекунад. Ў дубора ба писар андарзхое медиҳад. Чунин андарзе аз вижагиҳои он рӯзгор аст:

Чу хоҳӣ, ки чизе надуздад-т кас,
Ҷаҳонро ҳама дузд пиндору бас

Гаршосп дар оғоз роҳии Сурия мешавад ва ҳамроҳаш низ як ғуломи турк аст. Рӯзе ҳангоме ки Гаршосп дар ҷаманзоре дилгушо барои дам гирифтани диранг карда буд, шере дид, ки бар гӯрҳаре ҳамла бурда буд.

Ў шерро кушт ва гӯрхарро ба найза кашид ва ба кабоб карданиш оғоз кард. Дар ин ҳангом ду савор ба ӯ наздик шуданд, яке аз Рум ва яке аз Ховар. Гаршосп чунонки зебандаи паҳлавонони афсонавӣ аст аз онон меҳаҳад, ки бигӯянд, ки чӣ шигифтихое метавон дар зодгоҳи онон дид. Марди румӣ гуфт, подшоҳи ононро духтаре аст бисёр дилрабо ва ўро танҳо ба касе ба шавҳар медиҳанд, ки битавонад камони бисёр бузургро, ки дар кохи баланд овезон аст, бикашад. Гаршосп меандешад, ки ин кор аз ӯ сохта аст ва бедирани роҳи Рум дар пеш мегирад. Дар роҳ ба корвоне бармехӯрад, ки роҳзанон ҳамон дам онро то охири сӯзан тороч карда буданд. Паҳлавон дар паи роҳзанон меафтад, онҳоро торумор мекунад ва ҳар он чиро ки ғорат карда буданд, бозмегардонад. Яке аз корвонсолорон барои сипос аз Гаршосп меҳаҳад, ки дар Рум дар хонаи ӯ бимонад. Гаршосп мепазирад. Сипас равшан мешавад дояи духтари шоҳ, ки аз дӯстони корвонсолор аст, гоҳ ба гоҳ ба хонаи онон меояд. Пас аз дидани Гаршосп, дар бораи ӯ бо дастпарвардаи хеш сухан мегӯяд ва шохдӯхт аз ҳамон дам орому қарори хешро аз даст медиҳад ва меҳаҳад яли диловарро бубинад.

Доя тартиби дидори он дуру дар боғ медиҳад ва Гаршосп рӯзи дигар назди вазир меравад ва мегӯяд меҳаҳад камонро бикашад. Ба ӯ хушдор медиҳанд, ки касе, ки дар ин кор комёб нагардад сараш бар дор мешавад, аммо Гаршоспи диловар камони бузургро бармедорад ва зеҳи онро чунон мекашад, ки камон дуним мешавад. Шоҳ мепазирад, ки духтарашро Ба Гаршосп бидиҳад, аммо аз ӯ меҳаҳад замонашро ба таъхир бияндозад. Паҳлавон ризоият намендиҳад:

Бувад себ хушбӯй бар шоҳи хеш,
Валекин ба хона диҳад бӯи беш.

¹ Ба гумон Асадӣ дар бораи ин бутҳо ё шунида ва ё дар китоби «Аҷоибулҳинд» хондааст.

Ў шоҳдухтро ба занӣ мегирад, вайро ба хонааш мебарад ва пас аз чашнҳои арӯсӣ ба сохтумони шаҳри Заранҷ оғоз мекунад. Дар ин ҳангом шоҳи Кобул мемирад ва писараш аз пардохти бочу хироч ба Асарт сар бозмезанад. Оташи ҷанг дар мегирад. Сипоҳи Асарт аз ӯҳдаи кобулиён барнамеояд ва Асарт писарашро ба ёрӣ меҳонад. Гаршосп бо дувист тан ҳамроҳонаш ба назди падар мешитобад. Дар як русто дар сари роҳ, бараҳмане ба ӯ се андарз медиҳад. Бодаеро, ки духтари Кобулшоҳ¹ барояш меоварад нанӯшад, ба хонае, ки зане ӯро назди худ бихонад гом наниҳад ва ба ҳангоми шаҳрсозӣ гирдогирди онро хокрезӣ кунад, то реғу шини биёбон онро напӯшонад.

Гаршосп ба душманони падараш шикасте саҳт ва ҳавлноқ медиҳад. Пас аз набард, ба маъбади Субаҳор дармеояд ва дармеёбад, ки дар ин маъбад духтароне ҳастанд, ки танфурушӣ мекунанд.² Гаршосп, ки меҳоҳад падарашро аз даргириҳои дигар бо кобулиён бираҳонад ба Кобул рафта Кобулшоҳро мекушад ва шаҳриёронро беҳонумон мекунад. Зане ӯро фаро меҳонад, ки барои истироҳат ва дам гирифтани ба хонааш дарояд. Гаршосп суҳанони бараҳманро ба ёд меоварад ва ба ҷои хештан, сардореро, ки бо вай душманӣ мекард мефиристад. Дар даҳлези торик, санги осиебе бар сари сардор меандозанд. Гаршосп хонаро ҳамроҳ бо он зан ба коми оташ медиҳад. Дар кохи Кобулшоҳ духтари моҳруи шоҳ ба Гаршосп наздик шуда ва ҷоме ба ӯ дароз мекунад. Акнун дигар Гаршосп асоси бештар дорад, ки андарзи бараҳманро ба ёд биёварад ва ба духтар мегӯяд: «Ин бодаро ба саломатии ман бинӯш». Духтар аз даҳшат ранг мебозад, аммо бодаро менӯшад ва ҳамон дам мемирад ва ба замин меғалтад. Гаршосп ҳамаи хонаводаи Кобулшоҳро аз дами тег меғузаронад ва яке аз наздикони ҳудашро ба тахти кобулшоҳӣ менишонад.

Сипас бахше оғоз мешавад, ки сар ба сар андарзҳои Асарт ба писараш аст. Ба гуфтаи ӯ ҷаҳор кӯстӣ аст, ки подшоҳонро нобуд мекунад, саросемагӣ ва дастпочагӣ, зудранҷӣ ва тундӣ, озмандӣ, кундӣ. Аз андарзҳои дигар, хушунат ва сангдилии он рӯзгор дар ин байтҳо намоён мешавад.

Миёни сипоҳат ҳар он к-аз миҳон
Битарсӣ аз ӯ ошқору ниҳон.
Чу пайдо наёри бадаш кинаҷуй,
Ниҳонӣ ба дору бипардоз аз ӯй.

¹ Ин ки дар «Гаршоспнома», дар хиттаи фармонравони падар Гаршосп номи шоҳе дигар меояд, аз онҷост, ки ба рӯзгори Сосониён ба ҷуз шаҳриёри ҳамаи Эроншаҳр, ҷунонки аз номаи Тансур ҳам бармеояд, фармонравоёни вилоятҳои Марӣ, ҷун Кобулро ҳам шоҳ меномиданд мисли Кобулшоҳ, пас аз ислом ҳам ҷунин номҳое, ҷун Хоразмшоҳ, ва Ширвоншоҳ дар Эронзамин ҳанӯз монда буд. - С. Э.

² Асадӣ ёдовар мешавад, ки дар рӯзгори ӯ низ ҷунин расму одоте дар Ҳинд будаст. Дар дини Чокарнот (Чокарнот яке аз ҷилваҳои Вишну ҳудои Ҳиндувон аст) танфурушии занони сокини маъбад, дар садаи нуздаҳуми тарсой ҳам, ки Ҳинд зери султи Британия буд, таъшиқ мешуд. - С. Э.

Асарт чунин андарзхое ҳам медиҳад:

Касе дор, к-аз дафтари бостон,
Ҳамехонадат гунагун достон.
Бибин то зи кирдори шоҳони пеш,
Чӣ беҳ буд ҳамон кун ту оини хеш...
Киро бо ту гӯянд бад бештар,
Чу набвад гунаҳ дон, ки ҳасташ ҳунар.
Дарахте, ки дорад фузунтар бар, ӯ
Фузун афканад санг ҳар кас бар ӯ.

Гаршосп шаҳри Систонро бунёд мекунад ва бар гирдаш деворе мекашад, то аз рег дар амон нигоҳаш дорад. Дар ин ҳангом паҳлавон чунон сангинвазн шуда буд, ки дигар асбон тоқати ҳамли ӯро надоштанд ва ӯ танҳо савор бар пил ҳаракат мекард, он ҳам на бештар аз ду мили якнавохт. Заҳҳок ин нерӯ ва тавони рӯзафзуни Гаршоспро медид, бар он шуд, ки ҳангоми он расидааст то яли паҳлавонро бо душмани зӯрманде даргир созад, ки битавонад паҳлавонро ба хоки ҳалок бияндозад. Аз ин рӯ аз вай мехоҳад, ки барои ҷанг бо деви пурҳайбат, Манҳарос лашкар бикашад. Гаршосп даст ба кор мешавад ва аз роҳи кавири Кирмон ба Танха меравад. Фармонраои он диёр мегӯяд, ки дар фосилаи як ҳафта роҳ аз он ҷо қазирае аст ба номи Локито, ки дар он дувист ҳазор сипоҳӣ мезиянд ва ҳамаи онҳо бутпараст ҳастанд. Пайкор бо инон номуяссар аст, зеро куҳхое, ки дар он мезиянд оҳанрабоист ва неруи кашиш дорад. Дар ин миён, агар ба ҷангафзорҳо сир бимоланд, гӯё дигар оҳанрабо онҳоро ба худ намекашад.

Гаршосп пас аз, аз сар гузаронидани мочарохое ба қазира наздик мешавад ва мардери мебинад, ки дар каронаи он истода ва палосеро такон медиҳад. Ин мард-мехтар, фаромонравои Андалус аст. Тӯфони киштӣ ӯро ба ин ҷо андохта ва деви даҳшатнок дувист тан ҳамроҳони вайро балъидааст. Ӯ, танҳои танҳо мондааст. Сипоҳиён мекӯшанд роӣи Гаршоспро аз даргир шудан бо дев бизананд, аммо гурди диловар ба пайкор мешитобад. Ҳамин ки девро мебинад, табаре бар сараш мезанад ва сипас ӯро ҷандон бо гурз мекӯбад, ки аз ҳуш меравад, Гаршосп дандонҳои девро мекашад ва фармон медиҳад ба киштӣ бибарандаш. Гаршосп пас аз набарде кӯтоҳ дар яке аз қазираҳои наздик, ҳамроҳ бо сипоҳиёнаш ба Қирвон меравад. Подшоҳи он ҷо номае ба Гаршосп менависад, ки ӯро битарсонад. Аммо Гаршосп забони саворе, ки номаро оварда буд, меканад ва дастур медиҳад, ки ришашро ҳам битарошанд. Қирвониҳо дар нахустин набард шикаст мехӯранд. Гаршосп фармон медиҳад, ки гӯшҳо ва бинии саркардаи ононро, ки асир шуда буд, бибуранд, пешониаш муҳр бизананд ва ба ҳамон шакл назди подшоҳаш бифиристанд.

Талошҳои дигари шоҳ барои боздоштани ҳамлаи Гаршосп беҳуда аст ва саранҷом дар набарде тан ба тан бо яли Систонӣ аз пой дармеояд.

Гаршосп ба ҳангоми бозгашт ба шаҳре даромад, ки сутуне аз мис, оҳан ва биринҷ дар он барпо буд ва рӯяш ба порсӣ набишта буданд: «Подшоҳе, ки даҳ бор сӣ сол зиндагӣ кард, заре бисёр андӯхт ва онро дар зерин ин сутун пинҳон кард». Зарро дармеоваранд ва Гаршосп дастур медиҳад, ки барояш чоме даҳман бисозанд, бо ду нигораи Чамшед ва худи ӯ дар сӯяш. Гаршосп, ки ба назди Заҳҳок мерасад девро ба ӯ нишон медиҳад, ҳадяҳои гаронбаҳо мегирад ва ба хона бозмегардад. Дар ин ҳангом Асарт пас аз дувисту ҳаштод соли зиндагӣ мурда буд. Гуранг, бародари Гаршосп ҳам чашм аз ҷаҳон пӯшида буд ва писараш Наримон аз ӯ монда буд, ки Гаршосп ӯро ба писархондагии хеш даровард. Пас аз ин Асадӣ ба кӯтоҳӣ аз ин суҳан мегуяд, ки Заҳҳок ҳазорсола шуд ва Фаридун ӯро дар куҳи Дамованд ба банд кашид. Фаридун Омулро пойтахти хеш кард. Асадӣ аз Кова ҳам ёд мекунад, аммо бисёр хушк:

Фиритод мар Коваро кинахоҳ,
Ба ховарзамин бо дирафшу сипоҳ.

Фаридун фармон медиҳад, ки Гаршосп ҳамроҳ бо Наримон ба дарбор биёяд. Пас аз базми шоҳона, Фаридун Гаршоспро ба ҷанги Турон мефиристад. Дар ин ҷо Асадӣ роҳи Гаршоспро ба Чоч менигорад ва ёдовар мешавад, ки дар он ҳангом, ҳанӯз Самарқанд набуд. Яли паҳлавон аз роҳи Сапихоб (Исфихоб) ба рӯдхонаи Элак дар хиттаи фармонравоии Яғархоқон, ки ҳамвора бо Заҳҳок душманӣ мекард, рафт. Аз он ҷо ки ин хоқон бо Тегинтоши хоҳарзодааш пайкор мекард, гардан гирифт ба шарте, ки Гаршосп дар ин пайкор ӯро ёрӣ диҳад, фармонбардори Фаридун бошад. Сипоҳи Тегинтош аз Тағазғузхост. Наримон бар онҳо пирӯз мешавад ва худ Тегинтошро ба асорат мегирад. Лашкаркашӣ ба Чин оғоз мешавад. Дар ин ҷо боз нигораи шигифтҳои гуногун ва аз ҷумла нигораи санги ҷодуии боронзо (биринҷӣ) меояд. Кунҷковбарангез аст ки ин сангҳо танҳо дар ҷои худ мойи борон мешудаанд ва агар онҳоро ба сарзамине дигар мебаранд, вижагии ҷодувонаи худро аз даст медоданд. Паҳлавонон дар сари роҳи худ, рӯбоҳи паранда, рӯдхонае, ки дар гилу лойи он «пашми насӯз» буда ва ҷангале, ки дар он ҳаюлое ба номи «Копи» мезист, мебинанд. Диловарон ба пойтахти Фағфур (Бағпур, фармонравоии Чин) мерасанд ва номаи бимангезе барояш мефиристанд. Фағфур сарсахтона аз ҳар гуна созише сар мепечад. Сипоҳи Фағфур дарҳам мешиканад ва пойтахташ бо пайкор тасарруф мешавад.

Он гоҳ Фағфур сипоҳе бисёр бузург ва тозанафас, ҷиҳил бор дар даҳ ҳазор, яъне ҳаштсад миллион тан гирд меоварад.¹ Паҳлавон дар бутхонаи шаҳри Фуғоншур сутуне аз лочувард мебинад, ки бар сараш хурӯсе

¹ Менамояд, ки додахое дар бораи шумори бузурги мардуми Чин ба гӯши Асадӣ расида будааст.

заррин аст ва ба ҳар сӯ мечархад ва меҳонад. Фағфур сипоҳи худро ба каронаи рӯд мебарад. Ахтаршуморон хушдор медиҳанд, ки ҳатто агар як тан аз сипоҳи Фағфур ба он сӯи рӯд бигзарад, ӯ шикаст хоҳад хӯрд. Шабоногоҳ турке аз сипоҳи Чин, ки меҳоҳад хидмате карда бошад, бо гурӯҳи зерфармонаш ба он сӯи рӯд мегузарад. Фағфур пас аз огоҳӣ аз ин кор, бо биму ҳарос ба шаҳри Чундан мегурезад, аммо дар он ҷо ба ӯ мерасанд ва дастгираш мекунанд. Наримон муждаи пирӯзӣ, ғаниматҳо ва асиронро ба Фаридун мерасонад. Фаридун, бо он ки дастур дода буд, гул ва занҷири заррин ба дасту пой Фағфур бизананд, аммо бо меҳрубонӣ ӯро мепазирад ва бо додани ҳадоёи дастгушодона ӯро озод мекунад.

Сипас духтари сардори Балхро ба занӣ барои Наримон мегирад ва аз ин занашӯӣ аст, ки Сом (ниёи Рустам) зода мешавад. Кубод писари Кова нохушнуд аст. Ӯ чунин бармешуморад, ки беш аз ҳар касе дигар барои сарнагун кардани Заҳҳок кӯшидааст. Аммо ҳадоё ва ифтихор ба сабабҳои ба Гаршосп мерасад. Фаридун ҳамин ки бар ин гуфта огоҳ мешавад дар базму бори бузурги дарбор лаб ба сухан гушуда, аз зиёнҳои рашк гуфтугӯ мекунад:

Зи захми синон беш захми забон,
Ки ин тан кунад хаставу он равон...

Ӯ сухан аз Гаршосп мегӯяд. Фаридун ёдовар мешавад, ки Гаршосп диловаре аз хонадони мост, аммо ту:

Падар-т аз сипоҳон буд оҳангаре,
На зебо бузурге, на волосаре.
Чу бугзид моро накуном шуд,
Ба каф дар-ш путки гарон хом шуд.
Аз оҳангарӣ расту солор гашт,
Пас аз кулбадорӣ сипаҳдор гашт.
Бад-он гоҳ дар кулба бо дуду дам,
Кунун аст дар базм бо мо, ба ҳам¹...

¹ Гумон намеравад битавон тардид дошт бар ин, ки Асадӣ ин байтхоро ошкоро бо ин андеша сурудааст, ки онҳоро дар баробари ситоиш аз Кова дар «Шоҳнома», ки ба пиндори ӯ бисёр мардумсолорона аст бигзорад. Яке аз вижагиҳои ин аст, ки бино бар навиштаи Асадӣ, Фаридун хидмати Коваро на ин ки дар шуридан бар Заҳҳок, балки дар ин медид, ки ба хангом ба Фаридун пайваستاаст дар ин миён. Чунин менамояд, ки Фаридун яксара аз ёд бурдааст, ки Гаршосп дар ҳамаи ин солҳо (ҳатто на ин ки солҳо, балки садаҳо) аз дилу ҷон ба Заҳҳок хидмат карда, ба устувортар кардани пояҳои фармонравониаш ёрӣ дода ва дар натиҷа алайҳи Фаридун ва алайҳи ҳамаи мардум размидааст. Чунин бароянде ба даст меояд, ки мешавад аз ҳар кори марди ашрофӣ даргузашт ва ӯро бахшид, аммо марди заҳматкаш наметавонад ба пазируфта шудани аҳамияти кори хеш умедвор бошад. Дар ин миён, боз ҳам Фаридун мумкин медонад, ки Кубодро ба хотири хидматҳои падараш бубахшад.

Хангоме ки Гаршосп дар Танха буд, ғаниматҳоеро ки ба даст оварда буд, дар он ҷо ба амонат гузошта. Аммо вакили шоҳ, ки вай ба ӯ эътимод карда буд намехост онҳоро ба вай бозгардонад. Дар ин ҷо ин ёдоварӣ дархӯри нигариш аст:

Паямбар Бароҳим буд он замон,
Бодаш ном Зардушт аз осмон.

Бо он ки солҳои зиндагии Гаршосп аз ҳафтсад гузашта буд, боз ҳам ҳамчунон душманшикан буд ва шоҳи Танха, ки ҳолу рӯзи табоҳи хешро медид, беҳтар донист, ки пой ба фирор бигзорад. Сипоҳаш таслим шуд ва шаҳрашро оташ заданд. Бомдодон тӯфоне бархост ва киштиро бо шоҳи фирорӣ ба соҳил афканд. Гаршосп фармон дод, ӯро бидустан ва шаҳри нобудшударо дубора бисозанд ва шоҳи ғӯш ба фармоне ҳам дар он ҷо нишониданд. Ин бахш бо андешаи накуҳиш аз сарват ба поён мерасад ва чунин байте низ меояд:

На ҳам ғӯй аз баҳри фарзанд чиз,
Махӯр ғам, ки чизаш бувад бе ту низ.

Гаршосп дар роҳи бозгашт, диҷеро дар дашт мебинад. Нардбоне сараш ба девори диҷ аст ва тандиси ҷӯбини марде дар болои нардбон ва ӯ касеро, ки пой ба нардбон гузошта, бо тир куштааст. Гаршосп низ бо хаданги тираш ин марди ҷӯбинро мешиканад ва аз сари роҳ бармедорад. Дар пушти дари оҳанин шере бар занҷир мебинад, ки аз даҳонаш оташ берун мезанад. Равшан гардид, ки дар зер шер ҷоҳе аст анбошта аз нафти сӯзон. Мумиёи Ахнухи паёмбарро (ки ӯро Идрис меноманд) дар он диҷ гузошта буданд. Ҳамин ки Гаршосп ҳафтсаду сесола шуд, бемор гашт. Ӯ ки поёни зиндагиашро пешбинӣ мекард, хешовандонашро фаро хонд ва ба Наримон андарз дод.

Чун ҷон аз танаш бадар рафт, осмон тираву тор шуд ва борон борида гирифт. Сардорон ҷомаҳои сиёҳ ва кабудӣ мотам пӯшиданд:

Бурида думи асб беш аз ҳазор,
Нагун карда зину олати корзор.¹

Дирафшҳоро дариданд ва тани Гаршоспро барои бадруд бо ҷомаи разм ва ҷангабзор дар айвон гузоштанд. Сом ва Наримон дар канори ғӯраш суханоне гуфтанд ва Гаршоспро дар устудоне гузоштанд. Дар ин ҷо як тақлиди кунҷковбарангез аз марсияи Рӯдакӣ дар марги Муродии шоир меояд:

Бад-ин нома гар номам ояд-т рой,
Ба доли Асад ҳарфи «дах» барфизой.

¹ Ин ёдоварӣ шоистаи нигариш аст, ки ин расмро то ҳамин ҷае пеш бахтиёриҳо доштанд.

Даҳ дар алифбои арабӣ шумораи баробари ҳарфи «й» ۛ аст. Асад+дах мешавад, Асадӣ, ин манзумаро дар се сол суруда ва ҳамаи чакома дорои нуҳ ҳазор байт аст. Номӣ паҳлавоне, ки Асадӣ чакомаи худро дар бораи ӯ суруда, дар рӯзгорони бостон дар дostonҳои паҳлавонии тираҳои эронӣни ховарӣ дида шудааст. Дар яке аз сурудаҳои Авасто порае аз дostonи Крсаспе (Krsaspa) ҳаст; дар он ҷо диловариҳои гуногуни ин паҳлавон ва аз он ҷумла пирӯзиаш бар мори дамон омадааст. Бояд ёдоварӣ кунем, ки ба рағми кӯтоҳ будани ин бахш, метавонем дар бораи андешаи ҳунари дostonгӯӣни бостон, ки бегумон бисёр дархӯри нигариштар аз дostonи Асадӣ будааст, доварӣ кунем. Дар навиштаи Авасто нигораи мор нест, аммо аз он ҷӣ омада равшан мегардад, ки ин ҳаюло ҷунон бузург буда, ки Гаршосп ӯро надидааст. Ӯ бар пушти мор роҳ мерафта ва дар он ҷо оташе барафрӯхта ва ҳангоме ки ҳаюлои пӯстсӯхта таконе ба худ дода, Гаршосп дарёфтааст, ки ин бояд чизе ба ҷуз замин бошад.

Ёдоваре аз ёдовариҳои Асадӣ, ӯ бар ҳамаи дoston аз рӯи сарчашмаҳои ҳаттӣ огоҳ будааст. Росташ ин аст, ки ҳамвора наметавон ба ин гуна нишондодҳои шоирон бовар кард, зеро инон ағлаб барои додани вазне бештар ба асари худ ҷунин чизе мегуфтаанд. Аммо дар ин маврид ҳаммонандии наздик овардаҳо дар бораи Гаршосп дар «Таърихи Систон» аз нависандаи ношинохта, бо «Гаршоспнома» то андозае тайидӣ аст бар суханони Асадӣ. Ҷунонки пештар гуфтем, Асадӣ ин вазифаро дар пеши рӯ дошт, ки ба офаридаи нубуғомези Фирдавсӣ соя биандозад.

Менамояд, ки Асадӣ мебоист як ҳамсӯ барои «Шохнома» падида орад ва бештар он нахустинаҳои афсонаҳои куҳанро, ки Фирдавсӣ дар сурудаҳоиаш наёвардааст, ба манзумаи хеш дароварад. Ба ростӣ, ки Фирдавсӣ ба сабабҳои дар бораи Гаршосп хомӯш буд. Акнун дигар гумон намеравад арзиш дошта бошад, ки бикӯшем ба ин пурсиш посух диҳем, ки ҷаро ӯ ҷунин коре накард. Матолиб ва ҷисторҳои, ки дар дасти мост ба ҳеҷ рӯй басанда нест, ки бар асоси онҳо дар ин бора чизе фаротар аз марзи гумон бигӯем. Ба ҳар рӯй суханони Асадӣ дар даромади манзума, ҷунонки мебинем ба гунаи басанда гӯӣи хости соя андохтан бар Фирдавсӣ аст. Шояд сабаби набудани номи Фирдавсӣ дар феҳристи шоирони бузурги Аҷам дар мунозираи панҷум, ҳамин бошад. Г. Эте ҷунин бармешуморад, ки дар он гоҳ ҳанӯз овозаи Фирдавсӣ устувор нашуда будааст. Аммо аз як сӯ яксара равшан аст, ки ин мунозира пас аз поён ёфтани «Шохнома» суруда шуда аз дигар сӯ метавон гуфт, ки ёдовариҳои ҳамаи паҳлавонони аслии «Шохнома» дар манзума наменамоёнад, ки Асадӣ бо офаридаи Фирдавсӣ ошно будааст. Шояд иборати муҳтотонаи «ононе» ки зодаи...гӯша ва канори Тӯс ҳастанд¹ ёдовари ҳамон ҳисси рашк бошад. Охир Асадӣ бо ин гуна сухангӯӣ, ҳудахро дар канори Фирдавсӣ мегузорад, ки худ пайдост ошкоро дилу ҷуръати гуфтани ҷунин ҷизеро

¹ Онон ки зи... ҳадди Тӯс (Мунозира, байти 34).

надоштааст. Асадӣ дар талош барои пууровоза кардани паҳлавони худ аз рангомезиҳои дурӯғ пархез намекунад ва ба ҳар гуна ёдоварии неру ва диловарии ӯ мегардад. Аммо ҳамаи ин кӯшишҳо роҳ ба ҷое надорад.

Ғаршоспи Асадӣ мошине аст берӯҳ ва неруи вайронгар, ӯ танҳо аз вайронгарӣ ва куштан хушнуд мешавад. Лашкаркашиҳои ӯ танҳо барои ҳадафҳои таҳкими қудрати Заҳҳоки истилогар ва ё барои моландӯзии ҳудаш аст. Менамояд, ки Рустам паҳлавони Фирдавсӣ танҳо як бор даст ба хушунат бурд ва он ҳам ҳангоме буд, ки ҳудашро аз ёд бурда, кинҳохӣи Сиёвуш мекард. Аммо Ғаршосп ҳамвора дадманишона ва беҳуда сангдил аст ва хунхор, ногуфта ҳам намонад, ки дар ин бора аз дигар бозигарони манзума, ки онон низ пайваста хиёнат ва зинҳорхорӣ мекунанд, мекушанду заҳр меҳӯронанд тавофути чандоне надорад. Дар боло ёдовар шудем, ки ҷоплусиву фармонбардории бандаворонаи яксара ба ногаҳон аз забони намоёндагони ҳонадонҳои деҳгонони куҳан берун меояд, аз вижагиҳои манзумаи Асадӣ аст.

Он аҳамияти калоне ҳам, ки паҳлавонони Асадӣ ба дирҳаму динар ва хоста медиҳанд ба ҳамон гуна ногаҳонӣ аст. Ба он ҷӣ пештар иқтибос оварда будем, яке дигарро ҳам, ки намоёнгари ин вижагӣ аст меафзоем:

Барад хоста ҳар касеро зи роҳ,
Кунад дӯстро душмани кинаҳо.

Бад-ин сон Асадӣ, ки дастур дошт аз бузургони куҳан дифоъ кунад, бо хост ва ё беҳости ҳудаш хидмати баде ба онон кард. Ҷои суҳане ҳам нест, ки Асадӣ вижагиҳои ноҳинҷори ин бузургонро метавонист ҳар рӯз бубинад ва бояд пиндошт, ки паҳлавонони асотириаш ба гунаи мӯшикофонаи он одамакҳои бисёр ба дил начасби хунхор, хунрез, зӯргӯ ва хиёнаткореро ба ёд меоварданд, ки дар миёни намоёндагони гурӯҳҳои фармонравои садаи ёздаҳуми тарсой, ҷӣ бисёр будаанд. Аммо бояд ангошт, ки супоришдиҳандагон инро аз ӯ наметавонанд. Онҳо хоҳони он буданд, ки бозтоби ҳудашонро дар рушноии бисёр дилчасбе бубинанд. Пас Асадӣ ҳатто он вопасин бозмондагони куҳанро, ки мекушид хидмате бад-онон бикунанд, натавонист бекаму кост хушнуд созад. Мо аз ҳолу рӯзи иҷтимоии рустоҳои он рӯзгор чизе наметавонем. Аммо ба гумони бештар ӯ ба шаҳр вобастагии тангтаре доштааст, то ба диҷи феодалӣ. Аз ҳамин ҷост, ки дар осораш метавонад таноқуз бошад, шояд ҳам ба ҳамин сабаб ӯ аз дарборе ба дарборе дигар саргардон будааст, дар ҳеҷ кучо мавриди писанд набуда ва пазируфта намешуда ва рафта-рафта аз ҷаҳонасароӣ ба нусхабардоре сода фуру афтадааст. Асадӣ ҳудаш аз «пирии баҳти ман» суҳан меғӯяд. Сабаби нокомии шоир ин буд, ки натавонист дар баробари таъсири замон биистад ва ҷунонки хости ҳомиёнаш будааст, суннатҳои куҳанро сартопо ниғаҳ дорад.

Асадӣ на танҳо дар додани вижагиҳои паҳлавонони ҳеш, аз тридодҳо гом вопас ниҳод, балки онро дар сабки манзума низ барҳам

зад. Аммо ба ростӣ менамояд, ки нуктаи дувумро намехост. Дасткам ӯ дар бораи забони манзума коре бузург анҷом дод, ки фарҳанги тафсилияш «Луғати фурс» ҳам самараи он кор буд. Акнун душвор аст бигӯем, ки чӣ чизе моя ва сабаби дувумӣ шудааст: Нигориши фарҳанг, паёмади омӯзиши назми куҳан ва гунаи кори тадорукотӣ барои падида овардани «Гаршоспнома» буда ва ё ин фарҳанг пас аз сурудани манзума ва ҳангоме падидадор шудааст, ки Асадӣ меҳоста аз чисторҳое, ки барои он гирдоварӣ карда буда, дар асаре ҷудогона баҳра гирад. Асадӣ дар пешгуфтори фарҳанг ёдовар мешавад, ки пеш аз ӯ Қатрони шоир, барои тартиб додани чунин фарҳанг кӯшида будааст, аммо танҳо вожаҳоеро ба фарҳанги худ дароварда буд, ки бар ҳамагон равшан аст ва дар ҳама ҷо ба кор меравад.

Аз ин рӯ шоир, Ардашер Дайлами Сипорунназмӣ, дӯсти Асадӣ аз ӯ хостааст фарҳанге бисозад, ки ба кор бурдани ҳар вожаи он дар намунаҳое, ки аз ҷамоаҳои шоирони пуровоза баргирифта шудааст, намоён гардад. Фарҳанги Асадӣ арзише беҳамто дорад. Агар дар ин бора ҳам суҳан нагӯем, ки ин куҳантарин фарҳангҳои порсии дарӣ аст, ки ба мо расида ва аз ин рӯ равшан аст сохтани маънии вожа дар он китоб барои мо бисёр аҳамият дорад. Дар ин фарҳанг гулчинҳои шоирона, намунаҳои ба кор бурдани вожагон бисёр дархӯри нигариш ҳастанд. Асадӣ барои мо садҳо байт аз осоре ниғаҳ доштааст, ки худ он асарҳо барои ҳамеша гум шудаанд. Метавон гуфт бе ин фарҳанг, мо аз манзумаи Рӯдакӣ, асарҳои ҳамосии Унсурӣ ва аз адабиёти ҳаҷвии садаи даҳуми тарсӣ чизе наметавонистем ва беҳабар будем. То кунун аз ин сарчашмаи куҳан баҳрагирии ҷандоне нашудааст. Аммо бархе корҳо, ки бар асоси он анҷом гирифта, нишон медиҳад, ки дар оянда низ ҷӣ бисёр додаҳое метавон аз он гирифт. Ниёзе ба гуфтан нест ва худ ба худ равшан аст, ки ин асар барои омӯзиши таърихи забони порсии дарӣ ҷӣ аҳамияте дорад.

Ба гумон ба рӯи забони куҳан ба Асадӣ имкон дод вожаҳои мансухеро ба «Гаршоспнома» дароварад, ки метавон гуфт барои Фирдавсӣ ҳам мансух будааст. Аммо вожаҳои мансух, танҳо вижагиҳои сабки ҳамосии куҳанро дуборасозӣ карданд ва ҷаҷомасаро мебоист шукӯҳ ва бузургии достони ҳамосии куҳанро ҳам ниғаҳ дорад. Ҷунончи сахнаи дидори Ҷамшед, бо зани ояндааш ҳарчанд ба намоиши бузург ва зебои «Золу Рудоба»-и сурудаи Фирдавсӣ намерасад, аммо боз ҳам дар ҳамаи оҳанги ростини достонҳои куҳан аст. Нигораи рафтани Гаршосп низ барои ҷанг бо мор, ки зеру бамҳои он гӯёи истеъдоди беҳамто ва барҷастаи ҷаҷомасароии Асадӣ аст, хуб оварда шудааст. Аммо агар ба шарҳи достон бингарем чизе дигар мебинем. Он ҷое, ки Фирдавсӣ содаву зинда месарояд дар қори Асадӣ ороишу қовиши бисёр падидадор мегардад, ки росташ, гоҳ-гоҳ судманд ҳам ҳаст, аммо бо ин ҳама дар заминаи достонгӯии куҳан, тунду зинда ба ҷашм меҳӯрад. Намунаи вижаи ин нукта метавонад шарҳи раванди навиштан бо қалам бошад, ки

пештар овардем. Намунаи зер низ, ки нигориши як чангал аст, ҳамин вижагиро дорад:¹

Чунон тангу дарҳам яке беша буд,
Ки рафтан дар он кори андеша буд...
Дарахтон-ш сар даркашида ба сар,
Чу хатти дабирон як андар дигар.
Ҳама шохҳо то ба чархи кабуд,
Ба ҳам дар шуда танг чун тору пуд.
Ту гӯфтӣ сипохест дар чанги сахт,
В-аз ӯ ҳаст гурди дигар ҳар дарахт.
Камон шохҳошон ҳама гурзбор,
Сипар баргҳову синон нӯги хор.
Натобида андар вай аз чарх хӯр,
Зи тангӣ раҳаш пӯст рафтӣ зи мӯр.

Дар ин ҷо низ монанди намунае, ки пештар овардем қиёсе ки ба нақшу нигори комил бадал гардида, то андозае пешдаромади нигораҳои пурчилваи Низомӣ, шоири бузург аст. Аммо худ пайдост, ки танҳо то андозае, зеро Асадӣ аз жарфои кори Низомӣ, бисёр-бисёр дур аст. Пас дидем, ки Асадӣ бо ҳамаи кӯшишаш барои тақлид аз Фирдавсӣ боз ҳам ба андозаи бисёр андешаи асосии сарояндаи «Шохнома» дур рафта ва ба гумон беихтиёр, гоҳ-гоҳ ҳамчун хӯрдагири бузургони куҳани деҳгонӣ намоён мешавад. Ин андешаи бечуну чарои фуру афтодани нуфузи онҳост, ки равшан ҳам ҳаст, зеро пирӯзии Султон Маҳмуд ҷойгоҳи деҳқононро дар Хуросон ва Осиёи Миёна барои ҳамеша барҳам зад. Пайдост, ки рангҳои пурчилваи дostonҳои ҳамосии куҳан рӯ ба тирагӣ мераванд ва манзумаи Асадӣ бо ҳамаи бастагии танготангаш бо тридодҳо, гоми нахустин ба сӯи поин дар сарозерии мурдани dostonҳои ҳамосии куҳан ва баргашти он ба чакомаҳои ошиқона аст.

Фаҳриддини Гургонӣ. Фаҳриддини Гургонӣ чакомасарое аст, ки пас аз худ, танҳо як манзума, «Вис ва Ромин»-ро бар ҷой гузошта, ки ҳарчанд танҳо ва ягона манзумаи ӯст, аммо аз бисёр сӯҳо беҳамто ва дархӯри нигариш аст. Манзумаи «Вис ва Ромин» дар ховарзамин густариши чандоне наёфт. Гувоҳи ин низ он аст, ки то ба рӯзгори мо шумори бисёр андаке аз нусхаҳои хаттии ин китоб расидааст (чаҳор нусха, ки то андозае комил аст ва ду нусха, ки бахшҳое аст аз он дoston дар дигар китобҳои хаттӣ) ва низ набудани ёде аз он дар тазкираҳои гуногун.

Авфӣ аз будани чунин китобе огоҳ буда ва ҳатто ҳаҷви хурде аз Фаҳриддин Асҳади Гургониро ниғаҳ доштааст. Аз ин манзума дар «Мачмалтавориҳ» (садаи понздаҳуми тарсӣ) ҳам аз он огоҳ аст, аммо Давлатшоҳ бо он ки номи манзумаро шунида, аммо ба гумон онро ҳеҷ гоҳ надида, зеро гумон бурда, ки онро ё Низомии Арӯзӣ ва ё ҳатто худӣ

¹ Е. Э. Бертелс, мунозираи панҷуми Асадии Тӯсӣ, сах. 87.

Низомии бузург навиштааст. Пайдост касе, ки манзумаро хонда бошад наметавонад чунин гумони пуче бизанад. Шохмахмуди Қазвинӣ, ки дар садаи шонздаҳуми тарсоӣ тазкираи овозадори Навоӣ «Мачолис-ун-нафоис»-ро ба форсӣ бозгардонидааст,¹ бар манзумаи «Вис ва Ромин» огоҳӣ дошта, аммо онро китобе аз ёд рафта бармешумурда, ки ба нудрат дида мешавад. Ломии, шоири турки садаи шонздаҳуми тарсоӣ, ҳарчанд ки манзумае ба ҳамин ном сурудааст, аммо менамояд бар асари Гургонӣ огоҳӣ надошта, зеро манзумаи ӯ бо сурудаи Гургонӣ ҳеҷ андоз ва вачҳи муштараке надорад. Ин манзума дар садаи дувоздаҳуми тарсоӣ дар Гурҷистон роҳ ёфт ва то андозае дақиқ ба дасти Саргис Тмогвали ба забони гурҷӣ бозгардонида шуда буд. О. Уордроп ин тарҷумаи гурҷиро ба англисӣ бозгардонид (1914). Чунонки Я. Марр мушаххас кард,² Шота Руставели бо тарҷумаи гурҷии «Вис ва Ромин» ошно будааст. Б. Т. Руденко тарҷумаи русии «Вис ва Ромин»-ро, ки аз забони гурҷӣ баргардонида шуда буд, мунташир кард (1938), дар ин миён қитъаоте тарҷумаи манзум аз матни аслии (фарсӣ - С. Э.) Гургонӣ, ки онро М. М. Дяконов анҷом дода, ҳамроҳаш буд.

Нахустин нусхаи хаттии манзумаи «Вис ва Ромин»-и Гургониро О. А. Шпренигер дар соли 1850 дар Ҳиндустон ба даст овард. Ӯ дар бораи ин китоб дар маҷалаи анҷумани ховаршиносии Олмон огоҳӣ дод ва дар солҳои 1864-1865 матни аслии манзумаро дар Калкутта дар нашриёти (Bibliotheca Indica) чоп кард. Душвор аст бигӯем, ки ин ҷопе хушкунанда аст. Асоси он як нусхаи хаттӣ аст бо лаккаҳои гуногуни сафед ва менамояд нусхаи бисёр беаҳмият. Чопкунандаи матн, забони кӯҳани адабиро бахубӣ наметодонист ва барои ҳамин ҳам дар матн, нишона ва хатонависӣ ҳоҳе гузошта, ки дар бархе ҷоҳо матнро яқсара номафҳум кардааст.

К. Граф ба кистҳои ин матн ҷашм дӯхта, ӯ дар мақолаи бузург³ сафедмондагӣро нишон дода, аз ҳастӣ доштани як нусхаи хаттии комилтаре огоҳӣ дод. К. Граф рӯнавишти ҳамаи аз қалам афтодагӣҳои Наҳиали Калкуттаро барои К. Г. Залеман, ки меҳост матни интиқодии манзумаро чоп кунад,⁴ фиристод. Чопи «Вис ва Ромин»-и Калкутта ба рағми ҳамаи кистҳоиояш ба қоршиносон муяссар сохт, ки ба омӯзиш ва пайковии манзума бипардозанд.⁵ Дар соли 1872 Г. Эте⁶ ба ҳаммонанди

¹ «Мачолис-ун-нафоис», таълифи Мирнизомиддин Алишер Навоӣ, ба саъй ва эҳтимоми Алиасғари Ҳикмат..., Техрон, 1323.

² Н. Я. Марр, «Бастагии адабиёти гурҷӣ ва форсӣ», (Ёддоштҳои ҳамкорони ховаршиносӣ), ҷилди 1, Ленинград 1925, саҳ. 122-123. Шотта Руставели, шоири бузурги гурҷӣ аст, пуровозатарин асараш «Паҳлавони пӯсти палангпӯш», ва қаҳрамони ин дoston духтаре аст бо номи фарсии Нестандаринҷаҳон. - С. Э.

³ К. Н. Graf, Wis und Ramin (ZDMG. Bd 23, 1869, S. 375-433).

⁴ Дарего, ки К. Г. Залеман ҳамаи андешаашро ба анҷом нарасонид.

⁵ Дар соли 1937, М. Минуй дар Техрон нахустин ҷилди матни интиқодии «Вис ва Ромин»-ро чоп кард. «Фахриддини Гургонӣ, Вис ва Ромин, ба тасҳеҳи Мучтабо Минуй, Техрон, 1314 (дар баргҳои оянда - Гургонӣ, Вис ва Ромин)».

⁶ Дар маҷмӯаи «Essays und Studien».

мавзӯи манзумаи «Вис ва Ромин» бо мавзӯи романи овозадори садаҳои миёнаи Аврупои ғарбӣ дар бораи Тристон ва Эзалд таваҷҷуҳ кард. Р. Сенкер¹ кори вижае дар ин бора «достони Тристон ва достони эронӣ дар бораи Вис ва Ромин», анҷом дод ва ин андешаро овард, ки ҳам ривояти ховарӣ ва ҳам ривояти бохтарӣ аз сарчашмаи ягонае сар баровардаанд, ки ба гунаи маршрут номаш протестант (дунёи тарсоён) аст.

Ин дидмон самараи хоси мактаби компретюистӣ аст, ки ҳеҷ гуна аҳамияти илмӣ надорад. Ҳирсу ҳаваси адабиётшиносони пайрави Мар ба сохтани чунин ҳамсӯҳо, ба чопи маҷмӯаи мақолоте зери унвони «Тристон ва Исолд» анҷомид. Нависандагони он мақолот бо баҳрагирӣ аз шеваи Василовский ва Тӯсал ба Пола Унтулуҷи (достони баррасии ҷонварон ва гиёҳоне, ки аз зери хок ба даст омадаанд, С. Э.) ба ростӣ, ки пиндорҳои даҳшатнок баён мекунанд. Бозковии манзума дар мақолаи «Чанд суҳан дар бораи достони эронии Вис ва Ромин».² Нигориши Р. Р. Штакелберг, бозковии баде нест. Ў пас аз овардани дақиқи хулосаи матни манзума, бо муҳолифат бо К. Граф, бар шоистагии ҳунарии он пой фишурда ва ёдовар мешавад, ки манзума, матлиби бисёр ғанӣ дар бораи зиндагии Эрони куҳан меदिҳад. Р. Р. Истокилберг ҳатто гироиш дошт чунин баршуморад, ки ин манзума бисёре аз вижагиҳои пеш аз исломро ниғаҳ доштааст. Танҳо дар соли 1936 буд, ки О. Кристенсен, эроншиноси номдори Донморки дар пажӯҳиши «Қорҳои шохон дар тридодҳои Эрони Бостон»³ ба ин нукта посух дод ва навишт: «... Ин асар вижагии хоси ҳудахро дорад, ин асар таърих ва ё он чиро ки таърих меномиданд, намоён намекунад.

Сар то сари ин ҷангнома зодаи пиндор аст». В. Ф. Минорский бо ин иддао муҳолифат кард.⁴ Ў мегуфт ҳарчанд дар суҳанони О. Кристенсен ҳақиқат ҳам саҳмаке дорад, аммо наметавонем чунин баршуморем, ки манзумаи «Вис ва Ромин» дар берун аз замону макон сохта шудааст. Ў мекушид нишон диҳад Фаҳриддини Гургонӣ ривояти куҳани портиро дубора гӯе кардааст. (Бад-он сон ки гӯе Фирдавсӣ ҳам ривоятҳои сосониро дубора гӯе карда бошад) ва низ ин ки агар мо битавонем пайдойши портии манзумаи «Вис ва Ромин»-ро устувор кунем, он гоҳ «чизҳое аз зиндагӣ ва эҳсосоти давронеро, ки ҳатто дар содатарин нахустинаҳояш ҳанӯз бо норӯшноӣ ва торикӣ пӯшидааст», дармеёбем. Сипас мо нишон хоҳем дод, ки дар ин андеша гунае гумроҳӣ ҳаст, ки ба дарёфти нодурусти ҳамаи раванди таърихӣ меанҷомад.⁵ Дар бораи

¹R. Zenker, Die Tritansage und das persische Epos von Wis und Râmin (Romanische Forschungen), Bd 29, 1910, S. 321-369.

² «Рӯзгори бостон дар ховарзамин», ҷ. 2, нашри 1, Москва, 1896, с. 10-23.

³A. Christensen, Les Gestes des rois dans les traditions de l' Iran antique.

⁴V. Minorsky, Vis u Ramin, a parthin romance (BSOAS, 1946, v. XI. Part 4, p. 741-763, BSOAS, 1947, v. XI. Part 1, p. 20-35).

⁵Дар баррасии кӯтоҳи мо, танҳо аз муҳимтарин даврҳои таърихи пайковии манзумаи «Вис ва Ромин» ёд шудааст. Хонандаро ҳамнамоии китобиноширо дар китоби О.

зиндагии Фахриддин Асъади Гургонӣ метавон гуфт, аз он ҷо ки додаҳои сарчашмаҳо дар бораи ӯ бисёр андак аст, мо чизе аз он намедонем. Ҳочӣ Халифа дар роҳнамои китобшиносии худ мегӯяд, ки Гургонӣ дар даргоҳи Туғралбек, бунёдгузори давлати салҷуқиён, корманд будааст. Метавон пиндошт, ки Гургонӣ ҳамзамон бо кори дафтардорӣ, бисёр ба кори чакомаҳои ва чакомасароӣ, пардохтааст. Менамояд дар бораи шеърхояш, ки Урфӣ онро нигоҳ дошта, сухан аз ҳамин аст:¹

Бисёр шеър гуфтаму хондам ба рӯзгор,
Як-як ба ҷаҳд бар суқатулмулки шаҳриёр.
Шохи тар аз умед бикиштам ба хидматаш,
Он шох хушк гашту наёвард ҳеч бор.
Даъвои шеър карду надонист шоирӣ,
В- он гоҳ кард низ ба нодонӣ ифтихор.
З- ӯ говтар надидаму нашнидам одамӣ,
Дар давлаташ аҷаб ғалате кард рӯзгор.
Умеди ман дарег бад-он хомқалбатон,
Ашъори ман дарег бад-он руспӣ табор.

В. Ф. Минорский аз нисбати шоир (Гургонӣ, зодаи Гургон) ба бароянде мерасад ва чунин баршуморад, ки шаҳриёри ёдшуда дар ин китоб яке аз шохзодагони дудмони Бованд аст, ки дар шахристонҳои кӯхистонии қаронаи дарёи Мозандарон фармон меронданд. Меҳохам ёдовар шавам, ки гумон намеравад, Гургонӣ, ки ҷои зисташ дар дастрасии фармонраво будааст, дил ва заҳраи он мебошта, ки бо чунин иборотҳои аз ӯ ёд кунад. Бе он ки ба бозгуштии ин масъала қоре дошта бошем, ки шаҳриёре, ки дар ин чакомаҳо ба ӯ дашном дода шуда кист, ёдовар мешавем, ки менамояд қору қуниши Гургонӣ дар нақши шоири дарборӣ, он натиҷаҳои, ки ҳонаш буда ба бор наёвардааст. Шояд ҳам барои ҳамин буда, ки чакомасаро бо зодгоҳаш бадруд мекунад ва ба ҷустуҷӯи хушбахтӣ назди салҷуқиён бармеояд. Фахриддини Гургонӣ дар оғози манзумаи хеш «Вис ва Ромин» мегӯяд, ки ӯ барои ҳамроҳӣ бо шох (яъне Туғралбек), хангоме ки ӯ аз Исфохон берун омада, нарафтаву барои қорхое, ки ҳудуд дошта дар шаҳр мондааст. Дар ин хангом фармонравои Исфохон Умеддидини Абулфатҳ, ки байтҳои дар ситоиши ӯст, вайро назди худ пазируфт. Рӯзе хангоме ки шоир пеши ӯ буд, сухан аз достони Вис ва Ромин ба миён омад. Умеддидин дар бораи ин дoston чунин гуфта буд:²

Надидам з-он нақтар достоне,
Намонад ҷуз ба хуррам бўстоне.

Кримски «Таърихи Эрон, адабиёт ва омӯзиши теосуфии дарвешон», ҷ. 3-4, Москва, 1915, метавонад бигӯяд.

¹ «Вис ва Ромин», саҳ. 26.

² «Вис ва Ромин», саҳ. 26.

Валекин паҳлавӣ бошад забонаш,
 Надонад, ҳар кӣ бархонад баёнаш.
 На ҳар кас он забон некӯ бихонад,
 Ва гар хонад, ҳаме маънӣ надонад.
 Фаровон васфи ҳар чизе шуморад,
 Чу бархонӣ басте маъно надорад.
 Ки он гаҳ шоирӣ пеша набудааст,
 Ҳакиме чобукандеша набудааст.
 Кучоянд он ҳакимон то бубинанд,
 Ки акнун чун сухан меофаринанд...
 Кунун ин достони Вису Ромин,
 Бигуфтанд он сухандонони пешин.
 Ҳунар дар порсӣ гуфтан намуданд,
 Кучо дар порсӣ устод буданд.
 Бипайвастанд 3-ин сон достоне,
 Дар ӯ лафзи ғариб аз ҳар забоне.
 Ба маънӣ дар масал ранҷе бибурданд,
 Бар ӯ 3-ин ҳардувон зевар накарданд.
 Агар донандае дар вай барад ранҷ,
 Шавад зебо чу бар гавҳар яке ганҷ.

Менамояд, ки сароянда дар ин байтҳо хостааст бигӯяд, ки достони «Вис ва Ромин» ба забони паҳлавӣ, забоне душвор будааст, ки андак касоне онро медонанд. Ҳатто касоне, ки метавонанд онро бихонанд, на ҳамвора он чоро, ки хондаанд дармеёбанд. Бархе «сухандонон» ин дostonро ба порсӣ бозгардониданд (яъне форсии дарӣ, ки забони адабии он рӯзгор буд), аммо ин тарҷумаҳо чандон комёбона набудааст. Онон вожаҳои ғарибу куҳан ба кор бурданд ва онон кӯшише барои тарҷумаи ҳунари накардаанд. Аммо агар як устоди ростини сухан даст ба ин кор мебурд, метавонист асаре нағзу зебо падида орад. Сипас Фахриддини Гургонӣ мегӯяд, ки ҳомияш аз ӯ хостааст, ки вай ба ин кор бипардозад ва пеш аз ҳама забони dostonро забоне тоза кунад.

Кучо он лафзҳо мансух гаштанд,
 Зи даврон рӯзгораш дар гузаштанд.

Шоир ин пешниҳодро пазируфт ва ба ин кор оғоз кардааст. Дар манзума додаи дигаре, ки зиндагиномаи шоирро нишон диҳад нест. Аммо аз он ҷо, ки аз матн равшан мегардад, манзума пас аз афтодани Исфакон ба дасти Туғралбек (1042-и тарсӣ) суруда шуда ва дар он ёде аз гирифтани Бағдод (1055-и тарсӣ) рухдоди бисёр пурахмияте, ки ҳеҷ шоире дар бораи он хомӯш наменишаст нест. Пас бояд андешид, ки Фахриддини Гургонӣ онро миёни ин ду рухдод, яъне миёни солҳои 1042-1055-и тарсӣ суруда бошад.

Вижагии навиштори паҳлавӣ, ки чакомасаро овардааст, бархе аз пажӯҳишгаронро ба ин андеша оварда, ки шоир то андозае бо ин забон ошно будааст. Дар ин пиндор чизе ношуданӣ нест, дар оғози садаи Ӕздаҳуми тарсӯй дар Гургон мардуме, ки паҳлавӣ медонистаанд, ҳанӯз дида мешуданд ва ин гуфтаро набиштаи рӯи бурҷи пуровозаи Қобус устувор мекунад.

Аммо аз он ҷо, ки Фаҳриддин ба равшанӣ ва ошкор мегӯяд, ки ӯ аз тарҷума ба забони порсӣ (ва ногуфта намонад, ки тарҷумаи бад) баҳра гирифта, худ пайдост, ки ӯ метавониста бе донистани забони паҳлавӣ ҳам ин корро бикунад. Намедонем офаридани «Вис ва Ромин» чӣ паёмаде барои сарояндаи чакома доштааст, аммо ангуштшумор будани нусхаҳои хаттии манзума моро вомедорад бияндешем, ки манзума густарише бузург надоштааст. Ба гумон дар садаи понздаҳуми тарсӯй, дигар ин дидмон пой гирифта будааст, ки ин манзума-манзумаест зишт ва беҳтар он аст, ки нахонандаш. Ҳаҷвнигор ва танзнависи номдори садаи чаҳордаҳуми тарсӯй Убайди Зоконӣ бемиёнӣ мегӯяд, ки замон ба ҳеч рӯй набояд чунин китоберо бихонанд. Танҳо пас аз ошноӣ ҳарчанд кӯтоҳ ва андак метавон дарёфт, ки чаро ин манзума чунин рафтору равишро ба худ барангехтааст. «Вис ва Ромин» бо ёдоварии тридодии сарчашмаҳои навишторӣ оғоз мегардад, пас аз он сароянда ба ривояти дoston мепардозад. Дар Марв подшоҳе неруманд ба номи Мубад бар тахт ништа буд. Боре ӯ базме бузург барпо кард ва зеборӯёнеро аз ҳамаи ғушаву канори кишвар, аз Озарбойҷон, Рай, Гургон, Хуросон, Кӯхистон, Шероз, Исфохон ва Деҳистон ба он ҷашн даъват кард. Бо он ки ҳамаи бонувони хонадонҳои номдор, ки дар он ҷо гирд омада буданд саҳт дилрабо буданд, зебоии Шаҳрбону ононро бечилва сохта буд. Мубад дил ба ӯ бохт, назди хешаш фаро хонд ва хост, ки занаш шавад. Шаҳрбону бо шигифтӣ бонг баровард: «Чӣ гуна занат шавам, ки дерест шавҳар дорам ва писароне бисёр, гурдони диловар чун Виру. Афзун бар он, мӯи сапед ҳам дар миёни мӯҳоям ҳаст». Мубад гуфт: «Агар пайванди заношӯии мо ношуданӣ аст, пас духтаратро ба занӣ ба ман деҳ». Шаҳрбону посух дод: «Аз ҷону дил хурсанд мебудам, аммо ман духтаре надорам ва ҳамаи фарзандонам писар ҳастанд. Лекин агар рӯзе духтаре бароям зода шавад, ӯро ба ту медиҳам». Мубадшоҳ инро пазируфт ва паймоне навишторӣ бо Шаҳрбону баст, ки агар духтаре аз ӯ зода ва бузург шавад, ӯро ба занӣ ба шоҳ бидиҳад. Солиёне дароз сипарӣ гардид. Қорун шӯии Шаҳрбону пир шуда буд ва бо ин ҳама, зан ба ногоҳон бордор гардид ва духтаре зойид, ки номашро Вис гузоштанд. Духтаракро ба дояе ботачруба супурданд ва ӯ ҳамроҳ бо духтарбача ба зодгоҳи хеш, Ҳузон рафт. Доя ҳамроҳ бо духтарак, бародари тании Мубад, шоҳзода Роминро ҳам парвариш меод. Ду навниҳол аз хурдӣ бо якдигар буданд ва ҳамвора бо ҳам бозӣ мекарданд. Вис бузург шуд ва доя номае ба Шаҳрӯ нигошта сарзанишаш кард, ки нисбат ба духтараш

бетафовут буда ва дар ҳамаи ин солҳо, ҳатто ёде ҳам аз ӯ накардааст. Дар нома омада буд, ки Вис бузург шуда ва дигар наметавонад дар ин ҷо бимонад.

Доя аз Шаҳрӯ хоста буд, Модари Висро биёғонад, ки барои ояндаи духтар чӣ андешае дорад. Мубад бештар ғамхорӣ мекард, Роминро пештар гирифта буд. Саранҷом Шаҳрӯ ҳам дунболи Вис кас фиристод. Ин пурсиш ба миён омад, ки духтаракро ба чӣ касе ба шавҳар бидиҳанд. Паймон бо Мубади ғартутро ё аз ёд бурданд ва ё зарурӣ надонистанд, ки арзише ба он бидиҳанд. Шаҳрӯ чунин бармешуморад, ки танҳо бародари тании бузургтари ӯ Виру метавонад ягона ҳамсари шоиста барои вай бошад.¹ Ба ахтаршуморон фармон медиҳанд, ки бехтарин рӯзро барои арӯсӣ баршумаранд ва онон соати шаши бомдод, рӯзи даймоҳи озарро нишон медиҳанд.² Ҳанӯз маросими арӯсӣ (ки шарҳи он дар рӯҳи зартуштигарӣ омадааст) ба поён нарасида буд, ки Зард-бародари дувуми Мубад, мерасад ва номае аз подшоҳи куҳансол меоварад. Шаҳрӯ шигифтзада мешавад:

Чу Шаҳрӯ нома бигшоду фурӯ хонд,
Чу пайкарда ҳар андар гил фурӯ монд.

Ҳашми ӯ мафҳум аст. Мубад дар нома аз паймон ёд карда ва хоста, ки ҳар чӣ зудтар Висро назди ӯ бифиристад, зеро дар Маҳободи ӯ мушовири ҷавонони хусрав ва ҷобуку ҷолок аст, ки шоистаи арӯсии шохӣ нест. Посухи ин номаро ҳуди Вис медиҳад ва менависад, ки пайрави оине марав, дӯшиза ҳудаи барои хеш ҳамсар бармегузинад ва заносиҳои ӯ бо Виру қорест бебару баргард ва барои ӯ бародари хурдтар дилчасптар аст то як пирмарди ношинос ва пас ба Зард мегӯяд: «Ин пайғомро ба Мубад бирасон:

¹ Ин ҷои манзума гувоҳи он аст, ки сарчашмаи он пой дар одобу русуми зартуштӣ дорад. Пайрави омӯзиши зартуштиён, заносиҳои миёни ҳешовандони наздик-бародарону ҳоҳарон ва ҳатто фарзандону падарон ва модарон, яке аз шароити зиндагии порсоманишона ва парҳезгорона аст. Дар бораи ин расм ки хветвадас ном дорад дар Авасто ҳам суҳан омадааст. Ин истилоҳ ба шакли хвитавадас ба адабиёти сосонӣ даромадааст. Дар гирдае оинҳое, ки зиндагии умумиву хусусиро танзим мекунад - «Динграт» (китоби7) - вижагии ин тридода ба ҳамин гуна омадааст. Порсҳои имрӯз (эронӣёне, ки пас аз ҳамлаи араб ба Ҳиндустон рафтанд ва пайрави оини зартуштӣ ҳастанд. - С. Э.) ба ҳар гуна меқӯшанд исбот ва устувор кунанд, ки чунин расму одоте ҳеҷ гоҳ дар миёни зартуштиён набудааст ва ҷоҳи муайяни дафтарҳои Варҷованди куҳанро бояд ба гунаи дигар дарёфт. Табиӣ аст, ки аз дидгоҳи имрӯз ин оин, оине дадманишона менамояд, аммо ин расм реша дар жарғои даврони бостон дорад ва сабаби он низ вижагиҳои ҷомеаи оғозин будааст. (Бингаред: С. П. Толстов, Хоразми бостон, Москва, 1946, саҳ. 32).

² Бо доварӣ аз рӯи манзума, рӯзи дай моҳи озар-дар баҳорон ва хангоме аст, ки ҳамаи гетӣ гулпӯш аст, аммо бо он гоҳномаи хуршедӣ, ки дар Эрон пазируфта шудааст, имрӯза ин рӯз баробар аст бо 30-уми ноябр ва 7-15-уми декабр. Ба гумон, гоҳномаи ҷаҷомасаро пой дар тридодаи дигар дорад, ки пайрави он, ин рӯзҳо метавонистаанд дар баҳор бошанд.

Зи пирӣ мағзат охуманд гаштаст
Зи гетӣ рӯзгорат даргузаштаст.
Туро гар ҳеч дониш ёр будӣ,
Забонатро на ин гуфтор будӣ.
Начустӣ 3-ин ҷаҳон ҷуфти ҷавонро,
Валекин тӯша ҷустӣ он ҷаҳонро».

Дар ин ҳангом Мубад, бо нигаронӣ ва ҳаяҷон ҷашм ба роҳи бозгашти Зард аст. Аммо савор, хабархояш хушнудибахш нест. Ё меғӯяд: «Дар он ҷо дар тадоруки арӯсӣ ҳастанд, дар он ҷо Виру алқоби пурсару садое бар худ гузоштааст ва дар он ҷо саргарми кори худ ҳастанд». Мубад дар ҳашм мешавад. Ё номаи даҳшатангез ба Шаҳрӯ менависад ва сипоҳ гирд меоварад, то арӯсашро ба зӯр бистонад. Ҷанг дар мегирад, дар набарде сахмгин, Қоруни фартут ва саду сӣ тан аз гурдонаш ба хоки ҳалок меафтанд. Аммо Мубад наметавонад Маҳободиёнро аз сари роҳ бардорад ва аз роҳи Динвар ба Исфаҳон гом вопас мениҳад. Виру пирӯзиашро ҷашн мегирад, аммо дар ҳамин ҳангом мутаҳиддони Мубад наздик мешаванд. Шоҳ дубора ба Вис нома менависад ва дар он ба вай андарз медиҳад, ки даст аз пойдорӣ бардорад, зеро ба ҳар ҳол вайро аз сарнавишт гурезе нест. Аммо Вис намехоҳад дар бораи пирамард сухане ҳам бишнавад. Ё посух медиҳад, ки ҷуз Виру касе дилдори ман нест ва агар ҳам ба зӯр маро бигирӣ, он гоҳ:

Ту аз ман ҳеч шодиро набинӣ,
На бо ман як замон хушрам нишинӣ.

Мубад бар он мешавад, ки бо бародаронаш рой бизанад. Ромин, ки аз кӯдакӣ Висро дӯст медошт мекӯшад ройи бародарро аз ҳаёли гирифтани Вис ба зӯр бизанад. Ё ёдовар мешавад, ки Мубад падари ин духтарро куштааст ва акнун набояд шавҳараш бишавад. Аммо ҳамаи ин бурҳонҳо оташи хости Мубадро танҳо тезтар мекунад. Зард ройи дигар мезанад, ӯ чунин бармешуморад, ки бояд ба Шаҳрӯ ваъдаи пул дод ва низ ўро тарсонид. Мубад ба Шаҳрӯ номае менависад ва дар он ваъда медиҳад Вируро сипоҳсолор ва худӣ он занро бонуи кӯҳистон кунад. Ҳамроҳи нома ҳадяҳое гаронбаҳо низ мефиристад ва модар, ки дар баробари васваса тоби пойдорӣ надорад духтарро ба ӯ медиҳад. Мубад дар ҳамон дам ҳамроҳ бо Вис роҳии Марв мегардад. Виру, ки аз майдони ҷанг боз мегардад ва аз он ҷӣ бар онҳо рафта огоҳ мешавад, аммо дигар кор аз кор гузаштааст ва тир аз камон ҷаҳида. Дар ин миён Висро ба Марв мебаранд. Як бор дар роҳ, бод пардаи тахти равони Висро канор мезанад ва Ромин ўро мебинад. Зебоии Вис чунон ўро меагирад ва бар вай коргар меафтад, ки аз хуш меравад ва чун мурдае аз асб ба зер меафтад.

Ононе ки дар гирди вай буданд мепиндоранд, ки бемор шуда ва ҳар кас бо гунае ба ӯ ҳамдардӣ мекунад.¹ Дар Марв дидори шукӯхманди шох бо ҳамсари чавонаш даст медиҳад ва чашну суруре бепоён оғоз мегардад. Аммо Вис ғамгин аст, ӯ ба Мубад ҳатто нигоҳ ҳам намехоҳад бикунад. Дояи Вис оғоҳ мешавад, ки дастпарвардааш ба чӣ шӯрбахтиё дучор шудааст ва бар он мешавад, ки ёриаш диҳад. Ӯ бо шутури тундрав дар як ҳафта худаширо ба Марв мерасонад. Доя бо дидани Вис мекӯшад бо ҳар гуна бо панду андарз ӯро хушёр кунад ва мегӯяд: «Набояд Мубадро биранҷонӣ. Ҳарчанд ки Виру саршинос аст, аммо то подшоҳӣ роҳаш бисёр дур аст. Аз хушиҳои зиндагӣ то ҳангоме ки муяссар аст, баҳра бигирад!» Вис намехоҳад бишнавад ва беқарорӣ мекунад. Пас доя ба ӯ мегӯяд, ки бо зебоиву дилрабоии хеш занони дарбориро ришханду паст кунад. Вис андаке ором мешавад ва иҷоза медиҳад, ки худро ороиш кунад, аммо бо ин ҳама мегӯяд ки сӯғвори падараш аст ва аз наздик шудан бо Мубад парҳез мекунад. Барои он ки Мубад бо фишори худ Висро наёзорад, дояаш тилисме аз мису биринҷӣ, ки бо оҳан ба ҳам часбидаанд омода мекунад. Ин тилисму дар қаронаи рӯд зерӣ хок мекунад, ки ҳамвора дар наму сардӣ бошад ва неруи мардии Мубадро нобуд кунад. Агар ғираҳои оҳанро бар рӯи оташ бигзоранд, шамъи мардии Мубад дубора фурузон мешавад. Дар ин ҳангом бороне фаровон борид, сел дар рӯдхона ҷорӣ шуд ва тилисму шуст ва бо худ бурд. Пайдо кардани тилисму номумкин шуд, неруи Мубад барои ҳамеша баста монд ва Вис, ки дубора ба ҳонаи бахт рафта буд, ҳамчунон дӯшиза буд.

Дар ин ҳангом, Ромин ғамгину дар ғами хичрони Вис буд. Ӯ дар боғи дарбор мегашт ва эҳсосоташро ба булбулон менамоёнид. Доя ба тасодуф ӯро дар он ҷо мебинад ва мепурсад чаро ғамгин аст ва чун аз сабаби дилгириаш оғоҳ мегардад ба дилдорӣ ва таскини ӯ мепардозад ва мегӯяд:

Ҳамеша дев бар вай зӯр дорад,
Ҳамеша чашми ӯро кӯр дорад.

Ромин бо зорӣ ба дояаш илтиҷо мекунад. Доя ӯро парвариш дода ва солҳо назди ӯ буда, аммо ӯро то кунун дар чунин ғаму бетобӣ надидааст. Ромин аз дояаш мехоҳад ба Вис бигӯяд, ки ӯ чӣ ранҷе мебарад. Доя механдад:

Мар ӯро гуфт Ромо, неқномо
Нагардад ҳамчу номат Вис ромо.²

¹ Дар ин ҷо шоир суҳанони дарози Роминро дар ғами хеш ва хитоб ба худаи меоварад. Метавон гуфт, ки ин куҳантарин намунаи чунин хитобае дар адабиёти порсӣ аст. Пас аз он жанри хитобаи ошиқона густариши бузург дар манзумаҳои романтикӣ меёбад.

² Ромо - шакли тасғир аз номи Ромин аст; Бозии вожаҳо: решаи номи Ромин – ром - ба маънии «дастомӯз» ва «гӯш ба фармон» аст.

Доя мегӯяд: Вис бохуш ва хирадманд аст ва набояд найранг дар кораш кард. Ман ҳатто дили он надорам, ки дар бораи ту бо ӯ сухан гӯям. Ромин дубора хоҳишу зорӣ мекунад ва нозу навозиш, доя саранҷом мепазирад, ки дар бораи ӯ назди Вис кӯшиш кунад ва бо Ромин қарор мегузорад, ки бо ӯ дар ҳамин боғ дидор кунад ва бигӯяд, ки тавонистааст коре анҷом диҳад ва комёб будааст ё на. Ҳангоме ки доя назди Вис меояд Вис мегӯяд, ки дар хоб Вируро дида ва нидо медиҳад, ки:

Ту дида доя андар Марви ганда,
Худоятро чу Виру ҳеч банда.

Доя мегӯяд: зиндагӣ кӯтоҳ аст ва онро набояд беҳуда гузаронид ва дар зери бори ғам ба сар бурд. Дар Марв мардоне зебо ҳастанд, ки аз Виру дасткаме надоранд ва оғоз ба сухан дар бораи хушу камол ва зебоии Ромин мекунад. Вис нохурсанд аст, ҳашмгин мешавад ва мегӯяд. «Ту наметавонӣ маро розӣ кунӣ» ва ҳатто як масали хирадмандонаи куҳанро ҳамчун шохид меоварад:

Чӣ некӯ гуфт, Мӯбад пеши Ҳушанг,
Занонро оз, беш аз шарму фарҳанг.

Вис идома медиҳад ва мегӯяд: «Агар найранги туро бипазирам, он гоҳ даст ба даст хоҳам гашт ва олуда ба нанг». Аммо доя ҳамчунон ба гӯши дастпарвардаи худ меҳонад ва ба ӯ бовари медиҳад, ки танҳо дар андешаи хушбахтии ӯст. Ҳангоме ки вай дар боғ, пайрави қарору мадор бо Ромин ўро мебинад аз ноком монданаи ўро меогоҳонад, аммо ваъда медиҳад, ки бо ҳамаи инҳо Висро ром кунад. Ҳамин ки дубора назди духтари зеборӯй лаб ба сухан аз Ромин мегушояд, ӯ дар ҳашм мешавад ва ҳам доя ва ҳам зодгоҳаш Ҳузонро, ки ҳамаи ҷодугарони бадкор аз он ҷо меоянд, нафрин мекунад. Вис дояро муттаҳам мекунад, ки меҳонад ўро аз хушбахтии абадӣ маҳрум созад. Доя ҳудахро табраа мекунад ва мегӯяд: «Занон набояд бешавҳар бимонанд, дасткам ба ҷондорони дигар бинигар! Дар ин бора, ки шавҳаратро бифиребӣ, ҳамаи занони саршинос ҳамин корро мекунанд. Ромин дил ба ту додааст ва ба ростӣ, ки ту меҳонад пир шавӣ ва маззаи ишқро начашӣ?». Вис дар андеша мешавад. Оре доя аз бисёр ҷиҳат ҳақ дорад. Аммо бо ин ҳама ин гуноҳ аст ва ӯ намехонад олуда ба гуноҳ шавад. Доя дубора ба дидори Ромин меравад ва бо сухан аз сарсахтии Вис, ҷавонро яксара навмед мекунад. Ў бо зорӣ аз доя меҳонад, ки як бори дигар бикӯшад ва ба зеборӯй бигӯяд, ки агар беш аз ин пойдорӣ кунад, вай ҷашм аз зиндагӣ бармегирад ва хунаш ба гардани Вис хоҳад буд.

Ин суханон бар Вис коргар афтод. Доя барои ташдиди таъсир дар базми бузургон заминаро фароҳам месозад, ки ба Ромини накурухсор бингарад. Вис бо дидани зебоии ҷавон, бедиранг ба ӯ дил мебозад, аммо мекушад дилбохтагиашро пинҳон дорад. Бо ин ҳама доя дармеёбад, ки корҳо рӯ ба роҳ аст ва шитоб дорад, ки Роминро хурсанд кунад. Ромин

хост ҳадяхое гаронбаҳо ба доя бидихад, аммо ӯ нагирифт. Доя мекӯшад, ки на барои оз, балки аз дилу чон ба дарди Ромин бихӯрад ва аз ин рӯ танҳо ангуштари симин ба ёдгор мегирад. Аммо Вис сарсахтона аз рафтан ба наздики Ромин худдорӣ мекунад ва мегӯяд, меҳодад ба бихишти Мину биравад.

Дар ин ҳангом доя барои тарсонидани ӯ мегӯяд, аз он ҷо ки дигар ниёзе ба мондани вай дар Мину нест, ба хонаи ҳудаш ба Маҳобод бармегардад. Вис аз ӯ хоҳиш мекунад, ки ӯро ба танҳой дар ғурбат нагзорад. Доя ризоият медиҳад, аммо ба шарте ки Вис бо Ромин дидор кунад. Духтарак бар хилофи хости дилаш розӣ мешавад, аммо хоҳиш мекунад тартиби дидорро чунон бидиҳанд, ки Мубад хабардор нашавад. Дуруст дар ҳамин ҳангом подшоҳи ғартут роҳии сафар ба Гургон, Рай, Сова ва Кӯхистон мешавад. Доя бо баҳрагирӣ аз фурсат ва ёфтани беҳтарин замон, ҳангоме ки Вис ба танҳой дар ғурфаи хилват дар боғи ҳеш нишаста буд, Роминро назди ӯ меоварад. Вис навмед аст ва ҳештанро олуда ба нанг бармешуморад ва бовар дорад, ки Ромин ба ҳар ҳол найранг хоҳад зад. Марди ҷавон савганди вафодорӣ меҳӯрад. Дар ин ҷо манзумаи савгандҳои гуногун омадааст ва ин усулу шевае аст, ки дар ҷамоаҳои бисёр аз пасини порсӣ фаровон ба ҷашм меҳӯрад:

Нахуст озода Ромин хӯрд савганд,
Ба яздон к-ӯст гетиро худованд.
Ба моҳи равшану тобанда хуршед,
Ба фаррух муштариву пок ноҳид,
Ба нону бо намак бо дину яздон,
Ба равшан оташу хони сухандон.¹

Вис ҳам пас аз шунидани савганди Ромин савганд меҳӯрад ва барои тазмини вафодорияш ба марди ҷавон дастаи хурди бунафша медиҳад. Пас аз он саҳнаи пурмухотира меояд, ки бо ҷузиёте мӯ ба мӯ нигошта шудааст. Мубад номае барои Ромин мефиристад ва дар он фармон медиҳад, ки ба Маҳобод биояд ва Висро ҳам бо худ биёварад. Ромин фармони шоҳро анҷом медиҳад, як моҳ сипарӣ мешавад. Ромин меҳодад ба нахчир биравад (шикор - М. А.) Саҳаргоҳон ҳангоме ки Вис ва Мубад ҳанӯз дар хобанд, доя нарма-нарма ба хобгоҳашон дармеояд, Висро бедор мекунад ва бо ин пиндор, ки пирамард дар хобе жарф аст, ба ӯ мегӯяд, ки берун биравад, то ин ки Роминро вопасин бор пеш аз рафтаниаш бубинад. Аммо Мубад, ки дар хоб набуд, ҳама чизро мешунавад ва ҳашмигнона аз ҷой меҷаҳад. Доя ва Роминро ба боди дашном мегирад ва сипас Вируро овоз дода, фармон медиҳад, ки гунаҳгоронро гӯшмоле диҳад, зеро метарсад, ки ҳудаш дар оташи ҳашм, андоза ва мизонро аз даст бидиҳад. Виру Висро сарзаниш мекунад, ки чӣ гуна Ромин, ин аёши фосид тавонистааст ӯро асир кунад?!

¹ Дархӯри нигариш аст, ки шоир тавонистааст дар ин ҷо аз рангомезии исломӣ дурӣ гузинад ва менамояд, ки аз тридодҳои зардуштигарӣ баҳра ҷуста бошад.

Набинандаш магар масту хурӯшон,
Баҳои чома назди майфурӯшон.
Ҷухудонаш ҳарифу дӯстонанд,
Ҳамеша 3-ӯ баҳое меситонанд.

Аммо панду андарз дигар бар Вис коргар нест ва мегӯяд: «Агар гузиниш миёни бихишти Мину ва Ромин бошад, ман Роминро бармегузинам». Виру бар он мешавад, ки набояд дар ин корҳо мудохила кунад ва ӯро ба ҳоли хеш мегузорад. Бомдодон Мубад бо Ромин чавгон мебозад. Вис аз пушти бом ба онон менигарад, чанде ба Ромин нигоҳ мекунад ва гирён мешавад. Дар посух ба доя, ки сабаби зориву ашк рехтанаширо мепурсад посух медиҳад, ки агар дасти бади сарнавишт набуд, ӯ ҳамсари вафодори Виру буд ва аз кашидашудан миёни Мубад ва Ромин шиканча намешуд ва ранҷ намедид. Мубад ва Вис ба Хуросон бозмегарданд.¹ Рӯзе онҳо бар боми кох нишаста буданд. Мубад аз зебоиҳои Марв дар шигифт буд ва аз бузургии хонадонаш худситой мекард. Вис бо безорӣ ёдовар шуд, ки дар ин харобобод-Марв-танҳо ишқ ба Ромин аст, ки ӯро нигоҳ доштааст. Мубад аз ин эътирофи густохона дар ҳашм аст. Ӯ бо вожаҳое номавзун ба Вис дашном медиҳад ва дар ҳамон ҳангом ба модари Вис низ бад мегӯяд ва ёдовар мешавад, ки ба гумон ҳеҷ як аз се фарзанди Шаҳрӯ аз шавҳараш нестанд. Фармон медиҳад, ки Вис бедиранг аз Марв биравад. Ӯ ҳам шодмонона бардағони хешро озод мекунад, ҳамаи калидҳоро ба шоҳ медиҳад ва ба Маҳобод меравад. Ромин дар навмедӣ аст. Ёддоште барои Мубад менависад: «Шаш моҳ бемор будам ва хонашин. Акнун беҳбуд ёфтаам, иҷозат деҳ ба Гургон ва Сорӣ биравам ва дар он ҷо ба нахчир саргарм шавам». Мубад дармеёбад, ки масъала чист ва саҳт носазо мегӯяд. Лекин бо ин ҳама чунин посухе медиҳад: «Ба ҳар кучо меҳохӣ бирав, аммо ба ёд дошта бош, ки агар рӯзе наздики Вис шавӣ ҳардуи шуморо хоҳам кушт, беҳтар аст зане дар кӯҳистон барои худ биёбӣ». Ромин саҳттарин савгандҳоро меҳӯрад ва қавл медиҳад, ки ба Маҳобод наравад ва бо Вис дидор накунад, аммо рӯзе дигар пой бар ҳамаи ваъдаҳояш мегузорад ва ба сӯи дилдодааш мешитобад.

Вис дар хонаи модараш зиндагии пурғаме дорад, Ромин ба он ҷо мерасад. Ҳамаи ғаму дард аз ёд меравад ва дилдодагон ҳафт моҳ аз якдигар ҷудо намешаванд. Ин хабар ба Мубад мерасад. Ӯ ба назди модари бисёр пираш меравад ва ӯро дашном медиҳад ва мегӯяд: «Чӣ бародаре

¹ Дар ин ҷо шоир мекӯшад решаи ин номи ҷуғрофиёро бидиҳад:
Забони паҳлавӣ ҳар к-ӯ шиносад,
Хуросон он бувад к-аз вай хур осад
Хуросон паҳлавӣ бошад хур ояд,
Ироку порсро 3-ӯ хур барояд.
Хуросонро бувад маънӣ хуроён,
Кучо аз вай хур ояд сӯи Эрон.

бароям ба дунё овардӣ! Ман ўро мекушам». Модар мекӯшад ўро ором созад ва андарз медиҳад, ки ў ба Ромин-чонишини тахту тоҷ-осебе нарасонад ва аз Мубад мехоҳад, ки зане дигар бигирад. Мубад саворе ҳам назди Виру мефиристад ва ба ў менависад: «Чаро Висро назди худ нигоҳ доштаӣ? Ту марде ҳастӣ буздил ва тарсу, на ин ки сипоҳӣ. Чӣ касе аз диловариҳои ту шунида аст? Дар ҷангҳо танҳо инро медонӣ, ки фирор кунӣ. Акнун аст, ки бо сипоҳ бар ту битозам».

Аммо Мубад ҳанӯз фурсат накарда буд сипоҳро ба ҳаракат дароварад, ки посухи Виру мерасад. Ў шоҳи ғартутро сарзаниш мекунад, ки номае ёва барояш навиштааст. Худ ў Висро аз хонааш ронда ва ҳоло мекӯшад хонаводаи ўро гунаҳгор кунад. Виру меафзояд: «Ман рой намезанам, ки ту бар диловариҳои худат ғарра шавӣ ва биболӣ». Мубад медонад, ки Виру рост мегӯяд ва тан ба оштии медиҳад. Ў менависад: «Барои ҷанг назди ту намеоям, балки мехоҳам як моҳе меҳмонат шавам ва сипас ту барои як сол пеши ман ба меҳмонӣ хоҳӣ омад. Танҳо ту бояд Висро бозгардонӣ». Виру ҳамаи инҳоро мепазирад ва Мубад пас аз як моҳ занашро ба Марв мебарад. Рӯзе, ки Вис танҳо бо Мубад монда буд, Мубад бо забоне захрогин ёдоварӣ мешавад, ки агар Ромин намебуд, Вис бегумон шакибойи надошт, ки ҳатто як рӯз дар хонаи модараш бимонад. Вис бо ранҷиш мегӯяд:

Мадон дӯзах ба-дон сардӣ, ки гӯянд,¹
На аҳриман бад-он зиштӣ, ки гӯянд.
Агарчи дуздро дуздӣ бувад кор,
Дурӯғаш низ ҳам гӯянд бисёр.

Вис дар идомаи сухан мегӯяд: «Ягона кори Виру ҳамоно шикору базм аст ва Ромин ҳам чун ўст. Ў ҳамаи вақти худро бо Виру мегузаронид, на бо ман». Мубад хостор мешавад Вис бипазирад, ки озмоишаш кунанд. Ў оташе бузург бармеафрӯзад ва Вис дар ҳузури коҳинон мебоисти савганд бар бегуноҳӣ бихӯрад ва аз оташ бигзарад. Агар оташи фурузон бар ў бубахшояд, Мубад савгандро бовар хоҳад кард. Оташи бузурги оинӣ бармеафрӯзанд, ки шӯълаҳояш то осмон забона мекашад. Вис ва Ромин аз боми кох ба оташ менигаранд. Вис мегӯяд: «Ў мехоҳад ман аз оташ бигзарам. Охир ман дар коми оташ ҳаҳам сӯхт. То дер нашудааст бигурезем». Вис бо дояш аз роҳи гармоба ба даруни боғ мераванд; Ромин дасторашро аз сараш боз мекунад ва онҳоро бо он ба замин фуруд меоварад. Сипас ҳудаш ҷомаи занон мепӯшад. Онон дар хонаи боғбон пинҳон мешаванд ва шабхангом ба роҳ меафтанд. Фирориён ба Рай мераванд ва назди дӯсти Ромин, Бехрӯзи Ширин мемонанд. Дар он ҷо зиндагии хушero мегузаронанд ва ҳамаи шабу рӯзҳои худро ё дар базм

¹ Дар ин ҷо тасаввуроти зардуштиёно дар бораи дӯзах, ҳамчун даште сарду яхзада мебинем.

хастанд ё ба саргармие дигар мепардозанд. Мубад идораи кишварро ба Зард месупорад ва худаш ба ҷустуҷӯи занаш ба роҳ меафтад. Ў аз сарзамине ба сарзамини дигар меравад ва аз сарнавишти хеш гирёну нолон аст. Аммо аз тарси ин ки таку танҳо дар гурбат бимирад, ба Марв бозмегардад. Дар ин ҷо шоир аз наздикони Мубад сухан мегӯяд. Мубад ва бародараш Ромин аз як модар буданд, аммо Зард писари падарашон аз зане дигар буд.

Ромин пинҳонӣ барои модараш номае мефиристад, ўро дилдорӣ медиҳад ва мехоҳад, ки барои вай нооромӣ накунад; Зиндагиаш бисёр хуб аст ва пас аз мурдани Мубад ба хона бозхоҳад гашт. Мубад назди модар меояд ва ба талхӣ шиква мекунад, ў ғамгин аст ва ором надорад. Модар ба ў мегӯяд: «Агар қавл бидиҳӣ, ки ононро бибахшӣ, он гоҳ метавонам онҳоро ба Марв бозгардонам». Мубад савганд меҳӯрад ва модар ба Ромин хабар медиҳад ва аз ў мехоҳад, ки бозгардад. Пас аз бозгашти фирориён базме бузург меороянд. Мубад маст мешавад ва Вис аз ў мехоҳад, ки ҳамагӣ, ҳатто дояро ҳам бибахшад. Шабонгоҳ хангоме ки мехоҳанд бихобанд, Мубад ба Вис мегӯяд: «Шумо ҳатто назди ман ҳам ҳамвора бо якдигар начво мекунед, бурдбории маро наёзм». Вис дилаш ба пирамард месӯзад ва мегӯяд ўро аз Ромини аблаҳ бештар дӯст медорад. Ба хангоми ин гуфтушунуд Ромин рӯи боми кох нишаста буд. Бо он ки моҳи дай ва сармо буд аз гармои ишқ сарморо ҳис намекард ва аз сарнавишт саҳт менолид. Вис нолаи ўро мешунавад ва дояро равона мекунад, ки бубинад оё ин Ромин аст ё на? Ў бозмегардад ва мегӯяд, ки гумони Вис дуруст будааст. Пас Вис аз ў мехоҳад, ки ба ҷои ў дар бистари Мубад дароз бикашад ва шамъдонро бардошта болои бом меравад ва дар он ҷо Роминро бо ишқ хушкӯм ва гарм мекунад.

Барф аз боридаи бозмеиштад, осмон боз ва ҳаво гарм мешавад ва ду дилдода шодмон хастанд. Аммо Мубад аз хоб бедор мешавад ва найрангро дармеёбад ва фарёд бармеоварад. Вис, ки доду фарёди ўро мешунавад, дар ҳамон дам поин меояд ва дар торикӣ ҷои дояро мегирад. Ў Мубадро дашном медиҳад ва мегӯяд: «Ту танҳо дар андешаи инӣ, ки маро озор диҳӣ». Мубад пӯзиш мехоҳад ва мепиндорад, ки ҳамаи инҳоро дар мастӣ дидааст. Дар ҳамин хангом қайсари Рум ба ҷанги Мубад меояд. Подшоҳи ғартут бояд омодаи лашкаркашӣ шавад. Лекин гузоштани Ромин дар хона корест бисёр пурхатар ва Мубад бар он мешавад, ки ўро ҳамроҳ бубарад ва Висро дар дижи Ишқафти девон¹ бигзорад ва Зард дар он ҷо посдораши бошад. Моҳрӯ дар пушти панҷара дар банд аст ва ҳар дар муҳре дорад ва муҳрҳо ҳам дар дасти Зард аст. Хӯрок бори яксола дар диж анбор шудааст ва Зард чунин бармешумарад, ки то бозгашти Мубад метавон дарвозаи онро боз накард. Ромин дар яъсу навмедӣ аст ва таронаҳои

¹ «Шикофи девон».

гамангезе дар бораи фироқ меҳонад. Бояд ба лашкаркашӣ рафт, аммо ӯ аз бори ғам чунон дилтанг аст, ки мебоист дар тахти равонаш ҳаракат диҳанд.¹ Сардорон, ки дарду ранчи ӯро мебинанд, аз ӯ ҳаводорӣ мекунанд ва аз Мубад меҳоянд, ӯро ҳамроҳ наёварад, зеро ба ҳар рӯй наметавонад бичангад ва ҳамин ки Роминро озод карданд, ӯ бедиранг тандуруст ва чолок гардид ва роҳии Марв. Вай пас аз огоҳ шудан аз ҷои Вис ба дижи ӯ наздик мешавад ва тире ба сӯи панҷарааш партоб мекунад: Занон аз абрешими чинӣ ресмоне дароз мересанд ва сари онро ба зер меандозанд ва Ромин бо он каманд пой ба диж мегузорад. Барои ду дилдода рӯзгори шодкомии бемонӣ фаро расид. Нуҳ моҳ онон ҳамроҳи якдигар буданд:

Ду тан дар меҳрубонӣ ҳамчу як тан,
Ба ҷуз хӯрдан надонистанду хуфтан.

Мубад Қайсарро аз Арманистону Эрон меронад ва он чоро дубора ба зери фармон дармеоварад ва ба Марв бозмегардад. Духтари ҳокон бо номи Заррингесуи ҷодугар бо ёрии фол ҷои Роминро пайдо мекунад. Ва Мубадро аз он ҷӣ гузаштааст огоҳ месозад. Шоҳ ба сӯи диж мешитобад. Зард ба пешвозаш меояд, Мубад дашномҳое нисорааш мекунад ва Зард аз ҳудаш дифоъ мекунад ва мегӯяд, ки зани ҷодугар дурӯғ мегӯяд ва ӯ хоб ба чашмаш роҳ надода, аз диж посдорӣ кардааст. Муҳр аз дарвоза бармедоранд ва дарвозаро, ки дергоҳе боз нашуда ва садои хушке аз он ба ҳангоми боз шудан меояд, боз мекунанд. Доя ки садои боз шудани дарро мешунавад, худро назди Вис меандозад, ки «Мубад омадааст!», Ромин тунду чолок худро ба панҷара мерасонад, аз каманди абрешимин пойин меояд ва дар ҷангал пинҳон мешавад.

Мубад пой ба дарун мегузорад. Ӯ Виси навмед ва каманди печидаро мебинад ва аз он ҷӣ гузаштааст, огоҳ мешавад. Ӯ бар сари Вис фарёд мезанад, ки «марг барои ту кам аст, оё мешавад аз ту вафодорӣ чашм дошт?!». Ва мӯҳояшро ба ҷанг гирифта аз тахтае, ки рӯяш дароз кашида буд, пойин меафканад ва сангдилона вайро тозиёна мезанад. Доя низ аз маърака бадар намеравад. Мубад пас аз бастанӣ дар ба рӯи занон ва ҷойгузин кардани ниғаҳбоне дигар ба ҷои Зард, аз он ҷо меравад. Аммо дар миёни роҳ рафта-рафта пушаймонӣ озорааш медиҳад ва ба гумонаш мерасад, ки намебоист занаҳро ҷунин сангдилона бизанад. Ба Шаҳрӯ ҳам хабар мерасад, ки Мубад Висро куштааст ва дере барои духтарааш мегиряд. Мубад, ки аз ҳолати Шаҳрӯ ғамгин шуда буд, мегӯяд, ки на ин ки Висро накушта, балки ҳатто ҳеч гоҳ ҷуръати онро надошта, ки андешаи куштанаҳро ҳам ба ҳештан роҳ диҳад. Ӯ ба Зард дастур медиҳад, ки зани бузаҳкорро биёварад ва дар ҳолати дучор шудан ба

¹ Шоир дарёфтани ин нуктаро ба хонанда воmegузорад, ки оё ин як дарди ошиқона буда ё Ромин вонамуд ба беморӣ мекардааст.

ҳамлаи муруввату ҷавонмардӣ, қасами авф бар гуноҳони Вис ва Ромин мекашад. Мубад мебоист ба Зобулистон биравад. Ӯ кохро баста дастур медиҳад, ки пушти панҷараҳо шабакаи оҳанӣ бигзоранд ва калидҳоро ҳам ба доя месупорад. Ӯ меандешад, ки агар дузд ниғаҳбон шавад аз ҳар одами растакоре ҳам беҳтар ниғаҳбонӣ хоҳад кард. Роминро ҳам бо ҳудаш мебарад. Аммо ин ҷавон дар нахустин таваққуфгоҳ мегурезад ва ҳудашро ба боғ мерасонад ва мекӯшад роҳе ба кох биёбад. Вис мешунавад, ки чӣ гуна ӯ дар берун саргардон аст ва бо нолаву зорӣ аз доя меҳаҳад, ки ӯро роҳ бидиҳад. Аммо доя намепазирад, зеро ки ба шоҳ қавл додааст ва меҳаҳад бар сари қавлаш биистад.

Пас Вис ҷасуруна бо каманд ба боғ фуруд меояд. Пироҳанаш пора шудааст ва पोҳояш хунин, аммо дар ҷустуҷӯи Ромин дар боғ медавад. Вис дар партави маҳтоб дилдодаашро, ки дар зери дарахте ба ҳоби ширин фуру рафтааст, пайдо мекунад. Вис ӯро бедор мекунад ва инон дубора хушбахтиро дар оғӯш мегиранд. Мубад пас аз огоҳӣ аз фирори Ромин девонавор ба сӯи кох тохт меоварад. Доя диҷро ба ӯ менамоёнад. Мухрҳояш даст нахӯрдаанд, аммо Мубад пас аз ин ки мебинад Вис дар кох нест, ҷунон дояро мезанад, ки ӯ аз хуш меравад. Хидматгоронро меҳонад ва дастур медиҳад машғалҳоро равшан кунанд ва ба боғ меравад, ки занро ҷустуҷӯ кунанд. Вис аз дур рӯшноиро мебинад ва ба Ромин мегӯяд, ҳар чӣ зудтар бигрезад ва ӯ ҳудаш чизеро, ки бояд ба пирамард бигӯяд пайдо мекунад: Пас Ромин:

Ҷунон бар шуд ба рӯи сода девор,
Ки ғирми тезтак бар шоҳи кӯҳсор.
Чу бар сар шуд зи дигар сар фуру ҷаст,
Наку омад ба дому бас наку раст.

Мубад Висро мебинад, ки дар ҳобе жарф фуру рафтааст. Чанд бор бо по ӯро такон медиҳад, аммо ӯ аз ҳоб бедор намешавад. Мубад қасонеро ба ҷустуҷӯи Ромин мефиристад, аммо равшан аст, ки ӯро дар ҳеч кучо намеёбанд. Шоҳ дар ҳашм шуда ва меҳаҳад занашро бикушад, аммо Зард дасташро мегирад, «худат аз ин қор пушаймон хоҳӣ шуд... Магар савганд нахӯрда будӣ, ки ӯро накушӣ. Гузашта аз ин, гуноҳи ӯ чист? Магар ба танҳой дар боғ наҳобидааст». Дили шоҳ нарм шуда ва танҳо чанд даста аз мӯи сари Висро мебурад. Вис дар бозпурсӣ ба ин пурсиш, ки чӣ гуна ба боғ дарафтааст посух медиҳад: «Ман, ки дар ҳонаи баста танҳо монда будам, ба даргоҳи яздон ниёиш кардам ва ҳангоми ниёиш маро ҳоб даррабуд. Фариштае бисёр наку падидор гардид, маро ба боғ овард ва зери ин дарахт гузошт. Дар ҳоб дидам, ки:

Зи насрин буду савсан бистари ман,
Ҷаҳонафрӯз Ромин андар бари ман».

Ба сухане дигар Вис ба ростӣ ки ба шеваи «Ясуъайтӣ»¹ гуноҳи хешро гардан гирифт, чунонки эътирозаш оҳанге чун бароат дошт. Ў, пас аз гуфтани ин афсонаи бофта, суханастро чунин поён дод: Бедор шудам ва дидам ту дар баробари чашмонам истодаӣ равшан аст, ки Мубад ба содалавҳи бовар кард ва аз ӯ пӯзиш хонд. Баҳорон дар бегоҳи² рӯзи хурдодмоҳи урдубиҳишт,³ Мубад базми бузурге барпо мекунад ва Вируву Шаҳрӯро ҳам ба он базм даъват мекунад. Дар ин базм сароянда таронае соз мекунад ва дар бораи дарахте тануманд, ки дар зераш оби зулолу булуруни ҷӯйбор равон аст ва дар он бора, ки гӯсолаи гелонӣ гоҳ аз оби ҷӯйбор менӯшад ва гоҳ баргҳое аз дарахт меканад. Мубад бо он ки бисёр маст буд, кинояро дарёфт, аз ҷой ҷаҳид, риши Роминро дар ҷанг гирифт ва ханчарашро болои сари ӯ бурд ва гуфт: «Савганд бихӯр, ки аз ӯ даст мекашӣ, вагарна дар ҳамин ҷо кушта хоҳӣ шуд». Ромин гуфт: «Савганд меҳӯрам, ки ҳеч гоҳ аз вай даст барнадорам!».

Мубад меҳоҳад бародарро бо ханчар бикушад, аммо ҷавони ҷолок пирамардро ба замин мезанад ва ханчарашро мегирад. Мубад меафтад ва аз зӯри мастӣ ҳамон дам ба хоб меравад. Бехгӯй - ахтаршиноси хирадмандназди Ромин меояд. Шохзода он чиро, ки аз сар гузаронидааст ба ӯ бозмегӯяд. Бехгӯй ба ӯ андарз медиҳад, ки ба ҷон хатар накунад: Аз ин ҷо биравад ва бикӯшад дар навозишҳои зеборӯи дигар оромиши дил биебад. Ў ба ҷавон мегӯяд:

Ҳамолони ту ҷуён ҷоҳу поя,
Ту солу моҳ ҷуён Вису доя.
Рафикони ту ҷуён подшоҳӣ,
Ту ҷуён бозиву нопорсой.

Мубад хостор мешавад, ки Вис аз фиреб додани ӯ даст бардорад. Ў посух медиҳад, ки наметавонад сириштастро дигаргун созад, бо ин ҳама мекӯшад ба ӯ вафодор бошад. Ромин, ки инро мешунавад аз Мубад меҳоҳад, ки ӯро ба сипаҳсолории Маҳобод бифиристад: «Ман дар он ҷо зиндагии оромонае хоҳам дошт, вақти озоди худро ба нахчир хоҳам дод ва ҳамин ки фаро бихонӣ бедиранг боз хоҳам гашт». Мубад розӣ мешавад ва фармонравоии бар Рай, Гургон ва Кӯҳистонро⁴ ба ӯ медиҳад ва фармони ин вилоятҳо ва ангуштари подшоҳӣ ҳам ба ӯ ҳадя мекунад. Ромин барои

¹ Ясуъайти номи аъзои зоҳид, як фирқаи католиқӣ аст ва маънии дигараш ду рӯ, риёкор ва мунофиқ аст.

² Тоҷикон ба аср мегӯянд - бегоҳӣ ва ба субҳ - пагоҳӣ. - С.Э.

³ Рузи хурдодмоҳи урдубиҳишт баробар аст то 26- уми апрел.

⁴ Кӯҳистон, ки чанд бор номи он омадааст, ҳамон аст, ки ба арабӣ ҷибол тарҷума кардаанд, ҳамоно бахшҳое аст аз Озарбойҷон ва хиттаи эроннишини (курднишин) шимолӣ Ироқ ва ҷанубу ғарбии Туркия, ки бори аввал дар таърих, дар «Назҳат-ул-қуллуб»-и Мустафои Қазвинӣ ба номи Курдистон, ки он номро дар давлати Ҳологу дода буданд, сабт шудааст. - С. Э.

бадруд назди Вис меояд ва болои тахт менишинад. Аммо вай ўро канор мезанад, ки «болои ин тахт нишастгоҳи ту нест!» Ромин хашмгин мешавад:

Бувад меҳри занон мисли думи хар,
Нагардад ҳаргиз аз як газ фузунтар.
Бипаймудам думи хар чанд гоҳе,
Гирифта бар ҳавои дев роҳе.

Акнун мебинам, ки бо ту вақти худро беҳуда гузаронидаам. Вис ғамгин мешавад ва меҳодад бадиро аз дили Ромин дароварад ва ба ў абрешим ҳада медиҳад.

Онҳо ба боғ мераванд. Вис Роминро сарзаниш мекунад, ки бевафост. Ў посух медиҳад, ки чун пеш танҳо ўро дўст медорад, аммо дигар наметавонад захми забону ҳамлаҳои душманонро таҳаммул кунад:

Зи дасти ҳар кӣ гирам шарбате об,
Ҳаметарсам, ки он заҳре бувад ноб.
Ба хоб андар ҳаме шамшер бинам,
Палангу аждаҳову шер бинам.

«Метарсам, ки шоҳ маро бидушад, аммо чони ман бароям заруртар аст ва дар он ишқи ту мезияд. Фироқи мо чандоне нахоҳад поид». Вис бо зорӣ аз ў таманно мекунад, ки ба Ёӯроб наравад, зеро мумкин аст ошиқ бар касе шавад. Ромин қавл медиҳад, ки ба ў вафодор бимонад ва ўро бадруд мегӯяд. Дар ин ҷо ин байтҳо дархӯри нигариш аст:

Ҳаво дӯзах шуд аз бас охи ишон,¹
Замин аз ашкашон дарёи ҷӯшон.

Ромин дар вилоятҳое, ки ба ў супурда буданд, назмро сарбасар барқарор кард ва сипас бо паймоншиканӣ, ки одати ў буд ба Ёӯроб рафт ва дар он ҷо бахубӣ аз вай пешвоз шуд. Даст бар қазо Ромин, Гули зеборӯйро ҳамроҳ бо ҳаштод дӯшиза мебинад. Зеборӯй наздики ў меояд, дар оғӯшаш мекашад ва ба ў шодбош мегӯяд. Ромин мепурсад, ки ў кист ва баҳое, ки барои занашўй бо ў бояд бипардозад чӣ маблағ аст. Духтарак посух медиҳад, ки модари ў Гавҳар ва падараш Рафида аст ва ўро Гул меноманд ва ў саршиностарин дӯшизаи Ёӯроб аст. Як бўсаи ў ба Рай ва Гургон меарзад ва баҳои занашўй бо ў ҳамаи мулки Хуросон аст. Сипас мегӯяд: «Ногуфта намонад ин пурсишҳои ту таоруф аст, зеро ту Висро дўст медорӣ ва наметавонӣ аз ў чашм бипӯшӣ». Ромин бедиранг савганд меҳӯрад, ки ҳамеша ин духтарро дўст бидорад ва ин ки наметавонад бе ў зиндагӣ кунад. Ҷашне бошукӯҳ барои занашўии инон барпо мешавад. Базмҳо ҷои худро ба ҷашнҳои дар шикоргоҳҳо ва бозиҳои ҷавгон

¹ Охи сахту ғамгинона дар адабиёти классикии форсӣ, охи сард номида мешавад. Менамояд, ки дар ин ҷо ҳам монанди пештар нишоне аз дӯзахи сарду яхистони зартуштиён бошад, на ин ки оташи ҷаҳаннами сӯзон дар динҳои яҳуд ва ислом. - С. Э.

медиханд. Ромин ба Вис нома менависад: «Бовар намекунӣ, ки чӣ гуна бе ту ба ман хуш мегузарад. Зани хубе дорам ва хушбахтам». Нома ба дасти Мубад меафтад ва ӯ онро ба Вис нишон медиҳад. Вай мекӯшад бинамоёнад, ки бисёр хурсанд аст, аммо дарди сӯзони рашк озораиш медиҳад.

Доя ӯро ором сохта, мегӯяд: «Осуда бош, Гул ҳам дили ӯро хоҳад зад ва ғам хӯрдан барои ту зиён дорад». Доя дар бораи зеборуи Гӯробӣ бепарвоёна сухан мегӯяд:

Накутар зери пой ту зи рӯяш,
Чу хуштар хоки пой ту зи бӯяш.

Бо ин ҳама доя бар он мешавад, ки дар ин кор мувоҳида кунад ва роҳии Гӯроб шавад. Ромин ҳамин ки ӯро мебинад ба ӯ носазо мегӯяд ва меронандаш. Ман савганд хӯрдаам, ки то шоҳ нашудаам ба Вис коре надошта бошам. Бигзор, ханӯз ҳам пирамарди худро дар оғӯш бигирад. Вис аз ғам бемор мешавад. Ӯ дабири худ, Мушкиро ба назди хеш меҳонад ва номае барои Ромин ба ӯ дикта мекунад ва мегӯяд: «Дар бораи мо достоне барои наводагон ва ояндагонамон пардохта хоҳад шуд ва ту номи хешро олуда ба нанг хоҳӣ кард. Ту савганд хӯрдӣ, ки бо ман набошӣ, аммо ту савганди вафодорӣ ҳам хӯрда будӣ!»:

Туро савганд чун боди вазон аст,
Туро пайванд чун оби равон аст.
Ту ҳамчун сандасе¹ гардон ба ҳар ранг,
Ва ё ҳамчун заре гардон ба ҳар чанг.

Пайк бо нома² роҳ меафтад.

Дар ин ҳангом Ромин аз Гул сер шуда ва боз дар ғами дурии Вис аст. Рафида дарди дили ӯро мешунавад ва онро ба духтараш бозмегӯяд. Дар гуфтаи ӯ ин масал ҳам ҳаст:

Бад-ин ҳангоми сарду барфу сармо,
Надонам чун шавам дар роҳ танҳо...

¹ Абрешим. - С.Э.

² Даҳ нома аз ин гуна номаҳо дар паи якдигар меоянд ва дар онҳо устодиву маҳорат дар номанигорӣ, ки дар садаҳои нухум-даҳуми тарсӣ падидор шуда буд, ки ба кор рафтааст. Бархе аз намунаҳои ин номаҳо бикр ва тоза ҳастанд, чунончи:

Ба роҳат бар ҳамеша дидбонам,
Ту гӯй божҳои корвонам.
Ба ман барнагзарад як корвоне,
Ки на пурсам ҳаме аз ту нишоне.

Ё ин ки:

Чунон гӯшам ба дар, чашмам ба роҳ аст,
Ки гӯй хонаам зиндону чоҳ аст.

Аммо бо ин ҳама гом дар роҳ мегузорад. Ромин дар роҳ пайки Висро мебинад ва бо ёрии ӯ Висро аз омаданааш меогоҳонад. Ӯ ба кох наздик мешавад. Доя бо хоҳиши Вис ба Мубад доруи хобовар медиҳад. Вис аз панҷара Роминро мебинад, ки наздик мешавад ва бо сухан гуфтан бо асби Ромин мепардозад ва сарзанишаш мекунад, ки охурашро раҳо карда ба чустуҷӯи обишхӯри дигар баромадааст. Ромин кинояро дармеёбад ва гуноҳи хешро мепазирад ва аз Вис меогоҳад ӯро маёзорад ва водораш накунад, ки дар сармо чашм ба роҳ биистад:

Гумон бурдам, ки аз оташ раҳонӣ,
Надонистам, ки дар барфам нишонӣ.

Вис ба ӯ дастур медиҳад, ки бозгардад, аз панҷара дур шавад ва зор-зор дар хобгоҳаш мегиряд ва Ромин ҳамчунон дар зери барф истодааст. Саранҷом Ромини хашмгин бозмегардад, ки биравад, аммо худӣ ӯ ҳам дигар тоқат надорад ва берун меояд ва дар сармои яхбандон медавад. Акнун навбати пофишорӣ ва сарсаҳтии Ромин аст. Ӯ на гилоя дорад ва на ин ки меогоҳад зориву таваллои Висро бишнавад ва ҳамчунон меравад, аммо якбора хушёр мешавад, лагоми асбро бармегардонад ва ба пас метозад ва бўроне сахмгин ҳам дар паяш аст. Дилдодагон ошті мекунамд ва як моҳ бо ҳам ҳастанд. Мубади фартут ҳам аз ҳама ҷо беҳабар аст. Пас аз як моҳ Ромин бо тазоҳур ба ин, ки ҳамин акнун омадааст назди бародар меравад. Шоҳ ба ӯ иҷозат медиҳад, ки дар Марв бимонад. Се моҳ мегузарад ва Мубад меогоҳад ба нахчир биравад. Ромин меогоҳад дар кох бимонад, аммо Мубад дастур медиҳад, ки бояд бечуну чаро ҳамроҳи ӯ биравад. Вис дубора дилгир аст. Доя ба ӯ ёд медиҳад, ки хазиначаро тасарруф кунад, Роминро фаро бихонад, Мубадро сарнагун кунад ва дилдорашро ба шоҳӣ биншонад. Доя ба ӯ мегӯяд танҳо аз ин раҳгузар аст, ки метавонад аз хатаре ҳамешагӣ вораҳад.

Вис дар ин бора ба Ромин нома менависад ва ӯ бо чихил тан аз ҳамроҳонаш, савора ба Марв меояд. Инон шабонгоҳ, дар ҷомаи занона дарборро мегиранд ва дар ин миёна Зард ба дасти Ромин кушта мешавад, Вис ва Ромин ганҷи Мубадро бар пушти шутурҳо бор карда ва ба Дийлам мегурезанд. Дар он ҷо Ромин метавонад сипоҳе барои худ гирд биёварад.¹

Мубад аз марғи Зард огоҳ мешавад, лашкарро ба ҳаракат дармеоварад. Ӯ ба Омул меравад ва дар канори рӯдхона, наздики ҷангал ҷодар мезанад. Саҳаргоҳ гурузе аз ҷангал ба ӯрдугоҳаш давида асби шоҳро захмӣ мекунад ва Мубад аз асб ба зер меафтад ва фурсати баланд шудан намеёбад, ки дади ҷангал ӯро аз пой дармеоварад. Ромин пас аз огоҳӣ аз марғи бародар дар сӯғи ӯ гирён мешавад ва ғамбор аз ин ки ҳангоми зинда буданаш ӯро фиреб медодааст. Вис барои раҳой аз шӯи пир

¹ Ин ёдоварии шоир аз вижагиҳост:
Чаҳон ҳамвора гирдомад бар ӯ бар,
На бар Ромин, ки бар динору гавҳар.

ва номахбубаш хурсандӣ мекунад. Ромин пас аз он ки бар тахт менишинад, додгарона фармон меронад ва кишвар шукуфо мешавад. Зиндагии ӯ саду сӣ сол буд, ки ҳаштоду се соли онро подшоҳӣ кард. Ӯро ду писар буд: Ҷамшед ва Хуршед. Пас аз марги Вис, Ромин Хуршедро бар тахт нишонид ва ҳудаш се сол посдорандаи оташи Варҷованд дар канори гӯри Вис гардид. Чунинаст дунёи нопойдор. Ба пиндори Г. Эте манзумаи «Вис ва Ромин» гунаи худвижаи «масъалаи худпошии» тридодаҳои ҳамосаи паҳлавонӣ аст. Ӯ ин манзума ва бисёре дигар аз ҷамоаҳои баланд аз ин дастро ҳамтирози достонҳои ошиқонаи «Шоҳнома» медонад.¹ Чунонки пештар гуфтем, акнун беамина будани чунин дидгоҳе сарбасар равшан аст.

В. Ф. Минорский² бо маҳорате бузург ва намоён, мекӯшад нишон диҳад, ки манзумаи «Вис ва Ромин» яке аз афсонаҳоеро, ки дар даврони фармонравии портҳо дар сарзаминҳои зери фармони онон сохта шуда буд, бозсозӣ кардааст. Ӯ бо нигариш ба номҳои Мубад - Маникон - бар ин пиндор аст, ки ин афсона аз достонҳоест, ки дар бораи наберагони Манижа духтари Афросиёб будааст. Аммо будани вижаҳои манфӣ дар хусусиёти ахлоқи Мубад, ин донишмандро вомедорад бипазирад, ки «дар рӯзгори Сосониён таърих андаке дасткорӣ шудааст». Ба пиндор Минурский, ҳарчанд ки бемиёндӣ дар ҳеҷ кучо нагуфтааст, аммо лаҳни ҳамаи асари ӯ чунин чизеро мерасонад-Фахриддини Гургонӣ бисёр мӯшикофона романи кӯҳани паҳлавиро бозсозӣ кардааст. Ба сухане дигар, В. Ф. Минорский ба дидгоҳе, ки дере пеш аз Г. Эте³ онро гуфтааст, наздик мешавад. Мо пазируфтани ин дидмонро мумкин намешуморем. Дар боло, дарунмояи ин манзумаро барои он то андозае ба тафсил овардем, ки расидан ба як натиҷа ва пайомади дуруст, танҳо ҳангоме имконпазир аст, ки ҳамаи вижаҳои мавзӯи онро ба дида дошта бошем.

Хиттаҳои асосии мавзӯ, реша дар ривояте кӯҳан дорад, ки бисёр маъмул аст. Аммо равшан аст, ки афкандани тархе чунин наметавонситааст ба дасти муаллифони кӯҳани портӣ анҷом гирифта бошад. Фахриддини Гургонӣ бо даст бурдан ба қори ривояти кӯҳан менамояд, ки меҳодад манзумае дар бехтарин суннатҳои шуубия паид оварад. Ба ростӣ, ки қаҳрамононаш паҳлавоннаҷод ҳастанд, ки аз хонадонҳои кӯҳани бостонӣ баромадаанд. Шоир барои як-яки ин бузургон аз додани ному ситоишҳои пурпажвок, кӯтоҳӣ накардааст. Нимои берунии ҳамаи инҳо дар манзумаҳои чун манзумаҳои Унсурӣ ва ҳатто «Гаршоспнома» ҳам дида мешавад. Аммо биёем бо жарфои бештар ба бозигарони аслии «Вис ва Ромин» бингарем. Мубад аблаҳе аст ғартут ва зудбодар, ки намебинад занаш ба ӯ найранг мезанад, ҳарчанд ки ҳамагон инро медонанд. Ӯ на танҳо подшоҳе аз достонҳои кӯҳан, балки гунаи

¹ Н. Ethé, Neupersische Literatur (GIPh, Bd II, S. 239).

² V. Minorsky, Vis u Romin, a parthian romance (BSOAS, v. XI, part 4, 1946).

³ Н. Ethé, Neupersische Literatur, S. 240.

Минилой аз оперетти Уфнибох нест. Дар нахустин нигоҳ шояд метавонад чунин бинмояд, ки ӯ некандеш аст. Аммо чунин нест. Ӯ некхоҳ ва некандеш набуда, балки бештар «бераг» аст ва ба икдоми очил ва корҳои муҳим гироиш надорад. Ӯ ҳамвора омода ба носозгӯӣ аст ва саҳт дашном медихад ва ҳатто, ҳангоме ки дарк мекунад гуфтааш росту дуруст нест, аз ҳар гуна кинояи нораво абзори хурсандӣ мекунад. Эҳтиром ва бузургдошти чунин подшоҳе норавост: Зердастони ӯ танҳо ба зӯр аз ӯ фармон мебаранд ва аз ӯ саҳт безоранд.

Шоҳзода Ромин мебоист дар конуни манзума бошад. Ӯ дар намоишномае, ки бозӣ мешавад, нақши «маъшуқи аввал»-ро дорад. Ромин хуб ба ҳудаш мерасад. Дар саргармиҳои диловарон маҳорат дорад ва дар роҳбӣ бар дили зеборӯён шикастнопазир аст. Аммо агар аз наздик ба ӯ бингарем, ҳамаи ин оби тилло якбора нопадид мешавад. Шоир диловари ӯро меситояд, аммо як кори ба ростӣ диловарона аз ин қаҳрамон нишон намедихад. Ромин дили он надорад, ки бо хатар рӯ ба рӯ шавад ва сарсаҳтона, ҳатто аз ширкат дар ҷанг «саргармии размӣ»-и ҳамаи бузургони он даврон сар бозмезанад. Аммо ҳамвора метавонад дар ҳар лаҳза аз хатар фирор кунад. Ҳамаи ҳастиву ҷолокиаш дар ин нукта ҷилва мекунад, ки аз девори баланде ба ҳангоми фирор боло биравад ва ё бо каманд аз панҷара ба зер биёяд. Вафои бечуну ҷарои ашрофи феодалро ба аҳдашон, бузургтарин неқирдории онон бармешумурданд. «Аёткори Заррин»-ро ба ёд биёварем. Дар он ҷо диловарон ба сӯи марги ногузир мераванд, зеро аҳд бастаанд ва ба аҳд бояд вафо кард. Аммо Ромин намунаи нодурусти классик аст. Ӯ паёпай савгандҳое гуногун меҳӯрад ва метавон гуфт, ки ҳар бор, дар ҳамон дам савгандашро мешиканад ва дар ин миён, на ин ки нороҳатӣ ва азоби вичдон надорад, балки менамояд, ки аз ин кирдораш сарбаланд ҳам ҳаст.

Г. Эте чунин бармешумарад, ки Ромин дар кирдор, бархӯрдор аз ҳар гуна амёли боздоранданашаванда аст. Менамояд, ки ӯ низ метавонад посухгӯи кирдори хеш бошад ҳамон сон, ки Тристон-Шулиёи диловар пас аз он ки ба зӯр, меҳригӣ бар ӯ хӯронданд, наметавонист посухгӯи корҳояш бошад. Аммо хонанда пас аз рафтори Ромин, беҳтиёр дар садоқати эҳсосоташ бадгумон мешавад. «Ишқи Шулиёгуна» ва «вафодорӣ то дами марг» ҳатто дар андешаи Ромин нест. Дар беҳтарин сурат ӯ пайрави нафси хашани шаҳвонӣ аст. Корҳое, ки дар роҳ анҷом мегирад ба ҳеҷ рӯй онро тавзия ва табраа намекунад. Бо хондани ин манзума он хиёнаткориҳо, зинҳорхориҳо ва бадқирдориҳои ғаддоронаву пасти ашрофи садаҳои миёна ба ёд меояд, ки намунаҳои бешумор аз онҳо дар таърихчаи кӯҳан, ба рағми кӯшишҳои муаллифонашон барои пардапӯшиҳои кистҳои «диловарони накукор», барҷой мондааст.

Метавон гуфт, ки Вис ҳам аз дилдодаи худ дасти каме надорад ва шоистаи ӯст (бо ӯ ҷӯр меояд). Дар оғоз, ки доя ба васвасаи ӯ оғозид, ҳанӯз гунаи ҳисси дурусткорӣ барояш бегона набуд, аммо пас аз гом ниҳодан

дар роҳи нодурустиву костӣ, ҳамаи худро яксара ба кор медихад. Дурӯғ ва дурӯғгӯии ин зан ҳадду марзе намешиносад, ӯ метавонад аз ҳар вазъе ҳудашро бираҳонад ва низ бешармона ваъдаву аҳди худро ҳаммонанди Ромин зери по бигзорад. Вай бо ҳамаи булҳавас буданаш, тарсуст ва мекӯшад найрангҳои худро на аз шарм ва озарм, балки аз тарси паёмадҳояш пинҳон кунад. Чаҳорумин чехраи бозигар дар манзума ҳамоно доя аст, ки як даллолаи одӣ аст. Ӯ ба гунаи хоси худ, Висро дӯст медорад ва дар ҳамон хангом, бори нахуст бо пайравӣ аз пасттарин ангезаҳо ӯ ва Роминро ба ҳам наздик кардааст. Танҳо бозигарони дараҷаи дувум мебошанд, ки дар ин манзума то андозае мардуми дурусткор ба чашм мерасанд. Аммо шояд чунин таъсир танҳо ба ин сабаб аст, ки шоир намехостааст инҳоро бо тафсиле бештар бингарад. Чунончи¹ менамояд бародари Мубад, Зард одаме дурусткор ва шарафманд бошад, аммо беандоза содаандеш аст ва наметавонад ҳатто содатарин дастур ва фармонро анҷом диҳад. Дархӯри нигариш аст, ки ӯ дар дифоъ аз масоилҳои бародараш қурбонӣ ва кушта мешавад. Ба гумон барои ҳамин аст, ки дар садаҳои бисёр «Вис ва Ромин»-ро дур аз барозандагӣ мешумурдаанд. Менамояд, ки дар суханони Убайди Зоконӣ, танзависи садаи чаҳордахуми тарсой, ки дар зер меояд чунин арзёбӣ нуҳуфта бошад: «Аз хотун, ки қиссаи «Вис ва Ромин» хонда бошад, ...мастурӣ...таваккуъ мадоред». Менамояд, ки ба пиндори Убайди Зоконӣ хонандаи ин манзума ба бадкориву нодурустӣ меанҷомад. Чунин андешае низ гуфта шудааст, ки шоири бузурги гурҷӣ, Шота Руставели, манзумаи баландовозаи хеш «Паҳлавони пӯсти бабрпӯш»-ро барои он суруда, ки мехостааст густариши манзумаи «Вис ва Ромин»-ро дар миёни ашрофи феодалӣ гурҷӣ пешгирӣ карда бошад. Агар бипазирем, ки дар рӯзгори Руставели ба ин китоб ба бадбинӣ менигаристаанд, бояд инро ҳам гардан бигирем, ки чехраҳои аслии манзума дар чашмони хонандагони он рӯзгор кашише надоштаанд. Паҳлавонони «Шохнома»-ро ёд биёварем. Дар миёни онон ҳам, хиёнаткору найрангбоз ҳаст, аммо бештарашон пеш аз ҳама «накукор» зода шуда ва ё «некандеш» будаанд.

Фахриддини Гургонӣ натавонист ва ё нахостааст чунин қаҳрамононе бидиҳад. Манзумаи ӯ гунаи «таърихчаи ҷанҷолӣ» аст. Ӯ фармонравоёнро бе ниқоби «ҳумоюнӣ» ва ҳамчун мардуме нишон медиҳад, ки шоиста ва сазовори бузургдошт ва эҳтиром нестанд. Яксара равшан аст, ки манзума аз дидгоҳи марде суруда шуда, ки руҳияи душманона бо сохтори иҷтимоии феодалӣ доштааст. Э. О. Урбелӣ дар бархе гузоришҳои хеш, борҳо ба дурустӣ ёдовар шудааст, ки мо дар «Вис ва Ромин» он арзишбиро мебинем, ки «мардуми бозор» ва «мардуми канори шаҳр» аз худовандони диҷҳои феодалӣ кардаанд, ин ҷо низ ҳамон рӯхе дамида мешавад, ки

¹Мутарҷим дар ҳама ҷои китоб «чунончи»-ро ба ҷои «масалан», ки дар Кобул онро чунин ба кор мебаранд, ба кор бурдааст. - С. Э.

тамсилҳои Вордон анбошта аз он аст. Бад-ин сон овардаҳо дар бораи дилдогаии Вис ва Ромин метавонистааст дар фолклори портҳо ҳастӣ дошта бошад. Аммо пайдост намешавад андешид, ки қаҳрамонони дostonҳои портӣ метавонистаанд, танҳо ҳамин вижагиҳоеро дошта бошанд, ки ба андоми қаҳрамонони манзумаи Гургонӣ пӯшонида шудаанд. Ин гуна ҳамсанҷӣ, танҳо аз вижагии ташрифотӣ ва ҳамбарсозии сатҳӣ бархӯрдор асту бас.

Бе он ки ист ва диранге мӯшикофона дар забони манзума кунем ёдовар мешавем, ки гироиши ба поён овардани сабк дар он бахубӣ дарк ва ламс мешавад. Гургонӣ часуруна аз вожаҳои «хашан», ки чакомасароёни дарбори оғози садаи ёздаҳуми тарсой, танҳо магар дар танз ва ҳаҷв онро ҷоиз мешумурданд, кор мегирад. Дар боло намунаҳое овардем, ки бар хонанда муяссар месозад ба ин бовар бирасад, ки дар риштаи ҳамсанҷӣ Гургонӣ зарур намедонад аз лаҳни накуи ашрофӣ пайравӣ кунад. Ба андешаи ман ҳатто бозгӯи фишурдаи дарунмояи манзума тавонист шоистагии ҳунарий, ҷолокӣ ва тундии сайри руҳдодҳо ва ришхандеро, ки ёдовари тамасхури Букоҷуи «Декамирон» аст, нишон диҳад. Тасодуфӣ нест, ки устои бузурги суҳанваре чун Низомӣ, дар ғоҷеаомезтарин манзумаи зебои худ «Хусрав ва Ширин» аз таъсири манзумаи Гургонӣ барканор набуда ва ҳатто мумкин донист, ки бархе аз саҳнаҳои онро такрор кунад. Падидор шудани «Вис ва Ромин»-и Гургонӣ лаҳзаи ҷарҳише дар таърихи шеърӣ достонии форсӣ аст. Пас аз он дигар ҳамосаи паҳлавонӣ аз гунаи «Шоҳнома» наметавонист падидор шавад ва шеърӣ романтик, ки аз таъсири суннатҳои куҳан раҳо шуда буд, яксара гом дар роҳе дигар ниҳод. Аз ин рӯ, Фаҳриддини Гургонӣ, офаринандаи ин манзума ба ростӣ, ки ҷое намоён дар таърихи адабиёти форсӣ дорад.

АДАБИЁТИ НИМАИ НАХУСТИ САДАИ ЁЗДАҲУМИ ТАРСОӢ

Сомониён дар вопасин даҳаҳои садаи даҳуми тарсоӣ, талошҳои беҳуда ва навмедонае мекунанд, то фармонравоиро, ки аз дасташон лағзида, ҳамчунон дар даст дошта бошанд. Аммо феодалони бузург чашм ба роҳ мебуданд, ки сомониён вожгун шаванд ва он маркази мадории сиёсӣ, ки ҳукуқи гузаштаи ин шоҳакзодагонро аз дасташон гирифта буд, сустӣ гирад. Сардорони турк, ки дар хидмати фармонравоёни Бухоро буданд, умед доштанд, ки бо сарнагунии инон ҳудашон фармонравои мустақил шаванд. Сомониён мекӯшиданд аз пуштибонии тӯдаҳо бархӯрдор гарданд ва бо миёнҷии рӯхонияти мусалмон будан, бо онон тамос мегирифтанд. Аммо ғақеҳони барҷастаи Бухоро аз ҳамон садаи нухум, бо таассубе саҳт, ин бовари Сомониёнро ба бод доданд. Ин ғақеҳон ба ҳеҷ вачҳ намеҳостанд пуштибонии Сомониён ва чакомасароёне бошанд, ки дар васфи набиз ва лаззатҳои заминӣ ва бадтар аз ҳама, дар ситоши паҳлавонони кӯҳани рӯзгорони бостон, ки ғурӯғи ислом бар онон натобида буд, месуруданд.

Нухи дувум. Фарморавони сомонӣ аз фармонбардори хеш Сабуктегин ва писараш Маҳмуд, сардорони кордоне, ки дар сари сипоҳиён роҳбар буданд, ёрӣ хост. То ҳангоме ки Нух аз инон дар пайкор бо фармонравоёни саркаши шаҳристонҳо баҳра мегирифт, Сабуктегин ва Маҳмуд ба ростӣ, ки хидматҳои бузурге ба ӯ карданд. Аммо ин ҳам ҳаст, ки Сабуктегин ба ҳангоми дидор бо Нух, дар Кеш (Шаҳри сабз) бо ёдоварии пириҳои хеш, аз Амир хоҳиш кард, ки бигзорад аз асбаш пиёда нашавад ва замини адаб набӯсад. Бо ин ҳама Нух бо гирифтани паймон аз ин муттаҳидони неруманд, то андозае оромиш ёфт. Аммо умедаш ба инон беҳуда буд ва нофарҷом. Фоик, яке аз сардорони саркаш, ки аз зарби шасти сипоҳи Маҳмуд саҳт осеб дида буд, бар он шуд, ки нерӯе саҳмгинтар ба сӯи хеш биёварад ва Насри қарохонӣ, фармонравои Ҳафтрӯдро қонеъ кард, ки ба Осиёи Миёна битозад ва дар он ҷо заминҳои зарҳезу неъматҳои бешумор ба даст орад.

Нух ҳамин ки аз наздик шудани ғавҷҳои Қарахониён огоҳ шуд аз Сабуктегин ёрӣ хост. Ӯ сипоҳеро гирд оварда, ба роҳ афтод ва миёни Кешу Насаф (Қаршӣ) ўрду зад. Маҳмуд ҳам бо сипоҳ ба ҳамон ҷо омад. Сабуктегин саворе назди Нух ғиристод ва хоҳиш кард, ки Амир низ бо ин сипоҳ бипайвандад. Аммо Нух наҳост, ин хоҳиши сардорашро бипазирад. Сабуктегин ҳаминаро барои буридан аз вай дастовези нек баршумурд ва бар он шуд, ки бо Қарахонӣ аз дари оштии дарояд. Амир Нух дар ҳамин ҳангом пас аз бемории кӯтоҳе даргузашт ва писараш, Абулҳориси Мансур бар тахт нишаст. Амир эҳсос мекард, ки танҳо лашкари ҳудаш метавонист пушту паноҳаш бошад ва бас. Дари хизонаро гушуд ва метавон гуфт, ки ҳамаи онро паҳш кард. Ӯ Бектузани туркро ба сипоҳсолорӣ ва

фармонравоии Хуросон баргумошт. Дар ин гиру дор, Сабуктегин чаҳонро бадруд гуфт ва писараш Маҳмуд яксара ба пайкор барои тахт бархост ва онро саранҷом, аз бародараш Исмоил гирифт. Маҳмуд, пас аз устувор кардани кори худ номае ба Бухоро навишта ва дар он бо лаҳни саҳмгин пурсид, ки чаро ҷои ӯро ба Бектузон додаанд, дар ҳоле ки он ҷо аз он ӯ ва мурдареги Сабуктегин аст ва Маҳмуд ҷонишини Сабуктегин. Мансур посух дод, ки вай Бектузонро амир карда ва ҳукумати Балх, Тирмиз, ва Ҳиротро ба ӯ додааст, зеро ӯ навқари куҳансоли ҳонадони онҳост ва намешавад ӯро бозпас гирифтани, ҷое ки ба ростӣ аз он ӯст, намешавад ӯро ранҷонид. Маҳмуд, ки дарёфт рӯзу рӯзгори ба ҷанг овардани ҳукумат фаро расида аст, роҳии Нишобур шуд ва Бектузон, ки забунии хешро дарёфта буд, аз Хуросон берун рафт ва хатари саҳмгинро ба Бухоро гузориш дод. Мансур, ки менамояд саҳтӣ ва бузургии корро дарнаёфта бошад, бар он шуд, ки ба раҷазхонии Маҳмуд посух диҳад. То Сарҳас бе он ки садде дар роҳаш бошад пеш рафт, зеро Маҳмуд, ки намехост ба нофармонӣ аз сарвар сифоташ кунанд, бар он шуд, ки аз дарғирӣ рӯй бартобад ва ба Марв воқас нишинад.

Дар ин ҳангома Бектузон ба ин андеша афтод, ки ба гумоне бисёр ҳеҷ гоҳ аз бахшише, ки Мансур барояш фароҳам карда буд бархӯрдор нахоҳад гашт ва бо Фоиқи зинҳорхор дар тамос шуд. Ӯ низ ба дастовезе Амир Мансурро ба ҳонаи хеш овард ва хиёнаткорона бар ӯ ҳамлавар гашт ва ҷашмонашро бо оҳани тафта кӯр кард. Аз он ҷо ки марди нобино наметавонист амир бошад, Фоиқ Абдулмалик ибни Нух, бародари хурдсоли Мансурро бар тахт нишонид. Чун Маҳмуд аз ин хиёнати саҳмгин огоҳ шуд, менамояд, ки барои нахустин бор, ба шевае даст бурда бошад, ки сипас борҳо аз он бо комёбии бисёр баҳрабардорӣ карда ва он ин будааст, ки дар нақши кинҳоҳ ва пушту паноҳ, додғари дилозурдагон дарояд.

Ӯ дар ҳамон дам, роҳии Бухоро шуд. Фоиқу Бектузон, бо дидани хатар ба Марв гурехтанд ва аз он ҷо ба номи Абдулмалик хирманҳои зар ба Маҳмуд ваъда медоданд. Аммо Маҳмуд ба ин зинҳорхорон бовар накарда, ҷобуку ҷолок ба сӯи Марв шитофт. Сардорони номард ва носипос аз биму ҳароси марг ба лобаву зорӣ даромаданд, ки ононро бубахшад. Дар ҳамин ҳангома буд, ки дасти рӯзгор ҳолу рӯзро барои Сомониён душвортар кард. Яке аз саворони Фоиқ, ки дар роҳи хеш ба бору бунаи Маҳмуд расида буд, онро ғорат кард. Маҳмуди ҳашмгин дар сипоҳи Фоиқ ва Бектузон, ки ҷандон дилу ҳаваси набард надоштанд, шикасте саҳт афканд. Сардорон ҳамроҳ бо амири хурдсол ба Бухоро гурехтанд. Фоиқ дар ҳамон дам, ки ба Бухоро расид мурд. Дар Бухоро даҳшату валвала афтода буд. Дар ин ҳангом номаи Қарохонӣ аз Қошғар расид, ки дар он ҳушдор дода буд барои дифоъ аз Амир дар баробари зӯргӯён ва номардон меояд. Бектузан ва сардори дигар Янолтегин ба пешвои Қарохонӣ шитофта, бо лоба аз ӯ хоҳиши бахшудагӣ карданд. Ӯ фармон дод, ки инонро дар занҷир

бигиранд ва рӯзи шанба даҳуми моҳи зулқаъдаи соли 389-и ҳиҷрӣ (23-октябри соли 999) ба Бухоро даромад. Абдулмаликро, ки Қарахонӣ барои «пуштибонӣ» аз вай омада буд, ба Узганд фиристод ва ӯ дар он ҷо мурд. Ҳамаи касонеро, ки аз хонадони Сомониён монда буданд, асир карданд ва ба шаҳрҳои гуногун фиристоданд. Аммо дар миёни Сомониён касе ҳам пайдо шуд, ки намехост дар баробари ҷирамандон сар ҳам кунад. Ӯ Абӯиброҳими Исмоил, писари Нух буд, ки ба номи Мунтасар мешинохтандаш. Ӯ низ ба сони дигар касони дудмони Сомонӣ бахубӣ омӯзиш ёфта, ҷакомаҳое ҳам месурудааст. Пораҳое, ки аз ҷакомаҳои вай бар ҷо монда, вижагиҳои ин Амири размҷӯро бахубӣ менамоёнад. Ба яке аз онҳо менигарем:

Гӯянд маро: «зи чӣ рӯ хуб насозӣ,¹
Манзилгаҳи ороставу фарши мулавван?»
Бо наъраи гурдон чӣ кунам лаҳни агонӣ,
Бо пуяи асбон чӣ кунам маҷлиси гулшан?
Асп асту силоҳ аст, маро базмгаҳу кох,
Тир асту синон аст, маро лолаву савсан.
Ҷӯши маю нӯши лаби соқӣ ба чӣ кор аст?
Ҷӯшидани хун бояд бар айбаву ҷавшан.

Ин ҳам ҷакомае, ки ба гумон дар паи аз даст рафтани Бухоро бояд суруда бошад:

Эй ба дидан кабуду худ на кабуд,
Оташ аз табъу дар намояш дуд.
Эй ду гӯши ту карри модарзод,
Бо гуам зориву итоб чӣ суд?

Исмоил, ки ба дасти Қарахонӣ асир шуда буд, тавонист бо пӯшидани ҷодари канизаке бигрезад. Ӯ худро ба Бухоро расонида, дар хонаи пиразани дарюзае пинҳон шуд ва то хангоме ки сипоҳиёни Қарахонӣ, сахткӯшона дар тақопуи ёфтаниш буданд, дар ҳамон хона буд. Ҳамин ки нигариш ба ӯ ба сустӣ гаронид, худро ба Хоразм, ки дар он рӯзҳо дар дастрасии Қарахонӣ набуд, расонида ба гирдоварии мардоне, ки ба ӯ вафодор буданд, оғоз кард. Чанде нагузашт, ки тавонист ҳампои худ, Арслонёлуру ба сӯи Бухоро фиристад ва ӯ бо зиракӣ, Ҷаъфартегин ва ҳафдаҳ тан аз саркардагонеро, ки хаводори дудмони тоза буданд ба асорат даровард. Асиронро ба Ҷурҷон фиристоданд ва сипоҳиёни дарҳамшикастаи Қарахонӣ то худи Самарқанд гурехтанд. Сипоҳи Исмоил дар канори Самарқанд бо гурӯҳҳои размии Тегинхон, фармонравои Самарқанд даргир шуда, ононро шикаст дода, ғанимати саршоре ба даст овард. Пас аз ин буд, ки

¹ Шояд, ки чунин буда бошад: «гӯянд маро ту зи чӣ рӯ хуб насозӣ».

Исмоил бар он шуд, ки дар миёни шодбошу хулхулаи мардум ба Бухоро дарояд.

Аммо Қарахонӣ бо сипоҳе бузург ба пойтахти пешини Сомониён рӯйовар шуд ва Исмоил аз он ҷо берун рафта, дар он сӯи Амударё роҳи Нишобурро дар пеш гирифт. Лекин дар Хуросон душмане тоза, Маҳмуд чашм ба роҳаш буд. Ў, дар оғоз бародараш, Амир Насрро алайҳи Исмоил гусел кард, аммо аз он ҷо, ки вай аз ӯҳдаи анҷоми маъмуриятш барнаёмада буд, худаш пой дар рикоб кард. Исмоил бахубӣ медонист, ки дар баробари Маҳмуд тоби пайдорӣ надорад ва ба Исфарион гурехт. Он ҷо кӯшид аз бошандагон молиёте гирд оварад, ки хазинаи ҷангҷӯёнашро бупардозад, аммо комёб нагардид. Исмоил, ки оҳе барои пайкорҳои оянда дар бисот надошт, вопасин чорае, ки барояш монда буд аз Қобуспур ва Шамғирзиёри фармонравои Гургон, ки рӯзгоре бо сомониён дӯстӣ дошт, ёри хост. Қобус хоҳиши Исмоилро пазируфт, пули ҳангу муфте барои ӯ дод. Қобус ҳамчунин ба ӯ андарз дод, ки барои ба даст овардани сарзаминҳои пешинаш нақӯшида, озмоише барои гирифтани Рай кунад.

Аммо Исмоил намехост аз андешаҳои оғозини хеш даст бикашад. Магар ӯ набуд, ки тавонист Насри қарахониро аз Нишобур биронад ва тавониста буд аз ин шаҳристони пурсарват молиёт ҳам бигирад. Аммо боз Маҳмуд сипоҳи бузург ба сӯяш фиристод. Авзоъ аз ин рӯ ҳам печидатар мешуд, ки сипоҳиёнаш лаб ба шиква ва гилоя гушуда буданд. Боз ҳам ночор шуд, ки роҳи раҳониро дар фирор бичӯяд. Ин бор Исмоил дар Сараҳас паноҳ ҷуст. Аммо Қарахонӣ бо неруҳои тозанафас дар он ҷо ба ӯ расида, сипоҳашро дарҳам шикаст ва ҳамаи бекҳояшро асир кард. Исмоил тавонист муъҷизавор ба биёбон паноҳ бибарад ва чанд гоҳе дар он ҷо саргардон бимонад. Дар биёбон ба кӯчиҳои ғуз расид, ки ҳамеша гироиши нек ба сомониён доштанд. Исмоил ҳамроҳ бо ғузҳо дубора ба сӯи Мовароуннаҳр роҳ афтод. Қарахонӣ сипоҳе бузург дар баробарашон фиристод, лекин ғузон (дар моҳи шавволи соли 393, августи соли 1003), ба ногаҳон ба сипоҳи қарахониҳо юриш бурда, шуморе бузург асир ва ғанимати саршор ба даст оварданд. Аммо дар барномаи бекҳои Ғуз набуд, ки рӯзгоре дароз бо душмани неруманд панҷа дар панҷа афкананд. Исмоил, ба ночор мебоист бо вопасин гурӯҳи ангуштшумор аз сипоҳиёни вафодораш, дубора пой ба фирор ниҳад. Ў мехост аз рӯи яхҳои рӯди Омӯ бигзарад, аммо ҳамин ки ба рӯдхона расид, дарёфт, ки ях об шудааст. Исмоил ғарқ дар навмедӣ ба Маҳмуд номае навишт ва хоҳиш кард ўро ба хидмати хеш гирифта, беаҳмияттарин мақомҳоро ба вай вогузор кунад. Маҳмуд бо саҳтӣ мусоидат кард, аммо душмане дигар, Хоразмшоҳ дар қор даст андохт ва Исмоил, пас аз даргириҳо ба ночор дубора ба Сараҳас вопас нишаст.

Исмоил боз ҳам кӯшид ба Мовароуннаҳр раҳна кунад ва дар набарди наздикии Самарқанд ҳатто лашкариёни Қарахониро ҳам шикаст дод (шавволи соли 394-январ-августи 1004 масеҳӣ). Аммо рафта-рафта

хаводоронаш пароканда шуданд ва кораш ба бунбаст кашид. Исмоил хангоми фирор савор бар чӯб ва тахтаҳое, ки ба ҳам баста буданд аз рӯди Омӯ гузашт. Дар каронаи дигар дубора бо Маҳмуд рӯ ба рӯ шуд, ки равиши душманона дар пеш гирифта буд. Кӯшиш барои пинҳон шудан дар Бастом суде надод, зеро Қобус ўро аз он ҷо ронд. Дар ин хангом буд, ки доме барои ӯ густурда шуд. Исмоил номае аз Бухоро дарёфт кард, ки дар он гуфта буданд аз вай ҳамагуна пуштибонӣ хоҳанд кард. Ў бедиранг роҳии ҷойгоҳи пешини Сомониён шуд. Аммо сипоҳаш аз роҳпаймой ва набардҳои паёпай чунон хаставу ранҷур шуда буд, ки бунбасти кори Исмоилро ба нафари Қарахонӣ расониданд.

Шабонгоҳ, душман гирдашро гирифта, дастгираш кард. Қарахонӣ ўро ба Ўзганд фиристод, аммо дар он ҷо бо фитнаангезии марде ба номи Маҳрӯй, дар моҳи рабеулаввали соли 395 (декабри соли 1004) кушта шуд. Маҳмуд дубора ба чехраи хунҳои додгар даромад ва фармон дод Маҳрӯйро бикӯшанд. Вопасин намояндаи дудмони неруманд, ки рӯзгоре карру фарре дошт, бад-ин гуна ба ҳалокат расид ва хиттаи қаламрави онон ба ду бахш шуд: Аз Қошғар то рӯди Омӯ бахше аз Туркистони ҳовар, Ҳафтрӯд, Чоч (шахристони Тошканд), Фарғона ва ҳамаи Сугди бостон ба Қарахониён расид ва аз марзҳои шимоли Ҳинд то наздикиҳои қаронаҳои ҷанубии дарёи Мозандарон ба Ғазнавиён. Адабиёти порсии дарӣ, ки ҳастии пурдурахши худро дар рӯзгори Сомониён оғоз карда буд, дар ин ду сарзамин ба равиши хеш идома дод. Аммо агар огоҳии мо аз адабиёти давраи Ғазнавӣ, рӯи бад нест, дар баробари адабиёте, ки дар хиттаҳои зери фармони Қарахониён буд, бояд ёдовар шавем, ки бахши ночизе аз он то ба рӯзгори мо расида, ки ханӯз наметавон аз рӯи он дидмоне равшан дар борааш пайдо кард. Халифа ал-Қодир, ки саҳт аз ин қонун пайравӣ мекард, ки панҷа дар панҷаи зӯрмандон наяндозад, дар зулқайдаи соли 389 ҳичрӣ (октябри 999), Маҳмудро фармонравои «бар ҳақ»-и ҳамаи вилоятҳои зери фармони Султон шинохта буд. Бунёди бузурги нуруи ҷангии Маҳмуд, ҳамоно сарбозони размӣ буд, ки созмони бисёр хубе доштанд. Ба гуфтаи Гардезӣ, ғуломони Маҳмуд дар оғоз ба саркашӣ ва нофармонӣ гироиш доштанд. Ва ҳар гоҳе ба Сомониён мегаравиданд, аммо сипас ин падида камтар ва камтар шуд ва Маҳмуд абзоре бисёр хуб дар даст дошт, ки ба ёрии он чунон ҷобуку ҷолок бар душманони хеш тохта, онро дарҳам мешикаст, ки ҳамаи ҳамдавраҳои ангушт ба дандон ва шигифтзада мекард.

Султон Маҳмуд, пас аз нахустин пирӯзии бузург, бар Чипол, фармонравои Ҳинд (муҳаррами соли 399-и ҳичрӣ, 27-ноябри 1001), ки ҳамаи ҷаҳомасароён ғазнавиён онро чун диловарии бузург тараннум кардаанд. Ҷаҳомасароён дар осори худ ёд кардаанд, ки Маҳмуд ҳафдаҳои дигар ба Ҳинд юриш бурд. Ғазавот, вайрон кардани бутхонаҳо ва густариши ислом, дастовезе барои ҳамаи ин лашкаркашиҳо буд. Маҳмуд аз ҳар роҳе, ки метавонист, мекушид дар миёни тӯдаҳои мардум ин

пиндорро падида оварад, ки ӯ пайкоргари некхоҳ дар роҳи дин аст. Беҳуда набуд, ки пас аз тасарруфи маъбади Тонисар ва бурдани бути Чакросавм, ки мардуми бумӣ онро ситоиш мекарданд, фармон дод ин пайкараи ғулосоро дар канори дарвозаи кохи Ғазнин бигзоранд.¹ Андешаи ин кор бисёр сода буд, анбӯҳи мардуми кунҷков барои тамошои ин бағоният, ки ба хок кашида шудааст, гирд меоянд ва сипас, ин овоза дар ҳама ҷаҳон сайр мекунад, ки чӣ гуна Султон, беамон бо бутпарастӣ пайкор мекунад.

Қарахонӣ пас аз кушта шудани Исмоил содаандешона бар он шуд, ки аз набудани Султон, ки дар ин хангом дар шимоли Ҳинд буд, баҳра гирад. Аммо Маҳмуд чолокии хешро дар задани зарбаи тундаросо, дар соли 1006-и тарсой бо дурахшандагӣ ба намоиш гузошта буд. Дар оғоз менамуд, ки шодкомӣ бар лашкариёни Қарахонӣ лабханд зада бошад. Бузургони Хуросон, ки хирочи паёпайи Маҳмуд ононро ба хоки сиёҳ менишонид, ба ӯ ваъдаи ёрӣ дода буданд. Аммо ҳамин ки хабари тохту този инон ба Маҳмуд расид, бо неруи бузурги худ бо шитоб баргашт ва чунон саҳмгинона ба сипоҳи Қарахонӣ зарба зад, ки онон сар аз по ношинохта пой ба фирор ниҳоданд. Бозмондаҳои урдуи Қарахонӣ, ки мешитобид аз Омударё бигзарад, ба шино оғоз карданд ва бисёре аз сипоҳиён, дар рӯди хурушон ғарқ шуданд. Лекин ин дарси омӯзанда ва саҳт, ханӯз барои Қарахонӣ басанда набуд, ӯ дар соли 1007-и тарсой, дубора ба қаламрави Ғазнавӣ тохт ва шаҳри Балхро ба даст овард. Аммо ин бор ҳам сипоҳи Қарахонӣ, пас аз шикасте, ки дар 22 рабеуссонӣ, соли 398 (6-январӣ соли 1008) аз Маҳмуд хӯрд, ба ночор бо нангу сарафгандагӣ гурехт. Қарахонӣ, дигар дилу заҳраи он наёфт, ки ба марзҳои қаламрави Маҳмуд битозад ва дар соли 418-и ҳиҷрӣ (1025-26-и тарсой) Маҳмуд, ҳатто дидори оштиҷӯёна бо «хони бузург», Юсуфхони Қадархон дошт. Дар ин дидор, Қарахонӣ аз шукӯҳ ва дороии кохи Ғазнавӣ чунон моту саросема шуда буд, ки аз ёд бурд санги бузурги гаронбаҳоеро, ки барои ҳадя ба Маҳмуд омода карда буд, ба ӯ бидихад.²

Лашкаркашиҳои Маҳмуд пеш аз ҳама барои густариши паҳнаи фармонравонаш буд. Ҳар бор, пас аз бозгашт шаҳристонҳое буданд, ки ба дасташ меафтоданд. Беҳуда набуд, ки Маҳмуд ба бутхонаҳои пуровоза чун Тонясир ва Суманот менигарист. Ин ду буткада зиёратгоҳи бешумори мардум буд, ки дороии бешуморе аз раҳгузари назру қурбониҳо дар он гирд меомад. Маҳмуд бадаш намеомад, ки пайваста, паҳнаи зерӣ фармонашро густариш диҳад, аммо на аз ҳисоби замини бутпарастон, балки дар наздикии сарзаминҳои худаш.

Ӯ дар соли 206-и ҳиҷрӣ (1015-16-и тарсой), хоҳарашро ба Хоразмшоҳ, Абулаббоси Маъмун ба занӣ дод ва вобаста ба ин, аз вай хост, ки дар масҷидҳо хутба ба номаш кунанд, яъне Хоразмро зерӣ фармони расмӣ

¹Kitab Zainu'l-Akhbar, composed by Abu Said... Gardizi, by Muhammad Nazim, London, 1928. p. 70 (Дар баргҳои оянда Зайнулаҳбор).

²Гардезӣ, Зайнулаҳбор, сах. 80.

Ғазнавиён бидонанд. Хоразмшоҳ, ки аз таҳдидҳои сахмгини Маҳмуд тарсида буд, меҳост, ки хости Султонро анҷом диҳад, аммо дар ҳамин хангом сипоҳи Маъмун сар ба шӯриш бардошт ва ӯ кушта шуд. Маҳмуд он чиро, ки меҳост ба даст овард, ӯ тавонист ба дастовези «қонуни», барқарории назм ба Хоразм лашкар бикашад. Сипоҳиёни Хоразм, наздики ҳазор асб торумор шуданд ва панҷуми сафари соли 408-и ҳиҷрӣ (3-январӣ соли 1017) Маҳмуд Хоразмро ба даст овард ва намояндаи хеш Олтунтошро дар он ҷо бар тахт нишонид. Дар моҳи шавволи соли 417-и ҳиҷрӣ (ноябр-декабри соли 1027), Маҳмуд фармони халифаро, ки дар он фармонравӣ бар Ҳинд, Систон, Хоразм ба ӯ дода шуда буд гирифт ва яке аз нерумандтарин ва доритарин фармонравоёни рӯзгори хеш гашт. Аммо сиёсати Маҳмуд ба нобудии давлате, ки ӯ падида оварда буд, анҷомид. Сабаби асосии фалокате, ки дар роҳ буд, ҳамона беҳонумонии ҳаросноки заминдорону кишоварзони паҳнаи зери фармони ӯ буд. Бо он ки аз Ҳинд дороии саршори афсонаомезе меоварданд, мардум танҳо аз дур метавонистанд тамошогарони он бошанд. Ин навиштаи Байҳақӣ бахубӣ менамӯнад, ки чӣ гуна дар рӯзгори Маҳмуд, Хуросонро ғорат кардаанд:

«Ва савуми моҳи рамазон ҳадяҳо, ки соҳибдевони Хуросон сохта буд, пеш оварданд пансад ҳамли¹ ҳадяҳо, ки Ҳасанакро²дида будам, ки бар он чумла оварди Амир Маҳмудро он сол к-аз Ҳаҷ боз омад в-аз Нишобур ба Балх расид. Ва чандон чомаву тароифи зарринаву симина ва ғулому канизак ва мушқу кофуру иноб ва марвориду махфурӣ ва қоливу кӯш ва аснофи неъмат буд, дар ин ҳадяи Сурӣ, ки Амиру ҳамаи ҳозирон ба тааҷҷуб монданд, ки аз ҳамаи шахрҳои Хуросон ва Бағдоду Рай ва Ҷиболу Гургон ва Табаристон нодиртарин чизҳо ба даст оварда буд. Хӯрданиҳову шаробҳо дархӯри ину он чӣ зари нақд буд, дар кисаҳои ҳарири сурх ва сабз ва сим дар кисаҳои зарди дидорӣ. В-аз Бӯмансури Мастурӣ³ шунидам ва ӯ он амин буд, ки мӯй дар кори ӯ натавониста хазид ва нафси бузург ва роӣе равшан дошт. Гуфт: «нек чокарест, ин Сурӣ, агар моро чунин ду се чокари дигар будӣ, бисёр фоида ҳосил шудӣ». Гуфтам, «ҳамчунон аст» ва заҳра надоштам гуфтаме «аз раиёи Хуросон бояд пурсид, ки ба д-ишон чанд ранҷ расонида бошад. Ба шарифу вазеъ, то чунин ҳадя омада шудааст ва фардо рӯз пайдо ояд, ки оқибати ин кор чӣ гуна шавад». Ва рост ҳамчунон буд, ки Бӯмансур гуфт, ки Сурӣ марде золим буд. Чун дасти ўро гушода карданд бар Хуросон аёну руасоро барканд ва молҳои беандоза ситуд ва номаҳое набиштанд ба Мовароуннаҳр ва расулони фиристоданд ва ба аёни туркон бинолиданд, то ишон агро карданд туркманонро ва зуъфо низ ба эзад аз зикри ҳоли хешро бардоштанд ва аммо мунҳиёнро заҳра набуд, ки ҳоли

¹ Ҳамл ба касраи аввал яъне бор ва ба вожагони идории он рӯзгор андозае будааст, барои амволе, ки ба ҳазина мерасидааст.

² Номи тасғири яке аз вазирони Маҳмуд, ки дар даврони Масъуд ўро куштанд.

³ Мастур - маъмур.

Суриро ба ростии инҳо карданд менигарист, то Хуросон ба ҳақиқат дар сари зулму дароздастии вай бошад».¹

Кишваре варшикаста роҳзане қазвинӣ ёфта буд ва ғазнавиён хушёрона мурукиб буданд, ки мардуми бумӣ, кишоварзон ва шаҳрнишинон абзори разм надошта бошанд ва танҳо сипоҳи Султон ҳамаи амалиёти низомиро анҷом диҳад. Кор ба он чо кашид, ки Маҳмуд ҳатто кӯшиши мардумро барои дифоъ аз ин ё аз он шаҳр ба ҳангоми ҳамлаи душман, табаҳкорӣ бармешумурд. Ба пиндори ӯ, мардум мебоист ба сарнавишти худ тан дода, оромона чашм ба роҳ бошанд то Султони «раҳоибахш» биёяд. Байҳақӣ дар бораи ин сиёсати Ғазнавиён суҳанони зебо дорад.²

«Бад-он вақт, ки аз Бухоро лашкарҳои Элак (Қарахонӣ. - Е. Б.) Бо Субошитегин биёмад ва мардумони Балх бо ишон ҷанг карданд, то вай куштану ғорат кардан кард ва мардумони Нишобур ин накарданд. Чун Амир Маҳмуд раҳматуллоҳ алайҳ аз Мултон ба Ғазнин омад ва муддате бибуд ва корҳо бисохт ва рӯй ба Хуросон овард. Чун ба Балх расид Бозори ошиқонро, ки ба фармони ӯ бароварда буданд, сӯхта дид, бо Балхиён итоб кард ва гуфт: «Мардумони раиятро ба ҷанг кардан чӣ кор бошад? Лоҷарм шаҳристон вайрон шуд ва мустағло бар ин бузургӣ аз он ман бисӯхтанд. Товони ин аз шумо хоста ояд. Мо аз он даргузоштем, нигаред то пас аз ин чунин накунед, ки ҳар подшоҳе, ки қавитар бошад ва аз шумо хироч хоҳад ва шуморо нигоҳ дорад, хироч бибояд дод ва худро нигоҳ дошт. Ва чаро ба мардумони Нишобур ва шаҳрҳои дигар нигоҳ накардед, ки ба тоати беш рафтанд ва савоб он буд, ки ишон карданд то ғорате наҷфтод. Ва чаро ба шаҳрҳои дигар нигоҳ накардед, ки хироче аз ишон беш нахостанд, ки онро (яъне зиёне ки аз ғорату тороч расидааст - Е. Б.) маҳсуб карда ояд».³ Омадани салҷуқиҳо ба Хуросон нобудии императории Маҳмуро тундтар кард. Бино ба хоҳиши инон Султон ба ҷаҳор ҳазор ҷонвор аз онон иҷоза дод, ки аз Омударё гузашта, дар даштҳои наздики Сарахс, Фарова ва Бовард зиндагӣ кунанд. Амири Тӯс, Арслони Ҷазоб ба Маҳмуд гӯшзад кард, ки ин кор бо эҳтиёт ҳамроҳ набудааст, лекин ӯ намехост суҳане бишнавад. Аммо дар нимаи соли 1028-и тарсӣ аз Нисо ва дигар шаҳрҳои Кавпатдоғ⁴ шикоятҳои мардум аз корҳои хилофи салҷуқиҳо оғоз шуд.

Дар моҳи майи соли 1029-и тарсӣ, ҳуди Султон лашкаркашии сарқубгаронаро алайҳи инон фармондихӣ ва дар назди яке Фарова

¹Абулфазл Муҳаммад бани Ҳусайни Байҳақӣ дабир, «Таърихи Байҳақӣ», ба эҳтимоми доктор Ғанӣ ва доктор Фаёз, Техрон, Соли 1323, сах. 411 (дар барғҳои оянда: Байҳақӣ, ҷопи Техрон, соли 1945).

² Байҳақӣ ҷопи Техрон, соли 1945, сах. 551.

³ Ин китъаро Бобоҳон Ғафуров (Таърихи мардуми тоҷик, Москва, 1955, сах.25-248) бозгӯй кардааст.

⁴ Аз бахшҳои Хуросони бузурги пешин, ки акнун дар он сӯи марзҳои шимоли ховарии Эрон дар Туркменистони имрӯза аст. - С. Э.

куштори ҳавлноке аз онон кард. Аммо солҳои зиндагии Маҳмуд на ҳамон солҳои пешин буд ва ба тангии нафас дучор шуда буд.

Дар баҳори соли 1030-и тарсой, бемории Маҳмуд чунон шиддат гирифта буд, ки Султон дигар наметавонист дароз бикашад ва рӯи сандалии дастадор, нишаста меҳобид. Ин мард, ки на танҳо ба дигарон, балки ба ҳештан ҳам саҳтгир буд, мекӯшид дардашро пинҳон дорад ва ба рағми ҳама чиз ба идораи корҳо идома диҳад. Саранҷом, яке аз ҳамлаҳои тангнафас ҷонашро бигрифт (23-и рабе-ул-сонии соли 421-и ҳиҷрӣ-1 моҳи май соли 1030-и тарсой). Аз он ҷо ки ҳатто наздикони дарбор ҳам аз бемории Маҳмуд огоҳ набуданд, маргаш ҳаяҷоне бузург дар Ғазнин барпо кард. Фарруҳӣ, яке аз беҳтарин ҷақомасароёни он даврон марсияе дар ин бора суруд, ки ҳарчанд дар дарунмояш муҳолиға барои ҷунин ҷақомаҳо андак нест, бо ин ҳама тасвири бисёр равшан медиҳад ва менамоёнад, ки бозтобе аз сӯғвории ростини ҷақомасаро бошад. Ин сӯғнома, дархӯри нигарише аст бузург ва барои ҳамин ҳам ҳамаи онро дар зер меоварем:¹

Шаҳри Ғазнин на ҳамон аст, ки ман дидам пор,
Чӣ фитодаст, ки имсол дигаргун шуда кор?
Хонаҳо биам пурнавҳаву пурбонгу хурӯш,
Навҳаву бонгу хурӯше, ки кунад рӯҳ фиғор.
Кӯйҳо биам пуршӯру сар то сари кӯй,
Ҳама пурҷӯшу ҳама ҷӯшиш аз хайли савор.
Растаҳо биам пурмардуму дарҳои дукон,
Ҳама барбаставу зи дар зада ҳар як мисмор
Кохҳо биам пардохта аз муҳташамон,
Ҳама як сар зи рабаз бурда ба шористон бор.
Меҳтарон биам бар рӯй занон, ҳамчу занон,
Чашмҳо карда зи хуноба ба ранги гулнор.
Ҳоҷибон биам ҳастадилю пӯшида сиях,
Кулаҳ афканда яке аз сару дигар дастор.
Бонувон биам берун шуда аз хона ба кӯй,
Бар дари майдон гирёну хурӯшон ҳамвор.
Ҳоҷагон биам аз пеш бардошта давот,
Дастҳо бар сару сарҳо зада андар девор.
Омилон биам боз омада ғамгин зи амал,
Кор нокардаву норафта ба девон шумор.
Мутрибон биам гирёну даҳ ангушт газон,
Рӯдҳо бар сару бар рӯй зада шефтавор.
Лашкаре биам саргашта саросема шуда,
Чашмҳо пурнаму аз ҳасрату ғам гашта низор.

¹ Девони ҳақим Фарруҳии Систонӣ, ба ҷамъу тасҳеҳи Алии Абдулрасули, Техрон, 1311, саҳ 92-95.

Ин ҳамон лашкариёнанд, ки ман дидам дӣ?
 В-ин ҳамон шахру замин аст, ки ман дидам пор?
 Магар имсол малик боз наёмад зи ғазо!?
 Душмане рӯй ниҳодаст бар ин шахру диёр?
 Магар имсол зи ҳар хона азизе гум шуд?
 То шуд аз ҳасрату ғам рӯз ҳама чун шаби тор.
 Магар имсол чу пир ар бинолид малик?
 Не ман ошӯб аз ин гуна надидам перор.
 Ту нагуӣ, ки чӣ афтодаст, бигӯ гар битавон,
 Ман на бегонаам, ин ҳол зи ман боз мадор.
 Ин чӣ шуғласту чӣ ошӯбу чӣ бонгасту хурӯш,
 Ин чӣ кор асту чӣ бор асту чӣ чандин гуфтор?
 Кошки он шабу он рӯз, ки тарсидам аз он,
 На фитодастиву шодӣ нашудасти тимор.
 Кошки чашми бад анадар нарасидӣ ба Амир,
 Оҳ, тарсам, ки расиду шуда маҳ зери губор.
 Рафт, ки моро ҳама бечораву дармонда бимонд,
 Ман надонам, ки чӣ дармон кунам инрову чӣ чор?
 Оху дардо, ки ҳама лаъл ба кон боз шавад,
 Ё миёни гилу аз гил нашавад бархӯрдор.
 Оху дардо, ки бе ӯ ҳар касе натвонад дид,
 Боги пирӯзии пурлолаву гулҳои ба бор.
 Оху дардо, ки кунун қарматиён шод шаванд,
 Эмани ёбанд аз санг парокандаву дор.
 Оху дардо, ки кунун қайсари румӣ бираҳад,
 Аз такопӯю баровардани бурчу девор.
 Оху дардо, ки кунун барҳаманони ҳама Ҳинд,
 Қой созанд дигар бутонро аз навбаҳор.
 Мири мо хуфта ба хок андару мо аз бари хок,
 Ин чӣ рӯз аст бад-ин зорӣ, ё раб зинҳор?
 Фоли бад чун занам ин ҳол чуз ин аст магар?
 Занам он фол, ки гирад дил аз он фол қарор.
 Мир май хӯрда, магар диву бихуфтаст имрӯз?
 Дер бархост магар ранҷ расидаш зи хумор?
 Духлаву кӯс ҳамоно, ки ҳама з-он назананд,
 То бихусбад хушу камтар будаш бар дил бор.
 Эй амири ҳама мирону Шаҳаншоҳи чаҳон,
 Хезу аз хучра бурун ой, ки хуфти бисёр!
 Хез, шоҳо, ки чаҳон пуршағабу шӯр шудааст!
 Шӯр бинишону шабу рӯз ба шодӣ бигузор!
 Хез, шоҳо, ки ба қунуч сипаҳ гирд шудааст,
 Рӯй з-он сӯй неҳу бар торакашон оташ бор!
 Хез, шоҳо, ки расулони шаҳон омадаанд,
 Ҳама ҳадяҳо доранд оварда фаровону нисор!

Хез, шоҳо, ки ба фирӯзӣ гул боз шудааст,
 Бар гули нав қадаҳе чанд майи лаъл гусор!
 Хез, шоҳо, ки чу ҳар сол ба арз омадаанд,
 Аз паси кохи туву боғи ту пиле ду ҳазор!
 Хез, шоҳо, ки ҳама дӯхтаву сохта гашт,
 Хилъати лашкару гардид ба як чой анбор.
 Хез, шоҳо, ки ба дидори ту фарзанди азиз,
 Ба шитоб омад, бинмой мар ўро дидор!
 Кӣ тавонад, ки барангезад 3-ин хоб туро,
 Хуфтӣ, он хуфтан к-аз бонг нагардӣ бедор.
 Гар чунон хуфтӣ, эй шах, ки нахоҳӣ бархост,
 Эй худованди чаҳон, хезу ба фарзанд супор!
 Хуфтани бисёр, эй Хусрав, ҳӯи ту набуд,
 Ҳеч кас хуфта надидаст туро 3-ин кирдор.
 Хӯи ту сохтану шуғли сафар буд мудом,
 Беҳ наёсудӣ ҳар чанд, ки будӣ бемор.
 Дар сафар будӣ, то будӣ дар кори сафар,
 Тани чун кӯҳи ту аз ранчи сафар гашта низор.
 Сафаре к-онро боз омадан умед буд,
 Ғами ў кам буд арчанд, ки бошад душвор.
 Сафаре дорӣ имсол шаҳо, андар пеш,
 Ки мар онро на карон аст падида на канор.
 Як дамак боре дар хона бубояст нишаст,
 То бидидандӣ рӯи ту азизону табор.
 Рафтани ту ба ҳазон будӣ ҳар сол, шаҳо!
 Чӣ шитоб омад, ки бирафтӣ имсол ба баҳор?
 Чун кунӣ сабру чудо чанд тавонӣ будан,
 3-он бародар, ки бипавардӣ ўро ба канор?
 Тани ў аз ғаму тимори ту чун мӯй шудааст,
 Руҳи чун лолаи ў зард ба ранги динор.
 Аз фаровон, кӣ бигиряд ба сари кӯи ту шох?
 Оби дида бишухудааст мар ўро рухсор.
 Оташе дорад дар дил, ки ҳама рӯзи равон,
 Ба сӯи чархи барафканда аз он дуду шарор.
 Гар бародар ғами ту хӯрд, шаҳо, нест аҷаб,
 Душманат бе ғами ту нест ба лайлу ба наҳор.
 Мурғу моҳӣ чу занон бар ту ҳаме навҳа кунанд,
 Ҳама бо мо шуда андар ғаму андӯҳи ту ёр.
 Рӯзу шаб бар сари тобути ту аз ҳасрати ту,
 Кохи пирӯзии чун абр ҳамегиряд зор.
 Ба ҳисор аз фазъу бими ту рафтанд шаҳон,
 Ту шаҳо, аз фазъу бими кӣ рафтӣ ба ҳисор?

Ту ба боге чу биёбоне дилтанг шудӣ,
 Чун гирифтастӣ дар чойгаҳе танг қарор?
 На ҳамоно, ки ҷаҳон қадри ту донист ҳама,
 Лочарам назди хирадманд надорад миқдор.
 Зиннату қиммату миқдори ҷаҳонро ба ту буд,
 То ту рафтӣ зи ҷаҳон ин се бурун шуд якбор.
 Шуароро ба ту бозор барафрӯхта буд,
 Рафтиву бо ту ба як бор шикаст он бозор.
 Эй Амуре, ки ватан дошт ба наздики ту фахр,
 Эй Амуре, ки нагаштаст ба даргоҳи ту ор.
 Ҳама ҷаҳди ту дар он буд, ки эзад фармуд,
 Ранҷкаш будӣ дар тоати эзад ҳамвор.
 Бигузорад ва ба рӯи ту маёрад ҳаргиз,
 Зиллатеро, ки накардӣ ту бад-он истиғфор.
 Зинда бодо, ба валиаҳди ту номи ту мудом,
 Эй шаҳи некдили некхӯи некӯкор.
 Дили пажмон ба валиаҳди ту хурсанд кунад,
 Ин бародар, ки зад аңдар дил, аз дарди ту нор.
 Аңдар он гетӣ эзад дили ту шод кунад,
 Ба биҳишту ба савобу ба фаровон кирдор.

Ҳангоме ки Маҳмуд мурд, писари меҳтар ва ҷонишини Амир Муҳаммад дар Гузгонон буд ва умур ба даст гирифта ва фармондихии сипоҳро ба амакаш, Амир Юсуф дод. Ба навиштаи Гардузӣ, бозорҳои Ғазнинро ҷунбу ҷӯше фаро гирифт ва савдогарони колоҳи гаронбаҳо, аз ҳар сӯ ба он ҷо рӯй оварданд. Аммо сардорони тӯдаи мардум кӯшише ба сӯи Муҳаммад надоштанд. Абулнаҷми Аёз ибни Оймоқ – дурдонаи Маҳмуд, ки дар гирди ӯ афсонаҳо ва достонҳо сохтаву пардохта шудааст, ҳамон ғулуме, ки султони пешин амираш карда буд, бо шитоб назди Масъуд рафта, савганди вафодорӣ ёд кард. Масъуд дар Нишобур сипоҳ гирд меовард ва Муҳаммад, ки аз омода шудани ӯ огоҳ буд, шароб меҳӯрд ва бо раққосону мутрибон саргарм буд. Саранҷом, ҳангоме ки ӯ ба сӯи Масъуд ба роҳ афтод, сипоҳаш бисёр ба содагӣ ўро тарк гуфт ва ба бародараш пайваست. Муҳаммад асир шуд ва дар диже бандӣ гардид. Яке аз надимони Муҳаммад, ин руҳдодро ҷунин овардааст:¹

Эй шох ҷӣ буд ин ки туро пеш омад?
 Душман-т ҳам аз пирахани хеш омад.
 Аз меҳнатҳо, меҳнати ту беш омад,
 Аз мулки падар баҳри ту Мандиш омад.²

¹ Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2. сах.66.

² Мандиш. Номи диже аст, ки Амирмаҷӯз Муҳаммад, дар он бандӣ шуд. Ин шеърро ба Фарруҳӣ низ нисбат медиҳанд. (Бингаред: Девони Фарруҳӣ, ба эҳтимоми Дабир Сиёкӣ, сах. 44).

Халифаи Бағдод, чун ҳамеша омода буд кори анҷомшударо ба расмӣ таъин карда ва дар оғози шавволи соли 421-и ҳиҷрӣ (октябри соли 1030) маншури тахту тоҷро, ки Масъуд тасоҳуб карда буд, барояш бифристонд. Таърихнависон овардаанд, ки Масъуд беш аз дигар писарони Маҳмуд ба падараш ҳаммонандӣ дошт ва тафовуташ бо падар, танҳо ҳайкали танумандиаш буд. Нерӯи ҳиссии Масъуд ва диловариаш дар ҷанг забонзади ҳамагон буд. Аммо зиракии Маҳмудро дар сардариҷаи кардани душманон бо сиёсати маккорона, ба мерос набурда буд ва артиш ҳам, ки дар зери фармондигарии Маҳмуд шикастнопазир буд, дигар шикастнопазир набуд. Дигар ҳокимоне, ки дар қаламрави ҳинд гумошта шуда буданд ба сӯи истифода ҳама нақарданӣ даст меёзиданд. Масъуд дигар наметавонист сиёсати падарро идома дода ва наздик ба сола як бор ба Ҳинд лашкар бикашад. Росташ ин аст, ки ба ҷанд лашкаркашии хурд даст бурда буд, аммо захираи он надошт, ки мутасаррифоташро дар Осиёи Миёна бесарпараст бигзорад.

Шикоят аз салҷуқиҳо афзоиш меёфт ва саркардагони инон, дар посух ба таҳдид хостор шуданд, ки заминҳое барои кӯч ба онон бидиҳанд ва ваъда доданд, ки дар сурати анҷоми хостаашон ба тохту тоҷ поён бидиҳанд. Салҷуқиҳо омодаи ҳар гунаште буданд, аммо сардорони ғазнавӣ рафтори мутақаббиро ба онон доштанд ва саранҷом корро ба душманин ошкор карданд. Дар баҳори соли 1040 тарсой, Масъуд сипоҳе дар Нишобур гирд овард ва ба ҷанги салҷуқиҳо рафт. Саворнизоми салҷуқиҳо, дар наздикии Дандонакан роҳро бар Масъуд барбастанд. Дар ҳама оғози набард, баҳше аз сипоҳи Масъуд ба Салҷуқиҳо пайваст. Пас Амир бар ҳилофи одоб ва русум, ҳадаф ба пайкор оғоз кард ва менамояд, ки андаке ҳам қомеъ буда, раванди ҷангро дигаргун кардааст. Аммо сардорони ӯ пой ба фирор гузоштанд ва Масъуд ночор шуд аз онон пайравӣ кунад ва ин, дар рӯзи 8 рамазони соли 431-и ҳиҷрӣ (24-и моҳи майи соли 1040) руҳ дода буд. Масъуд, ки ҳудро ба душворӣ ба Ғазнин расонида буд, сардоронро қайфар дод ва ононро ба диҷҳои ҳиндӣ фиристонд, ки барои ҳамеша дар он ҷо бандӣ бошанд ва ҷунони Гардиз меғӯяд, онҳо дар ҳама рӯзи нахуст дар он ҷо мурданд.

Масъуд дарёфт, ки қудраташ дар Хуросон ба поён расидааст. Ганҷи бекаронро, ки падараш аз Ҳиндустон қамъ оварда буд, бо худ гирифт ва роҳи Ҳинд шуд. Дар миёни роҳ сипоҳиён бо оғҳи аз он ки ҷи сарватҳоро Масъуд бо худ мебарад, ба ғорат оғоз карданд. Дар ҳамаи ҷангҳо қорвон, ки аз дигар сӯ меомад фаро расид ва Муҳаммадро, ки аз банд озод карда буданд, бо он қорвон меоварданд. Ғоратгарон, ки меҳостанд аз қайфар бечуну ҷаро воранд, дар ҳама дам Муҳаммадро Амир эълон ва Масъудро дастгир карда, дар ғулу занҷир гузоштанд ва ба яке аз диҷҳои Ҳинд бурданд. 11-ҷамод-ул-аввали соли 432-и ҳиҷрӣ (18-январии соли 1041), яке аз дарбориёни Муҳаммад фармоне дурӯғин барои фармондеҳи диҷ фиристонд, ки Амир Масъудро бикӯшанд ва ин фармон

ичро шуд. Аммо Муҳаммад натавонист ин бор ҳам подшоҳӣ кунад. Мавдуд, писари Масъуд тавонист фармондеҳи низомии Муҳаммадро бо худ ҳамроҳ кунад. Муҳаммад ва писараш Аҳмад ва низ Амир Юсуф, Сулаймон асир ва кушта шуданд.

Вижагонии ҳамагонии зиндагии адабӣ дар қаламрави Ғазнавиён. Бо он ки пайдоиши ғазнавиён аз яке аз тираҳои турк буд, устувор шудан ва фармонравии инон ба дигаргунии бузурги бофти қавмии маҳофили ҳокима наёнҷомид. Метавон гуфт, ки дар рӯзгори сомониён ҳамаи корҳои низомӣ ба бекҳои турк вогузошта шуда буд. Ин ҳолу рӯз дар рӯзгори Ғазнавиён ҳам бар чой буд, аммо корҳои кишварӣ, чунон пеш дар дасти эронӣ монда буд. Аз ин рӯ, порсӣ-дарӣ ҳамчунон забони давлатӣ ва метавон гуфт, ки ягона забони адабӣ будааст. Дидгоҳи таърихнависон дар ин бора, ки Султон Маҳмуд то чӣ андоза фарҳефта будааст, яқсон нест. Ибниласир овардааст, ки Маҳмуд на танҳо арабӣ медонист, балки тафсири ҳам ба забони арабӣ бар Қуръон навиштааст. Забони форсиро бахубӣ медонист ва ғӯё ҳатто озмоиш ҳам дар чакомасарой карда будааст. Бо он ки бисёр озманд ва тангчашм буд, боз ҳам дар кор (зарурӣ) медонист, ки шоиронро гирди хеш дошта бошад ва равшан аст, ки на барои ёрӣ барои пешрафти адабиёт, балки барои он ки меҳост шоирон овозаи қудраташро баландтар бурда, онро ситоиш кунанд. Ошноӣ бо осори Унсурӣ, «Малик-уш-шуаро»-и Маҳмуд моро қонеъ месозад, ки Маҳмуд Унсуриро ҳадаборон намекарда, балки муҳосибаи сиёсӣ доштааст. Дар сарчашмаҳо омадааст, ки дар даргоҳи Маҳмуд ҷаҳорсад шоир будааст. Бадиҳӣ аст, ки намешуд ин хабарро вожа ба вожа пазируфт. Ин ҳамон шумораи чихил аст, ки дар ҷашми тӯдаи мардум шумораи муқаддас аст ва онро гирифта даҳ баробар кардаанд, ба сухане дигар бояд ин шумораро танҳо дар маънии бисёр пазируфт. Авфӣ дурусткортарин таъкиранавис аст, ки пеш аз дигар таъкиранависон қорашро оғоз кардааст.

Ў танҳо бисту нӯх шоирро ба «Хонаи Носир», яъне дарбори ғазнавиён (ва дар ин миён, дар ҳамаи таърихи ин дудмон) мансуб медорад. Аз ин шумора то ҷаҳорсад, роҳе бисёр дуру дароз аст. Агар дар сарчашмаҳо оварданд, ки Маҳмуд мекушид шоироне ҳар чи бештар дар гирдаш дошта бошад, наметавон чунин натиҷагирӣ шитобомезе кард, ки ғӯё зиндагии ин шоирон дар даргоҳи ӯ осону дилпазир будааст. Аз ин сухан намеғӯем, ки мавзӯи осори онон мебоист бо хости Султон ҳамхон бошад, балки инро ёдовар мешавем, ки ҳар гуна нофармонӣ аз сӯи онон, сангдилона ва бедиранг кайфар дода мешуд. Шоирон ҳатто дар зиндагии хусусии ҳадашон ҳам мебоист ҳамвора «ҷашми тезбини давлат»-ро ба дида дошта бошанд. Дар рӯзгори Маҳмуд, ба шабакаи густурдаи гунаи пулиси махфӣ созмон дода шуда буд, ки ҳатто писарони Султонро ҳам зерӣ ҷашм доштанд. Дархӯри нигариш аст, ки инон низ барои дифоъ аз хеш ба навбаи худ хабарчиноне дар хонаи худӣ султон меғумоштанд. Ба чунин достоне аз Байҳақӣ менигарем:

«...Ба рӯзгори ҷавонӣ, ки (Масъуд) ба Ҳирот мебуд ва пинҳон аз падар шароб меҳӯрд, пӯшида аз Райҳон, ходими Фурудсарой хилватҳое мекарда ва мутрибон медошт марду зан, ки ишонро аз роҳҳои бунҳара (пинҳон. - С. Э.) наздики вай бурдандӣ. Дар кӯшкӣ боғ Аднонӣ фармуд то хонае бароварданд ҳоби қайлуларо ва онро мазмилҳо (лӯлаи об. - С. Э.) ва хишҳо (парда. - С. Э.) овехтанд, ҷунонки об аз ҳавз равои шудӣ ва бар тилисм бар боми хона шудӣ ва дар мазмилҳо бигаштӣ ва хишҳоро тар кардӣ. Ва ин хона аз сақф то ба пой замин сурат карданд, суратҳои (китоб) алфия ва шалфия аз анвои гирд омадани мардон бо замон, ҳама бараҳна, ҷунонки ҷумлаи он китобро сурату ҳикояту суҳан нақш карданд ва беруни ин суратҳо нигоштанд, фарохӯри ин суратҳо амир ба вақти қайлула он ҷо рафтӣ ва ҳоб он ҷо кардӣ ва ҷавононро шарт аст, ки ҷунин ва монанди ин бикунанд.

Ва Амир Маҳмуд, ҳар чанд мушаррафе дошт, ки бо ин Амир фарзандаш будӣ пайваста, то берун будӣ бо надимон ва анфосаш мешумурдӣ ва инҳо мекардӣ. Муқаррар буд, ки он мушарраф дар хилватҷоҳои (Масъуд) нарасидӣ, пас (Маҳмуд) пӯшида бар вай мушрифон дошт аз мардум. Чун ғулому фаррош ва пиразанон ва мутрибон, ки ҷуз ишон, ки бар он ҷӣ воқиф гаштандӣ боз намудандӣ, то аҳволи ин фарзанд ҳеҷ чиз бар вай пӯшида намондандӣ ва пайваста ўро ба номҳо молидиву пандҳо меодӣ, ки валиаҳдаш буд ва донист, ки тахти мулк ўро хоҳад буд. Ва, ҷунонки падар бар вай ҷосусон дошт пӯшида, вай низ бар падар дошт, ҳам аз табақа, ки ҳар ҷӣ рафтӣ боз намудӣ. Ва яке аз ишон Нӯштегин ҳосаи ходим буд, ки ҳеҷ хидматгор ба Амир Маҳмуд аз вай наздиктар набуд».

Пас хабари ин хонаи ба сурати алфия, саҳт пӯшида ба Амир Маҳмуд набиштанд ва нишон бидоданд, ки ҷун аз сарои Аднонӣ бигашта ояд, боғе аст бузург. Бар дасти ростии ин боғ, ҳавзе аст бузург ва аз карони ҳавз, бар ҷап ин хона аст ва шабу рӯз бар ду қуфл бошад зеру забар ва он вақт бигшоёнд, ки Амир Масъуд ба ҳоб он ҷо равад ва калидҳо ба дасти ходиме аст, ки ўро башорат гӯянд. Ва Амир Маҳмуд ҷун бар ин ҳол воқиф гашт, вақти қайлула ба хиргоҳ омад ва ин суҳан ба Нӯштегин ҳосаи ходим бигуфт ва мисол дод ки: «Фалон Хайлтошро, ки тозандае буд аз тозандагон, ки ҳамто надошт бигӯй то сохта ояд, ки барои муҳимме ўро ба ҷое фиристода ояд, то ба зудӣ биравад ва ҳоли ин хона бидонад ва набояд, ки ҳеҷ кас бар ин ҳол воқиф гардад». Нӯштегин гуфт: «Фармонбардорам». Ва Амир бихуфт ва вай ба васоқи хеш омад ва саворе аз девсаворони хеш номзад кард бо касби хиёраи хеш ва бо вай бинҳод, ки ба шаш рӯзу шаш шабу ним ба Ҳирот равад наздики Амир Масъуд, саҳт пӯшида. Ва ба дасти хеш мултафе набишт ба Амир Масъуд ва ин ҳолҳо боз намуд ва гуфт: «Пас аз ин савори ман, Хайлтоши султонӣ хоҳад расид, то он хонаро бубинад пас аз расидани ин савор, ба як рӯзи ним ҷунонки аз кас бок надорад ва яқсар то он хона меравад ва қуфлҳо бишканад. Амир ин корро саҳту зуд гирад, ҷунонки савоб бинад». Ва он девсавор андар вақт тозон

бифафт. Ва пас (Нӯштегин) кас фиристод ва он Хайлтошро, ки фармон буд, бихонд. Вай сохта биёмад. Амир Маҳмуд, миёни ду намоз аз хоб бархост ва намози пешин кард ва фориг шуд. Нӯштегинро бихонд ва гуфт: «Хайлтош омад?». Гуфт: «Омад ва ба соки (ман) нишаст». Гуфт: «давог ва когаз биёр!» Нӯштегин биёвард ва Амир ба хатти хеш гушодномае набишт бар ин чумла:

«Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим. Маҳмуд ибни Сабуктегинро фармон чунон аст, ин Хайлтошро ба Ҳирот ба ҳашт рӯз равад. Чун он чо расид, як сар то сарои писарам Масъуд шавад ва аз кас бок надорад. Ва шамшер баркашад ва ҳар кас, ки вайро аз рафтан боз дорад, гардани вай бизанад ва ҳамчунон ба сарой фуру равад ва сӯи писарам нангарад ва аз сарои Аднонӣ ба боғ фуру равад ва деворҳои онро неку нигоҳ кунад, то бар чӣ чумла аст ва дар он хона бинад ва дар вақт бозгардад, чунонки бо кас сухан нагӯяд ва ба сӯи Ғазнин бозгардад. Ва сабили Қатлуғтегин хоҷибӣ биҳишти он аст, ки бар ин фармон кор кунад, агар чонаш ба кор аст ва агар муҳоботе кунад, чонаш бифафт. Ва ҳар ёре Хайлтошро бибояд дод бидиҳад, то ба мавқеъ ризо бошад, бимашиятиллоҳу ва авнаҳу вассалом».

Ин нома чун набишта омад, Хайлтошро пеш бихонд ва он гушодномаро муҳр кард ва ба вай дод ва гуфт: «Чунон бояд, ки ба ҳашт рӯз ба Ҳирот равӣ, чунин ва чунон кунӣ ва ҳамаи ҳолҳои шарҳкарда, маълум кунӣ ва ин ҳадисро пӯшида дорӣ. Хайлтош замин бўса дод ва гуфт: «Фармонбардорам» ва бозгашт. Амир Нӯштегини хосаро гуфт: «Асбе некрӯ аз охӯр Хайлтошро бояд дод ва панҷ ҳазор дирам». Нӯштегин берун омад ва дар додани асб ва сим ва ба зин кардани асб, рӯзгоре кашид ва рӯзро мебисӯхт то намози шомро рост карда буданд ба Хайлтош доданд ва вай бифафт тозон.» Ва он девсавори Нӯштегин, чунонки бо вай ниҳода буд, ба Ҳирот расид ва Амир Масъуд бар малтафа воқиф гашт ва мисол дод то саворро чое ба фуру оваранд ва дарсоат фармуд, то гачгаронро бихонданд ва он хона сапед карданд ва муҳр заданд.¹ Гуӣ ҳаргиз бар он деворҳо нақш набудааст ва чома афканданд ва рост карданд ва куфл бирниҳоданд ва кас надонист, ки ҳол чист. Ва бар асари ин девсавор, Хайлтош даррасид, рӯзи ҳаштуми чоштгоҳ ва Амир Масъуд дар сафҳасарои Аднӣ нишаста буд бо надимон ва хоҷиб ва бо Қатлуғтегини биҳиштӣ бар даргоҳ нишаста буд, бо дигар ҳаҷобу ҳашам ва мартабадорон. Ва Хайлтош даррасид. Аз асб фуру омад ва шамшер баркашид ва дебус дар гаш гирифт ва асб бигзошт. Дар вақт, Қатлуғтегин бар пой хост ва гуфт: «Чист?». Хайлтош посух надод ва гушоднома бадӯ дод ва ба сарой фуру рафт. Қатлуғ гушодномаро бихонд ва ба Амир Масъуд дод ва гуфт: «Чи бояд кард?». Амир гуфт: «Ҳар фармон, ки ҳаст ба чоӣ бояд овард». Ва ҳазоҳаз дар сарой афтод ва Хайлтош мерафт ва то ба дари он хона ва дебус дар ниҳод ва ҳарду куфлро даршикаст ва дари хона боз кард ва дар (он) рафт. Хонае дид сапед, покиза ва муҳрзада ва чома афканда. Берун омад ва пеши Амир Масъуд замин бўса дод ва гуфт:

¹ Истилоҳи муҳр задан, имрӯз ҳам дар корҳои сохтмонӣ дар Эрон ба кор меравад. - С. Э.

«Бандагонро аз фармонбардорӣ чора нест ва ин беадабӣ, банда ба фармони Султон Маҳмуд кард ва фармон чунон аст, ки дарсоат, ки ин хона бидида бошам бозгардам, акнун рафтам». Амир Масъуд гуфт: «Ту ба вақт омадӣ ва фармони худованд-султон-падарро ба ҷой овардӣ. Акнун ба фармони мо як рӯз бибош, ки бошад ба ғалат нишони хона дода бошанд, то ҳама саройҳо ва хонаҳо ба ту намоянд». Гуфт: «Фармонбардорам, ҳарчанд бандаро ин мисол надодаанд». Ва Амир барнишаст ва ба ду фарсангӣ боғест, ки Бейлоб гӯянд. Ҷое ҳасин, ки вайрову қавро он ҷо ҷой будӣ ва фармуд то мардуми саройҳо ҷумла он ҷо рафтанд ва ҳолӣ карданд ва ҳараму ғуломон бирафтанд. Ва пас Хайлтошро Катлугтегини Биҳиштӣ ва Мушаррафу Соҳиббарид, гирди ҳамаи саройҳо бароварданд ва як-як ҷой бад-ӯ намуданд, то ҷумла бидид ва муқаррар гашт, ки ҳеч хона нест бар он ҷумла, ки инҳо карда буданд. Пас номаҳо навиштанд бар сурати ин ҳол ва Хайлтошро даҳ ҳазор дирам доданд ва боз гардониданд ва Амир Масъуд разиаллоҳу анҳа ба шаҳр бозомад. Ва чун Хайлтош ба Ғазнин расид ва он ҷӣ рафта буд ба тамоми бозгуфт ва номаҳо низ бихонда омад, Амир Маҳмуд Раҳматллоҳу алайҳ гуфт: «Бар ин фарзанди ман дурғӯҳо бисёр мегӯянд» ва дигар он ҷустуҷӯҳо фаро бурид».¹ Агар, ҳатто писарони Маҳмуд ҳам дар зерӣ чунин мувофиқаи дақиқа будаанд, дигар метавон пиндошт, ки ҳолу рӯзи ҷамоасароён ва донишмандоне, ки дар даргоҳи ӯ буданд, ҷӣ будааст.

Сахттарин рақобатҳо, ки рақибонро вомедошт ҳамвора дар ҷамоаҳои якдигар дар ҷустуҷӯи ҷоҳе бошанд, ки битавон бар он хӯрда гирифт, душвории қори ононро жарфтар мекард. Як иборати номуваффақ дар қасидае барои ҷашну сурур метавонист, ки ҷамоасароро аз ҷашми Маҳмуд андохта ва ҳатто ба яке аз диҷҳои ҳиндӣ Султон бияфканад, ки танҳо як роҳ дар рӯ дошт ва он ҳам ба ғӯристон буд. Аз ҷамоасароёни ин даврон, осоре борҳо беш аз ҷамоасароёни рӯзгори сомониён мондааст. Аммо бо ин ҳама наметавон аз рӯи ҷамоаҳо, ки ба дасти мо расидааст, нигоҳи зиндагии адабии он рӯзҳоро равшан кард. Девонҳои қомил, бисёр андак мондааст ва онҳо ҳам бештарашон рӯнависи пасин ва бо таҳрифоте бузург ҳастанд. Огоҳии мо аз шоироне, ки овозаи камтар доранд аз тазкираҳои гуногун аст, аммо аз он ҷо, ки қуҳантарин тазкирае, ки бар ҷой монда, дувист сол дертар аз даврони зиндагии ин ҷамоасароён навишта шуда, пазируфтани додаҳо, ки дар он ҷо омада бисёр душвор аст. Гузашта аз ин «Лубоб-ул-албоб» додаҳо дар бораи зиндагии ҷамоасароёне, ки номашон дар ин тазкира омадааст намедихад.

Дар фарҳангҳои гуногун шумораи бисёр парокандаи байтҳо омадааст ва яке аз ин фарҳангҳо ҳамоно «Луғати фурс» («Забони порсӣ»)² аз Асадии Тӯсӣ аст, ки аз нигоҳи даврони пардохта шуданаш, ба ҷамоаҳои

¹ Мутарҷим ин матнро аз «Таърихи Байҳақӣ» ба эҳтимоми доктор Ғанӣ ва доктор Фаёз ҷрпӣ савум, Техрон, сах. 121-125 оварда дар миён гузошта, барои андохтани равшанӣ бештар дар матн будааст.

² Дар бораи ин фарҳанг бингаред ба баргҳои пешин.

шоирони рӯзгори ғазнавиён наздик аст. Дар он иқтибосҳои бисёре омада, аммо як ва ҳамон иқтибос дар нусхаҳои гуногуни фарҳанг ба муаллифони гуногун нисбат дода мешавад. Аз ин рӯ ҳатто чунин сарчашмаи пураарзише имкон намедихад, ки аз бархе масалаҳо чунонки бояд сар дарбиёварем. Я. Рипко дар гузорише дар соли 1948 дар Москва аз як байти Фаррухӣ суҳан гуфт, ки пажӯҳишгарон онро дере дар васфи печидаи зебоии маҳбубаи ҷаҷомасаро мепиндоштанд. Роста ин буд, ки пас аз ҷопи девон (ки муяссар сохт ин байтро дар вобастагӣ ба матн бихонанд) равшан гардид, ки ин тавсифе аз зеборӯе набуда, васфи ҷизе аст, ки ҳомии ҷаҷомасаро барояш фиристодааст. Метавон гуфт, дар нусхаҳои хаттии девони шоирони дарғоҳи Ғазнавӣ аз ҳаҷв хабаре нест, аммо бисёре аз шеърҳои ҳамин шоиронро, ки дар фарҳангҳо овардаанд аз бозортарин ва ҳашантарин ҳаҷвҳо гирифтаанд. Ин гувоҳӣ медиҳад, ки дар он рӯзгор шоирон ҳаҷвро дар девонҳо намеоварданд ва ё ин ки дар рӯнависҳои пасин, онҳоро ба дур андохтаанд.

Ногуфта намонад, ки ҳарчанд дарунмояи ин ҳаҷвҳои ҳашан аз кӯҷактарин арзише бархӯрдор нестанд, забони онҳо бисёр дархӯри нигариш аст. Суҳан бар сари он аст, ки ҷаҷомасароён дар қасидаҳо аз сабки боло баҳра гирифта ва аз наздикӣ бо забони гуфтугӯ дурӣ мечустанд. Аммо дар ҳаҷв поёнтарин вожаҳоро ба кор бурда ва чунон ҷизҳо ва падидаҳоеро ба ном номидаанд, ки дар қасида ишорае ҳам наметавонистанд ба он бикунанд. Равшан аст, ки созандагони фарҳангҳо нигарише борҳо беш аз қасида ба ҳаҷв доштаанд. Дар ин ҷо будааст, ки инон вожаҳоеро, ки бисёр андак ба кор мерафта ва ҳоҳони тавзеҳи бештаре буда, меёфтаанд. Қасидаҳо дар бехтарин сурат, танҳо шуморе аз вожаҳои мансухро медодаанд. Дар бораи вожаҳои ангуштшумори арабӣ, бояд гуфт, ки хонанда метавонист ин вожаҳоро дар фарҳангнависи саршори арабӣ биёбад ва барои ҳамин ҳам инҳо ба фарҳангҳо роҳ наёфтаанд. Ҷаҷомаҳои шоирони гирди ғазнавиён, ки то рӯзгори мо расидааст, бештараш шеърҳои дарборӣ аст. То он ҷо ки мешавад доварӣ кард, қасида ҳамчунон асоситарин гуна ва намуди ин ҷаҷомасароӣ будааст. Аммо ин гуна ҷаҷомаҳои он рӯзгор, бо ҳамаи пучии дарунашон, ин тафовутро бо ҳамин гуна шеъри пасин доранд, ки боз ҳам, ағлаб тавсифҳои бисёр зебое меоранд ва додаҳои пураарзиши таърихири нигоҳ доштаанд. Ин қасидаҳо ба тамринҳои ташрифотӣ наздик гардида, аммо ҳанӯз барои ҳамеша хушкӣ ва сахтнашуда буданд.¹ Дар ҷаҷомаҳои бехтарини шоирони он рӯзгор, ҳатто дар қасидаҳои ташрифотӣ метавон бозтоби осори мардумиро дид. Ҳарчанд ки шоирон барои хушхидматӣ ба Султон Маҳмуд, ки дар ҳама ҷо «илҳоди қарматӣ»-ро медид ва шарму

¹ Я. Рипко ҳам ҳаминро ёдовар шудааст: «Менамояд, ки рӯи ҳам рафта, дар даврони Сомониён ва Ғазнавиён бо ҳамсанҷӣ бо даврони пас аз он, нафас кашидан осонтар будааст. Дар даврони пас аз он, (шоирон) вазифа доштанд ба ҳангоми гузариши мавзӯи ғаной, аз намунаҳои мушаххас пайравӣ кунанд»:

J. Rypka, Labibi («Archivum Orientale Pragense», vol. XIV. 3-4, S. 164).

озарм надошт, ки хамаи душманонашро қарматӣ биномад, мавзӯоти дини ҳақро ба чакомаҳои худ дармеоварданд, аммо менамояд, ки нигариши онон ба дини куҳан, барои ҳамеша ханӯз хомӯш нашуда буд. Бисёре аз бахшҳои «Шоҳнома» ва бархе байтҳои шоироне, ки чандон шинохташуда нестанд, чунонки ин байтҳои Лабибӣ гуфтаи моро устувор мекунанд:¹

Аз итоат бо падар Зардушти пир,
Худ ба наски офарингон гуфтааст.

Нигариш ба ин нукта ҳам дорои арзиш аст ки шоир дар ин байт, истилоҳи зардуштиёро медонад ва онро ба дурустӣ ба кор мебарад.

Гӯянд нахустин суҳан аз номаи Позанд,
Он аст, ки бо мардуми бадасл мапайванд.

Аммо ин байтҳо менамояд, ки Лабибӣ тасаввури мубҳаме аз адабиёти куҳан доштааст. Номаи «Позанд» ҳастӣ надошта ва наметавониста ҳам ҳастӣ дошта бошад, зеро Позанд на ин ки номи китоб, балки шеваи нигорише буда, ки бино бар он матни порсии миёна, ба дабирии Авастой овониғорӣ мешудааст. Пас ин ки Позанд на номаи ҷудогона, балки як ришта ёдгориҳои таърихӣ аст. Бадехӣ аст, ки шояд Лабибӣ мехостааст бигӯяд ки ин суҳан дар кулл яке аз пурахмияттарин суҳанон дар ин адабиёт аст. Ба ҳар ҳол, ин нукта равшан нест ва агар ханӯз дар ҷопи Асадӣ худ мегӯяд, ки дар ин байт ёде аз ҷои мушаххас дар Авасто омадааст, мо низ ҳамроҳ бо Я. Рипко ин пиндорро яқсара рад мекунем. Ҳангоми баррасии осори шоироне, ки бо гунае бо ғазнавиён вобастагӣ доштаанд, метавон дар миёни онон, ду гурӯҳро баҳубӣ дид: ҷакомасароёни оғозин, ки то андозаи бузург суннатҳои Рӯдакӣ ва дабистонашро идома додаанд ва шоирони ғазнавиёни пасин. Шаклҳои беандоза печида, яке шудани мавзӯҳо, яқсон гардидани оҳангҳои асосӣ ва саранҷом пайдо шудани овоҳои сӯфиёна, аз вижагиҳои гурӯҳи дувум аст. Вижагии ҷакомаҳои сӯфиёна, дар ин даврон, ҳамоно талош барои наздик шудан ба навои таронаҳои мардумӣ, гироиши намоён ба сабки рубой ва ағлаб хӯрдагирии тунд аз фармонравоён аст. Метавон пиндошт, ки бисёре аз ҷакомасароёни сӯфия, то андозае намоёнгари дидгоҳҳои шаҳришинон, яъне пешаварону савдогарони кӯчак, ки баҳши тангдасттари динёрон низ ба онон пайваста буданд, будаанд. Солҳои фармонравои Маҳмуд ва писараш Масъудро равшантар аз ҳама қасидасаро, Унсурӣ, Фарруҳӣ ва Манучехрӣ бозметобонанд.

Унсурӣ. Метавон гуфт ховаршиносии Аврупо осори Унсуриро пайковӣ накарда ва ноёмӯхтааст. Э. Броун мегӯяд, ки мо ба ростӣ аз зиндагии Унсурӣ чизе наметавонем ва ҳатто таърихи рӯзи маргаш, ки таърихнависони гуногун (бештар, таърихнависони пасин) ёдовар шудаанд, миёни солҳои 1020 ва 1050-и дар навасон аст.² Ин ёдоварӣ, танҳо то андозае дуруст аст. Бадихӣ аст, ки агар ба тазкираҳо басанда кунем, ҷуз

¹Ibib, S. 280 und 284.

²E. G. Browne. A. Literary history of Persia, v. II. London, 1906. p. 116

достонҳои сатҳӣ ва таърихҳои нодуруст, дар бораи зиндагии Унсурӣ чизе намеёбем.

Тасодуфӣ нест, ки Броун дар бораи ин шоир чунон тасаввури меҳолуде дошт, ки ҳарчанд худӣ Унсурӣ, бино бар додаҳои бисёре аз сарчашмаҳо ғазалхояшро номуваффақ медонист, барои намунаи чакомаҳояш танҳо як ғазал овардааст. Дарего, ки бадбахтона аз девони Унсурӣ танҳо бахше ночиз мондааст ва барои ҳамин ҳам аз муҳимтарин манбаи огоҳӣ дар бораи шоир, чизе ба даст намеояд, магар ҳамон андак. Бо ин ҳама, аз рӯи он бахш аз девон, ки мондааст, метавон ба равшанӣ намоён сохт, ҳарчанд чунонки дар сарчашмаҳо ёдовар шудааст, шоир назди Маҳмуд будааст. Аз таваҷҷуҳаш ҳам бархӯрдор, аммо пеш аз он чанде пеши бародари хурдии вай, Амир Наср ибни Сабуктегин басар мебурдааст. Ҳатто метавон ангошт, ки чарову ба ҷӣ хангом, ӯ аз назди Наср пеши Маҳмуд рафтааст. Чунонки Гардезӣ¹ хабар медиҳад дар соли, ки Маҳмуд барои дувумин бор ба Лаҳоркут даромада буд, яъне дар соли 412-и ҳиҷрӣ (1021/22-тарсоӣ) Наср аз ҷаҳон рафт. Ба гумоне бисёр дар ҳамон хангом Унсурӣ аз Балх, ки дарбори Наср дар он ҷо буд, барои ҳамеша худро ба Ғазнин расонидааст. Чанд ёдовариҳои тасодуфӣ дар Таърихи Байҳақӣ, ин гумонро устувор карда, нишон медиҳад, ки Унсурӣ дар рӯзгори Масъуд - ҷонишини Маҳмуд - ҳам зинда буда, аммо дар рӯзгори ӯ дигар нуфузе надоштааст.

Агар соли 431-и ҳиҷрӣ (1039/40-и тарсоӣ)-ро, ки дар бештари сарчашмаҳо омадааст, соли марги Унсурӣ баршумарем, он гоҳ метавонем чорҷӯби асосии солҳои зиндагии шоирро намоён созем. Бо доварӣ аз суҳанони Байҳақӣ дар рӯзгори фармонравои Масъуд, Унсурӣ пире фартут будааст. Пас метавон чунин пиндошт, ки ӯ бояд миёни солҳои 97-98-и гоҳшумории исавиён, яъне ба рӯзгори фармонравои сомониён ва дар он даврони душворе зода шуда бошад, ки сипаҳсолорони ин фармонравоён мекӯшиданд ҳукумати Хуросонро аз дасти онон дароранд. Ризоқулихони Ҳидоят овардааст,² ки Унсурӣ пас аз он ки падару модарро аз даст дод, бар он шуд, ки савдогарӣ пеша кунад ва ҳамроҳи корвоне роҳии сафар шуд. Аммо дуздон ба корвон заданд, колоҳо ба тороч рафт ва марди ҷавон асир гашт. Пас аз озодӣ, аз он ҷо, ки аз ҳастӣ соқит шуда буд, гӯё ба фаро гирифтани дониш пардохта, бо фарогирии хунари чакомасароӣ, ба дарбори Амир Наср роҳ ёфтааст. Ризоқулихон намегӯяд, ки ин огоҳихоро аз кучо гирифтааст.

Аммо медонем ин достон, ки эҳтимоли дурустиаш андак аст, дар маҷмӯаи Шарифи Кошиф ба номи «Ҳазон ва Баҳор» навиштаи миёнаи садаи ҳафдаҳум омадааст, пештар чисторҳояш танҳо бозгӯи достонҳои маҷмӯаи машҳури «Хурсандӣ пас аз бадбахтӣ» (Алфарҷ баъд-ул-шадда) аз Қозиутанваҷи (вафот ба соли 994-и ҳиҷрӣ) аст. Ин китоб ба арабӣ навишта

¹Гардезӣ, «Зайнал-ул-ахбор», сах. 17.

²Ризоқулихони Ҳидоят, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо», ҷ. 1, сах. 355.

шуда ва Ҳусайн ибни Асъад ибни Ҳусайн Муиди Сабзаворӣ дар нимаи дувуми садаи дувоздахуми ҳичрӣ онро ба порсӣ тарҷума кардааст. Аз он ҷо, ки ҳамаи достонҳои ин маҷмӯа бар улғуи қолабӣ устувор аст ва қаҳрамони он дучори бадбахтӣ мешавад, аммо бар марҳамати илоҳӣ, ба гунаи хориқулода вомераҳад. Гумон намеравад битавон ба дурустӣ дарёфт, ки ин маҷмӯа, сарчашмае аст бовар карданӣ ва ё ин ки ҳамон достонҳои саргармкунанда асту бас. Гузашта аз ин, ба андешаи ман суҳанони ҳуди Унсурӣ ошкоро бо овардаи Ризоқулиҳон дар тазод аст. Шоир дар қасидаи маъруфаш, ки чунин оғоз мешавад: «Ҳамеравам ба муроду ҳамеризам ба амон» мегӯяд:

Маро шиносад лафзи бадеъу вазъи ғариб,
 Маро шиносад даъвии дафтару девон.
 Ғизо зи неъматӣ ту хӯрдаму зи хони падар,
 На аз миёнаи роҳу на аз дари дукон.

Дар ин суҳанон ба равшанӣ гуфта мешавад, ки Унсурӣ низ монанди бисёре аз дигар шоирони он рӯзгор, гузашта аз чакомасароӣ, дар дафтару девони Султон ҳам кор мекардааст. Ў ошкоро аз безорӣ худ аз «мардуми бозор» дам мезанад. Ба гумонам суҳанони ҳуди шоир аз додаҳои маҷмӯаи достонҳои пиндорӣ, шоистаи эътимоди бештаре бошад. Гумон намеравад, иртибот миёни Унсурӣ ва Наср пеш аз соли, ки Амир ба мақоми сипаҳсолорӣ расид, метавонистааст барқарор шавад ва ин руҳдод дар соли 999-и ғошшуморӣ масеҳӣ будааст. Пас Унсурӣ ҳанӯз то андозае ҷавон буда, ки назди ӯ роҳ ёфтааст. Менамояд, ки девонаш ҳам гувоҳе бар ин пиндор бошад, зеро ҳамаи қасидаҳое, ки барои Наср дар он ҷост, саршор аз шуру зиндадилӣ аст. Ў дар ин қасидаҳо ба шодмонӣ фаро меҳонад ва дорои он андешаҳои ҷиддӣ, ки қасидаҳои пешинаш анбошта аз онҳост, нест. Аз он ҷо ки аз панҷоҳ қасидае, ки бар ҷо монда, ҳашт қасидааш барои Наср суруда шуда ва танҳо бахше андак аз девон аз газанду осеб дар амон мондааст. (Барои ҳамин ҳам метавон андешид, ки қасида барои Наср, пеш аз инҳо будааст). Пас бояд ба чунин бароянде расид, ки Унсурӣ замоне на чандон кӯтоҳ ба Наср вобастагӣ доштааст. Чунин менамояд, ки ин нукта пиндореро, ки пештар оварда будем устувор мекунад, зеро аз соли 999-и тарсӣ, то соли 1021/22-и тарсӣ замони кӯтоҳе нест.

Дар ҳамаи сарчашмаҳо омадааст, ки Унсурӣ пас аз он ки ба Ғазнин омад ба мақоми малик-уш-шуароӣ расид ва дар ин миён ҷаҳорсад шоир «бо хосту бе хости хеш» зери дасташ буданд (чунонки пештар ҳам гуфтем ин шумораро бояд ба маънии «бисёр» фаҳмид). Ризоқулиҳон мегӯяд, ки ба Унсурӣ, мақоми Амир-ул-умароӣ дода шуда буд, аммо дар ҳеҷ сарчашмаи дигаре ин гуфта наёмадааст. Лекин гумон намеравад битавон тардид дошт, ки Унсурӣ ҳамеша ҳамроҳи Султон ва ҳатто дар лашкаркашиҳо ҳам бо ӯ будааст. Гӯё, Унсурӣ бо ҳадоёи Султон дорои афсонаворе фароҳам

оварда будааст. Гӯё, чаҳорсад барда, ки камарбанди заррин доштаанд, хидмати ўро мекардаанд¹ ва хангоме ки роҳии сафар мешуда, асбоби заррин ва симини ўро бори чаҳорсад шутур мекардаанд. Бояд овозаи дороии Унсурӣ чунон густурда шуда бошад, ки Ҳоконӣ дар чакомае, ки меқӯшад бартарии худро бар Унсурӣ бинамоёнад мегӯяд:²

Шунидам, ки аз нукра зад дегдон,
Зи зар сохт олоти хон Унсурӣ.

Зиндагинависон дар бораи сарнавишти пасини Унсурӣ муҳри хомӯшӣ бар лаб задаанд. Аммо дар ин ҷо Таърихи Байҳақӣ ба ёрӣ мешитобад ва чанд роҳнамоии пураарзиш медиҳад. Султон Маҳмуд бо ҳамаи тақаддусфурӯшиаш аз нӯшидани шароб парвояе надошт, аммо писараш Масъуд дар рӯзхое, ки падараш ханӯз зинда буд, дар шаробнӯшӣ зиёдаравӣ мекард ва пайдост, ки мебоист дар он хангом, ин кор дар пинҳон кунад.³ Ў, пас аз он ки бар тахт нишаст дигар шарме надошт ва пас аз меҳмониҳои бузург, бе миёнҷӣ бекҳояшро фаро меҳонд, ки ҷое наравед, то бода бинӯшем.⁴ Дар рӯзгори Маҳмуд ин меҳмониҳо бо риояти адаб ва назокат баргузор мешуд. Шоиронро, ки менамояд ҳамон зердастони пуршумори Унсурӣ будаанд, фаро меҳондаанд ва онон чакомаҳояшонро бармеҳонданд⁵ ва борҳо шуда буд, ки бо ҳадоёи бисёр бозгашта буданд. Ба рӯзгори Масъуд, одобу русум сушттар шуда буд. Байҳақӣ сухане аз ин намеорад, ки рафтори ҳуди Султон ҷӣ гуна будааст.

Ин дарбории сарду гарм чашида, захираи он надошт, ки коре ба ин кор дошта бошад. Аммо дар бораи бархе аз сардорон, вижагиҳояшонро мӯ ба мӯ меоварад. Чунончи Байҳақӣ дар бораи амир Арёрук менависад, хангоме ки ӯ ба шаробхорӣ менишаст, се-чаҳор рӯз паёпай бода менӯшид.⁶ Дар чунин ҳолу рӯзе, ҷое барои шоирон набуд. Ба ростӣ ҳам мебинем, ки дар базмҳои Масъуд, ба масҳарагон нигоҳе беш аз шоирон мешуд. Байҳақӣ аз он сухан мегӯяд, ки ҷӣ гуна, рӯзе Масъуд меҳронро чашн гирифта буд. Базме бузург буд ва шоирон шеърҳояшонро меҳонданд ва «Амир шоиронро, ки бегонатар» буданд⁷ бист ҳазор дирам фармуд ва Алавии Зиннатиро панҷоҳ ҳазор дирам бар пиле ба хонаи ӯ бурданд ва Унсуро ҳазор дирам доданд ва мутрибону масҳарагонро сӣ ҳазор

¹ Дар ин ҷо боз ҳамон шумораи афсонавӣ омадааст. Аммо ҳуди Ризокулихон ҳам чандон бовар ба он надорад, зеро бо овардани он ёдовар мешавад «Алахдат ало арривоӣ» (посухгӯ, оварандаи он аст), яъне «шояд чунин бошад. Аммо ман гардан намегирам».

² Ҳоконии Шервонӣ, Девон, ба тасҳеҳу таҳшияву таълиқоти Али Абдулрасули, Техрон, 1316, сах. 68.

³ Байҳақӣ, ҷопи Morley, сах. 151.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 267.

⁵ Ҳамон ҷо, сах. 51.

⁶ Ҳамон ҷо, сах. 269.

⁷ Бегонатар - менамояд «онҳое, ки аз дур омадаанд» бошад.

дирам».¹ Менамояд Зиннатӣ, ки шоири бисёр беаҳмият буда, дурдонаи Масъуд шуда будааст. Байҳақӣ дар бораи ӯ дар ҷои дигар ҳам сухан мегӯяд:² «Ва он ҷӣ шуароро бахшид, худ андоза набуд, чунонки дар як шаб Алавии Зиннатиро шоир буд, як пилвор³ дирам бахшид, ҳазор-ҳазор дирам чунонки ийёраш дар даҳ дирам нуқра, нуҳу ним омадӣ ва фармуд он силатгаронро бар пил ниҳоданд ва ба хонаи Алавӣ бурданд. Ҳазор динору понсад динору даҳ ҳазор дирам каму бешро худ андоза набудӣ, ки чанд бахшидӣ шуароро...».

Аммо рӯсташ ин аст, ки бахт ҳамвора ба шоирон рӯй наменамуд. Дар меҳргони соли 430-и ҳиҷрӣ, ки дар он сол ба рӯзи 7-зулҳиҷҷа (30 августи соли 1039) афтода буд, амир чизе ба шоирон марҳамат нафармуд ва бар Масъуди Розӣ ҳашм гирифт ва фармон дод ба Ҳуд табъидаш кунанд, зеро чунонки гуфта буданд, гӯё ин шоир қасидае сохта ва дар он забондарозӣ карда, Султонро андарз додааст. Дар қасида ин байтҳо омада буд:

Муҳолифони ту мӯрони бад на мор шуданд,
Барор зуд зи мӯрони мор гашта димор.
Мадеҳ замонашон, з-ин беш рӯзгор мабар,
Ки аждаҳо шавад ар рӯзгор ёбад мор.

Ҳамаи инҳо, ин пиндорро устувор мекунанд, ки Унсурӣ, ба рӯзгори Масъуд дигар аз он мавқеияти мумтоз бархӯрдор набудааст.

Султони сабукмағз ба ростӣ, ки аз қасидаҳои сангин ва бошукӯҳи вай, ки гоҳ-гоҳ андарзхое ҳам дарунаш буд ва барои ҳамин андарзҳо ба шоир-Масъуди Розӣ-ҳам газанд расида буд, хушаш намеомад. Аммо сарфи назар аз тариқе умедвор бошад, нахуст, ин ки бояд андешид, ки ӯ дар ин ҳангом ҷавон набуда ва Султон дӯст надоштааст пирмардонро дар базми хеш бубинад. Дувум ин, ки бино бар маъмул наздиконе тоза гирдогирди султони навинро гирифта буданд. Султонҳо ба навкарони вафодори падару модаршон, ки дар рӯзҳои зиндагии онон аз ҷавонон хабарчинӣ карда ва намегузоштанд ҷуноне ки меҳоханд зиндагӣ кунанд, эътимод надоштанд. Беҳуда нест, ки Байҳақӣ, бо андӯх аз тундомадагоне сухан мегӯяд, ки бар ҷои сардорони пешин нишастаанд⁴ ва дар ғами рӯзгори пешин ва даврае аст, ки лақаби «хоча»-ро арзише будӣ ва ба осонӣ ба ҳар касе, ки аз роҳ фаро мерасид надодандӣ.⁵ Менамояд бар Унсурӣ ҳамоне рафта бошад, ки Байҳақӣ аз он сухан мегӯяд. Ӯ аз сахна барканор шуд ва танҳо, гоҳ-гоҳ ӯро ба дарбор меҳонданд ва он ҳам бештар ба ёди

¹ Байҳақӣ, ҷопӣ Morley, сах. 333-334.

² Ҳамон ҷо, сах. 147.

³ Пилвор - андозаи вазн, он андоза боре, ки пил метавонад бардошта, бикашад.

⁴ Байҳақӣ, ҷопӣ Morley, сах. 551.

⁵ Ҳамон ҷо, сах. 442, низ бингаред: А. Ғаффоров, «Намунаҳои хатти форсӣ», Москва, 1916, сах.134.

хидматҳои гузаштааш ва ба ҷои ӯ, Алавии Зиннатӣ¹ - дурдонаи тозаи Султон, ки Масъуд бар ӯ ҳеҷ дарег надошт, фароз чаҳида буд. Ин андеша бо ин низ устувор мешуд, ки аз миёни панҷоҳ қасидаи Унсурӣ, танҳо яке барои Масъуд аст. Ногуфта намонад Унсурӣ чунон ки бояд ғаниву доро будаву ба гумон метавонистааст солҳои поёнии зиндагиро дар бениёзӣ ба сар барад ва ба умеди дарёфти сила ва подоши тоза, пой ба дарбор наниҳад.

Дархӯри нигариш аст, ки баҳши бар ҷой мондаи девони Унсурӣ, ҷӣ бастагии танготанге бо Маҳмуд дорад? Аз панҷоҳ қасидае, ки мондааст сиву нух қасида барои Маҳмуд аст. Гузашта аз ҳашт қасидаи ёд шуда барои Наср, бародари Маҳмуд ва яке, ки барои Масъуд аст, яке ҳам барои Хоҷа Абулқосими Умед Содот суруда шуда, ки натавонистем чизе дар бораи ин мард равшан созем ва як қасида ҳам барои бародари дигари Маҳмуд, Амир Абӯяъкуби Юсуф ибни Насриддин² аст. Чунонки аз қасида бармеояд, Унсурӣ ба ӯ ҳам хидмат мекарда ва музде муайян (расм) аз вай мегирифтааст. Аз ин рӯ метавон пиндошт, ки Унсурӣ танҳо ҳамин як қасидаро барои Юсуф насуруда бошад.

Ин қасидаест дархӯри нигариш. Дар ин ҷо Унсурӣ, аз амيره, ки гумон бурда аз дилсардӣ расми ўро кам карда ва аз ин рӯ дигар ба даргоҳаш пой нагзоштааст, пӯзиш меҷаҳад ва хоҳиши бахшудагӣ дорад. Аммо рӯсташ ин аст, ки хоҳиши расм кори дасти рақибони шоир буда, ки ба ӯ назди Юсуф тухмат зада ва наздик будааст, ки Унсуриро яксара аз ҷашми Амир биандозанд. Ин аст он қасида:

Ба ман чунон буд андар нухуфта сурати ҳол,
Ки мир сер шуд аз бандаи сухангустар.
Гаронӣ омад аз ман ба дил магар, ки чунин,
Бикост расми ману сӯи ман накард назар.
Ҳазор нафрин кардам зи дард бар айём,
Ҳазор мастӣ кардам зи гардиши ахтар.
Зи баски ваҳшатам омад, дигар нагуфтам шеър,
Ба расми ҳешу ба хидмат наёмадам эдар.

¹ Огоҳӣ аз ин шоир бисёр андак аст (аз рӯи бархе додаҳо, таҳаллуси ӯ Зиннатӣ аст) Э. Броун чанд сухан дар бораи ӯ дорад (E. G. Browne, A literary history of Persia, v. II. p.116, 157) дар асарҳои Г. Эте ҳам аз ӯ ёд мешавад (H. Ethé, Neupersische Litteratur (GIPh. Bd II, S. 226), аммо чаро ки дар ин ҷо, ба якбора зан шудааст: (Зиннатии Алавӣ) нахустин зане аст... ки пас аз Робиа ба шоирӣ пардохтааст. Ба гумон хато бояд аз он ҷо бархоста бошад, ки дар бархе аз сарчашмаҳо номи Зиннатӣ ба шакли «Зиннат» омадааст. Дар «Мачмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулихон (ҷ. 1 сах. 241) омадааст, ки ӯ дар рӯзгори Маҳмуд ҳам шоир буда ва ду намунаи кӯчак аз шеърҳои ӯ ҳам дар ин китоб ҳаст. Яке аз онҳо бисёр дидани ва мафҳуми асосиаш ин аст: Ҷанг бас аст, биед шодӣ кунем ва менӯшем. Чунин мавзӯ наметавонистааст мавриди писанди Масъуд набошад.

² Абӯяъкуб Юсуф ибни Насриддин. Савумин бародари Маҳмуд аст; ӯ дар дами марги Сабуктегин, кӯдак буд ва ҳамроҳ бо бародарзодагонаш - Муҳаммад ва Масъуд - парвариш ёфт. Сипас аз халифа лақаби Адуддавла ва Муидулмалех гирифт. Пас аз марги Наср, ба ҷои ӯ ба сипахсолории лашкари Хуросон ғумошта шуд.

Дабири мир, Абӯсаҳл гуфта буд маро,
 Бувад,¹ ки шоҳ сӯи Балх шуд ҳаме ба сафар.
 Ки чун нагӯи дигар мадеҳи мир ҳаме,
 Ба чашнҳову наёӣ ба вақти хеш бадар.
 Зи дард посух додам, ки мир хидмати ман,
 Ҳаменахоҳад, ту низ аз ин суҳан бигзар.
 Агар бихостӣ ӯ расми ман накардаӣ кам,
 Маро бигуфт ғалат кардаӣ бад-ин андар.
 Ки мир бисёр озор дорад аз ту ба дил,
 Ки ту накардаӣ аз кори нописанд ҳадар.
 Гуноҳ ту куниву ҳам ту низ гири хашм,
 Бас ин қазои садум² асту бошад ин мункар.
 Бигуфтам ин чӣ ҳадис аст, гуфт: Ман 3-ин боб,
 Дигар нагӯям, пурс ту аз касе дигар.
 Чу боз пеши ту Абдулмалик маро имсол,
 Ба шарҳ гуфт ҳадиси нухуфтаву мазмар.
 Чу оташ-оташ бар зад дили маро бар димоғ.
 Зи дидагонам гуфти бурун дамид шарар.
 Агар бигуфтам он шеър чуз ба номи ту ман,
 Бидон, ки кофарам андар Худову пайғамбар.
 Касе, ки бар ту музаввар кунад ҳадиси касон,
 Даҳони он кас пуршок боду хокистар.

Аз ин қасида чунин дармеёбем: «Гуноҳи» Унсурӣ он будааст, ба хангоме ки шоири Амир Юсуф буда, яке аз қасидаҳояшро барои каси дигар сурудааст. Ин гувоҳи дигарест бар ин, ки шоирони он рӯзгор дар чи ҳолу рӯзи вобаста ба ҳаросу бардадорӣ ба сар мебурдаанд. Шоир ҳамин ки ба хидмати ин ё он фармонраво дармеомад, дасту пояш баста мешуд. Ин яке аз сабабҳои заволи шеъри дарборӣ буд, ки нарм-нармак ба пеш меҳазид. Ин ки дар қасидаҳои барҷоймондаи Унсурӣ, номҳои бисёр андаке аз мамдӯхон мебинем, бояд намоёнгари он бошад, ки шоир пас аз он ки худро дар ихтиёри Маҳмуд гузошт, танҳо ба фармони соҳиби хеш метавонистааст дар шеърҳои номе аз каси дигар бибарад. Бад-ин сон метавонем бо ҳамаи ночиз будани чисторҳо, вижагиҳои хутути асосии зиндагии Унсурӣ чакомасароро, ки ба андозаи бисёр аз рӯҳи «дарбориёни маккор» заҳрогин шуда буд, аммо ҳанӯз мекӯшид истиқлолаке дошта бошад, бинамоёнем. Унсурӣ чӣ гуна шоистаи илтофи беҳамтои Маҳмуд гардид? Гумон намеравад битавон чунин андешид, ки ангеаи ин кор ҳамоно истеъдоди шоир будааст. Фарруҳӣ ва Манучехрии пурдурахшиш

¹ а-барад. д-гуфта. с-пор. Се тафовути нахуст аз чопи сангӣ ва чаҳорум аз нусхаи хаттӣ гирифта шудааст.

² Бино бар афсонаҳо, садум ҳамоно бедодгоҳи Баҳроми Гӯр аст, ки дар он мардуми бегуноҳро, танҳо барои он ки ҷеҳраи онон хушаш намеомадааст ба кайфари марг мерасонидаанд.

чизе камтар аз Унсури надоштаанд. Саранҷом ин ки Унсури муосири Фирдавси буда ва медонем, ки Султон чӣ рафторе бо чакомасарои кабир кардааст? Ҳангоми бозкови бархе аз қасидаҳои Унсури, сабабҳои ин илтофи хос чунонки бояду шояд рашан мегардад. Аммо пеш аз пардохтан ба ин кор мекӯшем равшан созем, ки осори шоир, ки ба дасти мо расидааст, дар чӣ ҳолу рӯзест.

Медонем, ки Унсури се манзумаи ҳамосӣ ва як девони ғанӣ пардохтааст. Дар тазкираҳо гуфта мешавад, ки ӯ наздики сӣ ҳазор байт сурудааст, акнун дигар наметавон гуфт, ки то кучо мешавад ин шумораро бовар кард. Аз ҳамаи асарҳои шоир андаке беш намондааст. Девоне бо коти ва норасоии бузурге ба моён расидааст. Он манзумаҳое, ки огоҳии мо аз онҳо дар асос аз байтҳое аст, ки ҳамчун намунаи ину ё он вожа дар фарҳангҳои гуногун омадаанд, ки ба сарнавиште ғамноктар дучор омадаанд.¹ Бадбахтона ҳатто он қасидаҳои Унсури ҳам, ки ба дасти мо расида, дар намудест бисёр нохурсандиовар. Ягона нусхаи хаттиё, ки то андозае ба кор меояд ва бо он ки таърих надорад, аз нишонаҳои катибашиносии равшан аст, ки таърихи нигоришаш наздик ба садаҳои 15-16-и тасоӣ ва аз он ки тобхонаи академии илмҳои Ёзбекистони шӯравӣ (дар собиқ. - М. А.) дар Тошканд аст. Дар китобхонаи Ленинград ҳам ин нусхаҳои хаттии қасидаҳо ҳастанд: 1) Донишгоҳи давлатии Ленинград, ш. 941 онро бо рамзи А менамоёнем); ² 2) ҳамон ҷо, ш. 1003, алиф, (В); 3) ҳамон ҷо, ш. (W); ҳамон ҷо, ш. 1202 (G).³

Гузашта аз нусхаҳои хаттӣ, ҷопҳои сангӣ ҳам, ки дар зер меояд ҳаст:

1. Ҷопи сангии Ҳинд бо номи густардае, ки дар рӯи ҷилдаш аст:

Дар аҳди давлати абад муддати қоҳираи аълоҳазрати кадр қудрати шоханшоҳ Ҷамхосултон банулсултонони банулсултонул ҳокони банулҳокон Музафариддиншоҳи қочорҷулдуллоҳи мулка ва султона. Девони қасоиди ҳақими сухандон ва ширинбаён, шамси фалаки сухандон афсаҳул фасоҳ ва ашъарушшуаро мавлоно ҳақим Абулқосим мутахаллис ба Унсури алайҳа раҳматулғуфрон ба саъй ва эҳтимоми камтарин бандагон Ҳочиқои Шерозӣ дар матбаи Дати пурсод ба зевари табъ ораста ва пироста гардид. Дар санаи 1321. (1321-ҳиҷрӣ баробар аст бо 20/1903-тасоӣ, бо рамзҳои L-меояд).

¹ Бештари ин иқтибосҳо дар фарҳанномаи «Луғати фурс»-и Асадии Тусӣ аст. Дархӯри нигариштарин иқтибосҳо аз Унсури, дар фарҳанги «Тухфат-ул-аҳбоб»-и Ҳофизи Авҳабӣ аст, ки ҷоп ҳам нашудааст. Бингаред: Е. Э. Бертелс, нусхаи хаттии тозаёфти фарҳанги форсии «Тухфат-ул-аҳбоб» дар Самарқанд (Гузоришҳои Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ), ш 12, Ленинград, 1928, сах. 255.

² Г. Залеман, Феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ, туркӣ, тоторӣ ва арабии китобхонаи эроншиносии донишгоҳи Санктпетербург (ёддоштҳои шуъбаи ховарии анҷумани бостоншиносии рус, ҷ. 2, Санкт-Петербург, 1888, сах.253).

³ О. О. Румоскевич, феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ, туркӣ тоторӣ, ва арабии китобхонаи донишгоҳи Петроград, (ёддоштҳои гурӯҳи ховаршиносони вобаста ба осорхонаи Осиёи академии илмҳои Русия), ҷ. 1, соли 1925, сах.36.

2. Чопи сангии бетаърихи эронӣ бо номи рӯи чилд:

Девони ҳаким Унсурӣ алайҳи раҳма ҳасбулфар мавдаи олиҷаноби қуддус, интисоби Саидсодот валаъзам оқои Саид Абулқосими Хунсорӣ самти итмом пазируфт. (рамз L).

3. Чопи ҳиндӣ бо рӯи чилд:

Diwan-eUnsuri with Diwan-e Abu j-Farah-e Runi.

Published by Aga Muhammad Ardakani.

Девони қасоиди ҳаким Фарид суҳандони бадрисамои назму баён рамузи шуъро шоир ҳаким Абулқосим мутахаллис ба Унсурӣ алайҳи раҳма маъа девони қасоиди Абулфараҷи Рунӣ алайҳираҳма дар матбаи Гулзори Ҳасанӣ ба зевари табъ даромад, Бумбай, 1320. (1320-ҳиҷрӣ баробар бо 1902-и тарсоӣ, рамз - Lw), «хуруфи рамзи китобҳо ба хуруфи русӣ ва бо тартиби ҳамон хуруф буд ва мутарҷим ба ҷояш хуруфи лотин овардааст».

Ин се нусхаи чопи сангӣ, тафовути чандоне бо якдигар надоранд ва кайфияташон поин аст: Қо афтодагӣ ва хатогии бисёр зиёд ва гоҳ-гоҳ матн саҳт таҳриф шудааст. Номҳои ашхос (бавижа номҳои ҳиндӣ, ки дар ҷамоаҳои Унсурӣ бисёр дида мешавад) нодуруст таъбир шуда, то он ҷо, ки шинохта намешавад. Вожаҳои мансухи қуҳан, ки дар осори Унсурӣ андак нест ё таҳриф шуда ва ё нисох, ба пиндори ҳудаиш вожаи «муносибтар» ҷойгузини онҳо кардааст.

Вазни шеърҳо дар ҳама ҷо дуруст аст, аммо ағлаб ҳеч мафҳуме дар онҳо нест, ки менамояд нисох ононро одӣ бар мешумурдаанд. Бад-ин сон заминаи матншиносӣ, ки бояд ҷустуҷӯҳо бар бунёди он устувор бошад, бисёр ларзон аст. Аммо ин набояд моро аз талош барои бозсозии ҷамоаҳои шоире боздорад, ки шеърҳои ӯ садаҳо намунаи сабки мадҳиясароӣ бармешумурдаанд ва бисёр дуртар аз сарзамини Унсурӣ нигоҳҳо ба ӯ духта шуда будааст. Барои мо Унсурӣ аз ин рӯ ҳам шоистаи нигариш аст, ки ӯ натавонад муосир, балки рақибӣ Фирдавсӣ ҳам будааст ва бозковии осораи метавонад бинамӯёнад, ки ғазавиён кадомин шеърҳоро аз ҷамоаҳои офаридаи «Шоҳнома» бартар медонистаанд.

Пеш аз бозковии қасидаҳои Унсурӣ ба манзумаҳои менигарем. Дар сарчашмаҳо омадааст,¹ ки номи манзумаҳои Унсурӣ чунин будааст: «Вомиқ ва Узро», «Ҷанги² Бут ва Сурхбут», «Шодбахр ва Айнулҳайва». Донистаниҳои мо аз манзумаҳои дувум ва савум баробар аст бо ҳеч аз он ҷо, ки метавон устуворона гуфт, ки чанд сатре аз ин манзумаҳоро дар ихтиёр дорем. Пиндори бархе аз ховаршиносон, ки бунёдаш ҳамоно тафсири худсаронаи номҳои манзумаҳост, баробар аст бо фолбинӣ дар

¹ Ҷунончи: Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2, саҳ. 28.

² Сапед. - С. Э.

қаҳвахона, барои ҳамин ҳам дар ин ҷо дирангвоистӣ нахоҳем кард.¹ Аз номҳои манзумаҳои нахуст ва савум танҳо як чиз бармеояд: Ин номҳо аз ду ном мард ва зан сохта шудаанд. Аз ин ҷо метавон ба чунин паёмаде расид, ки мавзӯи асосии онҳо ҳамоно достони ду дилдода ва ё ба суҳане дигар ҳамон мавзӯе аст, ки беш аз ҳазор сол пеш аз Унсурӣ дар осори мардумии тираҳои ховарии эронӣ будааст.² Ногуфта намонад, ки дар оғози садаи ҷздахуми гоҳшумории тарсой, барои чакомаҳои ҳамосии порсӣ, дугуна ном пой гирифта будааст. Номе бо афзудани вожаи «нома» (чакомаҳои паҳлавонӣ) ва ду номи мард ва зан (дар манзумаҳои

¹ Медонем, ки «Вомиқ ва Узро» дар баҳри муътақорӣ будааст. Дар фарҳанги Асадӣ, чихилу се байти шеърӣ Унсурӣ ҳаст, ки бо доварӣ аз қофияҳои ҷуфт онҳо бояд аз манзумае гирифта шуда бошанд, ки дар баҳри хафиф аст. Менамояд, ки онҳо аз яке аз ду манзумаи дигари Унсурӣ бошанд. Аммо аз кадомин? То ҳангоме ки байте бо номи хос пайдо нашавад, ин муаммо наметавон бозгӯшуд. Равшан нест, ки чаро Г. Эте номи савумин манзумаи Унсуро «Чӯй ва чашма» (Наҳр ва Айн) номидааст. Ин бароянди ошкори хондани нодуруст аст. Аммо намедонем чаро ҳамин намуди таҳрифшуда, дар мақолаи Ю. Н. Марр, «намунаи оғозин» ва хостгоҳи эронии манзумаи «пӯсти бабрпӯш» (маҷмӯаи «Академик Ю. Н. Марр, Москва-Ленинград, 1935, сах.419)- омадааст. Бояд ҳамчунин ёдовар шавем, ки наметавон ба сони академисюн Ю. Н. Марр, танҳо аз он ҷо ки номҳои Шодбахр ва Шодбир ҳаммонанди якдигаранд, Рустовелиро муқаллиди Унсурӣ баршумурд. Бо надоштани мавзӯи манзумаи Унсурӣ, чунин коре намешавад кард. Шота Руставели шоири гурҷӣ аст, ки номҳои қаҳрамонони манзумаҳои форсӣ ҳастанд бо ғӯиши гурҷӣ, чунончи ҳамин Шодбахр ва ё духтаре ба номи «Нест андар ин ҷаҳон». Ю. Н. Марр, донишманди бузург бо шӯҳрати ҷаҳонӣ, ки хостаҳои эронӣ барои асарҳои Шота Руставели ёфта, ҳудаш ҳам гурҷӣ аст ва забону адабиёти гурҷиро ҳам бахубӣ медонистааст. - С. Э.)

² Бингаред ба оғози баҳши шашум. Дар ёддошти кӯтоҳи Л. Шафё - донишманди номдор - дар замимаи (феврал-майи соли 1915) маҷаллаи донишгоҳи Панҷоб - «Oriental college Nagazine» - (сах. 80) тайиде бар ин андеша ёфта мешавад. Шафё менависад ҳангоме ки дар Техрон назди Саид Нафисӣ рафта буд, дар китобхонаи пурарзиши ӯ, нусхаи беҳамтои хаттии «Искандарнома»-и Мансуриро дидааст, ки дар садаҳои 10-11-и тарсой рӯнависӣ шудааст. Дар баҳше, ки ҷиғунагии рафтани Искандар аз Фарғона ба Чин омадааст, гуфта мешавад: «Искандар аз он ришсафед пурсид: «Ман аз Фарғона гузашта, дар он ҷо ду тандис дидам. Яке номаш Хингбут буд ва дигаре Сурхбут ва ҳамон ҷо ду гӯр ҳам буд. Ман дар шигифт шудам. Оё шумо чизе дар бораи ин бутҳо медонед?». Посух доданд: «Эй шох, инро медонем ҳамин ҷо, дар сарзамини Чин рух додааст. Ва ин гӯрҳо ҳам аз он ду дилдодае аст, ки дар фироқ мурданд. Яке писари шоҳи Миср буд ва дигаре духтари фармонравои вилояти мо».

Подшоҳе, ки аз ниёкони ин ҳокон буд ба дасти Искандар кушта шуда буд. Ин ривоят ҳеҷ гуна зебӣ надорад ва Унсурӣ онро ба шеър даровардааст, ки ҳама бар он огоҳанд ва мо онро ин ҷо наёвардаем то ин ки риштаи достони Искандарро бурида бошем. Пирони вилоят ҳамаро мӯ ба мӯ ба Искандар бозгӯфтанд ва лавҳаеро барои ӯ оварданд, ки ҳар ду дилдода ҳамаи саргузашти хешро бар он нигошта буданд ва ин лавҳа бар ғӯри онон буд. Ӯ бархонд ва донист ҳамаи он чӣ пирон гуфтаанд, ба ҳамон сон будааст.

Гумоне наметавон бошад, ки дар ин ҷо суҳан аз бутҳои Бомӣён аст ва менамояд, ки мардуми бумиро шигифтзада карда ва онон афсонае бофтаанд, ки манзумаи Унсурӣ бар бунёди он устувор шудааст. Мавзӯи дилдодагоне, ки дар оташи фироқ месӯхтанд, мурдареги муаллифони рӯзгори бостон аст, ки рӯзгоре дароз дидагони бисёре аз шоирони Ховари наздикро ба худ дӯхта будааст.

дорои дарунмояи романтик). Ин ду гунаро дар офаридаи Фирдавсӣ ва манзумаҳои Унсурӣ мебинем.

То он ҷо ки метавон доварӣ кард, «Вомиқ ва Узро» дар миёни ин се манзума, беш аз ҳама дархӯри нигариштар будааст. Менамояд, ки решаи достони ин манзума дар жарфои рӯзгори бостон бошад. Муаллифони садаҳои миёна чунин бармешумурдаанд, ки ин дoston дар даврони пеш аз ислом ҳам будааст. Чунонки Давлатшоҳ менависад:¹ «...Пас, бар ин тақрир маълум шуд, ки пеш аз ислом шеърӣ форсӣ низ мегуфтаанд. Аммо чун мулуки Аҷам ба дасти араб афтод ва он қавми муборак ба дини ислом ва зоҳир қардани шариат мекушиданд мешояд, ки манъи шеър низ қарда бошанд ва ё аз ҷиҳати футарот шеър маҷхул шуда бошад ва дар замони бани Умая ва хулафои ибни Аббос, худ ҳукоми ин диёри араб буданд ва шеърро иншои амсоли ин ба забони араб буда ва Хоча Низомулмулк дар «Сайрулмулк» ҳикоят мекунад, ки аз замони хулафои рошидин ризвонуллоҳи алайҳим аҷмаин, то ба вақти Султон Маҳмуди Ғазнавӣ, қонун ва амсала ва мановиш аз даргоҳи салотин ба арабӣ менавиштанд ва ба форсӣ аз даргоҳи салотин амсала навиштани араб буд. Чун вақти вазорати Умедулмулк Абунасири Қандарӣ расид, ки ӯ вазири Алпарслони ибни Чақарбеки Салҷуқӣ буд, аз камбизоатии худ фармуд то он қонидаро баргараф сохтанд ва аҳқому амсала аз давовини салотин ба форсӣ навиштанд. Ва низ ҳикоят кунанд, ки амир Абдуллоҳ ибни Тоҳир,² ки ба рӯзгори хулафои Аббос амираи Хуросон буд, рӯзе дар Нишопур нишаста буд, шахсе китоб овард ва ба тӯҳфаи пеши ӯ бинҳод. Пурсид, ки ин ҷӣ китоб аст? Гуфт: «Ин қиссаи «Вомиқ ва Узро» ва хуб ҳикояте аст, ки ҳукамо ба номи шоҳ Нӯшервон ҷамъ қардаанд» Амир фармуд, ки мо мардум Қуръон хонем. Ба ғайр аз Қуръон ва ҳадиси пайғамбар ҷизе намехонем. Моро аз ин навъ китоб дарқор нест ва ин китоб таълифи муғон аст ва пеши мо мардуд аст. Фармуд то он китобро дар об андохтанд ва ҳукм қард, ки дар қаламрави ӯ ба ҳар ҷо ки аз тасонифи аҷам ва муғон китобе бошад ҷумларо бисӯзонанд».³

Ин ки метавон беш аз сӣ манзума бо чунин номе баршумурд, нишодиҳандаи шуҳрати бузургии ин мавзӯ аст.⁴ Аммо аз ҳамаи додаҳои, ки дар бораи онҳо дар дасти мост чунин бармеояд, ки ин манзумаҳо ба ҳеч рӯй, назира (посух) ба манзумаҳои Унсурӣ нест ва ин ки дар садаи понздаҳуми тарсӣ, дигар оини устуворе барои ин ҷистор набудааст. Бисёре аз ховаршиносон бар инанд, ки ҳарчанд асли манзумаи Унсурӣ то ба рӯзгори мо нарасидааст, аммо метавон хутути асосии мавзӯи онро бозсозӣ қард. Сухан бар сари он аст, ки Ломей шоири турк (вафот ба соли

¹ Давлатшоҳ, Тазкират-ул-шуаро, сах. 30.

² Солҳои фармонравии ин Амир аз 828 то 844-и тарсӣ будааст.

³ Ин матнро мутарҷим аз «Тазкират-ул-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, Техрон, 1338, сах. 26 овардааст.

⁴ Маҷаллаи «Армуғон», соли дувоздаҳум, шумораи ҳаштум, сах.519.

937-1530/31-и тарсой) ё (1531/32-и тарсой) тарчумаҳое аз манзумаҳои куҳани порсӣ дорад, ки дар миёни онҳо «Вомиқ ва Узро» ҳам мондааст.¹

Росташ ин аст, ки ин тарҷумаи туркӣ ҳам дар як нусха аст ва ин нусхаи хаттӣ дар партави ҷустуҷӯҳои² ховаршиноси номдор - Э. Ҳомер – Пуркаштол, ки онро ба китобхонаи Вена дода буд³ ба даст омад. Э. Ҳомер нахустин бор дарунмояи манзумаи Лоимиро дар «Таърихи манзумаҳои Усмонӣ», ки навиштаи худи ӯ буд, хулоса кард⁴ ва сипас А. Геб онро бозовард.⁵ Намедонем аз чи рӯ, пештар ховаршиносон бар ин бовар буданд, ки манзумаи Ломей тарҷумаи мӯ ба мӯи мондаи манзумаи Унсурӣ аст. Равшан нест, ки сабаби ин пиндор чӣ будааст? Бахубӣ огоҳӣ дорем, ки дар Ховари наздик, шеърро танҳо дар мавридҳои истисноӣ тарҷума мекардаанд ва бештар, назира (посух) ва ё шарҳе ба гунаи дигар меовардаанд ва муоллифони онҳо на танҳо намекушиданд дostonро дуруст мӯ ба мӯ бозгӯ кунанд, балки талош доштанд дostonи бикри дигаре биёваранд. Гумон намеравад, ки Ломей ба тарҷумаи дақиқ даст бурда бошад.

Мекӯшем ин андешаро бад-ин гуна устувор созем: Матни аслии «Вомиқ ва Узро»-ро дар даст надорем, аммо матни манзумаҳои «Вис ва Ромин»-и Фаҳриддини Гургонӣ ва «Саломон ва Абсол»-и Ҷомӣ ҳаст. Пас метавон дарёфт, ки оё Ломей ин манзумаҳоро тарҷума карда ва ё назираҳое сохтааст. Равшан мегардад, ки агар «Саломон ва Абсол» - манзумае, ки дар партави бузургдошти Ҷомӣ дар Туркия, ки ба гумон ҳудаш дар садаи 16-и тарсой дар он ҷо буда, бахубӣ шинохта шуда ва то андозае наздик ба матн аст (яъне бозгӯ шудааст, на тарҷума), аммо «Вис ва Ромин»-и Ломей ҳеҷ гуна ҳаммонандӣ бо матни аслии Фаҳриддини Гургонӣ надорад. Барои ҳамин ҳам мо ҳеҷ замина ва асосе надорем ки «Вомиқ ва Узро»-и Ломеиро тарҷумаи мӯ ба мӯи манзумаи Унсурӣ бидонем.

Дар дарунмояи манзумаи Ломей диранг ва воисте нахоҳем кард ва танҳо ёдовар мешавем, ки дар он касоне, ки аз рӯи дахҳо манзумаи ҳаммонанд бо онҳо ошно ҳастем дида мешаванд: Подшоҳи Чин, ҳокони Тӯрон, Шохзода ва Шохдухт. Қаҳрамони дoston ҳамчун ҳамеша дар ҷустуҷӯи дилдор (Узро) аст, ки бо дидани нигораи вай ба ӯ дил бохтааст. Ў, чун ҳамеша садду бандҳои бисёреро аз сари роҳ бармедорад ва манзума

¹ Дигар манзумаҳое, ки Лоии тарҷума кардааст. Ҳамоно «Салмон ва Абсол»-и Абдурахмони Ҷомӣ, «Вис ва Ромин»-и Фаҳриддини Гургонӣ, «Фарҳоднома» ва низ «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ, «Гӯй ва Чавгон»-и Орифӣ ва «Шамъ ва парвона»-и Аминиддин аст, ки менамояд, ҳамаи онҳо реша дар матни форсӣ доранд.

² J. Hammer, Wamik und Azra. Wien, 1883, S. 8.

³ Шарҳи ин нусхаи хаттиро бингаред дар феҳристи G. Flügel. Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlichen Bibliothek zu Wien, 1865.

⁴ J.V. Hammer-Purgstall, Geschichte der Osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit, Pešhth, 1836-1838.

⁵ E. J. W. Gibb, A history of Ottoman poetry, v. III, London, 1904, p. 20 s.

хамонанди ҳамеша бо шарҳи чашну сурури арӯсӣ ба поён мерасад. Агар манзумаи Унсури ба ростӣ чунин буда бошад, сабаби камёбии мавзӯи он норавшан ва гунг мемонад.

Иктибосҳое, ки аз «Вомиқ ва Узро»-и Унсури дар фарҳангҳои куҳан бавижа дар фарҳанги ёдшудаи Ҳофизи Авбаҳӣ ва фарҳанги Сурури - «Мачмаъ-ул-фусаҳо» - омадааст¹ гӯи он аст, ки Ломеӣ на танҳо кори Унсуриро тарҷума накарда, балки аз манзумаи ӯ беҳабар ҳам будааст. Худ пайдост, ки бозсозии мавзӯи манзума ба ёрии ин иктибосҳо номуяссар аст, аммо инҳо то андозае рӯшноӣ ба дарунмояи он метобонанд. Аз онҳо дармеёбем, ки номи падари Вомиқ - Макзитӯс, номи занаш Аснастон, номи омӯзгори Узро-Фалотӯс ва номи савдогаре, ки Узро ро рабуд, Дамхониюс будааст. Чунонки мебинем ин номҳо на ин ки эронӣ, балки юнонӣ ҳастанд ва шояд ҳам юнонигуна сохта шуда бошанд, аммо номҳое ҳастанд, ки намешавад онҳоро нашинохт. Чунончи дар яке аз иктибосҳо аз Фулиқрот ёд шуда, ки пайдост ҳамон хунхори пуровозаи сомусӣ - Пулекрот аст. Ду дигар Ҳору ва Андрус ҳастанд, ки ногуфта намонад, гузоришгар овардааст, ки ин ду дилдогоне ҳастанд, ки дар қаронаҳои гуногуни ҳалиҷӣ мезиянд; Ҳорун дар қаронаи ҳудаш қароге равшан мекард ва Андрус бо роҳнамоии ин қароғ ба қаронаи дигар, ба сӯи дилдор шиновар мешуд. Аммо боре қароғ хомӯш шуд ва Андрус рохро гум кард ва дар об ҳафа шуд. Душвор нест, ки дар қароғи ин ду дилдода Грав ва Леондрии пуровозаро бишносем ва афзуда бар он номи «Андрус» ба осонӣ метавонистааст дар паи қатонигорӣ, «Лоандрус» шуда бошад.

Саранҷом ин ки руҳдодҳо дар қазираҳое аст, ки лонаи дуздони қароӣ ба қишқҳои бозаргонӣ қуриш мебуридаанд. Ҳамаи инҳо ба равшанӣ менамоёнад, ки «Вомиқ ва Узро» бо улғуи достонҳои аҳди атиқ, ки онҳоро мешиносем, сохта шуда будааст. Ёдоварӣ мекунем, ки аз сарқашмаҳо, қунончи «Алфехрист» қувоҳест бар ин қуфтаи мо. Қар он қо омадааст, ки Саҳл ибни Ҳорун² шақсияти машқури шуубӣ қанд қитоб ва аз қумла «Саъла ва Уфро» (ки ба қуфтаи Алнадим ба «Қалила ва Димна» монандӣ доштааст), «Алнар ва Саъла» ва «Вомиқ ва Узро»-ро тарҷума қарда будааст.³ Бадбақтона ёдоварии «Алфехрист» биёро қунг аст ва муяссар намесозад равшан қунем, ки Саҳл ин ду қитобро аз қадом қабон тарҷума

¹ Бингаред: К. И. Чайкин, «Вомиқ ва Узро», (Мачмӯаи «Ҳоқонӣ, Низомӣ, Руставели», Москва-Ленинград, 1935).

² Бингаред: К. А. Инострaнцев, Суннатҳои адабиёти Эрон дар нахустин садаҳои Ислaм, Санкт-Петербург, 1909, саҳ.13.

³G. Flügel, Kitab al-Fihrist, Bd I, Leipzig, 1871, S. 120. Ба гумон дар ояндаи наздик, бояд огоҳии бештаре аз дарунмоя ва сақии манзумаи «Вомиқ ва Узро» ба даст биёяд. Қар бисту савумин нишастии байналмилалии ҳоваршиносон дар Кембрич, профессор М. Шафё ба огоҳӣ расонид, ки қорae аз нусқаи қаттии манзумаи «Вомиқ ва Узро»-и Унсури, ки таърихи 526 қиқри (1131-и тарсой)-ро қорад ёфтааст. Қар ин қора сесаду шонздаҳ қайти қайванддиқанда аз миёнаи манзума аст ва бақубӣ менамоёнад, ки он достоне аст қунонӣ, ки озодона қуи он қор шудааст.

кардааст (ин забон метавонистааст юнонии бостон, сурёни ва ё ин ки порсии миёна – пахлави - буда бошад). Будани номҳои юнони дар манзума худ ба худ чизеро устувор намекунад, зеро матнҳои сурёни ва пахлави ҳам метавонистаанд аз юнони бархоста бошанд. Ин нуктаро ҳам наметавонем нодида бигирем, ки достони юнонии куҳан ҳам ба навбаи худ ба гумони бисёр метавонистааст аз суннатҳои ховари миёна гирифта, бархоста бошад.

Бад-ин сон, бо он ки додаҳои дар даст аст, ки Беруни ҳам достони «Вомик ва Узро»-ро ба араби бозгардонида будааст, аммо аз ин ҳам наметавон ба чунин паёмаде расид, ки манзумаи Унсурӣ аз яке аз ҳамсоягон гирифта шуда бошад. Ин мавзӯ метавонистааст дар гузаштаҳои бисёр дури бостон аз эронӣ ба юнониёне кӯчида, пас аз садаҳои дароз, аз раҳгузари мутарҷимони шуубия, ба муаллифони садаҳои 10-11-и тарсӣ, ки ба порсии дари менавиштаанд, бозгашта бошад. Аз он ҷо ки дар ҳар байти ҷудогонаи манзумаи «Вомик ва Узро»-и Унсурӣ, ки бар ҷой мондааст, устодии бузург ба ҷашм меҳӯрад, бояд саҳт андуҳгин бошем, ки ҷаро ин ёдгор то ба рӯзгори мо нарасидааст.

Э. Ҳомер ва ҳамаи касоне ки пас аз ӯ чизе дар бораи манзумаи «Вомик ва Узро» навиштаанд, сабаби нобудии онро дар ин доништаанд, ки гӯё дар ситоиши оини куҳан (дини зардуштӣ) будааст. Аммо метавон пиндошт, ки будани номҳои юнони дар ин дoston, ба ҳеҷ гуна вобастагии он бо дини зардуштӣ созгор нест. Дигар ин ки на ҳар асари садаҳои 10-11-и тарсӣ, ки нависандааш суҳане ҳамдилона бо оини зардушт дошта, маҳкум ба нобудӣ шудааст. «Шоҳнома»-ро ба ёд биёварем, ғазали пуrowзаи Дакикиро ба ёд биёварем. Афзун бар ин танҳо манзумаи Унсурӣ набуд, ки аз миён рафта, бахше бузург аз девони ӯ низ, ки бегумон дорои суҳанони ҳамдилона бо Зардушт ҳам набуда, нобуд шудааст. Оё осонтар нест бипиндорем, ки ин нусаҳои хаттӣ дар китобхонаи ғазнавиён дар Ғазнин будаанд ва дар нимаи садаи 12-уми тарсӣ, ханогеме ки Алоуддин Ҳусайни Ҷаҳонсӯзи Ғурӣ Ғазнинро ба оташу шамшер супурд аз миён рафта бошанд?

Бо ҳамаи ночиз будани огоҳии мо аз манзумаҳои Унсурӣ, як чиз равшан аст, онҳо аз сабаке будаанд, ки мешавад ба гунаи маршрут онро «сабки манзумаҳои романтик» бархонд. Дар ин нукта ҳеҷ ҷои гумоне ҳам наметавонад бошад. Ин аз аҳамияти бузург бархӯрдор аст, зеро дидмони хатои Г. Эте, ки мепиндорад ҳамаи ҷакомаҳои ҳамосии порсӣ аз «Шоҳнома» сарчашма мегирад ва ин ҷо ҷакомаҳои «романтик» ҳамонорӯшди пасини руҳдодҳои «Золу Рудоба», «Бежан ва Манижа» ва ҷуз инҳост, аз ҳамин ҷо бармехезад.¹ Дидмони ӯ аз ин рӯ хато ва нодуруст аст, ки метавон гуфт манзумаҳои Унсурӣ ҳамҳангом бо «Шоҳнома» сохта шудаанд ва низ барои ин ки ҷунонки гуфтаем манзума (ё овардаҳои аз ин даст) дар рӯзгори Ҳеродот ва Катиси ҳам дар Эрон будааст.

¹ Бингаред: Оғозу поёни бахши пешин.

Девони Унсурӣ. Гумон намеравад имрӯз касеро битавон ёфт, ки аз хондани қасидаҳои Ховари наздик (бадихӣ аст аз қасидаҳои мадҳу сано, на аз қасидаҳои дорои вижагии фалсафӣ, ки дар поёни садаи 11-уми тарсоӣ падидор шудааст) лаззати зебошиносона бибарад. Таковой, пучӣ, муғлак будан ва дурӯғҳои ин асарҳо хонданашонро на ин ки мояи лаззат, балки коре ҷонфарсо мекунад. Қасидаҳо сарчашмаҳои бисёр арзишманде ҳастанд. Онҳо метавонанд барои омӯзиш ва бозқоиқи забон ёрӣ диҳанд, аммо дар бехтарин маврид, чанд байти онҳоро метавон адабӣ-ҳунари номид. Дар ин миён баҳубӣ огоҳем, ки Султон Маҳмуд кори бузург ва сутурге чун «Шохнома»-ро нарасонид, аммо бо ҳамаи хирсу ҷашмтангиаш барои қасидаҳои Унсурӣ подошҳое кушоддастона меод. Аммо чаро? Бояд барои дарёфтани ин «чаро?» чанд мадҳияи Унсуро воқеӣ кунем. Аммо ҷунони бештар дидаем матне хуб аз онҳо дар даст нест, бояд дар оғоз то он ҷо ки муяссар аст онро бозсозӣ кунем. Аз ин қасида меоғозем:

- Тавонгариву бузургиву коми дил ба ҷаҳон
 Накард ҳосил кас ҷуз ба хидмати султон.
 Ямини давлате к-айёми ӯ шавад маймун,
 Амини миллате к-имон аз ӯ шавад тобон.
 Ҳама инояти Яздон ба ҷумла баҳраи ӯст,
 Чӣ баҳра бошад беш аз инояти Яздон.
 Агар ба қавли фақеҳону аҳли илм равӣ,
 Гузидаш эзаду бо ӯ ба фазл кард эҳсон.
5. Бихост эзад, к-ӯ Хусрави ҷаҳон бошад,
 Аз он чӣ эзад хоҳад гурехтан натвон.
 Қазои Ҳақ аст ин мулку подшоҳии ӯ,
 Раво набошад, ки андар қазо бувад нуқсон.
 Бад-он касе, ки бувад неқхоҳи ӯ эзад,
 Агар касе бад хоҳад ба д-у расад хазлон.
 Бад-он, ки ҳар чӣ Худои ҷаҳон писандидаст,
 Агар касе нарасондад аз ӯ бувад куфрон.
 Ва агар ҳадис ба қавли мунаҷимон ронӣ,
 Ба ҳукми ахтару айёму толиву даврон.
10. Ба сад далел ҷунон аст ҳукми толии ӯ,
 Ки қадҳудои ҷаҳон асту подшоҳи қирон.
 Ба сар алии нучум андар аст кути ӯ,
 Ва устувор надорӣ ҳаме нигар ба айён.
 Нучумро чӣ хатар, к-ин қамоли қадр ўро,
 Худой дод мар ўро ҷунин буд имкон.
 Ситораву фалаку рӯзгор маҳлуқанд,
 Ҷунон раванд, ки эзад ҷунон диҳад фармон.
 Худой ҳар чӣ касеро диҳад ғалат накунад,
 Ғалат раво набувад бар Худои мо субҳон.

15. Чу бахту давлати рӯзу фалак ба ҳукми Худой,
 Ҳама мувофиқ бошанд бо касе яксон.
 Гар оҳан аст муҳолиф, к-аз ӯ барандешад,
 Худой фикрати ӯро бар ӯ кунад сӯҳон.
 Хилофи шоҳи ҷаҳон аст оташи мувқад,
 Ба ҳар кучо бувад оташ намонад ӯ пинҳон.
 Касе ки оташро ҷой созад андар дил,
 Ҳар оина ба дили ӯ расад нахуст зиён.
 Адовати малики машриқу хиёнати ӯ,
 Ҳама зи сойқаву зилзила диҳанд нишон.
20. Чу пеши сойқаву зилзила равад мардум,
 Бисӯзаду бишавад хонаҳои ӯ вайрон.
 Оё муҳолифи шоҳи Аҷам ба тарс аз куфр,
 Хилоф ӯро ҳамчун хилофи эзад дон.
 Худойи рост бузургиву подшоҳиву аҷз,
 Бад-он диҳад, ки сазовор бинад аз гоҳон.
 Агар ту он напосандӣ туйи муҳолифи ӯ,
 Хилофи эзад куфр асту мояи туғён
 Муҳолифати худовандро ду чиз ҷазост,
 Бад-ин ҷаҳон шамшеру бад-он ҷаҳон найрон.
25. Ва гар зи дард битарсӣ ҳасад макун, ки ҳаким,
 Масал зад ки ҳасад ҳаст дарди бедармон.
 Макун хилофашу хидмат кунаш, ки хидмати шоҳ,
 Мисли сафинаи Нух асту теги ӯ туфон.
 На ҳар кӣ қасди бузургӣ кунад чун ӯ бошад,
 На ҳар кӣ кон канад, ӯро ба гавҳар ояд кон.
 Ту чун таниву малик чон, баробарӣ ҷӯй?
 На ту баробари ӯйи на тан баробари чон.
 Худой ҳақ аст ӯ кор ба ҷуз ҳақ накунад,
 Ба Ҳақ гарой гар овардаӣ ба ҳақ имон.
30. Хилоф кардани ӯ саҳт нохучаста бувад,
 Макун хилофу дил аз нохучастагӣ бираҳон.
 Агар муҳолифати шаҳриёри оламро,
 Ба кӯҳ бар бинависӣ фуру хӯрадаш макон.
 Ва гар ба чархи фалак ниҳӣ муҳолифаташ,
 Сиёҳ гардад аҷроми чарх чун қатрон.
 Адушро ба ҳама ҳоли рӯзгор адуст,
 Ки аз Худой чунин кард рӯзгори замон.
 Чу аз муҳолифати ӯ касе ҳадис кунад,
 Бар ӯ дароз шавад дасти меҳнат ҳадсон.
35. Чи моя сохта кори бузургвор табоҳ,
 Ҳазинаҳои бузургу сипоҳои гарон.
 Ки нест шуд ба хилофи худойғони Аҷам,
 На худ монда аз ишон ба олам ва на калон.

- Ба рӯзнамаи айём дар ҳама пайдост,
 Агар бихоҳӣ донист рӯзнама бихон.
 Нахуст боре Сомониён, ки гуфтандӣ,
 Ки расму сирати мо дод мулкро сомон.
 Ҳама фарохтар омад бисотшон зи замин,
 Ҳама зи кайвон бигзашт он сари айвон.
40. Бад-он бузургӣ в-он аззу он кифояту чоҳ,
 Бад-он вилояту неъмат, ки доштанд ишон.
 Ба мири одилашон ҳуччат оваред Худой,
 Агарчи буданд он қавм хусравони ҷаҳон.
 Амири одил бигушод дил ба нусрати Ҳақ,
 Миён бубаст ба пайкору сад ҳазор унвон.
 Бар он касе ки ҳама зули Оли Сомон ҷуст,
 Ниҳод рӯй ва расонидаш ба зулу ҳавон.
 Чу кӯҳ буданд он лашкару ба ҳамлаи ӯ,
 Ҳамешуданд пароканда чун ғубору даҳон.
 Ҳамай Хуросон бигушоду мулк софӣ кард,
 Ба зури Ӯзаду шамшери тезу бахти ҷавон.
 Ва з-он ҷӣ бисутуд лаҳте ба номи хеш надошт,
 Дигар ба д-у бисупурду вафо намуд бад-он.
 Чу боз мири ризо з-ин сухан пушаймон шуд,
 Зи аҳди хеш бигашту табоҳ кард гумон.
 Худойи азза ва ҷал шуғли ӯ кифоят кард,
 Ки буд бар мо душвору бар Худо осон.
 Расул кард сӯи мир з-ин¹ в-аз ӯ дархост,
 Ки ту мапойу бикаш лашкари Райу Гургон.
50. Ки бар Хуросон ин турк чирадаст шудааст,
 Маро аз ӯ бурҳону сипаҳ бад-ӯ бирасон.
 Чу қасд кард худ ӯ шуд ба хештан машғул,
 Ба охир аз нияти бад ба д-у расид зиён.
 Ба нест кардани аъдо хилофи хусравро,
 Писанд бошаду гар нест ҷуз ҳамин бурҳон.
 Далел дигару бурҳони дигар аз халаф аст,
 Ки Систонро ӯ буд Рустами дастон.
 Ба шоҳи машриқ бо дӯстӣ ҳамепайваст,
 Дарахти бахташ сарсабзу тоза буд ағсон.
55. Чу шуд муҳолифи шоҳи ҷаҳон расид ба д-ӯ,
 Заволи неъмату бечорарӯзиву хирмон.
 Касе ки бинад сунъу Худой нашносад,
 Бидон, ки ҳаст бад-ӯ номи мардумӣ бухтон.

¹ Байт бисёр хароб шуда, мешавад онро «сӯи мири Рай» ҳам хонд.

- Ҳадиси элаки мозӣ ки то мувофик бувад,
Набурд номаи ўро ба чуз зафар унвон.
Чу шуд муҳолифу дар дўстӣ хилоф овард,
Нишоти ў ҳама зул гашту кори ў халқон.
Хучаста рояти Мансур чун зи дорулмулук,
Бикард чунбишу шуд сӯи кишвари Эрон.
60. Ва з-он сипас чун биёмад ба разми шоҳ бирафт,
Қафо дарида ҳазимат ба сӯи Туркистон.
Аҷиб туро аз ҳама Хоразмшоҳ буд, ки то
Ба миру хусрави мо баста буд чону равон.
Замон-замонш фузун буд хоҳу кораш беҳ,
Дилаш гушода ба пешу сипоҳ баста миён.
Хилофи шоҳ чу андар дилаш падида омад,
Накард суд мар он розро ҳаме катмон.
Дирам харида ўро буду гумошт Худой,
Ба дасти бандаи худ кушта гашт чун насвон.
65. Кунун ба дасти яке бандаи Худованд аст,
Ҳама вилояти ў аз Баҳира¹ то Фарқон.
Ва гарчи ҳаст дигар ман дигар нагўям аз он-к,
Дароз гардад агар гўям аз фалону фалон.
Хилофи шоҳу имоми замона адвон аст,
Касе, ки адвон чўяд бад-ў расад адвон.
Худойгон ҳунар аз ҳукми осмон бинад,
Касе дигар зи дилу дасти хешу теғи Ямон.
Ҳароина ҳунаре ки к-он зи осмон ояд,
Фарохтар бувад андар маҷолу миён.
70. Бидон, ки ҳасми бадандеши шоҳ яздон аст,
Ҳамекунадшон бе саъю шарт ў қурбон.
Ҳалоҳил аст хилофи худойғони Аҷам,
Ба чуз ба хон накунад мар чашандаро товон.
Маёзмош вараши озмун кунӣ бинӣ,
Ҳалоки хеш ҳамон соат аз буни дандон.
Ҳамеша то зи гулу боду обу оташ ҳаст,
Ниҳоди халқи ҷаҳонро табоиву аркон.
Ба сардсайр набинанд лола дар маҳи дай,
Ба гармсер наёбанд ях ба тобистон.
75. Бақои шоҳи ҷаҳон боду бод дар давлат,
Диле баромишу душман ба хештан ба фиғон.

2 А: Аз, аз ў шавад. 2 Б: аз ў буд. 3 Б: Ла, Лв чу баҳра: ВБ: В хазлон; Ҷ, раванд дар хазлон; Ла, Лв расад нуқсон.

¹ Байт бисёр хароб шуда, шояд ҳам дар он номҳои ҷуғрофӣ будааст.

8 А- Б: А-афтодааст. 10 А: подшоҳии ӯ. 10 Б: А, кадой (!) 12 алиф: ЛвЛб чу тар; Ч, камоли ӯ. 13 Б: Ла Лв эзад бад-он. 14 А: А надҳад. 15 А: Ч, бо барҳам хурдани вазн: ва рӯзу фалак, аммо дар понавис нишонаи... аст. 15 Б: А, касу яксон. 160 А: каз-у бад; Ла Лв бару бар. 180 А: А, чон сӯзад ар донад. 19 А: Ла, чинояти ӯ; Лв, ваҳ чанобат (!); 190 Б: А, ҳаме ба. 20 Ла Лв, ба пеш; Ла Лв равад ҳар дам. 20 Б: Ч, хону мон. 23 А: Ч, агар бӯй. 25 А: Ч, агар. 25 Б: ва дарди бедармон. 27 Б: Ч, зи гуҳар. А: омад к-он. 29 А: Ла Лв рӯзгор. 31 А Б: А афтодаст. 35 А: бузургвор табор. 35 Б: АЧ пароканда; Ч сиёҳ.

38 Б: Лв Ла мо дода; А дод ӯ. 39 А: А бигзаштшон. 40 Б: А бад-он кифоят. 43 А Б А афтодааст. 44 А: Ла Лв буб бад-он. 44 Б: Лв А ҳама. 46 А: Лв Ла сахтӣ; А ба ком. 46 б: дигар биспурд 47 А: А, чу боз ҳосиди шах. 48 А. Б: Ч А, афтодааст. 49 А: Лв Ла зери зуд ва бархост; А мири Рай.

49 Б ЧА Ла Лв, ки ту пиёда макаш лашкаре сӯи Гургон: 51 А: А кар д-у; Ч шуд ӯ худ. 51 Б: Ла Лв нест бад; Ч А бо байти 48 чо ба чо шудааст. 52 Б: А худ чуз ин. 53 А: Лв хилқат аст. 54 Б: А ва ғуссон.

56 А: А, Худо ва Ч Худо ва. 57 А: А номуваффақ. 58 А: Ч, мунофиқ. 58 Б: Ч, ва ч обо ва хилқон; А- пас ва 55 Б-байтҳои 56, 57, 58 боз меояд. 59 А: Ла, манзур; А ба дорулмулк. 59 Б: А шуд афтодааст. 60: А: аз он. 61 Б: Ч А, ба муҳри хусрав. 62 А: А кораш беш. 62 Б: А, ба пешаш сипоҳ. 63 Б: Ла, накарда буд. 65 Б: Ла, ӯро ба хайр; Лв, бо сурғон.

66 А: Ч, меғӯем аз пай он-к. 66 А: бе афтодааст. 67 А: А, куфрон аст. 67 Б: Лв буд расад. 67 А Б: А афтода аст. 68 Б: А хеш тег. 68 А Б: Ла афтода аст. 70 Б: Лв Ла кашадшон; Лв Ла ва шартӣ ӯ фармон; В савт; Ч бе саъй зи шартӣ ӯ қурбон. 71 Б: Ла Лв чашида; А чашанда. 72 А: Ла Лв ва зи пас. 72 Б: дар Ла сатр хароб шудааст. 72 А, Б: афтодааст; Ч, ҳалоки хеш ба он соат ва ин дандон. 73 А: Лв Ла ва об афтодааст. 74 А: Лв Ла набинад. 75 А: А ва даври давлати вай. 75 Б: пағмон.

Ин қасида, аз диди мо бо равшании бузурге менамоёнад, ки ба ростӣ барои чӣ Султон Маҳмуд чунин баҳо ва арзише ба «Малик-уш-шуаро»-и хеш медодааст.

Қасидаи боло аз нигоҳи сохтор ба ин бахшҳо пахш мешавад:

1. Даромади кӯтоҳ (байтҳои 1-2), ки хотирнишон месозад шоир дар хидмати кист ва лақаби комили Маҳмуд дар он омадааст.¹ Ёдовар мешавем, ки насиби ошиқона ва ё нигораи яке аз фаслҳои сол дар ин чо нест ва гумон намеравад чунин насибе метавониста бо овои ибратомез ва сармашқдихандаи асар ҳамчой дошта бошад.

2. Нахустин бахши мавзӯӣ он аст, ки Маҳмудро парвардигор баргузида ва ҳукуматаш аз лутфи илоҳӣ аст (байтҳои 3-14) ин мавзӯро

¹ Ин лақабро Маҳмуд аз Алқодир Биллоҳи Аббосӣ дар зулҳиҷаи 328 (ноябри 999) гирифта буд. Бингаред: В. В. Бартолд. Туркистон дар даврони юриши муғул, ҷ 2, Санкт-Петербург, 1989, сах. 285; Nazim. The life and time of sultan Mahmud of Ghazna, Cambridge, 1931, p. 45.

чунин бахшхоест: А-исботи фақиҳона ва олимона (байтҳои 4-8); Б-исботи нучумӣ (байтҳои 9-11); паст задани ситорашуморӣ ва таъкид бар аҳамияти хости илоҳӣ (байтҳои 12-14).¹

3. Менамояд, ки дувумин бахши мавзӯӣ ҳамоно бароянди бахши нахуст бошад: Ҳол он ки Маҳмуд баргузидаи парвардигор аст, пойдорӣ дар баробари ӯ баробар аст бо сарпечӣ аз машийяи Илоҳӣ, пас гуноҳе аст марғбор (байтҳои 15-65). Б - Хулфи Систонӣ (байтҳои 52-56); Ҷ - Элиқхон (байтҳои 57-60); Д - Хоразмшоҳ (байтҳои 61-65).

4. Паёмадҳои ду мавзӯи нахуст (бо намуди истинод ба қиёс): Ҳар пойдорӣ дар баробари Маҳмуд, ба ҳалокати бе чуну ҷарои пойдоркунанда меанҷомад (байтҳои 66-72).

5. Поён (мақтаъ) ҳамоно орзуи бақо ва дарозии зиндагӣ аст. Чунин пойне то садаи сездҳуми тарсой барои қасида маъмулӣ буд ва ҳатто номи таъбид (ҷовидонӣ кардан) дошт, зеро бештари ҷоблусони дарбор барои подшоҳони худ, на ҳамон зиндагии дароз, балки ҳатто зиндагии ҷовидона меҳостанд.

Бар ин андешаам, ки ҳар кас ин қасидаи Унсуро бихонад наметавонад мантиқ ва мушаххас будани ҷашмгири онро, ки ба ҳеч рӯй бо суҳанони пуч ва меҳолуди қасидаҳои даврони пасин ҳаммонандӣ надорад, дарнаёбад. Унсурӣ дар мадад гирифта аз таърих, шеваи дархӯри нигаришӣ дорад. Ёдовар мешавем, ки Унсурӣ, танҳо як бор ёде аз Рустам-пахлавони ҳамсӯй карда, он ҳам дар вобастагӣ бо зодгоҳаш Систон ва фармонравои он диёр. Аммо Маҳмудро бо ҳеч як аз пахлавонони куҳан ҳамбар намекунад. Дигар қасидаҳои Унсурӣ менамоёнад, ки ин кори ӯ тасодуфӣ нест ва ин ки дар ин ҷо андешаи мушаххасе нухуфтааст: ниёзе нест ба пахлавонони афсонаӣ биболам, мо бо ҷашмони худ пахлавоне бузургтарро мебинем. Ба шеваи Унсурӣ (байтҳои 38-65) бояд бо ҷашмҳои тезбин бингарем. Суҳан аз Сомониён дар бораи ин руҳдод аст: Мансури Сомонӣ, ки ба ҳеч рӯй ҷунон фармонравои пуртаване набуд, ки Унсурӣ ӯро менамоёнад ва танҳо бозичае дар дасти сарони низомӣ ва ҳатто хоҷагони дарбор буд, аз он ҷо ки мидид наметавонад аз ӯҳдаи сипоҳсолоронаш барояд, аз Маҳмуд, ки дар он хангом писари фармонравои ҷонишини кӯчаки Ғазнин буду бас, мадад хост.

Амирон Фоик ва Тузон аз бими паёмади ин кори Мансур, 2-феврари соли 999-и тарсой ӯро халъ ва писараш - Абдулмаликро ба ҷояш бар тахт нишонданд. Маҳмуд ҳам ҳаминро меҳост. Ӯ бедиранг ба бозии нақши кинҳоӣ додгар Мансурро, ки ситам бар ӯ рафтааст мепардозад. Дар

¹ Менамояд, ки ин шева решааш ба марсияи пуровозаи Рӯдакӣ мерасад, ки дар он ҷо ҳамзабунӣ нучум хотирнишон мегардад. Аммо ин нукта метавонад барои ҳадафи дигар ҳам омада бошад; Пайрави ақидаи сарҷашмаҳо дар дарбори Маҳмуд, нучум нақше бузург дошт ва ҳатто гӯё, Берунии донишмандро ҳам ҳамчун мунаҷҷим ба он ҷо фаро хонда буданд: Аммо имони намоиши мазҳабии Маҳмуд ҳам бахубӣ равшан аст ва дар ин ҷо Унсурӣ мебоист мазаи даҳони Сурӯшро ҳам ба дида дошта бошад.

набарди наздики Марв, 16-моҳи майи соли 999-и тарсой, бар амирони саркаш яксара пирӯз мешавад, сохиби Хуросон мегардад ва барои муваққат дар Балх барои амалиёти чангии оянда ҷо хуш мекунад. Унсурӣ хотирнишон месозад, ки чизе барои ҳудаш намехостааст. Аммо рostaш ин аст ки ӯ ҳатто ёр ба Мансурро ҳам ба ин шарт карда буд, ки амир ҳамаи Хуросонро ба ӯ вогузорад. Ҳамин хостро ба Абдулмалик ҳам дар миён ниҳод, аммо ӯ пазируфт, ки танҳо вилоятҳои Балх ва Ҳиротро ба ӯ - ба Маҳмуд бидиҳад.¹ Ҳамин ихтилофи назар сабаби ҳалокати Абдулмалик гардид, зеро Маҳмуд бо Насри Қарохонӣ сохт ва пас аз устувор кардани фармонравоии Хуросон барои худ, ба ӯ яксара имкон дод то вилоятҳои шимол ва ховари Омударёро тасарруф кунад.

Бад-ин сон нигораи Унсурӣ аз савораи далер, паймоннашкан ва камтавққӯ, чеҳраи ростини Маҳмуди таърихро таҳриф мекунад. Росташ ин аст, ки Маҳмуд ҳамчун истилогаре, ки аз ҳеч коре барои густариши хиттаи фармонравоиаш парҳез намекард, рафторе густохона дар пеш гирифта буд. «Иродаи Худовандӣ», ки шоир чунин шукӯхмандона ба он истинод меҷӯяд, абзори сиёсати хиёнаткорона ва ғаддоронаи Маҳмуд буд. Унсурӣ достони Халафро бисёр сода таъриф мекунад: басанда буд, ки марди носипос сар ба муҳолифати амир бардорад, ки бедиранг дучори қаҳри илоҳӣ шавад. Аммо дар воқеъ мочаро чунин буд: Валиддин Абӯаҳмади Халаф ибни Аҳмад, дар нимаи садаи дувуми даҳуми тарсой, фармонравои мустақили Систон гардид. Нахустин бархӯрд миёни ӯ бо Маҳмуд дар соли 998-и тарсой ба ин сабаб, ки Халаф муддаии Пушанг буд, рух дод.² Дар моҳи сентябри соли 999-и тарсой, Маҳмуд пас аз он ки Хуросонро яксара ба ҷанг овард ба Систон лашкар кашид. Халаф бо пул худро вораҳонида ризо шуд, ки солона яксаду ҳазор динор бочу хироч бипардозад. Пас аз ин чизе нагашта буд, ки ба Халаф расониданд, ки писараш Тоҳир меҳоҳад тахту чоҳашро тасарруф кунад ва ӯ дар оташи хашм, писарашро кушт. Дубора мавриде пеш омад, ки Маҳмуд нақши дасти кинхоҳро бозӣ кунад. Ӯ дар соли 1002-и тарсой, дубора сипоҳе гарон ба Систон мебарад, Халафро Асир мекунад, дар оғоз вайро ба Ҷузҷонон ва аз он ҷо ба Гардез мефиристад ва Халаф дар ҳамон ҷо дар соли 1009-и тарсой мемирад, ки сабаби маргаш ҳам бегумон зиндагии хуш набудааст. Бад-ин сон равшан мегардад ҳамаи сару садои дӯстии Халаф бо Маҳмуд «афсонаи сохта аст», ки ҳадафаш ҳамон бузург кардани Маҳмуд ва сарпӯш гузоштан бар сиёсати истилоҷӯёнааш будааст.

Дар бораи дӯстии Маҳмуд бо Насри Қарохонӣ, бояд гуфт, ки Унсурӣ дар ин ҷо рост мегӯяд. Дар соли 1001-и тарсой ӯ дар Узғанд намояндагони

¹ Бингаред: В. В. Бартолд, «Туркистон дар даврони юриши Муғул», ҷ. 2, сах. 279, М. Nazim. The life and time of sultan Mahmud of Ghazna, p. 42 – М. Нозим мекӯшад Маҳмудро ормонӣ бинмояд ва барои ҳамин ҳам дар бораи хостҳои ӯ, оғохона гунг ва мубҳам сухан мегӯяд.

² Бингаред: В. В. Бартолд, «Ҷуғрофиёи таърихии Эрон», Санкт-Петербург, 1903, сах. 41.

Маҳмудро пазируфт, ҳадоёи гаронбаҳое бо онон барои Маҳмуд фиристод ва ҳатто духтарашро ҳам ба занӣ ба ӯ дод. Аммо Қарахонӣ ҳам бадаш намеомад рӯи чизе ки ба пиндори ӯ мешуд, онро бирабояд, даст бигзорад. Ҳангоме ки дар соли 1006-и тарсой, Маҳмуд ба лашкаркашии торочгаронаи тоза ба Ҳинд рафта буд, Наср бар он шуд, ки аз набудани соҳиби мол баҳра гирифта, Хуросони саршор аз сарватро тороч кунад. Ин лашкаркашӣ барои Наср, фарчOME ғамнок дошт: бисёре аз сипоҳиёнаш ба ҳангоми фирори саросемавор ва шино дар рӯди Ому нобуд шуданд. Ба гумон ҳангоме ки Унсурӣ бо пӯзханд мегӯяд, касе ки аз Туркистон ба сӯи кишвари Эрон лашкар кашида буд, «кафодарида» пой ба фирор гузошт, ҳамин рухдодро дар назар дорад.¹

Вопасин намунаи таърихие, ки Унсурӣ дар қасидааш оварда, ҳамоно мочарои Хоразмшоҳ аст. Абулаббоси Маъмун пас аз бародараш Абулҳасани Алӣ вориси тахту гоҳи Хоразм шуд ва пас аз марги вай беваи ӯро, ки хоҳари Маҳмуд буд, ба занӣ гирифт. Муносибати ӯ бо Маҳмуд яксара дӯстона буд ва ҳатто гироиш дошт Маҳмудро сарвари хеш бишносад. Аммо бузургони Хоразм ба аз даст рафтани истиқлолу ғорату торочи кишвар, ки паёмади кишварашон буд, гиройиш надоштанд ва ба Маъмун рой заданд, ки ба Қарахонӣ дасти паймон бидиҳад. Маҳмуд, ки дар ҳамаи сарзаминҳои ҳамсоя гурӯҳи бузурги ҷосусон дошт ва аз ин андеша огоҳ шуд ва аз намоёнидани эҳсосоти дӯстона, ба таҳдиду нишон додани ҷанг ва дандон гузашт. Маъмун дар зери фишори Маҳмуд ба даровардани хутба ба номи ӯ дар масҷидҳои Нисо ва Фарова оғоз кард. Маъмун дар шаби 18 марти соли 1017-и тарсой ба дасти як одамкуш кушта шуд. Гумон намеравад акнун дигар муяссар бошад равшан созем, ки ӯро бузургони нохушнуд аз миён бурданд, ё ин ки Маҳмуд «дасти кайфар»-ро фиристода будааст. Як чиз равшан аст: Маҳмуд дубора имкон ёфт, ки дар нақши «кинҳо» даст аз остин бадар кунад. Лашкаркашӣ ба Хоразм ба рағми душвориҳои бузурге, ки дар роҳ буд, ба нобудии комили сипоҳи Хоразм ва тасарруфи пойтахт анҷомид, ки хунрезии ҳароснок ва беҳамтое ҳам ба ҳамроҳ дошт. Маҳмуд намояндаи хеш, Олтунтошро бар тахти Хоразм нишонид ва Хоразм ба зери тасаллути Султон даромад.

Мебинем, ки Унсурӣ нигораҳои таърихии хешро саҳт бо тартиби санавотӣ меоварад. Пас бояд ба чунин бароянде расид, ки ин қасида пас аз соли 1017 навишта шудааст. Акнун бубинем сохтани ин қасида, чӣ дастовезе доштааст? Менамояд шоир бар андешаи яке аз қоиммақомҳо барои канор кашидан аз Маҳмуд огоҳ гардида, қасидаро барои тарсонидани ӯ сохта бошад. Бофта шудани «воқеият»-ҳои дастхӯрда бо аҳкоми дин, бод кардани беандозаи Султон, ки наздик аст ҳолае аз қудасот ҳам гирдогирдаш бикашад, аз вижагии ин қасида аст. Ба ёд биёварем, ки

¹ Дар бораи ин рухдодҳо бингаред: китоби В. В. Бартолд, «Туркистон дар даврони юриши Муғул», сах. 286; M. Nazim, The life and time of sultan Mahmud of Ghazna, p. 48 sq.

ҳадаф аз шеърҳое аз ин даст ҳамоно мардумони ғарқа дар хурофот буданд, ки сафсата ва тардастиҳои Унсурӣ мебоист таъсире бузург бар онон дошта бошад. Афзун бар ин содагии забону равонии баён тазмини густариши бузурги ин шеърҳо будааст. Яксара равшан аст, ки ҳатто Маҳмуди тангчашм ҳам мебоист дарёфта бошад, ки «Малик-уш-шуаро»-яш чӣ суди саршоре барои ӯ меовардааст ва ба хидматҳояш арзиш диҳад.

Унсурӣ аз ин шеърҳо, боз ҳам дорад. Таърихчаи ростини пирӯзиҳои Маҳмуд ҳамоно мадҳияи бузурге аст аз як саду шасту ду байт, ки чунин огоз мешавад:¹

Ай шунида хунарҳои хусравон ба хабар,
Баёзи хусрави машиқ аён бубин ту хунар...

Худи ҳамин даромад шоистаи нигарише аст вижа хушёрона. Ба пиндори мо ин даромад, ҳадафи яксара мушаххасеро дунбол мекунад: Ин «ахбор»-ро рӯ дар рӯи ахборе дигар-таърихи шахриёрони бостон, яъне «Шоҳнома» мегузорад. Агар аз байтҳои нахуст ханӯз яксара равшан нест, ки аз вожаи хабар (мо дар ин ҷо онро ба русӣ «риоят» тарҷума кардаем) чӣ чизеро бояд фаҳмид, аммо байтҳои шасту якум ва пас аз он маънии ин вожаро равшан мекунанд:

Ҳикояти сафари Мултон ҳаме донӣ,
Ва ғар надонӣ «Тоҷ-ул-футух»² пеш овар.
Агар зи Дачла Фаридун гузашт бе киштӣ,
Ба «Шоҳнома» мар инро ҳикоят аст самар.
Самар дуруст бувад, нодуруст низ бувад,
Ту то дуруст надонӣ сухан макун бовар.
Ба чашми хеш басте дидаам, ки шоҳи замин,
Ба некӯ рӯз ва ба нек ҷаҳшу нек ахтар.
Ба чандроҳа зи Ҷайхун³...
Бурун гашт на киштияш буд на лангар.

Ин ҷо ҳамаи захми забон ва пархошҳо ба сарояндаи «Шоҳнома» аст. Нигаристанӣ аст, ки Унсурӣ офаридаи Фирдавсро самар, яъне афсонае меҳонад, ки барои дostonгӯӣ шабҳои хоб аст, аммо ҳеҷ дарунмояи ҷиддӣ надорад. Унсурӣ мегӯяд, ки шояд ҳамаи dostonҳои Фирдавсӣ нодуруст бошад, аммо диловарии Маҳмудро худ бо чашм дидам. Унсурӣ ва ҳамаи шоирони зердаш, дӯст медоранд баробарниҳодиҳои маҳабар-манзур

¹ Дар ин ҷо ва пас аз ин, иктибос аз қасидаҳои Унсурӣ аз матни интиқодие аст, ки аз вижагиномаи ҷоп нашудаи Е. Э. Бертелс, «Ҳаким Унсурӣ Балхӣ» гирифта шудааст. - Ҳ. Т.

² «Афсари пирӯзиҳо», (Тоҷ-ул-футух), ки мадҳасароёни Маҳмуд, бисёр аз он ёд мекунанд, менамояд асаре буда, ки дарунмояаш таърихчаи лашкаркашиҳои Султон будааст.

³ Поёни ин сатр чунон вайрон шудааст, ки на умед ба бозсозии он доштем ва на ин ки тавонистем онро бозсозӣ кунем.

(он чӣ ривоят мекунад-он чӣ мешавад онро дид)-ро дар қасидаҳои худ ба кор баранд. Аммо барои Унсурӣ ин «исбот» қаҳрамони Маҳмуд басанда нест, ӯ мекӯшад ба гунаи дигар ҳам, суди куниш ва кирдори Маҳмудро устувор кунад ва онро бад-ин гуна анҷом медиҳад (байтҳои 141-142-и ҳамон қасида):

Бубаст раҳгузари куфру беҳи ширк биканд,
Ба ҷои буткада бинҳод магзиту¹ минбар.
Нахуст аз ин ҳама кофаристон, ки вайрон кард,
Ба ҷуз ризои Худову ризои пайғамбар.

Ин ки Маҳмуд афзун бар «ризои Худо» чунон сарватҳои саршореро, ки менамоёнад на пешу на пас аз вай ба ҷанги ҳеҷ ғоратгаре наёфта буд, ҷустуҷӯ карда ва ёфта ба Ғазнин оварда буд, Унсуро шарманда намесозад. Унсурӣ танҳо инро медонад, Султон дар роҳи дин пайкор мекунад. Аммо паҳлавонони Фирдавсӣ на танҳо дар роҳи истиқрори ислом наразмида буданд, балки ҳатто бар он шуданд, ки бо оварандагони ислом бичанганд ва аз истиқлоли худ дифоъ кунанд. Унсурӣ он зиракиро дорад, ки бемиёнӣ ба Фирдавсӣ натозад: Охир дар он рӯзгор ишқ ба риоятҳои куҳан, ҳанӯз бисёр неруманд буд ва ҷаҷомаҳои пурӯжанги Фирдавсӣ наметавонист хонандаро гирифтори хеш насозад ва ба дил наншинад. Заҳро пӯшида ва пинҳон оварда буд, аммо бад-он сон, ки андешаи на чандон бузург мебоист бедиранг ба ин паёмад бирасад, ки «Шоҳнома» «куфр» аст.

Унсурӣ дар адабиёт ҳамон вазифаҳоро анҷом медод, ки Маҳмуд дар сиёсат дар баробари хеш ниҳода буд. Медонем Сомониён пойбанде чандон ба мазҳабу суннат надоштанд ва огоҳем, ки яке аз онҳо, бо қарматиён ҳамдарӣ ва ҳамдӣӣ ҳам доштааст. Аммо Маҳмуд набарди сангдилона ва бераҳмонаро бо қарматиён роҳ меандозад ва ин набардро зеро алами риояти бечуну ҷарои мазҳабу суннат анҷом медод. Ҳазорон тан аз онро ба дор овехтанд, ё сангсор карда, куштанд ва ё ба занҷир кашида, ба асорати ҳамешагӣ ба Хуросон бурданд... Ҳамаи китобҳои вобаста ба мазҳаби «Алҳоди»-и онро ба оташ супурданд. Панҷоҳ бор шутури китоб дар зеро ҷӯбаҳои доре, ки танҳои шиканҷа шудаву пора-пораи қарматиёнро овехта буданд оташ заднд.² Дар Рай, ки яке аз паноҳгоҳҳои асосии қарматиён буд, як китобхонаи бузургро сӯзонданд.³

Унсурӣ ва ҷамъи шоирони дарборӣ, ки зердасташ буданд, ҳамаи ин «диловариҳо»-ро тараннум ва ситоиш мекарданд. Вазифаи асосии инон ҳамоно он буд, ки касонро, ки ангеҷаҳои ростини Маҳмудро медида водорашон созанд, ки ба ҷеҳраи Маҳмуди қаҳрамон ва муборизи роҳи ҳақ

¹ Ҳамин вожаи порсӣ аст, ки дар забони араб масҷид шуда, дубора ба форсӣ баргаштааст.

² M. Nazim, The life and times sultan Mahmud of Ghazna, p. 83 Ibid. P. 160.

³ Иттиҳом ба қарматӣ будан, барои Маҳмуд, бештар дастовезе буд барои мусодираи амвол.

ва ғозиву кинхоҳе, ки онон сохта буданд, бовар кунанд. Бавижа дар намунаи Унсури ба равшанӣ дида мешавад, ки султонҳо ба ҳеч рӯй барои ишқ ба сухан набуда, ки шоиронро меҳӯронидаанд. Онҳо танҳо барои ин нон пеши шоирони дарборӣ меандохтанд, ки инон барои таҳкими қудрати худовандони ҳеш бикӯшанд. Бахши бозмондаи девон ин заминаро ба мо медиҳад, ки Унсуриро як шоири намунаи дарборӣ бишморем. Чакомаҳои дарборӣ дар партави шароити дарборӣ, таърихӣ, дар адабиёти порсии дарӣ нақше бисёр бузург доштааст. Аз ин рӯ, барои намоёнидани роҳҳои рушди ин адабиёт, мебоист чакомаҳои дарбориро бозковии бунёди кунем. Овозаи бузурги Унсури, иқтибоси ҳамешагӣ аз шеърҳои ӯ дар девонҳои шоирони пасин аз ӯ моро водошт, ки дар осори ин мадеҳасарои дарборӣ ба тафсил диранг карда бошем.

Чунонки гуфта будем, аз ин девони Унсури танҳо панҷоҳ қасида монда будааст. Дар миёни инҳо шонздаҳ қасида ҳаст, ки мучаррад ном доранд, яъне насиб дар онҳо нест ва бемиёнҷӣ бо мадҳ оғоз мешаванд. Дар нуздаҳ қасида, дар оғоз насибе ошиқона меояд (яъне ғилояи суннатӣ аз сангдилии рабояндаи дил), дар шаш қасида насиби баҳория аст ва танҳо дар ду қасида насиби хазон. Ду қасида бо мунозира оғоз мегардад ва ду қасида бо чистон. Дарунмояи яке насиб-нигораи чароғоне аст ва дигаре нигораи пилони султон ва савумӣ нигораи майдон. Як насиби саршор аз ғами Худой ва дар дигаре вижагии «марди диловар» омадааст. Андозаи насибҳо аз панҷ то ҳаҷдаҳ байт аст, аммо насибҳои дорои ҳафт-ҳашт байт, ки менамояд тӯдаи мардум ҳанӯз саҳт ба он ҳасбида буданд ва дар рӯзҳои зимистонии «фарғашти баҳорон», шаҳрҳоро бо машғалҳо озин мебастанд ва дар майдонҳо, хирманҳои оташ равшан мешуданд ва дар ситеғи кӯҳсорон дарахтҳои бузургро ба нафт олуида, оташ мезаданд.

Аз он ҷо ки ба ғумонам шарҳи ин ҷашнро барои адабиёти классик надидаем, бад нест дар ин ҷо бо яке аз ин қасидаҳои Унсури ошно шавем:

Сада ҷашни мулуки номдор аст,
Зи Афаридуну аз Ҷам ёдгор аст.
Замин имшаб ту ғӯи кӯҳи Тӯр аст,
К-аз ӯ нури таҷаллӣ¹ ошкор аст.
Гар ин рӯз аст шаб хондан-ш набояд,
Ва гар шаб рӯз шуд худ рӯзгор аст.²
Ҷамона к- ин диёр андар биҳишт аст,
Ки бас пурнуру рӯхонӣ диёр аст.

¹Унсури ба ҳудаш вафодор аст: Ҳангоми сутудани ҷашни зардуштиён, ин қорашро бо иқтибосе аз ривояти Қуръонӣ дар бораи таҷаллӣ бар Мусо (б) дар кӯҳи Тӯр, яъне дар Сино (Қуръон, сураи 7, ояи 139), бегазанд мекунад.

²Дар вожаи «Баҳори Аҷам» дар бораи «рӯзгор аст», чунин омадааст: Дар таманно ғӯянд, яъне қори олам аст, шояд нақше ба мурод нашинад ва шеър аз Солиқи Яздӣ омадааст:

Солиқ манишин ба номуродӣ,
Навмед мабош рӯзгор аст.

Фалакро бо замин анбозие ҳаст,
 Ки фаҳми ҳар ду тан дар як шумор аст.
 Чи чиз аст он дарахти рӯшноӣ,
 Ки баргаш аслу шохаш сад ҳазор аст.
 Гаҳе сарви баланд асту гаҳе боз,
 Ақиқин гунбади зарриннигор аст.
 Ар эдун гар ба сурат равшан омад,
 Чаро ин тираваши ҳамранги қор аст.
 Гар аз асли зимистон аст Баҳман,
 Чаро имшаб ҷаҳон чун лолазор аст.
 Ҳама мар мавҷ дарёро бисӯзад,
 Бад-он монад, ки ҳаши шаҳриёр аст.

Ин пораи бисёр шоистаи нигариш аст, қасида менамоёнад, ки дар он Ҳангом ҷашни садаро дар моҳи Баҳман (ки аз миёнаи январ то миёнаи феврал аст) баргузор мекардаанд ва дар ин миён, шабҳангом, хирманҳои бузурги оташ бармеафрӯхтаанд, ки Унсӯрӣ нигораи онро ба шакли муъҷаз овардааст. Ёдовар мешавем, ки ин қасида меномоёнад, ки барои Наср суруда шудааст, пас аз сохтаҳои оғозини Унсӯрӣ аст. Медонем, ки «мазҳаби барҳақ суннати Маҳмуд» сипас ўро бар он дошта, ки ҷашни садаро мамнӯъ кунад. Аммо Унсӯрӣ пас аз он ки ба хидмати Маҳмуд даромад, ҷашни куҳанро ҳамчунон ёдовар мешавад, аммо ин қорро бо эҳтиётӣ бештар мекард:

Худойгоно, гуфтам, ки таҳният гӯям,
 Ба ҷашни деҳқон оини зиннати баҳман.
 Ки андар ў ба фарзанди мардумон маҷлис,
 Ба гавҳаре ки буд сангу оҳанаш маъдан.
 Ба барзане, ки аз ў андаке барафрӯзанд,
 Ба нур то фалаки моҳ барзанад барзан.¹
 Чунинки бинам оини ту қавитар буд,
 Ба давлат андар з-ойини хусраву баҳман.
 Ту марди диниву расими[расм] габрон аст,
 Раво надорӣ ба расми габргон рафтан.
 Ҷаҳониён ба расми ту таҳният гӯянд,
 Ту ро ба расми қасон таҳният нагӯям ман.

«Дар бораи найрангбоз», дар ин ҷакома ў худро тамоми қамол ба гунаи шигифтбарангез менамоёнад. Шоир ба ҳар гуна хотирнишон месозад, ки назму орасти навин беҳтар аз пешин аст ва ин ки ў бар равиши манфии Маҳмуд дар бораи ҷашнҳои куҳан огоҳ аст ва ҷашнро ба ў шодбош нахоҳад гуфт, аммо... рӯташ ин аст, ки бо ин ҳама ин ҷашнро ба ў шодбош гуфтааст. Ин нигораи ҳазон ҳам дархӯри нигариш аст:

¹ Арзиши он дорад, ки ба бозии дурахшони вожаҳо (таҷнис) бингарем: барзанд-барзан.

Агар ба тирмах¹ аз хайши хома бояд тир,
Чаро барахна шавад бӯстон чу ояд тир.
Ва гар зираҳ набарад бод бар ҳавои латиф,
Чунин ки бурд зи раҳ порҳо сағиру кабир.
Агар фуру шавад оҳан ба об табъ ин аст,
Чаро барояд чавшан ҳаме бар вай ғадир.

Бояд ёдоварӣ кард, ки дар афкандани тарҳи ин мавзӯ, дар оғози садаи ёздаҳуми тарсой дигар бисёр душвор будааст, зеро мавзӯи пойизро устодони бузурги сухан чун Рӯдакӣ ва Дақиқӣ комёбона рушде дурахшон дода буданд. Ҳамроҳ бо ин намешавад бархе навовариҳо дар кори Унсурӣ, ки аз ҷумла дар ногаҳонӣ ва тунд будани масъалаҳои суханпардозӣ (шакли таҳоч-ул-ориф) намоён мешавад, надид.

Бештар ба ҳангоми сухан аз қасидаи «сиёсӣ»-и Унсурӣ, вобастагии бегумон асарҳои ин шоирро бо ҷамоаҳои Рӯдакӣ ёдовар шуда будем. Байти Унсурӣ, ки дар он мепазирад дар баробарӣ бо Рӯдакӣ дар сабки ғазал нотавон аст бар ҷамагон равшан аст.² Мавридҳои дигар ҳам дар исботи ин нукта ҳаст, ки Унсурӣ бо нигариши бисёр ҷамоаҳои устоди Бухороро омӯхта будааст. Чунончи ин байти Унсурӣ зери таъсири байтҳое аз Рӯдакӣ бошад, ки дар даст дорем ва дар он андешаи ягона омадааст:

Магар ба ман гузарат ҳаст? Дар масал, ки расан,
Агарчи дер бувад бигзарад сӯи чанбар.

Дар байтҳое, ки аз Рӯдакӣ мондааст, ҳамин андешаро мебинем, ки андаке ба гунаи дигар гуфта шудааст:

Зиндагонӣ чӣ кӯтаҳу чӣ дароз,
На ба охир бимурд бояд боз?
Ҳама ба чанбар гузор хоҳад буд,
Ин расанро агарчи ҳаст дароз.

Худ пайдост, ки нимод ҳам дар ин маврид ва ҳам дар он маврид, аз мисоле густарда бархоста ва ҳарду ҷамоасаро ҷудо аз як дигар онро ба қор бастаанд, аммо аз он ҷо, ки Унсурӣ ҳудаш аз нигариш ба Рӯдакӣ сухан мегӯяд, пас шояд яқсара чунин бошад, ки ӯ аз намунаҳои шеърӣ гузаштаи худ сармашқ гирифтааст. Ин ёдоварӣ дархӯрӣ нигариш аст, ки метавон гуфт дар бахши бозмондаи девони Унсурӣ, аз бода ва боданӯшӣ ёде ҳам дида намешавад. Ба гумон ин бароянди талош барои хушхидматӣ ба Султон Маҳмуд аст, ки дӯст дошт зухди риё бифрӯшад. Ҳарчанд Султон, чунонки гуфтем бадаш намеомад, ки даме хуш хуш бизанад, аммо аз

¹ Ҳамаи нусхаҳои хаттӣ ҳамин навиштаро овардаанд, аммо ин бемаънӣ аст, зеро тир баробар аст бо июн-июл дар Хуросон, дар ин ҳангом ҷомаи гарм намепошанд. Менамояд дар ин ҷо бояд тирмахро дар маънии тирамоҳи тоҷикӣ яъне «ҳазон» ва дар зимн, поёни пойиз дарёфт.

² Бингаред: Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2, сах. 6.

ситоиши ошкори шароб рӯйгардон буд. Набояд аз ёд бибарем, ки дар чакомаҳои муосирони кехтари Унсурӣ-Фаррухӣ ва Манучехрӣ - оҳанги бода, ҳамвора бо оҳангҳои додаҳои куҳан ва ёди «муғон» дар ҳам меомезад. Аммо аз он ҷо, ки Маҳмуд ҳамеша ба равиши манфӣ нисбат ба дини бостон пой мефишорад, дар ин ҷо ҳам Унсурӣ намехост аз хате, ки таъйин шудааст, гоме вопас гузорад. Дар бахшҳои бозмондаи девони Унсурӣ, танҳо ҷаҳор ғазал дида мешавад. Аммо ин ғазалҳо ҷунинанд, ки мешавад ба осонӣ онҳоро ҳамчун насибҳои ҷудо афтода аз қасидаҳои бузург пазируфт, ки ба гумон ҷунин чизе низ ҳастанд. Дар Девон танҳо як китба ҳаст ва наздик ба бист рубоӣ низ ҳаст. Заминае дар даст надорем, ки бипиндорем касе метавониста ниёз дошта бошад, ки рубоие ба ин девон нисбат диҳад. Аз ин рӯ онҳоро бояд аз Унсурӣ донист. Ин нуктае аст бисёр пурахмият, зеро менамояд, ки ҳатто шоире чун Унсурӣ, ҳам ки ҷакомасарои хоси дарбор буда, боз ҳам гоҳ-гоҳ ба шакли ноби мардумӣ рӯй овардааст. Бархе аз ин рубоӣҳо, бино бар афсонаҳои марсум, филбадехӣ будааст, вобаста ба дostonҳои мушаххас ҷунончи ҳангоме ки рӯзе Султон, дар бозии ҷавгон аз асб ба замин ғалтид, гӯе Унсурӣ гуфта бошад ки:

Шоҳо адабе кун фалаки бадхӯро,
 К-осеб расонид руҳи некӯро.
 Гар гӯй хато рафт ба ҷавгонаш зан,
 В-ар асб ғалат кард ба ман бахш ўро.

Ҳамаи мақсуд ва мурод аз ин рубоӣ дар вопасин сатр аст, ки мешавад онро ҷунин дарёфт: «Агар пой асб лағзид ва сикандарӣ хурд, ўро ба ман бубахш». Бад-ин сон хоҳиши бахшиш дар ин ҷо устодона бо хушомадгӯӣ дар ҳам омехтааст. Саранҷом дар девон гуногунии вижаи насиб-«пурсиш ва посух» (санъати суолу ҷавоб)-ро мебинем.

Намунаи ҷунин насиби моҳирона Унсуриро Давлатшоҳ нигоҳ доштааст.¹ Ба гумон ин шакл ҳам реша дар шеърҳои мардумӣ дорад, зеро мушоира бо посух ва пурсишҳои манзумро ҳам акнун метавон дар кӯҳистонҳои Тоҷикистон метавон шунид. Бадиҳӣ аст, вижагиҳои девони Унсурӣ, ки дар ин ҷо овардаем ҳанӯз аз бекаму костӣ, бисёр ба дур аст. Аммо ба андешаи ман аз ҳамин ҳам равшан мегардад, ки ҳатто бо огоҳӣҳо ва баррасии андак ва сустӣ, ки то кунун дар бораи асарҳои Унсурӣ будааст, метавон дар бораи ў бештар аз он ҷӣ, ки то имрӯз муяссар мешумурдаанд, суҳан гуфт. Чанд суҳан ҳам, дар бораи сӯҳои фании ҷакомаҳои Унсурӣ ва пеш аз ҳама дар бораи вазни шеърҳои бигӯем. Аз панҷоҳу панҷ шеъри ў, (ба ҷуз рубоӣ) ки мо бар он огоҳӣ дорем, бисту нух шеър дар баҳри мучтас, ҳафт дар баҳри ҳазач, ҷаҳор дар баҳри мазореъ суруда шудаанд. Наметавон нодида гирифт, ки Унсурӣ ошкоро аз вазнҳои таронаӣ ва наздик ба шеърҳои мардумӣ рӯй барметобад ва мучтасро, ки

¹ Давлатшоҳ, «Тазкират-уш-шуаро», сах. 45, тарҷумаи англисиро бингаред: E. G. Browne, A literary history of Persia, v. II, p. 122.

яксара ва саршор аз тапише аст номавзун, бартар медонад. Ба сухане дигар, бештар будани ин баҳр дар шеърӣ Унсурӣ, гӯи хости ошкори шоир барои рӯерӯ гузоштани қасидаи хеш бо шеърҳои мардумӣ ва хотирнишон кардани резакориҳо ва беҳамто будани чакомаҳояш аст.

Унсурӣ дар миёни шаклҳои суханпардозӣ, қиёс ва ҳамбаркуниро бартар медоданд. Аммо бо печида кардани ҳамсанҷиҳои худ ва пинҳон кардани зебоиҳои марсум дар зербозӣ печида бо вожаҳо, яксара ва ошкоро мекушид аз пуштибонии хеш бар канор шавад. Сароҳат ва бемиёнҷӣ будан, ки аз вижагиҳои шеъри сомониён аст, дар чакомаҳои Унсурӣ бисёр камтар аст, аммо суиистифода аз фазлфурӯшии пуч, ҳанӯз дар он нест. Унсурӣ шакли ҳусни таълил ва тавзеҳи зарифонаи сабабҳои ин ё он падида, тавзеҳи нобу наздик ба хушомадгӯии ҷоплусонаро дӯст медорад. Чунончи:

Зи бас, ки оташ зад шоҳ дар вилояти Ҳинд,
Кашид дуд зи бутхонаҳош бар кайвон.
Бар ин замин зи таппиш гармсер гашт ҳаво,
Сиёҳ гашт ҳам аз дуд чехраи ишон.
Зи боди сард баровардани ҳазиматиёнаш,
Замини Туркистон сардсергашти ҷаҳон.

Худ пайдост, ки на худӣ шоир на шунавандагон, оне ҳам наметавонистанд тасаввур кунанд, ки ба ростӣ чунин буда бошад. Ин ҷо ҳамаи кор дар хушомадгӯии тезхушонае аст, ки дар пардаи ҷоплусии хашане пинҳон шудааст. Ҷиддӣ будани худӣ вижаи Унсурӣ, ағлаб ҳолате ба шеърҳояш медиҳад, ки ба ҳамаи девон, то андозае ранги омезишӣ-ахлоқӣ мебахшад. Аммо дар ин ҷо ҳам, тарҳи кулӣ ҳамон аст ва сухансароӣ, танҳо барои бод ва бузургӣ кардани шоҳ аст:

Наът гӯи ҷуз ба номи ӯ сухан зоеъ шавад,
Тухм чун бар шӯра корӣ, зоеъу бебар шавад.

Равшан аст, ки дар ин ҷо андешаи дигар ҳам нухуфта аст; охир дигарон чунин пуле барои ин шеърҳо намедиҳанд. Барои ин бо чунин тафсиле дар девони Унсурӣ диранг мекунем, ки нишон диҳем шоири дарбории нимаи нахусти садаи ёздаҳуми тарсой, ҷӣ нақши бузурге дошта, қасидаҳояш аз ҷӣ коркарде бархӯрдор будааст. Унсурӣ ҳам хуб медониста аст, ки шоир, дар он рӯзгор, танҳо озини даргоҳ набудааст: ӯ вазифа дошт, ки бо чакомаҳояш қудрати сарварашро устувортар кунад. Унсурӣ медонист, ки ӯ низ монанди дигар «навкарони султон», ки бемиёнҷӣ дар идораи кишвар даст доштанд, барои Маҳмуд даркор аст. Шоирон бо саркардагии Малик-уш-шуаро, мебоист эътибори Султонро боло бурда, барояш овозаи бузург падид оранд. Малик-уш-шуаро, барои ин ки шоистаи мақомаш бошад, мебоист на танҳо ҳудаш фароварде мавриди ниёзро бидиҳад, балки мебоист битвонад ҳамаи шоирони зердашро дар

ростои зарурӣ омӯзиш диҳад. Менамояд, ки Унсурӣ дар ин бора ҳам, дар тирози боло будааст. Қасидаи Манучехрӣ барои Унсурӣ ба равшанӣ гӯи он гиromидоште аст, ки чакомасарои ҷавон барои устои пуртаҷриба доштааст.

Бояд пиндошт, ки фармони «Малик-уш-шуаро» на танҳо ба зердастони бемиёнӣ, балки бар чакомасароёне ҳам, ки омада буданд, то бахти худро дар даргоҳи Султон биёзмоянд, раво будааст. Сарчашмаҳо кунҷковбарангезтарин санадро барои мо нигоҳ доштаанд, ки ҳамоно навиштаи мушоираи Унсурӣ бо чакомасаро, Ҷазоирӣ Розӣ аст.

Унсурӣ ва Ҷазоирӣ Розӣ. Бадбахтона, доништанҳои мо аз зиндагии Ҷазоирӣ баробари ҳеҷ аст. Коре, ки дониши Аврупо дар бораи ӯ карда он аст, ки муҳри хомӯшӣ бар лаб задааст. Авфӣ¹ овардааст, ки ӯро Абӯзайд Муҳаммад ибни Алӣ меномидаанд ва ин ки ӯ «Амир-уш-шуарои Ироқ» будааст. Дар таъкираи «Ҳазинаи омира» - (Ганҷинаи саршор) омадааст, ки аз ҷумлаи чакомасароёни Рай буда, дар дарбори Баҳоуддавла (998-1012-тарсоӣ) парвариш ёфтааст. Бо он ки Ҷазоирӣ дар Рай мезиста, гӯе ҳар сол қасидае ба Ҷазнин мефиристода ва барои он ҳазор динор подош мегирифтааст. Сипас гӯе барои ҳамеша ба Ҷазнин раҳти сафар барбаста, ки ин мояи нохушнудии Унсурӣ гардида ва гӯе дар ҳузури ҳуди Султон ҳамаи девони Ҷазоирӣ нобуд кардааст. Гумон намеравад битавон ба ҳамаи ин додаҳо чандон бовар кард, аммо ба гумон ба ростӣ, ки Ҷазоирӣ шоири Бӯйиён буда ва барои ҳамин ҳам чакомаҳояш ба монанди чакомаҳои дигар шоирони Оли Бӯя барҷой намондааст.

Буридаҳое аз девони Ҷазоирӣ, ки то ба рӯзгори мо расидааст, гувоҳи он аст, ки фани чакомасароияш дар тирози бисёр боло будааст. Шеърҳои ӯ то андозае тасаннуитар аз шеърҳои Унсурӣ аст, аммо дар онҳо ҳамсанҷиҳои дурахшон ва беҳамто ба сони он ҷӣ, ки дар зер меояд, мебинем:

Чу барқ аз меғ бидурахшад, ту пиндорӣ яке зангӣ,
Зи хиргоҳе ба хиргоҳе давонад пораи аҳгар.

Пайдост, ки Ҷазоирӣ наметавонад бо се чакомасарои беҳтар - Унсурӣ, Фарруҳӣ ва Манучехрӣ ҳамбар шавад. Аммо бо ин ҳама ӯ чакомасарое аст пуристедод ва умедвор будааст, ки дар Ҷазнин ҷои шоистаашро бигирад. Бархӯрди Ҷазоирӣ бо Унсурӣ аз қасидае оғоз шуд, ки чандон дархӯри нигариш нест, ба ҷуз ин ки бисёр пештар аз мадҳияҳои «Малик-уш-шуаро», густохона ва бебокона аст. Ин қасида, бо боландагӣ (фаҳр) оғоз мегардад; чакомасаро худро мояи боландагии ҳамаи шоирони ҷаҳон медонад ва ба рӯзгору дороии худ менозад. Сипас гилояи муболиғаомези ранҷи ӯ аз ҳадяҳои бисёр дастгӯшодонаи Султон меояд ва пас аз он шоир ба мавзӯ мегузарад, ки саҳт мояи дилхӯрдагии Унсурӣ мешавад ва мавзӯ ҳамоно хоҳиш аз Маҳмуд аст, ки ӯро ҷунин ҳадяборон накунад:

¹ Авфӣ, «Лубоб-ул-албоб», ҷ. 1, саҳ. 57.

Бас, эй малик, ки на луълӯъ фурӯхтам ба сулм,
 Бас, эй малик, ки на гавҳар фурӯхтам ба ҷувол.
 Бас, эй малик, ки аз ин шоириву шеър маро,
 Малик фиреб бихонанду ҷодуи муҳтол.
 Бас, эй малик, ки ҷаҳонро ба шубҳат афкандӣ,
 Ки зарри сурх аст ин ё шикаста сангу сафол.
 Бас, эй малик, ки зиёи ману иқор маро,
 На офтоб масоҳат кунад, на боди шимол.

Хафдах байт дар ҳамин ривол навишта шудааст ва пас аз он шоир ба ситоиши густардае даст мезанад ва огоҳӣ медиҳад, ки ду ҳазор диноҳ то кунун гирифтааст. Ў ҳамчунин ёдовар мешавад, ки барои ду байт, ки барои ду дурдонаи Султон сурудааст, барои ӯ ду киса зар додаанд. Дар поён аз ҳодисае сухан мегӯяд, ки гӯё ӯро барои ин ҳадя сарзаниш кардааст. Ҷазоирӣ бовармандона мегӯяд, ки ҳасуд кучову истеъдоди ӯ кучо ва дар ин ҷо вожаи муфзол (абзори некукорӣ)-ро ба кор мебарад, ки мояи накуҳиши тунди Унсурӣ мешавад. Унсурӣ, дар посух ба қасидаи Ҷазоирӣ, шеъре дарозтар аз ӯ ва дар ҳамон вазн ва бо ҳамон радиф месарояд. Ў бо ситоиши Султон оғоз карда, аз бисту ҷаҳорумин байт ба бозковии хатоҳои рақиб мегузарад:

Бас, эй малик зи атои ту хира чун гӯянд,
 Ки бас нишони малолат бувад зи кибру далол.
 На бас бувад, ки ту бар халқ раҳматӣ з-эзад,
 Ба ҷои раҳмати эзад хатост лафзу малол.
 Малик фиреб ниҳоданд ҳештанро ном,
 К-аш аз атои ту, эй шоҳ хуб гашт аҳвол.
 Ғалат кунанд, ки ҳаргиз касе туро нафирефт,
 Нарафту ҳам наравад дар ту ҳиллату муҳтол.

Унсурӣ дар ҷаҷомаҳои Ҷазоирӣ пеш аз ҳама сарпечӣ аз одоби дарғохоро медид. Аммо ӯ, ки ба шеваи пешпоафтаи худ вафодор буд, ҳамаи бигӯ мағӯхоро ба хиттаи мазҳабӣ кашонид. Пас Ҷазоирӣ аз лутфу қарами илоҳӣ ноҳурсанд аст, яъне ӯ қофар аст ва муртақби гуноҳи қабир шудааст. Унсурӣ аз вожаи номуваффақи «маликфиреб» (фиребдиҳандаи шоҳ) ҳам баҳра гирифта, чунин вонамуд мекунад, ки гӯё Ҷазоирӣ бо ин сухан ба Маҳмуд дурушті кардааст. «Малик-уш-шуаро» аз ин ҳам гомро фаротар мениҳад:

Агар фирефта набошад касе ба додани чиз,
 Фирефт аст ба рӯзе муҳаймани муттаол.

Унсурӣ тардастона мочароро мекашад ва кам монда, ки Ҷазоирро маҳориб (дар ҷанг. - М. А.) бо Худо вонамуд кунад (ва Унсурӣ медонад, ки дар он рӯзгори пурҳарос, чунин иттиҳоме ба кучо метавонист биянҷомад). Саранҷом Унсурӣ ба вожаи номуваффақи

«муфзол» мечасбад ва мегӯяд: «агар аз гуфтани муфзол, фозилро ба дида доштӣ, нахуст бояд фозилро аз мафозил бозшиносӣ». Пас Ҷазоирӣ ҳам ҷоҳил аст ва ҳам маҳориб бо Худо ва афзун бар он сарфу наҳви арабиро ҳам намедонад. Намоён аст, ки Унсурӣ дар суҳаноне аз ин даст таҷрубаи саршор дошта, метавонистааст бо «интиқод»-е заҳрогин ва ифтироомез, ки дар баробари он, бадгӯиҳои ҳаҷвнависони даврони Сомонӣ содаандешона ва пешпоафтода буда, рақибонро аз сари роҳ бардорад.

Аммо Ҷазоирӣ ҳам нороҳат нашуда, посухи Унсуро дар радди суҳанонаш дар қасидае дод, ки дарозтар аз нахустин буд. Дар ин ҷакома ситоиш кӯтоҳтар аст, зеро ба гумон шоир бурдборӣ надошт ва меҳост зудтар «нуқод»-и худро гӯшмоле диҳад. Ҷазоирӣ мегӯяд, Унсурӣ ўро ба шуҳии бечо сарзаниш кардааст, ў дар андешаи шуҳӣ ҳам набудааст. Ҳадиҳои Маҳмуд ба ростӣ, ки бузург аст. (Ин неше заҳрогин ба Унсурӣ буд, зеро дар он ин андеша нухуфтааст, ки ў ҳадиҳои Султонро дастгушодона барнамешумурдааст). Ҷазоирӣ барои рӯ сапед кардани худ дар ба қор бурдани решаи масдари фиреб, ёдовар мешавад, ки масдари фирефтан метавонад «барангехтани ишқи оташин»-ро ҳам бирасонад ва ба ҳеч рӯй, ҳамвора ба маънии найранг нест. Ҷазоирӣ, танҳо ҳамаи худро дар дастури забони араб ба гардан мегирад, аммо зарурати нигоҳ доштани радифи қасидаро сабаби пайдо шудани он медонад. Бароянди қасида заҳрогин ва маънии он ҷунин аст: Охир Султон ҷакомаи маро писандид, ту кучо, ки даҳолати бечо кунӣ, тӯро ҷӣ ҷасорат карда, густохона он ҷиро ки Султон писандидааст, накуҳиш кунӣ? Ҷазоирӣ мегӯяд, ҷакомаҳои маро муҳрҳо мекунанд, аммо дар Рай номи тӯро ҳатто нашунидаанд. Бо ин ҳама бояд пазируфт, ки посухи Ҷазоирӣ, ҷандон қонеъкунанда нест, менамояд, ки ў бисёр ҳашмгин шуда ва ҳамаи ўро водоштааст, ки ба ҷои муҳолифати андешамандона ба дашном даст ёзад. Дигар намедонем, ки ин қасидаро ҷӣ паёмаде будааст, аммо аз он ҷо, ки Унсурӣ пас аз марги Маҳмуд ҳам дар дарбор монда буд ва дар бораи Ҷазоирӣ дигар ҳеч огоҳӣ дар даст нест, пас ба гумон пирӯзӣ аз он «малук-уш-шуаро» будааст. Бисёр аҳамият дорад, ки хонандагони нигораи маҷмаи дӯстонаи шоиронро дар зери боли Султони «маорифпарвар» дар баробари ҷашмонаш муҷассам накарда, балки огоҳии жарф дошта бошанд, ки зиндагии мардумоне, ки бегумон пуристедод будаанд ба «қафасҳои заррин» меафтаданд ва бечо нест бигӯем, ки ағлаб ин «қафасҳои заррин» останаву даромадгоҳи «қафасҳои сангин» будааст.

Фарруҳӣ. Устод Абулҳасан Алӣ ибни Ҷавлуғи Систонӣ, ки таҳаллуси Фарруҳӣ барои хеш баргузида буд, дар даргоҳи Ҷазнавӣён ҷое намоён дошт. Бадиҳист, ки аз Фарруҳӣ ҷун Унсурӣ дар ҳамаи баррасиҳои куллии таърихҳои адабиёти Эрон ёд мешавад, аммо ҳанӯз қасе дар бораи ў пажӯҳише вижа накардааст. Шеърҳои бозмондаи Унсурӣ ҳанӯз танҳо ба шакли ҷопҳои бисёр бади сангӣ аст, аммо девони

Фаррухиро дар соли 1932, Алӣ Абдулрасули дар Техрон чоп кардааст.¹ Ин чопро намешавад чопи интиқодӣ баршумурд. Чопкунанда наёвардааст, ки чанд нусхаи хаттӣ дар даст дошта ва онҳо аз ҷӣ рӯзгоре будаанд. Дар бархе ҷоҳо тафовути вожаҳоро медихад, аммо ёдовар намешавад, ки кадомин куҳантар ва матни асосӣ кадом аст. Бад-ин сон, барои омӯзиши асарҳои Фаррухӣ, ҳанӯз пойгоҳи мӯътабар надорем, аммо он ҷо ки чопкунанда, бегумон забонро бахубӣ медониста аз матнҳои куҳан сар дар меоварда ва нусхаҳои хаттии хубе дар даст доштааст. Чопи ӯ дар ҳамсанҷӣ бо ду чопи сангии ҷакомаҳои Фаррухӣ (Техрон, солҳои 1301-и ҳиҷрӣ, 1883-84-и тарсӣ) ва 1302-и ҳиҷрӣ (1884-85-и тарсӣ) боз ҳам ғома ба пеш аст.

Огоҳии мо дар бораи Фаррухӣ ҳам ба сони бештари шоирони он даврон бисёр андак аст. Ҳатто таърихи зода шудан ва мурданаиш ҳам ҳанӯз равшан нест. Ризоқулиҳон соли марғи Фаррухиро 429-и ҳиҷрӣ, (1037-38-и тарсӣ), бармешумарад ва Лутғалибеки озар 470-и ҳиҷрӣ (1077-78-и тарсӣ), аммо на он ва на ин ба ҳеҷ маъҳазе истинод намекунад. Аммо аз он ҷо, ки ҳуди Фаррухӣ дар яке аз қасидаҳоиаш меғӯяд, ки бист сол аст ба Ғазнавиён хидмат мекунад ва бахше бузург аз девонаш барои Султон Маҳмуд аст, эҳтимоли таърихи дувум камтар аст. Чорае нест, ҷуз ин ки бипиндорем Фаррухӣ дар нимаи дувуми садаи даҳуми тарсӣ зода шудааст. Фаррухӣ, ҳудаш борҳо аслу насаби Систонии ҳешро ёдовар шудааст ва наметавон дар ин бора дучори гумон шуд. Танҳо Давлатшоҳ меғӯяд, ки зодгоҳи Фаррухӣ Тирмиз аст, ки ин хатое беш нест ва анғезааш ҳам огоҳие бар зиндагии кӯтоҳи Фаррухӣ дар Ҷағониён будааст. Бино бар додаҳои сарчашмаҳои куҳан, падари Фаррухӣ корманди дарбори Халиф ибни Аҳмад-фармонравои Систон буд. Барои ҷакомасарои оянда муяссар буд, ки ба зудӣ фарҳефта шуда, дар навохтани олатҳои мусиқӣ ва таронаҳои маҳорат биёбад.

Султон Маҳмуд дар соли 1003-и тарсӣ Систонро ба ҷанг оварда, ҳукумати он вилоятро ба бародари худ, Наср супурд. Дарбори Систон аҳамияти пешинро аз даст дод ва Фаррухӣ ночор шуд, ба хидмати яке аз деҳгонони Систон дарояд, ки ба ӯ қавл дода буд, солона барои асарҳои шеърӣ ва нағмаву навоиш миқдоре гандум ва як сад дирҳам сиккаи сомонӣ бидихад. Фаррухӣ чанде бо ин дастмузд сохт, аммо ҳангоме ки зан гирифт, инҳо дигар барояш басанда набуд. Шоир аз арбобаш хоҳиш кард, ки миқдори ғалла ба андозаи нима аз он бияфзояд ва нақдинаро ба яксаду панҷоҳ дирҳам бирасонад, аммо арбоб ба ҳеҷ рӯй напазируфт. Пас Фаррухӣ бар он шуд, ки дар ҷое дигар ба дунболи бахт бигардад. Ӯ бо пурсуҷӯ аз қасоне, ки ба Систон меоманд дарёфт, ки амири Ҷағониён, Абулмузаффар Аҳмад ибни Муҳаммад, ҳафтумин фармонравои дудмони

¹ Девони ҳақим Фарруҳии Систонӣ, ба эҳтимоми Алӣ (Абдулрасули), Техрон, 1311. Дар соли 1957-и тарсӣ, Дабири Сиёкӣ девони Фаррухиро чоп кард: Девони ҳақим Фарруҳии Систонӣ... ба кӯшиши Муҳаммад Дабири Сиёкӣ..., Техрон, 1335.

Оли Мухтоҷ, ки наздик ба соли 989-и тарсой бар тахт нишаста буд, дастгушодатарин ҳомии шоирон аст. Шоир диранг накард, қасидае барои ин фармонраво суруд ва онро бо худ ба Чағонӣён бурд. Ин қасида мондааст ва менамояд, ки куҳантарин асари Фаррухӣ бошад, ки бар он огоҳӣ дорем:¹

Бо корвони ҳулла бирафтам зи Систон,
Бо ҳуллаи танида зи дил бофта зи ҷон.
Бо ҳуллаи бирешим, таркиби ӯ сухан,
Бо ҳуллаи нигоргар нақши ӯ забон.
Ҳар тори ӯ ба ранҷ бароварда аз замир,
Ҳар пуди ӯ ба ҷаҳд ҷудо карда аз равон.
Аз ҳар саноее, ки бихоҳӣ, бар ӯ асар,
В-аз ҳар бадоее, ки бичӯӣ бар ӯ нишон.
На ҳуллае, ки об расонад бад-ӯ газанд,
На ҳуллае, ки оташ орад бар ӯ зиён.
На ранги ӯ табоҳ кунад турбати замин,
На нақши ӯ фуру сутурад гардиши замон.
Бинвишта зуду табъия карда миёни дил,
В-андешаро ба ноз бар ӯ карда посбон.
Ҳар соате башорат додӣ маро хирад,
К-ин ҳулла мар тӯро бирасонад ба ному нон.
Ин ҳулла нест бофта аз ҷинси ҳуллаҳо,
Инро ту аз қиёси дигар ҳуллаҳо мадон.
Инро забон ниҳод, хирад ришту ақл бофт,
Наққош буд дасту замир андар он баён.
То нақш кард бар сари ҳар нақш бар навишт,
Мадҳи Абулмузаффари шоҳи Чағонӣён.

Сипас ситойши маъмул меояд. Фаррухӣ, пас аз сипардани роҳи дарозу душвор ба Чағонӣён расид, аммо дарёфт, ки Амир дар шаҳр нест. Баҳор буд ва ӯ барои дидани рамаҳои асбаш ба даште рафта буд, ки дар он ҷо ҳафтдаҳ ҳазор модӣён дошт. Амиро расм бар ин буд, ки баҳорон беҳтарин кӯраҳоро ҷудо кунад ва дар доғҳо, доғи ҳудро бар он бизанад. Умед Асъад, яке аз сардорони Амир, ки ҳамчун ҳуди Амир аз дӯстдорону хибрағони бузурги ҷамома буд, Фаррухиро пазируфт. Шоир қасидаи ҳудро бар ӯ хонд, хоҳиш кард, ки ба хидмати Амир расад. Аммо Умед пас аз шунидани ҷамомаи нағз ва устодонаи Фаррухӣ, ба сар то пой чиркину жулидаи марди Систонӣ дар ҷомаи дарида ва пойафзори ҷӯбин нигариста, бо ҳуд андешид, ки дар пеши рӯяш марде найрангбоз аст ва ин биёбониро тавони навиштани ин ҷамома набуда, бояд онро аз касе рабуда бошад. Чун бар он шуда буд, ки вайро биёзмояд, ӯро то ба доғҳои Амир бурда, намои дашти баҳориро нишон дод ва хост, ки онро ба шеър дарорад. Умед гуфт,

¹ Девони ҷопи Дабири Сиеқӣ, сах.329.

ки агар чакома хуб аз об дарояд, ўро назди Амир хоҳад бурд. Фаррухӣ бо итоат аз ин фармон қасидае суруд, ки яке аз бехтарин чакомаҳое аст, ки ба порсӣ суруда шудааст:

Чун паранди нилгун бар рӯй пӯшад марғзор,
Парниёни ҳафтранг андар сар орад кӯҳсор.
Хокро чун нофи оҳу мушк зояд бе киёс,
Бедро чун парри тутӣ барг рӯяд бешумор.
Дӯш вақти нимашаб бӯи баҳор овард, бод
Ҳаббазо боди шимолу хуррамо бӯи баҳор.
Бод гӯи мушки суда дорад андар остин,
Боғ гӯи лӯъбатони чилва дорад дар канор.
Арғувон лаъли бадахшӣ дорад андар марсала,
Настаран лӯълӯи лоло дорад андар гӯшвор.
То баромад чомҳои сурхи мул бар шохсор,
Панҷаҳои дасти мардум сар фуруд кард аз чанор.
Боғ буқламмуналибосу роғ буқламмунамой,
Об марворидрангу абр марворидбор,
Рост пиндорӣ, ки хилъатҳои рангин бофтанд,
Боғҳои пурнигор аз доғҳои шаҳриёр.
Доғҳои шаҳриёр акнун чунон хуррам бувад,
К-андар ў аз накӯи хайрон бимонад рӯзгор.
Сабза андар сабза бинӣ, чун сипеҳр андар сипеҳр,
Хайма андар хайма бинӣ, чун ҳисор андар ҳисор.
Сабзаҳо бо бонги рӯди мутрибони чарбдаст,
Хаймаҳо бо бонги нӯши сокиёни майгусор.
Ҳар кучо хаймаст хуфта ошиқе бо дӯст маст,
Ҳар кучо сабзааст шодон ёре аз дидори ёр.
Ошиқон бўсу канору некувон нозу итоб,
Мутрибон рӯду суруду майкашон хобу хумор.
Рӯи ҳомун сабз чун гардуни нопайдокарон,
Рӯи сахро сода чун дарёи нопайдоканор.
Андар он дарё шуморе в-он шуморе чонвар,
В-андар он гардун ситора в-он ситора бемадор.
Ҳар кучо кӯҳсор бошад он саморе кӯҳбар,
Ҳар кучо хуршед бошад он ситора соядор.
Муъчиза бошад ситора сокину хуршедпеш,
Нодира бошад саморӣ кӯҳ бар ў сахрогузор.
Бар дари пардасарои Хусрави пирӯзбахт,
Аз пай доғ оташе афрӯхта хуршедвор.
Баркашида оташе чун матради дебои зард,
Гарм чун табъи ҷавону зар чун зариёр.
Доғҳо чун шохҳои буссади ёқутранг,
Ҳар яке чун нордона гашта андар зери нор.

Дидгоҳи хоб нодида масоф андар масоф,
Маркабони доғнокарда қатор андар қатор.
Хусрави фаррухсияр бар бораи дарё гузар,
Бо каманди шаст ҳам дар дашт чун Исфандиёр.
Аждаҳокирдор печон дар кафи родаш каманд,
Чун асои Мусо андар дасти Мусо гашта мор.
Ҳамчу зулфи некувони хурдсол тоб хӯрд,
Ҳамчу аҳди дӯстони солхӯрда устувор...

Бо ҳамаи чондор будани нигора, Фарруҳӣ шаклҳои марсуми
чакомасароии он рӯзхоро аз ёд намебарад. Ин намунае аст аз ҷамъи
устодона аз ҳамин қасида:

Дӯстону душманонро аз ту рӯзу разму базм,
Шонздаҳ чиз аст аз ту баҳра, вақти кому вақти кор.
Ному нангу фахру ору аззу зиллу нешу заҳр,
Шодиву ғам, саъду наҳсу тоҷу банду тахту дор.

Умеди Асъад ба қасида гӯш фаро дода, бадгумониаш аз миён рафт: Ё
дарёфт, ки он чакомаро ба ростӣ, ки Фарруҳӣ суруда ва ҷуз ӯ қаси дигар
наметавонистааст сарояндаи он бошад. Шаби ҳамон рӯз Фарруҳӣ дар
базми Амир бо ӯ ошно шуда, қасидаи пешин ва низ васфи доғгохро бар ӯ
бармехонад ва барои подош ба ӯ иҷоза медиҳанд ҳар андоза кӯра, ки
битаванад бигирад, аз он ӯ бошад. Ин коре буд на осон, Фарруҳӣ ҳаставу
монда шуд, аммо бо ин ҳама тавонист чихилу ду кӯраро ба даруни
чаҳордевори гилин ва нимавайронае биронад. Худ пайдост, ки гузашта аз
инҳо ҳадяҳое дигар низ, чун ҷомаи зарбофт ва ҷуз инҳо бигирифт. Заминаи
овозаи Фарруҳӣ фароҳам шуда буд. Аммо гумон намеравад, ки рӯзгоре
дароз дар даргоҳи Амир монда бошад. Ба зудӣ дасти Маҳмуд ба ин ҷо ҳам
дароз шуд ва Фарруҳӣ ночор буд, ки боз дар андешаи арбобе тоза
бияфтад. Аммо дигар бар чакомасаро равшан буд, ки дар он хитта ҳомии
муносибтаре аз ғазнавиён барояш пайдо нахоҳад шуд.

Бад-он мемонад, ки дар оғоз Фарруҳӣ на ин ки ба Султони пурхайбат,
балки ба бародараш, Амир Адудуддавла Абӯяъкуби Юсуф мурочиат
карда бошад. Зеро аз дувисту сездҳ қасидаи Фарруҳӣ, ки то рӯзгори мо
расидааст, чихил қасида барои Юсуф суруда шудааст ва бояд андешид, ки
шоир дере дар хидмати ӯ будааст. Менамояд, ки идораи ховари Хуросон
бо Юсуф буда ва Фарруҳӣ ҳам, ҳамон ҷо раҳли иқомат афканда будааст:

Ғаҳе ба Бӯст дар ин бӯстони табъфурӯз,
Ғаҳе ба Балх дар он боғҳои рӯҳафрӯз.

Менамояд, ки Фарруҳӣ дар даргоҳи Амир Юсуф зиндагии баде
надоштааст. Аз он ҷо ки бештар шоироне, ки қасидаҳои худро барои ин
Амир навиштаанд, дар қасидаҳо аз базмҳо ва размҳо сухан мегӯяд ва
метавон пиндошт, ки Юсуф гиройиш ба зӯҳд надошта ва дӯстдори

бархӯрдории шодмона аз зиндагӣ будааст. Менамояд, ки Фаррухӣ дар лашкаркашиҳо ҳамроҳи соҳибаш будааст. Қасидае, ки бо ситоиши баҳор оғоз мегардад ва дар он Фаррухӣ барои чомаи зарбофти румӣ, ки ҳадя гирифтааст ба Амир сипос мегӯяд, гувоҳ ин гуфтааст. Аммо пайдост, ки шоир дар дарбори Юсуф наметавонистааст аз рашки рақибон, ки бо ҳамаи тавон мекушиданд, ўро аз чашми соҳиб бияндозанд ва сияхрӯяш кунанд, дар амон бошад.

Фаррухӣ дар яке аз қасидаҳояш, ки барои Юсуф сурудааст, сухан аз он мегӯяд, ки чӣ гуна дар паи тухмати бадгӯе, ночор ба тарки даргоҳ шудааст:

Забони бадгӯ чунонки расми ўст маро,
Људо фиканд аз он ҳақшиноси хурматдон.
Бад-ин ғам андар бигзоштам се сол тамои,
Чунин се рӯз ҳамоно гузоштан натвон.
Љу пир гаштаму навмед гаштаи аз ҳама халқ,
Умеи хеш фикандаи ба дастгири замони.

Ин «дастгири замони» ва миёнҷӣ, ҳамоно Амир Абӯаҳади Муҳаммад, писари бузургтари Султон Маҳмуд буд. Фаррухӣ мегӯяд, ки бо пуштибонии Маҳмуд, тавонист бори дигар Юсуфро ба ҳудаш наздик кунад. Фаррухӣ сиву панҷ қасида барои Маҳмуд гуфтааст. Менамояд, ки наздик шудани шоир ба ин амир, ҳанӯз пеш аз марги Султон Маҳмуд анҷом гирифта бошад, зеро дар ҷанд қасида барои Маҳмуд, ў ҷонишин ва валиаҳд номида шудааст.

Қасидаҳое, ки барои Муҳаммад суруда шудааст гармтар ҳастанд. Чунин тасаввуре падида меояд, ки инҳо мадҳияҳои расмӣ ва қолабӣ нестанд ва ин, ки Фаррухӣ ба ростӣ ба Муҳаммад дилбастагӣ доштааст. Шоир чунин бармешумарад, ки Муҳаммад ҳам ҳаммонанди дигар шоҳони он рӯзгор нест:

Майли шоҳони ба шароб асту ба рӯди ба суруд,
Майли ў боз ба илму ба китобу ахбор.

Кори Муҳаммад ҳам монанди дигар фармонравоён нест:

Ҷаҳор ҷиз гузин бувад Хусравонро кор,
Нишот кардан: ҷавгону разму базму шикор.
Малик Муҳаммади Маҳмуд омаду бифзуд,
Бар ин ҷаҳор ба тавфиқи кирдгор, ҷаҳор.
Нигоҳ доштани аҳду баркашидани ҳақ,
Бузург доштани дину ростии гуфтор.

Фаррухӣ намегӯяд, ки саргармиҳои маъмулии бузургон, барои Муҳаммад бегона аст ва ин, ки Муҳаммад, танҳо ба корҳои шоиста мепардозад. Шоир мегӯяд, ки Амир ин корҳои некро бо саргармиҳои марсум дар ҳам меомезад. Дар қасидаҳое, ки барои Муҳаммад суруда

шудааст, нигораҳои нахчирҳои пурсуруре меояд, ки дар онҳо шоир бо ҳамроҳи сарвари хеш будааст. Ба гумон, ӯ ҳамвора сахме аз шикор мегирифтааст, зеро дар як қасида мегӯяд, ки Муҳаммад охуеро дар шикор ба ӯ бахшида, дар дигаре васфи қароқуле, ки ба ӯ ҳадя шуда, ба тафсил омадааст. Равшан аст, ки чакомасарое чун Фарруҳӣ наметавонист дидагони Султони пурқудратро ба худ надӯзад. Шояд ҳам, Фарруҳӣ аз раҳгузар ва бо миёнҷии Муҳаммад ба дарбори Маҳмуд афтода бошад. Фарруҳӣ барои Маҳмуд ҳам ҳаммонанди писари бузургтараш, Муҳаммад сивупанҷ қасида сохтааст. Бархе аз онҳо ба осонӣ бо руҳдодҳои таърихӣ вобастагӣ меёбанд. Шоир дар як қасида, тасхири Суманотро ба Султон шодбош мегӯяд ва дар дигаре, тасарруфи ҳазор асб тараннум мешавад. Фарруҳӣ дар вобастагӣ ба бозгашти Маҳмуд аз Қанвиз мадҳияе сурудааст. Менамояд, ки шоир дар ин лашкаркашӣ ҳамроҳи Султон будааст, ҳаминро мерасонад:

Бор Худоё, худойгоно, шоҳо,
Шеъри маро сахл баргузор кун ин бор.
З-он ки маро ранҷу хастагии раҳи Қанвич,
Куфта кардаасту хирамағзу сабуксор.
Ман, ки туро шеър гӯям аз паси ин шеър,
Чаҳд кунам то бадеъ гӯяму ҳамвор.

Чакомаҳои Фарруҳӣ хушоянди Маҳмуд буд. Шоир ҳамвора дар ин чакомаҳо ҳадяҳоеро ёдоварӣ мекунад, ки Султони пурқудрат бар ӯ фуру меборад. Фарруҳӣ бо дорои худ менозад:

Тавонгарам ба ғулому тавонгарам ба сутур,
Тавонгарам ба нишоту тавонгарам ба сурур.
Либоси ман ба баҳорон зи тузиву зи қасаб аст,¹
Ба тирамоҳ² хази қимматеву қазу самур
Бисоти ғолии румӣ фикандаам ду-се чой,
Дар он замон, ки ба сӯйе фикандаам маҳфур.³

Дар қасидаи дигар Фарруҳӣ мегӯяд:

Бо зийъати ободаму бо хонаи обод,
Бо неъматӣ бисёраму бо олати бисёр.
Ҳам бо рамаи асбаму ҳам бо ғалаи меш,
Ҳам бо санами Чинаму ҳам бо бути Фархор.
Шоир аз ҳолу рӯзи хеш бисёр хурсанд аст:
Ёри ман муҳташамонанду маро шоир ном,
Шоирам лекин бо муҳташамон сар ба сарам.

¹ Тузиву қасаб- гуна, гунаҳои порчаҳои нозук.

² Точикон ва ҳамаи мардумони Эрони шарқӣ ба пойиз тирамоҳ мегӯянд.

³ Маҳфур-бурёи арзон.

Султон на танҳо ба чакомаҳои Фарруҳӣ арҷ мениҳад, балки навову нағмаи ўро ҳам дўст медорад:

Гоҳ гуфтӣ: «биёву рӯд бизан»,
Гоҳ гуфтӣ: «биёву шеър бихон».
Ба ғазал ёфтам ҳаме аҳсант,
Ба сано ёфтам ҳаме эҳсон.

Чунин пиндоре ҳаст, ки Фарруҳӣ афзуда бар қасида манзумаҳое дар ситоиши лашкаркашиҳои Султон ба номи «Давлатнома»¹ ба Маҳмуд пешкаш кардааст. Ангезаи ин пиндор ин суханони шоир аст:

Ҳар кӣ хоҳад, к-аз кароматҳои ту огаҳ шавад,
Г-ӯ зи «Давлатнома» бархонад ҳаме байте ҳазор.

Аммо ин байт муяссар намесозад устуворона бигўем, ки манзумае ба ин ном аз сурудаҳои Фарруҳӣ будааст, на аз касе дигар аз шоирони дарбории Ғазнавиён. Маҳмуд ҳамвора рафтори нек бо Фарруҳӣ надошт. Шоир бо он ки сздаҳ сол хидмат карда буд, ронда шуда ва ҳаққи он надошт, ки дар дарбор пайдо шавад. Ў ҳудаш мегўяд, ки сабаби ин шўрбаҳтӣ, бадгўӣ аз вай будааст ва чунин сухан мегўяд:

Шоҳ аз ман ба дил нигарон гаштаст,
Ба гуноҳе, ки бегуноҳам аз он.

Шоир мегўяд ба шоҳ расонидаанд, ки ў дар ҷое шароб хўрдааст, аммо ў ба ҳеч рўй сари он надоштааст, ки дар шаробхорӣ ширкат кунад. Ў танҳо барои аҳволпурсӣ аз соҳибхона ба хонае даромада будааст ва вай исрор мекунад, ки ў бода бинўшад:

Хўрдам он ҷо ду-се қадаҳ секӣ,
Будам он ҷо бад-он сабаб меҳмон.

Аммо медонем, ки ҳуди Маҳмуд ҳам бадаш намеомад ҷоме «лаългун» бинўшад ва гумон намеравад чунин иттиҳоме метавонистааст, сабаби аз чашмафтодагии дарозмуддати шоир бошад.

Менамояд, ки ин ҷо сухан бар сари шароб нест, балки бар сари он аст, ки Фарруҳӣ шаробро бо касе меҳўрдааст, ки намебоист дар хилват бо ў бошад. Равшан аст, ки дар сарчашмаҳо бад-ин муносибат номи ғуломи дурдонаи Султон Маҳмуд, Аёзи хубрўйро мебаранд. Пайдост, ки дар ин нуқта наметавон чизе номумкин бошад. Фарруҳӣ ҳатто қасидае ҳам барои Аёз дорад. Аммо худ пайдост, ки ҳар дурдонаи дигари Султон ҳам наздик гардидан ба ў ба касе иҷоза дода намешуд, метавонистааст ҳампиёлаи Фарруҳӣ буда бошад. Аз чашмафтодагӣ, ба вазъи молии шоир ҳам таъсир гузошта буд, Фарруҳӣ дар як қасидааш хитоб ба Маҳмуд мегўяд:

¹ Менамояд, ки барои баробарӣ бо манзума (ё қасида)-и Унсурӣ «Точ-ул-футух»- чунин номида шуда будааст.

Дӣ касе гуфт, ки аҷри ту чанд аст аз Амир?
Гуфтам аҷри ман, эй дӯст фузун аз хунарам.
Чуз, ки имрӯз ду сол аст, ки бе амри Амир,
Нест аз нону ҷави асб нишону хабарам.

Сардоре, ки ин пурсиширо кардааст ба шоир пешниҳоди ёрӣ медихад,
аммо посухи Фаррухӣ ин аст, ки наметавонад чуз Амир, хидмати касе
дигар кунад.

Гуфт: бидихам чандон, ки бихоҳӣ биситон,
Гуфтам андух махӯр, ҳаст ханӯз ин қадарам.
На наку бошад аз ман, на писандида, ки ман,
Хидмати мир кунам, нон зи дигар ҷой хӯрам.

Ҳарчанд, ки Фаррухӣ қомат рост кард, аммо ҳолу рӯзи молиаш
ҳамчунон табоҳ буд:

Аз сари кӯҳ бода андар ҷаст,
Гули ман кард зери гил пинҳон.
Ба кафи ман намонд, чуз ғаму дард,
З-он ҳама некӯи намонд нишон.

Менамояд, ки шоир ба ночор ғуломонашро фурухта будааст:

Эй хушо, з-ин пештар к-андар сароям з-ин сифат,
Кӯдакон буданд симинсинаву зарринсалаб...

Бо ин ҳама Фаррухӣ мегӯяд:

Гар тӣҳӣ шуд з-ин бутон акнун сароям бок нест
Дил пураст аз офарини хусрави хусравнасаб...

Ин ки Фаррухӣ ба рағми суханҳое, ки дучораш шуда буд, боз ҳам ба
ҳар гуна мекӯшад бар вафодорӣ ва садоқати худ пой фишорад, нишонаи
вижагии хоси марди дарбори он рӯзгор аст. Бар мо муяссар нест равшан
созем, ки чӣ хангом ва чӣ гуна, миёни Маҳмуд ва Фаррухӣ ошӣ падида
омад. Аммо ба гумони бисёр ошӣ падида омада будааст, зеро Фаррухӣ дар
сӯғи марғи Маҳмуд марсия дорад, ки яке аз беҳтарин асарҳо аз ин даст ба
шумор меояд.¹

Аммо агар Фаррухӣ яқсара ва ҳамчунон дар сӯғи Султони мурда
мемӯяд, шоири ростини дарбор намебуд. Ў аз ёд намебарад, ки мебоист бо
ҷонишини ӯ ҳам муносибате неқ дошта бошад. Пештар гуфта будем, ки
Фаррухӣ бо Амир Муҳаммад, писари меҳтари Маҳмуд ба хангоми
зиндагии Султони пешин, бастагӣ дошт. Аз ин рӯ набояд дар шигифт шуд,
ки шоир бар тахт нишастани Муҳаммадро ба гармӣ шодбош мегӯяд. Дар
қасидаи шодбошии Фаррухӣ, бавижа ин байтҳо дархӯри нигариш аст:

¹ Матни ин сӯғнома дар нахустин баргҳои ҳамина бахш омадааст.

Сахт хуб ояд ин ду байт маро,
 Ки шунидам зи шоире устод.
 Подшоҳе гузашт покнажод,
 Пошоҳе нишаст фаррухзод.
 Бар гузашта ҳама ҷаҳон ғамгин,
 В-аз нишаста ҳама ҷаҳон дилшод.
 Гар ҷароғе зи мо гирифт ҷаҳон,
 Боз шамъе ба пеши мо бинҳод.

Шеърро, ки Фарруҳӣ иқтибос овардааст аз шоири Бухоро Ғазл ибни Аббоси Раббинхонӣ аст ва дар марғи Наср ибни Аҳмади Сомонӣ ва бар тахт нишастани Нух ибни Мансур суруда шудааст.¹

Дармстетер ин байтҳоро куҳантарин мавриди ба кор бурдани ғурмули «Le roi est mort, vive le roi!»² номидааст. Бо он ки Фарруҳӣ вобастагии танготанге бо Муҳаммад дошт, пас аз бар тахт нишастани Масъуд, боз ҳам дар дарбор монд. Аммо ӯ дилаш ба Масъуд набуд ва ӯ хидмати ӯ бо ин султон дере напояд ва дар девони ӯ, танҳо ӯздаҳ қасида барои Масъуд аст, ки ногуфта намонанд хушқатару расмитар аз дигар асарҳои шоир ҳастанд. Қасидае, ки менамояд бедиранг пас аз марғи Маҳмуд навишта шудааст, таъсире шигифтбарангез дорад. Дар ин қасида, рӯи сухани Фарруҳӣ бо Масъуд аст, ки дар ин ҳангом дар Исфакон будааст ва поғишорона ба ӯ рой мезанад, ки зудтар ба Ғазнин омада, тахту гоҳи падарро ба даст оварад:

Дормулки хешро зоеъ ҷаро бояд гузошт,
 Мар Сипоҳонро ҷаро кардаст бар Ғазнин гузин?

Дар қасида гуфта мешавад ҳонаеро, ки сарвараш Маҳмуд будааст, пас аз марғи вай, танҳо Масъуд метавонад сарпараст бошад. Агар ба дида дошта бошем, ки Фарруҳӣ чӣ гироиши неке ба Муҳаммад дошт, он гоҳ наметавон пазируфт, ки бунёди ахлоқии шоири дарбории ин рӯзгор, чандон сахту устувор набудааст.

Дар девони Фарруҳӣ, ҷуз аз Маҳмуд ва Масъуд аз ҳеҷ фармонравои дигари Ғазнавӣ ёде нест ва аз ин рӯ, метавон пиндошт таърихи марғи шоир, ки дар тазкираи «Оташкада» соли 479 (1077/78-тарсоӣ) омада, пазируфтани нест ва ин ки ӯ пеш аз марғи Масъуд аз ҷаҳон рафтааст. Фарруҳӣ на танҳо ҳуди фармонравоён, балки бузургони гирди онро аз дида ба дур надоштааст. Чихилу панҷ қасидаи девонаш барои бузургони барҷастаи ғуногун ва аз он ҷумла барои вазири номдор, Маймандӣ аст.

¹ Авфӣ ин шеърро ба ин шакл овардааст:

Подшоҳе гузашт хуб нажод, Подшоҳе нишаст фаррухзод.

3-он гузашта ҷаҳониён ғамгин, 3-ин нишаста ҷаҳониён шод.

Бингар акнун ба ҷашми ақл наку К-он чи аз мо гирифт эзад дод.

Гар ҷароғе зи пеши мо бардошт, Боз шамъе ба ҷои ӯ бинҳод.

² «Подшоҳ мурд, зинда бод шоҳ!». - С. Э.

Шоир дар бисёре аз ин қасидаҳо аз ҳаядҳои гуногуне, ки гирифтааст сухан мегӯяд ва метавон пиндошт, ки ӯ ба ростӣ бахше бузург аз зиндагии худро яксара бо рифоҳи моддӣ сар кардааст. Ба гумон тасодуфӣ нест, ки чакомасароёне аз нигоҳи замони ба ӯ наздик будаанд, аз ӯ ҳамчун аз марде сухан мегӯянд, ки аз назари неки ҳомиёнаш бархӯрдор будааст. Сӯзанин Самарқандӣ менависад:

Фаррухӣ, ҳиндиғулуме аз кӯҳистоне бихост,
Сӣ гуломи турк додаш, хушлиқову хушхиром.

Девони Фаррухӣ. Комилтарин девони Фаррухӣ дар он намуде аст, ки Алии Абдулрасулӣ, дар Техрон онро чоп карда ва дорои дусаду сездҳа қасида, бисту ҳашт ғазал, сӣ тарҷеъбанд, сивусе рубой, ва чаҳор қитъа рӯи ҳам дорои дусаду ҳаштоду як чакома аст. Гумон намеравад ростӣ, ки ин ҳамаи маҷмӯа чакомаҳои шоир бошад. Чунонки Я. Рипко ёдовар шудааст, дар ин девон аз ҳаҷв хабаре нест.¹ Аммо дар фарҳангҳои куҳан ва дар қорҳои чакомашиносӣ, бозовардаҳои аз Фаррухӣ ҳаст, ки равшан аст аз ҳаҷвҳои кинатузона ва густохонаи ӯ гирифта шудааст. Гузашта аз ин дар баёзҳои гуногун, ғазалҳои омадааст, ки дар девон нест. Аммо бо ин ҳама, метавон чунин баршумурд, ки дар ин маҷмӯа асарҳои асосии шоир ҳаст, ки бо равшанин дархӯре чехраи вайро менамоёнад. Дар девони Фаррухӣ қасида ҳамон сабки асосӣ аст: дусаду сездҳа аз дусаду ҳаштоду як шуморае аст бисёр гӯё. Аммо бояд инро ҳам фузуд, ки ғазалҳои Фаррухӣ то андозае гумонбарангез аст. Сухан бар сари он аст, ки дар он рӯзгор насиби ошиқонаи қасидаро ғазал меномиданд. Ҳар як аз ғазалҳои, ки дар девон омада, метавонистааст идома ёфта ва қасидае шавад.

Бахше мавзӯҳои қасидаҳои комил бад-ин гуна аст: баҳор, (бештар бо васфи нӯшонӯш) дар бисту ду қасида омадааст, ҳазон дар ҳашт, бода дар се ва бомдодон дар як. Чистон (лагз)-ро ҳамон як бор мебинем; дар бораи поёни рӯзаи мусалмонон ва баромадани ҳилоли моҳ, дар даҳ қасида сухан рафтааст. Чихилу ду қасида бе насиб (ба ном қасидаҳои урён) ҳастанд ва саранҷом, мавзӯи насиби яксаду панҷ қасида, ҳамоно дилдодагӣ аст. Ба сухане дигар насибҳои ошиқона, беш аз нима аз насибҳои Фаррухӣ аст.² Фаррухӣ ҳудахро бештар ғазалхон меномад, аммо ғазал ба маънии пасини ин вожа, дар асарҳои Фаррухӣ бисёр андак аст ва он ҳам менамояд, ки ҳамон насибҳои бошад, ки аз қасидаҳои ошиқона ҷудо афтадаанд. Ба гумони бисёр Фаррухӣ ҳамоно ҳаминҳоро ғазал меҳонад. Ў бе миёнҷӣ дар ҷое чунин чизе намегӯяд, аммо дар чакомаҳои чунин ишоратҳои ҳаст. Фаррухӣ ёдовар мешавад, ки ғазал бе ҷуну ҷаро, ҳамон сухани ишқ аст:

¹J. Rypka et M. Borecky, Farruhi (Archiv Orientalny, 1947, v. 16, 1-2, P. 17-25).

²Беш аз нима; зеро, агар аз шумори ҳамаи қасидаҳо - дусаду сездҳа-чихилу ду «урён»-ро бардорем, мемонад яксаду ҳаштоду як қасидаи бо насиб; пас, мавзӯҳои ошиқона, дар беш аз шаст дарсад аз насибҳои Фаррухӣ омадааст.

Андар ин ишқ ту ғазалҳо хон,
Пас ба гӯши худойгон бигзор.

Ў дар бораи мавзӯи ғазал чунин мегӯяд:

То ғазалхонро бибояд вақти хондан дар ғазал,
Наът аз зулфи сиёҳу васф аз чашми куҳил...¹

Аз дидгоҳи чакомасаро, хондани ғазал бо нағма вобастагӣ ва пайвастагӣ дорад:

Бӯнасп, ту дар пардаи ушшоқ раҳе зан,
Бӯамру, ту андар сифати гул ғазале гӯй.

Фарруҳӣ хотирнишон мекунад, ки на танҳо метавонад дар шоистагии ғазал доварӣ кунад, балки ҳамчунон онро бихонад:

Мутрибо он ғазали нағзи диловез биёр,
В-ар надонӣ бишунав, то ғазале гӯям тар.²

Саранҷом метавон гувоҳи дигаре овард, ки Фарруҳӣ, насибҳои ошиқонаи хешро ғазал меномад. Чунонки бояду шояд равшан аст, ки соҳибназарони ховарзамин аз оғози садаи дувоздахуми тарсой, ғазалро ҳамчун чакомаи такқофия, ки бештар аз ҳашт байт набошад муайян мекунанд, аммо охир худ пайдост, ин нишондод на ин ки аз ғоғи падид омада, бар бунёди намунаҳое, ки будаанд, намоёнида шудааст. Аммо акнун бо нигоҳ кардан ба андозаи насибҳои Фарруҳӣ, падидаи кунҷковбарангезе мебинем: ин андозаҳо миёни бисту се ва ду байт дар навасонанд. Аммо насибҳои дорои беш аз чаҳор байтро, танҳо як ду бор мебинем. Насиб бо чаҳордах байтанд, ҳашт ё дувоздах, дувоздах ё ёздах, ёздах бо дах, сипас шумораи онон дубора то ба як-ду фуру меафтад. Пас андозаи маъмулии насиби Фарруҳӣ наздик ба ҳафт-нуҳ байт аст. Аз ин ҷо метавон ба чунин бароянде расид, ки Фарруҳӣ ҳамоно ҳамин насибҳоро ғазал меномидааст.

Гумон намеравад, ки ба суҳан аз мавзӯи қасидаҳои Фарруҳӣ ниёзе бошад, зеро мавзӯи ин сабк чунонки бояду шояд равшан аст ва бисёр ба нудрат аз чаҳорҷӯби оҳангҳои маъмул пой фаротар мениҳад. Аммо бояд гардан гирифт, ки Фарруҳӣ танҳо ба баршумурдани «некукорон»-и дархӯри ситоиш, чунонки чакомасароёни пасин кардаанд, басанда намекунад. Ў дар бархе байтҳо мавзӯҳои гуногунро ба миён мекашонад: дар ин ҷо, ҳам нигораи ҷангафзор аст, ҳам нимои нахчир, ҳам диҷҳо, ҳам шаҳрҳои Ҳинд, ҳам каргадане, ки ба дасти Маҳмуд кушта шудааст ва ҳам бозии ҷавгон. Аз хондани пурнигариши ин девон, ҷӣ бисёр, ки ҳар гуна *realia* аз он даврон ба даст меояд.

¹Вусмакашида. - С. Э.

²Фарруҳӣ навозандаи забардасту номдор буд; чунин ёдовариҳо дар бораи истеъдоди ӯ дар мусиқӣ андак нест.

Аммо барои мо чизи дигар ва ҳамоно, пурсумони ситамгарии адабии Фаррухӣ дархӯри нигарише аст бештар. Ба гумон ниёзе ба ин сухан надорем ва худ пайдост, ки Унсурӣ «малик-уш-шуаро»-и гурӯҳи Фаррухӣ барояш намуна будааст. Фаррухӣ на танҳо яксара ошкоро мавзӯҳои ўро тараннум мекунад, балки чунонки дар байти зер мебинем, орасти онҳоро ҳам бозмегӯяд:

Бузургиву шарафу кадру ҷоҳу бахти ҷавон,
Наёбад ҳеч касе ҷуз ба мидҳати Султон.¹

Дар чакомаҳои Фаррухӣ гузашта аз ин тақлидҳои намоён бархе шеваҳои сухангӯӣ дида мешавад, ки бисёр ёдовари шеваи Унсурӣ аст:

В-ар зарра ба ҷашм оядаш осема бимонад,
Гӯяд: «магар он аз таги асби ту ғубор аст».²

Баршумурдани ранҷҳои саҳти душманони Маҳмуд аз сӯи Фаррухӣ ба гунаи бисёр намоён бо қасидае аз Унсурӣ, ки пештар дидаем, ҳамоно аст:

Хилофи ту рондаст Маъмуниёнро,
Ба арку ба тоқи сипаҳбад Мучовар.³
Хилофи ту рондаст Яъкубиёнро,
Зи айвони Соми ялу Рустами зар.
Хилофи ту молид гар Гончиёнро,
Ба ҷӯи ҳазор асбу дашти садивар.
Хилофи ту барканда Сомониёнро,
Зи бўстонҳо сарву аз кохҳо дар.
Хилофи ту кард андар айём элак,
Ба дашти Катар, хайли хонро мубаттар.
Хилофат ҷудо кард Чайполиёнро,
Зи катҳои заррину шоҳона зевар.
Хилофи ту кардаст Нандоиёнро,
Беорому беҳолу беҳобу бе х(в)ар.

Аммо Фаррухӣ на танҳо ҳамон Унсуриро мешиносад, балки бо ҷакомасароёни пештар низ ошноӣ, ки худ пайдост Рӯдакӣ дар миёни онон ҷойи намоён дорад. Гумоне нест бар ин ки байтҳои зер, ҳамоно бозгӯи қасидаи пуровозаи «Модари май»-и Рӯдакӣ аст:

¹ Ҳам бар кунед бо матлаи қасидаи Унсурӣ:
Тавонгариву бузургиву коми дил ба ҷаҳон,
Накард ҳосил кас ҷуз ба хидмати Султон.

² Унсурӣ ҳам, байте ҳамсон дорад, аммо Фаррухӣ онро печидатар ва сохтакоронатар овардааст.

³ Хоразмшоҳ, дар яке аз диҷ (арк)-ҳои Маҳмуд зиндонӣ шуда буд.

Ширхорон разонро бибуриданд гулӯ,
То разон тофта гаштанду бигаштанд аз ҳол.
Хунҳошон ба таассуб бикашиданд ба чаҳд,
Сохтанд аз пай ҳар қатра ҳисоре зи сафол,
Ҳар ҳисоре, ки аз он хунҳо пургашт ҳаме,
Мухр карданду супурданд ба дасти маҳу сол.
Чун касе кина зи хунрези разон бознахост,
Хунашон гашт ба наздики хирадманд ҳалол.

Ин байт аз қасидаи дигар аз Фарруҳӣ ҳам Рӯдакиро бозгӯӣ мекунад:

Боз разбон ба корд буррад раз,
Бачаи нозанин кунад қурбон.¹

Фарруҳӣ, ҳатто бе миёнҷӣ ҳам Рӯдакиро бозгӯӣ мекунад:

Як байт шеър ёд кунам з-он ки Рӯдакӣ,
Гарчи туро нагуфт сазовори он туй.
Ќуз бартарӣ надонӣ гӯӣ, ки оташӣ,
Ќуз ростӣ наҷӯӣ моно тарозуй.

Фарруҳӣ Дақиқиро ҳам, ки ба осонӣ метавонистааст бо чакомаҳояш дар Чағониён ошноӣ ёбад, мешинохтааст. Ў дар бораи марғи Дақиқӣ чунин мегӯяд:

То тирозанда мадеҳи ту Дақиқӣ даргузашт,
З-офарини ту дил оганда, чунон к-аз донаи нор.
То ба вақти ту замона Марвро муддат надод,
З-ин сабаб чун бингарӣ имрӯз то рӯзи шумор.
Ҳар наботе, ки аз сари гӯри Дақиқӣ бардамад,
Гар бипурсӣ з-офарини ту суҳан гӯяд ҳазор.

Ў бо корҳои Шаҳиди Балхӣ ҳам ошно буда, вайро ғазалсарое чирадаст баршумурдааст:

Аз дилоромиву нағзӣ чун ғазалҳои Шаҳид,
В-аз диловезиву хубӣ, чун таронаи Бӯталаб...

Фарруҳӣ рӯи суҳан ба Амир Юсуф карда мегӯяд:

Доим аз мутрибони хеш ба базм,
Ғазали шоирони хеш талаб.
Шоиронат чу Рӯдакиву Шаҳид,
Мутрибонат чу Саркашу Саркаб.²

¹ Дар ин ҷо ҳатто, ҳамон суҳаноне ба кор рафта, ки Рӯдакӣ ба кор бурдааст: Бачаи нозанин кунад қурбон.

² Саркаш (Саркис?) ва Саркаб, номҳои хонандагони Хусрави дувуми Парвизи Сосонӣ, шаҳриёри Эрон аст.

Аммо Фаррухӣ шоирони куҳантар, аз ҷумла Абулаббоси Марвазиро ҳам, ки бисёре аз эроншиносон ўро чун чехраи афсонаӣ мешиносанд, медонист:

Ў ба садр андар шоиста чу дар мағзи хирад,
В-он ба малак андар бояста чу дар дида басар.

Ин бозоварда менамоёнад, ки Фаррухӣ бо қасидаи пуровозаи Абулаббос, ки аглаб онро «нахустин чакомаи порсии дарӣ» меноманд, бахубӣ ошно будааст. Фаррухӣ ҳатто аз бисёре аз чакомасароёни ҳамдаврааш ҳам ном мебарад, аммо ҳамон Унсуриро ба шумор меораду бас. Ин пурсиш пеш меояд, ки оё Фаррухӣ, ки дар даргоҳи Маҳмуд мезист, метавонист бузургу сутургтарин ҳамдавраи хеш, яъне офарандаи «Шоҳнома»-ро нашносад? Давлатшоҳ¹ мегӯяд, ки Фирдавсӣ ва Фаррухӣ якдигарро дида буданд, аммо пайдост наметавон ба достони ў таъя кард. Лекин бо хондани мӯшикофонаи девони Фаррухӣ, метавон ба чунин бароянде расид: ҳарчанд ки Фаррухӣ ҳатто як бор ҳам аз Фирдавсӣ ёд намекунад, аммо ба мавзӯи «Шоҳнома» бахубӣ ошно будааст. Номи паҳлавонони «Шоҳнома» дар бисёре аз қасидаҳои ў дида мешавад. Бояд андешид, ки ин манзума дергоҳе мавзӯи гарм дар даргоҳи Маҳмуд будааст. Равише, ки Фаррухӣ ба «Шоҳнома» доштааст дархӯри нигариш аст. Ў чунонки мешуд чашм дошт, дар паи саркардааш Унсурӣ дар бораи манзумаи Фирдавсӣ раӣ номуваффақ медиҳад, ки метавон гуфт аз сухани «малик-уш-шуаро» ҳам тундтар будааст:

Гуфто, ки «Шоҳнома» дурӯғ аст сар ба сар,
Гуфтам, ту рост гиру дурӯғ аз миён бикоҳ.

Фаррухӣ мегӯяд, ки бояд ба ҷои ҳамаи ин афсонаҳо дар бораи лашкаркашиҳои Маҳмуд хонд:

Ҳама ҳадис зи Маҳмуд нома хонду бас,
Ҳамон ки қиссаи «Шаҳнома» хонди ҳамвор.

Гӯё, достонҳои куҳан ҳар гуна арзиши хешро аз даст додаанд:

Маҳон қиссаи Рустами Золро,
Аз ин пас дигар к-он ҳадисест мангар.

Шоир мегӯяд, ки ин достонҳо дигар дилпазир нестанд:

Номи ту номи ҳама шоҳон бистурду бибурд,
«Шоҳнома» пас аз ин ҳеч надорад микдор.²

¹Бингаред: E. G. Browne, A. Literary history of Persia, v. II p. 129.

²Муболиға ва иғроке, ки дар ин байт дида мешавад менамоёнад, ки Фаррухӣ нохоста бузургии Фирдавсро пазируфтааст. Зеро аз дидгоҳи мадҳиягӯи дарбор, номи Маҳмуд, танҳо метавонистааст, чизе бузургу сутургро «бистарад».

Фаррухӣ чунин мешуморад, ки намешавад ба ин суханон бовар кард:

Гӯянд Баҳром ҳамчу шерон,
Машғул будӣ ба сайд модом.
Бар гӯши оҳу бидӯхтӣ пой,
Чун пеши сараш гузоштӣ гом.
Бо тухмат аст ин сухан баробар,
Лафзест ин дар миёнаи ом.

Суханони Фаррухӣ бисёр гӯест.¹ Инҳо гувоҳи рафтори душманонаи дарбориёни он даврон бо «Шоҳнома» аст. По ба пой он ин суханон гувоҳи он низ ҳастанд, ки достонҳои Эрони куҳан дар он ҳангом дар миёни тӯдаи мардум зинда буда ва барояндаш ин ки тӯдаҳои мардум мебоист аз «Шоҳнома» бисёр гарму ҷӯшон пешвоз карда бошанд. Шоирони даргоҳ дарёфта буданд, ки Султон Маҳмуд аз манзумаи Фирдавсӣ хушнуд набуда, ҳатто онро зиёновар ҳам бармешумурдааст. Аз ин рӯ инон ҳамаи кӯшиши худро ба кор мебарданд, то садду банде дар роҳи густариши он падид оранд. Онҳо наметавонистанд сӯи адабии ин чакомаро накуҳиш кунанд: Барои инон осонтар ин буд, ки роҳи дигар бигиранд: «Шоҳнома»-ро афсонаи миёнтиҳӣ ва пуч чилва диҳанд, ки шояд «қавдани дехотӣ»-ро саргарм кунанд, аммо дархӯри нигариши марде «бо шахсият» нест. Ошноии Фаррухӣ бо додаҳои куҳан, танҳо аз рӯи «Шоҳнома» набуд. Дар шигифт намешавем, ки ӯ бар «Вомиқ ва Узро» ҳам огоҳӣ доштааст (ӯ, ки ба Унсурӣ наздик буда, наметавонистааст манзумаи вайро надонад). Донистаниҳои Фаррухӣ аз Хусрав ва Ширин дар намуде нест, ки Фирдавсии бузург онро овардааст. Медонем, ки дар «Шоҳнома» аз Фарҳод номе наёмадааст. Дар асарҳои Фаррухӣ, шаш бор ин номро мебинем ва дар ин миён, шоир ӯро кӯҳкан меномад ва кори ӯро бо кӯҳи Бесутун² вобаста мекунад. Менамояд, ки Фаррухӣ бар достони Фарҳод аз рӯи ҳамон додаҳои огоҳ будааст, ки сипас Низомии Ганҷавӣ бар он огоҳ шудааст.

Дар асарҳои Фаррухӣ ошноӣ бо шеърӣ араб сустрар бозтобидааст. Яке аз қасидаҳои ӯ бо насибе оғоз мегардад, ки чакомасаро дар он аз ашқҳое сухан мегӯяд, ки ҳангоми дидани ҷое, ки рӯзгоре бо ёрон дар он ҷо базм дошта, фуру рехтааст. Худ пайдост, ки ин насиб ҳамоно «мӯя»-и бадавие бар ҷои пой кӯчи дилдор аст, ки бадихӣ аст намудаш дигаргун шудааст. Дар шеърҳои Фаррухӣ ёде аз Димна ҳам ҳаст, ки шоир метавонист на танҳо аз тарҷумаи арабӣ, балки аз «Калила ва Димна»-и Рӯдакӣ ҳам, бар он огоҳ бошад. Пас бозковии девони Фаррухӣ нишон медиҳад, ки ӯ чакомасарое будааст фарҳефта, ошно бо адабиёти рӯзгори хеш ва бархӯрдор аз истеъдоди шоён. Чунонки гуфтем, асарҳои Фаррухӣ бегумон дар зери таъсири асарҳои Унсурӣ будааст. Фаррухӣ мекӯшид қасидаҳое ба

¹Ҳанӯз ҳам мешуд бозовардаҳое аз ин даст, аз шеърҳои Фаррухӣ даровард.

²Номи куҳантараш Бехсутун, (Бағистон) дар наздикии Кирмоншоҳ дар ғарби Эрон аст, ки сангнабиштаи пуровозаи Дорюш ҳам бар рӯи он аст. - С. Э.

шева ва сабки саркардаи дабистони шоирони ғазнавиён бисозад. Аммо ин барояш то андозае муяссар мешуд, зеро вижагии шоиронаи фардии ду чакомасаро гуногун будааст. Вижагии бозтоби эҳсосоти дарунии Унсурӣ ва саҳт пайрави мантиқ буданаш, Фаррухивор набуд.

Таъсири ҷаҳони бурун бар Фаррухӣ, бисёр тундтар ва эҳсосоташ латифтар ва равшантар буд ва ин дар чакомаҳояш сарехтар аз Унсурӣ аст, бозтобидааст. Васфҳои Унсурӣ ағлаб тасаннуй ва фазлфурӯшона аст, аммо Фаррухӣ дар навбати нахуст барои нишон додани диданиҳо мекӯшад ва барои ҳамин, васфҳояш то имрӯз ҳам таъсирбахш аст. Худдории саҳт, дар намоёнидани эҳсосот, ки ағлаб то андозае ба хушк будан меанҷомад аз вижагии Унсурӣ аст. Шояд барои ҳамин ҳам худаш пазируфта буд, ки ғазалҳояш, яъне насибҳои ошиқонаи ӯ, аз насибҳои пешиниёнаш поинтаранд. Фаррухӣ аз намоёнидани эҳсосоташ боке надорад, ҳоҳ ин аз шигифтӣ бошад, ҳоҳ сармастӣ аз баҳори гетӣ ва ё сӯғи жарф. Пайдост, ки ғазалҳои ӯ аз ғазалҳои Унсурӣ бисёр бартар ва дорои байтҳои нағзу фаровоне ҳастанд. Саранҷом набояд аз ёд бурд, ки ҷирадастиаш дар нағмаву наво бар чакомаҳояш саҳт таъсир гузоштааст. Чакомаҳояш оҳанге шигифтангездоранд ва агар ӯ огоҳона ба чакомаҳи нағмадор нарасида, ба гумон нохудоғоҳ кӯшидааст, то аз ғинову сарватҳои нағмаии забон баҳра гирад.

Ёдовар мешавем, ки ӯ низ чун пешиниёнаш аз лафзе, ки ба он менависад ёд мекунад:

Хоса он банда, ки монандаи ман буд
Мадҳгӯяндаву донандаи алфози дарӣ...

Шоир рӯи суҳан ба таронаҳои карда, мегӯяд:

Дил бад-он ёфтӣ аз ман, ки неку донӣ хонд,
Мидҳати хоҷаи озода ба алфози дарӣ.

Фаррухӣ аз истеъдоди бузург бархӯрдор буд. Агар ӯ дар шароите дигар ба сар мебурд, метавонист адабиёти ҷаҳонро бо асарҳои номӣ ғанитар созад. Аммо аз он ҷо, ки ӯ, ба ночор сарояндаи дарборӣ гардид ва ҳунараш барои фурӯш буд, чунин коре анҷом нагирифт. Дархӯри ниграриш аст, ки инро дар ҳамон рӯзгор ҳам медонистанд: Рӯзе Хоча Абӯалии Ҳасан, яке аз бузургони ғазнавиён дар оташи ҳашм Фррухиро «суханфурӯш» номид:

Моро суханфурӯш ниҳоди лақаб чӣ буд,
Аз чӣ ба зар зи мо нахаридӣ ҳаме суҳан?

«Лақаб» мояи тавҳин ба шоир нашуд. Ӯ натавонист оғузи ранҷида нагардид, балки ҳатто ҷунонки аз ин байт бармеояд, кӯшид онро ба суди хеш гардонид, ҳамчун намуди пуртаъсири шоиронаи зебоии хоҳиш (хусни талаб) аз он баҳра гирад. Дарки дардноки ҳолу рӯзи хорӣ ва пасти хеш,

ки бархе аз чакомасароёни бузург аз он ранҷ мебурданд, барои Фаррухӣ бегона буд. Шояд барои ҳамин ҳам, доварихои ғамоваре, ки мо дар шеърҳои Рӯдакиву Шаҳид мебинем, дар шеърҳои ӯ нест.

Манучехрӣ. Абулнаҷмиддин Аҳмад ибни Қавс ибни Аҳмади Манучехрӣ аз Домғон, савумин чакомасарои бузург дар миёни шоирони ғазнавиён аст. Асарҳои Манучехрӣ дере аст, ки чашмони ховаршиносонро ба худ дӯхтааст. Ризоқулихони Ҳидоят дар соли 1868-и тарсоӣ (1285-ҳичрӣ) девони Манучехриро дар Техрон ба чопи сангӣ расонид. О. Казимирский ховаршиноси номдор, матни девонро ҳамроҳ бо тарҷумаи Фаронса ва тафсире бузург дар соли 1886-и тарсоӣ, дар Париж чоп кард. Дар он хангом адабиёти форсии садаҳои 10-11-и тарсоӣ, чандон омӯхта нашуда буд ва шигифтовар нест, ки Казимирский чехраҳои таърихиву адабиро, ки дар ин девон бас фаровонанд, тавонист дарёбад ва бар онҳо тавзеҳе яксара дигар дод.

Чопи девони Манучехрӣ на коре аст чандон осон. Нусхаҳои куҳани девон намондааст, аммо нусхаҳои пасин бо он ки бисёранд, анбошта аз таҳрифҳои ҳастанд, ки рӯнавишткунандагоне, ки аз вожаҳои мансух сар дарнамеоварданд, ба онҳо даровардаанд. Нахустин касе, ки пас аз О. Казимирский кӯшише дархӯр барои бозгушоии ин масъала кард, ҳамоно Муҳаммад Дабири Сиёқӣ, донишманди эронӣ буд, ки дар соли 1947 (1326-и ҳичрӣ-шамсӣ), дар Техрон девонро чоп кард, ки бунёдаш бар сиву шаш сарчашмаи устувор аст. Ӯ на танҳо кӯшид мӯшикофона матнҳои асосии Манучехриро зинда кунад, балки гузоришҳои бузург ва пурарзиш ҳам дар он афзуд: Феҳристи номҳои мардумон дар ин девон ба тарзи зиндагиномаи кӯтоҳи онҳо табдил шудааст. Афзуда бар ин, Дабири Сиёқӣ гиёҳонро, ки чакомасаро аз онҳо ёд кардааст, бо номи дурусти порсии имрӯз ва латин овардааст. Ӯ ҳамчунин феҳристи номҳои оҳангҳои мусиқӣ (дурусттар ин ки пардаҳои нағма, ки бештаршон реша дар мусиқии рӯзгори пеш аз исломи эронӣ доранд) оростааст. Неру ва бурдбории ин донишманд дар анҷоми ин кори ба ростӣ сутург, мояи шигифтӣ аст.

Акнун пайковии девоне, ки Муҳаммад Дабири Сиёқӣ онро зинда кардааст, муяссар месозад додаҳои тазкираҳои садаҳои миёнаро, ки донишмандони аврупо пештар онҳоро ба гунаи ғайриинтиқодӣ мепазируфтанд, биёзмоем. Равшан аст, ки номи пурраи чакомасаро аз девон ба даст намеояд ва мебоист онро бо ҳамбарсозии додаҳои тазкираҳо бозсозӣ кунем. Ба гумон метавон ҳамон намудеро, ки Дабири Сиёқӣ дар он мурур кардааст бипазирем, ки мегӯяд: «Абулнаҷм Аҳмад ибни Қавс ибни Аҳмад Манучехрии Домғонӣ аз бузургони шуарои хушқариха ва ширинсуханони форсӣ аст». Менамояд, ки таҳаллуси Манучехрӣ (ба сони он ки дар Саъдӣ ҳам ҳаст) аз номи Манучехр ибни Қобуси Зиёрий, ки чакомасаро дар дарбори ӯ ба пешрафти худ оғоз кард, сохта шуда бошад. Дере чунин бармешумурданд, ки яке аз қасидаҳои девон бо матлаи:

Бинӣ он турке, ки ӯ чун бар занад бар чанг, чанг?

Барои Манучехрӣ навишта шудааст, зеро дар бисёре аз нусхаҳои хаттӣ номаш «дар мадҳи Исфаҳад» аст. Аммо чунонки доктор Муҳаммад Дабири Сиёқӣ ба дурустӣ дар пешгуфтор, чопи навини девон ёдовар шудааст, чунин чизе наметавонад бошад, зеро Зиёриён лақаби «Исфаҳад», ки дар вилоятҳои қаронаи Хазар бино бар маъмул намоёнгари фармонравоёни Табаристон будааст, надоштаанд ва ин фармонравоён зерфармони Зиёриён набудаанд. Давлатшоҳ ва дар паи ӯ бархе аз муаллифони тазкираҳои пасинтар (чунончи «Оташқада»), Манучехриро зодаи Балх медонанд. Аммо ҳуди чакомасаро дар қасидаҳое, ки аз он ӯ буданшон ба гумон аст, худашро Домғонӣ медонад.

Ризоқулиҳон оварда аст, ки Манучехрӣ дар даврони Муҳаммади Ғазнавӣ лақаби Тархон гирифта будааст. Аммо аз девони Манучехрӣ дар намуди кунуниаш чунин бармеояд, ки чакомасаро ба рӯзгори Масъуд, яъне баъд аз халъу бандӣ шудани Муҳаммад ба дарбор омадааст ва наметавонистааст аз Муҳаммад лақабе бигирад. Дар бархе тазкираҳо («Ҳафт иқлим», «Тазкират-уш-шуаро») Манучехрӣ, дар гурӯҳи чакомасароёни дарбори Султон Маҳмуд омадааст. Аммо чунонки Муҳаммад Дабири Сиёқӣ ба дурустӣ ёдовар шудааст, бо доварӣ аз чакомаҳое, ки мондааст Манучехрӣ на танҳо Маҳмуд, балки Муҳаммадро ҳам надидааст. Бино бар маъмул, барои устувор кардани ин ки Манучехрӣ чакомасарои дарбори Муҳаммад будааст, ин байтро гувоҳ меоваранд:

Қайсар шаробдори ту, Чипол¹ посбон,
Ябғав² рикобдори ту, Фағфур³ пардадор.

Дабири Сиёқӣ ёдовар мешавад ин байт аз қасидае гирифта шуда, ки барои ҷашни садаи соли 429 (1037/38-и тарсой) суруда шуда, ба Султон Масъуд пешкаш гардидааст. Дар ин ҷо аз Маҳмуд, танҳо ҳамчун падари номдори ситоишшаванда ёд шудааст. Бисёре аз муаллифон ба Манучехрӣ лақаби «шасткалла» додаанд, ки медонем онро гуногун меҳонанд ва тафсириҳои пиндории бисёре бар он аст. Ин лақаб ҳам дар паи беэҳтиётӣ Давлатшоҳ падидор гардида ва чун дасташ сабук буда, дар тазкираҳои гуногун ба гашту гузор пардохта, аз он ҷо назди ховаршиносони Аврупо омадааст.

Аммо чунонки М. Қазвинӣ дар ҳавошии таърихи «Ровандӣ» ёдовар шудааст,⁴ наметавон ин суханони таърихнависро нодида гирифт,⁵ ки

¹ Чипол - лақаб (ё ном)-и фармонравои Ҳинд будааст.

² Ин вожа пайғуӣ нусхаи чопии ба ябғу, ки дар бархе тираҳои турк, лақаби густурдаи фармонравост гардонидам.

³ Дар девони чопи доктор Муҳаммад Дабири Сиёқӣ ҳокон омадааст ва пайғав дар «Лубоб-ул-албоб» аст. - С. Э.

⁴ Муарраби вожаи порсии бағпур - писари Худо ва лақабе аст, ки эронӣ ба фармонравоёни Чин меодаанд. - С. Э.

⁵ The Rahat-us-Sudur wa Ayat-us-Surur..., by Muhammad ibn Ali ibn Sulayman ar-Rawandi, ed.. by Muhammad Iqbal, Leiden-London, 1921, GMS NS, v. II, p. 477-478.

мегӯяд сабаби навиштани ин китоб («Роҳат-ул-сурур»-и Ровандӣ - Е. Бертелс) он будааст, ки дар соли 580 фармонравои ҷаҳон, Рукнудунё валдини Туғрал ибни Арслон, маҷмӯаи шеърҳо хост. Амуи гуломи вафодори шумо Зайниддин аз он нусхабардорӣ ва наққош Ҷамоли Исфаҳонӣ онро наққошӣ кард. Чанд достон ҳам навишта, ба он дароварданд. Фармонравои ҷаҳон маҷмӯаи ононро бо таъби латифи худ зиннат бахшида, базлагӯӣ кард. Ӯ ин достонҳоро «ғайбӣ» ва барҳоро «чайбӣ» номид. Дар ин ҳангом амир-уш-шуаро ва расули сардорон Шамсиддин Аҳмад ибни Манучеҳри Шасткалла, қасидае барои Татамоҳ сохта буд, гуфт, ки...».

Гумон дар ин наметавонад бошад, ки Ровандӣ лақаби марди ҳамдавраи хешро ба дурустӣ овардааст. Ба гумоне бисёр ин лақаб аз ин рӯ ба Манучеҳрии ҷаҷомасаро ҷаспонда шудааст, ки соҳиби он панҷоҳ сол пас аз вай мезистааст, номаш Аҳмад ибни Манучеҳр будааст. Давлатшоҳ метавониста аст ба содагӣ ин ду танро бо якдигар иштибоҳ кунад.¹ Девони Манучеҳрӣ дар он намуде, ки онро Дабири Сиёкӣ бозсозӣ кардааст дорои панҷоҳу ҳафт қасида, ёздаҳ мусаммат, бист қитъа, шаш рубоӣ, ва чанд байти пароканда аст, ки пораҳое аз қасидаҳои гумшуда ҳастанд.² Бештар қасидаҳо барои Масъуди Ғазнавӣ [солҳои 421 - 1030-и тарсӣ, 432 - 1040-1041-и тарсӣ)] ҳастанд ва дорои ёдовариҳое аз руҳдодҳои таърихӣ даврони фармонравонии ин султон. Нахустин ҳомии Манучеҳрӣ аз даврони Зиёрий, амир Фалакулмаъолии Манучеҳр ибни Қобус буд³ ва шоир бо сарфарозӣ номи ӯро таҳаллуси худ кард. Бархе аз қасидаҳои Манучеҳрӣ барои он мардони дарборҳои ғазнавӣ ва Зиёрий аст, ки дигар яқсара аз ёдҳо рафтаанд.

¹М. Қазвинӣ ин хатро ба гунаи бисёр равшан дар маҷаллаи «Ёдгор» (соли аввал, шумораи 2) нишон додааст. (Маҷалла дар дастраси мо набуд, ин аст, ки аз ҷопи тозаи девон инро овардаем).

²Барои равшан шудани ин нукта, навиштаи доктор Муҳаммади Дабири Сиёқиро ки аз сафҳаи бисту ҳафти девони Манучеҳрии Домғонӣ, Техрон, 1367, ки маъҳази устод Е. Бертелс ҳам будааст, меоварем: «Шасткалла будани Манучеҳрӣ - Давлатшоҳи Самарқандӣ ва ба таъби ӯву гурӯҳе аз тазкиранависони баъд аз вай ҳеҷ кас мутазаққирӣ ин қисмат нашудааст. Сониян ҷунонки аз таворих ва манобии дигар пайдост, лақаби шасткалла аз он шоире будааст ба номи Аҳмад ибни Манучеҳр, муосири Ровандии соҳиби китоби Роҳат-ус-судур, ки ҳамин Ровандӣ, ӯро муосири Туғрал бани Муҳаммад Маликшоҳи Салҷуқӣ (711-590) медонад. Аз ин рӯй шакке нест, ки ҷун иттифоқан номи ин шоир ва номи Манучеҳрӣ ҳар ду Аҳмад буда ва яқе писари Манучеҳр ва дигаре Манучеҳрӣ лақаб доштааст, лизо Давлатшоҳ миёни он ду ғалат карда ва шасткаллро, ки лақаби Аҳмад бани Манучеҳр бошад аз Манучеҳрӣ донистааст. Устоди аллома (марҳум) Қазвинӣ, дар ин бора мақолае мумтаъӣ пардохтаанд, ки дар шумораи 2, соли 1, маҷаллаи «Ёдгор» ҷоп шудааст ва мо низ дар навиштани ин сутур аз он истифода кардем». - С. Э.

³Солҳои фармонравонии ӯ 1012- 1028-и тарсӣ будааст. Ин писари Қобус ибни Вашмиғирӣ номдор аст. Дар девони Манучеҳрӣ, танҳо ду қасида барои Фалакулмаъоли аст ва ин моро вомедорад бипиндорем, ки шоир дере дар дарбори ӯ намондааст.

Соли зода шудани Манучехрӣ равшан нест ва Ризокулихони Ҳидоят соли 432 (1040/41)-ро соли марги ӯ медонад¹ ва дар ин миён, гӯё ин чакомасаро дар ҷавонӣ мурда бошад.² Пас бояд зода шуданаширо наздик ба соли 1000-и тарсоӣ донист. Манучехрӣ ҳам чун пешиниёнаш, Унсурӣ ва Фаррухӣ як шоири намунаи дарборӣ аст. Ҳамаи дурахшандагии истеъдодаш дар мадихаҳои пуршукӯҳ ва мусаммаҳое падидор мегардад, ки онҳо ҳам барои мадҳ суруда шудаанд. Девони Манучехрӣ бо он ки сар то сараш дорои чисторҳои яксон аст, аммо дар ҷузиёт зеру бамҳои гуногун дорад ва ӯ ҳамаи ташбеҳаҳои забонҳои порсиву арабиرو ба кор бурдааст. Аммо Манучехрӣ дар ноҳамсӯии пешиниёнаш овои шодӣ ва зиндагибахши куллиро нигоҳ медорад ва гоҳ-гоҳ, дар судманд будани кораш дучори гумон мешавад. Дар қасидае³ аз хеш мепурсад, оё бехтар нест, ки аз чакомаҳои дарборӣ даст бикашад, зеро: К-аз ҳичо бинам зиёну в-аз мадоиҳ суданӣ. Шоир мадеҳасароёнро нақӯҳиш намекунад ва нокомёбии худро дар дигаргун шудани писанди замона мебинад:

Андар ин айёми мо бозори ҳазл асту фусӯс,
Кор Бубакри рубобӣ дораду танзи ҳичо.
Ҳар киро шеъре барӣ ё мидҳате пеш оварӣ,
Гӯяд ин яқсар дурӯғ аст, ибтидо то интиҳо.

Пайдост, ки Манучехрӣ ҳамаи дурӯғи мадеҳаҳои дарбориро мебинад ва дармеёбад, аммо мекӯшад ҳастии қасидаро бо ин тавҷеҳ кунад, ки паёмбар (с) ҳам қасидаҳои Ҳассон ибни Собитро гӯш мекардааст.⁴ Лекин рostaширо бигӯям, ин тавачҷуҳ чандон ҳам тавзия нест. Аммо чунин абрҳое дар осмони софи Манучехрӣ бисёр ба нудрат меомаданд. Овои кулии девон бисёр зиндадилона аст. Мавзӯи насиби қасидаҳояш (насибҳо бисёр бузурганд ва ба ҳафдаҳ байт ва беш аз он мерасанд) беш аз ҳама зебоиҳои баҳорон, ширинии базм дар чаман ва канори ҷӯйҳои равони боғхост. Бисёр диданӣ аст, ки Манучехрӣ, ки нигарише ба гузаштаҳои эронзамин дорад, боз ҳам ҳар аз чандгоҳе дилбастагии хешро ба шеъри араб менамоёнад. Ҳар аз гоҳе насибҳояш монанди тозиён, нигора (бино бар маъмул нигораи бисёрпиндорӣ) роҳи душворе аст, ки мебоист пушти сар гузошта ба ҷое биёяд, ки дар он ҷо қасидаашро мехонанд. Гоҳе Манучехрӣ бе миёнҷӣ мегӯяд, ки ӯ бадтар аз шоирони бостонии араб нест ва ҳатто аз шеърҳои онон боз меоварад:

¹ Ризокулихони Ҳидоят, «Мачмаъ-ул-фусаҳо», ҷ. 2, сах. 544.

² Ризокулихони Манучехриро андак умр номидааст.

³ Девони Манучехрии Домғонӣ... ба кӯшиши Муҳаммад Дабири Сиёкӣ, Техрон, 1326, сах. 113.

⁴ «Гар мадиху офарини шоирон будӣ дурӯғ, Шеъри Ҳассон ибни Собит кай шунидӣ Мустафо». - С. Э.

Бар он вазн ин шеър гуфтам, ки гуфтаст,
Абӯшийси¹ аъробии бостонӣ.
Ашокука² ва-л-лайлу мулкӣ-л-чарони,
Ғуробун бинуҳин ало ғузни бони.

Манучехрӣ овозаи Унсуриро мепазирад ва на танҳо аз ин чакомасаро дар қасидае бузург ситоиш мекунад, балки мадҳияҳои ӯро гунаи намуна ва улғӯ бармешуморад:

Товус мадеҳи Унсурӣ хонд,
Дурроҷ Мусаммати Манучехрӣ.

Ба сухане дигар шоир меҳоҳад бигӯяд, ки агар Унсурӣ устоди беҳамтои қасида аст, ӯ (Манучехрӣ) ҳам созандаи нағзтарини мусамматҳост. Гиромидошти Унсурӣ аз сӯи Манучехрӣ, яксара равшан аст. Пас аз марғи Манучехрии Зиёӣ, ки пештар аз ӯ ёд кардем, Манучехрӣ бар он шуд, ки бахти худро дар дарбори Ғазнавиён биёзмояд. Аммо барои ин пеш аз ҳама мебоист иҷоза ёбад, ки назди Султон биёяд ва ин ҳам ба ин шарт муяссар мешуд, ки малик-уш-шуаро, яъне Унсурӣ чакомаҳои шоири ҷавонро бипазирад. Ва Манучехрӣ бар он мешавад, ки пеш аз ҳама нигариши неки ин шоири номдорро ба сӯи худ бикашонад, қасидае бузург ба ӯ пешкаш мекунад, ки мавзӯи насибаш «шамъ» аст:

Эй ниҳода бар миёни фарқ чони хештан,
Ҷисми мо зинда ба ҷону чони ту зинда ба тан.
Ҳар замон рӯҳи ту лаҳте аз бадан камтар кунад,
Гӯи андар рӯҳи ту музмар ҳамегардад бадан.
Ғар наӣ кавкаб ҷаро, пайдо нағардӣ ҷуз ба шаб,
В-ар наӣ ошиқ, ҷаро гӯи ҳама бар хештан.
Кавкабӣ, оре, валекин осмони Тӯст мум,
Ошиқӣ, оре, валекин ҳаст маъшуқат лаган.
Пираҳан³ дар зерӣ тан пӯшиву пӯшад ҳар касе,
Пираҳан бар тан, ту тан пӯшӣ ҳама бар пираҳан.

¹ Абушшайс (вафот ба соли 196/ 811-812-и тарсоӣ), ки бештар шеърҳои дар васфи хушиҳо месуруда ва дар миёни шуубия овоза доштааст. Асадии Тусӣ, ки аз хибрағони шеъри араб будааст, ӯро аз ҷумлаи шоирони бузурге, ки аз онҳо огоҳ аст, ном мебарад, (бингаред: Е.Э. Бертелс, панҷумин мунозираи Асадии Тусӣ), «Ёддоштҳои илмии Институти ховаршиносии Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ, ҷ. XIX 1958».

² Аз ту сухан мекашам (саҳт аст бе ту) ва шаб дарозтар мешавад ва зог бар шоҳи бедаи мушк нола сар медиҳад. Хонандағоне, ки бо душвории забони араб ошноӣ надоранд бояд дар шигифт нашаванд, ки Бостонӣ ва Ғазанбон радиф нестанд. Ғазан бо «не» пас аз ало омада, ки ҳуруфи ҷар аст ва аз ин нуни оҳир, касра мегирад ва касра дар забони арабӣ ой ба сони эӣ-и форсӣ дорад. - С.Э.

³ Мурод аз пираҳан, дар ин ҷо фатилаи шамъ аст. Дӯсти фозили зиндаёдам Ҷаъфарӣ Ифтихорӣ Ардабилӣ, ки дар решаёбии забонҳо кор мекард, мегуфт; дар асл вожаи форсии паялата буда, ки аз тариқи мардуми туркзабон, ки онро пилта мегӯянд ба забони русӣ рафта ва фарғаште ба фатил ёфта ва аз он ҷо, дубора ба забони форсӣ базғашта ва фатила шуд аст. - С.Э.

Чун бимирӣ оташ андар ту расад зинда шавӣ,
 Чун шавӣ бемор бехтар гардӣ аз гардан задан.
 Ту ҳамехандиву ҳамегирйиву ин бас нодир аст,
 Ҳам ту маъшуқиву ҳам ошиқ, ҳам бутиву ҳам шаман.
 Бишкуфӣ бе навбаҳору пажмурӣ бе меҳргон,
 Бигрийӣ бе дидагону боз хандӣ бе даҳан.
 Ту маро мониву ман ҳам мар т - ўро монам ҳаме,
 Душмани хешему ҳар ду дўстдори анҷуман.
 Хештан сўзем ҳар ду бар муроди дўстон,
 Дўстон дар роҳатанд аз мову мо андар ҳазан.
 Ҳарду гирёнему ҳарду зарду ҳарду дар гузор,
 Ҳар ду сўзонему ҳар ду фарду ҳарду мумтахан.
 Он чӣ ман дар дил ниҳодам бар сарат бинам ҳаме,
 В-он чи ту бар сар ниҳодӣ дар дилам дорад ватан.
 Ашки ту чун дурр, ки бигзориву баррезӣ ба зар,
 Ашки ман чун рехта бар зар ҳаме барги суман.
 Роздори ман туй, ҳамвора ёри ман туй,
 Ғамгусори ман туй, ман з-они ту, ту зони ман.
 Рӯи ту чун шанбалиди навшукуфти бомдод,
 В-они ман чун шанбалиди пажмарида дар чаман.
 Тохтан расме ба рӯз асту ман аз баҳре туро,
 Бе васан бошам ҳама шаб, рӯз бошам бо васан.
 Аз фироқи рӯи ту гаштам адуи офтоб,
 В-аз висолат бар шаби торӣ шудадам, муфтатан.
 Ман дигар ёрони худро озмудам хосу ом,
 Не якешон роздору, не вафо андар ду тан.
 Ту ҳаметобиву ман бар ту ҳамехонам ба меҳр,
 Ҳар шабе то рӯз, девони Абулқосим Ҳасан.
 Устоди устодони замона Унсурӣ,
 Унсураш беайбу дил беғашу динаш бефатан.
 Шеърӣ ў чун табъӣ ў, ҳам бетакаллуф, ҳам бадеъ,
 Табъӣ ў чун шеърӣ ў, ҳам бо малоҳат, ҳам бо ҳасан.

Пас аз чанд байти дигар, ки Манучехрӣ мекӯшад ҳамаи неруву зебоии
 чакомаҳои Унсуро бинамоёнад ба ҳамбарсозиву ҳамсанҷии ў бо
 устодони сухани тозӣ ва порсӣ мепардозад. Манучехрӣ мекӯшад, то дар ин
 баҳши қасида чирадастии худро нишон диҳад:

Ку Чариру ку Фариздақ ку Заҳиру ку Лабид,
 Рӯзбех Аҷҳочу Дугалханну Сайфи зуязан.
 Ку Хутайба ку Умая, ку Насибу ку Кумайт,
 Ахталу Башшор бурд он шоири аҳли Яман,
 Дар Хуросон Бушиайбу Бӯзару он турки Кашӣ,
 В-он Сабури порсивону Рӯдакии чангзан.

Он ду Гургониву ду Розиву ду Валулхи,
 Се Сархасиву се к-андар Сугд буда мустакан.
 Ибни Ҳонӣ, ибни Румӣ, ибни Муътаз, ибни Файз,
 Даъбалу Бӯшайсу он Фозил, ки буд андар Қаран.
 В-он хучаста панҷ шоир ку, кучо будандӣ нишон,
 Ғаззаву Афрову Ҳинду Майя Лайлӣ сакан.
 В-он ду Амрулкайс в-он ду турфаву ду нобиға,
 В-он ду Ҳасону се Аъшиву в-он се Ҳачмо ду зан.
 Аз Бухоро панҷу панҷ аз Марвву панҷ аз Балху боз,
 Ҳафт Нишобуриву се Тӯсиву се Булҳасан.
 Гӯ фароз оянду шеъри устодам бишнаванд,
 То ғаризӣ равза бинанду табиӣ настан.
 То бар он осори шеъри хештан гирианд боз,
 Не бар осору диёру расму итлолу даман.

Худ пайдост, ки чакомасаро ин байтҳоро суруд, то дурахшиши дониши худро дар ҳарду забон, порсӣ ва тозӣ бинамоёнад. Вижагии бузурги феҳристе, ки Манучеҳрӣ овардааст ҳамоно фазлфурӯшӣ аст, ки бисёр ёдовари суханбозони оғозини тозӣ аст ва онҳо ҳам дӯст медоштанд дар зери унвоне, чунончи дар қасидае танҳо аз шоироне ном бубаранд, ки номашон амре будааст ва ҷуз инҳо. Қасидаи Манучеҳрӣ бо васфи асб, сафар дар сахро, осмону шаб ва расиданаш ба назди Унсурӣ ба поён мерасад. Чунон менамояд, ки Манучеҳрӣ аз дудилӣ бимнок шуда бошад: оё метавонад дил ба дарё зада, қасидаи нопухтаи худро ба шоири номдор бинамоёнад?

Он ки устодони гетӣ бар ҳадар бошанд аз ӯ,
 Ту ба нодонӣ марав наздики ӯ лотаъчалан.

Аз панҷоҳу шаш қасида ки дар бахши мондаи девони Манучеҳрӣ аст, бисту се қасида барои Масъуд ва бисту панҷ барои саргурдгони дарбори ӯ сурудааст. Манучеҳрӣ дар яке аз мусамматҳояш, пас аз ёдоварии ин ки Масъуд бо бузургии худ аз падар пешӣ гирифтааст, мегӯяд:

Бош, ки он подшаҳ ханӯз ҷавон аст,
 Нимрасида яке ҳиҷбари замон аст.

Ӯ ин чакомаро метавонистааст танҳо хангоми бар тахт нишастани Масъуд суруда бошад, зеро дар ҳамон хангом ҳам Масъуд дигар сивуду сола будааст. Дар сарчашмаҳо гуфта мешавад, ки Манучеҳрӣ дар даргоҳи Масъуд аз гиромидоште бузург бархӯрдор буда, ҳамвора ба назди Амир роҳ дошта ва танҳо як пила поинтар аз Унсурӣ менишастааст. Шояд ҳам чунин буда бошад, аммо гумон намеравад, ки шоир суди калони моддӣ аз ин медоштааст. Байҳақӣ ҳам, ки дар дарбори Масъуд будааст, мегӯяд, ки Амир ба хунёгарону ромишгарон беш аз шоирон, ки музди корашон бисёр ночиз буд, менигарист. Суханони худӣ Манучеҳрӣ ин нуктаро устувор

мекунад. Ҳолу рӯзи Манучехрӣ дар дарбор аз ин рӯ ҳам печидатар шуда буд, ки шоире (марде солдида, шояд ҳам Фаррухӣ), ба ҳеҷ рӯй намехостааст, ҷои худро ба чакомасарои ҷавон вогузорад:

Ҳосидам гӯяд, ки мо пирему ту барнотарӣ,
Нест бо пирон ба дониш мардуми барно қарин.

Манучехрӣ ба ин посух медиҳад: Ман бидонам илми дину илми тибу илми наҳв... Охир, ман бисёр аз девонҳои тозиро аз бар медонам, аммо ту нодонӣ ва ҷуз чаранду ёва ҳеҷ намедонӣ. Ҳосид аз мавқеияти хеш меҳаросад:

Ҳосидам гӯяд чаро хонанд камтар шеърӣ ман,
З-они ту хонанд, ҳар кас ҳам баноту ҳам банин.
Шеърӣ ман моимаъину шеърӣ ту моиҳаим,
Кас хӯрад моиҳамиме чун бувад мои маъин?
Соли порин бо ту моро чи ҷидолу ҷанг хост,
Соли имсолин ту бо мо даргирифтӣ ҷангу кин.
Мир фармудат, ки рав як шеърӣ ўро кун ҷавоб,
Буд солеву накардӣ, нанг бошад беш аз ин.

Равшан аст, ки аз даҳони Манучехрӣ суҳаноне талх метаровад:

Гирифтама, ки расидӣ ба он ҷӣ металабӣ,
Гирифтама, ки шудӣ ончунон ки мебой.
На ҳар ҷӣ ёфт камол аз паяш бувад нуқсон?
На ҳар ҷӣ дод, ситад боз ҷархи миной?

Ё ин ки:

Эй дил чу ҳаст ҳосили кори ҷаҳон адам,
Бар дил манех зи баҳри ҷаҳон ҳеҷ бори ғам...
Афканда ҳамчун суфра мабош аз барои нон,
Ҳамчун танур гарм машав аз паи шикам...

Шояд ҳамин ҷакомаҳо мояи он шудааст, ки Ризоқулиҳон бигӯяд, Манучехрӣ дар роҳи тариқат гом ниҳод, яъне дарвеш шуд. Аммо ҳамаи вижагиҳои ҷакомаҳои ин шоир, ки то ба рӯзгори мо расида он аст, ки бисёр саҳту бад бо дарвешӣ бофта мешавад. Масъуд ба рӯзи 18-уми январи соли 1041-и тарсӣ кушта шуд. Манучехрӣ ҳеҷ шеъре барои ҷонишин надорад ва суҳане ҳам аз ӯ дар бораи марги Масъуд нест. Аз ин рӯ ба гумони бисёр таърихи марги Манучехрӣ ки Ризоқулиҳон оварда аст (1040/41-и тарсӣ) бояд ҷандон мӯшикофона набошад ва шоир пеш аз январи соли 1041-и тарсӣ мурдааст.¹

¹Э. Броун (A Literary history of Persia, IV. II, p. 151) мегӯяд, ки Манучехрӣ, пас аз соли 1041 зинда буд, аммо намегӯяд, ки сабаб ва мояи ин натиҷагирӣ чист.

Девони Манучехрӣ. Ризокулихон ёдовар мешавад, ки бо он ки Манучехрӣ худаширо шогирди Унсурӣ меномад, инро танҳо аз рӯи адаб ва хоксорӣ гуфтааст. Ӯ шоире аст бемонанд ва аз касе, ҳатто арабҳо ҳам тақлид намекард. Дабир Сиёқӣ мегӯяд: «...Кайфияти ҳайати таркибу тасаввури ӯ мумтоз аст, яъне бунёни сабку тарзи суҳанпардозии хешро аз даст надода ва рӯи ҳам рафта мактабе дар адабиёти форсӣ эҷод кардааст... Назми Манучехрӣ рӯде аст хурӯшону нашиб ва фарохуён». Ба ростӣ ҳам, ки девони Манучехрӣ ба осонӣ аз девони ҳамдавраҳои меҳтараш бозшинохта мешавад. Пеш аз ҳама ин нукта ба чашм меҳӯрад, ки Манучехрӣ буд, ки нахустин бор васфи хушиҳои зинда ва бемиёнчиро ба миён оварда, ҳамаи расмхоро ба як сӯ ниҳодааст. Бархе аз насибҳои пажвоке чун суруди ростини бода дорад:

Эй бода фидои ту ҳама чону тани ман,
К-аз бех биканӣ зи дили ман ҳазани ман.
Хуб аст маро кор ба ҳар ҷо, ки ту бошӣ,
Бедории ман бо ту хуш асту васани ман.
Бо Тӯст ҳама унси дилу коми ҳаётам,
Бо Тӯст ҳама айши тану зистани ман.
Ҳар ҷойгаҳе, ки он ҷо омад шудани Тӯст,
Он ҷо ҳама гаҳ бошад омадшудани ман.
В-он ҷо, ки ту будастӣ айём гузашта,
Он ҷост ҳама рабъу тулулу дамани ман.
Эй бода, худоят ба ман арзонӣ дорад,
К-аз Тӯст ҳама роҳати рӯҳу бадани ман.
Ё дар хуми ман бодӣ ё дар қадаҳи ман,
Ё дар кафи ман бодӣ ё дар даҳани ман.
Бӯи хуши ту боди ҳама сола бухӯрам,
Рангу руҳи бодо бар пирахани ман.
Озодарафиқони мино, ман чу бимирам,
Аз сурхтарин бода бишӯед тани ман.
Аз донаи ангур бисозед ханӯзам,
В-аз барги рази сабз ридову кафани ман.
Дар сояи раз андар гӯре бикунедам,
То нектарин ҷое бошад ватани ман.
Гар рӯзи қиёмат барад эзад ба бихиштам,
Қӯи маи пур хоҳам аз зулманани ман.

Ва ин ҳам далелу бурҳони чунин шавқу ҳавасе ба бода:

Равад шабу аз хоб маро ранчу идоб аст,
Эй дӯст, биёр он ҷӣ маро доруи хоб аст.
Чӣ мурдаву чӣ хуфта, ки бедор набошӣ,
Онро ҷӣ далел ориву инро ҷӣ ҷавоб аст.

Ман чаҳд кунам бе ачали хеш намирам,
 Дар мурдани беҳуда, чӣ музду чӣ савоб аст.
 Ман хоб зи дида ба маи ноб рабоям,
 Оре адуи хоби чавоно маи ноб аст.
 Сахтам ачаб омад, ки чӣ гуна барадаш хоб,
 Онро, ки ба қоч андари як шиша шароб аст.
 В-ин низ ачабтар, ки хӯрад бода на бар чанг,
 Бе нағмаи чангаш ба майи ноб шитоб аст.
 Асбе, ки сафираш назанӣ менахӯрад об,
 Не мард кам аз асбу на май камтар аз об аст.
 Дар маҷлиси аҳрор се чиз асту фӯзун бех,
 В-он ҳар се шароб асту рубоб асту кабоб аст.
 Не нуқл бувад моро, не дафтару не нард,
 В-ин ҳар се бад-ин маҷлиси мо дар на савоб аст.
 Дафтар ба дабистон буваду нақл ба бозор,
 В-ин нард ба чое, ки хароботи хароб аст.
 Мо марди шаробему кабобему рубобем,
 Хуш о, ки шароб асту кабоб асту рубоб аст.

Манучехрӣ ҳатто вирдҳоро ҳам дигаргун кардааст, ки дар он рӯзгор ожанге чун қуфр ва носипосӣ метавонистааст дошта бошад. Чунонки дар мусаммати шашум, шоир ҳангоми фаро хондан ба боданӯшии пагоҳӣ хурӯсро «муаззини майхорагон» номида, мегӯяд, ки ӯ фарёд мезанад: Қавмо шурбаҳсабуҳ ё айюҳал ноимин.¹

Манучехрӣ ба ҳангоми суҳан аз шароб ва шароб андохтан, дар ҳамон роҳи пиндорсозие гом бармедорад, ки Рӯдакӣ ҳам онро баргузида буд ва истиораҳои диловези тоза меоварад. Бавижа, дар яке аз мусамматҳо ин нигора² бисёр зебост³:

Хезеду хаз оред, ки ҳангоми хазон аст,
 Боди хунук аз ҷаниби Хоразм вазон аст.
 Он барги разон бин, ки бар он шохи разон аст,
 Гӯи ба масал пирахани рангразон аст.
 Деҳқон ба тааҷҷуб сари ангушт газон аст,
 К-андар чаману боғ на гул монду на гулнор.

Пас аз он васфи нағзи меваҳои гуногун ва ҳамбарсозии пурдурахшишу тоза ва латиф меояд ва чакомасаро чунин идома медиҳад:

¹ Эй ба хоб рафтагон, бархезед ба нӯшонӯши пагоҳӣ! - С. Э.

² Дар васфи хазон.

³ Бояд ёдоварӣ кунем ки мусаммат шеърест дорои банд ва дар чакомаҳои Манучехрӣ, радифҳо пайрави формулаи б-в-в-в-в-в ва б-а-а-а-а-а ва ҷуз инҳо ҷой гирифтааст, ки онро дар забони порсӣ назди ин чакомасаро мебинем.

Дехқон ба сахаргон к-аз хона биёяд,
На ҳеч биёромаду не ҳеч бипояд.
Наздики раз ояд, дари разро бигушояд,
То духтари разро чӣ ба кор асту чӣ шояд.
Як духтари дӯшиза ба дуруч нанамояд,
Алло ҳама обистану валло ҳама бемор.

Гӯяд, ки шумо духтараконро чӣ расидаст,
Рухсори шумо пардагиёро кӣ бидидаст.
В-аз хона шумо пардагиёро кӣ кашидаст,
В-ин пардаи эзад ба шумо бар кӣ даридаст.
То ман бишудам хона дар ин ҷо кӣ расидаст,
Гар дида ба кирдору бикӯшед ба гуфтор.

То модаратон гуфт, ки ман бача бизодам,
Аз баҳри шумо ман ба ниғахдошт фитодам.
Қуфле ба дари боғи шумо бар биниходам.
Дарҳои шумо ҳафта ба ҳафта бигушодам.
Касро ба масал сӯи шумо бор наодоам,
Гуфтам, ки бароед накӯному накӯкор.

Имрӯз ҳаме бинаматон «бор гирифта»,
В-а- бори гарон, чурми тан ӯ бор гирифта.
Рухсори катонгунаи динор гирифта,
Захдонакатон бачаи бисёр гирифта.
Пистонакатон шир ба хирвор гирифта,
Оварда шикам пешу зи гуна шуда рухсор.

Ман низ мукофоти шумо боз намоям,
Андоми шумо як ба як аз ҳам бигушоям.
Аз боғ ба зиндон бараму дер бипоям,
Чун омадаме назди шумо дер напоям.
Андоми шуморо зи лағад дур бисозам,
Зеро ки шуморо ба ҷуз ин нест сазовор.

Дехқон ба дар ояду фаровон нигарадшон,
Теге бикашад тезу гуле боз бурадшон.
В-он гаҳ ба табангӯякаш андар супарадшон,
Вар з-он ки нагунчанд ба дӯ дарфишурадшон.
Бар пушт ниҳадшону сӯи хона бурдашон,
В-аз пушт фурӯ гираду бар ҳам ниҳад анбор.

Он гаҳ ба яке чархушт андар фиканадшон,
Бар пушт лағад бистҳазорон бизанадшон.
Рағҳо бибурадшон, сутхонҳо биканадшон,
Пушту сару пахлӯй, ба ҳам даршиканадшон.

Аз банди шубон рӯзии берун фаҳаладшон,
То хун биравад аз танашон пок ба якбор.

Он гоҳ биёрад рагашону сутухоншон,
Қое фиканадшону нагардад нигароншон.
Хуншон ҳама бардорад якбораву ҷоншон,
В-андар фиганад боз ба зиндони гароншон.
Се моҳ шумурда набарад ному нишоншон,
Донад, ки бад-он хун набувад мард гирифтор.

Як рӯз сабук хезаду шоду хушу хандон,
Пеш ояду бардор-д муҳр аз дару банд он.
Чун дар ниград боз ба зиндониву зиндон.
Сад шамъу чароғ ӯ фитадаш бар лабу дандон.
Гул бинад чандону суман бинад чандон,
Чандон ки ба гулзор надидаст суманзор.

Гӯяд, ки шуморо ба чӣ сон ҳол бидуштам,
Андар рухатон гардаму он ҷой бидуштам.
Аз оби хушу хок яке гил бисирештам,
Кардам сари хумтон ба гилу эман гаштам.
Б-ангушт хате гирди гил андар бинавиштам,
Гуфтам, ки шуморо набувад з-ин паси бозор.

Имрӯз ба хум андар некутар аз онед,
Некутар аз онеду бе охутар аз онед.
Зиндатар аз онеду бануритар аз онед,
В-олотар аз онеду накухӯтар аз онед.
Ҳаққо, ки басе тозатару навтар аз онед,
Ман низ аз ин пасатон нанмоям озор.

Аз маҷлисатон ҳаргиз берун нагузорам,
В-аз ҷону дилу дида гиromитар дорам.
Бар фарқи шумо оби гули сурӣ борам,
Бо ҷом чу обе ба ҳам андар бигусорам.
Ман хуб мукофоти шумо боз гузорам,
Ман ҳаққи шумо бозгузорам ба бутовор.

Он гоҳ яке сотгини бода барорад,
Дехқону замоне ба кафи даст бидорад.
Бар дӯзаху рангаш моҳе бинигорад,
Ӯ ду баласони бўяш дар мағз бикорад.
Гӯяд, ки маро ин маи мушкин нагуворад,
Ало, ки хурам ёди шаҳи одилу мухтор.

Сипас сухани марсум дар мадҳу ситоиш меояд. Менамояд, ки чунин намудҳое шоирро шефтаи хеш карда бошад, зеро ӯ чанд бор онро густаронида, андаке ачзояшро дар мусаматҳо ва қасидаҳо тобе дигар додааст. Насиби қасидае, ки меояд ранге худвижа дорад, ки ба гумон ба тасодуф набуда, дар вазни паҳлавонии мутақориб суруда шудааст:

Чунин хондам имрӯз дар дафтаре,
Ки зиндаст Ҷамшедро духтаре.
Бувад солиён ҳафтсад-ҳашсад,
Ки то ӯст маҳбӯс дар манзаре.
Ҳанӯз андар он хонаи габрагон,
Бимондаст бар ҷой чун ар-аре.
На биншинад аз пову не як замон,
Ниҳад паҳлуи хеш бар бистаре.
Нагирад таъому нагирад шароб,
Нагӯяд сухан бо сухангустаре.
Маро ин сухан буд нодилпазир,
Чу андеша кардам ман аз ҳар даре.
Бад-он хонаи бостонӣ шудам,
Ба ҳинҷор чун озмоишгаре.
Яке хона дидам зи санги сиёҳ,
Гузаргоҳи ӯ танг чун чанбаре.
Чароғе гирифтам чунон чун бувад,
Зи зар ҳар-ивае сари ханчаре
Арӯсе калон чун ҳайявне барӣ.
Сафолин арӯсе ба муҳри худой,
Бар ӯ бар на зарреву не зеваре.
Бубаста сафолин камар ҳафт-ҳашт,
Фиганда ба сар бар тунук маъбаре.
Чу обистанон ишкам оварда пеш,
Чу хурмо бутон паҳн фарқи саре.
Басе хок биншаста бар фарқи ӯ,
Ниҳода ба сар бар гилин афсаре.
Бар ӯ гардани захм чун рони пил,
Кафи пой ӯ гирд чун аспаре.
Давидам ман аз меҳр наздики ӯ,
Чунон чун бари хоҳаре, хоҳаре.
Зи фарқи сараш боз кардам сабук,
Тунуктар зи парпашшаи чодаре.
Сутурдам руҳашро ба саростин,
Зи ҳар гарду хокеву хокитаре,
Фигандам кулоҳи гилин аз сараш,
Чунон к-аз сари ғозие мағфаре.
Бидидам ба зери кулоҳаш фарох,

Дахоневу зери даҳон ханчаре.
 Мар ўро лабе зангина ситабр,
 Чунон чун зи хуи лаби уштуре.
 Валекин яке салсабилаш сабил,
 Гушода ба андар миёнаш даре.
 Ҳаме бўи мушк омадаш аз даҳон,
 Чу бўи бухӯр ояд аз мичмаре.
 Маро ишқи он салсабилаш гирифт,
 Чу ишқи паричехраи Аҳварӣ.
 Бибурда аз ӯ меҳри дӯшизагӣ,
 В-аз он салсабилаш задам соғаре.
 Яке қатра з-ӯ бар кафам барчакид,
 Кафи дасти ман гашт чун кавсаре.
 Бибӯидам ўрову з-он бўи ӯ,
 Баромад зи ҳар мӯи ман абҳаре.
 Ба соғар лаби хеш бурдам фароз,
 Маро ҳар лабе гашт чун шаккаре.
 Амуре шудам он замон з-он салсабил,
 Зи лавҳу тараб гирди ман лашкаре.
 Яке хотиф аз хона овоз дод,
 Чу ромишбаре назди ромишгаре.
 Ки ҳаст ин арӯсе ба муҳри худой,
 Паричехраи саътаре манзаре.
 Бубояд алалҳол кобинш кард,
 Биярзад ба кобин чунин духтаре.
 Бувад ақди кобини ӯ ин ки ту,
 Кунӣ сачдаи шукр чун чокаре.
 Сар аз сачда бардориву ин шароб,
 Кашӣ ёди фархундарухи меҳтаре.

Сипас, мадҳе чунон маъмул будааст барои Шайхи Умед меояд. Ин насиб аз сӯҳои гуногун дархӯри нигариш аст. Аз сӯе менамояд, ки додаҳои кӯҳани «габрӣ» чакомасароро ба худ кашонидааст. Ба гумоне бисёр дар он рӯзгор, ба ростӣ ки афсонаҳое дар бораи дӯшизаи пир, пинҳону мармуз будааст. Охир ин дӯшиза духтари Чамшед номида шудааст ва бино бар овардаҳои Зартуштиён, подшоҳи Чамшед дур аз ҳамчунон ҳаст. Аммо аз дигар сӯ наметавон пазируфт, ки барнигоштани духти шахриёри кӯҳани Эрон дар намуди хамморай ишкамдори гилин, мебоист ҳар дӯстдори Эрони бостонро дилозурда кунад. Ба сухане дигар, ин пиндор падида меояд, ки Манучехрӣ, ки дар рӯҳи шуубия парвариш ёфта буда аз ормонҳои шуубия навмед гардида, равише гумонбарангез дар бораи ҳамаи он чи ки бостон аст падидор кардааст. Пештар нишон додем, ки шоир равиши сулҳангоронае ба боварҳои динӣ доштааст. Чунин равише дар ин чакомаи на чандон бузург ҳам намоён аст:

Ба фоли неку ба рӯзи муборак шанбад,
 Набиз гиру мадеҳ рӯзгори нек ба бад.
 Ба дини Мусо имрӯз хуштар аст набиз,
 Бихӯр мувофақаташро набизи навшанбад.
 Агар тавонӣ якшанбаро сабӯҳӣ кун,
 Кучо сабӯҳии неку бавад ба якшанбад.
 Тариқу мазҳаби Исо ба бодаи хушноб,
 Нигоҳдору мазан бахти хешро ба лагад.
 Ба рӯзгори душанбад набиз хӯр ба нишот,
 Ба расми мубади пешину мубадони мубад.
 Бигир рӯзи сешанбад набизро як хом,
 Бихӯр, ки хуб бувад айш рӯзи сешанбад.
 Чаҳоршанба, ки рӯзи балост бода бихӯр,
 Ба сотгин май хӯр то ба офият гузарад.
 Ба панҷшанба, ки рӯзи хумори майзадагист,
 Чу талх бода хӯрӣ роҳатат физояд хвад.
 Пас аз намози дигар рӯзгори одина,
 Набиз хӯр, ки гуноҳон афв кунад эзад.

Диданитар аз ҳама дар ин чакома, равише бетафовут ба ҳар чаҳор омӯзиш аст ва ёдовариин онҳо танҳо барои он буда, ки чакомасаро дастовезе барои боданӯшӣ дошта бошад. Ҳангоми бозковии дигар қасидаҳои Манучехрӣ, метавонем насибҳои онҳоро ба ду гуна бахш кунем.

1. Онҳое, ки дарунмояшон нигораи фаслҳои сол аст: Ба сухани дигар, қасидаи вобаста ба яке аз ҷашнҳои зардушӣ: наврӯз, меҳргон ё сада. Насибҳое аз ин даст дар девони Манучехрӣ (пайдост девон дар он намуд, ки то ба рӯзгори мо расидааст) ҷои асосиро доранд. Дар ин миён дар бораи баҳорон, (наврӯз) дар нӯздаҳ қасида ва чаҳор мусаммат, дар бораи ҳазон дар чаҳор қасида ва чаҳор мусаммат дар бораи нигораи зимистон ва озинбандии ҷашни сада шаш насиб омадааст. Ба ҷост, ки ёдовар шавем Манучехрӣ аз хостгоҳи ин ҷашн бахубӣ огоҳ аст ва вобастагии онро ба гоҳномаи зардушӣ ва дostonҳои гуногуни бoston медонад:

Ҷашни сада амирро ҷашни кибор бошад,
 Ин оини Каюмарсу Исфандиёр бошад.

Бисёр дархӯри нигариш аст, ки дар ин ҷо паҳлавонони ҳамосии Эрон «кабир» номида, ба сухане дигар ситоиш шудаанд. Аммо дар бораи Махмуд, дар девон танҳо як бор сухане ҳамроҳ бо ситойиш омадааст. Ин нукта дархӯри нигрише аст бештар, ки Манучехрӣ ба ҳангоми овардани нигораи баҳор, ағлаб аз мурғони гуногуни нағмасаро ёд мекунад, ки дар

сурудҳои шодмонибарангез мехонанд. Ин ки онҳо чӣ мехонанд аз вижагиҳост:

Ин занад бар чангҳои сугдиён полезбон,
В-он занад бар номҳои луриён озодвор.

Бадиҳист полезбон (нигаҳбони полез) ва озодвор (ба шеваи бузургон «озотон») номи нағмаие буда, ки дар он даврон густариш дошта, аммо решаи онҳо ба фарҳанги пеш аз исломии Эрон мерасад. Чакомасаро дар қасидаи дигар мегӯяд:

Як мурғ суруди порсӣ гӯяд,
Як мурғ суруди мовароуннахрӣ.

Байте, ки дар он гуфта мешавад:

Булбули ширинзабон бар чавзбун ровӣ шавад,
Зандбофу Зандхон¹ бар бедбун шоир шавад.

Нохоста пораи «тарона»-и бисёр нағзи «Фароша Маврув» (Товус)-ро² ба ёд меоварад. Ба гумонам агар бигӯем, ки Манучехрӣ мондаи тридодҳои куҳанро нигоҳ доштааст, хато накардаем. Аммо Манучехрӣ дигаргунӣ ҳам дар он даровардааст. Дар чакомаи ӯ булбул ба шеваи араб ровӣ шудааст. Манучехрӣ боз ҳам идома медиҳад:

Сулсул ба лаҳни Зулзул³ вақти сапедадам,
Ашъори Бӯнавос ҳамехонаду Ҷарир.

Ва дар ин байт яксара аз тридодҳои куҳан мебуррад:

Бӯстон чун масҷиду шоҳи дарахтон дар рукӯъ,
Фохта чун муъазину овози ӯ бонги намоз.

Худ пайдост, ки метавон гуфт мо наметавонем орасти санвотии пораҳои девони Манучехрӣро устувор кунем, аммо ба гумони канор рафтан аз он чӣ, ки куҳнаву бостонӣ аст ва самтгирӣ ба сӯи ислом, ба ҳангоми зисти чакомасаро дар Ҷазнин руҳ додааст. Дигар ин ки ёдовар мешавем, ки мавзӯи дилу дилдодагӣ, ки нақши бузург дар шеърҳои Фаррухӣ дошта, дар чакомаҳои Манучехрӣ ҷои андак дорад, (дар ин бора беш аз насиб нест).

2. Дувумин гуна аз насибҳои Манучехрӣ онҳое ҳастанд, ки дар онҳо мавзӯи қасидаҳои араб бар заминаи порсӣ устувор шудааст. Қасидаи зер, ки матлааш таъкиде бар вобастагии он бо шеъри куҳани араб аст, аз ин вижагӣ бархӯрдор аст:

¹ Номҳои Зандбофу Зандхон, дар матн, яъне «хонандаи суруди Занд» ва ба мурғони гуногуни нағмасаро гуфта мешудааст.

² Бингаред: Адабиёти монигароён, дар бораи нахусти ҳамин китоб.

³ Зулзул, (ба фатҳа ҳарду зе) навозанда ва оҳангсози пуровозаи араб.

Саломун ало дори Уммилкавоиб¹
 Бутони сияхчашми анбарзавоиб.
 Русум-ут-талал ваддиёр-ид-даворис,
 Чу бар садри маншур тавқеи соҳиб.

Чакомасаро сипас меғӯяд:

Фитода ба насрин бар авроқи сунбул,
 Чу бар рӯи қартос хатҳои котиб.
 Ниҳоли суман дар чаман бар басотин,
 Чу анқои заррин ҷиноҳу муҳолиб.
 Мақоми ғавонӣ гирифта навоях,
 Бисоти анодил супурда анокиб.
 Саманзор гашта диёри Салохаф,
 Чаманзор гашта ваҳори саъолиб.
 Чу ваҳӣи кавоиб бад-ин гуна дидам,
 Бирондам, начиб аз мақоми масоиб.

¹¹ Умм-ул-Кавоиб, ба гумон дар ин ҷо бояд номи зан бошад, онро дар тарҷума метавон чунин овард: «дорандаи гардани баланд ва нарма». Ғӯ ин ки ин шеър аз они Манучехрӣ бошад ё на, гумонбарангез аст. Доктор Муҳаммад Дабири Сиёқӣ дар баҳши «шеърҳои мансуб ба Манучехрӣ» дар девон менависад: «Дар нусхи хаттӣ ва ҷопи девони Манучехрӣ ва бархе китобҳои дигар шеърҳои дида мешавад, ки аз они устод нест ва мо барои он ки хонандагони азиз бад-он ашъор ва ба далоили адаби таъаллуқи онҳо ба Манучехрӣ пай баранд зайлан матлаъ ва далели рад ё маъҳази далелу ради ҳар якро менигорем:

Салму аъло дор уммул Кавоиб,

Бутони сияхчашми анбар завоиб».

Ин қасидаро соҳиби «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» ба Ҳасани Мутакаллим нисбат додааст, вале тибқи таҳқиқи оқои Доктор Муин ва ба далели байти зайл:

Камоли давл Бӯризо кофиринаи,

Бувад дар хатаб 3-ин алфоз хитоб.

Ки номи Камолуддавла Абулризо аз муосирони Маликшоҳи Салҷуқӣ дар он омадааст, ин қасида аз они Амир Муиззӣ ё падараш Бурҳонӣ аст. Нигоҳ кунед ба мақолаи Доктор Муъин дар шумораи 8 соли 7 маҷаллаи «Меҳр».

Дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» ҷ.4, сах.25, соли 1339 дар бораи Ҳасани Мутакаллим чунин омадааст: «Ҳасан Мутакаллуми Нишобурӣ муосир ва маддоҳи Малик Муазиддини Курт ва Малик Ғиёсиддини Курт ва аз фӯҳули фӯзало ва шуаро буда, аммо дар тазкираҳои шарҳи ҳолаш дида нагарадидааст ва аз девони ӯ неку боҳабар нестем, илло ки дар маҷмӯаи ин қасида ба номи вай мулоҳиза шуд ва хуб гуфта дар зимни ин маддоҳи худ дар адабиёт ғӯяд, ки наҷодам ба Оли Сомон мерасад, шогирди Музаффарӣ Ҳиравӣ буда, валлоҳу аълам». Дар ёфтани матни форсии шеър, дӯстон-доктор Ризо Шафеии Кадканӣ, оқои Ҳамид Боқирзода ва бонуи нависандаву мутарҷим Кайвондухти Кайвонӣ бо кӯшиши бисёр мутарҷимро ёриву сипосгузори хеш карданд: Душвории қор ин буд, ки дар роҳнамоии «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» ки тартибии имрӯзӣ ҳам надорад, шумораи сафҳа нодуруст омада буд. Нуктаи дигар ин Куртро, ки дар боло омадааст, нодуруст Оли Курт талаффуз мекунамд, ҷунонки Ҳасани Бойқароро ҳам Ҳусайни Бойқаро. Курт ғӯиши порсики гурд дар порсии дарӣ аст, ҷунонки Бағдот ва Митрдот ҳам дар паҳлавоник ва порсик, ба порсии дарӣ шудааст, Бағдод ва Меҳрдоди Курт (гурд), ҳам шубону ҷӯпон ва кишоварз буда, ки бештарин гурӯҳи иҷтимоӣи мардуми Эронро аз Бадахшони кунунӣ то дудмони Озарбойҷон ва Форсу Хузистон ташкил меодааст. Имрӯз ҳам дар Мозандарон гурд ҳамон маъниро дорад. Дудмони Курт дар баҳше аз Хуросон, дар Афғонистони кунунӣ фармонравой доштанд. - С. Э.

Шаби тираву мори ғазбон фади фад,
 Ҳамеомад овози ғул аз хавониб.
 Зада чатр Ноҳид андар машорик,
 Гирифта зуҳал роҳ суи мағориб.
 Сурайё чу дар тоҷи марҷон софӣ,
 Забоно чу дар дайри қандил роҳиб.
 Замин тира чун чоҳи торики Бежан,
 Чу рӯи Манижа нучуми савоқиб.
 Чу шангарфгун шуд зи хуршед олам,
 Самоку Сухайлу Саҳо гашт ғориб.
 Шаҳи шарқ ба кӯҳ кашида сародик,
 Дамида шабоҳанг аз субҳи козиб.
 Чу овози раъд аз саҳоби баҳорӣ,
 Фитода ба раҳ дар ғатити нахоиб.
 Ҳама роҳу бераҳ хори мағелон,
 Уқобони водӣ ба сони ақориб.
 Фитод он ғаҳе чашми ман бар қафофил,
 Чафуни ғурфа дар хуни Валдамаъ сокиб.
 Зада хаймаҳо дидам андар саҳорӣ,
 Дурахшон чу дар дайри мусбоҳ сокиб.
 Зи хайма бурун омада хубрӯён,
 Гурозон чу товус гирди машориб.
 Лаби лаъли Зоҳак хами чаъди соҳар,
 Руҳи хуби ломаъ сари зулфи лоъиб.
 Муанбар завойиб, муъқад ақойис,
 Мусалсал ғадоир, мучанчал тароиб.
 Ҳама дил сиёҳӣ, ҳама рух илоҳӣ,
 Ҳама бар бадоиъ, ҳама тан аҷоиб.
 Хиромон бути ман миёни хаворӣ,
 Чу ҳури биҳиштӣ миёни кавоиб.
 Зи арвоҳ софитар андар латоиф,
 Зи хуршед равшантар андар кавокиб.
 Маро гуфт, меҳмони ноҳонда хоҳӣ,
 Қамарчеҳргоне мақуси ҳавочиб.
 Ва гар з-он ки дорӣ сари мизбонӣ,
 Зи мо беҳ набинӣ анису савоҳиб.
 Чу бечода бардошт ӯ аз лаолӣ,
 Зи марҳал баромад ба маҳ бар мароҳиб.
 Фикандам риҳолу зимоми начибам,
 В-ал ҳиммати биннаҳру наҳр вочиб.
 Чу маркаб фидои бути дилситон шуд,
 Маро гуфт дилбар, ки толил маоиб.

Шудам аз сахорӣ ман андар аморӣ,
Ва қад сирт ҳаққан саидал авоқиб.
Аз он пас, ки бад маркаби ман начибӣ,
Самоку Сурайё маро шуд мароқиб.

Сипас мадҳи марсум яке аз бузургони дарбори Султон Масъуд (Уммед) меояд. Ин қасида аз ин рӯ дархӯри нигариш аст, ки он ҳамоно бозгӯи кӯтохтари муааллакаи (яке аз ҳафт қасида, ки дар замони ҷоҳилият ба хонаи Каъба овехта буданд. - М. А.) машхур Умари Қайс аст, танҳо ба забони модарии Манучехрӣ, забони порсӣ, ки анбошта аз вожаҳои тозӣ шуда ва гоҳ-гоҳ, яксара ба арабӣ мегузарад. Дар қасидаи бузурги дигари Манучехрӣ ҳам бо матлаи:

Ало ё хаймагии хайма фуруҳил,
Ки пешоҳанг берун шуд зи манзил.¹

Чакомасаро нигораи ҷудо шудан аз дилдораширо, ки ҳамроҳ бо корвон меравад, меоварад. Ӯ танҳо монда, шутурро маҳмил мебандад ва дар паи корвон роҳӣ мешавад. Нигораи сахро меояд ва боде саҳту сард ва лояи симинранги ях бар болои шинҳои зардфои сапеда медавад, яхҳо ба об шудан меғозанд ва гил бар пойи уштур мечасбад. Шоир, ба ногаҳон овози халхол мешунавад, ӯ ба корвон расидааст (дар ин ҷо ба суҳанпардозӣ мегузарад) ва назди вазир Масъуд, ки ситоиш аз ўст фуруд меояд. Бо он ки чакомасаро дар ин ҷо чандон аз арабгарой сӯиистифода накарда, бозовардаҳое камтар аз клоссикҳои араб оварадааст, боз ҳам ин қасида аз нигоҳи сохтораш, дуруст қасидае аст арабӣ. Шарҳи роҳ, ки аз вижагиҳои хоси қасидаҳои тозиёни биёбонгард аст, дар девони Манучехрӣ, пайваста ва ҳамвора меояд. Чакомасаро дӯст медорад, ки ба сӯи мамдӯх гузаргоҳе бад-ин гуна бисозад: «Мебинӣ аз ҷӣ садду бандҳое гузаштаам, то ба даргоҳат бирасам! Пас оё ман сазовори подоши дастгушодонаи ту нестам?». Аммо аз вижагиҳои бузург ин аст, ки ҳамаи ин васфу нигораҳои бодия, на ин ки «империонизм»-и чакомаҳои биёбонгардон, балки фазлфурӯшии китобӣ аст. Манучехрӣ ҳеҷ гоҳ дар шабаҳи ҷазираи Арабистон саргардон набуда ва ӯ агар васфи шутурмурғон ва ё мурғи қаторо,² ки дар роҳ дидааст меоварад, бояд гуфт равшан аст инҳоро на ин ки дар даштҳои Хуросон, балки дар ҳамон шеърҳои қуҳани тозиён дидааст.

Равиши Манучехрӣ нисбат ба сарояндаи «Шоҳнома» ошно будааст. Дар чакомаҳои Манучехрӣ, по ба пой номҳои паҳлавонони Эрони бостон

¹ Э. Броун, бахшҳои асосии ин қасидаро тарҷума ва дар бахши даромади ҷилди дувуми «Таърихи адабии Эрон», (саҳ. 30) ҷой додааст.

² Дар луғатномаи девони Манучехрӣ, ки онро Муҳаммади Дабири Сиёкӣ орошта, дар бораи катогунӣ омадааст: «Мафрадаш катогунӣ: мурғе аст шабех ба қабк, ба бузургии қабутар ва бар ду навъ аст: Қадро ва Ҷавно. Бонгаш катогунӣ-қатогунӣ. Дар порсӣ онро сангхӯрок ва исфарӯд низ гӯянд». - С. Э.

номҳои комёбтаре чун Пури Пашанг ва Аржанги Дев ҳам дида мешавад. Шоир ба хангоми васфи асб мегӯяд, ки ҳамчун Рахш (асби Рустам) метозад ва рангаш ҳаммонанди Шабдез (асби Хусрави Парвез, шаҳриёри бостонӣ) аст. Манучехрӣ рӯи суҳан ба Масъуд карда мегӯяд:

Турон бад-он писар диҳӣ Эрон бад-ин писар,
Машрик бад-ин қабилаву мағриб бад-он табор.

Пайдост, ки ин байт овардаи достони куҳани бахш кардани кишвар ба дасти Фаридун аст. Ин байти Манучехрӣ ҳам, реша дар ҳамон додаҳои куҳан дорад:

Парвези мулук чун суҳани хуб шунидӣ,
Онро, ки суҳан гуфти, гуфтиш, ки ҳамон зиҳ.

Низомии Ганҷавӣ ҳам дар «Хусраву Ширин» ҳамин достонро оварда, меафзояд ҳар бор, ки шаҳриёри эронзамин зиҳ бар забон меоварад, ҳазинадор бадраи зар ба касе, ки шоистаи зиҳ гуфтан шуда буд меод. Аз ин намунаҳо бисёр мешавад овард. Аммо чакомасаро аз ин додаҳо бе ҳеҷ талоше барои наққиш аз онҳо ва беришханду нешханде, ки бавижа, дар девони Фарруҳӣ фаровон аст ёд мекунад. Ҳанӯз наметавон сабаби набудани равише наққишомезро равшан сохт. Танҳо метавон пиндошт, ки бо марғи Маҳмуд, муносибату рафтор бо Фирдавсӣ, ки дигар даҳ сол буд дар ҳок ҳуфта буд, монанди пеш бо тарсу эҳтиёт ҳамроҳ набудааст. Шояд ин байтҳои Манучехрӣ ҳам тасодуфӣ набошад:

Ба роҳи турки моно, ки хубтар гӯӣ,
Ту шеъри туркӣ бархон марову шеъри ғазӣ.¹
Ба ҳар луғат, ки ту гӯӣ суҳан тавонӣ гуфт,
Ки асли ҳар луғатеро ту абҷаду ҳавазӣ.²

Бисёр кунҷовибарангез аст, ки чакомасаро ба кор меод аз шеърҳои гузӣ ёд кунад. Охир Ҷазон дар канораҳои дарвозаҳои Хуросон буданд ва чанде нагузашта, ки мавҷи элҳои турк то ба ҳуди Бағдод ҳам расид. Гумон намеравад, ки дар ин ҷо ёдоварии туркон танҳо барои чакомасароӣ бошад. Бегумон дар он рӯзгор шеъри туркӣ будааст; наздик ба сӣ сол пас он буд, ки асари печидаи бузурге чун манзумаи Юсуф ҳоси Ҳочиб-«Қувтод ғувбелик» падида омад. Ёдоварӣ аз турконро дар ҷойи дигар аз девони Манучехрӣ ҳам мебинем:

¹ Ин байтҳо аз қасидае аст дар мадҳи шаҳриёр (Масъуд) ва он чи ки аз онҳо дарёфта шуда, ин аст ки ба Масъуд мегӯяд, ту худ туркӣ ва ғузиро беҳтар дармеёбӣ. Ду байти болотар аз ин чунин аст:

Ба лафзи порсиву чиниву хумо Хусрав,
Ба лаҳни мувияи Золу қасидаи лағзӣ.

² Абҷад ва ҳавваз ва ҷуз инҳо, вожаҳои ҳастанд аз маҷмӯаи ҳуруфи арабӣ, барои ҳамоно 1-4 ва 5-8 аст. Ба суҳане дигар, Манучехрӣ меҳаҳад бигӯяд: «Ту сарогози ҳар забоне ҳастӣ».

Бизан, эй турки охучашм охуро зи сартуре,
Ки боғу роғу кӯху дашт пурмоҳ асту пуршеъро
Яке чун хаймаи хоқон, дувум чун хирғаҳи хотун,
Савум чун ҳаҷраи Қайсар, чаҳорум куббаи Кисро.

Пеш аз ҳама бояд ёдовар шавем, ки сартосари ин қасида намунаи дурахшони чирадастии Манучехрӣ аст, зеро он яксара бар сахттарину душвортарин намуди шеърӣ, чамъу таксим устувор шудааст. Дар дувумин байте, ки овардаем муроёти назири шигифтбарангез ҳам хаст: Чаҳор лақаби чаҳор фармонраво дар як моя номида шудаанд (дар ин миён, гумон намеравад Манучехрӣ доништа бошад, ки Кисро ва Қайсар ҳарду аз як решаанд)¹. Гузашта аз ин тарфанди фанӣ ёдовари шукӯҳи юрти хоқони турк ҳам дархӯри нигариш аст. Дар ин ҷо оҳанги кинтузӣ бо туркон ба ҳеч рӯй дида намешавад. Бад-ин сон асарҳои Манучехрӣ, ки мо ҳам ҳаммонанди сохибназарони ховарзамин, неметавонем бикр будану тозагии онҳоро напазирем, гоми дигаре аст дар рушди адабиёти порсӣ. Дар девони Манучехрӣ дугонигӣ ва гироиш миёни шуубия ва зидди шуубия дида мешавад. Таъсири шеъри араб дар чакомаҳои ӯ шиддат меёбад ва ҳамроҳ бо он ҷудоии онҳо аз асарҳои мардумӣ ҳам бештар мегардад, ҳамоно ҷудой ва дуриё, ки сипас ангеа ва мояи баста будани шеърҳои дарборӣ дар чорҷӯби маҳдуди хирфаҳиҳо ва хибрагон ва нодастрас буданшон барои тӯдаи мардум гардид.

Дигар чакомасароёни гирди Ғазнавиён. Авфӣ аз наздик ба сӣ чакомасарои гирди Ғазнавиён ном мебарад, аммо бояд андешид, ки ҳамаи онон дар ҳамсанҷӣ бо Унсурӣ, Фаррухӣ ва Манучехрӣ аз нигоҳи дурахшиш, ситорагони раддаи дувуми ва савум будаанд. Аз чакомаҳои инон, танҳо пораҳое дар тазкираҳо ва фарҳангҳо мондааст ва бас. Аз пайковии намунаҳое, ки ба дасти мо расидааст яксара равшан мешавад, ки ҳамаи ин чакомасароён ба андозаҳои гуногун аз улғуи се чакомасарои пуровоза пайравӣ мекардаанд. Мо дар асарҳои инон, чунончи дар асарҳои Абӯсаид Аҳмад Маншури Самарқандӣ² ҳамон насибҳои ошиқонаву ҳамон ёдовариҳои чашнҳои куҳанро мебинем:

Чаро зард шуд даҳр бе Меҳргон?
Азеро, ки чун кӯх шуд осмон.
Чаро ҷоми май хост ногоҳ шох?
Азеро, ки омад Сада ногаҳон.

Менамояд лағзҳое, ки тарҳи онҳоро Манучехрӣ бахубӣ дарафканда буд, аз комёбӣ бархӯрдор буданд. Кавкаби Марвазӣ қасидаро бо чунин чистоне оғоз мекунад:³

¹ Решаи Кисро ва Қайсар, ҳамоно Куруш ва Хусрав аст ва Койзери олмонӣ ва Тизори русӣ ҳам аз ҳамон ҷост. - С. Э.

² Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2, сах. 45.

³ Ҳамон ҷо, сах. 65.

Чист он к-ӯ ҳамеравад пинҳон?
Чавшани симро бибаства миён.
То ниҳон аст чони ӯ бар чо,
Чунки пайдо бувад шавад бечон...

Чистон душвор нест ва посухи он моҳ аст.

Абдурахмони Агторудӣ, ки дар хидмати Маҳмуд будааст, рӯбоии бисёр латифе бар ҷой гузошта, ки бо дилчасп буданаш ёдовари таронаи мардумӣ аст:¹

Шуд ёру маро ба бўса хушнуд накард,
Пурсиш нанамуду низ падруд накард.
Он оташи афрӯхта ҷуз дуд накард,
Бар ишки бутон ҳеҷ касе суд накард.

Дар чакомаи Бехрӯзи Табаристонӣ, ки гумном мондааст, овои тозае ба гӯш меҳӯрад:²

Як суҳан гӯямат зи рӯи яқин,
Бишнавар ар бишнаварӣ сазад, ки сазост.
З-он ки ба гетӣ суҳаншинос намонд,
Ки атододан зи миён барҳост.

Агар ба ёд биёварем, ки дар китоби Байҳақӣ хонда будем, ки Масъуд ба мутрибону раққосон нигарише бештар доштааст, он гоҳ суҳанони Бехрӯзиро бахубӣ дарҳоҳем ёфт. Менамояд Байҳақӣ дар ин бора ҳам ҳақ аст, ки бо аз миён рафтани қудрати ғазнавиён, дарбори онон дигар бехтарин суҳансароёнро ба сӯи худ намекашид ва пас аз марги Унсурӣ ва ҳамдавраҳои кехтараш, дигар чакомасароёни бузург дар Ғазнин набуданд.

Лабибӣ аз чакомасароёни бисёр камовозаи гирди ғазнавиён буд. Я. Рипко, пажӯҳише дар бораи ӯ кардааст.³ Аз зиндагии Лабибӣ чизе намедонем. Бо доварӣ аз байте, ки мондааст:

Надонам бахтро бо ман ҷӣ кин аст,
Ба кӣ нолам ба кӣ з-ин бахти ворун.

Лабибӣ натавонист ҷое устувор дар дарбори ғазнавиён биёбад. Ба гумоне бисёр, қачхулқии шоир ва гароиши ӯ ба ҳаҷвҳои бисёр тунд сабаби ин ноқомбӣи ӯ будааст. Ҳаҷвҳои ӯ менамояд бисёр пардадарона будааст, ки нависандагони тазкираҳо ҷуръат накардаанд, яке аз намунаҳои ӯро ҳам барои ояндагон нигоҳдоранд. Байтҳои ӯ танҳо бад-ин сабаб ба дасти мо расидаанд, ки ҳамчун намунаи ба қор рафтани ин ё он вожаи

¹ Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2, сах. 57.

² Ҳамон ҷо, сах. 67.

³ J. Rypka und M. Borecky. Labibi (Archivum Orientale Pragense, J. XIV. No 3-4, 1943, S. 261-307)

кухна, ба фарҳангҳо афтодаанд. Аммо аз ҳамин байтҳои пароканда ҳам дида мешавад, ки Лабибӣ саҳт хашмгинона бар шоирони ҳамдавронаш метохта ва ҳар суханеро ба қор мебурдааст:

Пеши ман шеър яке бор яке ёр бихонад,
З-он замон боз ҳанӯз ин дили ман пурҳасар аст.¹

Ё ин ки:

Ҳама ёва, ҳама хому ҳама сушт,
Маонии чакома то пасованд.

Менамояд, ки дар он рӯзгор Аҳсадии Марвазӣ овозаи андак надоштааст. Аз ин чакомасаро огоҳии чандоне надорем. Бояд девони ӯ, ки се ҳазор байт дорад, чунон қомеъ буда бошад, ки ҳатто Ризоқулиҳон ҳам онро надидааст. Аҳсадӣ (вафот ба соли 432 - 1040/41)-и тарсой, ки ҳамдавраи Унсурӣ ва Фарруҳӣ буд, метавон гуфт ба ҳамон сабаке месуруда, ки инон месуруданд. Аммо бо доварӣ аз намунаҳое, ки дар тазкираҳо мондааст, ӯ бештар ба шеърҳои ошиқонаи Фарруҳӣ гироиш доштааст, то ба панду андарзҳои чакомаҳои Унсурӣ.

Ин ёдоварӣ дархӯри нигариш аст, ки ӯ низ ҳаммонанди бисёре дигар дар он рӯзгор аз бозмондаҳои тридодҳои қухани зардуштӣ, дар чакомаҳои баҳра мегирад. Ин қор дар ин ғазал, бисёр бахубӣ анҷом гирифтааст:²

Бархезу барафрӯз ҳало қиблаи Зардушт,³
Биншину барафкан шиками қоқум бар пушт.
Бас қас, ки зи Зардушт бигардиду дигар бор,
Ночор қунад рӯй сӯи қиблаи Зардушт.
Ман сард наёям, ки маро з-оташи ҳичрон,
Оташқада ғаштаст дилу дида чу чархушт.
Ғар даст ба дил барниҳам аз сӯхтани дил,
Ангишт шавад бешак дар дасти ман ангушт.
Эй рӯи ту чун боғу ҳама боғ бунафша,
Ҳоҳам, ки бунафша чинам аз боғи ту як мушт.
Он қас, ки туро қушт, туро қушту маро зод,
В-он қас, ки туро зод, туро зод, маро қушт.

Ин ғазал бо ҳама печидагии ташбеҳоташ, дорои қашқише аст, ки аз тозагиаш бармеҳезад. Суҳан аз «қиблаи Зардушт» пайдост, ки ришханд

¹ Барои дарёфтани ин байт бояд ба дида дошт, ки дар он ҳангом, шеърҳои бадро (сард)-ро ҳасар меномиданд, чакомасаро меҳаҳад бигӯяд, ки шеъри рақибаш чунон сард (бад) буд, ки дилаш аз он ҷаҳ зад.

² Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 20, саҳ. 51, Ризоқулиҳони Ҳидоят, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо», ҷ.1. саҳ. 340.

³ Яъне, «оташ барафрӯзон»; фароҳонии бисе печида ба ғарм шудан дар қанори оташ.

аст. Асхадӣ ҳам чун дигар шоирони ҳамдавронаш тохту тозхое ба нишонии Фирдавсӣ дорад. Дар қасидае дар ситоиши торочу толони Суманот, дар бораи Маҳмуд меғӯяд, ки:

Шоҳо, ту аз Сикандар бешӣ бад-он чихат,
К-ӯ ҳар сафар, ки кард ба дигар чихот кард.¹
Айнулризои Эзад чӯи ту дар сафар,
Боз ӯ сафар ба чустани айнулҳаёт кард.
Ту корҳо ба найзаву тиру камон кунӣ,
Ў корҳо ба ҳиллаву килку давог кард.

Ахсадӣ беҳтар медонад дар ин бора, ки «хости парвардигор» сарватҳои афсонавор барои Маҳмуд овардааст, муҳри хомӯшӣ бар лаб занад. Шоир ёдовар намешавад, ки ҳамсанҷӣ ба ҳеч рӯй ба суди Маҳмуд намеанҷомад. Дар қорҳои Ахсадӣ, чунонки дар ғазали овозадораш дар намуди муқаррар, фан, ба радаи нахуст по меғузорад:

Борон қатра-қатра ҳамеборам абрвор,
Ҳар рӯз хира-хира аз ин чашми селбор.
З-он қатра-қатра қатраи борон шуда хичил,
З-он хира-хира хира дили ман зи ҳаҷри ёр.
Ёре ки зарра-зарра намояд ҳаме назар,
Ҳичрон-ш пора-пора ба ман барниҳод бор.
З-он зарра-зарра ба дил омадам чу кӯҳ,
З-он бора-бора бора ба чашм омадам ғубор.
Дил гашта рахна-рахна маро з-ӯ ба теги ҳаҷр,
З-он мушки тӯда-тӯда бар он гирди лолазор.
З-он рахна-рахна рахна шуда ақлу дини ман,
З-он тӯда-тӯда тӯда ба дил бар ғами нигор.
Дандон-ш дона-донаи дурраст ҷонфизо,
Лабҳош пора-пора ақиқаест обдор.
З-он дона-дона донаи дурри яtimi зард,
З-он пора-пора-пораи ёкути сурхвор.

Ин ғазал, ғазале аст дароз ва дар ҳар байт, вожае дар мисраи нахуст дубора ва дар мисраи дувум се бор боз меояд. Равшан аст, ки сарояндаи ин чакома, ба ҳеч рӯй нақӯшидааст хонандаро бо андешаи тоза ва бикр ошно кунад ва ё васфе дурахшанда биёварад. Яксара равшан аст, ки ин чакома барои бозғушудани як масалаи душвори фанӣ сохта шудааст.

Ба суҳане дигар, дар ин ҷо он фармонравоии шакл ва намуд ба дарунмояро мебинем, ки сипас шеърӣ дарбориро хафа кард ва кушт. Аммо Асхадӣ бегумон метавонистааст чакомаҳои пурдарунмоя ҳам бинависад. Бархе аз рубоихояш, ки дар онҳо бозтоби таронаҳои мардум омадааст ва

¹ Маънии ниҳони матн чунин аст: Аммо ту ҳар бор ба ҳамон ҷо, ба Ҳиндустон меравӣ.

дар он чо дурахшиши эҳсосоти ростин ба чашм меҳӯрад гувоҳи ин андешаи мост:

Субҳасту сабо мушкфишон мегузарад,
Дарёб, ки аз қӯи фалон мегузарад.
Бархез, чӣ хусбӣ, ки ҷаҳон мегузарад,
Бӯсе биситон, ки корвон мегузарад.

Менамояд, ки ин рубоии нағзи Асҳадӣ филбадеҳа бошад:

Гар з-он, ки маро фалак диҳад мали фарех
Бикшоям аз ин кори фурубаства гирех.
Турке бихарам, ки ҳар кӣ бинад гӯяд:
«Эй хоки ту аз хуни ту, харидори ту бех».

Чунонки бештар гуфтем, аз шеърҳои Зинатии Алавӣ - дурдонаи Масъуд - чунон андак то ба рӯзгори мо расидааст, ки падида овардани тасаввуре аз асарҳои ӯ коре аст на осон. Бо ин ҳама ҷамоае, ки Авфӣ онро нигоҳ доштааст бахубӣ нишон медиҳад, ки Масъуд дастовезе доштааст, ки ҷаҷомасаро дар миёни дигар наздикони хеш то ба ин андоза барҷаста кунад. Ин оғози қасидае аст, ки Авфӣ онро барои Маҳмуд медонад, аммо ба андешаи мо бештар бо хуи ҳавасбозонаи Масъуд ҳамхон аст (ногуфта намонад, ки нассохон ба осонӣ метавонистаанд номҳои «Маҳмуд» ва «Масъуд»-ро ба ҷои якдигар бигиранд ва ё бинависанд):

Эй худованди рӯзгорпаноҳ,
Мутрибонро бихону бода бихоҳ.
То бад-он майи лаъл фуру шӯем,
Гомҳоро зи гарду хушкӣ роҳ.
Пас ҷавонмардвор барсозем,
Маймана дӯстони некухоҳ.
Алам аз соқӣён ба пой кунем,
Боз манҷукҳо зи зулфи сиёҳ.
Бадали найза дастаҳо гирем,
Аз гулу сунбули шукуфтапагоҳ.
Бадали ҷавшану зираҳ пӯшем,
Бар худ аз дӯстон хатову гуноҳ.
Бар сар испар кунем то дорем,
Хештанро зи тири ғамза нигоҳ.
Ғам гурезад зи пеши мо чунон-к,
Хону Қайсар зи пеши шоханшоҳ.
Хусрави хусравон, малик Масъуд,¹
Миллату мулкро ҳамеша паноҳ.

¹ Дар матн Маҳмуд аст.

Бегумон, намоёнидани тадоруки базм ҳамчун сафи сипоҳи омодаи корзор барои он рӯзгор, тозаву беҳамто будааст. Агар ин чакома барои Масъуд будааст, ки овардани мутрибон ва соқиён ба ҷои сипоҳиён, намудори бисёр гӯест. Аммо бадеҳӣ аст, ки шояд ҳам номи «Маҳмуд» дуруст бошад. Пас бояд ин чакомаро чунин таъбир кунем, ки талош шудааст базро ҳам ба шакли набард нишон диҳад, то хушоянди Маҳмуд гардад. Ба ҳар ҳол, ин чакома ба танҳои наметавонад тасаввури равшан аз осори Зиннатӣ ба даст диҳад. Аз он ҷо ки метавон гуфт аз асарҳои Зиннатӣ чизе дар даст нест, магар ҳамин чакома, метавон пиндошт, ки нигариши вижае ба чакомаҳои ӯ набуда, ба нудрат онҳоро рӯнависӣ мекардаанд.

Бад-ин сон шоирони дарбории нахустини нимаи садаи ғздахуми тарсой, яксара огоҳона мекӯшиданд суннатҳои қасидасозиро, ки дар миёни шоирони гирдогирди дарбори Бухоро падида омада буд, идома диҳанд. Ҳамроҳ бо ин, гироишҳои сиёсӣ дар шеърҳои дарбории ин даврон наметар аст, зеро шоирони ғзнавӣ мебоист дар чакомаҳои хеш, сиёсати Султон Маҳмудро тавзеҳ кунанд. Бисёре аз чакомасароёни ин даврон, ҳанӯз ҳам эҳсосоти бемиёндӣ ва зиндари нигаҳ дошта буданд, аммо дар чакомаҳои онон гироиши ҷой додани ифрот дар андеша ва бозии ташифоти ҷои таъбеҳоти адабӣ дида мешавад. Шоирони дарборӣ дар шеърҳои худ ҳамчунон аз дидмонҳои боварҳои пеш аз исломии эронӣ сухан ба миён меоварданд, аммо равиши онҳо бо инон ошкоро бо ришханд ҳамроҳ аст ва бартарии ислом таъкид мешавад. Инон дostonҳои куҳан ва ҳамосии мардумро пуч ва ҳатто «афсонаҳои» зиёновар бармешумурданд, ки шоистаи нигариши ҳонандаи барозанда нест. Ҳамроҳ бо ин метавон дид, ки инон ҳомӯшона ин нуктаро мепазиранд, ки нигариши тӯдаҳои мардум ба ин додаҳо бисёру бисёр бузург аст. Худ чакомасароёне, ки ин «афсонаҳо»-ро наметавонистанд бе бозоврадани онон аз канорашон бигзаранд.

Мебинем, ки бархе аз шоирон нигарише беш аз он ҷӣ, ки бояд бошад ба шеъри куҳани тоӣ дошта, кӯшидаанд аз он тақлид кунанд. Бо он ки наметавон таърихи мӯшикофонаи бештари чакомаҳои монда аз нимаи нахусти садаи ғздахуми тарсоиро равшан сохт, боз ҳам ин андеша пеш меояд, ки оё чакомаҳое аз ин даст, дар давроне сохта нашудаанд, ки Маҳмуд дар талош барои устувортар кардани муносиботаш бо Бағдод, Исфаҳон ва вазирро ронда ва Майманаро ба ҷояш ғумошта, ба ӯ дастур дода буд дар девонҳои дарбор ба ҷои забони порсӣ, забони тозиро расмӣ кунад. Ҳарчанд чакомаҳои порсии дарбории он рӯзгор, огоҳона аз чакомаҳое дур мешавад, буридагӣ миёни онҳо ва чакомаҳои мардум, ҳанӯз комил нест. Дар асарҳои бисёре аз шоирони дарбор метавон рубой-намуди шеъри мардумро ёфт. Бештар намунаҳои мондаи ин сабақ, аз вижагии ғазалҳои ошиқона бархӯрдоранд ва оҳангаш ҳатто ба дубайтиҳои имрӯзии шоирони мардум наздик аст. Аммо ин ёдоварӣ ҳам дархӯри нигариш аст, ки дар нимаи нахусти садаи ғздахуми тарсой, аз ин намуд барои

намоёнидани андешаҳои фалсафӣ ва муносибати чакомасаро бо ҷаҳони берун, борҳо баҳрагирӣ шудааст. Ин нуктае аст бисёр пурахмият, зеро густариши бузурги рубоӣҳои фалсафиро дар садаҳои 12-13-и тарсӣ барои мо мафҳум мегардонад. Ҳадаф аз ҳамаи чакомаҳои дарбории нимаи нахусти садаи ʻэздохуми тарсӣ он аст, ки хостаҳои ашрофи навини феодал бароварда шавад. Дар ҳеҷ як аз чакомаҳои шоирони ин гурӯҳ наметавон ҳатто ишорае ҳам ёфт, ки онҳо ба гунае дар андешаи сарнавишти мардум будаанд; Афзун бар ин, гоҳ-гоҳ равиши душманонаи онон бо ин мардум ҳам дида мешавад. Ба гумон барои он рӯзгор, танҳо як чакомасаро метавон дар ноҳамсуи ҳамаи ин шеърҳои дарборӣ гузошт, ки ӯ, ҳамон Фирдавсии кабири Тӯсӣ аст.

Чанд суҳан дар бораи насри нимаи нахусти садаи ʻэздохуми тарсӣ. Ҳамгом китобхоеро, ки илмӣ бармешумурданд ба наср менавиштанд ва забони онҳо, бештар ҳамчунон арабӣ буд. Рушди дурахшони сабки арабӣ дар дарборҳои Сомониён ва Бӯиён, ки дар китобҳо ва рисолаҳои Қобус ибни Вашмгир, Соҳиб Исмоил ибни Ибод ва дигарон омада буд, наметавонист бар даргоҳи пуршукӯҳи Ғазнин бетаъсир бошад ва дар он ҷо асаре бисёр нафис дар сабки арабӣ чун «Таърихи Утабо» падида омад.

Абӯнасири Муҳаммад ибни Абдулҷаббори Утабо, ба соли 350, 961/62 тарсӣ дар Рай зода шуд. Пас аз поёни таҳсил ба Бухоро назди амуяш, ки дар он ҷо дар дарбори Сомониён кори бузурги девонӣ дошт омад. Утабо пас аз марги амуяш назди Абӯалии Симҷӯрӣ (988-993)-и тарсӣ дабир шуд ва сипас, дар як хангом бо Қобус ибни Вашмгир ҳам, ки дар Бухоро дар таъид буд, хидмат мекард ва пас аз бозгашт ба Гургон, саранҷом назди падари Масъуд, Сабуктегин афтод. Менамояд, Утабо тавониста будааст эътимоди комили сарваронашро ба худ бикашонад, зеро Маҳмуд дар соли 999-и тарсӣ ӯро ба Ғарҷистон фиристода, маъмурияти пурахмияте бар ӯ дода буд, то фармонравоии он ҷоро ба фармонбардоре аз вай созгор кунад. Ба гумон Утабо ба дафтари дастаҳои девонҳои давлатӣ дастрасӣ дошт, бисёр зуд ба гирдоварии матлаб барои таърихи «Байти Носир», номи расмие, ки Ғазнавиён ба худ меоданд, оғоз кард. Дар соли 1021-и тарсӣ, нигориши китоби хеш «ал-Торих-ул-яманӣ» (ном вобаста ба лақаби расмии Муҳмуд-Яминуддава ба Аминулмалла)-ро ба поён бурд. Утабо ин китобро ба Вазир Маймандӣ дод ва ба подош, мақоми соҳиби Буридро¹ дар яке аз вилоятҳо гирифт. Ногуфта намонад, ки ӯ натавонист, бо фармонрави ин вилоят бисозад ва пас аз гузашти як сол аз кор барканор рафт. Утабо пас аз он ба Масъуд ҳам хидмат кард. Ӯ дар соли 1036 ё 1040-и тарсӣ аз ҷаҳон рафт. Таърихи Утабо дорои арзиши бузурги илмӣ ва анбошта аз додаҳои дархӯри нигариш аст.

Бадбахтона, нигорандааш кӯшид, ки онро «адаби радаҳои болоӣ» ҳам бикунад ва онро муғлақтарин забони арабӣ ва пур аз нодиртарин вожаҳои,

¹ Раиси пуст. Бурид аз масдари бурдани форсӣ аст, ки бо девонаш аз Сосониён ба арабҳо расид ва сипас ин ном аз арабӣ дубора ба порсии дарӣ бозгашт. Дастгоҳи касби иттилоот ҳам ҳамин номро дошт аст. - С. Э.

ки менамояд онҳоро аз лугатномаҳои гуногун ғирдоварӣ карда бошад, навишт. Афзун бар ин, насри Утабо сарбасар дорои радиф (сачъ) аст, ки барои ҳамин ҳам ба ночор андешаҳояшро бисёр меҳолуд навиштааст. Душвории матни таърихӣ чунон бузург аст, ки он ҳатто барои арабҳо ҳам чандон фаҳмо нест.

Аз ин рӯ, аз садаи сздаҳуми тарсӣ ба навиштани тафсирҳои бар ин китоб оғоз карданд, ки машхуртарини онҳо тафсири Аҳмад ибни Али Манайнӣ аст, ки дар солҳои 1731-1734 навишта шудааст ва то имрӯз ҳам аз бештари бахшҳои он баҳра мегиранд. Баҳрагирӣ аз он бино бар маъмул аз китобе дучилдӣ аст, ки дар соли 1870 дар Қоҳира ҷоп шуд ва дар понавис матни ҳуди китоби Утабо омадааст. Дувумин асари пурахмирати дониши таърихи он даврон, ҳамоно таърихи бисёр арзишдори Абӯсаиди Абдулҳайи ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ аст, ки дар тафовут бо таърихи Утабо, ба забони порсии дарӣ навишта шудааст ва дар ин миён, Гардезӣ ошкоро кӯшидааст, то он ҷо ки муяссар аст, содатар ва равшантар бинависад. Доништаниҳои мо аз зиндагии Гардезӣ баробари ҳеҷ аст. Танҳо равшан аст, ки ӯ китобашро, ки номаш, «Зайналаҳбор» аст ба рӯзгори Абдурашиди Ғазнавӣ (1049-1053)-и тарсӣ, яъне ба гумон дар нимаи садаи ёздаҳуми тарсӣ навиштааст. Гардезӣ таъриҳашро дар намуде бисёр фишурда ва кӯтоҳ, аз рӯзгорони бисёр куҳан, ки бар он огоҳ буда то соли 1041-и тарсӣ овардааст. Ӯ бар фаслҳои таърихӣ, фаслҳои бисёр дархӯри нигаришӣ ҳам дар бораи дониши Юнон, системҳои гуногуни ғоҳшуморӣ, ҷашнҳо (мавзӯе, ки яке аз асарҳои Берунӣ дар бораи он аст) ва дар бораи насабҳо афзудааст. Додаҳои Гардезӣ дар бораи элои гуногуни турк, дархӯри нигарише аст бузург. Таъриҳнавис ба ҳангоми сухан аз Ҳинд, бемиёнҷӣ ёдовар мешавад ҳамаи додаҳои, ки ӯ оварда аз Берунӣ дарёфтааст. Бадбахтона ҷопи хубе аз ин китоби арзишманд нест. Китобе, ки М. Нозим дар соли 1928 ҷоп кардааст, нахуст ин ки ҳамаи матн набуда, бахше аз он аст ва дувум ин ки матнро ба ҳеҷ рӯй беҳалал наёвардааст. С. Нафисӣ матни бахшҳои, ки М. Нозим андохтааст дар ҷанд шумораи маҷалаи «Паёми нав» ҷоп кардааст. Ҷопи хуби илмӣ ҳамаи матни ин китоб барои донишмандоне, ки таърихи мардумони кишвари моро баррасӣ мекунанд, бисёр зарурӣ аст.¹

¹ Ин ки М. Нозим китоби Гардезиро беҳато ҷоп накардаву бахшҳои аз онро андохтааст, бегумон огоҳона буда, зеро ин китобҳо бо он чи дар Афғонистон дар бораи «Таърихи бостонии давлати он кишвар!» мепарконанд мағойир аст ва ношир бояд китобро дар Афғонистон ҷоп карда бошад. Аммо ин китоб солҳои пеш аз сӯи Бунёди фарҳанги Эрон, ҳам ба сарпарастии устои бузургвор, Парвиз Ноғили Хонларӣ ҷоп шуда ва матни интиқодии онро Абдулҳайи Ҳабибӣ, пажӯҳишгари фарзонаи Афғонистон барои Бунёди фарҳанги Эрон омода карда будааст, ки он ҳам бе қоси нест, воқасин нашри он бо тасҳеҳи арзанда ба тозагӣ дар Техрон ба кӯшиши доктор Раҳим Ризодаи Малик аз сӯи Анҷумани осор ва маҳофири фарҳангӣ ҷоп шудааст. - С. Э.

АДАБИЁТИ НИМАИ ДУВУМИ САДАИ ЁЗДАҲУМИ ТАРСОӢ

Чунонки гуфта омад, иқтидори ғазнавиён пас аз марғи Султон Маҳмуд ба ларза афтод. Масъуд боз ҳам тавониста буд бархе ҳаммонандиву ҳамсонӣ бо азамати пешинро ниғаҳ дорад, аммо пас аз марғи вай давлати ғазнавиён, ки ба гунае сарҳамбандӣ шуда буд ба фурупошӣ оғоз кард. Дар нахустин солҳои фармонравии Мавдуд (1041/1048)-и тарсоӣ чонишини Масъуд, бародараш Маҷдуд сар ба шӯриш бардошт, Мавдуд тавонист ин муддаии тахтгоҳро бо заҳр аз сари роҳ бардорад, аммо дар ҳамон ҳангом чанд тан аз фармонравоёни ҳиндӣ даст ба яке шуда, ба озод сохтани хиттаҳое, ки ғазнавиён ба ҷанг оварда буданд, оғоз карданд. Мавдуд наметавонист ба ёрии фармондорони ҳиндӣ худ биёяд, зеро дар Бохтар фишори салҷуқиҳо бештар мешуд. Инон дар соли 1042-и тарсоӣ Балхро гирифта дар соли 1045 ба Буст, шаҳре, ки рӯзгоре нахустин ҷойгоҳи ғазнавиён гардида буд, наздик шуданд. Онҳо пас аз тасарруфи Буст, роҳи Ғазнин дар пеш гирифтанд. Комебиҳои салҷуқҳо ба ғуриён низ таъсир кард ва инон ҳам кӯшиданд фармонравии ғазнавиёро аз ҳештан бизудоянд.

Пас аз марғи Мавдуд дар қаламрави ғазнавиён ҳолу рӯзе падида омад, ки ба рӯзгори вопасини солҳои фармонравии Сомониён дар Бухоро ҳаммонандӣ дошт. Сардороне амиронро ба хости худ ҷо ба ҷо мекарданд, фармонравоёни хурдсолро бар тахт нишонида, сипас онҳоро ба зер қашида ва муддаиёни дигареро ба ҷояшон мегумоштанд. Танҳо дар солҳои шастуми садаи ёздаҳуми тарсоӣ, ҳангоме ки Иброҳим писари Масъуд бар тахт нишонида шуд, то андозае оромиш барқарор гардид.

Бар Иброҳим муяссар шуд, ки ба баҳои аз даст додани Хуросон ва Тахористон барои ҳамеша, ба тавофуқ бирасад ва ҳатто бо гирифтани духтари Маликшоҳ барои писараш бо онон ҳешованд шавад. Иброҳим, пас аз он ки тавонист амниятро то андозае дар Бохтар барқарор кунад, дубора ба Ҳинд рӯй овард ва пас аз чанд лашкаркашӣ ҳукумати худро дар он ҷо устувор кард. Пас аз марғи Иброҳим, (1099-и тарсоӣ) писараш Масъуди савум бо баҳрагирӣ аз таҳкими иқтидори ғазнавиён дар Ҳинд, неруҳои худро барои ғорат ба ин сарзамин гусел кард. Аз он ҷо ки ӯ ҳамсари вопасини «Салҷуқи бузург», Султон Санҷар буд, хатаре аз сӯи Салҷуқиҳо таҳдидаш намекард. Аммо ҳангоме ки Масъуд дар Ҳинд ба сар мебурд, дар канори ӯ душмани хатарноки дигаре, ки ҳамона фармонравои Ғур буд, ба устувор кардани ҷои пой хеш оғоз кард. Масъуди савум (вафот ба соли 1115-и тарсоӣ) тахти худро барои писараш Шерзод гузошт, аммо ӯ ҳанӯз чунонки бояду шояд фармонравоиро ба даст нагирифта буд, ки ба дасти бародараш Арслон, кушта шуд.

Баҳромшоҳ савумин писари Масъуд, ки дарёфта буд мондан дар дастраси чунин ҳешованде «меҳрубон» коре аст пурхатар, аз қаламрави ӯ

гурехт ва ба Султон Санчар паноҳ бурд. Метавон пиндошт, ки Баҳромшоҳ назди Санчар беҳуда фурсатро аз даст надода, мекӯшидааст ўро алайҳи Арслон барангезонад. Арслон дар ин ҳангом бар хоҳари Санчар, модари Баҳромшоҳ бадзабонӣ карда буд. Бад-ин сон, баҳона барои бархӯрди ошкор пайдо шуда буд. Санчар бо зарбати саҳт пойтахти ғазнавиёнро гирифт ва Арслон бедиранг боз омад ва тавонист бародарро аз пойтахт биронад. Санчар дубора боз омад ва ин бор бо чунон чолокӣ, ки Арслон фурсати фирор ҳам наёфт ва дастгир шуд. Аз сарнавишташ ҳеҷ огоҳӣ надорем, аммо бо доварӣ аз бархе додаҳои сарчашмаҳо, ўро куштанд. Пас аз ҳалокати Арслон, Ғазнавиён дигар фармонравои мустақил набуданд. Баҳромшоҳ (1118-1153-и тарсой), бе ҳеҷ пардапӯшӣ худро фармонбардори салҷуқиён медонист ва танҳо дар сарзаминҳои ҳинди худ метавонист озодона фармон биронад. Аммо дар Ҳинд ҳам оромиш набуд, Муҳаммад Бахлом, ки Баҳромшоҳ ўро ба фармонравои он сомон гумошта буд, саркашӣ кард ва муяссар нагардид, ки бедиранг кори ўро яқсара кунанд (ин кор, танҳо дар соли 1128 анҷом гирифт).

Ҳангоме ки Баҳромшоҳ саргарми ҷанг бо Муҳаммад Бахлом буд, неру ва тавоноии ғуриён бештар шуд. Сурии ғуӣ тавонист Баҳромшоҳро аз Ғазнин биронад. Баҳромшоҳ бо ба кор бурдани мондаи сарвате, ки аз яғмо ва ғорат ба даст омада буд, сипоҳе аз афғонҳо (паштунҳо) ва туркони Халух сарбандӣ кард ва Суриро шикаст дода, ба асорат гирифт ва ба гунаи хафбатбор ўро кушт. Аммо бо ин кораш пойтахти хешро ба нобудӣ кашонид, зеро Алоуддини Ҷаҳонсӯз, бародари Суӣ ба Ғазнин тохта, онро гирифт ва чунон толони ҳаросноке дар он ҷо ба роҳ андохт, ки пас аз он шаҳре, ки пештар ободону пурсарват буд дигар ҳеҷ гоҳ натавонист камар рост кунад. Рӯзгори Хусравшоҳ писари Баҳромшоҳ аз ин ҳам душвортар шуда буд, ки Санчар пуштобони хонаводааш аз соли 1153-и тарсой дар асорати ғузон буд. Хусравшоҳ дигар ҳатто андешаи тасарруфи бахшҳои бохатиرو ҳам ба сар роҳ наметод ва дар ҳамон Панҷоб фармон меронду бас. Аммо равшан гардид, ки ў дар он ҷо ҳам аз амният бархӯрдор нест. Муазиддини ғуӣ дар соли 1187-и тарсой ўро асир кард ва дар соли 1191-и тарсой дар Ғарҷистон кушт ва бад-ин сон рӯзгори дудмоне, ки чанде карру фарре дошт, ба поён расид.

Масъуд Саъди Салмон. Ин шоир, дурахшонтарин чехра дар адабиёти даврони фармонравои воқасини ғазнавиён аст. Номӣ ў барои ховаршиносии Аврупо дерест, ки номӣ ошно ва ногуфта пайдост, ки дар ҳар баррасии ҳамагонии адабиёти форсӣ метавон ёде аз ў дид. Аммо нахустин бор М. Қазвинӣ буд, ки вижаномаи густурдае дар бораи ў падида овард.¹ Корӣ, ки Қазвинӣ дар асос бар пояи баррасии девон анҷом дода, бештар дар бораи зиндагиномаи шоир аст. Ин кор дар ҳамсанҷӣ бо мақолаҳое, ки пештар падида шуда ва бунёдашон бештар на ин ки

¹Mirza Muhammad Qazvini. Mas'ud-i- Sa'd-i-Salman (JRAS, p. 693-740, 1906, p. 11-15)

баррасии асарҳои шоир, балки бар талош барои дарёфти воқеиятҳое аз ҳамбарсозии додаҳои тазкираҳо, ки чандон ҳам дархӯри бовар нест, устувор шуда буд, гоё аст ба пеш. Аммо набудани матни интиқодӣ аз девон, қори Қазвиниро душвор кард ва бар ӯ муяссар насохт, ки бар бархе масъалаҳои зиндагиномаи шоир равшанонии басандае бияндозад. Девони Масъуд, ки дар соли 1318 (1939) дар Техрон бо вироиш ва пешгуфтори Рашид Ёсамӣ, шоири номдор ва устоди донишгоҳи Техрон чоп шуд, дархӯри нигарише аст бузург.¹

Рашид Ёсамӣ дар пешгуфтораи менависад, ҳанӯз донишомӯз буда, ки бо шеърҳои Масъуд ошноӣ дар шигифт гардидааст, ки қасида метавонад на танҳо ситоиши пучи қасоне бошад, ки шоистаи чизе ҷуз нафрату безорӣ нестанд, балки ҳамчунин метавонад намоёнгари эҳсосоти ростини одаи ҳам бошад. Аз ин рӯ, ӯ наздик ба соли 1920 ба гирдоварии шеърҳои Масъуд пардохта, дар қанор ва ҳамсӯии он ба ҷустуҷӯи ёфтани додаҳои зиндагии шоир ҳам баромада, аммо ба зудӣ ба ин бовар расида, ки танҳо бо таъя ба додаҳои тазкираҳо наметавон зиндагинома сохт. Саранҷом қори М. Қазвинӣ, ки аз он дар боло ёд кардем ба дасти Р. Ёсамӣ афтод. Пажӯҳишгар бо пазируфтани ҳамаи шоистагӣҳои ин асар дарёфт, ки он бе қасида ҳам нест. Аз ин рӯ, бар он шуд, ки бо таъя ба матни девони ӯ ки озмуда шуда ва то андозае беҳбуд ёфта буд, зиндагиномаи тозае бинависад. Шоир П. Бахтиёрӣ дар вироистии матни девон ба Р. Ёсамӣ ёрӣ дод ва вироистии фаниаш, гузашта аз Р. Ёсамӣ бо шоири номдор М. Баҳор ва адабиётшинос С. Нафисӣ буд. Ин матро наметавон ба маънии қомили вожа, матне интиқодӣ номид, зеро таърихи матн дар он нест аммо гумоне нест, ки дорои матни хубе аст ва тасаввуре бояста аз матни аслии падида меоварад.

Аз тарҷумаҳои шеърҳои Масъуди Саъди Салмон, танҳо бар тарҷумаи русии ду қасида дар китоби «Гулчини шеъри тоҷикӣ» (Москва, 1951) огоҳӣ дорем. Табори шоир аз Ҳамадон буда, аммо то он ҷо ки доварӣ муяссар аст, нӣқонаш дере дар Ғазнин зиста будаанд. Падари Масъуд аз лояи қорандон буд ва ҷуноқи шоир меғӯяд, шаст сол омили девон, яъне сарпарсти гирдоварии молиёт будааст:

Шаст соли тамом хидмат кард,
Падари банда Саъд бани Салмон.
Ғаҳ ба атроф будӣ аз аъмол,
Ғаҳ ба даргоҳ будӣ аз аъён.

Ҳангоме ки Амир Масъуд писари хеш, Маҷдудро ба ҳуқумати Ҳинд гумошт, Саъд мебоист ҳамроҳи ӯ рафта, муставфӣ (пешқори доираи моли)-ро анҷом диҳад. Дар он рӯзгорон орастани номаҳои идрой, хоҳони ҳунарманде дар сабақи нигориш ҳам буд ва аз ин рӯ борҳо шуда буд, ки

¹Девони Масъуди Саъди Салмон, ба тасхеҳи оқои Рашиди Ёсамӣ, Техрон, 1318.

шоирон ва нависандагоне аз миёни кормандон бархоста буданд. Масъуди Саъд ба хангоми сухан аз хештан мегӯяд, ки аз хонаводаи фархехта, фузало будааст. Дар ҷои дигар ёдовар мешавад, ки падараш ба рӯзгори салтанати Масъуди дувум, ханӯз зинда будааст. Масъуди дувум дар соли 1049-и тарсой ба тахт нишаст ва салтанаташ беш аз чанд моҳ набуд ва аз ин рӯ додаи шоир муяссар месозад бияндешем ки ба ҳар ҳол, падараш то нимаи садаи ёздаҳуми тарсой, зинда будааст. Чунонки метавон аз ёдовариҳои санавотии девон дарёфт, Масъуди Саъди Салмон, миёни солҳои 438 ва 44 (1046/1049-и тарсой) дар Лохур зода шудааст.

Ба сухане дигар, ӯ андаке пеш аз бар тахт нишастани Иброҳими Ғазнавӣ 450 -(1058/1059-и тарсой) дида ба ҷаҳон гушудааст. Иброҳим дар соли 469 (1076/1077-и тарсой) писари хеш Сайфуддавла Маҳмудро ба фармонравии мутасаррифоти Ҳинд ғумошт. Масъуд Саъди Салмон ба муносибати ин руҳдод қасидае сурудааст, ки бо ин байт оғоз мешавад:

Чу рӯи чарх шуд аз субҳ чун саҳифаи сим,
Зи қасри шоҳ маро мужда дод боди насим.

Мужда, ҳамоно хабари ғумошта шудани Маҳмуд ба фармонравии Ҳинд аст. Шоир мегӯяд, ки ин руҳдод пешгӯии шуда будааст:

Ба соли панҷоҳ 3-ин пеш гуфт, Бурайҳон,
Дар он китоб, ки кардаст номи ӯ тафҳим.
Ки подшоҳе соҳибқирон шавад ба ҷаҳон,
Чу соли ҳичрат бигзашт, «т»-у «син»-у се «чим».

Пайдост, ки ин ҷо модаи таърих аз рӯи Абҷад омада ҳамоно 400+60+3x3 ва баробар аст бо 469 ногуфта пайдост Абурайҳон, ки дар ин ҷо сухан аз ӯ меравад, донишманди ҳоразмӣ Абурайҳон Муҳаммади Берунӣ аст, ки ба ростӣ китобе ба номи «Алтафҳим лиавоил саноат аттанзим» («Равшансозии оғози ҳунари ахтаршиносӣ») дар бораи хандаса, ҳисоб, ахтаршиносӣ ва ахтарбинӣ навиштааст. Берунӣ ин китобро дар соли 421 (1030-и тарсой), яъне чихилу ҳашти соли қамарӣ, пеш аз руҳдоди ёдшуда навишта аст, менамояд, ки ӯ ёдоварии шоир дуруст буда бошад. Аммо, дар нусхаҳои хаттии асари Берунӣ, ки бар он оғоҳӣ ҳаст, чунин пешгӯие нест. Нохудогоҳ ин андеша меояд, ки оё шоир ҳаёлбофӣ намекунад?

Шояд ӯ умедвор буда, ки фармонравоён, ки чандоне ҳам ба қорҳои илмӣ иштиёқе надоштаанд, ин хабарро баррасӣ нахоҳанд кард ва афзун бар он «тафҳим»-ро овозае чун китоби дарсии «ситорабинӣ» буда, аз ин рӯ қасе дар шигифт намешудааст, ки дар он пешгӯӣ ҳам бошад. Агар чунин бошад, он гоҳ дар баробари мо намунаи кунҷқовбарангези ин нукта аст, ки шоирони дарборӣ, ҷӣ гуна қор мекардаанд. Аммо пайдост, ки шояд ҳам шоир маҳақ аст ва он нусхаи «Тафҳим», ки пешгӯӣ дар он буда ханӯз ёфт нашудааст. Ба ҳар ҳол, яқсара метавонем бипазирем, ки ин қасида

огозитарин чакомаи таърихдори Масъуд аст. Дар бештари зиндагиномаи Масъуди Саъд гуфта мешавад, ки дар он хангом (яъне дар соли 469-ҳичрӣ), вазифаи шоирӣ дар дастгоҳи шоҳзода Маҳмуд ба ӯ супурда шуд. Аммо М. Қазвинӣ ёдовар шудааст, ки ин додаҳо ҳеч бунёде надорад ва шоир, пештар ҳам ба Сайфуддавлаи Маҳмуд вобаста будааст. Пайковии девон, ин дидмони М. Қазвиниро яқсара устувор мекунад. Масъудро падараш дар Ғазнин ба шоҳзода муаррифӣ карда будааст:

Раҳӣ писарро ин ҷо ба ту супурд имрӯз,
Ки дӣ раҳеро он ҷо ба ту супурд падар.

Менамояд, ки пеш аз ин интиҳоб ҳам, Масъуди Саъд ба хангоми лашкаркашӣ ба Ҳинд ҳамроҳи Маҳмуд будааст. Чунончи, қасидае дар барги сесаду ҳафтоди девон меёбем, ки бо ин байт оғоз мешавад:

Ду саодат яке ба вақти фароз омад танг:
Яке аз гардиши солу яке аз шӯриши ҷанг.

Ба сухане дигар, ин қасида ба муносибати Наврӯз барои Маҳмуд суруда шуда ва дар он тасхири Агра ба дасти шоҳзода тараннум шудааст. Пас метавон пазируфт ҳамаи қасидаҳое, ки дар онҳо Масъуди Саъди Салмон шоҳзода Маҳмудро меситояд аз давраи оғозин нардбони пешрафти шоир будааст. Вижагии ин чакомаҳо ин пиндорро яқсара устувор мекунад, ки ҳамаи онҳо танҳо суханпардозӣ ва бисёр тақово ҳастанд. Гузашта аз ин чунонки дар шеърҳои шоирони ҷавон ва комёб ҳаст, овои ин чакомаҳо бисёр ташхисфурӯшона ва мутақаббирона аст. Масъуд ба он ҷо мерасад, ки ҳудашро ба шоирони сутурги араб ва порсӣ-тоҷикӣ ҳамбар мекунад:

Сучуд орад ба пеши хотири ман,
Равони Рӯдакиву ибни Ҳонӣ.

Ибни Ҳонӣ ҳамон ғазалсарои пуровозаи рӯзгори Аббосиён, Абӯнавос аст. Бад-ин сон Масъуд на танҳо худро баробари Рӯдакии бузург, балки дар тирози шоирони номдори араб ҳам бармешуморад. Дар чакомаҳое, ки Масъуд дар он солҳо суруда, таъсири чакомасароёни бузурги гузашта, саҳт намоён аст. Чунончи, дар яке аз чакомаҳо, тазмине (гирифтан, бардоштан) аз Шаҳиди Балхӣ падидор мегардад:

Ҳазор кабк надорад дили яке шоҳин,
Ҳазор банда надорад дили Худовандӣ.

Чунонки Масъуд дар яке аз қасидаҳои бузургаш (девон, баргҳои 33-34) мегӯяд, як бор ба гунае мояи хашии сарвараш Маҳмуд шуд ва ночор гардид Лохурро барои чанде тарк кунад. Аммо менамояд, ки дури чандоне напоида бошад, зеро шоир дар шеъри дигаре барои Маҳмуд, аз сарвараш иҷоза мепурсад, ки ба Макка равад. Ин дар рӯзгори комёбии шоир дар

зиндагӣ будааст. Ё муболиғи ҳангуфте дар ихтиёр дошт ва дар Лоҳур кохе ростин барои хеш сохта буд. Чакомасароёни ҳамдавраи Масъуд, ўро ҳамчун саркардаи хеш баршумурда, барояш қасида месуруданд. Инҳо Масъудро сугудаанд: Рашиди Самарқандӣ шоири қарахониён, Абулаъло ибни Яъкуби Атоӣ, Абӯфараҷи Рунӣ, Усмон ибни Муҳаммади Ғазнавӣ, муқаллиб ба Мухторӣ, Муиззӣ, Саной, Саид Муҳаммад Носири Алавӣ ва Носир Масъуди Шамс. Худи Масъуд мегӯяд:

Ба гоҳи мидҳат будам зи ҷумлаи шуаро,
Ба вақти хидмат будам зи зумраи уммол.

Менамояд, ки Масъуд барои шоирон бисёр дастгушода будааст, зеро Рӯҳии Валвалҷӣ мегӯяд:

Пас аз ин нест к-аз сахову сухан,
Хоҷа Масъуди Саъди Салмонам.
Бидиҳам дар яке замон ба суол,
Гар ду гетӣ ба мадҳ бистонам.

Ногуфта пайдост, ки дар ҳолу рӯзи он рӯзгорон, чунин «шодкомии беолоиш» наметавонист дер бипояд. Ҳамоно шоироне, ки Масъуд ҳадяборонашон мекард, чашм ба роҳи фурсате буданд, ки ўро бикӯбанд. Афзун бар ин, ҷунонки Носири Хусрав дар «Сафарнома» мегӯяд, нишон додани дороии хеш дар он рӯзгор, коре будааст газандовар, зеро ҳар фармонравое метавонист бар он ҷанг бияндозад. То он ҷо ки мешавад аз ёдовариҳои шеърҳои мондаи Масъуд дарёфт, яке аз фармонравоеҳо мулки ўро ситонида будааст. Шоир, ки худро ҳақ медонист бар он шуд, ки барои додҳои равонаи Ғазнин шавад. Аммо душманон инро пешбинӣ ва бар ӯ пешдастӣ карданд. Пеш аз он ки ӯ ба он ҷо бирасад, бадгӯие аз ӯ ба Ғазнин расида буд. Масъуд мегӯяд:

Чаро зи давлати оли ту бипечам рӯй,
Ки банда зодаи ин давлатам ба ҳафт табор?
На Саъди Салмон панҷоҳ сол хидмат кард,
Ба даст кард ба ранҷ ин ҳама зиёву виқор?
Ба ман супурду зи ман бисутуданд Фиръавнон,
Шудам ба аҷзу зарурат зи хонумон овор.
Ба ҳазрат омадам инсофҳо ҳақ додталаб,
Ҳабар надошта аз ҳукми Эзади додор.
Ҳаменадонам худро гуноҳе ҳақ ҷурме,
Магар саояти талбис, душмани маккор.
Зи ман битарсад, эй шоҳ ҳасми ноҳақи ман,
Ки кори мадҳ ба ман боз гардад охири кор...
Зи поргин бишиносад баҳр дар огин,
Зи тори меғ бидонанд абри гавҳарбор.

Сипар фиканду надида ба дасти ман шамшер,
Бидод пушту набуда миёни мо пайкор.
Дар он ҳазимат тире гушод, дар дида,
Маро бихаст чу ман доштам гушодаш кор.

Чунонки Низомии Арӯзӣ овардааст, хафифанависе ба Иброҳими Ғазнавӣ гузориш дод, ки писараш шоҳзода Маҳмуд бар он аст, ки аз падар чудо шуда ба Маликшоҳ бипайвандад. Дар гузориши махфии дувум гуфта шуда буд, ки Шоҳзода ба таҳрики Масъуди шоир, ки меҳоҳад назди Салҷуқиён биравад ва сарвари хешро ҳам ба ин кор тарғиб мекунад, ба ин андеша афтодааст. Аз он ҷо ки девони шоир, байтҳое бисёр дур аз эҳтиёт ба сони байти зер буд, пешкашидани чунин иттиҳоме ҳеҷ душворӣ надошт:

Намегузорад хусрав зи пеши хеш маро,
Ки дар ҳавои Хуросон яке кунам парвоз.
Дар Хуросону дар Ироқ ҳаме,
Ошиконанд бар ҳунар ҳамагон.
Ҳама андар санои ман як лафз,
Ҳама андар ҳавои ман яксон.

Менамояд, ки Масъуд ҳудаҳам медонистааст, ки дар қаламрави ғазнавӣ ба кор бурдани чунин суҳаноне дур аз хатар нест. Ё дар шеърҳои дигар ба ҳар гуна мекӯшад аз суҳанони гармаш нисбат ба хуросонӣ дур шавад ва аз кавданӣ ва кӯтаҳбинии инон дам мезанад. Аммо барои гузоришдихандагони хуфӣ, шеърҳои номӯхтатонаи Масъуд барои тухмат задан ба ӯ, бисёр басанда буд. Аз шеърҳои Масъуд равшан аст, ки соҳиби ғараз низ шоир аст, аммо устодӣ ва маҳорати қурбонии худро надорад. Худ пайдост, ки имрӯз наметавон мӯшикофона нишон дод, ки ӯ чӣ касе буда, аммо дарёфтани ангеҷаҳое, ки ӯро ба ин кор барангехтааст, душвор нест. Чунонки медонем Масъуд ба хангоми зиндагӣ дар Ғазнин, Рошидии шоирро бисёр гиромӣ медошт, аммо пас аз рафтан ба Ҳинд аз ӯ чунин ёд кардааст:

Ҳар он қасида, ки гуфтиш Рошидӣ як моҳ,
Ҷавоб гуфтам 3-он бар бадеҳа ҳам ба замон.

Ҳамчунин медонем, ки Масъуд бо Абулфараҷи Рунӣ шоир ҳам ихтилоф дошт. Масъуд аз он ҷо ки дар миёни омилон, мақоме воло ва сарвате саршор дошт, меҳост ҳудаҳро на танҳо шоири дарборӣ, балки амире саршинос баршуморад, аммо Рунӣ ин чизҳоро чунонки буд мидид ва ба ӯ чунин навишта буд:

Маро гӯӣ, ки: «ту ҳасми ҳакирӣ»,
Ту ҳам марди дабирӣ, на амирӣ.
Мусалмонвор пандат дод хоҳам,
Ту худ панди мусалмон кай пазираӣ?

Фаровонат палангон аст, хасмон,
Нигар бо муш хасме дар нагирӣ.
Ки гар чанги паланге дар ту ояд,
Биёяд бар ту мезад то бимири.

Дасисаҳои душманон кори худро кард. Султон Иброҳим чанголи сангини худро ба ӯ афканд ва шоир дар дижи кӯхистонии Деҳак, дар ҷое дар Ҳинд бандӣ шуд. Ин як зиндони муҳтарамона буд, шоир дар даруни Диж озодӣ дошт ва танҳо дар зер муроқибати ҳамешагӣ буд. Яке аз сардорони дӯсти Масъуд, Алиӣ Хос барояш ғамхорӣ карда ва чизҳои даркорро дар ихтиёраш мегузошт. Аз суҳанони ҳуди Масъуд равшан мегардад, ки ӯ пул ҳам доштааст ва менамояд, ки инҳо хушоянди душманонаш набудааст. Инон, ки меҳостанд кори Масъудро барои ҳамеша яксара кунанд, ба таҳрики Султон алайҳи шоири тирабаҳт идома медиҳанд. Аз Деҳак, Масъудро ба дижи Сӯ меоваранд ва ӯ дигар дар он ҷо зиндонии ростин меафтад, бар пояш ғулу занҷир мегузоранд. Ҳанӯз муяссар нагардидааст, ки ҷои ин зиндон равшан гардад. (Танҳо инро медонем, ки ин зиндон дар Ҳинд набуда, дар ҷойе дар кӯхистон ва менамояд дар дарае будааст, зеро шоир аз «ҳавои бад» ғилояманд аст).

Масъуд, дар ин диҷ ахтаршумори куҳансол, Бахромиро, ки даре буд ба он ҷо афтада буд, дида, бо ӯ аз дари ошноӣ даромада, дарсҳое аз ситорашиносӣ фаро гирифт. Аммо душманони шоир чунин бармешумурданд, ки он чи бар ӯ карданд, басанда набуда, бисёр мулоим аст: Масъудро пас аз ҳафт соли зиндон ба зиндони пуровозае, ки барои табаҳкорони давлат дар дижи Ной буд бурданд. Ин зиндон дар ҷое дар баландиҳои кӯхистоне буд. Шоир ин зиндони худро бад-ин гуна овардааст:

Чун манеро фалак биёзорад,
Хирадаш беҳирад наянгородад.
Ҳар замоне ҷу реги ташна тарам,
Гарчи бар ман ҷу абр ғам борад.
Чун бияфсодам ҷу мори ғам,
Бар дили ман ҷу мор бигморад.
То танам хоки меҳнате нашавад,
Ба дигар меҳнатиш биспорад.
Розиам гарчи ҳавли дидораш,
Дидаи ман ба хор меҳорад.
К-аз наҳибаш ҳаме қазову бало,
Бар дари ӯ гузашт кам ёрад.
Сақфи ин самчи ман сиёҳ шаб аст,
Ки дуди дида ба дуда анборад.
Рӯз ҳар кас, ки равзанаш бинад,
Ахтаре саҳт хурд пиндорад.
Гар ду қатра ба ҳам буд борон,
Ҷуз якеро ба зер нагзорад.

Чашм аз ӯ нагсалам, ки дар тангӣ,
 Ба дилам нек нисбате дорад.¹
 Шеър гӯям ҳамеву андӯҳи дил,
 Хотирам чуз ба шеър нагсорад.
 Ин ҷаҳонро ба назми шох занад,
 Ҳар чӣ дар боғи табъи ман корад.
 Аз фалак тангдил машав Масъуд,
 Гар фаровон туро биёзорад!
 Бад маяндеш сар чу сарв барор.
 Гар ҷаҳон бар сарат фуру орад.
 Ҳақ нахуфтааст, бингарӣ рӯзе,
 Ки ҳақи ту тамом бигзорад.

То он ҷо ки метавон доварӣ кард, шоир дар дижи Ной дар ҳолу рӯзи дахшатноке будааст. Зерандози ӯ ҳасире сахт буд ва дастону поҳояш дар ғулу занчире сангин буданд. Масъуд дар як рубой мегӯяд:

На рӯзам ҳезум асту на шабам равған,
 3-ин ҳарду бифарсуд маро дидаву тан.
 Дар ҳабс шудам ба меҳру маҳ конеъ ман:
 К-ин рӯзам гарм дорад, он шаб равшан.

Ба ростӣ ҷои шигифте аст, ки шоир ҳатто дар ин ҳолу рӯзи хавфнок ҳам рӯҳияаш дар ҳам нашкаста, ба сурудани ҷакома идома меод ва умеди раҳиго аз даст наодо буд. Дӯстони Масъуд мекӯшиданд ба гунае ба султон таъсир кунанд, аммо Иброҳим сарсаҳт буд ва ба ин суҳанон ром намешуд,² Низомии Арӯзӣ мегӯяд, ки ӯ мурд ва Масъудро озод накард, аммо ин дуруст нест. Саранҷом, Абдулмалик Имоудавлаи Абулқосими Хос тавонист бар султон таъсир кунад ва Масъуд тавонист дубора рӯзи равшанро бубинад.

Менамояд, ки ин руҳод ду сол пеш аз марги Иброҳим, дар соли 490 (1096/97) буда, пеш аз ҳама ба сару сомон додани корҳои аз ҳам гусехтааш пардохт, дар ҳамон ҳангом дар ҷустуҷӯи роҳхое баромад, ки ба Масъуди савуми оянда (1099/1115-и тарсой), ки гумон мерафт ҷонишини тахту тоҷ гардад наздик шавад:

¹ Яъне дили шоир аз ғам ҷунон фишурда шуда, ки ба хурдии ин равзан гардидааст.

² Муҳаммади Қазвинӣ, ки ҳамаи ин мабҳас ҷакидае аз ҳавошии ӯ бар «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ аст, дар сафҳаи 180 менависад, ки «Султон Иброҳими Ғазнавӣ, худ қабл аз расидан ба салтанат муддати сздаҳ сол дар қалъаи Бузғанд ва Ной маҳбус будааст. Ин аст, ки ҳабси даҳсолаи Масъуди Саъди Салмон дар назари ӯ чандон ғариб ва хориҷ аз одат намеомадааст. Абӯҳадишаи Аскофӣ гӯяд, дар қасидае дар мадҳи ӯ:

Бе азон к-омад аз ӯ ҳеҷ хато аз каму беш,
 Сздаҳ сол қашид ӯ ситами даҳри замин.
 Сздаҳ сол, агар монд дар ҳулди қасе,
 Бар сабил ҳабси он ҳулд намояд ҷу ҳаҷим.
 Сздаҳ сол шоханшоҳ бимонд андар ҳабс,
 К-аз ҳама неъматӣ гетиш яке сабри надим». –С. Э.

Ман банда ба фатҳхо ҳамегӯям,
Ҳар ҳафта қасидае ғарро.

Масъуди Саъд мекӯшад, суннатҳои тараннуми иқтидори Ғазнавиёро зинда кунад ва ҳатто дар бисёре аз қасидаҳои байтҳои аз Унсурӣ боз меоварад. Аммо шоҳзода ба ростӣ, ки пирӯзӣ ҳоле дошт, дуруст дар ҳамаи хангом, барои дувумин бор Мултонро тасарруф карда буд. Шоҳзода дар Ҳинд буд, ки аз марги падар огоҳ гардид ва дар ҳамаи дам ба Ғазнин шитофт. Масъуди савум бо пайравӣ аз сармашқи падар, писари хеш Шерзодро фармондори худ дар мутасаррифоти ҳиндӣ кард ва Қавомилмалики Низомиддини Худбуллоҳи Абӯнасири порсиро, ки бисёр хирадманд буд ва дар қорҳои идорӣ маҳорат дошт ва саҳт алоқаманд ба шеър буд ва ҳудаш ҳам шеърҳои хубе мегуфт, ҳамчун қадҳудо ва сипаҳсолор ҳамраҳаш сохт.¹ Абӯнасири порсӣ, беш аз ҳама «Шоҳнома»-ро дӯст медошт ва чунон ки гуфтаанд як савуми ин китобро аз бар медонист. Ба гумон Масъуди Саъди Салмон ба дастури ӯ китоб, ҳоҳи баргузидаи «Шоҳнома», (ихтиёрои Шоҳнома)-ро нахустин талош барои сохтани гунаи гулчин аз ин ҷамоа аст, биёрош. Пайдост, ки Абунасири наметавонист шоири барҷастаи бегумон чун Масъудро аз дида дур бидорад ва бо пешниҳоди ӯ, Масъуд ба ҷумлаи наздикони Шерзод даромад. Шоҳзода ба хангоми боданӯшӣ, борҳо ҷоме ба нишонаи лутфи хос на ин ки ба сардорон, балки ба Масъуд дода буд.

Ба осонӣ метавон пиндошт, ки пас аз ҳамаи ранҷҳо ва хориҷе, ки шоир дучораш шуда буд, ҷӣ сарафрозӣ метавониста аст ба ӯ даст дода бошад. Ба гумон, ин боландагӣ андаке сарғиҷааш карда, борҳо пас аз боданӯшӣ шеърҳои ришхандомез дар бораи дарбориён хонда будааст. Мутрибон, ки ба рӯзгори ғазнавиёни пасин нақше бузург доштанд, ҳамаи дам ин шеърҳоро гирифта, ҳамчун тарона меҳондаанд. Шеърҳои ҳаҷвии Масъуд, дар ин шаклу намуд густариш ёфта буданд. Шигифтовар нест, ки Масъуди Саъд назди бузургон эътибори ҷандон хушоянде барои хеш фароҳам накарда буд. Шоир бениғариш ба номаҳбубияти худ, аммо бо дидани гириҷадоште, ки ӯро фаро гирифта буд, дубора ба андешаи хидмати давлатӣ афтод ва аз Абӯнасири хоҳиш кард, ки то мақоме ба ӯ бидиҳад. Дар ин хангом шӯриши марде ба номи Собирӣ дар Ҳинд оғоз шуда буд. Сипоҳе ба фармондихии Бӯнасири порсӣ ба сӯи шӯришиён гусел гардид ва ӯ Масъуди Саъди Салмонро ҳам дар лашкаркашӣ ба ҳамроҳ бурд. Пайкор барои ғазнавиён бо қомебӣ ҳамроҳ буд. Дар Панҷоб, диҷи

¹ Масъуди Саъди Салмон меғӯяд:
Хоҷа Бӯнасири порсӣ, ки ҷаҳон,
Ҳеҷ ҳамто надорадаш зи маҳон.
Шоҳро буд ноиби қоре,
Қарда шуғли сипоҳсолорӣ.
Сари ҳиммат баланд бод бад-ӯ,
Шодмон шоҳ Шерзод ба д-ӯ. - С.Э.

Чолиндар (Чолиндар?) ба даст омад. Менамояд ки ихтиёри вилоятҳои тасхиршуда ба Абӯнаصري порсӣ супурда шуда бошад, зеро бароварда сохтани хоҳиши Масъуд, ӯ бори дигар на танҳо мадеҳасарои ахир, балки сардор ҳам шуд.

Аммо мақоме, ки ба Масъуд вогузор шуда буд, осону хӯрдану хобидан набуд, балки кори бебокона ва пурталашеро иҷоб мекард. Шоҳакзодагони бумӣ намехостанд хирочгузори ғазнавиён бошанд ва мардум, ки саҳт дар маърази баҳракашии бегонагон буданд, шикваву нола мекарданд. Хатари шӯриш ва дасиса хатари ҳамешагӣ буд. Паёми манзуми шоир ба Ҳоҷа Носири номӣ ба ҷо мондааст, ки дар он, Масъуд пас аз сухан аз ҳурмати Абӯнаصري порсӣ ба худ, чунин мегӯяд:

Лекин андар миёни шуғлеам
Ки дар ӯ шиддати руҳост маро.
Амале мекунам, ки аз баду нек,
Ғаҳ хавфасту ғаҳ ричост маро
Гоҳ андар миёни садреам,
К-аз ҳама дӯстон саност маро.
Боз ғаҳ бар карони даштеам,
Ки дар ӯ сад биму сад балост маро.
Камтарин раҳбаре маро ғул аст,
Беҳтарин ҳамраҳе сабост маро.
Нармтар болише маро санг аст,
Гармтар бистаре гиёст маро.
Аз бари дарди сар кӣ дорад? Ман,
Ҷоҳ бо ранҷу дил кирост? Маро.

Бо доварӣ аз рӯи ин суханон шоир мебоист на танҳо шаҳристонро идора кунад, балки бе миёнҷӣ дар корзор ҳам ширкат дошта бошад. Рубоии зер ҳам ин гуфтаро устувор мекунад:

Аз баҳшиши дасти ман зи симу зар пурс,
В-аз ҳӯи хушам зи мушқу анбар пурс.
В-аз қуввати бозуи ман аз ханҷар пурс,
В-аз ҳайбати ман зи роҳи Чоландар пурс.

Гумон намеравад, ки сухан аз «баҳшиши даст»-и ситоише сода аз ҳештан бошад ва худнамоӣ, зеро устодони сухан аз ҳар су ба сӯи Масъуд кашида шуда ва омода буданд мардеро, ки то чанде пеш ба ҳар гуна дашномаш дода ва хораш мекарданд, то ба осмон боло баранд. Бар қасидае огоҳем, ки шоир Мухторӣ ба ифтихори ӯ сурудааст, бо доварӣ аз қасидаи ҷавобия, ки дар девон (сах. 29) аст, қасидае ҳам аз шоир Ахтарӣ, ки ҳанӯз чандон ошно нест, дар ситоиши Масъуди Саъди Салмон будааст. Аммо пайдост, ки паёпай рушди боландагӣ, шумори ҳосидон низ фузунӣ мегирифт. Шоир дар қасидае барои Султон Масъуди савум, ҳолу рӯзи худро оварда мегӯяд:

Лекин азбас, ки дид шӯъбадҳо,
Гом нанҳад ҳаме магар ба ҳадар.
Тарсад аз оқибат, ки донистаст,
Одату урфи гунбади ахзар.¹
Душманон дораду ачаб набвад,
Душман омад тамодро абтар.

Лекин ин бор кӯшиши ҳосидон дар асос барои вожгун кардани Абӯнастри порсӣ, пуштибони пуртавори шоир буд. Душманон пеш аз ҳама кӯшиданд Абунасро дар чашмони Шерзод лаккадор кунанд. Бино ба гуфтаи Масъуди Саъд дар миёни суҳанчинон бавижа ду тан саҳт мекушидаанд ва шоир дар ин бора ба сарвари ҳеш ҳушдор медиҳад:

Бишнавад суҳани уву бар ҳилофаҷ,
Машнавад суҳани Мурғазиву Розӣ.

Шоир ҳатто номи яке аз ин бухтонзадагонро ҳам хабар медиҳад. Ӯ дар қитъаи кӯтоҳ, аммо маҳкам мегӯяд:

Булфараҷ шарм н-омадат, ки ба ҷаҳд,
Ба чунин ҳабсу бандам афкандӣ?
То ман акнун зи ғам ҳамегирам,
Ту ба шодӣ зи дур меҳандӣ.
Шуд фаромӯш к-аз барои ту боз,
Ман чӣ кардам зи нек пайвандӣ?
Мар туро ҳеҷ бок н-омад аз он-к,
Нуздаҳ сол будаам бандӣ.

Аз воқасин байт равшан мегардад, ки суҳан дар бораи дувумин боре аст, ки зиндонӣ мешавад ва пештар муносиботи шоир бо ин Абулфараҷ, муносиботе бисёр нек будааст. Худ пайдост, ки соҳибназарони садаҳои миёна, ки ағлаб бо дostonҳои соҳтагии таърихӣ дар бораи бархе аз қасоне, ки бар онҳо огоҳӣ доштаанд, ҳамова мешудаанд, бедиранг пазируфта буданд, ки ин Абулфараҷ ҳамон Абулфараҷи Рунии шоир аст. Аммо дар ҳамин қитъа гуфта шудааст, ки Абулфараҷ мақоме бузург доштааст ва медонем, ки Абулфараҷи Рунӣ, дар ҳамаи умр шоире дарборӣ буди бас ва ҳеҷ мақому мансабе надошт. Рашиди Ёсамӣ андешаи бисёр наздик ба воқеият дошта, мегӯяд ин Абулфараҷ ҳамоно Ҳоҷа Умед Абулфараҷи Наср ибни Рустам аст, ки соҳиби девони Ҳинд ва фармондори Лоҳур будааст. Ин муҳрае аст бузург, ки менамояд дар зиндагии сиёсии давлати ғазнавиён нақше андак надоштааст.

¹ Чакомасаро аз «гунбади ахзар», гунбади сабз, ҷархи осмонро ба дида дорад, ки бино бар дидмонҳои ситорабинии он рӯзгор, ғаддорона бадбахтиҳои гуногуне ба сӯи мардумон мефиристодааст.

Дар девони Абулфараҷи Рунӣ қасидае барои ӯст, дар ин қасида ҳам ӯ ва ҳам Масъуди Саъд ситоиш мешаванд (шояд барои ҳамин ҳам дар қитъае, ки дар боло овардем, Масъуди Саъд аз муносиботи неки худ, неқпайвандӣ бо ӯ дам мезанад). Талош барои аз миён бардоштани Масъуди Саъд аз ин рӯ ҳам метавонистааст ба андешаи Абулфараҷ дарояд, ки менамояд ӯ ҳам дар соатҳои фароғат чизхое сарҳамбандӣ карда, рӯи коғаз меоварадааст. Ба гумон навиштаҳои ӯ сартопо ба арабӣ будааст, Масъуди Саъд меғӯяд, ки Абулфараҷ дар наср бартар аз Чохиз ва дар назм болотар аз Ахтар аст. Яъне таърихи дақиқи бадбахтии тоза дар зиндагии Масъуди Саъди Салмон ношуданӣ аст, аммо метавон бо бовар гуфт, ки дувумин даврони хушбахтии ӯ дер напоидааст:

Пас зудтар баромад зи фалак кавкаби саъдам,
Чӣ суд, ки дар вақт фурӯ шуд чу баромад.

Нахустин қурбонии дасиса ҳамоно Абӯнастри порсӣ буд. Ҳангоме ки Масъуди Саъди Салмон, аз пуштибони тавонмандаш маҳрум шуд, душманон ба ҳуди шоир пардохтанд. Дар оғоз аз мансабаш дур шуд, сипас заминҳояшро гирифтанд ва барои он ки яқсара беҳонумонаш кунанд, дастаи низомӣ аз сипоҳиёни Дайлам дар рустое, ки мезист, мустақар карданд. Масъуди Саъд чунин менависад:

Сустпою хирасар гаштам чу дидам гирди хеш,
Дайламони хокпой сарбараҳна як гала.
Ҳамчу мозу рӯяшон нафху сияҳ ҳамчун тазарв,
Чун халила зардшон рӯю туруш чун омула.¹

Аммо шоир ҳанӯз умеди худро барои расидан ба ҳаққи хеш аз даст надодааст. Ӯ ба Ғазна рафта аз вазир Суқатул Малик Тоҳир ибни Алӣ, ки пештар чандин бор дар ситоишаш қасида суруда ва аз наздикону ҳазинадори султон буд, хоҳиши шафоат ва ҷонибдорӣ кардааст. Тоҳир шоирро бахубӣ пазируфта навозиш кард ва Масъуд ба ин пиндор шуд, ки ҷои гарму нарме ба даст хоҳад овард.

Аммо менамояд, ки душманонаш нерӯмандтар буданд ва мақоми мавҷуд на ин ки ба Масъуд, балки ба марде дода шуд, ки ҳеч чизи ҷашмгире надошт:

Чун зи ман меҳтар омад аҷнабие,
Хира акнун зи нах чӣ чунбонам?

Ба сухане дигар чаро боз ҳам бикӯшам, ки ҳаққи худро исбот кунам? Маро намехоҳанд, намехоҳанд! Аммо чунин суханоне дар он рӯзгорон, хатар дар пай дошт. Менамояд, ки дар ҳамон дам ба вазир расониданд, ки

¹ Омула, доруе аст ба ранги сиёҳ-зард, ки барои исхол ба кор мерафтааст. Ба рӯзгори Масъуди Саъд, мардум қаронаҳои ҷанубии дарёи Мозандаронро оташпараст ва ваҳшӣ бармешумурданд ва аз хулку ҳӯи онҳо метарсиданд ва ин дар шеърӣ боло бозтобидаст.

Масъуд бо беҳурматӣ аз ӯ ёд мекунад, ба султон низ ҳамин хабарро бурданд ва шоир дубора бандӣ шуд, аммо ин бор дар зиндони давлатии Моранч. Дар дарбори ғазнавиён чунин рафторе бо шоирони дарбор коре одӣ будааст. Хатибӣ ҳам, ки аз дигар шоирони он рӯзгор аст ба ҳамин сарнавишт гирифтор омада буд. Масъуд дар паёме манзум ба Хатибӣ мегӯяд:

Чу бингарем ҳамедун пас аз қазои Худо,
Балои мо ҳама Қаздор буду Чоландур.
Ману ту ҳарду фузуле шудему чарх аз бех,
Бикандмону сазовор буду андархӯр.

Аз сарнавишти Муҳаммад Хатибӣ огоҳии чандоне надорем. Рашиди Ёсамӣ овардааст, ки Саной дар манзумаи «Корномаи Балх» дар бораи ин шоир гуфтааст, ки гӯё Хатибӣ кӯшида буд заҳр бихӯрад, аммо «барои сарнавишти дахшатноктаре аз марг раҳой ёфт». Аз шеърҳое, ки Масъуд дар дувумин давраи зиндон навишта, бисёр мондааст. Шоир мекӯшад, ки дарёбад сабаби бадбахтиаш чист ва ба ин бароянд мерасад, ки беш аз андоза ба шоистагии хеш болида ва чунонки бояду шояд сар ҳам накарда, паст нашудааст. ӯ мегӯяд: «Чӣ мешавад, ки сириштам чунин аст ва наметавонам аз худ берун равам!». Ба гумон ӯ яксара мунсифона, ҳасодати рақибонро дувумин сабаби бадбахтиҳояш бармешуморад, аммо мепазирад, ки худаш ҳам дар бархе ҳолатҳо гунаҳкор будааст. Масъуд дар ҳамон паём ба Хатибӣ мегӯяд, ки ҳунармандиву фарҳехтагии бузург метавонад мардро ба бадбахтиҳое бешумор бикашонад ва пас аз дарёфтани ин нукта ба писараш Саодат андарз додаст, ки аз фарогирии дониш даст шуста, чашм ба пӯду пешаи бофандагӣ биёмезад:

Бад-ӯ навиштаму пайғом додаму гуфтам,
Ки эй Саодат, дар фазл ҳеҷ ранҷ мабар.
Агар саодат¹ хоҳӣ, чу номи хеш ҳама
Ба суи нуқс гарою тариқи ҷаҳл сипар.
Матарсу бош якояк, чу сағ ҳамекун аф,
Бихезу низ дамодам чу ҳар ҳамезан ар.²
Ки бар даранд сагон ҳар киро набошад сағ,
Лағад зананд харон ҳар киро набошад ҳар...
Насиҳати падарона зи ман наку бишнава,
«Магар гирди ҳунар, ҳеҷ к-офатаст ҳунар».

Масъуди Саъд ба хангоми сухан аз тирарӯзии хеш мегӯяд: «бар ин пиндор будам, ки касе маро ба чизе сарзаниш нахоҳад кард ва дигар ин ки ҳамвора аз ҷону дил вазифаамро анҷом додаам. Охир сабабҳои қонунӣ

¹ Хушбахтӣ.

² Ба гумони бисёр, шояд Масъуд дар ин ҷо наъраи Доруишро ба хангоми ҳол ба дида дошта бошад (бингаред: баргҳои оянда, дар бораи Саной).

барои маҳкум кардани ман набудааст». Ин андешаҳо дар чакомае, ки барои Хоха Абӯнаصري порсӣ суруда шуда, бисёр намоён аст ва бо ин суханон оғоз мешавад:

Шахсе ба ҳазор ғам гирифторам,
Дар ҳар нафасе ба ҷон расад қорам.
Шоир ба ҳолу рӯзи хеш чунин мениград:
Зиндони худойгон каиву ман кӣ?¹
Ногаҳ чӣ қазо намуд дидорам.
Бандест гарону ба дасту поям дар,
Шояд, ки бас аблаҳу сабукборам.
Маҳбус чаро шудам намедонам,
Донам, ки на дуздаму на айёрам.
Н-аз ҳеч амал наволае хӯрдам,
Н-аз ҳеч қабола боқие дорам...
Ҷуз мидҳати шоҳу шукри дастураш,
Як байт надид кас дар ашъорам.

Дубора бурёи пора зерандози шоир аст ва дубора гирдае анбошта аз коҳ, нони рӯзаш. Зиндоне, ки ӯ дар ӯст танг асту тор:

Дар самче чун тавонам орамидан,
К-аз тангии он наметавон хусбидан?
Ё раб ки ҳаме ба чашм хоҳам дидан,
Қое, ки дар ӯ фароҳу битвон р...н?

Ноғуфта пайдост, ки дар чунин ҳолу рӯзе сахттарин ҷон ҳам мебоист таслим шавад:

Ин ҳама ҳасту тан зи беморӣ,
Монда андар укубате, мангар.

Масъуд дубора ба сони рӯзгори нахустини зиндон оромиши хешро дар шеър ҷустуҷӯ мекунад. Аз шеърҳое, ки дар он ҳангом сурудааст, метавон китобе фароҳам кард, ки аз шеърҳои пушовзаи О. Вилд даҳшатноктар бошад ва бештар мӯй бар тан рост кунад. Посух бар ин пурсиш, ки дарду ранҷи шоир чӣ дарозое доштааст, осон нест. Дар сарчашмаҳои форсии садаҳои миёна бедикқатие, ки барои онҳо пеш афтодааст, сухан аз нуздаҳ соли даврони зиндони нахуст ва сиву ду соли даврони зиндони дувум, яъне сухан аз панҷоҳу як сол меравад. Пайдост, ки ин, сартопо игроқ аст, зеро ҳатто марде бо тани чун пӯлод ҳам наметавонад дар чунин ҳолу рӯзе ним сада ба сар барад. Қасидае аз Масъуд дар даст аст, ки дар солҳои фармонравоии Арслон, яъне пас аз соли 1115 суруда шуда ва дар он чунин мегӯяд:

¹ Маънии ин мисраъ чунин аст: Чӣ вачҳи муштараке миёни ман ва зиндон аст? Оё мардоне чун маро дар зиндон дар банд месозанд?

Ман, банда сездеҳ сол рафт зи таърихи умри ман,
Шуд судманд муддату носудманд монд.
Шасту ду, то кард маро ҳамчу шаст,
Сол бад-ин чой расид аз шумор.

Агар ёдоварии шоирро дар ин бора ба дида дошта бошем, ки зиндагонии хушбахтонааш дар Чоландур дер напойда (гирем ки наздик ба як сол) будааст, он гоҳ оғози дувумини зиндонаш бояд дар нахустин соли фармонравоии Масъуди савум, яъне соли 493 (1099/1100-и тарсоӣ) буда бошад ва агар овардаи Низомии Арӯзиро дуруст баршуморем, он гоҳ озодии Масъуди Саъд дар соли 500 (1106/1107-и тарсоӣ) ва ба гумон дар поёни он будааст. Қасидаи Масъуди Саъд, ки ба гумони бисёр бо он ки номе дар он нест ба Масъуди савум пешкаш шудааст, ин андешаро устувор мекунад:

Шасту ду солагӣ зи тани ман бибурд зӯр,
З-он пас, ки буд дар ҳама майдон маро маҷол.
Андак шудааст сабраму бисёр гашта ғам,
Аз андакии дахлу зи бисёрии айёл.
Орому хӯр ба рӯзу шаб аз ман чудо шудааст,
Аз ҳавли марги душману аз бими қилу қол.
Ман худ зи вомӯ, ки дар ӯ ғарқа гашта тан,
Бо даҳр дар набурдаму бо чарх дар ҷидол.
Шоҳо агар бихоҳад, ройи баланди ту,
Аз кори ин раҳӣ бишавад ваҳну ихтилол.
Аз нону чома чора набошад, ҳаме маро,
Ин ҳарду мебибоядӣ, гар нест чоҳу мол.
Дар орзуи онам к-аз мулки вазъияте,
Орад ба рӯи барзгарам деҳ қафизу қол.

Суқатул Малики Тоҳир ибни Алӣ (Мушкон), ки Масъуд дар партави ӯ дубора гом ба озодӣ бояд мегузошт, ин бор низ шоирро ба ҳоли хеш раҳо ва яла накарда, дар ҷустуҷӯи коре дархӯри ӯ баромад, аммо ёфтани он чандон осон набуд. Дар ин гоҳ Масъуд, беш аз шасту ду сол дошт ва ранҷову маҳрумиятҳо ӯро нотавон ва дармонда карда буд. Саранҷом шоир китобдори китобхонаи шоҳӣ шуд, ки гумон намеравад даромади чандоне барояш дошта, аммо хоҳони талоши ҳосе ҳам аз сӯи марди куҳансол набудааст. Масъуд дар қасидаи сипосомезе меғӯяд:

На зан гӯяд, ки бар тан нест чома,
На гӯяд бача бар сар нест дастор.
Дуои шоҳ чун тасбеҳ гӯянд,
Аёли беҳудуд, атфол бисёр.

Чандон равшан нест, ки чаро дар ин қасида аз «атфоли бисёр» ёд шудааст, аммо бояд андешид, ки бино ба расми он рӯзгорон, «хона»-и Масъуди Саъди Салмон фарогирандаи ҳамаи хидматкорони фаровон ҳам будааст ва дар ин ҷо бояд вожаи айёлро на дар маънии нахуст ҳамчун занон, балки ҳамчун «бошандагони хонаи ман» ва «нонхӯрони хона» дарёфт. Менамояд, ки Масъуди Саъд нарм-нармак аз кобуси тақонҳои гузашта раҳой ёфта, хоне гирифта ва бо кӯшиш ба қор пардохта бошад. Дар қасидае, ки дар он даврон сурудааст ба шох мегӯяд:

Бас зуд китобхонаро ёбӣ
Аз гуфтаи ман пур аз гуҳар карда.¹

Равшан аст, ки бар ӯ муяссар нагрдид, ки ҷои пешини худро бигирад. Масъуд ҳатто ба сабаби солмандиву тандурустиаш ҳам наметавонист саркардаи шоирони дарборӣ бошад. Боре ҳангоме ки Султон пас аз лашкаркашӣ ба Ҳинд базме бузург сохта буд, Масъудро ба он ҷо фаро нахонданд ва ҳатто дар базм, ёде ҳам аз ӯ нашуд. Шоир дар ин бора дар ин қасидаи бисёр дархӯри нигаришаш суҳан мегӯяд:

Худойгоно як нукта боз хоҳам ронд,
Ки ҳаст дарғаҳи оли ту муҳити рихол.²
Ҳазоини ту гушодааст бар ҳама шуаро,
Ҷавҳари ту ба д-ишон расида аз ҳар ҳол.
Манам, ки ташна ҳамемонаму дигар табақа,
Расидаанд зи инъоми ту ба оби зулол.
Ямини давлати³ султони мозӣ аз Ғазнин,
Ба мадҳгӯён бар вақф доштӣ амвол,
Ғазоирӣ,⁴ ки агар зинда бошидӣ имрӯз,
Ба шеъри ман кунади фаҳр дар ҳама ҳол.
Бигӯядӣ, ки ба ман то ба ҳашр фаҳр кунад,
Ба ҳар қасида, ки аз шаҳри Рай фиристодӣ,
Ҳазор динори ӯ бистадӣ, зӣ зарр ҳалол.
«Ҳар он ки бар сари як байти ман нависад қол...»¹

¹ Яъне китобхона бо суҳанони ҳуди шоир анбошта ва пур хоҳад шуд.

² Дар матн рихол (бор, асбоби сафар) дода шуда, ки шояд дар вобастагӣ бо вожаи муҳит (тавоқуфҳои қорвон) метавонист мафҳум бошад. Бо ин ҳама дар ин ҷо бо ҳатое сода дар навиштор сару қор дорем ва шояд ҳам бо ҳатое ҷопӣ, ки вожаи ричолро, ки дар ин ҷо дурусттар менамояд таҳриф кардааст. *Дар матни русӣ ричол тарҷума шудааст. - С. Э.

³ Шоир Султон Маҳмудро ба дида дорад ва бо риояти қавонини ташрифот, ӯро Яминуддавла меномад.

⁴ Беандоза дархӯри нигариш аст, ки Масъуди Саъд, дар ин ҷо ҳамон қасидаи Ғазоирро бозмеоварад, ки ҷунон ки пештар дида будем мояи ҳашми Унсурӣ шуда буд. Ба д-ин сон, ҷақомаи Масъуд, ҳамаи андешаҳоямонро, ки дар ин бора гуфта шудааст, устувор мекунад. Мо он байтҳои шеъри Масъудро, ки дар он достони Ғазоирӣ ва хитоби пуровозааш «Бас эй, малик!» омадааст, наёвардем.

Худой донад, ки андар паноҳи шоҳи ҷаҳон,
 Ғазириро менашуморам ба ҳеш ҳумол,
 Ман он касам, ки гаҳи назмам ҳеч гӯянда,
 Ба лафзу маънӣ чун ман надорад истиқлол.
 Валек бахт ба рағбат намедихад ёрӣ,
 Ҷаҳони шӯх ҳамедорад охирам дунбол.
 Ки рӯзи ҷашн маро худӣ шоҳ ёд накард,
 Агар зи бахт бинолам, ки гӯядам, ки манол...
 На пойгоҳи ман аз ҳашмате фузуд шараф,
 На дастгоҳи ман аз хилъате гирифт ҷамол.
 Чи гӯям охир бо мардумони Луҳовар?
 Чу боз гардаму аз ҳоли ман кунанд суол.

Ин ҷаҳонам бо содагӣ ва равшаниӣ худ бо шеърҳои бештари ҳамдавраҳои Масъуди Саъд ба суди Масъуд тафовут дорад ва дарунмояааш дорои ҷузъиёте аст, ки аз вижагиҳои зиндагӣ дар он рӯзгор аст. Чунончи аз суҳанони шоир равшан мегардад, ки шоирони дарборӣ, ҳангоме ки ба базме ба муносибати ҷашне бузург фаро хонда мешуданд, гузашта аз дарёфти ҳадае бечуну чаро (гунае кормузд барои ҷаҳонамӯш), метавонистанд ба ҳадае ифтихоромез (хилъат) ва боло рафтани рутба ва мақомашон ҳам умедвор бошанд. Бо доварӣ аз суҳанони Масъуд, ин боло рафтани мақом метавонист чунин бошад, ки дар базм ба ӯ имкон ва ҳақ дода шавад, ки «болотар» яъне наздиктар ба фармонраво биншинад.

Масъуд, ки рӯзгоре дар ҳамин чизе ҳамсони амир буда, аз ин рӯ озурда ва ранҷидахотир шуда буд, ки бо он ки аз Лоҳур ба Ғазнин роҳе дуру дароз паймудааст, шоистаи ҳеч гуна нигарише нашудааст. Бояд пиндошт, ки Масъуд ба тасодуф аз Ғазири ёд намекунад. Ба гумон сайри андешаи шеър бад-ин гуна аст: «Ба ман метавонанд бигӯянд, ки дар пойтахт зиндагӣ намекунам ва ҳамвора дар даргоҳи шоҳ нестам, аммо Ғазири ҳам дар даргоҳи Султон Маҳмуд намеист ва ҳатто ба Ғазнин ҳам намеомад ва танҳо шеърҳои мефиростод ва бо ин ҳама силаҳе дастгирона мегирифт». Масъуди Саъди Салмон аз ёд мебарад, ки рӯзгори Маҳмуд дерест ба сар омадааст ва ин ки Маҳмуд ҳамвора ба вилоятҳои тоза ҷанг меандохт, меҳост дар ҳар ҷое, ки дар оянда ба он ҷо хоҳад рафт, аз ӯ ситоиш кунанд. Аммо наводагони Маҳмуд, ҳатто дар андешаи густариши қаламрави ҳеш ҳам наметавонистанд бошанд, зеро бар тахташон ҳам танҳо аз садакаи сари салҷукиён ҳасбида буданд. Масъуди савуми ғазнавӣ, дар соли 509 (1115/1116-и тарсӣ) мурд. Фармонравӣ ба писараш Шерзод,

¹ Ба ҳангоми рӯнависии девоне аз шоир, расм бар ин мебуд, ки агар шеъре сарлавҳа намедошт, ба ҷои он ба арабӣ менавиштанд, қол ки мешуд онро чунин тарҷума кард: «ва боз ӯ гуфтааст» ё ин ки вала- (ин шеърҳо ҳам аз ӯст). Менамояд, ки ин байт аз Ғазири бошад.

яъне ба ҳамон Шерзоде расид, ки рӯзгоре Масъуди Саъд дар хидматаш буд. Шоири куҳансол метавонист умедвор бошад, ки ба ёди хидматҳои гузаштааш, бо рафторе беҳтар хоҳад шуд. Аммо бахт ёраш набуд. Ба зудӣ Шерзод ба дасти бародараш, Арслон кушта шуд. Арслон пас аз он ки рақибро аз сари роҳ бардошт, дар замини Довар тоҷ бар сар гузошт ва ба нобуд кардани ҳамаи муддаиёни эҳтимолии тоҷу тахт, бародарони хеш пардохта ононро ё кушт ва ё кӯр кард.

Танҳо Баҳромшоҳ буд, ки тавонист аз ин сарнавишти шум гурехта ба Султон Санҷари Салҷуқӣ паноҳ барад. Маҳди Ироқ, ки модари Баҳромшоҳ ва хоҳари Санҷар буд, аз бародараш меҳост, ки ба Баҳромшоҳ ёрӣ дода кори Арслонро, ки писари Масъуди савум аз зане дигар ва писархондаи хоҳари Санҷар буд, яксара кунад-Арслон, ки хуб медонист ҳолу рӯзаш табоҳ аст. Бо ин умед, ки дили Санҷарро бо нақдина нарма созад, дувист ҳазор барояш ҳадя фиристод. Санҷар ҳадяро пазируфт, аммо аз лашкаркашӣ ба Ғазнин чашм напӯшид. Дар набарди Шаҳробод, дар наздикии Ғазнин, сипоҳи Арслон яксара тору мор ва Арслон ба Ҳинд гурехт. Баҳромшоҳ бедиранг бар тахт нишаст. Дар соли 510 (1116/1117-и тарсоӣ) Санҷар ба Ғазнин омада, чихил рӯз меҳмони хоҳарзода буд. Султон Санҷар, пас аз итминон бар ин ки Баҳромшоҳ устуворона бар тахт нишастааст, аз он ҷо рафт. Арслон ҳам чашм ба роҳи ҳамин дам буд; ӯ бедиранг роҳи бозгашт дар пеш гирифт. Баҳромшоҳ менамояд, ки неруи худро басанда намедонист бо шунидани хабари наздик шудани бародари «меҳрубон» ба Бомийн гурехт. Аммо Султон Санҷар дур набуд. Ӯ низ бозгашт ва Арслон ночор шуд ин бор ҳам роҳи раҳоиро дар фирор биёбад. Аммо ин бор, чунонки мебояд, шитоб накард ва ба дасти Санҷар афтод.

Ӯ вайро ба Баҳромшоҳ дод ва то он ҷо ки огоҳӣ дорем, Арслон ба фармони Баҳромшоҳ кушта шуд. Ногуфта пайдост барои шоири куҳансол, бисёр душвор мебуд бо шитобе, ки ҷо ба ҷо шудани фармонравоён дошт, худро бо чараён ҳамоҳанг созад. Баҳром «майманати» бар тахт нишастан, чӣ бисёр шеърҳое, ки мешуд суруд, аммо чӣ тазмине буд, ки дар дигаргунии пас аз он чунин шодбошии тумтароқ сарояндаашро ба зиндонҳое, ки бахубӣ бо онҳо ошно буд нагшоданд ва ё шоирро бо ресмони дор ошно накунад? Аммо хомӯш ҳам намешуд монд, зеро хомӯшӣ метавонист мояи ҳашми фармонраво гардад. Пас пирамард қасидаҳое барои Арслон месарояд, ки матлаи яке аз онҳо, ки шояд аз нигоҳи замони нахустинаш бошад, чунин аст:

Зи шоҳ бинам дилҳои аҳли ҳазрат шод,
Ҳазор раҳмат бар шоҳу аҳли ҳазрат бод.
Ман ин нишот, ки дидам зи халқ дар Ғазнин,
Бидид хоҳам то рӯзи чанд дар Бағдод.

Шоир ошкоро сухан ба хилоф мегӯяд. Таърихнависон овардаанд, ки мардум Арслонро намехоста, ӯро (на бесабаб) табаҳкор шумурда,

оташеро, ки чанд рӯз пас аз бар тахт нишастанаш бозори пуровозаи Ғазнинро дар коми хеш фурӯ бурда буд, оташи хашми илоҳӣ меномиданд. Аммо гоҳе Масъуд чораи дигар надошт, ҳатто шоир дар қасидае нисбат ва шачараи Арслонро ба Довуди салчуқӣ мерасонад, аммо пайдост, ки ӯ медонист миёни салчуқӣён бо Арслон ҳеч хешовандии насабӣ нест. Шояд ин кори шоир кӯшиши содаандешона дар ин роҳ будааст, ки Санҷарро нармтар ва оштиҷӯёнатар кунад. Дархӯри нигариш аст, ки Масъуди Саъд беҳтарин шоири порсигӯӣ дар он рӯзгор, ҳамчунин Рӯдакиро ба дида дорад ва ӯро бузург бармешуморад. Ӯ дар яке аз қасидаҳои мисрае аз Рӯдакӣ боз оварда, аз ин раҳгузар мисрае дигар аз «Одам-уш-шуаро» барои мо нигоҳ доштааст:

Қуз он нагӯям шоҳо, ки Рӯдакӣ гӯяд,
«Худой чашми бад аз мулки ту бигардонад».

Найранги Масъуди Саъд меваеро, ки меҳост дод ва чакомасарои куҳансол ба рӯзгори Арслон аз гиромидошт бархӯрдор гардид:

Маро ба мадҳе шоҳо вилояте додӣ,
Кадам шоҳе ҳаргиз ба мо диҳӣ ин дод?

Дар ин ҳангом, нуфузи Масъуд чунон неруманд гардида буд, ки дар бархе мавридҳо аз ӯ хоҳиш мекарданд то бар шоҳ таъсир кунад. Масъуди Саъд, Хусрави Малик, писари Арслонро ҳам дар таронаҳои тақаллум мекунад. Қасидае мондааст, ки шоир дар он зинда шудани фарзанди (Хусрав Малик)-ро ба Арслон шодбош мегӯяд. Бо ин ҳама, гузашти сол худро намоёнида буд; Масъуд, пайрави расму одот ба сурудани сӯгномаи пири меоғозад:

Пириё, пириё, чӣ бад ёрӣ,
Ки наёбад касе зи ту ёрӣ.
Ҳеч дил нест к-аш ту хун накунӣ,
Ҳеч ҷон нест к-аш ту н-озорӣ.

Марги Абӯнасири форсӣ, ки ба гуфтаи шоир дар марсияаш чихил сол бо ӯ дӯстӣ дошт, ғаме сангин барои Масъуд буд. Дар шеърҳои ин даврааш ағлаб ёдоварӣ мешавад, ки ба ҳар гуна салчуқӣён, ки метавонанд дудмони ғазнавиро барандозад, дурӣ шавад. Ба зудӣ ин пешгӯии Масъуд ба воқеият бадал шуд: Баҳромшоҳ, ки дар ҷимодулаввали соли 512 (август-сентябри соли 1118), пас аз марги Арслон бар тахти ғазнавиён нишаст, дигар фармонравои мустақил набуд. Ҳатто сиккаҳое, ки Баҳромшоҳ зарб карда буд, гувоҳи ҳамин гуфтааст, дар ин сиккаҳо дар оғоз номи халифа, сипас номи Султон Санҷар ва танҳо дар поён номи худи Баҳромшоҳ омада буд. Бояд пиндошт, ки танҳо пуштибонии пурқудрати дудмони салчуқӣён буд, ки муяссар сохт Баҳромшоҳ дергоҳе (1118/1152-1153-и тарсой) салтанат кунад. Шояд ҳам ба ин сабаб, ки Баҳромшоҳ намояндаи дудмон буда,

барояш ин ҳама қасида суруданд. На танҳо шоироне, ки дар хидмати ӯ буданд, балки шоирони вобаста ба салҷуқиён ҳам ӯро ситоиш кардаанд. Манзумаи пуровозаи «Ҳадиқат-ул-ҳақоик»-и Саной бо номи Баҳромшоҳ вобастагӣ дорад. Вироиши дигари «Калила ва Димна» аз Абулмаолии Насруллоҳ ба ӯ эҳдо шудааст. Шоири бузург Низомии Ганҷавӣ ҳам дар «Махзан-у-ласрор» аз ӯ ба некӣ ёд кардааст. Бо он ки Масъуди Саъд қасидаҳое барои Арслон суруда буд, шоири куҳансол дар рӯзгори Баҳромшоҳ ҳам аз ҳурмату гиромидошт бархӯрдор буд. Худи Масъуди Саъд мегӯяд:

Ҳар маҷлисе зи рои ту ӯро кароматест,
Ҳар ҳафта аз ту бесилати сад ҳазор нест.

Равшан аст, ки набояд ба ин шумора бовар дошт. Бе гумон дар ин ҷо баҳше бузург аз игроке аст, ки ночор ва ногузир будааст, аммо ин ки Баҳромшоҳ нигарише нек ба Масъуд дошта, ӯро менавохтааст, аз сӯи муаллифони дигар ҳам тайид мешавад. Чунончи Муиззӣ шоири Салҷуқиён мегӯяд:

Шоҳ Баҳромшоҳ, бани Масъуд,
Ҳоҷа Масъуди Саъдро бинавохт.

Вопасин солҳои зиндагии шоир метавонистааст орому бедағдаға бошад, аммо ранҷҳое, ки қашида буд худро менамоёнанд. Синну сол ҳам худнамоӣ мекард:

Пой натвонад ҳаме неку ниҳод,
Даст натвонад сӯи соғар қашид.

Ширкат дар базмҳои одӣ барои шоири куҳансол номумкин шуда буд ва барои ҳамин ҳам, дигар наметавонист дар ҷашнҳои бузург ҳузур ёбад. Марг наздик мешуд. Масъуд дар як ҷакомаи ин давра мегӯяд, ки дар ҷавонӣ ситорабине пешгӯӣ карда буд, ки зиндагонии вай дароз (беш аз ҳаштод сол) хоҳад буд. Ин пешгӯии ба тасодуф наздик ба дуруст даромад. Таърихи марги Масъуд ҳанӯз мӯшикофона равшан нашудааст, аммо таъкираҳо, ки дар Ҳинд навишта шудаанд, онро 515 (1121/22-и тарсӣ) медонанд ва Тақии Қошӣ, ҳатто онро дар соли 524 (1130/31-и тарсӣ) баршумурдааст. Агар бар асоси бархе қасидаҳои Масъуд пиндорем, ки наздик ба соли 438 (1026/27-и тарсӣ) зода шудааст, пас шоир беш аз ҳафтоду ҳафт ва камтар аз ҳаштодуҳашт сол зиндагӣ кардааст.

Баҳше бузург аз зиндагии Масъуди Саъд, саҳту ҷонфарсо будааст. Дар ин бора худи шоир, хитоб ба Масъуди савуми Ғазнавӣ баҳубӣ суҳан мегӯяд:

Малико ҳоли хеш хоҳам гуфт,
Нек донам, ки оядат бовар.

Дар ҷаҳон ҳеҷ гӯш нашнидаст,
Он ҷӣ дидаст ҷашми ман зи анбар.
Солҳо будаам ҷӣ сон, ки бувад,
Бачаи ширхораи бемодар.
Гаҳ ба зорӣ нишастаам гирён,
Хонаҳои зи самҷ музлимтар.
Гаҳ ба сахтӣ кашидаам нолон,
Бандҳое гаронтар аз лангар.
Гаҳ он гард бар дилам тимор,
Ки кунад захми захма бар музмар.
Хотирам гоҳе аз ано он дид,
Ки ба таф уд бинад аз мичмар.
Ҷӣ ҳикоят кунам, ки мебудам,
З-оташу хок болишу бистар.

Ҳамаи заминаҳо барои бовар кардан ба ин суханон дар даст аст. Агар девони Масъуди Саъди Салмон маҷмӯае аз шеърҳои тира ва тору навмедона ҳам мебуд, моёи шигифте намешуд. Аммо ба ҳеҷ рӯй чунин нест. Аз хушбинии бузурги шоир дар шигифтам, ки ҳатто дар сахттарин лаҳзаҳо ҳам устуворона бовар дошт, ки ҳаққу дод саранҷом пирӯз хоҳад шуд. Масъуд метавонист худро аз (таваҷҷуҳоти) баъдии ғазнавиён ва навкаронашон дур бидорад, ӯ метавонист дарвешӣ пеша карда, дар пушти пире нерӯманд пинҳон шуда, сабру бурдбориро андарз диҳад. Охир дар он рӯзгорон, дарвеш ҳолае аз тақаддус дошт ва фармонравоён наметавонистанд он чиро меҳостанд бо онон бикунанд: Яъне ё ҳадяборонашон кунанд ва ё бигзоранд дар кунҷи зиндон биҷӯсанд.

Дар он солҳо хиркаи пашминаи дарвешон зиреҳе буд дархӯри итминон ва тариқат, метавонист на танҳо амният, ва ифтихоре бузург ва ҳатто зиндагии фориғболоне биёварад. Аммо Масъуд ин роҳи раҳиро, ки дар он ҳангом бисёре аз шоирон беш аз пеш ба он рӯй меоварданд, дар пеш нагирифт. Бо он ки Масъуд шоире буд дарборӣ ва бар ҳилофи хосташ касонеро, ки шоистаи чизе ҷуз лаънату нафрин набуданд ситоиш мекард, содаандешона ба ин бовар буд, ки ҳатто дар ҷаҳони зӯргӯӣ, хушунат ва хунрезӣ гирдогирдашро гирифтааст, одаме, ки шарофатмандона вазифаашро анҷом медиҳад, ҳақ дорад зиндагии ороме дошта бошад ва кори шарофатмандонааш мебойист саранҷом мавриди қабул афтад. Баррасии девон менамоёнад, ки Масъуди Саъди Салмон марде буда, ки ҳамаи риштаҳои дониши рӯзгори хешро фаро гирифта, ба омӯзиши жарфи шеърҳои пешиниёнаш, ҳам ба порсии дарӣ ва ҳам тозӣ пардохта будааст. Авфӣ мегӯяд, ки Масъуд се девон доштааст: Форсӣ арабӣ ва Ҳиндӣ.¹

¹ Авфӣ, «Лубоб-ул-албоб», ҷ. 2, сах. 246.

Сакк би-л-хусоми фаахдуху маймуну,
Ибдаъ ва қул ли-н-настри кун фаякун.¹

Тарҷума: Ба шамшер бовар кун, зеро паймон ба он барои ҳамеша фархунда аст ва ба пирӯзӣ бигӯ «бош» ва ӯ мешавад. Аммо дар бораи девони ҳиндӣ бояд гуфт, ки ханӯз асаре аз ҳастӣ доштани он ба даст наёмадааст. Равшан аст, ки шоир ҳамаи зиндагии худро дар Ҳинд ба сар бурда буд наметавонист то андозае бо забонҳои бумӣ ошноӣ надошта бошад, лекин дар ҳеч як аз шеърҳои дар ин бора сухане нест ва барои хамин ҳам бояд пиндошт, ки девони ҳиндӣ Масъуд, ҳамоно андешабофии Авфӣ асту бас. Заминаҳое дар даст аст, ки пиндорем Масъуд шеърро бо навову нағма вобаста мекарда, яъне шеърро матне барои таронаҳои бармешумардааст. Шеъри зер гувоҳи ин гуфтааст:

Ин шеър бад-он парда хуш ояд, ки бигӯянд,
«Эй дӯст ба сад гуна бигардӣ ба замона».

Метавон гуфт, ки миёни Масъуд ва ҳамаи шоирони барҷастаи давронаш номанигорӣ будааст.

Муҳаммади Рошидӣ, ки ҳатто барои Масъуд қасида ҳам сурудааст, шеърҳои худро аз Самарқанд барои ӯ мефирстод.² Ӯ бо Абулғало ибни Яъқуби Атоӣ³ (вафот ба соли 491,1097/98-и тарсоӣ) ҳам, ки соҳиби ду девони форсӣ ва арбӣ аст, дӯстӣ доштааст. Масъуд дар девонаш ду бор, (сах. 603 ва 616) ба марғи Атоӣ ишорат мекунад. Масъуди Саъд бо Абулфараҳи Рунӣ ҳам, ки борҳо ӯро омӯзгори ҳеш номида, номанигории бузурге доштааст. Шоирон, Мухторӣ, Муайзӣ, Камоли Бухорӣ, Санӣ, ва Ҷамолиддини Носир⁴ бо суханони хушоянд аз Масъуд ёд кардаанд. Танҳо Ҳоконӣ Шервонӣ аст, ки нохушоянд аз ӯ ёд мекунад:

Бар тарзи Унсурӣ раваду ҳасми Унсурист,
К-андар қасидаҳои занад таънаҳои чуст.

Пайдост, ки дар он рӯзгор барои шоир душвор будааст аз таъсири Унсурӣ, ки аз комёбии бузурге бархӯрдор мебуд, вораҳад. Аммо ҳамроҳ бо ин наметавон пазируфт, ки агар муаллифоне чун Мухторӣ ва дигар муосиронаш, ба ростӣ мекӯшиданд аз муғлақ будани шеъри Унсурӣ тақлид кунанд ва ба ҳамсанҷиҳои ёва зӯракиву сохтагӣ ва муболиға даст меёзиданд. Дар бораи Масъуди Саъди Салмон, ки саршор аз истеъдод буда, мебоист гуфт, ки ӯ камтар ба ин бешазори сухансозӣ дармеомада, бо

¹ Кунфаякун - иқтибосе аст аз Қуръони мачид; бино бар навиштаи Қуръон, парвардигор бо ин ду вожа сароғози офариниши ҷаҳонро ниҳод.

² Яке аз қасидаҳои дар «Лубоб-ул-албоб»-и Авфӣ омадааст.

³ Ризоқулихони Ҳидоят, «Мачмаъ-ул-фусаҳ», ҷ. 2, сах. 342, ду қасидаи Абулғало ибни Яъқуби Атоиро барои мо ниғаҳ доштааст.

⁴ Масъуд дар сӯғи бародари ин мард, Ҳасан ибни Носир, надими Султон Санҷар, марсияе дорад.

ёд аз байтҳои нағзу дилнишини Рӯдакӣ мекӯшидааст ба беолоишӣ ва равшаниҳои шоири бузург наздик шавад. Агар дарёфтани шеърҳои Масъуд гоҳ-гоҳ душворӣ менамояд, танҳо барои он аст, ки ӯ вожаҳое ба кор бурда, ки дерест кухна шудааст. Андаке пас аз марги Масъуди Саъд буд, ки ӯро гунаи «маъхаз» баршумурданд. Гувоҳи ин гуфта он аст, ки бисёре аз шоирон, бе он ки номе аз ӯ бибаранд, байтҳое аз вайро дар шеърҳои худ боз меоваранд. Дар он рӯзгорон бозовардани навишта ва сурудаи муаллифе камовоза дуздии адабӣ баршумурда мешуд, аммо бозовардани сатрҳои ошно дуздии адабӣ набуд, чунончи имрӯз ҳам яксара чунин аст ва агар касе дар асари худ бинависад: «Бани Одам аъзои якдигарнд» касе ӯро ба дуздии адабӣ муттаҳам нахоҳад кард. Ҳатто Ҳофизи кабир ҳам аз байтҳои Масъуд бозовардааст:

То наёби муроди хеш, бикӯш,
То насозад замона бо ту бисоз.¹

Дар «Калила ва Димна»-и пуровозаи Абулмаоли Ҳам он ки дар он, ҳуди муаллиф мегӯяд, ҳамаи шеърҳои миёни матнро аз ҷое бозовардааст, як қасидаи Масъуд сарбасар ҳаст. Ба сабабҳое чанд, дар осори Масъуди Саъди Салмон чунин исту диранге кардем. Нахуст ин ки дар баррасиҳои куллии адабиёти форсӣ, бино бар маъмул нигарише андак ба ӯ мешавад, ки ба бовари жарфи мо, бегумон дархӯр ва сазовори ӯ нест.

Дувум ин ки кори М. Қазвинӣ дар бораи Масъуд дере аст, ки кухна шудааст.² Ин асарро мешуд, (чунонки бисёре аз ховаршиносон кардаанд) то хангоме ки матни девонаш дар дастраси ҳамагонӣ набуд, асари маъхаз баршумурд.

Савум, барои ин ки ба андешаи мо зиндагии ин шоир, ки дар истеъдодаш гумоне наметавонад бошад, метавонад ин андешаи моро устувор кунад, ки гуфтаем рушди шеъри форсӣ, на дар партави пуштибонии хирадмандонаи фармонравоёни феодал (чунонки бархе аз донишварон дӯст медоранд дар бораи он бинависанд), балки дар ноҳамсӯии он ва ба рағми ҳамаи талошҳои ин фармонравоён, барои хафа кардани ҳар чизи дурахшону пешрав ва дар он, анҷом гирифтааст. Ва саранҷом, ҷаҳорум ин ки ҳамсанҷии роҳи зиндагии Масъуд бо роҳи зиндагии Маҷдуди Саной (дар бораи ӯ андаке пас аз ин сухан хоҳад омад) сабабҳое, ки шоиронро ба роҳи пасини рушди адабиёти форсӣ-тоҷикӣ кашонидааст баҳубӣ ва равшанӣ менамоёнад. Баҳубӣ ва чунонки бояд ва шояд медонем, ки аз садаи дувоздахуми тарсӣ, рушди хурӯшони ҷунбиши

¹ Ёдовар мешавем, ки дар кухнатарин матни Ҳофиз, ки онро М. Қазвинӣ чоп кард аст, ин байт нест. Медонем, ки нусхаҳои гуногуни девони Ҳофиз аз нигоҳи сохтмоя, саҳт бо якдигар тафовут доранд ва аз ин рӯй, шояд ҳам ин байтҳо, ки мо онро аз навиштаи Рашиди Ёсамӣ бозовардаем, аз шоире дигар бошад ва ба девони Ҳофиз бо сабаби лоиблигирии нисоҷ афтода бошад.

² Mirza Muhammad Qazwini, Mas'ud-i-Sa'd-i-Salman (JRAS, 1905. p. 693-740, 1906, p. 11-51).

сӯфиён оғоз мегардад: шуморе бузург аз дарвешон дар шаҳрҳо падидор мешаванд ва дидмони онон ба адабиёт роҳ меёбад ва рафта-рафта, дар даруни он реша медавонад. Аз ҳамин доварон аст, ки бовар ба беҳуда будан ва зиёнмандии мадҳияҳои ситоишомез дар миёни шоирон густариш меёбад ва дар зиндагии адабӣ дигаргуниҳои чашмгир рух медиҳад.

Мухтори Ғазнавӣ. Мухтори Ғазнавӣ шоирест, ки ҳарчанд шогирди Масъуди Саъди Салмон набуд, аммо ағлаб ўро дар қасидаҳои месутуд ва росташ ин аст, ки ба ҳангоми ин ситоиш аз ёд намебарад, ки барои ҳудаш ҳам чизе дарюзагӣ кунад:

Берун натавон шуд зи ҳадди қисмат,
Шав гарди Фузуле магар Усмон.
Бисёр ғами дил мағӯву шеърат,
Бинвису бибар пеши Хоҷа¹ бархон.
Дил дар саф бо ҷалоли ў деҳ,
В-аз ўй силат боғумон бистон.²

Равшан аст, ки дарёфткунандаи чунин қасидае наметавонист чашмтангӣ ва озмандӣ кунад ва афзун бар он, ҳадаву сила ағлаб ҳатто аз чашмдошти хоҳишкунанда борҳо пештар мебудаст. Сирочиддин Усмони Мухторӣ гузашта аз девоне, ки наздик ба ҳашт ҳазор байт дар он аст, манзумаи «Шаҳриёрнома»-ро ҳам сурудааст. Ин манзума, ки ба пиндори шоир ҳамчун идомаи «Шоҳнома» суруда шуда, достони диловариҳои паҳлавони афсонаи Шаҳриёр - писари Барзу ва набераи Рустам аст ва ҳамаи диловариҳои дар Ҳинд анҷом мегирад. Дархӯри нигариш аст, ки аз разми Эрону Турон, ки Фирдавсӣ бо чунон нигарише онро овардааст, дар китоби Мухторӣ сухане ҳам нест. Дар «Шаҳриёрнома» разм миёни сипоҳиёни «боимон»-и ислом ва «бутпарастони кофар»-ҳиндиён аст ва ба сухане дигар манзума дар рӯҳи сиёсати Ғазнавиён суруда шудааст. Ин китоб ба Масъуди савум тақдим гардид, пас пеш аз соли 1115-и тарсӣ навишта шудааст. Мухторӣ се сол рӯи он манзума кор кардааст. Равшан нест, ки онро ба поён бурдааст ё на, аммо ба ҳар ҳол гумон намеравад, ки ин асаре комёб будааст, зеро танҳо порасе андак аз он то ба рӯзгори мо расидааст.³

¹Яъне Масъуди Саъди Салмон, бо боварӣ аз ин ки Мухторӣ Ғазнавӣ лақабе ифтихоромез ба кор бурдааст, мебоист ин шеърро ҳангоме суруда бошад, ки Масъуд аз нуфузе дар дарбор бархӯрдор будааст.

²Мутарҷим ин шеърро аз ҳавошии мақолаи дувуми «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, аз аллома Муҳаммади Қазвинӣ овардааст. - С. Э.

³Нусхаи хаттӣ дар осорхонаи Британия аст (Add. 24095). Ба гуфтаи Ризоқулихон, Мухторӣ дар соли 544 (1149/50), ҳангоме ки дар хидмати яке аз салҷуқиёни Кирмон буда, аз ҷаҳон рафтааст. Менамояд, ки бар Мухторӣ муяссар гардида будааст кореро, ки Масъуди Саъди Салмон навамедона дар орзуаш буди бар сари он бадбахтихое кашида буд, анҷом диҳад, яъне тавониста буд аз ғазнавиён гурехта, назди арбобони дастгиршуда, ки саҳтгиршон ҳам камтар буд, биравад.

Девони Мухторӣ ҳар чанд ки нусхаҳои хаттии он андак нест, то кунун чоп нашудааст. То он ҷо ки мо огоҳӣ дорем ин девон то имрӯз бозковӣ ва омӯхта нашудааст. Бозбини нусхаи хаттии инстиуту ховаршиносии академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ¹ менамоёнида, ки вай суҳанваре буда, ки мекушидааст то аз Масъуди Саъд пайравӣ кунад, аммо аз тирози Абулфараҳи Рунӣ ҳам фаротар нарафтааст.

Қасидаҳои ӯ аз беҳу бун расмиву ташрифоти ва хушк аст ва вижагиаш ҳамоно тезхушӣ ва базлагӯии тасаннӯӣ ва сохтагӣ аст. Фан ва техники Мухторӣ дар тирозе аст болову воло, аммо шоистагии дигаре дар сурудаҳояш нест.

Саной. Асарҳои Саной, шогирди Мухторӣ баррасии андаке шудааст. Равшан аст, ки «баррасиҳои куллии ҷаҷомаҳои форсӣ», бе нигариш ба ин ҷаҷомасарои пураҳмият ва муҳимтар аз ҳама, баландовоза набуда, аммо бештарин баҳши баррасиву пайковии вобаста ба ӯ на ин ки бар омӯхтани бемиёнҷии асарҳои шоир, балки бар додаҳои устувор аст, ки аз таҷкираҳои гуногун ба даст омада ва имрӯз метавон гуфт, ки ин додаҳо дигар пазируфтани нестанд. Кӯтоҳи суҳан, бояд ёдовар шавем, ки ба сабаби набудани ҷопҳои хурдасанҷонаи муҷуни осори Саной, омӯзиши воқеии асарҳои ӯ бисёр душвор аст. Дар соли 1911 Ҷ. Стефенсон кӯшида, ки дар Калкатта матну тарҷумаи бузургтарин манзумаи Саной, «Ҳадиқат-ул-ҳақоик»-ро чоп кунад, аммо танҳо нашри якуми он (дар Сарӣ *Bibliotheca Indica*) мунташир гардид, ки нимое аз вижагии сартосарии манзумаро ба даст намедихад. Ду нусхаи ҷопии ин манзума [(Бомбай, 1275, 1886/87), Лакхнав, 1304 (1886/87)] низ дар даст аст, аммо ба қасе, ки бо ҷопҳои сангии Ҳиндустон сару қор дошта бошад, медонад, ки тақя ба онҳо ҷӣ душвор аст.

*Огоҳии устод Бертелс аз «Шаҳриёрнома» ба андозае буда, ки устод Ҷалолуддини Ҳумой ба ҳангоми ҷопи пажӯҳише дар бораи ӯ дода ва ҷои ягона нусхаи хаттиро, ки пораҳое аз «Шаҳриёрнома» дар он аст, нишон додааст. Аммо Саид Нафисӣ ёдовар шуда будааст, ки дар ҷандин сол пеш профессор Ҷойкин вобастагии фарҳангии сафорати Шӯравӣ нусхаи хаттии ин китобро дар Техрон ҳарида ва бо худ ба Русия бурдааст. Ҳангоме ки Е. Э. Бертелс ин китобро менавишта, нусхаи хатти, ки профессор Ҷойкин аз Техрон бурда буда, дар китобхонаи ховаршиносии шаҳри Душанбе аст. Нусхаи дорои Британия 871 байт ва нусҳае, ки Ҷойкин аз Техрон бурдааст дорои 5175 байт аст. Ин нусҳаро шодравон Ғуломхусейни Бегадди дар Душанбе рӯнависӣ қарда ва ҳаҷон нусхаи рӯнависии худро, беҳуруфҷинӣ, дар соли 1358 дар Техрон ҷоп қардааст, ки хидмате аст бисёр арзанда ва агар ин қори ӯ набуд, шояд даҳҳо соли дигар ҳам ин нусхаи хаттӣ пинҳон мемонд. Ҷои он дорад, ки бунёдҳои фарҳангӣ ва пажӯҳишии Эрон нусҳаеро, ки огои Бегадди рӯнавис ва ҷоп қардаанд, дар намуди шоиста ва дархӯр, бо ҳавошӣ мунташир созанд, то ҳамватанон аз он бархӯрдор гарданд ва ҳам ховаршиносон маъҳази омодаи дигаре дошта бошанд. Нуктаи дигаре, ки бояд муҷарҷим ёдоварӣ кунад он аст, ки дар ин китоб, баҳше бузург дар бораи пайқорҳои эронӣ ва туронӣ ва аз ҷумлаи достони зер ҳам ҳаст. - С. Э.

¹ Нависандаи ин сатрҳо, навиштаҳое аз девони Мухторӣ фароҳам оварда, дархӯри нигариштарин байтҳои ӯро навишта буд, аммо ин ёддоштҳо ба ҳангоми муҳосираи Ленинград аз байн рафт.

Дар ин миён чопи сангии соли 1886/87 то андозае ба диққат анҷом гирифта ва менамояд, ки аз рӯи нусхаи хаттии баде ҳам набуда ва дар хошияаш рӯбардории бисёр низ аз тафсири Абдуллатиф омадааст, ки рostaшро бихоҳед танҳо дар мавориди нодир дарки ин матни душворро осон мекунад. Ду бор низ девони Саной бо чопи сангӣ мунташир шуд, (Техрон, соли 1272, 1857/58) ва Бомбай, соли 1333 (1919/20), аммо танҳо чопи нахуст матнхояш то андозае дархӯри хонданааст. Чопи манзумаи «Сайр-ул-ибод-ила-л-миод», ки дар соли 1937 дар Техрон онро С. Нафисӣ ва К. Кирмонӣ фароҳам карданд ва чапи девоне, ки чопи баде ҳам набуд ва онро М. Разавӣ омода карда буд, дар пайковӣ ва омӯзиши осори Саной гомхое буданд пурахмият ба пеш. Ин китоб дар соли 1942 чоп шуд ва бо он ки М. Разавӣ ёдовар мешавад, ки ӯ ба сабаби ҳолу рӯзи душвори замони ҷанг натавониста ҷунонки бояд ва шояд пешгуфторе андешамандона ва пайгирона барояш бинависад ва ба ростӣ, ки пешгуфторааш то андозае ҳам дарҳам аст, аммо анбошта аз чисторҳои зарурист ва бегумон пурахмияттар аз он чизе аст, ки пеш аз он дар бораи Саной нигориш ёфта буд.

Э. Броун дар «Таърихи адабиёти форсӣ» мегӯяд, ки аз зиндагиномаи Саной огоҳӣ надорад ва ёдовар мешавад, ки Саной нахустин шоири суфия нест ва пеш аз ӯ Шайх Абӯсаиди Абӯхайр шеърҳои орифона суруда будааст ва низ дар бораи манзумаи бузурги Саной «Ҳадиқат-ул-ҳақоиқ» мегӯяд,¹ ин манзума ба гунаи афтону хезон нигориш ёфта ва вазнаш ҷаззобу дилкаш нест ва ба пиндори ман яке аз малолангезтарин манзумаҳо дар забони форсӣ аст... анбошта аз воқеиятнамоиҳои бемаънӣ ва достонхое бемаза ва хунук. (Ин назар саҳеҳ нест ва баҳс меҳаҳад. - М. А.). Як чунин арзишбӣ аз манзума, яқсара норавшан месозад, ки пас аз чӣ рӯ дар ховарзамин арзишии бузург ба он дода ва ҳатто онро «Қуръони форсӣ» номидаанд.

Дар ин миён пайдост, ки агар ин матни бисёр душворро, ки дар ҳар гом ҳохони кӯшише тоза аз хонанда барои дарки он аст, нахонда танҳо ба як диди пуршитоб басанда карда бошем, он гоҳ бегумон наметавонем вижагии дурусти манзумаро бинамоёнем. Броун девони Саноиро аз манзумаи ӯ «Ҳадиқат-ул-ҳақоиқ» дурахшонтар ва нимоди истеъдоди бештар медоданд, аммо ба хонандааш намегӯяд, ки чӣ чизе ӯро водошта, ки ба чунин паёмаде бирасад. А. Е. Кримский дар «Таърихи Эрон ва адабиёти он теосуфии² дарвешон» чопи муқаддимоти наشري ҳафтум, сухан гуфтааст.³ Аммо бо доварӣ аз рӯи додаҳои, ки вай оварда ба

¹ Ин ёдоварии Броун дорои ду хатост: Нахуст ин ки Шайх Абӯсаид ҳеҷ гоҳ шеър нагуфтааст ва барои огоҳӣ бар ин нукта душвор нест, ки бо зиндагиномаи «Асрор-ул-тавҳид», ки В. Жуковский онро чоп кардааст, ошно шавем. Дувум ин ки касе метавонад Саноиро шоири суфӣ биномад, ки девон ва манзумаи аслии ӯро бихонда бошад.

² Teosophy - омеааст зоҳидона ки гӯё аз роҳи мувоқибат метавон ҳештанро шинохт ва ба «олами ғайб» раҳнамун шуд. - С. Э.

³ Натавонистем равшан созем, ки оё ин бахш дар чопи ниҳой падида омадааст ё на, зеро чопи он бисёр дар ҳам аст.

баррасии вижаи Саной напардохтааст, зеро танҳо дostonҳои одии бисёр гумонбарангезро овардааст, номи шоирро ба шакли нодуруст (Мачд) ба ҷои Мачдуд навишта ва «Ҳадиқа»-ро вопасин асари шоир баршумурдааст.

Дар миёни навиштаҳои нигорандаи ин сатрҳо шарҳи кӯтоҳе дар бораи вижагии яке аз манзумаҳои хурди Саной «Сайрулибод» ҳаст, ки бар асоси як нусхаи бисёр нағз, дар маҷмӯаи институти хаваршиносии академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ нигориш ёфтааст.¹ Дар ин навишта буд, ки нахустин бор суҳан аз ҳаммонандии бузурги манзумаи Саной бо «Комидии Илоҳӣ»-и Данте омад. Нависандаи ин сатрҳо дар бораи ҷойгоҳи Саной дар таърихи рушди манзумаи омӯзишии сӯфиёна дар навиштае перомунӣ хатоҳои аслии рушди ин гуна манзумаҳо суҳан гуфтааст.² Р. Николсон, дар соли 1944 дар мақолаи на чандон бузург «Салафи эронии Данте» ба манзумаи «Сайрулибод илал миод» ишора кард. Менамояд, ки ӯ аз навиштае ки дар боло аз он ёд кардем ҳамчунон беҳабар будааст, зеро ӯ низ ҳаммонандии «Сайрулибод»-ро бо «Комидии Илоҳӣ» ёд мекунад, аммо ҳеҷ ишорае ба мақолаи мунташира дар соли 1925 надорад.

Нависандаи ин сатрҳо дар навиштаи ҳеш «Дидгоҳҳои сиёсии Низомӣ» аз ҳастӣ доштани оҳангҳои сиёсӣ, ки барои он рӯзгор тунд будааст, дар «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» суҳан овардааст.³ То кунун ҳеҷ вижаноме, ки ҳама ҷониба дар бораи Саной бошад, дар даст нест. Т. Ҳег, нависандаи мақолаи «Саной», дар «Доират-ул-маорифи ислом» аз бозгӯи ҳаҷулони навиштаҳои тазкираҳо гоме фаротар намениҳад...Ҳатто дар бораи таърихи марғи шоир ҳам бо итминоне басанда суҳан намегӯяд. Пас ҳанӯз наметавон пайковӣ ва омӯзиши асарҳои Санойро ҷамъбандӣ кард. Ин ҳолу рӯз моро вомедорад, ки андаке мӯшикофонатар дар он асарҳои Саной, ки дар дастраси пажӯҳишҳои мо ҳастанд диранге бикунем. Гумоне дар шакли ростини пурраи⁴ Саной нест. Метавон устуворона гуфт, ки ӯро Абулмачди Мачдуд ибни Одам меномиданд. Муҳаммад ибни Одам ва Абӯмуҳаммад, ки дар бархе сарчашмаҳо падидор мегардад, паёмади хатонависиҳои нассоҳон ва ё хатохонии нусхаҳои хаттӣ аст. Худи Саной дар манзумаи «Қорномаи Балх» номи падарашро ба дурустӣ ёдовар шудааст:

Падаре дорам аз наҷоди киром,
Аз бузурге, ки ҳаст Одам ном.⁵

¹ Е. Э. Бертелс, яке аз манзумаҳои хурди Саной дар нусхаи хаттии музейи Осиёи («Гузориши Академияи илмҳои Русия», 1925, сах. 39). Бингаред Е. Э. Бертелс, «Тасаввуф ва адабиёти тасаввуф», тарҷумаи Сируси Эзадӣ, Техрон, инт. Амири Кабир, маҷ. 427-432.

² E. Berthels, Grundlinien der Entwicklungsgeschichte des sufischen Lehrgedichts in Persien (Islamica), (III, 1, 1227, S. 1-31).

³ Е. Э. Бертелс, «Дидгоҳҳои сиёсии Низомӣ», (Аҳбори Академияи илмҳои Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии сотсиалистӣ, доираи адабиёт ва забон), 1941, нашри 2, сах. 26.

⁴ Тоҷикон ба комил мегӯянд пурра.

⁵ Ин байтро нахустин бор мударрис Разаӣ дар пешгуфтораш барои ҷопи девони Саной овардааст.

Шояд аз ин рӯ кас пас аз он, андешахояш бо чунин гуфтаҳое намахонда ва ҳамбофт набудааст, дар ҳеч кучои асарҳои дигараш аз бузургии хонадонаш суҳан нест. Шояд дар байти боло ҳам суҳанонашро набояд бемиёнҷӣ ва вожа бавожа дарёфт. Саной ба гуфтаи ҳудаш дар Ғазнин ҷашм ба ҷаҳон гушудааст:

Гарчи мавлид маро ба Ғазнин буд,
Назми шеърӣ чу нақши Мочин буд.

Менамояд, ки рӯзгори ҷавонии шоир дар шаҳри зодгоҳаш сипарӣ шуда бошад. Ҷаҷмасароиро дар рӯзгори Масъуди савум (1099/1115-и тарсой) оғоз карда буд. Лекин агар ба гунаи нисбӣ бингарем, қасида дар девонаш андак аст ва ҳамаи онҳо аз даврони оғозини асархояш ҳастанд. Метавон гуфт дар ҳамаи тазкираҳо ин достон омадааст, ки ҷӣ гуна Саной, ки гӯё дар маҷоми шоири дарборӣ ва дорои сарвате буда калон ва бархӯрдор аз ҳурмату бузургдошт, ба тасодуф суҳанони девонае ба гӯшаш хӯрд, ки бо нафрат, ҳам аз лашкаркашиҳои Султон дар Ҳиндустон гап мезад ва онро тороч меномид ва ҳам қору қуниши ҳуди Саной дар нақши шоири даргоҳ. Гӯё шунидани ҳамин суҳанон қунон таъсири жарф бар Саной гузошт, ки ӯ аз шеваи пешини зиндагииаш даст қашид ва зоҳид шуд ва ба тараннуми дину неқуқорӣ пардохт. Қамтарин бунёде барои бовар ба ин афсона дар даст нест ва афзун бар он дар асарҳои Саной додахое бисёр ҳаст, ки муяссар месозад дарёбем, ҷӣ гуна ӯ аз шоирии даргоҳ қанорагирӣ кардааст.

Аз суҳанони ҳуди шоир қунон бармеояд, ки ӯ сафархое ба Балх, Сарахс, Ҳирот ва Нишобур кардааст. Наздик ба соли 1105-и тарсой ба Балх рафт ва дар он ҷо ҳаҷвномаи «Қорномаи Балх»-ро суруд.¹ Ҳангоме ки Саной дар Балх мезист аз сарғармиҳои ин ҷаҳонӣ даст қашид ва ба омӯхтани фикр пардохт. М. Разаӣ қунон бармешуморад, ки шоир дуруст дар ҳамин даврон ба тасаввуф ҷашм дӯхт. Саной аз Балх ба зиёрати Ҳаҷ рафт ва сипас ба Балх, ки менамояд дӯстоне бисёр дар он ҷо доштааст бозгашт. Қунонки аз девон (сах. 301) дарёфта мешавад, дар Балх марде ба номи Ҳоҷа Асад ба ӯ саҳт беҳурмати қард. Ӯ Санойро ба меҳмонӣ ба назди ҳеш хонд ва бар он дошт, ки шоҳиди саҳнаи нафратангезтарин бадқорӣ ва фасоди ахлоқӣ бошад. Шоир ҳашми ҳудро намоён соҳт, аммо соҳибқона дар посух пешниҳод қард, ки он қиро дида аст дар ғазале биёварад. Менамояд, ки Ҳоҷа марде бонуфуз будааст, зеро Саной қуръат нақард, ки

¹ Г. Эте ва пас аз ӯ донишвароне дигар номи ин манзумаро ба шакли «Қорнома» оварда ва ба ҳамон гуна тарҷума қарданд (Г. Эте: «Das Buch der Tat», Э. Броун: «The Book of Deeds»). Аммо гумонпазир нест, ки қунон тарҷумае пазируфтани бошад: Нахуст ин ки дар номи манзума вожаи «Балх» ҳам ҳаст. Дувум ин ки дар забони тоҷикон то имрӯз ҳам вожаи қорнома, бавижа дар таркиби қорнома намудан ба маънии диловарӣ аст ва гаҳ-гоҳ офарине истехзоӣ бар «диловарӣ» аст. Аз ин ҷо ки додахои М. Разаӣ, ин манзума ҳамоно ҳаҷве аст талх дар бораи «риҷол»-и гуногуни Балх, пас яқсара равшанаҳт, ки шоир бо баҳрагирӣ аз истилоҳоти мардум, қӯшидааст вижагии ҳаҷвии манзумаро бинамоёнад.

бедиранг биравад ва шояд ҳам чорае надошт чанд байте барояш бисарояд. Аммо ба ҳар ҳол, пас аз замоне ҳадае на чандон бузург мегирад. (Барои чӣ? Метавон дарёфт, ки ба ҳар ҳол чанд байте хонда будааст) ва меравад, аммо дар ҳамон дам ба ӯ ҳамла ва лухташ мекунанд ва бо доварӣ аз рӯи ҳама чиз, ҳамлакунандагон аз наздикони ҳамон Хоҷа будаанд. Инон:

Чомаҳо бастанду гуфтанд:

«Низ дастовар кун, бар ин сар зам»

Менамояд, ки ин рухдоди безорибарангез, шоирро водоштааст аз Балх ба Сарахс биравад, бад-ин сон, сафарҳои Саной, ки бештар аз он ёд кардем пас аз рафтани ӯ ба Ҳаҷ будааст. Аз ҳамон Сарахс ба Ҳирот, Марв, Нишобуру Хоразм рафта будааст. Дар Сарахс шоир зиндагии баде надошта, зеро қозиулқузхот-Муҳаммад ибни Мансури Сарахсӣ аз ӯ ҳимоят мекардааст. Метавон чунин баршумурд, ки Саной то соли 518 (1124/25-м тарсоӣ) дар он ҷо ба сар мебурдааст.

Наздик ба ҳамин рӯзгор буд, ки Саной ба шаҳри зодгоҳаш Фазна бозгашт. Овозаи ӯ ҳамчун шоири барҷаста, яксара устувор шуда буд, ки Баҳромшоҳ, фармонравои он рӯзгор бо пофишорӣ ўро ба даргоҳи хеш фаро хонд. Аммо Саной сарбаландона посух дод, ки наметавонад озодии хешро бифрӯшад. Менамояд, ки чунин «хирасарӣ» ба мазоқи султон хуш наёмада бошад. Ҳангоме ки шоир бузургтарин манзумаи «Ҳадиқат-ул-ҳақоик»-ро суруд ва барои нармаз сохтани сарпуяи худ онро ба номи султон кард, фақеҳони пойтахт, ки дастрасӣ ба дастнависи манзума пайдо карда буданд, ба гумон бо мувофиқати султон, саҳт бар Саной тохта ва ўро ба «илҳод» ва «навоарӣ» (бидъат)¹ мутаҳам карданд. Ин иттиҳоме буд бисёр ҳавлноқ зеро ба фармонравоеӣ ин ҷаҳонӣ дастовезе мебуд, ки муттаҳамро саҳт кайфар бидиҳанд.

Саной, ки ҳолу рӯзи пурмухотираи худро дарёфта буд, ба хоҷа Имом Бурҳониддин Муҳаммади Абулфазл, ки дар Бағдод буд, муроҷиат кард ва номбурда фатво ва дар ҳамаи ҷаҳони ислом эълон кард, ки ин манзума аз ҳеч нигоҳе бо шаръи мубайин ноҳамхонӣ надорад. Дар ин ҳангом Саной саҳт бемор буд ва наздиктарин шогирдаш, Алӣ ибни Раққо² вопасин виристории манзумаро анҷом дод. Ба гуфтаи ин шогирди Саной, марги шоир дар рӯзи одинаи 11-шаббони соли 525 (9-июли соли 1131)³ будааст. Гӯё шоир гуфта: қарами ту ҳукми ман бас ва ҷон супурда бошад:

¹ Дар шариат ҳар қуниш, андеша ва ё падидае, ки бештар одӣ набудааст бидъат номида мешавад. Соҷи аҳамияти ин истилоҳ ҳамон будани чизе «шаҳсе» инфироде дар нигоҳ ба усули дин аст ва барои ҳамин ҳам «гунаҳкор» дар ин маврид метавонист «мулҳид» ва дар мавридҳои хатто «қофар» баршумурда шавад, бингаред: I. Goldziher. Muhammed anische Studien, Bd, II, S 22 ff.

² Хондани ин ном дақиқ нест, зеро дар нусхаҳои хаттӣ гуногун аст; ҳам «Руффо» ва ҳам «Рағом» ва ҳанӯз наметавонем бигӯем қадомаш дуруст аст.

³ Менамояд, ки ин таърих дуруст набошад, зеро 11-и шаббони соли 525 дар рӯзи шанбе будааст, на дар рӯзи якшанбе.

Умр додам ба ҷумлагӣ барбод,
Бар ман омад зи шаст сад бедод.

Бадбахтона, таърихи дақиқи марги Саной ханӯз ба даст наёмадааст. Дар сарчашмаҳои солҳои бисёр гуногун ва аз ҷумла 520 (1126-и тарсой), 525 (1130-и тарсой), 526 (1131/32-и тарсой), 529 (1134/35-и тарсой), 530, (1135/36-и тарсой), 534 (1139/40-и тарсой), 535 (1140/41-и тарсой), 545 (1150/51-и тарсой), 575 (1179/80-и тарсой), 590 (1193/94-и тарсой) омада аст. Пас тафвутҳо миёни таърихҳо ба 98 сол мерасад (!). Дар ин миён, ҳатто як муаллиф дар ин бора додаҳои гуногун дорад. Чунончи Ҳадуллоҳи Қазвинӣ дар як ҷо таърихи соли 545 (1150/51-и тарсой)-ро меоварад ва дар ҷое дигар дар ҳамон китоб, соли 525 (1130/31)-ро. Дар нусхаи хаттии Саной «Тарикат-ул-таҳқиқ»¹ чунин моддаи таърихӣ ба шеър ҳаст:

Пансаду баистухашт з-охири сол,
Буд к-ин назми нағз ёфт камол.

Роста ин аст, ки ин байт метавонад аз афзудаҳои дигарон бошад, зеро дар як нусхаи хаттии дигари ҳамон китобхона (НО-914), ин моддаи таърихӣ нест. Ин нукта низ масъаларо печидатар мекунад, чун Саной марсияе дар марги Амир Муиззӣ, шоири даргоҳи салҷуқиён дорад, ки гумон мебаранд дар соли 545 (1147/48-и тарсой) мурда бошад. Мударрисӣ Разавӣ дар пешгуфтори худ дар ҷопи девони Саной ба дурустӣ ёдовар мешавад, ки дар ин маврид ҳам наметавон ба паёмаде расид, зеро таърихи марги Муиззӣ ҳам ба гунаи дақиқ устувор нашудааст, чунончи А. Иқбол бар ин пиндор аст, ки марги Муиззӣ дертар аз соли 520 (1126-и тарсой) набудааст. Алӣ ибни Раққо дар сарсухани хеш бар «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» меғӯяд, ки Саной чихил сол дар танҳой ва гӯшагирӣ ба сар бурд. Аммо ин дода низ чандон ёрӣ намедихад, зеро нахуст ин ки равшан нест аз кадом сол бояд ба баршумурдани ин чихил сол оғоз кунем ва дувумаш ин ки гумон намеравад битвон шумораи «зоҳидона»-и чихилро нишонаи рақаме мушаххас ба ҳисоб овард. Бино бар маъмул, ин шумора ба маънии «бисёр» меояд. Дар бархе аз нусхаҳои хаттии «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» чунин моддаи таърихӣ ҳаст:

Шуд тамом ин китоб дар маҳи дай,
Ки дар озар фикандам инро пай.
Посаду бисту чор рафта зи ом
Посаду шасту панҷ гашта тамом

Саранҷом, ин ки чунин моддаи таърихӣ ҳам дар марги Саной ҳаст:

Ақли таърих нақли ӯ гуфта
Тӯтии авҷи ҷаннати воло.

¹Нусхаи хаттии «India Office», № 926.

Дар ин чо маддаи таърих аз мисраи дувум ба даст меояд: $34+10+452+38=$ соли 535 (1140/41-и тарсой) ин таърих, бо таърихи поён гирифтани «Ҳадиқат-ул-ҳақоик», ки пештар овардем (соли 535) ҳамхон аст. Мударрисӣ Равзавӣ ҳам пешниҳоди пазируфтани онро мекунад. Агар соли 535 (1140/41-и тарсой)-ро соли марғи Саной баршумарем, пас зода шудани шоирро метавон наздик ба соли 473 (1080/81) баршумурд ва рӯғардонии ӯро аз чакомаҳои ин ҷаҳонӣ наздик ба соли 500 (1106/07). Равшан аст, ки дар ин сурат рӯғардонии ӯ аз шеърҳои дунёӣ дар рӯзгоре буда, ки ӯ 26 ё 27 сол доштааст, ки менамояд чандон гумонпазир набошад. Ин ҳам ҳаст, ки шумори қасида дар девони Саной андак аст ва менамояд ин нукта гувоҳе бошад бар ин ки ӯ бисёр зуд аз сурудани шеърҳои дунёӣ даст кашидааст. Аммо аз сӯе ҷӣ касе метавонад тазмин кунад, ки ҳамаи девони ӯ бе каму қост то ба рӯзгори мо расидааст ва аз сӯе дигар Саной бо буридан аз ашрофи феодал метавонистааст шеърҳоеро, ки ба амирону сардорон эҳдо карда будааст, нобуд кунад.

Метавон гуфт, ки дар ҳамаи тазкираҳо ёдоварӣ шудааст, ки Саной муриди шайхи номдор, Юсуфи Ҳамадонӣ будааст. Аммо номи ин шайх ҳатто як бор ҳам дар девон ё дар манзумаҳои Саной наёмадааст. Душвор аст бипазирем, ки шогирд як бор ҳам ёде аз устод ва омӯзгориш накарда бошад. Менамояд, ки ин додаи тазкираҳо чизе беш аз як пиндорбофӣ ва сохтакорӣ набошад. Дар кулл равшан нест, ки оё Саной сӯфӣ ҳам ба маънии комили ин вожа буда, ва унсуре аз як фирқаи сӯфия будааст ё на? Дар ин бора ҳеч огоҳӣ надорем, танҳо равшанаст, ки сӯфиён дар ҳамаи давронҳо ёди ӯро гиромӣ медоштанд ва дар партави ҳамин ҳам мазори ӯ то имрӯз ҳам дар Ғазнин бар ҷой аст. Бисёре аз ҳамрӯзгорони Саной ва чакомасароён пасин аз ӯ ҳамчун мохиртарин устоди суҳан ёд кардаанд ва намунааш ин суҳанони Ҳоқонӣ аст:¹

Чун замон аҳди Саной дарнавишт,
Осмон чун ман суҳангустар бизод.
Чун ба Ғазнин шоире шуд зери хок,
Ҳоки Шервон соҳире навтар бизод.
Булбуле 3-ин байзаи хокӣ гузашт,
Тутие, эй нав 3-ин куҳан манзар бизод.
Муғлаке фард ар гузашт аз кишваре,
Мубдаии фаҳл аз дигар кишвар бизод.²

Қитъа бисёр дархӯри нигариш аст. Медонем, ки Ҳоқонӣ ба гунае чакомаҳои хешро ҳамтирози шеърҳои Саной ва хештанро бо чакомасарои Ғазна ҳамбар мекунад ва ин гувоҳе аст бар ин ки вай Саноиро яке аз

¹Девони Ҳоқонӣ, ба эҳтимоми Алӣ (Абдулрасулӣ), Техрон, 1316, сах. 911.

² Муғлақ - «пӯшонанда», «сардаргумкунанда» ва шояд ҳам «душвортаркунанда» дар баробари он «бозкунанда» ва «оғозкунанда» меояд. Чунин менамояд, ки Ҳоқонӣ дар ин чо меғӯяд, ки бояд ҳар чиро ки Саной сардаргум карда буд, боз кунад.

бузургтарин устодони рӯзгор медонистааст. Метавон гуфт, ки асарҳои Хоқонӣ ҳанӯз бозковӣ ва пажӯҳиш нашудаанд.¹ Аммо наметавон гумоне дошт бар ин ки шоири Озорбойҷон бо нигарише бузург осори ӯро меҳондааст. Менамояд, ки овозаи Саной дар миёни шоирони Озорбойҷон бисёр бузург будааст. Низомии бузург дар бораи Саной танҳо бо гиromидошт сухан мегӯяд ва дар нахустин манзумаи хеш бе миёнҷӣ ёдовар мешавад, ки Саной чӣ таъсире бар вай доштааст. Омӯзгорони Хоқонӣ - устоди Ганҷа, Абӯало ва Мучири Байлақонӣ низ бо гиromидошт аз Саной ёд мекунад, бахусус Ҷалолуддини Румӣ, устоди бузурги ҷамоаҳои сӯфия, Санойро яке аз омӯзгорони хеш меномад. Он қасидаҳои ангуштшуморе, ки аз Саной бар ҷой мондааст моро вомедорад бияндешем, ки вай аз ин қасидаҳо даромади ночизе доштааст.

Шоир ағлаб аз тангдастӣ менолад ва мегӯяд, ҳатто дасторашро ба орият гирифта ва ёрии моддӣ мецоҳад. Омӯзиши осори Саной бисёр ночиз ва андак буда ва омӯхтану пайковии он ҷунонки боиста ва шоииста аст ҳанӯз душвор аст. Зеро бахше бисёр андак аз бояди бисёр дархӯриши нигариш бошад, дар дастнависҳои беҳамто ва ягонае дар китобхонаи Британӣ аст ва то имрӯз пажӯҳиш нашудаанд. Мударрис Разавӣ дар бораи сабки Саной андешаҳоеро баён мекунад.² Ё ҷунин бармешумарад, ки Саной корро бо тақлид аз қасидаҳои пуршукӯҳи Унсурӣ ва бавижа Фарруҳӣ оғоз дароварда ва барои ҳамин ҳам дарёфти онҳо бисёр душвор мешавад. Пас аз он Саной самтгирии худро дигаргун ва аз сабки Масъуди Саъди Салмон пайравӣ мекунад.

Ба пиндори мо баррасии девон дар он шакле, ки онро М. Разавӣ ҷоп кардааст муяссар месозад, ки дидагоҳ ва андешаи ӯро бипазирем. Ҳарчанд бегуфтугӯ бояд ин шартро ҳам бигузorem, ки ҷун тайини таърихи бахше аз ҷамоаҳо номумкин аст, сухан дар ин бора, ки кадом як аз онҳо пештар ва кадомин дертар суруда шудаанд, танҳо аз рӯи фарз ва гумон аст. Аммо аз он ҷо, ки дар хутте кулӣ ин гуна арзёбӣ дуруст аст, аз ин ҷо метавон ба ҷунин паёмаде расид, ки сабки Санойро бояд аз сабки шоирони мактаби даврони Ғазнавӣ донист. Мударриси Разавӣ бар ин гумон аст, ки сабки вижаи ҳуди Саной дар Сарахс ва Нишопур, ки ӯ дар он ҷо бехтарин шеърҳои худро дар тараннуми зуҳд суруда, ба пой гирифтани оғоз кардааст. Манзумаи «Сайр-ул-ибод» низ дар Сарахс суруда шудааст, инро ҳам бояд бигӯем, ки Саной пас аз он ҳар аз гоҳе ба шеърҳои ғаноии инҷаҳонӣ рӯй меовард. Ҷунонки қасида ба муносибати бар тахт нишастани Султон Санҷар, танҳо дар соли 511 (1117/18-и тарсоӣ) метавонистааст суруда шуда бошад ва сурудани қасида барои вазири ӯ ҳатто пеш аз соли 518 (1124/25-и

¹ Асари Н. В. Хаников; N. Khanikof, Memoire sur Khâsâni (Journal Asiatique, août-septembre, 1864, p. 137-200, mars-avril, 1865, p. 296-367), ки рӯзгоре дастоварде бузург буд, акнун дигар ҷуна шуда ва мақолоти дар бораи Хоқонӣ, ки вобаста ба солгарди Низомӣ падидор шудаанд, дорои вижагии мадохона ҳастанд ва бунёдашон баррасии матнҳои асли нест.

² Ҳамон ҷо, сах. 32.

тарсой) набудааст. Ҳарчанд ин қасидаҳо аз нигоҳи навъи хеш дар зумраи назми дарборӣ ба ҳисоб меоянд, аммо дар онҳо оҳангҳое яксара навин танинандоз аст, ки онҳоро аз шеърҳои дарбории оғозини Саной саҳт чудо месозад. Мударрис Разаӣ дарёфтааст, ки Ҳоконӣ аз ҳамин сабки пасини Саной пайравӣ кардааст,¹ ӯ андешаи Б. Башурияро, ки ба симоҳои пуршумори офаридаи Ҳоконӣ чашм дӯхтааст мепазирад, ки чехраҳои падида овардаи Ҳоконӣ ва симоҳои падида овардаи Саной ҳаммонанданд ва ин ҳаммонандӣ бавижа дар ғазалҳои шоири Шервон баҳубӣ дида мешавад.² Ин ёдоварӣ дархӯри нигариш аст, ки агар осори Саной бозтобе густарда назди шоирони Озарбойҷон ёфт, худ Саной ҳам то андозае ба шеъри хиттаи Озарбойҷон чашм дӯхтааст. Чунонки ӯ дар яке аз қасидаҳои мисрае аз Пури Хатиб, шоири Ганча, ки метавон гуфт то кунун гумном монда, овардааст (девон, саҳ. 442).

Ҳам бад-ин вазн, эй писар Пури Хатиби Ганча гуфт:
«Навбаҳор омад, нигоро бодаи гулноҳ ку?»

М. Разаӣ дар пешгуфтори хеш байтҳое аз Фирдавӣ ва Масъуди Саъди Салмон оварда, ки Саной ба гунае аз онҳо дар шеърҳои ғаноии хеш, ҳам ба шакли иқтибоси дақиқ ва ҳам бо дигаргун сохтани онҳо ба мафҳуме, ки барояш даркорӣ (зарурӣ) буда, аз онҳо баҳра гирифтааст.

Манзумаҳои Саной. Дар оғоз, дар бораи манзумаҳои Саной, ки имкон надоштаем бе миёнҷӣ бо онҳо ошно шавем, бархе додаҳоро меоварем. Менамояд нахустин манзумае, ки аз зери хомаи Саной берун омадааст, ҳамоно «Қорномаи Балх» бошад. Аз он ҷо ки натавонистаем нусхаи хаттии ин манзумаро бубинем, танҳо он чиро ки М. Разаӣ дар ин бора гуфтааст, меоварем. Манзума андозаи бузурге надорад ва ҳамааш ҷаҳорсаду наваду ҳафт байт аст, ки барои ришхандии бархе ричоли Балх ва беш аз ҳама барои ришханди маъмуриҳои девони он ҷо суруда шудааст. Бад-он сон, ки аз байти зер бармеояд ин манзума ба номи Масъуди савум аст:

Дар ҷаҳон номи аҳди Маҳмуд аст,
То ба Масъуд мулк масъуд аст.

Ин байт нишон медиҳад, ки Саной барои нахустин манзумаи хеш вазни ҳафифи маҳбуни мактӯро, ки имконоти бузурге барои ҷавлонҳои гуногун ва рангорангии вазнӣ медиҳад, баргузидааст. Дарего, наметавонем равшан созем, ки ҳаҷв ва танз дар ин манзума аз чи вижагӣ бархӯрдор аст. Аммо метавон андешид, ки бояд бавижагии он қитъаоти ҳаҷв ва танзе, ки метавон онҳоро дар девон дид, наздик бошад. «Тарик-ал-тахқиқ» дувумин манзумаи Саной аст бо ҳаштсаду наваду шаш байт, ки

¹ Ҳамон хо, саҳ. 33.

² Б. Башурия, «Сухан ва суханварон», ҷ.1, саҳ. 211.

дар ҳамон вазн суруда шудааст. Дар бораи дарунмояи он то кунун ҳеч додае дар адабиёт нест.

Дар нусхаи хаттии «India Office» (№ 1430), дар поёни манзума байте ҳаст, ки нишон медиҳад сурудани он дар соли 528 (1133/34-и тарсой) ба анҷом расидааст. Манзумаи «Ишқнома», ки нусхаҳои хаттии он ангуштшумор аст, низ дар вазни хафифи махбунӣ мактуъ суруда шуда ва дорои ҳазору шаш байт аст. Ба гуфтаи Мударрисӣ Разаӣ, бештари ин сурудаҳо панду андарз аст. «Ақлнома» манзумае аст бисёру бисёр хурд. Гузашта аз нусхаҳои ин манзума дар Лондон, як нусха аз он низ дар китобхонаи фарҳангистони Техрон аст. Ин нусхаи хаттии «Ақлнома» яксаду наваду панҷ байт дорад, ки дар ҳамон вазн суруда шудааст. Аз дарунмояш ханӯз ҳеч огоҳие дар даст нест, аммо ба пиндори Мударрисӣ Разаӣ, ин суруда аз нигоҳи ҳунарии аз дигар манзумаҳои Саной поинтар аст. «Сайр-ул-ибод» манзумае аст ба номи Сайфулҳақ Маҳмуди Сараҳсӣ ва ба гумон ба ҳангоми зиндагии Саной дар Сараҳс суруда шудааст. Вазни он хафифи махбунӣ мактуъ ва андозааш на чандон бузург: Дар нахустин ҷопи он, ки дар соли 1316 (1938) дар Техрон аз сӯи С. Нафисӣ ва К. Кирмонӣ анҷом гирифт, ҳафтсаду ҳафтод байт ҳаст. Гӯе дар китобхонаи Машҳад ҳам як нусхаи хаттии ин манзума ҳаст, ки шумори байтҳояш ҳазору пансад аст.

Аммо ин нусхоро то кунун касе баррасӣ накарда ва аз ин рӯ ханӯз намешавад гуфт, ки ин шеърҳо ба ростӣ аз Саной аст ва ё аз сохтакориҳои пасин аст. Имкони ошноӣ бо «Сайр-ул-ибод» ёфт шуд, зеро дар шуъбаи инстиуту ховаршиносии Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ (собик. - М. А.) дар Ленинград як нусхаи хаттии бисёр хуб аз ин манзума (№. 27) ҳаст, ки таъриҳаш соли 708 (1308/09-и тарсой) аст. Ин нусха дорои ҳафтсаду сиву ду байт аст, ки наздик ба шумораи байтҳои китоби ҷопӣ Техрон аст. Афзун бар ин метавон гуфт, ки ҳамаи матни манзумаро Ризоқулиҳон дар «Мачмаъ-ул-фусаҳо» овардааст ва дар ин миён ба андозаи бисёр бо нусхаи хаттии Ленинград ҳамхон аст. Нигорандаи ин сатрҳо буд, ки барои нахустин бор аз дарунмояи манзумаи «Сайр-ул-ибод» бар асоси нусхаи хаттии Ленинград ва матни Ризоқулиҳон огоҳӣ дод.¹ Дар соли 1944 Р. Николсон, устои забон ва адабиёти араб дар донишгоҳи Кембриҷ порохое аз ин манзумаро бо тарҷумаи нимашеърӣ ба забони англисӣ мунташир кард.² Пешдаромади тарҷума барге аст бо даромади сухан, ки бо ин суханон ба поён мерасад: «Наметавон «Сайр-ул-ибод»-ро хонд ва «Мазҳакаи Илоҳӣ» ва бавижа «дӯзах»-ро ба ёд наёвард. Ҳамсӯии андеша, сабку сохт тасодуфӣ нест. Дар он ҷузиёте кунҷковбарангез ҳаст, ки

¹ Е. Э. Бертелс, яке аз манзумаҳои хурди Саной, дар нусхаи хаттии музеи Осиёӣ, сах. 39.

² R. A. Nickolson, A Persian forerunner of Dante. Towyn-on-sea, N. Wales, 1944, Ин тарҷума дар оғоз дар соли 1943, дар «Аҳбори шуъбаи анҷумани Осиёии Британия дар Бомбай» (JBRRAS) ҷоп шуда буд. Дар асар душворихое, ки ангеааш шароити даврони ҷанг буд, дарёфти бархе баргҳои ҷопии он дар Бомбай муяссар намешуд. Барои ҳамин ҳам Николсон ин тарҷумаро бо тирожи андак дубора, ҷудогона ҷоп кард.

нишондиҳаҳандаи сарчашмае ҳаст ягона ва устуворкунандаи ин андеша, ки дасте боло дорад (дар кадом маҳобил? - Е. Б.) ва пайрави он Данте бо абзорҳои ва аз раҳгузарҳои аз чисторҳои монда дар ривоятҳо ва суннатҳои мусалмонон баҳрае густарда гирифтааст». Аммо бо пазириши андешаи Р. Николсон дар ин бора, ки ин манзума ба ростӣ бо вижагиҳои бисёраш ёдовари манзумаи Данте аст, наметавон ёдовар ҳам нашуд, ки бар ин асос расидан ба чунин паймаде, ки Данте ба Саной вобастагӣ дорад, яқсара ношудани аст. Набояд аз ёд бубарем, ки талоши Осинба Полосиёс, арабшиноси испониёи барои ёфтани ҳаммонандии кӯхантари «Мазҳакаи Илоҳӣ» дар навиштаҳои мусалмонон, аз сӯи бисёре аз донишварони ҷаҳон нақӯиш шуд ва ин ки дар кулл, аз ҷустуҷӯи роҳҳои мушаххаси «сайру гашти мавзӯот» беш аз ҳама, ҳамон ҳаёли хоми «илмӣ» ба даст меояд бас.

Манзумаи «Сайр-ул-ибод» ба гунаи ғайриодӣ оғоз мешавад: сухан дар сипос аз Худованд аст ва на баҳши суннатӣ дар наъти паёмбар (аммо ин котири Саной дар баҳши поёнии манзума ҷуброн мекунад); Ҳатто ситиши яке аз фармонравоён ҳам дар манзума нест. Шоир ба ҷои ҳамаи инҳо бо бод - «муҷдарон ва пайки худойгонӣ», ки тахташ аз обу дайҳим ва афсараш аз забонаҳои оташ аст, сухан меғӯяд.¹ Ва аз бод меҳаҳад, ки ҷойгоҳи волои хешро аз ёд бурда ва ба достони асрори ҳастии одамии ғӯш фаро диҳад. Сипас Саной он нерӯҳоро менигорад, ки пайрави дониши фозилмаобонаи он рӯзгор, ҳастии одамитод аз онҳо моя мегирад. Шоир ин нерӯҳоро ба шакли заминҳо ва кӯҳҳои пиндорӣ ҷилвагар месозад. Ҷунони сиришти ҷонвари одам ба сони шаҳре нигошта шудааст, ки аз берун нағзу зебост, аммо дар дарун ҳар гуна зишти ва бадӣ дар худ анбошта дорад. Асоситар аз ҳама дар зиндагии бошандагонаш ҳамоно ниғаҳдории хеш ва ояндагони хеш аст, ки сабаби нобудии шаҳр ҳам дар ҳамин нукта аст, зеро чунин пайгоре бедодӣ дар пай дорад ва зиндагии рости танҳо дар адлу дод аст:

Сирати адл чист, ободӣ?
Сурати марг чист, бедодӣ?
Зардҷеҳра ҳазон зи исроф аст,
Сабзҷома баҳор з-инсоф аст.²
Накунад ҷуз ба меҳи адл диранг,
Маҳи ин хаймаҳои миноранг.³

¹ Пайраву омӯзаҳои дониши фазлфурӯшона ва пучи садаҳои миёна, замин дар конуни соҳтори гетӣ аст. Замин дар ҷанбарои об аст, сипас ҷанбарои ҳавову оташ меояд ва пас аз он ҷанбарои сайёрагон аз моҳ то ситораи кайвон. Аз он ҷо ки бод ҳамоно ҳавост, пас пайрави ин омеза, бунёди он низ бар об аст ва бар фарозаш оташ.

² Аз дидгоҳи дониши он рӯзгор, баҳор даврони таодули ҳамаи нахустинаҳои ҷаҳони моддӣ (сармо, гармо, наму хушкӣ) аст. Дар ҳазон ин мувозина барҳам меҳӯрад, шоир дастболо гирифта ва бартар шудани яке аз нахустинаҳо (унсурҳо)-ро исроф медонад.

³ Шоир осмонро ҷун ҷодаре обиданг (хаймаи миноранг) менигорад. Медонем ҷодарҳои кӯчнинишон бо ресмонҳои устувор мешаванд, ки ба меҳҳои ба замин кӯбида аст, баста шудаанд. Саной суханаш дар бораи ҳаминҳост.

Дар миён, дод ростӣ дорад,
Бинад он кас, ки дод бингорад.
Дод, бе ростӣ алиф дад буд,
Бод, бекомати алиф бад буд.¹

Ин шаҳрҳо се фармонраво дорад рӯшноӣ, забонаҳои оташ ва торикӣ ва ду асби сиёҳу сафед (шабу рӯз). Фармонравоён танҳо дар андешаи сӯди хешанд ва асбони саворонро, ки бар рӯи онон нишастаанд меболянд. Шоир дар миёни торикӣ пирамарде нуронӣ мебинад ва ӯ ҳамоно «нафси окила»² аст. Пирамард ба шоир пешниҳод мекунад, ки вайро дар ҳамаи сарзаминҳо, ки нимоди нахустинаҳои гуногун ҳастанд бигардонад ва ҳамаи шаҳрҳоеро, ки дар он ҷост ба ӯ бинамоёнад. Сафар аз поёнтарин нахустина, замин оғоз мегардад. Дар ин ҷо Саной нигораи ҳавлноке меоварад, ки ёдовари дӯзахи Данте аст. Дар торикиву зулмат, ҳамаи хазандагон, морони заҳрдор ва каждумҳову дадони даранда аз ин сӯ ба он сӯ мераванд. Гурозе саркардаи онон аст. Шоир мори сахмнокеро мебинад, ки як сар ҳафт чехраву чаҳор даҳон дорад. Ин хирс ва тамаъ аст, ки ҳамаи чаҳони ҷонваронро меозорад. Сипас раҳравон роҳии чаҳони рашк мешаванд. Ин сарзамине аст, ки девон дар он мезиянд ва ин девон ҷашмонашон дар гарданашон, забонашон ва дилашон аст. Шоир дар баробари худ дашти санглоҳеро мебинад. Дуде ғализ даштро пӯшонида ва ҷондороне ваҳшӣ дар миёни дуд тоун меҳӯранд ва ҳамвора саргардонанд. Сари онҳо, танҳо як ҷашм асту бас ва танашон аз даст сохта шуда ва мунҳасир ба даст аст. Дар марзи ин сарзамин рӯде аст хурӯшон, ки раҳравон бояд аз он бигзаранд. Аммо танҳо дар сурати раҳой ёфтаи аз ҳамаи эҳсосоти паст, ки вижаи сиришти ҷонварон аст метавон аз рӯдхона гузашт.

Пас аз он сарзамини бод меояд. Саной нигорас меоварад, ки одамі беихтиёр бо ёди Паоло ва Франческу меафтад. Ӯ сарзаминеро менигорад, ки тундбод ҷондорони беҳирадеро ҳамроҳ меоварад ва ҳамаи онҳо бо гул ва занҷире диданашаванда баста шудаанд. Ҳамаи онҳо беосоиш заҳмат мекашанд, аммо корашон ҳеҷ самарас надорад. Дар ҷазира куфле аз оташу об овехта шудааст. Дар он ҷо ҷовидон мезиянд, сари онон бо шитоб ба ин сӯ ва он сӯ мечарҳад, аммо пояшон ҷун пой мурчагон сустанд. Инон дар баробари зару сим сар ҳам мекунанд. Рӯдхонаи бузурге роҳро ба хирвон мебандад ва дар ин рӯдхона наҳанге (тимсоҳ ё кусамоҳӣ)-и азим мезияд. Ин нимоди хирс аст, агар бар сари ҷонвар пой бигзоранд, дигар ӯ садде барои рафтаи ба пеш нахоҳад буд (яъне агар хирсро саркӯб кунанд). Дар он сӯи рӯдхона даште аст шӯълавар дар оташ, ки дар он морон ва каждумон мепечанд.

¹ Дар вожаҳои доду бод, ҳуруфи миёни шакли хате рост ва амудӣ дорад.

² Аз диди илми фазлфурӯшонаи пуч, по ба пой падидор шудани истеъдодҳои гуногун дар одаме, ки бо рушди ӯ бастагӣ дорад, дар ниҳоди ӯ нафсҳои гуногуни тозае бедор мешаванд. Ҷунонки ҳамроҳ бо истеъдоди сухан гуфтан «нафси нотика» падидор мегардад ва «нафси окила» ба рушди комили истеъдодҳои андешаӣ ёрӣ мерасонад ва ҷуз инҳо.

Кӯҳе аз оташ, ки гирдогирдашро партгоҳҳое ҳавлноқ фаро гирифта аст, садди роҳ шудааст. Ин кӯҳ ҳамоно ҳашм аст. Танҳо дар сурати балъидани он (яъне саркӯб кардан ва фуру бурдани ҳашм), мешавад аз он гузашт ва ба пеш рафт. Акнун дигар бомдод фаро мерасад, рӯшноии рӯз дурахшонтар мешавад ва шоир бурҷе бузург мебинад, ки дарвозае дар зери он аст ва гирдогирди дарвоза бо қошиҳои рангоранг озин шудааст. Дар ин ҷо замон ба поён мерасад ва он сӯи дарвоза абадият аст. Шоир ба даруни дарвоза гом мениҳад ва ба ҷое меафтад, ки намояндагони динҳои гуногун бошандагонаш ҳастанд. Ҳамаи онҳо ҷавонанд ва бисёр ба ҳудашон мерасанд, аммо нобиноянд. Равшан нест, ки Саной барои ҷавони мусалмон истисно қоил аст ё на, аммо бо раванди андешаи шоир метавон эҳтимол дод, ки ин ҷавонон низ ҳаммонанди дигар ҷавонони он ҷост. Сипас, ононе меоянд, ки кӯркӯрона аз ҷазмиёт пайравӣ мекунанд (асҳоби тақлид), яъне касоне, ки ба омӯзиш бовар доранд, бе он ки талош кунанд, ҳудашон биандешанд. Инон мардумоне ҳастанд, ки ба камол расидаанд, мардумоне оштиҷӯ ва дӯстхоҳ ҳастанд, аммо тирабахтии онон дар ин аст, ки ночоранд дар як замон ба ҳашт қибла бингаранд (яъне бо ҳама нияти хайрашон боз ҳам ҳамвора гумроҳ мешаванд). Сипас сарзамини мардумоне меояд, ки ба дурусткории хеш бовар доранд (арбоби алзан). Ин мардумон ба якдигар чун ба ойна менигаранд, инон мардумони неканд ва ҳамаашон султон, аммо... дар зиндон ба сар мебаранд.

Пас аз он сарзамини Қурро, яъне касоне аст, ки Саной чунонки аз дигар осораи ҳам дида мешавад, бавижа аз онон безор буд ва ононро тазохургар ва мардумфиреб медонист. Ё ин сухани нимодиро гуфтааст, ки дар сарзамини Қурро, аз берун ҳамааш нуру покизагӣ аст ва аз дарун торикву нопоки. Ҳадди биниши ин мардумон кам аст ва ба сухане дигар инон кодир нестанд, берун аз марзи уфқи борики фикри хеш чизеро бубинанд. Саранҷом шоир ба сарзамини пур аз фуруғи хиракунанда гом мегузорад. Вай бар он мешавад, ки ин ҷо метавон истод, аммо пир ба ӯ бонг мезанад: «Пештар рав! Роҳи ту ба хиради оғозин (ақли кулл) меанҷомад!». Дар ин сарзаминҳо, ки аз фуруғе ғайризаминӣ медурахшанд, раҳравони роҳи зухд ва касоне, ки ҳақро дарёфтаанд, мардумони дорои нийяти хайр ва яктопараст ва касоне мезиянд, ки паёмбар (с) дар бораи онон фармудааст: Антаи алфуқарои «Шумо фақиронед»¹ ва шоир ба гумони ин ки ба ҳадафи ниҳой расидааст, меҳаҳад наздашон биравад, аммо яке аз инон ба ӯ мегӯяд: «Пештар рав, ҳадафи ту ҳамоно офаринандаи шариат аст». Ин ҷост ки шоир бо паёмбар (с) рӯ ба рӯ мешавад. Дар воқеъ,

¹ Пайдост, ки ин ҷо манзумаро метавон ба осонӣ ҳамчун ситоиши пушшукӯҳи суфигарӣ ва дарвешӣ пазируфт. Ба гумон, ҳатто муосирони шоир ҳам онро ба ҳамин гуна пазируфта буданд. Аммо чунин дарёфте, сода кардани беандоза мебуд, зеро менамояд Саной ба ҳеч рӯй сӯфиёни одиро ба дида надошта, балки андешамандоне хориқулдари назар доштааст, ки метавонистаанд ба бузургтарин асрори офариниши гетӣ дастрасӣ пайдо кунанд.

манзума дар ин ҷо ба поён мерасад, зеро он ҷӣ ки дар пай меояд қасидаи пуршукӯҳе ҳаст дар наъти паёмбар (с) ва яқсара ҷойгузини ситоише мешавад, ки дар оғози манзума набудааст. Дар ин бахш, ки бо ситоишҳои пуршумори расмӣ ҳаммонанди дигар тафовути чандоне надорад, байте то андозае дархӯри нигариш аст, ки шояд нишондиҳандаи соли зиндагии шоир дар рӯзҳои сурудани манзума бошад:

З-он ки ҷустам туро¹ ба дидаи ҳол,
З-охшичи сипеҳр сивуду сол.

Дар яке аз вопасин байтҳои манзума сухан аз он меравад, ки шоир аз ин сурудаи хеш саҳт бар худ меболид:

То хирад гавҳари сухан суфтаст,
Ба Худо, ар касе чунин гуфтаст.

Наметавон напазируфт, ки Саной сазовор аст бар худ биболод ва ин ки ба ростӣ агар афсонаҳои куҳани зардуштӣ чун достони «Артак...»-ро канор бигзорем, дар адабиёти форсӣ чунин мавзӯе нахустин бор падида гардида ва пас аз он низ на чандон паёпай ба ин мавзӯ пардохтаанд. Пеш аз гузор ба вопасин ва метавон гуфт асоситарин манзумаи Саной, ёдовар мешавем, ки дар тазкираҳои гуногун, манзумаҳои зеро ҳам аз ӯ медонанд: «Канз-ул-рамуз», (Ганчинаи асрор), «Рамз-ул-анбиё ва канз-ул-авлиё» (Асрори паёмбарон ва ганҷҳои авлиё),² «Зод-ул-солиқин» (Тӯшаи раҳравон),³ «Баҳром ва Бехрӯз» ва «Ғарибнома». Нусхаи хаттии манзумаи хурде, ки номаш «Ғарибнома» аст, дар китобхонаи «India Office» дар Лондон ҳаст, аммо аз он ҷӣ ки менамояд, то кунун касе ҷунонки бояду шояд пайгириона ба он нанигаристааст. Гуфтани сухане дар бораи он ва ҳатто гуфтани ин ки ба рости ин манзума аз Саной аст ё на, номумкин аст. Манзумаи «Ҳадиқат-ул-ҳақиқ» миёни ҳамаи манзумаҳои Саной аз писанду кашише бештар бархӯрдор аст. Метавон гуфт, ҳамоно ҳамин китоб буда, ки барои Саной дар ховарзамин чунин овозае бузург падида овардааст.

Номи манзума дар нусхаҳои хаттӣ ва тазкираҳои гуногун ба ҳар гуна аст, метавон ҳам ба «Ҳадиқат-ул-ҳақиқа» бархӯрд ва ҳам ба «Ҳадиқат-ул-ҳақиқ» ва бояд онро пазируфт. Ин китоб бо номи «Илоҳинома» ва «Фаҳринома» ҳам дида мешавад. «Ҳадиқат-ул-ҳақиқ» ду бор дар Ҳиндустон (дар солҳои 1859 ва 1886) бо ҷопи сангӣ мунташир шуд ва бо тафсири густардае, ки Ҳоҷа Абдуллатифи Аббосӣ дар соли 1042 (1632/33-и тарсоӣ) бар он навишта, ҳамроҳ буд. Дар соли 1911 дар Калкутта кӯшиданд матни интиқодии манзумаро дар ҷумлаи китобҳои “bibliotheca,

¹ Ин суҳанони шоир хитоб ба паёмбар (с) дар лаҳзаҳои дидор бо он ҳазрат аст.

² Ба пиндори ман дар дуи ин номҳо, ҳамон манзумаи «Сайр-ул-ибод» пинҳон аст.

³ Ин шояд ҳамон манзумаи «Сайр-ул-ибод» бошад, зеро дар он сухан аз гузашту гузор меравад.

indica” чоп кунанд, аммо то он чо ки мо огоҳӣ дорем, ин чоп аз нашри нахустин фаротар нарафт. Нусхаҳои хаттии «Ҳадиқа» камёб нест, аммо ҳанӯз нусхаҳои, ки то андозае қадимӣ бошанд ба ҷашми мо нахӯрдааст. Дар ҳошияи бисёре аз нусхаҳо, рӯнавиште аз ҳамон тафсири Ҳоҷа Абдуллатиф ҳаст.

«Ҳадиқа» аз нигоҳи гунҷойиш бузургтарин манзумаи Саной аст. Чунин бармешумаранд, ки ин китоб даҳ ҳазор байт дорад, аммо Абдуллатиф чунин байтеро аз манзума меоварад:

Дар адад гарчи пурмалак фалакест,
Ба хуруфи «шаҳодатайн» якест.

Ба суҳанони дигар дар ин байт гуфта шудааст, ки «Ҳадиқа» дорои дувоздаҳ ҳазор байт аст. Аз муқоисаҳои нусхаҳои хаттӣ ки дастрасӣ ба онҳо дорем бо ҷопҳои сангӣ, равшан мегардад, ки душвор аст бигӯем афзудагӣҳое дар матни манзума ҳаст ё на. Байтҳо дар бархе ҷоҳо пасу пеш ҳастанд, аммо метавон гуфт, ки шумори ё онҳо яке аст. Бояд гуфт, аз он чо ки забони ин манзума бисёр душвор ва мансух аст (забони манзума мансух нест, истисно калимоте ҷудогона, имрӯз ҳам ҳар фарсидабон аз ҷумла тоҷикон низ метавонанд аз ин манзума бардошти маънӣ кунанд. - М. А.) танҳо як сабқшиноси забардаст метавонад чизе бар он биафзояд. Аммо ҳамин мансух будани забон ба он анҷомид, ки шумори хатоҳои ҷопӣ ва хатонависӣ, бавижа дар ҷопҳои сангӣ, ки менамояд қасоне, ки онро рӯнависӣ кардаанд, ошноии ҷандоне ба забон надошта ва аз матн сар дар намеовардаанд, фаровон бошад. Бахши бузурги тафсири Абдуллатиф, танҳо равшан кардани маънои вожаҳои куҳан (бо истинод ба фарҳангҳои марбута) ва тарҷумаи истинодҳо аз забони арабӣ аст. Ҳоҷа Абдуллатиф, танҳо дар мавридҳои бисёр андак симоҳо ва нимодҳои манзумаро тафсир мекунад. Барои ҳамин ҳам хондани ин асари пурҳаҷм бо душворӣҳое ҳамроҳ аст, ки андак ҳам нестанд. Беҳуда нест дар зиндагиномаи достони Ҷалолуддини Румӣ гуфта мешавад, ки муридонаш ҳар ҷанд гоҳ «Ҳадиқа»-ро мехонданд ва дар ин миён дучори душворӣ мешуданд ва аз вай хостанд чизе аз ин даст биёфаринад, аммо чизе фаҳмиданитар бошад ва бештар дархӯри дарк. Нусхаи хаттӣ ва ҷопии «Ҳадиқа» бино бар маъмул дорои як ё ду пешгуфтор ҳастанд. Яке аз онҳо ба номи «Мирот-ал-ҳадиқ» (Ойинаи Бӯғот) ба ҳомаи Ҳоҷа Абдуллатиф аст, дар ин чо омадааст ки матни манзума, ки менамояд бояд акнун бо он сару кор дошта бошем, ҷӣ гуна падида омадааст. Абдуллатиф мегӯяд, ки ӯ пас аз поён бурдани тафсири бузург бар «Маснавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ, ба омӯхтани манзумаи Саной пардохт ва бедиранг дарёфт, ки гӯӣ бисёре аз байтҳои «Маснавӣ» гунае тафсир бар бархе байтҳои «Ҳадиқа» бошад. Ҳар ҷӣ ӯ дар манзумаи Саной жарфтар шуд, бештар бовар меёфт, ки ин ду манзума иҷмолу тафсири якдигарист, яъне яке нисбат ба дигаре, ҳамоно чун ривояти густарда ва кӯтоҳи як асар аст: Ҳамин буд, ки ӯро ба андешаи тафсир кардани

манзумаи Саной раҳнамун шуд. Шуморе бузург аз нусхаҳои хаттии манзумаро гирд овард, онҳоро санчид ва чунон тафовутҳои бузург миёни онҳо ёфт, ки аз ба даст овардани матне ягона навмед гардид. Ў бар ин пиндор аст, ки рӯнависӣ аз манзума ҳанӯз пеш аз бозбинии ниҳони сароянда, оғоз шуда буд ва дар ин миён нусхабардорон, ки аз ин матни душвор баҳубӣ сар дар намеоварданд, ҳар бор он чиро худ дар меёфтанд ва мепиндоштанд ба матн дар меоварданд ва бад-ин гуна ва аз ин раҳгузар буд, ки шуморе бузург аз нусхаҳои гуногун ва пур аз хатои манзума падид омад.

Ў медид, ки бар пояи нусхаҳои хаттии дар даст, падид овардани нусхае бо матни интиқодӣ номумкин аст: мебоист куҳантарин нусха ҷустуҷӯ шавад. Дар ин ҷо буд, ки шунид марде ба номи Мирзо Муҳаммад Азизи Кукталовӣ машҳур ба Хони Аъзам дар соли 1000-и ҳиҷрӣ (1591/92) пуле хангу муфт ҳазина кардааст, то дар Ғазна куҳантарин нусхаи хаттии «Ҳадиқа»-ро, ки дар мазори Саной ниғаҳдорӣ мешавад ва ҳаштод сол пас аз марги шоир рӯнависӣ шудааст, ба даст овард. Абдуллатиф даст ба кор гардид то аз китоб истифода кунад. Хони Аъзам, ки ба ҳаҷ мерафт нусхаи хаттиро ба ҳамроҳи хеш бурда ва дар он ҷо онро ба марде ба номи Музаффархон бахшидааст. Абдуллатиф наметавонист ба Макка биравад ва бар он шуда буд аз ин кор даст бардорад, ки ногаҳон ба ғушаш расид худованди тозаи китоб ба Агра, ки Абдуллатиф ҳам дар он замон дар он ҷо буд, омадааст. Вай дар ҳамон дам ба ҷустуҷӯи соҳиби тозаи китоб баромад ва дар соли 1035-и ҳиҷрӣ (1625/27) аз ӯ иҷоза гирифт, ки нусхае аз ин дастнавис бардорад. Ба ростӣ, ки нусхаи хаттӣ, нусхае буд куҳан, аммо бисёр сар-сарӣ рӯнавис шуда ва анбошта аз хато буд. Афзун бар ин аз миёни он низ наздик ба бист баргаш афтода буд.

Дар соли 1037-и ҳиҷрӣ (1627/28), ки Абдуллатиф дар Лохур буд вақт ва фароғати басандае барои аз саргирии кори буридашудаи хеш дошт, дӯстонаш чанд нусхаи дигар аз манзума дар ихтиёраш гузоштанд ва ӯ ба муқоисаи ҳамбарсозии онҳо пардохт. Саранҷом ба ин натиҷа расид, ки метавон матни комил ва пурраи асари Саноиро дубора зинда кард. Нусхаи куҳанро асоси кори хеш қарор дод, орасти байтҳоро ҳамон гуна овард, ки дар ин нусха буд ва ҳамаи хатонависихоро, ки дар партави қиёс бо дигар дастнависҳо намоён шуда буданд, дуруст ва ҷоҳии сафедмондаро дар ин нусхаи куҳан пур кард. Абдуллатиф бо нигариш ба душвории бузурги матн, бар он шуд, ки то он ҷо ки шудани аст, хондани онро осонтар кунад. Барои ин ҳадаф дар матн нишонаҳое гузошт, ки миёни се гунаи (й) дар дастури забон тафовут гузошта шавад. «К» ва «Г»-ро ҳам бо нишонаҳои вижа намоёнида ва афзун бар он ба ин нукта нигарист, ки дар рӯзгори ӯ бисёриҳо ба хангоми таллафузи вожаҳо мавсӯтҳои кӯтоҳро бад-он гуна, ки дар фарҳангҳои куҳан нишон дода шуда ба кор мебаранд. Ў, ки меҳост ба ҳадди имкон овои дақиқи матни куҳанро барқарор кунад, бар рӯи ҳамаи вожаҳое, ки аз ин даст буданд нишонагузорӣ кард ва аз хонандагон хост,

ки агар овоҳои пешниҳодии ӯ бо ғӯише, ки ба он хӯ гирифтаанд, тафовут дошта бошад, дучори шигифтӣ нашаванд: ин гуна овохонӣ худсарона набуда, балки аз сарчашмаҳои дуруст ва мувасиқ гирифта шудааст. Абуллатиф тафсири худро «Латоиф-ул-ҳадоиқ мин нафоис-ул-дақоиқ» номид. Дар поён, шарҳи забардастии Саноиро дар чакомасарои, ки вайро шигифтзада кардааст меоварад. Чунин ёдоварии Абдуллатиф дархӯри нигариш аст, ки мегӯяд маҳорати фаннии Анварӣ ҳам бо он ҳама азамат дар баробари шеърҳои «Ҳадиқа» ҷилвае надорад ва ранг мебозад. Ҳангоме ки дубора аз ҳаммонандии «Ҳадиқа» ва «Маснавӣ» сухан мегӯяд, ёдовар мешавад, ки аз ин заррае ҳам аз шоистагии «Маснавӣ» намекоҳад, ҳарчанд ки ин ду манзума бо дарунмояшон бо якдигар наздик ҳастанд. Аммо лаҳни онҳо аз дарун бо якдигар тафовут дорад ва танҳо нодонтарин касон метавонанд Ҷалолуддини Румиро муқаллиде маҳз баршумаранд. Пешгуфтор бо васфи кӯтоҳе аз Кобул, он китоб дар ҳамон ҷо нигориш ёфта ва бо ин ёдоварӣ ба поён мерасад, ки дар баҳорон (яъне дуруст ҳангоме ки Абдуллатиф кори худро ба поён бурдааст) ин шаҳр чун биҳишти барин аст. Таърихи нигориши пешгуфтор, соли 1038 (1628/29) омадааст ва дар партави ёдоварӣ аз баҳор метавонем онро дақиқтар кунем, зеро баҳори соли 1038 дар соли 1629-и тарсоӣ будааст. Пас аз гузашти чаҳор сол дар 1042 (1632/33), менамояд Абдуллатиф тафсирашро навишта будааст, муқаддимае дигар ҳам бар он навишт. Ба гумон, муосиронаш ўро захми забон зада буданд, ки бо тафсираш манзумаи Саноиро табоҳ кардааст. Ў барои бароати хештан, мегӯяд акнун кори ўро наметавонанд чунонки сазовор аст арзёбӣ кунанд, аммо пас аз гузашти чанд сада хоҳанд пазируфт, ки ӯ чӣ кори бузурге анҷом додааст, ки равшан аст наметавон бо ӯ мувофиқат накард. Абдуллатиф барои нишон додани аҳамият ва вижагии кори хеш аз байтҳои аз Саной мадад мегирад:

Ҳарза н-овардаам ман ин тасниф,
Ҷону дил кардаам дар ин таълиф.
Ресмон кардаам тану ҷонро,
То ба сӯзан бикандаам конро.

Абдуллатиф абзори уммедворӣ мекунад, ки агар тафсираш андешаҳои волои Саноиро содатар кардааст, аммо ба ҳар ҳол моёи табоҳии он набудааст. Муқаддима бо чанд ситоиш ва ду таърих, ки яке соли 1040 (1630/31) ва дигаре соли 1042 (1632/33) аст ва менамояд таърихи оғоз ва анҷоми ҳамаи кор бошад, ба поён мерасад. Дар ҷопи сангӣ, пас аз дувумин муқаддима сафҳае аст, ки дар он Абдуллатиф хабар медиҳад манзумаи «Ҳадиқа» дорои пешгуфтори худӣ шоир ҳам ҳаст. Ин пешгуфтор бар ҷой монда, аммо аз он ҷо, ки бисёр печида ва ба забоне номаънус навишта шудааст, нассохон бино бар маъмул аз он дар мегузаранд ва дар нусхаҳои хаттӣ, ки пешгуфтори шоир ҳанӯз дар он ҳаст, чунон таҳриф ва дигаргунӣ шудааст, ки аз бештари он наметавон чизе сар даровард. Аммо

Абдуллатиф тавонист нусхае пайдо кунад ба гунаи нисбӣ, чандон хароб нашуда ва кору кӯшиш рӯи он бар ӯ муяссар гардидааст, ки пешгуфторро ислоҳ кунад ва тафсири лозимро бар он бинависад. Сипас Абдуллатиф мегӯяд, ки пешгуфтори Саной намунаи бисёр нағзи шоир аст, лекин «идрокаш монанди назми «Ҳадиқа» кори ҳар бесару по нест».

Саной пешгуфтораширо бо ҷавлони сухан дар бораи расолати волои шоир, ки ӯ гироиш дорад, онро бо анбиё ва авлиё қиёс кунад, меогозад. Сипас шоир мегӯяд, ки боре дар андешаи номи хеш-Маҷдуд ибни Одам Саной - фуру шуда ва ба натиҷаи ғамангезе расидааст ва он ин ки Маҷд (ифтихор) ва Сано (овозаи неқномӣ) танҳо дар номаш ҳаст ва ҳудаш аз он бебаҳра аст ва аз ҳаққи доштани ин ду низ бархӯрдор нест. Саной ин андешаи худро ба дӯсти наққори хеш, ки сипас аз номи вай ҳамчун Ҳоҷа Раис Аҳмад ибни Масъуд ёд карда, боз мегӯяд. Дӯсти неққор, шоирро ором карда мегӯяд, ки ӯ далеле барои ғамгин шудан надорад. Саной намепазирад ва ба ҳадиси набавӣ дар ин бора истинод мекунад, ки танҳо касоне, ки ба амали хайр (садақа)¹ даст мезананд ва ё илме нофиъ барои дигарон доранд ва ё валаде доранд, ки пас аз марг барояшон дуо кунад, метавонанд умед ба растагорӣ дошта бошанд. Аммо «ман ҳеҷ як аз инҳоро надорам».²

Пас Ҳоҷа Аҳмад ҳикояте аз Фотима (а) духти паёмбар (с) боз гуфт, ки ҳазраташон аз ғақр ва бечомағӣ ба падар шиква мекарданд. Ишон посух доданд, ки духташон азамати хешро намебинад. Ҳоҷа мегӯяд: «Ту ҳам ғанои худро намебинӣ. Ту садақа дорӣ ва ин на танҳо неъматӣ моддӣ, балки дар қулл, ҳар гуна наққорӣ аст. Агар барои мисол, бӯстони рӯй пеши дӯстони кӯй тоза дорӣ, он гоҳ ин ҳамон садақа аст. Қорҳои хайри ту дар суханони туст. Дар бораи илми нофиъ ҳам бояд бигӯем, ки ба пиндори ман усул (омӯзиши бунёдҳои шариат. - Е. Б.) ва... қалом (илоҳиёти исқулостикӣ. - Е. Б.) танҳо шеваи арқони ғурур ва боландағӣ аст ва васваса барои ҳалоиқ ва ахтаршуморӣ ёвае аст, зиёнманд. Шеърҳои ту ҳамон илми нофеъ барои ҳамагон аст. Ҳаминҳо ҳам валади ту ҳастанд ва ин фарзанди бисёр беҳтар аз валади қисмонӣ аст».³ Равшан аст, ки шеър дар сурате валади неқ аст, ки ҳуб бошад. Дар ин ҷо Саной шеърбофони рӯзгори ҳудашро ба саҳтӣ наққуш мекунад. Ҳоҷа ба Саной машварат дод бедиранг ба офариниши манзумаи бузург оғоз кунад ва бо таъмини хӯрок ва ҷомаҳои тобистониву зимистонии вай дар ҳангоми қор, барои ӯ имқони қорашро фароҳам қард. Пешгуфтор бо ситоиш аз ин неқмард, ки дар он рӯзгор мадҳе шуққуманд будааст ба поён мерасад.

¹¹ Бар ин пиндорам, ки бояд вожаи садақаро маънии бемиёнҷии он «додани бақшиш» аст дар ин ҷо ҳамчун амали хайр тарҷума қард.

² Аз ин ёдоварӣ равшан мегардад, ки Саной ҳамсар ва ҳонавода надоштааст.

³ Аз воқасин ёдоварӣ равшан мегардад, ки дар он ҳангом Саной ҷақмаҳои бисёр дошта ва додаҳои тақриро дар ин бора, ки «Ҳадиқа» наққстин асари шоир буда, нодуруст аст.

Манзумаи «Ҳадиқат-ул-ҳақлиқа» дар даҳ боб, аст ки ҳар боб ҳам ба бахшҳои хурдтар ва ҳар аз гоҳе ба бахшҳои бисёр тақсим мешавад. Боби якум дорои номи хоҳе нест ва ҳамоно тавҳид (вафӣ ягонаи парвардигор) аст, ки дар садаҳои миёна дар асарҳои достонӣ марсум будааст. Достонҳои афзудашуда ба ин боб андак аст, аммо достони овозадори нобиноёне, ки суҳан аз ин доштанд, ки ба пиндори онон фил чӣ шакле дорад (ва сипас муаллифоне бисёр ин достонро боз овардаанд) дар ҳамин боб аст. Саной дар яке аз бахшҳои пасин, бо андӯҳ аз бармакиёни дастгушода ва саховатманд ёд мекунад ва мегӯяд мардуми замони ӯ бо ҳамсанҷӣ бо онон:

Ба суҳан чун шакар ҳама нӯшанд,
Ба саҳо дил баранду ҷон ҷӯшанд.

Ба гуфтаи дигар, шоир мегӯяд ин мардумон танҳо дар суҳан накукоранд ва дар амал зӯргӯ ва мардумозор ҳастанд. Дар ин ҷо ҳикояти бисёр дархӯри нигарише дар бораи марде даромадааст, ки дар ҷароғох шутуре мебинанд ва ба ӯ хӯрда мегирад, ки ҷаро гарданаш қач аст. Шутур посух медиҳад:

Дар қачии ман макун ба айб нигоҳ,
Ту зи ман роҳи рост рафтаи хоҳ.
Нақшам аз маслаҳат ҷунон омад,
К-аз қачӣ рост дар қамон омад.

Ин ҳикоят ба тайиди ҷасуринае дар он рӯзгор, дар бораи нисбӣ будани мафҳуми неқӣ ва зиштӣ мерасонад:

Зишт неқӣ ба назди аҳли хирад,
Сахт некасту аз ӯ наёяд бад.

Ба суҳане дигар Саной мегӯяд, ки ба ростӣ бад-он чизе аст, ки нобачо бошад ва чизеро, ки маслиҳату судманд бошад ва ба ҷо, наметавон зишт баршумурд. Саной барои тайиди ин ки мардуме гуногун метавонанд равише гуногун дар нисбат ба падидаи яксон дошта бошанд, ҳикояте аз марди лучӣ (ҷашми олус. - М. А.) меоварад. Бояд ба дида дошт, ки дар ховарзамин ба сабабҳои ба ин пиндор будаанд, ки луч ҳама ҷизро дуто мебинанд, аммо ин нуктаро дарнамеёбад. Саной мегӯяд, ҷӣ гуна ба луче ин қосташро ёдовар шуданд ва ӯ дар посух гуфта буд: «Ман танҳо ду моҳ дар осмон мебинам на ҷаҳор моҳ!».

Саной мегӯяд, ки сабаби дидгоҳҳои гуногуни мардумон бар қизҳо, ҳамоно ҳадафҳои Холиқ аст, ки одамиро бар огоҳӣ аз он роҳ нест. Аммо шоир инро ҳам меафзояд, ки набояд бипиндорем, ки ҷунин тафовуте аз бедодгарии Холиқ сарчашма мегирад. Дод, сароғози ҳамаи офариниш гетӣ аст ва бедодгарии ҳеҷ қиз побарҷо нахоҳад буд.¹ Аз ин рӯ амир - намояндаи парвардигор дар замин - пеш аз ҳама бояд додгар бошад:

¹ Ин ҷои манзума беихтиёр дидгоҳи Авасто ва адабиёти зардуштигарӣ пас аз он дар бораи Оша, орасти гетӣ, ки ҳамаи ҳастӣ бар рӯи он устувор аст, ба ёд меоварад.

Вар бувад рои ӯ сӯи бедод,
Мулки худ дод сарбасар барбод.

Ин ҳолу рӯзро ҳикоят дар бораи халифа Умар ва кӯдакон ба намоиш мегузорад. Умар ба гурӯҳе аз кӯдакон, ки шодмона бозӣ мекарданд наздик шуд. Онҳо бо дидани халифа тарсиданд ва ба ҳар сӯ гурехтанд. Танҳо яке аз онҳо, Абдуллоҳ ибни Забир¹ боқӣ монд. Умар аз ӯ пурсид, ки чаро чун дигарон нагурехтааст! Абдуллоҳ посух дод:

Чи гурезам зи пешат, эй мукрим,
На ту бедодгар, на ман мучрим.
Назди он кас, ки дид чавҳари худ,
Чӣ қабулу чӣ рад, чӣ неку чӣ бад.

Иродаи парвардигор бебарубаргард аст ва ҳамин ки бихоҳад, фармонравой медиҳад:

Ба яке турки ғули навбарда,
Сад ҳазорон алам нагун бурда.

Наметавон пазируфт, ки Саной бо он ки дар хиттаи қаламрави Ғазнавиён мезист, диловарона сухан аз сарсилсилаи онон мегӯяд, зеро равшан аст, ки дар ин ҷо сухан аз Амир Сабуктегин аст. Ҳарчанд ки пайдоиши ин Амир, ба гумон ба ҳама равшан будааст, аммо набояд фаромӯш кунем, ки чокарони дарбор дар рӯзгори Султон Маҳмуд шачараннома барояш сохтанд ва насабаширо ба сардорони Сосонӣ расониданд. Саной, ки часурина фармонравоевро накушиш мекунад, дар ин баҳши манзума бар ин зарурат пой фишурда, ки дар риштаи дин бояд бечуну чаро ва беандеша дар мушкилоти фалсафӣ, таслими роҳнамоён буд. Ӯ бо кӯтоҳсуханӣ ва ихтисор дар иборот, ки гоҳ-гоҳ шеърояшро барои дарк бисёр душвор мекунад, дар ин бора сухан мегӯяд:

Чӣ кунӣ ҷустуҷӯи чун ҷон ту,
Ту мадон, нӯш кун, чу имон ту.
Ту надонӣ ба порсӣ мосӣ,
Чун бихӯрдӣ ту таъм бишносӣ.

Мафҳуми ин ду байт чунин аст: Чаро ту мекӯшӣ ба пояи мантике барои роҳҳои зоҳидона хилватнишине биёбӣ? Ҳамон гуна, ки ҷонро наметавонӣ бубинӣ, онро ҳам наметавонӣ биёбӣ. Ниёзе ҳам нест, ки ту онро бидонӣ, ҳамаи инҳоро оромона бипазир, зеро дар кӯдакӣ динро аз волидонат гирифтаӣ. Таъми ҳамаи инҳоро дар оянда дарҳоҳӣ ёфт. Ту наметавонӣ, ки бо забони порсӣ ҷурғотро мос (т) меноманд, аммо ҳамин ки

¹ Абдуллоҳ ибни Забир сардори Қурайш, (622-629) ки бо бани Уммая мубориза мекард. Дар бархе вилоятҳо ҳатто ӯро дар як замон халифа ҳам мешинохтанд. Таърихнависони садаҳои миёнаи араб, ағлаб ӯро ҳамчун сардоре бебок ва диловаре то ҳадди чунун, ки кистҳои бисёре ҳам доштааст, менамоянд.

онро бичашӣ хоҳӣ дид, ки бо ин хӯроки хуб ошно ҳастӣ. Ин андеша нишон медиҳад, ки Саной аз дилу чон бар заминаи фарбуди дақиқи исломӣ истодааст. Саной пас аз сухан дар бораи мавзӯот вобаста ба ин масъалаҳо, ногаҳон ба таъбири хоб рӯй меоварад ва дар бисёре бахшҳо мегӯяд, ки дидани ин ва ё он чиз дар хоб чӣ маънӣ дорад. Ин низ гувоҳи он аст, ки шоир аз суннатҳои исломӣ пайравӣ мекунад, ки пайрави он, таъбири хоб чизе аст, ки метавон онро яксара пазируфт ва ҳатто шоистаи ҳар гуна тайид аст.

Дар поёни **боби нахусти «Ҳадиқа»** байте аст, ки ошкоро аз ин сухан мегӯяд, ки Саной дар бораи таърихи меҳанаш тасаввурҳое аз рӯи китобҳое чун «Шоҳнома» ба даст оварда будааст:

Мулки Турону мулкати Эрон,
Шуда аз ҷаври якдигар вайрон.

Фасли дувум пайрави расму оин, бо наъти паёмбар (с) оғоз мешавад. Пас аз он ситоиш дар бахшҳои дигар, ситоиши наздиктарини ҷонишинони паёмбар (с) дар иборатҳое кулӣ ва суннатӣ меояд ва Саной бавижа дар бораи ҳазрати Алӣ ва фарзанди ӯ шаҳид Имом Ҳусейн аст, ки бо ғурур ва сарбаландӣ сухан мегӯяд.

Фасли савум - «Ҳадиқа» - дар бораи вижагиҳои хирад (ақл) аст. Мафҳуми «ақли кулл»-и нави афлотунӣ бо тасаввур дар бораи одитарин (ақли салим) ба ҳам бофта мешавад. Чунонки ба пиндори ӯ:

Ақл бар ҳеч дил ситам накунад,
Ба тамаъ қасди мадҳу зам накунад.

Ин байт бахубӣ ва равшанӣ гӯӣ он аст, ки ба пиндори Саной, қору қуниши шоири дарборӣ бо хирад ҳамхон нест, танҳо талош барои суди шахсӣ ўро вомедорад, ки афроди ношоистаро мадҳ бигӯяд ва ба рақибони худ носазо биборад.

Фасли чаҳорум дар сутуни дониш (илм) аст. Пайдост, ки шоир аз (илм) дар марҳалаи нахуст илоҳиётро ба дида дорад, аммо ин ёдоварӣ дархӯри нигариш аст, ки ба пиндори вай ҳангоме ин илм хуб аст, ки бо бурдборӣ ва фурӯтунӣ (ҳилм) ҳамроҳ бошад.

Менамояд, ки Саной дар ин ҷо мекӯшад алайҳи қибру гандадимогии диндорони дарбории феодалӣ бархезад. Сипас Саной дубора ба андешаи мавриди алоқааш дар ин бора бозмегардад, ки ҳар падидае дар сурате судманд аст ва неқ, ки ба ҷои ҳудаш бошад. Ин нуқта ба чанд шеваи содаандешона ба поён мерасад:

Он киро иллоте бувад дар пушт,
Чун бинолад зи панҷаву ангушт.
Чун ту бар сар ниҳӣ варо марҳам,
Нафизояд зи марҳамаш, марҳам.

Баҳши дигари боби чаҳоруми манзума дар бораи кӯшиш дар роҳи мустанад кардани тафовут миёни кори фикрӣ ва ҷисмӣ аст:

Аз амал марди илм бошад дур,
Масали ин, муҳандису муздур.
Он ситонад муҳандиси доно,
Ба яке маҳ, ки панҷ маҳ банно.
В-он кунад дар ду моҳ банно кард,
Ки набинад ба солҳо шигард.
Боз шогирд он чашад ба сурур,
Ки наёбад ба умрҳо муздур.
Музди ин кам зи музди он з-он аст,
К-ин ба тан карду он ба ҷон донист.

Сипас ин натиҷагирӣ меояд, ки бо ҳамаи бартарӣ дониши маънавӣ дар баробари маҳорати ҷисмӣ одаме, ки ҷунин дониш дорад, набояд фаҳр фурушад, зеро чизе безорӣ барангезтар аз ба худ болидан ва ғурур кардан ба донишу порсоии хеш нест. Дониш бояд танҳо дар хидмати ҳадафҳои нек бошад, на дар хидмати суди шахсӣ. Саной ҷунин бармешумарад ки одаме бояд дар дониш, пеш аз ҳама садоқат дошта бошад:

Ҳар кӣ аз илм сидқ ҷуст бибурд,
Ҳар кӣ аз вай даҳон газид бимурд.
Илми муҳлис даруни ҷон бошад,
Илми дурӯй бар забон бошад.

Дар ин миён, танҳо он донише, ки дар хидмати халқ аст, музду подош меоварад:

Дониш он ҷо ки рух ба халқ орад,
Музди дониш ба халқ бигзорад.

Фасли панҷуми манзума дарунмояи ин боб вижагии ишқ, дилдор ва дилдода аст. Саной ба вачду беихтиёрӣ бартарӣ дода ва андешаи ороми мантикиро дар раддаи дувум мегузорад:

Ақл дар кӯи ишқ нобиноист,
Оқили кори Бӯалӣ Синоист.¹

Дар достони дилдодае, ки ҷандин бор барои дидор бо дилдораш дар рӯди Дачла аз каронае ба каронаи дигар шино карда буд, пажвоки оҳангҳои бостон дарк мешавад. Дилдода рӯзе дар чехраи дилдор ҳол ё лаккае дид ва пас аз он дар об ғарқ шуд, зеро мувофиқати бисёр нишонаи

¹ Саной неруи бузурги Абӯалӣ Синоро мепазирад, аммо онро дар ҷорҷӯи хирад маҳдуд медонад ва дар варои ин ҷорҷӯб, ба пиндори ӯ танҳо вачди ишқ аст, ки метавонад одамиро ба дунбол бикашонад ва чизе ба рӯяш бигшояд, ки дар дастраси хирад нест. Дар ин ҷо Саной беш аз ҳама ба дидгоҳҳои тасаввуф наздик мешавад.

аз байн рафтани вачди ишқ буд, ки ба вай барои шино дар рӯдхона аз каронае ба каронаи дигар нерӯ меод. Саной чунин мешуморад, ки барои ошиқи ростин, бояд ҳама чиз чуз он чиро ки ошиқаш аст, нопадид шавад. Чуночи касе дар баробари гулрухсоре бо табу боб аз ишқи отабини хеш сухан мегуфт: «Сухан аз зебоии ман беҳуда аст, беҳтар аст ба хоҳарам бингарӣ!», дилдода ба сӯе, ки вай нишон дода буд нигарист ва духтарак бедиранг дарёфт, ки ҳамаи суханони ӯ дурӯғ аст. Ин боб бо нигораи зебои шаб ва бо шумориши ситорагони гуногун ба поён мерасад. Бе гумон ин нигора бар бахше аз манзумаи Низомии Ганҷавӣ - «Махзан-ул-асрор» асар гузошта.

Боби шашум. Ин боб дар бораи (Аннафс-ул-куллӣ) аст. Нафси куллӣ ҳамчунон ки дар манзумаи «Сайр-ул-ибод» ҳам будааст, ҳар аз чанде дар симои пири панду андарзгӯ падидор мешавад. Сартосари баҳши ин боб дар бораи даъвати ба чашм гирифтани аз чизҳое аст, ки пайрави шариат набояд ба он чашм дӯзад. Аммо шоир бо гуфтани сухан дар ин бора, бо баҳрагири аз фурсат, васфи зеборӯи чавонеро ҳам овардааст. Дар ҳамин боб бозии боаҳмияти шумораии ҳарфҳо ҳам, ки дар он рӯзгор густариш дошт падидор мешавад:

Хунари ин дорад ин, сарои сипанҷ,
Шара пансад-ш будаву кам панҷ.

Ба сухане дигар, хирс ва шарра-бадӣ аст, зеро вожаи шарра маънии рақамиаш 505 аст ва агар панҷро аз вопасин ҳарфаш (ҳо-и ҳавваз) бардорем, шумораи панҷсад ба даст меояд ва вожаи шар (а) ҳамоно бадӣ аст. Дар ин боб байте ҳаст, ки менамояд Саной аз хӯрдагирии мусалмонон ба зардуштиён ба сабаби одати онон (заношӯӣ миёни наздикони чун хоҳару бародар ва падару духтар ва писару модар-С. Э.) огоҳ будааст.¹

Чун ҷаҳон модару ту фарзандӣ,
Ғар наӣ ғабр, ақд чун бандӣ?²

Саной бо нақӯҳиш аз давидан ба дунболи неъматҳои дунявӣ ёде аз шоир Тайён мекунад, ки рӯзгоре бас дароз ҳадафи тирҳои ҳаҷв буд ва номаш дар масалҳо чун номи куллии жожой гардид:

Одамӣ чун ғуломи ротиба шуд,
Ҷожи Тайён ба хатти котиба шуд.³

Пас аз ин бе ҳеч вобастагии ҳосе боби хурде меояд, ки дар он аз зарурати ниғаҳдории розе меравад, ки онро ба касе бовар карда ва гуфтаанд. Шоир мегӯяд, ки касе розеро фош сохт. Марде ба ӯ эътимод

¹ Дар бораи ин чистор бингаред: «Пештар, Фаҳриддин Асадии Гургонӣ».

² Андешаи як зардуштӣ дар бораи ин расм дар мақолаи Ҷ. Сурушиён, «Издивоч дар назди зардуштиён», Маҷаллаи «Меҳр», шумораи ҳафтум, сах.412-416 омадааст.

³ Абдуллатиф дар тафсираш огоҳӣ медиҳад, ки Котиба номи зани нодоне аст, ки достонҳои беҳирадиаш забонзад гардидааст.

карда буд, вайро кушту худаш низ ба кайфари қатл расид. Пас паи нодонии фошкунандаи роз ду тан кушта шуданд. Дар ҳамин ҷо, бе ҳеҷ гузоре ба суҳан аз ришва (ба гуфтаи тоҷикон порахӯрӣ ва порадиҳӣ) меогозад ва меғӯяд, на танҳо ришва гирифтагӣ, балки ришва додан ҳам ба ҳар касе гуноҳ аст ва сипас ин андешаро ба мавзӯи боло вобаста мекунад, ки бояд талош барои ба даст овардани неъматҳои дунявиро сарчашмаи ҳама гуноҳон баршумурд ва талоши мардумон дар ин роҳ аз рӯи нобихрадӣ аст.

Саной бодаро яке аз бадихони асосӣ барои одамии медонад. Бояд ба ҳар гуна аз он дурӣ кард:

Чи кунӣ бода, ки андар ин фарсанг,
Бори шишаст, раҳ яху ҳар ланг.

Шоир мехоҳад бигӯяд, ки метавон гуфт зиндагӣ ба ҳар ҳол одамиро дар баробари мушкилоте мегузорад, ки боз ногушудани ҳастанд ва агар афзуда бар он нерӯи андешаро ҳам бо бода тираву тор кунем, он гоҳ ҳалокат ногузир хоҳад буд. Ҳамин ки одамии андаке аз нигариши хеш бикоҳад, бедиранг яке аз кистиҳо, дарвозаи коми дӯзахро ба рӯиш мегушояд. Ба пиндори Саной ҳатто касоне ҳам, ки дар роҳи зуҳд ва исломи пой гузоштаанд низ аз худфиребӣ раҳо нестанд:

Наъра бардошта чу кабк аз кӯх,
Кист ин? Ҳаст орифи ба шукӯх.

Равшан аст, ки дар ин ҷо суҳан аз зикр аст, ки Саной онро ҳамчун харгуна чилваи ноби берунӣ «парҳезгорӣ» накушиш мекунад. Сипас шоир мавзӯи тозаро ба миён мекашад, ки ханӯз рӯзмарра будани худро аз даст надода будааст ва он ин масъала аст, ки бартариро ба эронӣ дод ё араб.

Саной ин масаларо ба ҳеҷ рӯй ба гунае, ки онро Асадӣ дар мунозираи хеш бозгушуда буд, боз намегушояд:

Мулку адл аст дину дилпарвард,
Тозиву порсӣ чи хоҳӣ кард?
Мардро чун ҳунар набошад кам,
Чӣ з-аҳли Араб, чӣ з-аҳли Аҷам.

Ин нуқта ба ёрии ҳамон бурҳоне исбот мешавад, ки шоироне гуногун борҳо онро овардаанд: Эронӣёро парҳезгоре буд чун Салмони порсии ҳамасӣ ва Арабҳо ҳам гунаҳгори бузурге доштанд чун Абӯҷаҳл-душмани паёмбар. Дар ҳамин бахш байте ҳаст, ки як бозии кунҷковбарангез бо вожаҳо дорад ва намунаи дурахшони маҳорати бузурги Саной дар шоирӣ аст:

Давлат аз рӯи шиддату васлат,
Дав ту имрӯз дону фардо лат.

Ба сухане дигар, худи сохти вожаи давлат менамояд, ки дар оғоз ҳамон талоши (дав) аст ва сипас ба навмедӣ (лат) меанҷомад. Аммо ниёзе ба исбот кардан нест, ки вожаи давлатро наметавон чунин бахш кард ва ин танҳо як андешаи худсаронаи шоирона аст. Саной дар поёни ин боб дубора ба мавзӯи бода бармегардад, аммо дар ин ҷо ба ҳангоми сухан аз он байтҳои кӯтоҳтаре меояд:

Андаке 3-у азизу тандорааст,
Боз бисёрхор аз ӯ хорааст.
Дил ба аҳкоми дин супурдан бех,
Бода хӯрдан зи вақф хӯрдан бех.

Ин як пархоши бемиёнҷӣ ба «хукоми калисо» аст, ки вақфро моли шахсии хеш медонад ва аз он на барои корҳои хайрхоҳона, балки танҳо барои масолеҳи хеш баҳра мегиранд. Ин боб ба се достони хурд ба поён мерасад, ки яке аз онҳо достони марде аст, ки аз баробари шутури девона мегурехт ва ба ҷоҳ афтод ва ин достон аз роҳи китоби «Истифоният ва Инҷилот» дар адабиёти кӯҳани русӣ густариш ёфтааст.

Дар боби ҳафтуми «Ҳадика» масъалаи нопойдории зиндагии заминӣ баррасӣ мегардад ва бепарвоиву фориғболии мардумон аз ин, ки дар ҳар лаҳза риштаи умрашон метавонад пора шавад. Дар ин ҷо сухан аз Нух меояд, ки то нӯҳсаду панҷоҳ солагӣ зист ва боре ба ҳасрату андуҳ ёдовар шуд, ки одамизод ҳанӯз ҷашм ба ҷаҳон боз нагушудааст, ки бояд бимирад. Сипас достони Лукмон меояд, ки дар кулбаи нимахаробае мезист. Ҳангоме ки аз ин ҳаким пурсиданд, чаро кулбаро намесозад? Посух дод: «Барои касе, ки бояд бимирад ҳамин ҳам беш аз андоза хуб аст». (Ҳозалмин ямавити касир). Мавзӯи нопойдории ҳастии заминӣ бо шумориши номи подшоҳони ҳамосӣ ва бузурги Эрон ва паҳлавонони «Шоҳнома», ки мурдаанд ва дигар нестанд, намоиш дода мешавад. Ин бахш бо ришханди тунди фармонравоён ба сар мерасад, ки ба қудрати хеш баста ва ногузир будани поёнро аз ёд бурдаанд:

Меҳ зи ту, кеҳ зи ту, ба пеши ту мурд,
Ту бизӣ хуш туро, ки ёдад бурд?
Мурдагонро ба гил супурдӣ ту,
Ту намирӣ, на марди хурди ту.
Худ туро марг баста кай гирад,
Ту амирӣ, амир кай мирад.

Боби ҳаштум дар бораи ахтаршуморӣ аст. Аммо Саной ба ҷои овардани номи сайёрагон ва равшан сохтани боварҳои вобаста ба онон, сухан аз ин дорад, ки давидани онон намоишгари давидани замон аст. Ё бар осмон ва бурҷҳои дувоздагонаи фалак ҳамчун бадтарин душмани одамай менигарад, ки пайваста мекӯшанд, ки вайро бидушанд ва дигар ҳеч. Барои ҳамин ҳам шоир мегӯяд, ки дар зери ин осмони нилгун ҳама чиз тобеи қонуни замон аст:

То ту худро ниҳй чу турки маҳал,
Ҳиндуят сар гирфт зери бағал.

Ба сухане дигар, ғарра машав, агар ки ту аз сардастагони ашрофи сипоҳи туркӣ, туро чизе таҳдид намекунад. «Ҳиндӣ»¹ бар ту пирӯз мешавад ва гарданатро мезанад. Намешавад бебокии шоирро, ки ҷасорат ёфта аз рӯ ба рӯ бо ғазнавиён чунин сухан бигӯяд ёдовар нашуд ва дар ин миён равшан аст, ки бисёре аз туркони ғазнавӣ ғаддории «ҳиндӣ»-ро бо тану ҷони хеш чашида буданд.

Боби нухум - «Ҳикоят дар бораи дӯстону душманон» аст ва шоир дар ҳамон оғози он мекӯшад нишонаҳои дӯстии ростину дӯстии дурӯғинро бинамоёнад. Ў барои намоиш додани ин мавзӯё достоне аз дувумин халифаи пареҳзгор-Умар меоварад, ки ҷӣ гуна аз сари тасодуф ба гурӯҳи мардумоне расид, ки ба ӯ гуфтанд бо якдигар дорои дӯстии наздик ва бародарии ростин ҳастанд. Умар аз онон пурсид, ки рафтору кирдорашон бо амволи якдигар ҷӣ гуна аст? Оё мешавад, ки онҳо бе он ки дӯсташон огоҳ бошад, пулашро харҷ кунанд? Онон посух доданд?

Ҳама гуфтанд: «Аз они хеш хӯрем,
В-аз зару сими ёр беҳабарем».
Гуфт Уммар: «ки кор маҳкам нест,
В-ин сухан ҷумларо мусаллам нест.
Ба дил он ғаҳ бародарон бошед,
Ки зару сими ёр барпошед.
Ҳеч н-ояд тағйире пайдо,
Набувад ғам ҷудову киса ҷудо.
На якеро бувад зи мол афвоч,
В-он дигар кас ба ҷаббае муҳточ,
Ҳама яксон тавонгару дарвеш,
Ба зару сим ношуда каму беш».

Саной дар натиҷагирӣ аз ин тамсил мегӯяд, рӯзгоре буд, ки ба ростӣ чунин дӯстоне буданд, аммо акнун ҳар кас ба лӯқмаи худ ҷасбида ва намехоҳад онро бо касе тақсим кунад. Дӯстӣ бо мардуми нек, коре аст бузург ва рафтуомад бо мардуми ношоиста, бадбахтии бузурге аст, ки боясти аз ҳар роҳ, аз он дурӣ кард. Шоир дар ин бора мегӯяд:

Сухбати ом оташу панбаст,
Зиштному табоҳу астанбаст.

Медонем, ки вожаи оми сиёҳӣ (лашкар), «мардуми сода», «тӯдаи мардум» дар ин ҷо ба маънии «мардуми беадаб ва дорои хулқу ҳӯйи нописанд» ба кор рафтааст. Ба пиндори Саной зиндагӣ дар танҳой ва

¹ «Ҳиндӣ» дар ҷамоаҳои он рӯзгор, бино бар маъмул ба маънии роҳзан ва гардангир буд; Аммо дар ин ҷо равшан аст, ки манзур аз «ҳиндӣ» гардиши осмон ва дасти сарнавишт аст.

гӯшанишинӣ беҳтар аст аз дӯстӣ бо мардуми ношоиста. Дархӯри нигариш аст, ки Саной танҳо дар чунин заминае даъват ба танҳой мекунад. Дар осори Саной ситоиш аз зиндагии роҳибона ва тарки дунёи сӯфиён, бино бар маъмул онро меситоянд, нест. Шоир ба ҳангоми сухан аз дӯстии бесадокат ва тазоҳур ба ишқ, достони кунҷковбарангезе дар бораи Маҳастӣ меоварад ва мегӯяд, ки ин достони хурдро аз ниё шунидааст.¹ Боре пиразане буд, ки духтаре ба номи Маҳастӣ дошт. Маҳастиро чашм заданд (чашм карданд. - М. А.) ва ӯ бемор шуд. Дармон беасар буду,

Зол гуфтӣ ҳамеша бо духтар:
«Пеши ту бод мурдани модар».

Аммо гови пиразан ба хона даромад ва сарашро ба дег фурӯ кард. Гов наметавонист сарашро аз дег берун бикашад ва бо наъраи даҳшатноке рӯй ба сӯи пиразан овард. Пиразан, ки чашмаш ба чунин ҳаюлое афтод, ба гумони ин ки Азроил аст, ба зорӣ ва лоба даромад:

«Малак-ул-мавт ман на Маҳастиам
Ман яке пири Золи меҳнатиам,
Тандурустам ману наям бемор,
Аз Худоро маро бад-у машмор.
Гар туро Маҳастие ҳамебояд,
Шав мар ӯро бубар маро шояд».

Саной ишқи ростинро бо ин достони машҳур намоиш медиҳад, ки Маҷнун оҳуи ваҳширо барои он аз дом вораҳонид, ки чашмонаш ба чашмони Лайлӣ монанд буд. Шоир дар чунин тамсили худвижаи, моҳияти самимияти ростинро равшан месозад. Се марди мусалмон, ки роҳии ҷанг бо Безонис (Руми шарқӣ) шуда буданд, асир гардиданд. Қайсар дастур дод ба онон бигӯянд, дар сурате онҳоро хоҳад бахшид, ки аз ислом рӯйгардон шаванд. Яке аз онон ғаеҳ буд. Ӯ гуфт: «Таахҳуде, ки ба зӯр дода шуда бошад, дар шаръ ботил аст. Ман барои тазоҳур аз ислом даст мекашам, аммо дар дил ба ислом вафодор ва гуноҳе бар ман навишта нахоҳад шуд». Дувумӣ гуфт: «Дар рӯзи маҳшар, ниёи бузургворам шафоатам хоҳад кард. Ман метавонам фориғболона аз ислом баргардам». Савум, ки марде айёш ва хушгузарон буд гуфт: «Ҳеч як аз хешовандонам барои ман шафоат нахоҳад кард, касе ҳам маро наёмӯхтааст, ки аз қонун сар бипечам. Барои ҳамин ҳам наметавонам аз мусалмонӣ даст бикашам ва бояд омодаи кушта шудан бошам. Шояд аз ин раҳгузар, андаке ҳам бошад худро ислоҳ кунам:

Гашта беҳтар маро ба ном наку,
Ки бувам зинда бо ҳазор оҳу».

¹ Ба гумони бисёр, шояд ин дoston дар «Калила ва Димна»-и Рӯдакӣ будааст. Ҳамин дostonи хурд дар «Анвори Сухайлӣ»-и Ҳусайни Воиз ҳам ҳаст.

Шоир бо нишон додани вижагии дӯстии ростин, дубора зарурати розеро, ки дӯст бар ту эътимод кардааст, ёдовар мешавад. Андарз барои дури аз такаббур ва набастани анчоми корҳои гуногуни нек ба худ, мисолаш ҳикояти Абулмуфохир Муҳаммад ибни Мансур, дар бораи маҷлиси сӯфиён аст, ки ҳуди ӯ дар Сараҳс дар он маҷлис будааст. Пир ва муридаш, ки сар то по ғарқ дар шӯри вачди ҳол буданд ба поёкубӣ оғоз карданд. Ногаҳон ҷомаи пир боз шуду мурид дар зерӣ ҷомаи ӯ зуннор (камарбанде, ки тарсоиён ва зартуштиён бар камар мебасатанд) дид. Пир ба муриди шигифтзада гуфт: «Ин камарбанд дар миёни ман аз кибр аст. Ин ҳамвора ба ёди ман меоварад, ки дар зерӣ пӯстаи парҳезгорӣ, моҳияте пургуноҳ нухфта аст». Дар яке аз бахшҳои боби нухум, байти бисёр дархӯри нигарише аст:

Гар ҳаме лангхант кунад фарбех,
Сер хӯрдан туро зи лангаҳн бех.

Лангаҳн, номи рӯзаи маросими ҳиндувон аст. Падидор шудани ин вожа дар шеърҳои як мусалмон, ки дар қаламрави ғазнавиён мезиста, гувоҳи он тамоси наздик бо Ҳиндустон аст, ки дар хиттаи қаламрави ғазнавиён, бавижа дар рӯзгори Маҳмуд пайдо шуда ва менамояд, ки ба ошноии мардуми мусалмон бо одоби дини ҳиндӣ анҷомида бошад. Вопасин бобе, ки боби даҳум аст, дорои ёдовариҳои аст, ки аз вижагии зиндагиномае бархӯрдор аст ва Саной дар онҳо сабабҳои меоварад, ки вайро ба ғушагирӣ раҳнамун шуда, водораш кардааст, ки узлат ва танҳоиро баргузинад. Шоир дар оғоз сухан аз ин мегӯяд, ки арзиши бузурге ба кори хеш медиҳад:

Ҳарза новардаам ман ин тасниф,
Ҷону дил кардаам дар ин таълиф.

Боз ҳам ёдовари «номи арҷманд»-и манзума мешавад:

Кардӣ аз нестӣ ба ман насабаш,
Дев, Қуръони порсӣ лақабаш.

Ба сухани дигар девон медонанд ва бар ин боваранд, ки ин китоб низ чун Қуръон, неруи ононро гирифта, забунашон месозад, аммо онро наметавон Қуръон номид, зеро Қуръонро танҳо Худованд метавонист халқ кунад. Саной чунин бармешумарад, ки дар «Ҳадиқа» маҳорати адабию ба авҷи камол расонида ва пас аз сурудаҳои ӯ танҳо фуруафтадагӣ дар шеър метавонад рӯй диҳад:

Бирасонидаам сухан ба камол,
Ман битарсам зи роҳ ёфт завол.
Чун ба ғоят расад сухан ба ҷаҳон,
Зуд ояд дар он сухан нуқсон.

Холами анбиё Муҳаммад (с) буд,
Холами шоирон манам ҳама суд.

Ин гуфтаи сарбаландонаи Саной назди наздиктарин муқаллидаш Низомии бузург, бозтобе ёфт ва дар огози нахустин манзумаи худ «Махзан-ул-асрор» чунин гуфт:¹

Орияти кас напазируфтаам,
Он чӣ дилам гуфт, бигӯ гуфтаам.
Шӯъбадаи тоза барангехтам,
Ҳайкале аз қолаби нав рехтам.

Низомӣ бо он ки новобастагии комили худро эълон мекунад, боз ҳам мепазирад, ки гунае иртибот ба Саной дар манзумаи худ дорад.²

Нома ду омад зи ду номусгоҳ,
Ҳарду мусчал ба ду Баҳромшоҳ.
Он заре³ аз кони куҳан рехта,
В-ин даре аз баҳри нав ангехта.

Бадбахтона, аз он огоҳӣ, ки Саной дар бораи ҳудаш дар «Ҳадиқа» медиҳад, модаи чандоне барои бозсозии зиндагиномааш ба даст намеояд. Аз бархе байтҳои манзума метавон дарёфт, ки дар дами поён бурдани ин чакомаҳо, бештар аз шаст сол доштааст:

Умр додам ба ҷумлагӣ барбод,
Бар ман омад зи шаст сад бедод.

Пештар шоир дар орзуи умри бисёр дароз буд, аммо акнун чунин чизе намехоҳад, зеро:

Пир бо чиз ҳаст, Хоҷа азиз
Пири ночизро кӣ дошт ба чиз?

Ин байт иҷоза медиҳад чунин натиҷагирӣ кунем, ки Саной ҳудашро аз мақулаи дувум бар мешумарад ва дигаре ин ки дар ин байт ин нукта низ пинҳон аст, ки ӯ аз ноҳурмати муосирон нисбат ба хеш менолад.

¹ «Махзан-ул-асрор», Ҳаким Низомии Ганҷавӣ... Ёдгори армуғони Ваҳиди Дастгардӣ... Техрон, 1313, сах. 35.

² Ҳамон ҷо, сах. 36.

³ «Он» пайдост, ки ҳамон «Ҳадиқа»-и Саной аст. Ин ёдоварӣ нигаристанӣ аст, ки Низомӣ дар ноҳамсӯи манзумаи худ онро аз адабиёти «куҳна» медонад. Менамояд, ки ӯ мехоҳад тазоди худро бо Саной нишон диҳад. Аммо дар ин ҷо ҳеҷ тазода нест. Саной муддаии навоарӣ набуда, танҳо ёдовар мешавад, ки забони шоиронаи мавҷудро ба камол расонидааст. Ин чунин низ ҳаст, зеро забони Саной бо ҳамаи тасаннуй буданаш, мансӯх ҳам ҳаст ва шоир вожаҳои бисёре ба қор мебарад, ки ба гумон дар рӯзгори ӯ танҳо дар фарҳангҳо дида мешудааст. Аммо Низомӣ аз вожаҳои мансӯх гурезон аст, навоарии ӯ на дар гирдоварии вожаҳо, балки дар сохти ҷеҳраҳо ва симое аст, ки дар чакомасароии пешин набудааст.

Дар яке аз бахшҳои пасини ин боб, бе миёнҷӣ сухан аз ҳамин мегӯяд: Қадри ман кам кунад аду гаҳ-гаҳ... Саной, танҳо аз ин рӯ метавонист китобашро бинвисад, ки яке аз дӯстонаш ба ӯ сарпаноҳе дода буд ва ӯ метавонист дар он ҷой ба осудагӣ ба қораш бипардозад. Аз он ҷо ки дар паи ин дода дар манзума, бахше дар ситоиши Шайх Имом Ҷамолиддин Аҳмад ибни Муҳаммад меояд, пас шояд ин ҳамон дӯсте аст, ки Саной дар бораи ӯ сухан мегӯяд. Ҳангоме ки менамояд, гӯё манзума ба поёнаш наздик мешавад, ба ногаҳон якбора мадҳи бисёр густардаи Абулҳорис Баҳромшоҳ ибни Масъуд ва писараш, Давлатшоҳ падида мегардад. Худ пайдост, ки дар ин ҷо сухан дар бораи Баҳромшоҳи Ғазнавӣ аст, ки аз соли 1118 то 1153-и тарсӣ фармонраво будааст. Дар бораи писараш Саной мегӯяд, ки ханӯз хурдсол аст. Дар ин ситоиш симое ҳам ҳаст, ки пас аз он ҷӣ бисёр дар осори шоирони гуногуни он рӯзгор дида мешавад ва менамояд, ки онон ин симоро бисёр писандида буданд:

Шунаво кард гӯши Ҷазри асам,
Аз салилу ҳариру теғу қалам.

Барои дарёфтани ин байт бояд ба дида дошта бошем, ки риёзидони араб, Ҷазри Минҳои як, яъне рақами пиндорино «гунг» меноманд. Ин решаи «гунг» аст, зеро ҳеҷ нерӯе дар ҷаҳон наметавонад онро «шунаво» кунад, яъне он амалеро анҷом диҳад, ки нишондиҳандаи он аст. Ба саҳтии дигар ин бозии фазлфурӯшонаи пуч бо истилоҳи илмӣ, яқсара барои ин манзур дар ин ҷо омадааст, ки андешаи бисёр содаеро бинамоёнад, Баҳромшоҳ бо қалам ва шамшер эҷоз мекунад. Дар байте дигар аз ҳамин мадҳбозии найрангборонатаре бо вожаҳо ба ҷашм меҳӯрад:

З-он алиф шакли найза аз сари ҳашм,
Ҷашмашон карда ҳамчу ҳои ду ҷашм.
З-он ҳама нури дида нагзорад,
Қоҳи оинаро зиён дорад.

«Найзаи алиф» ба изофаи ҷанбараи ҳарфи (х)-и ҳавваз вожаи оҳро месозад ва низ медонем, ки агар рӯи оина нафас бикашем тираву тор мешавад. Ба гуфтаи дигар, симои Баҳромшоҳ равшан ва тобнок ҳамчун оина аст ва барои ҳамин аст, ки ӯ бинии душманонро аз ишон мегирад. Подшоҳе, ки аз ӯ ситоиш мешавад ҳамоно шашумин шоҳи Ғазнавӣ аст¹ ва барои ҳамин ҳам қомилтарин подшоҳи ин дудмон аст:

Як ду, сеvu ҷаҳору панҷ кам аст,
Ҷунки шаш донгашти як дирам аст.

¹ Дар ин ҷо шоир нодуруст мегӯяд ва ё шумориши шигифтангезе кардааст, зеро ба ростӣ Баҳромшоҳ на ин ки шашумин, балки ҷаҳордахумин касе буд, ки бар тахти Ғазнавиён нишаст.

Дирҳам аз донг сохта шуда, пас метавон чунин натиҷа гирифт, ки бо шашумин Ғазнавӣ, он дудмон комил шудааст. Баҳромшоҳ хунҳор нест ва зиндагиаш дароз хоҳад буд, зеро:

Пашша аз пил кам зияд бисёр,
З-он ки кӯтах бақо бувад хунҳор.

Пайдост, ки ҳамаи инҳо барои хушомадгӯӣ сохта шуда, аммо наметавон пазируфт, ки дар рӯзгоре, ки ҳамаи фармонравоён аз хуни одамизодагон сел чорӣ мекарданд, ҳатто ҳамин накуҳиши хунҳорӣ, бебоқӣ ва диловарӣ будааст. Саной ба касе, ки аз ӯ ситоиш шудааст мегӯяд, ки ба шоирони чоплуси дарбор, ки омодаанд ба хоҳири озу шахват, ҳар амали фармонраворо тавзия кунанд, бовар накунанд. Оре ӯ бояд ба ёд дошта бошад, ки на танҳо мебоист посухгӯи қорҳои хеш, балки посухгӯи хилофкориҳои касоне ҳам, ки онҳоро бар сари ҳукумат гумоштааст, бошад:

Ғар саге, золиме, баде, шуме,
Бирасонад бадӣ ба мазлуме.
Ту шавӣ рӯзи ҳашр аз он маъхуз,
В-он замон ҳасратат надорад суд.¹

Сипас дар маҷмӯа ду ҳикоят аз додгариҳои Султон Маҳмуд меояд ва шоир боз ҳам ёдоварӣ мекунад, ки адиб ва дод вижагии ногузири фармонравои ростин аст:

Менадонам зи ҷумлаи ашрор,
Пургуноҳе чу бегуноҳозор.

Дар ин ҷо боз ҳам чанд ҳикоят меояд, ки нигорае ҳастанд аз ин ки фармонраво мебоист додгар бошад ва намебоист бегуноҳонро биёзорад. Бавижа достоне дар бораи Султон Масъуд дархӯри нигариш аст, ки достоне аст то андозае бузург. Султон бар вазир Абулҳасани Маймандӣ ҳашм гирифта буд. Дар он вазирро ба беҳудаҳарҷӣ ва исроф муттаҳам карданд ва водор ба пардохти як миллион дирҳам шоёни ҷарима, аммо сипас душманонаш инро басанда надониста ва вазирӣ нагунбахтро куштанд. Пас аз Маймандӣ модари пираш монда буд. Рӯзе марде бадандеш ба Султон гуфт: «Ту медонӣ, ки ин пиразан дасти дуо ба сӯи Худо бардошта ва меҳаҳад балое бар ту рӯй орад. Ту бояд коре дар мавриди ӯ анҷом диҳӣ». Султон, махфиёна назди пиразан рафт, худро дар баробари ӯ гунаҳкор донист ва ин ки аз ин кори сабуксаронаи худ

¹ Байти дувуми ин шеър аз нигоҳи забоншиносӣ дархӯри нигариш аст. Медонем, ки то садаи понздаҳуми тарсӣ дар нусхаҳои хаттии порсӣ, ҳарфи дол пас аз мусавват, бо нукта навишта мешуд ба сони золи арабӣ, ки ҳамчун де-и миёни дандонӣ талаффуз мегардид. Аз он ҷо ки Саной дар ин ҷо вожаеро, ки бо зол хатм мешавад бо вожае, ки бо доли одӣ ба поён мерасад, қофия кардааст, бояд андешид, ки ин расмулхат бозтобондаи талаффузи он ҳам ҳаст. Дар ин миён, метавон гумони дигаре ҳам кард: қофия дар забони араб, ғах-гоҳ басарӣ аст; Саной метавонист дар ин ҷо қофияи басарӣ дода бошад.

пушаймон аст ва аз ӯ хоҳиш кард, ки нафринаш накунад. Посухи пиразан ногаҳонӣ буд:

Пиразан гуфт: «Эй ҷаҳонро шоҳ
Аз мане 3-ин сабаб ту узр махоҳ.
Чун кунам ман дуои бад хошо,
По занам мар ғавои бад хошо.
Мири мозӣ ба д-у ҳама дунё,
Доду ту низ додиаш уқбо.
Дунёву уқбо аз шумо дорем,
Ҳаққи ин кай ба хира бигзорем?
Ёфтаст аз туву падар писарам,
Уқбову дунё ин ғам аз ҷӣ хӯрам.
Ба талофи моли дунёву дин,
Кай кунам хира мулк нафрин?
ӯ ҷаҳон доду ту шаҳодати аҷр,
Нест ҷои маломату ғаму заҷр.
Нест андешае зи ман бихилӣ,
Аз туам нест 3-ин сабаб ҷаҳилӣ».

Оё дар ин байтҳо, ки дар намуди бисёр сода ҳастанд, ришҳанде сӯзон ва заҳрҳанде бисёр талх дида намешавад? Агар ба ёд биёварем, ки дар он хангом садҳо тан аз мардумон имкон ёфта буданд, барои поёни зиндагии хеш бо расидан ба шаҳодат аз фармонравоён «сипосгузорӣ кунанд», он гоҳ бояд дубора аз диловарии бузурги шоир барои он рӯзгор офарин гуфт, ки накухиши бераҳмонаи шоирро дар ин сурудаҳо барои ояндагон овардааст. Дар паи ин ҳикоят, тамсиле аз бурдбории Анӯшервони Сосонӣ меояд. Рӯзе Анӯшервон дар базм дид, ки яке аз ҳоҷибонаш ҷоми зарринро дар зери доман пинҳон кард. ӯ чунон намуд, ки чизе надида ва ҳоҷибро кайфар надод. Пас аз чанд рӯз, хангоме ки Анӯшервон дар боғ гардиш мекард, ба ногаҳон бо ҳамин мард рӯ ба рӯ шуд. Ҳоҷиб камарбанде нав, зебо ва гаронбаҳо дошт. Шоҳ ӯро ба назди худ хонд ва оҳиста пурсид. «Оё инро ту аз пули фурӯши ҳамон ҷом харидаӣ?» Саной чунин натиҷа мегирад, ки габр чунин рафторе дошт ва бояд ҳар мусалмонеро, ки ҷавонмардиаш ба андозаи нима аз ӯ буд сутуд. Дар достоне дигар Саной меғӯяд, ки рӯзе Султон Маҳмуд ба нахчир мерафт ва ноҳоста ба пиразане рӯ ба рӯ шуд, ки меҳост шикояташро ба ӯ бигӯяд.

Ниғаҳбонон меҳостанд ӯро биронанд ва дур кунанд, ки Султон асби хешро ба сӯи вай ронд ва аз ӯ пурсишҳое кард. Равшан гардид, ки пиразан бевае аст дарюза, бо се кӯдаки хурдсол, ки зиндагиаш бо гирдоварии боқимондаи хӯшаҳое мегузарад, ки пас аз хирман кардани маҳсул, ноҳоста дар рӯи замин мемонад. Чанд рӯз пеш барои деҳконе рӯзмӯзде мекарда ва ба подош сабаде ангур гирифтааст. Пиразан бо шодӣ ва хурсандӣ сабадро назди кӯдакон мебурда, ки дар роҳ ногаҳон панҷ тан аз туркони ниғаҳбони

Султон сари роҳаш мешаванд. Туркон сабадашро мегиранд ва ҳангоме ки пиразан аз онон бо лоба ва зорӣ хоҳиш мекунад андаке ҳам барои ҳудаш бигзоранд, ўро сахт мушту лагад мезананд. Пиразан зару сим намехоҳад ва танҳо хоҳони адлу инсоф аст. Маҳмуд суханони ўро шунид ва:

Зор-зор аз ҳадиси ў бигрист,
Гуфт: «Моро чунон бубояд зист.
То натонад, ки аз рази ангур,
Сӯи хона барад зане муздур?

Ин достон, бе ҳеч гуфтугӯ бар достони ҳаммонанди Низомӣ дар «Махзан-ул-асрор»¹ таъсир доштааст. Бояд пиндошт, ки дурустиву эътибори таърихӣ достонҳое аз ин даст чандон бузург нест. Саной ва Низомӣ барои он ин достонҳоро ба манзумаҳои хеш дароварданд, ки бо нишон додани бепаноҳии мардуми заҳматкаш, ба гунае ба фармонравоён таъсир бигзоранд. Дар достоне, ки пас аз он меояд ин андеша аст, ки бояд амволи раият аз таарруз дар амон бошад. Ба рӯзгори Анӯшервон, Шаҳнае пой мурғи омӯзгореро шикаст. Нӯшервон, ки аз ин кор огоҳ шуда буд, ҳам муаллим ва ҳам шаҳнаро назди хеш фаро хонд ва дастур дод, ки мурғи осебдидаро ҳам биёваранд ва барои гӯшмол додан бо гурз ҳар ду пой марди гунаҳкорро шикаст. Саной чунин мешуморад, ки ҳатто агар подшоҳ битавонад додро риоят ва аз раият дар баробари зӯргӯӣ, посдорӣ кунад, набояд аз ин кор бар худ биболад. Ў мебоист ҳамвора хоксор ва фурутан бошад. Чунонки Султон Маҳмуд ҳангоме ки Абӯбакри Кӯҳистониро ба сафорати Рум мефиристод, ба ў дастур дод ба Безонисиҳо бигӯяд, ки ў-Маҳмуд-дуруст аст, ки писари як барда ва зӯргӯву хунхор аст, аммо:

Кас надорад ба мулки ў заҳра,
Ки фузунтар хӯрад вай аз баҳра.²

Сипас дар бархе аз бобҳо шоир он вижагиҳо ва донишҳоеро, ки бармешумарад, ки ба пиндори ў ҳар фармонарвои хубе мебоист аз онҳо бархӯрдор бошад. Дар баҳше, ки фишору зӯргӯӣ дар он нақӯҳиш мешавад, чунин байте мебинем:

Бо чунин чавр дар вилояти ту,
Ма туву ма сипоҳи роияти ту.³

¹ Низомӣ, «Махзан-ул-асрор», саҳ.91-93. * Бояд шеър ба ин матлаъ бшад:
Пиразанеро ситаме дар гирифт,
Даст заду домани Санҷар гирифт. - С. Э.

² Дар ин ҷо Е. Бертелс дар бораи тарҷумаи русии ин байт тавзеҳоте додааст. - С. Э.

³ Сохти ғайриодии ин байт аз вижагиҳои нахви Саной аст. Маҳ, ки ба шакли сиғаи амр ва сохти феълии наздик ба он ба кор меравад, дар ин ҷо ба маънии мабод ба кор рафтааст. Дар забони сарояндагоне дигар, чунин падидае надидаем. Аммо дар Саной чунин сохте дар ҷоҳои дигари манзума ҳам дида мешавад. (Бояд онро чун ма таллафуз кунем.)

Саной мегӯяд, додгаре хоҳони он аст, ки подшоҳ барои раият ғамхорӣ кунад, на ин ки танҳо барои суд ва рифоҳи шахсии худ бикӯшад. Дар ин ҷо байте ҷасурина меояд:

Гузасна мардумону Касрои сер,
Саг бувад инчунин амир на шер.

Метавон пиндошт, ки ҳамаи вал-валғони он рӯзгор метавонистанд ин байтро чун дашноме ба худ дарёбанд, зеро мардум бавижа дар Хуросон, ки дар асари ҷангҳои паёпаи феодали ба хоки хорӣ нишонида шуда буданд, даҳҳо сол буд, ки гуруснагӣ мекашиданд. Саной мегӯяд, подшоҳ ҳамчунин набояд ба пайравӣ аз ҳавову ҳавас коре анҷом диҳад:

Мулки дучхон¹ ба зери пой оӣ,
Ғар ҳаворо ба зери пой оӣ.

Саной хости таслим нашудан ба ҳавову ҳавасро дар достони фишурдаи зер намоиш медиҳад:

Ёфт шоҳе канизаке дилкаш,
Шоҳро он канизак омад хуш.
Ҳам дар он лаҳзааш дар об афканд,
Гуфт: «Шаҳ хуб ноӣ андар банд».²

Саной ба ҳангоми суҳан аз накуорӣ, ки шоҳ бояд аз он бархӯрдор бошад, ба бароянде ғамангез мерасад, ки дар давроне, ки чунин накуороне аз ёдҳо рафтаанд:

Давлат акнун зи амну адл ҷудост,
Ҳар ки золимтараф мулк варост.

Ба суҳане дигар касе, ки ин манзума ба ӯ тақдим мешавад аз ҳама бедодгартар аст, зеро ҳам ӯст, ки бар тахт нишастааст.

Аммо шоир дар ҳамон дам мекӯшад ин лағзиши худро бо гузор ба ситоиши пуршукӯхи Баҳромшоҳ, ки ба рағми ҷавонияш гӯё аз ҳар гуна накуории шоистаи подшоҳон бархӯрдор аст, ҷуброн кунад. Гувоҳи ин гуфта низ он аст, ки ҳатто сардорони Баҳромшоҳ низ дархӯри ҳар гуна

Чи кунӣ бо хушӣ зи хушии ӯ? Ки ма ӯ, ма камиву бешии ӯ. (сах.789). Ё ки ма увву ма аззу давлати ӯ, Чи кунӣ боди ришу саблати ӯ. (сах. 79). Бо суҳане дигар «туро ҷӣ ба боду худписандии ӯ» ин иборат дар забони кунунӣ ҳам монда аст, ё
Карда маҷрӯх чун аз бедод, Ки ма дандон ма нохунонаш бод.... (сах.837). Дар дувумин мисраъ феъл ҳазф нашудааст ва ҳамин «бод» дар воқасин мисра, ки калиди рамзгушои байтҳои пешин аст.

¹ Дар ин ҷо ба кор бурдани дучхон ба ҷои ду ҷаҳон дархӯри нигариш аст. Ёдовар мешавем, ки дар чунин таркибе, ин гуна кӯтоҳ кардани вожа бештар дар девони Носири Хусрав дида мешавад. Менамояд, ки дар садаҳои ёздаҳум-дувоздаҳуми тарсӣ дар ин хитта чунин шакле одӣ будааст.

² Ин байтҳо беихтиёр ривояти мардумии русхоро Истефан Разин ва духтараки бузургзодаи эрониро ба ёд меоварад.

* Степан Разин марде буд роҳзан ва шӯришӣ, дар дастбурде, ки дар Мозандарон аз роҳи дарё зада буд, духтари зебое низ дар миёни ғаноимаш буд ва чун духтарак мояи нифок дар миёни дасташ шуд, ӯро дар об афканд. - С. Э.

ситоиш ҳастанд ва Саной дар ҳашт боб ба сутудани бархе аз бузургони он рӯзгор пардохтааст. Пас аз ин аст, ки Саной ба лояҳои гуногуни ҷомиа ва дурустатар ин ки ба намояндагони ҳирфаҳои хеш хитоб мекунад. Ӯ онроро саҳт нақӯҳиш мекунад:

То кай ин лофу ин ситезаи ту?

Ки ма ту ма ҳадиси резаи ту.

Саной ба дурустӣ ёдовар мешавад, ки «осор»-и шоирони дарборӣ ба истисноӣ мадҳияҳои расмӣ, ки барои қути лоямӯт суруда шудааст, ё дар фаҳр ва ё дар дашном ва носазогӯиӣ ношоисти рақибон ҳулоса мешудааст. Саной дар паи ин абзори назар, ба ногаҳон ба сайри андеша дар бораи муносибати дарунии хонавода пардохта, ба ҳолу рӯзи душвори падари хонаводаи бисёрфарзанд меғӯяд, ки чӣ ноҳинҷорихое метавон аз ҳар як аз аъзои хонавода - ба гунаи чудо-чудо ҷашм дошт. Ӯ онро чунин ёдоварӣ ӯ аз духтарон чунин аст:

Чӣ неку гуфт он неку устод,

Ки вай афканд шеърро бунёд:

К-онро, ки духтарст ҷои писар,

Гарчи шоҳ аст, ҳаст бадаҳтар.

Пайдост суҳан дар ин бора нест, ки Саной дар ин ҷо дидгоҳи таҳқиромези вижаи он рӯзгорро дар бораи занон иброс мекунад. Ёдоварӣ ӯ дар бораи касе, ки «афканд шеърро бунёд» шоёни нигариш аст. Бар ин пиндорем, ки ҳато нахоҳад буд бигӯем Саной, Фирдавсӣ ва ҳамона шеър аз ӯро ба дида дорад, ки меғӯяд:

Агар аз паси парда духтар бувад,

Агар тоҷ дорад бадаҳтар бувад.

Бад-ин сон ин ёдоварӣ менамояд, ки наздик ба сад сол пас аз марги Фирдавсӣ дар ҷое, ки ӯ дар даврони зиндагиаш мавриди пайгард ва озор буд, ӯро на ин ки ҳамчун шоире бузург, балки чун бунёнгузори ҷаҷомасароӣ мешинохтанд.

Бобе, ки шоир дар он боб хонандаро аз ҳешованд-сӯфӣ бар ҳазар медорад бисёр нигаристанӣ аст:

Хона вайрон кунад ба лайлу наҳор,

Ё ба шукрона ё ба истиғфор.

Ним шаб ҳар шабе ба хонаи ҳеш,

Ояду сад ибӯҳате дар пеш...

Андарафканда дар ду хона хурӯш,

Як рама далқпӯши зарқфурӯш.

Корашон ҳамчу нақши чиниранг,

Дилашон ҳамчу кофи куфӣ танг...¹

¹ «Ранг» дар як замон маънии «ҳила» ва «тазвир»-ро ҳам мерасонад. Дар ин ҷо бозӣ бо вожаҳо ба маънии «шиғифтзада кардани ҷашмон» аст. Хати куфӣ яке аз шаклҳои қуҳан ва бостонии навиштори арабӣ аст. «Коф» дар бархе аз гуна-гуниҳои ин хат ба шакли ҷанбарай борики навишта мешавад (бингаред: В. А. Крачковская, Ёдовариҳои хати арабӣ,

Гар надонӣ мизочашон дар зот,
 Аз накӯӣ зи дур даҳ салавот.¹
 Сифлаи шохиданду шамъу суруд,
 Оламе кӯр зери чархи кабуд.
 Хармагасро зи баҳри лукмаву донг,
 Гӯшт гандакунону беҳуда бонг.

Сӯфиён ҳамон марди мафрибоне ҳастанд қудсинамо, ки аз ҳисоби дигарон мезиянд. Инонро набояд ба хонаи хеш роҳ дод, зеро онҳо на танҳо бо шикамборагии хеш хонаи каҳудоро варшикаст мекунанд, балки зану бачаҳои ӯро низ аз роҳ ба дар мебаранд. Оё метавон пас аз хондани чунин васфе аз сӯфиён, боз ҳам пиндошт, ки Саной ҳудаш сӯфӣ буда ва аз сӯфӣ будан бар худ меболидааст? (Интиқоди сӯфиёни зоҳирбоз дар осори ҳама шоирони ориф чун Аттор, Ҳофиз, Мавлоно ва... дида мешавад ва ин бар он нест, ки онон шоири ориф нестанд, дар ин миён Санойи низ наметавонад истисно бошад. Зеро ӯ аз шумори ҳамон шоирони аввал аст, ки тафаккури ирфониро бо шеър овард ва аз ин ҷост, ки ӯро ҳаким Саной мегӯянд. - М. А.).

Сипас дар манзума вижагиҳои фақиҳони даврону рӯзгори ӯ меояд, ин вижагӣ низ аз он ҷӣ ки дар васфи сӯфиён омадааст, дасти каме надорад. Шоир ҳикояте куҳан меоварад. Марде, ки дасторашро дузда буданд, ба ғӯристон рафт ва дар он ҷо нишаст. Ба ӯ гуфтанд: «Чаро ин ҷо омадаӣ? Мо дидем, ки дузд ба сӯе дигар медавид». Ӯ посух дод: «Чаро беҳуда аз паи дузд бидавам, беҳтар аст ҳамин ҷо биншинам ва чашм ба роҳ бошам, то ин ки замон ӯро ба ин ҷо биронад». Шоир чунин бармешумарад, ки ин кор бояд аз талош барои додхоҳӣ аз қозиёни замона хирадмандонатар бошад.

Саной аз фақеҳон ба пизишкон мегузарад. Ӯ бунёдҳои пизишкиро мегушояд ва аз нишонаҳои бемориҳои гуногун сухан мегӯяд ва аз пизишкони олим ва пизишкони ҷоҳил дам мезанад. Сипас вижагии ахтаршиносон, ки дар он рӯзгор бино бар маъмул дар нақши ахтаршуморон буданд, меояд. Саной, саҳт бо ахтаршуморӣ носозгорӣ мекунад ва мегӯяд ҳамаи ҳисобҳои ахтаршуморӣ чаранд (дурӯғ) аст ва ёва. Сипас додаҳои ахтаршиносӣ меояд, ки вай бар онҳо огоҳ аст ва онҳоро дуруст баршумурда ва ба пиндори ӯ бояд онҳоро донист. Барои ӯ мӯътабартарин донишманд дар ин ришта Бутлимиус аст.

Дархӯри ёдоварӣ аст, ки Саной ҳамаи номи сайёрагонро ба шакли эронии бостон овардааст на ба номҳои арабӣ, ки дар он ҳангом маъмул шуда будааст. Чунонки Saturn-ро на ин ки Зӯҳал, балки Зовуш меномад. Ӯ бо накуҳиши бархе кистихое, ки дар он рӯзгор густариш доштанд, дубора

дар Осиёи Миёна ва моварои Қافқоз, то садаи нухуми тарсой), «Хатшиносии ховарзамин», ҷилди 7, саҳ. 45, «дили танг» яъне «дили ҳасис ва бераҳм».

¹ Яъне умедатро ба ҳар гуна нақӯкорӣ фуру гузор.

аз зиёне сухан мегӯяд, ки аз кудусии маобони дурӯ ношӣ мешавад ва боз ҳам ёде аз сӯфиён мекунад.

Даст аз ин сӯфиёни даҳр бишӯй,
Ту на кӯрӣ, ҳикоят аз худ гӯй.

(Сӯфӣ ҳамон вожае аст, ки баъдҳо дар ғазалҳои Ҳофизи Шерозӣ табдил ба зоҳид мешавад ва ин сӯфӣ, ки Саной аз он мегӯяд ба тасаввуф рабт надорад. - М. А.). Саной бо андарз ба хонанда, ки ба ҳар гуна аз зан гирифтани ва зиндагии хонаводагӣ дурӣ кунад, дубора ба шоирон хитоб мекунад. Ба пиндори ӯ:

Дар ба дар рӯзу шаб давону давон,
Номи некӯ бидода аз паи нон.

Барои ҳамин:

Гар зиям баъд аз ин нагӯям ман,
Дар ҷаҳон бешу кам зи назм сухан.

Ӯ дар бораи шоирони «дурғӯин» чунин мегӯяд:

В-ин дигар ҳаст шоире ба дурӯғ,
Ки надорад ҳадисаш эҷ фурӯғ.
Дилу ҷон тира ҳамчу дудаву дард,
Даҳану кун яке чу муҳраи харад.

Менамояд, ки Саной касеро ба дида дорад ва меафзояд:

Ҳар кучо таррахоти ӯ хонанд,
Жожи Тайён чу мавизат донанд.
Дар бораи шеърӣ ҳудаи чунин мегӯяд:
Ту махонаш ғазал, ки тавҳид аст,
Ботинаш ҳамду ваҳю тамчид аст.

Саной «авомуннос» ва мардуми кӯчаву бозорро ҳам накуҳиш мекунад ва бар онон хӯрда мегирад, аммо аз дигар сӯ мегӯяд, ки набояд бо онон саҳтгир буд, зеро онон ноогоҳ ҳастанд ва ситамгарон бар онон озору ситам раво дошта ва медоранд. Саной мегӯяд, ин ҷаҳон сартобапо зиштӣ аст ва барои одами хирадманд беҳтар аз ҳама ин аст, ки ҳамчун Сукрот дар хумраи ҷӯбин сукуни гузинад¹ ва чизе нахоҳад ва ҳавасе надошта бошад. Ҳарчанд худ Саной мекӯшад дар шеърҳои танҳо беҳтаринҳо ва судмантаринҳоро биёварад, бо ин ҳама ин манзумаи худро ҳам дур аз котиҳо бар наменшумарад:

¹ Саной дар ноҳамсӯи муаллифони аҳди атиқ ин афсонаро ба номи Сукрот вобаста мекунад на ба номи Диюжин ва сабабш ҳам ба гумон ин аст, ки номи Диюжин, дар он рӯзгор дар хаварзамин ношинохта будааст.

Ноқис омад китоб аз он ки ачал,
Чон рабуду супурд тан ба вачал.¹

Менамояд, ки Саной, ба ростӣ «Ҳадиқа»-ро хангоме суруд, ки сахт бемор буд ва худаширо аз чумлаи рафтагон ва мурдагон бармешумурд. Дар поёни «Ҳадиқа» матнномае (пайдост ба шеър), ки шоир ба Бағдод барои Бурҳониддин Абулҳасан Алӣ ибн Носири Ғазнавӣ машхур ба Бирёнгар фиристода омадааст. Хангоме ки Саной манзумаро барои шайх фиристод, то аз дидгоҳи вай дар бораи он огоҳ гардад, ин номаро ҳам бар он афзуд. Дар Ғазна шоирро муттаҳам карданд бар ин ки ӯ дар «Ҳадиқа» «андешаҳои илҳодӣ» овардааст. Саной дар нома худро аз ин иттиҳом бар канор доништа ва мегӯяд, ки дар бораи ин ҳеч гуна набояд андешид ва танҳо:

Ҳар чӣ доништаам зи навъи улум
Кардаам чумла халқро маълум.

Ва сипас:

Як суҳан зину олами дониш,
Ҳамчу Қуръони порсӣ донаш.

Танҳо:

Қоҳилон чумла нописанд кунанд,
В-аз сари ҷаҳл ришханд кунанд.

Саной дар поён огоҳӣ медиҳад, ки дар манзума:

Ададаш ҳаст даҳ ҳазор абёт,
Ҳама амсолу панду мадҳу сифот.

Манзума бо байтҳое ба поён мерасад, ки таърихи поён ёфтанад дар он аст:

Буд нима гузашта аз мурдод,²
Ки аз ин гуфтаҳо бидодам дод.
Шуд тамом ин китоб дар маҳи дай,³
Ки дар озар⁴ фикандам инро пай.
Понсаду бисту чор рафта зи ом,
Понсаду сиву панҷ гашта тамом.⁵

Наметавон гуфт, ки дар ин ҷо дар бораи таърихгузорӣ чунонки бояду шояд ба равшанӣ суҳан рафтааст. Метавон пиндошт, ки шоир оғози корашро соли 526 (1129-30-и тарсой) ва поёни онро соли 535 (1140/41-и тарсой) бармешумарад, яъне меҳодад бигӯяд, ки манзумаро дар ёздаҳи соли қамарӣ сурудааст. Чизе ки дар ин ҷо ношуданӣ бошад нест, зеро

¹ Шояд ҳамин байтҳо буда, ки ба Низомӣ, ки бисёр осори Санойро меомӯхтааст, ин андешаро дода, ки дар поёни «Иқболнома» чанд байте дар бораи марги ҳеш бинависад.

² Мурдод-моҳи панҷуми гоҳномаи хуршедӣ (дар моҳҳои июл-август) аст.

³ Дай - моҳи даҳуми гоҳномаи хуршедӣ (дар моҳҳои декабр-январ) аст.

⁴ Озар - моҳи нухуми гоҳномаи хуршедӣ (дар моҳҳои ноябр-декабр) аст.

⁵ Ё ин ки: «он (манзума) ба поён расид».

сурудани чунин асари бузурге, он ҳам бо забоне печида дар замоне кӯтоҳ номумкин аст. Аммо бахубӣ медонем, ки чунин мода таърихест на ба хомаи сароянда, балки ба қалами нассоҳе, ки пас аз ӯ буда ва ағлаб номутмаин аст. Ба пиндори мо гумон намеравад дар ин ҷо ду байти нахустро, ки дар он номи моҳҳо омадааст битавон афзудае аз нассоҳ ва рӯнавискунанда донист. Ёдоварӣ аз моҳи дай имкон медиҳад, ки таърихгузори барои поёни соли 1140 ва ё оғози 1141 баршумурд. Дарего, акнун мо наметавонем бозгушоем, ки манзума ба чӣ тартибе суруда шудааст: Оё Саной аз бобҳои нахуст оғоз карда ва ё орасти он тартибе дигар доштааст. Менамояд, ки сухан аз фиристодани нусхаи хаттӣ ба Бағдод метавонистааст, танҳо пас аз поён гирифтани ҳамаи манзумае ва дурусттар, пас аз ин ки бархе аз бахшҳои манзума бар хӯрдасанҷон ошкор гардида буда, суруда шуда бошад. Аз сӯе ёдоварии ҷавонии Баҳромшоҳ дар бахше, ки дар мадҳи ӯст, ба ҳеҷ рӯй наметавонистааст дар соли 1141-и тарсой, яъне хангоме бошад, ки ин фармонраво бисту се сола буда, ки бар тахт нишаста будааст. Аммо ин сурударо метавон аз соли 1129-и тарсой донист, зеро агар Баҳромшоҳ дар ҳаҷдаҳсолагӣ пой бар тахт гузошта бошад, он гоҳ дар ин сол бистунуҳ сола мебудаст. Аз он ҷо ки мо наметавонем таърихи дақиқи поён гирифтани манзумаро нишон диҳем, мебоист ханӯз ҳамон таърихи соли 1140/41-и тарсоиро бипазирем ва ёдовар ҳам шавем, ки ин таърихе маршрут аст. Медонем ҳамаи ховаршиносоне, ки дар бораи «Ҳадиқа» чизе навиштаанд, ҳамагӣ бо ҳамовозӣ ва ҳамдилия онро «Доират-ул-маорифи тасаввуф» номидаанд. Аммо бозковии манзума нишон медиҳад Саной дар бораи тасаввуф дорои нигарише чандон неқ набудааст, бо доварӣ аз рӯи ин манзума, наметавонем сарояндаи онро узи яке аз фирқаҳои сӯфия бидонем. Ба ростӣ, ки нависандагони тазкираҳо номи пири Саноиро ҳам овардаанд, аммо оё метавон тасаввур кард марде, ки асаре навишта ва ба гуфтаи ҳудаш ҳамаи дониши хешро дар он хулоса кардааст, номи омӯзгори хешро наёварда бошад?

Охир дар он рӯзгор чунин бармешумарданд, ки агар сӯфӣ пире надошта бошад, он гаҳ бояд пираш шайтон бошад. Менамояд, аз он ҷо ки Саной номи омӯзгори худро наёварда, чунин пире барои ӯ набудааст. Дигар ин ки дар манзума аз зӯҳд сухан бисёр меравад, аммо дар бораи «ваҳдат бо ҳолик», ки мақулаи ирфонӣ аст сухане нест; Ба истилоҳи тариқат муаллифи сӯфӣ дар он рӯзгор наметавонист аз канораш бигзарад, ишорае ҳам намебинем. Ин манзума ба ростӣ ки Доират-ул-маорифе аст, аммо на Доират-ул-маорифи тасаввуф, балки Доират-ул-маорифи он чӣ ки Саной медониста ва бар он оғоҳӣ доштааст. Ҳадафи асосӣ он ҳам пайдост, ки додани андарз аз роҳи дostonҳо ва беш аз ҳама додани андарз ба фармонравоён будааст. Ба ростӣ, ки андарзҳои Саной ба мавизаҳои зоҳидони оғозин наздиктар будааст, то ба сохтори назарияпардозонаи зоҳидони сӯфӣ, ки дар он хангом тавониста буд аз рушде бузург бархӯрдор шавад.

Ангезаҳое, ки донишмандони Аврупои гарбиро барангехта буд, то Саноиро аз ҷумлаи муаллифони сӯфия бидонанд, бахубӣ равшан аст. Ховаршиносон пеш аз ҳама гироиш доранд, ҳар гуна асари муаллифони мусалмонро, ки дар он сухан аз хиради оғозин ва «акли кулл» меравад, ҳар чанд ки ин мафҳим ба илоҳиёти искуластикии исломӣ даромада ва ҳатто бахши созандаи ақоид (нимодҳои бовари исломӣ) шудаанд, аз адабиёти фалсафии сӯфия бидонанд. Ягона ҷое, ки дар ҳамаи «Ҳадиқа» метавон то андозае таъсири дидгоҳҳои сӯфияро дид, ҳамоно боб дар бораи ишқ аст, аммо дар он ҳам рангомезии сӯфигарӣ бисёр андак аст. Дар кулл, аз ин ки дар асари муаллифе аз нимаи дувуми садаи ёздаҳум-нимаи нахустин нимаи садаи дувоздаҳум, алҳоне аз сӯфия падидор гардад, наметавон дар шигифт шуд, зеро ин даврон, даврони рушди хурӯшони тасаввуф ва раҳнаву нуфузи он дар миёни ҳамаи лояҳои ҷомиа будааст. Сабаби дувум, ки бар асоси он Саноиро аз сӯфия доништаанд, ин аст, ки муаллифони пасинтари сӯфия «Ҳадиқа»-ро гунае матнҳои анбошта аз роҳнамоҳои сӯфиён пиндоштаанд. Чунонки пештар гуфтем, гӯё Ҷалолуддини Румӣ «Маснавӣ»-ро ба хоҳиши дарвешони фирқаи хеш, ки маҷзуби хондани манзумаҳои Аттор ва «Ҳадиқа» шуда, аммо дар ин осор он чиро донистанах барои аъзои он фирқа зарурат медошта наёфта буданд, сурудааст. Низ медонем, ки Ҷалолуддини Румӣ гуфтааст:

Аттор рӯҳ буду Саной ду чашми ӯ,
Мо аз пай Санойву Аттор омадем.

Гумон намеравад, ки мисраи дувумро боясти чунин дарёфт, ки Румӣ андешаҳои Санойро густариш медиҳад.

(Манзури Мавлоно равишу сулук ва тараққи Аттор ва Саной аст дар ирфон, на пойбандӣ дар андешаи ин ду шоир. - М. А.) Ба гумоне бисёр ин суханон танҳо ишорате ба ин нукта аст, ки ба пиндори Ҷалолуддини Румӣ, Саной бунёдгузор ва оғозгари ҷаҷомаҳои ҷиддии фалсафӣ аст, ки дар ноҳамсӯи мадяхҳои ташрифотӣ ва дурғӯини дарборӣ ва гоҳ-гоҳ дар ноҳамсӯи ғазалҳои дур аз ахлоқ аст. Ба сухане дигар вазифае, ки Саной дар баробари хеш ниҳода буд, ҳамон аст, ки сипас Низомӣ онро дар нахустин манзумаи худ парваронид¹:

Шеър зи ман савмаа бунёд шуд,
Шоирӣ аз мастаба озод шуд.²

Дар пешгуфторе, ки бо насри бисёр печидае нигошта шуда, сухан аз ин меравад, ки ҷӣ гуна шоир аз ҳамаи қору қуниши хеш навмед гашта буд ва

¹ Низомӣ, «Махзан-ул-асрор», сах. 44.

² Вожаи мастаба (бо фатҳа ва ё касраи «ф» мим) дорои чанд маънӣ аст: «нимкат», (ҷои баланд дар боғ, ки султон болои он менишинад); «Ҷои истироҳат», (баландие, ки дар боғ фаршпӯш аст ё маъхари пеши хона), «Ҷое, ки дар он ҷо шароб менӯшанд», «Ҷонаи шаробхорӣ», (мата радифи харобот). Ба гумони пештар, Низомӣ дар ин ҷо базми шохонро ба дида дорад, ки дар он ҷо шоирони дарборӣ шеър меҳонанд.

чӣ гуна ногаҳон дӯст ва пуштибонаш Аҳмад ибн Маҳмуди Муставфӣ ба ӯ оромиш ва қуввати қалб дод ва ба гӯшаш хонд, ки шеърҳои пароканда шударо гирд оварад ва ин девонро мураттаб кунад. Дарего, ки ҳамаи пешгуфтор ончунон навишта шуда, ки дар он ҳеч ёдоварии мушаххас аз достони орасти девон ба даст намеояд. Маҷмӯа бо қасидае дорои дарунмояи маънавӣ оғоз мешавад. Аммо дувумин шеър дар мадҳи Қозӣ Абдулвадуд ибн Абдулсамад мулаққаб ба Аминулмулк аст. Як қасида дар оғози девон (сах. 28 нигаристанӣ аст, ки бо нигораи суннати баҳор оғоз мегардад ва сипас бо шумориши дарози мурғони гуногуне меанҷомад, ки аз баҳор шодмонанд ва бо овози худ аз парвардигор ситоиш мекунад ва ба ӯ сипос мегӯянд:

Он лаклак гӯяд: ки «Лакалҳамд. Лакашшукр,
Ту туъмаи ман кардаи он мори дамонро».

Пас аз он ҳар байт ба тартиб ба кумрӣ, товус, мусича, зоғ, фохта, парандаи афсонаии хумо, кабутари даштӣ, варшон, гунчишк, бум, сурхкабутар, чарх, тазарв, шорик, жувалак, саъва, шишак, кабк, чаковак,¹ нову ё нору, сарича² куркӣ, саршаб,³ каррак, боз, каркас, уқобу булбул ихтисос дорад. Ин номхоро барои он овардем то бинамоёнем, ки дониши Саной дар ин ришта, густардатар аз дониши шоирони муосираш аст, ки дар шеърҳояшон беш аз номи ду-се паранда намеояд.

Дар сафҳаи сивуҳафтуми девон, қасидае ба ифтихори Саной ҳаст, ки онро шоир-Орифи Заргар, ки чандон шинохташуда нест сурудааст. Ориф

¹ Ҳамвора наметавон ба диққат муайян кард, ки сухан аз кадом паранда меравад. Бояд аз ҳамнамоҳиҳои фарҳангҳо баҳра гирифт, ки бино бар маъмул, бисёр тақрибӣ аст ва натиҷагирӣ аз он, гоҳ-гоҳ бисёр душвор. Чунончи дар «Бурҳони қотеъ» гуфта мешавад мурғи жуволак, ки Саной аз он ёд мекунад ба арабӣ кубара номида мешавад ва ин ҳамон zhawagopok (жаворонок)-и русӣ аст. Аз дигар сӯ Саной чаковакро дар чунин мисраъ оварда аст: «Бингар ба ҳаво бар ба чаковак, ки чӣ гӯяд». Дар ин ҷо яксара равшан аст мурғе, ки дар баландии осмон дар ҳаво нағма сар медиҳад метавонад ҳамон zhawagopok бошад. Дар бораи мурғи жуволак дар фарҳангҳои дигар гуфта шудааст. Парандаи сурхфоме аст ба андозаи гунчишк. Ин метавонад гунае гунчишк бошад. (*Ин зернависро Е. Э. Бертелс барои хонандаи русизабон овардааст. - С. Э.).

² Дар бораи мурғи сарича дар фарҳанг гуфта мешавад: «Бар вазни дарича, номи чонваре аст паранда ва хурд, дароздум, ки бештар бар канорҳои об нишинад ва дум чунбонад ва онро мурғи Фотима хонанд ва ба арабӣ суъуд гӯянд». (Метавон гуфт гумоне наметавонад, ки бошад дар баробари мо нигорае Tryasoguska аст. Аз сӯе дигар, борҳо ба ин бовар расидаем, ки тоҷикон ва эронӣён ба Tryasoguska-и русӣ, савъа мегӯянд, ки вожае аст арабӣ. Ба гумон, шоир дар ин ҷо номи ҳамгонии адабиरो ҳамроҳ бо номи бумӣ, ки шояд танҳо дар ғӯиш ба қор рафтааст, овардааст).

³ Номи саршаб дар фарҳангҳое, ки аз онҳо оғоҳӣ дорем дида намешавад. Байте, ки аз ин мурғ дар он ёд шудааст, чунин аст:

Пайваста ҳамегӯяд он саршаби ташна, «Бе об малак сабр диҳад мар аташонро».

Бино бар гунаи бовар мурғи ҳақор хангоме, ки дар канори об истода ва ба моҳӣ менигарад, саҳт ташна аст, аммо дили он надорад об бинӯшад, ки мабод оби рӯдхона кам шавад. Менамояд, ки дар ин байт ишора ба ҳамин бовар бошад.

бузургтарин сифати неки Саноиро аз ин медонад, ки «шоире бе зули тамаъ ва порсое бериё» аст. Ориф дар бораи шеърҳои Саной чунин мегӯяд:

Назми гавҳарбори ақлафзои чоначрӯзи ту,
Кард шеъри шоирони бударо яксар ҳабо.
Шоиронро поя бешармӣ бувад то з-они қибал,
Ҳосилу роиҷ кунанд аз мадҳи мамдӯхон ато.

Менамояд, ки худ Ориф аз шоироне, ки накуҳишашон карда дуртар нарафтааст, зеро қасидаи худӣ ӯ ошкоро барои он навишта шуда, ки инъом ва бахшише аз Саной бигирад. Аммо дар ҳамин хангом ин байтҳо аз он рӯй дархӯри нигариш ҳастанд, ки дар онҳо оҳанги накуҳиши шеърҳои дарборӣ падидор мешавад. Ба ҷост бигӯем, ки Ориф нодуруст ҳам гуфтааст, зеро Саной низ қасидаҳояш «гуноҳ кардааст» ҳарчанд, ки ин гуноҳ ба андозаи дигар шоирони давронаш нест. Дар посухи Саной ба қасидаи Ориф байти кунҷковбарангезе ҳаст, ки менамояд Саной низ ҳамчун бисёре аз муосиронаш равише манфӣ нисбат ба кору куниси Абӯалӣ Сино доштааст. Саной мегӯяд (сах.41):

К-он начоту в-он шифо, к-аз боби суннат ҷустаанд,
Бӯалӣ Сино надорад дар «Начот»-у дар «Шифо».¹

Чунин равише пас аз он ҳам дида мешавад (сах. 53):

Ки ё раб мар Саноиро саное деҳ ту дар ҳикмат,
Чунон к-аз вай ба рашк афтад равони Бӯалӣ Сино.²

Фаҳр ҳам, ки дар шеъри он рӯзгор бисёр пеши по афтода будааст, дар девон дида мешавад. Дар қасидае, ки бо накуҳиши саҳт аз сукути маънавии он даврон оғоз мегардад (сах.45):

Мансух шуд муруввату маъдум шуд вафо,
З-ин ҳар ду монда ном чу симурғу кимӣ.³

Чунин байтҳое пур аз ғурур ҳам меҳонем:

Онам, ки бурдаам алами илм дар ҷаҳон,
Бар ғӯшаи Сурайё аз маркази саро.

Ба гуфтаи дигар, Саной он андоза муддаии мақоми шоирӣ нест, ки муддаии пазируфтани кори худ ҳамчун ҷалоишдиҳанда ва болобарандаи тирози дониш аст. Дар поёни ин қасида шоир то андозае маҳҷубонатар аз ҳадамоти худ суҳан мегӯяд:

¹ Чунин ришҳанде ба номи ду кори асосии Бӯалии Сино на танҳо дар осори Саной, балки дар осори дигар шоирони ҳамдавраи ӯ ҳам дида мешавад.

² Вазни ин байт ва байте, ки дар боло омад нишон медиҳад, ки Саной номи файласуфро бе изофа талаффуз мекардааст.

³ Шоир номи «симурғ» ва «санги фалсафа»-ро меоварад, ки ба пиндори ӯ суҳаноне пуч ҳастанд ва ноҳамхон бо воқеияти падидаҳое, ки ҳастӣ доранд. Аз ин байтҳо равшан мегардад, ки Саной ханӯз пеш аз Низомӣ илми кимёро чун орзуе пуч накуҳиш кардааст.

Ин фаҳр бас маро, ки надидаст ҳеч кас,
Дар насри ман мазамату дар назми ман ҳичо.

Ба гумон аз он ҷо, ки дар он рӯзгор танз ҳамоно ҳаҷве хашану зишт мебуд, ин суханони Саноиро бояд чунин дарёфт, ки ӯ баргҳои девони ҳешро бо порнографӣ, палишту олуда накардааст: Дар девон чанд шеър ҳаст, ки аз нигоҳи даридагӣ ва бешармӣ аз шеърҳои Сӯзании номдор дасти каме надорад ва агар ба гуфтаи М. Разаӣ бовар дошта бошем, манзумаи «Корномаи Балх», якпорча ҳаҷве густарда будааст. Шеърҳои девон, ки ёдовари бархе шеърҳои Абӯл ат-Тоҳия аст ва матлаашро меоварем, нигаристанӣ аст:

Макун дар ҷисму ҷон манзил, ки ин дун асту он воло,
Қадам з-ин ҳар ду берун неҳ, на ин ҷо бошу на он ҷо.

Ҳарчанд рӯҳи ин шоири бузург ба зухди сӯфиёна наздик мешавад, аммо боз ҳам наметавон онро ба маъноӣ комили калима, сӯфиёна номид ва он аз гунаи зухдиёт, яъне шеърҳое аст дар тараннуми канорагирӣ аз дунё ва тараннуми шеваи зиндагии дурусткоронаву зоҳидона. Дар ҳамин шеър ёде аз миҳдостони (роман) паҳлавонии «Вомиқ ва Узро» омадааст, ки имкон медиҳад ба ин натиҷагирӣ бирасем, ки роман бо пайванди шодкомонаи ду дилдода ба поён нарасидааст:

«Набуд аз очизӣ Вомиқ, ки азро монда аз Узро...»

(* Яъне аз нотаҳои Вомиқ набуд, ки Узро ҳам чунин дӯшиза монд. - С. Э.). Пайдо шудани ин мавзӯ назди ин шоир, ки дар Ғазна мезист, бисёр нигаристанӣ аст: менамояд манзумаи Унсурӣ дар он ҷо густариши бузург дошта ва мавзӯаш шинохта шуда будааст. Дар девони Саной раҷаз¹ ҳам бо радифи дарунӣ, (сах. 63) ки пас аз он бисёр мавриди алоқаи Ҷалолуддини Румӣ гардид, ҳаст:

Фирдавси аъло рӯи ту, ҳукми таҷаллӣ кӯи ту,
Эй дар ҳамаи ғесӯи ту, ҷонҳо ҳама ҷоно талаб.

Раҷазе дигар аз ҳамин даст бо нигариши сафар дар рӯҳи қасидаҳои куҳан оғоз мегардад:

Рӯи само гавҳарнигор, офокро чехра ҷу қор,
Осуда таъби рӯзгор, аз шӯришу ҷангу ҷалаб.

Дар ҳамин раҷаз, нигораи суннати асб ҳам ҳаст, ки ба гунаи яксараи мантиқӣ, бо суҳанпардозӣ ба қасидаҳое аз ин даст мепайвандад. Чакомаҳои васфи бода, ки ҷандон дароз нестанд, ҷои бисёр бузург дар девон доранд; Дар ин чакомаҳо метавон ҳамаи истилоҳоти пасини шеърҳое аз ин дастро, ки аз даврони Ҳофиз густарише вижа ёфтааст, дид.

¹ Раҷаз - гунае шеър аст, ки ҳар мисраи он дорои радифе дарунӣ аст ва метавонад ба ду бахш тақсим шавад.

Бавижа дар ин шеърҳои Саной истилоҳоти харобот, ки сипас суннати гардид, паёпай ҳамонгӯй ва дуборагӯй мешавад; Харобот ҷое аст, ки дар он майфурӯшон, ки бештарашон ғайри мусалмон ва дар асос зардуштии ва ё тарсо ҳастанд мелуланд:

Наҳоҳам ман тарику роҳи томот,
Маро май бояду маскан харобот.
Ғаҳе шатранҷ бозам бо ҳарифон,
Ғаҳе ровӣ шавам бо шеърӯ абёт.

Истилоҳи арабии томот, маънии вожаӣ ва таҳтуллафзиаш: «бадбахтӣ», «озмоиши сахтӣ», ки мо онро «суханоне барои озмоиш» ба русӣ тарҷума кардаем, бино бар маъмул дар таркиби алтотулкубаро (озмоиши кубро, яъне рӯзи маҳшар) дида мешавад ва дар истилоҳоти фазлфурӯшона, маъноӣ чун «таиде, ки ба он намешавад ҳеч гуна муҳолифате иброз дошт» ва «бурҳоне, ки душманро дар мубоҳиса аз пой меафканад» дорад. Ба сухане дигар Саной меғӯяд, ки харобот барои ӯ заруритар ва дилпазиртар аз ҳамаи мубоҳисоти илм-ул-хуён (*он рӯзгор) аст. Саной, курраи рӯзгораш (номе, ки дар он рӯзгор ба қориин ва муфассирини Қуръон медоданд)-ро дар манзумаи «Сайр-ул-ибод» сахт накуҳиш карда буд. Дар шеърҳои девонаш ҳам ҳамин равишро дорад:

Маро беҳештан беҳтар, ки бошам,
Ба Қуръоне фурӯшам зуҳду тоат.

Накуҳиши урф ва ахлоқи замон, дар девони Саной паёпай тақрор мешавад. Пайрави андешаи ӯ, дар даврони вай ҳатто доштани уммед ба беҳбудии рӯзгор ҳам аз маҳолот будааст:

В-он кӣ биност дар ӯ аз паи амн,
Роҳ дарбаста чу қазри асмаст.¹

Ва оё мешавад ба ёфтани чунин роҳе уммедвор буд, дар ҳоле ки:

Фуқаҳоро ғарқ аз хондани фикҳ,²
Ҳилаву байу рибову салм аст.
Ғозӣ³ роз паи ғорату сахм
Қувват аз асбу салоҳу хадам аст.

¹ Бингаред: пештар, тавзеҳ бар шунаво карда гӯш хазри асам (сах. 606).

²Фикҳ, системаи ҳуқуқи исломӣ аст; ғарқ коршинос дар ин ҳуқуқ аст. Саной мехоҳад бигӯяд, ки ғарқҳои рӯзгори ӯ на ин ки ба посдорини ҳуқуқ, балки ба шеваи тавзеҳи ҳар гуна найранг нигариш доранд.

³Ғозӣ касе аст, ки дар ғазавот, яъне ҷангҳое, ки барои густариши ислом буда, ширкат кардааст. Дар рӯзгори ғазнавиён, номи расмии лашкаркашиҳои ғоратгарона ба Ҳинд ва торочи сарватҳои он чорро ғазавот гузошта буданд. Саной бе ҳеч гуна таърифу, ангази ростини ин лашкаркашиҳо менамӯнад.

Фозилонро зи паи лофу фузул,
Рӯй дар фатҳу чару чазму зам аст.¹
Мутакаллимро² аз роҳи хаёл,
Ғами исботи худусу қидам аст.
Марди деҳқон зи паи касби маош,
Аз сугуру хару хирман хурам аст.

Саной аз ин шиква дорад, ки ҳақимони рӯзгори ӯ омӯзиши дониши ин
чаҳониро бар омӯзиши шариат бартар медонанд:

Шаръро як сӯ ниҳодасатанд андар хайру шар,
Қавли Будлиюсу Қолинус бовар кардаанд.

Дар кулл ба пиндори шоир, мардум дар чаҳон ба коре иштиқол
меварзанд, ки набояд ба он даст мезаданд (сах. 140):

То ки деҳқонон чу авонон қабопӯшон шуданд,
Тухми кишти мардумон беборубар кардаанд.
То ки тоҷикон чу қифчоқон кулаҳдорон шуданд,
Ҳоҷагонро бар сар аз дастор афсар кардаанд.
Кори аъмоли сарои зарб ҳамчун зар шудааст,
З-он ки зар бар мардумон яксар музаввар кардаанд.
Шоирони шаҳрҳо аз баҳри фарзанду аёл,
Шаҳси худро ҳамчу килке зарду лоғар кардаанд.

Дар ин ҷо пеш аз ҳама, яке аз ҷузиёте, ки аз вижагиҳост ва ба чашм
меҳӯрад. Медонем, расме дар рӯзгори саёдати хулафо буд, ки пайрави он
намояндаи ҳар лояи ҷомиа танҳо ҳақ дошт ҷомаеро, ки барои он лоя буд,
бипӯшад. Саной ёдовар мешавад, ки ин расми рӯзгораш ба сар расидааст.
Деҳқонон ҷомаи кухани эронӣро ба бар накарда, балки «ҳамчун авонон»
(*зӯргӯён – ситамгорон. - С.Э.) хештанро бо қабо пӯшониданд.³
Тоҷикон, кулоҳ - яъне кулоҳи сипоҳӣ бар сар гузошта ва ба сухане дигар ба
хидмати сипоҳигарӣ даромаданд. Ба ёд биёварем лашкаркашиҳои
бешумори ғазнавиён ҳоҳони он буд, ки пайваста бар сипоҳиён афзуда

¹ Фатҳ, чазм ва замма номи нишонаҳои болои ҳарфҳо дар хати арабӣ аст. Ҳазм
намоёнгари «ҳарфи изофа»-е аст, ки ба поёни вожаҳои марбута, мусаввати «О»-ро дар
меоварад, ба гумон дар ин ҷо нишонаи касра дар назар аст ва бад-ин сон, дар баробари
мо, ҳамаи нишонаҳои боло ва зерӣ хат чилвагар мешавад ва мафҳуми ин суханон чунин
аст: Ин касоне, ки худашонро фарҳефта медонанд, маълумоташон аз дониши сатҳӣ
фаротар намеравад.

² Мутакаллум - динёре аст, ки ба ёрии мантиқ, муқаррароту мавозини гуногуни дини
ҳақро исбот мекунад.

³ Шояд дар ин ҷо мурод аз «ситамгарон» ҷирамандони тозӣ бошад. Аммо Саной
метавонист дар бораи хонҳои низомии турк ҳам чунин сухане бигӯяд. Лекин ёдоварии
қабо менамояд, ки шоир арабҳоро ба дида доштааст. (Саной дар дин вафодор аст ва
наметавонад чунин андеша бикунад, манзури Саной ҳамон ситамгарони молики вақт -
Ғазнавиён аст. - М. А.)

гардад ва дар натиҷа аз мардуми рустоҳо ва шаҳрҳои хиттаи зери фармони онон коста мешуд ва беш аз пеш солҳои ҳавлноки қаҳтӣ ва гуруснагӣ такрор мегардид. Душвор аст бигӯем, ки Саной аз хочагон чӣ касеро ба дида доштааст. Ин масъала пажӯҳиши хосро иҷоб мекунад. Медонем рӯзгори ғазнавиёни оғозин, лақаби бузург танҳо ба сардорони бузург дода мешуд, аммо дар солҳои подшоҳии Маҳмуд, ин лақаб аҳамияти пешини худро аз даст дод. Нмаетавонем бозгушоем, ки сипас ҳамин вожа ба маънии хочасарой - марде ахташуда даромад ё на. Ба ҳар ҳол аз ин байтҳо чунин бармеояд, ки ба пиндори шоир бахше аз дарбориён, болотар аз он чи ба ростӣ дархӯрашон буд, муддаии мақом ва ҷойгоҳе буданд.

Аз рӯи бисёре аз сарчашмаҳо медонем, ки ба гунае расмӣ кайфияти зарби сикка поин омада буд; аммо, барои мо суҳанони Саной аз ин рӯ дархӯри нигариш аст, ки ин фуру афтодани кайфияти зарби сикка на барои сӯди ҳукумат, балки барои сӯди кормандони дузд анҷом шуда буд. Аз суҳанолни боло равшан мегардад, ки ба андешаи Саной, лояи болои хонҳои низомии турк алайҳи муҳолифи мардуми-кишварӣ-тоҷикон буд. Ин андеша чандин бор дар девон ба ҷашм меҳӯрад. Чунончи шоир дар ғазали дорой дарунмояи ошиқона ба дилдорааш меғӯяд (саҳ.82):

Онро, ки ғараз сӯҳбати дидори ту бошад,
Ҷӯро чӣ ғами Тошу чӣ парвои Нигин аст.

Медонем, ки тошу нигин, дар он хангом ханӯз дар миёни хонҳои туркӣ, саркардаи низомӣ монда буданд. Ҳолу рӯзи фармонбардорӣ, Санойро вомедорад, ки гоҳ-гоҳ бо хориғу ҳақорат аз туркони ҳоким суҳан бигӯяд (саҳ.145):

Марди олимро сӯи дӯзах шудан чунон бувад,
Чунки туркero ба сӯи хони хунёгар баранд.

Менамояд шоир меҳоҳад бигӯяд он нағмае, ки дар он рӯзгор дар хонаҳои бузургон навохта мешудааст, наметавониста хушоянди биёбонгардоне бошад, ки ба нағмаву навои хеш одат доштанд. Ба гумон, тасаввур дар бораи зеборӯи булҳавас ва баҳонаҷӯии турк, ҷои худро дар назм устувор карда будааст. Саной дар муқаддимаи ошиқона бар қасидаи бузурге ба ифтихори Баҳромшоҳ меғӯяд: (саҳ.191):

Мо худ¹ зи ту ин ҷашм надорем азирок,
Ту туркиву ҳаргиз набуд турк вафодор.

Пайдост, ки дар ин ҷо суҳан метавонад дар бораи бевафоии мохрӯи турк бошад, зеро наметавон андешид, ки Саной туркро ба бевафӣ муттаҳам мекунад; Даре буд, ки суҳан аз вафои онон дар ховарзамин ба

¹ Чунонки аз байти пеш аз он меояд, «Ҷашм ба роҳ нишинем, ки ба хотири ид назди мо оӣ».

гӯшҳо расида буд ва ба гумон намешуд, ки Саной онро нафӣ кунад. Чуночи ӯ аз вафодории қипчоқон ба хонҳои эли хеш дар яке аз қасидаҳои чунин мегӯяд (сах.464):

Аз ту бедил¹ дӯстонат ҳамчу қипчоқон зи хон,
Аз ту пурдил ҳамраҳонат ҳамчу чандолон² зи рой.

Аз вижагиҳои он рӯзгор дар он шаҳрҳо, ҳамоно ошноии густарда бо одоби ахлоқи мардумоне гуногун ва дар навбати нахуст, ҳиндӯёну туркон будааст. Қароргоҳи ҳокони турк, дигар чунонки дар осори пештар омада буд, дар сарзамини афсонаии Мочин набуд, қароргоҳи феодали турк воқеияте буд малмус дар ҳамон ҷоҳо (сах.415):

Якero аз Балосуғун расонад дар Ҳирӣ рӯзӣ,
Якero аз паи ноне даvонад то Балосуғун.

Ба суҳане дигар, Саной яксара мумкин бармешуморад, ки шоир ҳароҷоти рӯзиашро аз марди накукоре аз Балосуғуни дурдаст бирасаd. Ин шигифтиовар низ нест, охир бино ба гуфтаи ҳуди Саной дарёфти эҳтиёҷаш аз ҳисоби ҳамвилоятиҳо, дар он ҳангоми барояш душвор ва душвортар мерасаd. Шоир беш аз пеш забон ба накуҳиши «пеша»-и бесамари хеш мекушояd. (сах. 501):

То кай ин лоф дар суҳанронӣ?
То кай ин беҳуда саноҳонӣ?
Ғаҳ бар ин беҳунар ҳунар варзӣ,
Ғаҳ бар он бегуҳар³ дурафшонӣ.

Сипас чанд байт меояd ва дар онҳо суҳан аз он аст, ки ҷӣ гуна фармонравоён бо шоирон рафтор мекунанд, аммо Саной дар ин ҷо чунон ҳамсанҷии бешармона меовараd, ки бозовардани он номумкин аст. Сипас ӯ мегӯяд, ки ин фармонравоён:

Ҳама сосӣ ниҳоду муфлистабъ,
Боз дар сар фузули Сосонӣ...
Ҳеч шоир нахӯрад аз силашон,
Аз паси шеър ҷуз пушаймонӣ...⁴
Рафт ҳангоми шоириву суҳан,

¹ Дар ин ҷо мақобилаи бедил-пурдил дида мешавад.

² Чандал - намояндаи пастарин кастаи ҳиндиҳо, парест.

³ (*Ин тавзеҳ барои хонандаи русзабон аст) бе гуҳар - маънии таҳтуллафзии он яъне «фокиди сангҳои гаронбаҳо ва марворид»; маънии маҷозии он «бетабори бузург» аст. Вожаи гавҳар дорои ду маънӣ аст: «санги гаронбаҳо», «марворид» ва «моҳият», «сиришт», «табору пайдоиш» ҳамвора ба мафҳуми «волотабор».

⁴ Ҷуз пушаймонӣ чизе нахӯрад, яъне шоир дар подоши қасидаи худ чизе нагирифт ва пушаймон шуд аз ин ки вақти худро ба беҳуда гузаронидааст.

Рӯзи шӯхисту вақти нодонӣ...
Чӣ ҳама рӯз баҳри муште дун,
Жож хойиву риш чунбонӣ?

Гила ва шикоят аз нодориву бенавоӣ ва силаҳои гадоманшона ба равшанӣ сухан аз он дорад, ки ҳатто рӯзгори шоири бузурге чун Саной низ дар дар он даврон ба осонӣ намегузаштааст. Ӯ дар чунин қитъати намакине бисёр зарифона ба яке аз мардони он рӯзгор ёдоварӣ мекунад, ки бояд подоши мадҳеро, ки аз ӯ шудааст, бипардозад (сах. 806):

Рӯи ман шуд чу зару дида чу сим,¹
Аз пай бахшишат, эй Хоҷаалӣ.
Расми он сим бари дидаи ман,
Чун Худойест бари Муътазилӣ.²

Барои ҳамин ҳам мебоист бемӣёнӣ аз дарюзагии худ сухан мегӯяд ва нишон медиҳад, ки ниёзмандӣ чӣ чизе аст. Чунончи, Саной дар қасидае, ки барои пизишк - Алӣ ибни Муҳаммад - суруда буд, чунин мегӯяд: (сах. 118):

Бо ин ҳама,³ эй тоҷи табибон дили ӯро,
Даҳр аз қибали бедирамӣ маъдани доъ кард.
Аз лутф давое кун ту дои раҳиро
Чун илми ту дарди ҳама офоқ даво кард.

Саной дар қасидаи дигар, ки ба ҳамон пизишк эҳдо шудааст, мегӯяд (сах. 181):

Ҳастем бар-он сон зи ҳакиме, ки нагӯяд,
Андар ҳама олам зи ман имрӯз ба ашъор.
Лек омадаам сер зи афъоли замона,
Ҳарчанд ҳанӯз аз ғарази хеш ночор.
Он суд ҳамебинам зи ашъор, ки ҳар шаб,
Ашро бибарад муш⁴ бимонад бари ман ор...
Аз макрамати Тӯст, ки пайвасата нухуфтаст,
Ин шахс ба дароиву ин рой ба шалвор.
Пас чун танам оростаи пирохани Тӯст,
Ин фарқи маро низ биёрӣ ба дастор.

¹ Яъне аз чашм ба роҳ беҳуда рухсорам зард шуд ва чашмонам бефурӯғ ва худам гурусна мондам.

² Пайрави тасаввуроте, ки дар он даврон дар миёни мусалмонон дасте боло дошт. Дурусткорон дар рӯзи маҳшар Худоро хоҳанд дид; Фирқай муътазила мункири ин буд ва мегуфт Худованд дар ҳеч гуна шароите барои одамии қобили дидан нест. Ба сухане дигар, шоир меҳодад бигӯяд, ки пули ту барои ман ҳамчун парвардигор барои муътазилӣ дида ношуданӣ аст.

³ Пеш аз ин шоир мегӯяд, ки ӯ аз ҷӣ эътибор ва хушномӣ бархӯрдор аст ва бо ҷӣ хушнудӣ ва ризоияте гӯш ба шеъри ӯ медиҳад, «Агар барои он пуле напардозанд».

⁴ Мисраъ вайрон шуда ва агар онро хуш ҳам бихонем чизе мафҳум нахоҳад шуд.

Ба гумон ҳирозгоҳи ҳолу рӯзи шоир сахт аст. Инро дар қитъае, ки хитоб ба марде Юсуф¹ ном суруда шуда мебинем. (сах.792):

Бо ин ҳама шеърӯ ҳунару фазлу кифоят,
Бо ҷони азизи ту, ки шалвор надорам.
Ҳамноми ту аз пирахане чашми падарро,
Бо нур қарин карду ман ин ор надорам,
Ту чашми маро низ бимолида эзоре,
Равшан кун азеро, ки ман азрор надорам.
Ин мукррату лутф ба ҷо ор зи Ҳарӣ,
Ҳарчанд ба наздики ту бозор надорам.²

Менамояд ҳолу рӯзе, ки шоир дар қитъаи боло аз он сухан меғӯяд, барои ӯ бисёр рух менамудааст. Дар ҷои дигар хабар медиҳад (сах.480):

Бар асби умед омада Маҷдуди Саной,
Дар зерпай аз баҳри кафат роҳ гузорӣ.
Зеро, ки зи бепираҳанӣ аз қибали шарм,
Дар хона ҷу хаффош буду монда ба шорӣ.³

Ба гумон, «саховатманд ва дастгушода» борҳо шоирро барангехта буданд, ки барояшон шеъре бигӯяд ва сипас интизории ӯро фиреб дода буданд:

Гуфта будӣ, ки «ҷуббае бидиҳам,
В-аз тақозои сарди ту бираҳам».
Ҷу бидидам сухан мусаҳҳаф буд,
Гуфта будӣ, ки «ҷуббае надиҳам».⁴

Саной, ки ба неруи истеъдоди худ огоҳ буд ва медонист, ки ба ӯ арзише шоиста ва боиста намедиханд, вижагии «адабпарварон»-и он рӯзгорро ҷунин меоварад (сах. 797):

¹Дар ин ҷо ишорае аст ба ривояти машҳури Тавротӣ ва Қуръонӣ дар бораи Юсуф. Хангоме ки бародарон, Юсуфро ба бардагӣ фурӯхтанд ва ба падар гуфтанд чигаргӯшаашро гург даридааст, падар ҷунон сӯғвор шуд ва зор-зор гирист, ки саранҷом кӯр шуд. Пас аз чанд сол пирохани Юсуфро барои ӯ оварданд. Бӯи пирохан чашми ӯро бино кард. Сардоре, ки Саной аз ӯ ёрӣ мецоҳад ҳамноми Юсуф буд ва шоир мецоҳад вай бо молидани шалваре (эзоре) ба чашмони шоир, чашмонашро равшан кунад.

² Яъне назди ту арзиш надорам.

³ Поёни мисраи дувум осеб дидааст ва наметавон ба гунаи дигар хонд (*Е. Э. Бертелс барои хонандаи рус «шори» - торикӣ тарҷума кард аст. - С. Э.).

⁴ Мусаҳҳаф - шевае аз суханпардозӣ аст, ки дар он даврон густариш дошт: шеърро ҷунон месароянд, ки бо ҷойгузин кардани нуктаҳо ва дар вожа аз поин ба боло ё баръакс, мафҳуме яксара дигар ба даст меояд. Бар мавориде огоҳӣ дорем, ки шоир ба баҳрагирӣ аз ин шева дар ҷамоае «ҳомиаш»-ро сахт ба боди дашном ва носазо гирифта ва он дашном, ки носазо ба ёрии ҷо ба ҷо кардани нуктаҳо намоён мешудааст. Ҷунонӣ аз ҷо ба ҷо кардани нуктаи «бидиҳам», «надиҳам» ба даст меояд.

Хоҳад, ки шоирони ҷаҳон бесила ҳаме,
Бошанд пеши хонаш доим мадеҳхон.
Алҳақ бузургвору хирадманд меҳтарест,
К-ӯро касе мадеҳ барад хоса ройгон.
Мадҳаш чаро кунам, ки биёлоядам хирад,
Ҳам чуш чаро кунам, ки бифарсоядам забон.

Саной, ки намерхост вақти гаронбаҳояшро аз даст бидиҳад, дар вопасин байт бо чанд дашноми хашан басанда мекунад. Бо ин ҳама, ҳашм ҳар аз гоҳе бар шоир чира мешавад, ки ӯ наметавонист барангехтатар нашавад (сах. 765):

Эй, ки атфол ба гаҳвора дарун аз ситамат,
Сур нодида бичӯянд ҳаме мотамро.
Қафасе шуд зи ту олам ба ҳама оламиён,
Ин-т заҳмат зи вучуди ту бани одамро.
Ваҳ, ки то рӯзи қиёмат паи олоиши мулк,
Тоҳирӣ аз ту начастар набувад оламро.

Намедонем, ки ин суханони хашмогини шоири хитоб ба кист. Аммо равшан аст, ки ӯ марде будааст бо қудрате бузург ва бархӯрдор аз имкони ситаму озор бар мардуми сартосари кишвар. Ин низ равшан аст, ки ин мард хештанро аз дудмони тоҳириён медонистааст. Вопасин байт, як бозии газанда бо вожаҳост: Тоҳир ба забони араб, яъне пок; Шоир ба истилоҳ начасро, ки ба маънии «нопок аз нигоҳи маросими мазҳабӣ» ва «палишт» аст дар баробари он мегузорад. Мо чунин дармеёбем, ки Саной бар он шуд, ки ҳатто абзореро ҳам нишон диҳад, ки ба ёрии он метавон чунин ситамгару зӯргӯеро бегазанд кард:

Чаро на мардуми доно чунон зияд, ки ба ғам,
Чу сар-ш дард кунад душманон диҷам гарданд?
Чунон набояд будан, ки сар-ш бибуранд,
Ба сарбуридаи ӯ дӯстон хуррам гарданд.

Аммо наметавон ёдовар шуд, ки хуррамии ин дӯстон дар он рӯзгор бисёр кӯтоҳ будааст, зеро ба ҷои як худкомаи кушта шуда, дар ҳамон дам ситамгаре падидор мегардад, ки ағлаб аз салафи худ хунхортар ва аҳримантар будааст. Фрҳехтагии густардаи Саной дар риштаи чакомасарой, ҳам дар забони форсӣ ва ҳам дар забони арабӣ ба ҷашм меҳӯрад. Хувйдост, ки ӯ беш аз ҳама Унсурӣ, устои қасидасарои ғазнавиён, ки таъсираш бар сарнавишти пасини қасидаҳои порсӣ бисёр бузург будааст, ёд мекунад. Чунончи дар қасидае барои Абулфатҳи Исфаконӣ муаллиф дар бораи «Алқоидот»,¹ ки ин асарро барои Саной ҳада карда буд, мегӯяд (сах. 483):

¹ Алқоидот - истилоҳе аст арабӣ, ки нишон диҳандаи мақс ба ҳангоми овоз хондан; менамояд, ки китоб дар бораи алқоидот барои Саной бисёр дархӯри нигариш будааст.

Тоҷи Исфохон лисонудаҳр Абӯфатҳ он кӣ ҳаст,
Дар Ачам чун Унсуриву дар Араб чун Бухтурӣ.¹

Саной бо шеъри дувумин намояндаи бузурги чакомасарои гирди
ғазнавиён, Фррухӣ-ҳам ошно аст. Дар шеъри на чандон бузурги
бодагустарона, (саҳ.320) ки бо ин байт оғоз мегардад:

Писаро хез, то сабӯҳ кунем,
Роҳро ҳамнишини рӯҳ кунем.

Чунин байте меёбем:

Ҳол бо шеъри Фаррухӣ орем,
Рақс бар шеъри Булфутӯҳ кунем.

Бе гумон адиби он даврон, бе ошноии бунёдини шеър бо классики араб
наметавонист муддаии ҷойгоҳе камобеш ифтихоромез бошад. Саной дар
шеърҳои худ аз бархе шеърҳои араб ёд мекунад (саҳ. 364):

Гарчи ҳасмат Фараздақ аст ба ҳачв,
Ту ба подоши ӯ Ҷарир мабош.²

Саной ошноии хешро бо адабиёти мансури сӯфия ва илоҳиёт низ
намоён месозад. Чунончи дар шеъре шоир, ки барои қонё кардани яке
аз ошноёнаш суруда, то ба сӯфия нигарише надошта бошад, мегӯяд
(саҳ. 364):

То чанд ҳамехонӣ минҳоч ба меъроҷ,
Эҳёи улуми дин бо шарҳи таарруф?³

Саной ҳамчунин шоирони муосирашро низ бе таваҷҷуҳ намегузорад.
Дар саҳифаҳои 237 ва пас аз он, дар девон дар қасидае бузург дар ситоиш
аз Усмон Мухторӣ-шоире, ки бештар аз ӯ ёд кардаем, ҳаст. Дар унвони
қасида номи комили ин шоир бо ҳамаи лақабҳои дода шудааст:
Абулмафохир хоҷа Ҳаким Абӯумар Усмон ибни Умари Ғазнавӣ. Ин

¹ Абӯубайд Валид ибни Убайди Бухтурӣ - шоири номдори араб, ки тартибдихандаи
гулчини адабӣ аст, ки солҳои зиндагӣ наздик ба 819-897-и тарсӣ будааст. Аз он ҷо ки ӯ
қасида месурудааст, ҳамсани ӯ яқсара бо Унсурӣ равшан аст.

² Фараздақ (Ибни Алқабаш аст ва маънии он: «Гӯшт ва ё ноне аст ки зераш сӯхта бошад»)-
ҳамноми ибни Ғолиб ибни Саъсаъа (63-73-и тарсӣ) шоири араб, ки дар асос, барои
ҳаҷвиёти заҳрогин ва тундаш шӯҳрати бузурге ёфта буд. Бавижа ӯ ба муосиронаш -
Алхатал ва Ҷарир саҳт метохт; Ҷарир ҳам ба ӯ носазоҳе меод, ки аз дашномҳои вай
камтар набудааст.

³ «Эҳёи улуми дин» - рисолаи машҳури пуровозаи имом Ғазолӣ (1058/1112-и тарсӣ) аст,
ки дар он муаллиф мекушад мавозини саҳтгиронаи диниро бо зӯҳди сӯфияна ошӣ диҳад.
«Таарруф» ба гумон рисолае дар бораи фалсафаи тасаввуф «Ал-таарруф-ан-мазҳаб-ат-
тасавуф», аз Маҳмуд ибн Асҳақи Кулободӣ (вафот наздик ба соли 1000-и тарсӣ) аст. Дар
маҷмӯаи нусхаҳои хаттии Донишгоҳи давлатии Ленинград (Санкт-Петербург) як нусхаи
хаттии бисёр куҳан аз тафсир бар ин китоб ҳаст, ки менамояд дар Осиёи Миёна навишта
шуда бошад. Шояд Саной ҳамин тафсирро дар назар дорад.

ёдоварӣ дархӯри нигариш аст, ки Саной дар ин қасида Усмони Мухториро марде ҷавон меномад:

Эй ҷавоне, ки зи маънии нават дар ҳар гӯш,
Ҳар замон нур ҳаме нав талабад олами пир.

Саной бар Амир Муиззӣ - шоири номдори Салчуқиён - сӯгнома дорад, ки дар он дар бораи марги ин шоир чунин гуфта шудааст (сах.767):

Ў низ сӯи тири фалак рафту ба подош,
Пайкони малак тоҷи сари тири фалак сохт.¹

Қасидаи сафҳаи 389 бо унвони дар мадҳи Орифхоча Алӣ ибни Ҳасани Базрӣ (муқаллаб) ба Хайёт (дарзӣ) аст. Ин ном бори дигар дар сафҳаи 790-и девон омада, ки дар он ҷо суҳанони дилпазир ва таҳсиномези Хайётиро² дар бораи Саной мебинем:

Ҷони Хайётӣ зи ишқи ту дар оташ нестӣ,
Гар саманди табъи ту аз халқ саркаш нестӣ.

Дар зер посухи Саной меояд:

Гуфт: «Бардӯхта маро шеър,
Хоча Хайётӣ аз сари фарҳанг.
Маънии ӯ чу ресмон борик,
Қофият ҳамчун ҷашми сӯзан танг».³

¹ Вожаи тир ба ҷуз он чи, ки ҳамроҳ бо камон аст номи куҳани сайёраи Аторуд ҳам ҳаст. Муиззӣ пас аз марг, ба назди ҳамин «тир» меравад. Зеро пайрави ахтаршуморӣ, ин сайёра ҳамона дабири осмонӣ аст ва пуштибони ҳамаи наисандагон. Аммо медонем, ки Муиззӣ бо тасодуф бо тири Султон Санҷар, ки дар ҷодари ҳеш тамрини тирбозӣ мекард, захме сахт бардошт. Дар бештари тазкираҳо омадааст, ки Муиззӣ бо ҳамин тир кушта шуд. Чунин додае ба гумон ба гӯши Саной низ расидааст. Аммо аз он ҷо, ки дар девони Амир Муиззӣ шарҳи ин балое, ки бар сари шоир омада, ба тафсил нигориш ёфта ва худ шоир хабар медиҳад ҳарчанд, ки бемор ва ранҷур буда, аммо дубора тандурустии ҳешро бозёфта ва солҳо пас аз он зинда будааст, бояд пиндошт, ки Саной марсияи худро пас аз дарёфти нахустин хабар аз ин бадбахтӣ, ки менамояд дуруст набуда, овардааст.

² Гумон меравад, ки Хайётӣ ва Хайёт шахси воҳиде бошанд, афзун бар ин дар унвони қасидаи Саной дар бархе нусхаҳои хаттӣ, на ин ки «Хайёт» балки «Алхайётӣ» омадааст.

³ Ба гумони мо ин шеър ба сабабе, ки меояд бисёр дархӯри нигариш аст. Дар миёни манзумаҳои пуршумори Фаридуддини Аттор - шоири номии сӯфия - манзумае аст, ки Г. Эте ва дар паи ӯ пажӯҳишгароне дигар, ки дар бораи ин шоир менавиштаанд онро «Китоби манзилгоҳ» ном ниҳодаанд. Пас аз ошно шудан бо нусхаҳои хаттии ин манзума дар маҷмӯаи Институти Ховаршиносии Академияи илмҳои Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравӣ, муаллифи ин сатрҳо, дар соли 1929 ба дуруст будани чунин номи бемаънӣ бадгумон гардид ва афзун бар он, дар матни хитобии «Эй Хайёт!» дида шуд (бингаред: Аҳбори Академияи илмҳои Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравӣ, 1929, сах. 201-214). Аз он ҷо ки иттилооте дар бораи марде ба ин ном надоштем, ки ин бояд марде шеърдӯст бошад, бар ин пиндорам ин ки байтҳои боло, ки аз сӯи Саной овардем, бехтарин тайиди дурусти ин фарзия ва исботи ин нукта бошад, ки номи манзумаи Атторро бояд «Хайётнома» бихонем.

Дидем, ки чӣ гуна Саной, ҳам ба шеъри пешиниёнаш бахубӣ огоҳ буд ва ҳам ба шеъри ҳамдавраҳояш, ки бояд гуфт бисёре аз онҳоро дар ҳаҷвияҳояш сарзаниш ҳам карда буд. Ин сарзанишҳо чунон тунду дашномомез буданд, ки намешавад онҳоро ба ин ҷо овард. Бояд пиндошт, ки муносиботи ӯ бо шоирони муосираш чандон хуб набуда ва ӯ борҳо омочи ҳамалоти тунди онон шуда буд. Дар ин бора метавон аз рӯи қасидае доварӣ кард, ки бо ин байт оғоз мешавад (сах. 149):

Ин аблаҳон, ки бесабабе душмани мананд,
Бас булфузулу ёвадарову занах зананд.

Сипас Саной, дар ин қасида дар бораи муосиронаш чунин мегӯяд:

З-он бесаранд ҳамчу гиребон, ки аз тамаъ,
Пайваста пойбӯси ҳасисон чу домананд.
Даъвои деҳ кунанд валекин чу бингарӣ,
Ҳодуриёни кӯю гадоёни хирмананд.
Дехқони ақлу ҷон манам имрӯзу дигарон,
Ҳар кас, ки ҳаст хӯшачини хирмани мананд.
Фарзанди шеъри ману ҳама ҳасми шеър ману,
Гӯи зи мардуманд ҳама рими оҳананд.

Сар то пой ин шеър моллом аз киноя аз шоирони муосири ӯст, ки мекӯшидаанд вайро сияҳрӯй кунанд. Бисёр муҳтамал аст, ки дар ин ҷо сухан бештар дар бораи шоирони дарборӣ аст,¹ ки равшан аст аз бими рақобат ва ҳамчашмӣ аз сӯи устои боистеъдод ва забардасте чун Саной, мекӯшиданд ўро бадном ва дар чашми фармонравоён хор кунанд. Тасодуфе нест, ки дар девони Сўзанӣ қасидае аст, ки посухе аст ба шеъри Саной, ки ҳамакнун овардем ва анбошта ва моллом аз саҳттарин ҳамалот ба ин шоир, Саной дар девони хеш нигарише бузург ба шакли мардумии рубоӣ дорад ва дар ин миён, ҳамоно дар ин намуди шеърӣ аст, ки чакомаҳои ӯ ба балоғат ва ғасоҳат ва табиӣ будан мерасанд. Як рубоӣ ҳамчун намунаи бисёр вижа меоварем. (сах. 827):

Аз дур маро бидиду лаб хандон кард,
В-он рӯи чу маҳ ба ёсамин пинҳон кард.
Он ҷони ҷаҳон карашмаи хубон кард,
В-арна ба қасаб моҳ ниҳон натвон кард.²

¹ Аз дидгоҳи мо байтҳои боло, ки дар он тайид мегардад, ки ҳамаи ин шоирон аз шиддати хирсу тамаъ «пойбӯси ҳасисонанд» бахубӣ равшан аст. Пас аз он, чунин лаҳне беш аз беш, дар асарҳои чакомасароёни бузург, ҳангоми накухиши шеъри дарборӣ, дубора гӯё хоҳад шуд.

² Сухан аз зеборӯе аст, ки менамояд бо дидани марде бегона, пайрави расми исломӣ, ҷеҳраи худро, гӯшаи ҷорқади сафед пӯшонидаст. Шоир мегӯяд, моҳро наметавон зери порча пинҳон кард. Пайрави эътиқодии густарда. Агар рӯи порчае, ки рӯи замин барои сафедкорӣ густурда шудааст, маҳтоб битобад, сӯроҳ-сӯроҳ хоҳад шуд.

Ин рубой бештар аз ҳама бо содагӣ ва ҷузъиёти зистиаш дархӯри нигариш аст, ки ҳар гуна имкони тафсири зоҳидонаро, ки ин ҳама мавриди алокаи муфассирини садаҳо ва пайравони имрӯзии онҳост аз миён бармедорад. Шоир мегӯяд, ки зеборӯй, чехраи хешро бо чодар пӯшида. Ин нукта менамояд, ки Саной ба рағми бархе одоти он рӯзгор, дар ин ҷо занро тараннум мекунад. Инро аз он ҳам равшантар, дар рубоии зер мебинем (сах. 839):

Бо ман зи дариҷаи мушшаббак дилкаш,
Аз лутфи сухан гуфт ба ҳар маънӣ х(в)аш.
Метофт ҷунон ҷамоли он ҳуроваш,
К-аз панҷараи танӯр нури оташ.

Дархӯри нигариш аст, ки чанд барг пас аз он (сах. 856) гунаи дигаре аз ҳамин рубоиро мебинем:

Бо ман зи дариҷаи мушшаббак дилхоҳ,
Аз лутф сухан гуфту ман истода ба роҳ.
Гуфтӣ, ки зи нури рӯи он бут ногоҳ,
Сад кавкаби саёра бизод аз як моҳ.

Дар унвони яке аз рубоиҳои Саной (Девон, сах.812) гуфта шудааст, ки ин рубой, дар базме филбадеҳа хонда шудааст. Шояд сабаби он ки дар девони шоир ду рубоии наздик ба ҳам, аз нигоҳи дарунмоя пайдо шуда аст ва мо ҳам акнун онҳоро овардем ҳамин бошад. Метавон чунин гумоне ҳам кард, ки шоир шояд дар базме, ки нахустин рубоиро хонда ва дар базмаки дувум бино ба хоҳиши ҳозирон, онро бо андаке дигаргунӣ дуборахонӣ карда бошад. Дарего, ки то кунун ҳеч нишонае дар даст нест, ки бидонем ҷӣ гуна ин шеърҳои филбадеҳа бар ҷой мондааст. Оё ҳуди шоир онро ёддошт карда ва ё яке аз дӯстдорони шеър, ки аз сари тасоддуф дар ин гирдомад буда онро навиштааст. Агар дувумиро бипазирем, он гоҳ ба осонӣ метавон пиндошт, ки ду марди гуногун дар рӯзи дигар ин шеърро аз бар ва аз ёд навиштаанд ва метавонистанд беихтиёр дар он дигаргунӣ дароварда ва гунаи дигар аз ҳамон рубой падида оранд. Арзиши онро дорад, ки ба ёд биёварем падидаи яксара ҳамонанд, аммо дар миқёсе гусдардатар дар маҷмӯаи рубоиёти мансуб ба Умари Хайём мебинем. Саной ба сони пешиниёнаш аз қолаби рубой барои интиқоли гунаи андешаҳои фалсафӣ баҳра мегирад, рубоии зер, ки то андозае шеъри машҳури Шаҳиди Балхиро ба ёд меоварад, ҳамин вижагиро дорад (сах.840):

Ҳар чанд буд мардуми доно дарвеш,
Сад раҳ бувад аз тавонгари нодон беш:
Инро бишавад хоҳ ҷу шуд мол аз беш,
В-он шод бувад дамодам аз дониши хеш.

Яксара равшан аст, ки шоир дар ин чо аз худаш дар баробари чокарони дарбор, ки аз ӯ барои факру надориаш безор будаанд, падофанд кардааст. Саной лиҳони ғамгинонатаре ҳам дорад, чунончи (сах.874):

Аз омаданам фузуд ранчи баданам,
Аз будани худ ҳамеша андар маҳанам.
Аз бими шудан бо ғаму дарду ҳазанам,
На омадану на будану на шуданам.

Дар он ин чо Саной, яксара ба рӯҳияе, ки хоси Умари Хайём аст, наздик мешавад. Шигифтовар нест, ки наздик ба ин рубой, рубоии дигаре ҳам меёбем (сах.872):

Ҳар зарра, ки бар рӯи заминест будаст,
Хуршедруху зӯҳрачабине будаст.
Гарди рух аз остин ба озарм фишон,
К-он ҳам рухи хуби нозанинест будаст.

Ва набояд шигифтзада шуд аз ин ки дар маҷмӯаи рубоиёти Умари Хайём (чопи Николас, шумораи 28) рубоихое бо ҳамин раифҳо ва метавон гуфт, бо ҳамин дарунмояҳо меёбем, ҳар чанд симохое, ки Хайём овардааст, бегумон дурахшонтар ва нерумандтар аст. Мо ба ҳеч рӯй, ҳамаи ғанои осори Санойро намоён насохтем. Аммо он чӣ гуфтем басанда аст ба ин бовар бирасем, ки тасаввур дар бораи ин шоир ҳамчун зоҳиде ғӯшагир ва афсурдаву малул ва як сӯфии тамомиёр, ба ростӣ ҳамхонӣ надорад. Ба қор бурдани бархе истилоҳоте, ки ҳам барои сӯфигарӣ ва низ барои безъитиноии маъмулӣ ба дунё муштарақ аст, чизеро намерасонад. Ҳарчанд накуҳиши беамони Саной аз ахлоқи сӯфиёни даврони худаш, наметавонад исботи ин нукта бошад, ки ӯ тасаввуфро аз реша рад мекунад, аммо ба ҳар ҳол имкон намедихад ҳуди Санойро дар шумори шоирони сӯфия даровард.¹

Бо он ки ховаршиносони Аврупои ғарбӣ ҳар аз гоҳе пешиниёни шарқиро ришханд ва таҳқир мекарданд, ки осори омӯзгорони ҳудро

¹ Рӯзгоре нигорандаи ин сатрҳо мекӯшид хутути асосии рушди маснавии сӯфияро тарсим кунад «Grundlinien der Entwicklungsgeschichte des sufischen Lehrgedichts», («Islamica» III, 1. S. 1-31) ва гумон надошт бар ин ки Саной як сӯфӣ аст, ин хатхоро аз ансоре, бо гузор аз Саной ба сӯи Аттор бурда буд. Аммо чунин бармешуморам, ки бо нопазируфтани Саной ҳамчун сӯфӣ, гумон намеравад битвон нақши бузурги ӯро дар рушди чакомасароии сӯфия нафӣ қард. Ҳуди шоирон, Аттор ва Ҷалолуддини Румӣ инро гувоҳӣ кардаанд. Аммо онҳо намегӯянд, ки андешаи Санойро басту густариш медиҳанд; Онҳо танҳо дар мафҳуми баҳрагирӣ аз қолабҳо ва симоҳои мушаххас дар пайи ӯ мераванд. Ба ҳар ҳол, ханӯз наметавон ин масъаларо бозгӯшуда баршумурд. Инак акнун чопи илмии «Маснавӣ»-ро дар даст дорем, чанд тарҷумаи он китоб ба забонҳои аврупоӣ ҳам ҳаст, аммо бо ин ҳама наметавонем бигӯем бозковии илмии онро дорем ва ё муддаӣ шавем, ки манзумаҳои Атторро омӯхтаем? Равшан аст, ки на. Ва то хангоме ки ин қор анҷом нагирад, суҳан аз нисбати осори Саной бо осори Аттор ва Ҷалолуддини Румӣ танҳо дар хутути кулӣ имконпазир аст.

рӯнавис карда ва хатоеро, ки як бор аз онҳо сарзада буд аз садае ба садаи дигар бурдаанд, аммо ҳудашон бо сӯфӣ баршумурдани Саной ҳамин корро анҷом дода ва оху афсӯс, ки аз ин хатоҳову гуноҳон бисёр кардаанд. Бозковии осори Масъуди Саъди Салмон ва Саной нишон медиҳад, ки дар давраи мавриди баррасӣ, мавзӯи чакомаҳои ғайримазҳабӣ рангорангтар шуда ва ғазалу рубоӣ густариши бештар меёбанд. Ғазал, ки пештар ба он чун насиб менигаристанду бас ва матлаи ошиқонае буд бар қасида, акнун дигар аз ҳаққи ҳастии мустақил бархӯрдор шуда буд. Муяссар гардид равшан шавад, ки ғазалҳои машҳури Фаррухӣ, бештаршон насибҳои ҷудо афтода ҳастанд, аммо сесаду ҳафтод ғазали девони Саной заминае намедиҳанд, ки бияндешем рӯзеву рӯзгоре ҳамаи онҳо дунболае аз гунаи мадҳ доштаанд. Ғазал як сабки шоиронаи мустақил гардид. Рубоӣ ҳам густариш ёфт. Бадбахтона, ба дурустӣ намедонем, ки рубоӣ дар осори Рӯдакӣ ва шоирони гирди ӯ чӣ қойгоҳе доштааст. Аммо яксара равшан аст, ки дар нимаи садаи нухуми тарсӣ нигариш ба рубоӣ ҳамчун қолабе, ки ба гуногунтарин дарунмояҳо роҳ медиҳад, афзоише бас калон ёфт. Дар поёни садаи нухум, рубоӣ бастагии худро ба сарчашмаи хеш - таронаҳои мардум - яксара аз даст надода буд, аммо гароиш ба тавон ёфтани дарунмояҳои фалсафӣ - омезиши он нерумандтар шуда буд.

АДАБИЁТ ДАР ҚАЛАМРАВИ ҚАРАХОНИЁН

Пештар гуфта будем, ки пас аз фурӯпошии давлати Сомониён, конуни кор ва куниши чакомасароёни дарборӣ, ки ба забони порсии дарӣ месуруданд, аз Бухоро ба Ғазна ба дарбори фармонравоёни он сомон мунтақил гардид. Аммо равшан аст зиндагии адабии даруни хиттаи фармонравои Бухоро, ки рӯзе ва рӯзгоре хурӯшону ҷӯшон буд, наметавонист дар рӯзгоре, ки дар он ҷо чирамардони қарахонӣ ҷо хуш карданд, яқсара хомӯш шавад. Бадбахтона, Ҳанӯз намешавад нигорае ҳомии ҳолу рӯзи адабии он рӯзгорро нишон дод. Чисторҳо бисёр ночизу андак ҳастанд ва он ҷӣ ки дар даст аст, чунонки бояд ва шояд омӯхта нашудааст. Бағижа набудани додаҳои дақиқ дар бораи таърихи он рӯзгори Осиёи Миёна, қорро душвортар мекунад. Ҳанӯз тартиби санавотии фармонравои қарахониён муайян нашуда ва ҳарчанд бар номи бархе аз онон огоҳем (аз рӯи таърихчаҳо, шеърҳо, сиккаҳо ва ҷуз инҳо), аммо дар бораи солҳои фармонравои онон бояд бештар, аз гумон ёри гирифт.

Сабаби ин низ ба гумон он аст, ки дар зер меояд. Маркази мадоре нисбӣ, ки дар идораи қаламрави Осиёи Миёна дар солҳои шукуфоии Сомониён ба даст омада буд, дар поёни садаи даҳуми тарсӣ ба сустӣ гароид ва бо устувор шудани саёдати туркони қарахонӣ, яқсара ба ҳастии хеш поён дод. Ҳарчанд саркардаи хонадони қарахониён, ки монанди импературии Чин лақаби Табғочхон дошт ва болотарин мақоми ҳукумат баршумурда мешуд, дар Қошғар мезист, аммо ҳамаи сарзаминҳои, ки ӯ дар Осиёи Миёна ба ҷанг оварда буд ба тевадҳои миёни аъзои хонаводааш бахшида шуда буд ва ин теваддорон дар қаламрави худ соҳибони тамомихтиёр буданд. Дар ҳолу рӯзе, ки чунин парокандагӣ падид омада буд, ҳатто як таърихшинос ҳам наметавонист нигораи тақрибӣ аз зиндагии Осиёи Миёна дар он рӯзгор падид оварад. Афзун бар ин менамояд ҳуди фармонравоён ҳам ҷандон моил набуданд, ки чунин қор анҷом гирад. Ғамхорӣ барои ба тартиб даровардани таърихи дудмон танҳо дар сурате метавонист бошад, ки онҳо ҳудашонро то андозае басанда, маҳкам ва устувор бар болои тахт ҳис кунанд, аммо қарахониён ба сабаби ҷанги хонагии бепоён ҳамаи ин итминонро наметавонистанд дошта бошанд.

Набояд набудани додаҳо дар бораи адабиёти қарахониён ба забони порсии дариро чунин тавзеҳ кунем, ки қарахониён ҳамчун намоёндаи яке аз мардумон, рушди адабиётро ба забоне, ки барои онон бегона буд, ташвиқ намекарданд. Чунин пиндоре менамояд, ки дар нахустин нигоҳ равшанӣ бар ин нукта меандозад, аммо дар воқеъ бо додаҳои, ки барои мо равшан ҳастанд муғират дорад. Басанда аст қитъаи зерро аз «Ҷаҳормақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ, яъне аз муаллифе бихонем, ки ҳудаи баҳубӣ огоҳ буд, ки дар қаламрави қарахониён ҷӣ мегузашта ва наметавон бадгумон шуд, ки ӯ рафторе ба таассуб нисбат ба

карахониён дошта, зеро ӯ китоби худро дар ҳоле навишт, ки ба ҳеч рӯй ба онон вобаста набудааст:

«Мулуки (наводағони)» Хоқониён (Қарахонӣ - Е. Б.), дар замони Султон Хизрхон ибни Иброҳим, азим таровате дошт ва шигарф аз сиёсате ва муҳобате, ки пеш аз он набуд ва ӯ подшоҳи хирадманд ва одил ва мулкороӣ буд. Мовароуннаҳр ва Туркистон ӯро мусаллам буд ва аз ҷониби Хуросон ӯро фароғате тамом ва хешиву дӯстӣ ва аҳду сайқат барқарор ва аз ҷумлаи таҷаммули мулуки ӯ яке он буд, ки чун барнишастӣ ба ҷуз дигар силоҳ, ҳафтсад гурзи заррин ва симин пеши асби ӯ бибурданд ва шоир дӯсти азим буд. Устод Рашидӣ ва Амир Амъақ ва Начиби Фарғонӣ ва Начҷор Соғраҳиву Алӣ Бонайзӣ ва писари Дарғӯш ва писари Исфариони ва Алии Сипехрӣ дар хидмати ӯ силатҳои гарон ёфтанд ва таширҳои шигарф сутуданд. Ва Амир Амъақ амир-уш-шуаро буд ва аз он давлат хатте тамом гирифта ва таҷаммуле қавӣ ёфта, чун гуломони турк ва канизакони хуб ва асбони роҳвор ва сохтҳои зар ва ҷомаҳои фохир ва нотику сомот (яъне одаму чорво. – Е. Б.) фаровон ва дар маҷлиси шоҳ азим муҳтарам буд, ба зарурати дигар шуароро хидмати ӯ ҳамебоист кардан ва аз устод Рашидӣ ҳамон тамаъ медошт, ки аз дигарон. Агарчи Рашидӣ ҷавон буд, аммо олим буд дар он саноат (шеър. - Е. Б.). Ояшті¹ Зайнаб мамдӯҳаи ӯ буд ва ҳамагии ҳарами Хизрхон дар фармони ӯ буд ва ба наздики подшоҳ рутбате тамом дошт ва Рашидиро ӯ бисутудӣ ва тақрири фазли ӯ кардӣ то қори Рашидӣ боло гирифт ва Саид-уш-шуаро-ӣ ёфт. Ва подшоҳро дар ӯ эътиқод паид омад ва силатҳои гарон бахшид. Рӯзе дар ғайбати Рашидӣ (подшоҳ - Е. Б.) аз Амъақ пурсид, ки шеъри Абдулрашидиро чун мебинӣ? Гуфт: «Шеъри бағоят нек мунқо ва мунқаҳ, аммо қадре намакаш дар мебояд». На бас рӯзгоре баромад, ки Рашидӣ дар расид ва хидмат кард ва хост, ки биншинад, пошоҳ ӯро пеш хонд ва ба таъриб ҷунонки одоти мулк аст гуфт: «Амир-уш-шуароро пурсидам шеъри Рашидӣ чун аст?» Гуфт: «нек аст, аммо бенамак аст, бояд, ки дар ин маънӣ ду байте бигӯӣ!» Рашидӣ хидмат кард ва бо ҷои хеш омад ва биншаст ва бар бадеҳа ин қитъаро гуфт:

Шеърҳои маро ба бенамакӣ,
Айб кардӣ раво бувад шояд.
Шеъри ман ҳамчу шаккару шахдаст,
В-ан дар ин ду намак наку н-ояд...
Шалғаму боқиласт гуфтаи ту,
Намак, эй қалтабон туро бояд.

Чун арза кард, подшоҳро азим хуш омад. Ва дар Мовароуннаҳр одату расм аст, ки дар маҷлиси подшоҳ ва дигар маҷолис зару сим дар табакҳо ба нуқл бинҳанд ва онро «сими току ҷуфт хонанд» ва дар маҷлиси Хизрхон ҷаҳор табак зари сурх бинҳонандӣ, дар ҳар яке дувисту панҷоҳ

¹ Ояшті - лақаби бонуе аз бузургон, ҷуз инҳо.

динор ва онро ба мушт бахшидӣ. Ин рӯз чаҳор табак Рашидиро фармуд ва хирмане тамом падид омад ва маъруф гашт, зеро чунонки мамдӯх ба шеърӣ неки шоир маъруф шавад, шоир ба силаи гарони подшоҳ маъруф шавад, ки ин ду маънӣ матло замонанд». Ин ҳикояти Низомии Арӯзӣ барои мо бисёр дархӯри нигариш аст. Аз ин ҳикоят пеш аз ҳама чунин бармеояд деҳгононе, ки аз бошандагони Осиёи Миёна будаанд ва сипас асаре ҳам аз онон намонд, менамояд чандон сӯгвор ва нолон набудаанд ва на танҳо бо қарахониён созиш карда буданд, балки ҳатто то андозае онро бехтар аз вопасин фармонравоёни сомонӣ медонистанд. Дигар ин ки яқсара равшан аст, ки шеър ба порсии дарӣ дар дарбори қарахониён нақше андак надоштааст. Низомии Арӯзӣ дар ин бора, ки қарахониён ба ҷӣ забоне менавиштаанд суҳане намегӯяд, аммо бояд андешид, ки ёдоварӣ аз онҳо, дар «Чаҳормақола», ки ба забони форсии дарӣ месурудаанд ва номҳои хоси онҳо (чун писари дар ғӯш), баҳубӣ гӯи он аст, ки онҳо тоҷик будаанд.¹

Низомии Арӯзӣ дар ҷойе дигар, ин феҳристро андаке густардатар меоварад ва сабабаш ҳам ба гумон ин аст, ки дар он ҷо на танҳо дар бораи шоирони дарбори Хизирхон, балки дар кулл дар бораи шоирони ҳамаи дудмони қарахониён суҳан меравад. Феҳрист чунин аст: «Номҳои (шоҳон) хонадони Ҳокон (яъне Қарахониён. - Е. Б.) дар партави шоирон Лулуй, Гулобӣ, Амъақи Бухорӣ, Рашиди Самарқандӣ, Начҷори Соғарҷӣ, Алии Бонайзӣ, Алии Сипехрӣ, Ҷавҳарӣ ва Алии Шатранҷӣ бар ҷой мондаанд». Аз суҳанони Низомии Арӯзӣ метавон дарёфт, ки барои мисол, ҷӣ нақши бузурге Амъақӣ дар дарбори Хизирхон доштааст. Аз ҳамин ҳикояти Низомии Арӯзӣ равшан мешавад, ки шоирони назди қарахониён, дар ҷумлаи коркунони дарбор будаанд ва дар гирдомадҳои расмӣ ҳар қадам вобаста ба ҷойгоҳашон, ҷои вижаи худро доштаанд. Дар он ҳангом, муборизаи ҳамешагии шоирон барои гирифтани мақоми нахуст ва суди молии вобаста ба он, ки дар рӯзгори Сомониён идома дошт поён нагирифта буд. Инҳо набояд моро шигифтзада кунанд, зеро то он ҷо ки метавон доварӣ кард, дар девонҳои қарахониён ҳамчунон бештари кормандон, аз намояндагони маҳфили феодалони бумӣ буданд, ки таҷрибаи бузурге дар корҳои идорӣ доштанд. Дар он ҳангом ҳанӯз намешуд ҳонҳои туркии биёбонгардро ҷонишини онон кард. Низ медонем, ки рӯхонияти мусалмонии Осиёи Миёна ҳам дар рӯзгори қарахониён аз эътибори бузург бархӯрдор буд ва дар зиндагии кишвар нақше бештар аз пеш дошт.

¹ Ин ёдоварӣ дорои аҳамият аст, ки дуруст дар ҳамин ҳангом (аммо на дар Осиёи Миёна, балки дар Қошғар, шаҳре аст дар остони Сикиёнг ҷумҳурии халқии Чин, ки мардуми бумиаш форсиабон ва туркиабонанд ва яке аз хостгоҳи туркон аст. - С. Э.) ҷолибтарин асари шеърӣ дарборӣ ба яке аз забонҳои туркӣ - «кутодгубейлик», (Хираде, ки саодат меоварад)-ро дар соли 1069-и тарсӣ Юсуфӣ Ҳос хоҷибӣ Балосуғонӣ суруд. Наздик ба ҳамаи солҳое, ки дар дарбори қарахониён шеърӣ форсӣ-дарӣ рушд меёфт, шеърӣ туркӣ ҳам дуруст шуд ва иртиботи наздик миёни ин ду адабиёт бегумон аст.

Бадбахтона бахше бузург аз номҳое, ки Низомии Арӯзӣ барои мо гузоштааст, танҳо номанду бас. Гумон намеравад битвон пиндошт осори ин муаллифон, ки то кунун мондааст, дархӯри ҳеч гуна нигарише нестанд. Мекӯшем инро дар намунаи шоироне бинамоёнем, ки аз шеърхояшон танҳо қитъаоте бисёр андак мондааст.

Алӣ Шатранҷии Самарқандӣ. Мо додаҳое дар бораи зиндагии ин шоир надорем. Номи ӯро ба шакли Абӯалӣ бо афзудани лақаби Хочадеҳкон ҳам ба забон меоваранд. Душвор аст бигӯем оё ин чунин маънӣ медиҳад, ки ӯ аз деҳгонони беҳонумоншуда будааст ё на, аммо суханони саҳти ӯ дар мавриди фармонравоёни ҳамдаврааш шояд ба ҳамин сабаб бошад. Аз таърихи зода шудан ва марги ӯ беҳабарем. Ризоқулихон¹ дар бораи ӯ ҳамчун муосири Ломеии Ҷурҷонӣ сухан мегӯяд, аммо дарего, ки таърихи зода шудан ва марги Ломеиро ҳам намедиҳад ва танҳо мегӯяд шоире буда, ки дар мадҳи Хоча Низомулмулк шеър мегуфтааст. Медонем Низомулмулк вазири номдори Салҷуқӣ, ҳафдахуми октябри 1090-и тарсоӣ ба дасти Ҳошиюн кушта шуд. Пас Ломеи мебоист зодрузаш пеш аз соли 1060 буда бошад, зеро гумон намеравад Низомулмулк, ки дар кулл шоиронро дӯст намедошт, метавониста бошад марди ҷавонеро дар канори худ таҳаммул кунад. Агар Хизирхон дар соли 1080-и тарсоӣ бар тахт нишаста бошад, пас он гоҳ Ломеи метавониста муосири ӯ ва дар натиҷа, муосири Шатранҷӣ ҳам бошад. Аммо сипас бархе норавшаниҳо пеш меояд. Ризоқулихон бе ёдоварии сарчашма мегӯяд, ки Шатранҷӣ назди Сӯзанӣ дарс хонда, харчанд ки гӯё Сӯзанӣ ба ифтихори ин шоир қасида ҳам гуфтааст. Ӯ соли 562 (1166/67-и тарсоӣ)-ро таърихи марги Сӯзанӣ медонад. Аз гуфтаи худи Сӯзанӣ бармеояд, ки зиндагиаш дароз будааст. Пас зодрузи ӯро метавон бе ҳеч гумоне, наздик ба солҳои ҳафтодуми садаи ёздаҳуми тарсоӣ донист. Пас ӯ ба ҳар рӯй даҳ сол аз Шатранҷӣ ҷавонтар буда ва аз ин рӯ метавон пиндошт, ки Сӯзанӣ назди Шатранҷӣ дарс хонда ва дар мадҳи омӯзгори худ қасида сурудааст, на ин ки баръакс.

Шатранҷӣ зодаи Самарқанд буд ва бо доварӣ аз рӯи навиштаи Низомӣ, аз шоирони дарбории Хизирхон набудааст. Ӯ пайраву суфориши вазир Қарахонӣ-марде, ки шояд посухгӯи Самарқанд будааст-қасидае бо радифи лаклак суруд, ки аз он низ ду байт мондааст:

Башорат орад аз Наврӯз моро ҳар замон лаклак,
Кунад ғамгин дили мо з-он башорат ҳар замон лаклак.
Дабиристонст гӯи ошёнӯ кӯдакон гунҷишк,
Нишаста чун яке пири муаллим дар миён лаклак.

Пеш аз ҳама ёдовар мешавем, ки сурудани шеъре дароз, ки дар он ҳар байт ба осонӣ ба вожаи «лаклак» тамом шавад, чӣ вазифаи душворе аст. Падидор шудани чунин шеъре дар Самарқанд яқсара мафҳум ва табиӣ аст: Дар он ҷо лаклакхоро бисёр гиромӣ медоштанд ва ҳар сол, рӯзи бозгашти онхоро, ки ба оғози баҳорон баробар буд ҷашн мегирифтанд ва суруру

¹ Ризоқулихони Ҳидоят, Маҷмаъ-ул-фусаҳо, ҷ. 1, саҳ. 344.

шодмонӣ ва бозӣ мекарданд. Байти дувум, нигораи зинда ва дурахшонест аз табиат. Бад-он мемонад, ки ин нигора дар баробари чашмони хонандагон, ҳайкали бовикори худованди бинидарози лонаи бисёр бузургро намоён месозад, ки дар миёни хонаи худ бе он ки бичунбад истодааст ва дар гирдаш гунчишкони хуш, ки ин лонаҳои бузургро дӯст доранд, сару садо роҳ андохта ва «чик-чик» мекунад. Ва дар ҳамин ҳангом дар баробари сахнае аз зиндагии як мактаби мусалмонон бо муллои пираш падидор мешавад, ки шояд ҳам бинии кашида дорад ва гирдашро бачаҳои дилзиндаву шодмон гирифта, сару садо мекунад, дар зер чашми озордиҳандаи устои худ, коре барои шӯхӣ ва ханда бикунанд. Ин ду байт гувоҳи он аст, ки Шатранҷӣ шоире пуристезод буд ва метавонист симоҳои беҳамто ва намунаи бисозад. Аз пораҳои дигаре, ки чакомаҳои ин шоир монда, дида мешавад, ки зиндагии сахту душворе дошта ва ҳар аз гоҳе мебоист хору ҳақир шавад ва инъоме дарюзагӣ кунад. Чунончи ӯ мегӯяд:

Эй чизи ҷаҳон, пеши ту ночиз бифармой,
Чизем дар он чиз бувад андак шояд.

В-аз андакии чиз, маҳӯр ҳеч таассуф,
Ки имрӯз маро андак бисёр намояд...

Менамояд чунин хоҳише барои ӯ осон набудааст, зеро дар бораи ҳолу рӯзи надимӣ дар лаҳни бисёр ғамангезе сухан мегӯяд:

Чӣ бояд баҳри одоби надимӣ
Магар бар ҷону дил меҳнат ниҳодан.
Забон кардан ба назму наср ҷорӣ,
Зи хотир нуктаҳои бикр зодан?
Ки бозомад ҳама кори надимӣ,
Ба силихӯрдану дашномдодан.

Ва ин шоирро ба пурғамтарин натиҷаҳо расонид:

Ба сар ба ҳоки каримони рафта рафтан беҳ,
Ки сӯи дарғаҳи ин меҳтарони аср ба пой.
Аз он ки ҳеч аз он меҳтарону ин даргоҳ,
Раво нагардад дар ҳеч ҳол ҳочату рой.
Агар ту ҷамъ кунӣ ҳоки ин каримонро,
Раво кунад ба ҳама ҳол ҳоҷати ту Худой.
Агар бимонанд ин меҳтарон бад-ин сурат,
Чи гуна умр гузорем? Вой, бар мо вой.

Ва саранҷом, Шатранҷӣ ба бароянде пурфочиа мерасад, ки гӯи натиҷаи ҳамаи ин шикоятҳост:

Умри дароз агар зи ҳар неъмате беҳ аст,
Бад неъмате, ки умри дароз аст дар ниёз.
Андар ниёзи умрдарозӣ, бародарон,
Умри дароз нест, ки ҷон кандани дароз.

Бояд андӯхгин буд аз ин ки сарчашмаҳо, чунин андак аз шеърҳои ин шоир барои мо ниғаҳ доштаанд. Бегумон бисёр муҳтавил аст шеърҳои ӯ, ки ошкоро хушоянди фармонравоёни он рӯзгор набудаанд, дар девоне гирд наёмада ва барои ҳамин ҳам ба мо нарасидаанд. Бояд пиндошт, ки Шатранҷӣ дар миёни бародарони ҳамқаламаш аз вачҳи хубе бархӯрдор набудааст ва дар ин бора метавон аз рӯи чанд ҳаҷвияи ӯ, ки бисёр хашану бешармона аст доварӣ кард.

Амъаки Бухорӣ. Огоҳии мо дар бораи Амъаки Бухорӣ андаке беш аз донишониҳои мо дар бораи Шатранҷӣ аст. Дуруст аст, ки аз шеърҳои ӯ ҳам танҳо пораҳои мондааст, аммо ин пораҳо то андозае фаровонанд ва аз рӯи онҳо метавон барои худ тасаввуре камобеш равшан дар бораи сабки вай падида овард. То он ҷо ки медонем ин қитъаҳо, нахустин бор дар таъкираи Ризоқулиҳон гирдоварӣ шудаанд.¹ Дар соли 1929, дар Табрез маҷмӯае дар ҷиҳли се саҳфа аз ҳамаи шеърҳои, ки аз Амъаки Бухорӣ дар ҳамаи таъкираҳо монда буд, ҷоп шуд. Ноширони ин китоб дар рӯзномаҳо бо огоҳӣ ва аз хонандагон хоҳиш карданд, агар шеъре аз Амъақ суроғдоранд, ки ҷоп нашудааст онро огоҳ кунанд ва шеърро барояшон бифаристанд. Аммо ҳеҷ кас ба он фарохон посухе надод. Дар бораи зиндагии Амъақ чизе бисёре намедонем. Лақаби ӯ Шаҳобиддин аст. Даре аст, ки таҳаллуси вай барои таърихи адаб нависон гумонбарангез шудааст. Сухан дар ин бора аст, ки ҳамаи таҳаллусҳои, ки бар онҳо огоҳӣ дорем, бино бар маъмул дорони мафҳуме ҳастанд ва метавон онҳоро тавзеҳ дод; аммо, менамояд, ки дар ин ҷо бофтае аз овоҳост. Аз ин рӯ, дергоҳе аст ин пиндор падида омада, ки ин таҳаллус, ба ростӣ оғоз чун Амӣ ё Амӣ (ба маънии «ҷарф») дошта ва танҳо дар асари беқайдӣ яке аз насосон ба шакли имрӯзӣ даромадааст.

Равшан аст, дар ин пиндор чизе ки ношуданӣ бошад нест, аммо наметавон ёдовар нашуд, ки ин шакли «дуруст» (Амӣ ё Амӣ) дар ҳеҷ як аз сарчашмаҳо дида намешавад ва барои ҳамин ҳам то кунун аз ба қор бурдани он худдорӣ кардаем. Болотар достони Низомии Арӯзиро дар бораи рақобати Амъақ ва Рашидӣ овардем. Ин ҳикоят дар ҳамаи таъкираҳо бозомадааст, аммо дар китоби Ризоқулиҳон қитъае ба номи Амъақ мансуб аст, на ба номи Рашидӣ. Давлатшоҳ бо истинод бо таърихи салҷуқиҳо аз Абӯтоҳири Хотунӣ, ки боз намондааст, меоварад, ки бавижа марсияҳои ӯ шуҳрате доштааст. Ҳангоме ки Моҳмалахотун-духтари Султон Санҷар-аз ҷаҳон рафт, Султон бисёр ғамгин буд ва аз он ҷо ки меҳост ёдгори аз ин руҳдоди сӯғовар бигзорад, Амъақро аз Бухоро (дар навиштаи дигар аз Балх) фаро хонд, то ӯ марсияе барои марги вай бинависад. Шоир дар ин ҳангом бисёр пир буд (пайрави бархе додаҳо, ӯ беш аз сад сол зиндагӣ кардааст) ва метавон гуфт, ки нобино шуда буд. Ӯ сӯғномаи бузург насурӯд ва ба ин ду байт басанда кард:

¹ Ризоқулиҳони Ҳидоят, Маҷмаъ-ул-фусаҳо, ҷ. 1, саҳ. 348.

Ҳангоми он ки гул дамад аз саҳни бӯстон,¹
Рафт он гули шукуфтаву дар хок шуд ниҳон.
Ҳангоми он ки шохи шаҷар нам кашад зи абр,
Бе об монд наргиси он тоза бӯстон.

Адибони бозътибори садаҳои миёна Амъақро яке аз бузургтарин устодони суҳан медонистанд. Авфӣ бо шеваи муғлақ ва печидагӯии ҳеш мегӯяд, ки ҳамаи ширинӣ ва гувориҳои шеърҳои Амъақ латиф аст ва зариф ва ҳамаи маҳорату зиракии фанниаш бузургтарин шоиронро ангушт ба даҳон мекунад. Рашидаддини Ватвоти Хоразмӣ, бузургтарин ҳабараи фанни чакомасарой, дар асари худ дар бораи шеърӯ шоирӣ - «Ҳадик-ул-сеҳр» (Боғҳои ҷоду) - оғози як қасидаи Амъақро ҳамчун намунаи шеваи илтизом (дуборагӯии як, ду ё бештар аз як вожа дар ҳар мисраъ ҳамчун гунаи *Obligato*), ки аз нигоҳи такомули фанниаш даст ноёфтани аст, меоварад:

Агар мӯре суҳан гӯяд ва гар мӯйе равон дорад,
Ман он мӯри суҳангӯям, ман он мӯям, ки ҷон дорад.
Агар бо мӯю бо мӯре шабонрӯзи шавам ҳамрах,
На мӯр аз ман ҳабар ёбад на мӯй аз ман нишон.
Танам ҷун сояи мӯят, дилам ҷун дидаи мӯрон,²
Зи ишқи ғолиямӯйе, ки ҷун мӯрон миён дорад.
Ба ҷисми мӯй даргунҷам зи бас сустӣ, зи бас зорӣ,
Агар хоҳад маро мӯре ба ҷашми худ ниҳон дорад.

Дар маъхаз се байти пас аз ин байтҳо ҳам мондааст, аммо он ҷӣ ки дар боло овардем, басанда аст то ҳамаи печидагӣ ва дар ҳамон ҳол бедарунмоя будани ин шеърҳоро, ки танҳо як бозӣ бо шаклу қолаб ҳастанд нишон диҳем. Менамояд, ки дар кулл, тарфандҳои фаннӣ мавриди таваҷҷуҳи Амъақ будааст ва барои ҳамин ҳам ба гувоҳии маъхаз, ӯ манзумаи «Юсуф ва Зулайхо»-ро³ ҷунон сурудааст, ки мешавад онро дар ду вазн хонд⁴ ва равшан аст, ки бо ҳамон шумори мушаххаси ҳиҷоҳо. Ин кор аз ин раҳгузар ба даст меояд, ки дар ҷоҳои зарурии ҳар байт вожаҳои ҷой мегиранд, ки пайрави қавоиди шеърҳои классик, метавон онҳоро ба дилҳо, кӯтоҳ ё кашида талаффуз кард. Равшан аст, ки ба кор бурдани ин шева, дасти шоирро мебандад ва ўро дар гузиниши вожа бисёр маҳдуд мекунад, Шояд ҳам сабаби манзума то ба рӯзгори мо нарасида ҳамин бошад. Андак ҳастанд қасоне, ки танҳо аз фанну техники шоирӣ лаззат мебаранд ва бояд

¹ Духтари Султон дар баҳор аз ҷаҳон рафта буд.

² Ҷашми мӯр дар шеъри фазлфурӯшона, ҷизе аст бениҳоят бориқ, ҳамаи ин ибороти печида барои он кор рафта, ки шоир бигӯяд аз ғами ҳиҷрони маҳбуба, дилаш фишурда ва гирифтааст.

³ «Юсуф ва Зулайхо»-и Амъақ, менамояд, ки нахустин аз манзумаи мансуб ба Фирдавсӣ будааст.

⁴ Ин шева дар шеъри фазлфурӯшона, талаввун ном дорад.

ангошт, ки дар ин асари абархунармандона, ҷое барои эҳсос набудааст. Дар тазкираи «Оташкада» омадааст, ки Амъақ аз он ки бисёр пир шуд, зоҳид ва хилватнишин гардид. Муаллифи тазкира, ғӯе меҳоҳад бигӯяд, ки шоир ғӯшаи хилват баргузид ва рӯзҳои зиндагиашро сарфи тақомули маънавӣ мекард.

Аммо ба андешаи ман, агар Амъақ дар ин ҳангом солҳои умраш аз сад гузашта буда, дасткам шигифтангез менамуд, ки аз ӯ ҷашм дошта бошанд дар боданӯшиҳои Султон ва дигар саргармиҳои дарбор ширкат кунад. Дар чунин синну сола, агар одаме ҳудаш ҳам нахоҳад, мебоист ғӯшанишин шавад. Таърихи марги Амъақ дар тазкираҳо, соли 543 (1147/48-и тарсоӣ), «Ризоқулиҳон» ва ё соли 553 (1158-и тарсоӣ) «Тақии Кошӣ» омадааст. Пас метавон гуфт, ки шоир дар солҳои ҷиҳил ё панҷоҳи садаи ёздаҳуми тарсоӣ зода шудааст. Аз осори Амъақ, аз рӯи ҳамоно китоби қитъаҳои ҷопи Табреш бар сиву нӯҳ қасида ва ҳафт рубоӣ огоҳӣ дорем. Дар бархе аз қитъаҳо, номи мардоне, ки қасида ба онҳо ҳадя шуда чун Насриддин Абулҳасани Насри Қарахонӣ ва падараш, Қутбиддин Абулмузаффарӣ Иброҳим ҳам мондааст. Дар қитъаҳо, ки монда номи Хизирхон нест, аммо ба гумони мо асосе дар даст нест, ки ба ғувоҳии Низомии Арӯзӣ бовар накунем. Бад-ин сон метавон пиндошт, ки Амъақ аз ҳамоно оғози гом ниҳодан дар нардбони тараққии ҳеш, ба дарбори қарахонӣ вобаста будааст. Ба гумоне бисёр, танҳо як қасидаи комил аз Амъақ мондааст. Ин қасида ба сухане хитоб ба бод оғоз мегардад. Сипас шоир мегӯяд дар роҳе пурхатар ва душвор, савора ба пеш меравад ва марқаби ӯ ҳаре аст нимаҷон:

Ҳама пушташ аз дӯш то дум муғарбал,
Ҳама хомаш аз ҷашм то сум мучаддар.
Бихуфтӣ гар аз бод будиш полон,
Бимондӣ гар аз соя будиш афсар.
Зи ҳар мӯи ӯ дидаи раста гирён,
Зи ҳар дидае наҳва кардӣ бароҳ(в)ар.
Замоне фитодӣ чу масруӣ беҳуд,
Замоне муаллақ задӣ чун кабӯтар.

Аммо ба рағми ҳамаи душвориҳо, боз ҳам шоир ба даште фароҳ мерасад, ки дар он ҷо диже аст, даст ноёфтани. Дар наздикии диҷ море аст дамон. Шоир пас аз пушти сар гузоштани ин хатарҳо ба ҷое мерасад пур аз мардумоне тарсон, ки ба ифрит мемонанд. Дар ин ҷо Амъақ ба суханпардозӣ мегузарад. Насро меситояд ва ба игроқҳову муболиғаҳои номухтамал даст мебарад. Чунончи, на Холиқ валекин зи махлуқ бартар... Сипас нигораи размии ҳунармандонае аст, ки ошкоро ба нигораҳои ҳаммонандии Унсурӣ мерасад.

Ҳатто яке аз газофағӯиҳои Амъақ чун пажвоке аз ҷамои «малик-уш-шуаро»-и ғазнавӣ ба ғӯш мерасад:

Ало, подшоҳе, ки аз саҳми тегат,
Муаннас шавад дар раҳмҳо музаккар.

Бештари қитъаҳои дигари шеърҳои Амъақ насибҳое ҳастанд, ки аз қасидаҳо қанда шудаанд ва мавзӯи инҳо одӣ аст: Баҳор, нӯшонӯш, сабуҳӣ, нигораи зебоии дилдор ва гила аз сангдили ӯ. Чанд бор чунин саҳнае такрор мешавад: дилдор, саҳаргоҳ назди ӯ меояд ва сарзаниш мекунад, ки булҳавас аст ва бевафо. Дар чакомае дилдори шоир, аз гӯр назди ӯ меояд ва шиква мекунад, ки бисёр зуд ӯро аз ёд бурдааст. Ба ҷост ёдовар шавем байте аз ӯ, ки бисёр машҳур шуд дар ҳамин қитъа аст:

Гузоштемӯ гузаштемӯ омадему шудем,
Ту шод зиву бикун нӯш бодаи равшан.

Дар яке аз насибҳо нигораи зимистон ва оташ аст ва ин шеър ба муносибати чашни сада суруда шудааст. Фаҳр ҳам дар шеърҳои Амъақ дида мешавад, ки гоҳ-гоҳ бисёр зариф аст:

Чун Хизр, ноҷуста оби зиндагонӣ ёфта,
Баҳри бе оби арӯз аз гавҳари ашъори ман.

Ин аз печидатарин бозиҳо бо вожаҳост, зеро баҳр (дарё) дар ҳамон ҳангом истилоҳе аст барои нишон додани гуногунии шеър дар чакомасарой ва «бе об» ҳам яъне «рушноии фокид дар дурахшандагӣ», аммо медонем, ки марворид арзишаш ба «об»-и он аст. Ба гуфтаи дигар Амъақ меҳоҳад бигӯяд чакомасарое, ки дучори рукуд шуда буд, дар партави шеърҳои ӯ равнақ гирифтааст. Менамояд, ки Амъақ ба чакомасароии давронаш арзише воло намедодааст:

Зи харони наврасида дар бисоти инбисот,
Ҳамчу тифлон вақти зодан чома бар худ медам.
Шеършон монда зи хушкӣ ҳамчу киштӣ дар замин,
...¹ Олам чун сафина ғарқ дар шеъри тарам.

Дар боло вобаста ба қасидаи Амъақ, номи Унсуриро ба тасодуф наёвардем. Менамояд, ки Амъақ огоҳона мекӯшад аз устои шеъри дарборӣ бартарӣ чӯяд. Амъақ дар яке аз чакомаҳояш мегӯяд, ки агар ӯ яке аз қасидаҳояшро ба Ғазнин мефиристонд:

Аз шарм хун берун занад аз хоки Унсури.

Дар қиъае, ки дар он густохона ба «Рашидакиву Тавоти жожхой» ва «Ғарздаки аблаҳ» дашном медиҳад, арзишero, ки ба шоирони муосираш додааст меёбем. Ӯ чунин идома медиҳад:

Наузубиллоҳ имрӯз мисли Собир нест,
Ки рӯзгор ба ашъори ӯ занад дастон.

¹ Лаккаи сафед дар нусхаи хаттӣ: менамояд дар он ҷо чизе чун вожаи «ҷумла» будааст.

Ба чуз Рашид надонам дар ин замона касе,
Ки зод фикрати ӯ оби чашмаи ҳайвон.

Пайдост Собир ҳамон шоири дарборе аст, ки ба гунаи фочиаомезе дар Хоразм кушта шуд. Аз он ҷо, ки марги ӯро дар соли 1143-и тарсой нигоштаанд, пас ба гумон шеъре, ки дар боло овардем бояд бисёр дертар аз он рӯзгор суруда шуда бошад ва ин матлаб моро вомедорад дар бораи дурустии он дучори тардид шавем. Шояд ҳам ёдоварии номи Рашид, ки ҳамчун номи шоир Рашидӣ пазируфта шуда ва Низомии Арӯзӣ дар бораи бархе дидгоҳҳои шубҳабарангези Амъақ нисбат ба ашъораш хабар медиҳад, тарбиятдиҳандаи ношинохтаи маҷмӯаи шеърҳои Амъақро бар он дошта, ки ин шеърро ҳам ба маҷмӯа дароварад. Байти поёнии ин қитъаро ҳам, ки дар он арзише воло ба як шоири дигари он рӯзгор, Масъуди Саъди Салмон дода шудааст, меоварем.

Сазо бувад, ки бад-ин шеър офарин гӯяд,
Чароғи равзаи Масъуди Саъд бин Салмон.

Арзиши бузурге, ки Амъақ ба ин шоири ба ростӣ барчаства медиҳад шигифтовар нест. Аз нигоҳи замонии ёдоварии Масъуди Саъди Салмон имконпазир аст, зеро Масъуди Саъд маргаш дертар аз соли 1121/22-и тарсой набудааст. Амъақ бар сарнавишти талхи ӯ огоҳ буд ва инро метавон аз байти қитъае дигар дид, ки шоир дар он мегӯяд, дӯсташ назди вай омад ва ҳикоят кардааст, ки чӣ гуна ӯ:

Бегуноҳ монда ҳашт сол ба Ҳинд,
Чун гунаҳкор дар азоби алим.

Дар ин ҷо ишораи яқсара ошкоре ба рафтори подшоҳони пасини Ғазнавӣ аст, ки расмашон ин буд мардумро, ки корашон намеомад ба Ҳинд таъйид кунанд ва ба гумоне чунин бар мешумурдаанд, ки ҳавои он сарзамин, ки барои таъйидшудагон ғайри одӣ буда, онҳоро ҳар чӣ зудтар ба гӯр бикашонад. Қитъае, ки Амъақ дар он хабар медиҳад, ӯ ба дарбор наздик аст ва ҳатто ёдовар мешавад, чӣ дониш ва вижагӣҳое барои ин кор зарурӣ аст, бисёр дархӯри нигариш аст (ин қитъа бавижа ҳангоми киёс бо суханони Шатранҷӣ, ки дар боло овардем, бисёр кунҷковбарангез аст). Амъақ мегӯяд:

Надима маро зебад аз баҳри эро,
Ки одоби он нек донам ту донӣ.
Агар нома бояд навиштан бибофам,
Зи килку банон дебаи хусравонӣ.
Агар шеър бояд ба маҷлис биёрам,
Ҳам аз гуфтаи худ ва ҳам бостонӣ.
Ва гар ҳазл хоҳӣ сабукрӯҳ бошам,
Набошад зи ман бар ту бими гаронӣ.

Зи мутриб нахоҳам суруде, ки хоҳам,
Бигӯям фалонӣ зиху бо ҳамонӣ.
Ва гар нарду шатранҷ хоҳам бибозам,
Ҳарифона сеҳру ҳалол аз равонӣ.
На чашмам... канад рӯи соқӣ,
На гӯшам ба дарди ҳадиси ниҳонӣ.
Муарбад набошам, ки некӯ набошад,
Ки майро бувад бар хирад қаҳрамонӣ.

Ба гувоҳии Низомии Арӯзӣ, Амъақ дар даргоҳи Хизирхон аз мавқеияти дурахшон бархӯрдор буд ва аз ӯ ҳадоёи дастгушодона мегирифт. Бо доварӣ аз суханони худи шоир, ҳамвора чунин набудааст. Байте мондааст, ки дар он менамояд, ки Амъақ ин иродаи худро иброз карда, ки яксара аз шеърғӯй даст бишӯяд, зеро аз ин кор чизе ба дасташ намеояд:

Бо шоирӣ чӣ кор маро чун надидаам,
Чуз истимои шеър аз он ҳосилу самар.

Ба суҳане дигар, шоир меҳаҳад бигӯяд, ки ба шеъраш гӯш меводаанд, аммо силаҳои саховатмандонаеро, ки вай пас аз он ба чашм дошта, нагирифтааст. Чунин шикоят дар ин байт низ ҳаст:

Гардун ба чуз мувофиқати дун намекунад,
В-айём чуз ҳасис наменпарварад дигар.

Ин байтҳои афсурда низ ба байтҳои боло наздик аст:

Зи бас к-аз ошноён захм хӯрдаам,
Занад гар ҳалқа гардам аждаҳое.
Чунон душвор н-ояд мар диламро,
Ки кӯбад ҳалқа бар дар ошное.

Бисёр гумонбарангез аст, ки ҳамин байтҳо тартибдихандагони тазкираҳоро ба ин андеша оварда бошад, ки бигӯянд: Амъақ дар поёни зиндагӣ аз дунё рӯйгардон шудааст. Аммо бегумон набояд онҳоро ба ин мафҳум дарёфт. Пеш аз ҳама дар ин ҷо нигораи одӣ аз ховарзамини феодалий аст. Шоир пир шудааст ва ҳарчанд донишу истеъдоди бузургаш ӯро яксара дархӯри нақши марде аз наздикони Султон кардааст, аммо онон, ки ҷавонтар (ба гуфтаи Байҳақӣ - навхостагон) аз ӯ ҳастанд ва беҳтар метавонанд муносиб бо баҳонаҷӯиҳои фармонраво бошанд, ҷойро бар ӯ танг кардаанд. Пас бо ҳамаи муҳақирона будан чисторҳое, ки дар даст аст, боз ҳам метавонем пиндорем, ки Амъақ ба сарнавишти бисёре аз шоирони дарбори он даврон дучор шуд ва дар поёни зиндагӣ ба беҳуда будани ҳамаи қору қуниши худ итминон ёфт.

Рашиди Самарқандӣ. Дар бораи Рашидии шоир, чисторҳо дар маъҳаз аз ин ҳам камтар аст. Низомии Арӯзӣ овардааст, ки ин шоир дар рӯзгори Хизирхон, дар партави ҳимояти яке аз занони хон, ба ҷойгоҳи намоёне расид ва лақаби дарбории «Саид-уш-шуаро» ба ӯ дода шуд. Менамояд ин лақаб аз лақаби «малик-уш-шуаро», ки ба навиштаи Низомии Арӯзӣ дар он ҳангом аз он Амъақ буд, анадке поинтар будааст. Медонем, ки Рашидиро устод Абӯмуҳаммад меномиданд ва ӯ ғайр аз ғазал ду манзума: «Зинатнома» ва «Меҳру вафо» шояд «Ишқу вафодорӣ» ва шояд ҳам ин номи ду дилдода буда, доштааст. Аз шеърҳои Рашидӣ дар тазкираи «Оташкада» чунин шиквае аз вазири хасис мондааст:

Ту вазириву ман-т мидҳатгӯй,
Мидҳати бе ато раво бинӣ?
Ту вазорат ба ман супар ва маро,
Мидҳате гӯй то ато бинӣ.

Аз дидгоҳи Амъақ, ки Низомии Арӯзӣ овардааст, ба гумон Рашидӣ шоири баде набуд, аммо чизи бикру тозае надошт. Шояд барои ҳамин ҳам метавон гуфт, ки аз осори ӯ чизе намондааст. Байтҳое, ки овардем бо ҳикояти Низомӣ дар бораи гиromидошти Рашидӣ ва эҳтиром ба ӯ дар дарбори Хизирхон мағоир ва ноҳамхон аст. Аммо чунин танокусе ба назар меояд, нахуст ин ки ин шеър на ин ки хитоб ба Хизирхон, балки хитоб ба вазире ношинохта аст ва дувум ин ки гумон намеравад қасидаҳои Рашидӣ ҳамвора дар миёни маҳофили дарборӣ аз комёбии бузурге бархӯрдор будааст ва низ гумон намеравад ӯ кӯшида бошад ба ёрии дасиса ва таҳрикоти ҳарамсаро ба мавқеияте воло даст биёбад. Мебинем, ки бархе аз шеърҳои Рашидӣ бадак набудаанд. Ин нукта аз як рубой, ки дар «Оташкадаи Озар» мондааст дида мешавад:

Бар ёди ту бе ту ин ҷаҳони гузарон,
Бигзоштам, эй ёру ту аз беҳабарон.
Даст аз ҳама шустаму ништам нигарон:
Чун бе ту гузашт, бигзарад бедигарон.

Достоне бо номи Рашидӣ вобастагӣ дорад, ки барои мо номафҳум ва норавшан аст. Муосири ӯ Сӯзани шоир ба сабабе бо ҳаҷви хашан ва густохона дунболаш мекард ва гоҳ-гоҳ ӯро ба номаш Рашидӣ, меномид ва ҳар аз гоҳе ҳам, хархумхона. Маънии ин лақаб чандон равшан нест. Гумон намеравад битавон андешид, ки Сӯзанӣ шавақу ҳаваси Рашидиро барои рафтан ба харобот - канори шаҳр, ки майфурушон дар он ҷо мелулиданд, ба боди ришханд гирифтааст. Метавон гуфт, ки ҳамаи шоирони он рӯзгор шароб менӯшиданд. Чунин меандешем, ки ришханди Сӯзанӣ бештар барои он буда, ки Рашидӣ на ин ки мусалмон, балки як масеҳӣ буд. Дар Самарқанд як ҷамъияти масеҳии настурӣ буд ва дар он ҷо дар миёни мусалмонон ин пиндор густурда шуда буд, ки тарсоён на ин ки аз Масеҳ,

ки паёмбар ва мавриди эҳтироми Куръон аст, балки аз хари Исо яъне ҳамон чорпое, ки Исо (а) савор бар он ба Уршилим рафт пайравӣ мекунад. Муаллифони мусалмон борҳо гуфтаанд, ки исавиён сумҳои харро, ки зарпӯш шудааст (шояд онҳо кеши кудратро чунин тасвир карда буданд) мепарастанд. Агар ба дида дошта бошем, ки шаробсозӣ дар он ҳангом бештар кори габрон, тарсоён ва яхудон буд, на мусалмонон, пас ёдоварии «сардоб» ва «хар» низ менамояд, ки гувоҳи ҳамон чиз бошад. Шояд ҳам барои ин ки Рашидӣ масеҳӣ буд, шеърҳои намондааст. Пофишорӣ рӯи чунин тавзеҳе ҳанӯз номумкин аст, зеро адабиёти давраи қарахониён, агар нагӯем, ки ҳанӯз омӯхта нашуда, бояд бигӯем, ки хеле бад омӯхта шудааст. Ба ҳар ҳол, Сӯзанӣ вазифаи худ медонист, ки ба ҳар гуна метавонист садди роҳи густариши шеърҳои Рашидӣ шавад:

Сӯзанӣ асби қавофӣ ронд дар майдони танг,
То хари хумхона беҳуда бичунбонад ҷарас.

Ба сухани дигар, Сӯзанӣ огоҳона радифе душвор (ва радифи фатҳа+с ба ростӣ, ки бисёр душвор аст, зеро пайдо кардани вожаҳое, ки ба фатҳа+с хатм шаванд осон нест) баргузида, ки аз ин раҳгузар ба Рашидӣ имкони навиштани назира (посух)-ро надихад. Пайдост, ки сурудани чунин посухе душвор буд, зеро назира ҳангоме хуб баршумурда мешавад, ки сарояндааш на танҳо муваффақ мешуд радиферо, ки рақибаш ба кор бурда буд, ба кор барад, балки то он ҷо ки мумкин буд шумори онҳоро афзоиш диҳад ва ба вожаҳои нодир ва душвор даст бибарад.

Сӯзанин Самарқандӣ. Пеш аз Шамсиддин Муҳаммад ибни Алӣ, бино бар маъмул лақабаи ҳаким меояд, ки нишонгари овозаи ӯ ҳамчун донишманд аст. Дар бораи зиндагии ӯ ҳеч чиз намедонем. Пайрави яке аз маъхаз, ӯ дар рустое дар наздики Самарқанд ба ҷаҳон омадааст, бино бар навиштаи сарчашмаи дигар, дар Насаф (ки сипас номи Қаршӣ ба ӯ дода шуд) менамояд, ки ӯ дар хидмати ҳеч дарбор ва даргоҳе набуда, балки дар Самарқанд мезиста ва аз он ҷо қасидаҳое барои фаромонравоеҳои гуногун мефиристодааст. Девони Сӯзанӣ наздик ба даҳ-дувоздаҳ ҳазор байт дорад, аммо нусхаи хаттии он андак ва ангуштшумор аст. Яке аз беҳтарин нусхаҳои хаттии ӯ дар китобхонаи Исталинобод аст (*Китобхонаи Фирдавсӣ дар шаҳри Душанбеи кунунӣ. - С. Э.). Ҳарчанд ки ин нусхаи хаттӣ аз нусхаҳои куҳан нест, аммо аз ин нигоҳ дархӯри нигариш аст, ки онро Фарҳод Мирзои Қочор, ҳибраи (донанда) бузурги шеъри классик, бо дастнависи худӣ шоир муқоиса карда (имрӯз равшан нест, ки ин дастнавис дар кучост) ва дар ин миён, Фарҳод Мирзо ҳамаи тафовутҳоеро, ки дастнависи шоир буда дар ҳошияи китоб овардааст.

Аммо бо он ки чунин нусхаи нағзе дар даст аст, ҳанӯз девон ба ҳеч рӯй баррасӣ ва бозковӣ нашудааст. Ногуфта намонад, ки шояд сабаби он ҳам дар ин нукта пинҳон аст, ки бештари шеърҳои Сӯзанӣ анбошта ва мамлу аз воқеоти бешуморе аст ва бисёре аз ҳаҷвҳои ӯ порнографии лухт ва урён

аст. По ба пой инҳо наметавон тезхушӣ ва ширинзабонии ин шоирро мункир шуд ва нодида гирифт. Яксара мафҳум аст, ки муосиронаш аз ҳамалоти захрогин ва нешдори ӯ ҳамвора дар ҳарос будаанд. Дареғо наметавон хонандаро бо бузургтарин баҳши ин шеърҳо ошно кард.¹

Паёмеоро, ки ба номи яке аз бисёр шоирони дорои ном Низомӣ аст, ҳамчун намунаи хуби шӯҳии беозор меоварем:

Низомӣ арчи намурдаст, мурда ангорам,
Ба назм марсияте пеши ӯ фурӯ гӯям.
Чӣ, гар бимирад он гоҳ марсият гӯям,
Чу нашнавад, ки чӣ гуфтам чӣ суд гуфторам?
Латиф марсияте пеши ӯ фурӯ гӯям,
Чунонки дар дили ӯ орзуи марг орам...

Танз дар девони Сӯзанӣ чое бисёр намоён дорад. Дар танзи Сӯзанӣ, ҳамроҳ бо ҳаҷви маъмулӣ, байтҳое меояд, ки андозае аз вижагии пардадарона ва ифшокунандагӣ бархӯрдор аст. Дар мусаддасе бузург, ки шоир дар он касонеро баршумурдааст, ки ба пиндори ӯ ба корҳое паст даст мебаранд, дар бораи қозии шаҳри Кушонӣ чунин гуфтааст (Девон, барги 148 - алиф):

Соҳт қозӣ дар Кушонӣ мулку асбоби тамом,
Ёфт дар шаҳри Кушонӣ бар ҳама кас бонгу ном.
Ҳиштаме наздики хосу ҳурмате наздики ом,
Хӯрд ришватҳо зи дасти ҳар касеву суду вом.
Пир гашту пухта гашту барнагаш аз кори хом,
Хомкорӣ ҳам бимонад, то бисӯзад дар саир.

Шоир медид, ки тӯдаҳои густардаи мардум аз корҳои ин гуна посдорандагони «муҳтарам»-и қонун, ҳолу рӯзашон бисёр табоҳ ва душвор буд, аммо равшан аст, ки дар ин бора наметавонист ошкоро сухан гӯяд. Бо ин ҳама, дар яке аз қасидаҳои чунин андешае намоён шуд (барги 1166):

Омаи мустаманди мискино,
Аз ситамкорарон маҷри ту.

Мо ба дурустӣ намедонем, оё Садр, ки дар таърихи Самарқанд нишоне аз худ нагзошта, ба ростӣ «мудофии ситамкашон» будааст ё на, аз байте, ки овардем метавон дарёфт, ки тӯдаҳо ниёзманди ҳимоят ва дифоъ

¹ Дар диктатории шӯравӣ, дар тавофут бо ҷомиаҳои демократӣ ва маданӣ навиштани вожаҳои мустаҳзан ва алфози зишт ва нозебо, ки шоистаи фарҳанги ҷомиа набуд ва мағоир бо иффати умумӣ буд ва низ порнографӣ мамнӯъ буд ва муҷозот дошт ва барои ҳамин низ акнун, ки демократия ва бозори озод ҳамроҳ бо озодӣ ва бозорҳои озоди руспигарӣ, бекорӣ ва беморӣ ва одамдӯзӣ ва ҷуз инҳо ривоч ёфта, ҳанӯз ҳам мардум ба китобҳои роиҷ дар ҷаҳони демократӣ хӯ нагирифтаанд. Инак Бертелс ҳам бо алфози зишт ва порнографӣ носозгор аст, барои ин аст, ки ӯ аз даврони пеш аз демократӣ ва ривочи бозорҳо ном бурдааст. - С. Э.

будаанд. Дар миёни захми забонҳо ва суханони нешдори Сӯзанӣ байтҳое, ки дар бораи фармонравоён аст, дархӯри нигариш аст. Ин шахр дар партави кору куниши Махмуди Кошғарӣ¹-забоншиноси номдор овоза ёфтааст (барги 147, бе):

Барсухон шахрест дар вай мардумоне чун килоб,
Устухонхорону нонро ҳеч нодида ба хоб.
Бар каду аз мӯи асб бофта карда рубоб,
Гандуму арзан, ки моро нон, мар ишонро сароб.

Наметавон ёдовар нашуд, ки дар ин байтҳо пешдовари намояндаи мардуми якҷонишини тоҷик дар бораи биёбонгардон дида мешавад. Пайдост, ки шояд қиёси мардуми Барсухон бо сагон «калоб, ҳамчи калби арабӣ - С. Э.» ангеааш то андозае, ҳамоно ба хотири пайдо кардани радифи шеърӣ будааст, аммо шигифтии шоир аз умдатар будани хӯроки гӯштии раммадорон ва бегона будани нон барои онон ва нигораи хандадори думбра, ки менамояд дар он ҳангом низ бахшҳои қарахонӣ ба гунаи густарда аз он кор мегирифтанд аз вижагиҳост.²

Душвор аст бигӯем, ки чӣ ҳангоме шеърҳои девони Сӯзанӣ ба тартибу орасте, ки мо акнун мебинем даромадаст: оё ин асле аз худ сароянда будааст ё кори дасти рӯнавискунандагони пасин? Ба ҳар рӯй, тартиби девон одӣ нест. Девон бо қасидаи пушаймонӣ ва истиғфор оғоз мегардад. Сӯзанӣ дар ин қасида аз ҳамаи шеърҳои «паст»-и хеш тавба ва аз парвардигор меҳодад, ки зиндагии гумроҳонаашро бубахшад. Менамояд, ки ин қасида мебоист нақши гунаи тавҳидро дошта бошад. Наметавон мункари ин шуд, ки машхуртарини онҳо, ки бо ин байт оғоз мешавад:

Зи ҳар баде, ки ту гӯи ҳазор чандонам,
Маро надонад зи он гуна кас, ки ман донам.

Тавбае, ки гӯи аз дил бармеояд аз таъсири бузург бархӯрдор аст. Аммо гумон намеравад, ки пирамарди найрангбоз аз шайтанатҳои даврони навҷавонӣ ва даврони камоли хеш бад-ин саҳтӣ дар ранҷу азоб будааст. Дар ин қасида бахубӣ дида мешавад, ки шоир ба гунае аз гуноҳони худ ба хеш меболад ва байтҳое дар он ҳаст, ки ҳамоно бозии тардастона аст ва борҳо хонандаи зудбоварро вомедорад ба андеша фурӯ равад. Чунонки (барги 3, бе):

Ба фазли хеш, мусалмон зиён моро ё раб,
Барӣ макун аз мусалмонӣ ар барӣ чонам.

¹ Кошғар шахре аст дар остони Синкиёнги Чин (ҳамроҳи Бохтану Урумчӣ), ки мардумони бумиш уйғур ва тоҷиконанд ва забони уйғурҳо гунаи туркӣ аст ва бахше аз туркон аз ҳамон ҷо ба сӯи ғарб омаданд ва инон чун дар миёни эронӣён ва чинӣён буданд, фарҳанге нисбӣ ҳам доштанд ва ин шеър низ дар бораи шаҳри туркнишин бошад, зеро хӯрокашони ҳам дар асоси гӯшт будааст. - С. Э.

² Думбура - олати мусиқӣ аст дар миёни қазоқҳо ва қирғизҳо ва «бахше» ҳам, ҳамин имрӯз номи сарояндагон ва навозандагони туркманҳост. - С. Э.

Зиён дар мисраи нахуст сигаи амр аз масдари зистан - «водор кардан ба зиндагӣ» ва «бигзор бизияд» аст. Аммо сухан дар ин бора аст, ки ин шакле, ки аз нигоҳи дастурӣ мумкин аст яксара аз ин нигоҳ, ки вожаи «зиён» ба гунаи густарда ҳамчун часорат ва зарар ва латма ва садама ба кор меравад ғайри қобили истеъмол аст. Тасодуфе нест, ки шоири зирак зиён ва мусалмонро канори ҳам гузошта ва дар ҳамон ҳангом худро аз ҳамалоти эҳтимоли мухофизат кардааст. Дар мисраи дувум низ калак (хилла) ва косае зери нимкоса ҳаст: вожаи барӣ, дар мавриди нахуст арабӣ ва ба маънии «холӣ аз...» ва «орӣ аз чизе» аст ва дар мавриди дувум-дувуми шахси муфрази замони ҳол аз масдар бурдан аст. Таҷнисе комил ба даст меояд, аммо равшан аст, ки хонандае, ки омодагӣ надорад борҳо бояд мисраёро бихонад, то розу рамзи онро дарёбад.

Аз паси қасидаи «Тавба», қасидаҳои мадҳ ва ситоиш меояд. Инҳо на аз рӯи радиф, балки пайрави номи касоне, ки барои онҳо ҳастанд дастабандӣ шудаанд: Қасидаҳое, ки барои марди ягонае бошад, як аз паи дигаре меояд. Шумори Маҳмудҳо бисёр зиёд аст. Ҳеч кадом аз ин номҳо гӯи чизе нестанд. Бештар Маҳмудҳо-садрҳое ҳастанд, ки аз қарахониён лақаби «деҳқон» гирифта, бар вилоятҳои ҷудогона ва бино бар маъмул бар Самарқанд, ки менамояд шоир бахше бузург аз зиндагии худро дар он ҷо ба сар бурдааст, фармон мерондаанд. Ноғуфта намонад, ки ҳар аз гоҳе, Сӯзанӣ қасидае дар мадҳи касоне месурудааст, ки дар шаҳрҳои ҳамсоя мезистаанд. Чунончи ӯ дар як қасида деҳқонро бо номи Алӣ ибн Фаҳриддин мадҳ меғӯяд, барги (136, алиф):

Он худованде, ки фирдавс аст аз шаҳри Насаф,
Аҳли ҳазратрост аз иқболи ӯ чоҳу шараф.

Пайдост, ки набояд аз ин ҷо чунин натиҷа гирифт, ки шоир аз шаҳри дӯстдоштаниаш Самарқанд, ки барояш дар радифи «Самарқанд»-ҳам шеъре суруда буд, берун рафтааст. Ӯ метавонист чакомаро ба Насаф, ки дар наздикии Самарқанд буд, ба умеди дарёфти силае на чандон бузург ба фармонравои он ҷо бифиристад. «Дастмузде», ки ба Сӯзанӣ мерасид, ба гумон бисёр андак будааст. Чӣ бисёр дар девони ӯ дидаем, чунончи (барги 126, алиф ва 126 бе):

Маро ба гандуми марсум ваъдае додӣ,
Бидеҳ ба додани он мар вакилро итлоқ.
Умеди ҳаббаву дастор доштам аз ту,
На мӯза гум шудан уммедро ҳабо кардам.

Агар ба гунаи дигар бигӯем, шоир барои ҳудаш чизеро хошиш мекунад, ки дар он ҳангом ва низ пас аз он, саропо (аз сар то по) номида мешавад, ва ҳамаи бахшҳои чомаву пӯшишрӯй буд (аз ҳамин вожа, номи вожаи як чомаи русӣ – сорофон - гирифта шудааст. - С. Э.): дар шеърҳои Сӯзанӣ аз зарфҳои заррин ва мушт-мушт сангҳои гаронбаҳо ҳатто сухане ҳам нест: Хости шоир бисёр маҳзубона ва андак аст ва бояд пиндошт ин аз он чост, ки фарморавоёни хурдарӯзе, ки ӯ мадҳашонро дар қасидаҳо

меоварад, наметавонистанд ҳамонанди Ғазнавиён дурру гавҳар ба рух бикашанд: Ғазнавиён пайваста захоири хешро аз гузари лашкаркашиҳои роҳзанона ва ғоратҳо меафзуданд. Росташ ин аст, ки аз номҳои пушовози он рӯзгор дар девони Сӯзани, танҳо номи Санҷарро мебинем (барги 12-бе):

Омад ба мулки Турон Санҷари худойгон,
Он сояи Худову сари ҳар худойгон.

Сӯзани, сипас дар ин қасида меғӯяд, Санҷар чунон бузург аст, ки (барги 13-бе):

В-аз хонадони Султон Маҳмуди бутшикан,
Дар пеши тахт бинад чокари худойгон.

Пас аз он гуфта мешавад, ки Санҷар:

Омад ба азми Ғуззаву бифармуд то заданд,
Рӯи саройпарда¹ ба кофури худойгон.

Гумон намеравад битавон тардид дошт бар ин ки дар ин ҷо сухан аз лашкаркашии соли 1153-и тарсой аст, ки бо асир шудани Санҷар (ба дасти Ғазон. - С. Э.) ва торочу ғорати комили Хуросон ба поён расид. Дар девон чунин ёдоварӣ аз номҳои машҳури Қарахониён ҳаст (барги 16, бе):

Ба саъди ахтари маймун рукни дин вад-дунё,
Қиличи Хони Масъуд Рукниддин вад-дунё.
Қилич Тумғочхон Масъуд рукниддин вад-дунё,
Ба саъди ахтари маймун музаффар гашт бар аъдо...

Дар дувумин байти ин китба шоир бисёр муқтасидона ҳамон мисраъро, танҳо ба тартиби баракс бозмеоварад. Ба гумон сухан дар бораи ҳамон Қарахонӣ аст, ки Заҳири Самарқандӣ «Синдбоднома»-и худро ба ӯ пешкаш карда буд. Ҳамин номро дар қасидаи дигаре аз Сӯзани мебинем (барги 15, бе):

Аъло, худойгони ҷаҳон аз сафар расид,
Миннат Худойро, ки ба фатҳу зафар расид.
Тумғочхони Аъзам Масъуд рукни дин,
К-аз вай ба саъди ахтару акбар назар расид.

Ҳамин номро андаке ба шакли дигар дар ҷое дар девон мебинем (барги 14, бе):

Мар ӯро ба шохиву шаҳзодагӣ,
Ба Афросиёби мулк интисоб.

¹ Агар ба Сӯзани бовар кунем, менамояд дар он ҳангом одате, ки ағлаб дар «Шоҳнома» аз он ёд мешавад, ҳанӯз бар ҷой буд ва пайрави ин оин, ҷодари бузурги фармондеҳи сипоҳро чунон барпо мекарданд, ки даромадгоҳаш ба сӯе буд, ки сипоҳ ҳаракат мекард.

Шаҳаншоҳи Масъуд биннул Ҳусейн,
Ба ҳақ вориси маснаду гоҳи боб...
Чу Тумғочхон чадду чадди падар,
Ба Тумғочхон ӯ супурда рикоб...
Сазад дар мадеҳи ту чун Унсурӣ,
Ба ришта кашад Сӯзани дурри ноб.

Ин номро ба ҳамон шакли дигар дар қитъаи боло овардем, метавон дар чунин байтхое ҳам дид (барги 14,6е):

Шоҳи мулку салотини шарқ Рукниддин,
Ки Ҳотам аст ба базлу ба адл Нӯшервон.
Абулмузаффар Масъуд бани Ҳусайн шаҳи шарқ,
Ки ҳаст номи вай асли саодату эҳсон.

Пайдост, ки дар ин чо сухан аз Қарахонии машҳур - Рукниддин Алп Қутулуги Тавнаға Байлаға Абулмузаффар Қиличтумоғочхон ибни Қиличқарахон аст, ки дар соли 1163-и тарсой ба тахт нишаст. Бино бар одат чунин бармешуморанд, ки ӯ писари Масъуд ибни Ҳусайн аст. Аммо аз ин қасида ба пиндори мо чунин бармеояд, ки худи ӯро Масъуд ибни Ҳусайн меҳондаанд. Бояд пиндошт шоире, ки қасида барои ӯ фиристодада ва ба сила умедвор мебудааст, мебоист ҳамаи лақабҳои ӯро дар шеъри худ бебару баргашт ба дурустӣ биёварад. Аммо аз он чо, ки тартиби санаотии Қарахониён мӯшикофона равшан нашоудааст, ҳанӯз наметавон ин масъаларо барои ҳамеша бозгушуд. Гузашта аз чанд қасида ба ифтихори ин хон, ҳамаи дигар қасидаҳои Сӯзанӣ чунонки пештар гуфтем, барои фармонравоёни гуногуни хурду реза буда ва дар ин миён менамояд шумори бузурги номҳои фармонравоёни Самарқанд гӯё он бошад, ки инон зуд ба зуд тағйир мекардаанд. Пайдост, ки дар чунин ҳолу рӯзе, Сӯзанӣ ба рағми ҳамаи талошу кӯшишҳояш ба пешрафте нарасид ва ӯ ҳамчунон як мадеҳасарои андаковозаи шаҳристонӣ боқӣ монда буд. Дар як қитъаи тезхушона, аммо саҳт ношоисту беадабона чунин байте дида мешавад:¹

Ҳама ёрони ман бузург шуданд,
Ман бимондам ба чашми ишон хурд.

Шояд ҳамин «шаҳристонӣ будан»-и Сӯзанӣ ва ин ки қасидаҳои ӯ дар пазириҳои пуршукӯҳи шоҳона дар ҳузури шуморе бузург аз сардорону намоёндагони дипломатии вақт хонда намешуд, сабаби гунае поин афтодани сабк дар шеърҳои ӯ будааст. Дар қасидаҳои шоирони Ғазнавӣ, ки дар сабки пуршукӯҳи базмӣ суруда шудаанд ба кор бурдани ҳар гуна симои «зишту нозебо» ва забони гуфтугӯ дар он роҳ надоштааст, аммо дар қасидаҳои Сӯзанӣ вожа ва иборатҳоро мебинем, ки чояш бештар дар ҳаҷв будааст, на дар мадҳиясароҳои расмиву пуртантана. Насибҳои қасидаҳои

¹ Бингаред: Ризоқулихони Ҳидоят, «Мачмаъ-ул-фусаҳо», ҷ. 1, саҳ. 251.

расмии Сӯзанӣ анбошта аз дostonҳои зишту шармовар? Ҳатто дар худ
мадҳ ҳам хашантарин ношоистагӣҳо дида мешавад. Чунин шевае,
беандоза аз вижагӣҳои Сӯзанӣ аст. Ў шеърҳои яке аз шоирони пуровозаро
бармедорад ва барои он бар хилофи адаб, чакомаи зишти ҳавлноке ба
шакли назира месарояд ва поёнашро барои мисол чунин меоварад (барги
193, алиф):

Ҳаст ин ҷавоби он, ки Саной ба назм кард:
«Ин аблаҳон, ки бесабобе душмани мананд».

Дар ин ҷо дувумин мисраъ ҳамоно тазмин, яъне овардае аз қасидаи
Саной аст ва ногӯфта намонад, ки ба ростӣ қасидае бо ҳамин мисраъ дар
девони Саной ҳаст ва иқтибоси он, мӯ ба мӯ оварда шудааст. Мисоли
дигар (барг 193, бе):

Ин аст муҷоботи яке шеъри Саной:
Айём чу ту дилбари танноз наёбад.

Сӯзанӣ дар ин ҷо андаке шеъри Саноиро дигаргун кардааст, зеро
байти марбутаи ғазали Саной (девон, сах. 615) андаке дигар аст:

Айём чу мани ошиқи ҷонбоз наёбад,
Дилдода чу ӯ дилбари танноз наёбад.

Моил будам битавонам бигӯям, ки чунин тақлидҳои хандадор аз
шеърҳои Саной дар девони Сӯзанӣ бисёр аст. Ў ҳамин корро бо шеърҳои
шоирони дигар ҳам кардааст, чунончи (барги 194, бе):

Ҷавоби шеъри Муиззӣ аст он кучо гӯяд,
«Маро гузар ба сари кӯи ёр бояд кард».

Бояд пиндошт шеърҳое, ки дар маърази чунин рафтори беруву дар
боястӣ қарор гирифтаанд, дар шумори шеърҳои бисёр машхуре будаанд ва
ба гумон, ҳазорон бор сухан бо ашрофони дарборӣ дар мадҳасароҳои
хеш аз ин сухан гуфтаанд, ки фармонравои мамдӯҳашон чун аҳгаре дар
дашт душманонро сӯзонида хокистар мекунад ва ҷуз инҳо. Акнун бубинем,
Сӯзанӣ дар ин бора чӣ гуна сухан мегӯяд (барги 113, бе):

Бо тани ҳасми ту кунад ҳасми ту,
Он чӣ кунад бар сари кал офтоб.

Равшан аст «тантана ва шукӯҳ» дар чунин ташбеҳе бисёр андак аст ва
бар ин пиндорам, ки шоир яқсара огоҳона ҳисоб кардааст, ки хонандаро
бихандонад. Менамояд, ки ногаҳонӣ ва ғайримунтазира будани ташбеҳи
дигарро худ шоир ҳам пазируфта будааст:

Мамдӯхро ба турб сифат ҳеч кас накард,
Ҷуз ман, ки шоире суханорояму сара.

Аммо гумон намеравад танҳо бо «сара» будан битавон марсияе бар марги марде суруд, ки дида мешавад Сӯзанӣ сахт аз ӯ безор будааст. Марсия бо чунин байте оғоз мегардад (барги 182, бе):

Ҳусайни Ғотфарӣ рахт бурд сӯи ҷаҳим,
Умеди манқатаъ аз раҳмати Худои раҳим.

Ба кор бурдани амсала ва зарбулмасалҳо дар шеър, дар суханварию он даврон ҷоиз будааст, аммо пайдост, ки дар гузиниши онҳо мебоист андеша кард. Лекин Сӯзанӣ чунин зарбулмасалеро ба кор мебарад (барги 90, бе):

Аз паи аҳсанту зиҳ нафканд худро дар буза¹
В-аз барои кайк ӯ нанҳод бар оташ гилем.

Шоирон барои намудани нигораи моҳ дар осмони торики шаб ҷӣ ҳамсанҷиҳои резакорона ва зарифонае, ки сохтаанд, аммо Сӯзанӣ ҳеҷ кадом аз онҳоро ба кор набурд. Ӯ дар бораи моҳ чунин сурудааст (барги 81, алиф):

Фалак намуда чу зангор ёфта лагане,
Бар ӯ ҳилол чу як гӯшаи нозада зангор.

Осмон ба маънии «сарнавишт» дар осори ӯ чунин корбуде меёбад (барги 114, алиф):

Ба ҷунби ҳиммати ту осмон ҳаст
Чу дастосӣ ба пеши осӣё.

Шояд ҳамон кашиш ба сабки гуфторӣ, сабаби падидор шудани вожаҳои туркӣ дар девони Сӯзанӣ бошад, чунончи (барги 81, алиф):

Эй турки моҳҷеҳра ҷӣ бошад агар шабе,
Ойӣ ба ҳучраи ману гӯӣ кунак кирак?
Гулрӯи туркиву ман агар турк нестам,
Донам бад-ин қадар, ки ба туркӣ аст гул чечак.
Аз ҷашми ман бар он чечаки ту ҷақад сиришк,
Туркӣ макун ба куштани ман, бармақаш начак.

Ҳамин шеваи даровардани вожаҳои туркиро дар ин байт низ мебинем (барги 134, бе):

Оз андак бошад андар лафзи туркиву ба умр,
Сокӣ бар вақти атои ман надонад дод оз.

Ин ки ҳатто марде чун Сӯзанӣ, ки аз хонҳои саркардаи Низомӣ ба дур буда ва бо ин ҳама андаке забони туркӣ медонистааст, гӯӣ он аст, ки дар садаи дувоздахуми тарсой, дигар забони туркӣ дар Самарқанд густариш ёфта будааст.

¹ Аҳсанту зиҳ, нидое аст намоёнгарӣ таҳсин ва ситоиш: «офарин», «чи нағз!».

Пайдост, ки Сӯзанӣ забони арабӣ ҳам медонистааст, зеро дар он рӯзгорон намешуд, ки марде фархехта онро надонад. Ин андешаро метавон бо ин иқтибос устувор кард (барги 122, алиф):

Чинну инсон бандаи фармонбараш бодо мудом,
То ба тозӣ ҳаст инсон одамиву чин парӣ.

Менамоёд, ки Сӯзанӣ бо чакомаҳои рӯзгори хеш ва беҳтарин корҳои пешиниён бахубӣ ошно будааст. Чуночи, байтҳои зерро танҳо марде, ки китоб хонда метавонист бисарояд (барги 97, алиф):

Рӯдакӣ аз он чакома к-андар васфи май гӯяд,
Ёфт диноре ҳазор аз зар оташгуну хом.
Қимати Айёро ҳам фом кард аз дигаре,
Балъамӣ айёров аз Рӯдакӣ афканд фом.
Кард Утбо ҳамчунон бо ҳар касе кирдори хуб,
Монд Утбо аз Кисой то қиёмат зинда ном.
Устои мағрибу машрик Рашидиро ба шеър,
Дод Саъдулмулки Қутримӣ зи Рай аз сими хом.
Фарруҳӣ ҳиндиғуломе аз кӯҳистоне бихост,
Сӣ ғуломи турк додаш хушлиқову кашхиром.
Унсурӣ аз Хусрави Зовулшаҳи ғозӣ ба шеър,
Пилвори зар гирифтӣ дебаву асбу ситом.
Ҳар варақ ёбӣ зи девонаш чу медонӣ дар ӯ,
Хусрави Зовул кашида теғи ҳиндӣ аз ниём.

Гумон нест бар ин ки дар оғози ин китба, сухан аз қасидаи машҳури Рӯдакӣ «Модари май» аст. Ҳикояти Рӯдакиву ғуломе ба номи Айёр дар тазкираҳо намондааст, аммо ба гумон дар он рӯзгорон овозааш густарда будааст, зеро Сӯзанӣ аз он дар ҷои дигаре аз девон ҳам ёд мекунад (барги 117, бе):

Кардам дили хеш эй бути айёр зи ишқат,
Чун Рӯдакӣ, андар ғами Айёр шикаста,

Ва бори дигар (барги 152, алиф):

Рӯдакивор яке байт зи ман бишнудаст,
Балъамивор бад-ӯ даҳ силатам фармудаст.

Пас овозаи Рӯдакӣ ҳамчун беҳтарин мадҳиясаро ҳамчунон мезист ва ин дostonҳо, ки фармонравоён ӯро ҳадяборон мекардаанд, ба рӯзгори Сӯзанӣ низ густарда будааст. Менамоёд шоирон барои водоштани ҳомиёни тангчашм ба бозкардани дари киса ва анбон, борҳо инҳоро ёдоварӣ ва гӯшзад карда будаанд. Дар бораи иртиботҳои Рӯдакӣ бо Балъамӣ додаҳое ҳарчанд гунг дар даст дорем, аммо ин ки Кисой, бештар вазири машҳури Самарқанд Утборо мадҳ мегуфтааст, барои нахустин бор

аз шеърҳои Сӯзанӣ огоҳ шудаем. Зеро дар пораҳои бузурге, ки аз осори худи Кисой мондааст, метавон гуфт, ки ҳеҷ додае дар бораи қору қуниши ӯ нест. Овардани вижаҳои девони Унсӯрӣ бисёр мӯшиқофона аст: Наметавон гумон дошт бар ин ки Сӯзанӣ бо ин девон баҳубӣ ошно будааст. Аз байти зер бармеояд, ки Сӯзанӣ, Унсӯриро устоди суҳан бармешумурдааст (барги 14, бе):

Сазад дар мадҳи ту чун Унсӯрӣ,
Ба ришта кашад Сӯзанӣ дурри ноб.

Менамояд, ки Сӯзанӣ аз девони Мунҷики Тирмизӣ ҳам, ки то ба рӯзгори мо намондааст, огоҳ буда ва ҳатто байте аз ҷамоаҳои ин шоирро низ барои мо ниғаҳ доштааст (барги 14, бе):

Ба ҳасби ҳолам Мунҷики Тирмизӣ гуфтаст,
Ки аз таҳаллуси мадҳи Муид ибни Ҷамол.
Ҷамоли маҳфили озодагон Муъйиддин,
Ки ҳаст чун падари хеш беназиру ҳамол.

Ба гумон тасодуфӣ нест, ки дар фарҳанги Асадӣ паёпай байтҳое аз Мунҷик омадааст. Менамояд, ки Мунҷик ҳам чун Лабибӣ, бештар бо ҳаҷвҳояш овоза бароварда будааст, на бо қасидаҳояш (барги 154, бе):

Ман он касам, ки чу қардам ба ҳаҷв гуфтан рой,
Ҳазор Мунҷик дар пеши ман қам орад пой.
Хуҷаста Хочаяҳе Хатириву Тайён,
Қориву Амъақу Ҳақоқ марди ёфадирой.
Агар ба аҳди Манандиву дар замонаи ман,
Ба ростӣ зи миёншон ҳама: «дарою барой».

Менамояд, ки ин байтҳо дар вопасин солҳои зиндагии Сӯзанӣ суруда шуда бошад, зеро инҳоро танҳо пас аз марги Амъақ метавонистааст гуфта бошад (ё ин ки ин шоир пеш аз он чи дар сарчашмаҳо омада «соли 1148/1158-и тарсой» мурда будааст.) Дар бораи Хатирӣ, Қорӣ ва Ҳақоқ ҳеҷ чиз наметонем. Ба гуфтаи Ризоқулиҳон,¹ Тайён аз шаҳри Бам остони Қирмон буд ва лақабаш жоҷо. Таърихи зодруз ва маргаш ҳам дар таъкира намондааст. Дар миёни пораҳои шеърҳояш, ки то ба рӯзгори мо расидааст, тиккаҳои қасида ҳам ҳаст. Менамояд, ки ин ғувоҳе бошад бар он ки вай дар нақши шоири дарборӣ фаолият мекардааст, аммо аз он ҷо, ки дар ҳеҷ як аз ин пораҳо номи мамдӯҳ наёмадааст, пас онҳо низ ба таъйини солҳои зиндагии Тайён ёрӣ наметавонанд. Суҳанони Сӯзанӣ муяссар месозад бияндешем, ки қору қуниши Тайён пеш аз фаолияти Сӯзанӣ ва бояд пиндошт дар пояи садаи ғздаҳум-ғғози садаи дувоздаҳуми тарсой будааст. Шояд Тайён лақаби «ғғғғ»-ро бо ҳаҷвҳои қуршумораи гирифта бошад. Аз қораи яке аз шеърҳояш метавон ба ин бароянд расид; ӯ

¹ Ризоқулиҳони Ҳидоят, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо», ҷ. 1, саҳ. 329/398.

дар ин пора аз касе дар оғоз, мадҳаш гуфта ва сипас дашномаш додааст пӯзиш мехоҳад:

Сарваро, як сухан исғо кун инсоф бидех,
Худ раво нест к-аз инсоф касе даргузарад.
Шоире гурусна дар кунчи сарои холи,
Аз ту озурда: агар гӯҳ нахӯрд, пас чӣ хӯрад?

Сӯзанӣ, Хусравони ро ҳам ки метавон гуфт барои мо яксара ношинохта монда, аммо менамояд, ки ба рӯзгори хеш пууровоза буда, мешинохтааст. Ба гумон, достоне вобаста ба ин шоир будааст, ки дар байтҳои зерини Сӯзанӣ ишора ба он ҳаст:¹

Чун Хусравонӣ аз ғами Ғозӣ наҳиф шуд,
З-он гуна Сӯзанӣ, ки надонӣ зи сӯзанаши.
Эй кош Хусравонӣ будӣ дар ин замон,
То буд остони Худованд масканаши.

Ёдоварии дувум аз Хусравонӣ ҳам ба ҳамин достон вобаста аст (барги 99, бе):

Бечора Сӯзанӣ, ки ба савдои Ғозие,
Шуд ҳамчу Хусравонии Ҳасрон зада танаши...

Сӯзанӣ ба Асҷадӣ, шоири ғазавиён ва пайрави машҳури Унсурӣ арише воло дода буд (барги 98, бе):

Аз мидҳати ту Сӯзании пир шуд ҷавон,
Чун тир кард қадди хаида чу пушти чанг.
Лекин ба гарди Асҷадӣ андар кучо расад,
Чун ҳаст турктозии ӯ бо харони ланг.

Ин суханон баҳубӣ менамӯёнд, ки касе аз пуштибонони Сӯзанӣ ба ӯ фармон дода буд, ки қасидае ба тақлид аз Асҷадӣ бисарояд. Ин ки чунин суфоришҳои бисёр мушаххас дар он рӯзгор дода мешудааст, аз байтҳои зерини Сӯзанӣ дида мешавад (барги 122, алиф):

Кард паймон хоча, то шеъре парӣ орам радиф,
Ман радифи шеъри худ кардам бар он паймон парӣ.

Дар бораи шоир Базибо, ки ҳеҷ шинохта шуда нест дар ин байти Сӯзанӣ сухан омадааст (барги 140, алиф):

Чунин қасида гуфт, Базибои адиб,
Андар ҳақи амири Самоили Гелакӣ.
Ҳаст ин ҷавоби шеъри Базибои он, ки гуфт:
«Ё раб, чӣ дилрабой, фиребанда кӯдакӣ».

¹ Ризоқулихони Ҳидоят, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо», ҷ. 1, сах. 349.

Сӯзанӣ аз Шатранҷӣ, шоири Қарахониён низ ёд мекунад, аммо суханаш дар бораи ӯ чандон некрохона нест (барги 200, алиф):

Шатранҷӣ аз ҳичои ман огаҳ шуд,
То ҳоки раҳ ба кӯи ӯ рафтӣ.

Бо доварӣ аз рӯи ин байтҳо, Шатранҷӣ дар посух ба захми забонҳои шоир посух меодааст. Шояд Сӯзанӣ мекӯшидааст бо Шатранҷӣ мусобиқа диҳад. Ба гумон, будани қасидаҳои бо радифи лаклакбача дар девони қасидаҳои ӯ, гувоҳе аст бар ин ки вай меостааст бар қасидаи Шатранҷӣ бо радифи «лаклак» соя биандозад, ӯ ҳамин радифро бардошта, онро печидатар ва корбурдашро душвортар кардааст (барги 129, алиф):

То бурун зад ногаҳон аз хоя сар лаклакбача,
Дид сар чун хоя бар боли падар лаклакбача.

Сӯзанӣ ҳамаи бехтарин асарҳои достони пешинёнашро ҳам мешинохт. Чунин байте гӯи ошноии ӯ бо манзумаи «Вис ва Ромин» аст (барги 82, бе):

Сипеҳр тавсану тунду ҳирван гашт,
Чу Ромин Висро амри туро ром.

Байти (барги 112, бе):

Ранчи Фарҳод аст бар ман ошикиро гоҳ-гоҳ,
Комронӣ ҳезад аз маъшук чу Ширини маро.

Гувоҳ он аст, ки шоир ба мавзӯи миҳдостонӣ (роман)-и «Хусрав ва Ширин» ошноӣ доштааст. Аз ин байт метавон нахуст чунин дарёфт, ки Сӯзанӣ миҳдостонро дар он намуде, ки Фирдавсӣ оварда, медонистааст, ки ёде аз Фарҳод дар он нест ва дувум ин ки Фарҳод барои ӯ дилдодаи тирарӯзе аст, ки мазаи комронӣ наҷашидааст. Байте, ки дар зер меояд, барои мо дархӯри нигариши бисёр бузург аст (132, алиф):

Кардӣ ба сони Сурхбути Бомӣён сурх,
Бошӣ бар он ки Хингбутеро куштӣ ба ҷанг.

Намешавад гумоне дошт бар ин ки дар ин ҷо ишора ба манзумаи Унсурӣ «Хингбут (Сапедбут. - С. Э.) ва сурхбут нухуфта аст» Чунонки пештар дар баҳши Унсурӣ овардем, донишмандони мо дар баробари ин манзума баробар аст бо ҳеч. Шояд дар фарҳанге, иқтибосе аз он омада бошад, аммо қасе то кунун чунин чизеро наёфта аст. Нависандаи ин сатрҳо бо нигариш ба пайдоиши Унсурӣ, ки ба гумон дар Балх зода шудааст, дерест ин андешаро овард, ки оё ин манзума бо афсонаҳои мардумӣ дар бораи кӯхпайкарони пуровозаи Бомӣён, ки бегумон бар тасаввуроти мардум таъсир гузотааст, бастагӣ надорад? Ёди ин ки ин кӯхпайкарони - тандис буда бошанд, танҳо дар номи бут мондааст, аммо аз он ҷо, ки

вожаи бут дере аст дар кулл, нишондихандаи ҳамаи асном шудааст, пас равшан аст, ки мардум ҳеч бастагӣ миёни пайкараҳои ғулосо ба кеши Будоро ба ёд надоранд.

Аз он ҷо ки Сӯзанӣ қаҳрамони манзумаи Унсуриро бо Бомиён баста мекунад, мо чунин мепиндорем, ки сатрҳои боло тайиди хубе аст бар андешае, ки овардем. Менамояд, ки дар манзума, саҳнаҳои пайқору набард буда ва ҳатто вижагии паҳлавонӣ ҳам доштааст, зеро Сӯзанӣ аз набарди «бутҳо» сухан мегӯяд. Бад-ин сон метавон натиҷагирӣ кард, ки дар ин ҷанг бисёре аз асарҳои Унсурӣ ва ҳатто ҳамаи онҳо дар дастрасии шоирони Самарқанд буда ва ин ки рӯнавишти манзумаи ӯ на танҳо дар Ғазнин, балки дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ҳам будааст. Иқтибосҳое, ки овардем менамоёнад, ки Сӯзанӣ ба ростӣ марде бисёр фарҳефта ва қоршиноси адабиёти он рӯзгор будааст. Байте, ки дар он шеърӣ рақиби хешро, ки мулаққаб ба хари хумхона¹ барои ӯ вобастагӣҳои тарсоиаш сарзаниш мекунад, ғӯи паҳнои дониши ӯст (барги 167, алиф):

Солорбори матрони маҳ марди ҷосилиқ
Қасасбор бар неху иблис бадрақа.²

Менамояд то кунун ба ин пиндор будаанд, ки истилоҳоти тарсоёнро метавон танҳо дар асарҳои Хоқонӣ, ки модараш масеҳӣ будааст, дид. Меандешем, ки чунин огоҳии Сӯзанӣ, мояш будани шумори бузурги мардуми масеҳӣ дар Самарқанд буда, чунонки медонем ҷои зиндагӣ ва фаолияти исқафи настуриён будааст. Сӯзанӣ бо монигарой ҳам ошно будааст. Дар осори ӯ ҳикоятҳои қолабӣ дар бораи минётурҳо ва дар бораи Монӣ ҳамчун наққош намебинем ва он ҷӣ мебинем додаҳои ростин аст, ки ногуфта намонад дар шакле дуруст ва бо истилоҳоти монигароён аст (барги 126, бе):

Берун зи як падар ту нағошакзодаӣ,
Ман то ба сӣ падар ҳама диндору динварам.

Нағошак, як истилоҳи суғдӣ ва нишондихандаи пойнтарин рутбаи монигароён будааст (ин рутба дар монигароёни бохтар - auditor, яъне «шунаванда» будааст). Муаллифи «Худуд-ул-олам» ҳам истилоҳи «нағошак»-ро медонистааст: аммо дар адабиёти садаҳои 11-12-и тарсӣ Осиёи Миёна ин истилоҳро, ки афзун бар он таҳриф шуда ҳам набошад надидаем. Менамояд, ки сабаби ошноии шоирон бо ин истилоҳ он бошад, ки Самарқанд дар садаҳои паёпай қонуни бузурги монигароён будааст.

Пас мебинем, ки дониши густардаи Сӯзанӣ бар намудорҳое бегумон устувор аст. Сӯзанӣ бебару баргард яке аз фарҳефтатарин мардумони донои рӯзгори хеш буда ва унвони «ҳаким» доштааст. Ӯ ҳамроҳ бо чунин

¹ Менамояд, ки сухан дар бораи шоир - Рашиди Самарқандӣ аст.

² Раиси ташрифоти исқаф наздик ба кашиш, даъваткунандаи динёрон, ки иблис ҳамраҳи ӯст. - С. Э.

донише, аз истеъдоди шигифтбарангез ва каммонанди чакомасарой бархӯрдор ва бар фани шеърғӯӣ ҳам тасаллут дошта, ки бар ӯ муяссар сохта буд ба осонӣ бадеҳаҳое душвору печида бисозад. Ҳамроҳ бо инҳо, баррасии девони ӯ ба ҳеч рӯӣ иҷозат намедихад, ки вайро шоире бузург биномем. Сӯзанӣ ҳамчун падидаи вижаи даврон, дархӯри нигариш аст, аммо шеърҳояш ҳуди ӯро ҳам зери таъсир нагузоштанд.

Меҳоҳам бияндешам сабабҳоеро, ки нагзоштанд ин шоири худвижа ва ягона, аз суҳанпардозии қолабӣ ва порнографӣ фаротар равад бояд дар шароити зиндагии давронаш ҷустуҷӯ шавад. Низомии Арӯзӣ гуфта буд, ки шоир осонтар аст мавқеияте барои худ падида орад ва дар роҳи ба даст овардани зиндагӣ оро аз факр на ин ки аз раҳгузари осори адабӣ, балки аз раҳгузари ҳушомадғӯии ба мавқеъ ва ҷоплусӣ бикӯшад. Чунин меандешем, ки ангезаи порнографӣ дар шеърҳои Сӯзанӣ, ҳамин будааст. Ин як ҳушмазагӣ ва базлагӯӣ буд. Сӯзанӣ бо носазоҳои худ ҳудовандони зару зӯрро ба ҳанда меандоخت ва саргарм мекард ва барои ин кораш сила мегирифт. Намояндагони маҳофили дарборӣ ҳам, дар он ҳангом ба дурӯғу нодурустиҳои қасидаҳои бепарда ва аз онҳо ҷандон шигифтзада намешуданд. Барои ҳамин ҳам мебоист роҳе барои маоши зиндагӣ ҷустуҷӯ кард ва менамояд, ки Сӯзанӣ худшириниро, ки дар он ҳангом пурдаромадтарин роҳ буд, баргузида буд. Шеърӣ зер, агар шухӣ ва масҳарагӣ нест, пас чист (барги 1066):

Саъди дин мадҳи хоҷа муств-
фӣ шанидӣ ва дар дил омад сав-
дои он, бар тариқ кардӣ таҳ-
син бар он шеърӯ вазну қофия мав-
зун, зиҳӣ меҳтар саҳии суҳан-
дон, ки овард сайри ахтару дав-
рон..

Ҳамаи ин танҳо, барои он суруда шудааст, ки аз раҳгузари дупора кардани вожа, радиф сохта шавад ва радиф ҳам на аз рӯи ҳиҷои поёнии вожа, балки аз ҳиҷои миёнии он падида ояд. Пайдост, ки ин корест бас душвор, аммо нисбатан ба ҳунар ҳаммонанди он аст, ки нағмасарой дар болои танобе кашида ва саҳт, бо ҷароғе сӯзон бар сар, тарона бихонад. Ин танҳо як тардастӣ ва шӯбадабозӣ асту бас.

Ба пиндори мо, Сӯзанӣ дар шароите дигар, шояд метавонист то тирози асаре ҷиддӣ боло биравад. Кӯшиш дар ин роҳ, дар шароите, ки ҳамаи зиндагии шоир сипарӣ гардида, мебоист хомӯш шавад. Огоҳиҳои мо дар бораи шоирони ин рӯзгор бисёр ночиз ва андак аст. Чунонки дар тазкираҳо гуфта мешавад, шеърҳои марде бо номи Ҳаким Ҷалол аз ҳар ҷиҳат ҳаммонанди шеърҳои Сӯзанӣ буд (агар аз ӯ ношоёнтар набошад). Ин шеърҳо барои мо яқсара ношинохта аст, зеро Ҷалол дар поёни зиндагӣ, пас аз он ки аз худширинӣ ва шӯҳиҳои зишт, саҳт безор шуд ҳар чиро ки

суруда буд, гирд овард ва нобуд кард. Ба гумон Ҳамидиддини Ҷавҳарӣ ҳам шоире аз ҳамин даст будааст. Медонем, ки ӯ бо Сӯзанӣ номанигорӣ доштааст. Шояд ин на як номанигории одӣ, балки номанигории «шоирона» будааст (дар сурате, ки он дашномҳои кӯча ва бозорро, ки на ҳамвора тезхушона буда ва миёни ду шоир радду бадал мешудааст, битвон «шоирона» номид). Аз яке аз рубоӣҳои Ҳамидиддин Ҷавҳарӣ ки бар ҷой монда, метавон натиҷа гирифт, ки ин гуна «фаолият» ба ҳеч рӯй ўро хурсанд ва розӣ намекардааст:

3-ин рӯй, ки дидиш маро будӣ кеш,
Сайру сутухам чу омадам пирӣ пеш.
Дар дидани ман киро бувад рағбати беш,
Ман худ чу ҳамегурезам аз дидани хеш.

Низомии Арӯзӣ. Менамояд, ки пайдоиши Начмиддин Аҳмад ибни Умар ибни Алии Низомии Арӯзӣ аз Мовароуннаҳр ва ё аз дигар хиттаҳои қаламрави Қарахониён буда, ҳарчанд ки бахше бузург аз солҳои зиндагиро дар берун аз ин сарзаминҳо ба сар бурдааст. Ў бо таҳаллуси Низомӣ машҳур аст, ки бо он Арӯзӣ (яъне хибра дар арӯз) ҳам афзуда мешавад. Ин барои он аст, ки ўро бо дигар шоироне, ки ҳамин таҳаллусро доранд иштибоҳ накунад. Худи шоир аз ин суҳан мегӯяд, ки чунин печидагӣ падидаи омада будааст: «Дар он таърих, ки ман банда дар хидмати худованди Маликуллаҳабар будам наввараллоҳу масхаъа¹ ва рафаъа фил чинони мавзӣ ва он бузургвор дар ҳақи мани банда эътиқоди қавӣ дошт ва дар тарбияти ман ҳиммат баланд. Магар аз меҳтарону меҳтарзодагони шаҳри Балх аммараҳалл амир Умед Сафийиддин Абӯбакр Муҳаммад ибни Ҳусейн Арравоншоҳӣ рӯзи иди фитр бад-он ҳазрат пайваст ҷавоне фозил муфазил, дабири нек, масту файи башрат, дар одоба самароти он бобаҳра, дар дилҳо мақбул ва дар забонҳо мамдӯҳ ва дар ин ҳол ман хидмат ҳозир набудам. Дар маҷлис бар лафзи подшоҳ рафт, ки Низомиро бихонед. Амир Умед Сафийиддин гуфт, ки Низомӣ ин чост? Гуфтанд, «оре» ва ӯ чунон гумон бурд, ки Низомии Мунирӣ аст. Гуфт: Ҳа, шоире нек ва марде маъруф».

Чун фаррош расид ва маро бихонд, мӯза дар пой кардам ва чун даромадам хидмат кардам ва ба ҷои хеш биништам ва чун давре чанд даргузашт, Амир гуфт: «Низомӣ наёмад?» Малик Ҷабол гуфт: «Омад, инак ин ҷо нишастааст» амир Умед гуфт: «Ман на ин Низомиро мегӯям, он Низомӣ дигар аст ва ман худ инро мешиносам». Ҳамедун он подшоҳро дидам мутағайир гашт ва дарҳол рӯй сӯи ман кард ва гуфт: «Чуз ту ҷое Низомӣ ҳаст?» гуфтам: «Бале, эй худованд...! Ду Низомии дигаранд, яке самарқандӣ аст ва ўро Низомии Мунирӣ гӯянд ва дигаре нишобурӣ ва ўро Низомии Асирӣ гӯянд, ва ман бандаро Низомии Арӯзӣ хонанд». Гуфт: «Ту

¹ Суҳан дар бораи фармонравони Ғур, Қутбиддин Муҳаммад аст, ки ба дасти домодаш Баҳромшоҳи Ғазнавӣ ба қатл расид.

беҳӣ ё ишон?» Амир Умед донист, ки бад гуфтааст ва подшоҳро мутағайир дид, гуфт: «Эй худованд! Он ҳар ду Низомии муаррбаданд ва сабук, маҷлисоҳоро бо арбада барҳам шӯранд ва ба зиён оранд». Малик бар Сабили Тайиб гуфт: «Бош! То инро бубинӣ, ки панҷ қадах секӣ бухӯрад ва маҷлисро барҳам занад. Аммо аз ин ҳар се Низомӣ шоиртар кист? Амир Умед гуфт: «Ман он дуру дидаам ва ба ҳақулмаърафа бишносам, аммо инро надидаам ва шеъри ӯ нашунидаам. Агар дар ин маънӣ, ки ду байт бигӯяд ва ман табъи ӯро бинам ва шеъри ӯ бишнавам бигӯям, ки кадом беҳтар аст аз ин ҳар се». Малик рӯй сӯи ман кард ва гуфт: Хон, бишнавам, эй Низомӣ! То моро хичил накунӣ ва чун гӯӣ чунон гӯӣ, ки Амир Умед хоҳад». Андар он вақт маро дар хидмати подшоҳ табъе буд, файёзу хотиреву шавқ ва иқрому инъомӣ он подшоҳ маро бад-он ҷо расонида буд, ки бадиҳӣ ман чун руиҷат гашта буд, қалам баргирифтам, то дубора давре даргузашт ин байт бигуфтам:

Дар ҷаҳон се Низомем, эй шоҳ,
Ки ҷаҳоне зи мо бо фиғонанд.
Ман ба Варсод пеши тахти шаҳам,
В-он ду дар Марву пеши султонанд.
Ба ҳақиқат, ки дар суҳан имрӯз,
Ҳар яке мафҳари Хуросонанд.
Гарчи ҳамчун равон суҳангӯянд,
В-ар чи ҳамчун хирад суҳандонанд.
Ман шаробам, ки шон ҷу дарёям,
Ҳарду аз кори худ фурӯ монанд.

Чун ин байтҳо арз кардам, Амир Умед Сафийиддин хидмат кард ва гуфт: «Эй подшоҳ! Низомӣёро бигзор, ман аз ҷумлаи шуарои Мовароуннаҳр ва Хуросону Ироқ ва ҳеҷ касро табъи он нашносам, ки бар иртиҷол чунин панҷ байт тавонад гуфт, ҳоса бад-ин матонат ва ҷазолат ва узубат, макрун бо алфози азб ва машхун бо маонии бикр. Шод бош, эй Низомӣ! Туро бар басити замин назир нест. Эй худованди подшоҳ, табъе латиф дорад ва хоҳири қавӣ ва фазле тамом ва иқболи подшоҳӣ вақту ҳиммат ӯ рафаъумаллоҳ дарафзудааст, нодирае гардад ва аз ин ҳам зиёдат шавад, ки ҷавон аст ва рӯзафзун». Рӯи подшоҳӣ худованди азим барафрӯхт ва шодӣ дар табъи латифи ӯ падида омад, маро таҳсин кард ва гуфт: «К-он сурбу расод аз ин ид то ба иди ғусфандкушон¹ ба ту додам. Омиле бифирист.» Чунон кардам ва Исоқӣ яҳудиёро бифиристодам, дар самими тобистон ва вақти қор ва гавҳар бисёр мегудохтанд. Дар муддати ҳафтод рӯз дувоздаҳазор ман сурб аз он ҳамс ба-дин дуогӯӣ расид ва эътиқоди подшоҳ дар ҳақи мани банда яке ҳазор шуд. Эзади таборак ва таоло хоки

¹ Аз аввали шаввол то даҳуми зулҳиҷҷа, яъне ду моҳи даҳ рӯз, ин моҳҳо аз соли 531 (1136/37) дар рӯзҳои гарми сол будааст, инҳо аз нигоҳи санавотӣ бо солҳои ҳукумати Қутбиддини Фурӣ баробар будааст.

азизи ўро ба шамъи ризо пурнур кунад ва хони шарифи ўро ба ҳамъи ғано масрур биминнаҳ ва карама».

Ин дoston аз он рӯ дархӯри нигариш аст, ки менамояд барои чӣ фармонравоеъни он рӯзгор шоиронеро дар дарбор ниғаҳ медоштаанд. Гузашта аз он, ин дoston зиракии Низомиро нишон медиҳад, ки тавониста аст дар шакле, ки менамояд фурутанона ва маҳчубона аст, ситоише бузург аз хештанро ба хонандагон бикабулонад. Ў ба гунае ёдовар мешавад, ки Амир саҳт китобхону фарҳеҳта будааст, то аз ин раҳгузар нахустинҳои бузурге, ки ин амир кардааст, дархӯри нигариш ба чашм бирасад. Бо ин ҳама ба гумон, Низомии Арӯзӣ шоире барҷаста набудааст.

Авфӣ медонад, ки Низомии Арӯзӣ чанд манзума доштааст, аммо наметавонад ҳатто номи онҳоро биёварад ва Давлатшоҳ бо ҳамон саҳлангории вижаи хеш кӯшидааст, манзумаи «Вис ва Ромин»-ро ба ӯ мансуб кунад. Гумон намеравад, ки бояд аз ин навиштаи Давлатшоҳ натиҷа гирифт, ки Низомӣ ба ростӣ манзумае ба ин ном доштааст. Менамояд, ки Давлатшоҳ аз номи Фаҳриддини Гургонӣ беҳабар буда, аммо ин манзума (ҳарчанд онро нахонда) ба гӯшаш хӯрда буда, ки ва кӯшидааст онро ба яке аз шоироне, ки аз онҳо огоҳӣ дошта, бичасбонад. Бештар пораҳои андаке, ки аз шеърҳои Низомии Арӯзӣ дар тазкираҳо монда, тикаҳои ҳастанд аз ҳаҷвҳои бисёр ношоист. Намешавад аз рӯи ин шеърҳо дар бораи назми ӯ доварӣ кард. Бо ин ҳама, бояд пиндошт, ки ӯ мекӯшид самтгириаш ба сӯи Рӯдакии бузург бошад ва ўро беҳтарин шоире медонист, ки мешинохт. Қитъаи зер, суҳан аз ҳамин мегӯяд:¹

Эй он, ки таъна кардӣ бар шеъри Рӯдакӣ,
Ин таъна кардани ту зи чаҳл асту кӯдакист.
К-он кас, ки шеър донад, донад, ки дар чаҳон
Соҳибқирони шоирон устод Рӯдакист.

Ин байтҳо бисёр дархӯри нигариш ва гувоҳи он ҳастанд, ки ба гумон, дар ҳамон садаи дувоздахуми тарсой «навовароне» пайдо шуда буданд, ки содагии шеърҳои Рӯдакиро наменвисандиданд, зеро онҳо дар шеър танҳо ба тардастиҳои фанӣ ариш мегузоштанд. (Менамояд ки ҳуди Низомии Арӯзӣ бо ин дидгоҳ ҳамдигарӣ надошт, шояд барои ҳамин ҳам шеърҳои намонданд). Дар тазкираҳо на танҳо намунаҳои осори ин шоир наёмадааст, балки метавон гуфт дар бораи зиндагии ӯ ҳам чизе чандон намеёбем. Ризоқулиҳон мегӯяд, ки Низомии Арӯзиро самарқандӣ медонанд, аммо ба пиндори ӯ шоир бояд аз Нисо бошад. Ризоқулиҳон намегӯяд, ки решаи ин пиндораш чист. Танҳо дар асари навиштории бисёр дархӯри нигариш, «Чаҳор мақола» аст, ки метавон додаҳои дар бораи зиндагии ӯ пайдо кард. Аз ин додаҳо дармеёбем, ки дар соли 504 (1110/11-и тарсой) шоир дар Самарқанд буда ва як сол пас аз он дар Нишопур, ки дар он ҷо бо Умари Хайём ошно шуда ва дар соли 510 (1116/17-и тарсой) Амир

¹ Ризоқулиҳони Ҳидоят, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо», ҷ. 1 саҳ. 635.

Муиззӣ, шоири дарбори Султон Санҷар, Низомии Арӯзиро ба валинеъматӣ хеш муаррифӣ кард, ки Низомӣ дар он ҳангом шогирди Муиззӣ будааст. Пас аз шикасти ҳавлноке, ки аз Санҷар бар Ғуриён омад ва Алоуддини ҷаҳонсӯзи ғурий асир гардид, шоир фирор кард ва дар Ҳирот пинҳон шуд. Шояд дар ҳамин даврон қитъаи зерро суруд, ки вижагии рӯзгори саргардониву оворагиашро баҳубӣ намоёнидааст:¹

Саломат зери гардун гом нанҳод,
Худо роҳат дар ин айём нанҳод.
Зи гардун орамида чун бувад халқ,
Ки эзад худ дар ӯ ором нанҳод.

Дарего, ки бадбахтона Низомии Арӯзӣ дар китоби хеш, дар нишон додани таърихҳои зиндагиаш кушоддастӣ накардааст, ӯ ҳатто таърихи поён ёфтани китобро ҳам наёвардааст. Танҳо метавонем аз гумону пиндор ёрӣ бигирем, ки ин китоб пас аз марги Қутбиддин Муҳаммад, ки дар поре, ки пештар овардем аз ҷумлаи рафтагон ба шумор омадааст ва пеш аз марги Алоуддини Хусайн (1161-и тарсӣ), ки дар китоб чун марде зинда аз ӯ ёд гардида, навишта шудааст. Аз он ҷо ки соли кушта шудани Қутбиддинро ҳам намедонем, таърихи навишта шудани китоб бисёр тақрибӣ аст. Ҳатто чунин хибраи беҳамтои адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, чун Садриддин Айний менамояд, ки ҳеҷ додае дорои вижагии зиндагиномаи Низомии Арӯзиро дар манобеъ наёфта ва дар «Намунаи адабиёти тоҷик» ӯ дар бораи ин шоир, танҳо қитае хурд аз сурудаҳои ӯ (аз Оташқада) ва поре на чандон бузург аз «Ҷаҳор мақола» омадааст. Чунонки гуфтем «Ҷаҳор мақола» барои мо аз нигариши беҳамто бархӯрдор аст. Ин китоб бо пешгуфторе густарда оғоз мешавад, ки ҳадаф аз он устувор кардани ин аст, ки подшоҳ ҳастии вилояте аст дар ҷаҳон, эътибори ӯ танҳо аз эътибори пёмбар поинтар аст. Чун подшоҳ дорои чунин ҷойгоҳи волое аст, наздикони ӯ низ бояд то он ҷо ки мумкин аст комилтар аз дигарон бошанд. Ҳар подшоҳе бояд назди худ дабир, шоир, ахтаршумор ва табиб дошта бошад, зеро истехкоми давлат ба дабир, тули (овоза)-и подшоҳ бо шоир, назму тартиби корҳо ба ахтаршумор ва тандурустӣ ба табиб вобаста аст.

Китоби Низомии Арӯзӣ дар ҷаҳор бахш аст ва дар ҳар як аз онҳо вижагии яке аз ин ҷаҳор ҳирфа омада ва ҳар кадом бо дах ҳикояти таърихӣ дар бораи мардони барҷастаи он ҳирфа ҳамроҳ аст. Низомӣ инҳоро навиштааст, то ин ки подшоҳ бидонад ва огоҳ бошад, ки кори дабири қоре хурд нест, кори шеър пешае нест, ки беаҳмият бошад, (мушоҳида)-и ситорагон зарурат дорад ва пизишкӣ ногузир аст ва шоҳи хирадманд наметавонад аз намояндагони ин ҷаҳор ҳирфа баҳра нагирад.

Равшан аст, ки Низомии Арӯзӣ, дар воқеъ на чандон ба масолиҳи подшоҳон тавачҷуҳ дошт, ки ба манофеъи бародарони ҳамкораш. Вай

¹ Ризоқулихони Ҳидоят, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо», ҷ. 1 сах. 635.

мекӯшид ҳолу рӯзи ононро беҳбуд бахшад ва барои хонандагони худ исбот мекард, ки кору кунӣи шоирон, ҷӣ аҳамияте ва ҷӣ суде дорад. Чунонки А. Броун-нахустин мутарҷими «Чаҳор мақола» ба забони англисӣ ёдовар шудааст, ки дар ин китоб беш аз ҳар асари форсии дигар, додаҳои бузург дар бораи шароити зиндагии намоёндагони ин чаҳор ҷирфа омадааст. Бавижа ҳикоятҳо дорои арзише бузург ҳастанд, аз маҷмӯаҳои гуногуни куҳан ғирифта шудаанд ва бештари онҳо бозтобанди таҷрибаҳои муаллиф аст, ки марде аст сардугарм чашида ва ҷаҳондида ва ба сарзаминҳои гуногун сафар карда ва ошно бо бисёре аз мардони барҷастаи он рӯзгор, ки ҳикоятҳоро аз онон шунида ва онҳоро баҳубӣ дар китоби худ навишта ва нигоштааст. Овардаҳои Низомӣ ба ҳикоятҳои пешпо афтода ва ёваи Давлатшоҳ ва дигар нависандагони тазкираҳо монандӣ надорад. Агар бар инҳо инро ҳам бияфзоем, ки «Чаҳор мақола» ба забоне нағз ва зебо ва мавзуну рашан навишта шудааст ва ҷо ба ҷо драмотизми ғоҷеаомез ҳам ҳаст, онгоҳ равшан мегардад, ки Низомии Арӯзӣ ҷӣ гавҳари гаронбаҳо дар таърихи адаби форсӣ гузоштааст.

Заҳирӣ Самарқандӣ. Осори Муҳаммад ибни Алӣ Алҳасани Алзаҳири Алкитоби Самарқандӣ, нависандаи машҳур, барои мо дархӯри нигаршиё аст бузург ва Заҳирӣ дабири як қарахонӣ буд, ки лақаби комили ӯро дар китобҳои хеш ба ин шакл овардааст: Рукниддин Алқутулуги тавнаға байлаға Абулмузаффар Қиличи Тумғочхон ибни Қиличқарахон (яъне ҳамон фармонравое, ки Сӯзанӣ чанд қасида, ки дар бораи ӯ сурудааст). Заҳирӣ фаолияти адабии худро бо китоби «Эъроз-ул-риёсат фи эъроҷ-ул-сиёсат» (Аҳдофи саркардагӣ дар вазоифи идории кишвар) оғоз кард, ки маҷмӯаи бузурге аз суҳанони подшоҳони номдор, аз Ҷамшеди афсонаӣ то Санҷар аст. Пас аз он китоби «Самъ-ул-зоҳир фи ҷамъ-ул-зоҳир» меояд, ки аз дарунмояш хабаре надорем, аммо менамояд, ки он ҳам дорои дарунмояи сиёсӣ будааст. Ба гумон, ин китоб мавриди писанди арбоби қарахонии Заҳирӣ будааст, зеро Авфӣ ин муаллифро соҳибдевони иншо (раиси девони давлатӣ) менамод. Наздик ба соли 1161-и тарсоӣ, Заҳирӣ ба навиштани китоби савум «Синдбоднома» даст мезанад.

Ӯ романи омӯзишии густарда дар ховарзаминро ба номи «Синдбоднома ва мақри зан» низ шуҳрат дорад, дар он конун ва асоси қори хеш ҷой додааст. Ин миҳдостон, ки менамояд, ки реша дар асли ҳиндӣ дошта бошад, ба рӯзгори Сосониён ба забони порсии миёна бозгардонида шуда буд ва аз ин забон ҳам онро ба арабӣ тарҷума карда буданд. Ҳама Абдулфароси Фанорӯзӣ (Г. Эте ӯро ба хато Қановарзӣ овардааст), онро аз арабӣ ба порсии дарӣ бозгардонид. Китоби Фанорӯзӣ бунёди куҳантарин Қалила ва Димнаи манзум шудааст, ки онро Рӯдакӣ аз қор дароварда буд.¹

Равшан аст наметавонем бигӯем Заҳирӣ ҷӣ дигаргуниҳое дар ин асар паид овардааст, зеро китоби Фанорӯзиро ҳанӯз ба даст наёвардаем. Аммо

¹ Бингаред: пораи нахусти ҳамин китоб.

ба ҳар ҳол менамояд, ки Заҳирӣ ҳар чиро ки мешуд бо матни асли анҷом диҳад, анҷом дод, то «шоистагӣ ва виқоре»-ро, ки дар садаи дувоздахуми тарсой, ки дар назм он ҳама арзишро ба он медоданд ва бавижа дар девонҳои вобаста ба дарбор парварда шуда буд, ба он бидҳад. Забони Заҳирӣ ханӯз ба тирози маҳорат ва устодӣ дар забони «Анвори Сухайлӣ» нарасида буд, аммо ба саликаи он рӯзгор мебоист забоне бисёр комил баршумурда шавад. Метавон гуфт, ки ҳар вожа дар ин китоб бо чуфти мутародифаш ҳамроҳ аст, аммо аз он чӣ ки вожагони порсии дарӣ барои ин кор басанда набуд, Заҳирӣ ба гунаи густарда аз луғатҳои арабӣ кор гирифт ва ногуфта нагзорем, ки дар ин кор, ошкоро бартариро ба луғати нодир ва маънӣ истеъмол дода, ки дар луғатномаҳои тафсилии забони арабӣ онҳоро ҷустуҷӯ кардааст.

Заҳирӣ дар ҳар ҷо ки хости сабки даврон буда, иқтибосҳои шеърӣ ҳам ба арабӣ ва ҳам ба порсии дарӣ ба навиштааш даровардааст. Ӯ дар миёни шоирони араб, аз шеърҳои Мутанбии Машхур (915/955-и тарсой), ки медонем ҳатто хонандаи араб ҳам онро танҳо бо тафсире ҷомеъ дармеёфт ва шеърҳои Иброҳими Азғазӣ, ки он низ душвору печида аст, бештар кор гирифтааст. Заҳирӣ аз миёни шеъри шоирони порсӣ, бавижа шеърҳои Анварӣ (ба ёд биеварем, ки муфасссири девонӣ Анварӣ, Абулҳасани Фараҳонӣ танҳо аз раҳгузари баҳрагирӣ аз шасту ҳашт китоби гуногун ва наздик ба бист девон ва тавзеҳи даҳонии хибрагони шеъри куҳан тавониста буд аз уҳдаи кораш барояд ва низ шеърҳои Имодиро, ки шуҳрати чандоне надорад, беш аз ҳама оварад) аз вижагиҳост, ки ӯ рубоиёти мансуб ба Умари Хайёмро ҳам, ки шуморашон низ андак нест ва низ рубоиётеро, ки гӯяндагони ношинохта аст ва аз нигоҳи содагиву гармӣ ва дилнишинӣ бо шеърҳои ғаноии мардум тафовути чандоне надорад, овардааст.

Менамояд, ки Заҳирӣ аз истеъдоди шоирӣ бебаҳра будааст. Ҳатто аз ин нукта ҳам метавон ба чунин бароянде расид, ки номбурда дар эҳдономаи китоб, яъне дар ҷое, ки муаллиф мебоист бисёр ширинсухан бошад, боз ҳам на шеъре аз худ, балки шеъри Анвариро овардааст. Сабку шеваи китоб беш аз ҳама ба сабки насри «мақомот»-и машҳури Қозӣ Ҳамиддини Балхӣ (вафот ба соли 1168-и тарсой)-муосири Заҳирӣ аст. Дарунмояи китоб ҳамон достоне аст, ки овозаи густарда дорад ва мавзӯи он андаке печида шудааст. Дар ин ривоят, Синдбод хирадманде аст мураббии шоҳзода, ки ӯ қурбонии иттиҳоме аст, ки канизаки падараш ба ӯ задааст. Синдбод толеъи шоҳзодаро дида ва мегӯяд дуруст дар ҳамон рӯзҳое, ки аз шогирдаш бало дур мешавад, вай бояд сарсахтона ва қотех хомӯш бимонад, зеро агар лаб ба сухан бигӯяд дар хатари марг ҳоҳад буд. Ба шоҳзода тухмат задаанд. Ӯ метавонист тухмати канизаки маккорро рад кунад, аммо мебоист аз рад кардани иттиҳом сар бипечад. Ҳафт вазири падараш аз ӯ дифоъ мекунанд. Инон мекӯшанд, замонро дароз бикашонанд ва қатли шоҳзодаро, ки пас аз як ҳафта ҳудаш метавонист

бароат ҳосил кунад ба таъхир биандозанд. Чунонки дар адабиёти омӯзишии Чин жанру шеваи марсум буд, ҳар канизаки тухматзанандаву вазирон ва ҳам худи шоҳзода, ҳамаи гуфтаҳои хешро мебоист ба ёрии ҳикоятҳо устувор кунанд. Дар китоб сиву чаҳор ҳикоят аз ин даст аст. Ҳаминҳо ҳастанд, ки беш аз ҳама дар ин китоб, шояд нигариш ва нигаристе ҳаст; инҳо рангоранг ва гуногун, тезхушона ва ҳикоятҳои зинда ва ҷондоранд. Дар кулл, ҳамаи ин асар ҳаммонанди дигар китобҳои Заҳирӣ, андарзу роҳнамое аст ва ҳадафи асосӣ аз нигориши он, ҳамоно намудани ин нукта ба хонандаи тоҷдор аст, ки чӣ гуна мебоист ҳангоме ки сухан дар бораи зиндагӣ ва ҷони одаме аст корхоро бо эҳтиёт бозгушояд, мушовироне хирадманд ва бомулоҳиза дар наздики вай чӣ аҳамияте дорад. Нависанда дар ҳар ҷо ки муяссар аст, андарзеро, ки аз вижагиҳои дониши идораи кишвар (илми сиёсат) дар он рӯзгор аст ба дoston дар меоварад. Боре, Заҳирӣ бо оврадани нигораи қаҳрамони аслии дoston, пошоҳи Курдиси, ҳамчун фармонравои хирадманд ва додгар,¹ аз он сухан мегӯяд, ки ӯ ғамхори раият буд ва ба деҳқонон бедод намекард, зеро ситам бар ишон бад-он мемонд, ки аз зери девори бино хокро бикананд ва берун оранд то ин ки бо он хок бар боми бино гил бимоланд, ки дар амал хона фуру мерезад ва бо хок яксон мешавад.

Як гунаи дигар аз ин даст дostonгӯӣ чунин аст: ҷонишине, ки барои шоҳзода шудааст, донишпазир нест. Кӯшишҳои бесамар барои омӯзиши сиёсати (кишвардорӣ) ба шоҳзода, бад-он меанҷомад, ки аз Синдбод ёрӣ бихоҳанд ва ба ин кори душвор даст мебарад ва саранҷом комёб мешавад. Ин оҳанг ба нависанда имкон медиҳад дидгоҳҳои бисёр дар бораи омӯзиш ва парвариш, ҳадафҳо ва шеваҳои он ба китоб дароварад ва вижагии андарз ва ҷароғи раҳнамо ба он бидиҳад. Аммо ӯ барои мо аз ин раҳгузар, додаҳои гаронбаҳо дар бораи таърихи фарҳанг дар хиттаи фармонравии қарахониён дар Осиёи Миёна ниғаҳ доштааст. Дар овардани дostonҳо ба ривоят, ҳарчанд ки пайдост бо ҳамон забони печида, моя ва ангезаи таҳрики ҳашм мешавад, аз нигоҳи дарунмоя бисёр дархӯри нигариш аст. Заҳирӣ, дар ин ҷо шеваи кӯҳани афсонанависони ҳамаи ҷаҳонро ба кор мебарад: ҷонварони гуногунро ҳамчун бозигар ба кор мегирад, аз вижагиҳои хоси онон баҳрабардорӣ карда ва ононро ниқобе барои хусусиёти одаме месозад. Шарҳи кӯтоҳи дostonи нахустро ҳамчун намуна меоварем. Рӯбоҳ дар роҳ як моҳӣ ёфт. Аз ин комёбии ногаҳонӣ хурсанд гардид, аммо бино бар эҳтиёти хоси хеш ба андеша фуру рафт. Дар он наздикиҳо на рӯдхонае буд ва на дӯконе, ки аз он ҷо битавон моҳӣ ба даст овард. Ба ростӣ, ки бояд чизе дар ин ҷо гумонбарангез бошад. Рӯбоҳ ба моҳӣ даст назад, пештар рафт ва ба бузина бархӯрд. Пешаш сар ҳам кард ва гуфт: «Маро ҷонварон назди ту фиристоданд. Подшоҳи мо, шер беандоза хунхор ва ваҳшӣ аст. Мо бар он шудаем, ки ўро халъ карда, туро

¹ Синдбоднома, нигориши Мухаммад бани Мухаммад Заҳирии Самарқандӣ... бо ихтимом ва тасхеху ҳавошии Аҳмад Оташ, Истанбул, 1948, сах. 34.

бар тахт биншонем. Агар ризоият медиҳӣ, ҳон бифармо биравем!». Бузинаро ин суханон хуш омад ва бо рӯбоҳ рафт. Ҳангоме ки онҳо ба ҷойе наздик шуданд, ки моҳӣ дар он ҷо афтода буд, рӯбоҳ дастанахро дароз кард ва ба ниёиш пардохт: «Парвардигор барои мо нишонае бифирист ва барои намоёнидани ин ки гузиниши мо дуруст аст, эҷозе бифармо!». Ҳамон дам моҳӣ ба чашмонаш хӯрд. Дубора зузае кашид: «Ниёиши мо иҷобат шуд! Ин ҳам муъҷизае, ки хоста будем. Моҳиро парвардигор барои ту фиристодааст!». Бузина шодмон, дасташро дароз кард моҳиро ба ҷангол гирифт ва...дом афтод. Аз тарс моҳӣ аз дасташ афтод, ва рӯбоҳ онро қапид ва ба хӯрдан оғоз кард. Бузина пурсид: Он чӣ ки ту меҳӯри чист ва он кӣ маро гирифта кист? Рӯбоҳ дар посух гуфт: «подшоҳонро аз банду зиндон чора набвад ва руаёро аз лукмаву тамаъ гурез набвад». Ин достон барои он рӯзгорон бисёр тунд ва ҷасурона будааст. Агар дар ин бора ҳам сухан нагӯем, ки дар ин ҷо андешаи хатарноки исёни халъи подшоҳ барои ваҳшигарии беандозааш омадааст.

Як ришханди кунҷковбарангези зариф ҳам дар посухи рӯбоҳ ба шигифтзадагии содалавҳонаи бузина ҳаст. Ҷумла чунон сохта шудааст, ки метавон тафсире ду гона аз он кард: 1) подшоҳон бояд банду зиндон дар ихтиёри хеш дошта бошанд. 2) Барои подшоҳон судманд аст, ки ҳудашон бикашанд ва бичашанд, ки чист. Бештарини китоб дар пайравӣ аз мавзӯ дар бораи макри зан аст, ки ховарзамини исломӣ дар даврони феодали ба ин мавзӯ мавриди алоқа будааст. Бисёр аз ин достонҳо беандоза ва бештар аз марзи гумон бешармона ва барҳанагӯи ҳастанд ва барои мо ба ҳеч рӯй мумкин нест, ки онҳоро дар ин ҷо биёварем. Менамояд, ки рушди шахрҳо дар ин ҳангом ва озодии бузурги нисбии шахрнишинон ба рахнаи «мавзӯоти бозорӣ» дар адбиёт ёрӣ кард ва сустӣ гирифтани тақаддусфурӯшии хушки мазҳабӣ, ки бавижа дар даврони Султон Маҳмуди Ғазнавӣ неруманд буд, ба роҳ ёфтани чунин мавзӯоте, ҳатто ба доираи дарбориён ҳам анҷомид. Дар бораи сӯҳои торики зиндагии шахрӣ дар достоне кунҷковбарангез аз забони ҳуди шоҳзода сухан омада ва достоне аст дар бораи як созмони густурдаи далладудон ва найрангбозон, ки дар як шахри бузурги тичоратӣ даст андар кор будаанд. Агар ба ёд биёварем, ки Алҷоҳиз (вафот ба соли 868/869-и тарсоӣ) дар асари худ «Китоб-ул-бухало» шарҳи низомро овардааст, ки дар он ҳангом буда ва мардуми зудбовар гӯшаву канорро дар он низом ғорат мекарданд ва агар ба дида дошта бошем, ки зулми қарахониён ва ҷангҳои вобаста ба он ҷаҳру дарюзагии асосии мардумро бештар карда буд, онҳо пайдо шудани чунин достонҳое дар он рӯзгор мафҳумтар мегардад.

Ёдовар шуда будем, ки Заҳирӣ шумори бузурги рубоӣ, яъне он шаклро, ки ба оғоз кардан нақше бештар дар назм оғоз карда буд ба матни (Синбоднома)-и хеш дароварда буд. Рубоии зерро ҳамчун намунаи рубоие, ки ҳанӯз содагӣ ва садоқати шеърӣ мардумиро дар худ дорад, меоварем:

Рафтам чу надидам аз ту бархӯрдорӣ,
В-аз сӯҳбати ту басте кашидам хорӣ.
Гар бад будам бирастӣ аз меҳнати ман,
В-ар неқ будам, баски маро ёд орӣ.

Калимоти қисор, бавижа он ҷумлаҳои кӯтоҳ, ки дар воқасин бахши китоб омада ва Заҳирӣ ба истинод ба Фаридун онҳоро овардааст, ҳарчанд бо ҳамон забоне, ки муддаии «зебой» аст, аммо аз нигоҳи дарунмоя, яқсара ба адабиёти пеш аз исломи мардумони эронӣ ҳамхонӣ дорад ва аз ҳамин раҳгузар намоён мегардад ривояти Фанорӯзӣ, ки то ба рӯзгори мо нарасидааст, ба ростӣ, ки беҳу решааш дар матни порсии миёна будааст.

Ҷавҳарӣ. Кору куниши Ҳамиддини Ҷавҳарӣ аз Бухоро, машхур ба заргар гувоҳи неру гирифтани нигариш ба наср дар он даврон будааст. Метавон гуфт, ки аз зиндагии ин нависанда ҳеҷ чиз наметавонем. Давлатшоҳ хабар медиҳад, ки ӯ муосири Асириддини Аҳсикатӣ буда, Авфӣ таърихро дақиқтар карда, ёдовар мешавад Ҷавҳарӣ шогирди Адиб Собир, шоири даврони салҷуқиён буда, ки Атсизӣ Хоразмшоҳ ӯро кушта буд. Бадбахтона таърихи кушта шудани ин шоир ханӯз ба диққат муайян нашуда ва дар сарчашмаҳо солҳои 1143, 1145, 1151 ва 1152 омадааст. Бо ин ҳама мо метавонем аз рӯи ин таърихҳо натиҷагирӣ кунем, ки Ҷавҳарӣ, ба гумон дар солҳои бистум ё сивуми садаи дувоздахуми тарсӣ дида ба ҷаҳон гушуда ва бо он ки зодгоҳаш Бухоро, яъне дар мутасрифоти қарахониён буда, дар Ироқ таҳсил кардааст.¹ Низ метавонем, ӯ мадлоҳи Сулаймоншоҳи салҷуқӣ, ки ҳамааш ду ҳафта подшоҳӣ кард, буда ва сипас дар дастгоҳи Арслоншоҳ ибни Туғрал (1161/1176-и тарсӣ) ба сар бурдааст. Ин таърихҳо, яқсара дар рӯзгори тақрибие ҳастанд, ки мо онро даврони зода шудани вай метавонем.

Аз шеърҳои Ҷавҳарӣ танҳо ду қасида мондааст, ки гувоҳи ҳунари болои ин шоир асту бас. Ӯ ҷуз ҳунари болои шоирӣ, ҷизи дидани дигаре надорад. Дар ҳамаи сарчашмаҳо омада, ки Ҷавҳарӣ нависандаи романи (миҳдостон)-и Маҳастӣ ва Мираҳмад аст. Нусхаи хаттии ин асар дар маҷмӯаи нусхаҳои хаттии институти забон ва адабиёти Боку ҳаст. Дар роман аз ишқи Амуре ба номи Аҳмад, ки писархатиби Ганча буда ва барои ҳамин ҳам пури хатиб номида мешавад ба шоир Маҳастӣ суҳан меравад. Худи достони ошиқона даҳӯри нигариши вижае нест; ва аз дидгоҳи мо, нахустинаи таърихӣ дар ин асар ёфт наметавонем.

Аммо ин нукта бисёр дархӯри нигариш аст, ки ҳар чанд роман ба наср навишта шуда, ҳамаи суҳанони бозигаронаш ҳамонанди достонҳои мардумӣ, яқсара ва танҳо ба шеър аст ва шеърҳо ҳама дар намуди рубоӣ. Худ пайдост, ки ин вижагии романи Ҷавҳарӣ ангезааш ҳамоно афзоиши рӯзафзуни алоқамандӣ ба он будааст. Дар воқеъ, ин роман барои он

¹ Мурод аз Ироқ бахши ғарбии Эрон аст, ки дар фарғаште аз Рогои бостон реша дорд ва фарғашти дигараш Рай аст ва дар даврони пасин ин хитта Ироқи Аҷам ва Ироқи Араб ҳам ба худ гирифт. - С.Э.

навишта шудааст, ки шумори бузург аз ин минётурҳои шеърӣ, ки бисёр мавриди писанди хонандагон буд, ба онҳо дода шавад ва он ҳам на ба сурати маҷмӯа, балки ба сурати омехташуда ба як ришта ё наҳе аз афсона. Наметавон андешид рубоӣҳое, ки дар роман аст ба ростӣ аз канизаки нимаафсонавии Султон Санҷар будааст. Нахуст ин ки бисёре аз рубоӣҳое, ки ба даҳони ӯ гузошта шудааст ба Умари Хайём ва Ҳоконӣ ҳам мансуб ҳастанд, дувум ин ки наметавон аз дида дур дошт, ки на танҳо ҳуди духтаре, ки қаҳрамони дoston аст, балки дилдодааш Аҳмад ва падару модараш ва ҳатто шоҳи афсонавии Ганҷа, ки номаш наёмадааст, рубоӣ мегӯянд. Агар пазирем байтҳое, ки ҳамчун шеърҳои Маҳастӣ ба китоб даромадааст, дар воқеъ аз онҳо шоира Маҳастӣ аст, ки дар он ҳангом мезистааст, он гоҳ бояд шахсияти дигар одамҳои dostonро ростӣ бидонем ва бовар кунем, ки ҳатто фармонравоёни салҷуқӣ ҳам одат доштаанд, рубоӣ бисароянд.

Китоби Ҷавҳарӣ, танҳо намунаи насри бадеии он рӯзгор аст ва намешавад онро ҳамчун як таърихчаи ростӣ арзёбӣ кард. Ҳатто, агар дар таърихчаи машҳури Мирхонд, суҳанони мардони таърихӣ яқсара ва ошкоро бофтае беш нест, пас дар китобе, ки онро ҳамчун як асари адабӣ навиштаанд, ҳақиқати таърихӣ наметавонад ҷое дошта бошад. Ба ин сабаб ин ёдоварию зарурӣ донистем, ки бархе аз адабиётшиносони Озарбойҷон¹ аз китоби Ҷавҳарӣ, рубоӣҳои Маҳастиро берун кашида, онро аз форсӣ ба туркии Озарбойҷонӣ тарҷума ва онро ҳамчун шеърҳои асили сурудаи шоира Маҳастӣ, ки ростӣ ҳам ҳастӣ дошта, ҷоп карда ва ба хонанда хушдор надодаанд, ки ин шеърҳоро аз романи Ҷавҳарӣ гирифтаанд. Барои мо ин масъала, ки ин шеърҳо аз онҳо кист аҳамияти вижае надорад. Ин нукта аз аҳамияте бузург бархӯрдор аст, ки падидаи омадани романи Ҷавҳарӣ гувоҳи рушди нигариш ба насри бадеъ ва ишқи хонандагонии он рӯзгор ба жанри рубоӣ аст. Пас ба рағми ночиз будани чисторҳое, ки барои мо мондааст, наметавон дар бораи мурдани зиндагии адабӣ дар мутасрифоти қарахониён суҳан гуфт.

Адабиёт ба зиндагии худ идома меод ва ҳамон рӯҳиёте, ки дар он ҳангом дар адабиёти вилоятҳои ҳамҷавор падидаи меомад, дар он ҳам бозметобид ва дар ин миён, рушди адабиёт ба забони порсии дарӣ ба рушди адабиёти катбии (хаттӣ) даврони қарахониён ба яке аз забонҳои туркӣ ва аз ҷумла ба падидаи манзумаи «Қувтод ғувбейлик» ёрӣ додаст.

¹ Дар ин ҷо мурод аз Озарбойҷон сарзаминҳои ҷудо шуда аз Эрон дар шимолӣ Аракс аст, ки ба бахше аз он номи Озарбойҷон дода шуда ва пештар Аррон буда, ки дар ҳамин саҳфа ҳам номи он омадааст. Дар бораи тарҷумаи шеърҳои Маҳастӣ ба забони туркии Озарбойҷонӣ ҳам бингаред ба муқаддимаи мутарҷим дар пораи нахусти китоб. - С.Э.

АДАБИЁТИ СОЛҲОИ САЁДАТИ САЛЧУКИЁН

Адабиёти солҳои фармонравии Салчукиён (нимаи садаи ӯздаҳум-оғози садаи сёздаҳуми тарсоӣ), ки дар берун аз марзҳои хиттаи фармонравии Салчукиён низ густариши бузург дошт, бар рушди абёти бисёре аз мардуми ховари наздик ва миёна таъсири калон гузошт ва ногуфта намонад, ки ин таъсир то нимаи садаи ӯздаҳуми тарсоӣ ва дар бархе ҷоҳо, пас аз он ҳам дида мешавад. Ин солҳо, ҳамчунин дар рушди забони асосии адабӣ нақши истиноии пурахмияте доштанд. Гумон намеравад, битагон тардиде дошт устувор шудани нақши забони порсии дарӣ, ҳамчун забони умдаи адабӣ дар хиттаи паҳноваре аз қаронаҳои Сирдарё, то Халиҷи Форс ба истиқрори фармонравии Салчукиён дар ин паҳна вобастагӣ дорад. Туркони салҷуқӣ ба густариши ин забон ва дар ҳамон ҳангом ба раванди туркӣ шудани тӯдаҳои густурдае, ки дар берун аз адабиёти «бузург» монда буданд, ёрӣ карданд. Дар қаламрави Салчукиён, ҳамроҳ бо густариши забонҳои гурӯҳи туркӣ кӯшишҳои ҳам мешавад, ки аз бархе аз онҳо ҳамчун забони адабӣ баҳрагирӣ шавад.

Ҳарчанд дар бораи бархе аз муаллифони даврони саёдати Салчукиён вижаномаҳои бисёр ҳаст, аммо ҳанӯз ҳам вижагиҳои куллии адабиёти он даврон ва бозковии вижагиҳои ҳоси он дар даст нест. Равшан аст, ки дар «Таърихи адабиёти форсӣ» аз Э. Броун, нигарише бузург ба муаллифони ин даврон шудааст, аммо Броун нақӯшидааст, ки нигораи комили зиндагии адабии он давронро биёварад. Дар қори О. Е. Кримский ҳам чунин нигора нест ва шояд сабабаш ҳам он бошад, ки ӯ фурсат накард ба адабиёти даврони Салҷуқӣ рӯшноӣ биандозад.

Додани вижагиҳои куллии зиндагии адабии солҳои саёдати Салҷуқиҳо, бегумон қоре аст бисёр печида. Ин печидагӣ дорои сабабҳои аст ва аз ҷумла ин ки хиттаи густариши адабиёт ба забони порсии дарӣ, ки пештар дар хиттаи нисбии на қандон бузурги ҷуғрофиёӣ буд, бо бар сари қор омадани салҷуқҳо ба гунаи қориқулода густариш ёфт. Авфӣ ба ҳангоми суҳан дар бораи шоирони даврони Салҷукиён, қаҳор «маҳфили адабӣ»-ро менамояд. Аввал, шоирони Хуросон, ду шоирони Ироқ ва моқарои Қафқоз, се шоирони Моқароуннаҳр ва қаҳор шоирони Ғазна ва Ҳинди ғарбӣ. Чунин менамояд, ки мебоист осори шоирони ҳар як аз ин «маҳфил»-ро қудо-қудо ва мустақилона баррасӣ қард. Бе гумон, чунин қизе муяссар шуданӣ аст, аммо танҳо андозаи қор чунин аст, ки ҳарқанд ҳар як аз ин «маҳфил» дорои вижагии ҳоси ҳеш аст, аммо ба рағми дурии ҷуғрофиёӣ миёни онҳо иштироқ ва анбозе ҳам ҳаст, ки мебоист барои дарёфти бархе аз падидаҳо, онҳоро ба дида дошт.

Зарурати фаро гирифтани густурдаи қисторҳои бисёр бузург, ки дониш ҳанӯз рӯшноии қандоне бар онҳо наяндохтааст, аз ҳамин қост. Саёдати Салҷукиён рӯзгоре дароз идома дошт ва дар ин миён, вопасин

солҳои фармонравоии онон ва бар сари кор омадани Хоразмшоҳон дигаргунии намоёне дар зиндагии адабӣ падида наёвард. Пас метавон гуфт, ки чорчӯби таърихи даврони мавриди баррасӣ (нимаи садаи ёздаҳуми тарсӣ) ду садаро фаро мегирад ва чисторхое, ки бояд бозковӣ шаванд бисёр зиёд аст. Афзун бар ин чисторхое, ки то ба рӯзгори мо расидааст, чандон якдаст нест. Метавон гуфт, ки аз рӯзгори фармонравоии Сомониён ва Ғазнавиён танҳо чакомаҳои дарборӣ бар ҷой мондааст, аммо чисторҳои бисёр ғании шеърӣ даврони Салғуқӣён, ҳам намунаҳои ғаноии фалсафии сӯфияро ба мо медиҳад, ҳам дostonҳои омӯзанда ва ҳам, адабиёти мазҳабӣ-фалсафии исмоилиёнро. Дар пажӯҳишхое, ки дар даст аст, адабиёти исмоилиён ҳамвора ҷудо аз адабиёти асосии «дуруст динӣ»-и исломӣ баррасӣ шудааст. Дар асл ин дуруст аст, зеро бегумон носозгорӣ миёни ин ду адабиёт будааст, аммо дар ин равиш рафтор нуктаҳои манфӣ ҳам ҳаст. Барои мисол, набояд ин воқеиятро аз ёд бубарем, ки «Сафарнома»-и Носири Хусрав, танҳо ба гунаи «дурусти динӣ» ба мо расида буд ва онро ба «Зиёратнома» ислоҳ карда буданд ва дар партави дуруст будани дигар асарҳои ин донишманд ва андешаманди барҷаста аст, ки мо метавонем вижагиҳои ангорғони (идеология)-и исмоилияро, ки виростори ношинохта, онро то поён аз миён набурда буд, дар ин асар мушаххас созем. Яксара равшан созем, ки дар мавридҳои дигар ҳам, ҳангоме ки мо танҳо як ёдовара дар даст дорему бас, андеша ва ормонҳои исмоилиён, ки моҳирона дар он пинҳон шудааст, метавонад ба ҷашм наёяд.

Аммо мо ба ҳеҷ рӯй наметавонем дар ин бора, ки ин ё он муалиф чӣ равише нисбат ба исмоилия доштааст бетафовут бошем, зеро ин равиш метавонад намудори ғироиши сиёсӣ ва то андозае ғироиши иҷтимоии ӯ бошад. Пас дар баробари мо печидатарин вазифа ҷой дорад. Дар бораи додани нигораи комили зиндагии он даврон, ҳанӯз ҷои андеша ҳам нест. Мо танҳо мехоҳем бо баҳрагирӣ аз чисторхое, ки акнун дар даст аст, вижагиҳои хоси онро нишон диҳем ва аҳамияти онро дар ҷараёни ҳамғонии раванди адабӣ муайян кунем. Пеш аз оғози баррасии зиндагии адабӣ, мекӯшем дар хатҳои кулӣ, руҳдодҳои асосии таърихи ин давронро бинамоёнем.

То дудмони Салғуқӣён решааш дар номи сарсилсилаи онон-Салғуқ писари Дуқоқи машҳур Темурелиқ (дорандаи камони оҳанин) аз эйли фитиқи Ғуз аст. Хонадони Салғуқ дар баҳши поёнии (Сифлӣ) Сирдарё (Сайхун) кӯчишин буд ва аммо ба сабабхое ин ҷароғохро тарқ гуфта, ба вилояти Нур (баҳши кунунии Нуротӣ) дар наздики Бухоро кӯч карданд. Дар солҳои бистуми садаи ёздаҳуми тарсӣ писарони Салғуқ Микоил, Мусо, Исроил ва Юнус дар он ҷо буданд. Номҳои ин саркардагон ин андешаро меоварад, ки оё инон дар он ҳангом исавӣ набуданд ва оё аз масеҳият ба ислом наёмаданд? Ба ҳар рӯй, гумоне нест бар ин ки инон ҳамроҳ бо ин номҳои тавротӣ (ки дар Қуръон ҳам дида мешавад) номҳои

холис туркӣ ҳам доштаанд, чунончи номҳои туркии Исроил, Арслон будааст.

Дар солҳои 1025-и тарсӣ хангоме, ки Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба Осиёи Миёна лашкаркашӣ кард, салҷуқҳо бисёр пуршумор буданд ва Маҳмуд ҷуръат накард амали хасмона нисбат ба онон бикунад. Менамояд салҷуқҳо ҳам сари он надоштанд, ки бо Султон душманӣ кунанд, зеро ғӯё Арслон, довталабона ҳамчун гаравгон ҳамроҳи Маҳмуд омад ва ба Мултон фиристода шуд. Пас аз марги Маҳмуд ҳолу рӯзи дигаре пеш омад ва ғузҳо ба Домғон, Симнон, Рай, Исфакон, Мароға, Ҳамадон ва Озарбойҷон раҳна карданд. Писари Микоил - Туғрал, ки номи исломии Муҳаммад ҳам дошт ва бародараш Чағрӣ (Довуд), аз писари Маҳмуд - Масъуд хоҳиш карданд иҷоза диҳад, ки аз ҷароғоҳҳои Насо ва Ғавора баҳраманд шаванд. Ғазнавиён инро напозирӯфтанд ва бар он шуданд, ки ба зӯр иқдом кунанд. Дар соли 1038-и тарсӣ Туғрал Нишопурро тасарруф кард ва фармон дод дар хутба номи ӯро биёваранд, яъне муддаии ҳукумати Олия шуд. Ғазнавиён талош карданд пешрафти ӯро мутаваққиф созанд, аммо дар соли 1040-и тарсӣ, сипоҳи Масъуд ба дасти салҷуқҳо, дар дандонаи Кан дарҳам шикаст ва аз ин дам, қаламрави салҷуқҳо ба суръат густариш ёфт.

Дар соли 1041/42-и тарсӣ салҷуқҳо Гургон ва Табаристон, дар соли 1043 Хуросон ва ҳамаи Эрони кунуниро ба даст оварданд ва дар декабри 1055-и тарсӣ буд, ки дар Бағдод, қароргоҳи халифа-хутба ба номи Туғрал хонда шуд. Салҷуқҳо пас аз ба ҷанг даровардани вилоятҳои тоза идораи онҳоро ба аъзои ҷудогонаи хонадони худ месупурданд, чунончи по ба пой хати асосии ин дудмон, ба истилоҳ «Салҷуқҳои бузург» (1140/1157-и тарсӣ), ҷанд шоҳи дигар низ падид омад: Салҷуқҳои Кирмон, (1117/1161), Салҷуқҳои Осиёи Сағир (1077/1320), Салҷуқҳои Сурия (1078/1117), Салҷуқҳои Ироқ (1188/1194).

Аз Туғрал гирифта то пас аз он, ҳамаи фармонравоёни салҷуқӣ мусалмони сунӣ буданд. Ҳарчанд онон ҳамвора посдори мазҳаби Ҳанафии аҳли суннат буданд ва аз эътибори халифа пуштибонӣ мекарданд, аммо менамояд, ки аз таассуб дур ва нисбат ба пайравони динҳои дигар бурдбор будаанд. Салҷуқӣён пойтахти ягона барои ҳештан баргузида буданд, Исфакон, Бағдод, Марв тақягоҳи асосии онон буд. Пас аз марги Туғрал (сентябри соли 1063-и тарсӣ), ки ҷонишине бе миёнӣ барои ҳеш нағзошта буд, ҳукумат ба бародарзодааш, писари Ҷуғрӣ (Ҷақри)-бек - Абулшучоъ Алпарслони Муҳаммад расид ва халифаи Ҳақ ӯро ба рӯзи 27-апрели соли 1066 тайид кард. Бузургтарин руҳдоди ҷангӣ дар даврони фармонравии ӯ даргирӣ бо Безонисҳо ва набард дар наздики Мулозгирд (26-август 1071) буд, ки дар он набард, император Роман Деждин асир шуд.

То он ҷо ки медонем, Алпарслон аз ҳар гуна донише бебаҳра ва ҳатто бесавод ҳам буд, аммо дар ҳукумати ӯ Низомулмулк Абӯалӣ Ҳасан ибни

Алӣ ибни Асҳақи Тӯсӣ, ки сипас лақаби ифтихоромези Низомулмулк ба ӯ дода шуд, даҳуми апрели соли 1018 (пайрави бархе гумонҳо, 1019 ва ё хатто 1020) дар ҷои хурде ба номи Родкон дар наздикии Тӯс,¹ ки падараш дар он ҷо гирдоварандаи молиёт буд, чашм ба ҷаҳон гушуд. Пас аз ҷанги Дондонакан падар ҳамроҳ бо хонаводааш аз пеши салҷуқҳо, ки ҳуҷум оварда буданд, гурехт. Ҳангоме ки Абӯалӣ бузург шуд, ба хидмат даромад ва ӯ низ монанди падараш аз маъмурони Ғазнавиён гардид. Наздик ба соли 1033/1034-и тарсӣ арбобони пешини худро гузошт ва ба назди салҷуқӣ гузашт. Ӯ дабири яке аз сардорони Ҷугрибек шуд ва дар соли 1043/44 ба Марв рафт ва яке аз вазирони Алпарслон, Абӯалӣ Аҳмад ибни Шодон ӯро ба вай муаррифӣ кард. Пас аз марги ин вазир, ҷои ӯро гирифт ва ба ӯ лақаби «Низомулмулк» дода шуд ва бо ҳамин лақаб буд, ки пас аз он ба шуҳрати ҷаҳонӣ расид. Метавон пиндошт, ки фармонравоеӣи Салҷуқӣ он даврон танҳо фармондихӣи сипоҳро дар даст доштанд ва идораи ҳамаи корҳои сиёсати дарунӣ ва беруниро дар амал, ба дасти Низомулмулк дода буданд. Низомулмулк бо гирифтани лақабҳои Қавомиддин ва Ризо Амирулмуъминин ва рутбаи атобак, ба ростӣ фармонравое шуд, ки ҳамаи кудратро дар мутасрифоти паҳновари Салҷуқӣ дар дасти худ нигоҳ дошт. Менамояд ӯ бар он шуда буд, ки идораи корҳои ин сарзамини бузургро пайрави улӯи давлати Ғазнавиён, аммо бо бархе дигаргуниҳо созмон диҳад. Шояд сиёсати ӯ дар хитҳои аслие ҳулоса мешудааст, ки дар зер меояд.

Ӯ бо нигориш ба масолеҳи ноҳамсӯи дастаҳои низомии туркон ва мардуми яқҷонишин ва кишоварзи бумӣ, бо ҳар гуна тадбире мекушид дастаҳои низомиро бекор нагзорад. Онро аз вилоятҳои умдаи Салҷуқӣ берун бибарад ва барои ҳамин ҳам тохту тоз ва дастбурдҳоеро ба манотике, ки аз мутасрифоти салҷуқҳо набуданд, созмон медод. Аз ин раҳгузар ба дастаҳои низомии туркон имкон дода буд, то аз ҳисоби ғорат ва ғаниматҳои ҷангӣ ба молу манол бирасанд ва сарвате бияндозанд. Ин кор, кудрату таҳрики сипоҳи Салҷуқӣро исбот карда ва ба дастбӣ бар ҳадафи дувуми он ёрӣ мекард, ки ҳамоно нигоҳ доштани ҳамсоғон дар тарсу бими доимӣ буд, ки намегузошт онҳо ба таарруз даст бибаранд. Низомулмулк дар заминҳои тасарруфӣ, то он ҷо ки метавонист ва муяссар буд ҳокими бумиро бар сари кор мегузошт ва дастгоҳи марказии идорӣ низ аз миёни инон баргузида мешуд.

Вазифаи гирдоварии молиёт барои ҳукумати марказӣ ҳам ба инон вогузор шуда буд. Ҳамаи ин корҳо, идораи кишварро осон карда ва дар ҳазинаҳои танҳоии² кормандон сарфачӯии бузург мекард. Яке аз сабабҳои асосии ба сустӣ гарондани ҳукумати марказӣ дар он ҳангом, на ин ки тадбирҳои Низомулмулк, балки нифоқ дар миёни ҳуди хонадони

¹ Вайронаҳои Тӯси куҳан дар чихил километрии Машҳади кунунӣ аст

² Танҳо вожае аст порсӣ, ки тоҷикон онро ба ҷои «хукук» моҳномаи моҳ ба моҳ ба кор мебаранд - С. Э.

хокимситези ногустастанӣ бар сари ҳукумат буд. Чунин нифоқе, пештар аз он моя ангезаи сукути Ғазнавиён шуда буд. Низомулмулк бо нигариш ба ин, ба ҳар гуна мекӯшид аз ситез бар сари тахту тоҷ пешгирӣ кунад, ки дар шароити он рӯзгор бо бузургтарин хатарҳо барои ҳуди вазир ҳамроҳ буд. Гузашта аз ин Низомулмулк муносибати хубе бо халифаҳо дошт. Ҳарчанд халифа дар он рӯзгор аз ҳукумати воқеӣ бархӯрдор набуд, аммо эътибори он то андозае бар ҷой буд ва пайдост, ки пуштибонии халифаҳо нақше ҷашмгир дар таҳкими ҳукумати Салҷуқиён доштааст. Ин ҷо, ҷои баррасии тафсили дидгоҳҳои сиёсии Низомулмулк нест. Хулосаи шарҳи комили онро дар рисолаи вай дар бораи идораи давлат «Сиёсатнома», ки то ба имрӯз расидааст, мебинем. Навиштани «Сиёсатнома» дар соли 1091-и тарсӣ оғоз ва як сол пас аз он ба анҷом расидааст.¹ Дарёго, ки «Сиёсатнома» бо виростории пасин ба дасти мо расидааст ва шумори афзудагӣ ва таҳрифҳои, ки намоён сохтани онҳо низ гоҳ-гоҳ бисёр душвор аст, андак нест.

Низомулмулк бо нишон додани усули идораи давлат, кистҳои системаи он рӯзи идорию, ки менамояд бар ӯ муяссар нашуда буд онҳоро аз сари роҳ бардорад, менамояд. Чунин ӯ аз даргоҳ (гунаи вазорати дарбор) лаб ба шиква мегушояд ва нишон медиҳад, ки султонҳо эътиборе басанда надоранд ва барои бахшандагӣ, ки аз раҳгузари он метавонанд бонуфузтарин мардонро ба сӯи худ бикашонанд, дастгӯшода нестанд. Ӯ системи иқтоъ, яъне тақсими заминро ба сурати подоши хидмат тайид намекунад; пайравони ин систем, дарёфткунандагони замин аз ҳақи моликият бебаҳраанд, аммо аз ин ҳақ бархӯрдоранд, ки ҳамаи молиёти онро бигиранд. Дорандагони иқтоъ ҳарчанд мебоист ба хангоми гирдоварии молиёт, аз меёрхое, ки ҳукумати марказӣ барои гирдоварии ҳар шаҳристон таъин карда буд, пайравӣ кунанд, аммо ба гумон ағлаб ба ин муқарарот тавачҷуҳ надоштанд ва аз ин раҳгузар рустохоро варшикаста мекарданд ва моёи беҳонумонӣ ва дарюзагии мардуми якҷонишини бумӣ мешуданд. Низомулмулк аз миён бурдани шабакаи хабарчинонро ҳам аз сӯи Салҷуқиён кори хатарнок мепиндошт. Салҷуқҳо қодир набуданд аз ин дастгоҳро, ки дар замони Ғазнавиён падида омада буд, нигоҳдорӣ кунанд ва онро барҳам мезананд, аммо Низомулмулк меандешид, ки ин хабарчинҳо барои пешгирии ба мавқеъ аз ҳар гуна талоши аъзои хонадони шохӣ барои берун рафтан аз итоати султонон муфид бошад.

Низомулмулк тавонист ба комёбиҳои бузург даст ёбад. Бино бар навиштаи Носири Хусрав дар соли 1046/1047-и тарсӣ, метавон гуфт, ки

¹Матни порсии ин китоб ҳамроҳ бо тарҷумаи фаронсагии он, нахустин бо аз сӯи ховаршиносии Фаронса Ш. Шефер ҷоп шуд. Ба забони русӣ, тарҷумаи Б. Н. Заходер ҳамроҳ бо нафисе ҷомеъ (Низомулмулк, Сиёсатнома. Китоб дар бораи даврони идории вазири садаи ёздаҳуми тарсӣ – Низомулмулк - тарҷума, дар омади баррасии ёдмону ҳавошии профессор Б. Н. Заходер, Москва-Ленинград, 1949).

дар ҳама ҷо дар мутасрифоти Салчуқиён қаҳтӣ, гуруснагӣ ва гаронии бузурге буд ва сафар дар роҳҳо хатарнок, аммо дар соли 1083-и тарсӣ сафар дар ин роҳҳо бехатартар ва хазинаи зиндагӣ арзонтар шуда буд. Низомулмулк дар миқёсе густурда, қорҳои иҷтимоиро созмон дод, ва барои омӯзишу парвариш ғамхорӣ кард. Дар соли 1067 тарсӣ, дар Бағдод бо пули шахсии ҳудаш бехтарин қонуни омӯзишии даврон-мадрасаи пуровозаи «Низомия»-ро сохт ва гушуд, ки барҷастатарин донишмандони он рӯзгор¹ дар он ҷо гирд омада буданд. Аммо Низомулмулк шоирони дарборро дӯст намедошт. Ӯ мадеҳасароёнро шоистаи пуштибонӣ намедонист, муфтихӯр мепиндошт ва мекӯшид ба дарбор роҳашон надихад. Яке аз мадеҳасароёни он рӯзгор, Амир Муиззӣ гила дошт, аз ин ки Низомулмулк ҳеҷ қор ба шоирон надорад ва ин ки ӯ танҳо ғамхори донишмандон, шахсиятҳои динӣ ва машоихи сӯфия аст.²

Дар гулчини шоирони арабии он рӯзгор «Думайт-ул-қаср» шеърхое хаст, ки андак ҳам нестанд. (наздиқ ба нима аз ҳамаи маҷмӯа), ки дар бораи Низомулмулк аст. Ин гувоҳи он аст, ки бо ин ҳама ситоиш аз вазири пурқудрат, дур аз суду ғоида набуда ва ин ки сарояндагони ин қасидаҳо, шояд ҳадяҳои каме ҳам аз ӯ мегирифтаанд. Ислоҳи гувоҳнома дар соли 1047-и тарсӣ низ, ки солномае ба ховари миёна дод, ки то кунун низ яке аз қомилтарин солномаҳо ба шумор меравад, бояд аз хидматҳои Низомулмулк баршумурда шавад. Қору қуниши Низомулмулк наметавонист моҷи нохушнудӣ дар миёни қонҳои салчуқӣ нашавад. Ҳангоме ки дар соли 1079/80-и тарсӣ яке аз наздиқони ӯ ба қайқари марғ расид, нахустин нишонаҳои сустӣ гирифтани фармонравони ин вазири пурқудрат падиқор гардид. Дар соли 1080/81-и тарсӣ сипоҳи арманӣ ба рағми муқолифати Низомулмулк пароканда шуд. Дар соли 1090/91 яке аз хатарноктарин сарқурдони исмоилия, Ҳасан Сабоҳ қуллаи Аламут (ошёнани уқоб) диҷи тасхирнопазир, наздиқи Қазвинро тасарруф кард ва қору қуниши созмони исмоилиён қоне тоза гирифт. Дар қамон қанқом таҳриқот ва зиду бандҳо дар дарқон қамқунон идома дошт. Тарқонқотун, зани Султон-вазири ноқакораш Тоқулмулк, ки марде фитнагар буд, душмани аслӣ ва афзун бар он душмани бисёр хатарноқи Низомулмулк буданд. Низомулмулк мекӯшид, ки пас аз марғи қомиаш, Малиқшоҳ Барғиёриқ бар таҳти Салчуқиён биншинад ва Тарқонқотун дар орзуи шоҳ шудани писари ҳудаш, Маҳмуд буд ва барои қамин қам қашми дидани Низомулмулқро надошт. Ин зан дар соли 1092 муваффақ ба барқанории вазир шуд ва рӯзи 14-оқтябри қамон сол, Низомулмулк ба дасти яке одамқуши мармуз ба қатл расид. Пайдост, ки исмоилиёнро ба қатли ӯ муқтаҳам қарданд, аммо яқсара имқонпазир аст, ки ин бор қанқари

¹ Барои ошноӣ бо феҳристи мударрисону ва номи барҷастатарин қориғултахсилӣ «Низомия» бингаред ба асари бисёр олии С. Нафисӣ: «Таърихи мадрасаи Низомия», Техрон, 1371.

² Бингаред, «Қаҳор мақола», сах. 46.

исмоилиён бо ҳамкории зани қудратталаби Султон ба қалби вазир ҳидоят шуда будааст.

Ба таърихи Салчуқиён бозгашта ёдовар мешавем, ки дар соли 1072, пас аз марги Алпарслон, писараш Абулфатҳи Маликшоҳ (зодрӯзаш: 6 ё 16 августи 1055) аз халифа, ки лақаби ифтихоромези Ҷалолуддавала Муизиддин ва Қосим амирулмӯмининро дарёфт дошта буд, бар тахт нишаст. Мақари ин Султон дар Исфаҳон буд. Аз он ҷо ки пас аз шикасти ҳавлноки безонисҳо (румиҳои шарқӣ. С. Э.) аз Алпарслон, аз ин сӯ дигар хатаре таҳдид намекард ва безонис, ҳатто ба мизони сесад ҳазор динор дар сол хироҷ мепардохт, маликшоҳ метавонист ба густариши қаламрави худ дар шимол ва шарқ бипардозад. Ӯ ба сӯи Бухоро, Самарқанд ва Қошғар чанд бор лашкар кашид. Комёбтарин лашкариҳои ӯ дар соли барканорӣ ва кушта шудани Низомулмулк буд. Як моҳ пас аз қатли вазир ҳуди Султон ҳам ҷон ба ҷонофарин дод. (ноябри 1092). Асосе дар даст дорем бипиндорем, ки ба ӯ заҳр хӯрониданд, зеро вай дар андешаи ин буд, ки халифа Алмуқтадиро, ки рафторе душманона бо Султон дошт ва менамояд, ки аз имкони огоҳӣ аз андешаҳои Маликшоҳ ҳам бархӯрдор будааст, барканор кунад.

Ҳарчанд ҷунонки дидем, бештарин баҳши истилоҳоти фарҳангии даврони Салчуқиён дар солҳои ҳукумати Маликшоҳ будааст, ҷасурина метавонем бигӯем, ки ба Маликшоҳ, танҳо Низомулмулк барои анҷоми ин корҳо мамониат намекард ва ҳудаш метавон гуфт, ки ҳеч ширкате дар онҳо надошт, зеро ҳамоноди падараш ҳеч донише фаро нагирифта ва ҳатто бесавод буд. Пас аз марги Маликшоҳ наздик буд, ки Тарконхотун писараш Маҳмудро бар тахт бинишонад, аммо ҳаводорони Низомулмулк тавонистанд ўро аз сари роҳ бардоранд ва тахтро ба писари дигари Маликшоҳ, Абӯмансури Рукниддини Баркиёруқ (ки наздик ба соли 1088-и тарсӣ зода шуда буд) бидиҳанд. Маҳмуди муддаии тоҷу тахт, дар ноябри 1094 аз обила мурд, аммо бо ин ҳама, ҳукумати Баркиёруқ бо ҷангҳои дарунӣ ҳамроҳ буд. Абӯшучоъ Ғиёсиддини Қосим Муҳаммад, ки лақаби туркии Топор ҳам дошт (зодрӯзаш 20-ноябри 1082 буд) ҷонишини Баркиёруқ шуд.

Дар рӯзгори Баркиёруқ, қору қуниши исмоилиён ғайбонатар шуд. Диловарии инон то бад-он ҷо кашид, ки яке саркардагонашон, Абдулмалики Аттош дижи Дизкӯҳ (ё Шоҳдиз)-ро, ки Маликшоҳ сохта буд, тасарруф ва пойтахтро таҳдид кард. Пас аз он, Муҳаммад ҷонишини Баркиёруқ диҷро муҳосира кард ва дар паи пайкории саҳт, онро дар соли 1107-и тарсӣ гушуд ва дастур дод, ҳамаи душманонро, ки асир карда буд, бо хорӣ букуштанд. Ба Абӯмансур, писари Низомулмулк фармон дода шуд, ки Аламути тасхирнопазирро бигирад. Аммо сипоҳи Салчуқиён ёрову тавоноии тасхири Аламутро надошт ва Муҳаммад дар соли 1109/10-и тарсӣ аз қор барканор шуд. Идомаи амалиёт алайҳи исмоилия, монё аз ширкати Салҷуқҳо дар ҷанг бо салибиён гашт. Танҳо дар соли 1117 буд, ки

дувумин лашкаркашӣ ба Аламут ба фармондиҳии Анӯштегини Шергир анҷом гирифт. Дар оғози баҳори соли 1118 Султон Муҳаммад бемор шуд ва шояд ҳам исмоилиён ба ӯ заҳр доданд ва рӯзи 18-уми Апрель соли 1118 мурд. Ҳочиби бузург, Алибор – Гавҳархотун - зани Султон шоир Муиддин Фахрулқитоб Абӯисмоили Ҳусейн ибни Алӣ ибни Муҳаммад ибни Абдулсамади Исфакони Тугроӣ (зодаи соли 1061)-ро мутаҳам кард бо қорҳои қодугарона мояи марғи Султон шудаанд. Пеш аз марғи Муҳаммад, зани Султонро кӯр ва дар рӯзи марғаш ӯро хафа карданд. Тугроӣ шоир ҳам ба қатл расид; ӯ дар асос бо қасидааш «Ламъиёти араб» (ки дар соли 1111/12-и тарсӯй дар Бағдод суруда буд) овоза бароварда буд ва ин қасидаро Голиус ховаршиносии номдор дар садаи ҳафдахуми тарсӯй ба забони лотин тарҷума кардааст.

Пас аз Муҳаммад, писараш Маҳмуд (зодаи соли 1105-и тарсӯй) бар тахт нишаст. Султон тоза бо он ки бисёр ҷавон буд, хушгузароне буд қомил бо қосиҳои бисёр. Ӯ вақти хешро дар асос сарфи бозҳо ва сағҳое мекард, ки барояшон гарданбанд ва ҷулҳои гаронбаҳо сохта буданд. Аз он ҷо ки Маҳмуд таваҷҷуҳ ва нигарише ба қорҳои давлат надошт, амақаш Басириддин, ки сипас лақаби Муизиддин Абулҳориси Санҷар гирифт-Аҳмад ибни Малиқшоҳ (зодаи 5-ноябри соли 1086 ва бино бар сарчашмаҳои дигар, 27-ноябри соли 1084)-бар он шуд, ки дар умури кишвар мудохила кунад. 11-августии соли 1118, набарде дар наздикии Сова дар гирифт. Ҳарчанд ки сипоҳи Маҳмуд бисёру пуршумор буд, аммо қилҳои ҷангие, ки дар урдуи Санҷар буданд, натиҷаи ҷангро муайян карданд. Маҳмуд шикаст хӯрд ва фармонравой ба Санҷар расид.

Маҳмуд, ки тахту тоҷро аз даст дода буд, 10-и сентябри соли 1131 мурд. Ба рӯзгори Санҷар, қудрати Салҷуқиён дубора таҳқим ёфт. Ӯ на танҳо заминҳои Осиёи Миёнаиро бозғардонид, балки Баҳромшоҳи Ғазнавиро водор сохт, ки ҳудашро фармонбардори салҷуқиён бишморад. Бисёре аз шоирон (ва аз ҷумла Низомии бузург низ) фармонравои Санҷарро ҳамчун даврони шуқуфои давлати Салҷуқиён менигоранд, ки мояш ҳамоно «нақорӣ» ва «додгарӣ»-и Султон будааст. Аммо сарнавишти Санҷар ҷунин буд, ки дар сафи ба истилоҳ «салҷуқҳои бузург», воқасинаш бошад. Қутбиддин Муҳаммад ибни Анӯштегини Фарча, ки дар дарбори Салҷуқиён дар Марв парвариш ёфта буд ва дар соли 1098 тарсӯй ба ӯ лақаби Ҳоразмшоҳ дода буданд, ҳудашро фармонбардори Санҷар медонист, аммо писараш Отсиз (дар солҳои 1128/1156-и тарсӯй) ба пайгоре дарозмуддат бо Султони Салҷуқӣ пардохт. Дар соли 1138, Отсиз дар наздикии Ҳоразм шикасти сахте хӯрд ва дар соли 1141 ба итоати Санҷар даромад, аммо ба зуди алами шӯриш бардошт ва Марвро гирифт. Дар соли 1141 дубора фармонбардор шуд, аммо дар соли 1147 Санҷар ба ночор бори савумин бор ба Ҳоразм лашкар қашид. Лекин пайкор бо Отсиз бо юриши қарахитоиён мардуме, ки пайдоиши онон ханӯз қандон ки бояду шояд

равшан нест, аммо шояд нисбате ба тунгусҳо (ивикҳо) доштаанд, душвортар шуда буд.

Дар огози садаи даҳуми тарсой қарахитоиҳо, шимоли Чинро тасарруф карда ва дар он ҷо силсилаи лиёу (916-и тарсой)-ро бунёд гузоштанд. Дар соли 1125-и тарсой чурчинҳо инонро аз Чин (Хито) ронданд. Медонем, ки қарахитоиҳо, дар садаи даҳуми тарсой навиштори худро бар бунёди хати ҳеругроф доштаанд. Инон дар садаи ёздаҳуми тарсой пешрафт ба сӯи бохтарро ба талош оғоз карданд. Чуночи дар соли 1013/14 ё (дар соли 1017/18) дар фосилаи 8 рӯз роҳ ба сӯи Балосоғун буданд, аммо сипоҳиёни қарахониён ононро ба пас ронданд. Лекин, пас аз соли 1125 пешрафти онон ба сӯи ғарб аз сар гирифта шуд. Дар соли 1128 (ё андаке дертар) гурӯҳе аз қарахитоиҳо дар наздикии Қошғар ба дасти Арслонхони Аҳмад ибни Ҳасани қарахонӣ торумор шуданд, аммо гурӯҳи дигар аз роҳи Қирғизистон ба Чуғучак рафта, Балосоғунро тасарруф карда, сипас Қошғару Хутанро ба даст оварданд ва саранҷом роҳи Мовароуннаҳр дар пеш гирифтанд. Отзис таслим шуд ва мутааххид гардид, ки ҳар сол хироче ба маблағи сӣ ҳазор динор ба қарахитоиҳо бипардозад. Дар моҳҳои майиюни 1137 қарахитоиҳо дар наздикии Хучанд, фармонравои Самарқанд, Маҳмудро шикаст доданд.

Санҷар кӯшид пешрафти душманро мутаваққиф кунад, аммо сипоҳиёни рақиб дар рӯзи нухуми сентябри 1141 дар пушти девори Катвон (дар шимоли Самарқанд) сипоҳи ўро дарҳам шикаст. Аз он ҳангом Санҷар ҳукумати худро дар баҳши ховарии Осиёи Миёна аз даст дод. Додаҳое, ки дар бораи ҳукумати қарахитоиҳо бар ҷо монда, бисёр андак аст. Медонем, ки курсинишини инон дар канори рӯдхонаи Чу дар наздикии Балосуғон буд ва ин ки фармонравои онон лақаби Чурхон дошт. Менамояд сарзаминҳое, ки ба ҷанги онон афтода буд, ба вилоятҳо тақсим шуда ва дар сари онон ҳокимоне дастнишонда буданд. Гумон меравад, ки забони давлатии инон забони чинӣ будааст. Додаҳое ҳаст дар ин бора, ки бархе аз фармонравоёни қарахитой дар хиттаи қаламрави худ исломро мавриди пайгирд қарор дода ва мекӯшиданд дини будоро дар он ҷо ҳоким кунанд. Ҳарчанд муаллифони пасин симои Санҷарро саҳт ормонӣ нишон медиҳанд, аммо бо доварӣ аз додаҳои Албандорӣ, дар дастгоҳи ҳукумати ин Султон, таъсири дурдонаҳояш саҳт афзоиш ёфта ва идораи умури кишварро дучори ихтилол ва беназмӣ карда буд. Санҷарро одат бар ин буд, ки навҷавононе зеборӯй бихарад ва ононро аз наздикон ва маҳорими худ созад. Ў саховатмандона ононро ҳадяборон мекард, дар нӯшонӯши субҳгоҳӣ ва шомгоҳӣ зебой ва вафодории ононро таҳсин мекард ва ба онон қудрату ҳукумат медод. Ҳангоме ки ин навҷавонон ба синни камол мерасиданд, Султон на танҳо дигар ононро дӯст намедошт, балки то он ҷо пеш мерафт, ки аз барканор кардани онон хурсанд намешуд ва хиёнаткорона онҳоро мекушт.

Боре овардаанд, ки ба $\bar{u}$ бар яке аз дурдонаҳои худ-Сункур аз $\bar{r}\bar{u}$ и суханоне, ки дар борааш шунида буд, нодида дил баст ва $\bar{u}$ ро бо ҳазору дувист динори рукнӣ харид ва афзуда бар он ҳадяҳои дастгушодона ба соҳиби пешинаш дод. Сипас Султон хазинадори худро фаро хонд ва фармон дод, ки барои дурдонаи тозааш қасре бисозанд, ки ба ҳеч $\bar{r}\bar{u}$ й чизе камтар аз кохи ҳудаш надошта бошад, ҳазор ғулом барояш хариданд ва иктои каси дигарро ҳам ба $\bar{u}$ доданд ва даргоҳи комил бо хизона ва ҷои ганҷинаву девон ва дабироне чанд фароҳам сохтанд. Дар бист $\bar{r}\bar{u}$ з барои таҷҳизи Сункур гузашта аз ҳадяҳои шахсии Султон ва иктоъ, ҳафтсад ҳазор динори рукнӣ хазина шуд. Пас аз гузашти ду сол Сункур марде шуда буд ва Султон бо $\bar{u}$ сард. Аммо ғулом инро дарнамеёфт ва чун пеш ба густохие, ки ба чашм мезад, бо амирону даргоҳиён рафторе мекард ва ба хушдорҳои Санҷар тавҷҷуҳе надошт. Пас Султон амирону фаро хонда фармон дод, ҳамин ки Сункур пой ба дарбор бигзорад $\bar{u}$ ро бидушанд, ки ҳамин ҳам шуд.

Достони як дурдонаи дигари Санҷар Ихтиёриддини Ҷавҳари Тоҷӣ ғуломи модари Султон, нигаристанӣ аст. Ин ғулом дар соли 1142-и тарсоӣ ба Санҷар расид ва ба гунаи бепешинае боло бурда шуд. Ин маъшуқи Султон сӣ ҳазор марди мусаллаҳ дошт. Як бор Санҷар, ба ногаҳон ба Ҷавҳар Тоҷӣ (*бе изофа бояд хонда шавад, ҳарчанд вожаҳо порсӣ аст, аммо таркиби он туркӣ аст. - С. Э.) хушдор дод, ки аз исмоилиён парҳез кунад. Ғулом посух дод, ки агар таҳдиде мутаваҷҷеҳӣ $\bar{u}$ шуда бошад аз сӯи ҳуди Султон аст ва аз дигарон набояд тарсу биме дошта бошад. $\bar{r}\bar{u}$ зе ба хангоми сар задани офтоб, Ҷавҳар Тоҷӣ ҳамроҳ бо ниғахбонаш, ки як ҳазор шамшерзан буданд, ба сӯи дарбори Султон ба роҳ афтод. Ҳамин ки $\bar{u}$ ба даҳлези дарбор даромад, марде исмоилӣ аз ғӯшаи торик берун ҷаҳид ва зарбае марғбор бар $\bar{u}$ зад. Санҷар, ки дар ин хангом дар ҳарамсаро буд, бо шунидани сару садои ҳаёху, орому хунсардона гуфт: «Пас, Ҷавҳар Тоҷиро куштанд». Гумон намеравад битвон тардид дошт, ки Султон пешопеш бар ин одамкушӣ ва замонаш огоҳ буда ва дар ин маврид, дасти Султон ханчари исмоилиро ҳидоят мекардааст.

Ҳадяҳои Султон ба маъшуқаҳои дурдонааш ҳадяҳое девонавор будааст. Хазинадор борҳо инро ба Султон ғӯшзад карда буд ва посухаш ин буда, ки кишвареро тасарруф хоҳад кард, ки сарватҳое ду баробар беш аз ҳадяҳои $\bar{u}$ дар он аст ва онро ба нахустин касе хоҳад дод, ки пеш аз дигарон аз $\bar{u}$ инро бихоҳад. $\bar{U}$ бими он дошт, ки вайро тангчашм ба гирдоварии мол бихонанд. Аз достони зер метавон доварӣ кард, ки дурдонаҳои Султон, ҷӣ рафторе густохона доштаанд.

Як бор Санҷар ба яке аз ин азизонаш, Қимози качкулоҳ ёдоварӣ кард, ки дар ҳузури Султон беш аз андоза ба худ иҷозаи рафтор ва кирдор медиҳад. Қимоз хомӯш монд, аммо бар он шуд, ки талофӣ кунад. $\bar{r}\bar{u}$ зе, хангоме ки Санҷар назди вазираш ба меҳмонӣ омада буд, нӯшонӯше дамодам ва паёпай роҳ афтод. Дар савумин $\bar{r}\bar{u}$ з Султон, ки аз зӯри мастӣ

эхсоси хешро аз даст дода буд, нишаст ва Қимозро дар оғӯш гирифт. Ӯ ангуштариин вайро ба дар овард ва бо он ба сӯи утоқи вазир рафт. Ангуштариро ба ниғаҳбон нишон дод ва ба сӯи вазир ба роҳ афтод ва ҳамин ки бо ӯ танҳо шуд, ӯро кушт сарашро бурид ва дар пеши Санҷар гузошт. Чунин хиёнати ҳавлноке, мастиро аз сари Санҷар биронд. Ӯ амир Кумочро ба худ хонд ва бо ӯ рой зад, ки чӣ кунад. Вай назар дод тазохур кунад, ки қатл ба фармони худааш, яъне Султон анҷом гирифта аст. Санҷар пазируфт ва ҳаминро эълон кард, аммо ба зудӣ ханҷари қотили «исмоилий» Қимозро ҳам аз пай даровард.

Чунонки мебинем, дар ҳамаи ин корҳои тиру тор, ҳамвора мекӯшаданд гуноҳро ба гардани исмоилиён бияндозанд. Тарс аз ин фирқа чунон бузург буд, ки дар пӯшиши тазохур ба мубориза бо он, мешуд ба ҳар табаҳкориин ҳавлноке даст зад ва бекайфар монд. Чунонки дар рӯзгори Султон Муҳаммади салҷукӣ, вазир Алхатибӣ ба Султон талқин карда буд, ки ҳамаи мардуми Ироқ (бахши бохтариин Эрон. - С. Э.) исмоилий ҳастанд ва мусулмонони дурустдинро танҳо дар Хуросон мешавад ёфт. Ба Султон гуфтанд, ки ҳуди ӯ дар чанбараи исмоилиёни ношинохта ва пинҳонӣ аст ва ин ки танҳо касе метавонад ононро бишносад, ки худааш аз созмони онон бошад. Вазир ваъда дод, ки касеро биёбад, ки ҳамаи ин бадкоронро нишон диҳад. Ӯ фурумоҷеро ёфт ва розиаш кард, ки худаашро исмоилий бихонаду номи сад тан аз бузургтарин сардоронро биёварад ва онҳоро ба исмоилий будан муттаҳам бикунанд. Пайрави гузориши дурӯғини ин нокаси Шаёд, ҳамаи касоне ки номашон омада буд, дастгир шуданд, зери ҳавлноктарин шиканҷаҳо қарор гирифтанд ва кушта шуданд. Ҳақиқат танҳо хангоме офтобӣ гардид, ки ҳуди вазир Алхатибӣ барои кори нохуш ба қатл расид.

Равшан аст, ки ҳукумати Санҷар наметавонист чандон маҳкам бошад. Ба зудӣ, пас аз қарахониён, бадбахтии дигаре рух намуд, ки ба поёни салтанати ӯ анҷомид. Санҷар сарпарастии қабилаҳои биёбонгарди Ғузро, ки амиронашон Фурқуд ва Тутӣ буданд ба амир Кумоч, яке аз наздикони хеш супурд. Биёбонгардон, ки аз навмедӣ даст аз ҷон шуста буданд, яке аз амолӣ ҳукуматро куштанд. Кумоч сарбозонеро барои сарқӯби онон гусел дошт, аммо урду торумор гашт. Пас, бо пофишорӣ аз Санҷар хост, ки ғузҳои шӯриширо яксара аз миён бардорад.

Амирони Санҷар рой надоданд, ки ӯ ба амалиёти хасмона бар зидди ғузҳо даст бизанад, бо ин ҳама Кумоч тавонист Султонро нарм созад. Ғузҳо пас аз огоҳӣ бар ин амр, пешниҳод карданд, ки корро бо мусолимат ба анҷом бирасонанд ва таахҳуд карданд, ки барои ғаромати сарқӯбгарон, панҷоҳ ҳазор уштуру асп ва дувист ҳазор гӯспанд бидиҳанд, дувист ҳазор динори рукнӣ бипардозанд ва қотилонро таслим кунанд ва дар оянда ҳамвора хироч бидиҳанд. Санҷар дар зери фишори Кумоч ин пешниҳодро пазируфт ва лашкаркашӣ кард, аммо набард барои ӯ бо комёбӣ ҳамроҳ набуд, биёбонгардон, ки аз хони худ дифоъ мекарданд, бебокона мечангиданд, аммо лашкари Султон гироише ба ҷанг бо ҳамтираҳои хеш

надошт. Ба ҳангоми ҷанг Санҷар муҳосира ва асир шуд ва се соли тамом дар асорат монд, пирӯзмандон рафторе мулоим бо султони асир дар пеш гирифтанд. Ҳарчанд хӯроке бисёр бад ба ӯ медоданд, аммо барояш тахте гузошта буданд ва ҳама ғузҳо ба ҷуз амиронашон Қурқуд ва Тутӣ дар баробараш ҳамчун дар баробари соҳибхитиёрашон таъзим мекарданд.

Асир шудани Султон мояи ҳарачу марачи комили давлати Салҷуқӣ гардид. Ғузҳо чун сели биёбонгун ба сарзамини бедифоъ сарозер шуда, шаҳрҳо ва рустоҳоро ба ҳок яксон мекарданд. Қонуни бузург ва пурахмияти бозоргониву фарҳангии Нишопур аз саҳфаи рӯзгор зудуда шуд. Санҷар, ки пирӯзшудагон ҳамаҷо ӯро ба дунболи хеш мекашиданд, ҳамаи ин харобиҳоро медид. Ӯ мекӯшид ғузҳоро аз корашон боздорад, ба онон дашном медод ва нафринашон мекард, аммо равшан аст, ки коре аз дасташ барнамеомад. Ӯ тавонист дар оғози баҳори соли 1156-и тарсой ба Тирмиз бигрезад, аммо дар апрели-меҳи ҳамон сол аз ҷаҳон рафт. Фармонравоии «салҷуқҳои бузург» бад-ин гуна ба поён расид ва онон дар Осиёи Миёна ва бахше аз Эрон ҷои худро ба Хоразмшоҳиён доданд. Хоразмшоҳ, Текиш ибни эйли Арслон (соли 1172-1200-и тарсой) ҳарчанд ки то дами марг, ба зоҳир фармонбардори қарахитоиҳо буд, аммо дар соли 1194 лақаби Султон гирифт ва метавон гуфт, ки дар соли 1198-и тарсой ҳамаи Осиёи Миёнаро зери фармон дошт. Соли 1210 бар писари ӯ Муҳаммад муяссар гардид, ки яксара бар қарахитоиҳо пирӯз гардад. Қаламрави зери фармони ӯ аз қаронаи рости Сирдарё то гузаргоҳҳои кӯхистонии миёни Эрон ва қаронаҳои Дачла буд. Ҳукумати Муҳаммади Хоразмшоҳро ҳатто Уммонӣ дурдаст ҳам ба расмият шинохта буд, қудрати ӯ дер напояд, зеро, ҷунонӣ оғохем, ба зудӣ ҳамаи хиттаи зери фармонаш дар зери юриши амвоҷи муғул ғарқ гардид.

Шеърӣ дарборӣ рӯзгори Салҷуқӣ. Авфӣ дар таъкираи «Лубоб-ул-албоб» додаҳое кӯтоҳ дар бораи яксаду шаш шоири даврони салҷуқӣ овардааст. Ҷунонӣ пештар ҳам ёдовар шуда будем, Авфӣ инонро ба ҷаҳор «маҳфили адабӣ» бахш мекунад. 1) шоирони Хуросон; 2) Ироқ ва моварои Қасқоз; 3) Шоирони Мовароуннаҳр ва Ғазнаву Ҳинди ғарбӣ. Авфӣ тобиш аз қору қуниши ҷақомасаро Муиззӣ, дар Хуросон бисту ду шоир, дар Мовароуннаҳр ҳафт, дар Ироқ шаш ва дар Ғазна сездаҳ шоир ва пас аз марги Муиззӣ дар Хуросон бисту се, дар Мовароуннаҳр шонздаҳ, дар Ироқ шаш ва дар Ғазна нӯҳ шоирро бармешуморад. Агар ба қунаи дигар бигӯем, аз яксаду шаш, шоир шасту ҳафт тан ба Хуросон ва Мовароуннаҳр мерасидааст.

Аз ин ҷо метавон натиҷа гирифт, ки ба рӯзгори Салҷуқӣ зиндагии адабӣ дар ин вилоятҳо тамарқуз ёфта будааст. Ба ғумон сабаби он низ ин буда, ки дар Хуросону Мовароуннаҳр, забони порсии дарӣ забони маҳфили ғустурдае аз мардум будааст. Медонем, ки ҳатто барҷастатарин фармонравоёни салҷуқӣ, бештаррашон бесаводи бесавод будаанд. Бо ин ҳама бояд пиндошт, ки онон забони порсии дариро, ки дар дафтараҳшон

забони аслии навиштаҳои давлатӣ буд, то андозае медонистаанд. Ёдовариин ин нуктаро ҳатто дар овардаи Бундорӣ дид. Ў менависад, хангоме ки халифа дар соли 526 (1133/34-и тарсоӣ) дар Бағдод, Ғосиддин Абулфатҳи Масъуд ибни Масъудро, ки лақаби ифтихории Қосим амирулмуъмининро дошт ба назди худ пазируфт, ба забони арабӣ суханронии бузурге хитоб ба Султон кард, ки вазираш онро ба форсӣ бозмегардонид.¹ Бо ин ҳама гумон намеравад, ки шеърҳои пуршукӯҳи дарборӣ, тавониста бошад ба султонҳои салҷуқӣ лаззате бузург бубахшад. Шеърҳои арабии зерини муаллифи нахустин тазкира ба забони форсӣ (ки то ба рӯзгори мо нарасидааст), яъне шеъри Абӯтоҳири Хотунӣ, ки назди яке аз султонҳо, ки дар мансаби муставфӣ будааст, дасти кам ба ин гуфта ишорае дорад:

Лӣ мар табат-ил-калаби фӣ асрино:
Ало рутбати наҳну фиҳо шарафу.
Ва мо ода зу қаламин муқллиҳан,
Фа инн-ал-фалоҳа ли табли ва дафу.²

Тарҷума:

Ростӣ, ки рутбаи сағ дар даврони мо,
Чизест, ки бар рутбаи мо шараф дорад.
Дигар, соҳиби қалам хушбахт нахоҳад шуд,
Зеро комёбӣ бо кӯсу доира аст.

Ба гуфтаи дигар, пайрави гуфтаи Хотунӣ на ин ки шоирон ва дабирон, балки навозандагони овозхонону раққосонро ҳадяборон мекардаанд.³ Медонем Амир Муиззӣ ҳам дар даврони Маликшоҳ ва ҳам дар даврони Санҷар аз гиромидоште бузург бархӯрдор буд, аммо дар ҳамаи таърихҳо бо чунон шиддате бар ин нукта ангушт гизошта мешуд, ки мебоист ҳолу рӯзи Муиззиро, мавқеияти истисонаӣ баршуморем. Дар рӯзгори Салҷуқӣён, пеш аз ҳама вазирон, ки забони шеър барояшон забони модарӣ буд, дар нақши ҳомиёни шоирон буданд. Агар дар миёни вазирон мардоне бисёр фарҳефта чун Низомулмулк ҳам будаанд, аммо борҳо шуда буд, ки ин мақом ба ононе супурда шавад, ки тавониста буданд аз эътимоди султонҳо бархӯрдор шаванд, аммо аз ҳар донише маҳрум ва бебаҳра буданд.

Чунонки Бундорӣ овардаст, вазир Хитирулмулк Абӯмансури Муҳаммад ибни Ҳусейни Майбадӣ, ки дар он рӯзгор бешухрат набуд, на

¹ Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoudes, ed. par M. Houtsma, v II, Leiden, 1882, p. 162. (Дар барғҳои оянда Бундорӣ).

² Ҳамон ҷо, саҳ. 97.

³ Росташ ин ки бино ба гуфтаи Байҳақӣ, чунин ҳолу рӯзе ба рӯзгори Султон Масъуд, бештар дар Ғазна буда ва Масъуд, ки аз додани пул ба мутрибон дарег надошт, силаи дарюзона ба шоирон мебахшид.

танҳо забони арабӣ намедонист, балки марде бисёр кавдан ва аз нофараҳхтагони нодир буд. Оварданд, ки рӯзе дар Девон, сухан аз мавзӯоти илмӣ буд. Ногаҳон Майбадӣ пурсид: «Оё лавот одате аст куҳан ва ё ин ки акнун падидор шуда?» ба ӯ гуфтанд худӣ номи ин айб ва кистӣ аз номи Лут (дар Таврот) меояд. Пас ӯ пурсид: «Аммо ин Лут кист?» ба ӯ посух доданд «яке аз анбиёст» «Дар чӣ рӯзгоре мезистааст, пеш аз паёмбар ва ё пас аз он ҳазрат?». Ба сухане дигар, вазири «донишманд» ҳатто намедонист, ки пайрави Қуръон, пас аз Муҳаммад (с) наметавонист паймбаре дигар биёяд ва ин ки расули ақрам (с) хотамуннабийин будаанд. Дар чунин ҳолу рӯзе, пайдост, ки аҳамияти иҷтимоии шеърӣ дарборӣ, наметавонистааст аҳамияте бузург дошта бошад. Унсурӣ, сардастаи шоирони Султон Маҳмуди Ғазнавӣ бо қасидаҳои худ вазифаҳои мушаххасеро ба анҷом меода, ҳаққи валинеъматии худро бар тоҷу тахт исбот мекарда ва аз ҳар роҳе афкори иҷтимоиро ба суди вай мутамоил месохтааст.

Аммо дар бораи шоирони Салҷуқӣ бояд гуфт, ки онон наметавонистаанд чунин вазифае, дар пеши рӯ дошта бошанд. Ҳангоме ки дарборҳо дарвоқеъ арзишдиҳандагоне барои шеър набудаанд, бозгуштии вазифаҳои ноби фанӣ ҳам, ба танҳои наметавонистааст шоиронро ба сӯи худ бикашонад. Дар натиҷа, онон ба ин натиҷа мерасанд, ки ҳадафи асли аз қасида, ҳамоно кӯшиш дар роҳи дарёфти луқма ва силлае бузургтар аст. (Ба дарёфти чунин чизе, ба ҳеч рӯй ба шоистагии ҳунари вобастагӣ надошт ва ба шароите тасодуфӣ марбут мебошад). Шигифтбарангез нест, ки шоирони дарбори он рӯзгор ба нудрад дар хидмати танҳо як валинеъмат будаанд: Онон ба уммеи ин ки хушбахтӣ дар ҷойе ба онон лабханд бизанад ва онон ҳадае бигиранд, ки бад-он имкон бидиҳад барои ҳамеша бо пешае, ки на ҳамвора дур аз хатар будааст бадруд кунанд, аз дарборе ба дарборе дигар овора ва саргардону хонабадӯш буданд. Дархӯри нигариш аст, ки худӣ шоирон, ба равшанӣ дарк мекунанд, ки чӣ нақши ношоистае доранд.

Чунончи Баҳриддин Карими Самарқандӣ мегӯяд:¹

Дар ин замона зи абнои чинси ман ҳастанд,
Ки корашон ба ҷуз эҳёи беҳаёӣ нест.
Тариқи шеър агарчанд раҳ ба гадя барад,
Ба нафси хеш маро сирати гадоӣ нест.

Бадеуддин Турқавӣ санҷарӣ хитоб ба шоир карда мегӯяд:²

То кай бошӣ барои ноне ба умед,
Ҳар ҷой ва ҳар даре чу курси хуршед?

¹ Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2, сах. 370.

² Ҳамон ҷо, сах. 351.

Ҳатто Авҳадиддини Анварӣ,¹ шоири пуровоза ва бузургтарин чакомасарои дарбори султон Санҷар, ба ин дидгоҳ ҳамдилӣ мекунад. Ў мегӯяд:

Анварӣ, шеърӯ хирс донӣ чист?
Ин яке тифлу он дигар доя.
Пояи хирсу гадяву тамъанд,
То нигарӣ ба гирди он поя,
Точдор хурӯсвор аз алам,
Чи кунӣ ҳамчу мокиён хоя?
Гардану гӯши нафси мардумро,
Ҳиммат омад ба ҳина пероя.²
Беш барбод жожи шеър мадеҳ,
Эй гаронмоя, ин гарон моя.³

Ё ин ки:⁴

Ғазалу мадҳу ҳиҷо гӯям, ё раб зи наҳор
Баски бо нафс чафо кардаму бо ақл ситам.

Ва ё:

Ту агар шеър нагӯӣ, чӣ кунӣ хоча Ҳаким?
Бе василат натавонӣ, ки ба дарҳо пӯӣ.
Ман агар шеър нагӯям, чӣ коре гирам,
Ки халосам диҳад аз ҷоҳиливу бадхӯӣ?
Ман ҳама шаб варақи оз фурӯ мешӯям,
Ту ҳама рӯз руҳи оз ба хун мешӯӣ.
Қимати умри ману умри ту яксон набувад,
Ки он чӣ ман ҷӯям аз ин умр, ту он кай ҷӯӣ?
Зоеъ аз умри ман он аст, ки шеъре гӯям,
Ҳосил аз умри ту он аст, ки шеъре гӯӣ.

¹ Бингаред китоби В. Жуковский, «Али Авҳадиддини Анварӣ», чисторҳое барои зиндагинома ва вижагиҳояш. Санкт-Петербург, 1883, саҳ. 49-50.

² Анварӣ меҳодад бигӯяд, ки ҳиммат ба сони гарданбанд ва гӯшворе гаронбаҳо барои нафси одамай аст.

³ Ин ёдоварӣ дархӯри нигариш аст, ки Деҳқон Али Шатранҷӣ, аз муосирони Анварӣ ҳамин симоро меоварад (Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2, саҳ. 200):

Илм аз устод ҳосил кун, ки аз рӯи китоб,
Натавонӣ нуқате илм ба ҳосил кардан,
Ҳамчу мурге, ки хурӯсаш набувад хоя кунад,
Чӯча натвонад аз он хоя бурун овардан.
Бувад он кас, ки ба истодан аз роҳи улум,
Наниҳанд аз паи шогирдӣ кардан, гардан.

⁴ Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ.2. саҳ. 51.

Одати тарҳи шеър оварданд,
Қавме аз ҳирсу бухли кандаи хеш.
Номи ҳикмат ҳамениҳанд, аммо,
Бар хурофоту жожи жандаи хеш.

Шумори бозовардаҳое аз ин дастро метавон бисёр афзоиш дод, зеро мешавад гуфт, ки дар ҳар девони шоирони салҷуқӣ чунин дидгоҳҳо ва суханони маломатомез дар бораи шеъри дарборӣ ҳаст. Ин як нуктаи пурахмият ва гувоҳест бар ин ки адабиёти он даврон, дучори бухрон шуда буд ва шоирон дар орзуи гунаи роҳҳои тоза буданд. Пайдост, ки қасидаҳои дурахшандаи мадҳасароёни Султон Маҳмуд ва сардастаи мавриди пазириши онон, Унсурӣ намуна ва сармашқе барои шеъри дарбори Салҷуқӣён буд. Шоирони салҷуқӣ пинҳон намедоранд, ки кӯшиши асосии онон ҳамон гузаштан ва фаротар рафтан аз Унсурӣ ва соя андохтан рӯи ӯ бо маҳорати хеш будааст. Шамсиддини Туғоншоҳ Абулҳосини Азракии Ҳаравӣ, шоири Салҷуқӣён бемиёнҷӣ мегӯяд:¹

Ҳазор чой фузун гуфт Унсурӣ, ки малик,
Ба рӯзи ҷанг беҳ аз хону қайсару чипол.
Агар ба давлати Маҳмуд мепадид омад,
Зи табъи Унсурӣ он шеърҳои сеҳр мисол.
Маро ба фарри ту бояд, ки ба тарозуи назм,
Хавотири шуаро кам бувад зи як мисқол.

Фаҳриддин Холид ибни Арбеулмукаллии Тулонӣ бонг мезанад, ки:²

Ба таъриз гуфтӣ, ки «Ҳокониё,
Чи хуш дошт назми равон Унсурӣ».
Бале шоире буд соҳибқирон,
Зи мамдӯҳи соҳибқирон Унсурӣ.
Ба маъшуқи неку, ба мамдӯҳи нек,
Ғазалгӯ шуду мадҳхон Унсурӣ.
Ќуз аз тарзи мадҳу тирози ғазал,
Накардӣ зи табъ имтиҳон Унсурӣ.
Маро шеваи хос аз ӯ ор дошт,
Ҳамон шеваи бостон Унсурӣ
Зада шева к-он ҳикмати шоирист,
Ба як шева шуд дoston Унсурӣ.
На таҳқиқ гуфту на ваъзу на зухд,
Ки ҳарфе надонист аз он Унсурӣ.
Ба даври карам бахшише нек дид,
Зи Маҳмуди кишварситон Унсурӣ.

¹ Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ.2. саҳ. 102.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 142.

Ба даҳ байт сад бардаву бадра ёфт,
 Зи як фатҳи Ҳиндустон Унсури.
 Шунидам, ки зи нукра зад дегдон,
 Зи зар сохт олоти хон Унсури.
 Агар зинда мондӣ дар ин куври (дуври) бухл,¹
 Хасак сохтӣ дегдон Унсури.
 Ба бӯи ду нон пеши дунон шудӣ,
 Задӣ бӯса чун парниён Унсури.
 Зи тири фалак тири чусте надошт,
 Чу ман дар наёми даҳон Унсури.
 Зи най дур бошӣ ду шохе надошт,
 Чу ман дар се шохе ба нон Унсури.
 Набудааст чун ман гаҳи назму наср,
 Бузургояти хӯрда дон Унсури.
 Ба назме чу парвину насре чу нақш,
 Набуд офтоби чаҳон Унсури.
 Адибу дабиру муфассир набуд,
 На саҳбон ба урфи забон Унсури.
 Чунон к-ин арӯс аз дарам хуррам аст,
 Ба зар буд хуррам, равон Унсури.
 Диҳам молу бешод бошам кунун,
 Сутуд зару шуд шодмон Унсури.
 Ба дониш бар аз арш гар рафта буд,
 Ба давлат бар аз осмон Унсури.
 Ба дониш тавон Унсури шуд валек,
 Ба давлат шудан чун тавон Унсури?

Барои он ҳамаи ин шеърро овардем, ки он бе гумон гунаи худвижаи «манифест»-и эҷодкори Хоқонӣ аст. Агар иттиҳомӣ бисёр содаандешона ба Унсуриро дар бораи хирсу шикоят аз бухли фарҳанг дӯстони даврони Хоқониро канор бигзорем, он гоҳ ёдоварии дақиқе аз он вижагиҳои шеъри Унсури боқӣ мемонад, ки Хоқонӣ онро аз кистиҳои он шеър бар мешуморад. Ё бар шоири Ғазнавӣ хӯрда мегирад, ки сабки ӯ бикр набуда ва танҳо тақлиде аз «бостон», яъне аз шоирони Сомонӣ аст.² Сипас Хоқонӣ ба фақри мавзӯ дар шеърҳои Унсури, ки чизе чуз ситоиш ва чакомаҳои ошиқона насурӯдааст ишора мекунад. Хоқонӣ гуногунии шевахоро дар шеъри худ чизе намешуморад. Акнун дигар душвор аст бигӯем, ки ӯ аз кадом шева сухан мегӯяд. Худи Хоқонӣ ба ғазали ҳамроҳ бо ҳикмату таҳқиқ ва ваъз ишора мекунад, ки анбошта аз рӯҳи зуҳд аст ва

¹ Ба гумон дар ин ҷо дувр хонда шавад на кувр.

² Дархӯри нигариш аст, ки нависандаи ин сатрҳо бо омӯхтани дақиқи осори Унсури, ҳангоме ки ҳанӯз бо шеъри болои Хоқонӣ, ки дар он замон дар дастрас набуд ошноӣ надошт, ба бароянди ҳамсон расида, ёдовар шуда буд, ки ҳамаи шоирони ғазнавиён ба Рӯдакӣ ва дабистони ӯ вобаста буданд.

ин шеваро бино бар маъмул, дар он ҳангом дар мазамати дунё меномиданд. Ба ростӣ, ки дар девони Хоқонӣ монанди девони ҳамаи шоирони муосири ӯ ин ҳар се шева ҳаст. Бад-ин сон мо метавонем ба дурустӣ ва яқсара бигӯем, ки ҳарчанд осори шоирони гирди ғазнавиёнро дар он ҳангом намуна ва улғуҳои ормонии шеърӣ дарборӣ мешумурданд, аммо ба гумони онҳо, ин нукта шоиронеро, ки ба ҷустуҷӯи роҳҳои навини шеърӣ порсии дарӣ оғоз карда буданд, хурсанд намекард. Менамояд, ки маҳдуд будани мавзӯоти қасидаҳои ғазнавиён, дар писанди шоирони салҷуқиён набуд ва онон меҳостанд аз доираи ғазалиёти маршрути ошиқона, мадҳу ситоиш ва шеърҳои базмӣ ва айшу нӯш, ки шоирони ғазанивиён аз он берун намерафтанд, гоме фаротар ниҳанд. Барои шоирони гирди салҷуқиён бисёр душвор буд, ки ба шеърӣ дарборӣ чизе тоза дароваранд.

Худи мавқеияти шоирони даргоҳ ононро муваззаф месохт, ки пеш аз ҳама барои базмҳои бузурги дарбор шеърҳои пуршукӯҳ бигӯянд. Аммо устодони даргоҳи ғазнавиён метавон гуфт, ки ҳамаи имконоти ситоиш аз накукорихои валинеъматиро ба кор бурда ва ба поён расонида буданд. Тарҳи матлаби ошиқона (насиб)-ро Рӯдакии бузург дарафканда буд. Унсурӣ шиква карда буд, ки мешавад гуфт пас аз Рӯдакӣ, падида овардани ғазал номумкин аст. Матлаъ бо нигораи гетӣ ҳам мояи душворихое мешуд. Медонем, ки ин нигораҳо ба он фаслҳои сол вобастагӣ доранд, ки бузургтарин ҷашнҳо, ҷашни сада дар ҳамон рӯзгори Султон Маҳмуд мамнуъ шуда буд ва метавон гуфт меҳргон ҳам дар рӯзгори салҷуқиён дар маҳофили дарборӣ аҳамияташро яқсара аз даст дода буд. Танҳо ҳамон як наврӯз монда буду бас. Талош барои нигориши идҳои ноби исломӣ дар насибҳо, ба сабаби вижагии гоҳномаи навини қамарӣ комёбӣ надошт.

Аммо мебоист аз вазъе, ки падида омада буд, роҳе дар рӯе ёфт шавад ва шоирон бо баҳрагирӣ аз пукии сохтори қасида ва набудани иртиботи дақиқи мантиқӣ миёни байтҳои ҷудогонаи он, ба даровардани нуктаҳои нав ва бикр ба он оғоз карданд, ки ҳанӯз андешаҳо ва симоҳо қолабӣ нашуда буданд. Бештарин бахши девони яке аз бузургтарин устодони қасидаи салҷуқиён, Амирушшуаро Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдулмалики Муиззӣ, бад-ин гуна навишта шудааст. Гумон намеравад битавон тардид дошт бар ин ки ин шоир барҷаставу хорикулода, барои устодони қасидаҳои ғазанивиён намуна будааст. Барои мисол ба оғози ҷунин қасидаи баҳорияи ӯ менигарем:

Мушку шингарф аст гӯи рехта бар кӯҳсор,
Нилу зангор аст гӯи рехта бар ҷуйбор.
Табли аттор аст гӯи дар миёни гулситон,
Тахти баззоз аст гӯи дар миёни лолазор,
Аз замин гӯи бароварданд ганчи шойгон,
Бар ҷаман гӯи пароканданд дурри шохвор.

Ошкор аст, ки ин даромад аз баҳорияи пуровозаи Фаррухӣ таъсир гирифта, ки бо ин суханон оғоз мегардад: «Чун паранди нилгун бар рӯй пӯшид марғзор» ва дар он нигораи доғ кардани асбон дар баҳорон омадааст. Аммо бо сатҳитарин ҳамсанҷӣ басанда аст, ки дарёбем сабки Муиззӣ аз сабки салафаш (манзур Фаррухӣ аст. - М. А.) то чӣ андоза тафовут дорад. Қасидаи Фаррухӣ (бавижа насибаш) то имрӯз ҳам бо тозагӣ ва равонии худ одамиро шефта месозад. Метавон сухани Давлатшоҳро пазируфт, ки мегӯяд ин чакома, бе миёнҷӣ дар дашт ва зери таъсири нигорае, ки дар баробари чашмон густурда бувад, суруда шудааст. Аммо назди Муиззӣ чизи дигар мебинем, насиби шеъраш пеш аз ҳама, самари зиёдаравӣ дар андеша ва ҳисобгарӣ аст. Дар ҳар се байташ мӯ ба мӯ, шакл, мавзунае дорад, ки ӯ нигоштааст ва формули вазнаш дар ҳар ду мисраъ яксон аст ва мавҷ намезанад. Дар ҳамаи байтҳо ба гунаи густарда аз санъати мутобиқа кор гирифта шуда ва ёдовари мафохиме аст ки аз як доира ҳастанд: Мушк+шингаф+нил+зангор; кӯҳсор+ҷӯйбор; табл+тахт; аттор+баззоз; Гулистон+лолазор; ганчи шойгон+дури шоҳвор. Сипас ин ки дар шеъри Фаррухӣ, симоҳи басарӣ мебинем (кӯҳҳое, ки чомаи ҳарири гулдӯзишуда бар тан кардаанд), яъне воқеияте, ки ҳар кас тепаҳои Осиёи Миёнаро бо ороиши баҳорӣ дидааст, онро мепазирад. Аммо симоҳое, ки Муиззӣ овардааст аз таъсироте бе миёнҷӣ сар барнаёварда, ошкоро самарани андеша ва ҳаёлардозӣ ва метавон гуфт, самарани муҳосиботи риёзӣ аст.

Гунае аз насибҳо, ки Муиззӣ дар онҳо мекӯшад ба гунае аз равише, ки аз он хаста шудааст, гом вопас ниҳад, дархӯри нигариш аст:

Бингар ин фирӯзагун дарёи нопайдоканор
 Бар сар оварда зи қаъри хеш дурри шоҳвор.
 Киштии заррин дар ӯ гоҳе баланду гоҳ паст,
 Заврақи симин дар ӯ гоҳе ниҳон, гаҳ ошкор.
 Бингар ин гавҳар, ки пӯлоду манг омад бурун,
 Олами торик равшан шавад аз он хуршедвор.
 Бингар ин маркаб, ки аз рафтани наёсояд даме,
 Бо тан омезанду бо чони чаҳоне созгор.
 Бингар ин густурда шодирвон, ки бар оби равон,
 Баста по ӯро ба мисмори гаронсанг устувор.
 Бингар ин тартиби мардум, бингар ин тақлиби хок,
 Бингар ин таҳзиби сурат, бингар ин тартиби кор.
 3-ӯ шудааст имрӯз пайдо он чӣ пинҳон буд, дӣ,
 3-ӯ шудааст имсол пинҳон он чӣ пайдо буд, пор.

Ин оғози марсияе дар сӯғи писари вазир аст. Шояд барои ин ки як марсия аст, Муиззӣ аз оину симоҳи одии насиб даст бармедорад. Байтҳои оғозин, дар воқеъ занҷирае аз луғаз (чистон) аст, ки дар он худ мавзӯи номида нашуда ва танҳо нишонаҳои он ёдоварӣ мешавад. Чунончи дар ин

чо сухан аз фирӯзагун осмон ва ситораҳое чун дурри шохвораши аст ва киштии заррини хуршед ва мосураи симинфои моҳ ва оташу бод ва ҷуз инҳост. Шоир огоҳона вазифаи душвор кардани дарки шеър, яъне шеваеро дар баробари хеш мегузорад, ки пас аз он густарише бас бузург ёфт. Аммо наметавон гуфт, ки Муиззӣ дар ин маврид масъалаи бисёр душвореро дар баробари хонанда гузоштааст. Ҳар як аз симоҳои ин марсия метавонад бе душворӣ дарк шавад ва барои равшан сохтани он ба донише вижа ниёз нест. Ҳамин шеvaro метавон бо даровардани ҷузъиёте барои муқоиса печидатар кард, ки онро одаме метавонад дарёбад, ки аз риштаҳое аз дониш баҳра дошта бошад. Ин гуна баҳрагирӣ аз мафҳими дониши фазлфурӯшона, бавижа дар осори Ҳоконӣ дида мешавад, ки дарку фаҳми шеъри ӯро душвортар мекунад.

Барои мисол нахустин байти қасидаи пуровозаи «Тарсой»-и ӯро меоварем:

Фалак качравтар аст аз хатти тарсо,
Маро дар банд дорад роҳибосо.

Хонанда барои дарёфти ин бандҳо бояд бидонад, ки исавиён (дар ин маврид, ба гумон, юнониён, шояд ҳам арманиён ва гурҷиён) аз чапу рост менависанд ва ин ки роҳибони тарсой зуннор мебастанд. Бавижа ҳафтумин байти ин қасида печидааст:

Ба сӯри субҳгоҳӣ баршикофам,
Салиби равзани ин боми хизро.

Шояд дарёфтани ин ки сӯри субҳгоҳӣ, ҳамон охи саҳти пагоҳӣ аст душвор набошад, аммо дарки «боми хизро»-и осмон бо дарки симои «чалипо» хоҳони донише аст, вижа. Пайрави тафсири Саид Муҳаммад Солдиқи Алӣ, Ҳоконӣ ба хангоми сухан дар бораи «салиб» дар осмон хутути арзӣ ва нисфуннахорот (арзу тӯлии ҷуғрофиёи)-ро ба дида дошта, ки тақотеъшон дар ҳар нуқтае аз осмон пиндорпазир аст. Бе тафсир, дарки ин нуқта коре буд на осон. Байтҳои ҳаммонандро метавон назди бисёре, шоирони он рӯзгор ёфт. Намунае аз қасидаи дурдонаи Султон Санҷар, Авҳадиддини Анвариро меоварем:

Сесаду сездаҳ пайғамабари мурсал буданд,
Ки фиристод ба ҳар вақт якеро Яздон.
Номи Султон ба адад чун адади ишон аст,
Пас бувад қоидаи назми ҷаҳон чун ишон.
В-ар касе гӯяд: «моён ҳама Санҷар номем»,
Гӯямаш: «не, не шавминкум аломар бархон».¹
З-он ки минкум аз шумо бошад аз рӯи лугат,
Боз аз рӯи ҳисоб ту бихонӣ султон.

¹ Аз шумоён он ки аз ҳақи фармон рондан бархӯрдор аст. - С.Э.

Дар ин чо суханпардозии тридодӣ аз раҳгузари маънӣ ва аҳамияти шумораи алифбои арабӣ, бисёр беҳамто омадааст. Номи Санҷар баробар аст бо шумораи сесаду сӣ: $s=60=n=50+q=+3+p=200$ натиҷагирӣ чунин аст: Як, Санҷар бо эътибору аҳамияти хеш барои ҷаҳон баробар аст бо яксаду сӣ паёмбар, ки дар ин ҷаҳон расолат доштанд. Аммо шоир дар ҳамон чо қайде ҳам мегузорад: номи «Санҷар» дар миёни туркон нодир нест, шояд Санҷаре дигар бар асоси ин байт муддаии нақше истисноӣ шавад. Шоир ояе аз Қуръонро ба ёди чунин марде меоварад:

Атиуллоҳ ва атиулрасул ва авло ило марминикум (Аз Аллоҳ итоат кунед ва аз касе, ки фармонравой бар шумо ба ӯ дода шудааст, итоат кунед). Вожаи минкум (аз шумо) дар шумориш чунин аст: $m=40+n=50+k=20+m=40$, ҷамъаш мешавад 150. Пас набояд аз ҳар Санҷаре итоат кард, балки бояд танҳо касе итоат кард, ки лақаби «Султон» дорад, яъне валинеъматӣ Анварӣ. Пайдост, ки гумон намеравад, бо ин бурҳонҳо битавон касеро қонё кард. Аммо Анварӣ сари он низ надорад, ки касеро қонё гардонад. Барои ӯ дар эътибори Санҷар гумоне нест. Ӯ танҳо меҳонад бо тарфандӣ, ки бегумон ногаҳонӣ ва гувоҳи маҳорат ва устодии шоир дар ин гуна бозихост хонандаро шигифтзада кунад. Намунаи вижаи чунин шеър, ки аз нигоҳи фаннӣ печида шуда ва дар он на ин ки дарунмояи шеър, балки дар қолаб, бояд таъсире ҳамчун навоарӣ дошта бошад, ҳамонҳо девони Шаҳобиддини Адиб Собир аст, ки дар Хоразм кушта шуд. Рӯҳи замон барои ин шоир ҳам бегона набуд ва ӯ кӯшида буд симоҳои «олимона»-е, чунонки дар байти зер, падидаи биёварад:¹

Агар на теги Алӣ буд дар миёнаи абр,
Зи лола дашт чаро гашт чун сафи сиффайн?

Ин байт аз нигораи баҳор аст. «Шамшери Алӣ» (а) аз абре пуртундар, озарахшвор ҷаҳидааст. Саффин-ишора ба пайкори хунин аст, ки дар соли 657 миёни пайравони халифа ва ҳаводорони Муовия рух дод. Шоир меҳонад бигӯяд, ки дашти аз лолаҳои сурх ба он мемонад, ки бар рӯи он хун пошида бошанд; шеър дорои шакли ҳусни таълиласт. Аммо шеваҳое дигар аз вижагиҳои бештари ӯст. Ин як матлаи ҳоси қасидаи ӯст.²

Зи ноибони руху ҷашму зулфат, эй дилбар,
Яке гуласту дувум наргису савум анбар.
Ҳамеша дар сари зулфат мучовиранд се чиз:
Яке шиканҷу дувум ҳалқаи савум чанбар.
Латофат аз ду лаби ту рабудаанд се чиз:
Яке ҳаёту дувум замзаму савум кавсар.
Зи бӯву хӯи ду зулфат се чиз баҳраваранд:
Яке насиму дувум нофаву савум мичмар.

¹ Ҳамон чо, сах. 344.

² Ҳамон чо, сах. 343.

Маро се чиз бубахш аз ду лаб ба як бўса:
 Яке ақиқу дувум пиставу савум шаккар.
 Равону чону дили ман зи ишқи ту шудаанд:
 Яке залилу дувум очизу савум музтар.
 Зи ҷодуй ту рабудӣ зи моҳу ҳуру парӣ:
 Яке ҷамолу дувум чехраву савум пайкар.
 Ба кӯи байъату хати вафову манзили васл:
 Яке биёву дувум бингару савум бигзар.
 Ба ҷашму гӯшу забону номи ҳолу қисаи ман:
 Яке бигӯву дувум бишнаву савум бингар.
 Ки аз ду орази ту бо се чиз гашт ду ҷашм:
 Яке ҷамолу дувум зиннату савум зевар.

Сипас суҳанпардозӣ меояд, ки дар ҳамон рӯҳ аст. Дар ҳар даҳ байти боло ҳамон як санъат ҷамъи маатақсим-бо андаке инҳироф омадааст. Ин шакле аст душвор ва дар шигифтем, ки шоир чӣ гуна тавонистааст дар сартосари қасида онро риоят кунад. Дар ҳамаи қасида як андешаи бикр ҳам нест ва он чӣ дар он ҷо гуфта шудааст, пештар агар на сад бор, дасти кам даҳҳо бор гуфта шудааст; ин як қолаби ғазали ғаной аст ки дилҳоро зада будааст. Навоварии он дар дарунмояш нест, ин навоварӣ дар шакл ва ё дурусттар гӯем дар шеваи намудор сохтани чистор аст. Гумон намеравад битавон ин қасидаро асаре бадеъ номид, ин қасида бештар ёдовари китоби ҳисобдорӣ аст. Аммо равшан аст бояд дарёбем, ки шоир ҳатто нақӯшидааст таъсири бадеъ бигзорад, балки танҳо хостааст дурахшиши маҳорати аз миён бурдани душвории фанниро ба рух бикашад. Назди Адиб Собир, тарфанди шигифт барангезтареро ҳам мебинем:¹

Аз мушк тӯда-тӯда ниҳода бар аргувон,
 Зулфайни ҳалқа-ҳалқаи он моҳи дилситон.
 3-он тӯда-тӯдаи мушк оядам ҳақир,
 3-ин ҳалқа-ҳалқаи танг оядам ҷаҳон.
 Чун қатра-қатра оби латиф аст оразаш,
 В-аз нур шӯъла-шӯъла ниҳода бар аргувон.
 3-ин қатра-қатра қатраи об аст дар бухор,
 3-ин шӯъла-шӯъла шӯълаи нор аст чун даҳон.
 Ҳар рӯз Дачла-Дачла биборам ман аз ду ҷашм,
 К-ӯ турфа-турфа гул шукуфонад зи дӯстон.
 3-он Дачла-Дачла, Дачлаи Бағдод дардманд,
 3-ин турфа-турфа турфаи Бағдод нотавон.
 То пушта-пушта бори фироқат ҳамакешам,
 Чун зарра-зарра маро дар ҳаво ҳавон.

¹ Ҳамон ҷо, сах. 345.

З-он пушта-пушта пушта чу коҳ омадам сабук,
З-ин зарра-зарра чу кӯҳ омадам гарон.
Чун нукта-нукта дар ғазал орам зи васфи ӯ,
Бахтам зи тухфа-тухфаи давлат диҳад нишон.
З-он нукта-нукта нуктаи ранҷу чароҳат аст,
З-ин тухфа-тухфа тухфа қабули худойгон.

Дар ин ҷо боз ҳамон шеваро мебинем: Санъати мукаррар дар дах байти паёпай омадааст. Душвории ин шеваро ҳама мебинанд, бавижа агар бингарем, ки дар ин ҷо байтҳо ба гунаи чуфт сохта шудаанд, дар ин миён дар байти нахуст, вожа ду бор боз меояд ва дар байти дувум се бор. Ҳамон гуна ки дар пораи пештар ҳам дида будем, дар ин ҷо дар воқеъ аз дарунмоя хабаре нест: дар радаи нахуст вазифаи фаннӣ ҷой дорад. Пайдост чунин шаклҳое, гоҳ-гоҳ дар шеърӣ Ғазавиён ҳам дида шудааст, аммо дар он ҷо нақши онҳо нақши ноби фаръӣ будааст.

Инҳо танҳо мебоист таъсири дарунмояро, ки чандон набудааст, афзоиш диҳанд. Аммо дар шеърҳои даврони салҷуқиён, инҳо дасти боло доранд ва дарунмояро ба поёнтарин марҳила меронанд. Аз вижагиҳост, ки ин хусусият, дар поёнии садаи ёздаҳум-оғози садаи сездҳум ба гунаи нисбӣ сушт аст, аммо дар поёни садаи дувоздаҳум-оғози садаи сездҳум, ба андозаи зиёд намоён мегардад. Сабки бисёр печида, беш аз ҳама дар осори Ҳоконӣ дида мешавад. Сабки тоза барои ҳамеша сабки пешинро дар тангнӯ мегузорад. Ин ёдоварии Авфӣ, ки дар оғози садаи сездҳуми тарсӣ мезистааст, аз сари тасодуф нест.¹ «Ва ҷамате бар онанд, ки шеваи сухан бар Ҳоконӣ хатм шудааст ва баъд аз ӯ кас бар минволи баён чунон тансиҷи назм наёфта». Наметабон ёдовар шуд, ки дигаргунии сабки қасида, бар аҳамияти иҷтимоии он низ таъсир гузошт. Ба ростӣ, қасидаи пуравонаи Унсурӣ, ки бо ин байт оғоз мегардад:

Чунин намояд шамшерӣ хусравон осор,
Чунин кунанд бузургон ҷу кард бояд кор.

Як рисолаи манзуми ростин аст, ки бо ишора ба руҳдодҳои таърихӣ, ҳаққи Султон Маҳмудро бар тахту тоҷ устувор мекунад, аммо қасидаи рӯзгори салҷуқиён чунин аҳамиятеро надошт. Шоирони гирди салҷуқиён, ки дар роҳи печида кардани сабк гом бармедоштанд, қасидаро ба гунаи муаммо ва чистон бадал карда буданд, ки танҳо ангуштшуморе аз хибрагони намодҳои шоирона аз он сар дар меоварданд. Талош дар роҳи фану техники тезхушинамӯй, монев аз он буд, ки шоирон андешаҳои жарф намоён созанд, қасида ба гунае сода ба бозича, ҳарчанд бозичаи саргармкунанда бадал гардида буд. Пайдост, ки дар замири шоир, ин гумон падида меомад, ки оё арзиш дорад неруяшро дар роҳи чунин кори пуче ба ҳадар бидиҳад? Шояд сабаби ин, ки дар ин рӯзгор фаҳрияҳои бисёр

¹ Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2, сах. 221.

сохта шуда буд ҳамин бошад. Фахрия қасидае аст, ки дар он шоир аз худаш ситоиш мекунад. Чунин қасидаҳое дар шеърӣ пеш аз исломи араб ҳам будааст, аммо дар он ҷо коркарди дигаре доштааст. Дар он ҷо шоир бар диловариҳои хеш ҳамчун намояндаи қабила ва хонадоне муайян бар хеш меболид ва ин қабилаву хонадон, аз ин раҳгузар бо чунин истеъдоде намоёнида мешуданд тавониста буданд, шоири нобиғае чун ӯ аз миёни хеш падида оранд. Аммо дар ин ҷо танҳо ин гироиши шоирро мебинем, ки ба рағми доштани гумон ва тардиди дарунӣ, меҳодад нақши пураҳамияти иҷтимоии худро бинамоёнад.

Авфӣ ёдовар мешавад, ки фахрияи бузурги Саид Шарафиддин Абулҳасан ибни Носири Алавлӣ асаре баршумарда мешавад, ки ҳар касе ки ҳатто андаке ба шеър нигарише дошт, мебоист онро бидонад, ин қасида бо ин байт оғоз мегардад:

Донад ҷаҳон, ки қурраи айни паямбарам,
Шоиста меваи дили Заҳрову Ҳайдарам.

Саидҳасан пас аз ёдоварии ин ки насабаш ба Алӣ (а) мерасад, шоистагиро ва накукориҳои хешро бармешуморад ва шиква дорад, ки ӯро намепазиранд ва муддаӣ аст, ки барои ба даст овардани хосту мол намедавад:

Н-овардаӣ ба шеър чу ман дар ҳазор сол,
Инак ту эдари фалакову ман эдарам.
Дар аҳди ман кунад ҳар он ки даъвии сухан,
Хасмаш Худой, гар бинишинад баробарам.
Бар халқ доварӣ накунам баҳри назму наср,
Зеро, ки ман нахоста додасти доварам.

Ба сухане дигар ҳарчанд гӯё Саидҳасан намеходад бигӯмагӯ кунад, аммо ошкоро муддаии ҷойгоҳи нахуст дар миёни шоирони муосири хеш аст. Ин иддао дар вопасин байти ҳам пажвоке дорад:

Гар ҳаст банде, ки бигӯяд ҷавоби ман,
Пазруфтам аз Худой, ки ӯро бипарварам.

Медонем дар миёни шоироне, ки ба ин раҷазхонӣ посух додаанд, устодони номдоре чун Мучири Байликонӣ аз Озарбойҷон ва «холикулмаонӣ» Камоли Исмоил аз Исфохон будаанд. Бо он ки шоирон мекӯшанд бо бастагӣ ва шоистагӣ ҳунари хешро устувор кунанд дар лаҳзаи саҳти тааммулу андеша, беш аз пеш ба дарки ин нукта меогзанд, ки ҳадафи аслии онон ба ростӣ, ки ҳамоно дарёфти сила аст ва ин ки шоирӣ на ин ки кори халлоқи ҳунари ва эҷодкорӣ, балки пеша аст ва ангезаи сохтани шеър ҳам «ҳирс»-и шоир асту бас. Чунонки дидем, Баҳоуддин Карими Самарқандӣ ва Бадеуддини Турқавии Санҷарӣ мегӯянд, ки хирсу дарюзӣ, вижагии бисёре аз

шоирони он рӯзгор будааст. Метавон пиндошт, ки ин иттиҳом то андозае дуруст аст, зеро медонем, ки дар он хангом санъати ҳусни талаб густарише ёфта буд. Чунончи Ҷамолиддин Муҳаммад Абдураззоқи Исфаҳонӣ китъаи бузурге суруда, ки бунёдаш ҳамин аст. Шоир хитоб ба саркарда мегӯяд:¹

Ту писандӣ, ки ман дар ин ҳазрат,
Ҳама карбоси мухтасар пӯшам.
Сойимуддҳар аспаке дорам,
Ки ба даҳ рӯз, рӯза нагшоёд.
Дар рукӯъ аст солу маҳ лекин,
Гаҳ-гаҳе дар сучуд афзояд.
Пораи коҳ орзу кардаст,
Муддате рафту бар намеояд,
Рӯзи ид асту ҳар касе имрӯз,
Ба таоме даҳан биёлояд.
Гар тафаззул кунад худовандам,
Порае коҳу чав бифармояд.
В-арна рухсат диҳад, ки андар шаръ,
Рӯзаи ид доштан шояд?

Бино бар додаҳои тазкираҳои кӯхан, Амир Муиззӣ гурур кардааст, ки дар ҳамаи умр байте насурӯда, ки барои он сила ва подош нагирифта бошад. Менамояд, ки фармонравоёни он рӯзгор, рафторе чандон муаддабона бо шоирони дарборӣ надоштаанд.

Ба бориқбинии ҳунармандонаи шеър, бозии нағз бо вожаҳо ва доштани шинохти жарф дар риштаҳои гуногуни дониш арзише дода мешавад. Тасодуфӣ нест, ки Носири Хусрав мегӯяд барои султон на ин ки чакомаҳои нағз, балки нағмаҳои шахвонӣ ва ҳавасангези мутриб ва шӯҳихҳои пурхатар зарурӣ аст.²

Гӯшу дили халқ ҳама зин сабаб,
Зӣ ғазалу масҳараву тайиб аст.
Байту ғазал бар талаби фаҳшу лавҳ,
Беҳунаронро бадали оят аст.

Саргармӣ ва лаҳву лаъаб дар дарбори салчуқиён, дар нигораи он ки менамояд то андозае гироишдор бошад, чунин ба чашм меҳӯрад.³

Бар аҳли Хуросон фаррох шуд кор,
Имрӯз, ки иблис мизбон аст.

¹ Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2, сах. 403.

² Девони қасоид ва муқтаоти ҳаким Носири Хусрав, ба замимаи «Рӯшноинома» ва «Саодатнома» ва рисолае бо наср бо феҳристу таълиқот, Техрон, 1304-1307 шамсӣ, сах.68.

³ Ҳамон ҷо, сах. 72, сатри 6.

В-аз мутрибу рӯду набид он чо,
 Пайваста ҳама рӯз корвон аст.
 В-аз хуби ғуломон ҳама Хуросон,
 Чун буткадаи Ҳинду Ҷинон аст.
 Мутриб ҳама афғон кунад «кай май хӯрд,
 Эй шоҳ, оёни ҷашни хусравон аст.
 В-аз давлати худ шод бош, азерак,
 Давлат бо ту, эй шоҳ шодмон аст».
 В-аз мутрибу султон бад-ин суҳанҳо,
 Дар шаҳр накуҳол ба фалон аст.

Шигифтовар нест, ки «майл ба тағйири чо» дили шоиронро мешӯронд. Онон чунин мепиндоранд, ки беалоқагӣ ба онон падидае аст маҳаллӣ ва ин ки ҷойе аст, ки ҳанӯз ҳам расму одати рӯзгори ғазнавиён бар ҷой монда, ки шоир битавонад ҳамаи умр, танҳо як фармонраво ва дарбори ўро мадҳ бигӯяд ва барои он, анбони зар ба хонааш биёваранд. Абулфараҷи Рунӣ мегӯяд:¹

Бад-он замин, ки ту бо мардумонаш хор шавӣ,
 Макун дирангу аз он чо бишав ту ҷои дигар.
 Дарахт агар муттаҳарик будӣ зи ҷое ба ҷой,
 На ранҷи арра кишидӣ на балои дигар...²

Ба гумон, танҳо Абулфараҷи Рунӣ набуд, ки чунин меандешид. Бисёре аз ҷаҷомасароёни он рӯзгор дар ҷустуҷӯи арзишдиҳандагони дастгушодаи шеър, аз ҷое ба ҷойи дигар мекӯчиданд.³

Ғаҳ ба дарёву ғаҳ ба ҳомунам,
 Ғаҳ ба Эрону ғаҳ ба Туронам,
 Ғаҳ ба Булавваҷам вилояти хеш,
 Ғаҳ ба Вахшу ба кунҷи Хатлонам.
 Ғаҳ ба дашти Ҳироту Нишопур,
 Ғаҳ ба кӯҳи Туруку Туронам.
 Ғаҳ ба Бохарзу ғаҳ ба Бовардам.
 Ғаҳ ба Гурганчу ғаҳ ба Гургонам.
 Ғаҳ ба Лойини Балху Бомёнам,
 Ғаҳ ғамогини Марви Шаҳчаҳонам.
 На балашкар чу Кайсару Фахфур,
 На ба кишвар чу ройи хоқонам.
 На шаҳро сипаҳбаду дастур,
 На диҳро раису деҳқонам.

¹ Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2, сах. 232.

² Мутарҷим дар ҷойе ба ҷои дигар, табар ҳам дидааст. - С.Э.

³ Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, сах. 165.

На ба мавкаб мукаддами даргоҳ,
На ба мансаб мушири девонам.
На ба давлат набераи Ковус,
На ба дониш Фаридаи Гелонам.
Беш аз он нест, к-аз сахову сухан,
Хоча Масъуди Саъди Салмонам.

Ин давидан дар роҳи хушбахтӣ бад-он анҷомид, ки шоирон ба ҳар кори пурхатаре тан медоданд ва ҷунончи ҳақим Шамсуларачи Бухорой, ки ланг ҳам буд, ҷуръат қардӣ, ки назди қарахониён ва ба онон пешниҳоди хидмат кунанд, аммо ҷунонки мешуд чашм ба роҳ буд, чизе аз онҳо дастгираш нашуд. Ҳангоме ки бадбахтиҳои ҳамагонии мардум аз юриши қарахониён ва сипас турктозии ғузон бар тирарӯзиҳои шоирон афзуда мешуд, ҳолу рӯзи онон саҳттар гардид.

Шаҳобиддин Амъақи Бухорой мегӯяд:

Шунидаам, ки ба даҳ соли ҷавру зулми мулук,
Беҳ аз ду рӯзи шари ому фитнаву ғавғост.
Кунун шуд ин масал, эй подшаҳ маро маълум,
Бомате, ки ҳалок асту мулкате ки ҳабост.

Ба сухане дигар, шоир меҳодад бигӯяд, ки пештар, бисёриҳо гироиш доштанд аз бедодгарӣ ва сангдили фармонравоёни хеш шиква кунанд, аммо акнун, ки қарахониён ва ғузон ба кишвар ҳучум овардаанд, бадтар аз бад шудааст. Сипас ӯ мегӯяд, ки аз Ош то Насо тороч ва мардум ҳолӣ аст. Дар қасидаи машҳури Анварӣ (ки донишмандони аврупо номи «Ашқҳои Хуросон») ба он додаанд, дар бораи турктозии Ғузон ба шеваҳои аз бадбахтиҳо ва тирарӯзиҳои сухан меравад, ки аз ин балои хонумонсӯзи ғуз ба Хуросон расидааст.

Ба ҳар шаҳре зи номи ғуз шунудан,
Шуда чун дев аз оҳан ҳаросон.

Дар шаҳрҳои шоирони дарбор беш аз пеш, сурудани байтҳои талху бадбинона оғоз мешавад ва онон ба ин бовар мерасанд, ки гӯё набояд ҳатто дар орзуи хушбахтӣ ва хурсандӣ буд. Ҳақим Саъди Той мегӯяд:¹

Ғам маҳӯр, эй дӯст к-ин ҷаҳон,
Ҳар ҷӣ ту мебинӣ он ҷунон бинамонад.
Ҳар тарабафзою шодмон, ки ту бинӣ,
Аз сафи андӯҳ бар қарон бинамонад.

Аммо ҳақим Маҳмуд ибни Алӣ Асмоии Марвазӣ ба натиҷагирии андӯхноктаре мерасад.²

¹ Ҳамон ҷо.

² Ҳамон ҷо, саҳ.147.

Аз дард чашидану кашидани хорӣ,
Чон чӯяд зи тан ҳар дам безорӣ.
Эй кош ба мардуме, ки мурдан беҳтар,
З-ин зистан ба сад ҳазорон хорӣ.

Аз он чӣ гуфтем равшан мегардад, ки шеърӣ дарбории даврони салчуқиён дучори бухроне жарф шуда буд. Тасодуфӣ нест, ки чунонки дар сарчашмаҳо гуфта мешавад ҳарду устои бузурги қасидаи он рӯзгор, Анварӣ ва Ҳоконӣ дар поёни зиндагӣ аз мақоми шоирии дарбор даст кашиданд ва чомаи дарвешӣ бар тан пӯшиданд. Ёдовар шудем, ки дар сабки қасидаҳои салчуқӣ, чӣ дигаргуниҳое падида омад ва аз печидатар шудан ва аз техники беш аз андоза бузург шудани он суҳан гуфтем. Бояд инро ҳам ёдовар шавем, ки менамояд оини хондани қасида дар баробари ом ва дар базмҳои бошукӯҳ ба нобуд шудан ва мурдан меғозад. Дигар ёде аз ровӣ нест, ки пештар ҳамроҳи шоир буд ва додаҳои ҳам дар ин бора нест, ки ҳуди шоирон ба сони Рӯдакӣ ва Фарруҳӣ овозае дар навозандагӣ ва сарояндагӣ дошта бошанд.

Шояд қасида беш аз пеш, ба шакли навишторӣ ва катбӣ ба мамдӯҳ дода мешудааст. Чунончи аз суҳанони Фаҳриддини Мақӣ метавон ба ин натиҷа расид.¹

Шеърӣ ба даст гиру фарӯхонаш сарбасар,
В-ин даст бин, ки ҳаст маро дар суҳанварӣ.

Аммо аз он ҷо, ки ҳатто сабки печидатар шуда ҳам, қомеби шоиронро назди бузургони тикидастшуда тазмин намекард, инон мебоист роҳи ҷораи дигаре ҷустуҷӯ кунанд. Менамояд, ки инон роҳи ҳуруҷ аз бунбастро дар шеваҳои, ки қамтар расмӣ ва ботантана буданд, яъне дар ғазал ва рубоӣ ҷустуҷӯ мекарданд. Ба рӯзгори салчуқиён, ба гунаи яқсара қомеён ба шакли жанр ва шевае ҷудогона ва мустиқил дармеояд. Авфӣ қамунаҳои меоварад, ки аз қиҷагҳои ғазалҳои дувоздаҳ тан аз мусаннифони гуногуни салчуқӣ аст ва ногуфта ҳам қмонад, ки дар бештарини ин баҳши ғазалҳо, дар вопасин байт, таҳаллуси (ҷақмасаро. - С. Э.)-ро мебинем ки барои рӯзгори қасин, нишонаи анҷому қомеии ғазал будааст. Дар шеърӣ амир Умеи Фаҳриддини Ҳолид ибни Рабеулмақии Тулонӣ сардори Ҳуросон қамин гуна ғазалро бо радиқи дареғ ва қунин шохбайти қиҷае мебинем:²

Ҳолид саги Тӯст қам ба д-у деҳ,
Ҳарҷанд ба устуҳон дареғ аст.

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 142.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 144.

Ҳаким Маҳмуд ибни Алии Самоии Марвазӣ ғазалҳои гуногун дорад,
ки дорои анҷомини байтҳои суннатӣ ҳастанд:¹

Самой нашканад аҳди ту ҳаргиз,
Агарчи аз ту қораш бенизом аст.

* * *

Бо Самой зи ситам ҳар чи кунӣ,
Ҷуз ба таълими Само менакунӣ.

Асириддин Футуҳии Марвазӣ, ки бо насри хеш овозае дорад ва бо
Адиб Собир номанигорӣ мекарда, ғазале дорад, ки анҷомини байташ бо
тахаллус аст.²

Мижғони ҷигарсӯзат куштанд Футӯҳиро,
Бе ҷурм чун вайеро бикишанд раво дорӣ?

Ҳаким Алӣ ибни Аҳмад Сайфии Нишопурӣ, нигорандаи садҳо
ишқнома, ки дилдода дар он номаҳои ошиқона, дили хеш бозмегушояд ва
ранчи хешро менигорад, низ ғазалҳои сурудааст.³ Ғизолии Марвазӣ ҳам
чанд ғазале бо байти оинии анҷомин, аз худ ба ҷой гузоштааст.⁴

Андар ғами ту ғизолии ошиқ,
Ҳаққо, ки зи ҷонат дӯсттар дорад.

Исмоил ибни Иброҳими Ғазнавӣ бо таҳаллуси Заррес шухрат дорад,⁵
ҷаҷмаҳои аз худ ба ёдгор гузоштааст, ки ҳарчанд наметавон онҳоро ба
маънии комили калима ғазал номид, аммо бо шакли худ ба ғазал бисёр
наздиқанд. Муъиниддин Сароҷи Балхӣ, Муҷадиддини Айвақ, Шамси
Дехистонӣ ва Лунбони Исфаҳонӣ⁶ ҳам, ки поре аз ғазали ўро ҳамчун
намунаи бисёр хоси шеърӣ бисёре аз ҷаҷмасароёни ғайрисӯфии ин рӯзгор
меоварем, ғазалҳои дурусту ростин доштаанд:

Лола пиндошт ҳаст чун рӯят,
В-аз ту акнун қафо ҳамехорад.
Савсан аз баҳри чист, ки озод аст,
Банда будан туро намеорад.

¹ Ҳамон ҷо, сах.146.

² Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2, сах. 148.

³ Бингаред: ҳамон ҷо, сах. 159 заминае дорем, ки бипиндорем чунин ғазалҳои реша дар
номаҳои ошиқона доранд, ки Фаҳриддини Гургонӣ ва Низомии Ганҷавӣ онҳоро ба
манзумаҳои худ даровардаанд. Менамояд ин номаҳо, ки бино бар маъмул бо забоне бисёр
печида навишта мешудаанд, ки ба гумон аз муваффақияте бузург бархӯрдор будаанд.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 163, дар ин миён бояд андешид, ки оё таҳаллуси шоир реша дар вожаи
«ғазал» надорад?

⁵ Ҳамон ҷо, сах.295.

⁶ Ҳамон ҷо, сах. 295, 324, 354, 400.

Ба чӣ дарди бунафша сар бар хок?
 Пеши зулфи ту сачда меорад.
 Эй нигоре, ки чун ту ҳеч нигор,
 Қалами рӯзгор нангорад.
 Дар ту аз некуй чӣ шояд гуфт?
 Меравӣ в-аз ту лутф меборад.

Пас мебинем, ки ёдоварии худи шоирон дар бораи рушди ғазал осоре, ки бар ҷой монда устувор мешавад. Ин нукта барои мо бисёр пурахмият менамояд, ки дар бисёре аз ин ғазалҳо, ва афзун бар он дар ғазалҳое, ки ошкоро пайдост, ки аз они сӯфия нест, таҳаллус ҳаст. То кунун таърихи пайдо шудани таҳаллус дар чакомаҳои ғаной порсии дарӣ, ханӯз пайковӣ ва омӯхта нашудааст. Метавон гуфт, ки бисёр кунҷковбарангез аст, ки дар он рӯзгорон ҳамчун дар ғазалиёти оғозини ин ҷаҳонӣ, таҳаллус дида намешавад ва таҳаллус дар шеъри сӯфия дар ҳамон марҳилаи оғозини рушди он, дар осори Бобо Кӯҳӣ (вафот ба соли 1050-и тарсой), Абдуллоҳ Ансорӣ (вафот ба соли 1088 тарсой) ва Аҳмади Чомӣ (вафот ба соли 1141 тарсой) падидор мешавад.

Ҳатто агар бипазирем, ки шеърҳои ин шоирон, саҳт «мудерниза шуда» (манзур нав аз назари маъно ва шаклҳои баён. - М.А.) ба дасти мо расидааст, боз ҳам бояд пиндошт, ки гумон намеравад таҳаллусро дар рӯзгори дертар ба он афзуда, дароварда бошанд, гумоне нест бар ин ки таҳаллус дар матни асли будааст. Гумон намеравад ба ин пурсиш, ки чаро ҳамоно шоирони сӯфия будаанд, ки ба гунаи густарда таҳаллусро ба кор бурдаанд, битавон имрӯз посух дод. Танҳо чунин пиндоре ба андеша меояд, ки бар он ҳам нестем рӯи он пофишорӣ кунем; медонем, ки аз бештари шоирони оғозини сӯфия аз мардуми шахрҳо буда ва бастагии тангтанге ба пешаварон доштаанд, ки дастинаи худро, «амали фалон» рӯи бехтарин корҳои хеш бигзоранд. Нохудогоҳ ба ин андеша мерасем, ки оё таҳаллус дар чакомаҳои шоирони сӯфия вобастагӣ бо ин оин надорад? Боре рушди густурдаи жанри ғазал дар он рӯзгорон аз ду роҳ анҷом мегирифт. Дар абёти дарборӣ, ин ҳамоно ҷудо шудани насиб аз мадҳ ва баргашту фаргашти он аз қасида ба намуд ва шакле мустақил буд. Дар шеъри сӯфия, ин ҳамоно идомаи оинҳои кӯҳан буд, ки шояд решааш ба сурудаҳои монӣён мерасид. Рафта-рафта, ин ду роҳ бо наздик шудан ба якдигар, ба шукуфои дурахшони ғазал ҳамчун шевае дар осори Саъдӣ ва Ҳофиз анҷомид. Рубоӣ низ дӯш ба дӯши ғазал ҷои пурахмияте дар адабиёти ин даврон меёбад.

Дуруст аст, ки мо бар намунаҳои ҷудогонаи ин шева аз даврони Сомониён ва Ғазнавиён (ва ҷумла ҳатто рубоӣҳои мансуб ба Рӯдакӣ) огоҳ ҳастем, аммо бо доварӣ аз рӯи чисторҳое, ки дар даст аст, рубоӣ дар он рӯзгорон нақши бузург ва вижае надоштааст. Аммо дар ноҳамсӯи ин, дар миёни шоирони даврони салҷуқӣ ҳастанд касоне, ки танҳо ва танҳо рубоӣ месурудаанд. Мо дар боло шеъре аз Самоии Марвазӣ овардем. Шумори

бузурги рубой аз Шаҳобиддин Абулҳасани Талҳаи Хуросонӣ¹ ва низ Тоҷидини Исмоили Бохарзӣ² мондааст, ки дар миёни он чунин байтҳои намунаи мебинем:

Дилро чӣ диҳам фиреб чандин ба суҳан,
Чун кори маро на сар падидасту на бан.
Дар соли нав аз рафта қиёсе мекун,
Соли наву садҳазор андӯхи куҳан.

Ҳамчунин рубоӣҳои шоир, Рафии Марвазӣ³ ва марде ба номи Абӯҳанифа Осафии Марвазӣ, ки ба рӯзгори Санҷар мезист ва танҳо рубоӣ месурӯд ва аз кафшдӯзӣ нон меҳӯрд, то ба рӯзгори мо расидааст. Дар Шервон, Афзалиддини Ҳоконии Машҳур, рубоӣ месурӯд. Рубоӣҳои ӯ дар партави пажӯҳиши бисёр нағзи К. Г. Залеман⁴ дар дастраси дониш қарор гирифтааст. Умед Муҳаммад ибни Усмон Атабилкотиб⁵ рубоӣҳое дар бораи нигораҳои абзори мусиқӣ, камонча, барбат ва ҷанг сурудааст. Дар осори Муҳаммад ибни Умар Қарақадӣ рубоӣҳои кунҷковбарангез мебинем, ки ривояте аст аз ишқ ба духтари найнавоз ва ба шогирди хайёт, ки менамояд огоҳии пешопеш бар шахрошӯби пасин бошад! Шаҳриёрии Хуросонӣ низ тарҳи ҳамин мавзӯро дармеафканад. Авфӣ дар бораи ӯ меғӯяд, ки вай танҳо ба сурудани рубоӣ мепардозаду бас. Ин яке аз рубоӣҳои вижаи ӯст, ки шириниву ҳунарнамоияш дар баҳрагирӣ аз истилоҳоти пешаи дузандагӣ ва дарзигарӣ аст:⁶

Дил дӯхт қабои ишқи он хушписарам,
Бар рӯй фиканд, баҳя рӯи чу зарам.
Дар тоби ғамаш зи ришта бориктарам,
То бувад чу ришта бар даҳонаш гузарам.⁷

Дар осори Абулҳусейни Марвазӣ, ки ба гумон дар хидмати Султон Алоуддин Муҳаммади Хоразмшоҳ будааст⁸ аз ин гуна рубоӣҳо дар бораи навҷавонони пешаҳои гуногун бисёр аст. Рубоӣҳои зебои шоири Хоразм Муҷаддидин Муҳаммад Пойизии Насавӣ ҳам мондааст. Саъдиддин Масъуди Давлатёрии Самарқандӣ ҳам ба рубоисароӣ машҳур буда, ки ин рубоӣ аз ӯст.⁹

¹ Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2, сах. 153.

² Ҳамон ҷо, сах. 154.

³ Ҳамон ҷо, сах. 161.

⁴ К. Г. Залеман, Рубоӣҳои Ҳоконӣ, Санкт-Петербург, 1875. Ёдовариҳои пураарзиш дар бораи рубоӣҳои Ҳокониро бингаред; Ю. Мар, «Перомуни масалаи тафсириҳои пасин дар бораи Ҳоконӣ», «Ҳоконӣ, Низомӣ, Руставелӣ», Москва-Ленинград, 1935, сах. 11).

⁵ Авфӣ Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2, сах. 287.

⁶ Ҳамон ҷо, сах. 337.

⁷ Ин рубоӣ менамояд, ки шоири хайёти садаи шонздаҳуми тарсой, Маҳмуд ибни Амир Низомӣ Қории Яздӣ дар садаҳои ёздаҳум-дувоздаҳуми тарсой пешиниёне доштааст.

⁸ Авфӣ, Лубоб-ул-албоб, ҷ. 2, сах. 342.

⁹ Ҳамон ҷо, сах. 345-388.

Бар кас зи вафо чу май рақам натвон зад,
3-ин пас ба раҳи меҳр қадам натвон зад.
Чуз оина рӯи ҳамдаме натвон зад,
3-он низ чӣ фоида чу дам натвон зад.¹

Шоири ношунаво, Саидашрафи Самарқандӣ низ, ки Авфӣ бо ӯ дар соли 597 (1200/10-и тарсой) дар яке аз мадрасаҳои Бухоро ошно шуда буд, ҳаммонади ҳамшаҳрияш Аслиддин ибни Начиб, ки шеърхое дар бораи пешаварони ҷавон месурӯд, бо рубоихояш шуҳрат дошт. Дар рубоиёти Ҳаким Алӣ ибни Муҳаммадфатҳии Ғазнавӣ рӯхияи сӯфигарӣ дида мешавад. Дархӯри нигариш аст ёдовар шавем, ки пайрави барномаи оғозин, «Мухторнома» Фаридуддини Аттор мебоист маҷмӯае аз панҷ ҳазор рубоӣ бошад, ки аз нигоҳи мавзӯ ба панҷоҳ фасл ва сад рубоӣ дар ҳар фасл пахш шуда бошад. Бо доварӣ аз рӯи нусхаҳои хаттӣ, ки бар онҳо оғоҳӣ дорем менамояд, ки барнома анҷом нагардид ва маҷмӯа дар намуди кунуниаш андаке беш аз ҳазор рубоӣ дар худ дорад. Бад-ин сон яксара намоён аст, ки рубоӣ ҳамчун шева (жанр) дар садаҳои ғздахум-дувоздахуми тарсой, ба гирифтани ҷойе бештар дар ҷамоасароӣ оғоз мекунад. Дар миён, аз вижагиҳо ин аст, ки рубоисароӣ беш аз ҳама дар Хуросон ва Мовароуннаҳр густариш меёбад.

Аз ин ҷо равшан мешавад, ки Умари Хайём, ки чунин нигариши беҳамтои ховаршиносро ба худ дӯхта, падидае будааст вижаи он замон ва он макон ва ӯ по ба пои раванди адабии даврони хеш гом мебардошта ва агар тафовуте бо муосирони хеш дошта, тафовутаи танҳо дар мизони истиснод ва фарҳефтагии беҳамтояш будааст. Чисторҳои барҷоймонда муяссар месозад, ки чанд ҷараёнро дар даруни ҳуди жанри рубоӣ бубинем: сӯфиёна, (рубоиҳои Аттор, Начмддини Кубро, Мучадиддини Бағдодӣ ва дигар шоирон), фалсафӣ бо ранги навмедона ва бадбинона (рубоиёти Хайём ва дигарон) ва ошиқона (ки намунаҳои дар боло омадааст).

Тасаввуф дар садаи ғздахум-дувоздахуми тарсой. Тавонистем рушди таъсири маҳфили шаҳришинро бар шеър ёдоварӣ кунем. Оғоҳии мо аз зиндагии шаҳрҳои он рӯзгор чандон ғанӣ ва саршор нест. Аммо яксара равшан аст, ки дар он рӯзгор, бозор ва куйҳое, ки бозоргонон ва пешаварон дар он мезистанд, конуни зиндагии шаҳрӣ будааст. Медонем, ки дар миёни пешаварони он рӯзгор созмони сиррӣ буд, ба номи футувваҳ («ҷавонмардӣ», «мардонагии паҳлавонӣ»). Ҳуди истилоҳи футувваҳ дар вожаи арабии фато реша дорад, ки ба маънии «ҷавон» ва дар маънии маҷозияш ба маънии «ҷавонмард» аст. Муодили форсии ин истилоҳ ҳамон вожаи «ҷавонмард» буда, ки ҳамоно тарҷумаи дақиқи вожаи арабӣ аст. Ҳуди истилоҳи футувваҳ аз ҳадиси пасини

¹ Бозии зариф бо вожаҳо: дам задан ҳам «нафас дар овардан» ва ҳам «начво»-ро мерасонад. Рӯи оина наметавон нафас зад, зеро аз нафас тира мешавад ва дигар «вафодор» наметавон, аммо бо ӯ начво ҳам наметавон кард.

Лофато илло Алӣ (чуз Алӣ (а) чавонмарди диловаре нест) пайдо шуда, густариш ёфтааст.

Медонем, ки рутбаи футуввахро халифа, Насриддинуллоҳ (1180-1225-и тарсой) барқарор кард ва дар ин миён касоне, ки ин рутбаро мегирифтанд аз ҳаққи пӯшидани танбонҳои вижа, ки сараввал футувваҳ хонда мешуд ва баҳрагирӣ аз номҳои хос бархӯрдор буданд. Инон метавонистанд ба рӯи силоҳи худ нишонӣ бикананд ва ё бикашанд, ки дар нигораи он ҳам ин танбонҳо буданд ва ҳам ҷомҳо. Ибни Хубир аз ин сухан меғӯяд, ки фато дар Сурия бисёр буданд ва пайваста бо рофизон пайкор мекарданд. Бисёр муҳтамал аст, ки миёни футувваҳ бо ҷамоати бародаронаи аҳӣ, ки дар Осиёи хурд ва фаросӯи Қафқоз дар садаҳои дувоздахум-сездахуми тарсой густариш доштааст, иртиботе будааст. Ин чисторҳои муҳқирона моро вомедорад бияндешем, ки ба ростӣ футувваҳ чӣ будааст-як фирқаи паҳлавонии ишроқӣ ё созмоне, ки пешаварон барои падофанди хеш аз хеш сохта буданд? Менамояд, ки имрӯза битавон ба ин пурсиш чунин посухе дод: харчанд ки додаҳои дар бораи вижагии паҳлавонии созмон дар даст аст, аммо ин додаҳо бисёр андаку муҳқирона ва бештар дар бораи оғози садаи сездахуми тарсой ҳастанд. Двр ҳамон ҳангом, додаҳо дар ин бора, ки ин як созмони пешаварӣ аст, бештар дар даст аст. Медонем, ки созмонҳои коргоҳҳои пешаварии Аврупо аз рӯи барномаҳои фирқаҳои паҳлавонии начибзодагон бар по шуда буд. Метавон чунин андешид, ки дар ин ҷо ҳам мо падидаи ҳаммонандӣ дорем ва ин ки оини ҳамванд шудани футувваҳ барои пешаварон, бо маросими узвияти начибзодагони паҳлавон ҳаммонанд будааст. Бояд ёдоварӣ кунам, ки дар сарчашмаҳои он рӯзгорон, истилоҳи фато (чавонмард), ағлаб бо истилоҳи айёр бастагӣ меёфт.

Истилоҳи айёр, ки дар оғоз ба маънии «зирак», «ҷобук» ва «ҷолок» буд, пас аз он ба маънии «фиребгар», «найрангбоз» ва «дузди ҷусту ҷолок» ба кор мерафт, ки бегумон, танҳо ба тикидастони шаҳрҳо гуфта мешуд. Айёр, ки дар андешаи кори рӯзмӯздӣ аст ва аз дуздӣ ва найрангбозӣ ҳам рӯйгардон нест, дар лаҳзае, ки хатаре озодии шаҳрро таҳдид кунад, барои дифоъ аз он силоҳ ба даст мегиранд. Дар занҷираи ҳикоят ва дostonҳои вобаста ба зиндагии шаҳрӣ, бино бар маъмул, айёрон бо вижагиҳои накукоронае пӯшонида шудаанд; онон гунае диловар ҳастанд, ки яксара посухгӯи истилоҳи «чавонмард»-анд. Айёр танҳо ба амволи соҳибони зӯру зар таҷовуз мекунанд ва дар мавриди тикидастон, то он ҷо ки метавонанд ба онон ҳама гуна ёрӣ мерасонанд.

Аз вижагиҳои аъзои футувваҳ, пеш аз ҳама ин аст, ки ӯ мекушад ҳамвора барои дифоъ аз озурдагон ва хоршудагон ба пой хезад. Ӯ мебоист ростгӯ ва дурусткор бошад, аммо ба ҳангоми падофанд аз касоне, ки ҳуққом бар онҳо ситам рафта, ҳақ дорад, ки ба ҳар гуна найранге даст бибарад. Ҳикояте аз «Қобуснома» намоёнгари вижагиҳои

айёрон аст ва дар он сухан аз масъалае аст, ки бозгушудани он аз нишастӣ роизанонаи ҷавонмардон хоста шуда буд.¹

Бо қанор гузоштани ин масъала, ки ин ҳикоят таърихе аст, наметавонем ёдовар нашавем, ки муаллифи «Қобуснома» аз созмони ҷавонмардон огоҳӣ дошта ва чунин роизаниро дар миёни онон мумкин медониста аст. Гумон намеравад битавон тардиде дошт, ки дар ин маврид, сухан аз ишроқиён нест. Дар миёни пешаварон, созмонҳои сӯфия низ фаол буданд. Яксара равшан аст, ки бештари шунавандагоне, ки дар маҷолиси сӯфия гирд меомаданд, ҳамон маҷолисе, ки шайхҳои сӯфия онҳоро барпо мекарданд, ҳамон пешаварону бозаргонон ва дар асос бозаргонони хурд буданд. Бар мавориде ҳам огоҳӣ дорем, ки бузургон, ашрофон назди шайхҳо меомаданд, аммо бояд пиндошт, ки ин маворид, мавориде нодир будааст. Тасодуфӣ нест, ки зиндагинависон ва шайхҳо, ин гуна омаду шудҳоро саҳт барҷаста ва намоён мекунанд. Чунонки бояду шояд, бахубӣ огоҳем, ки бештари шайхҳо пайдоишашон аз ҳамон маҳфилҳои пешоварон будааст, ки ҳатто лақабу шуҳрати онон низ ёдовар ва гувоҳи ҳамин аст. Ҳаддод, (охангар), Сурроҷ (чармкор, зинсоз ва зинфурӯш) ва Қассор (бинокор) ва ҷуз инҳо. Дар онҳо омӯза ва омӯзишҳои сӯфия мебоист бо дидгоҳҳои футувваҳ ба ҳам бофта ва бо ҳам гиреҳ хӯрда бошад. Ва ба ростӣ, ки «Футватнома»-и пасин, ранги намоён ва ошкоре аз тасаввуф дорад. Ин нукта низ, ки сӯфиёни садаҳои ёздаҳум-дувоздаҳуми тарсӣ диде хӯрдагирона ба ашроф ва бузургон доштанд ва мекӯшиданд бадихо ва зиштиҳои ононро ошкор ва офтобӣ кунанд, ба ин бофту гираххӯрдагӣ ёрӣ расонидааст. Асос ва бунёди омӯзишҳои сӯфия ҳанӯз дар садаи даҳум-огози садаи ёздаҳуми тарсӣ бавижа ба дасти гурӯҳи сӯфиёни Хуросон, ки шайхҳои барҷаста чун Абдурраҳмони Суламӣ (вафот ба соли 1021-и тарсӣ), шогирдаш, Абулқосими Қушайрӣ (986, 1074-и тарсӣ), шайх Абӯсаиди Мехнаӣ (967, 1047-и тарсӣ) ва Абулҳасани Харақонӣ (вафот

¹ Бингаред, «Қобуснома», Москва, 1953, саҳ. 198. *Ва он ҳикоят ин аст: «Шунудам, ки ба Қаҳистон қавме аз айёрон нишаста буданд; марде аз дар даромад ва салом кард ва гуфт: «Ман расулам аз айёрони Марв ва шуморо салом фиристоданд ва мегӯянд, ки дар Қаҳистон чунину чунон айёронанд. Як кас аз мо ба хидмати шумо меояд ва суоле дорем. Агар суоли моро ҷавоб ба савоб диҳед, ки мо розӣ шавем, иқрор диҳем ба кехтари шумо ва агар ҷавоби савоб надихед, иқрор диҳед ба кехтари мо». Гуфтанд: «Бигӯй!», гуфт: «Бигӯед, ки ҷавонмардӣ чист ва ночавонмардӣ чист ва миёни ҷавонмардӣ ва ночавонмардӣ фарқ чист? Ва агар айёре ба роҳи гузаре нишаста бошад, марде бар вай бигзарад ва замоне бошад, марде бо шамшер аз паси вай фароз ояд ва қасди куштани вай дорад ва ин айёро пурсад, ки фалон мард аз ин ҷо гузашт, айёро чӣ ҷавоб бояд дод? Агар бигӯяд ғамз карда бошад ва агар нагӯяд дурӯғ гуфта бошад ва ин ҳарду айёрпешагӣ нест». Айёрони Қаҳистон чун ин масъала бишнавиданд ба якдигар ҳаменигаристанд. Марде буд дар он миён номи ӯ, Фазли Ҳамадонӣ бархост ва гуфт: «Ман ҷавоб диҳам», гуфтанд: «бигӯй!», гуфт: «Асли ҷавонмардӣ он аст, ки ҳар чӣ бигӯй бикунӣ ва миёни ҷавонмардӣ ва ночавонмардӣ фарқ он аст, ки сабр кунӣ ва ҷавоби айёр он бувад, ки аз он ҷо ки нишаста бошад як қадам фаротар нишинад ва гӯяд то ман ин ҷо нишастаам кас нагузашт, то рост гуфта бошад». - С.Э.

ба 1033-и тарсой) дар он гурӯҳ буданд, ба гунае чунонки бояду шояд тарҳ шуда буд. Дар ин хангом ҳамаи ҷараёнҳои сӯфия аз вачду ҳоли Харақонӣ гирифта, ки дунболарави Боязиди Бастомӣ ва бо тафосир ва ҳавошии лағвиаш буд, то талошҳои эътидолии Қушайрӣ барои ошӣ додани ин назарияҳо бо дониши модашиносии пайравони Ашарӣ, омода ва намоён буд. Дарёго, ки бадбахтона доварӣ дар бораи ин давраи оғозини шеърӣ сӯфия бисёр душвор аст, зеро рубоихоеро, ки аз он Абӯсаид медонанд, ба ростӣ, ки аз ӯ нест ва дар ғазалиёти сӯфиёнаи Бобо Кӯҳӣ, бегумон чунон дасткорӣ шудааст, ки ҳанӯз натавонистаем вижагии оғозини онро равшан созем. Дар он рӯзгор, чунин рубоие, ки аз Харақонӣ дар тазкираҳо омада метавонистааст, суруда шуда бошад:

Он дӯст, ки диданаш биёрояд чашм,
Бе диданаш аз гирия наёсояд чашм.
Моро зи барои диданаш бояд чашм,
Гар дӯст набинад ба чӣ кор ояд чашм?

Бо ин ҳама, ба дурустӣ аз он ӯ будани ин рубоӣ, он ҳам бо боварии чунонки бояду шояд нест. Аммо пай гирифтани адабиёти садаҳои ёздаҳум-дувоздаҳуми суфия осон аст. Дар ин хангом намояндагони ҳар чӣ бештаре аз лояҳои гуногуни мардум ба тасаввуф рӯй меоварданд. Набояд аз ёд барем рӯзгоре, ки шоҳакнишинони хурд, як аз паи дигаре, дар зери фишори салҷуқҳо фурӯ мепошиданд, чӣ рӯзгори пурбиму ҳароснок будааст. Он навмедӣ аз қору қуниши хешро ҳам ба ёд биёварем, ки бахше бузург аз шоирони дарбориро гирифта буд. Бадгумонии озордиҳандае ба андешаҳо раҳна карда буд. Ҷазлфурӯшии пуч, зирақонаи шоирон оромише намедод, ҳамчунон ки қӯшишҳои файласуфон низ барои ошӣ додани ғалсафаҳои ҳаяҷоновар бо андешаҳои навафлотунӣ оромибахш набуд. Мардумони пешрав ва пешгом ташнаи доштани ба фардорӯзи хеш ва ҷаҳоннигарии мӯшиқофона буданд, аммо ин ҳамон чизе буд, ки намёфтандаш. Тасаввуф ваъдаи илмулякин (дониши итминонбахш ва мувасиқ) намедод. Пайдост барои ҳамин ҳам ҳамаи қасоне, ки ба омӯзиши он қашда шуда буданд, аз бадгумонӣ ранҷу озор мебарданд. Даромадани донишмандони сутург (Бобо Кӯҳӣ) ба хирғаи тасаввуф, дар ҳамон нахустин нимаи садаи нухуми тарсой анҷом гирифта буд. Ба андешаи мо, намунаи даромадани Бобо Тоҳир ба хирғаи сӯфиён, аз ин ҳам дархӯри нигариш аст. Пайрави афсонае, ки сохтаанд Бобо Тоҳири Урён, дарвешӣ бесаводи даврагарде буд. Таърихи зода шудан ва марги ӯ то имрӯз ҳанӯз ба таври дақиқ равшан нест.¹ Метавон пиндошт, ки марғаш дар нимаи

¹ Бино бар навиштаи Ризоқулиҳони Ҳидоят, Бобо Тоҳир ба рӯзгори Бӯвиён мезист ва дар соли 1010-и тарсой чашм аз ҷаҳон пӯшид, аммо Ровандӣ мегӯяд, ки ӯ дар Ҳамадон бо Туғралбек, бунёнгузори давлати салҷуқҳо дидор кардааст, ки ин наметавонад пештар аз соли 447 (1055/56-и тарсой) бошад.

дувуми садаи ёздаҳуми тарсой рух дода бошад. Гузашта аз рубоӣҳои Бобо Тохир, китоби суҳанони ӯ, ҳам ба номи «Калимоти қасор» (Суҳанони кӯтоҳ), ки шуҳраташ андак нест, дар даст аст.¹ Ҳамаи ин китоб ба забони арабӣ навишта шуда ва нишон медиҳад, ки нависандаи он бо қорҳои асосии назарияпардозонаи садаҳои нухум ва даҳуми тарсой дар бораи тасаввуф баҳубӣ ошно будааст. Агар муаллифи чунин китобро дарвеше бесавод бишмарем пайдост, ки дасти кам қоре шигифтангез дорем. Зиндагинависони ховарии Бобо Тохир дар садаҳои миёна, роҳи гурез аз ин душвориро дар он дидаанд, ки ба ӯ бичаспонанд, ки бо «муъчиза»-е, донише жарф дар улуми исломӣ пайдо кардааст. Инон барои устувор

¹ Устои бузургвор Бертелс, дар ин ҷумла вожаеро ба русӣ ба қор бурдааст, ки барои он забон дуруст аст, аммо ба форсӣ маънии он рубоӣ аст ва мутарҷим онро ба дубайтӣ бознагاردонид. Рубоӣ ҳамоно ҷаҳор мисраъ аст, ки мисраҳои нахуст, дувум ва ҷаҳорум дорои қофияи ягонае аст ва ҳар мисрааш бар вазни «Ло ҳавлу валo қувата илло биллоҳ». Дубайтӣ ҳам ба сони рубоӣ ҷаҳор мисраъ дорад. Аммо дар вазни муайяне нест. Дубайтиҳои Бобо Тохир бар вазни «мафилун, маофилун, фаулун» аст. Овозаи шуҳрати Бобо Тохир барои ҳамин дубайтиҳои ўст ва вижагии ин дубайтиҳо низ он аст, ки ба ғӯиши наздик ба Лурӣ суруда шуда ва барои ҳамин ҳам дар дафтарҳои қуҳан ба он номи фаҳлавиёт додаанд. Онҳо вожагоне ҳастанд, ки шакли вожагони бумии Эрони қуҳанро дошта ва ба паҳлавиҳои сосонӣ (порсик) наздик аст ба сони му-ман, шав-шав, винам-бинам, қаран-қунанд ва ҷуз инҳо. Пас аз ислом, порсик, ки бисёр ба порсӣ-дарии поёнии рӯзгори Сосониён наздик буд, то чанд сада ҳанӯз дар Исфаҳону Рай ва Ҳамадон ва Наҳованду Озарбойҷон роиҷ буд. (Дар ин хита ҳанӯз номи аз Курдистон дар ҳеҷ қуҷо набуд ва хиттае ба номи Ардалон буд, яъне ҳоки Олонҳо, сарзамини эронӣ-Эронзамин ва номи Курдистон дар рӯзгори Ҳалқуғони муғул ба он дода шуда ва нахустин бор дар таърихи Ҳамдуллоҳи Мустафии Қазвинӣ аз он ёд кардааст). Дар он ҷо забони гуфтугӯ, забони шеър ҳам буд, ки намунааш ҳамон шеърҳои Бобо Тохир аст, ки барои ҳар порсизабон равшан ва фаҳмост ва менамояд ба вазни шеърҳои даврони Сосонӣ бошад, ки шеъри дуводаҳхичой аст ва акнун низ ин гуна шеър дар миёни қурдон ва лурон, ки ғӯишҳояшон идомаи ҳамон порсии миёна аст, фаровон аст ва ёдгори ҷақмаҳои даврони Сосонӣ ва бавижа ҷақмаҳои Монуй аст. Чанд сол пеш дар Берлин шеърҳое аз Бобо Тохир ҷоп шуда буд бо понависе, ки тарҷумаи он шеърҳо ба яке аз ғӯишҳои қурдӣ-Қурмонҷӣ ё Суронӣ буд, то ҳонандаи қурди сарзамини дигар ҷуз Эрони имрӯз ҳам онро бифаҳмад, зеро барҳеҷ Бобо Тохирро сарсилсилаи адабиёти қурдӣ бармешуморанд, ки ҳарчанд мақсудашон сиёсӣ ва пайрави сиёсати рӯз аст, аммо дуруст ҳам ҳамон аст ва ба ростӣ, ки Қурдон дар он рӯзгор ба ҳамин забони Бобо Тохир суҳан меғуфтанд. Барои мутарҷим ин нуқта тозагӣ надошт, зеро чанд даҳа пеш, китоби адабиёти қурд дар Курдистони Ироқ ҷоп шуда буд, ки дар он Бобо Тохирро сароғози шеъри қурдӣ баршумурда буданд. Мояи шигифтӣ ҳам нест, аз он ҷо ки адабиёти бостони Эрон ва адабиёти миёнаи Эрон ба забони авастой, порсии бостон ва паҳлавӣ (паҳлавоник ва порсик) аз он қурдон низ монанди дигар эронӣ аст. Ҷаро дар сароғози адабиёти дарӣ низ шарик ва анбоз набошанд? Ҳоло бигзарем аз ин ки тоҷикони Тоҷикистон ҳам ғӯиши Бобо Тохирро ғӯиши шаҳристоне ба номи Фарм (ба хусус шаҳристони Дарвоз ва Ванҷ. - М. А.) дар Тоҷикистон, ки наздик ба Чин аст медонанд: Бингар, ки забони порсӣ доманааш то ба қучост!

Дар бораи «Калимоти қасор»-и Бобо Тохир, ки ба забони арабӣ аст, бояд ёдоварӣ кард, ки то қунун чанд шарҳ бар он навиштаанд, ки аз ҷумла аст: Шарҳи арабии мансуб ба «Айн-ул-қузот»и Ҳамадонӣ ва шарҳе дигар аз муаллифи ношинохта ва дар шарҳи ба форсӣ ва арабӣ аз Мулло Султон Алии Гунободӣ. - С. Э.

кардани ин афсона ба даҳони Бобо Тохир гузоштанд, ки Амсияти курдон ва асбаҳти арабиён («бегоҳӣ курд будам ва бомдоди пагоҳ араб шудам») аммо, В. Ф. Минурский ёдовар мешавад, ки Ҷалолуддини Румӣ ин суханонро ба ниёи шайхи Урмияи¹ ибни Ахии Тарка-мансуб мекунад ва Абдуррахмони Ҷомӣ онро аз шайх Абӯабдуллоҳи Бобунӣ медонад.

Агар дар бораи ёва будани комили афсона ҳам сухан нагӯем, ин нукта, ки бузургтарин огоҳони тасаввуф ин суханонро аз Бобо Тохир намедонад ва ба номи ӯ вобаста намекунанд, бахубӣ гӯӣ он аст, ки ин ривоят бисёр гумонбарангез аст. Аз ин рӯ бояд пазируфт ки, Бобо Тохир, дарवेशи бесавод сипас ба фарогирии данише жарф комёб гардида, пас аз огози фаолияти илмӣ, аз он канор рафта ва ҳам худро ба дарवेशӣ додааст. Бобо Тохирро аз ин рӯ сар бароварда аз миёни мардум бар мешуморем, ки бахше аз рубоихои вобаста ба номи ӯ ба гӯиши маҳаллӣ суруда шуда, ки менамояд ба гӯиши рустоиёни ҳумаи Ҳамадон наздик будааст. Аммо худи ин нукта ба танҳой чизеро устувор намекунад. Ҷалолуддини Румӣ, ки бе гумон донишманди барҷастаи рӯзгори худ будааст, кӯшиш кард ба забони туркони Куния шеър бигӯяд. Қосим Анвор, ки хибраи хурдтаре дар илоҳиёт набуд, гузашта аз порсии дарӣ, ба гелакӣ ва порсии озарӣ ҳам шеърхое суруд. Ин танҳо исботи ин нукта аст, ки онҳо ашъори худро хитоб ба мардуми маҳаллӣ, ки ошноӣ бо забонашон душвор набудааст месурудаанд. Гумоне намеравад, ки Бобо Тохир дар ҷавонӣ аз дунё рӯй гардонида буд, шеърхояш нимод ва намоёнгари корҳои ин ҷаҳонӣ ва чизхое мебуд, ки сипас мекӯшид бо онҳо бистезад:

Магар шеру палангӣ, эй дил, эй дил?
Ба му доим ба ҷангӣ, эй дил, эй дил?
Агар дастам фитӣ хунат биречум,
Бибинум то ҷӣ рангӣ, эй дил, эй дил.

Чунин андешахое ин пиндорро яксара гумонпазир мекунад, ки Бобо Тохир дар оғоз ба кор ва кунии илмӣ пардохта буд. Дар он рузгорон канора гирифтани аз зиндагии инҷаҳонӣ коре ғайриодӣ набуд. Имом Абӯҳомид Муҳаммад ибни Муҳаммади Ғаззоли (1058-1112-и тарсой)-ро ба ёд биёварем. Ҳарчанд ӯ дар солҳои омӯзиш дар Нишопур ба маҳофили хурди сӯфия вобаста буд, аммо ҳудаш ба ҳеч рӯй сӯфӣ набуд ва ҷунонки мегӯяд, нигаришаш бештар ба сӯи зеру бамҳои илоҳиёти фозилмаобонаи ашъарӣ буд, ки дар он хангом ба «муйшикофтан» расида буд. Дар соли 1091-и тарсой, Низомулмулк Ғаззолиро ба ин сабаб, ки овозаи ҷун хибраи назарияпардозӣ дар илоҳиёт ёфта буд, ба мударрисии мадрасаи пуровозаи Низомия дар Бағдод гумошт ва вазифаи асосии ӯ дар Бағдод, ҳамоно гуфтугӯ ва мубоҳиса бо исмоилиён ва устувор кардани ин нукта буд, ки

¹ Навиштан ва таллафуз дуруст аст, ин вожжа ҳамоно Урмия аст ва на Урумия, ки роиҷ шудааст ва аз решае аст осурӣ ба маънии ҷойгоҳи обҳез. - С. Э.

омӯзишҳои онон бо исломи дурустдинон дар ҷо намегунҷад. Метавон андешид, ки ӯ дар ин солҳо, ҳамми ҳештанро тамоm ва камоли вақфи омӯхтани фалсафа карда буд.

Мактаби Абӯалӣ Сино бо он ки орей аз андаке аз гарду тобиши зуҳд ҳам бар рӯи хеш нест, боз ҳам ба идомаи оин ва ҷилваҳои бостон, тавони андешаро асос қарор дода ва чунин бармешумарад, ки хирад абзори дурусти шинохти ҳақиқат аст. Ин ҷустуҷӯҳои ҳақиқат барои рӯҳи исёнғари Ғаззоӣ вазифаи асосӣ ва дараҷаи як гардид. Фирқаҳои дини ҳақро тика-тика мекарданд, пайкори сарсахтона дар гирифта буд ва дар он пайкор, сӯҳои даргир мекӯшиданд душманони худро бегазанд созанд, ағлаб аз ҳукоми дунявӣ ёрӣ металабиданд ва ҳар қадам назди онон ба дигаре тухмат мезаданд ва дар борааш гузориши ифротомез медоданд. Аммо Ғаззоӣ ҳар чӣ бештар ҷуст, ҳадафи анҷомин аз ӯ дуртар шуд. Натиҷаи ногузир ҳамоно яъс, навмедӣ ва шакку нобоварии комил буд. (Шакки Ғаззоӣ, шакки иқрор буд на шакки инкор. - М. А.). Ин ҷо буд, ки дигаргунӣ ва ҷархиши ҳол ба ҳамон гуна ки дар андешаи Бобо Тоҳир падида омада буд, барои Ғаззоӣ падида омад. Дар соли 1095-и тарсоӣ, аз тадрис даст кашид ва ба таҷрубаи тасаввуф ҷашм дӯхт.

Чунонки ҳудаш мегӯяд, дар ин ҷо буд, ки вай он бовар ва он оромишро, ки дере дар ҷустуҷӯаш буд, ёфт. Ӯ аз роҳҳои шинохт ба ёрии хирад, яқсара даст кашид. Ба пиндори Ғаззоӣ хирад танҳо барои он даркор аст, ки ба ёрии он ба забунии хирад қонеъ шавем. Ҳатто илоҳиёт шинохта набуда, балки танҳо роҳи ба даст овардани (маърифат) аст. Таконҳои саҳти сиёсӣ, ба ҳангоми бар тахт нишастани Баркиёрук, Ғаззоиро водошт, ки дар оғоз ба Сурия ва сипас дар соли 1098-и тарсоӣ ба Макка паноҳ барад ва дар он ҷо, дар танҳои комил, ҳештанро вақфи зиндагии даруннагарона кунад ва асари аслии хеш, рисолаи машҳури «Эҳёи улуми дин» (Зиндасозии донишҳои дин)-ро бинависад. Акнун дигар танҳо донишро, ки аз роҳи ваҷд ба даст меомад, бунёди дин ва ҳоси асосии онро ишқ ба парвардигор ва ба наздикон медонист. Ҳарчанд ки Ғаззоӣ дар соли 1105-и тарсоӣ пазируфт, ки курсиеро дар яке аз мадарасаҳои Нишопур ихроз кунад, аммо дере дар он ҷо намонд ва ба зудӣ ҳештанро ба зодгоҳаш Тӯс расонид ва дар он ҷо, дар хонақоҳе дар миёни шогирдоне андак мезист ва нӯздаҳуми декабри соли 1112 аз ҷаҳон даргузашт. Яқсара имконпазир аст, ки шоири номдори сӯфӣ Аҳмади Ҷомӣ (1049/1142-и тарсоӣ) ҳамин роҳро аз сар гузаронида бошад. Аммо росташ ин аст, ки дар ин ҷо ҳанӯз рушноии комиле нест, зеро ҳарчанд ки зиндагиномаи шоир бар ҷо монда, аммо додаҳои ростинаш бо пардае аз афсонаҳое бисёр пӯшидааст. Роҳи зиндагии Абулғазоил Абдуллоҳ ибни Муҳаммад Миёначӣ, ки бо лақаби ифтихориаш Айнулқузот (Беҳтарин доварон) машҳур аст, ба ҳамин гуна будааст. Дар хонадони ӯ пардохтан ба фикр маврусӣ буд, зеро ниёи ӯ ҳам мақоми қазоватро дошт. Худи Айнулқузот мегӯяд. Пас аз ин ки аз омӯхтани улуми маълум ва суннатӣ

дилгир шудам, ба хондани китоби ҳуҷҷатулисом (яъне Ғаззоли. - Е. Б.) пардохтам ва чаҳор сол ба ин кор машғул будам.

Наздик ба он шудам, ки ба омӯхтан поён диҳам ва ба донише, ки фаро гирифта будам, басанда кунам ва ба он хурсанд бошам ва як соли тамом дар ин ҳол будам. Дар ин ҳангом, сарвар ва вилинеъматам, шайх Имом, султони тариқат Аҳмад ибни Муҳаммади Ғаззоли (бародари андешаманд. - Е. Б.)-ба зодгоҳам Ҳамадон омад ва дар гуфтугӯ бо ӯ, баъд аз бист рӯз бар ман гушуда шуд, ки на асаре аз ман бар ҷой гузошт ва на аз дониши ман ва ҳудаш ҷойгузини ҳама шуд... ва акнун коре надорам ҷуз нобуд кардани хеш ва ҳатто агар муқаддар мебудам, ки умри Нух дошта бошам ва ман онро дар талош дар ин роҳ барбод меодам, боз ҳам ба чизе даст намеёфтам.

Айн-ул-қузот ба таълимоти Ҳаллоҷ дил мебандад ва машғул мешавад. Ӯ ба бароат ва тавҷияи ҳамаи ҳастӣ ва ба бароянди дугона мерасад: ҳар падидае дар чаҳон мебояд бо баробарниҳодаш (антитезисаш) ҳамроҳ бошад. Аз ин рӯ исботи ҳар дастоварди волои маънавӣ бояд ба падид омадани муҳолифате бо хеш, ки бисёр намоён бошад, ёрӣ кунад ва Айн-ул-қузот мекушад ангезонандаи чунин муҳолифате бо ҳудаш гардад, ҳарчанд ки ба баҳои ҷонаш биянҷомад. Аммо фақеҳони (он рӯзгор)-и Ҳамадон наметавонистанд иҷоза диҳанд аз миёни онон марде бархезад, ки ҳадафаш бозгӯ шудани мавозин ва тартиботи найрангбозонаи онон бошад. Дар бораи ӯ, махфиёна ба вазир, Ақвомиддини Адрокутӣ гузорише доданд ва ӯ фармон дод ин донишмандро бар дарвозаи ҳамаи мадраса, ки дар он ҷо дарс меод биёвезанд. Ин дар соли 1138/39-и тарсоӣ рух дод. Он пешгӯие, ки мо дар яке аз рӯбоиҳои Айнулқузот мебинем анҷом гирифт:

Чандон ноз аст ишқи ту дар сари ман,
Кандар ғалатам, ки ошиқи ту бари ман.
Ё хайма занад висоли ту бар сари ман,
Ё дар сари ин ғалат шавад ин сари ман.

Ва саранҷом, сарнавишти пири машҳури хирот Абдуллоҳи Ансорӣ (1006/1108-и тарсоӣ) ба ҳамаи гуна буд.

Дар баробари қонундони (фақеҳ) ҷавон, роҳи пешрафти дурахшоне боз шуда буд. Истеъдоди беҳамто ва қордӯстии хорикулодааш метавонистанд бар ӯ муяссар созанд, ки ба нуфузи бузург даст ёбад ва ба мақоме бузург бирасад. Аммо ӯ ҳамаи ки бо Абулҳасани Ҳарақонӣ ошно шуд, аз барономаҳое, ки дар ҷавонӣ рехта буд, даст кашид ва ҳештанро тамом ва қамоли вақфи зиндагии даруннигаронаи шайхи сӯфӣ кард.

Фаридулдин Аттори баландовоза (1119/1220-и тарсоӣ) нардбони пешрафтӣ, марде пизишк ва доруҳонадорро ба ҷомиаи жандаи дарвешӣ иваз кард ва ҳарчанд чун Айнулқузот бо сари хеш бадруд нагуфт, аммо маҳкум ба марг шуда буд, танҳо тавониста аз роҳи фирор ва аз даст додани ҳамаи дороеи худ наҷот ёбад. Ҳамаи инҳо гӯи он аст, ки тасаввуф, дар он

рӯзгори сахт ва дахшатнок, аз нерӯи кашиши бисёр неруманде бархӯрдор буд ва дар миёни лояҳои гуногуни мардум, пайравоне меёфт. Аммо рӯсташ ин аст, ки мо танҳо бо зиндагиномаи марде бо қору фикре ошно шудем ва набояд аз ёд бубарем чисторхое, ки то ба рӯзгори мо расидааст, ҷанбаи тасодуфӣ дорад. Аммо ин мардумон аз ҳар гурӯҳе, ки мебуданд, агар ба қору воқуниши адабӣ мепардохтанд, шеърӣ онҳо бо шеърӣ шоирони хирфаии дарборӣ тафовут дошт. Худи шакли ҷамоаҳои шоирони сӯфия аз вижагии хоҳе бархӯрдор аст. Дар шеърҳои ошиқона, метавон гуфт, ки аз қасидаҳои бузург хабаре нест ва пештар ҳам шеърҳои дар қолаби ҷамоаҳои мардумӣ, яъне рубоӣ аст. Рӯзгоре пас аз он, ғазал ҳам меояд. Шоирон ба ҳеҷ рӯй дар роҳи маҳорати фанӣ намекушанд. Таронаҳои ошиқонаи онон аз дил бармеояд, сода аст ва наздик ба таронаҳои мардум ва саршор аз ҳаяҷон ва сӯзу гудозе тунд. Ба ҷои рағбат ва ҳаваси маршрути насиби дарборӣ, эҳсосоте ростин ва гарм дар он аст. Метавон гуфт, ки ин аз вижагии ҳамаи ҷамоаҳои сӯфияи он рӯзгор аст, ки дар партави он, шеърӣ тасаввуф овозаи бузурги ҷаҳонӣ ёфтааст. Ба ростӣ, ки оё чунин рубоии Ансорӣ, аз нигоҳи содагӣ ва беолоишиаш наздик ба таронаҳои мардум набудааст:

Масти туам, аз бодаву ҷом озодам,
Сайди туам, аз донаву дом озодам.
Мақсуди ман аз Каъбаву бутхона туй,
В-арна ман аз ин ҳарду мақом озодам.

Ё чунин рубоӣ:

Айб аст бузург баркашидан худро,
Аз ҷумлаи халқ баргузидан худро.
Аз мардуми дида бибояд омӯхт,
Дидан ҳама қасрову надидан худро

В. А. Жуковский бисёр ба дурустӣ шеърҳои ошиқонаи Ансориро «тарона» номидааст, зеро онҳо ба тасаннуъотӣ ва маршрут будани шеърҳои дарборӣ ба ростӣ, ки ҳеҷ ваҷҳи иштирок надоранд. Меҳоҳем барои устувор кардани андешаҳои, ки гуфтем як намунаи дархӯри нигарише биёфзоем ва он китоби Ҷалолуддини Румӣ «Фихӣ мо фихӣ» (дар он аст, он ҷӣ дар он аст) аст, ки чанде пеш дар дастрасии гурӯҳи густурдаи нисбии хонандагон гузошта шудааст. Ба андешаи мо, ин китоб¹ чизе нест, ҷуз

¹ Барои тайидид дидгоҳи устоди бузург Е. Э. Бертелс дар ин бора, ки ин китоб чизе нест, ҷуз номаи тунднависии «гуфтугӯ»-и шайхӣ суфӣ...» бояд ёдовар шавем, ки пеш аз оғози он ҷӣ ки ба иқтибос аз «Фихӣ мо фихӣ» омада, гуфта шудааст: «фармуд ки...» он ҷӣ низ дар даруни [] гузошта шуд аз мутарҷим аст, ки аз матни русӣ бозгаронида ва дар матни форсӣ, ки мутарҷим аз он баҳра гирифта, набудааст «Мақолоти Мавлоно, (Фихӣ мо фихӣ), Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ (Румӣ), вириши матни Ҷаъфар Муддаррис Содиқӣ, нашри марказ 1372, сах. 48-49». - С. Э.

номаи тундnavиси «гуфтугӯ»-и шайхи сӯфӣ бо гурӯҳи хеш. (ин бардошт мутаассифона ба назар сахҳ намеояд. - М. А.). Намунаҳои ин «гуфтугӯ» менамоёнад, ки манзумаи омӯзишии сӯфия¹ ҳамоно гуфтугӯи шайх аст, ки онро ба шеър даровардаанд. Акнун намунае аз чунин «гуфтугӯ»-е аз китоби Ҷалолуддини Румӣ: «Саидбурҳониддини Муҳаққиқ суҳан мефармуд: яке омад, ки: мадҳи ту аз фалонӣ шунидам (гуфт:) то бибинам он фалон чӣ кас аст, ўро он мартабат ҳаст, ки маро бишносад ва мадҳи ман кунад. Агар ў маро ба суҳан шинохтааст, пас маро нашинохтааст, зеро ки ин суҳан намонад ва ин ҳарфу сурат намонад ва ин лабу даҳон намонад, ин ҳама ғараз аст. Ва агар ба феъл шинохт, ҳамчунин. Ва агар зоти ман шинохтааст, он гаҳ донам, ки ў мадҳи маро тавонад кардан ва он мадҳ аз онӣ ман бошад. (ғайри ин бошад хатост). Ҳикояти ў ҳамчунон бошад, ки мегӯяд подшоҳе писари худро бо ҷамоате аҳли ҳунари супурда буд, то ўро аз улуми рамал² ва ғайра омӯхта буданд ва устои тамоми ғашта, бо камали қавданӣ ва балодат. Рӯзе подшоҳ ангуштарӣ дар мушт гирифт, фарзанди худро имтиҳон кард, ки «биё, бигӯ дар мушт чӣ дорам?» Гуфт: «он чӣ дорӣ гирд аст ва зард аст ва мучавваф аст, мебояд, ки ғарбел бошад.» Гуфт: «охир, ин чанд нишонаҳои дақиқро, ки ақл дар он ҳайрон шаванд додӣ аз қуввати таҳсил ва дониш ин қадар бар ту фавт шуд, ки дар мушт ғарбел нагунҷад». Акнун ҳамчун уламои аҳли замон дар улум «мӯй мешикофанд» ва чизҳои дигарро, ки ба ишон тааллуқ надорад, ба ғоят доништаанд. Ва ишонро бар он ихотати қулӣ ғашта ва он чӣ муҳим аст ва ба ў наздиктар аз ҳамаи он аст, ҳуди ўст ва ҳуди худро намедонад. Ҳамаи чизҳоро ба ҳилливу ҳурмат ҳукм мекунад, ки ин ҷоиз аст ва он ҷоиз нест ва ин ҳалол аст ва ин ҳаром аст ва худро намедонад, ки ҳалол аст ё ҳаром, ҷоиз аст ё ноҷоиз, пок аст ё нопок аст».³

¹ Дар бораи манзумаи омӯзишии сӯфия, бингаред: E. Berthels, Grundlinien der Entwicklungsgeschichte des sufischen Lehrgedichts in Persien. (Islamica, III, 1, 1927, S. 1-31).

² Рамал - намуди вижа аз ғолғирӣ дар рӯи шин аст, ки густарише бузург дар миёни мусалмонон (* шояд мақсуд арабҳо бошад. - С. Э.) дорад. Роҳномаҳои бисёре дар бораи ин ғолғирӣ ҳаст, ки ҳатто бисёре аз онҳо дар поёни садаи гузашта дар Ҳиндустон ҷопи сангӣ шудаанд.

³ Бузургтарин донишманди ҳибра ва огоҳ дар адаби порсӣ, ки ҳеҷ кас ба андозаи ў дар ин замина қор накардааст, дар замоне кӯтоҳ 295 асари пажӯҳишӣ аз худ ба ёдгор гузоштааст. Ҳар қадом аз ин асарҳо ба лиҳози жарфо ва тозагии хеш ҳаммонанде надорад ва ҳамаи онҳо метавонанд намунае бошанд, ки чӣ гуна бояд дар бораи адабиёти пуравозаи порсӣ пажӯҳиш кард. Аз бадии бахт, ин асари беҳамто дар асари марғи Евгений Эдуардович Бертелс дар шасту ҳафтсолағӣ, нотамои мондааст. Мутарҷим ин китобро ҳамчун сипос ва қадрдонии як эронӣ аз Евгений Эдуардович Бертелс ба порсии дарӣ ғардонидаст. Гумоне нест, ки ёди устои бузург дере дар хотираи дӯстдорони забон ва адаби порсӣ зинда хоҳад монд ва осораиш намунаву сармашқ. - С.Э.

ЕВГЕНИЙ ЭДУАРДОВИЧ БЕРТЕЛС

ТАЪРИХИ АДАБИЁТИ ФОРСӢ-ТОҶИӢ

(АЗ РӢЗГОРИ БОСТОН ТО ПОӢНИ АҲДИ САЛЧУҚИӢН)

ТАРҶУМАИ СИРУСИ ЭЗАДӢ

Китоби
XVI

Чопи компютерӢ: Шаҳрзоди Амиршоҳ
Муҳаррири техникӢ: Одинаев А.

ISBN 978-99975-46-68-5

Ба матбаа 08.07.2015 таҳвил гардид. Чопаш 18.12.2015
ба имзо расид. Коғази офсет. Андозаи 70x100 ¹/₁₆.
Ҷузъи чопии шартӣ 73,0. Адади нашр 172 нуса.
Супориши № 39. Нарҳаш шартномавӣ.

Дар матбааи ҶДММ «Эр-граф» ба табъ расидааст.
734036, ш. Душанбе, кӯчаи Р. Набиев 218.
E-mail: r-graph@mail.ru